INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
Biblioteka „Zbornici radova" br. 29

Za izdavača
dr Vladan Jovanović, direktor Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd

Urednici
dr Natalija Dimić Lompar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Ognjen Tomić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
msr Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Uređivački odbor
dr Aleksandar Stojanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Vesna Đikanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
prof. dr Biljana Šimunović Bešlin, Filozofski fakultet, Novi Sad
dr Ljubinka Škodrić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Sonja Dujmović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo
prof. dr Borče Ilievski, Filozofski fakultet, Skoplje
dr Stipica Grgić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
dr Ivan Laković, Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica
dr Jure Ramšak, Znanstveno-raziskovalno središte, Kopar
prof. dr Klaus Buhenau, Univerzitet u Regenzburgu, Regenzburg
dr Aleksandar Aleksandrovič Silkin, Institut za slovenske studije Ruske akademije nauka, Moskva
prof. dr Jan Pelikan, Filozofski fakultet Karlovog univerziteta u Pragu, Prag
dr Davor Stipić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (sekretar)

Recenzenti
prof. dr Ondrej Vojtjehovski, Institut za svetsku istoriju Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta, Prag
prof. dr Mari-Žanin Čalić, Ludvig Maksimilijan univerzitet, Minhen
dr Slobodan Selinić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Lektura
Nevena Županjac, Mirela Omerović, Zlatko Romić, Ivica Pavlović

Priprema za štampu
Nebojša Stambolija

Dizajn korica
Sanja Polovina

ISBN 978-86-7005-204-8

NOVA ISTRAŽIVANJA JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI: PERSPEKTIVE SA POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA.

Tematski zbornik

Urednici:
dr Natalija Dimić Lompar
dr Ognjen Tomić
msr Nikola Koneski

Beograd, 2025

Spisak stručnih recenzenata pojedinačnih radova:

Dr Ljubinka Škodrić, Institut za savremenu istoriju
Dr Aleksandar Lukić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Aleksandar Rakonjac, Filozofski fakultet u Beogradu
Dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Slobodan Selinić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Vesna Đikanović, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Sanja Petrović Todosijević, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Bogdan Živković, Balkanološki institut SANU
Dr Bojan Simić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Aleksandar R. Miletić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Aleksandar V. Miletić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Nemanja Radonjić, Filozofski fakultet u Beogradu
Dr Jovan Čavoški, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Aleksandar Stojanović, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Jelena Rafailović, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Rastko Lompar, Balkanološki institut SANU
Dr Olivera Dragišić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Davor Stipić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Nemanja Mitrović, Institut za savremenu istoriju
Dr Petar Dragišić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Vera Gudac Dodić, Institut za noviju istoriju Srbije
Dr Zoran Bajin, Institut za noviju istoriju Srbije

Sadržaj

Reč urednika 9

Natalija DIMIĆ LOMPAR, Ognjen TOMIĆ, Nikola KONESKI
Od prvih pogleda do savremenih perspektiva: talasi istraživanja istorije Jugoslavije 11

I NA RASKRŠĆIMA EPOHA: DVA POČETKA I JEDAN KRAJ JUGOSLAVIJE

Vukašin MARIĆ
Eksperti *Inquiryja* i jugoslovensko pitanje, 1917–1919 41

Amer MASLO
Izvještavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske (1922–1924) 63

Tamara STOJANOVIĆ
Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata 87

Ratko MINIĆ
Sekularizacija u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu (1944–1955) 109

Janez OSOJNIK
Plebiscit u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine: mogućnosti istorijskog razmatranja 133

II IDEJE I IDENTITETI: IZMEĐU NACIONALNOG, NADNACIONALNOG I INTERNACIONALNOG

Oliver PEJIĆ
Dometi i ograničenja pripadnosti državnom narodu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: iskustva iz prečanskih krajeva 159

Vukašin ZORIĆ
U potrazi za jugoslovenskim herojima: konstrukcija zajedničkih srednjovekovnih heroja u jugoslovenskoj međuratnoj istoriografiji 181

Milan MRĐENOVIĆ
Panslavizam među američkim Slovencima i njihov odnos prema Jugoslaviji u periodu između 1938. i 1945. godine 201

Luka SAVČIĆ
„Borba protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma": tumačenje proleterskog internacionalizma u socijalističkoj Jugoslaviji 225

Marino BADURINA
Nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih: Dinamika odnosa između Partije i intelektualaca 241

III U TRAGANJU ZA RAVNOTEŽOM: PRIVREDNI IZAZOVI SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Ivan SMOLJAN
***Istraplastika* – prilog poznavanju gospodarske povijesti središnje Istre u socijalističkoj Jugoslaviji (od kraja 1950-ih do 1980.)**.....259

Miloš ČORBIĆ
Odnos jugoslovenske spoljne politike i spoljne trgovine početkom 1960-ih godina na primeru trgovinskog aranžmana „Triglav".....279

Momir N. NINKOVIĆ
Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu (15. jul – 4. avgust 1963) 301

Ognjen TOMIĆ
Jugoslovenske privredne reforme u kontekstu spoljne trgovine: kvantitativna analiza (1955–1980) 325

Ilija KUKOBAT
Odnosi među jugoslovenskim avio-kompanijama: konkurencija, saradnja, neuspela integracija (1947–1991) 357

Đorđe LALIĆ
Nestašica kafe u socijalističkoj Jugoslaviji u vreme ekonomske krize: ekonomski i sistemski uzroci 375

IV DRUŠTVENA (NE)BRIGA: PRISTUPI ZAŠTITI DECE, KULTURNE BAŠTINE I ŽIVOTNE SREDINE U JUGOSLAVIJI

Tamara KOSIJER
Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941 393

Bruno RAGUŽ
Izvori i metode za proučavanje povijesti okoliša u periodu od 1945. do 1990. godine na području SR Hrvatske 415

Aleksandar ANDONOV
Jugoslavija i UNESKO (1960–1974) 435

V U POKRETU I NA MARGINI: MIGRACIJE, IZBEGLIŠTVO I PRIPADNOST U JUGOSLOVENSKOM KONTEKSTU

Neja BLAJ HRIBAR
Unutrašnje migracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Studija slučaja Ljubljane i doseljenika iz drugih banovina 459

Ajdin MUHEDINOVIĆ
„Velika bolnica iznurenih duša i mučenika": Prilog proučavanju izbjeglištva na sarajevskom području u periodu Drugog svjetskog rata s fokusom na osnivanje i rad logora u Alipašinom Mostu 487

Sava ĐURĐEVIĆ
Između migracije i povratka: iseljavanje u Tursku iz Novog Pazara i okoline tokom šezdesetih godina dvadesetog veka 507

VI JUGOSLAVIJA I SVET: BALKANSKA, EVROPSKA I GLOBALNA DIMENZIJA JUGOSLOVENSKE SPOLJNE POLITIKE

Nikola KONESKI
Balkanska linija – parobrodska pruga od Jadranskog do Crnog mora 1938–1940. „Čedo" Balkanskog sporazuma ili jugoslovenske vlade? 527

Ivan BUBALO
Jugoslavija, Republika Čile i Socijalistička partija Čilea: Ideološki i diplomatski aspekti suradnje (1954.–1973.) 555

Canying REN
Početna faza druge normalizacije između Jugoslavije i Kine 1968–1971. godine: od ideološke konfrontacije do pragmatične saradnje 577

Luka FILIPOVIĆ
Jugoslovenski komunisti u reformističkom taboru marksističkih partija Evrope 1967–1984 609

Dimitrije MATIĆ
Jugoslavija, Španija i Madridski sastanak Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (1980–1983) 629

Kaja MUJDRICA
„Francuska nije zaboravila Jugoslaviju": francuski pogled na zvaničnu posetu premijera Mišela Rokara Beogradu, 6–7. decembra 1989 649

Spisak autora 675

Reč urednika

Prošlo je više od jednog veka od stvaranja jugoslovenske države (1918) i više od tri decenije od njenog raspada (1991). U tom vremenskom luku odvijala se istorija jedne od retkih multinacionalnih i multikonfesionalnih država u Evropi 20. veka – složenog političkog i društvenog „eksperimenta" oblikovanog globalnim preokretima: od završetka Prvog svetskog rata i međuratnih kriza, preko razaranja tokom Drugog svetskog rata i posleratne obnove, do izazova Hladnog rata i procesa koji su doveli do njenog raspada. U poređenju sa dugom istorijom čovečanstva, tri decenije od prestanka postojanja te države predstavljaju relativno kratak period. Ipak, u istoriografskom smislu, to je već dovoljno duga vremenska distanca za istraživački odmak od neposrednih političkih i emotivnih konteksta, ali i dovoljno kratka da se njena prošlost i dalje osvetljava kroz sećanja savremenika i svedočanstva onih koji su u njoj živeli.

U međuvremenu, arhivska građa je, u većini slučajeva, postala dostupna za ceo vremenski raspon postojanja jugoslovenske državne zajednice – od njenog stvaranja do raspada. Nova generacija istoričara koja se bavi proučavanjem jugoslovenske prošlosti, čiji su radovi okupljeni među koricama ovog zbornika, uglavnom je rođena nakon raspada zemlje. Odsustvo neposrednog iskustva života u Jugoslaviji, zajedno sa pristupom (skoro) celokupnoj dokumentarnoj građi, može pružiti nove uvide u različite aspekte izučavanja jugoslovenske istorije. To, međutim, ne znači da su svi istraživački izazovi uklonjeni. Jugoslavija je iščezla sa političkih karata, ali ne i iz društvenih, kulturnih i političkih rasprava. Kao tema je i dalje prisutna, neretko opterećena nasleđenim interpretacijama, emotivnim tonovima i savremenim političkim agendama.

Iako su mnogi arhivski fondovi oslobođeni oznaka tajnosti, oni su u velikoj meri ostali nesređeni, delimično dostupni i rascepkani između institucija u šest različitih država. Istraživanje dodatno otežavaju administrativne i logističke prepreke – od složenih procedura pristupa dokumentima do ograničenih mogućnosti za duži rad u udaljenim arhivima. Ta rascepkanost ne odnosi se samo na izvore, već i na istraživačku zajednicu. Veze među istoričarima iz različitih delova nekada zajedničkog prostora nikada nisu bile dovoljno razvijene, čak ni u vreme postojanja Jugoslavije, a danas su još slabije. Ipak, upravo je ta komunikacija od presudnog značaja za uspešno istoriografsko istraživanje. Razmena znanja, uvida i izvora otvara mogućnost za potpunije i uravnoteženije sagledavanje prošlosti.

Iz te potrebe za boljom komunikacijom proistekla je ideja o jačem povezivanju istoričara iz bivših jugoslovenskih republika, odnosno o pronalaženju zajedničkog prostora u okviru kojeg bi istraživači mogli da se susreću, sarađuju i razmenjuju iskustva u vezi sa svojim istraživanjima. Tako je

nastala zamisao o konferenciji koja bi okupila autore raznovrsnih istraživačkih pristupa i tematskih usmerenja, ali koje ipak povezuje jedno zajedničko interesovanje – istorija Jugoslavije. Cilj je bio da se istraživanja ne zadržavaju u okvirima nacionalnih istoriografija, već da prelaze granice, da se pogledi ukrštaju, a iskustva porede. Međunarodni naučni skup „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora", održan u Arhivu Jugoslavije u Beogradu od 15. do 18. oktobra 2024. godine, pružio je priliku da se radovi ne samo predstave već i preispitaju u otvorenoj diskusiji, te obogate komentarima i sugestijama drugih kolega.

Ovaj zbornik predstavlja prirodan nastavak tog skupa. Radovi koje sadrži proizašli su iz izlaganja na konferenciji, a zatim su oblikovani u formu naučnih članaka, dopunjeni novim uvidima i dodatnim istraživanjima. Iako obuhvataju različite teme, pristupe i vremenske okvire, povezuje ih zajednički cilj – da doprinesu dubljem i raznovrsnijem razumevanju istorije Jugoslavije. Zbornik tako ne nudi jedinstvenu naraciju, već mozaik pogleda koji se nadopunjuju i otvaraju nova pitanja, potvrđujući da prošlost ove države, ma koliko puta bila proučavana, i dalje nudi obilje prostora za nova istraživanja.

Zahvalnost dugujemo bivšem direktoru INIS-a dr Miletu Bjelajcu, koji je od samog početka podržao ideju o organizovanju konferencije, dok je još bila u svojim začecima i čijim je zalaganjem Institut uspeo da realizuje ovaj ambiciozni projekat. Podršku je u završnim fazama rada na zborniku nastavio da pruža i novi direktor dr Vladan Jovanović, kome takođe izražavamo zahvalnost. Veliku zahvalnost dugujemo i recenzentima zbornika – dr Mari-Žanin Čalić, dr Ondreju Vojtjehovskom i dr Slobodanu Seliniću. Ne manju zahvalnost zaslužuju i recenzenti pojedinačnih radova koji su svojom stručnošću osigurali da svaki rad u zborniku bude u skladu sa najvišim naučnim standardima. Posebno cenimo i nesebičnu pomoć i savete kolega iz Uređivačkog odbora i kolega iz INIS-a, kao i predanost i saradnju svih autora radova. Zahvalni smo Neveni Županjac, Mireli Omerović, Ivici Pavloviću, Zlatku Romiću, Nebojši Stamboliji, Sanji Polovini i drugima koji su pomogli da ovaj zbornik zasija ne samo na naučnom već i na tehničkom planu. Ovom prilikom zahvaljujemo i Ranki Gašić, Enesu Omeroviću, Zoranu Janjetoviću, Olgi Manojlović Pintar, Tomislavu Branđolici, Luki Savčiću i drugim kolegama koje su nam pružile podršku i pomoć tokom rada na ovoj publikaciji.

Nadamo se da će ovaj zbornik radova doprineti boljem i složenijem razumevanju jugoslovenske prošlosti, nudeći nove uvide, perspektive i tumačenja koja proširuju postojeće znanje. Istovremeno, verujemo da će otvoriti prostor za nova istraživanja, jače povezivanje istraživača i razvoj zajedničkih projekata, podstičući saradnju koja prevazilazi granice pojedinačnih nacionalnih istoriografija i gradi trajniju mrežu istraživača sa postjugoslovenskog prostora.

Beograd, avgust 2025.

UDK: 94(497.1)

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.dim.11-40

Natalija DIMIĆ LOMPAR
Institut za noviju istoriju Srbije
natalijadimic@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0094-6587

Ognjen TOMIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
ognjen.tomic@inis.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0008-1035-5805

Nikola KONESKI
Institut za noviju istoriju Srbije
nikolakoneski31@gmail.com
ORCID: 0009-0009-6112-0245

Od prvih pogleda do savremenih perspektiva: talasi istraživanja istorije Jugoslavije

Rađanje istoriografije o Jugoslaviji

„Nikada jedna generacija istoričara nije ispisala istoriju svoga doba", zabeležio je profesor istorije Jugoslavije na Beogradskom univerzitetu Branko Petranović u studiji posvećenoj istoričaru savremene epohe, ukazujući na to da istoriografija o određenoj temi – u ovom slučaju istoriji Jugoslavije – predstavlja plod višegeneracijskog rada i intelektualnog pregnuća istoričara.[1] Međutim, više generacija pisaca jugoslovenske prošlosti suočavalo se sa nizom faktora koji su u znatnoj meri otežavali naučno bavljenje istorijom Jugoslavije. S jedne strane, reč je o izazovima svojstvenim svakom pokušaju bavljenja bliskom prošlošću – vremenska i prostorna „sljubljenost" istoričara sa predmetom istraživanja, teškoće apstrahovanja sopstvenih političkih i ideoloških stavova u interpretaciji prošlih zbivanja, mala vremenska distanca koja onemogućava sagledavanje svih značajnih posledica istorijskih procesa o kojima je reč i dr. S druge strane, jugoslovenski istoričari savremene prošlosti suočavali su se i sa nizom drugih prepreka. Istorija Jugoslavije do danas je tema koja uzburkava političke i nacionalne strasti i izaziva oprečna tumačenja i sudove.

[1] Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха* (Београд: Новинско-издавачка установа „Војска", 1994), 123.

Jugoslovenska prošlost puna je lomova koji su neposredno uticali na mesto i ulogu istoričara u društvu, ali i na njihove poglede na jugoslovensku prošlost. U autoritarnim režimima punim ideološkog naboja kakvi su bili kako režim kralja Aleksandra tako i, u znatno većoj meri, Josipa Broza Tita istoričari su neretko bili i (sa)učesnici procesa o kojima su pisali, direktno angažovani u stvaranju poželjne istorijske predstave. U društvu s nedovoljno izgrađenom svešću o značaju čuvanja istorijskih izvora istoričari su bivali lišeni pristupa primarnoj građi. Sve navedeno, kao i niz drugih činilaca, otežavali su jugoslovenskim istoričarima naučno bavljenje savremenom prošlošću. Ipak, uprkos svim ograničenjima, jugoslovenska istoriografija o Jugoslaviji rođena je još tokom postojanja jugoslovenske države.

Prvu generaciju pisaca jugoslovenske prošlosti koja je stvarala već u međuratnom periodu činili su ljudi koji su uz poziv istoričara istovremeno bili i savremenici i učesnici u događajima i procesima o kojima je trebalo da daju kritički sud, a koji su u znatnoj meri još uvek bili nedovršeni. To je uveliko usložnjavalo njihovu poziciju nepristrasnih istraživača prošlih zbivanja.[2] U njihovim delima dominantna je bila težnja da se prikaže, pre svega inostranoj javnosti, istorija jugoslovenskih naroda, njihova želja za ujedinjenjem i svest o jugoslovenskom jedinstvu. Drugim rečima, u pitanju je bilo pisanje nedavne prošlosti zarad neposredne budućnosti. Tokom prvih godina postojanja jugoslovenske države značajan doprinos naučnom saznavanju prošlosti Velikog rata i nastanka jugoslovenske države pružen je nizom zbirki i pojedinačnih izdanja istorijskih izvora, uprkos tome što su se njihovi priređivači nalazili na granici politike, propagande i struke, motivisani prevashodno željom da se pruže argumenti protiv optužbi o krivici Srbije za otpočinjanje Prvog svetskog rata.[3] Od 1920-ih godina nastajala su prva istorijska društva i časopisi.[4] Takođe, pišu se prvi istoriografski radovi o Jugoslaviji, s tim što je većina bila posvećena nastanku jugoslovenske države i njenoj predistoriji, a daleko manje periodu koji je usledio nakon 1918. godine.[5] Nesklad između saznavanja istine o jugoslovenskom ujedinjenju, odnosno služenja svom pozivu, i pružanja doprinosa Jugoslaviji kao državi pomirenja, odnosno služenju „višem cilju" jugoslovenskih vlasti, ograničavao je domete

---

2 Među onima koji su o nastanku jugoslovenske države pisali još tokom rata ili neposredno po njegovom okončanju ističu se pre svega Stanoje Stanojević, Jovan M. Jovanović i Vladimir Ćorović.

3 Љубодраг Димић, „Српска историографија о завршетку Великог рата и формирању југословенске државе (1918–1941)", у *Крај рата, Срби и стварање Југославије. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29–30. новембра 2018*, ур. Михаило Војводић (Београд: САНУ, 2021), 45–55.

4 *Jugoslovenski istorijski časopis* osnovan je 1935. godine u Beogradu.

5 Prvi istoričari koji su pisali o Jugoslaviji bili su Ferdo Šišić u Zagrebu, Anton Melik i Anton Ogris u Ljubljani, Vladimir Ćorović, Stanoje Stanojević, Viktor Novak, Slobodan Jovanović i Jovan M. Jovanović u Beogradu. – Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић, *Историографија под надзором: прилози историји историографије, I* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 11–13.

istoriografskih poduhvata. Tako su jugoslovenska istoriografija i društvo početak Drugog svetskog rata dočekali bez pouzdanog znanja o prošlosti jugoslovenske kraljevine.

Revolucionarna smena vlasti 1945. godine donela je i rez sa predratnim istoriografskim dostignućima i tumačenjima. Prevladao je ideološki uobličen stav prema Kraljevini Jugoslaviji, koji je, uz nestručnost, nemar prema arhivskoj građi i njenu nedostupnost, dovodio do toga da se u prvim godinama i decenijama po okončanju rata svest o međuratnoj jugoslovenskoj državi ne temelji na pouzdanom znanju, već na ideološkim postulatima i referatima jugoslovenskih partijskih ideologa i rukovodilaca.[6] Nove vlasti istovremeno su stvarale i tumačile istoriju, a partija je rukovodila celokupnim kulturnim i naučnim životom – istoričar je u takvom sistemu bio suvišan. Veće zanimanje Komunističke partije Jugoslavije za istoričare počelo je nakon 1948. godine i sukoba sa Informbiroom, kada je prepoznata društvena i politička korist od istorijske nauke.[7] U cilju pružanja odgovora na optužbe koje su stizale iz Moskve i drugih istočnoevropskih prestonica, trebalo je doći do znanja o sopstvenom predratnom i ratnom iskustvu. Teme na koje su istoričari savremene epohe upućivani bile su ograničene na istoriju Komunističke partije Jugoslavije, radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe, dozvoljena interpretacija bila je strogo određena političkim i ideološkim okvirom, a istorija Jugoslavije svođena na istoriju klasne borbe. Ipak, značajna promena odvijala se u pogledu odnosa vlasti prema arhivskoj građi, koja je postepeno sistematizovana, čuvana i objavljivana uglavnom za potrebe političkog obračuna sa Moskvom.[8]

Novi impulsi izučavanju jugoslovenske istorije došli su krajem 1950-ih godina, kada je sve izraženija bila potreba Saveza komunista Jugoslavije da dobije sopstvenu istoriju. Iako ponovo u kontekstu „drugog ideološkog sukoba" sa Moskvom i VII partijskog kongresa (1958), ovog puta bilo je više mesta za istoričare.[9] Na partijski podsticaj osnovani su 1959. u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu[10] instituti za izučavanje istorije radničkog po-

---

6 Станковић и Димић, *Историографија под надзором, I*, 13–14.

7 O ideološkom nadzoru nad školstvom i nastavom istorije, ali i rastućem interesovanju partije nakon sukoba sa Informbiroom za načine obrađivanja savremene prošlosti na primeru udžbenika i nastave istorije, videti: Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija* (Zagreb: Srednja Europa, 2012), 31–51; 235–274.

8 Станковић и Димић, *Историографија под надзором, I*, 165–174, 299–301.

9 Predrag J. Marković, „Kako (ni)smo pronašli 'pravu istorijsku istinu'? Srpska istoriografija posle 1991. godine", *Prispevki za novejšo zgodovino* XLIV, 2 (2004): 47.

10 U pitanju su bili: u Beogradu Zavod za istoriju radničkog pokreta Srbije, koji je od 1965. poneo naziv Institut za radnički pokret Srbije, a od 1992. Institut za noviju istoriju Srbije; u Zagrebu Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, koji 1990. postaje Institut za suvremenu povijest, od 1996. Hrvatski institut za povijest; u Ljubljani Institut za zgodovino delavskega gibanja, koji od 1989. nosi naziv Inštitut za novejšo zgodovino; u Sarajevu Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta, koji 1973. menja naziv u Institut za istoriju u Sarajevu (danas: Institut za historiju).

kreta, koji će tokom naredne dve decenije od institucija posvećenih prikupljanju, sređivanju i objavljivanju građe vezane za istoriju jugoslovenske komunističke partije i radničkog pokreta prerasti u naučne institucije koje i danas predstavljaju ključne institute za izučavanje savremene istorije u postjugoslovenskim republikama.[11] Otvaranje vrata Državnog arhiva FNRJ za istoričare 1958. godine označilo je početak profesionalnog bavljenja istorijom Jugoslavije. U istom periodu, saradnici na institutima sticali su stručna znanja koja su bila preduslov za kritičko bavljenje jugoslovenskom prošlošću, zapošljavani su mlađi školovani istoričari, ustanovljen je predmet Istorija narodne revolucije, kao i postdiplomski studijski program na Filozofskom fakultetu u Beogradu.[12] Teme kojima su bili posvećeni radovi prve generacije profesionalnih proučavalaca jugoslovenske prošlosti bile su vezane za Prvi svetski rat, nastanak jugoslovenske države, prilike u Kraljevini Jugoslaviji, istoriju radničkog pokreta po republikama, teror nad komunistima u Kraljevini Jugoslaviji, slom prve Jugoslavije, ustanke i narodnooslobodilačku borbu, dok je malo radova bilo je posvećeno periodu nakon 1945. godine.[13] Iako i dalje kontrolisana i ograničavana, tokom ove decenije definitivno je formirana istoriografija o Jugoslaviji.[14]

Tokom 1960-ih i 1970-ih pokretani su ozbiljni naučni projekti o istoriji Jugoslavije i jugoslovenskih republika. Istraživanja istoričara bila su prevashodno vezana za istoriju radničkog pokreta, diplomatsku i vojnu istoriju, a hronološki su se sve više širila i na posleratni period. Takođe, u ovom periodu pojavili su se i prvi radovi jugoslovenskih istoričara posvećeni metodologiji, teoriji i izazovima istraživanja savremene prošlosti.[15] Sredinom 1970-ih osnovana je prva (i jedina) katedra za istoriju Jugoslavije, na Filozofskom fakultetu u Beogradu.[16] Drugim rečima, tokom tri posleratne dece-

---

11 Nataša Milićević, „Uporedna analiza radova Instituta za novejšu zgodovinu i Instituta za noviju istoriju Srbije", *Tokovi istorije*, 1–2 (2000): 112–113; Ibrahim Karabegović, „U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju (*kratak osvrt*)", *Prilozi*, 29 (2000): 39.

12 Станковић и Димић, *Историографија под надзором, I*, 183–191, 235, 265–278, 312–315, 347–349.

13 Među značajnijim imenima ove generacije ističu se Bogdan Krizman, Dragoslav Janković, Jovan Marjanović, Pero Morača, Ferdo Čulinović, Vasa Čubrilović, Dragovan Šepić, Dimitrije Vujović i dr.

14 Ljubodrag Dimić, „Jugoslovenska država i istoriografija", *Tokovi istorije*, 1–4 (1999): 330–331; Hrvoje Matković, „Hrvatska historiografija o razdoblju 1918–1945", *Historijski zbornik* 52, 1999, 188–191.
O preprekama, izazovima, metodološkim nedoumicama, ali i tadašnjem stanju izvora i istoriografske literature o istoriji socijalističke Jugoslavije, videti rad Branka Petranovića iz 1965. godine: Branko Petranović, „Metodologija i organizacija rada na istoriji SFRJ (Prilog pitanju)", u *Istorija radničkog pokreta. Zbornik radova 1* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1956), 333–396.

15 Pionirske radove na ovom polju objavljivali su Bogo Grafenauer, Branislav Đurđev, B. Ćirković, Mirjana Gros, Andrej Mitrović, Branko Petranović, Radovan Samardžić, Vladimir Dedijer. – Dimić, „Jugoslovenska država i istoriografija", 332–333.

16 Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић, *Историографија под надзором: I*, 15–17.

nije odvijao se proces profesionalizacije i profilisanja istorije Jugoslavije kao legitimnog naučnoistraživačkog polja. Tako je sredinom 1980-ih u osvrtu na stanje jugoslovenske istoriografije Branko Petranović istakao da je, zahvaljujući većoj dostupnosti izvora, liberalizaciji arhiva, ali pre svega zahvaljujući mlađoj generaciji istoričara, obrazovanih i neopterećenih hipotekama prošlosti, savremena istorija „stekla naučno dostojanstvo".[17]

Međutim, u istom osvrtu, prof. Petranović kritikovao je i rascepkanost jugoslovenske istoriografije, tematski uske projekte, nedovoljnu komunikaciju sa inostranstvom, izostavljanje opštejugoslovenskih nauštrb regionalnih i nacionalno specifičnih tumačenja.[18] Naime, šezdesete godine, tokom kojih se rađala istoriografija o Jugoslaviji, bile su i decenija u kojoj se rešavalo pitanje sudbine jugoslovenske države. Tenzija između dveju koncepcija, jedne koja je potencirala jugoslovenski centralizam i druge koja je prednost davala decentralizaciji, daljoj federalizaciji i većoj samostalnosti republika i pokrajina, odražavala se i na jugoslovensku istoriografiju. Partija je od početka 1960-ih kritikovala „nacionalistička" tumačenja jugoslovenske prošlosti, potenciranje nacionalnih istorija i istoriografija, ističući potrebu za stvaranjem opštejugoslovenske istoriografije. Kao deo planova o izgradnji opštejugoslovenskih institucija za izučavanje jugoslovenske istorije, 1960. godine je Istorijski arhiv CK SKJ reorganizovan u Institut za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, 1962. je obnovljen *Jugoslovenski istorijski časopis*, a pred VIII kongres SKJ (1964) dolazili su podsticaji za rad na pisanju istorije Jugoslavije.[19]

Ipak, realnost je na tom planu bila institucionalna rascepkanost, odsustvo jedinstvenih biblioteka, metodologije, koncepcije i zajedničkog rada. Instituti su bili organizovani na republičkom nivou, što je za posledicu često imalo usko postavljene istraživačke teme – u republičkim, nacionalnim ili lokalnim okvirima.[20] Ovakva organizacija naučnog rada, „teritorijalna parcelizacija" isto-

I pre ustanovljenja Istorije Jugoslavije kao zasebne katedre 1976. godine, u okviru svojih kurseva prof. Vasa Čubrilović doticao se i jugoslovenske istorije. U planu je bilo da 1954. godine Vladimir Dedijer drži predmet Istorija narodne revolucije, ali su usled političkih okolnosti i „slučaja Đilas–Dedijer" studenti kurs bojkotovali. Od 1958. godine Jovan Marjanović predavao je istoriju Jugoslavije od 1918. godine. Na katedri za istoriju Jugoslavije od 1976. godine predavali su Jovan Marjanović i Branko Petranović. – Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић, *Историографија под надзором: I*, 207–212.

17 Branko Petranović, „Bez bojazni od tabu-tema", *NIN*, 4. 8. 1985, u *Bez bojazni od tabu-tema*, 62. Generaciji istoričara jugoslovenske prošlosti koja je bila i najplodonosnija u drugoj polovini 20. veka pripadali su Branko Petranović, Andrej Mitrović, Dragoljub Živojinović, Momčilo Zečević, Janko Pleterski, Stevan K. Pavlović, Čedomir Popov, Dušan Bilandžić, Đorđe Stanković i dr.

18 Branko Petranović, „Bez bojazni od tabu-tema", *NIN*, 4. 8. 1985, u *Bez bojazni od tabu-tema*, 64.

19 Станковић и Димић, *Историографија под надзором*, I, 15–17, 253–254, 278; Božo Repe, „Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala. Institucionalne povezave jugoslovanskih zgodovinarjev in skupni projekti", *Zgodovina za vse – vse za zgodovino* 3, 1 (1996): 69–71.

20 Станковић и Димић, *Историографија под надзором, I*, 339; Na primer, detaljni spisak tema projekata, naučnih konferencija, ključnih monografija i publikacija Instituta za istoriju u Banjoj Luci predstavlja dobar primer toga da su instituti u svojoj delatnosti bili upu-

riografije, gde je geografski kriterijum određivao i tematski opseg istraživanja, vodila je „polarizaciji i atomizaciji društvene svesti i kolektivnog pamćenja".[21]

Prevaga one koncepcije uređenja jugoslovenske države koja je podrazumevala dalju federalizaciju i veću samostalnost republika sredinom 1970-ih godina svoj je odraz našla i u istoriografiji. Decentralizacija je donela veće slobode u istraživačkom radu, ali su i nacionalni odnosi u Jugoslaviji sve više uticali na načine bavljenja prošlošću.[22] To se ogledalo i u reakcijama na objavljivanje 1972. godine, u jeku diskusija o ustavnim promenama, *Istorije Jugoslavije* autora Ivana Božića, Sime Ćirkovića, Milorada Ekmečića i Vladimira Dedijera, koja se vodila „po nacionalnim šavovima".[23] Drugim rečima, i na polju istoriografije prelamala se borba koja se vodila unutar partijskog i državnog vrha.[24] Usled organizacije naučnoistraživačkog rada, ali i decentralizacije države, postepeno su se gubili opštejugoslovenski sadržaji, a nastajale nacionalne istoriografije.[25] Sredinom 1980-ih debate među istoričarima bile su sve slobodnije, a kao ključne teme o kojima su postojala različita mišljenja izdvajali su se karakter jugoslovenske kraljevine i pitanje da li je postojala jedinstvena jugoslovenska revolucija ili niz republičkih revolucija.[26]

ćeni na republičke okvire. Videti: Vera Kržišnik-Bukić, „Institut za istoriju u Banjoj Luci i historiografija Bosne i Hercegovine 1980.–1999.", *Prilozi*, 29 (2000): 301–320.

21 Мирослав Јовановић, „Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века", *Годишњак за друштвену историју* 1–3 (2006): 100.

22 Станковић и Димић, *Историографија под надзором, I*, 344–345.

23 Коста Николић, *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији 1961–1991* (Београд: ИСИ, 2003), 46–67; Polemika koja se vodila mahom na stranicama *Gledišta* i *Časopisa za suvremenu povijest* objavljena je 2022. godine u: *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976.* (prir. Božidar Jakšić) (Sarajevo, Beograd, Zagreb: Buybook, Mostart, Srednja Europa, 2022).

24 Станковић и Димић, *Историографија под надзором, I*, 15–17.

25 Repe, „Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala", 69–78; Između ostalog, 1981. godine prestao je da izlazi *Jugoslovenski istorijski časopis*. Zvanični razlog je bio manjak finansijskih sredstava, ali se spekulisalo da je stvarni razlog oznaka „jugoslovenski" u njegovom naslovu. Prilikom obnavljanja časopisa 1987. novi glavni urednik prof. Čedomir Popov je odgovornost za gašenje prebacio na tadašnjeg predsednika Saveza istoričara Jugoslavije Alija Hadrija, kao i opšte procese „parcijalizacije i dezintegracije" jugoslovenskog društva krajem 1970-ih i početkom 1980-ih godina. Videti intervjue sa Č. Popovim „I istoričari teraju modu" i „Vratio se JIČ", objavljene u: Чедомир Попов, *Историја на делу. Разговори 1982–2012*, прир. Јелена Попов (Нови Сад: Матица српска, 2016), 95–103.

26 O debati koja se o istoriji Kraljevine Jugoslavije 1985. razvila između Dušana Bilandžića i Branka Petranovića prilikom „Nedelje marksističkih rasprava" u Neumu 1985, a nastavila i proširila narednih godina, videti: Коста Николић, *Прошлост без историје*, 94–123; Izbor uvodnih izlaganja sa „Nedelje marksističkih rasprava" održane 1985. u Neumu, videti: *Nedelja marksističkih rasprava '85. istoriografija marksizam i obrazovanje* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1986). O različitim tumačenjima istorije jugoslovenske kraljevine i pitanju da li je postojala jedinstvena revolucija ili niz nacionalnih revolucija, videti posebno priloge Branka Petranovića i Janka Pleterskog objavljene u ovom zborniku: Branko Petranović, „Istoriografske kontroverze o Jugoslaviji" (str. 57–75); Janko Pleterski, „Pitanje nacije i revolucije u jugoslovenskim zemljama u XIX i XX veku – istorijski smisao Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije" (str. 76–82).

Sredinom 1980-ih bilo je jasno da među jugoslovenskim istoričarima postoje sasvim različite interpretacije jugoslovenske prošlosti, a te razlike najčešće su išle po nacionalnim linijama.[27]

Istovremeno, tokom 1980-ih godina, sa popuštanjem ideoloških stega, najpre u široj javnosti, a zatim i u istoriografiji, povećava se interesovanje za teme iz jugoslovenske prošlosti koje su tokom prethodnih decenija bile prećutkivane, gurane u zaborav, ili tumačene isključivo u skladu sa dozvoljenim okvirima partijske dogme. Te tendencije, koje su obuhvatale reinterpretaciju Drugog svetskog rata, otvaranje pitanja komunističke represije i njenih žrtava, rehabilitacije, nove pristupe izučavanju Kraljevine Jugoslavije, otkrivanje „buržoaskih" istoričara, razgradnju kulta Titove ličnosti, ali i „bratstva i jedinstva" zasnovanog između ostalog na neotvaranju spornih pitanja iz Drugog svetskog rata, doći će do još jačeg izraza tokom naredne decenije.[28]

Tokom 1980-ih i 1990-ih godina dolazi do generacijske smene na univerzitetima i institutima. Nova generacija istoričara, oslobođena partijske kontrole i tabua, zaslužna je za otvaranje novih, kontroverznih tema, kao i za nove metodološke pristupe. U postjugoslovenskim istoriografijama prisutni su podudarni trendovi. Raste zainteresovanost za teoriju, metodologiju, istoriju istoriografije, kritičku samorefleksiju. Tematski spektar širi se sa dominantne političke na kulturnu, društvenu, rodnu istoriju, istoriju svakodnevice, institucija, društvenih grupa, sećanja i dr.[29] Istovremeno, tendencije posmatranja određenih pojava u nacionalnim ili republičkim okvirima, uz zanemarivanje opštejugoslovenskog konteksta, primetne još od 1960-ih godina, bivaju sve naglašenije.[30] U kontekstu raspada zajedničke jugoslovenske države i ratova koji su usledili istoriografija je, negde u većoj, a negde u ma-

---

27 Dimić, „Jugoslovenska država i istoriografija", 333–335; Борис Московић, „На путу према преокрету: настанак Југославије (1918) у српској историографији седамдесетих и осамдесетих година 20. века", у *Трендови у савременој српској историографији*, ур. Миле Бјелајац (Београд: ИНИС, 2023), 453–474.

28 Predrag Marković, Miloš Ković, and Nataša Milićević, „Developments in Serbian Historiography since 1989", in *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Ulf Brunnbauer ed. (Münster: Lit Verlag, 2004), 282, 311–316; Predrag J. Marković, „Kako (ni)smo pronašli 'pravu istorijsku istinu'?", 50–52; Oto Luthar, „Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s", in *(Re)Writing History*, 333–335; Ulf Brunnbauer, „Historiography, Myths and the Nation in the Republic of Macedonia", in *(Re)Writing*, 165–200; Budak, „Post-socialist Historiography in Croatia since 1990", 155–158.

29 Marković, Ković, and Milićević, „Developments in Serbian Historiography", 286–288; 295–304; Marković, „Kako (ni)smo pronašli 'pravu istorijsku istinu'?", 57–60; Dimić „Jugoslovenska država i istoriografija", 336; Christian Promitzer, „Whose is Bosnia? Post-Communist Historiographies in Bosnia and Herzegovina", in *(Re)Writing History*, 61–62; Oto Luthar, „Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s", in *(Re)Writing History*, 337–339; Bosiljka Janjatović, „U povodu 30. obljetnice izlaženja Časopisa za suvremenu povijest (1969.–1999.)", *Časopis za suvremenu povijest* 31, 3 (1999): 457–458.

30 Promitzer, „Whose is Bosnia?", 57–58; Milićević, „Uporedna analiza", 127.

njoj meri, imala znatnu ulogu u izgradnji i/ili učvršćivanju nacionalnih identiteta. Sa raspadom jugoslovenske države i krahom jugoslovenske ideje na samom kraju 20. veka došlo je i do „kolapsa istorijske svesti u koju je bilo utkano jugoslovensko istorijsko iskustvo".[31] Takva uloga i upotreba istorije i njena isprepletanost sa dnevnopolitičkim dešavanjima nesumnjivo su negativno uticali na razvoj postjugoslovenskih istoriografija, dalje polarizujući tumačenja jugoslovenske prošlosti i onemogućavajući njeno racionalno sagledavanje.[32] Ipak, kako je prof. Miroslav Jovanović početkom ovog veka upozoravao, raspad jugoslovenske države ne sme značiti i „zaborav jugoslovenskog iskustva", već je prema njemu potreban racionalan odnos – ni „glorifikacija", ni „amputacija".[33]

Talasi okupljanja istraživača sa postjugoslovenskog prostora

Decenija raspada socijalističke Jugoslavije i ratova za jugoslovensko nasleđe donela je prelom u saradnji i komunikaciji istoričara iz bivših jugoslovenskih republika. Ipak, s početkom novog veka nastupile su i izvesne promene na ovom planu, koje su se delom podudarale i sa smenom generacija. Te promene dovele su do organizovanja niza naučnih skupova, okruglih stolova, radionica, seminara i festivala motivisanih kako političkim, tako i stručnim potrebama. Ovi susreti su na različite načine uticali na istraživače, odnosno na njihovo pisanje o istoriji Jugoslavije. Posmatrajući godine pokretanja i trajanja skupova, njihov karakter, program, ciljeve, strukturu učesnika i drugo, skupove istraživača sa postjugoslovenskog prostora možemo svrstati u četiri grupe ili u četiri talasa.

Prvi talas su predstavljali *Dijalog povjesničara/istoričara* (1998–2005), *Dijalog historičara* (2003–2004) i skupovi *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku* (2008–). Njih su pokrenule, organizovale ili podstakle inostrane fondacije i organizacije iz Nemačke i Austrije, i akcenat je postavljen na dijalog i pomirenje istraživača u regionu, odnosno u zemljama koje su u najvećoj meri pogođene događajima 1990-ih. Ovom talasu hronološki pripadaju i *Desničini susreti* (2005–), iako je njihov karakter u određenoj meri drugačiji.

U organizaciji nemačke fondacije „Fridrih Nauman"[34] od 1998. do 2005. godine je održano deset naučnih skupova pod nazivom *Dijalog povje-*

---

31 Мирослав Јовановић, „Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века", *Годишњак за друштвену историју* 1–3 (2006): 100.

32 Ovakav trend možda je najočitiji bio u ratom razorenoj Bosni i Hercegovini, gde su se tokom 1990-ih godina profilisale sa stanovišta institucija i istorijske interpretacije sasvim odvojene istoriografije u Sarajevu i Republici Srpskoj. – Promitzer, „Whose is Bosnia?", 65–69.

33 Мирослав Јовановић, „Криза и историја", 109–110.

34 Fondacija „Fridrih Nauman" za slobodu (Friedrich Naumann Stiftung für die Freiheit) – nemačka liberalna fondacija osnovana 1958. godine, bliska nemačkoj Partiji slobodnih demokrata, koja promoviše ljudska prava, demokratiju i slobodno tržište kroz obrazovne i istraživačke projekte širom sveta.

sničara/istoričara sa ciljem okupljanja za istim stolom istoričara iz Srbije i Hrvatske. Prva četiri su održana u Pečuju (Mađarska), a naredni u Herceg Novom, Zagrebu, Beogradu, Zadru, Vršcu i Osijeku. Na skupovima je bilo ukupno 165 učesnika (41 žena – 25%), najviše iz Hrvatske (85 – 52%) i SRJ / Srbije i Crne Gore (57 – 34,5%), dok su ostali dolazili iz SAD (7), SR Nemačke (6), Austrije (3), Makedonije (2), Švajcarske (2), Češke (1), Bosne i Hercegovine (1), Poljske (1). Pored istoričara, kojih je svakako bilo najviše, učesnici *Dijaloga* bili su i pojedini demografi, ekonomisti, filozofi, politikolozi, pravnici, sociolozi i drugi. Većinu učesnika su činili doktori nauka, odnosno najviše učesnika je radilo na fakultetima i naučnim institutima i pripadali su generacijama koje su stasale u socijalističkoj Jugoslaviji.[35] U okvirima ovih skupova je pripremljeno i objavljeno deset zbornika radova (2000–2008).[36]

Fondacija je pokrenula inicijativu održavanja *Dijaloga*, smatrajući da je, nakon više godina prekida, zbog zajedničke prošlosti važno obnoviti dijalog stručnjaka koji se bave prošlošću u Srbiji i Hrvatskoj.[37] Okupljanje naučnika iz dveju zemalja zamišljeno je kao „proces izgradnje povjerenja".[38] Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić-Jović, istraživači iz Instituta za noviju istoriju Srbije, istakli su da je ovaj projekat omogućio prvi put značajnu razmenu znanja između dve sredine koja je prekinuta 1991. godine.[39] Zoran Janjetović, koji je pored Igora Graovca i Vladimira Gajgera bio jedini istraživač koji je učestvovao na svim skupovima u okviru *Dijaloga*, smatrao je da su skupovi doneli „mnogo toga dobrog", ali da nisu ispunili ciljeve organizatora. Rešavanje svih istoriografskih problema između istoričara iz susednih država prema njegovim rečima „nije moglo da se desi". Kao glavne uzroke navedenog istakao je: (1) nesuglasice unutar „nacionalnih reprezentacija", budući da su obe istoriografije bile „suviše razvijene i heterogene" da bi nastupile sa zajedničkim stavovima; (2) mali broj učesnika koji su se bavili istim ili sličnim temama, što je prema njegovim rečima bio osnovni preduslov za polemike. S druge strane, Janjetović navodi da su „nehotično" postignuti drugi ciljevi: istraživači, ali i šira naučna javnost su stekli uvid u rad susedne istoriografije; istaknuto je mnogo tema i istraživača; starije kolege koje su se poznavale pre rata obnovile su stara poznanstva; mlađi istraživači su se među-

35 Igor Graovac, „Deset skupova (1998.–2005.) i knjiga/zbornika radova (2000.–2008.) 'Dijaloga povjesničara/istoričara'", u *Dijalog povjesničara – istoričara 10/1*, prir. Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann; Zajednica istraživača *Dijalog*. Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga, 2008), 13–96.

36 Sve zbornike su priredili Hans-Georg Flek i Igor Graovac (osim desetog zbornika koji je priredio sam Graovac) u izdanju fondacije „Fridrih Nauman" (deseti zbornik je imao suizdavača: Zajednica istraživača *Dijalog*. Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga). Videti i: *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?*, prir. Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann; Zajednica istraživača *Dijalog*. Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga, 2005).

37 Graovac, „Deset skupova (1998.–2005.)", 15.

38 Graovac, „Deset skupova (1998.–2005.)", 16–17.

39 Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike – srpska istoriografija i svet. Uticaji jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju* (Beograd: INIS, 2011), 9.

sobno upoznali, a sklopljeno je i mnogo prijateljstava, što je pomoglo razvoju saradnje koja traje i danas (više na personalnom nego na institucionalnom planu). I pored navedenog, Janjetović dodaje da je Fondacija „uradila ogromnu stvar za istoriografsku saradnju između dveju zemalja i da njen doprinos ne sme biti izostavljen iz pregleda savremene istorije, bilo srpske, bilo hrvatske istoriografije".[40] Prema ocenama Igora Graovca, poverenje između učesnika je tokom ovih skupova „uspostavljeno do te mjere da su slobodno raspravljane i teme o najnovijoj prošlosti, odnosno da više i nije bilo *tabu* tema". *Dijalog* je pokazao i da postoje „povjesničari koji historiju shvaćaju kao znanost, a ne kao politiku".[41] Skupovi su prestali da se održavaju budući da se Fondacija okrenula novim projektima. Njeni predstavnici su smatrali „da su eto sad i Srbija i Hrvatska postale normalne demokratske zemlje" kojima nije više potrebna njena pomoć pri organizovanju takvih skupova. Vlade Srbije i Hrvatske nisu bile voljne da nastave finansiranje *Dijaloga*.[42]

„Dijalog historičara" – skupovi u Bosni i Hercegovini bili su „neka vrsta proširenja" *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Imajući u vidu „brojna sporna pitanja i činjenicu nepostojanja dijaloga među glavnim naučnim centrima u Bosni i Hercegovini", fondacija „Fridrih Nauman" je odlučila da bude pokrovitelj i ovih skupova.[43] Važnu ulogu u njihovoj organizaciji imao je i Institut za istoriju iz Sarajeva. Skupovi su održani u Banjaluci, Mostaru (2003) i Neumu (2004).[44] Učesnici su uglavnom dolazili iz Bosne i Hercegovine, ali je bilo i onih iz Hrvatske, Srbije i Crne Gore, Nemačke i SAD.[45] Referati sa drugog skupa objavljeni su u zborniku radova *Naučni skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine*.[46] *Dijalozi historičara* ipak nisu doneli očekivane rezultate. Zaključujući svoj izveštaj sa trećeg i poslednjeg skupa, istoričar Edin Radušić je istakao: „Stariji historičari su do sada, nažalost, pokazali da se bez obzira na organiziranje ovakvih i sličnih okupljanja teško odriču svog pristupa historiji. Većina istoričara i povjesničara iz Banja Luke i Mostara čak ne pokazuju ni neku naročitu spremnost da učestvuju na okupljanjima historičara izvan njihovog *nacionalnog entiteta*. Zatvaraju se u svoje avlije i zaključavaju već zatvorena vrata na njima."[47]

---

40 Imejl Zorana Janjetovića, poslat Nikoli Koneskom 15. 4. 2025.

41 Graovac, „Deset skupova (1998.–2005.)", 17, 49.

42 Imejl Zorana Janjetovića.

43 Edin Radušić, „Naučni skup: Modernizacija društva u Bosni i Hercegovini. Dijalog historičara BIH, Neum, 10–12. septembar 2004", *Prilozi* 35 (2006): 257–259.

44 Najveći broj učesnika trećeg skupa bio je iz Sarajeva, ali su učestvovali i istoričari iz drugih delova Bosne i Hercegovine (Banja Luka, Mostar), kao i iz Srbije (Latinka Perović), Hrvatske (Drago Roksandić, Igor Graovac), Nemačke i Sjedinjenih Američkih Država.

45 Husnija Kamberović i drugi, *Pola stoljeća Instituta za istoriju* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 46.

46 „Naučni skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine", ur. Adnan Huskić i Husnija Kamberović (Sarajevo: Friedrich Naumann Stiftung, 2003).

47 Radušić, „Naučni skup: Modernizacija društva u Bosni i Hercegovini. Dijalog historičara BIH", 257–259.

U julu 2007. godine, u Salcburgu, sastali su se pojedini naučnici iz bivše Jugoslavije i predstavnici međunarodnog Instituta za istorijsku pravdu i pomirenje (Institute for Historical Justice and Reconciliation)[48] i razgovarali o strategijama i ciljevima za razvoj buduće akademske saradnje, u cilju promovisanja dijaloga i pomirenja u postjugoslovenskom regionu. Na tom sastanku se raspravljalo i o ideji stvaranja Centra za istoriju, demokratiju i pomirenje (Center for History, Democracy and Reconciliation, skraćeno CHDR) pod okriljem Instituta. Ova ideja je potom i ostvarena.[49] Sedište centra je u Novom Sadu, a predsednik Upravnog odbora je Darko Gavrilović, istoričar, redovni profesor na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu. Centar je do sada organizovao više od trideset međunarodnih skupova, okupivši stručnjake iz regiona, ali i iz svetske naučne zajednice, u cilju podrške procesu demokratizacije i pomirenja u regionu. Od ovog broja, sedamnaest skupova nosilo je naziv „Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku" i svi su održani u selu Golubić (opština Obrovac) u Hrvatskoj.[50] Prvi skup posvećen dijalogu o srpsko-hrvatskim odnosima u prošlom veku održan je 2008. godine i od tada se skupovi redovno organizuju svake godine. Učesnici su naučnici i političari od kojih je većina rođena i stasala u socijalističkoj Jugoslaviji. Mnogi učesnici su učestvovali na više od jednog skupa. Radovi predstavljeni na ovim skupovima objavljeni su na sajtu Centra.[51]

Istraživači iz bivših jugoslovenskih republika okupljali su se i na skupovima pod nazivom *Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja „Desničini susreti"*. Inicijativu za pokretanje „Desničinih susreta" pokrenuo je još 1989. godine, u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, istoričar Drago Roksandić. Naredne godine je održan prvi skup. Međutim, „što je 1991. godina više odmicala, bilo je jasnije da su 'Desničini susreti' inicijativa za mirna vremena", istakao je Roksandić. Obeležavanje stogodišnjice rođenja književnika Vladana Desnice 2005. godine predstavljalo je prvi korak ka obnavljanju navedene inicijative.[52] Od 2006. godine pa sve do današnjih dana ovi skupovi su redovno organizovani u različitim mestima u Hrvatskoj i jednom u Beogradu (2016). Glavni organizator je Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije koji deluje u okvirima Filozofskog fakulteta u Zagrebu.[53] Učesnici su uglavnom

48 Institut za istorijsku pravdu i pomirenje [The Institute for Historical Justice and Reconciliation (IHJR)] bavi se nerešenim istorijskim nasleđem u multietničkim i multikulturalnim društvima i promoviše razumevanje, toleranciju, pomirenje. Sedište Instituta je u Hagu. Detaljnije o Institutu: https://ihjr.org/ (datum pristupa 10. 4. 2025).

49 Sajt centra: https://chdr-ns.com/ko-smo-mi/ (pristupljeno 10. 4. 2025)

50 https://chdr-ns.com/medunarodni-skupovi/ (pristupljeno 10. 4. 2025)

51 https://chdr-ns.com/naucni-radovi/ (pristupljeno 10. 4. 2025)

52 Detaljnije: Drago Roksandić, *Iluzije slobode. Ogledi o Vladanu Desnici* (Zagreb: Politička kultura, 2017).

53 http://ckhis.ffzg.unizg.hr/hr/istrazivanja/programi/program-drustveno-humanistickih-i-kulturoloskih-istrazivanja-desnicini-susreti/o-programu/

dolazili iz Hrvatske i Srbije, ali je bilo i onih iz drugih zemalja. Većina učesnika je rođena i odrasla u socijalističkoj Jugoslaviji, ali je bilo i onih koji su studirali tokom 1990-ih i 2000-ih. Zbornici radova sa naučnih skupova „Desničini susreti" objavljeni su u Biblioteci „Desničini susreti" Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije, pod uredništvom Draga Roksandića i Ivane Cvijović Javorine.[54]

Pored navedenih serijskih, bilo je i pojedinačnih skupova koji su okupljali istraživače iz bivših jugoslovenskih republika na kojima se razgovaralo o temama iz istorije Jugoslavije. Jedan od takvih skupova bio je Međunarodni naučni skup *Tito: viđenja i tumačenja* (od 7. do 9. maja 2010. godine) u organizaciji Instituta za noviju istoriju Srbije, a u saradnji sa Arhivom Jugoslavije i Institutom za jugoistočne studije iz Regenzburga.[55] Ovaj skup možemo uvrstiti u drugi talas skupova istraživača sa postjugoslovenskog prostora. Učesnici skupa bili su istoričari i naučnici iz Srbije (41), Slovenije (7), Hrvatske (5), Bosne i Hercegovine (2), Makedonije (2), Crne Gore (1), Rusije (4), Nemačke (4), Češke (2), Bugarske (2), Švajcarske (2), SAD (1), Francuske (1), Velike Britanije (1) i Indije (1).[56] Pripadali su generaciji istraživača koja je odrasla i bila naučno formirana u socijalističkoj Jugoslaviji i koja je bila svedok tragičnih događaja iz 1990-ih godina. Kao jedan od rezultata skupa objavljen je i zbornik radova.[57] Redakcija zbornika je istakla da je na konferenciji „uspostavljen dijalog o ključnim problemima istorije, kao i nekim još uvek neprijatnim pitanjima koja se tiču sadašnjosti u regionu zapadnog Balkana" i da je to bio „prvi pokušaj okupljanja akademske i šire društvene zajednice kroz razgovor o delatnosti složene političke i istorijske ličnosti kakva je bio Josip Broz Tito".[58] Olga Manojlović Pintar, urednica zbornika zaposlena u Institutu za noviju istoriju Srbije, istakla je da je atmosfera na skupu bila podsticajna za debate, da je otvarala prostor za šire analize jugoslovenske istorije druge polovine 20. veka, kao i da su na skupu uspostavljeni odlični odnosi sa akademskim institucijama iz zemlje i inostranstva, što je otvorilo puteve za saradnju u narednim godinama. Prema mišljenju Olge Manojlović Pintar, neuspeo pokušaj kolega iz Sarajeva da 2014. godine organizuju zajednički naučni skup povodom stogodišnjice izbijanja Prvog svetskog rata

54 Zbornici se mogu naći na: https://openbooks.ffzg.unizg.hr/index.php/FFpress/catalog/series/Desnicini_susreti

55 Skup su finansijski pomogli Ministarstvo za nauku i tehnologiju, Fondacija „Fridrih Nauman", Odeljenje Velike Britanije za međunarodni razvoj i Fond za otvoreno društvo. Članovi Programskog saveta bili su ugledni predstavnici akademske zajednice iz Srbije i inostranstva: Latinka Perović, Mile Bjelajac, Milan Ristović, Ljubodrag Dimić, Todor Kuljić, Dragan Bogetić, Milan Terzić, Igor Graovac, Konstantin Nikiforov, Volfgang Hepken, Katrin Lutar Tavar, Vera Katz.

56 Program skupa: https://www.inisbgd.co.rs/celo/titos.pdf

57 *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*. Ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: INIS; Arhiv Jugoslavije, 2011).

58 Isto, 9–10.

usporio je, a u nekim slučajevima i onemogućio nastavak plodne saradnje koja se činila veoma izglednom 2010. godine.[59]

Treći talas karakteriše uspostavljanje redovnih skupova, odnosno festivala koji su u većoj meri uključili mlađe istraživače rođene posle raspada Jugoslavije, popularizaciju istorijske nauke, program koji nije suvo akademski: *Socijalizam na klupi* (2013), *Kliofest* (2014) i *History Fest* (2017). U ovom periodu razvija se i mreža Međunarodne asocijacije studenta istorije (ISHA) organizacije na postjugoslovenskom prostoru.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma pri Sveučilištu Jurja Dobrile pokrenuli su 2013. godine skup *Socijalizam na klupi*. Organizatori su naveli da je cilj ovog skupa: „jačanje komunikacije i suradnje među znanstvenicima koji se bave bliskim socijalističkim i postsocijalističkim temama, neovisno o tome djeluju li u Hrvatskoj, susjednim državama ili daljem inozemstvu, te jesu li porijeklom vezani za južnoslavenski prostor ili im je on tek predmet znanstvenog interesa".[60] Ovi skupovi održavaju se svake druge godine (2013, 2015, 2017, 2019, 2021, 2023, 2025), a nakon svakog skupa objavljivani su i zbornici radova.[61] Većina autora dolazila je iz Hrvatske (oko 66%), ali je bilo i onih iz Srbije (oko 15%) i drugih zemalja.

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli pokrenuli su 2015. godine doktorsku radionicu. Ovu radionicu, koja svake godine okuplja doktorande i doktorantkinje iz oblasti istorije i srodnih disciplina, pokrenuo je i od samih početaka je vodi prof. dr Igor Duda, uz saradnju i angažman mlađih kolega iz Hrvatske i inostranstva. Ona omogućava razmenu znanja i ideja, podstiče diskusiju i povezivanje mladih istraživača, kao i mapiranje novih istraživačkih trendova. Tokom deset godina postojanja održano je oko 130 izlaganja doktoranada i učestvovalo oko 40 pozvanih predavača, a među doktorandima je bilo i oko 90 polaznika sa inostranih univerziteta, što je radionici dalo snažan međunarodni karakter.[62]

Festival povijesti – *Kliofest*, manifestacija posvećena popularizaciji istorije i srodnih nauka, pokrenut je u Zagrebu 2014. godine. Glavni organizatori su bili Udruga za promicanje kulture povijesti, Nacionalni odbor za povijesne znanosti, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu i Hrvatski državni arhiv. U prvom programu, naslovljenom „Zakoračite u svijet povijesti!", navedeno je da su ciljevi ovog festivala: „posjetiteljima približiti povijesnu znanost i njezine stvaratelje, popularizirati nakladničku djelatnost na polju historiografije i srodnih znanosti, potaknuti raspravu među povjesničarima o nekim važnim pitanjima struke te op-

59 Imejl Olge Manojlović Pintar, poslat Nikoli Koneskom 12. 5. 2025.

60 https://www.unipu.hr/ckpis/socijalizam_na_klupi/2013 (pristupljeno 10. 4. 2025)

61 https://www.unipu.hr/ckpis/cekapisarnica (pristupljeno 10. 4. 2025)

62 https://www.unipu.hr/ckpis/doktorska_radionica/2024 (pristupljeno 20. 8. 2025)

ćenito njihova mjesta i položaja u današnjem hrvatskom društvu te tijekom nekoliko dana povijest postaviti u žižu kulturnih događanja". Navedeno je trebalo postići okruglim stolovima, tribinama, predstavljanjem knjiga, predavanjima, radionicama, izložbama, filmskim programom. Učesnici su bili hrvatski istoričari, ali je bilo „nekoliko gostiju iz inostranstva".[63] Kako je istakao jedan od učesnika, istoričar Tomislav Branđolica, *Kliofest* je nastao u specifičnom trenutku – u godinama neposredno nakon velike recesije, kada je u Hrvatskoj bilo teško pronaći posao u istoričarskoj struci, a nije bilo ni većih naučnih ili izdavačkih poduhvata.[64] Pokretači festivala, posebno Damir Agičić i novoosnovana Udruga Kliofest, želeli su da popune taj vakuum i ojačaju vidljivost istorijske nauke u javnom prostoru. Branđolica naglašava da je festival imao pozitivnu ulogu i kao mesto umrežavanja, a da se vremenom proširio izvan Zagreba, obuhvativši različite gradove širom Hrvatske, uz teme značajne za lokalne zajednice. Tokom narednih godina, sve do danas, festival je svake godine organizovan na isti ili sličan način kao prve godine. Prema Branđoličinim rečima, *Kliofest* je otvoren za učesnike različitih ideoloških opredeljenja. Ipak, sam format programa, zamišljen kao niz predstavljanja knjiga i tematskih okruglih stolova, često pogoduje tome da učesnici dele slične stavove, pa razgovori češće ostaju u okvirima „ugodnih razgovora" nego što prerastaju u polemičke rasprave.[65]

Kliofest je inspirisao istoričara Husniju Kamberovića da 2017. godine u Bosni i Hercegovini pokrene *History Fest.* Glavni organizator je Udruženje za modernu historiju. Od samog početka, festival je zamišljen kao prostor okupljanja istoričara različitih generacija i iz različitih zemalja, kako bi se na panelima, predavanjima, promocijama knjiga i radionicama razgovaralo o značajnim istorijskim temama, često vezanim za važne godišnjice. Pored programa za širu javnost, deo festivala čine i specijalizovane aktivnosti poput doktorskih radionica i letnjih škola za studente, čime se podstiče uključivanje mlađih istraživača i njihovo umrežavanje sa iskusnijim kolegama.[66] Jedan od učesnika ovog festivala, istoričar Luka Savčić istakao je da je „History Fest važna regionalna manifestacija koja gotovo deceniju svake godine u Sarajevu okuplja brojne istoričare i istoričarke sa postjugoslovenskog prostora i šire, pružajući im priliku da na različitim panelima, predavanjima i promocijama knjiga razgovaraju o zajedničkoj prošlosti".[67] On je posebno naglasio značaj doktorske radionice, nastale s idejom da se mladi istraživači i doktorski kandidati predstave starijim kolegama, ali i da se međusobno upoznaju i uspostave saradnju.

63 https://web.archive.org/web/20210513163838/http://haw.nsk.hr/arhiva/vol6/3779/45518/www.historiografija.hr/kliofest/pdf/Kliofest_program.pdf (pristupljeno 10. 4. 2025)

64 Imejl Tomislava Branđolice, poslat Nikoli Koneskom 5. 7. 2025.

65 https://www.kliofest.hr/ (pristupljeno 10. 4. 2025)

66 https://www.historyfest.ba/ (pristupljeno 10. 4. 2025)

67 Imejl Luke Savčića, poslat Nikoli Koneskom, 14. 8. 2025.

Jedan od važnih „kanala" saradnje mladih istoričara iz regiona predstavlja i Međunarodna asocijacija studenata istorije (ISHA). ISHA je organizacija koja okuplja studente istorije iz celog sveta. Balkanske, naročito sekcije sa prostora bivše Jugoslavije već dugi niz godina predstavljaju najbrojniji deo ove međunarodne organizacije, što govori o potrebi mladih ljudi sa ovog prostora da se povežu i razmene svoj doživljaj prošlosti. Iako su teme ISHA seminara najčešće opšteg karaktera, na njima mladi učesnici često govore o istoriji Jugoslavije na osnovu svojih istraživanja, a jedan seminar se bavio specifično Jugoslavijom („Yugoslavia Revisited", Osijek, 14–18. mart 2018). Budući da su u pitanju studentski seminari, akademski nivo ovih skupova nije visok, ali pruža priliku mnogim mladim istoričarima da uspostave kontakte sa kolegama iz regiona, koji se kasnije mogu pokazati vrlo korisnim u pogledu jačanja akademske saradnje.[68]

Četvrti talas – *Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istra**ži**va**ča sa po**stjugoslovenskog prostora*

Postojeća potreba za razmenom gledišta, istraživačkih uvida i iskustava, međusobnim upoznavanjem i umrežavanjem nove generacije istoričara sa postjugoslovenskog prostora prepoznata je u Institutu za noviju istoriju Srbije. Prvi po redu naučni skup „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora", organizovan 2024. godine, predstavlja upravo odgovor na tu potrebu.[69] Namera organizatora bila je da okupe mlađu generaciju istoričara iz svih bivših jugoslovenskih republika, da pruže prostor za otvorenu akademsku diskusiju, da steknu uvide u to kojim se temama bave kolege iz drugih krajeva bivše Jugoslavije, koja istraživačka pitanja postavljaju i kojim teorijskim pravcima slede, ne bežeći od kontroverznih tema, a u nadi da će time pokrenuti novi talas skupova sa postjugoslovenskog prostora, akademski forum za ukrštanje pogleda na zajedničku prošlost, bez gneva i pristrasnosti, ali i bez zaklanjanja iza kulisa političke korektnosti.

Svedočanstvo o tome da procena organizatora o potrebi sazivanja jednog ovakvog skupa nije bila pogrešna pružio je širok odziv u svim krajevima bivše Jugoslavije. Na adresu Instituta za noviju istoriju Srbije stiglo je, u predviđenom roku, čak 57 validnih prijava (i više prijava koje su stigle posle kraja roka za prijavu) za učešće na naučnom skupu *Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora*. Iako je prvobitno planirano učešće dvadeset istraživača, usled velikog interesovanja, uz podršku direktora INIS-a Mileta Bjelajca, broj učesnika povećan je na tride-

68 Više o ISHA: https://ishainternational.wordpress.com/

69 Daniel Siter, „International Scholarly Conference 'The History of Yugoslavia: Perspectives of Young Researchers from Post-Yugoslav Area', Institute for Recent History of Serbia, Archives of Yugoslavia, Belgrade, 15–18 October 2024", *Tokovi istorije*, 3 (2024): 297–298.

set dvoje. Ipak, i sa tako povećanim brojem, nije bilo moguće prihvatiti gotovo polovinu (25) pristiglih prijava na skup, što je organizacioni odbor konferencije stavilo pred težak zadatak.

Prijave su stigle iz svih bivših jugoslovenskih republika. Budući da je konferencija održana u Srbiji, koja je i najveća bivša jugoslovenska republika, najviše prijava stiglo je upravo iz te zemlje – gotovo polovina (47,4%), odnosno 27 prijavljenih. Od ovog broja, ogromna većina, čak 22, bila je iz Beograda. Osim prijava iz Beograda, stigle su još samo tri prijave sa Univerziteta u Prištini, jedna prijava iz Kragujevca i još jedna iz Novog Sada. Nije bilo nijednog prijavljenog sa Univerziteta u Nišu. Ovi podaci upućuju na nekoliko mogućih zaključaka. Prvi je da je proces centralizacije u Srbiji poprimio značajne razmere, što je vidljivo iz činjenice da van Beograda ima malo istraživača i doktoranada koji se bave istorijom Jugoslavije; drugi, da postoji nedovoljna komunikacija između institucija koje se bave naučnoistraživačkim radom, odnosno nedovoljna vidljivost Instituta za noviju istoriju Srbije izvan Beograda; i konačno, da se veći broj prijavljenih iz Srbije, odnosno Beograda, u odnosu na druge države iz regiona, najpre može objasniti geografskom blizinom, odnosno činjenicom da je konferencija održana u Beogradu, a ne drugim faktorima. Na drugom mestu po broju prijavljenih našla se Slovenija (10 prijava), zatim Hrvatska (8), Bosna i Hercegovina (5), Severna Makedonija (4) i na kraju Crna Gora sa dve prijave. Ovakav trend prati u većoj meri ono što bi bilo očekivano s obzirom na populaciju republika,[70] uz značajan izuzetak Slovenije, koja je, uprkos tome što se po broju stanovnika ubraja u manje bivše jugoslovenske republike, imala značajan broj prijava. Slovenija je, osim po broju prijava specifična i po tome što su prijavljeni iz Slovenije imali najravnomerniji raspored po slovenačkim univerzitetima. Od deset prijavljenih, njih petoro bilo je sa Univerziteta u Ljubljani, dvoje sa Univerziteta u Mariboru, dvoje sa Primorskog univerziteta u Kopru, i jedan iz Firence u Italiji. Od osam prijava iz Hrvatske, šest ih je došlo iz Zagreba, jedna iz Zadra i jedna iz Bolonje u Italiji. Četiri od pet prijava iz Bosne i Hercegovine stigle su iz Sarajeva (jedna preostala iz Istočnog Sarajeva), a svi prijavljeni iz Severne Makedonije bili su sa Univerziteta u Skoplju. Obe prijave iz Crne Gore došle su od istraživača koji su doktorandi na stranim univerzitetima – u Minhenu i Lesteru. Ovi podaci mogu ukazati na dobro razvijene veze Srbije (odnosno Instituta za noviju istoriju Srbije) sa Slovenijom, kao i na razgranatu mrežu naučnoistraživačkih institucija u ovoj zemlji. U slučaju ostalih zemalja, očigledna je sličnost sa Srbijom, gde su prijave van glavnog grada retke ili nepostojeće, što može ukazivati na slabije interesovanje manjih univerziteta i institucija za učešće u konferencijama ovakvog tipa, odnosno, na nedostatak naučnoistraživačkog kadra koji bi mogao uzeti učešće u njima.

70 Ne postoje podaci o broju „istoričara po glavi stanovnika" u bivšim jugoslovenskim republikama, što naravno znači da ne postoje ni podaci o broju istraživača. Ipak, razumno je pretpostaviti da će broj istoričara i naučnika bar delimično pratiti broj stanovnika.

Jedna od ideja skupa bila je i da, za razliku od nekih prethodnih događaja koji su pratili zatvoreni sistem preporuka, poziv za ovu konferenciju bude potpuno otvoren za sve koji bi za njega saznali. Jedan od ciljeva bio je ne samo da se učvrste već postojeće veze između naučnih radnika iz regiona već i da se uspostave potpuno nove veze sa pojedincima i institucijama sa kojima ranije nije bilo saradnje.

Anketa koja je nakon konferencije sprovedena među učesnicima[71] otkrila je da je najveći broj njih za održavanje konferencije čuo preko društvenih mreža (52%) i preko prijatelja ili poznanika (43%). Svega 5% učesnika za konferenciju je čulo preko medija, a 10% preko institucije u kojoj je zaposleno.[72] Ovi podaci ukazuju na sve veći značaj društvenih mreža u promociji nauke i povezivanju istraživača, kao i na tradicionalnu važnost ličnih poznanstava. Slabo medijsko prisustvo ukazuje na nizak položaj koji istorija kao nauka zauzima u javnom prostoru (što ne treba mešati sa položajem koji zauzima istorija kao opšta tema), ali služi i kao podsticaj za snažnije delovanje na ovom polju u budućnosti. Činjenica da je svega 10% učesnika za konferenciju saznalo preko svoje matične institucije ukazuje na nedovoljnu komunikaciju među naučnim institucijama i otkriva još jedno od mogućih polja poboljšanja za budućnost.

Prosečna godina rođenja prijavljenih učesnika bila je 1993. Organizacioni odbor skupa dao je vrlo blagu prednost mlađim kandidatima, u želji da podstakne njihovo uključivanje u naučni život, što je evidentno iz podatka da je prosečna starost prihvaćenih kandidata bila pola godine niža, a odbijenih pola godine viša od prosečne starosti prijavljenih kandidata. Na poziv se prijavilo 12 doktora nauka i 45 doktoranada. Od tog broja prihvaćeno je šest prijava doktora nauka i 26 doktoranada, što opet ukazuje na malu prednost koju je Organizacioni odbor dao manje afirmisanim kolegama. U pogledu regionalne pripadnosti, procenti prijavljenih i prihvaćenih istraživača iz šest bivših jugoslovenskih republika gotovo da su identični (grafikoni 1 i 2).

Glavni kriterijumi pri izboru kandidata koji su bili prihvaćeni bili su, svakako, kvalitet njihovog apstrakta i značaj predložene teme. Nažalost, Organizacioni odbor je morao da odbije više kvalitetnih prijava koje su se bavile istorijskim fenomenima nakon 1991. godine, s obzirom na to da su izlazile iz pozivom definisanog hronološkog okvira konferencije.[73] Od ostalih prijava, čak 32 apstrakta, odnosno preko 50%, imalo je u fokusu temu iz perioda socijalističke Jugoslavije (1945–1992), 13 prijava bavilo se periodom Kraljevine SHS/Jugoslavije, a šest Drugim svetskim ratom. Posmatrano po

71 Evaluacija Međunarodnog naučnog skupa „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora", anonimna anketa sprovedena među učesnicima konferencije u oktobru 2024.

72 Anketa je dozvoljavala više odgovora.

73 Tekst poziva može se naći na: https://inis.bg.ac.rs/lat/vesti/9/2024/04/05/poziv-za-naucni-skup-mladih-istrazivaca-sa-post-jugoslovenskog-prostora.html

zemljama, iz Srbije najviše prijava se bavilo socijalističkim periodom (22), zatim periodom Kraljevine SHS/Jugoslavije (6 radova), i ratnim periodom (2 rada), što je u skladu sa generalnim trendom prijava za konferenciju. Istraživači iz Hrvatske prijavili su skoro isključivo teme iz socijalističkog perioda (7/8), što može ukazivati na veću okrenutost, makar mlađih generacija hrvatskih istoričara ovom periodu. Iz Slovenije su stigle po četiri prijave sa temama iz socijalističkog i predratnog perioda – zanimljiv kontrast u odnosu na Hrvatsku, pa i Srbiju, gde je period pre 1941. godine pomalo zapostavljen. Pet prijava iz Bosne i Hercegovine je vrlo ravnomerno raspoređeno: dva rada bavila su se temama iz predratne Jugoslavije, jedan se bavio Drugim svetskim ratom i dva istraživača su prijavila temu iz socijalističkog perioda. Iz Severne Makedonije i Crne Gore nisu stigle prijave sa temama iz perioda Kraljevine SHS/Jugoslavije: njihovi istraživači prijavili su, ravnomerno, teme iz Drugog svetskog rata i perioda socijalističke Jugoslavije.

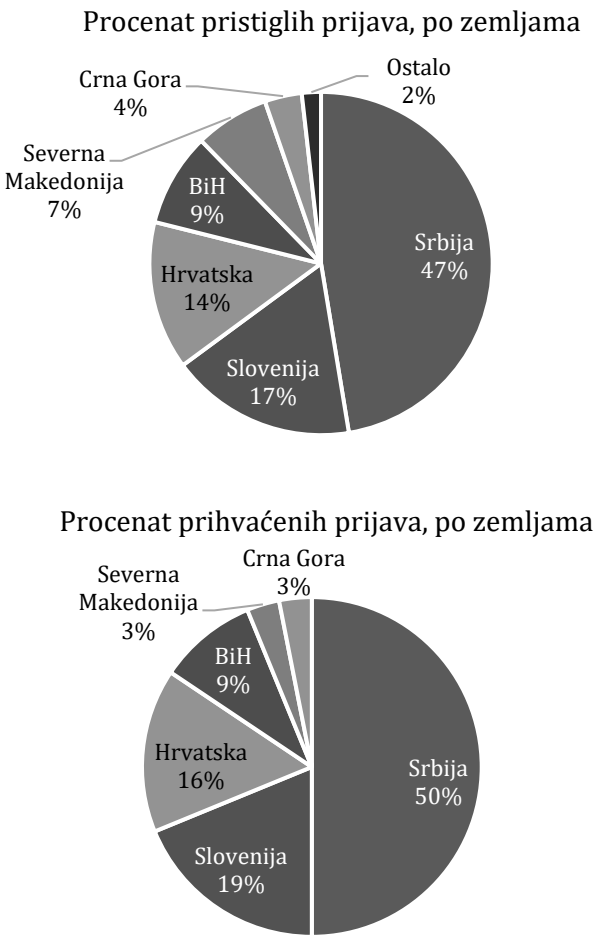

Grafikoni 1 i 2: pristigle i prihvaćene prijave za skup, po zemljama.

Autori iz Srbije su u najvećem broju prijavili teme koje su vezane za istoriju ideja (5), diplomatsku (5) i ekonomsku istoriju (5). Iako je, naravno, ovaj uzorak ograničen, on može pružiti solidan uvid u to koje se teme prevashodno obrađuju na doktorskim studijama u Srbiji trenutno. Dok je diplomatska istorija nešto što tradicionalno privlači pažnju istraživača, delimično iznenađenje može predstavljati značajniji broj radova iz ekonomske istorije, koja je često bila zanemarivana u ranijoj domaćoj istoriografiji.[74] Interesantan je i veći broj radova iz istorije ideja i izraženo interesovanje mladih istraživača za pitanja jugoslovenskog socijalizma i samoupravljanja. Na još manjem uzorku iz Slovenije (10 prijava), prisutna je velika raznolikost tema (manjine, istorija organizacija, kulturni fenomeni...), a najprisutnije su prijave za koje bi se moglo reći da pokrivaju oblast političke istorije. Slično Sloveniji, i autori iz Hrvatske ponudili su vrlo raznovrsne teme iz istorije obrazovanja, kulture, ideja i ekologije. Autori iz Bosne i Hercegovine prijavljivali su u većoj meri radove koji se svrstavaju u opštu političku istoriju, dok su autori iz Crne Gore i Severne Makedonije u svojim prijavama najviše isticali teme iz diplomatske i vojne istorije. Naravno, s obzirom na ovako ograničen uzorak, nemoguće je davati precizne ocene o novim temama koje se rade na univerzitetima u regionu, ali i takav uzorak nudi zanimljiv i potencijalno značajan uvid u teme kojima su mladi istraživači sa prostora bivše Jugoslavije posvećeni. Iako se mogu uočiti određene regionalne razlike, bilo bi potrebno analizirati znatno veći broj prijava tokom dužeg vremenskog perioda kako bi se mogli iznositi zaključci o stvarnim tendencijama u regionalnim istoriografijama. Jedino na primeru Srbije, odakle je došao i najveći broj prijava, mogu se uočiti određene pojave – poput većeg prisustva ekonomskih tema i tema iz istorije ideja, koje, s obzirom na strukturu prijavljenih, zasada najviše govore o tome šta se zapravo izučava na doktorskim studijama na Univerzitetu u Beogradu. Možda će budući skupovi sličnog karaktera omogućiti da se slični zaključci izvedu i za ostale istoriografske centre u regionu bivše Jugoslavije.

Učesnici konferencije vrlo pozitivno su ocenili svoje iskustvo i rezultate skupa. Preko 90% učesnika dalo je maksimalnu ocenu (5) skupu, dok su svi učesnici (100%), izrazili želju da se ponovo prijave na ovakvu konferenciju.[75] Najveći broj učesnika istakao je da im je učešće na skupu donelo nova poznanstva i konekcije sa kolegama iz regiona (preko 90%), kao i sagledavanje istorije Jugoslavije iz drugačijih perspektiva (81%). Dve trećine ispitanika (66,7%) navelo je da im je učešće na skupu donelo ideje i sugestije značajne za njihova dalja istraživanja, a 52% učesnika istaklo je da je saznalo za nove izvore i literaturu na skupu. Ispitanici su takođe istakli značaj održavanja ovakvog skupa u Arhivu Jugoslavije, kao jedne od ključnih institucija za istraživanje istorije bivše zajedničke države. Učesnici su visoko ocenili i kva-

[74] „Трендови у савременој српској историографији", ур. Миле Бјелајац (Beograd: INIS, 2023).

[75] Anketa je dozvoljavala više odgovora. – Evaluacija Međunarodnog naučnog skupa „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora", anonimna anketa sprovedena među učesnicima konferencije u oktobru 2024.

litet drugih izlaganja (4,76/5), njihove teme istraživanja (4,67) i naročito diskusiju nakon panela (4,81).[76] Ovi podaci pokazuju da je skup imao više uloga – od širenja akademskog znanja o različitim temama, diskusija o zajedničkoj prošlosti iz različitih perspektiva, do onih pragmatičnijih, ali vrlo važnih – upoznavanje i umrežavanje mladih istraživača iz regiona.

Od 32 rada koja su prihvaćena za izlaganje na konferenciji, najveći broj njih (22) bavio se periodom socijalističke Jugoslavije. Ovo nije iznenađujuće, s obzirom na to da je ovaj period najduži i manje istražen od perioda pre Drugog svetskog rata i ratnog perioda. O periodu pre 1941. godine pričalo je sedam učesnika, a o periodu Drugog svetskog rata njih troje. Tematski gledano, najviše radova bavilo se diplomatskom (5) i ekonomskom (5) istorijom, kao i istorijom ideja (5), uglavnom ideja jugoslovenskog socijalizma. Osim toga, na konferenciji je bilo i više radova koji su se bavili demografskim istraživanjima (migracije, manjine), ali i pitanjima istorije organizacija i istorije saobraćaja. Ostali radovi dotakli su pitanja socijalne zaštite, odnosa religije i države, obrazovanja i ekologije. Tri rada iz perioda Drugog svetskog rata bavila su se, manje ili više direktno, pitanjima ratnih zločina. Radovi iz perioda Kraljevine SHS/Jugoslavije imali su raznovrsniji opseg tema od radova iz socijalističkog perioda i bilo ih je teže povezati u tematske panele. Ovo se može tumačiti činjenicom da je ovaj period bolje pokriven u istoriografiji u smislu osnovnih tema, te su mladi istraživači sada u prilici da se bave manje istraženim temama. S druge strane, veći broj radova iz diplomatske i ekonomske istorije socijalističke Jugoslavije govori o tome da postoji još dosta prostora za istraživanje ovog perioda i u ovim oblastima.

Slika 1. Međunarodni naučni skup „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora", Arhiv Jugoslavije, Beograd, 15–18. oktobar 2024.

[76] Isto.

O radovima u zborniku

Teme izlaganja učesnika na skupu „Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora" odredile su i sadržaj ovog zbornika. Ukupno 28 naučnih radova, čiji autori dolaze iz pet zemalja (Srbija, Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija), raspoređeno je u šest tematskih poglavlja.

I *Na raskršćima epoha: dva početka i jedan kraj Jugoslavije*

Jugoslovenska istorija puna je lomova, naglih promena i diskontinuiteta. Prvu celinu u okviru ovog zbornika, naslovljenu „Na raskršćima epoha: dva početka i jedan kraj Jugoslavije", čine radovi koji su na različite načine posvećeni prelomnim tačkama, krajevima i novim počecima, kakve su predstavljale godine 1918, 1945. i 1990. Istraživači iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Slovenije su, korišćenjem različitih vrsta istorijskih izvora, osvetlili i prikazali pojedine važne segmente istorije ovih prelomnih tačaka ili njihovih posledica, doprinoseći boljem razumevanju nastanka jugoslovenske kraljevine i socijalističke Jugoslavije, odnosno nestanka jugoslovenske države i stvaranja novih država na njenom prostoru.

Nastankom prve jugoslovenske države bavi se msr Vukašin Marić u radu pod naslovom „Eksperti *Inquiryja* i jugoslovensko pitanje, 1917–1919". Na osnovu neobjavljene građe pohranjene u Kongresnoj biblioteci i Nacionalnom arhivu u Vašingtonu, kao i objavljenih dokumenata, autor analizira politiku Sjedinjenih Američkih Država prema jugoslovenskom pitanju u periodu od 1917. do 1919. godine u kontekstu priprema SAD za Konferenciju mira u Parizu. U fokusu ovog rada nalaze se analize eksperata okupljenih oko organizacije *Inquiry* i razlozi koji su doveli do podrške nastanku jugoslovenske države, čime autor ukazuje na isprepletanost i međusobne uticaje nauke i politike u domenu spoljnopolitičke analize.

U svom radu „Izvještavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske (1922–1924)" msr Amer Maslo sagledava ukidanje sultanata (1922), proglašenje Republike Turske (1923) i ukidanje halifata (1924) kao svojevrstan novi početak ne samo za istoriju Turske već i za muslimane izvan granica nekadašnjeg Osmanskog carstva, konkretno na prostoru Bosne i Hercegovine. Pišući o izveštavanju muslimanske štampe u Jugoslaviji o ovim događajima, autor otvara i veoma važna pitanja političkog i verskog identiteta i lojalnosti stanovništva u periodima kada su se granice i politički poreci dramatičnom brzinom menjali.

U radu pod naslovom „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata" msr

Tamara Stojanović na primeru Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača analizira uspostavljanje novog poretka i novog poimanja pravde pred kraj i po okončanju Drugog svetskog rata. Kroz uporednu analizu delatnosti zemaljskih i pokrajinske komisije, autorka identifikuje unutrašnjepolitičke, međunarodne, dnevnopolitičke i ideološke uticaje na rad ovih komisija, nedvosmisleno ukazujući i na njihovu instrumentalizaciju u procesu revolucionarne smene vlasti na jugoslovenskom prostoru.

Politikom komunističkih vlasti u deceniji po dolasku na vlast u Jugoslaviji i njihovim nastojanjima da u skladu sa komunističkom ideologijom oblikuju novi društveni poredak i uspostave nov vrednosni sistem bavi se i msr Ratko Minić u radu pod naslovom „Sekularizacija u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu (1944–1955)". Autor u ovom radu na primeru područja na kom je živelo i muslimansko i pravoslavno stanovništvo, a koje je odlikovala ekonomska i prosvetna zaostalost, kao i usled rata zaoštreni odnosi među stanovništvom različitih veroispovesti, analizira ciljeve, strategiju, metode, ali i neuspehe i prepreke na koje su nove komunističke vlasti nailazile u nastojanju da iskorene religijska osećanja jugoslovenskih građana.

Krajem „velike" Jugoslavije, ali istovremeno i novim početkom za stanovnike nekadašnjih jugoslovenskih republika bavi se msr Janez Osojnik u radu pod naslovom „Plebiscit u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine: mogućnosti istorijskog razmatranja". Autor na osnovu neobjavljene arhivske građe, ali i niza objavljenih izvora (dokumenata, memoara, dnevnika, štampe), smeštajući predmet analize u širi jugoslovenski kontekst, propituje način na koji je održan plebiscit u Sloveniji 1990. godine, njegovu legitimnost, (ne)dvosmislenost postavljenog pitanja, zaključujući da je on sproveden na takav način da se u legitimnost njegovih rezultata ne može sumnjati.

II *Ideje i identiteti: izme**đu na**cionalnog, nadnacionalnog i internacionalnog*

Pitanja nacionalnog identiteta, ideoloških orijentacija i reprezentacije prošlosti bila su važan deo jugoslovenske političke i kulturne dinamike tokom celog 20. veka. Radovi okupljeni u celini „Ideje i identiteti: između nacionalnog, nadnacionalnog i internacionalnog" se iz različitih uglova bave ovim temama – od međuratne konstrukcije istorijskih narativa i jugoslovenskih heroja, preko odnosa između socijalizma i nacionalizma, do ideoloških osnova jugoslovenske spoljne politike i dijasporskih vizija panslavizma. Zajednički imenitelj ovih radova jeste analiza načina na koje su ideje oblikovale institucije, političke prakse i identitete, ali i načina na koje su različiti akteri – istoričari, intelektualci, partije, iseljenici – tumačili i preoblikovali te ideje u skladu sa vlastitim ciljevima i društvenim kontekstima. U fokusu su ne samo zvanične politike identiteta, već i tenzije, paradoksi i pregovori koji su pratili njihov nastanak i trajanje.

Kako su se u praksi razlazile državljanska i nacionalna pripadnost, posebno u prečanskim krajevima, pokazuje dr Oliver Pejić u radu „Dometi i ograničenja pripadnosti državnom narodu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: iskustva iz 'prečanskih krajeva'". Kroz analizu konkretnih slučajeva iz dve oblasti u Jugoslaviji (Štajerske i Bačke), Pejić osvetljava kako su neusklađena zakonodavna rešenja i administrativna zatezanja stvarala produženo stanje pravne i identitetske nesigurnosti za veliki broj ljudi, naročito do 1928. godine, kada je donošenjem novog Zakona o državljanstvu konačno uveden ujednačen sistem regulisanja državljanske pripadnosti. Rad pokazuje da je subjektivni osećaj pripadnosti često bio u raskoraku s objektivnim statusom u očima države, što je stvaralo napetosti između ideologije nacionalnog jedinstva i realnosti institucionalnog delovanja. Iako je glavni fokus njegovog istraživanja na prvoj deceniji postojanja Kraljevine SHS, Pejić pruža uvid i u širi komparativni okvir, značajan za razumevanje sličnih procesa u drugim evropskim postimperijalnim državama, ali i samoj Jugoslaviji u njenim kasnijim fazama razvoja.

U radu „U potrazi za jugoslovenskim herojima: konstrukcija zajedničkih srednjovekovnih heroja u jugoslovenskoj međuratnoj istoriografiji" msr Vukašin Zorić analizira kako se ideja zajedničkog nacionalnog identiteta artikulisala kroz međuratnu istoriografiju. U središtu njegovog interesovanja nalaze se pokušaji istoričara da u srednjem veku pronađu ličnosti koje bi mogle poslužiti kao simboli jugoslovenskog jedinstva. Kroz analizu radova Stanoja Stanojevića, Vladimira Ćorovića, Ferda Šišića, Viktora Novaka i Milka Kosa, autor osvetljava kako su se određeni srednjovekovni vladari, pre svih Ljudevit Posavski i Tvrtko I, konstruisali kao preteče jugoslovenske integracije. Rad pokazuje kako je univerzitetska istoriografija bila deo šireg projekta izgradnje državnog identiteta, oscilirajući između iskrene naučne ambicije i prilagođavanja dominantnom političkom narativu. Posebna pažnja posvećena je razlikama između beogradskih, zagrebačkih i ljubljanskih interpretacija, ali i kontinuitetima u predstavljanju heroja kao stubova zajedničke prošlosti.

Transnacionalna komponenta identitetskih konstrukcija posebno dolazi do izražaja u radu dr Milana Mrđenovića „Panslavizam među američkim Slovencima i njihov odnos prema Jugoslaviji u periodu između 1938. i 1945. godine". Fokusiran na ulogu panslavizma kao ideološkog i identitetskog okvira u zajednici slovenskih iseljenika u SAD, rad analizira stavove Luja Adamiča, Ivana Moleka i Jurija Trunka, čije su se interpretacije kretale između političkog pragmatizma, kulturne solidarnosti i verske bliskosti. Mrđenović pokazuje kako je panslavizam funkcionisao kao sredstvo povezivanja sa evropskim slovenskim narodima i alat u borbi protiv fašizma, ali i kako je njegov značaj počeo da opada u posleratnom periodu. U tom smislu, panslavizam je predstavljen kao prolazni, ali značajan koncept u istoriji slovenačke dijaspore i njenim odnosima sa Jugoslavijom.

U radu „Nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih: dinamika odnosa između Partije i intelektualaca" msr Ma-

rino Badurina analizira ambivalentan odnos između Saveza komunista Jugoslavije i intelektualaca u vremenu političke liberalizacije i ideoloških preispitivanja. Autor pokazuje kako su se socijalistički univerzalizam i nacionalne težnje neretko preplitali, dok su intelektualci istovremeno kritički propitivali i reprodukovali dominantni narativ. Poseban akcenat stavljen je na tenziju između kritike partijskog monopola i oslanjanja na njegov ideološki okvir. Iako su ukazivali na slabosti sistema, kapacitet intelektualaca za suštinsku transformaciju ostao je ograničen okvirima u kojima su delovali.

Srodne ideološke pomake iz nešto drugačijeg ugla osvetljava msr Luka Savčić u radu „Borba protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma: tumačenje proleterskog internacionalizma u socijalističkoj Jugoslaviji". Proučavajući razvoj i promene značenja ovog ključnog pojma jugoslovenskog socijalizma, autor prati kako je proleterski internacionalizam, u početku oblikovan po sovjetskom modelu, nakon raskida sa Staljinom počeo da se redefiniše u pravcu sopstvenog puta. Tokom 1960-ih godina dolazi do ključne promene: jugoslovenski internacionalizam sve se jasnije oslanja na lenjinistički koncept antiimperijalizma, tumačen kroz snažno izražen antikolonijalni okvir. U skladu sa politikom nesvrstanosti, ovaj pojam postaje oslonac nove spoljnopolitičke orijentacije, utemeljene na solidarnosti sa narodima „Trećeg sveta" i distanci prema blokovskoj podeli. Rad ukazuje na to kako se tumačenje ovog pojma kretalo između ideološke doslednosti i političkog pragmatizma, prateći šire transformacije jugoslovenskog spoljnopolitičkog i ideološkog identiteta.

III *U traganju za ravnotežom: privredni izazovi socijalističke Jugoslavije*

Posebnu celinu unutar zbornika, naslovljenu „U traganju za ravnotežom: privredni izazovi socijalističke Jugoslavije", čini grupa od šest radova posvećenih temama iz ekonomske istorije. Autori ovih radova pristupaju složenim pitanjima privredne istorije kroz inovativne metodološke okvire, kombinujući klasičnu arhivsku analizu sa statističkim uvidima i savremenim teorijskim pristupima. Zajednički imenitelj njihovih istraživanja jeste analiza protivrečnih impulsa koji su oblikovali jugoslovensku privredu: težnja ka modernizaciji i izvoznoj orijentaciji, nasuprot institucionalnim slabostima, tržišnim disfunkcijama i sve izraženijoj fragmentaciji. Kroz teme trgovinske politike, industrijskog razvoja i svakodnevnih ekonomskih praksi, ovi radovi osvetljavaju pojedine segmente složenog mehanizma funkcionisanja jugoslovenske privrede. Umesto jednostavnih odgovora, tekstovi otvaraju prostor za dublje razumevanje privrede koja se neprekidno kretala između ideala samoupravljanja i tržišnih zahteva, između pokušaja integracije i procesa dezintegracije, između razvoja i krize.

Za ovaj zbornik dr Momir Ninković pripremio je rad pod naslovom „Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu (15. jul – 4. avgust 1963)". Vrlo detaljnom analizom istorijskih izvora o ovom značajnom događaju

za jugoslovensko-sovjetsku trgovinu, autor je prikazao čitaocima način funkcionisanja jugoslovenske ekonomske propagande u inostranstvu. Osim toga, ovaj rad nudi i uvid u odnose Jugoslavije sa SSSR-om, jednim od njenih ključnih spoljnotrgovinskih partnera tokom šezdesetih godina dvadesetog veka.

Spoljnom trgovinom bavio se i msr Miloš Čorbić u radu „Odnos jugoslovenske spoljne politike i spoljne trgovine početkom 1960-ih godina na primeru trgovinskog aranžmana 'Triglav'". Autor u njemu pruža uvid u mnogobrojne probleme koje je Jugoslavija imala prilikom sklapanja poslova sa zemljama tzv. „Trećeg sveta", odnosno, u slučaju posla „Triglav", Indonezijom. Analiza arhivskih izvora o ovom aranžmanu omogućila je autoru da ukaže na poteškoće koje je jugoslovenska privreda imala u ovom periodu, kao i da ponudi objašnjenje za neuspeh privredne saradnje sa nesvrstanim zemljama u tom trenutku, uprkos značajnoj političkoj volji vrha države na ovom polju.

Temu spoljne trgovine kompletira rad dr Ognjena Tomića pod naslovom „Jugoslovenske privredne reforme u kontekstu spoljne trgovine: kvantitativna analiza (1955–1980)". Ovaj rad ima u fokusu unutrašnju dinamiku jugoslovenske privrede, odnosno privredne reforme koje je državni vrh sproveo u cilju liberalizacije spoljne trgovine. Podrobnom analizom statističkih podataka preko šest odgovarajućih parametara, autor je ispitao uticaj i rezultate mera Privredne reforme na jugoslovensku spoljnotrgovinsku razmenu u kratkom i srednjem roku i ponudio istoriografsko tumačenje ovih trendova.

Dr Ilija Kukobat je obradio vrlo značajnu temu u svom radu „Odnosi među jugoslovenskim avio-kompanijama: konkurencija, saradnja, neuspela integracija (1947–1991)". Autor se fokusirao na kompleksne i višeslojne odnose među domaćim avio-prevoznicima u socijalističkoj Jugoslaviji, sa posebnim naglaskom na dinamiku između JAT-a kao dominantne kompanije i manjih prevoznika koji su delovali u različitim fazama posleratnog perioda. Kroz analizu obimne arhivske građe iz Arhiva Jugoslavije, u radu je prikazan razvoj međusobnih odnosa ovih kompanija – od početnih nesuglasica i paralelnog rada na međunarodnom tržištu, preko perioda koordinacije i zajedničkih inicijativa, do neuspešnih pokušaja njihove institucionalne integracije.

Pitanje nestašice robe široke potrošnje u uslovima ekonomske krize u Jugoslaviji osamdesetih godina obradio je msr Đorđe Lalić u radu pod naslovom „Nestašica kafe u socijalističkoj Jugoslaviji u vreme ekonomske krize: ekonomski i sistemski uzroci". Autor je analizirao višeslojne uzroke dugotrajne nestašice kafe – od devizne krize, neuspešne decentralizacije i nerealnih spoljnotrgovinskih mehanizama, do problema u definisanju statusa same robe i nejasnih nadležnosti u formiranju cena. Rad pokazuje kako je naizgled nebitna nestašica prerastala u simbol šireg ekonomskog i političkog rasula, izazivajući potrošačku histeriju i podstičući crno tržište, a istovremeno urušavajući poverenje građana u sposobnost države da obezbedi osnovne životne potrebe.

U svom radu „*Istraplastika* – prilog poznavanju gospodarske povijesti središnje Istre u socijalističkoj Jugoslaviji (od kraja 1950-ih do 1980)"

msr Ivan Smoljan primenjuje mikroistorijski pristup u analizi uspona jedne od ključnih pazinskih fabrika u socijalističkom periodu. Prateći razvoj „Istraplastike", autor paralelno osvetljava i širu transformaciju čitavog regiona Pazina – od izrazito agrarnog područja do lokalnog industrijskog centra. Osim što donosi nova saznanja za privrednu istoriju Istre u socijalističkom periodu, ovaj rad kroz mikroprimer razmatra i šire procese jugoslovenskog privrednog razvoja: od teških posleratnih početaka i značaja lokalne inicijative, preko intenzivne industrijalizacije i pojave potrošačkog društva tokom sedamdesetih, pa sve do ekonomske krize osamdesetih godina.

IV *Društvena (ne)briga: pristupi zaštiti dece, kulturne baštine i životne sredine u Jugoslaviji*

Naročito mesto u zborniku zauzima poglavlje pod naslovom „Društvena (ne)briga: pristupi zaštiti dece, kulturne baštine i životne sredine u Jugoslaviji", koje okuplja tri studije koje se, svaka na svoj način, bave društvenim praksama brige (i njenog izostanka) u različitim vremenskim i tematskim kontekstima jugoslovenskog 20. veka. Ove teme – zaštita dece, odnos prema kulturnom nasleđu i percepcija prirodnog okruženja – osvetljavaju važne aspekte institucionalne i ideološke selekcije vrednosti: šta društvo odlučuje da zaštiti, a šta da zanemari. Autori ovih radova, koji potiču iz tri različite države, pristupaju temama kroz detaljnu analizu istorijskih izvora, uz oslonac na savremenu istoriografsku literaturu i promišljanje o društvenim značenjima zaštite i brige. Povezivanjem ovih razuđenih primera, ova grupa radova ne pretenduje da pruži sintezu, već da otvori prostor za razmišljanje o ovim, često zanemarenim temama u jugoslovenskoj istoriografiji.

U svom radu „Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941" msr Tamara Kosijer prikazuje razvoj institucionalne i privatne brige o deci u Jugoslaviji u međuratnom periodu, sa posebnim fokusom na zakonska i organizaciona rešenja, uključujući donošenje prvog jedinstvenog zakona u zemlji iz ove oblasti. Autorka analizira dinamiku između državnih politika, lokalnih samouprava i privatne inicijative, osvetljavajući kako su ratne posledice, budžetska ograničenja i nedostatak stručnih kadrova oblikovali praksu dečje zaštite. Rad pokazuje da je, uprkos ograničenjima, uloga države u zaštiti dece u ovom periodu znatno ojačala u poređenju s prethodnim epohama i postavlja temelje za buduća istraživanja u ovoj oblasti.

Rad msr Aleksandra Andonova „Jugoslavija i UNESKO (1960–1974)" istražuje intenzivnu i višeslojnu saradnju Socijalističke Jugoslavije sa ovom specijalizovanom agencijom Ujedinjenih nacija, u periodu koji se poklapa sa usponom jugoslovenske nesvrstane politike. Autor detaljno prikazuje ulogu Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESKO u povezivanju međunarodnih programa s domaćim institucijama i društvom. Kroz analizu obimne arhivske građe i literature, rad osvetljava kako su programi tehničke pomoći, kulturne zaštite i kadrovskog usavršavanja doprineli razvoju različitih sek-

tora u Jugoslaviji, ali i jačanju njenog međunarodnog položaja. Saradnja sa UNESKO-om prikazana je kao značajan instrument spoljnopolitičkog delovanja i unutrašnje modernizacije u Jugoslaviji.

Rad msr Bruna Raguža „Izvori i metode za proučavanje povijesti okoliša u periodu od 1945. do 1990. godine na području SR Hrvatske" predstavlja važan doprinos razvoju moderne ekološke istorije. Autor daje pregled ključnih izvora, metodoloških pristupa i teorijskih okvira za proučavanje odnosa između čoveka i životne sredine u socijalističkom razdoblju, s posebnim osvrtom na interdisciplinarni potencijal ove teme. Posebno se ističe važnost povezivanja lokalnih primera s globalnim ekoistorijskim trendovima i razumevanja šireg društvenog značaja ovakvih istraživanja.

V *U pokretu i na margini: migracije, izbeglištvo i pripadnost u jugoslovenskom kontekstu*

Pitanjima unutrašnjih i spoljašnjih migracija posvećeni su radovi okupljeni u okviru poglavlja „U pokretu i na margini: migracije, izbeglištvo i pripadnost u jugoslovenskom kontekstu". Iako potiču iz drugačijih vremenskih okvira i tematskih pristupa, tri rada okupljena u ovoj grupi povezuje pažnja usmerena ka ljudima: njihovim kretanjima, statusima i sudbinama u različitim društvenim i političkim okolnostima. Autori pristupaju ovim pitanjima kroz raznovrsne metodološke okvire – od statističke analize poimeničnih popisa stanovništva i rada s arhivskom građom, do proučavanja lokalnih administrativnih politika i svakodnevnog života u kriznim situacijama. U fokusu su različiti oblici mobilnosti: migracije unutar države, premeštanja pod pritiskom rata, kao i međunarodno iseljavanje, ali i načini na koje društvo i država odgovaraju na njih. Iako se bave različitim geografskim prostorima i istorijskim trenucima, radovi se međusobno dopunjuju u razumevanju načina na koje su migracije – bilo unutrašnje ili spoljašnje, dobrovoljne ili prinudne – oblikovale iskustvo pojedinaca, ali i izazivale institucionalne odgovore. Time ova grupa tekstova otvara važne uvide u funkcionisanje države u momentima kada se granice menjaju, a kategorije pripadnosti i identiteta dovode u pitanje. U središtu svih ovih radova nalazi se pokušaj da se kroz konkretne studije sagledaju širi obrasci odnosa između mobilnosti, državne kontrole i ličnog iskustva.

Rad koji je napisala msr Neja Blaj Hribar „Unutrašnje migracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Studija slučaja Ljubljane i doseljenika iz drugih banovina" u svom primarnom fokusu ima metodologiju, odnosno načine rada sa poimeničnim podacima iz popisa stanovništva. Na osnovu poimeničnih podataka iz popisa 1921. i 1931. godine, autorka prikazuje kako se sirovi demografski podaci mogu transkribovati, obraditi i interpretirati za potrebe istorijske analize. Pored uvida u poreklo, strukturu i raznovrsnost doseljeničke populacije, rad ukazuje i na ograničenja ovakvog pristupa, naročito u pogledu motiva i dinamike selidbi. Tekst predstavlja značajan doprinos kako istoriji migracija, tako i razvoju kvantitativnih metoda u okviru istorijske demografije.

Msr Ajdin Muhedinović u svom radu „'Velika bolnica iznurenih duša i mučenika': Prilog proučavanju izbjeglištva na sarajevskom području u periodu Drugog svjetskog rata s fokusom na osnivanje i rad logora u Alipašinom Mostu" bavi izbegličkom krizom u Sarajevu tokom Drugog svetskog rata, posvećujući posebnu pažnju osnivanju i radu logora u Alipašinom Mostu, koji se nalazio u blizini Sarajeva. Kroz detaljnu analizu izvora, prikazan je način na koji je izbeglička populacija percipirana prvenstveno kao zdravstvena i bezbednosna pretnja, institucionalno izdvojena i izolovana. Rad otvara važne teme o (ne)adekvatnosti humanitarne pomoći, ulozi lokalne muslimanske zajednice i tragičnim posledicama savezničkog bombardovanja koje je pogodilo logor. Osim što donosi novo svetlo na slabo istražen segment svakodnevice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ovaj tekst ukazuje i na širi okvir politike izbegličkog u ratnim uslovima.

Sudbine onih koji su Jugoslaviju napustili, ali nikada u potpunosti nisu stigli do „obećane" Turske, nalaze se u središtu rada msr Save Đurđevića „Između migracije i povratka: iseljavanje u Tursku iz Novog Pazara i okoline tokom šezdesetih godina dvadesetog veka". Kroz mikroistorijsku analizu arhivske građe iz Novog Pazara i Beograda, autor razmatra kako su ovi migracioni tokovi – podstaknuti ekonomskim, političkim i kulturnim razlozima – bili oblikovani složenim odnosima između lokalnih, republičkih i saveznih vlasti. Iako je iseljavanje bilo zasnovano na dogovoru Jugoslavije sa Turskom, njegovu realizaciju otežavale su administrativne zabrane, ideološke osude i preklapanje nadležnosti. Posebna pažnja posvećena je pitanju povratnika: njihovom pravnom statusu, administrativnim preprekama i ograničenim mogućnostima za reintegraciju. Rad pokazuje kako su mnogi od njih ostajali rastrzani između zemlje iz koje su potekli, ali kojoj više nisu pripadali, i zemlje u koju su otišli, ali je nikada nisu u potpunosti usvojili.

VI *Jugoslavija i svet: balkanska, evropska i globalna dimenzija jugoslovenske spoljne politike*

Posebnu celinu u okviru zbornika pod naslovom „Jugoslavija i svet: balkanska, evropska i globalna dimenzija jugoslovenske spoljne politike" čine radovi koji se bave odnosom jugoslovenske države sa spoljašnjim svetom. Jedan rad je posvećen Kraljevini Jugoslaviji, dok se pet bave periodom socijalističke Jugoslavije. Ova grupa radova prikazuje širenje dometa jugoslovenske spoljne politike – od balkanske i evropske dimenzije u međuratnom periodu ka globalnoj u drugoj polovini 20. veka. Autori, koji po afilijaciji dolaze iz tri zemlje (Srbija, Hrvatska i Slovenija), ali su zapravo iz četiri (Kina), korišćenjem pre svega arhivske građe, ali i drugih vrsta izvora, u svojim radovima prikazuju različite važne segmente odnosa Jugoslavije sa saveznicima u okvirima Balkanskog sporazuma, zatim sa Španijom, Francuskom i drugim zemljama Zapadne Evrope, kao i sa Čileom i Kinom. Takođe, u ovoj grupi se

nalaze i dva rada koja se bave i spoljnopolitičkim vezama Saveza komunista i uticajima jugoslovenskog socijalističkog modela.

U radu pod naslovom „Balkanska linija – parobrodska pruga od Jadranskog do Crnog mora 1938–1940. 'Čedo' Balkanskog sporazuma ili jugoslovenske vlade?" msr Nikola Koneski otvara balkansku dimenziju spoljne politike jugoslovenske kraljevine. Analizirajući uspostavljanje redovne parobrodske putničko-teretne linije od jadranskih do crnomorskih luka, autor doprinosi razumevanju karaktera Balkanskog sporazuma, dometa i ograničenja saradnje balkanskih država u drugoj polovini 30-ih godina 20. veka. Istovremeno, ovaj rad pruža uvid i u složenost saobraćajne politike Kraljevine Jugoslavije, pokazujući i da su za velika preduzeća, poput parobrodskih, poslovni interesi imali primat u odnosu na nacionalnu pripadnost.

Odnosima Jugoslavije i Narodne Republike Kine krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina bavi se msr Canying Ren u radu pod naslovom „Početna faza druge normalizacije između Jugoslavije i Kine 1968–1971. godine: od ideološke konfrontacije do pragmatične saradnje". Na osnovu jugoslovenske arhivske građe, kao i pisanja kako jugoslovenske, tako i onovremene kineske štampe, autorka se bavi kinesko-jugoslovenskim zbližavanjem nakon 1968. godine i sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj. Analizirajući motive obeju strana, njihove bezbednosne i privredne interese, politike prema nesvrstanim zemljama, autorka ukazuje na to da su na prelasku iz sedme u osmu deceniju 20. veka obe države prevazišle ideološke suprotstavljenosti u cilju pragmatične međudržavne saradnje, koja će deceniju kasnije dovesti i do uspostavljanja međupartijskih odnosa.

U radu pod naslovom „Jugoslavija, Republika Čile i Socijalistička partija Čilea: ideološki i diplomatski aspekti suradnje (1954.–1973.)" msr Ivan Bubalo bavi se državnim i partijskim odnosima Jugoslavije sa vladom u Čileu, odnosno Socijalističkom partijom Čilea od sredine 1950-ih godina, pa sve do državnog udara iz 1973. godine kojim je sa vlasti zbačen socijalista Salvador Aljende. Autor ukazuje na domete jugoslovenskog modela socijalizma, koji je „zračio" čak do udaljene Južne Amerike, ali i na ograničenja ideološke i međupartijske saradnje koje su nametali s jedne strane uslovi Hladnog rata i geografska pozicioniranost kako Čilea, tako i Jugoslavije, a s druge strane odnosi unutar međunarodnog radničkog pokreta.

Spoljnopolitičkim vezama Saveza komunista Jugoslavije i uticajem jugoslovenskog socijalističkog modela bavi se i dr Luka Filipović u radu pod naslovom „Jugoslovenski komunisti u reformističkom taboru marksističkih partija Evrope 1967–1984". U ovom tekstu autor analizira politiku jugoslovenskih komunista prema komunističkim partijama Zapadne Evrope, prevashodno Italije, Francuske, Španije i Grčke, tokom „dugih sedamdesetih" godina 20. veka. Autor skreće pažnju na ideološke uticaje, ali i finansijske podsticaje koje su jugoslovenski komunisti pružali evrokomunističkim partijama u cilju njihovog odvajanja od Moskve i približavanja jugoslovenskim pozicijama.

Msr Dimitrije Matić u radu pod naslovom „Jugoslavija, Španija i Madridski sastanak Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (1980–1983)" analizira komplementarne politike Jugoslavije i Španije prema pitanjima saradnje i bezbednosti u Evropi početkom 1980-ih godina i nastojanja dveju delegacija ovih zemalja da u trenucima sve veće zategnutosti između Istoka i Zapada doprinesu uspešnom zaključenju Madridskog sastanka Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. U ovom radu autor ukazuje i na specifične motive španske i jugoslovenske strane – potrebu za spoljnopolitičkom legitimacijom postfrankističkih političkih elita s jedne i potvrđivanje važnosti i uticaja nesvrstanih zemalja i principa nesvrstanosti u Evropi s druge strane.

Odnosima Jugoslavije i Francuske krajem 1980-ih bavi se msr Kaja Mujdrica u radu „'Francuska nije zaboravila Jugoslaviju': francuski pogled na zvaničnu posetu premijera Mišela Rokara Beogradu, 6–7. decembra 1989". Na osnovu francuske diplomatske građe i onovremene štampe u radu se analizira značaj posete francuskog premijera Rokara Beogradu i francusko viđenje situacije u Jugoslaviji krajem 1989. godine. Autorka ukazuje na nastojanje francuske diplomatije da u specifičnim spoljnopolitičkim okolnostima, mesec dana nakon pada Berlinskog zida, učvrsti svoj politički i ekonomski položaj na Balkanu i u Istočnoj Evropi i nametne se kao posrednik koji bi, podržavši reforme i demokratizaciju, uveo Jugoslaviju u Evropu. Istovremeno, na osnovu francuske građe, autorka ukazuje na to da je francuska diplomatija registrovala međunacionalne tenzije koje su se krajem 1980-ih jasno manifestovale u Jugoslaviji, ali i na francusku politiku nemešanja, pa i ignorisanja unutrašnjepolitičke situacije u Jugoslaviji, sve do eskalacije tenzija 1991. godine.

Dvadeset osam radova okupljenih u zborniku „Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik" ukazuju ne samo na širok spektar tema već i na tendenciju, prisutnu od 1980-ih i 1990-ih godina, ka udaljavanju od čisto političke i događajne istorije koja je dominirala jugoslovenskom istoriografijom XX veka i okretanju u većoj meri društvenoj, ekonomskoj, kulturnoj istoriji, pitanjima vezanim za migracije, životnu sredinu, identitete, ideologije i dr. Raznovrsnost tematskih i metodoloških pristupa govori u prilog tome da postjugoslovenske istoriografije ne ostaju učaurene u sopstvenim republičkim i nacionalnim okvirima, već se razvijaju u dijalogu sa svetom i na primeru lokalnih, regionalnih ili opštejugoslovenskih tema prate globalne istoriografske trendove. Zbornik radova koji je pred čitaocima pruža svojevrstan presek tema kojima je posvećena nova generacija istoričara sa postjugoslovenskog prostora, mozaičnu sliku jugoslovenske prošlosti, a nadamo se i podsticaj međusobnom dijalogu istoričara iz bivših jugoslovenskih republika u cilju ukrštanja mišljenja i sagledavanja opštejugoslovenske perspektive kao okvira bez kog se, uvereni smo, pojedinačna pitanja iz istorije 20. veka ovog prostora teško mogu razumeti.

UDK: 327.7/.8(497.1:73)"1917/1919"
341.76(497.1)"1917/1919"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.mar.41-62

Vukašin MARIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
vukasin.maric@ff.uns.ac.rs
ORCID: 0009-0000-3547-3826

Eksperti *Inquiryja* i jugoslovensko pitanje, 1917–1919

Apstrakt: U radu se razmatra mesto jugoslovenskog pitanja u sklopu priprema Sjedinjenih Američkih Država za konferenciju mira nakon Prvog svetskog rata. Ispituju se poreklo i nastanak *Inquiryja*, organizacije zadužene da na naučnim osnovama analizira ključne političke i ekonomske probleme u svetu koji je trebalo da budu predmet budućih mirovnih pregovora. U periodu od oktobra 1917. do januara 1919. godine naučnici uključeni u rad ove organizacije napisali su veliki broj specijalnih izveštaja i studija. Jedna od tema koju su izveštaji pokrivali bilo je jugoslovensko pitanje. U radu se analiziraju najvažniji izveštaji eksperata *Inquiryja* koji su se bavili jugoslovenskim problemom, te karakter procena i predloga iznetih u njima.

Ključne reči: *Inquiry*, jugoslovensko pitanje, Vudro Vilson, eksperti, Čarls Simor, Robert Kerner

Postanak *Inquiryja*

Jeseni 1898. godine misija Sjedinjenih Američkih Država u Parizu na mirovnim pregovorima o završetku Špansko-američkog rata sastojala se od svega sedam predstavnika. Dve decenije kasnije američka delegacija u glavnom gradu Francuske po završetku Prvog svetskog rata bila je neuporedivo brojnija. Kada se Vudro Vilson decembra 1918. uputio prema Evropi, popis putnika broda *Džordž Vašington* činilo je sto trinaest osoba koje su sa američkim predsednikom prelazile Atlantski okean. Ova grupa predstavljala je manje od desetine ogromne Američke komisije za pregovore o miru (*American Commission to Negotiate Peace*) na Pariskoj konferenciji, koja je ukupno brojala 1248 članova.[1] Diplomatska akcija ove vrste bila je bez presedana u američkoj istoriji. Jedan deo objašnjenja za nju može se potražiti u ozbiljno-

[1] Neil Smith, *American Empire. Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization* (Berkeley: University of California Press, 2003), 114, 183.

sti zadatka pred kojim su se države pobednice našle po završetku Velikog rata. Trebalo je podići na noge porušeni kontinent, izvršiti političke, ekonomske i socijalne reforme u vremenu revolucionarnog vrenja, pobuna i masovnih štrajkova, preurediti stare i stvoriti nove države, organizovati proizvodnju, prehranu stanovništva, uspostaviti normalne trgovinske veze. Ukratko, trebalo je obnoviti poredak, rešavajući pritom probleme koji su doveli do njegovog urušavanja.[2] Međutim, katastrofa Prvog svetskog rata nije dovoljna kako bi se objasnila kvalitativna promena u delovanju dveju američkih delegacija na mirovnim pregovorima u Parizu 1898. i 1919, simbolički oslikana drastičnom razlikom u broju njihovih članova. Više od rezultata međunarodnih okolnosti, ona je bila proizvod ekonomskih, socijalnih, političkih i ideoloških činilaca u američkom društvu, čija je interakcija u prvim godinama dvadesetog veka odredila dinamiku, način i intenzitet izlaska Sjedinjenih Država na svetsku pozornicu.[3]

Ideja o sistematskim pripremama Sjedinjenih Država za buduću mirovnu konferenciju pojavila se nedugo nakon ulaska države u Prvi svetski rat. Tokom proleća i leta 1917. predlozi o izgledu i toku mogućih priprema pristizali su iz različitih delova američke administracije. Upoznat sa ovim idejama, te podstaknut diplomatskim peripetijama koje je krajem leta izazvala papska mirovna nota, Vilson se odlučio na delovanje.[4] Početkom septembra 1917. u pismu Edvardu Hausu, svom najvažnijem savetniku za politička i diplomatska pitanja,[5] on iznosi ideju „da bi trebalo sistematski raditi na tome da što potpunije i preciznije utvrdimo" na čemu će zaraćene strane „biti sklone da insistiraju kao deo konačnog mirovnog aranžmana". Razlog za to bila je želja za „formulisanjem sopstvene pozicije, za ili protiv njih... ukratko, pripremanjem našeg stanovišta sa potpunim poznavanjem položaja svih parničara".[6] U tu svrhu Vilson je zamolio svog savetnika da u tajnosti okupi grupu ljudi koja bi to mogla učiniti uz finansijsku podršku Bele kuće, sa zadatkom da sačini memorandum kojim bi se američka administracija

2 Arno J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919* (New York: Vintage Books, 1969), 3–9.

3 U interpretaciji američke spoljne politike prate se ideje američkih istoričara revizionističke škole diplomatske istorije koje ističu suštinsku vezu između specifične strukture kapitalizma u Sjedinjenim Državama i spoljne politike ove zemlje. Za kontekst ovih teza unutar širih kretanja američke istoriografije: Вукашин Марић, „Од прислушкивања чиновника до истраживања међународног друштва. Развојни токови историје међународних односа", *Култура*, 180 (2023): 61–63.

4 O mirovnoj noti pape Benedikta XV: Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан и Први светски рат, 1914–1918* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 177–211.

5 Haus je bio lični savetnik američkog predsednika, bez zvaničnog položaja, ali uprkos tome izuzetno uticajan u Vilsonovoj administraciji, pogotovo u oblasti spoljne politike: Charles E. Neu, *Colonel House. A Biography of Woodrow Wilson's Silent Partner* (New York: Oxford University Press, 2015).

6 *The Papers of Woodrow Wilson (PWW), Volume 43*, To Edward Mandell House, 2. 9. 1917, 120.

mogla voditi na međunarodnoj sceni. Predsednikov zahtev Haus je odmah prihvatio.[7] Stavljanjem svog savetnika na čelo ove operacije, Vilson je efektivno oduzeo kontrolu nad pripremama za mirovnu konferenciju od Stejt departmenta i predao je svom povereniku.[8] Dobivši odrešene ruke, Haus se okrenuo ispunjavanju predsednikovih zahteva.

Sama priroda posla, koji je Vilson video pre kao akademski nego politički zadatak, nagoveštavala je dalji tok događaja. Haus je vrlo dobro razumeo njegove motive i namere. Kao zagovornik *nove diplomatije* američki predsednik bio je oštar kritičar dotadašnje prakse u međunarodnim odnosima otelovljene u politici moći, tajnoj diplomatiji, trci u naoružavanju, ekonomskim sukobima i kolonijalnim rivalstvima.[9] Osnovni svetonazor u njegovom sprovođenju spoljne politike bio je neophodnost postavljanja diplomatije na racionalne osnove. U kontekstu njegovih progresivističkih shvatanja to je značilo korišćenje naučnika u ovoj sferi, čija se objektivnost uzimala kao preduslov same struke. Naime, širom Amerike tog vremena ideja o neutralnim ekspertima prevladavala je nad starijom vizijom puke građanske vrline kao najvažnije odlike u delatnostima od javnog značaja.[10] Zadatak naučnika, inženjera i menadžera bio je da kroz analizu društvenih problema ponude jasna i precizna rešenja. Tako su se navodno nepristrasni eksperti našli u središtu američkih priprema za konferenciju mira. Vilson je od početka bio jasan po tom pitanju – Hausu je naglasio da posao treba da obavljaju specijalisti poput „istoričara" i „profesora".[11] Presedan u ovom slučaju nije predstavljalo njihovo potencijalno učešće kao savetnika na konferenciji mira. Radije, bila je to ideja njihovog okupljanja pre same konferencije sa zadatkom pribavljanja važnih informacija i kreiranja osnova za mirovni program. Tako su se u nastanku Hausove organizacije preklopila šira socijalna kretanja unutar američkog društva oličena u načelima progresivističkog pokreta, pojavi doktrine državnog planiranja i usponu profesionalne srednje klase u momentu institucionalizacije američke spoljne politike.[12] Njen zadatak bio je da omogući uslove za stvaranje

7 Isto, 121; *PWW, 44*, From Edward Mandell House, 4. 9. 1917, 149.

8 Razloga za ovakav korak bilo je više. Manjak poverenja koje je Vilson imao u državnog sekretara Roberta Lensinga, te relativna slabost i neefikasnost Stejt departmenta igrali su važnu ulogu. Ipak, Lensing i Stejt department nastavili su da pomažu Hausove napore tokom narednog perioda: *Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 (FRUS, PPC), Volume I*, Doc. 19, Colonel E. M. House to the Secretary of State, 20. 9. 1917; Doc. 28, The Secretary of State to Dr. S. E. Mezes, 21. 11. 1917.

9 Arno J. Mayer, *Wilson vs. Lenin. Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918* (Clevelend; New York: The World Publishing Company, 1964), 53–58.

10 Jackson Lears, *Rebirth of a Nation. The Making of Modern America, 1877–1920* (New York: Harper Collins, 2009), 296–297.

11 Lawrence E. Gelfand, *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919* (New Haven; London: Yale University Press, 1963), 33.

12 Smith, *American Empire*, 121.

mira na naučnim osnovama, ne na bazi „hirova, sile, pohlepe ili straha, već na osnovu egzaktnog znanja".[13]

Do formiranja organizacije za pripremu američke države za konferenciju mira došlo je tokom jeseni 1917. Haus je na njeno čelo postavio svog čoveka od poverenja Sidnija Mejzesa, filozofa religije i predsednika Siti koledža Njujork.[14] Do kraja septembra stvoren je kostur grupe, kada su njenom izvršnom odboru priključeni Volter Lipman, Dejvid Hanter Miler i Džejms Šotvel.[15] Upravo je poslednji osmislio „*The Inquiry*" (istraživanje, *prim. V. M.*) kao ime za Hausovu organizaciju. Kako je za širu javnost rad grupe bio skriven pod velom tajnosti, Šotvelov predlog je prihvaćen kao dovoljno neodređen za potencijalne znatiželjnike, ali i odgovarajući stvarnim namerama i zaduženjima njenih članova.[16] Nakon kratkotrajnog boravka u prostorijama njujorške Javne biblioteke, sedište organizacije se tokom novembra premestilo u prostorije Američkog geografskog društva (American Geographical Society) na Brodveju, gde je ostalo do kraja svog postojanja.[17] Tokom narednih meseci broj članova *Inquiryja* postepeno je rastao. Početkom 1918. u radu organizacije učestvovao je 51 istraživač, dok je na svom vrhuncu, oktobra 1918, ona brojala 126.[18] Većina njih dolazila je sa elitnih obrazovnih institucija istočne obale poput Harvarda, Jejla, Kolumbije i Prinstona.[19] Uprkos impresivnom akademskom pedigreu, brzo se pokazalo da mnogi nisu bili eksperti u oblastima za koje su bili zaduženi. Vladao je ozbiljan nedostatak

13 Ray Stannard Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement. Written From His Unpublished and Personal Material, Vol. I* (New York: Doubleday, Page & Company, 1922), 108.

14 Mejzis i Haus bili su pašenozi: Gelfand, *The Inquiry*, 38.

15 James T. Shotwell, *At the Paris Peace Conference* (New York: The Macmillan Company, 1937), 3–4; Sidney Edward Mezes, „Preparations for Peace", in *What Really Happened at Paris*, eds. Edward Mandell House, Charles Seymour (New York: Charles Scribner's Sons, 1921), 1–2. Dvadesetosmogodišnji Lipman, novinar progresivističkog lista *New Republic* i pomoćnik sekretara za rat, postao je sekretar organizacije, njujorški advokat Miler, inače poslovni partner Hausovog zeta, bio je blagajnik, dok je Šotvel, istoričar sa Univerziteta Kolumbija i direktor Nacionalnog odbora za istorijske usluge (*National Board for Historical Services*), bio zadužen da koordiniše istraživanjima.

16 Shotwell, *At the Paris Peace Conference*, 8. Uprkos namerama Hausa da se izbegne publicitet, vesti o nastanku *Inquiryja* su se već krajem septembra našle na naslovnim stranama vodećih američkih listova. Međutim, medijska bura oko osnivanja organizacije potrajala je svega mesec dana, nakon čega je javnost izgubila interesovanje za *Inquiry*, koji do kraja rata nije figurirao u nacionalnim medijima kao tema od većeg značaja. Detaljnije u: Gelfand, *The Inquiry*, 39–41.

17 Do ovoga je usledilo nakon uključivanja geografa Ajzeze Baumana, direktora ove institucije, u rad *Inquiryja*. Bauman će postati jedna od najuticajnijih ličnosti u organizaciji i potonjoj Američkoj komisiji za pregovore o miru. Više o Baumanovom radu tokom rata u: Smith, *American Empire*, 113–180. Takođe, Bauman je tokom svog delovanja u *Inquiryju* imao kontakte sa svojim jugoslovenskim kolegom, geografom Jovanom Cvijićem, ali ove veze još uvek nisu detaljnije istražene.

18 Gelfand, *The Inquiry*, 45.

19 National Archives (NA), Records of the American Commission to Negotiate Peace (256), Inquiry Documents, No. 886, Report of Progress to December 15, 1917, 15. 12. 1917.

stručnjaka za brojne teme koje su u američkoj nauci bile neistražene. Kako bi ispunili svoj zadatak, rukovodioci *Inquiryja* bili su primorani da za mnoge teme stvaraju specijaliste u hodu.[20] Zahvaljujući revnosnom istraživačkom radu, mnogi od njih to su i postali.

Delatnost *Inquiryja* od svog nastanka oktobra 1917. do utapanja u Američku komisiju za pregovore o miru januara 1919. bila je usmerena na prikupljanje najvažnije literature, sastavljanje izveštaja, memoranduma i predloga, te izradu geografskih karata. Mada je unutrašnja organizacija bila relativno fluidna, njenu osnovu činile su jedinice za analitičko teritorijalne studije podeljene po geografskim oblastima na čelu kojih su se nalazili regionalni specijalisti. Pripadnici ovih istraživačkih grupa su po vokaciji bili istoričari, geografi, ekonomisti, politikolozi, pravnici. Konačan rezultat rada *Inquiryja* činilo je oko 2000 dokumenata, te preko 1200 geografskih karata.[21] Procena je da su od ukupnog broja izveštaja pripadnici organizacije sačinili oko četvrtine, dok je ostatak bio delatnost spoljnih saradnika. U dopisima koje su sastavljali članovi organizacije evropske teme dominirale su svojom zastupljenošću. Od 263 izveštaja koja su se ticala Evrope 47 (17%) se bavilo Nemačkom, 82 (31%) Rusijom i baltičkim državama, 19 (7%) zapadnim saveznicima, 52 (20%) Austrougarskom i 63 (24%) balkanskim državama.[22] Njihov izgled i kvalitet varirali su od autora do autora i od teme do teme. Neki od dokumenata bili su statističke kompilacije, drugi monografske studije od više stotina strana, treći sintetički pregledi kraćeg obima. Svojim opsegom oni su pokrivali čitav svet, ali je sama organizaciona podela *Inquiryja* onemogućavala stvaranje jasne i celovite slike. Određena pitanja prevazilazila su geografsku podelu na sekcije, generalni principi nisu bili razjašnjeni, te su u nekim slučajevima poštovani, dok u drugim nisu. Ovih manjkavosti bili su svesni i rukovodioci i istraživači, te je dolazilo do pokušaja da se one isprave, ali ujednačen pristup u radu nikada nije uspostavljen. Jedan od razloga za to bila je i trka sa vremenom. Uprkos insistiranju na akademskoj prirodi posla, bilo je jasno da su političke okolnosti posredno diktirale tempo rada. Približavanjem kraja rata praktični zadaci u sklopu priprema za konferenciju mira prevladali su nad namerama za stvaranjem sistematičnog i jedinstvenog programa delovanja na njoj.

Nijedna od ovih nedoslednosti ne umanjuje istorijski značaj *Inquiryja*. Rad organizacije predstavljao je prvi ozbiljan pokušaj Vlade Sjedinjenih Država da se sistematski uhvati ukoštac sa svetskim problemima,

---

20 *FRUS, PPC, I*, Doc. 45, Mr. Walter Lippmann to the Secretary of War (Baker), 16. 5. 1918. Oštra, ali tačna je ocena autora klasične studije o *Inquiryju* da su pri nastanku organizacije „eksperti bili izuzetak, radije nego pravilo" (Gelfand, *The Inquiry*, 78).

21 Gelfand, *The Inquiry*, 183; Sandra K. Rangel, *Records of the American Commission to Negotiate Peace. Inventory of Record Group 256* (Washington: National Archives and Record Service; General Service Administration, 1974), 10–15.

22 Gelfand, *The Inquiry*, 184–185.

te da uz pomoć nauke dođe do odgovora na njih. To je imalo dalekosežne posledice na odnos između spoljne politike i nauke. Institucionalno, *Inquiry* je bio prvi trust mozgova u istoriji američke spoljne politike.[23] Na tragu ove grupe nakon Prvog svetskog rata formirane su dve institucije čiji je značaj za međunarodne odnose teško prenaglasiti: Kraljevski institut za međunarodne poslove (*Royal Institute of International Affairs*) u Londonu 1920. i Savet za inostrane odnose (*Council on Foreign Relations*) u Njujorku 1921. godine.[24] Suštinski, *Inquiry* je bio reakcija na neophodnost kristalizacije nove pozicije Sjedinjenih Država u svetskom kapitalističkom sistemu u vremenu rata i krize međunarodnih odnosa koji su pretili da ugroze viziju liberalno-internacionalističkog poretka koja je u Vašingtonu posmatrana kao budućnost. Ove mesijanske ambicije američke države ogledale su se u globalnom zahvatu istraživačkog rada eksperata organizacije. U tako zamišljenom poduhvatu *Inquiryja* jugoslovensko pitanje moralo je pronaći svoje mesto.[25]

---

23 Smith, *American Empire*, 135.

24 Osnivanje ovih trustova dogovarano je upravo tokom Konferencije mira u Pariza između britanskih i američkih naučnika, u čemu je učestvovalo više članova *Inquiryja*. Prvobitna ideja bila je da se oformi Institut za međunarodne poslove (*Institute of International Affairs*) koji bi imao svoje branše u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama, ali su na kraju ipak formirane dve potpuno odvojene organizacije. Za više detalja: Laurence H. Shoup and William Minter, *Imperial Brain Trust. The council on Foreign Relations and United States Foreign Policy* (New York; London: Monthly Review Press, 1977), 11–17; Peter Grose, *Continuing the Inquiry. The Council on Foreign Relations from 1921 to 1996* (New York: A Council on Foreign Relations Book, 2006), 1–9.

25 Nezaobilazna studija o radu *Inquiryja* ostaje delo američkog istoričara diplomatije Lorensa Gelfanda: Lawrence Gelfand, *The Inquiry. American Preparations for Peace* (New Haven; London: Yale University Press, 1963). U okvirima regionalne istoriografije uloga ove organizacije u stvaranju Jugoslavije istaknuta je u radovima: Драган Бисенић, „Тајне 'Истраживања'. САД и стварање Југославије", у *Историја једне утопије: 100 година од стварања Југославије. Књ. 1*, ур. Срђан Петровић, Маринко М. Вучинић и Бранимир Нешић (Београд: Catena mundi, 2018), 340–371; Uroš Lipušček, „The USA and the Establishment of the Kingdom of SHS 1918–1919", *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. Ljubinka Trgovčević (University of Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008), 53–70. O radu *Inquiryja* i problemu raspada Austrougarske iz mađarske perspektive: Tibor Glant, „The Inquiry and the Paris Peace Conference. American Preparations for Peace and the Future of Hungary, 1917–1920", in *Minority Protection,* ed. Attila Dabis (Budapest: Institute for the Protection of Minority Rights, 2020), 85–124. O američkoj politici prema jugoslovenskom pitanju iz perspektive diplomatske istorije najopširnije je pisao Dragoljub Živojinović: Dragoljub Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije, 1917–1919* (Beograd: Naučna knjiga, 1970); Драгољуб Живојиновић, *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама, 1878–1920. године* (Београд: Албатрос плус, 2010). Od monografija o politici Vilsonove administracije prema prostoru istočne i centralne Evrope treba istaći: Victor S. Mamatey, *The United States and East Central Europe, 1914–1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda* (New York; London: Kennikat Press, 1972), Larry Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe* (Stanford: Stanford University Press, 2020).

Nacrt ***Četrnaest tačaka***, *Crna knjiga* i jugoslovensko pitanje

Pitanje mogućnosti ujedinjenja jugoslovenskih naroda po okončanju Prvog svetskog rata zaokupljivalo je posebnu pažnju istraživačke sekcije *Inquiryja*. Za to je postojalo više razloga. Za početak, Balkan je u Sjedinjenim Državama posmatran kao varnica koja je zapalila evropski kontinent. Henri Vajt, jedan od vodećih američkih diplomata tog vremena, početkom 1918. isticao je Hausu da je „ovaj rat počeo na Balkanu i ukoliko se balkanski poslovi ne srede pravilno, tamo će početi i sledeći rat".[26] Usled toga je jugoslovensko pitanje, zasigurno posmatrano kao jedan od ratnih povoda, zahtevalo razrešenje. Potom, strateške okolnosti podrazumevale su pažljivo nastupanje kako iz vizure eksperata *Inquiryja*, tako i samog predsednika Vilsona. Za Vašington glavni protivnik u ratu bio je Berlin, čija je „prevlast na Bliskom istoku" omogućavala ostvarivanje programskih ciljeva formiranih oko ideje nemačke dominacije Srednjom Evropom.[27] Odnos snaga na takozvanom „Bliskom istoku", čiji je najzapadniji deo za Amerikance bio upravo Balkan, predstavljao je jedan od najvažnijih elemenata u američkoj strategiji postavljanja brane nemačkoj moći po završetku rata.[28] Stoga je pitanje jugoslovenskog ujedinjenja moralo dobiti na značaju u okviru šire politike Sjedinjenih Država u jugoistočnoj Evropi. Konačno, podsticaj za detaljnije bavljenje jugoslovenskim problemom davala je i činjenica da u predratnom periodu ovaj prostor nije bio predmet ozbiljnijih istraživačkih napora američkih naučnika. Balkan je bio relativna nepoznanica za američke eksperte i svest o manjku stručnjaka koji bi mogli snabdeti administraciju tačnim informacijama o ovom prostoru uočena je još prilikom prvih predloga o sistematičnim pripremama Sjedinjenih Država za konferenciju mira.[29] Shodno tome, ispuniti istraživačke zadatke koji su bili preduslov stvaranju mira na naučnim osnovama nosilo je posebnu težinu na ovom etnički izmešanom prostoru i jugoslovenski problem morao je biti podrobno ispitan. Zbog svih navedenih razloga ne treba da čudi važnost ovog pitanja na listi tema koje je *Inquiry* morao proučiti.[30]

Dva najvažnija programska dokumenta stvorena od strane *Inquiryja* nastala su na samom početku i kraju postojanja ove organizacije. Radilo se o

---

26 Gelfand, *The Inquiry*, 216.

27 NA, 256, Inquiry Documents, No. 885, Memorandum on the Context of the Inquiry, bez datuma, 5. Za više detalja o Vilsonovim stavovima prema Nemačkoj strategiji na Balkanu tokom rata: Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*, 60–62.

28 Unutar Stejt departmenta Austrougarska, Srbija, Bugarska, Rumunija i Grčka bile su tretirane kao deo Bliskog istoka: Lipušček, *The USA and the Establishment of the Kingdom of SHS*, 53.

29 Gelfand, *The Inquiry*, 16–17.

30 *FRUS, PPC, I*, Doc. 24, A Preliminary Brief Outline of the Subjects to Be Dealt with in the Inquiry, bez datuma; *FRUS, PPC, I*, Doc. 25, A Preliminary Brief Outline of the Subjects To Be Dealt with in the Inquiry, bez datuma.

predlozima napisanim sa ciljem da u širokim potezima odrede američku spoljnu politiku. Do nastanka prvog dokumenta došlo je usled Vilsonove želje da formuliše i javno definiše američke ratne ciljeve. Na predsednikov zahtev, Haus je sredinom decembra 1917. naložio rukovodstvu *Inquiryja* da sačini memorandum koji bi pružio sistematski pregled različitih teritorijalnih problema u Evropi.[31] Organizacija je tada još uvek bila u svom začetku i njen fokus je bio na prikupljanju podataka, a ne na njihovom temeljnom analiziranju.[32] Uprkos tome, svega nekoliko dana kasnije memorandum je sastavljen od strane Mejzesa, Hantera Milera i Lipmana, nedugo zatim i proširen, te se 4. januara našao na radnom stolu američkog predsednika.[33] Taj tekst postao je osnova za *Četrnaest tačaka* koje je Vilson četiri dana kasnije izložio u govoru pred američkim Kongresom.[34] Drugi dokument nastao je nepunih godinu dana nakon prvog, kada je deo članova *Inquiryja* već pristigao u Pariz na mirovne pregovore. Prvog dana 1919. godine među članove organizacije pristigla je vest da je predsednik zahtevao njihove zaključne poglede na sva pitanja koja su mogla biti predmet razgovora na konferenciji. Svaka sekcija unutar organizacije dobila je zadatak da u delokrugu dosadašnjeg delovanja jasno izloži moguće probleme i preporuke kako ih rešiti.[35] Rezultat njihovog rada bio je izveštaj predat američkim delegatima 21. januara.[36] Radilo se o skupu predloga osnovnih pozicija, dopunjenih sa geografskim kartama, koje je američka delegacija trebalo da zastupa tokom mirovne konferencije. Ovaj memorandum, po svojim tamnim koricama uskoro poznatiji kao *Crna knjiga*, predstavljao je sažeti nacrt smernica *Inquiryja* za delovanje američke diplomatije u Parizu.[37]

---

31 Mamatey, *The United States and East Central Europe,* 173.

32 NA, 256, Inquiry Documents, No. 886, Report of Progress to December 15, 1917, 15. 12. 1917.

33 Charles Seymour, *The Intimate Papers of Colonel House. Into the World War* (Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1928), 320. Prva verzija memoranduma nastala je 22. decembra 1917: NA, 256, Inquiry Documents, No. 887, The Present Situation. The War Aims and Peace Terms it Suggests. Proširena je nastala 2. januara 1918: Library of Congress (LOC), Woodrow Wilson Papers (WWP), Series 5, Subseries A, 1917, Nov. 1–1919, July 9, A Suggested Statement of Peace Terms Revised and Enlarged from the Memorandum of December 22, 1917, 2. 1. 1918. U objavljenim tomovima Vilsonovih papira (*PWW, 45*, A Memorandum by Sidney Edward Mezes, David Hunter Miller, and Walter Lippmann, 22. 12. 1917, 459) urednici navode da nema dokaza da je predsednik ikada pročitao proširenu verziju.

34 O *Četrnaest tačaka*: Mayer, *Wilson vs. Lenin*, 329–367.

35 Shotwell, *At the Paris Peace Conference*, 101–102. Interesantan je podatak da je Lensing nezavisno od Vilsona radio na sličnom dokumentu, što je izazvalo negodovanje predsednika: Бисенић, „Тајне 'Истраживања'", 353–354.

36 LOC, WWP, 5B, 1919, Jan. 14–21, Outline of Tentative Report and Recommendations. Prepared by the Intelligence Section, in accordance with instructions for the President and the Plenipotentiaries, 21. 1. 1919. Dokument je takođe objavljen u: David Hunter Miller, *My Diary At the Conference of Paris. With Documents. Vol. IV* (New York: Appeal Printing Company, 1924), 209–281.

37 Wesley J. Reisser, *The Black Book. Woodrow Wilson's Secret Plan for Peace* (Lanham: Lexington Books, 2012), 33–41; Mezes, „Preparations for Peace", 6.

Oba dokumenta ponudila su predloge za razrešenje jugoslovenskog pitanja, mada prvi implicitno, a drugi eksplicitno. U memorandumu koji su krajem 1917. sačinili Mejzes, Hanter Miler i Lipman glavni američki strateški cilj, raspad „pruske Srednje Evrope", oblikovao je njihovo određivanje prema pojedinačnim nacionalnim i teritorijalnim pitanjima. Jugosloveni su posmatrani kao jedan od četiri ključna politička problema koje je Nemačka morala rešiti kako bi uspostavila dominaciju na ovom prostoru, a time i prevlast u Evropi. Međutim, budućnost jugoslovenskih naroda razmatrana je pre svega u kontekstu preporuka memoranduma o razdvajanju Beča i Berlina, te primoravanjem Austrougarske da uspostavi nezavisnu spoljnu politiku. Sa tim ciljem trebalo je „podsticati nacionalistička nezadovoljstva" i federalističke tendencije u Monarhiji kao sredstvo pritiska na Balhausplac, odbacujući pritom „ekstremnu logiku" nacionalnih pokreta koja bi vodila razbijanju ove države.[38] Kako su za autore memoranduma strateška stanovišta uslovljavala logiku opstanka Austrougarske, oni su odbacivali mogućnost razrešenja jugoslovenskog pitanja van granica ove države. Preporuke ratnih ciljeva *Inquiryja* koje su se ticale Srbije i Crne Gore zahtevale su oslobađanje ovih teritorija i omogućavanje Srbiji izlazak na more preko luke Solun, ali se nisu osvrtale na šire jugoslovenske ciljeve srpske vlade.[39] Uprkos tome, teško se može reći da memorandum „nikada nije ni nagovestio postojanje" jugoslovenskog pitanja, kako navode pojedini autori.[40] Ono je samo bilo podređeno višim strateškim ciljevima, ali i uslovljeno okolnostima poput međunarodne situacije i samog stanja *Inquiryja* u tom trenutku. Kako su sami autori memoranduma istakli: „Konačan odnos između različitih balkanskih nacija mora biti zasnovan na pravednoj ravnoteži nacionalističkih i ekonomskih razmatranja... nakon nepristrasnog i naučnog istraživanja."[41] Pravi posao je tek trebalo da krene.

Kada je nakon godinu dana rada *Inquiry* predao konačne predloge smernica američkom predsedniku, preporuke oko rešavanja jugoslovenskog pitanja bile su potpuno drugačije. *Crna knjiga* je predlagala stvaranje nezavisne jugoslovenske države u koju bi bile uključene Srbija, Crna Gora i austrougarske teritorije koje su naseljavali jugoslovenski narodi.[42] Po tvrd-

38 NA, 256, Inquiry Documents, No. 887, The Present Situation, 6, 12–13, 29.

39 Isto, 30–31. Ove smernice memoranduma Vilson je usvojio. U desetoj tački svog govora istakao je da „narodima Austrougarske, čije mesto među nacijama želimo da bude zaštićeno i osigurano, treba dati najslobodnije mogućnosti za autonomni razvoj", dok je u jedanaestoj dodao da „Srbija i Crna Gora moraju biti evakuisane" i da se Srbiji mora omogućiti „slobodan i siguran pristup moru". Za tekst *Četrnaest tačaka*: *PWW, 45*, An Address to a Joint Session of Congress, 8. 1. 1918, 537–538.

40 Mamatey, *The United States and East Central Europe*, 182–183. Viktor Mamati ovu tvrdnju zasniva na činjenici da u tekstu memoranduma jugoslovensko pitanje nije direktno spomenuto, ali je očigledno da se o njemu govorilo posredno kroz aluzije na „nacionalistička nezadovoljstva", federalističke tendencije i nacionalne pokrete u austrougarskoj državi.

41 NA, 256, Inquiry Documents, No. 887, The Present Situation, 30–31.

42 LOC, WWP, 5B, 1919, Jan. 14–21, Outline of Tentative Report and Recommendations, 39.

nji *Inquiryja*, politička i jezička pripadnost naroda za koje se predlaže ujedinjenje u jedinstvenu državu bile su tako dobro poznate da detaljniji argumenti nisu bili potrebni. Bilo bi, navodi se, poželjno sa svakog stanovišta da ova država ne bude razbijena na manje jedinice usled određenih razlika među njenim pojedinim delovima, poput onih „između Slovenaca i ostatka Jugoslovena ili između Crne Gore i Srbije".[43] Združivanje jugoslovenskih naroda bilo je preporučljivo i sa strateške strane navođeno je u predlogu, aludirajući pritom na moguće sukobe na obalama Jadrana sa Italijom. U *Crnoj knjizi* izneta su i detaljna razmatranja koja su se ticala budućih granica nove države. Uz sve to istaknuta je preporuka za unutrašnje uređenje jugoslovenske države, čija je federalna struktura trebalo da bude „prilagođena verskim, istorijskim i manjim rasnim razlikama Srba, Crnogoraca, Hrvata i Slovenaca".[44]

Neophodno je naglasiti da razlika između ponuđenih rešenja za jugoslovensko pitanje u dva najvažnija memoranduma *Inquiryja* nije bila samo rezultat istraživačkog rada eksperata organizacije. U oba slučaja predlozi su bili na tragu američke politike prema Austrougarskoj, koja je tokom 1918. prešla put od očuvanja teritorijalnog integriteta ove države do podrške njenom rasparčavanju.[45] Dodatno, memorandumi nisu mogli zaostajati za događajima na terenu. U trenutku kada je pisana *Crna knjiga* Austrougarska više nije postojala, a jugoslovensko ujedinjenje je već bilo sprovedeno.[46] No, uprkos ovim činjenicama ne treba odbacivati značaj istraživanja o jugoslovenskom pitanju koja su naučnici *Inquiryja* sproveli tokom poslednje ratne godine. Kako je delatnost organizacije bila usmerena ka stvaranju mira na naučnim osnovama, pokušaj temeljne i stručne analize ovog problema predstavljao je osnovu za sprovođenje američke politike na konferenciji mira i izveštaji eksperata tokom ovog perioda otkrivaju suštinu njihovog odnosa prema mogućnosti jugoslovenskog ujedinjenja.

---

43 Isto, 41.

44 Isto, 40–46. U *Crnoj knjizi* se ne spominje muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Razlog za to verovatno je činjenica da su u izveštajima eksperata pisanim tokom 1918. godine oni posmatrani kao „Srbo-Hrvati" muslimanske vere, Srbi koji su „primili muhamedizam" ili „muslimanski Srbi". Do ovih ocena dolazilo je zato što su se razlike među jugoslovenskim narodima posmatrale kao minorne. Iz vizure američkih naučnika „Hrvati, Srbi i muslimani Bosne bili (su) rođaci, ako već ne braća", suštinski radilo se o jugoslovenskoj „jedinstvenoj narodnosti", gde konfesionalne razlike nisu imale većeg značaja. Detaljnije: Vukašin Marić, „Bosna i Hercegovina u perspektivama američkih naučnika tokom Prvog svetskog rata: slučaj Čarlsa Simora", u *Srpski identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju*, ur. Nenad Lemajić (Novi Sad: Filozofski fakultet, 2025), 95–109.

45 Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije*, 109–134; Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*, 64–96. Čini se da članovi *Inquiryja* nisu aktivno uticali na ovu promenu: Glant, „The Inquiry and the Paris Peace Conference", 93–94.

46 Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države* (Zagreb: Školska knjiga, 1977).

Izveštaji *Inquiryja* i jugoslovensko pitanje

Shodno administrativnoj podeli organizacije, ingerencije nad jugoslovenskim pitanjem imale su dve sekcije *Inquiryja* koje su brojale ukupno 11 članova: jedne zadužene za Austrougarsku na čijem čelu se nalazio Čarls Simor i druge zadužene za Balkan kojom je rukovodio Klajv Dej.[47] Ova dva čoveka došla su u *Inquiry* sa Jejla, gde je tridesetdvogodišnji Simor predavao istoriju, dok je njegov četrnaest godina stariji kolega bio profesor ekonomske istorije. Simor je smatrao da ni jedan, ni drugi nisu imali specijalno predznanje o ovim regionima kada su započeli sa radom.[48] Uprkos tome, pod njihovim rukovodstvom Jejl je tokom rada *Inquiryja* postao svojevrstan centar za istraživanje prostora jugoistočne Evrope. Zajedno sa Robertom Kernerom, predavačem moderne evropske istorije na Univerzitetu Misuri, za Simora i Deja je u jednom od redovnih internih izveštaja o funkcionisanju *Inquiryja* istaknuto da zajedno čine „neobično jaku kombinaciju koju treba sačuvati netaknutu za konačnu mirovnu konferenciju".[49]

Simorov primarni zadatak u *Inquiryju* bio je analiza nacionalnih problema u Habzburškoj monarhiji. Svoj posao video je kao „prikupljanje materijala svih vrsta, ekonomskih, političkih, geografskih i istorijskih", na osnovu čega bi se „formirala osnova za pravedne i izvodljive granice".[50] Uprkos nesigurnosti oko sopstvenih kompetencija, čini se da je Simor imao solidnu naučnu osnovu za obavljanje ovog poduhvata, barem u okvirima američke naučne zajednice. Tokom 1916. on je objavio dobro prihvaćenu monografiju koja se bavila glavnim tokovima evropske diplomatije u periodu od francusko-pruskog rata do izbijanja Prvog svetskog rata.[51] Njeni pojedini delovi osvetljuju Simorova shvatanja o nacionalnostima Austrougarske. On je smatrao da „bliskoistočnim pitanjem" dominira „konflikt Slovena i Mađara, sa Tevtoncima u pozadini". Pokušaji Beča da ostvari dominaciju nad Balkanom postali bi mogući tek ukoliko bi balkanski Sloveni bili stavljeni pod kontrolu Habzburga, jer „Austrijsko carstvo nikada ne bi bilo bezbedno od raspada sve dok su nezadovoljni Sloveni Carstva bili podsticani na intrige i pobune od strane svojih sunarodnika preko granice".[52] Po Simorovom tumačenju

47 Gelfand, *The Inquiry*, 46. Treba napomenuti da se ovo donekle menjalo usled fluidnosti organizacije. Tako neki izvori navode italijansku sekciju kao posebnu, dok je drugi uključuju u rad austrougarske.

48 Isto, 315.

49 *FRUS, PPC, I*, Doc. 44, Report on the Inquiry, 10. 5. 1918.

50 Charles Seymour, „The End of an Empire. Remnants of Austria-Hungary", in *What Really Happened at Paris*, eds. Edward Mandell House, Charles Seymour (New York: Charles Scribner's Sons, 1921), 96.

51 Charles Seymour, *The Diplomatic Background of the War, 1870–1914* (New Haven: Yale University Press, 1916). Detaljnije o ovoj knjizi i motivacijama za njeno pisanje: Marić, „Bosna i Hercegovina u perspektivama američkih naučnika".

52 Seymour, *The Diplomatic Background of the War*, 199–201.

Austrougarska je pred izbijanje rata bila suočena sa „unutrašnjom revolucijom svojih slovenskih podanika" i „činilo se da je raspad Carstva blizu".[53]

Nakon što se tokom prvog perioda svog rada u *Inquiryju* usredsredio na statističke preglede populacije i socijalne strukture Dvojne monarhije, ubrzo su počeli da pristižu izveštaji američkog istoričara koji su se direktno doticali ili bavili jugoslovenskim pitanjem.[54] Analizirajući pod okriljem *Inquiryja* unutrašnje probleme habzburške države, Simor je pružio nekoliko mogućnosti reorganizacije austrougarske države. U slučaju stvaranja austro-poljsko-ugarske trijalističke unije, on navodi da bi moglo uslediti pripajanje Dalmacije i Bosne i Hercegovine ugarskoj kraljevini, unutar koje bi se formirala autonomna jugoslovenska jedinica sa sličnim statusom poput dotadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije.[55] Pogodnije rešenje za Južne Slovene u okviru trijalizma po njemu je bilo stvaranje austro-ugarsko-jugoslovenske unije. Analizirajući takav sled događaja Simor je video četiri moguće verzije jugoslovenske jedinice: 1) Trojedna kraljevina (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) sa Rijekom, 2) Trojedna kraljevina sa Bosnom i Hercegovinom, 3) Trojedna kraljevina sa Bosnom i Hercegovinom i južnoslovenskim delovima Austrije, 4) Trojedna kraljevina sa Bosnom i Hercegovinom, južnoslovenskim delovima Austrije, Srbijom i Crnom Gorom.[56] Razmatrao je i mogućnost reorganizacije Dvojne monarhije u federalistički ustrojenu državu koju bi činilo šest jedinica, gde bi jugoslovenskoj pripala Trojedna kraljevina sa Bosnom i Hercegovinom.[57]

Simorove analize mogućnosti reorganizacije Austrougarske kasnija istoriografija prihvatila je kao njegove predloge koji su označavali implicitnu podršku opstanku ove države.[58] Takav sud treba dovesti u pitanje. Opisani izveštaji rezultat su razmišljanja u kojim smerovima bi se situacija mogla razvi-

---

53 Isto, 239. Sarajevski atentat Simor je video tek kao izgovor za ostvarivanje austrougarskih ciljeva na Balkanu i slamanje srpske države: Isto, 239, 243–244.

54 NA, 256, Inquiry Documents, No. 504, Charles Seymour, Report on Austria. Population Studies, 1. 2. 1918; NA, 256, Inquiry Documents, No. 518, Charles Seymour, Social and Economic Basis of Nationalism in Austria. Statistical Study, 1. 3. 1918; NA, 256, Inquiry Documents, Charles Seymour, Social and Economic Basis of Nationalism in Hungary. Statistical Study, 1. 3. 1918.

55 NA, 256, Inquiry Documents, No. 507, Charles Seymour, Austria-Hungary. Polish Trialism, 25. 5. 1918, 7.

56 NA, 256, Inquiry Documents, No. 506, Charles Seymour, Austria-Hungary. Jugo-Slav Trialism, 25. 5. 1918, 2–5.

57 NA, 256, Inquiry Documents, No. 509, Charles Seymour, Austria-Hungary Federalized Within Existing Boundaries, 25. 5. 1918, 6.

58 Ovu ideju izneo je Gelfand u svojoj klasičnoj studiji *Inquiryja*, a prihvatio ju je i mađarski istoričar Tibor Glant. Simorova podrška opstanku Austrougarske objašnjava se bilo njegovim navodnim verovanjem u mogućnost reorganizacije ove države, bilo pukim praćenjem zvaničnog stava američke diplomatije u trenutku pisanja izveštaja. Više o ovim tvrdnjama u: Gelfand, *The Inquiry*, 202–203; Tibor Glant, *Through the Prism of the Habsburg Monarchy. Hungary in the American Diplomacy and Public Opinion During the First World War* (PhD Dissertation: University of Warwick, 1996), 223–224.

jati radije nego izlaganje alternativa za koje se lično zalagao.[59] Posmatrano kroz prizmu jugoslovenskog pitanja, Simor je kritikovao i trijalističku i federalističku logiku. Nijednu od četiri verzije austro-ugarsko-jugoslovenske zajednice nije video kao trajna rešenja. Prva i druga ne bi dovele do nestanka nezadovoljstva Južnih Slovena pošto do njihovog ujedinjenja ne bi došlo, treća ne bi bila moguća bez potpunog poraza Centralnih sila, dok bi četvrta naišla na otpor nemačkih i mađarskih elita.[60] Za federalizaciju države Simor je istakao da ne bi zadovoljila nijednu etničku zajednicu u Carstvu, a pritom ne bi ni rešila jugoslovenski problem Monarhije pošto bi nezavisna srpska država nastavila da postoji na njenim južnim granicama.[61] Nijedna od ponuđenih mogućnosti nije nudila stabilizaciju Austrougarske, ali ni mogućnost ispunjavanja američkih strateških ciljeva. Naravno, postojalo je još jedno moguće rešenje jugoslovenskog pitanja – stvaranje nezavisne jugoslovenske države. Ono je suptilno provučeno kroz izveštaj koji se bavio evaluacijom pretenzija zagovornika jugoslovenskog ujedinjenja na teritorijama Austrougarske, gde nakon početnih ograda, Simor ističe da su zahtevi Jugoslovena u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, istočnoj Istri, Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj oblasti opravdani na rasnoj osnovi.[62] Naravno, ovo ne znači da je američki istoričar potajno zagovarao ovakvo rešavanje jugoslovenskog pitanja, ali skreće pažnju na činjenicu da su u spisima načelnika austrougarske divizije *Inquiryja* mogućnost stvaranja samostalne jugoslovenske države i pretenzije njenih zagovornika ozbiljno razmatrane u prvoj polovini 1918. godine.

Za razliku od svog kolege Simora, načelnik balkanske sekcije Dej nije posvetio naročitu pažnju jugoslovenskom pitanju. Slično je bilo i sa drugim pripadnicima njegove jedinice za koju je bila simptomatična fokusiranost na manje probleme ili insistiranje na nabrajanju činjenica. Sklonost analizi, složenim zaključcima, generalizacijama ili preporukama nije bila odlika njihovih izveštaja.[63] Tokom leta 1918. istraživanja o Balkanu našla su se na meti

---

59 Tako Simor u aprilskom izveštaju koji se bavio mogućnošću stvaranja koridora između čehoslovačkih i jugoslovenskih teritorija o ovom pitanju govori u kontekstu stvaranja nezavisnih država ovih naroda: NA, 256, Inquiry Documents, No. 517, Slav aspirations in Austria-Hungary. The corridor. Statistical Study, 1. 4. 1918, 1.

60 NA, 256, Inquiry Documents, No. 506, 2–5.

61 NA, 256, Inquiry Documents, No. 509, 1. Upravo ovo drugo je pitanje koje je Simor u svojoj knjizi iz 1917. video kao glavni razlog nestabilnosti Austrougarske: Seymour, *The Diplomatic Background of the War*, 239, 243–244.

62 NA, 256, Inquiry Documents, No. 520, Territories in Austria-Hungary claimed by the Jugoslavs. Statistical Study, 1. 4. 1918, 1, 7–8. Simor je na osnovu statistike smatrao da su Jugosloveni u zapadnoj Istri, Trstu, Rijeci, Bačkoj, Baranji i Banatu činili manjinu populacije.

63 Gelfand, *The Inquiry*, 218. Treba istaći da je studija pripadnika balkanske sekcije i člana Američkog geografskog društva Leona Dominijana koja se bavila uticajem lingvističkih sredina u Evropi na podelu kontinenta na nacije imala značajnog uticaja na razmišljanje članova *Inquiryja* o jeziku kao sredstvu demarkacije među narodima. Objavljena 1917, Dominijanova knjiga pisana je sa idejom da bi „primena geografskog znanja mogla da obezbedi prihvatljivo rešenje Istočnog pitanja". Autor u knjizi ističe da „Pitanje Bliskog istoka ne može biti rešeno bez odvajanja od Austrougarske i ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Go-

oštre kritike. Rečeno je da su ona u „haotičnom stanju", da se „Balkan nigde ne tretira kao celina" i da se „većina memoranduma bavi unutrašnjom istorijom", bez posvećivanja potrebne pažnje „spoljnoj ili diplomatskoj istoriji".[64] Autor ovih redova, bez sumnje, bio je pozvan da iznese ovakvu procenu. Radilo se o tridesetogodišnjem istoričaru Robertu Kerneru, najistaknutijem istraživaču jugoslovenskog problema u *Inquiryju*. Dete čeških emigranata, Kerner se na samom početku karijere usmerio na istraživanje centralnoevropske i habzburške istorije, sa posebnim naglaskom na pitanje državnosti Čeha i Jugoslovena. Istraživanja tokom rada na doktoratu odvela su ga u arhive u Austrougarskoj, Parizu, Berlinu, Sankt Peterburgu i Moskvi.[65] Reč je o daleko najkvalifikovanijem ekspertu *Inquiryja* za austrougarske teme. Kada je u maju 1918. dobio ponudu za posao na uglednom Univerzitetu Klark, odmah mu je ponuđena povišica da nastavi rad u organizaciji, kao i obećanje da će biti član delegacije na mirovnoj konferenciji.[66] Uprkos tome što su Kernerovi nadređeni primećivali njegovu naklonjenost prema Slovenima, školovanje, naučna produkcija i poznavanje jezika učinili su ga neizostavnim delom *Inquiryja*.[67] On, međutim, nije smatrao da je neobjektivnost problem njegovih radova. Sebe je video kao deo nove generacije američkih naučnika, čija je „nepristrasna učenost" trebalo da pomogne u približavanju istorije slovenskih naroda publici u Sjedinjenim Državama. Ova pobude nisu bile samo idealističke prirode. Kerner je znanje video kao sredstvo za proširivanje američkih ekonomskih aktivnosti i upravo su slovenski delovi Evrope bile oblasti u kojima su „nauka i materijalni napredak mogle ići ruku pod ruku".[68]

Kerner je bio jedini član *Inquiryja* koji se pre ulaska u organizaciju ozbiljnije bavio jugoslovenskim pitanjem. Njegov tekst posvećen istoriji jugoslovenskog pokreta, objavljen 1918, može se istovremeno čitati kao istoriografska analiza i politički traktat. Prateći prošlost Južnih Slovena od njihovog doseljavanja na Balkan do Prvog svetskog rata, Kerner ističe da „ako u istoriji ima čuda, jugoslovenski pokret je čudo".[69] On je njegovu „dvanaestovekovnu evoluciju" video kao put od „iskonskog jedinstva" preko „politič-

rom, svih južnoslovenskih provincija habzburške krune", te da su „južnoslovensko jedinstvo i nezavisnost... neophodni Evropi": Leon Dominian, *The Frontiers of Language and Nationality in Europe* (New York: The American Geographical Society, 1917), 184–185. Nažalost autor nije uspeo da pronađe nijedan izveštaj Dominijana napisan tokom njegovog rada u *Inquiryju* koji se bavio jugoslovenskim pitanjem.

64 Gelfand, *The Inquiry*, 219.

65 Stephen Kotkin, „Robert Kerner and the Northeast Asia Seminar", *Acta Slavica Iaponica*, no. 15 (1997): 93.

66 Gelfand, *The Inquiry*, 58.

67 *FRUS, PPC, I,* Doc. 44, Report on the Inquiry, 10. 5. 1918. Tu je opisan kao „oduševljeni češki nacionalista".

68 Robert J. Kerner, „The Foundations of Slavic Bibliography", *The Papers of the Bibliographical Society of America,* no. 1 (1916): 3, 38–39.

69 Robert J. Kerner, „The Jugo-Slav Movement", in *Russian Revolution and Jugo-Slav Movement*, eds. Alexander Petrunkevitch and others (Cambridge: Harvard University Press, 1918).

ke, ekonomske i društvene dekompozicije" do „ponovnog nacionalnog jedinstva", radi čijeg uništenja su Centralne sile započele Veliki rat. Po Kerneru, jedini korak koji je preostao za jugoslovenske narode jeste njihovo političko ujedinjenje i ulazak Sjedinjenih Država u rat pružio im je nadu da bi ovaj san mogli pretvoriti u realnost. Istoričar češkog porekla video je u ovome i geostratešku korist – stvaranje jugoslovenske države učinilo bi nemogućim ostvarivanje ideje o nemačkoj Srednjoj Evropi.[70]

Poput Simorovog, Kernerov zadatak u *Inquiryju* bio je ispitivanje nacionalnih problema Habzburške monarhije. Njegovo viđenje jugoslovenskog pitanja bilo je u uskoj vezi sa razumevanjem političke strukture austrougarske države, prema kojoj je bio vrlo kritički nastrojen. Smatrao je da austrijski ustav, premda liberalan na papiru, u praksi ne funkcioniše.[71] Kernerovi stavovi prema mađarskoj polovini carstva bili su još oštriji. Koruptivne prakse, falsifikovanje i prekrajanje skupština video je kao svakodnevni deo tamošnjeg političkog života.[72] U jednom od svojih izveštaja povezivao je odnos među narodima u Kraljevini Ugarskoj sa stanjem na američkom jugu pod dominacijom Kju Kluks Klana.[73] U celosti, austrijsko-mađarsku dominaciju nad Jugoslovenima posmatrao je kao organizovani teroristički poredak čija svrha je bio obračun sa slovenskih narodima Monarhije.[74] Uprkos ovakvim stavovima, Kerner je pokušavao da u svojim izveštajima iznese izbalansirane procene i preporuke. Kako su trenutni uslovi bili „previše fluidni za naučnu analizu", njegove prognoze nudile su predviđanja „posmatrana iz sadašnjeg trenutka".[75]

Pored kritičnosti prema Austrougarskoj i simpatija prema nacionalnim pokretima ove države, osnovu za predviđanja američkog istoričara činila je primena opštih principa i razmišljanja o strateškim pozicijama Sjedinjenih Država u ratu. Kerner je neopravdano interpretiran kao protivnik prava nacija na samoopredeljenje, na osnovu njegove navodne tvrdnje da bi ono vodilo ekonomskom potčinjavanju Centralne Evrope Nemačkoj.[76] Zapravo američki istoričar tvrdio je da bi pravo na samoopredeljenje moglo poslužiti kao krinka Berlina u pokušaju da politikom *zavadi pa vladaj* zagospodari ovim teritorijama, što je po njemu bilo suprotno istinskom duhu samoopredeljenja koji su

70 Isto.

71 NA, 256, Inquiry Documents, No. 306, Robert J. Kerner, Austria-Hungary. Structure of Government, 13. 2. 1918, 10.

72 Isto, 13.

73 NA, 256, Inquiry Documents, No. 311, Robert J. Kerner, Memorandum on Racial Participation in the Government of Austria-Hungary, bez datuma, 53.

74 NA, 256, Inquiry Documents, No. 310, Robert J. Kerner, Resume of a Brief Sketch of the Political Movements Among the Jugo-Slavs Toward the Federalization or Dismemberment of Austria-Hungary, bez datuma, 14.

75 NA, 256, Inquiry Documents, No. 312, Robert J. Kerner, Memorandum on the Political Effect of the Austrian, Russian, and Buffer-State Solutions of the Polish Question Upon the Economic Relations of Austria-Hungary with Her Neighbors, 25. 2. 1918.

76 Gelfand, *The Inquiry*, 200; Бисенић, „Тајне 'Истраживања'", 350.

činili pravični nacionalizam i demokratija.[77] Kerner zaista nije bio siguran da li je stvaranje novih država na teritoriji Austrougarske bio najbolji mogući ishod za Sjedinjene Države, ali to ne znači da je negirao osnovni razlog za njihovo buduće postojanje. Već pri svojim prvim analizama za *Inquiry* Kerner je naginjao prema ideji da Amerika sprovodi politiku raspada Austrougarske i stvaranja nezavisnih država od njenih delova.[78] Pokušavajući da pomiri protivrečnost američkih strateških ciljeva i prava naroda na samoopredeljenje, on je eventualnu federalizaciju Monarhije na bazi etničkih prava video kao osnov za njenu demokratizaciju.[79] U jugoslovenskom slučaju to je značilo ujedinjenje ovih naroda pod habzburškom krunom na bazi zahteva iznetih u Majskoj deklaraciji pred Rajhsratom na proleće 1917. godine. Za američkog istoričara ovo je bio bolji ishod od onog koji su zahtevale austrougarske političke elite, ali ni on nije bilo idealan. Kao „konačno rešenje" jugoslovenskog pitanja Kerner je u martu 1918. godine video „kompletnu nezavisnost u okviru etničkih granica predstavljenih... Krfskom deklaracijom".[80]

Procenivši da je američka strategija odvajanja Austrougarske od Nemačke propala, Kerner se u martovskom izveštaju izjasnio da je podrška Vašingtona raspadu Dvojne monarhije i oslobođenju jugoslovenskog i čehoslovačkog naroda postala neminovnost.[81] Smatrao je da bi nezavisnost Jugoslavije ponudila stalno i racionalno rešenje za probleme ovih prostora. Svojim ugledom on je dao i stručni pečat političkoj ideji o jedinstvu jugoslovenskih naroda tvrdeći da se svako rešenje koje ne bi tretiralo Jugoslovene kao jedan narod može smatrati za nenaučno.[82] Nakon što je 12. maja 1918. u gradiću Spa nizom vojnih i ekonomskih ugovora Austrougarska potvrdila svoju odanost Nemačkom carstvu, Kerner je u novom memorandumu sada insistirao na tome da je došlo do kritičnog trenutka za promenu američke politike prema nacionalnim organizacijama u Habzburškoj monarhiji. On je predlagao javnu deklaraciju Sjedinjenih Država i savezničkih sila u kojima bi se pozvalo na raspad Austrougarske i oslobađanje naroda Centralne i Istočne Evrope na bazi etnički definisanih granica. Predstavnicima pobunjenih nacija Amerika je trebalo da ponudi momentalno priznanje, kao i svu moguću materijalnu i moralnu pomoć.[83] Upravo u danima kada je Kerner pisao svoj izveštaj u Va-

77 NA, 256, Inquiry Documents, No. 314, Robert J. Kerner, The German and Austria Solutions of the Near Eastern Question, 4. 3. 1918, 1–2, 13–15.

78 George J. Svoboda, „Robert J. Kerner and the US Conception of Czechoslovak Independence", in *T. G. Masaryk (1850–1937). Volume 3. Statesman and Cultural Force*, ed. Harry Hanak (New York: St. Martin's Press, 1990), 46, 48–49

79 NA, 256, Inquiry Documents, No. 314, 19–20.

80 Isto, 15.

81 NA, 256, Inquiry Documents, No. 310, Robert J. Kerner, A Brief Sketch of the Political Movements Among the Jugo-Slavs Toward the Federalization or Dismemberment of Austria-Hungary, 25. 3. 1918, 94.

82 NA, 256, Inquiry Documents, No. 310, Robert J. Kerner, Resume, 15.

83 NA, 256, Inquiry Documents, No. 839, Robert J. Kerner, A New Policy for the United States in Central Europe, 16. 5. 1918, 3–4.

šingtonu je započela velika preorijentacija po pitanju podrške opstanku Monarhije. Tokom narednih nedelja i meseci predsednik Vilson je odustao od stanovišta zauzetih u *Četrnaest tačaka* i podržao politiku uništenja Austrougarske.[84] Kernerovi izveštaji najverovatnije nisu direktno uticali na ovu promenu koja je pre svega bila posledica širih međunarodnih okolnosti. Međutim, njihova analiza dovodi do zaključka da je ovaj istoričar od samog početka rada u *Inquiryju* bio iskreni zagovornik jugoslovenskog ujedinjenja.

*

Rukovodstvo *Inquiryja* je krajem septembra 1918. poslalo zahtev sekciji za Austrougarsku da napravi konačni plan za moguće granice ove države posle rata.[85] Pod Simorovim vođstvom to je ubrzo i učinjeno.[86] Novoj jugoslovenskoj državi trebalo je da pripadne više od 130.000 kvadratnih kilometara Monarhije, na kojima je živelo preko 6.750.000 ljudi. Po procenama autora dokumenta 87 odsto ovog stanovništva bilo je jugoslovenskog porekla.[87] Ovaj memorandum predstavljao je osnovu za predloge *Inquiryja* vezane za jugoslovensko pitanje, sakupljene u takozvanoj *Crnoj knjizi*, koja je poslužila američkim delegatima kao osnovni nacrt smernica za delovanje tokom mirovnih pregovora. Rad eksperata *Inquiryja* time ipak nije bio završen. Više od trideset članova organizacije učestvovalo je na Konferenciji mira u Parizu, gde su delovali u sklopu „Divizije za teritorijalne, ekonomske i političke informacije". Među njima su bili Čarls Simor i Robert Kerner, dva istraživača koja su se najviše posvetila jugoslovenskom pitanju, ali i niz drugih članova *Inquiryja* koji su se tokom konferencije, posredno ili neposredno, bavili jugoslovenskim temama. Nakon višemesečnog istraživačkog rada dobili su priliku da svoje ideje pretoče u praksu. Dokumenti koje su pisali ili čitali tokom prethodne godine bili su temelj nastojanja da se dođe do pravednih i racionalnih mirovnih rešenja u Parizu.

Izveštaji koje su Simor i Kerner pisali za *Inquiry* predstavljali su najznačajniji doprinos američkom nastojanju da razume jugoslovensko pitanje u sklopu priprema za mirovnu konferenciju. Oni su bili rezultat težnje da se ovaj problem analizira na „naučnim osnovama". Kao što je ukazano, političke okolnosti imale su centralnu ulogu u određivanju osnovnih pravaca američke politike prema jugoistočnoj Evropi, te je i odjek američkih strateških interesa bio neizbežan u tekstovima dvojice istoričara. Međutim, detaljna analiza njihovih izveštaja pokazuje da su kod Simora i Kernera ideja o mogućnosti jugoslovenskog ujedinjenja i njegovoj istorijskoj opravdanosti pretežno

84 Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*, 87–89.

85 Glant, „The Inquiry and the Paris Peace Conference", 105.

86 NA, 256, Inquiry Documents, No. 514, Epitome of Reports on Just and Practical Boundaries Within Austria-Hungary for Czecho-Slovaks, Jugo-Slavs, Rumanians, Poles, Ruthenians, Magyars, bez datuma.

87 Isto, 19.

proizašle iz njihovih „naučnih istraživanja". Do toga je došlo zato što su politika i nauka u radu *Inquiryja* imale uzajamno dejstvo: dok je politika određivala okvir unutar kojeg je nauka delovala, sam zahtev da se političke odluke temelje na naučnim saznanjima pružao je nauci određenu samostalnost u delovanju. Američki naučnici su prividnu dihotomiju između politike i nauke uskoro prevazišli svojim učestvovanjem na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Tamo su, kao članovi američke delegacije, dobili priliku da neposredno primene rezultate svog dosadašnjeg rada. Na taj način će intelektualni rad *Inquiryja* na jugoslovenskom problemu dobiti svoj odjek u diplomatskim sukobima i intrigama sa kojima se novonastalo Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca suočilo u prvoj godini svog postojanja. Eksperti *Inquiryja* odigrali su važnu ulogu u tim zbivanjima, često podržavajući jugoslovenske zahteve i opravdavajući ih pritom na „naučnim osnovama".[88]

[88] Tako su Simor i Dej bili među potpisnicima „ekspertskog pisma" Vilsonu u aprilu 1919. godine u kojem su podržali jugoslovenske teritorijalne zahteve za Rijekom, što je navelo američkog predsednika da javno odbaci italijanske pretenzije na ovaj grad i dovelo do eskalacije diplomatske krize oko Jadranskog pitanja: Smith, *American Empire*, 160–163. Dodatno, važnost postojanja *Inquiryja* za naučnu produkciju o širem prostoru Istočne Evrope (koji je uključivao jugoslovensku državu) nije prestala ni nakon mirovne konferencije. Dugoročni uticaj ličnosti poput Roberta Kernera i njegovog mentora sa Harvarda Arčibalda Karija Kulidža, načelnika sekcije *Inquiryja* za Istočnu Evropu, ogleda se u njihovom značaju u formiranju univerzitetskih centara za istraživanje istorije ovog prostora u Sjedinjenim Državama. Kulidž je sa tim procesom na Harvardu započeo još pre Prvog svetskog rata, dok je Kerner u međuratnim godinama isto učinio na Berkliju. Posledice ove institucionalizacije ostale su vidljive do danas. Kernerov pitomac Vejn Vučinić je nakon rada u Kancelariji za strateške usluge (Office of Strategic Services) tokom Drugog svetskog rata na Univerzitetu Stenford osnovao studije istorije Istočne Evrope, dok je Vučinićev učenik Leri Vulf jedan od najznačajnijih savremenih američkih istoričara ovog podneblja.

Spisak referenci

Arhivi

- Library of Congress. Woodrow Wilson Papers.
- National Archives. Record Group 256, Records of the American Commission to Negotiate Peace. Inquiry Documents.

Objavljeni izvori

- Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919.
- The Papers of Woodrow Wilson.

Literatura

- Baker, Ray Stannard. *Woodrow Wilson and World Settlement. Written from His Unpublished and Personal Material, Vol. I.* New York: Doubleday, Page & Company, 1922.
- Bisenić, Dragan. „Tajne 'Istraživanja'. SAD i stvaranje Jugoslavije". U *Istorija jedne utopije. 100 godina od stvaranja Jugoslavije. Knj. 1*, uredili Srđan Petrović, Marinko M. Vučinić i Branimir Nešić, 340–371. Beograd: Catena mundi, 2018. (Cyrillic)
- Dominian, Leon. *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. New York: The American Geographical Society, 1917.
- Gelfand, Lawrence E. *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919.* New Haven; London: Yale University Press, 1963.
- Glant, Tibor. *Through the Prism of the Habsburg Monarchy. Hungary in the American Diplomacy and Public Opinion During the First World War.* PhD Dissertation, University of Warwick, 1996.
- Glant, Tibor. „The Inquiry and the Paris Peace Conference. American Preparations for Peace and the Future of Hungary, 1917–1920". In *Minority Protection*, edited by Attila Dabis, 85–124. Budapest: Institute for the Protection of Minority Rights, 2020.
- Grose, Peter. *Continuing the Inquiry. The Council on Foreign Relations from 1921 to 1996.* New York: A Council on Foreign Relations Book, 2006.
- Kerner, Robert J. „The Foundations of Slavic Bibliography". *The Papers of the Bibliographical Society of America*, no. 1 (1916): 3–39.
- Kerner, Robert J. „The Jugo-Slav Movement". In *Russian Revolution and Jugo-Slav Movement*. eds. Alexander Petrunkevitch and others (Cambridge: Harvard University Press, 1918).
- Krizman, Bogdan. *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Kotkin, Stephen. „Robert Kerner and the Northeast Asia Seminar". *Acta Slavica Iaponica*, no. 15 (1997): 93–113.
- Lears, Jackson. *Rebirth of a Nation. The Making of Modern America, 1877–1920*. New York: Harper Collins, 2009.
- Lipušček, Uroš. „The USA and the Establishment of the Kingdom of SHS 1918–1919". In *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, edited by Ljubinka Trgovčević, 53–70. Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008.

- Mamatey, Victor S. *The United States and East Central Europe, 1914–1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*. New York; London: Kennikat Press, 1972.
- Marić, Vukašin. „Bosna i Hercegovina u perspektivama američkih naučnika tokom Prvog svetskog rata: slučaj Čarlsa Simora". U *Srpski identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju*, uredio Nenad Lemajić, 95–109. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2025. (Cyrillic)
- Marić, Vukašin. „Od prisluškivanja činovnika do istraživanja međunarodnog društva. Razvojni tokovi istorije međunarodnih odnosa". *Kultura*, br. 180 (2023): 53–76. DOI: 10.5937/kultura2380053M (Cyrillic)
- Mayer, Arno J. *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. New York: Vintage Books, 1969.
- Mayer, Arno J. *Wilson vs. Lenin. Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918*. Cleveland; New York: The World Publishing Company, 1964.
- Mezes, Sidney Edward. „Preparations for Peace". In *What Really Happened at Paris*, edited by Edward Mandell House and Charles Seymor, 1–14. New York: Charles Scribner's Sons, 1921.
- Miller, David Hunter. *My Diary at the Conference of Paris. With Documents. Vol. IV*. New York: Appeal Printing Company, 1924.
- Neu, Charles E. *Colonel House. A Biography of Woodrow Wilson's Silent Partner*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Rangel, Sandra K. *Records of the American Commission to Negotiate Peace. Inventory of Record Group 256*. Washington: National Archives and Record Service; General Service Administration, 1974.
- Seymour, Charles. *The Diplomatic Background of the War, 1870–1914*. New Haven: Yale University Press, 1916.
- Seymour, Charles. „The End of an Empire. Remnants of Austria-Hungary". In *What Really Happened at Paris*, edited by Edward Mandell House and Charles Seymor, 87–111. New York: Charles Scribner's Sons, 1921.
- Seymour, Charles. *The Intimate Papers of Colonel House. Into the World War*. Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1928.
- Shotwell, James T. *At the Paris Peace Conference*. New York: The Macmillan Company, 1937.
- Shoup, Laurence H. and William Minter. *Imperial Brain Trust. The Council on Foreign Relations and United States Foreign Policy*. New York; London: Monthly Review Press, 1977.
- Smith, Neil. *American Empire. Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*. Berkeley: University of California Press, 2003.
- Svoboda, George J. „Robert J. Kerner and the US Conception of Czechoslovak Independence". In *T. G. Masaryk (1850–1937). Volume 3. Statesman and Cultural Force*, edited by Harry Hanak, 43–56. New York: St. Martin's Press, 1990.
- Živojinović, Dragoljub. *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije, 1917–1919*. Beograd: Naučna knjiga, 1970.
- Živojinović, Dragoljub. *U potrazi za zaštitnikom. Studije o srpsko-američkim vezama, 1878–1920. godine*. Beograd: Albatros plus, 2010. (Cyrillic)
- Živojinović, Dragoljub R. *Vatikan i Prvi svetski rat, 1914–1918*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996. (Cyrillic)
- Wolff, Larry. *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press, 2020.

Summary

Vuka**šin Marić**

Inquiry Experts and the Yugoslav Question, 1917–1919

Abstract: The paper examines the role of the Yugoslav question in the preparations of the United States for the peace conference after the First World War. The origin and the creation of the Inquiry, an organization tasked with scientifically analyzing key political and economic problems in the world that were supposed to be the subject of future peace negotiations, are examined. In the period from October 1917 to January 1919, scientists involved in the work of this organization wrote a large number of special reports and studies. One of the topics covered was the Yugoslav question. The paper focuses on the most significant reports by Inquiry experts addressing this issue, assessing the nature of their evaluations and proposals.

Keywords: *Inquiry*, Yugoslav question, Woodrow Wilson, experts, Charles Seymour, Robert Kerner

With the entry of the United States into World War I, the American administration began systematic preparations for the future peace conference. In the fall of 1917, at the request of Woodrow Wilson, Edward House established the Inquiry, an organization tasked with analyzing key political and economic problems in the world that were to be the subject of future peace negotiations. The main role in this work was played by scientists, supposedly impartial experts, whose work was intended to set the preconditions for creating peace on a scientific basis. The Inquiry's work reflected broader social developments of American society embodied in the progressivist movement, the emergence of the doctrine of state planning and the rise of the professional middle class at the moment of the institutionalization of American foreign policy. The organization was a reaction to the necessity of crystallizing the new position of the United States in the world capitalist system at a time of war and crisis of international relations that threatened the vision of a liberal-internationalist order that was seen in Washington as the future.

As part of their work, the Inquiry's experts analyzed the Yugoslav issue. In the two most important program documents created at the beginning and end of the Inquiry's existence, opposing solutions to this problem were offered, with the first one supporting the survival of Austria-Hungary, and the second one proposing the creation of a Yugoslav state. The reports of individual experts written in 1918, analyzed in the context of a broader shift in American foreign policy during the last year of the war, shed light on the

reasons for this change and the essence of the experts' attitude towards the possibility of Yugoslav unification, among which the most important was the work of Charles Seymour and Robert Kerner.

UDK: 94(560):070(497.6)"1922/1924"
070(497.6)"1922/1924"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.mas.63-86

Amer MASLO
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
amermaslo9@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5134-6322

Izvještavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske (1922–1924)

Apstrakt: Nakon završetka Prvog svjetskog rata pozicija Osmanskog Carstva dodatno se zakomplicirala, te je ubrzo opozicija sultana preuzela potpunu kontrolu nad državom. Krajem 1922. godine ukinut je sultanat, da bi godinu dana kasnije Turska bila proglašena republikom, na čijem čelu se nalazio Mustafa Kemal-paša (Atatürk). Početkom marta 1924. godine ukinut je i halifat, čime je dodatno raskinuta veza s osmanskom dinastijom. U ovom radu cilj je predstaviti i analizirati članke objavljene u bosanskohercegovačkoj muslimanskoj štampi u vezi s podacima o napuštanju i progonu članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske tokom spomenutih dešavanja.

Ključne riječi: Kraljevina SHS, Bosna i Hercegovina, Osmansko Carstvo, Republika Turska, Muslimani, štampa

Uvod

Kroz dugo devetnaesto stoljeće *Istočno pitanje* nalazilo se među ključnim pitanjima na evropskoj političkoj pozornici. Sudbina Osmanskog Carstva povremeno je znala ovisiti o političkim interesima u to vrijeme moćnijih država ili saveza. Međutim, konačan slom Carstva započeo je snažnim opozicionim djelovanjem iznutra.[1] Prvi težak udarac za sultanat bila

[1] Ova dešavanja vežu se za period vladavine osmanskog sultana Abdulhamida II (1876–1909). O tom periodu vidjeti: Selim Deringil, *The Well-protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876–1909* (London; New York: I. B. Tauris, 1998); Benjamin C. Fortna, „The reign of Abdülhamid II", in: *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 38–61; Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid Ve Dış Politika* (Istanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017).

je mladoturska revolucija, čija je posljedica bila svrgavanje sultana Abdulhamida II (1876–1909),[2] snažnog vladara u vrlo teškom periodu povijesti Carstva. Nakon toga su uslijedili balkanski ratovi, Prvi svjetski rat i postratni period za vrijeme kojeg je sultanat dodatno slabio i propadao.[3] U to vrijeme u opozicionom djelovanju počinje se isticati Mustafa Kemal-paša (Atatürk), koji je 1920. godine izabran za predsjednika Parlamenta, već tada kao iskusno vojno lice s iskustvom borbi širom Osmanskog Carstva.[4] Opozicionari su nastavili sa snažnom borbom da bi u drugoj polovini 1922. godine došlo do ukidanja sultanata, a godinu dana kasnije do proglašenja Republike Turske.[5] Nit s Osmanskim Carstvom i idejom panislamizma,[6] koja je bila posebno bitna i naglašena za vrijeme sultana Abdulhamida II, dodatno je prekinuta ukidanjem halifata u martu 1924. godine.[7]

U isto vrijeme, u postratnom periodu, u neposrednom susjedstvu Osmanskog Carstva došlo je do formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS). Iako je proglašen prvi ustav (Vidovdanski ustav), u političkom životu stvari nisu funkcionirale baš najbolje, što je vidljivo i iz brojnih rasprava koje su vođene između različitih političkih subjekata, bilo da je riječ o različitim narodima ili različitim političkim strujama unutar jednog naroda.[8] U Kraljevini SHS živjela je velika muslimanska zajednica, muslimani u

---

2 Mladoturska revolucija (1908. godine) dovela je do ponovne uspostave ustava i kasnije reorganizacije vlade u Osmanskom Carstvu. O mladoturskoj revoluciji i svemu što joj je prethodilo vidjeti: M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908* (New York, Oxford University Press, 2001).

3 O Osmanskom Carstvu za vrijeme balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata vidjeti: Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008); M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2008), 177–182; Ercan Karakoç and Ali Serdar Mete (ur.), *The Balkan Wars: Ottoman Perspectives* (New York; Berlin; Bruxelles; Chennai; Lausanne; Oxford: Peter Lang 2024).

4 O Mustafa Kemal-paši Atatürku vidjeti: M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2011); Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, Cilt I (1881–1919); Cilt II (1919–1922); Cilt III (1922–1938) (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020).

5 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief* History, 192–202; Maurus Reinkowski, *The history of Turkey: grandeur and grievance* (Boston: Academic Studies Press, 2023), 34–116.

6 Za bolje razumijevanje koncepta panislamizma u ovom periodu, koji je podrazumijevao muslimansko zajedništvo na globalnom nivou nasuprot prisutnom evropskom (kršćanskom) imperijalizmu i kolonijalizmu, te njegove uloge u muslimanskom svijetu vidjeti: Adeeb Khalid, „Pan-Islamism in practice: The rhetoric of Muslim unity and its uses", in: *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga (London; New York: Routledge, 2005), 203–226; Cemil Aydin, *The Idea of the Muslim World: A Global Intellectual History* (Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 2017), 65–98.

7 O ukidanju halifata vidjeti: Elisa Giunchi and Nicola Melis (ur.), *The Abolition of the Ottoman Caliphate, 1924: Debates and Implications* (London; New York: Routledge, 2024).

8 Pregledan osvrt na ovaj period jugoslavenske prošlosti vidjeti kod: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941.* (Beograd: Nolit, 1988); Sabrina P. Ramet, *The tree Yugoslavias: state-building and legitimation*, 1918–2005 (Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press, 2006), 13–78; Marie-Janine Calic, *A History of Yugoslavia* (Indiana: Purdue University Press, 2019), 71–84.

Bosni i Hercegovini, zatim muslimani u Sandžaku, Makedoniji i na Kosovu. Dominantne političke partije koje su zastupale interese muslimana u Kraljevini SHS svakako su bile Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) na području Bosne i Hercegovine i dijelova Sandžaka, te Džemijet na području Makedonije, Kosova i dijelova Sandžaka. Među muslimanima u Kraljevini SHS i dalje se mogla osjetiti snažna poveznica, kako s Osmanskim Carstvom tako i u kasnijem periodu s Republikom Turskom, što je rezultat zajedničkog vjerskog identiteta, ali i činjenice da su u prethodnih nekoliko stoljeća Osmansko Carstvo istinski osjećali svojim. Sjećanje na period osmanske vlasti i period koji je uslijedio nakon austrougarske okupacije i dalje je bilo svježe; među živima su bili savremenici tih dešavanja, a osmansko naslijeđe bilo je prisutno u gotovo svim sferama života stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Na ovome mjestu ne smije se izgubiti iz vida čvrsta povezanost muslimana s institucijom halifata. Ova institucija nastala je nakon smrti posljednjeg muslimanskog poslanika Muhammeda s ciljem da se na čelu islamskog svijeta u političkom i vjerskom smislu nalaze osobe koje prate ideju posljednjeg poslanika u islamu. Sve do njegovog ukidanja 1924. godine ličnosti koje su nosile ovu titulu imale su i značajnu političku ulogu.[9] Veoma bitni momenti koji vežu područje Bosne i Hercegovine i halifat povezani su s drugom polovinom 15. stoljeća i prvim decenijama 16. stoljeća. Naime, 1463. godine Osmanlije su osvojile srednjovjekovno Bosansko kraljevstvo, te je na ovom području postepeno došlo do islamizacije stanovništva, dok se u sklopu osmanske ekspanzionističke politike Carstvo proširilo na istoku i osvojena su brojna središta, među kojima su bili i sveti islamski gradovi Mekka i Medina. Takav rasplet situacije iskoristio je osmanski sultan Selim I (1512–1520). Smatrajući da posjeduje potreban legitimitet, odlučio je preuzeti titulu halife. Od tog momenta ova titula prenosila se dinastički i do njenog konačnog ukidanja nosili su je osmanski sultani, odnosno pripadnici osmanske dinastije. Samim tim za bosanskohercegovačke muslimane već od početka 16. stoljeća vodeća politička i vjerska titula bile su utjelovljene u jednoj osobi. Poseban značaj titula halife dobila je nakon okupacije Bosanskog vilajeta 1878. godine, gdje je upravo ta titula, bez obzira što je sultan sve do aneksije Bosne i Hercegovine bio nominalni vladar, predstavljala posebnu poveznicu između muslimana koji su odlučili ostati u Bosni i Hercegovini i Istanbula. Titulu halife sultan Abdulhamid II je u više navrata uspješno koristio u kontekstu panislamizma kako bi u teškom periodu ojačao svoju političku poziciju, u čemu je često imao podršku i muslimana iz Bosne i Hercegovine.[10] Zbog

9 O ideji halifata i njenom razvoju općenito vidjeti: Hugh Kennedy, *Caliphate: The History of an Idea* (New York: Basic Books, 2016); Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought* (Princeton: Princeton University Press, 2018).

10 Kako je veza ovdašnjih muslimana s Istanbulom bila primjetna u periodu nakon okupacije Bosanskog vilajeta 1878. godine, moguće je vidjeti kroz sljedeće primjere: Hamza Karčić, „Supporting the Caliph's Project: Bosnian Muslims and the Hejaz Railway", *Journal of Muslim Minority Affairs* 34, 3 (2014): 282–292; Amer Maslo, „Echoes of the News About the

svega navedenog dešavanja vezana za ukidanje sultanata, proglašenje Republike Turske i ukidanje halifata među muslimanima bili su itekako popraćeni u javnosti. Takvo stanje uslovila je vjerska povezanost muslimana s institucijom halife kroz prethodna stoljeća, ali i opravdana bojazan kako bi se ukidanje halifata moglo odraziti u pogledu odnosa vlasti prema muslimanima u Kraljevini SHS. Muslimansko stanovništvo nije bilo zadovoljno svojom pozicijom u Kraljevini SHS i odnosom vladajućih struktura prema nasilju koje se dešavalo nad muslimanskim stanovništvom, a o kojem je vrlo često pisala muslimanska štampa u Bosni i Hercegovini.[11] Osmansko Carstvo i kasnije Republika Turska predstavljali su imaginarni oslonac na koji su se muslimani mogli pozivati i tražiti pomoć. Ne treba isključiti mogućnost da su bili mišljenja kako će ukidanjem halifata njihova pozicija dodatno oslabjeti, jer se vlast u nemuslimanskoj državi više neće morati pribojavati problema lojalnosti lokalnog muslimanskog stanovništva prema inostranom muslimanskom faktoru.[12]

U ovom radu cilj je predstaviti jedan segment dešavanja na koja je ukazano, a to je pisanje bosanskohercegovačke muslimanske političke štampe o napuštanju i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske u kontekstu ranije spomenutih događaja. Kroz istraživanje ove teme moguće je odgovoriti na pitanja zbog čega su i na koji način muslimani u Bosni i Hercegovini promatrali političke promjene u Osmanskom Carstvu i Republici Turskoj, koju stranu su podržavali, te kako su tamošnja dešavanja utjecala na život bosanskohercegovačkih muslimana.

Attempted Assassination of Sultan Abdul Hamid II Among the Muslim Intelligentsia from Bosnia and Herzegovina Gathered Around the Bošnjak Gazette", *Archiv Orientalni* 91, 1 (2023): 19–39.

11 Bosanskohercegovačka muslimanska štampa često se osvrtala na nasilje nad muslimanskim stanovništvom. Kao jedan od primjera moguće je navesti zločin nad muslimanskim stanovništvom u Šahovićima kod Bijelog Polja u drugoj polovini 1924. godine. N. N., „Grozno masakriranje sandžačkih muslimana", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 10. 11. 1924; N. N., „O krvavim događajima u Sandžaku", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 13. 11. 1924.

12 Da su vlasti Kraljevine SHS zaista bile zainteresirane za ova pitanja svjedoči činjenica da je delegaciju koja je 1923. godine posjetila novoizabranog halifu Abdulmedžida predvodio vrhovni muftija iz Beograda Mehmed Zekerijah ef. Ćinara, koji je u očima bosanskohercegovačkih muslimana bio režimski čovjek. Tadašnji reisul-ulema Džemaludin ef. Čaušević u potpunosti je izostavljen iz spomenute delegacije, iako je on u to vrijeme bio najveći muslimanski vjerski autoritet u Kraljevini SHS. Zbog ovog slučaja izbio je sukob na relaciji Sarajevo – Beograd. Također, vlasti nisu dozvolile vjerskim predstavnicima iz Kraljevine učešće na Sveislamskom kongresu u Kairu (1926). O tome vidjeti: Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2010), 193–201; Muhamed Okić, „Tumačenje Kur'ana u Bosni i Hercegovini o pitanjima hilafeta i panislamizma između dva svjetska rata", *Novi Muallim* 79, 20 (2019): 64–65. Jovana Šaljić Ratković, „Između fesa i šešira: Jugoslovenski muslimani i Ataturkove reforme", *Istorijski časopis*, 73 (2024): 324–329.

Odlazak članova osmanske dinastije u emigraciju kroz prizmu bosanskohercegovačke muslimanske štampe

U prvim godinama postojanja Kraljevine SHS bosanskohercegovački muslimani nisu bili politički ujedinjeni. Takvoj situaciji prije svega pogodovao je sukob u JMO-u nakon kojeg je osnivač ove stranke Ibrahim ef. Maglajlić napustio stranku i s grupom svojih istomišljenika osnovao Jugoslavensku muslimansku narodnu organizaciju (JMNO).[13] Na području Bosne i Hercegovine djelovale su i skupine muslimana koje su podržavale druge političke opcije u Kraljevini SHS, a posebno su se izdvajale pristalice Narodne radikalne stranke Nikole Pašića, koje su bile predvođene nekim značajnim političkim imenima poput Avde Hasanbegovića i Šerifa Arnautovića.[14] Ipak, nakon izbora 1924. godine potpunu političku dominaciju među bosanskohercegovačkim muslimanima preuzela je JMO i uspjela je zadržati sve do početka Drugog svjetskog rata bez obzira na probleme uzrokovane diktaturom i određenim unutarstranačkim sukobima.[15] Određena politička heterogenost početkom dvadesetih godina dovela je i do postojanja triju muslimanskih političkih listova: *Pravda* (list JMO-a), *Iršad* (list JMNO-a) i *Domovina* (proradikalski list koji su vodili Šerif Arnautović i Avdo Hasanbegović).[16] Ovakav razvoj situacije omogućava da se određeni unutarpolitički i vanjskopolitički procesi i njihov odjek u štampi bosanskohercegovačkih muslimana mogu uporedo pratiti. Među takva pitanja spadaju i teme vezane za ukidanje sultanata, proglašenje Republike Turske i ukidanje halifata, s tim da je u periodu kada su te teme aktuelizirane list *Domovina* već prestao izlaziti.[17] Kada je riječ o izvještavanju *Pravde* i *Iršada* o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske, izdvajaju se dva momenta. Prvi je vezan za ukidanje sultanata, koje je u konačnici rezultiralo time da posljednji osmanski sultan Mehmed VI (1918–1922) sa svojim saradnicima

---

13 Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, II izdanje (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 105–126; Husnija Kamberović, *Mehmed Spaho (1883–1939): Politička biografija* (Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009), 44–60.

14 O Šerifu Arnautoviću vidjeti: Mehmed Hodžić, „Politička i društvena djelatnost Šerifa efendije Arnautovića" (Magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2020). Zaseban rad ili knjiga o Avdi Hasanbegoviću ne postoji iako on predstavlja zanimljivu pojavu na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni u međuratnom periodu. Ponešto o njegovoj djelatnosti vidjeti kod: Ibrahim Kemura, *Uloga „Gajreta" u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine: (1903–1941)* (Sarajevo: „Veselin Masleša", 1986), 402.

15 O dešavanjima vezanim za Jugoslavensku muslimansku organizaciju u ovom periodu vidjeti: Kamberović, *Mehmed Spaho*, 101–159; Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (u ratu i revoluciji 1941.–1945.)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar"; Medžlis Islamske zajednice, 2012).

16 Vidjeti: Hodžić, *Politička i društvena djelatnost*, 69–70, 80.

17 Vidjeti: Hodžić, *Politička i društvena djelatnost*, 80.

pobjegne iz Istanbula, dok je drugi bio uzrokovan odlukom o ukidanju halifata početkom marta 1924. godine, kada su svi preostali članovi osmanske dinastije protjerani iz Republike Turske.

Jugoslavenski medijski prostor i dešavanja u Osmanskom Carstvu i Republici Turskoj

Dešavanja u Osmanskom Carstvu i Republici Turskoj, iako u sjeni unutarnjih političkih problema i previranja, zatim tema vezanih za dolazak na vlast Benita Musolinija u Italiji, te konferencije u Lozani, ipak su predstavljali bitnu temu u javnom prostoru Kraljevine SHS. Mišljenja su bila podijeljena. Mogla se osjetiti određena doza radosti zbog konačnog sloma Osmanskog Carstva, ali je postojala i bojazan na koji će se način uspostaviti odnosi s Republikom Turskom i kojim bi savezima Turska mogla pristupiti. Na ovome mjestu neće se ulaziti u analizu pisanja cjelokupne jugoslavenske štampe o ovim pitanjima,[18] nego će pažnja biti usmjerena na članke iz štampe koji su izazvali reakciju kod bosanskohercegovačkih muslimana. Takvi novinski članci bili su naročito prisutni u vrijeme ukidanja sultanata, a kao primjer u ovom radu bit će predstavljene reakcije objavljene u *Pravdi* i *Iršadu* iz novembra 1922. godine.[19] U utorak 7. novembra u *Pravdi* je objavljen članak pod naslovom „Beogradsko novinstvo o Islamu i Turskoj", u kojem je ukratko predstavljeno i analizirano pisanje beogradskih listova *Politike*, *Balkana* i *Beogradskog dnevnika* povodom novonastalih dešavanja.[20] Tom prilikom ukazano je na oprečne stavove vezane za karakterizaciju kemalističkog pokreta u *Politici* i *Balkanu*. Dok je u *Politici* kemalistički pokret predstavljen kao nacionalistički sa sekundarnom ulogom religije,[21] u *Balkanu* je promatran kao

[18] Osim informacija iz Osmanskog Carstva i Turske povremeno se mogu pronaći primjeri reakcija jugoslavenskog stanovništva u Kraljevini SHS na ova dešavanja, bilo da je riječ o muslimanskom ili nemuslimanskom stanovništvu. Tako je, recimo, ostao sačuvan podatak od 8. oktobra da je u Sanskom Mostu ugledni građanin Frane Dobrić, koji je bio Hrvat, upucan i ubijen dok je sjedio u društvu s prijateljima jer je „obradovan Kjemalovim pobjedama" i glasno rekao „Živio Kjemal paša". On je, prema pisanju *Pravde*, bio prva ovdašnja žrtva „za Kjemal pašu". N. N., „Poginuo radi poklika Kjemal paši.", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 8. 10. 1922; O percepciji Mustafa Kemal-paše u jugoslavenskoj javnosti općenito vidjeti: Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti* (Beograd: NEA, 1998).

[19] U ovom radu fokus je na onim jugoslavenskim novinama čiji su tekstovi izazvali reakcije bosanskohercegovačke muslimanske štampe. U budućnosti bi bilo vrijedno istražiti pisanje novina iz svih krajeva Kraljevine SHS o pitanjima koja tematizira ovaj rad.

[20] N. N., „Beogradsko novinstvo o Islamu i Turskoj", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 7. 11. 1922.

[21] U članku objavljenom u *Politici* pod naslovom „Muslimani ili Turci?" ukazano je na sukobe na relaciji između Kemal-paše i sultana koji je halifa. Cilj članka je, kako je navedeno, želja da muslimani u Kraljevini SHS ozbiljnije razmisle o novonastaloj situaciji. Autor je smatrao da je kemalistički pokret nacionalistički i turski, te da pripada samo Turcima u nacionalnom smislu. Oduševljavanje kemalističkim pokretom od strane muslimana, prema njego-

islamski pokret.[22] Autor članka u *Pravdi* istakao je islamofobične stavove prisutne u člancima u *Balkanu* i *Beogradskom dnevniku*, a u konačnom zaključku svoga članka naveo je – „mi ne znamo, gdje u tih ljudi svršava mentalitet konfesionalno-hrišćanski, a gdje počimlje nacionalni. Jasno je, da je sve to pobrkano".[23] Također, sporna mu je bila analogija prisutna u članku u *Politici* prema kojem se podrazumijevalo da muslimani u Bosni i Hercegovini kao etnički Srbi i muslimani ne bi trebali podržavati kemalistički pokret jer on nije vjerski. Uz to je *Politikinom* uredništvu postavljeno pitanje: „Je li ova naša država nacionalistička ili država s pravoslavnim obilježjem?".[24] Potrebno je spomenuti da je autor članka iz *Pravde Politiku* okarakterizirao kao „demokratski organ", *Balkan* kao „radikalski organ Pašićeve boje", a *Beogradski dnevnik* kao „Cicvarićev".[25]

Na tragu članka iz *Pravde* bio je i tekst iz *Iršada* 25. novembra 1922. godine pod naslovom „Vraćanje u srednji vijek", u kojem se dosta konkretnije nego u *Pravdi* kritizira pisanje „dijela beogradske štampe" (*Beogradski dnevnik* i *Balkan*). Iako ne analizira konkretan tekst objavljen u *Beogradskom dnevniku*, autor je izrazio mišljenje da je u ovim novinama „lahko zapaziti jednu vrlo upadnu notu: jak izljev vjerske netrepeljivosti, koja katkad prelazi u najcrnji srednjevjekovni fanatizam. A što je još žalosnije, ta je nota najjača kod tobožnjeg liberalca g. Krste Cicvarića, koji s dana na dan bunca o potrebi, da naša interkonfesionalna država preuzme vodeću ulogu u borbi balkanskih hrišćana za prava njihove braće 'pod turskim barbarskim jarmom'".[26] Osim toga, navedeno je da se sličnim primjerom poveo i *Balkan*, koji otvoreno vrijeđa islam, što je kod autora otvorilo određena pitanja – „dokle će se trpjeti ovakav nitkovluk i ovako gruba navala na Ustavom zagarantovanu slobodu vjere i savjesti". Posebno su problematični bili članci u *Balkanu* što su pozi-

vom mišljenju, sporno je jer nije predstavljalo „manifestaciju vjerskog zadovoljstva" koja bi se u demokratskoj državi poput Kraljevine SHS mogla tolerirati, nego je predstavljalo „manifestaciju nacionalnih i državnih osećaja i ideja". Iz toga je proizlazio i zaključak autora prema kojem muslimani u Bosni i Hercegovini kao „po rasi Srbi, i po veri muslimani" ne bi trebali biti oduševljeni kemalističkim pokretom, iako je, prema njegovim riječima, situacija na terenu bila drugačija. N. N., „Muslimani ili Turci?", *Politika*, 4. 11. 1922; O kreiranju slike o Turskoj u beogradskoj *Politici* u periodu vladavine kralja Aleksandra Karađorđevića vidjeti: Paweł Michalak, „The Image of Turkey in the Public Discourse of Interwar Yugoslavia During the Reign of King Aleksandar Karađorđević (1921–1934) According to the Newspaper 'Politika'", *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne* 24, 1 (2019): 143–166.

22 N. N., „Beogradsko novinstvo o Islamu i Turskoj", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 7. 11. 1922.

23 N. N., „Beogradsko novinstvo o Islamu i Turskoj", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 7. 11. 1922.

24 N. N., „Beogradsko novinstvo o Islamu i Turskoj", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 7. 11. 1922.

25 N. N., „Beogradsko novinstvo o Islamu i Turskoj", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 7. 11. 1922.

26 N. N., „Vraćanje u srednji vijek", *Iršad*, 25. 11. 1922.

vali na protjerivanje žena koje nose feredžu, na što je autor u *Iršadu* napisao: „Mi smo u svom, na svom i nikakva nas glupost 'Balkana' ne će pokrenuti na misao, da nas požele drumovi ove otadžbine. To treba da gospoda dobro zapamte i jednom za uvijek zakopaju ludu misao, da bi nas njihova magaraština mogla pokrenuti na kakvu ludoriju. Domovina nam je zajednička, a i prava nam – moraju biti ista".[27] Za razliku od *Pravde*, u *Iršadu* je napravljen osvrt na hrvatsku štampu i njihovo izvještavanje o dešavanjima u Osmanskom Carstvu i bosanskohercegovačkim muslimanima. Zaključeno je da je njihovo izvještavanje bilo „vrlo korektno", osim povremenih izleta poput teksta iz *Pučkog prijatelja* kojem je u istom broju posvećen poseban članak.[28] U članku *Pučkog prijatelja*, listu narodne stranke u Istri, „Turci opet na vidiku" od 16. novembra 1922. godine ponuđen je površan pregled razvoja muslimanske religije i njenog širenja zahvaljujući Osmanskom Carstvu. Pod utjecajem narativa da islam i modernizacija nisu spojivi, u ovim novinama je za kemalistički pokret napisano da „nema vjerskog muhamedovskog duha", te da će s razvojem obrazovnog sistema „iščezavati islamski vjerski duh kano rosa pred suncem, jer muhamedovstvo ne može uzdržati znanstvene kritike". Tome je pridodana kritika na Kur'an, za koji je rečeno da je „pun raznih protuslovlja".[29] Povodom ovog teksta u *Iršadu* je objavljen članak pod naslovom „Netaktičnost 'Pučkog Prijatelja'", u kojem je preneseno nekoliko pasusa iz teksta istarskog lista uz napomenu da se spomenuti dijelovi „osnivaju na potpuno krivim pretpostavkama", te da se „ne ćemo upuštati u obaranje ovih neistina i historijom oborenih podvala i zadovoljavamo se napomenom, da je mudrom dosta i ono, što smo napomenuli u uvodniku današnjeg broja".[30] U spomenutom Uvodniku prilikom spominjanja teksta iz *Pučkog prijatelja* izražena je nada „da će ga osuditi svi organi hrvatske javnosti", te je na to dodano da „jedna lasta ne čini proljeće, ali ipak…".[31] Time su još jednom željeli ukazati da su ovakvi članci u hrvatskoj štampi više „incident" nego kontinuirana pojava.

Kroz ove primjere moguće je vidjeti da je muslimanska politička štampa u Bosni i Hercegovini s pažnjom pratila izvještavanje jugoslavenske štampe u vezi s dešavanjima u Osmanskom Carstvu, što je razumljivo s obzirom na to da su dešavanja u Osmanskom Carstvu i Republici Turskoj mogla imati implikacije na bosanskohercegovačko muslimansko stanovništvo. Njihova

27 N. N., „Vraćanje u srednji vijek", *Iršad*, 25. 11. 1922.

28 N. N., „Netaktičnost 'Pučkog prijatelja'", *Iršad*, 25. 11. 1922.

29 N. N., „Turci opet na vidiku.", *Pučki Prijatelj. Glasilo narodne stranke u Istri*, 16. 11. 1922. Ovakvi opisi islama u hrvatskoj štampi mogu se pratiti u kontinuitetu od 19. stoljeća. Za primjere vidjeti: Amer Maslo, „Iz Bosne dolaze grozne viesti o bjesnilu divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom": Percepcija Osmanskog Carstva i muslimana u listu Naša sloga za vrijeme ustanka u Hercegovini i Bosni (1875.–1878.), u: *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Naša sloga 1870.–2020.*, ur. Mihovil Dabo et al. (Pula: Filozofski fakultet, 2022), 141–165; Dženita Karić, *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022), 105–109.

30 N. N., „Netaktičnost 'Pučkog prijatelja'", *Iršad*, 25. 11. 1922.

31 N. N., „Vraćanje u srednji vijek", *Iršad*, 25. 11. 1922.

opravdana osjetljivost prema ovom pitanju dovela je do toga da se unutar onovremene muslimanske štampe u Bosni i Hercegovini mogu pronaći i odgovori na pojedine novinske napise, iako su isti objavljeni u tabloidnoj štampi u Beogradu, koja je bila sklona objavljivanju tekstova islamofobičnog sadržaja (*Balkan*, *Beogradski dnevnik*).

Odlazak sultana Mehmeda VI iz Osmanskog Carstva

U periodu koji je prethodio početku novembra 1922. godine i ukidanju sultanata od strane skupštine u Ankari,[32] štampa različitih usmjerenja u Kraljevini SHS na stranicama i u rubrikama posvećenim vanjskopolitičkim prilikama uveliko je donosila vijesti o prisutnim napetostima i sukobima između Mustafa Kemal-paše i sultana Mehmeda VI. Situacija u muslimanskoj političkoj štampi u Bosni i Hercegovini bila je nešto drugačija, te se izbjegavalo otvoreno spominjati sukob između Mustafa Kemal-paše i sultana. Nastojao se zadržati pozitivan odnos prema objema ličnostima, pa je fokus bio stavljen na izvještavanje o vanjskopolitičkim temama vezanim za Osmansko Carstvo. Činjenica da se pored prisutnih simpatija prema liku i djelu Mustafa Kemal-paše željela održati pozitivna slika osmanskog sultana do konačnog raspleta situacije proizlazila je iz toga da su se među uglednicima dviju najznačajnijih bosanskohercegovačkih muslimanskih stranaka nalazili i pripadnici ilmije, koji su i dalje donekle bili ovisni o halifatu. Po ukidanju sultanata jedno od centralnih pitanja u *Pravdi* i *Iršadu*, uz sve odobravanje akcija Mustafa Kemal-paše, bila je sudbina sultana i halife Mehmeda VI.

U *Pravdi* je 3. novembra objavljena vijest o svrgnuću sultana Mehmeda VI. Pozivajući se na *Chicago Tribune*, navedeno je da će biti proglašeno svrgnuće sultana i da će ministar Kara Bećir-paša biti postavljen za generalnog guvernera Istanbula, dok bi pred Narodnom skupštinom bio zadatak da u periodu koji predstoji imenuje novog sultana iz vladajuće kuće.[33] Gotovo istovjetna vijest prisutna je nekoliko dana poslije i u *Iršadu*.[34] S obzirom na manjak dopisnika iz Istanbula i činjenicu da tamošnje novine nisu stizale u Bosnu i Hercegovinu, zapadnoevropska štampa najčešće je bila glavni izvor informiranja za uredništva, što je povremeno dovodilo i do prenošenja neprovjerenih informacija. Tako je, pozivajući se na inostrane listove, prenesena vijest da je došlo do sukoba pobunjenika sa sultanovim pristalicama i engleskim trupama koje su ga štitile. Prisutni su suprotstavljeni navodi koji su se kretali od toga da je sultan pobjegao do toga da je odveden kao zarobljenik u Ankaru.[35]

---

32 U štampi ovog perioda za Ankaru je obično korišteno ime Angora, dok je za Istanbul često korišteno ime Carigrad. U ovom radu upotrebljavana su imena Ankara i Istanbul, osim na mjestima gdje se tekst prenosi pod znacima navoda.

33 N. N., „Mehmed VI. biće svrgnut", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 3. 11. 1922.

34 N. N., „Svrgunt sultan", *Iršad*, 8. 11. 1922.

35 N. N., „Sultan u angorskom ropstvu?", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 9. 11. 1922.

U prvih nekoliko dana nakon što je došla vijest o svrgavanju sultana, *Pravda* je objavila tekst u nekoliko nastavaka (krenuvši od 11. novembra 1922. godine) pod naslovom „Sultan Mehmed VI i Kjemal-paša", koji je u biti predstavljao prijevod iz bečkih novina *Neue Freie Presse* (od 28. oktobra 1922. godine). U spomenutom tekstu navedeno je da sultan Mehmed VI i dalje vlada kao halifa svih muslimana i sultan svih Osmanlija. Čitalačkoj publici predstavljene su vijesti vezane uz susret Rafet-paše po njegovom dolasku u Istanbul i sultanovog poslanstva. Navodno je Rafet-paša na sultanove pozdrave odgovorio da se uzvišenom halifi prenesu izrazi njegovog vjerskog poštovanja, ali i da je poricao tom prilikom bilo kakvu vrstu sultanove svjetovne vlasti.[36] Već u jednom od nastavaka ovog teksta ukazano je da će doći do promjene državnog uređenja te da će sultanat najvjerovatnije biti ukinut, iako će titula halifa i dalje egzistirati, ali uz ograničene načine djelovanja. Na taj način bi se suverenitet dao u ruke narodu, te bi moć bila skoncentrirana u rukama zastupnika koje je izabrao narod, a ne osmanske dinastije putem nasljednog prava. Time je država željela poslati i poruku da jača halifat, jer je halifa kao vrhovni vjerski autoritet trebao biti „manje Turčin, a više musliman" te se dodatno približiti svim muslimanima, što do sada nije mogao zbog političkog djelovanja sultanata.[37] Posljednji nastavak ovog teksta poslužio je za pohvalu novog režima i isticanje zasluge jedne jake ličnosti Mustafa Kemal-paše.[38]

Čitaoci *Pravde* 18. novembra obaviješteni su da je sultan Mehmed VI sa svojim sinom, uz pomoć engleskih trupa, pobjegao na Maltu i da je prije bijega poslao poruku da se nije odrekao „turskog prijestolja", a u istome broju prisutna je i vijest o izglasavanju prijedloga Mustafa Kemal-paše o potrebi suđenja sultanu i njegovom ministarskom savjetu.[39] Nekoliko dana poslije pred čitaocima su se našle vijesti da se na Malti očekuje dolazak sultana i da mu je već pripremljen smještaj uz napomenu da će na Malti uživati potpunu slobodu i da će se s njim postupati sa svim poštovanjem.[40] Također, na stranicama *Pravde* predstavljene su i različite reakcije muslimana širom svijeta na ova dešavanja, pa se tako iz postojećih tekstova može pročitati da su muslimani u Indiji protestirali zbog engleskog miješanja i pomoći sultanu oko bijega,[41] te da je hedžaski kralj pozdravio postupanje Engleza i pozvao sultana na boravak u svojoj zemlji.[42]

---

36 N. N., „Sultan Mehmed VI. i Kjemal-paša", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 11. 11. 1922.

37 N. N., „Sultan Mehmed VI. i Kjemal-paša", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 15. 11. 1922; Uporediti: Šaljić Ratković, „Između fesa i šešira", 324.

38 N. N., „Sultan Mehmed VI. i Kjemal-paša", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 16. 11. 1922.

39 N. N., „Na Istoku: Sultan sa sinom Mehmedom na Malti", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 18. 11. 1922.

40 N. N., „Sultan na Malti", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 22. 11. 1922.

41 N. N., „Muslimani Indije i pitanje sultana", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 23. 11. 1922.

42 N. N., „Hedžaski kralj sultanu", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 24. 11. 1922.

Još dva bitna teksta vezana uz ovo pitanje objavljena su u *Pravdi*, a predstavljaju dobar pokazatelj *Pravdinog* konačnog okretanja leđa sultanu Mehmedu VI nakon što je postalo sasvim jasno da je njegova karijera sultana, ali i halife završena. U tekstu „Bijeg Mehmeda VI. iz Carigrada" od 26. novembra 1922. godine od „naročitog izvjestitelja iz Carigrada" navedeno je da je sultan Mehmed VI zbog bojazni za svoj život zatražio od Engleza da ga kao halifu uzmu u zaštitu i pomognu mu da pobjegne iz Istanbula. Takav čin je prema „izvjestitelju" u osmansko-turskoj javnosti okarakteriziran kao kukavički i izdajnički, što je dodatno narušilo ugled Mehmeda VI. Prema riječima ovog izvjestitelja, to nije bio samo stav štampe, nego i naroda općenito.[43] Nastavak teksta posvećen je opisivanju toka bijega sultana Mehmeda VI. Na kraju teksta napisano je i da je na mjesto halife postavljen Abdulmedžid, sin sultana Abdul Aziza, koji je veoma poštovan u evropskim krugovima.[44]

Drugi tekst predstavlja viđenje *Pravdinog* dopisnika iz Bijeljine Hifzi Đumišića na dešavanja vezana uz bijeg sultana Mehmeda VI. U ovom članku sultan Mehmed VI predstavljen je kao „najcrnja pojava" među osmanskim sultanima. Đumišić je Mehmedu VI posebno zamjerao njegov prijateljski odnos s Englezima i nedovoljno zauzimanje za muslimanski svijet. Tome je dodao da je sultanu bilo bolje da je kao halifa skočio u more nego što se popeo na engleski brod i pobjegao. Na kraju je zaključio da je muslimanima potreban halifa koji neće degradirati tu poziciju i da to može biti samo onaj „koga dostojna islamska Turska kao dostojnog Halifu izabere".[45] S obzirom na to da je autor bio narodni poslanik JMO, iz njegovog teksta je jasno da vodeća muslimanska politička opcija u Bosni i Hercegovini podržava Mustafa Kemal-pašu, pa čak i do te mjere da je spremna za halifu prihvatiti osobu koju njegov režim izabere. Međutim, interesantno je da je novu tursku državu Đumišić vidio kao islamsku.[46]

U *Iršadu* su, iako pozitivno nastrojeni prema Mustafa Kemal-paši, bili dosta oprezniji kada je riječ o osudama na račun sultana Mehmeda VI. U vezi s ovom temom oni su prenijeli raspravu Velike skupštine o bijegu sultana. U tom članku navedeno je da je predsjednik vlade Reuf-bej prenio depešu Rafet-paše u kojoj je

---

43 Da situacija i nije bila idealna kako ju je nastojao predstaviti „izvjestitelj", svjedoči i činjenica da su ukidanje sultanata i bijeg Mehmeda VI izazvali određene nemire i pobune u Turskoj u korist Mehmeda VI. Vidjeti: Šaljić Ratković, „Između fesa i šešira", 323.

44 N. N., „Bijeg Mehmeda VI. iz Carigrada", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 26. 11. 1922.

45 H(ifzi) Đumišić, „Bijeg bivšeg Sultana pod englesku zastavu", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 29. 11. 1922.

46 Fabio Giomi je u svome radu o sukobljenim muslimanskim narativima o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji naveo da su nemuslimanski autori koji su pisali o kemalizmu „težili kvalificiranju kemalističkog iskustva kao protuislamskog", dok su jugoslavenski muslimani nastojali „pomiriti" ideju kemalizma s islamom i u Mustafa Kemal-paši vidjeli „istaknutog islamskog političkog lidera". Ovakvu tezu potvrđuje i tekst Hifzi-bega Đumišića objavljen 1922. godine. Uporediti: Fabio Giomi, „Udomljavanje kemalizma: Sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji", *Historijska traganja*, 18 (2019): 198.

navedeno da se sultan „stavio pod protektorat Engleske i utekao". Poslanici su reagirali tako da su neki izjavili za sultana – „Neka ide u pakao!", dok su drugi postavljali pitanja – „A što sobom nije poveo i porodicu?". Predsjednik vlade je, prema pisanju *Iršada*, nakon toga održao govor protiv Mehmeda VI u kojem ga je optužio za izdaju i za „povjeravanje hilafeta protekciji Engleza", što je izazvalo pometnju u skupštini. Ipak, u tekstu je navedeno da se situacija smirila nakon obraćanja Vehbi-efendije, ministra šerijata, koji je predložio da se donese fetva o „legitimnom prenosu halifskog dostojanstva" nakon što je Mehmed VI učinio „neoprostivi grijeh", što je na kraju rezultiralo glasanjem da se Abdulmedžid postavi za novog halifu (148 glasova od ukupno 162 poslanika).[47] To je ujedno jedini tekst objavljen u ovom listu u kojem su prisutne ovako negativne riječi upućene posljednjem osmanskom sultanu i to prenesene iz rasprava u turskoj skupštini.

O drugim ličnostima koje su nakon što je ukinut sultanat odlučile napustiti Istanbul nije mnogo pisano. Jedino je objavljen kratak članak u *Iršadu* 18. novembra 1922. godine u kojem je navedeno da su Istanbul napustili antikemalisti „Teofik-paša, bivši šejh ul islam, zastupnik Rizabeg i više drugih ličnosti". *Iršad* je objavio da su oni osmansku prijestolnicu napustili uz pomoć Engleza i jednog njihovog parobroda koji ih je trebao prebaciti u Aleksandriju.[48] Ovaj bijeg se, prema svemu sudeći, dogodio prije odlaska sultana na Maltu.

Već u decembru mjesecu Mehmed VI i njegov bijeg prestali su biti tema muslimanske štampe u Bosni i Hercegovini i u kontekstu ove teme preovladalo je pisanje o imenovanju Abdulmedžida za novog halifu. Uz vijesti vezane za imenovanje novog halife posebno se izdvaja ona iz *Iršada* od 25. novembra 1922. godine u kojem se kritizira „glupo držanje našeg ministarstva" zbog kojeg se bosanskohercegovačkim muslimanima ne izručuje štampa iz Istanbula, te držanje ulema-medžlisa i glavnog beogradskog muftije koji se ne trude muslimanima u Kraljevini SHS pojasniti trenutnu situaciju u vezi s halifatom u vremenu u kojem do muslimana dolaze brojne neprovjerene vijesti. Posebno se problematizira učenje dove (molitve) za sultana i halifu tokom klanjanja džuma-namaza (obredna molitva petkom), koja se, prema riječima autora ovog teksta, i dalje uči za Mehmeda VI iako gotovo sve vijesti idu u prilog tome da je on svrgnut s vlasti i da je postavljen novi halifa.[49] S obzirom na značaj džuma-namaza i svega vezanog uz taj obred za muslimane ovo pitanje svakako jeste jedan od indikatora koji prikazuje kako su dešavanja iz Istanbula i dalje imala utjecaj na život bosanskohercegovačkih muslimana, ali i muslimana općenito.[50]

---

47 Ar. Frankaroli, „Izbor novog Halife", *Iršad*, 29. 11. 1922.

48 N. N., „Turci antikemalisti ostavljaju Carigrad", *Iršad*, 18. 11. 1922.

49 N. N., „Čudan položaj Hilafeta", *Iršad*, 25. 11. 1922. O istom problemu bit će govora krajem marta 1924. godine, nakon što je halifa Abdulmedžid protjeran iz Turske. Naime, tada je *Pravda* prenijela vijesti o odlukama turske uleme prema kojima nije potrebno tokom džuma-namaza učiti dove za sultana i halifu. N. N., „O hutbi", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 21. 3. 1924.

50 Neke slične primjere koji prikazuju utjecaj dešavanja u Istanbulu na bosanskohercegovačke muslimane vidjeti: Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini*

Protjerivanje halife i drugih članova osmanske dinastije iz Republike Turske

Početkom marta 1924. godine, skoro godinu i po nakon svrgnuća sultana i nekoliko mjeseci nakon proglašenja Republike Turske, donijeta je odluka o ukidanju halifata i protjerivanju svih članova osmanske dinastije iz Republike Turske. U bosanskohercegovačkoj muslimanskoj štampi taj događaj je ispraćen u *Pravdi*,[51] dok ga je *Iršad* izignorirao. Pažnja *Iršada* bila je usmjerena na druge teme s obzirom da se JMNO u međuvremenu približila vlastima u Beogradu.[52] Međutim, nakon teškog poraza na izborima 1923. godine ova stranka se više nije oporavila. U toku 1924. godine *Iršad* je prestao izlaziti, a već pred izbore 1925. godine, uvidjevši da među bosanskohercegovačkim muslimanima nisu ozbiljna politička opcija, vodstvo JMNO-a slalo je pomirljive poruke prema JMO i zbog bitnosti muslimanskog jedinstva najavili su svoje povlačenje s političke scene.[53]

Čitaoci *Pravde* već su 5. marta 1924. godine mogli čitati o događajima u Turskoj koji su, prema izvještajima ovog lista, uključivali odluke o ukidanju halifata, protjerivanju halife, te protjerivanju 67 osmanskih prinčeva i princeza uz odštetu koja im je trebala biti isplaćena. Kao destinacija koju je vlada u Ankari odredila za progon osmanske dinastije u *Pravdi* spominjao se Egipat, a navodno je i sam halifa Abdulmedžid prihvatio takvu odluku.[54] Narednih dana već je pisano o tome kako je halifa s porodicom napustio Tursku i

(1908–1950) (Zagreb; Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Naučnoistraživački institut „Ibn Sina", 2017); Fabio Giomi, *Making Muslim Women European. Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)* (Budapest; New York: Central European University Press, 2021); Šaljić Ratković, „Između fesa i šešira", 317–340.

51 Bitno je napomenuti da su vladajuće strukture tokom 1923. godine JMO optuživale da su kemalistička partija, te da su njihove pristalice naklonjene Mustafa Kemal-paši. Zanimljiv je detalj prema kojem je Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu u svom izvještaju upućenom Pokrajinskoj upravi između ostalog navela da su za pitanja vezana za Mustafa Kemal-pašu zainteresirane i muslimanske žene. Vidjeti: Kamberović, *Mehmed Spaho*, 63–64.

52 *Iršad* je 9. maja 1923. godine pozitivno izvijestio o posjeti Mehmeda Zekerijaha ef. Ćinare novom halifi u Istanbulu. Tom prilikom su bez ikakve kritike i s oduševljenjem prenijeli vijest da je halifa delegaciji koju je predvodio Ćinara izjavio kako sama posjeta delegacije ukazuje na slobode i jednakopravnost muslimana u Kraljevini SHS. Vidjeti: N. N., „Pomagao i Tebi, Halifo, dragi Bog!", *Iršad*, 9. 5. 1923. Informacijama koje su objavljene u *Iršadu* raspolagali su i vjerski dužnosnici u Bosni i Hercegovini, koji su bili upoznati kako s govorom muftije Ćinare tako i s odgovorom halife. Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Arhiv Islamske zajednice (AIZ), Fond: Muftijstvo sarajevsko (neobrađena građa), br. 128, 20. V. 1923. Vidjeti i fusnotu 12. Prema ranije spomenutom izvještaju Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu, Spahini agitatori su iskoristili primicanje JMNO-a i vlasti u Beogradu, te su tokom predizborne kampanje 1923. godine kutiju Ibrahima ef. Maglajlića nazivali „vlaškom". Vidjeti: H. Kamberović, *Mehmed Spaho*, 64.

53 Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 193–194.

54 N. N., „Reforme u Turskoj", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 5. 3. 1924.

prešao granicu s Grčkom,[55] dok su turski državnici slali poruke da se ukidanjem halifata neće nanijeti nikakva šteta islamu i da će muslimani širom svijeta ostati privrženi Turskoj jer je ta privrženost posljedica snage Turske, a ne halifinog „stolovanja" u Istanbulu.[56] Također, prenošene su i vijesti o međunarodnim reakcijama na protjerivanje halife. Tu su bile reakcije iz evropskih zemalja poput one da je francuski književnik Claude Farrère predložio francuskim vlastima da ponude azil halifi kao što je to nekada činila i prognanim papama u Avignonu, te da razmisle o davanju teritorije halifi na području Tunisa, odakle bi i dalje mogao obavljati poziciju vjerskog poglavara muslimanskog svijeta,[57] ali i one iz zemalja s istoka u kojima se uglavnom govorilo o odabiru novog halife.[58] *Pravdini* čitaoci mogli su se upoznati i sa sukobom koji je u Berlinu izbio između pristalica halifata i kemalista tokom protesta protiv ukidanja halifata.[59]

Politički stav JMO prema pitanju ukidanja halifata može se posmatrati prije svega kroz tekst pod naslovom „Povodom oduzimanja Hilafeta od bivše carske kuće", objavljen u dva nastavka sredinom marta 1924. godine. Vidljivo je da je odluka o ukidanju halifata iznenadila bosanskohercegovačke muslimane, ali u *Pravdinom* tekstu pokušali su se istaknuti politički razlozi kojim bi se opravdao takav potez turskih vlasti, s tim da je naglašeno kako se na čitav slučaj ne gleda s vjerske strane i kako svoj sud o tome trebaju dati vjerski poglavari bosanskohercegovačkih muslimana.[60] U prvom nastavku dat je kratak historijski pregled razvoja halifata,[61] dok se u drugom nastavku nastojao opravdati takav čin.[62] Autor teksta smatrao je kako je ovo bio jedini način da se osigura siguran razvoj Republike Turske. Prema njegovim riječima, Republika Turska bila bi u stalnoj opasnosti da je u njenom okviru nastavio egzistirati halifat na čijem se čelu nalazio pripadnik osmanske dinastije, koja je ipak imala značajan ugled i iskustvo višestoljetne vladavine tim područjem.[63]

Pravda je 19. marta objavila i dopis iz Istanbula koji se ticao ukidanja halifata i protjerivanja članova dinastije. U tom članku detaljnije je opisan odlazak halife iz Istanbula. Naime, dopisnik je naveo da je odluka halifu iznenadila i da je on prvobitno tražio da mu se dodijeli dan ili dva za napuštanje Turske, što mu naposljetku nije dopušteno. Halifa je, prema ovom izvještaju, Tursku napustio u društvu svojih četiriju žena, sina, kćerke i najuže pratnje. Spomenuto je

55 N. N., „Turska", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 5. 3. 1924.
56 N. N., „Ukidanjem halifata islam nije štetovao", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 7. 3. 1924.
57 N. N., „Francuska i Turska", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 8. 3. 1924.
58 N. N., „Ko će biti novi halifa", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 9. 3. 1924.
59 N. N., „Pitanje hilafeta", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 14. 3. 1924.
60 N. N., „Povodom oduzimanja Hilafeta od bivše carske kuće", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 12. 3. 1924.
61 N. N., „Povodom oduzimanja Hilafeta od bivše carske kuće".
62 N. N., „Povodom oduzimanja Hilafeta od bivše carske kuće", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 13. 3. 1924.
63 N. N., „Povodom oduzimanja Hilafeta od bivše carske kuće".

da su Tursku morala napustiti 32 muška i 65 ženskih članova dinastije, kojima je dato pravo da u toku jedne godine putem imenovanih opunomoćenika rasprodaju svoju imovinu u Turskoj. Autor dopisa tekst je zaključio informacijom da je javnost vijest o ukidanju halifata i protjerivanju dinastije primila hladno, bez bilo kakvih incidenata, te da je na taj način „pod grijesima posljednih sultana, koji su išli protiv narodne volje" došao kraj Ali-Osmanovoj dinastiji.[64]

Druge vijesti koje su objavljene u *Pravdi* o ovoj temi uglavnom su se ticale odlaska u egzil članova osmanske dinastije. Sredinom marta prenesena je vijest da je halifi Abdulmedžidu dozvoljen boravak u Švicarskoj uz upozorenje da se ne smije baviti političkom i vjerskom propagandom, te da je Abdulmedžid odbio abdicirati uz mišljenje da je turska vlada počinila izdaju i prema halifi i prema halifatu.[65] Ovakvi nastupi Abdulmedžida svakako su doprinijeli odluci turske vlade da konfiskuje njegovu imovinu i odustane od isplate sredstava koja su mu bila obećana prilikom napuštanja Turske, o čemu je *Pravda* pisala krajem marta 1924. godine.[66] Posebno zanimljiv momenat svakako je bio dolazak sultanije Fehime-hanume, kćerke sultana Murata V, i njenog muža Vehdžet-bega u Beograd. Prijestolnica Kraljevine SHS bila je njihova privremena stanica na putu prema zapadnoj Evropi. Tokom boravka u Beogradu sultaniju i njenog muža posjetio je narodni poslanik JMO-a Hifzi-beg Đumišić, inače autor poprilično negativnog teksta o njenim rođacima iz 1922. godine koji je ranije spomenut.

Detalji razgovora sultanije Fehime i Hifzi-bega Đumišića objavljeni su u *Pravdi*. U članku koji je nastao tom prilikom napisano je da je sultanija tokom razgovora bila potištena i rezervirana, dok je kao glavni razlog protjerivanja članova dinastije vidjela činjenicu da „turska vlada ne može u novoj republici mirno da gleda autoritet članova dinastije, te se boji reakcije". U nastavku razgovora sultanija Fehima iznijela je mišljenje da nove vlasti ne posvećuju dovoljno prostora vjerskim pitanjima, osvrnula se na izuzetno nizak novčani iznos koji im je uručen prilikom odlaska iz Turske, te je dodala da ona i njen muž planiraju otputovati u Francusku. Na kraju razgovora istakla je kako cjelokupan turski narod nije oduševljen ovakvom odlukom, ali i kako je ona lično iznenađena zbog činjenice da se našla na spisku onih koji moraju napustiti Tursku jer je kao neko ko je u prošlosti hapšen od sultana Abdulhamida II kod turskog naroda uživala simpatije.[67] Značajan dio pripadnika dinastije iselio se u Aziju, o čemu je pisala i *Pravda* 18. marta, kada su svoje čitateljstvo upoznali s informacijom da se u Bejrutu nastanilo 50 članova dinastije, te su tom prilikom posebno istakli prvu suprugu bivšeg sultana Abdulhamida II.[68]

---

64 N. N., „Pismo iz Carigrada", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 19. 3. 1924.

65 N. N., „O bivšem halifi", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 13. 3. 1924.

66 N. N., „O bivšem halifi", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 25. 3. 1924.

67 N. N., „Razgovor sa sultanijom Fehime hanumom", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 14. 3. 1924.

68 N. N., „Prognani članovi turske carske kuće", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 18. 3. 1924.

Rasplet

Važno je istaknuti tri osnovne crte vezane uz pitanja koja su tretirana u ovom radu a tiču se perioda nakon 1924. godine:

- Na širem jugoslavenskom području bojazan koja je bila primjetna u štampi vezana uz mogućnost neprijateljskog djelovanja Republike Turske prema Kraljevini SHS u konačnici se nije pokazala opravdanom. Tridesetih godina 20. stoljeća Mustafa Kemal-paša i kralj Aleksandar Karađorđević razvili su „saveznički" odnos, koji je neobičan ako se uzmu u obzir ideološka pozadina i politička borba koju su vodili unutar svojih država.[69] Njihovi susreti u jugoslavenskom i postjugoslavenskom prostoru poprimili su i neke „mitske" razmjere o ljudima koji su pomirili do tada neprijateljski turski i srpski narod, te se takve tvrdnje mogu čitati i u pojedinim tabloidima koji su trenutačno aktuelni u javnom prostoru.[70]
- Pogled bosanskohercegovačkih muslimana na ličnost Mustafa Kemal-paše u vrijeme ukidanja sultanata i proglašenja Republike Turske bio je pozitivan. Međutim, njegov „imidž" među nekim članovima ilmije narušen je nakon odluke o ukidanju halifata i reformi koje je odlučio provesti. Tako su osim brojnih simpatizera među bosanskohercegovačkim muslimanima postojali i oni koji su u njegovoj ličnosti vidjeli neprijatelja islama.[71] Kao primjer moguće je navesti šejha Mujagu ef. Merhemića, koji je potjecao iz ugledne sarajevske trgovačke porodice, te je predstavljao značajnu ličnost u vjerskom životu bosanskohercegovačkih muslimana.[72] U vrije-

[69] O percepcijama Mustafe Kemal-paše i Turaka u srpskoj i hrvatskoj štampi u određenim vremenskim intervalima međuratnog perioda vidjeti: Anđelko Vlašić, „The perception of the Republic of Turkey in the Croatian press (1923–1945), *Journal of Balkan and Black Sea Studies* I, 1 (2018): 151–176; Sava D. Đurđević, „Mustafa Kemal Ataturk i Turci u srpskoj javnosti tokom tridesetih godina dvadesetog veka", *Baština* 61 (2023): 343–356. O uspostavljanju diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Republike Turske vidjeti: Desanka Todorović, „Pitanje uspostavljanja diplomatskih odnosa između kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i republike Turske (1923–1925), *Balcanica*, IV (1973): 265–289.

[70] Vidjeti: https://mediaportal.rs/2020/04/09/kako-su-kralj-aleksandar-i-kemal-ataturk-postali-tvorci-novih-odnosa-srbije-i-turske/ (pristupljeno: 2. 2. 2025); https://www.telegraf.rs/vesti/politika/2903984-poznati-turski-analiticar-vucic-i-erdogan-kao-kralj-aleksandar-i-ataturk (pristupljeno: 2. 2. 2025); https://www.blic.rs/vesti/politika/prijateljstvo-i-li-interesi-sta-se-krije-iza-srpsko-turske-ljubavi/6w7fh8r (pristupljeno: 2. 2. 2025).

[71] Giomi, „Udomljavanje kemalizma", 175–217.

[72] U dnevničkim zabilješkama šejha Halida Hadžimulića nastalim nekoliko decenija poslije ovdje tretiranih dešavanja ostala je zabilježena vijest o putovanju Mehmeda Mujezinovića u Tursku. Naime, Mujezinović je opisao svoj obilazak Mustafa Kemal-pašinog mauzoleja u Ankari 1955. godine spomenuvši da kada se prilazi njegovom grobu, nema se utisak da je tu sahranjen musliman. Tome je Mujezinović navodno dodao da tu „Niko ne uči Fatihu, nego se odaje posmrtna pošta skidanjem kape i ćutanjem u mirnom stavu". Hadžimulić je prenio i reakciju Mujage ef. Merhemića na izlaganje Mehmeda Mujezinovića koja je glasila: „Kemal je jedan od velikih kijametskih alameta" (predznaka Sudnjeg dana). Takav Merhemićev stav iznenadio je Hadžimulića, koji je napisao u nastavku da je „do sada cijenio Ke-

me smrti Mustafa Kemal-paše list *Muslimanska svijest* u brojevima iz novembra i decembra 1938. godine objavio je vijest da je umro Mustafa Kemal-paša i vijest da je sahranjen u Ankari. Oba teksta pratio je hvalospjevan i opširan opis njegovog značaja za turski narod i islamski svijet općenito.[73] U broju novina iz novembra prisutna je i pjesma koju je napisao hrvatski književnik Josip Kosor, a u kojoj se veliča umrli turski državnik.[74] Tako su primjetni primjeri različitih ocjena njegove ličnosti među bosanskohercegovačkim muslimanima, kako za vrijeme njegovog života i perioda donošenja krucijalnih političkih odluka tako i danas – stotinu godina nakon odluke o ukidanju halifata.

– Pitanja vezana uz halifat i nakon protjerivanja halife iz Istanbula ostala su aktuelna među bosanskohercegovačkim muslimanima. Ovdašnji muslimani uzeli su učešće u izuzetno burnim raspravama o sudbini halifata koje su bile prisutne među muslimanima širom svijeta.[75] U komparativnom smislu zanimljive su rasprave koje su nastale uoči održavanja Sveislamskog kongresa u Kairu 1926. godine. Svoje stavove o ovom pitanju iznijeli su Edhem Bulbulović, koji je bio simpatizer Komunističke partije Jugoslavije, i hafiz Abdulah ef. Bušatlić, teolog koji je značajan dio života proveo proučavajući šerijatsko pravo. Oba autora bila su stanovišta kako je potrebno da se ponovo ustanovi halifat, te su obojica podržala održavanje Sveislamskog kongresa. Smatrali su da jugoslavenski muslimani trebaju imati svoje predstavnike na ovom kongresu, a Bušatlić je iznio stav prema kojem bi to trebali biti reisul-ulema Džemaludin ef. Čaušević i beogradski muftija Zekerijah ef. Ćinara.[76] Osnovna razlika u pogledu na halifat ove dvojice autora bio je njegov karakter. Dok je Bulbulović smatrao da je njegovu ulogu potrebno strogo ograničiti na duhovna pitanja, Bušatlić je u halifi vidio osobu koja je trebala imati i svjetovne i vjerske ovlasti.[77] Do kraja Drugog svjetskog rata objavljeno je još nekoliko rasprava o ovom

malovu ulogu u stvaranju moderne Turske". Halid Hadžimulić, *Dnevnici III*, priredio Šaban Gadžo (Sarajevo: Udruženje Hadži Mujaga, 2019), 104–105.

73 N. N., „Merhum Gazi Mustafa Kemal", *Muslimanska svijest*, 23. 11. 1938; N. N., „Sahrana Gazi Mustafa Kemal-paše u Ankari", *Muslimanska svijest*, 21. 12. 1938.

74 N. N., „Merhum Gazi Mustafa Kemal", *Muslimanska svijest*, 23. 11. 1938; O izraženoj „kemalofiliji" na jugoslavenskom području u vrijeme smrti Mustafa Kemal-paše vidjeti: Giomi, „Udomljavanje kemalizma", 196–197.

75 Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma: pokret za reformu šerijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vijeka* (Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1990), 226–227; Amra Hodžić, „Pad i ukidanje halifata", *Takvim za 2011.* (2010): 231–233.

76 Uporediti: Enes Karić (pr.), *Bosanske muslimanske rasprave, Hrestomatija, IV* (Sarajevo: Sedam, 2003), 7–27; 67–79; Hodžić, „Pad i ukidanje halifata", 231–233; Okić, „Tumačenje Kur'ana u Bosni i Hercegovini o pitanjima hilafeta", 64.

77 Uporediti: Karić (pr.), *Bosanske muslimanske rasprave*, 7–27; 67–79; A. Hodžić, „Pad i ukidanje halifata", 231–233; Okić, „Tumačenje Kur'ana u Bosni i Hercegovini o pitanjima hilafeta", 64.

pitanju, a među onim važnijim mogu se izdvojiti tekstovi Muhameda ef. Pandže i Hamdije Čemerlića.[78] Ono što treba spomenuti jeste da bosanskohercegovački muslimani nakon 1924. godine nisu bili zainteresirani za rehabilitaciju osmanske dinastije u vezi s ovim pitanjem, što potvrđuje i njihov izrazito slab interes za sudbinu osmanske dinastije nakon dešavanja u periodu od 1922. do 1924. godine. Smrt posljednjeg osmanskog sultana i pretposljednjeg halife Mehmeda VI u Sanremu sredinom maja 1926. godine jedva da je navedena u *Pravdi*. U kraćem tekstu o održavanju Sveislamskog kongresa spomenuta je i smrt „posljednjeg turskog sultana Muhameda VI Vehihuddina", koji se isticao kao jedan od brojnih kandidata za novog halifu.[79] Na osnovu iznesenog vidimo da su u ovom slučaju prije svega lojalnost osiguravale titule, sultan i halifa, dok su ličnosti bile prolazne, a u slučaju Mehmeda VI gotovo i nebitne nakon što bi ostajale bez spomenutih titula. Vlasti u Kraljevini SHS nisu dozvolile slanje muslimanske delegacije na kongres u Kairo 1926. godine uz objašnjenje da kongres nije relevantan za muslimanski svijet na globalnom nivou, te da bi odlazak delegacije bio štetan za muslimansko stanovništvo jer bi ih to moglo konfrontirati s muslimanima u državama koje odlučile da ne šalju svoje delegacije na ovaj kongres i eventualno uzrokovati probleme samoj Kraljevini.[80] Pozadina takve odluke bila je nepovjerenje prema djelovanju predstavnika jugoslavenskih muslimanskih zajednica van granica Kraljevine i činjenica da pitanje Islamske vjerske zajednice do toga momenta nije bilo riješeno na način da zadovolji vladajuće političke strukture u Kraljevini SHS. Tek nakon što je 1930. godine donesen Zakon o Islamskoj vjerskoj zajednici i nakon što je za novog reisul-ulemu izabran Ibrahim ef. Maglajlić, država je ovu vjersku zajednicu stavila pod svoju kontrolu.[81] Ubrzo poslije toga muslimanskim delegacijama koje je imenovalo Vrhovno starješinstvo Islamske zajednice Kraljevine Jugoslavije sa sjedištem u Beogradu bio je dozvoljen odlazak na Sveislamski kongres u Jerusalemu (1931),[82] te na Kongres muslimana Evrope (1935), gdje su

78 Hamdija Čemerlić, „Hilafet (vjersko jedinstvo muslimana)", *El-Hidaje* 4–5 (1942): 82–89; Karić (pr.), *Bosanske muslimanske rasprave*, 101–107.

79 N. N., „Sveislamski kongres u Kairu", *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije*, 26. 5. 1926.

80 GHB, AIZ, Fond: Varia, V–44–5/1926; V–16–35/1926. U referatu iz 1926. godine potpisanom od strane reisul-uleme Džemaludina Čauševića naveden je historijat halifata uz objašnjenje opravdanosti ideje o ponovnoj uspostavi halifata. U ovom dokumentu između ostalog piše: „Što je vodilo Turke da ukinu 'Halifat' u svojoj zemlji, to je nama nepoznato. Naprotiv poznato nam je da ogromna većina islamskih naroda nije zadovoljna s ovim ukidanjem te želi uspostavu vrhovnog vjerskog poglavice u Islamu Halife". GHB, AIZ, Fond: Muftijstvo sarajevsko (neobrađena građa), br. 212, 13. V. 1926; Uporediti: Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 198–201.

81 Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 348–366.

82 Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 410–412.

vlasti sufinansirale putovanje delegata poslanih ispred Islamske vjerske zajednice u Ženevu.[83]

Zaključak

Nakon završetka Prvog svjetskog rata na globalnom nivou odigrao se niz značajnih procesa koji su umnogome promijenili političku sliku Evrope i svijeta. U prvoj polovini dvadesetih godina 20. stoljeća svoj konačni slom doživjelo je Osmansko Carstvo. Ukidanje sultanata početkom novembra 1922. godine, proglašenje Republike Turske krajem oktobra 1923. godine i ukidanje halifata početkom marta 1924. godine označili su novu epohu u historiji Republike Turske. Ti događaji izazvali su različite reakcije kod muslimanskog stanovništva širom svijeta, pa reakcije po tim pitanjima nisu izostale ni u Bosni i Hercegovini. U političkoj štampi bosanskohercegovačkih muslimana podržavao se novi politički kurs prisutan u Republici Turskoj, te je novo tursko vodstvo na čelu s Mustafa Kemal-pašom uživalo simpatije. Ipak, do konačnog raspleta situacije nastojala se sačuvati pozitivna slika o sultanu zbog činjenice da je nosio titulu halife.

Među vijestima koje su objavljivane u ovoj vrsti štampe značajno mjesto zauzimale su i one o odlasku u egzil članova osmanske dinastije 1922. i 1924. godine. Tu su se posebno isticala dva momenta, i to izvještavanje o bijegu sultana Mehmeda VI 1922. godine, te protjerivanje halife i članova dinastije nakon ukidanja halifata 1924. godine. Glavni razlozi ovakvog raspleta traženi su u netrpeljivosti između Istanbula i Ankare, te želji novih republičkih vlasti da u potpunosti suzbiju utjecaj osmanske dinastije. Ova dešavanja svakako su imala i implikacije na vjerski život bosanskohercegovačkih muslimana krenuvši od nedoumica vezanih za držanje hutbi do rasprava o halifatu i njegovoj budućnosti. Iako je u nedostatku izvora teško govoriti o reakcijama muslimanskog stanovništva na dešavanja u Osmanskom Carstvu i Republici Turskoj, kroz pisanje *Pravde* i *Iršada* moguće je vidjeti kakve su vijesti bosanskohercegovačkim muslimanima prenošene od strane medija koji su stajali iza njihovih političkih predstavnika, te kakav je stav u vezi s ovim pitanjima promoviran. Ono što je objavljivano u novinama nesumnjivo je imalo utjecaj na javni diskurs i kreiranje mišljenja o aktuelnim dešavanjima.

[83] GHB, AIZ, Fond: Zbirka povjerljivih dokumenata, POV–11–31/35; Uporediti: Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 412–414.

Spisak referenci

Arhivi
- Gazi Husrev-begova biblioteka (Sarajevo):
- Arhiv Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Fond: Muftijstvo sarajevsko (neobrađena građa); Fond: Varia; Fond: Zbirka povjerljivih dokumenata

Objavljeni izvori
- Hadžimulić, Halid. *Dnevnici III*, priredio Šaban Gadžo. Sarajevo: Udruženje Hadži Mujaga, 2019.

Štampa i periodika
- *Iršad* (1922, 1923)
- *Muslimanska svijest* (1938)
- *Politika* (1922)
- *Pravda. Glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije* (1922, 1924)
- *Pučki Prijatelj. Glasilo narodne stranke u Istri* (1922)

Literatura
- Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam Mustafa Kemal*, Cilt I (1881–1919); Cilt II (1919–1922); Cilt III (1922–1938). İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020.
- Aydin, Cemil. *The Idea of the Muslim World: A Global Intellectual History*. Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 2017.
- Calic, Marie-Janine. *A History of Yugoslavia*. Indiana: Purdue University Press, 2019.
- Čemerlić, Hamdija. „Hilafet (vjersko jedinstvo muslimana)", *El-Hidaje* 4–5 (1942): 82–89.
- Deringil, Selim. *The Well-protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876*–1909. London; New York: I. B. Tauris, 1998.
- Đurđević, Sava D. „Mustafa Kemal Ataturk i Turci u srpskoj javnosti tokom tridesetih godina dvadesetog veka", *Baština* 61 (2023): 343–356. DOI: 10.5937/baština33-46876
- Engin, Vahdettin. *II. Abdülhamid Ve Dış Politika*. Istanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Fortna, Benjamin C. „The reign of Abdülhamid II", in: *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, edited by Reşat Kasaba, 38–61. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Giomi, Fabio. „Udomljavanje kemalizma: Sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji", *Historijska traganja*, 18 (2019): 175–217.
- Giomi, Fabio. *Making Muslim Women European. Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*. Budapest; New York: Central European University Press, 2021.
- Giunchi, Elisa and Melis, Nicola eds., *The Abolition of the Ottoman Caliphate, 1924: Debates and Implications*. London; New York: Routledge, 2024.

- Hanioğlu, M. Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2008.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2011.
- Hasanbegović, Zlatko. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (u ratu i revoluciji 1941.–1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar"; Medžlis Islamske zajednice, 2012.
- Hodžić, Amra. „Pad i ukidanje halifata". *Takvim za 2011.* (2010): 227–235.
- Hodžić, Mehmed. „Politička i društvena djelatnost Šerifa efendije Arnautovića". Magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2020.
- Kamberović, Husnija. *Mehmed Spaho (1883–1939): Politička biografija*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009.
- Karakoç, Ercan and Mete, Ali Serdar eds., *The Balkan Wars: Ottoman Perspectives*. New York; Berlin; Bruxelles; Chennai; Lausanne; Oxford: Peter Lang 2024.
- Karčić, Fikret. *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma: pokret za reformu šerijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vijeka*. Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1990.
- Karčić, Hamza. „Supporting the Caliph's Project: Bosnian Muslims and the Hejaz Railway", *Journal of Muslim Minority Affairs* 34, 3 (2014): 282–292. DOI: 10.1080/13602004.2014.939555
- Karić, Dženita. *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022.
- Karić, Enes (priredio). *Bosanske muslimanske rasprave, Hrestomatija, IV*. Sarajevo: Sedam, 2003.
- Kemura, Ibrahim. *Uloga „Gajreta" u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine: (1903–1941)*. Sarajevo: „Veselin Masleša", 1986.
- Khalid, Adeeb. „Pan-Islamism in practice: The rhetoric of Muslim unity and its uses". In *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, edited by Elisabeth Özdalga, 203–226. London; New York: Routledge, 2005.
- Jahić, Adnan. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2010).
- Jahić, Adnan. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*. Zagreb; Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Naučnoistraživački institut „Ibn Sina", 2017.
- Kennedy, Hugh. *Caliphate: The History of an Idea*. New York: Basic Books, 2016.
- Maslo, Amer. „'Iz Bosne dolaze grozne viesti o bjesnilu divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom': Percepcija Osmanskog Carstva i muslimana u listu Naša sloga za vrijeme ustanka u Hercegovini i Bosni (1875.–1878.)". U *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Naša sloga 1870.–2020.*, uredili Mihovil Dabo i drugi, 141–165. Pula: Filozofski fakultet, 2022.
- Maslo, Amer. „Echoes of the News About the Attempted Assassination of Sultan Abdul Hamid II Among the Muslim Intelligentsia from Bosnia and Herzegovina

Gathered Around the Bošnjak Gazette", *Archiv Orientalni* 91, 1 (2023): 19–39. DOI: 10.47979/aror.j.91.1.19-39

- Paweł Michalak, „The Image of Turkey in the Public Discourse of Interwar Yugoslavia During the Reign of King Aleksandar Karađorđević (1921–1934) According to the Newspaper 'Politika'", *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne* 24, 1 (2019): 143–166. DOI: 10.26361/ZNTDSP.10.2019.24.8
- Okić, Muhamed. „Tumačenje Kur'ana u Bosni i Hercegovini o pitanjima hilafeta i panislamizma između dva svjetska rata", *Novi Muallim* 79, 20 (2019): 62–71. DOI: 10.26340/muallim.v20i79.1736
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd: Nolit, 1988.
- Purivatra, Atif. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, II izdanje. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
- Ramet, Sabrina P. *The tree Yugoslavias: state-building and legitimation*, 1918–2005. Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press, 2006.
- Reinkowski, Maurus. *The history of Turkey: grandeur and grievance.* Boston: Academic Studies Press, 2023.
- Šaljić Ratković, Jovana. „Između fesa i šešira: Jugoslovenski muslimani i Ataturkove reforme", *Istorijski časopis*, 73 (2024): 317–340. DOI: 10.34298/IC2473317S.
- Teodosijević, Mirjana. *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*. Beograd: NEA, 1998.
- Todorović, Desanka. „Pitanje uspostavljanja diplomatskih odnosa između kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i republike Turske (1923–1925)", *Balcanica*, IV (1973): 265–289.
- Vlašić, Anđelko. „The perception of the Republic of Turkey in the Croatian press (1923–1945)", *Journal of Balkan and Black Sea Studies* I, 1 (2018): 151–176.
- Yılmaz, Hüseyin. *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*. Princeton: Princeton University Press, 2018.

Summary

Amer Maslo

Reports on the Exile and Expulsion of the Ottoman Dynasty from the Ottoman Empire and the Republic Turkey (1922–1924) in Bosnian Muslim Political Newspapers

Abstract: After the end of World War I, the situation of the Ottoman Empire became increasingly complex, and the opposition to the sultan soon assumed full control of the state. In late 1922, the sultanate was abolished, and a year later, Turkey was proclaimed a Republic under the leadership of Mustafa Kemal Pasha (Atatürk). In early March 1924, the caliphate was also abolished, further severing ties with the Ottoman dynasty. This paper examines articles published in Bosnian Muslim newspapers regarding the exile and expulsion of members of the Ottoman dynasty from the Ottoman Empire and the Republic of Turkey during these events.

Keywords: Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, Bosnia and Herzegovina, Ottoman Empire, Republic of Turkey, Muslims, newspapers

After the end of World War I, a series of significant global processes reshaped the political landscape of Europe and the world. In the first half of the 1920s, the Ottoman Empire experienced its ultimate collapse. The abolition of the sultanate in early November 1922, the proclamation of the Republic of Turkey in late October 1923, and the abolition of the caliphate in early March 1924 marked a new epoch in the history of the Republic of Turkey. These events elicited various reactions from Muslim populations worldwide, including in Bosnia and Herzegovina. In Bosnian Muslim political newspapers, the new political direction of the Republic of Turkey was supported, and the new Turkish leadership under Mustafa Kemal Pasha enjoyed sympathy. However, until the situation was fully resolved, efforts were made to preserve a positive image of the sultan, given his title as caliph. Among the news published in this type of newspapers, reports on the exile of members of the Ottoman dynasty in 1922 and 1924 occupied a prominent place. Notable were the reports on the escape of Sultan Mehmed VI in 1922 and the expulsion of the caliph and other dynasty members following the abolition of the caliphate in 1924. The main reasons for these outcomes were sought in the animosity between Istanbul and Ankara and the desire of the new republican authorities to completely suppress the influence of the Ottoman dynasty. These events undoubtedly had implications for the religious life of Bosnian Muslims, ranging from uncertainties about the conduct of khutbas to debates about the caliphate and its future. Although the lack of sources makes it difficult to speak about the reactions of the Muslim population to

events in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, the writings of Pravda and Iršad reveal the kind of news served to Bosnian Muslims by media aligned with their political representatives and the stance promoted on these issues. What was published in the newspapers undoubtedly influenced public discourse and shaped opinions about current events. The paper also highlights the significance of the caliphate for Bosnian Muslims.

UDK: 94(497.1)"1941/1945"
355.1:341.322.5(497.1)"1941/1945"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.sto.87-108

Tamara STOJANOVIĆ
Arhiv Jugoslavije, Beograd
tamara.ivanovic@ymail.com
ORCID: 0009-0001-5669-6487

Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata

Apstrakt: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (Državna komisija) osnovana je u novembru 1943. godine. Ubrzo su osnovane i komisije podređene Državnoj komisiji, koje su imale teritorijalnu nadležnost u granicama republika i pokrajina, odnosno koje su bile formirane radi dubinskog istraživanja i dokumentovanja pojedinih masovnih zločina: zemaljske i anketne komisije. Ovaj rad, baziran pretežno na neobjavljenoj arhivskoj građi iz Srbije i Hrvatske, bavi se specifičnostima i izazovima sa kojima su se sve pomenute komisije susretale i sadrži komparativnu analizu rezultata njihovog rada. Takva analiza navodi na zaključak o velikom uticaju međunarodnih odnosa i dnevnopolitičke instrumentalizacije na rad komisija. Ovaj rad ima za cilj da popuni određene „istoriografske beline" vezane za prve posleratne godine, kao i da ukaže na složen odnos koje su posleratne vlasti imale prema pitanju ratnih zločina počinjenih 1941–1944. godine i odgovornosti za njih, kao i da prikaže ulogu Državne komisije kao jednog od instrumenata revolucionarne borbe.

Ključne reči: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, zemaljske komisije, Jugoslavija u Drugom svetskom ratu, zločin, zločinci

Uvod

Državna komisija, a pre svega zemaljske komisije, kao organi novog komunističkog vladajućeg režima u zemlji, do sada nisu u dovoljnoj meri bile predmet istraživanja naučne istoriografije. Iako su komisije sporadično pominjane u gotovo svim naučnim monografijama ili drugim naučnim radovima koji se bave istorijom Drugog svetskog rata i ratnim zločinima i zločincima, do sada nije objavljeno mnogo radova koji se bave pitanjima njihovog

osnivanja i funkcionisanja, kao ni postignutim rezultatima zemaljskih komisija i njihovim međusobnim odnosom. Kod izučavanja ovog pitanja, istraživačima su na raspolaganju bili objavljeni arhivski izvori pod naslovom *Dokumenti iz istorije Jugoslavije* u četiri toma (priredili Miodrag Zečević i Jovan Popović u periodu od 1996. do 2000) u kojima su objavljivana Saopštenja, odluke i spiskovi pripadnika okupacionih snaga koje je Državna komisija proglasila za ratne zločince. Izuzev uvodnih studija, nisu se bavili posebnim istraživanjem odnosa između zemaljskih komisija.

Kao jedina i veoma značajna monografija koja se bavi radom Državne komisije i Zemaljske komisije za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske izdvaja se knjiga istoričarke Martine Grahek Ravančić pod naslovom *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944–1947* (objavljena u Zagrebu 2013. godine). Takođe, treba pomenuti i radove istoričara Dušana Bojkovića, Borisa Tomanića i Nebojše Stambolije koji su se uglavnom na osnovu arhivske građe Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača bavili kvantifikacijom zločina počinjenih tokom Drugog svetskog rata na teritorijama određenih okruga.[1] Treba istaći i naučni rad koleginice Saime Lojić-Duraković objavljen u naučnom časopisu *SPECTO*, u kome se pored uvodnih reči o osnivanju Državne komisije osvrnula i na rad Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za prostor BiH.[2]

Rad Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Državna komisija je osnovana sa zadatkom da utvrdi odgovornost, pronađe i privede pravdi lica odgovorna za zločine koje su u toku rata u Jugoslaviji počinili okupatori i njihovi pomagači. Uporedno sagledavanje većeg broja odluka i saopštenja Državne komisije navodi na zaključak da je ona, pored opisanih aktivnosti poslužila i za diskreditaciju političkih i ideoloških protivnika komunista. Zajedno sa područnim komisijama radila je na prikupljanju podataka i potrebnog dokaznog materijala pomoću kog je trebalo

[1] Борис Томанић, „Квантификација злочина у Крушевачком округу према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", *Жупски зборник, нова истраживања* (2020): 131–152; Борис Томанић и Небојша Стамболија, „Квантификација злочина припадника Српске добровољачке команде/корпуса према подацима државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", *Годишњак за истраживање геноцида* 12, бр. 2 (2020): 321–344; Душан Бојковић, „Злочини албанских колаборациониста", у *Цивилне жртве Другог светског рата: (1939–1945). Зборник радова*, ур. Маријана Станковић и Алексеј Јурјевич Безугољни (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар", 2023); Небојша Стамболија и Борис Томанић, „Жртве Другог светског рата у Нишком округу", *Лесковачки зборник* LXIV, свеска 2 (2024): 99–119.

[2] Saima Lojić-Duraković, „Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: osvrt na osnivanje, organizaciju i djelovanje", SPECTO 1, br. 1 (2024): 41–56.

utvrditi, pronaći i procesuirati počinitelje najvećeg dela zločina koji su tokom Drugog svetskog rata bili izvršeni na teritoriji Jugoslavije.[3] Kao dokazni materijali prihvatani su iskazi zločinaca ili njihovih saučesnika, iskazi oštećenih i svedoka, službeni akti, pisma, leci, plakati, knjige, novine, fotografski i filmski snimci koji prikazuju predmete zločina, mesta i tragove počinjenih zločina, sredstva izvršenja i izvršioce zločina. Celokupni dokazni materijal Državna komisija je prikupljala putem prijava oštećenih i drugih građana, zatim na osnovu uviđaja, istrage i isleđivanja optuženih. Takođe, imala je i zadatak da sastavlja spiskove i vrši klasifikaciju ratnih zločinaca i njihovih pomagača.

Za predsednika komisije je izabran Dušan Nedeljković, profesor Beogradskog univerziteta koji je „važio za tvrdokornog marksističkog filozofa i komunistu bez kompromisa".[4] Većina članova kako savezne tako i zemaljskih komisija bili su deklarisani komunisti ili njihovi simpatizeri.

Državna komisija je razvila značajnu saradnju sa organima narodne vlasti u zemlji, a posebno sa policijom i Oznom [Odeljenjem za zaštitu naroda, kasnije Udbom (Upravom državne bezbednosti)], kao i sa organima Javnog tužilaštva i sa vojnim i građanskim sudovima (kada su bili u potpunosti formirani). Saradnju sa organima državne bezbednosti, javnim tužilaštvima i sudovima su pored centralne Državne komisije održavale i zemaljske komisije, kao i pokrajinska, i druge manje, u cilju izvršenja svojih zadataka. Državna komisija sarađivala je sa Ministarstvom spoljnih poslova FNRJ, jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu, Ministarstvom unutrašnjih poslova FNRJ, savezničkim glavnim komandama u okupacionim zonama Nemačke i Austrije i sa Centralnim registrom ratnih zločinaca i sumnjivih lica sa sedištem u Parizu (Central Registry of War Criminals and Security – CROWCASS), a posle njegovog ukidanja 1945. godine – sa Savezničkim kontrolnim Savetom u Berlinu koji je preuzeo poslove CROWCASS-a.

Državna komisija delovala je u vreme revolucionarnih promena u zemlji – razvijajući se paralelno sa narodnooslobodilačkom borbom i građanskim ratom, ona je postala i „instrument revolucionarnog preobražaja društva".[5] Predstavljala je važan deo nove državne politike eliminisanja „unutrašnjeg neprijatelja". Tako je, pored istražnih radnji vezanih sa stvarne počinioce ratnih zločina i saradnika okupatora, komisija izrađivala odluke i saopštenja koja su se odnosila na političko-ideološke protivnike komunista i novog režima, pripadnike predratne privredne i društvene elite, kao i bivše

[3] Arhiv Jugoslavije (AJ), Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (110), 1–1, Izveštaj dr. Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943–1948, 1.

[4] Срђан Цветковић и Немања Девић, *ОЗНА: репресија комунистичког режима у Србији 1944–1946: документи* (Београд: Catena mundi: Институт за савремену историју, 2019), 74.

[5] Цветковић и Девић, *ОЗНА: репресија комунистичког режима у Србији 1944–1946*, 73.

nosioce javnih i državnih funkcija, koji su, ponekad bez ikakvih realnih osnova, označavani kao ratni zločinci ili saradnici okupatora.[6] Slična praksa je važila i u drugim zemljama Istočne Evrope, u kojima je uspostavljena dominacija komunista, pa je tako obračun sa fašizmom dobro došao snagama revolucije da uz kažnjavanje ratnih zločinaca eliminišu veći deo političkih i klasnih neprijatelja.[7]

U organizacionom smislu, Državna komisija se sastojala od nekoliko odeljenja i službi, od kojih su za ovaj rad najznačajnija Pravno i Publikaciono odeljenje, kroz čiji rad je Državna komisija trebalo da predstavi domaćoj i stranoj javnosti rezultate svog rada.

Pravno odeljenje sa arhivom i kartotekom se po opštim uputstvima Državne komisije staralo o održavanju komunikacije i jednoobraznosti u radu svih zemaljskih komisija. U okviru ovog odeljenja osnovani su istražni (sa zadatkom vršenja istražnih radnji) i konfiskacioni odsek.[8] Glavni zadatak odeljenja je bio da prikuplja i analizira arhivski i drugi dokazni materijal, dobijen sopstvenim istraživanjem ili od zemaljskih komisija, a zatim da radi na njegovoj obradi. Zajedno sa zemaljskim komisijama, zaposleni u ovom odeljenju su imali zadatak da učestvuju u istraživanju, saslušanjima svedoka i osumnjičenih za zločine. Brzina kojom su radili kao i odabir kriterijuma tokom obrade materijala bili su uslovljeni raznim faktorima. Na početku je trebalo osmisliti formular za prijavu zločina ili zločinaca, pričinjene štete i drugo. Stanovništvo se učestalim proglasima u vidu plakata, novinskih članaka ili putem radija pozivalo da ukoliko poseduje bilo kakve informacije o počinjenim zločinima, to odmah prijavi. Računalo se na još uvek sveža sećanja svedoka ili oštećenih. Posao prikupljanja materijala je bio veoma obiman, trebalo je izvršiti pravilnu selekciju, jer se tokom prijavljivanja zločina neko vodio sopstvenim osećanjima i sudovima o njima, a neki su svoje svedočenje potkrepljivali relevantnim dokazima. Svedoci su pozivani na krivičnu odgovornost u slučajevima davanja lažnih podataka. Kada je u pitanju bila odgovornost neke vojne jedinice, od svedoka se tražilo da pruži što približnije informacije o njoj, sedište ili mesto odakle je došla. Ukoliko su postojale fotografije zločinaca ili žrtava nekog zločina, od svedoka se tražilo da kaže

---

6 Tako je i knez Pavle Karađorđević, koji je ceo rat proveo u internaciji, označen za ratnog zločinca. Takođe, u trenucima kada se javila opasnost od političke reaktivacije Milana Stojadinovića, Državna komisija je dobila nalog da i njega diskredituje označavanjem za ratnog zločinca, iako je ceo rat proveo u internaciji i bio potpuno pasivan. – Бојан Симић, *Стојадиновић у Аргентини* (Београд: Институт за европске студије, 2022), 29–30.

7 Више о томе: Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950* (Београд: ИНИС, 2009); István Deák, *Europe on trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II* (Westview Press, 2015), 109–163; Срђан Цветковић, „Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство", у *1945. Крај или нови почетак? Зборник радова*, ур. Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС: Музеј жртава геноцида, 2016), 45–89.

8 AJ, 110, 1–1, folijacija 23.

koga od njih lično poznaje i odakle.[9] Kriterijumi za prikupljanje materijala i donošenje odluka o zločinima su se menjali kako se komisija uhodavala u ovaj posao, pa bi nakon izvesnog vremena dolazilo do korekcija. Na osnovu prikupljenih materijala o krivici određenog zločinca, pravno odeljenje je izrađivalo „Odluku o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača". U toj „odluci" su se nalazili lični podaci zločinca, svi materijali o krivici, izjave svedoka i veza sa drugim zločincima.

Pravno odeljenje je bilo zaduženo i za oduzimanje i određivanje sudbine neprijateljske arhive, materijalnih dokaza i drugih izvora. Takođe, bavili su se sastavljanjem elaborata i hronoloških i tematskih referata o kolektivnim i masovnim zločinima okupatora i njihovih pomagača, prikupljanjem i sređivanjem statističkih podataka o žrtvama terora ratnih zločinaca.[10] Izrađivani su i šematizmi okupatorskih i neprijateljskih političkih, administrativnih i drugih organizacija. To je rađeno po zadatku predsednika Državne komisije ili po zahtevu drugih institucija sa kojima je Državna komisija sarađivala ili po zahtevu sudova. Određeni referati su objavljivani kao svojevrstan prikaz rada odeljenja, odnosno obavest za širu javnost. Takođe su u novinama objavljivani i spiskovi utvrđenih ratnih zločinaca i izdajnika sa važnim izvodima iz „odluka", korišćeni za potrebe ekstradicije. Zadaci odeljenja su bili i priprema predloga za sekvestraciju neprijateljske imovine prema Zakonu o konfiskaciji imovine.[11]

Osim pravnog odeljenja pri Državnoj komisiji, postojala su pravna odeljenja i pri zemaljskim komisijama i sastojala su se od određenog broja odseka. Osnovna podela je bila na odseke koji su se bavili domaćim zločincima i strancima. Podela se dalje vršila prema potrebi. Zadaci ovih odeljenja su bili da izrađuju „odluke o utvrđivanju zločina/zločinca" u okviru svoje nadležnosti a na osnovu dobijenog materijala od okružnih poverenišstava, ili od istražnog odeljenja. Materijal je prvo inventarisan u registraturi dokumenata, a zatim korišćen za izradu odluka. Ostale prikupljene materijale nad kojima zemaljska komisija nije bila nadležna pravno odeljenje je zajedno sa referentima sređivalo, a zatim predavalo Državnoj komisiji. Nakon toga vršeno je njihovo naknadno pregledanje i po potrebi distribuiranje. Odluke za domaće zločince su izrađivane u dva primerka, a onda su zajedno sa pratećim materijalom dostavljane registraturi zločinaca, gde su zavođene i dobijale redni broj (kasnije je ovo promenjeno, pa su se dostavljala tri primerka).[12] Odluke nisu odmah dostavljane Državnoj komisiji, već je Odsek za konačnu upotrebu odluka pri opštem odeljenju sastavljao periodične spiskove utvrđenih domaćih zločinaca i uz ove kartone – duplikate kartona iz registrature zločinaca dostavljao Državnoj komisiji. „Odluke" o utvrđivanju zločinaca

9 AJ, 110, 2–3, folijacija 61.
10 AJ, 110, 1–1, folijacija 23.
11 AJ, 110, 1–1, folijacija 146.
12 AJ, 110, 2–3, folijacija 292.

stranih lica koje su dolazile u nadležnost zemaljske komisije, sastavljane su u tri primerka. Nakon što su prolazile kroz registraturu zločinaca, dva primeraka sa materijalom su dostavljana Državnoj komisiji. Bilo je i izuzetaka da se Državnoj komisiji prosledi samo „odluka", bez istražnog materijala. Ukoliko je postojala potreba za dodatnim saslušanjima, pravno odeljenje se obraćalo istražnom odeljenju.[13]

Zaposleni u Publikacionom odeljenju Državne komisije su radili na organizovanju snažne propagande o odgovornosti zločinaca tokom okupacije u Jugoslaviji, odnosno na pripremi i štampanju propagandnih tekstova, elaborata i referata različite sadržine. Najveći poduhvat predstavljala je priprema i štampanje tekstova pod nazivom *Saopštenja* u kojima su predstavljali svoje istraživanje o zločinima, istaknutim zločincima, koncentracionim logorima i sl. Takođe, pripremali su i druge tekstove i publikacije objavljivane u dnevnoj i nedeljnoj štampi, kao i u svojstvu obimnijih publikacija i organizovali njihovu slobodnu prodaju. Ove publikacije su predstavljale značajno propagandno štivo. Državna komisija je preko ovog odeljenja održavala dobre veze sa TANJUG-om, stranim novinskim agencijama i informacionim biroima, kao i sa redakcijama jugoslovenskih listova. Takođe, odeljenje je imalo zadatak da prikuplja fotografije ratnih zločina i zločinaca, inventariše ih i skladišti u foto-arhivi, a značajni deo materijala je objavljivan na izložbama. Publikaciono odeljenje bilo je zaduženo i za praćenje domaće i strane štampe i njegovi zaposleni registrovali su sve vesti i objave u vezi sa ratnim zločincima. Rezultate svog rada su često ustupali domaćoj i stranoj štampi u svrhu antifašističke i prokomunističke propagande.

Organizacija i metode rada Državne komisije bili su uobličeni u Pravilniku, koji je bio najvažniji pravni akt kojim je regulisan njen rad. U njemu su se, pored administrativnih i drugih pravnih propisa, nalazile i odredbe materijalno-pravnog i procesnog karaktera.[14] Posebno bi trebalo istaći član br. 9 kojim je regulisan odnos između Državne i zemaljskih komisija.[15] Ostali članovi Pravilnika su se bavili različitim vrstama dokaznog materijala, obavezama ostalih organa vlasti i građana da pomognu Državnoj komisiji u radu kao i obavezom publikovanja rezultata svog rada i dr.

Pored Državne komisije, kao centralnog organa, postojalo je osam zemaljskih, odnosno pokrajinskih komisija, tj. po jedna federalna komisija za svaku federativnu jedinicu u administrativnoj oblasti:

- Zemaljska komisija Srbije u Beogradu,
- Zemaljska komisija Hrvatske u Zagrebu,
- Zemaljska komisija Slovenije u Ljubljani,
- Zemaljska komisija Makedonije u Skoplju,

---

13 AJ, 110, 1–1, folijacija 146.

14 Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", *Анали Правног факултета у Београду*, октобар–децембар, бр. 4 (1961): 388.

15 Isto, 389.

- Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine u Sarajevu,
- Zemaljska komisija Crne Gore na Cetinju,
- Pokrajinska komisija Vojvodine u Novom Sadu,
- Oblasna komisija Kosova i Metohije u Prizrenu.

Na čelu svake komisije nalazili su se predsednik i odgovarajući broj članova postavljenih od strane federalnih jedinica i autonomnih oblasti. Svaka zemaljska komisija je imala podređen odgovarajući broj okružnih komisija, dok je svaka okružna komisija imala sreske komisije za svaki srez, a sreske komisije su imale u svakom gradu ili skoro svim većim selima odgovarajuće gradske, rejonske i mesne komisije.[16] Shodno tome, do sredine 1946. godine osnovano je 65 okružnih, 292 sreske i 1210 opštinskih mesnih komisija.[17]

Mesne, sreske i okružne komisije bavile su se prikupljanjem i sređivanjem materijala, a zemaljske komisije su na osnovu tog materijala donosile odluke o utvrđivanju zločina, odnosno izdavale su saopštenja javnosti. Okružne komisije su se bavile i sastavljanjem statistika zločinaca i žrtava. Svoje odluke o utvrđivanju zločina zemaljske komisije su predavale Državnoj komisiji koja ih je dalje obrađivala.

Sve zemaljske komisije su obrazovane u toku 1944. i 1945. godine pri predsedništvima zemaljskih antifašističkih veća narodnog oslobođenja (ZAVNOH, CASNO, ZAVNOBIH, ASNOM, SNOS i ASNOS), a posle obrazovanja vlada narodnih republika one su funkcionisale pri predsedništvima vlada.[18] To je značilo da su zemaljske vlade imenovale članove zemaljskih komisija, starale se o stabilnosti sastava komisija, bavile se pitanjem budžeta, kontrolisale njihov rad, snabdevale ih stručnim i tehničkim osobljem.[19]

Kako bi u što većoj meri svoj rad prilagodila novim zakonima, Državna komisija je posebnu pažnju posvećivala jednobraznom tumačenju i primeni zakona, posebno postupku istraživanja i obrade dokaznog materijala. U tu svrhu je zemaljskim i oblasnim komisijama upućeno 15 opštih uputstava, a određenim komisijama i dodatna uputstva za rešavanje konkretnih slučajeva. Ova uputstva, kao vid pravnih propisa, sadržala su i tumačenja i primenu jugoslovenskog i međunarodnog prava. U nekim dopisima su navođene konkretne greške u radu zemaljskih komisija i njihovih organa.[20]

U Beogradu su tokom perioda rada komisija sazivane tri zajedničke konferencije zemaljskih komisija: prva 18–20. juna 1945, a druga 24–26. maja 1946. godine. Rezultat je bilo donošenje zajedničkih zaključaka u 13 (na prvoj) i 11 tačaka (na drugoj konferenciji). Treća konferencija je održana 8–9. septembra 1947. godine na kojoj su formulisane preporuke Vladi FNRJ o

16 AJ, 110, 809–891, folijacija 10.
17 AJ, 110, istorijat fonda.
18 Bajc, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", 389.
19 AJ, 110, 2–3, folijacija 118.
20 Bajc, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", 392.

ukidanju zemaljskih i Državne komisije. Cilj konferencije je bilo bolje upoznavanje i bliža saradnja zaposlenih u zemaljskim komisijama. Raspravljalo se i o dotadašnjim rezultatima rada. Takođe, članovi Državne komisije su tokom ovih konferencija održavali savetovanja u cilju uklanjanja nedostataka i uspostavljanja boljeg kvaliteta rada.[21]

Prema zapisniku sa prve konferencije, tada se raspravljalo o izazovima i poteškoćama sa kojima se svaka komisija ponaosob susretala. Takođe, raspravljalo se o najosetljivijim pitanjima vezanim za tumačenja pojma ratnog zločina i kriterijumima težine krivice. Predsednik Pokrajinske komisije Vojvodine je otvorio diskusiju o temi „kakav stav treba zauzeti prema onima koji su kao članovi ustaške organizacije koja je počinila niz zločina, ali za koje se ne može utvrditi konkretno šta je baš koji od članova radio i da li je učestvovao u samom vršenju zločina bilo kao pomagač bilo kao saučesnik"? Predstavnici drugih zemaljskih komisija iznosili su svoje stavove o ovoj temi, a kao direktiva je poslato da se zauzme blaži stav: „Usled nedostatka dokaza o učešću u zločinu Komisija je u nemogućnosti da za zločinca oglasi svakog člana ustaške organizacije. Znači samim tim što je neko član ustaške organizacije nije dovoljno da se oglasi i zločincem ako nema konkretnih dokaza ili osnova sumnje da je učestvovao u izvršenju zločina. Na tome stanovištu stoje i sudovi."[22]

Kada su u pitanju bili pripadnici vojnih i političkih organizacija, kao na primer „Princ Eugen" divizija, odlučeno je da se prihvati stav međunarodne komisije „da su SS divizije kao zločinačke organizacije, te pripadništvo toj organizaciji znači da ima dovoljno osnova za pokretanje postupka kod nadležnih sudova, pošto je notorno da su te organizacije počinile zločine, a pretpostavka je da je svaki pripadnik te organizacije učestvovao bilo u kojoj formi pri zločinima". „Što se tiče organizacije Draže Mihailovića to je pitanje amnestijom rešeno koja je učešće u toj organizaciji ublažila za one koji zločin nisu počinili."[23] Tokom poslednje godine rata bilo je više poziva pripadnicima domobranskih jedinica i snaga lojalnih generalu Mihailoviću da se predaju ili pređu u redove narodnooslobodilačke vojske, dok za pripadnike ustaške organizacije nije postojala ovakva mogućnost.

Na drugom sastanku Državne i zemaljskih komisija konstatovano je da su komisije privodile kraju fazu prikupljanja dokaznog materija, te da slede faze sređivanja i obrade i faza privođenja ratnih zločinaca sudovima. Razmatrane su ideje izrade referata, koji bi obuhvatili zločine u celosti. Takođe, istaknuto je da su „odluke" Zemaljske komisije Crne Gore urađene veoma dobro, obuhvatajući sve zločine i celu teritoriju, kao i to da je Zemaljska komisija BiH u svom radu zaostajala u odnosu na druge komisije. U tu svrhu, naložena je hitna i svestrana pomoć, pre svega predstavnika Zemaljskih komisija Srbije, Hrvatske i Pokrajinske komisije Vojvodine, kao i nekoliko članova Državne komisije. Nakon njihovog odlaska i upoznavanja sa načinom rada Zemaljske komisije BiH izvršena je

21 AJ, 110, 1–1, folijacija 145.
22 AJ, 110, 2–3, folijacija 233.
23 AJ, 110, 2–3, folijacija 234.

reorganizacija u prikupljanju materijala putem anketa, sistematizacija odseka za sređivanje, ocenu i obradu prikupljenog materijala kao i reorganizacije službe kartoteke kako bi se prikupljeni materijali mogli uspešno koristiti.[24]

Rad zemaljskih, Pokrajinske komisije Vojvodine i oblasne komisije za KiM na prikupljanju materijala o zločinima okupatora

Na Prvom zasedanju Slovenačkog narodnooslobodilačkog veća (SNOS), u Črnomlju 19. februara 1944. godine, doneta je odluka o osnivanju jedne komisije koja će sarađivati sa Državnom komisijom – Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Sloveniju (Komisija pri Predsednistvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev).[25] Komisija je osnovana kao prva od budućih zemaljskih komisija.[26] Neposredno nakon osnivanja, u slovenačkim listovima su se pojavile prve javne informacije o njenom radu. Slovenački reporter objavio je tekst jednog od najviših funkcionera Oslobodilačkog fronta Marijana Brecelja koji govori o političkom značaju komisije: „Uspeh njenog rada će nesumnjivo u značajnoj meri otkloniti teške posledice rata na našoj slovenačkoj teritoriji. Što se više i šire budemo posvetili ovom poslu, to će naše rane izazvane ovim ratom sve više i brže zaceljivati." *Radio Slobodna Jugoslavija* je 1. aprila 1944. godine izvestio o formiranju komisije i nekim od počinjenih zločina okupatora.[27] Komisija je revnosno obavljala svoje zadatke, pa je kao i Zemaljska komisija Hrvatske, još tokom 1944. godine (dok su ratna dejstva još uvek trajala na pojedinim teritorijama) izdala nekoliko saopštenja o zločinima okupatora na njihovim teritorijama. Krajem oktobra iste godine Komisija je predala Državnoj komisiji listu od 26 lica osumnjičenih za ratne zločine.[28] Do kraja istraživanja, komisija je dostavila ukupno 1715 odluka.[29] Jedan od razloga veće efikasnosti slovenačke komisije ležao je u činjenici da je među njenim zaposlenima i rukovodiocima bilo više školovanih i iskusnih pravnika, kao i da su najveći broj zločina počinili stranci, uzimajući u obzir aneksiju delova slovenačke teritorije od Osovine. Rad Zemaljske komisije Slovenije bio je značajno potpomognut i od starih građanskih političkih činilaca koji su još od vremena jugoslovenskog ujedinjenja imali negativan stav prema Nemcima i Italijanima.[30]

---

24 AJ, 110, 2–3, folijacije 457–458, 463, 479.

25 Arhiv Republike Slovenije (AS), Predsedništvo Slovenski Narodnoosvobodilni Svet (1643), 454–II.1

26 Damijan Guštin, „Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944–1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov", *Prispevki za novejšo zgodovino* XXXIII, br. 1–2 (1993): 115.

27 Guštin, „Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944–1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov", 115.

28 Isto, 118.

29 AJ, 110, 1–1, folijacija 153.

30 Predsednik Zemaljske komisije Slovenije Makso Šnuderl bio je vodeća ličnost Orjune za Sloveniju, a posebno Maribor i okolinu. Takođe se zalagao i da se procesuiraju i svi ratni zločini iz međuratnog perioda na tom prostoru Jugoslavije.

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Crne Gore otpočela je svoj rad 12. maja 1944. godine, sa sedištem u Nikšiću (kasnije preneto na Cetinje), a odmah potom su obrazovane i sreske komisije i povereništva, koje su zatim osnovale svoja područna opštinska povereništva. Iz sačuvanih dokumenata se vidi da je ova podela vršena prema tadašnjoj administrativnoj podeli zemlje. Za predsednika komisije je izabran Jakša Brajović.[31]

Ova komisija nije od samog početka sprovodila u punom kapacitetu svoj rad jer je zemlja još uvek bila u ratu. Prisustvo okupatorske vojske je onemogućilo redovniju vezu zemaljske komisije i njenih organa, pa se na teritorijama na kojima je bilo neprijateljske vojske nije moglo sprovoditi istraživanje; takođe, mnogi zaposleni u Komisiji su pored tog posla bili uposleni na drugim dužnostima, pa su u njihovom odsustvu posao u komisiji obavljali nedovoljno obučeni kadrovi. Zemaljska komisija za Crnu Goru i njena sreska povereništva su započeli rad pravljenjem spiskova lica koja su bila osumnjičena za ratne zločine, a ulagani su napori kako bi se prikupile informacije o prebivalištima tih lica, njihovim aktivnostima, članovima porodica i imovini.[32] Isticana je hitnost ove komisije u prikupljanju dokaznog materijala jer se istovremeno italijanska vlada uz pomoć četničkih oficira koji su se nalazili na savezničkoj teritoriji angažovala da kroz propagandu dokaže da je italijansku okupaciju na ovom prostoru narod prihvatio. Imajući u vidu da je ovo išlo na veliku štetu interesa NOP-a konstatovano je „da mi ne možemo dozvoliti da izvesni profašistički elementi stvaraju raspoloženje kod svjetskog javnog mnjenja suprotno činjenicama i najosnovnijim zahtevima ljudske pravde".[33] Zbog toga je bio prioritet na utvrđivanju zločina počinjenih od strane okupatora, o čemu svedoči uputstvo br. 3, pri čemu su naročito hitnim smatrani dokazi o zločinima italijanskih okupatora.

Nedovoljna svest građana, oskudica u stručnom osoblju, nedostatak pomoćnog osoblja i potrebnog materijala za rad takođe su bile prepreke za brz i planski rad. Postavljanje i biranje članova Zemaljske komisije i sreskih povereništava je bilo pod kontrolom Ministarskog saveta Crne Gore. Međutim, članovi sreskih povereništava su bili uglavnom nestručni ljudi. Samo mali broj njih je imao pravno obrazovanje neophodno za ovaj posao. Ovo se vidi i iz izveštaja koje je Zemaljskoj komisiji podneo nakon inspekcije njen član Novak Milošević. On je povodom ovoga izjavio: „Sresko povereništvo u Podgorici obrazovano od članova koji nisu pravnici, a da se ne govori o opštinskim poverenicima." Iz ostale dokumentacije se može videti da je i u drugim sreskim povereništvima situacija bila slična. Posebno je loša atmosfera

31 AJ, 110, 1–1, folijacija 414.

32 Feljton „Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina tokom Drugog svjetskog rata (1945–1947)", objavljen u *Vijestima* od 23. septembra do 5. oktobra 2005. godine, datum pristupa 5. 4. 2022, https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-od-1945/rad-crnogorske-komisije-za-utvrdivanje-ratnih-zlocina-tokom-drugog-svjetskog-rata-1945-1947-dragutin-papovic/

33 Isto.

bila u povereništvima na severu Crne Gore. Najveći broj primedbi se odnosio na bjelopoljsko i kolašinsko sresko povereništvo. Nešto bolja, ali daleko od zadovoljavajuće, bila je situacija u beranskom, pljevaljskom i andrijevičkom sreskom povereništvu.[34] Ove probleme su uočili i Državna komisija i najviši državni organi. Zbog toga je Predsedništvo Ministarskog saveta DFJ uputilo 12. aprila 1945. godine dopis Predsedništvu CASNO-a, gde je navedeno da „dosadašnji rezultati na utvrđivanju zločina i njihovih pomagača ne zadovoljavaju s naročitim obzirom na ogroman broj ratnih zločinačkih dela, koja imaju da se istraže i da krivci podnesu odgovornost za dela koja su počinili. Ako se produži sa dosadašnjom praksom, preti opasnost da se u nedogled produžava jedan posao koji je tematski i vremenski opredeljen. Opasnost da se jedan zadatak od moralno-političkog značaja raspline".[35] Takođe, komisija nije raspolagala autentičnim dokumentima za mnoge izvršene zločine, već se dokazni materijal za iste sastojao iz iskaza svedoka i prijava oštećenika koji su često davali nepotpune iskaze.[36]

U radu Zemaljske komisije Crne Gore, odnosno njenih područnih organa bilo je i izvesnih nepravilnosti. Jedan od bitnih nedostataka u radu sreskih povereništava bila je praksa da predmeti okrivljenih domaćih lica nisu dostavljani Zemaljskoj komisiji ili sudovima, već direktno Ozni. Ovo se može okarakterisati kao revanšizam, odnosno obračunavanje novih vlasti sa kolaboracionistima.[37] Zemaljska komisija Crne Gore nije formirala anketne komisije, već je njen rad bio organizovan isključivo prema područnim povereništvima. Zaplenjena je obimna neprijateljska arhiva (4837 dokumenata, od kojih je 3458 bilo iz italijanske arhive, 932 iz četničke i 447 iz nemačke arhive). Nije imala foto-arhivu, kao ni kartoteke evidencija. Njena jedina publicistička delatnost se ogledala u povremenom objavljivanju saopštenja posredstvom lokalne štampe. Objavljeni su tekstovi o zločinima kvislinških organizacija i pojedinačnih težih zločina.[38] Ukupno je inventarisano 20.077 dokumenata i nekoliko referata (o suđenju pred italijanskim ratnim vojnim sudom na Cetinju i referat o Jevrejima u Crnoj Gori i njihovoj sudbini za vreme okupacije).[39] Prema stanju registrature od 15. marta 1947. godine Zemaljska komisija za Crnu Goru je poslala dopis Državnoj komisiji u kome je saopštila podatke o broju lica koja su optužena za ratne zločine kao i sumnjivim licima.

---

34 U srezovima Danilovgrad i Kolašin posao je rađen površno jer navodno nisu bili u mogućnosti da ustanove okupatorske jedinice i lica odgovorna za počinjene zločine. Iz izveštaja upućenih Državnoj komisiji vidimo da su više puta tražili nove ljude za rad, tehničko osoblje za kucanje izveštaja, nabavku pisaćih mašina i kancelarijskog materijala. – AJ, 110, 1–2, folijacije 415–417.

35 Feljton „Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina tokom Drugog svjetskog rata (1945–1947)".

36 AJ, 110, 2–3, folijacija 415.

37 AJ, 110, 2–3, folijacija 415.

38 AJ, 110, 2–3, folijacija 420.

39 AJ, 110, 2–3, folijacija 420.

Pod stavkom „ratni zločinac" registrovano je 2680 lica, od kojih Jugoslovena 2029, Italijana 319, Albanaca 249 i ostalih. Spisak sumnjivih lica je sačinjavao 3984 imena.[40] Najveći broj optuženih Jugoslovena bili su pripadnici četničkog pokreta. Ono što takođe treba istaći jeste činjenica da je ovaj broj bio veliki u poređenju sa tadašnjim brojem stanovnika Crne Gore, gde je po tom kriterijumu Zemaljska komisija znatno odskakala od jugoslovenskog proseka broja zločinaca.[41] Nakon gašenja Zemaljske komisije i njenih područnih komisija 1. novembra 1947. godine, nadležnost nad preostalim predmetima i arhivom preuzelo je Javno tužilaštvo Narodne Republike Crne Gore, tako da su dalje procedure sprovodili tužilaštvo i sudovi.[42]

Zemaljska komisija Hrvatske je osnovana 18. maja 1944. godine i za predsednika ove komisije je odabran Ante Mandić. U prvom periodu radila je veoma ograničeno, težište rada je bilo usmereno ka osnivanju okružnih komisija i prikupljanju podataka o zločinima italijanske vojske u Dalmaciji, Gorskom Kotaru, Lici i na Kordunu. Sve do kraja 1944. Komisija je radila u jednom sastavu, kada premešta svoje sedište u Šibenik. Prema dopisu Državne komisije od 17. septembra 1944. posao oko prikupljanja podataka o zločinima italijanskog okupatora u Dalmaciji bio je hitan jer je italijanska vlada pokrenula propagandu prema kojoj je trebalo prikazati da je italijanska okupacija i na ovim prostorima bila prihvaćena od strane naroda, pa je trebalo i javnost što pre upoznati sa imenima zločinaca i njihovim nedelima. Ovaj zadatak je postavljen i Okružnoj komisiji za Zadar, budući da se radilo na zauzimanju što boljih pozicija za nastupajuće pregovore i konačnom razrešenju pitanja jugoslovensko-italijanskog razgraničenja.[43] Od januara do maja 1945. ostvareni su znatno bolji uslovi za rad, pa su i rezultati bili vidljiviji.

Komisija se sastojala od nekoliko odseka: Opšteg, Odseka za neprijateljsku imovinu, Anketne komisije i Odseka za ispitivanje neprijateljske arhive (ovaj odsek je prema dokumentu iz marta 1945. bio smešten u Splitu, jer se tamo nalazio najveći deo zaplenjenih neprijateljskih arhiva).[44] Osnivane su anketne komisije za ispitivanje kulturne saradnje sa neprijateljem, za utvrđivanje zločina u koncentracionim logorima Jasenovac, Slano na Pagu, masovnih zločina u Staroj Gradiški, Maksimiru, Kostajnici, Sloboštini i Lepoglavi.[45]

Komisija je trebalo da se bavi i pitanjem stradanja srpskog i jevrejskog stanovništva na prostoru Nezavisne Države Hrvatske. Ovo je posebno

40 Ove brojke nisu bile konačne.

41 Feljton „Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina tokom Drugog svjetskog rata (1945–1947)".

42 Isto.

43 Feljton „Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina tokom Drugog svjetskog rata (1945–1947)".

44 Martina Grahek Ravančić, *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944–1947* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013), 97.

45 Isto, 95–96.

vidljivo kroz veliki broj referata o stradanju Jevreja, sastavljanje spiskova stradalih, istraživanje pitanja oduzete imovine itd. Za potrebe izrade sveobuhvatnog elaborata o počinjenim zločinima nad Jevrejima u NDH, Zemaljska komisija Hrvatske se obraćala svim jevrejskim opštinama na teritoriji njene nadležnosti radi saradnje i prikupljanja što više materijala o izvršenim zločinima nad Jevrejima, posebno od strane ustaša, Nemaca i Italijana.[46] Prema izveštaju iz 18. maja 1946. godine, ova komisija je dostavila Državnoj komisiji 7539 „Odluka" (od čega 5231 „Odluku" za Italijane).[47] Ovaj broj odluka nije bio konačan.

Ako u globalu sagledamo rad Zemaljske komisije Hrvatske, možemo izvesti jedan od zaključaka – najveći broj odluka koje je ova komisija donela su se odnosile na ratne zločince čiji su se počinitelji ili saučesnici nalazili u inostranstvu. Istoričarka Martina Grahek Ravančić je navela da, iako je Zemaljska komisija za Hrvatsku radila na otkrivanju svih počinjenih zločinaca na teritoriji koju je ona pokrivala, ne isključuje mogućnost uplitanja političkih interesa u ta pitanja, posebno u vreme nastajanja nove vlasti na ovim prostorima, u saradnji sa politikom Komunističke partije.[48]

Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini organizovana je 18. septembra 1944. u Miškovcima (kasnije sa sedištem u Novom Sadu) prema Pravilniku koji je propisao Glavni narodni oslobodilački odbor Vojvodine (GNOOV) u saglasnosti sa članom 9 Pravilnika o radu Državne komisije.[49] Organizovano je šest okružnih povereništava i šest anketnih komisija. Rad ove komisije je bio među složenijima, jer je pokrivala tri oblasti (Banat, Bačku i Baranju), što je iziskivalo formiranje više odseka: opšteg, propagandnog, statističkog, personalnog, ekonomsko-računskog i odseka za neprijateljsku imovinu. Na čelu svakog odseka se nalazio rukovodilac koji je zajedno sa referentima vodio odeljenje.[50] Nakon prve postave rukovodstva koje je kratko radilo, za predsednika Komisije je postavljen Petar Mijačević.

Posao istraživanja su obavljali mesni poverenici u svojim mestima principom „od vrata do vrata" i prikupljali podatke o zločinima prema formularu („prijavi"). Isti posao su obavljale i Anketna komisija i njene ekspoziture. Prikupljeni materijal je klasifikovan u osam grupa masovnih zločina u Bačkoj i Baranji i osam grupa u Banatu. Na osnovu dobijenih rezultata Anketna komisija je izrađivala elaborate o zločinima. Osnovni cilj je bio ispitati i rasvetliti uzroke masovnih zločina (politički, ideološki), pružiti logične zaključke o povredama međunarodnih konvencija i odgovornosti i prema priloženom materijalu identifikovati sve zločince koji su onda klasifikovani na

46 Hrvatski državni arhiv (HDA), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NRH Zagreb (306), (ZKRZ), kutija 15.

47 AJ, 110, 1–1, folijacija 495.

48 Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*, 108–109.

49 Arhiv Vojvodine (AV), Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini (183), 7433/1945.

50 AV, 183, pov. br. 3424/47, 7433/1945.

ratne zločince i narodne neprijatelje. Ustanovljena je podela na strane i domaće ratne zločince, prema kojoj su stranim ratnim zločincima smatrani funkcioneri okupatorskih vojski ili vlasti koji su prema stanovništvu jugoslovenske (okupirane) teritorije izvršili neki od zločina prihvaćen od strane međunarodne konvencije kao ratni zločin. Domaćim ratnim zločincima smatrani su domaći državljani koji su i sami uzeli učešće u izvršenju zločina od strane stranog okupatora. Komisija je izdala saopštenja o zločinima u Bačkoj i Baranji, knjigu o zločinima u Sremu, kao i druge referate. Uzeli su učešće i u organizovanju propagandnih izložbi.

Iz sačuvane arhivske građe možemo videti da je postojala redovna i uspešna komunikacija između ove komisije i Državne komisije, sa redovnom razmenom materijala. Iz ove prepiske možemo zaključiti da je komisija manjkala sa referentima koji su dovoljno dobro govorili nemački ili drugi strani jezik, budući da je na teritoriji koju je pokrivala Pokrajinska komisija Vojvodine najveći procenat zločina bio počinjen od strane stranih zločinaca ili jugoslovenskih građana koji su pripadali nacionalnim manjinama.[51] Do ukidanja, ova komisija je na svojoj teritoriji prikupila 416.327 prijava i donela 8812 odluka.[52]

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Srbije osnovana je 27. novembra 1944. godine odlukom Predsedništva Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) od 18. novembra i prema usvojenom Pravilniku na svojoj teritoriji obrazovala 15 okružnih i 101 sresko povereništvo.[53] Poseban značaj ove komisije ogleda se kroz rad anketnih komisija i komisija za istraživanje masovnih zločina (istraživanje zločina u logoru na Starom Sajmištu, prinudnog rada u Borskom rudniku, masovnog ubistva u Kragujevcu 20–22. oktobra 1941, zločina u Šapcu i Mačvi, streljanja u Bubnju, Kruševcu, Gornjem Milanovcu, Valjevu i drugim mestima).

Sačuvana je redovna prepiska između ove i Državne komisije, iz koje možemo videti da je postojala bliska saradnja, redovna razmena materijala, ali i zamerke upućene Zemaljskoj komisiji Srbije za povremene nepotpune dokazne pošiljke, odluke bez potpisa sekretara ili samo sa faksimilom predsednika komisije.[54] Ova komisija je dostavila 11.911 predmeta uglavnom pojedinačnih zločina (tako da su mnogi predmeti obuhvaćeni jednom odlukom).[55] Među obrađenim predmetima bila su i 103 referata o masovnim zločinima.

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu osnovana je 1. jula 1944. u Sanskom Mostu.[56] Budući da su ratna dejstva još uvek trajala, ova komisija se sastojala samo iz jednog tela koje je rukovodilo i radom anketnih komisija na terenu. U to vreme

51 AJ, 110, 6–9, folijacija 1027.
52 AV, 183, 7433/1945; AJ, 110, 1–1, folijacija 153.
53 AJ, 110, 2–3, folijacija 307.
54 AJ, 110, 2–3, folijacija 372.
55 AJ, 110, 1–1, folijacija 153.
56 Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*, 95.

je bio oslobođen samo severozapadni deo Bosne, Bosanska Krajina, pa se rad komisije odvijao na Kozari, Podgrmeču, u Drvaru, Ključ-Mrkonjiću, Livnu, Jajcu, Bugojnu i Prnjavoru. U ovim mestima formirane su komisije pri opštinskim ili gradskim narodnim oslobodilačkim odborima. Istovremeno su formirane i okružne komisije za severnu i južnu Hercegovinu, sa područnim opštinskim i gradskim komisijama.[57] Od maja 1945. godine Zemaljska komisija BiH je reorganizovana i premeštena u Sarajevo, gde je nastavila svoj rad. Pravilnik rada je usvojen 26. decembra 1945. godine, kada je organizaciono i finansijski prešla u sastav predsedništva Narodne vlade BiH.[58] Sreski narodni odbori u BiH su popunjavani iz redova boraca iz narodnooslobodilačke borbe, od kojih najveći broj njih nije bio kvalifikovan za ovaj posao. Za predsednika Komisije postavljen je Miloš Škorić.

Prema sačuvanim izveštajima, Zemaljska komisija za BiH je značajno zaostajala u radu u odnosu na ostale zemaljske komisije, pre svega zbog velikog obima posla i manjka stručnog osoblja. Takođe se dodatni problemi pominju u pismu Zemaljske komisije BiH upućenom svim područnim i sreskim komisijama: nepreciznost u kategoriji imena zločinaca, gde se usled nedostatka informacija u rubriku „zločinac" upisivalo „jedinica nemačke vojske", „ustaše" i dr. Postojao je i problem u prikupljanju materijala jer je izvestan broj stanovnika izbegao iz zemlje za vreme rata, naročito iz istočnog dela Bosne. Saobraćajne prilike su bile veoma loše i nije bilo okružnih komisija koje bi vršile nadzor nad sreskim odborima.[59] Zbog toga je Predsedništvo narodne vlasti odlučilo da odobri kredit za finansiranje 50 honorarnih službenika za oktobar, novembar i decembar 1945, ali nije bilo moguće naći toliko kvalifikovanih službenika. Nakon toga je upućena delegacija od 25 osoba zaposlenih u drugim zemaljskim komisijama da u roku od dva meseca osposobe postojeći kadar i ubrzaju njihov rad.[60] Na kraju, Zemaljska komisija BiH je dostavila ukupno 1129 odluka.[61]

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Makedoniju osnovana je 14. avgusta 1944. godine sa sedištem u Skoplju.[62] Na čelu komisije se nalazio Pavel Šatev, član Prezidijuma ASNOM-a.[63] Osnovano je osam okružnih komisija, 22 gradske i jedan broj nižih i opštinskih komisija.[64] Rad ove komisije nije moguće u potpunosti rekonstruisati. Ono što se može istaći jeste da je Državnoj komisiji dostavljeno 635 odluka o utvrđivanju zločina okupatora.[65]

---

57 AJ, 110, 2–3, folijacija 383.

58 Službeni list BiH 1/45, Odluka Zemaljskog AVNOBiH o uspostavljanju Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

59 AJ, 110, 1–1, folijacija 339.

60 AJ, 110, 1–1, folijacija 63.

61 AJ, 110, 1–1, folijacija 153.

62 Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*, 95.

63 Pavel Šatev je bio istaknuti makedonski revolucionar i anarhista, pripadnik levog krila VMRO. Pored funkcije predsednika Zemaljske komisije od proleća 1945. godine, pa do kraja 1946. bio je i ministar pravde NR Makedonije.

64 AJ, 110, 1–1, folijacija 549.

65 AJ, 110, 1–1, folijacija 153.

Oblasna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača obrazovana je odlukom Oblasnog odbora za Kosovo i Metohiju 11. jula 1945. godine sa sedištem u Prizrenu. Za predsednika komisije je izabran Zekerija Redža. Razlozi za kasnije osnivanje leže u bezbednosnim okolnostima: krajem 1944. godine dolazi do tzv. balističke pobune (masovne pobune Albanaca, sa glavnim žarištem u Drenici), zbog koje je na KiM mesecima bilo vanredno stanje i zavedena je vojna uprava.

Oblasna komisija je rad usmeravala shodno uputstvima Državne komisije, posebno u vezi sa zaključcima Konferencije održane u Beogradu od 18. do 20. jula 1945. godine, nakon koje su formirana sreska povereništva. Oblasna komisija je sarađivala sa nekoliko organizacija u podnošenju prijava i pronalasku ratnih zločina, obrazovala je tri anketne komisije: u Peći, Kosovskoj Mitrovici i Prištini, koje su, prema izveštaju upućenom Državnoj komisiji od 16. maja 1946. godine „završile svoj rad sa dobrim uspehom". Iz Komisije su takođe istakli da su „narodne vlasti uredno i sa vrlo malim zakašnjenjem izlazile u susret svim traženjima ove komisije".[66] U istom izveštaju navodi se da je celokupni prikupljeni dokazni materijal obrađen kroz odluke i referate, te da nije ostalo neobrađenih predmeta. Svi predmeti su iznošeni na odlučivanje pred Komisiju, koja je donosila odluke koji predmeti će biti upućeni Javnom tužiocu, a za one za koje su prikupljeni relevantni dokazni materijali izrađene su odluke. Komisija nije imala publicističku delatnost, niti foto-arhivu. Izuzev referata o odgovornosti Italijana za zločine „izvršene nad narodima Kosova i Metohije", ova komisija nije izdavala nikakva saopštenja niti publikacije.[67] U završnom izveštaju Državne komisije Dušan Nedeljković je naveo da „usled subjektivnih nedostataka i objektivnih poteškoća" nije bilo moguće dati precizne rezultate koliko je zločinaca počinilo zločine na ovoj teritoriji, kao i da su „prijavljeni rezultati daleko ispod stvarnosti ljudskih žrtava".[68] U periodu između jula 1945. i maja 1946. godine ova komisija je prikupila 10.019 prijava, proglašavajući 140 lica za ratne zločince (među njima je bilo 103 „domaća izdajnika", 17 Bugara, 13 Nemaca, šest Italijana i jedan Rumun).[69] S druge strane, do marta 1947. godine, Zemaljska komisija Srbije je registrovala 1076 Albanaca zločinaca (na njenoj teritorijalnoj jedinici), Zemaljska komisija Crne Gore 249, dok za teritoriju pod istragom Zemaljske komisije Makedonije nema sačuvanih podataka. Mnoge od ovih odluka su zatim revidirane, usled čega je broj albanskih ratnih zločinaca znatno umanjen, pa je Državna komisija evidentirala imena 247, odnosno 297[70] Albanaca.[71]

66 AJ, 110, 1–2, folijacija 545.

67 Бојковић, „Злочини албанских колаборациониста", 155.

68 AJ, 110, 1–1, Izveštaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za period 1943–1948, 81–85; Бојковић, „Злочини албанских колаборациониста", 154.

69 AJ, 110, 1–2, folijacija 545.

70 Broj od 297 albanskih zločinaca je naveden u: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, priredili Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, tom II (Beograd: Arhiv Jugoslavije: Printer comerc, 1998), 671–683.

71 Бојковић, „Злочини албанских колаборациониста", 156.

Na početku rada zemaljskih komisija postojao je problem nedovoljno aktivne propagandne delatnosti o radu komisija. Iako su u tom pogledu ulagani napori i stalno isticana važnost prijavljivanja zločina, stanovništvo je u početku uglavnom podnosilo prijave isključivo vezane za pričinjenu materijalnu štetu.[72] Postojao je problem i nedovoljne „vidljivosti" Državne komisije u republikama. Ona nije bila česta tema u slovenačkoj štampi, već je veći deo prostora za izveštavanje o rezultatima istraženosti zauzimala Zemaljska komisija Slovenije. Još manje prostora je ostavljano za informacije o radu ostalih zemaljskih komisija. Dešavalo se da se nekoliko meseci nije pojavljivala nijedna važna vest o radu Državne komisije. Posebna retkost su bile povratne informacije koje je saveznička štampa objavljivala o radu Državne komisije.[73] Iako se, kao što je bilo navedeno u Pravilniku, nastojalo da u organizaciji i metodologiji rada svih komisija bude što manjih razlika, do izvesnih disproporcija je ipak dolazilo, usled niza subjektivnih i objektivnih okolnosti: konfiguracije terena, kvaliteta kadrova, broja zaposlenih i materijalnih sredstava kojima su komisije raspolagale, kao i usled političkog i ideološkog pritiska.[74] To je uticalo i na nejednakost organizacione strukture, pa su tako na primer Zemaljske komisije Srbije i Hrvatske i Pokrajinska komisija Vojvodine, iako ne svugde, imale okružne, sreske pa delom i opštinske komisije ili povereništva, što nije bio slučaj sa zemaljskim komisijama Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Zemaljska komisija Slovenije imala je tri ispostave (Ajdovščina, Maribor i Kranj), a po okruzima, srezovima i opštinama referente koji su se bavili sabiranjem dokaza. Nivo aparata bio je i po zemaljskim i drugim komisijama drugačiji u zavisnosti od raspoloživih kadrova i drugih uslova.[75] Nedovoljno adekvatno profilisanih i obrazovanih kadrova, nedostatak osnovnih tehničkih sredstava, pitanja smeštaja istražnih organa prilikom istraživanja, uticali su na kraju i na rezultate. Pored manjeg broja visokokvalifikovanih i iskusnih stručnjaka, poslove su pretežno obavljali službenici bez dovoljno stručnog znanja i iskustva, a često i potpuni početnici.[76]

Iako se smatralo da je u prvim godinama rada razrešena većina nejasnoća oko načina rada, problemi u prikupljanju dokaznog materijala su postojali čak i tokom 1946. godine. Pored postojanja i dalje nepotpunih „odluka"[77], navođenja neadekvatnih krivica, dešavalo se i da zemaljske komisije

---

72 Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*, 123.

73 Guštin, „Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944–1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov", 120–121.

74 U jednom zahtevu se Zemaljska komisija Hrvatske obraćala Državnoj komisiji kazavši da ova komisija poseduje automobil, ali da su im potrebne automobilske gume, jer zbog stalne aktivnosti na terenu moraju imati vozilo. – HDA, 306, ZKRZ, GUZ, kutija 4.

75 Bajc, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", 392.

76 Bajc, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", 391.

77 Neretko se dešavalo da se odluke predaju bez datuma zločina, sa pogrešnim imenima, nedovoljno detalja ili formalnosti. Ovo je iziskivalo dopunjavanje podataka od strane Državne komisije ili dvostruki posao, vraćanje pomenutih odluka zemaljskoj komisiji na dopunu. To je za posledicu imalo dodatno kašnjenje u radu. Ovo se može povezati i sa neupućenošću onih koji su na tome radili. – HDA, 306, ZKRZ, GUZ, kutija 3.

nisu istraživale dokaze za neke veće zločince.[78] Kako je Državna komisija imala svoje servise u inostranstvu, koji su se bavili istraživanjem materijala za lica koja su odbegla u inostranstvo, dešavalo se da oni potražuju materijale za dopunu od Državne komisije, a da zemaljske komisije uopšte nisu ni slale materijale za ta lica. Te situacije su uglavnom smatrane vrlo hitnim, posebno ako se uzmu u obzir otežavajuće okolnosti pod kojima su radile delegacije (loša ili nedovoljna komunikacija sa tužilaštvima u inostranstvu).[79] Takođe se dešavalo da zemaljske komisije ne isporučuju određene materijale, pa je Državna komisija navela da je za jednu od zemaljskih komisija poznato da poseduje veliki broj fotografija o počinjenim zločinima, ali uprkos tome ih nisu poslali.[80]

Državna komisija je učestvujući u međunarodnim događajima držala aktuelnim pitanje kažnjavanja zločina na jugoslovenskoj teritoriji. Zato je neposredno uoči saziva konferencije Ujedinjenih naroda za mir izdala naređenje da se ubrza rad na utvrđivanju ratnih zločinaca i da se u što kraćem roku dovrši prikupljanje i sređivanje statističkih podataka o ratnim zločinima. Kako u narednom periodu nisu pristizali odgovori zemaljskih komisija, intenzivirano je podsećanje na ovaj posao. Ovo pitanje, međutim, nije u potpunosti završeno ni tokom 1946. godine.[81] Dodatne primedbe su stavljane na rad Zemaljske komisije BiH zbog slanja nesređenih podataka, koje su oni dobijali od opštinskih odbora. Slično je bilo i sa Zemaljskom komisijom Hrvatske. Prilikom analize dobijenih materijala i izradom konačnih rezultata za celu zemlju, primećeno je da su podaci „nepotpuni, pogrešni ili jednostavno nerealni". Zaključeno je da su u velikom broju slučajeva formulari popunjavani „od oka".[82] Makso Šnuderl, predsednik Zemaljske komisije Slovenije je takođe zabeležio da Zemaljska komisija za Makedoniju uopšte ne prikuplja dokaze o bugarskim zločinima.[83] Iako je Državna komisija uglavnom većinu odluka zemaljskih komisija o utvrđivanju ratnih zločina potvrđivala, postojale su i odluke koje je odbacivala. Nekada su se

78 Državna komisija je oktobra 1946. godine uputila dopis Zemaljskoj komisiji Hrvatske zbog nepravilno popunjenih odluka, dodavši da se ove greške stalno ponavljaju. „Ustanovili smo da se referenti koji sastavljaju odluke tako i organi koji iste kontrolišu ne pridržavaju dosadašnjih uputstava i pravila, niti služe šematizmima. Zbog toga se stalno dešavaju greške i propusti prilikom donošenja odluka, tako da Državna komisija jedan veliki deo istih mora preraditi ili dopuniti, što znači dvostruki posao". – AJ, 110, 7–10, folijacija 519; Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*, 121.

79 AJ, 110, 2–3, folijacija 436.

80 „Zar je potrebno naglašavati važnost te vrste dokaznog instrumenta…", bila je izjava Državne komisije. – Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*, 113.

81 U završnom formularu za „lišenje života" u rubrici „smrt u logorima" Zemaljske komisije Srbije navedeno je da su život izgubile 23 osobe koje su upućene u logor od strane Specijalne policije, što je bilo znatno manje od realnog broja. Takođe je u podacima Oblasne komisije KiM navedeno da iz sreza đakovičkog nije niko prinudno iseljen. Zato je Državna komisija tražila da se ponovo prikupe statistički podaci sa posebnim osvrtom na formular „lišenje života" koji je bio od najveće važnosti. – AJ, 110, 49–99, folijacije 2–3.

82 AJ, 110, 49–99, folijacija 12.

83 Makso Šnuderl, *Dnevnik 1941–1945*, knjiga II (Maribor: Založba Obzorja, 1994), 376.

vršile revizije tih odluka, pa bi odluke nakon ponovnog razmatranja i novih dokaznih materija bile prihvatane, a nekada se zaključivalo da odluka nije u potpunosti pravno ispravna. S druge strane, postojali su slučajevi da se mala količina dokaznog materijala za određena lica smatrala dovoljnim da se neko označi za zločinca. Pored stvarnih ratnih zločinaca i njihovih saradnika, među optuženima se našlo i mnogo osoba koje su se zbog različitog političkog razmišljanja, rada u administraciji okupatorske vlasti ili klasne pripadnosti našle na udaru režima.[84]

Veliki broj ratnih zločinaca, kako državljana neprijateljskih zemalja tako i domaćih, povukao se zajedno sa okupatorskom vojskom na teritorije pod savezničkom kontrolom, pa su Jugosloveni očekivali da će savezničke vlasti odmah predati te zločince domaćim vlastima, kako bi im bilo suđeno prema mestu počinjenih zločina. Ovo očekivanje je bilo dodatno pothranjeno time što su savezničke vlasti neposredno posle okončanja rata na zahteve jugoslovenskih vlasti dale svečane izjave sa obećanjima neodložnog ispunjenja jugoslovenskih zahteva za ekstradiciju svih ratnih zločinaca i njihovih pomagača.[85] U takvim okolnostima, Državna komisija je uspostavila intenzivnu saradnju sa Komisijom za ratne zločine Ujedinjenih nacija koja je pokrenula evidentiranje stranih državljana optuženih za počinjene ratne zločine.

Na zajedničkoj konferenciji Državne komisije i svih zemaljskih komisija organizovanoj septembra 1947. godine raspravljalo se o dotadašnjim rezultatima i doneta je odluka da se 1. novembra 1947. godine ukinu sve zemaljske komisije, a budući da je služba utvrđivanja ratnih zločina posle intenzivnog rada iscrpela sve resurse, predviđeno je i ukidanje Državne komisije 1. aprila 1948. godine. Nedugo nakon toga, svoj rad je završila i Komisija ujedinjenih nacija za ratne zločine u Londonu.[86]

Zaključak

Tokom čitavog trajanja rada komisija, prema nepotpunim podacima, jugoslovenske komisije su zajedno prikupile 938.828 proverenih prijava oštećenika i drugih građana, više od 548.902 svedočanstava, 18.949 dokumenata iz neprijateljskih izvora, više od 5816 fotografija ratnih zločinaca i zločina; znatan broj ekspertiza, zapisnika uviđaja, plakata, publikacija, kompleta štampe itd. Na osnovu toga je izrađeno 116.239 individualnih odluka kojima su utvrđeni dokazni materijali za oko 66.420 ratnih zločinaca, izdajnika i saučesnika, 166 tematskih referata i elaborata od kojih su mnogi imali značajnu vrednost pravnih i istorijskih monografija, 68 šematizama okupatorskih i izdajničkih organizacija, kartoteke, registre, inventare i sl.[87] U arhivi

[84] Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*, 123.
[85] AJ, 110, 29–52, folijacija 829.
[86] AJ, 110, 1–1, folijacija 125.
[87] AJ, 110, 1–1, folijacija 127.

Državne komisije registrovano je 25.875, od toga 8700 domaćih ratnih zločinaca. Od ovog broja oko 8000 su odluke Državne komisije, a ostalo iz rada zemaljskih komisija.[88] Na osnovu tog materijala tužilaštvo je podizalo optužnice kod vojnih, a zatim i kod civilnih sudova pred kojima su se vodili krivični postupci. U velikom broju sudskih postupaka izjave i dokazi koje su prikupile Državna i zemaljske komisije korišćeni su kao dokazni materijal.

Rad zemaljskih i pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača odvijao se u uslovima rata i revolucionarnih previranja i te okolnosti ostavile su svoj pečat na njemu. Velike razlike u efikasnosti i profesionalnosti, koje se javljaju među pojedinim komisijama, veran su odraz neravnomerne razvijenosti Jugoslavije, ali i određenih istorijskih osobenosti delova njene teritorije. Kroz rad ovih komisija nedvosmisleno je provejavao i složen odnos novih vlasti prema ratnim zločinima, u kojem su pragmatični, ideološki i dnevnopolitički obziri neretko odnosili prevagu nad težnjama za dosledno utvrđivanje odgovornosti i pravično kažnjavanje odgovornih.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.
- Arhiv Vojvodine. Fond 183, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini.
- Hrvatski državni arhiv. Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NDH Zagreb.
- Arhiv Republike Slovenije. Fond 1643, Predsedništvo Slovenski Narodnoosvobodilni Svet (Predsedništvo Slovenačkog narodnooslobodilačkog veća).

Objavljeni izvori

- Zečević, Miodrag i Jovan P. Popović. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom II. Beograd: Arhiv Jugoslavije: Printer comerc, 1998.
- Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945*, knjiga II. Maribor: Založba Obzorja, 1994.

Štampa i periodika

- *Službeni list BiH*, 1/45.

Izvori sa interneta

- Feljton „Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina tokom Drugog svjetskog rata (1945–1947)", objavljen u *Vijestima* od 23. septembra do 5. oktobra 2005. godine. Datum pristupa 5. 4. 2022. https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-od-1945/rad-crnogorske-komisije-za-utvrdivanje-ratnih-zlocina-tokom-drugog-svjetskog-rata-1945-1947-dragutin-papovic/.

[88] Цветковић и Девић, *ОЗНА: рейресија комунисшичкоī режима у Србији 1944–1946*, 74.

Literatura

- Bojković, Dušan. „Zločini albanskih kolaboracionista počinjeni tokom Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača". U *Civilne žrtve Drugog svetskog rata: (1939–1945). Zbornik radova*, uredili Marijana Stanković i Aleksej Jurjevič Bezugoljni, 145–167. Kragujevac: Spomen-park „Kragujevački oktobar", 2023. (Cyrillic)
- Vajs, Albert. „Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača". *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 9, br. 4 (1961): 387–400.
- Grahek Ravančić, Martina. *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944–1947*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.
- Guštin, Damijan. „Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944–1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov". *Prispevki za novejšo zgodovino* XXXIII, br. 1–2 (1993): 111–128.
- István Deák. *Europe on trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*. Westview Press, 2015.
- Lojić-Duraković, Saima. „Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: osvrt na osnivanje, organizaciju i djelovanje". *SPECTO*, br. 1. (2024): 41–56.
- Milićević, Nataša. *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944–1950*. Beograd: INIS, 2009. (Cyrillic)
- Simić, Bojan. *Stojadinović u Argentini*. Beograd: Institut za evropske studije, 2022. (Cyrillic)
- Stambolija, Nebojša i Boris Tomanić. „Žrtve Drugog svetskog rata u Niškom okrugu". *Leskovački zbornik* LXIV, sveska 2 (2024): 99–119. (Cyrillic)
- Tomanić, Boris. „Kvantifikacija zločina u Kruševačkom okrugu prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača". *Župski zbornik, nova istraživanja* (2020): 131–152. (Cyrillic)
- Tomanić, Boris i Nebojša Stambolija. „Kvantifikacija zločina pripadnika Srpske dobrovoljačke komande/korpusa prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača". *Godišnjak za istraživanje genocida* 12, br 2 (2020): 321–344. (Cyrillic)
- Cvetković, Srđan. „Represija komunističkog režima u Srbiji na kraju Drugog svetskog rata sa osvrtom na evropsko iskustvo". U *1945. Kraj ili novi početak? Zbornik radova*, uredio Zoran Janjetović, 45–89. Beograd: INIS: Muzej žrtava genocida, 2016. (Cyrillic)
- Cvetković, Srđan i Nemanja Dević. *OZNA: represija komunističkog režima u Srbiji 1944–1946: dokumenti*. Beograd: Catena mundi: ISI, 2019. (Cyrillic)

Summary

Tamara Stojanović

The work of the Land and Province Commissions for investigating of the Crimes committed by the Occupiers and their Collaborators in the process of WW2 War Crimes in Yugoslavia investigation

Abstract: The State Commission for Investigation of Crimes committed by the Occupiers and their Collaborators (State Commission) was established in November 1943. Shortly thereafter, subordinate territorial commissions were formed within the republics and provinces to conduct in-depth investigations and document specific mass crimes: land and inquiry commissions. Drawing primarily on unpublished archival materials from Serbia and Croatia, this paper examines the specificities and challenges of these commissions and offers a comparative analysis of the results of their work. The analysis leads to the conclusion regarding the significant influence of international relations and daily political instrumentalization of the commissions' work. This paper aims to fill certain "historiographical gaps" related to the early post-WW2 years, as well as to highlight the complex relationship that post-war authorities had regarding the issue of war crimes committed between 1941–1944 and the responsibility for them. It also seeks to present the role State Commission had as an instrument of revolutionary struggle.

Keywords: The State Commission for Investigation of Crimes committed by the Occupiers and their Collaborators, Republic Commissions, Yugoslavia in World War II, war crimes, criminals.

The State Commission for Investigation of Crimes committed by the Occupiers and their Collaborators was an investigative body whose work was of immeasurable importance for documenting the war crimes committed on the territory of Yugoslavia during World War II. At the same time, it was an instrument that the post-war communist authorities used to settle scores with ideological and class enemies, a means of discrediting political opponents and social groups believed to pose a threat to the revolution and the new order. The decisions and statements of the State Commission were often framed in that spirit, using ideological terminology and numerous disqualifying epithets to label both actual war criminals and political opponents of the communists. In newspaper reporting on the work of the State Commission, there is a noticeable tendency towards additional daily political use of war crime issues, as well as an adaptation of narratives and the selection of topics to current political needs.

UDK: 299.5(497.11)"1944/1955"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.min.109-132

Ratko MINIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini
sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici
minicratko96@gmail.com
ORCID: 0009-0007-6404-0756

Sekularizacija u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu (1944–1955)

Apstrakt: U radu se, na osnovu relevantnih izvora i literature, analizira i prikazuje proces sekularizacije na području Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza u prvoj deceniji nakon dolaska Komunističke partije Jugoslavije na vlast u navedenim srezovima. Sekularizacija je bila jedan od prioritetnih ciljeva novouspostavljene vlasti. To je bio izuzetno složen i težak proces zbog velike ekonomske i kulturno-prosvetne zaostalosti, snažnih verskih predrasuda i antagonizama i posledica međusobnih ratnih sukoba između pravoslavnog i muslimanskog življa i stradanja stanovništva. U radu se razmatraju strategija, metode, organizacija, slabosti, poteškoće i rezultati koje su komunističke vlasti, tokom prve decenije vladavine, postigle na planu sekularizacije u ovom delu Srbije.

Ključne reči: Sekularizacija, Komunistička partija Jugoslavije, pravoslavlje, islam, Novi Pazar, Sjenica, Tutin

Uvod

Usled snažnog uspona racionalizma i prosvetiteljskih ideja, uticaj religije na svakodnevni život postepeno je slabio od kraja 19. veka. Tokom 20. veka, u javnoj sferi, religija je ustupila mesto ideologijama.[1] Ishod Drugog svetskog rata na jugoslovenskom tlu značio je dolazak na vlast ideološki jasno profilisane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Jedan od imperativa nove vlasti bila je i sekularizacija.

[1] U 19. i 20. veku evropski narodi su se sve više definisali u terminima jezika i kulturne tradicije, a sve manje preko verske pripadnosti. Tokom 19. veka preovladalo je uverenje da „čovečanstvo ulazi u fazu racionalizma, pragmatizma i sekularizma", da bi u 20. veku u javnoj sferi religija ustupila mesto ideologiji. Velike sekularne ideologije: liberalizam, socijalizam, fašizam i druge dominirale su političkom debatom i obezbeđivale modele kako će države organizovati svoje politike i ekonomije. – Мирослава Малешевић, „Хришћански идентитет секуларне Европе", *Гласник Етнографског института САНУ* 55, бр. 1 (2007): 16.

U literaturi se može naći ogroman broj definicija sekularizacije. U osnovi, pojam sekularizacija se najčešće koristi za odnos između države i religije u kojem je religija u potpunosti odvojena od javne vlasti i predstavlja privatnu stvar pojedinca. Sekularizacija se manifestuje: „a) slabljenjem značaja koji ima religija na delatnost nereligioznih uloga i institucija, kao što su država i ekonomija, b) slabljenjem uticaja religioznih ustanova na društvo, i c) opadanjem obima angažovanja ljudi u religioznoj praksi, izlaganjem religioznih verovanja i upravljanjem drugim aspektima ljudskog života koji su ispunjeni takvim verovanjima".[2]

Politika KPJ prema verskim zajednicama bila je zavisna od teorije. U tom smislu teorijske postavke marksizma[3] i lenjinizma[4] ključne su za razumevanje njene prakse. Tokom međuratnog perioda, usled pretežno ilegalnog delovanja i borbe za opstanak, KPJ nije posvećivala previše pažnje religiji. Kao ključne aspekte međuratnog programa mogli bismo navesti: „odvajanje crkve od države i škole od crkve, konfiskacija imovine verskih zajednica, ravnopravnost konfesija i sloboda veroispovedanja i posredno eliminacija crkve iz političkog života zemlje".[5] Za vreme Drugog svetskog rata KPJ je bila obazriva prema verskim zajednicama. Iskazivan je pretežno afirmativan stav prema religiji, verskim predstavnicima, običajima i zajednicama.[6] Međutim, od 1944. godine taj odnos počinje da poprima drugačiji karakter. Do promene je došlo krajem 1944. i početkom 1945. godine, kada se veliki deo Jugoslavije našao pod kontrolom nove vlasti. Prethodno ponašanje bilo je rezultat pragmatizma. Komunisti nikada nisu odstupili od svojih osnovnih stavova i načela u pogledu ateizma, revolucije i borbe za vlast. „Vreme i prilike određivali su taktiku i odnose", zaključuje istoričarka Radmila Radić.[7]

---

2 Сава Аксић, „Секуларизација државе (појам, узроци и последице)", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 57, бр. 80 (2018): 188.

3 Marksizam se prema religiji odnosio indiferentno. On je „religiju video kao laž, magičnu pseudonauku, transcendentnu metafiziku, koja sobom nosi kompletno pogrešnu moralnost". Marks je smatrao da borba protiv religije ne sme biti nasilna jer će religija „iščezavati u onoj meri u kojoj se bude razvijao socijalizam". – Радмила Радић, *Држава и верске заједнице: 1945–1970*, I–II (Београд: ИНИС, 2002), I/110.

4 Za razliku od marksizma, lenjinizam je poprimio militantan karakter. Lenjinov stav prema religiji bio je dvostran. S jedne strane „on je naglašavao da ni pod kakvim okolnostima ne možemo smatrati religiju privatnom stvari u odnosu na radničku partiju i požurivao je revolucionarnu elitu da menja svest radničkih masa i da uspostavi ateistički, naučni pogled na svet u njihovim glavama". S druge strane je naglašavao da „borba protiv religije i crkve mora biti podređena generalnim ciljevima partije". – Радић, *Држава*, I/111.

5 Радић, *Држава*, I/126.

6 U partizanskim jedinicama učestvovali su sveštenici. Oni su obavljali sveštеničke dužnosti, venčavali, sahranjivali, itd. Naredbom od 23. 6. 1942. uvedena je funkcija verskih referenata u partizanske jedinice. Prema nekim mišljenjima, njihov zadatak nije bio da vrše obrede, već propagandu. Krajem 1942. osnovan je i Verski odsek, koji je nakon prvog zasedanja AVNOJ-a pripojen Izvršnom odboru AVNOJ-a. Odsek je slao poslanice pravoslavnima, katolicima i muslimanima za vreme najznačajnijih praznika, uputstva za verske službenike, crkvene kalendare i dr. U partizanskim jedinicama su se tokom 1943. godine, a i kasnije slavili pravoslavni i katolički Božić, Badnje veče, Kurban Bajram i drugi verski praznici. – Радић, *Држава*, I/124–138.

7 Радић, *Држава*, I/138.

Tokom socijalističkog perioda bilo je teško naći nekoga ko se naučno interesovao za verski život u Jugoslaviji.[8] Zbog nedovoljne zainteresovanosti za tematiku verskih zajednica na prostoru socijalističke Jugoslavije, prva istraživanja o tome objavljena su u inostranstvu.[9] Značaj i uticaj religije u procesu raspada Jugoslavije, ali i na svakodnevni život u periodu tokom i nakon devedesetih godina uslovili su ogroman broj publikacija vezanih za radove posvećene religiji. Ideološki revizionizam, kao posledica opštih tendencija u društvu, uslovio je da značajan broj tih dela ne bude naučno utemeljen. U moru nenaučnih pojavili su se i stručni radovi koji zaokružuju različite probleme u oblasti religije ili u oblastima usko povezanim sa tematikom religije.[10] Određen broj tih radova bavi se problemom vere i verskih zajednica u socijalističkom periodu,[11] kao i sekularizacijom.[12]

---

8 U dosta oskudnoj literaturi izdvajala su se sociološka, pravna, politikološka i filozofska istraživanja i razmatranja. U tim oblastima možemo istaći rad Esada Ćimića i njegova dela: *Društvo i religija. Marksistička kritika religije*; *Socijalističko društvo i religija* i *Drama ateizacije*. Kada su u pitanju verske zajednice, jedine postojeće sintetičke studije u tom vremenskom periodu objavljene su o politici Vatikana na jugoslovenskom prostoru i o Katoličkoj crkvi. Vidi: Viktor Novak, *Magnum Crimen* (Zagreb: Viktor Novak, 1948). Interesovanje za religijske teme ponovo se javlja od osamdesetih godina. Tada se pojavljuju zbornici radova, monografije i prilozi, poput zbornika radova *Religija i društvo* objavljenih u Zagrebu (1987) i Beogradu (1988).

9 U Velikoj Britaniji od strane Stele Aleksander (Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since: 1945*), a u Nemačkoj od strane istoričara Srpske pravoslavne crkve Đoka Slijepčevića (*Istorija Srpske pravoslavne crkve 1–3*).

10 Radovi Radmile Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, Dragana Novakovića, *Islamska verska zajednica na jugoslovenskom prostoru: 1878–1991*, Dragoljuba Živojinovića, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast: 1941–1958* i Nikole Žutića, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946.* samo su neki od primera.

11 Dragan Novaković, „Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obaveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 36, br. 2 (2004): 463–471; Драган Новаковић, „Школовање студената Исламске заједнице из СФРЈ у иностранству", *Зборник Матице српске за друштвене науке* 120 (2006): 287–303; Radmila Radić, „Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina", u *Dijalog povjesničara – istoričara. knj. 2, Pečuh, 19.–21. studenoga 1999.* ur. Hans-Georg Fleck i dr. (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000), 653–670; Радмила Радић, „Верски живот у Југославији према извештајима епископа Српске православне цркве за 1953. и 1972. годину", *Токови историје* 22, br. 1 (2014): 11–51; i drugi.

12 Shodno celokupnoj situaciji istraživanja vere i verskih zajednica u periodu do osamdesetih godina prošloga veka, problemu sekularizacije nije posvećivana značajna pažnja. S vremena na vreme su se pojavljivali radovi poput članka Vladana Popovića, „Светосавље, национализам и секуларизација нашег друштва", *Теолошки погледи: двомесечни верско научни часопис* 1, br. 6 (1968): 373–401; i monografije *Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu* (Zagreb: Centar za društvena istraživanja Sveučilišta, 1979). Pojačan uticaj religije od osamdesetih godina na jugoslovenskom prostoru uslovio je da se govori sve više o pojmovima sekularizacije i desekularizacije. Radovi Vjerana Katuranića, „Marksizam i sociologija: državna ideologija i sekularizacija", *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 31, br. 2–3 (1989): 359–370; Đorđević Dragoljuba, „Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva", u *Religija i razvoj*, ur. Bogdan Đurović (Niš: JUNIR, 1995), 14–21. samo su od nekih koji se bave problemom (de)sekularizacije na jugoslovenskom prostoru.

Kraljevina Srbija je oslobodila prostore Deževskog (Novi Pazar i okolina), Sjeničkog (Sjenica i okolina) i Štavičkog (Tutin i okolina) sreza 1912. godine.[13] Kasno oslobođenje uslovilo je ekonomsku, socijalnu i kulturnu zaostalost u odnosu na druge krajeve jugoslovenske države, kako u monarhističkom,[14] tako i socijalističkom[15] razdoblju. Kao rubni delovi Jugoslavije, krajevi su dugo vremena bili van radara značajnijih naučnih istraživanja. Retko ko je pisao o Novom Pazaru i okolini, a još ređe o Tutinu i Sjenici.[16] Zasebnih naučnih radova o položaju vere i verskih zajednica na prostoru tri navedena sreza tokom socijalističkog perioda nema. Međutim, obiluje mnoštvo publicističkih radova i novinskih članaka, što dovodi do zaključka da je prevashodno lokalna, ali i šira javnost bila zainteresovana za ovu temu. Ukoliko tome dodamo okolnosti koje su karakterisale ovo područje nakon Drugog svetskog rata (ekonomska zaostalost, konzervativno i verski fanatizovano stanovništvo koje živi na multikonfesionalnom području), jasno je zašto smo se opredelili za navedenu temu. Nadamo se da rad može biti od koristi za buduća istraživanja prostora Novog Pazara, Sjenice i Tutina, istorije i razvoja jugoslovenske države i društva, kao i problematike vere, verskih zajednica i sekularizacije. Na osnovu izvorne arhivske građe i relevantne naučne literature pokušali smo da analiziramo i prikažemo proces sekularizacije na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza tokom prve decenije vladavine Komunističke partije Jugoslavije.

---

13 Više o teritorijalno-administrativnoj podeli u: *Водич историјског архива „Рас" Нови Пазар* (Нови Пазар: Историјски архив „Рас", 2008), 47–55.

14 O nedostatku savremenih puteva i komunikacija, privrednoj i društvenoj nerazvijenosti i zapostavljenosti ovih oblasti od strane državnog rukovodstva tokom međuratnog perioda ukazivali su istaknuti intelektualci i drugi pojedinci. Detaljnije: Милић Петровић, „Рашка област у југословенској држави 1918–1941: стање и проблеми", *Архив: часопис Архива Југославије* 8, бр. 1/2 (2007); Милић Петровић, „Рашка област у југословенској држави 1918–1941", *Архив: часопис Архива Југославије* 9, бр. 1/2 (2008).

15 O zaostatku u odnosu na druge jugoslovenske oblasti rečito govori podatak da su sve tri opštine dobile status privredno nerazvijenog područja 1961. godine. On nije prevaziđen tokom postojanja socijalističke Jugoslavije. Tako je 1981. godine Sjenica ostvarivala 41,7%, Tutin 24% i Novi Pazar 58,2% proseka dohotka SR Srbije van teritorija SAP. Nezaposlenost je bila velika. Primetna je bila slaba razvijenost putnog saobraćaja, PTT mreže i drugih vidova komunikacija i veza, a poljoprivreda je pretežno bila zasnovana na tradicionalnom načinu proizvodnje. – *Службени гласник СРС* 49/1984.

16 Radovi o navedenim krajevima pretežno se mogu naći u lokalnim naučnim časopisima koji izlaze ili su izlazili: *Novopazarski zbornik, Zbornik Sjenice* i *Tutinski zbornik.* Prva monografija o Novom Pazaru interdisciplinarnog karaktera *Novi Pazar i okolina* nastala je tek u periodu socijalizma, 1969. godine. U narednom razdoblju sve je više naučnih radova i monografija koje predstavljaju novopazarski kraj iz ugla svojih raznovrsnih naučnih disciplina. Vidi: Нина Аксић, „Истраживање Новог Пазара и околине – некадашњи и савремени изазови", *Гласник Етнографског института САНУ* 66, бр. 1 (2018): 228–234. Do izlaska knjige Ejupa Mušovića, *Tutin i okolina* 1985. godine o tutinskoj opštini, ranije Srezu štavičkom nikada nije pisano u vidu posebne celine. Veće interesovanje za tutinski kraj usledilo je tek u periodu nakon raspada Jugoslavije. Značajnijih zasebnih radova za područje Sjenice tokom socijalističkog perioda nije bilo. U periodu nakon 2000. godine izdvajamo zbornik radova *Сјенички крај: антропогеографска проучавања: научна монографија*, 2004.

Početak izgradnje nove vlasti i položaj vere i verskih zajednica na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza (1944–1946)

Prostori Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza našli su se pod kontrolom KPJ krajem 1944. godine. Komunisti su zatekli nisku kulturno-prosvetnu i ekonomsku razvijenost kraja uzrokovanu teškim nasleđem iz prošlosti. Kulturno-prosvetnu zaostalost[17] najbolje oslikava procenat nepismenih. Po poslednjem međuratnom popisu, 1931. godine, nepismenih je bilo u Deževskom srezu oko 78%, Sjeničkom 83% i Štavičkom 89%.[18]

Tokom osmanskog perioda muslimansko stanovništvo u ovim krajevima postalo je većinsko. I pored izvesnih privilegija koje su uživali kod osmanskih vlasti i muslimani su se nalazili u veoma teškom ekonomskom položaju. Kako je isticao Milovan Đilas, stanovnici „Sandžaka su i dalje ostavljali agi trećinu, caru desetinu i bogu, odnosno hodži i popu, božije...”[19] Religijom se prevladavala teška svakodnevica. Nakon stvaranja Kraljevine SHS religija je nastavila da igra izuzetno važnu ulogu u privatnom i javnom životu. Na primer, program i praksa jugoslovenske stranke dominantne među muslimanskim stanovništvom Bosne i Hercegovine – Jugoslovenske muslimanske organizacije u velikoj meri bili su verski obojeni. U početnom periodu Kraljevine na prostoru tri navedena sreza među muslimanskim stanovništvom dominantna je bila partija Džemijet, čija je ideološka baza zasnovana na religioznoj osnovi.[20] Verske škole su redovno i legalno radile. Veronauka se izučavala u redovnim školama.[21] Uticaj religije na javni život vremenom je uzrokovao sve veće i izraženije podele među stanovništvom koje će eskalirati u otvorene sukobe za vreme Drugog svetskog rata.[22]

Drugi svetski rat na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza imao je i karakter verske borbe. Između jedinica ravnogorskog pokreta sa jedne i albanskih i muslimanskih oružanih snaga sa druge strane odvijali su se nemilosrdni

---

17 Više o ovome: Саит Качапор, *Школство у Новом Пазару и околини: од 1918 до 1941. године* (Нови Пазар: Музеј Рас, 1987).

18 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine* (Beograd: Državna štamparija, 1938): 121, 126, 127, https://publikacije.stat.gov.rs/G1938/Pdf/G19384001.pdf.

19 Милован Ђилас, „Културни ниво Санџака”, *Санџак*, 15. 7. 1932.

20 Osnivački kongres muslimana sa juga održan je 17. 12. 1919. Na kongresu su postavljeni zahtevi: „da se obezbedi autonomija (koja bi pretpostavljala i vezu sa verskim središtem u Carigradu), da se vakufima vrate dobra kojima su oni nekad upravljali, da se ishodi autonomija muslimanskog školstva, da se obeštete sopstvenici od oduzeta imanja (i to u kratkom roku od svega godinu dana), da se što više zemlje ostavi vlasnicima koji bi želeli da zemlju obrađuju i da se na predstojećim opštinskim izborima postave i kandidati muslimani”. – Богумил Храбак, *Џемијет: орīанизација муслимана, Косова, Меīохије и Санџака: 1919–1928* (Београд: Б. Храбак, 2003), 81–82.

21 Качапор, *Школство*, 14.

22 Vidi: Мухамед Абдагић, „Културно-политички рад студената и омладине између два рата, односно у вријеме од 1935. до 1941. године”, *Зборник Сјенице: наука, култура, умеīности* 6/7 (1990/1991): 63–81.

sukobi.[23] Jasno izražen verski karakter navedenih jedinica bio je potpuno stran partizanskom pokretu koji na ovim prostorima nije imao značajnije uporište.[24]

U jeku političke borbe za priznanje nove Jugoslavije, maja 1944. godine, Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) odlučuje da težište borbi prenese na Srbiju. „Borba za Srbiju" je, između ostalog, vođena i na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza.[25] Delovanje NOVJ dovelo je do približavanja i početka pregovora o saradnji četničkih komandi i vođstva lokalnih muslimanskih jedinica. Pregovori su u određenoj meri urodili plodom, ali do značajnije saradnje ipak nije došlo. Tokom pregovora uloga vere imala je značajnu, ali dvojaku ulogu. S jedne strane, strah od komunističke ideologije uslovljavao je približavanje suprotstavljenih strana, ali jasna podela po verskoj dijagonali i želja za osvetom onemogućavale su postizanje i sprovođenje dogovorenog.[26]

Jedinice NOVJ su uspešno prodrle kroz tri sreza. Novi Pazar, Sjenica i Tutin oslobođeni su do kraja 1944. godine. Slabost partijskih organizacija, koje su formirane po dolasku partizanskih jedinica u ove krajeve, ali i nepoverenje u malobrojne članove, opredelili su KPJ da pošalje istaknute političke radnike u cilju učvršćivanja vlasti. Stoga su početne korake u organizovanju vlasti, ideološkom oblikovanju i izgradnji novog sistema preuzeli na sebe rukovodioci sa strane.[27] Konsolidaciju vlasti KPJ olakšali su prelasci članova nekadašnjih muslimanskih jedinica, četničkih i drugih formacija u redove partizanskih jedinica.[28]

Organizacija KPJ se od samog početka na terenu susrela sa nepoverljivim i, kako je nova vlast percipirala, „nelojalnim" stanovništvom. To se posebno odnosilo na muslimansko stanovništvo.[29] Srpsko stanovništvo

---

23 Više o ovome: Милутин Живковић, *Сшара Рашка йод ишалијанском окуйацијом: 1941–1943*, I–II (Београд: Catena mundi, 2020).

24 Na teritoriji Sjeničkog sreza nakon okupacije bila su svega dva člana KPJ koji su se vratili u svoj kraj: Jezdimir Lović i Radomir Avramović. U Štavičkom srezu je privremeno boravio član KPJ iz ovog kraja Bogoljub Čukić, ali se u njemu nije dugo zadržao. Partijske ćelije na prostoru Sjeničkog i Štavičkog sreza nisu postojale. Stanje nije bilo bolje ni na prostoru Deževskog sreza. U Novom Pazaru je formirana partijska ćelija u junu 1941. godine koja je brojala svega 6 članova. Usledilo je njeno gašenje i osnivanje nove. Deževski srez ostaje bez partijske ćelije 1943. godine, kada većina članova biva uhapšena. Više o ovome: Мирко Ћуковић, *Санџак* (Београд: Нолит, 1964).

25 Милан Гулић, *Југословенска држава: 1918–2006: од Прводецембарског акта до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 418–431; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 2 Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941–1945* (Beograd: Nolit, 1988), 303–324.

26 Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније" и окуйиране Србије: Нови Пазар, Туйшин и Ибарски Колашин (1941–1944)* (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018), 347–361.

27 Istorijski arhiv „Ras" Novi Pazar (IARNP), Zbirka hronika (ZH), Referat V. Popovića: Hronika Tutina i sreza Štavičkog, 326–327; IARNP, ZH, Referat S. Čekanovića: Hronika Sjenice, 484; *Нови Пазар и околина* (Београд: Књижевне новине, 1969), 369, 374.

28 Живковић, *Између „Велике Албаније"*, 373–374.

29 IARNP, Sreski komitet Saveza komunista Srbije sreza Novi Pazar (235), kutija 6, Politički izveštaj Gradske partijske konferencije, 25. 11. 1948, 8.

iskazivalo je veću podršku novoj vlasti, ali ju je tumačilo „na pogrešan način".[30] Međutim, ni Srbi nisu bili u potpunosti lojalni novoj vlasti, čemu svedoče aktivnosti mnogobrojnih antikomunističkih grupa koje su na ovim prostorima delovale u poratnom periodu.[31]

Krajem decembra 1944. i početkom januara 1945. otpočelo je formiranje masovnih organizacija i uključivanje ogromnog broja ljudi u javni život nove države. Prilikom saradnje sa širokim masama akcenat je prevashodno stavljan na rad sa omladinom za koju se smatralo da će biti sklonija prihvatanju novijih ideja. Međutim, omladina nije imala velikog uticaja na mesno stanovništvo. Stoga su bitnije funkcije u masovnim organizacijama obično prepuštane starijim ljudima sa ugledom i uticajem u narodu, pri čemu se gledalo na njihovo držanje tokom rata. Neretko su za te funkcije birani i verski velikodostojnici. Tako je delegat Sreza štavičkog na Prvom kongresu Narodnog fronta bio mula Mano Muratović, hodža iz Delimeđa.[32]

Verski praznici su se normalno slavili i nije bilo nikakve prepreke za to, čak i za članove KPJ. „Prvi put u životu sam okusio rakiju i opio se 19. decembra 1945. na Svetog Nikolu. Tih godina smo išli na slave i od Bajrama kod građana, tek kasnije je došla naopaka direktiva da komunisti ne smeju ići na slave niti ih smeju slaviti u svojim kućama", priseća se Ramiz Crnišanin, istaknuti komunistički politički radnik.[33] Verski praznici su tokom 1945. dobili i prostor u regionalnom informativnom glasilu *Bratstvo*. Naravno, proslava praznika je poistovećivana sa tekovinama NOB-a. Opisivana je „prva ramazanska noć u slobodi" i kako je deljena ramazanska pomoć muslimanskoj sirotinji.[34]

Sprovođenje novih ideoloških ideja otpočelo je prvo na polju prosvete. Zbog nedostatka nastavničkog kadra verski predstavnici su obavljali učiteljske dužnosti u pojedinim mestima, što je uslovljavalo prisutnost religije u školskom sistemu.[35] Krajem decembra 1944. godine Povereništvo za prosvetu pri Antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) donelo je privremenu odluku po pitanju verske nastave. Odlučeno

---

30 Način „pogrešnog tumačenja" slikovito predstavlja Izveštaj II partijske konferencije KPS Deževskog sreza. „Nasleđena situacija iz rata bila je očajna. Situaciju u rukama imali su za vreme rata Muslimani. Uzajamnim ubijanjem stvorila se smrtna ogorčenost jednih protiv drugih. Za ovo su sve bili krivi Nemci koji su potpirivali i jedne i druge, čemu je 1941 godine bio očit primer. Zbog toga što je više zala bilo počinjeno sa strane Muslimanskih izdajnika i zbog nedovoljne političke svesti, Srbi su bili shvatili naš dolazak kao svoje oslobođenje, a ne kao i oslobođenje Muslimana." – IARNP, Sreski komitet Saveza komunista Srbije sreza Novi Pazar (235), kutija 6, Politički izveštaj Gradske partijske konferencije, 25. 11. 1948, 8.

31 Ramiz Crnišanin, *Tijesna čaršija* (Novi Pazar: Damad, 1992), 146–147.

32 „Чим је друг Тито прекорачио праг, увјерио сам се преко његове слике да је он", *Братство*, 17. 8. 1945.

33 Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 136.

34 Х. Гузоњић, „Рамазански разговори", *Братство*, 17. 8. 1945; „Рамазанска помоћ муслиманској сиротињи", *Братство*, 17. 8. 1945.

35 IARNP, ZH, Referat V. Popovića: Hronika Tutina i sreza Štavičkog, 353–354.

je da „verska nastava ne bude više u državnim školama deo nastavničkog programa".[36] Prateći navedene smernice, na sastanku Sreskog komiteta SKOJ-a Štavičkog sreza od 21. februara 1945. godine kritikovana je delatnost pojedinih učitelja u novootvorenim školama. „Naglašeno je da se u nekim uz ostale predmete predaje i arapski i veronauka te je rešeno da se uz pomoć gradske partijske ćelije obiđu škole i ukaže se učiteljima na zastranjivanje."[37] Povereništvo pri ASNOS-u je februara meseca promenilo odluku, pa je odlučeno da nastava veronauke bude fakultativnog tipa. Prema podacima Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve (Sinod) „za učenje veronauke prijavilo se 1945. oko 90 odsto učenika, ali veronaučna nastava nije mogla da bude izvođena zbog vlasti".[38] U periodu nakon donošenja odluke o veronauci kao izbornom predmetu Sreski narodnooslobodilački odbor Deževskog sreza održao je konferenciju prosvetnih radnika, 22. aprila 1945. Odbor je odlučio da se „verski poglavari, hodže i popovi, obaveste da se veronauka ne može predavati u školama, da se deca ne mogu poučavati u mektebima".[39]

Ubrzo je došlo do zatvaranja mekteba. Komunisti nisu imali pozitivan stav prema njihovom radu. Mektebi su, prema shvatanju komunista, imali za cilj da stvaraju dobre vernike, dok im je obrazovanje bilo sporedna stvar.[40] Tokom 1945. godine na prostoru Novog Pazara radila je i medresa u kojoj se pripremao kadar za buduće verske službenike i veroučitelje. Do njenog zatvaranja došlo je 1946. godine,[41] čime je otežano školovanje verskog kadra kod muslimana.

Promene nisu zaobišle ni proslavu Svetog Save kao školskog praznika. Na osnovu direktive Agitpropa CK KPJ određena je proslava ovog praznika za 1945. godinu prema kojoj je ona u školama trebalo da bude u potpunosti odvojena od verskog obreda. Na intervenciju Sinoda, dva dana uoči praznika, odlučeno je ipak da će se Sv. Sava proslaviti sa verskim obredima.[42] Uputstvom Ministarstva prosvete Narodne Republike Srbije za 1946. godinu o načinu proslavljanja Sv. Save ponovo je određeno da se verski obredi neće obavljati pošto se škola odvaja od crkve.[43] List *Bratstvo* opisao je jednu takvu proslavu. Na osnovu članka moglo bi se zaključiti da se tu više radilo o nekakvoj „pionirskoj priredbi" i slavljenju tekovina revolucije negoli o samoj pro-

36 Радић, *Држава*, I/189.

37 IARNP, ZH, Referat V. Popovića: Hronika Tutina i sreza Štavičkog, 353–354.

38 Радић, *Држава*, I/191.

39 IARNP, ZH, Referat V. Nedovića: Hronika narodnooslobodilačkog rata u Novom Pazaru, 321.

40 IARNP, Narodni odbor Sreza deževskog (5), kutija 89, Izveštaj grupe školskih inspektora o radu škola i kulturno-prosvetnim prilikama u srezu deževskom, 1955, 4.

41 Fatih Hadžić, *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku* (Rožaje: Avlija, 2013), 78–79.

42 Радић, *Држава*, I/226.

43 Упутство министарства просвете НРС из 1946. године о начину прослављања Св. Саве у школама, *Зайисници са седница Комисије за верска йишања НР/СР Србије 1945–1978. їодине*, пр. Радмила Радић и Момчило Митровић (Београд: ИНИС, 2012): 589.

slavi Sv. Save.[44] Tako je 1946. godina istovremeno bila prva i poslednja tokom socijalističkog perioda da su se lik i delo Sv. Save javno obeležavali na prostoru Deževskog sreza.[45]

Krajem 1945. godine uspostavljena je stabilna uprava KPJ. To je omogućilo da se usvoji Zakon o agrarnoj reformi koji je značajno pogodio verske zajednice. Privremena narodna skupština izglasala je ovaj zakon 23. avgusta 1945. godine. Cilj zakona bila je promena celokupnog poseda nad zemljom i nije bio namenjen samo verskim organizacijama. Sprovođenjem zakona rukovodio je Agrarni savet provizorne jugoslovenske vlade. Oduzimanju zemlje prethodile su agrarne rasprave kojima su rukovodile sreske agrarne komisije. Eksproprijaciju zemljišta banaka, crkava i džamija vršile su okružne agrarne komisije. Najveći deo posla u vezi sa agrarnom reformom završen je tokom 1945. i 1946. godine. Verske zajednice su tim aktom izgubile 85% poseda.[46] To je otežalo njihovu ekonomsku nezavisnost.

Na udaru novouspostavljene vlasti našli su se i verski objekti. Tokom savezničkog bombardovanja, 1944. godine, u Novom Pazaru su pogođene Kapudži baša (Kolo) džamija, Sofi Memi džamija, Devlet hanum (Krnja) džamija i Ak Ilijas džamija. Nije se pristupilo njihovoj obnovi, te su ostaci porušeni nakon rata.[47] Sličnu sudbinu doživela je džamija Sultana Murata IV u Sjenici.[48] Džamija u Sjenici pretvorena je u žitni magacin,[49] dok su prostorije Islamske zajednice u Novom Pazaru pretvorene u hotel. Prilikom savezničkog bombardovanja oštećena je i sinagoga u Novom Pazaru. Po oslobođenju, prostorije sinagoge i jevrejske opštine koristio je Sekretarijat za unutrašnje poslove Sreskog narodnog odbora Sreza deževskog.[50] U međuratnom periodu jevrejska zajednica bila je značajna u Novom Pazaru, a postojale su i porodice koje su živele u Tutinu, Dugoj Poljani i Sjenici. Gotovo celokupna jevrejska populacija Novog Pazara je likvidirana tokom Drugog svetskog rata. Nakon oslobođenja malobrojni preživeli su formirali Jevrejsku veroispovednu opštinu Novi Pazar. Njen prvi značajniji posao bio je spasavanje novopazarske Sinagoge. Grupa radnika određena za rušenje je izašla na teren 21. oktobra 1945. godine, ali odluka nije sprovedena. Rušenje je potpuno obustavljeno jer je ustanovljeno da nije postojalo pisano rešenje, već su radovi otpočeli „na osnovu usmenog naređenja šefa Socijalnog odeljenja drugarice Mile Zekić, koja se pravdala da joj

---

44 Ратомир Петровић, „Успела пионирска приредба у Постењу", *Братство*, 10. 2. 1946.

45 Više o ovome: Нина Аксић, „Актуелизација и маргинализација Растка Немањића – Светог Саве у Новом Пазару од почетка XX века до данас", *Црквене студије* XX (2023): 649–667.

46 Радић, *Држава*, I/179–182.

47 Ејуп Мушовић, *Џамије у Новом Пазару* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1992), 33–38.

48 Redžep Škrijelj, „Džamije Sjenice", *Zbornik Sjenice: nauka, kultura, umetnost* 14 (2003): 92.

49 Радић, *Држава*, I/209.

50 Миодраг Радовић, „Јеврејска општина у Новом Пазару", *Новопазарски зборник* 29 (2006): 176.

nije bilo poznato da je taj objekat bio Sinagoga".[51] Najizrazitiji primer „namernog" skrnavljenja verskog objekta predstavlja incident kod Petrove crkve 1946. godine. Naime, da bi dokazao da je raščistio sa religijom, sekretar komiteta u Novom Pazaru je na dan svadbe pucanjem iz puškomitraljeza razneo crkveni krst.[52]

Komunistička partija između religije i ideologije (1947–1951)

Prema izveštajima sreskih i gradskih komiteta partijskih organizacija, stiče se utisak da je krajem 1946. godine društveno-politička situacija u srezovima stabilizovana. Međutim, mirna situacija nije dovela do omasovljenja partijske organizacije. Na prostoru Novog Pazara i Tutina u aprilu 1947. godine bila su svega 374 člana, relativno mlađa. U dva navedena sreza, tek krajem 1947. godine osnovani su mesni odbori u svim mestima.[53] Za razliku od Deževskog i Štavičkog, u Sjeničkom srezu ni do kraja 1947. godine nisu osnovane partijske ćelije u svim mesnim narodnim odborima. Partijske organizacije nisu postojale u četiri mesna narodna odbora, a broj članova partije iznosio je 267.[54]

Kao glavni razlozi za mali broja članova KP označeni su neprosvećenost, verski fanatizam, strah od ideja „radničkog pokreta" i političko neiskustvo relativno mladog kadra koji nije bio u prilici da parira starijim ljudima sa autoritetom.[55] Otklon prema partiji naročito je bio prisutan kod muslimanskog stanovništva. Takvo držanje pripisivano je veri, odnosno delovanju verskih lidera. Tako se u izveštaju Agitprop komisije iz 1947. godine navodi da muslimanski sveštenici „drže dersove, govore po džamijama i ti se govori svode na održavanju vere i čuvanju islama".[56] Slični stavovi ponovljeni su 1948. godine u Izveštaju II partijske konferencije Sreza deževskog. Hodže su, pored seoskih bogataša, bivših četničkih glavešina, aga i begova, označene „kao raspirivači mržnje koji koriste veru da govore protiv narodne vlasti i time podgrevaju fanatizam masa".[57]

---

51 Mento Mentović i Mirjana Ajbl, *Jevreji Novog Pazara i okoline* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2019), 105.

52 Срђан Цветковић, „Страдање цркве и свештеника под комунистичким режимом у Србији", у *Научни скуп „Српска Православна Црква: изазови и искушења кроз историју*, ур. Светозар Бошков и др. (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 356.

53 IARNP, 235, kut. 8, Analiza o delatnosti i stanju Partijske organizacije Sreza deževskog u 1947, dec. 1948, 7.

54 IARNP, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije – Sjenica (244), Izveštaj o radu SK KP Srbije za Srez sjenički u 1948. godini, 3.

55 IARNP, 235, kut. 8, Analiza o delatnosti i stanju Partijske organizacije Sreza deževskog u 1947, dec. 1948, 7; IARNP, 235, kut. 6, Politički izveštaj Gradske partijske konferencije, 25. 11. 1948, 8–9.

56 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj Agit-prop komisije MK KPS Novi Pazar o radu za jul 1947, 2. 1. 1947, 1.

57 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj sa II Partiske konferencije KPS, 26. 11. 1948, 10.

Pravoslavno stanovništvo iskazivalo je veću zainteresovanost za članstvo u KPJ. Tome je znatno pogodovala činjenica da je pravoslavni živalj bio pismeniji i da su pravoslavna sela imala više škola, koje su omogućile brže usvajanje novih ideja.[58] Od 687 članova partije u Deževskom srezu 1950. godine bilo je 486 Srba, 194 muslimana i ostalih sedam drugih nacionalnosti.[59] Situacija je bila nešto ujednačenija u Sjeničkom srezu. Partijska organizacija brojala je 272 Srbina i 205 muslimana.[60]

Razlog nejednakosti u verskom, odnosno nacionalnom sastavu bilo je i nerazumevanje politike KPJ. Po oslobođenju, pravoslavno stanovništvo je na novu vlast gledalo kao na svoju, koja će raditi u njihovom interesu protiv muslimanskog življa.[61] Međutim, Partija je od samog početka povela politiku „bratstva i jedinstva". Muslimansko stanovništvo izbegavalo je masovno pristupanje Partiji zbog viđenja nove vlasti kao „srpske", vezanosti dela stanovništva za okupatorske formacije, ideološke isključivosti komunista i dr. Značajnu ulogu prilikom odluke o pristupu igrala je i visoka religioznost muslimana. Partijska organizacija krenula je da uviđa taj problem tokom 1948. godine. Razmatrajući slabosti prijema muslimana zaključeno je da se situacija popravila, ali da problem i dalje postoji, s obzirom na to da pojedini komunisti zahtevaju potpuno odbacivanje religije. Zato se na partijskim savetovanjima krenulo ukazivati „na nepravilnost toga shvatanja".[62] U narednom periodu Partija je prema pitanju religioznosti zainteresovanih kandidata počela praktikovati liberalniji odnos, a taj stav je jasno izražen u Izveštaju o radu za 1950. godinu.[63]

---

58 IARNP, 235, kut. 8, Analiza o delatnosti i stanju Partijske organizacije Sreza deževskog u 1947, dec. 1948, 1.

59 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o radu SK KPS Novi Pazar u 1950, dec. 1950, 6.

60 IARNP, 244, kutija 37, Izveštaj o organizacionom radu partijske organizacije za Srez sjenički.

61 Slična situacija desila se i u drugim delovima Jugoslavije. Hrvati u Bosni i Hercegovini su u velikom broju stvaranje nove Jugoslavije shvatali kao okupaciju i nacionalno porobljavanje. Takvom gledištu je u prilog išla srpska većina u Partiji i republičkim organima. Za razliku od Hrvata, muslimansko stanovništvo je na samom početku iskazivalo veću simpatiju. Međutim, često je dolazilo do „sektašenja" u pogledu njihovog prijema. U kombinaciji sa donošenjem novih revolucionarnih mera, zakona o agrarnoj reformi i šerijatskim sudovima kod lokalnog muslimanskog stanovništva se uvrežilo uverenje da Bosnom i Hercegovinom vladaju „srpski kadrovi u srpskom interesu". – Драженко Ђуровић, „Политички односи у Босни и Херцеговини: 1945–1948" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2022), 92–93; Ovakvo gledište je posebno bilo izraženo kod nacionalnih manjina. Jugoslovenske manjine su u mnogim oblastima Partiju posmatrale kao „srpsku stranku". Više o ovome: Зоран Јањетовић, „(Не)доследни (интер)национализам: Комунистичка партија Југославије и националне мањине 1941–1948", у *Између слободе и тескобе: националне мањине у Југославији: тематски зборник*, ур. Божица Славковић Мирић, Милана Живановић и Давор Стипић (Београд: ИНИС, 2023), 247-261.

62 IARNP, 235, kut. 6, Kopija izveštaja SK sreza Deževskog o radu partiske organizacije sreza, 4. 12. 1949, 11.

63 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o radu SK KPS Novi Pazar u 1950, dec. 1950, 7.

Da je u ovom vremenskom periodu članstvo tolerisalo religiju, potvrđuju mnogobrojni partijski dokumenti i izveštaji. Analiziranjem odluka o isključenju „partijskih drugova", može se primetiti religioznost članova, ali je ona retko kada bila jedini i glavni osnov za isključenje. Tako je Miloš Đerković o jednom srpskom prazniku išao oko crkve i „pevao one [prim. autora; duhovne] pesme što ne dolikuje jednom članu KP da to radi", ali je isključen tek nakon neodazivanja na radnu akciju izgradnje pruge Banja Luka – Doboj.[64] Bilo je primera da su neki od članova Partije svojim ukućanima zabranjivali da skinu feredžu.[65]

Tolerancija je bila na još većem stepenu prema osobama koje nisu bile članovi Partije. Značajan broj ljudi zauzimao je visoke društvene položaje. Religijska privrženost ih je odbijala od Partije, ali zbog toga nisu smenjivani sa položaja. Kako navodi Ramiz Crnišanin, u odnosu na „vanpartijce" nije bilo mnogo „sektašenja", već se gledalo „da li je u pitanju pošten i dobar čovjek, sposoban i neukaljan sa saradnjom sa okupatorom".[66]

Ne samo da je vera tolerisana i praktikovana, već se u partijskim organizacijama i javno iskazivala. Nije bio redak slučaj da u verskim obredima i proslavama učestvuju i članovi Partije. O ovim pojavama svedoči izveštaj Opštinske konferencije SSRN-a Novog Pazara iz 1953. godine. U njemu se ističe da se i nakon osam godina od uspostavljanja vlasti u nekim selima na svim okolnim brdima palila vatra uoči Bajrama i da se litije i dalje održavaju.[67] Povodom desetogodišnjice od početka Drugog svetskog rata mnogobrojne pravoslavne porodice održale su parastos streljanima.[68] Od svih verskih običaja najveći uticaj na rad partijskih organizacija imao je ramazan, sveti mesec za muslimane u kome je propisan post. Upravo je ramazanu Partija najviše pažnje i posvećivala. Tako je na sednici Gradske kontrolne komisije 14. juna 1950. godine jedina tačka dnevnog reda bila „kako sprovesti zadatke u toku muslimanskog posta ramazana?".[69] Dešavalo se da preduzeća

64 IARNP, 235, kut. 12, Potvrda SK KPS u Novom Pazaru odluke OPO u Kovačevu o partijskoj kazni Đerković Miloša, 7. 7. 1951.

65 Slične primere možemo naći i u drugim delovima Jugoslavije. Često je bilo slučajeva da na prostoru Bosne i Hercegovine istaknuti članovi masovnih organizacija ne dozvoljavaju svojim ženama da se otkriju. – Senija Milišić, „O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini", *Prilozi* 28 (1999): 237; Karakterističan primer bio je slučaj odbornika Avde Heveševića iz sreza Gračanice u Bosni i Hercegovini koji je naredio svojoj ženi da na konferenciju dođe u zaru, iako ona do tada nikada nije bila pokrivena. – Edin Šaković i Izet Šabotić, „Skidanje zara i feredže na području sreza Gračanica", *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine* 43 (2013): 298; IARNP, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar (242), kutija 1, Zapisnik sa sednice Gradske konf. KPS Novi Pazar, 15. 6. 1949, 3.

66 Ramiz Crnišanin, *Čaršijske priče i anegdote* (Beograd: Mrlješ, 2009), 154.

67 IARNP, Opštinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije opštine Novi Pazar (249), kutija 5, Izveštaj za Sresku konferenciju Socijalističkog saveza radnog naroda za Srez deževski koja će se održati na dan 23. avgusta 1953. godine, 15.

68 IARNP, 242, kut. 3, Zapisnik sa sastanka biroa GK KPS NP, 6. 11. 1951, 2.

69 IARNP, 242, kut. 3, Zapisnik OPO pri GKK, 14. 6. 1950, 1.

tokom posta nemaju dovoljno radne snage zbog odsutnosti radnika i da zbog toga ne mogu ispuniti predviđene planove.[70]

U periodu jačanja partijske organizacije otpočela je i akcija za skidanje zara i feredže u celoj Jugoslaviji. Kampanja je počela 1947. godine. Intenzivna akcija je, između ostalog, vođena i na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza. Od samog početka isticalo se da cilj akcije nije udar na veru, da ona nije u suprotnosti sa islamom, već da je njen cilj emancipacija žena. U periodu od 1947. do 1948. godine rezultati su bili minimalni, te je akcija zamrla. Pitanje je obnovljeno 1950. godine, kada je Zakonodavni odbor Narodne skupštine NR BiH usvojio predlog Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u septembru 1950. godine.[71] Po objavljivanju, odmah su počeli da stižu zahtevi za donošenje sličnog zakona vladama drugih republika. Jedna od takvih inicijativa potekla je iz Novog Pazara. Akciju su predvodile organizacije Narodnog fronta, Sindikata i Narodne omladine. Prezidijumu Narodne skupštine NR Srbije upućena je rezolucija koju je potpisalo oko 2500 građana.[72] Sprovođenje inicijative ovoga puta je bilo izuzetno živo. Od momenta najave zakona do njegovog stupanja na snagu feredžu i zar skinule su gotovo sve pokrivene žene. Značajnu ulogu tokom akcije imali su verski predstavnici. Hafiz Smail Bećirović, predsednik Vakufskog odbora u Sjenici, poručivao je građanima da nošenje feredže nije propisano *Kuranom* i da je to nazadni običaj. On je pružio i lični primer tako što je njegova žena među prvima skinula feredžu.[73]

Saradnja verskih predstavnika sa vlastima nije uvek bila dobrovoljna. Komunisti su se od samog početka prema njima sumnjičavo ophodili, a njihovo delovanje, kretanje i rad budno su praćeni. Osnovni razlog leži u činjenici da na ovom, pa ni na širem prostoru nije postojao veliki broj sveštenika na strani narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Tako je svega sedam sveštenika SPC sa područja Crne Gore, Novopazarskog sandžaka i Boke kotorske uzelo učešće u borbama na strani partizana.[74] Pored toga, sveštenici

---

70 Nasleđeno ponašanje iz prošlosti nije moglo olako biti prevaziđeno. Kao visokoreligiozno, lokalno muslimansko stanovništvo za vreme ramazana pratilo je nasleđene obrasce iz prošlosti. Slično se dešavalo i u drugim krajevima Jugoslavije. Tako su radnici sa sela u jeku poljskih radova tokom leta 1945. godine masovno napuštali fabrike i rudnička okna kako bi obrađivali svoja imanja. Cigane bezemljaše bilo je teško uključiti u privredu. Zbog skitničenja i neuključivanja u privredu Javno tužilaštvo FNRJ je razmišljalo o kažnjavanju njih 3000. – Александар Ракоњац, „Индустријализација Југославије – планови и пракса (1947–1952)" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2021), 290–291; Ivana Dobrivojević Tomić, „'Svi u fabrike'! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955", *Istorija 20. veka* 27, br. 2 (2009): 108; IARNP, 242, kut. 1, Zapisnik sa sednice Gradske konf. KPS Novi Pazar, 15. 6. 1949, 2.

71 „Законодавни одбор Народне скупштине Босне и Херцеговине усвојио нацрт закона о забрани ношења зара и фереџе", *Борба*, 25. 9. 1950.

72 „И Муслимани Новог Пазара траже да се донесе Закон о скидању фереџе и зара", *Борба*, 25. 9. 1950.

73 Радић, *Држава*, I/258.

74 Ђоко Слијепчевић, *Исшорија Срйске йравославне цркве*, I–III (Београд: Catena mundi, 2018), III/132.

su ideološki bili bliži drugim pokretima u kojima su pojedini i aktivno učestvovali. Neki od njih imali su svoje vojne odrede poput sveštenika Selimira Popovića, komandanta Štavaljskog četničkog odreda, i hodže Sulejmana Pačariza, vođe muslimanske milicije iz Prijepolja, koja je delovala po Sjeničkom srezu.[75] Po preuzimanju vlasti, komunisti su određeni broj sveštenika likvidirali. Međutim, otvoren progon sveštenstva je izbegavan s obzirom na to da su oni u narodu uživali veliki ugled. Svesni negativne percepcije od strane komunista i situacije u kojoj se nalaze, sveštenici su gledali da se drže po strani. Tako se u izveštaju Sreskog komiteta KP Deževskog sreza iz 1946. godine ističe da njihov „antinarodni rad nije zapažen".[76] Komunistima, međutim, nije bilo u interesu da sveštenstvo bude po strani. Njima je bilo u cilju da kontrolišu institucije verskih zajednica, samim tim i sveštenstvo, čime bi one aktivno promovisale nove ideje i uzele učešća u izgradnji novog poretka.[77] Podrška se dobijala na različite načine, od ucenjivanja, zastrašivanja, prinude do podmićivanja i davanja mnogobrojnih povlastica.[78]

Komunistička partija Jugoslavije je značajan deo svog angažovanja posvećivala omladini. Akcenat je od samog početka stavljan na njeno ideološko oblikovanje u skladu sa tekovinama narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Promene u prosveti, koje su se odvijale na samom početku izgradnje vlasti, otvarale su put uspehu. U radu sa omladinom prevashodno je istican rad na „oslobađanju od raznih verskih predrasuda". S tim u vezi držani su kružoci, gde su obrađivane raznovrsne teme poput predavanja „o poreklu religije".[79] O uspesima i teškoćama u radu sa omladinom živo se diskutovalo na IV Plenumu SK NO Sreza deževskog. Kao problemi isticani su uticaji roditelja, verski običaji i zaostalost. Posebno se isticao problem ženske muslimanske omladine koje gotovo i da nije bilo u partijskim organizacijama. Na osnovu govora učesnika može se zaključiti da veliki uspeh na ovome polju nije ostvaren do 1948. godine.[80] Jedan od pokazatelja predstavlja i aktivnost

---

75 Живковић, *Сӣара Рашка*, I/309, I/366–372.

76 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS NP – mesečni, 23. 12. 1946, 2.

77 IARNP, 242, kut. 2, Zapisnik sa sastanka MK KPS NP, 26. 3. 1948.

78 Pop Stanko Nikolić zaposlen je kao činovnik u Gradskom narodnom odboru. S obzirom na to da je isti pokazivao simpatije prema delovanju i radu Partije, cilj zaposlenja bio je udaljavanje navedenog od uticaja popa Dušana Krsmanovića, koji je prema partijskim dokumentima predstavljao vođu reakcionarnog sveštenstva na području Deževskog sreza. – IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS Novi Pazar u vezi sveštenstva u Srezu i podaci o nekima, 18. 10. 1947, 1; Predstavnici vlasti Hasan Rožajac i Hamdo Mujezinović izabrani su u Sresko vakufsko poverenstvo IZ 1947. godine. Njihovim izborom kontrolisan je rad poverenstva. – IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj Agit-prop komisije MK KPS Novi Pazar o radu za jul 1947, 2. 1. 1947, 1; Najistaknutija ličnost protiv akcije skidanja zara i feredže u Novom Pazaru bio je Ismail ef. Filibalić. Život je izgubio pod nerazjašnjenim okolnostima. – Hivzo Golo, *Istorija vela, zara, peče i feredže u Sandžaku* (Novi Pazar: Matica Bošnjaka, 2022), 87.

79 IARNP, Opštinska konferencija Saveza socijalističke omladine Srbije – Novi Pazar (253), kut. 1, Zapisnik sa sastanka Sekreterijata GO NOS NP, 28. 6. 1948.

80 IARNP, Sreski komitet Narodne omladine Srbije sreza Novi Pazar (252), kut. 1, Zapisnik sa IV Plenuma SK NO Sreza deževskog.

grupe „Mladi muslimani", koja je delovala u periodu od 1946. do 1948. godine, kada je organizacija razbijena.[81] Po razbijanju grupe došlo je do „poboljšanja rada među omladinom" u aktivima gde se uticaj iste osećao.[82] Međutim, problemi u radu sa omladinom su nastavljeni i u narednom vremenskom periodu, čemu svedoči i pojava druge grupe „Mladih muslimana".

„Lik komuniste": od teorije do prakse (1952–1955)

Tokom 1952. godine, usled otvorenog sukoba Vatikana sa jugoslovenskim vlastima, došlo je do pojačane propagande protiv religije. Početkom godine usvojena je zabrana predavanja veronauke u svim školama i odlučeno je da se pojača ideološki i vaspitni rad kod omladine, kao i borba protiv religioznosti i misticizma. Sredinom godine CK KP Srbije pripremio je referat u kome se nalagalo partijskim organizacijama da nadalje vode računa koga primaju, a da partijsko članstvo pod uticajem religije treba idejno i politički prevaspitati.[83]

Usledili su sastanci na kojima su navedena uputstva razmatrana. Gradski komitet Novog Pazara analizirao je stanje na terenu početkom maja 1952. godine. Kroz diskusiju i analizu uviđene su mnoge nepravilnosti u radu partijske organizacije. Članstvo je aktivno praktikovalo religijske praznike, što se posebno uočilo kod pravoslavnog dela članstva za vreme nedavnih uskršnjih praznika. Na osnovu diskusije uvidelo se da je ideološka svest članstva na veoma niskom nivou. Zato je određeno da u partijskim organizacijama „treba jačati ideološko politički rad i zaoštravati pitanje lika komuniste". Na kraju sastanka usvojeno je više zaključaka. Tačkom tri određeno je zaoštravanje povodom pitanja religioznosti.[84]

Krajem avgusta 1952. Sreski komitet KPS Deževskog sreza uputio je Izveštaj Okružnom komitetu KPS u Kragujevcu po pitanju religije. U njemu je na detaljan način razmatrana situacija na terenu. U Izveštaju se naglašava da pitanje religije sve do pisma CK nije zaoštravano. Ono je propuštano, a partijske organizacije su radile samostalno onako kako su smatrale da treba. Utvrđeno je da članovi partije retko kada stupaju u diskusiju sa građanima

---

81 Organizacija „Mladi muslimani" začeta je 17. 4. 1946. godine nakon susreta u Bor džamiji između Sulejmana Kačara i vojnika Nurije, rodom iz Banjaluke, koji je služio vojni rok u Novom Pazaru. Kačar je potom organizaciju proširio. Aktivnost grupe svodila se u početku na ispisivanje parola protiv vladajućeg režima. Grupa je kasnije uspela infiltrirati čoveka u UDB-u koji je prikupljao podatke i slao ih organizaciji. Njegovim dojavama onemogućena su hapšenja mnogih muslimana. Hapšenjem Ismeta Bektaševića 1948. godine rad organizacije nije prestao. Delovanje je nastavio Hivzo Šarenkapić. On je uspeo da okupi vršnjake i proširi organizaciju. Poput prve, došlo je do otkrivanja i druge grupe 1952. godine. Hapšenjem članova druge grupe prestao je u potpunosti rad „Mladih muslimana". – Rifat Dupljak, *Mladi muslimani u Sandžaku* (Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras", 2003), 29–32.

82 IARNP, 253, kut. 1, Izveštaj o radu i stanju SKOJ-a i NO grada Novog Pazara u 1948, 1948, 2.

83 Više o ovome: Радић, *Држава*, I/342–353.

84 IARNP, 242, kut. 3, Zapisnik sa sastanka biroa GK KPS NP, 9. 5. 1952.

povodom pitanja religije, što je bio rezultat slabog teoretskog poznavanja marksizma. Skoro sva bliža rodbina članova partije poštovala je verske običaje, pa čak i neki članovi Sreskog komiteta. Neprijateljska propaganda lokalnog stanovništva prema partijskoj organizaciji uglavnom je bila usmerena na pitanje lošeg odnosa države prema crkvi/džamiji. Masovna je bila i pojava nadrilekarstva, vradžbina, „zapisa" i različitih amajlija kojima se stanovništvo „lečilo". Greške i propusti sveštenih lica često su previđani i zanemarivani. Rešeno je da se prema njihovom delovanju Komitet šire angažuje i ubuduće posvećuje veću pažnju.[85]

Izveštajem se zaključuje da uticaj džamije i crkve prema članovima KPJ postoji, ali on nije bio organizovan i usmeren protiv Partije. Uticaj je rezultat raznih uslova koji dominiraju ovim krajem. Prema viđenju autora Izveštaja razna kolebanja kojima su doprinosile rodbinske veze, prijateljstva i slično dovela su do toga da članovi Partije prilično poštuju verske običaje. Stoga se u Izveštaju naglašava da je takvo ponašanje posledica niskog kulturnog i političkog nivoa članova KPJ. Zato je odlučeno da se pristupi rešavanju ovog „problema". U periodu od pristizanja pisma CK do Izveštaja OK KPS iz Partije je isključeno 26 osoba, od čega devet Srba i 17 Muslimana, a kažnjeno 41, od čega 19 Srba i 22 Muslimana.[86] Zvanično je počeo proces zaoštravanja prema pitanju religije u javnom prostoru i društvenim, državnim i partijskim institucijama. U narednom vremenskom periodu on će poprimiti značajne razmere. Takvom delovanju doprinela je i promenjena uloga KPJ nakon Šestog kongresa, održanog u novembru 1952. godine. Naziv partije promenjen je u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), a od partije se sada tražilo „da postane ideološka avangarda radničke klase i društva u celini".[87]

Orijentacija prema snažnijem obrazovanju članstva u duhu komunističke ideologije rezultovala je da u periodu od 1952. do 1955. godine odnos prema pitanju religije postane izuzetno važna tačka delovanja partijskih organizacija. O religiji se žustro raspravljalo na partijskim komitetima i konferencijama. Odlučeno je da se preko lista *Bratstvo* pišu članci kojima će se razotkriti slučajevi upražnjavanja religije i njenog delovanja na društvo.[88] Na stranicama lista, pretežno u negativnom kontekstu, moglo se čitati o delovanju lokalnog sveštenstva, kao i različitim vidovima borbe protiv religioznih običaja.[89] I ne samo da je pisano u lokalnom glasilu već

85 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS Novi Pazar po pitanju religije, 27. 8. 1952.

86 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj SK KPS Novi Pazar po pitanju religije, 27. 8. 1952.

87 Радић, *Држава*, I/340.

88 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o religiji i crkvi, 19. 10. 1952, 2.

89 Ћиро Нићифоровић, „Закулисна активност једног попа", *Братство*, 16. 3. 1953; Никола Пузовић, „Манастир у коме се животи губе", *Братство*, 3. 9. 1953; Х. С. и И. Г. „Неки службеници из Сјенице обављају религијске обреде у радном времену", *Братство*, 3. 9. 1953; Адем Зуковић, „Муке мула Јусуфа из Тријебина", *Братство*, 3. 9. 1953; М. Прекић, „Комунисти Среза штавичког у борби против сујеверја", *Братство*, 9. 4. 1954, итд.

su članci lokalnog karaktera po pitanju religije dobili mesto čak i na stranicama republičkih listova.[90]

Period od 1952. do 1955. godine označio je ogromne promene u Partiji. Broj članova u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu je sa ukupno 3390 članova smanjen na 2270 u 1956. godini, odnosno za čak 1120 članova.[91] Umesto da pristupe ideološkom uzdizanju, rukovodioci su odlučili da isključuju članove. Izrazito opadanje broja članova bilo je u organizacijama: Pope, Bajevica, Grubetiće, Žunjeviće, Šaronje i Postenje.[92] Preoštro postupanje dovelo je do problema u radu mnogobrojnih organizacija. Broj članova je umanjen za 29%, dok je u istom periodu organizacija u Srbiji umanjena za svega 8–9%.[93] Gostujući u Novom Pazaru Dušan Petrović Šane[94] je ukazao na navedeno. „Priličan broj se isključuje još uvek zbog religioznosti, naročito na selu. Smatramo da se i tu preoštro postupalo i da su se najobičniji narodni običaji vezivali za religiju. Tu se mora prilaziti diferencirano: drukčije treba prići u Sandžaku i Novom Pazaru, a drukčije u Čačku. Gde je zaostalost veća treba biti tolerantniji do one granice do koje se to može, u svakom slučaju taj problem treba ozbiljno pogledati", istakao je Šane.[95] Ukazujući na navedeni problem, upozorio je rukovodioce rekavši da bi trebalo preispitati sve odluke i „svaku žalbu savesno razmotriti".[96]

Pojačana agitacija protiv religije na prostoru srezova vremenski se poklapa sa procesom iseljavanja muslimanskog stanovništva za Tursku.[97] Konzervativnost i verska opredeljenost nesumnjivo su imali dominantnu, ako ne i presudnu, ulogu prilikom donošenja odluke o iseljenju.

Rezultati sekularizacije nakon deset godina komunističke vlasti konačno su počeli biti vidljivi. U Izveštaju o radu organizacije SSRN Tutina za

---

90 Мијо Радовић, „Слобода вероисповести а не присиљавање деце", *Борба*, 1. 6. 1954; Д. М. „Филм против заосталости", *Student: nedeljni list beogradskih studenata*, 24. 11. 1954.

91 IARNP, 244, kut. 26, Referat Sekretarijata sreskog komiteta Novi Pazar, 23. 1. 1957, 1.

92 IARNP, 235, kut. 6, Izveštaj o radu organizacije Saveza komunista Srbije za Srez deževski (za period 1953–1955), 3, 8.

93 IARNP, 244, kut. 26, Referat Sekretarijata sreskog komiteta Novi Pazar, 23. 1. 1957, 4–5.

94 Istaknuti društveno-politički radnik SR Srbije i SFR Jugoslavije, učesnik Narodnooslobodilačke borbe, junak socijalističkog rada i narodni heroj Jugoslavije.

95 IARNP, 235, kut. 9, Zaključci sa proširene sednice Organizacionog sekretarijata CK SKJ od 8. 12. 1956. u izlaganju Dušana Petrovića Šaneta na sastanku sa sekretarima sreskih komiteta SKS 22. 12. 1956, 9.

96 IARNP, 235, kut. 9, Zaključci sa proširene sednice Organizacionog sekretarijata CK SKJ od 8. 12. 1956. u izlaganju Dušana Petrovića Šaneta na sastanku sa sekretarima sreskih komiteta SKS 22. 12. 1956, 10.

97 Više o ovome: Edvin Pezo, „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i 'džentlmenskog sporazuma' iz 1953: pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku", *Tokovi istorije* 21, br. 2 (2013): 97–120; Safet Bandžović, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću* (Sarajevo: autor, 2014); Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991); Sabina Pačariz, *The migration of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the case of Sandžak* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016) i dr.

1955. godinu istaklo se da je „kulturni nivo naših masa na terenu znatno porastao".[98] Izveštaj Sreskog komiteta SKS Novog Pazara o stanju u Partiji iz 1957. godine konstatuje da je ateistički pogled na svet među članovima SK gotovo u potpunosti prisutan.[99] Najslikovitiji opis verskog života na terenu dala je analiza Sreskog komiteta SKS Novog Pazara 1955. godine. Kada je u pitanju pravoslavno stanovništvo, u izveštajima se konstatovalo da su svi sveštenici pristupili Udruženju sveštenika[100] nakon početnog odbijanja. Zapaženo je da verski život opada iz godine u godinu. Sve je manje i manje bilo odlazaka u crkvu, što se uglavnom vezivalo za starije ljude i to samo za vreme verskih praznika. Međutim, venčanja u crkvi, krštenje dece i proslava slava su se i dalje aktivno praktikovali i nisu se nalazili u znatnijem opadanju. Istaklo se i da od oslobođenja nije izgrađen nijedan pravoslavni verski objekat.[101]

Kada je u pitanju muslimansko stanovništvo, naglašeno je da se njihovo sveštenstvo u potpunosti odaljilo od aktivnog učešća u organima narodne vlasti. To se posebno osetilo nakon akcije skidanja zara i feredže. Svi sveštenici bili su okupljeni u Udruženju imama.[102] Nijedan objekat za verske

98 IARNP, 249, kut. 5, Izveštaj o radu organizacije Socijalističkog saveza radnog naroda za proteklu 1955. godinu, 12.

99 IARNP, 235, kut. 7, Izveštaj o stanju u partiji OK SKS Novi Pazar, 27. 8. 1957, 2.

100 Nevoljnost saradnje vrhova katoličke i pravoslavne crkve uslovila je predstavnike nove vlasti da tragaju za novim sredstvima i metodama kako bi uspele ostvariti svoje ciljeve. Partijski i državni organi pristupili su osnivanju udruženja lojalnih sveštenika sa kojima bi mogao lakše da se uspostavi kompromis i saradnja. U periodu od 1947. do 1953. godine formirane su organizacije progresivnih sveštenika skoro svih veroispovesti na prostoru FNRJ. Na teritoriji FNRJ delovalo je pet udruženja pravoslavnih sveštenika, objedinjenih u Savez udruženog pravoslavnog sveštenstva FNRJ. Osnivačka skupština na teritoriji NR Srbije održana je 1. decembra 1947. godine. Na skupštini su doneta pravila Udruženja, izabrani odbori i usvojena rezolucija. „Pravila Udruženja propisivala su da je njegov cilj da pomogne ujedinjenju, organizovanju, aktiviziranju snaga pravoslavne Crkve u svrhu ostvarenja njenih evanđelskih i tradicionalnih zadataka u službi naroda i Otadžbine. Udruženje je trebalo da čuva jedinstvo SPC, čistotu pravoslavlja, da radi na socijalnom obezbeđivanju sveštenstva, da suzbija sujeverje, verske i crkvene zloupotrebe, da radi na religioznom i opštem prosvećivanju naroda, da čuva tekovine NOB-a i da aktivno učestvuje i sarađuje sa narodnim vlastima u izgradnji zemlje". – Радић, *Држава*, I/300–304.

101 IARNP, 235, kut. 8, Analiza o aktivnosti verskih zajednica i obimnosti verskog života na terenu našeg sreza i grada, kao i spisak monaha i monahinja, sa datim podacima u manastiru Sopoćani, 14. 4. 1955.

102 IARNP, 235, kut. 8, Analiza o aktivnosti verskih zajednica i obimnosti verskog života na terenu našeg sreza i grada, kao i spisak monaha i monahinja, sa datim podacima u manastiru Sopoćani, 14. 4. 1955; Na teritoriji FNRJ postojala su tri udruženja islamskih sveštenika. Na teritoriji NR Srbije delovalo je Udruženje islamskih sveštenika u NR Srbiji. Osnivačka skupština održana je 5. 4. 1952. godine u Prištini, gde je i bilo sedište Udruženja. U okviru ovog udruženja je bilo uključeno 98% članova od ukupnog broja islamskih verskih službenika ove republike. Kao glavni zadaci proklamovani su: „a) staranje o materijalnom obezbeđenju članstva; b) pomoć članovima u vršenju redovnih verskih dužnosti i podizanju versko-moralnog života pripadnika IVZ-a; c) suzbijanje sujeverja, zabluda svih vrsta kao i zloupotreba vere u protivnarodne svrhe i d) očuvanje tekovine NOB-e, učvršćenje bratstva i jedinstva, razvijanje patriotizma i ljubavi prema FNRJ". – Радић, *Држава*, I/338.

svrhe muslimana nije bio obnovljen niti izgrađen od oslobođenja. Ne vidi se porast verskog života, naročito među omladinom. Proslava ramazana i dalje je bila aktuelna. On se masovno proslavljao, ogroman deo populacije je postio, čak i mlada deca. I pored svega navedenog, isticano je da je ramazanski post u opadanju iz godine u godinu, a naročito kod mlađeg sveta.[103]

Na osnovu svega navedenog možemo reći da su se religiozni običaji i dalje upražnjavali, ali da su imali tendenciju opadanja. Angažovaniji pristup Partije u ovom domenu iskazan primenom oštrijih mera doveo je do značajnijih rezultata na nivou srezova. To je učvrstilo uverenje kod članova SK da bi s takvom politikom trebalo nastaviti i u narednom periodu. Taj stav je iskazan na primeru Izveštaja Sreskog komiteta KPS Novog Pazara iz 1957. godine. U Izveštaju se poredio način života radnika fabrika „TK Raška" i „B. Čukić". Rečeno je da se u prvoj fabrici pristupilo od samog početka oštro i da „nije bilo taktiziranja" u odnosu na verska ubeđenja zaposlenih. To je dovelo do toga da radnice fabrike „TK Raška" više ne poste i jedu mast. Za razliku od njih, u fabrici „B. Čukić" se i dalje postilo i poštovali su se običaji.[104]

Zaključak

Komunistička partija Jugoslavije po preuzimanju vlasti na prostoru Deževskog, Sjeničkog i Štavičkog sreza zatekla je nisku kulturno-prosvetnu i ekonomsku razvijenost krajeva. U svakodnevnom životu stanovništva religija je imala značajnu ulogu. To je uslovilo da se u domenu sekularizacije pristupa oprezno. Takvo delovanje posledica je slabosti partijske organizacije na prostoru srezova.

U periodu do 1946. godine represija na terenu bila je značajna, što je onemogućavalo značajniji otpor odlukama koje je sprovodila KPJ. Partijsku politiku sprovodili su kadrovi „sa strane" uz pomoć omladinaca, retkih starijih lokalnih članova partije, partijskih simpatizera, ali i uglednih građana. Verska nastava izbačena je iz nastavnog programa, zatvorene su verske škole, a došlo je i do ukidanja proslave Svetog Save kao školskog praznika. Usledilo je usvajanje Zakona o agrarnoj reformi kojim su verske zajednice izgubile znatne posede, samim tim i ekonomsku moć. U većini slučajeva indirektno, na udaru su se našli i verski objekti. Međutim, otvorenog udara na religiju retko je bilo. Partija je planirala pridobiti izuzetno religiozno stanovništvo. To je doprinelo podilaženju verskim shvatanjima i religijskim običajima. Verski praznici su se uobičajeno slavili, a verski objekti bili su puni vernika.

Krajem 1946. godine prema gledištu KPJ društveno-politička situacija u srezovima se stabilizovala. Da bi opstala i postala pokretačka snaga na

[103] IARNP, 235, kut. 8, Analiza o aktivnosti verskih zajednica i obimnosti verskog života na terenu našeg sreza i grada, kao i spisak monaha i monahinja, sa datim podacima u manastiru Sopoćani, 14. 4. 1955.

[104] IARNP, 235, kut. 7, Izveštaj o stanju u partiji OK SKS Novi Pazar, 3.

terenu, Partiji je bilo potrebno njeno omasovljenje i stapanje masa sa novim idejama. Rad na omasovljenju Partije intenzivirao se 1948. godine. U tom periodu se javlja i značajna tolerancija religije među partijskim članstvom. Nedovoljan uticaj kadrova i njihova nezainteresovanost da agituju na polju religije uslovila je nemogućnost sprovođenja značajnijih ideoloških zamisli u periodu do 1951. godine. Tako su zapaženi slabi uspesi tokom akcije skidanja zara i feredže u 1947. i 1948. godini. Partija nije uspela da omladinu obrazuje u potpunosti u socijalističkom duhu. Pojava grupe „Mladi muslimani" tome ide u prilog.

Početkom pedesetih se situacija u srezovima promenila. Partijska organizacija je znatno ojačala, a usmeravanja sa republičkog nivoa dovela su do značajnijih rezultata u ideološkom oblikovanju članstva, čime je olakšano sprovođenje partijske politike u srezovima. Prvi značajniji uspeh predstavlja izvršena akcija skidanja zara i feredže. Pismom CK Srbije od aprila 1952. godine zvanično je otpočeo proces obračuna sa religijom u društvenim, državnim i partijskim organizacijama. Prema partijskim izveštajima do 1955. godine postignuti su značajni uspesi i na tom polju.

Nakon deset godina vlasti KPJ rezultati sekularizacije postali su jasno vidljivi. Religija je u velikoj meri istisnuta iz državnih, društvenih i partijskih institucija. Među članovima partije gotovo i da nije bilo više vernika, barem ne onih koji su veru javno iskazivali. Škole su u potpunosti postale svetovne, a bilo kakav oblik verske manifestacije u njima prestao je da postoji. Nijedan verski objekat nije izgrađen. Svi sveštenici postali su članovi lokalnih udruženja sveštenika. Verski život se nalazio u stalnom opadanju. To je naročito bilo izraženo među omladinom. Međutim, verski običaji su u suštini opstali. Upražnjavali su ih prevashodno stanovnici koji su se nalazili van značajnijih položaja u partijskim, državnim, društvenim i privrednim institucijama. Venčanja u verskim objektima, proslava verskih praznika, krštenja dece, suneti, proslava slava i ramazanski post i dalje su praktikovani. Oštrije postupanje prema verskim zajednicama, shvatanjima i običajima od početka pedesetih godina dovelo je do zapaženih rezultata u domenu sekularizacije. Navedeni uspesi opredeliće partijske rukovodioce da nastave sa primenom oštrijih mera prilikom ideološkog oblikovanja i u narednom vremenskom periodu.

Spisak referenci

Arhivi

– Istorijski arhiv „Ras" Novi Pazar. Fond ZH, Zbirka hronika; Fond 5, Narodni odbor sreza Deževskog; Fond 235, Sreski komitet Saveza komunista Srbije sreza Novi Pazar; Fond 242, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar; Fond 244, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Sjenica; Fond 249, Opštinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije opštine Novi Pazar; Fond 252, Sreski komitet Narodne omladine Srbije sreza Novi Pazar; Fond 253, Opštinska konferencija Saveza socijalističke omladine – Novi Pazar.

Objavljeni izvori
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*. Beograd: Državna štamparija, 1938. https://publikacije.stat.gov.rs/G1938/Pdf/G19384001.pdf.
- *Službeni glasnik SRS* – 49/1984. (Cyrillic)
- Uputstvo ministarstva prosvete NRS iz 1946. godine o načinu proslavljanja Sv. Save u školama. *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*, priredili Radmila Radić i Momčilo Mitrović. Beograd: INIS, 2012. (Cyrillic)

Štampa i periodika
- *Borba* (1950, 1954) (Cyrillic)
- *Bratstvo: organ Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta novopazarskog okruga* (1945, 1946, 1953, 1954) (Cyrillic)
- *Sandžak: list za kulturno i ekonomsko podizanje Sandžaka* (1932) (Cyrillic)
- *Student: nedeljni list beogradskih studenata* (1954)

Literatura
- Abdagić, Muhamed. „Kulturno-politički rad studenata i omladine između dva rata, odnosno u vrijeme od 1935. do 1941. godine". *Zbornik Sjenice: nauka, kultura, umetnost* 6, 7 (1990/1991): 63–81. (Cyrillic)
- Aksić, Nina. „Aktuelizacija i marginalizacija Rastka Nemanjića – Svetog Save u Novom Pazaru od početka XX veka do danas". *Crkvene Studije* 20 (2023): 649–667. (Cyrillic)
- Aksić, Nina. „Istraživanje Novog Pazara i okoline – nekadašnji i savremeni izazovi". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66, br. 1 (2018): 228–234. (Cyrillic)
- Aksić, Sava. „Sekularizacija države (pojam, uzroci i posledice)". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 57, 80 (2018): 181–195. (Cyrillic)
- Alexander, Stella. *Church and State in Yugoslavia since: 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Bandžović, Safet. *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*. Sarajevo: autor, 2014.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka.* Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- Crnišanin, Ramiz. *Čaršijske priče i anegdote.* Beograd: Mrlješ, 2009.
- Crnišanin, Ramiz. *Tijesna čaršija.* Novi Pazar: Damad, 1992.
- Cvetković, Srđan. „Stradanje crkve i sveštenika pod komunističkim režimom u Srbiji". U *Naučni skup „Srpska Pravoslavna Crkva: izazovi i iskušenja kroz istoriju, Zbornik radova*, uredio Svetozar Boškov i dr., 349–373. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2023. (Cyrillic)
- Ćimić, Esad. *Društvo i religija: marksistička kritika religije.* Beograd: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta „Đuro Salaj", 1964.
- Ćimić, Esad. *Socijalističko društvo i religija: ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
- Ćimić, Esad. *Drama ateizacije: religija, ateizam i odgoj*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.
- Ćuković, Mirko. *Sandžak.* Beograd: Nolit, 1964. (Cyrillic)

- Dobrivojević Tomić, Ivana. „'Svi u fabrike'! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955". *Istorija 20. veka* 27, br. 2 (2009): 103–114.
- Dupljak, Rifat. *Mladi muslimani u Sandžaku*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras", 2003.
- Đorđević, Dragoljub. „Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva". U *Religija i razvoj*, urednik Bogdan Đurović, 14–21. Niš: JUNIR, 1995.
- Đurović, Draženko. „Politički odnosi u Bosni i Hercegovini: 1945–1948". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2022. (Cyrillic)
- Gološ, Hivzo. *Istorija vela, zara, peče i feredže u Sandžaku*. Novi Pazar: Matica Bošnjaka, 2022.
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država: 1918–2006: od Prvodecembarskog akta do Majskog referenduma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (Cyrillic)
- Hadžić, Fatih. *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku*. Rožaje: Avlija, 2013.
- Hrabak, Bogumil. *Džemijet: organizacija muslimana, Kosova, Metohije i Sandžaka: 1919–1928*. Beograd: B. Hrabak, 2003. (Cyrillic)
- Janjetović, Zoran. „(Ne)dosledni (inter)nacionalizam: Komunistička partija Jugoslavije i nacionalne manjine 1941–1948". U *Između slobode i teskobe: nacionalne manjine u Jugoslaviji: tematski zbornik*, uredili Božica Slavković Mirić, Milana Živanović i Davor Stipić, 205–296. Beograd: INIS, 2023. (Cyrillic)
- Kačapor, Sait. *Školstvo u Novom Pazaru i okolini: od 1918 do 1941. godine*. Novi Pazar: Muzej Ras, 1987. (Cyrillic)
- Katuranić, Vjeran. „Marksizam i sociologija: državna ideologija i sekularizacija". *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 31, br. 2–3 (1989): 359–370.
- Malešević, Miroslava. „Hrišćanski identitet sekularne Evrope". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 55, br. 1 (2007): 9–28. (Cyrillic)
- Mentović, Mento i Mirjana Ajbl. *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2019.
- Milišić, Senija. „O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* 28 (1999): 225–241.
- Mušović, Ejup. *Džamije u Novom Pazaru*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1992.
- Mušović, Ejup. *Tutin i okolina*. Beograd: Etnografski institut SANU, 1985.
- Novak, Viktor. *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Viktor Novak, 1948.
- Novaković, Dragan. *Islamska verska zajednica na jugoslovenskom prostoru: 1878–1991*. Niš: JUNIR, 2015. (Cyrillic)
- Novaković, Dragan. „Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obaveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 36, br. 2 (2004): 463–471.
- Novaković, Dragan. „Školovanje studenata Islamske zajednice iz SFRJ u inostranstvu". *Zbornik matice srpske za društvene nauke* 120 (2006): 287–303. (Cyrillic)
- *Novi Pazar i okolina*. Beograd: Književne novine, 1969. (Cyrillic)
- Pačariz, Sabina. *The migration of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the Case of Sandžak*. Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016.

- Pavlović, Mila, urednik. *Sjenički kraj : antropogeografska proučavanja: naučna monografija*. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta, 2004. (Cyrillic)
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 2 Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941–1945.* Beograd: Nolit, 1988.
- Petrović, Milić. „Raška oblast u jugoslovenskoj državi 1918–1941: stanje i problemi". *Arhiv: časopis Arhiva Jugoslavije* 8, br. 1/2 (2007): 90–107.
- Petrović, Milić. „Raška oblast u jugoslovenskoj državi 1918–1941". *Arhiv: časopis Arhiva Jugoslavije* 9, br. 1/2 (2008): 33–49.
- Pezo, Edvin. „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i 'džentlmenskog sporazuma' iz 1953: pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku". *Tokovi istorije* 21, br. 2 (2013): 97–120.
- Popović, Vladan. „Svetosavlje, nacionalizam i sekularizacija našeg društva". *Teološki pogledi : dvomesečni versko naučni časopis* 1, br. 6 (1968): 373–401. (Cyrillic)
- Radović, Miodrag. „Jevrejska opština u Novom Pazaru". *Novopazarski zbornik* 29, (2006): 169–177. (Cyrillic)
- Radić, Radmila. „Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina". U *Dijalog povjesničara – istoričara. knj. 2, Pečuh, 19.–21. studenoga 1999*, uredio Hans-Georg Fleck i dr., 653–670. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000.
- Radić, Radmila. *Država i verske zajednice: 1945–1970*, I–II. Beograd: INIS, 2002. (Cyrillic)
- Radić, Radmila. „Verski život u Jugoslaviji prema izveštajima episkopa Srpske pravoslavne crkve za 1953. i 1972. godinu". *Tokovi istorije* 22, br. 1 (2014): 11–51. (Cyrillic)
- Rakonjac, Aleksandar. „Industrijalizacija Jugoslavije – planovi i praksa (1947–1952)". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- *Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu.* Zagreb: Centar za društvena istraživanja Sveučilišta, 1979.
- *Religija i društvo.* Zagreb: Centar za idejno-teorijski rad, 1987.
- *Religija i društvo: zbornik tekstova.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988.
- Slijepčević, Đoko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, I–III. Beograd: Catena mundi, 2018. (Cyrillic)
- Škrijelj, Redžep. „Džamije Sjenice". *Zbornik Sjenice: nauka, kultura, umetnost* 14 (2003): 85–105.
- Šaković, Edin i Izet Šabotić. „Skidanje zara i feredže na području sreza Gračanica". *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine* 43, (2013): 289–306.
- *Vodič istorijskog arhiva „Ras" Novi Pazar.* Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras", 2008. (Cyrillic)
- Živković, Milutin. *Između „Velike Albanije" i okupirane Srbije: Novi Pazar, Tutin i Ibarski Kolašin (1941–1944).* Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2018. (Cyrillic)
- Živković, Milutin. *Stara Raška pod italijanskom okupacijom: 1941–1943*, I–II. Beograd: Catena mundi, 2020. (Cyrillic)
- Živojinović, Dragoljub. *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast: 1941–1958.* Beograd: Tersit, 1994.
- Žutić, Nikola. *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.

Summary

Ratko **Minić**

Secularization in Deževa, Sjenica and Štavica counties (1944–1955)

Abstract: Drawing on relevant sources and literature, the paper examines the process of secularization in the counties of Deževa, Sjenica, and Štavica during the first decade of Communist Party rule in those areas. Secularization was among the priority objectives of the newly established government. It was an extremely complex and difficult process hindered by severe economic, cultural, and educational underdevelopment, entrenched religious prejudices and antagonisms which were consequences of mutual conflicts between the Orthodox and Muslim communities and their sufferings in the previous war. The paper discusses the strategy, methods, organization, weaknesses, difficulties and results achieved by the communist authorities, during the first decade of rule, in terms of secularization in this part of Serbia.

Keywords: Secularization, Communist party of Yugoslavia, Orthodox, Islam, Novi Pazar, Sjenica, Tutin

The paper analyzes and shows the process of secularization in the area of Deževa, Sjenica and Štavica counties from 1944 to 1955. Great economic and cultural and educational underdevelopment, strong religious prejudices and antagonisms, as well as the consequences of mutual war conflicts and suffering between the Orthodox and Muslim communities conditioned the cautious action of the KPJ towards the issue of secularization. In the period up to 1946, uncertainty and the fear from the new government enabled the smooth implementation of secularization in education and agrarian field, which affected religious communities. In order to survive and become a driving force on the ground, the Party needed massification and "fusion of the masses" with new ideas. Massification, which began in 1948, had the opposite effect. The limited ideological education of the newly recruited members and their insufficient interest in agitation in religious matters contributed to minimal results of secularization efforts up to 1951. The consolidation of party organization during the 1950s, combined with guidance from the republican level, contributed to renewed successes, particularly in the sphere of secularization. This work provides an insight into the complex process of secularization that took place in the area of three counties and shows the difficulties and results that the communist authorities achieved in that domain during the first decade of their rule.

UDK: 324(497.4)"1990"(093)
323(497.4)"1990"(093)

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.oso.133-158

Janez OSOJNIK
Filozofski fakultet Univerziteta u Mariboru
janez.osojnik1@um.si
ORCID: 0009-0003-1196-1456

Plebiscit u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine: mo**guć**nosti istorijskog razmatranja[1]

Apstrakt: Cilj rada je da na osnovu analize neobjavljenih i objavljenih arhivskih dokumenata, novinskog materijala i najrelevantnije literature prikaže pojedine aspekte pripreme i sprovođenja plebiscita koji je u Republici Sloveniji održan 23. decembra 1990. godine i predstavljao važan korak na putu ka nastanku samostalne slovenačke države. Tako je u radu posvećena pažnja pitanju prava glasa, postavljenom pitanju na glasanju, biračkom telu koje mora da učestvuje u glasanju i na njemu podrži predloženu promenu, i referendumskoj kampanji. Istovremeno je slovenački plebiscit smešten u kontekst događanja u Jugoslaviji. U radu su prikazane i neke reakcije na plebiscit unutar Jugoslovenske narodne armije i saveznih organa.

Ključne re**č**i: plebiscit, 1990, Republika Slovenija, Jugoslavija, DEMOS, Jugoslovenska narodna armija

Uvod

Plebiscit koji je bio sproveden u Republici Sloveniji 23. decembra 1990. godine i na kojem je 88,5% svih koji su imali pravo glasanja odlučilo da podrži slovenačku samostalnost i nezavisnost smatra se jednim od ključnih koraka u procesu sticanja slovenačke nezavisnosti.[2] Iako se plebiscit, s jedne strane, često pominje u slovenačkoj javnosti, u naučnim radovima o raspadu Jugoslavije i nastanku samostalne Republike Slovenije još uvek nije

[1] Ovaj rad rezultat je rada na istraživačkom programu *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti* (P6-0372) koji finansira Javna agencija za naučnoistraživačku i inovacijsku delatnost Republike Slovenije (ARIS).

[2] Republika Slovenija je iz imena izbacila pridev „socijalistička" 7. 3. 1990. godine. – Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana: Modrijan, 2002), 423.

bio predmet ozbiljne i sveobuhvatne naučne obrade.[3] U radu ćemo na osnovu analize neobjavljenih i objavljenih arhivskih dokumenata, novinskog materijala, kao i najrelevantnije naučne i stručne literature, obraditi neke aspekte pripreme i sprovođenja glasanja. Te aspekte ćemo povezati sa teorijskim pristupima koji se odnose na ključne elemente koji su potrebni kako bi glasanje bilo sprovedeno na način koji osigurava njegov legitimitet. Obratićemo pažnju na pitanje prava glasa, postavljeno pitanje na glasanju, tzv. kvorumu, i plebiscitnu kampanju. Takođe, slovenački plebiscit će biti smešten u kontekst događanja u Jugoslaviji, što se u istoriografiji nedovoljno često uzima u obzir. Prikazaćemo i neke reakcije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA) i saveznim organima povodom najavljenog glasanja u Republici Sloveniji.

Zašto sprovesti plebiscit?

Primarna uloga plebiscita je legitimacija promene uprave nad nekom teritorijom, uključujući i otcepljenje. Da bi se obezbedio legitimitet, koji secesionističkim akterima daje veću težinu pri iznošenju svojih ciljeva pred vlastima matične države (to je država kojoj pripada teritorija pre njenog otcepljenja) ili pred međunarodnom zajednicom,[4] glasanje mora sadržati određene komponente. Pre svega, biračima mora biti omogućeno iskazivanje slobodne volje, zbog čega moraju biti prisutni demokratski elementi prilikom glasanja.[5] Kao što piše politikološkinja Aleksandra Remond, na teritoriji koja želi da se otcepi, pre raspisivanja glasanja mora postojati kritična masa ljudi koja želi promenu. Takođe, secesionistički akteri moraju imati uspostavljenu infrastrukturu za sprovođenje glasanja (kao npr. birački mesta).[6] Time se detaljnije nećemo baviti u radu. Na ovom mestu možemo samo pomenuti da je infrastruktura u slučaju plebiscita u Republici Sloveniji bila

---

3 Npr. Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995); Reneo Lukic and Allen Lynch, *Europe from the Balkans to the Urals: The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union* (Oxford: Oxford University Press, 1996); Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintergration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo* (Boulder: Westview, 2002); Repe, *Jutri je nov dan*; Rosvita Pesek, *Osamosvojitev Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država* (Ljubljana: Nova revija, 2007); Josip Glaurdić, *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia* (New Haven and London: Yale University Press, 2011); Rosvita Pesek, *Osamosvojitvena vlada: kako so gradili državo* (Celovec: Mohorjeva, 2012); Stefano Lusa, *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana: Modrijan, 2012); Catherine Baker, *The Yugoslav Wars of the 1990s* (London and New York: Macmillian Education Palgrave, 2015); Marie-Janine Calic, *A history of Yugoslavia* (West Lafayette: Purdue University Press, 2019).

4 U ovom radu nećemo govoriti o stavu međunarodne zajednice prema slovenačkom plebiscitu. Ovo pitanje zaslužuje posebnu pažnju.

5 Pataramon Satalak, „The role of referendum and non-referendum mechanism for state-framing processes" (PhD Thesis, Lancaster University, 2018), 76, 145–149, 159.

6 Alexandra Remond, „Questioned Sovereignities: Independence Referendums and Secession in a Comparative Perspective" (PhD Thesis, University of Edinburgh, 2017), 47.

uspostavljena već ranije, jer su u aprilu 1990. godine održani višestranački izbori za republičku skupštinu i republičko predsedništvo.

Javno mnjenje u Republici Sloveniji o njenoj samostalnosti pre jeseni 1990. godine

U jesen 1990. godine, veliki deo stanovništva Republike Slovenije želeo je promene. Stanovništvo nije bilo zadovoljno postojećom jugoslovenskom federacijom. O tome najbolje svedoče istraživanja javnog mnjenja. Iz rezultata istraživanja *Slovensko javno mnenje*, koje je sprovodio Centar za istraživanje javnog mnjenja i masovnih komunikacija (centar je radio u okviru Univerziteta u Ljubljani, Fakulteta za sociologiju, političke nauke i novinarstvo). Istraživanje je sprovođeno jednom godišnje. Prema istraživanju iz 1987. godine, 53% stanovništva Republike Slovenije smatralo je da bi se republici otvorile nove mogućnosti za razvoj kada ne bi više bila deo Jugoslavije. Tako je 1988. godine 58% ispitanika delilo ovo mišljenje, a sledeće godine je taj procenat već iznosio 71,6%.[7] Iz rezultata je jasno da je sve veći broj stanovnika Republike Slovenije smatrao da Jugoslavija nije jedini državni okvir u kom bi mogli da žive. Na pomenutu promenu u odnosu stanovništva Republike Slovenije prema Jugoslaviji upućuju i rezultati ankete *Jugoslovensko javno mnjenje 1990: Jugoslavija na prelomu krize*. Istraživanje je sprovedeno u maju i junu 1990. godine.[8] Sociolog i politikolog Marko Grdešić je u analizi ankete utvrdio da je u Republici Sloveniji pripadnost Jugoslaviji bila znatno niža (26,4% ispitanika je odabralo odgovor da im je pripadnost Jugoslaviji „vrlo važna" ili „prilično važna") u poređenju sa celokupnim stanovništvom Jugoslavije (za koju se odlučilo 60,8% ispitanika).[9]

Od kraja septembra 1990. do usvajanja zakona o plebiscitu sprovedeno je nekoliko anketa u Republici Sloveniji čiji rezultati su jasno pokazivali želju stanovništva te republike za promenama. Rezultati su prikazani u Tabeli 1.[10]

---

7 Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond SI AS 2007, Peter Jambrek, škatla 2, a. e. 100, Decentralization, Democratization, 'Disintegration' and 'Decomposition' in Slovene/Yugoslav Cultural Politics, 2. 8. 1988; ARS, fond SI AS 2167, Dimitrij Rupel, škatla 2, a. e. 54, Cultural Politics in Slovenia/Yugoslavia after 1945, 2. 8. 1988. Rezultati anketa su sabrani u: Niko Toš in drugi, ur., *Slovensko javno mnenje 1987* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov, 1987), 81, https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm87/; Niko Toš in drugi, ur., *Slovensko javno mnenje 1988* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov, 1988), 52 (https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm88/); Niko Toš in drugi, ur., *Slovensko javno mnenje 1989: Stališča o ustavnih dopolnilih* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov, 1989), 81–83 (https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjmust89/).

8 Ljiljana Baćević i drugi, ur., *Jugoslovansko javno mnenje 1990: Jugoslavija na prelomu krize* (Beograd: Centar za politološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 1990).

9 Marko Grdešić, „Javno mnijenje, radnička klasa i raspad Jugoslavije", *Revija za sociologiju* 43, br. 2 (2013): 163, 166, 172.

10 „Za referendum o konfederaciji", *Evropa: informativni politični tednik*, 20. 9. 1990 [rezultate ankete navodi takođe: Milan Balažic, *Slovenski plebiscit* (Ljubljana: Študentska založba, 2010), 191]; Slava Partljič, „Javno mnenje o ureditvi Jugoslavije", *Delo*, 22. 9. 1990;

Tabela 1: Javno mnjenje u Republici Sloveniji u vezi sa njenim budućim uređenjem

Datum (g. 1990)	Sprovodilac	Uzorak anketiranih	Za otcepljenje / potpunu samostalnost (%)	Za konfederaciju (%)	Za federaciju (%)
20. 9. (objavljeno)[11]	SPEM	288	/	67,9	/
22. 9. (objavljeno)	Delo-Stik	584	34,9	47,8	4,8
11–12. 10.[12]	Varianta	300	77	/	/
26–28. 10.	Varianta	394	52,7	31,6	11,9
14–15. 10.	Delo-Stik	583	50,3	34,1	2,4
16–17. 11.	SPEM	284	73,8[13]	37[14]	/

Iz Tabele 1 vidi se da je sve veći broj ispitanika budućnost najsevernije jugoslovenske republike video potpuno izvan jugoslovenske države, dok je značajan broj njih podržavao reorganizaciju Jugoslavije u konfederaciju. Neke od ovih anketa su ispitale javno mnjenje i o sprovođenju referenduma koji bi potvrdio promenu statusa Republike Slovenije. U anketi čije rezultate je 20. septembra objavio časopis *Evropa: informativni politični tednik*, 58,3% ispitanika smatralo je da bi trebalo raspisati referendum o nastanku jugoslovenske konfederacije. Iz rezultata ankete koja je sprovedena između 11. i 12. oktobra, procenat podrške sprovođenju referenduma je još viši, tačnije 76%

Vlado Miheljak, „Referendum, ...dum, ...dum", *Neodvisni dnevnik*, 20. 10. 1990; Vlado Miheljak, „Smeri razvoja", *Neodvisni dnevnik: Dnevnikova podmornica*, 6. 11. 1990; Slava Partljič, „Javnost o plebiscitu", *Delo*, 17. 11. 1990; Slava Partljič, „Osamosvojitev Slovenije je potrebna zaradi gospodarskih razlogov", *Delo*, 17. 11. 1990; „Na plebiscit kasneje", *Evropa: informativni politični tednik*, 22. 11. 1990.

11 Anketa je ispitivala samo o konfederalnoj reorganizaciji Jugoslavije. „Za referendum o konfederaciji", *Evropa: informativni politični tednik*, 20. 9. 1990. Rezultate ankete navodi takođe Balažic, *Slovenski plebiscit*, 191.

12 Anketa je ispitivala samo o podršci otcepljenju Republike Slovenije u slučaju sprovođenja plebiscita. Miheljak, „Referendum, ...dum, ...dum", *Neodvisni dnevnik*, 20. 10. 1990.

13 U tabeli je suma dva broja: 35,5% ispitanika je odgovorilo da su naklonjeni bezuslovnom otcepljenju Republike Slovenije, dok je 38,3% odgovorilo da pod određenim uslovima. – „Na plebiscit kasneje", *Evropa: informativni politični tednik*, 22. 11. 1990.

14 Iako anketa nije direktno ispitivala po naklonosti konfederalnoj reorganizaciji Jugoslavije, jedno od pitanja je bilo o tome kakve odnose treba da ima Republika Slovenija sa drugim jugoslovenskim republikama nakon eventualnog osamostaljenja. Da bi Slovenija trebalo da ima bliže odnose sa njima odgovorilo je 37% ispitanika. Ovaj odgovor bi mogao da upućuje na naklonost konfederalnoj Jugoslaviji. Takođe, ova brojka je vrlo slična odgovoru koji smo već spomenuli, naime da bi slovenačko otcepljenje bilo prihvaćeno pod određenim uslovima. I ovo bi moglo da sugeriše na konfederalnu povezanost najsevernije jugoslovenske republike sa drugim republikama. – „Na plebiscit kasneje", *Evropa: informativni politični tednik*, 22. 11. 1990.

ispitanika smatralo je da bi slovenačka skupština trebalo da raspiše referendum o „otcepljenju".[15] Takva podrška „otcepljenju" mogla je predstavljati pozitivan signal za pravnika Petra Jambreka[16], pravnika Toneta Jerovška[17] i ostale pojedince koji su učestvovali u nastanku plebiscitne inicijative Demokratske opozicije Slovenije (DEMOS)[18] u poslednjim oktobarskim danima 1990. godine.

Pitanje postavljeno na glasanju

Priprema plebiscita je ključna za obezbeđivanje njegovog legitimiteta. U tom smislu potrebno je definisati ko ima pravo da glasa, o čemu se glasa, kolika podrška je potrebna (i u smislu izlaznosti i podrške glasačkom pitanju) da bi promena bila usvojena – radi se o tzv. kvorumu – a takođe su formulisana pravila plebiscitne kampanje.[19] Onaj koji oblikuje predlog i pravila glasanja može imati veliki uticaj na njegov ishod. Ako ustav ne sadrži jasne odredbe o sprovođenju referenduma, secesionističke snage će verovatnije postaviti glasanje na način koji im omogućava lakše postizanje njihovog cilja. Ako na teritoriji koja želi da se otcepi postoji prilično brojna opozicija promeni njegovog statusa, secesionističke snage biće primorane da sarađuju sa svojim političkim konkurentima kako bi lakše postigle svoj cilj.[20] Do saradnje je došlo prilikom pripreme plebiscita u Republici Sloveniji krajem 1990. godine, o čemu će biti više reči u nastavku. Delegati u slovenačkom izvršnom

---

15 Miheljak, „Referendum, ...dum, ...dum", *Neodvisni dnevnik*, 20. 10. 1990.

16 Peter Jambrek (1940–), slovenački pravnik i sociolog. Od 1990. do 1999. godine bio je sudija Ustavnog suda Republike Slovenije i njegov prvi predsednik u periodu od 1991. do 1994. godine. Od 1993. do 1998. godine obavljao je i funkciju prvog slovenačkog sudije na Evropskom sudu za ljudska prava. Godine 2000. bio je nakratko ministar unutrašnjih poslova Republike Slovenije. Jambrek je učestvovao u pisanju slovenačkog ustava, koji je usvojen decembra 1991. godine, i u nastanku Demosove plebiscitne inicijative. – Matej Avbelj, „Jambrek, Peter", v *Osamosvojitev: Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, ur. Matej Avbelj in drugi (Nova Gorica: Nova univerza, 2021), 116–118.

17 Tone Jerovšek (1941–), slovenački pravnik. Od 1991. do 1994. godine bio je sudija Ustavnog suda Republike Slovenije, a od 1994. do 1997. godine i njegov predsednik. Jerovšek je učestvovao u pisanju slovenačkog ustava, koji je usvojen decembra 1991. godine, i u nastanku Demosove plebiscitne inicijative. – „Sodniki", Republika Slovenija: Ustavno sodišče, datum pristupa 25. 1. 2025, https://www.us-rs.si/o-sodiscu/sodniki/; „Jerovšek, Tone Anton, dr.", *Biografski leksikon Slovenska Bistrica*, datum pristupa 25. 1. 2025, https://biografski-sb.si/?page_id=19519.

18 Detaljnije o njenom nastanku u: Janez Osojnik, „Demosova plebiscitna pobuda: analiza spominske literature in dogajanje konec oktobra in v začetku novembra 1990", *Annales, Series historia et sociologia* 33, št. 3 (2023): 527–536.

19 Na različite izazove pri pripremi i sprovođenju plebiscita upozoravaju Pau Bossacoma Busquets, *Morality and Legality of Secession: A Theory of National Self-Determination* (Cham: Palgrave Macmillan, 2020), 280–310; Lawrence LeDuc, „Referendums and deliberative democracy", *Electoral studies* 38 (2015): 139–148. LeDuc razmatra neke izazove koji nastaju pri organizaciji referenduma uopšte, ne samo u vezi s onima koji su povezani sa promenom statusa neke teritorije.

20 Remond, „Questioned Sovereignities", 68–69.

veću koji su bili deo koalicije DEMOS[21], koja je bila na vlasti, želeli su da se postavi zakon o plebiscitu na način koji bi omogućio lakše postizanje njihovog cilja. S druge strane, opozicija[22], koja se nije protivila slovenačkoj samostalnosti, želela je da kvorum bude viši nego što je predložio DEMOS, a istovremeno je tražila pravedniju plebiscitnu kampanju.

Na ovom mestu trebalo bi reći nešto o odredbama o referendumu u saveznom ustavu iz 1974. godine. Član 146 predviđao je da „skupština društvenopolitičke zajednice" može raspisati referendum kako bi se ljudi unapred opredelili o nekim pitanjima ili potvrdili zakone, propise i druge opšte akte. Odluka donesena na referendumu bila je obavezujuća.[23] I slovenački republički ustav iz 1974. godine omogućavao je slovenačkoj skupštini da raspisuje referendume, na kojima bi birači mogli potvrditi zakone i odlučivati o drugim pitanjima. Odluka doneta na referendumu bila je obavezujuća za skupštinu koja u periodu do dve godine posle glasanja nije smela doneti zakon koji bi bio u suprotnosti sa referendumskom odlukom.[24] Treba i napomenuti da je savezni ustav iz 1974. godine svakom narodu, kako tvrdi istoričar Jože Pirjevec, priznavao „sopstven politički identitet" i pravo na samoopredeljenje i otcepljenje, ali ono nije bilo sasvim precizno definisano.[25] Dakle, između ostalog, nije definisao način realizacije tih prava.

U procesu pripreme referenduma, važnu komponentu predstavlja priprema glasačkog pitanja. Veći legitimitet glasanja obezbeđuje jasna formulacija pitanja. Pitanje mora biti postavljeno tako da iz njega bude jasno koji je cilj (glasači tačno znaju koje posledice nosi njihova odluka). Preporučljivo je da glasačko pitanje bude kratko i nedvosmisleno.[26] A kao što upozorava pravnik Pau Bosakoma Buskets, može doći do toga da pitanje bude s jedne strane kratko, a da s druge strane ne objašnjava dovoljno dobro posledice odluke birača (ili obrnuto).[27] Na drugu sadržinsku komponentu pitanja upozorava pravnica Pataramon Satalak. Prema njenom mišljenju, bolje je kada se glasa samo o jednoj stvari, jer bi veći broj opcija mogao zbuniti birače, a pitanje bi trebalo da sadrži i mogućnost očuvanja *statusa quo* teritorije na kojoj se glasanje održava.[28]

---

21 Koalicija stranaka koje su nastale krajem 1980-ih godina i koje su predstavljale opoziciju komunističkom režimu i pre aprila 1990. godine, a tog meseca su pobedile na višestranačkim izborima i posledično preuzele vođstvo slovenačkog izvršnog veća.

22 Političke stranke koje su u fazi demokratizacije nastale iz (nekadašnjih) komunističkih organizacija i kroz 1990. godinu promenile su nekoliko imena – u jesen zvale su se Stranka demokratske obnove (SDP), Liberalna demokratska stranka i Socijalistička stranka Slovenije.

23 Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije (Ljubljana: Center za samoupravno normativno dejavnost, 1974), 80.

24 Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ustava Socialistične republike Slovenije (Ljubljana: Uradni list SR Slovenije, 1974), 373–376.

25 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 338–339.

26 Satalak, „The role of referendum", 82–103.

27 Bossacoma Busquets, *Morality and Legality of Secession*, 281–282.

28 Satalak, „The role of referendum", 82–103.

Ako je za legitimitet plebiscita odgovarajuća formulacija glasačkog pitanja veoma važna, ona, kako zaključuju politikolozi Mat Kvortrup i Aleksandra Remond, u manjoj meri utiče na rezultat glasanja.[29] Remond dodaje da, u slučaju kada se na plebiscitu glasa o nastanku samostalne države, a taj cilj je biračima već dobro poznat, formulacija glasačkog pitanja nema veći značaj za odluku birača.[30]

Formulacija glasačkog pitanja bila je veoma važna u procesu pripreme slovenačkog plebiscita. O tome svedoči priličan broj različitih predloga – prema pregledanom arhivskom i novinskom materijalu, bilo ih je bar devet pre nego što je usvojena konačna verzija koja je glasila: „Da li Republika Slovenija treba da postane samostalna i nezavisna država?".[31] Birači su na pitanje odgovarali sa 'da' ili 'ne'. Ako glasačko pitanje analiziramo sa aspekta pomenutih kriterijuma, dolazimo do zaključka da je bilo pravilno formulisano. Bilo je kratko i nedvosmisleno. Još nedvosmisleniji bili su neki drugi predlozi iz vremena pre usvajanja zakona o plebiscitu (npr. pitanje koje je predloženo na DEMOS-ovom seminaru u Poljčama glasilo je: „Da li Slovenija na dan proglašenja rezultata ovog plebiscita treba da postane nezavisna i suverena država koja nije ujedinjena u SFRJ?").[32] Ovaj predlog je jasno predvideo da Republika Slovenija više ne bi bila deo jugoslovenske federacije, kao i kada bi do toga došlo. Ova dva naglaska su na kraju zapisana u zakonu o plebiscitu, a ne u samom pitanju. To je takođe potvrđivalo legitimitet plebiscita i glasačkog pitanja. Jedina sumnja koju možemo imati je da li su birači glasali o samo jednoj stvari. Ako su

---

29 Matt Qvortrup, *Referendums and Ethnic Conflict* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014), 139–143. Kao što su zapisali politikolozi Elizabet R. Gerber i Sajmon Hag, isto je zaključila već i politikološkinja Elen Margareta Imergut. – Elisabeth R. Gerber and Simon Hug, „Legislative Response to Direct Legislation", in *Referendum Democracy: Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*, eds. Matthew Mendelsohn and Andrew Parkin (London: Palgrave Macmillan, 2001), 92.

30 Remond, „Questioned Sovereignities", 75.

31 Pojedine predloge je moguće pronaći u: ARS, SI AS 2007, škatla 4, a. e. 260, Plebiscit o slovenski državi, 29. 10. 1990; ARS, SI AS 2007–4, a. e. 261, Ali naj postane Slovenija neodvisna in suverena država?, 13. 11. 1990; ARS, SI AS 2007–4, a. e. 270, Ustavni zakon za izvedbo ustave Republike Slovenije [nedatirano]; Peter Jambrek, „Sedem točk za suverenost", *Delo*, 13. 11. 1990; Zapisnik seje predsedstva Demosa, 14. 11. 1990, v Tine Hribar, „Dokumenti osamosvojitvenega plebiscita. Odločitev za plebiscit", *Nova revija: mesečnik za kulturo, Forum* 24, št. 282/283 (2005), 8–13; ARS, SI AS 2007–2, a. e. 106, Zakon o plebiscitu o neodvisnosti Republike Slovenije, 21. 11. 1990; „Osnutek zakona o plebiscitu o neodvisnosti Republike Slovenije", 21. 11. 1990, datum pristupa 19. 8. 2024, https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html; „Predlog besedila na plebiscitnih glasovalnih listih", *Delo*, 22. 11. 1990; Pesek, *Osamosvojitev Slovenije*, 224; Tine Hribar, *Preživetje naroda: avtonomnost duha in suverenost države* (Ljubljana: Društvo 2000, 2010), 65; Peter Jambrek, *Demokracija in država: slovenska demokracija in država – ustanovitev, krize in vizije* (Kranj: Fakulteta za državne in evropske študije; Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta, 2014), 202–203, 205, 213; Peter Jambrek, *Ustanovitev Slovenije* (Ljubljana: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018), 301, 311.

32 Hribar, *Preživetje naroda*, 65.

birači na glasačko pitanje odgovorili sa „da", to nije nužno značilo da su glasali za potpunu samostalnost Republike Slovenije, već i za mogućnost uključenja u konfederalnu zajednicu sa drugim jugoslovenskim republikama.[33]

Kvorum

Druga važna komponenta u sprovođenju plebiscita je definisanje ko ima pravo da učestvuje na glasanju i koliki kvorum je potreban da bi se promena statusa teritorije smatrala potvrđenom na glasanju. Glavni kriterijum u vezi sa time ko ima pravo da učestvuje na glasanju vezan je za stalno prebivalište birača – pravo glasa imaju oni koji žive na teritoriji koja želi promenu statusa. U vezi sa plebiscitima često se postavlja pitanje da li mogu da glasaju i oni koji na toj teritoriji nemaju stalno prebivalište, ali su nekada tamo živeli (npr. dijaspora). Ako se ovim osobama dozvoli glasanje, to može, kako piše Satalak, ugroziti legitimitet plebiscita, jer na ove osobe rezultat glasanja direktno ne utiče.[34] Sociolog i politikolog Rajner Baubek pravilno ističe da se može dozvoliti glasanje dijaspori u slučaju kada su njeni članovi nedugo pre sprovođenja plebiscita bili prisilno iseljeni, ali ne definiše koliko vremena od iseljavanja bi trebalo da prođe.[35] Inače, ne postoji univerzalni konsenzus o tome da li da se dijaspori omogući glasanje ili ne.[36] Može doći i do situacije da se kao deo biračkog tela ne uzmu u obzir stanovnici teritorije koja želi da se otcepi, a koji nisu iste nacionalnosti kao većinsko stanovništvo te teritorije koja želi promenu. U tom slučaju, legitimitet glasanja se smanjuje, jer njegov rezultat neposredno utiče na osobe kojima nije dozvoljeno da glasaju.[37]

U slovenačkom primeru Republička izborna komisija bila je odgovorna za realizaciju glasanja. Na sastanku 10. decembra 1990. godine odlučeno je da imaju pravo glasa svi koji su imali stalno prebivalište u Republici Sloveniji (i bili stariji od 18 godina), kao i jugoslovenski državljani koji su se trajno iselili u inostranstvo, pri čemu je njihovo poslednje stalno prebivalište pre iseljavanja iz Jugoslavije bilo u Republici Sloveniji. Te osobe trebalo je da se upišu u birački spisak do njegovog potvrđivanja, a nakon toga su imale mogućnost da glasaju sa potvrdom koju su morale prethodno da dobiju.[38] Prilikom računanja broja svih koji su imali pravo da glasaju, broj

---

33 „Zakon o plebiscitu o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije", *Uradni list Republike Slovenije*, 6. 12. 1990. Isti dokument je objavljen i u: *Poročevalec skupščine Republike Slovenije, posebna številka*, 11. 12. 1990; Božo Repe, ur., *Viri o demokratizaciji in osamosvajanju Slovenije (II. del: Slovenci in federacija*) (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003), 235–236; ARS, SI AS 2007–4, a. e. 278, Uradni list Republike Slovenije, 6. 12. 1990.

34 Satalak, *The role of referendum*, 125–126.

35 Rainer Bauböck, „A Multilevel Theory of Democratic Secession", *Ethnopolitics* 18, no. 3 (2019), 240.

36 Qvortrup, *Referendums and Ethnic Conflict*, 128.

37 Satalak, *The role of referendum*, 114, 118, 124–126.

38 ARS, SI AS 1210, Zbirka plebiscit 1990, škatla 563, Navodilo št. 1 za izvedbo plebiscita o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije 23. 12. 1990, 10. 12. 1990.

tih osoba dodao se onima koje su već prethodno bile upisane u birački spisak. S druge strane, od broja birača, što je bilo važno za utvrđivanje kvoruma, oduzete su osobe koje su na dan glasanja bile na radu u inostranstvu ili su bile u (JNA).[39] Iako je na plebiscitu imala pravo glasanja i slovenačka dijaspora, što bi u teoriji moglo da dovede u pitanje njegov legitimitet, iz rezultata glasanja jasno se vidi da to nije imalo uticaja na njega (sa potvrdom su glasale 2434 osobe, dok je ukupan broj birača koji je bio uzet u obzir pri računanju kvoruma bio 1.457.020).[40]

Pre nego što se glasanje sprovede, mora biti jasno definisan kvorum. Remondova utvrđuje da je u najviše primera kvorum postavljen na više od polovine onih koji su učestvovali u glasanju (50% +1). Remondova i politikolog Baogang He utvrđuju da takav kvorum ne garantuje nužno potreban legitimitet,[41] jer se, kako dodaje He, na plebiscitu donose odluke koje obično imaju dugoročne posledice – jednom doneta odluka ostaje važeća duži period.[42] Za secesionističke aktere može predstavljati problem previsoko postavljen kvorum, kao na primer da mora za promenu statusa teritorije glasati dvotrećinska većina ili da u glasanju moraju učestvovati dve trećine svih koji imaju pravo glasa.[43] Inače, ne postoji univerzalno pravilo o potrebnom kvorumu.

Pre usvajanja Zakona o plebiscitu o samostalnosti i nezavisnosti Republike Slovenije u toj republici uglavnom su se oblikovala dva stava u vezi sa kvorumom, što se odražavalo i u nacrtu zakona o plebiscitu. U njegovom trećem članu bilo je zapisano da bi samostalnost Republike Slovenije bila usvojena ako bi za nju glasala većina svih koji su imali pravo glasa, a kao varijanta bilo je zapisano da bi dovoljna bila većina onih koji bi učestvovali na plebiscitu.[44] Pitanje u vezi sa kvorumom je do usvajanja zakona o plebiscitu najviše delilo slovenačku politiku. Ako se fokusiramo na nacrt zakona o plebiscitu, osnovnu varijantu kvoruma zahtevala je opozicija (kasnije joj se pridružio i predsednik predsedništva Milan Kučan, kao i izvršno veće), dok je drugu varijantu branio DEMOS. Na pregovorima između vrha slovenačke politike i predstavnika političkih stranaka nastalo je još nekoliko „kompromisnih" predloga, koji nisu bili uspešni. Na primer, Kučan je 25. novembra predložio da minimum treba da bude da se na plebiscit uputi barem polovina svih koji imaju prava glasa i od kojih bi više od polovine trebalo glasati za samostalnu i nezavisnu Republiku Sloveniju.[45] Dva

39 ARS, SI AS 1210–563, Volilni odbor in njegove naloge pri izvedbi plebiscita dne 23. decembra 1990, 13. 12. 1990.

40 ARS, SI AS 1210, škatla 530, Poročilo Republiške volilne komisije o izidu glasovanja na plebiscitu, dne 23. 12. 1990, 26. 12. 1990.

41 Baogang He, „Referenda as a Solution to the National-Identity/Boundary Question: An Empirical Critiqueof the Theoretical Literature", *Alternatives: Global, Local, Political* 27, no. 1 (2002), 77; Remond, *Questioned Sovereignities*, 72.

42 He, „Referenda as a Solution", 67; Qvortrup, *Referendums and Ethnic Conflict*, 130.

43 Qvortrup, *Referendums and Ethnic Conflict*, 132; Satalak, *The role of referendum*, 116.

44 ARS, SI AS 2007–2, a. e. 106, Zakon o plebiscitu o neodvisnosti Republike Slovenije, 21. 11. 1990.

45 Aleš Čerin, *Vsi moji predsedniki* (Ljubljana: Mladinska knjiga, Tiskarna Optima, 1999), 270–273.

dana kasnije, 27. novembra, bio je postignut – kao što se kasnije pokazalo – neuspešan načelni kompromis slovenačke politike, prema kojem bi za samostalnost Republike Slovenije trebalo glasati više od polovine onih koji bi učestvovali u glasanju, a istovremeno bi slovenačku samostalnost trebalo potvrditi bar 40 posto svih koji su imali pravo glasa).[46] Možemo tvrditi da je kvorum, kako je bio zapisan u zakonu o plebiscitu, prema kojem bi odluka o slovenačkoj samostalnosti bila potvrđena ako bi za nju glasala većina svih koji su imali pravo glasanja, davao legitimitet slovenačkom plebiscitu za razliku od drugih predloga, posebno DEMOS-ovog.

Plebiscitna kampanja

Važna komponenta u fazi pripreme plebiscita je takođe plebiscitna kampanja. Remondova navodi četiri kategorije aktera u referendumskim kampanjama prema Klesu de Vreseju, koji se bavi političkom komunikacijom: a) političke elite; b) civilno društvo ili organizacije sa posebnim interesom; c) mediji; d) birači.[47] Kao što ispravno ističe Satalak, ove kategorije nisu nužno odvojene.[48] Važnu, ako ne ključnu ulogu, igraju političke elite, koje značajno utiču na konačni rezultat glasanja.[49] One s jedne strane oblikuju pravila glasanja, a s druge strane pozivaju birače da se odluče za opciju koju same favorizuju. U slučaju da se za referendum odluče secesionističke snage bez dogovora sa matičnom državom – što je bio slučaj i sa slovenačkim plebiscitom – to može dovesti do toga da se u kampanji ističe samo jedna opcija – ona za otcepljenje. Remondova utvrđuje da je u referendumskoj kampanji važno da se političko rukovodstvo (na secesionističkoj strani) pokaže kao pouzdano, jer time njegova poruka dobija na ubedljivosti, a s druge strane birači brže stiču njihovo poverenje da će ispuniti obećanja data tokom kampanje.[50] Možemo se složiti sa Kvortrupom da bi poštenju plebiscita doprinelo to da su u medijima zagovornici i protivnici otcepljenja u ravnopravnom položaju, ali je u praksi to teško postići zbog različite angažovanosti obe strane i eventualnog većinskog uticaja na medije jedne od njih.[51]

---

46 Isto, 273–275; Pesek, *Osamosvojitev Slovenije*, 250–251.

47 Remond, *Questioned Sovereignities*, 73.

48 Satalak, *The role of referendum*, 156–157.

49 Avigail Eisenberg, „The Medium is the Message: How Referendums Lead us to Understand Equality", in *Referendum Democracy: Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*, eds. Matthew Mendelsohn and Andrew Parkin (London: Palgrave Macmillan, 2001), 148; Arthur Lupia and Richard Johnston, „Are Voters to Blame? Voter Competence and Elite Maneuvers in Referendums", in *Referendum Democracy: Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*, eds. Matthew Mendelsohn and Andrew Parkin (London: Palgrave Macmillan, 2001), 191; Remond, *Questioned Sovereignities*, 73. – Uloga političkih elita je naglašena i u: Qvortrup, *Referendums and Ethnic Conflict*.

50 Remond, *Questioned Sovereignities*, 76–80.

51 Qvortrup, *Referendums and Ethnic Conflict*, 133–139.

U slučaju slovenačkog plebiscita, medijski, a delimično i politički prostor potreslo je pismo novinara *Dela* Borisa Ježa[52] napisano 2. decembra 1990. godine, koje je u ime navodno postojećeg plebiscitnog komiteta unutar Republičkog komiteta za informisanje na čelu sa Stanetom Staničem[53] poslato glavnim urednicima slovenačkih dnevnih novina. Prema ovom pismu, sva tri dnevna lista (*Delo*, *Večer*, *Neodvisni dnevnik*) trebalo je da se pridržavaju nekolicine okvirnih pravila prilikom praćenja plebiscitne kampanje. Pismo je predviđalo određeni stepen „cenzure". Između ostalog, slovenački mediji ne bi širili strah i alarmantne vesti, podsticali bi hrabrost i samopouzdanje, a čitaocima bi trebalo dokazati da je Beograd vodio informativni rat protiv Republike Slovenije. Jež nastavlja da bi slovenačka štampa morala o plebiscitu pisati odlučno. U štampi je trebalo biti što manje neubedljivih članaka o tome da se Republici Sloveniji plebiscit ne bi isplatio. Trebalo je istaknuti da glasanje znači rizik koji treba jednom prihvatiti. Jež je predložio da redakcije svakog lista sastave uži tim koji bi koordinisao rad i održavao redovne veze sa Republičkim komitetom za informisanje i „odgovarajućim službama" u republičkim političkim organima.[54]

Dan nakon objave pisma u *Neodvisnem dnevniku* pojavile su se osude tog pisma.[55] Tri delegata slovenačke skupštine iz najveće opozicione stranke (SDP) postavili su u vezi s tim slovenačkom Izvršnom veću nekoliko pitanja: da li je bilo obavešteno o pismu pre objave; kakav je bio njegov stav prema predlozima u njemu; da li bi pismo moglo uticati na ocenu međunarodne javnosti o legitimitetu plebiscita; kako je nameravalo postupiti ako bi procenilo da je Staničevo ponašanje u suprotnosti sa politikom i ugledom izvršnog veća. Po mišljenju tri delegata, Ježevi predlozi bi onemogućili objektivno odlučivanje birača.[56] Izvršno veće je odgovorilo da nije bilo obavešteno o tome

---

52 Boris Jež (1952–2018), slovenački novinar. Profesionalnu novinarsku karijeru započeo je kao dopisnik *Dela* iz Kopra. Preuzeo je 1982. godine vođenje dopisništva *Dela* u Beogradu, gde je bio skoro četiri godine. Po povratku u Ljubljanu bio je urednik rubrike u *Delu* posvećene mišljenjima građana o različitim temama, kao i priloga *Delu* pod naslovom *Sedam pogleda*. – „Boris Jež", *Slovenska biografija*, datum pristupa 25. 1. 2025, https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1013280/.

53 Stane Stanič (1926–2005), slovenački novinar i političar. Tokom Drugog svetskog rata bio je član Oslobodilačke fronte. Posle rata radio je kao novinar. Jugoslovenske vlasti su ga optužile 1948. godine za špijunažu i osudile na sedam godina zatvora. Posle pet godina pušten je na slobodu. Kasnije je radio u više medija, među kojima su *Delo*, *Borba*, *TV Beograd* i *Nin*. Od 1990. do 1991. godine bio je predsednik Republičkog komiteta za informisanje u Demosovom izvršnom veću. – Pesek, *Osamosvojitev Slovenije*, 173, 306; „Stane Stanič", *Obrazi slovenskih pokrajin*, datum pristupa 25. 1. 2025, https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/stanic-stane/.

54 „Nekaj predlogov", *Neodvisni dnevnik*, 5. 12. 1990; „Nekaj predlogov", *Evropa: informativni politični tednik*, 6. 12. 1990. Nekoliko predloga Borisa Ježa je pomenuo Ali H. Žerdin, „Demos in tisk, tisk in Demos", *Demosov zbornik*, ur. Darko Friš, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 72, št. 3–4 (2001): 670–671.

55 Tit Doberšek, „Svoboda dežele in svoboda tiska", *Delo*, 6. 12. 1990; „Izjava prof. dr. Boštjana M. Zupančiča o dopisu Nekaj predlogov", *Neodvisni dnevnik*, 6. 12. 1990.

56 „Delegatsko vprašanje", *Večer*, 6. 12. 1990; „Nekaj pripomb na 'Nekaj predlogov'", *Neodvisni dnevnik*, 6. 12. 1990.

da postoje komisije unutar republičkog komiteta i da nije bilo obavešteno o Ježevom pismu. Zaključilo je da je u pitanju Ježevo lično razmišljanje. Priznalo je postojanje grupe koja je neformalno raspravljala o plebiscitnoj kampanji, ali u njoj navodno nije bilo rasprave o Ježevom razmišljanju.[57] Na optužbe je reagovao i Stanič. Za novine *Primorski dnevnik* je negirao postojanje plebiscitne komisije i pisma, istakavši da nije bio upoznat sa sadržajem pisma, kao ni sa činjenicom da je ono poslato urednicima.[58] Drugačije se Stanič odazvao za *Večer*. Priznao je da se tokom praznika krajem novembra sastala grupa „stručnjaka", koja bi se u budućnosti bavila kampanjom. Formalno je još niko nije imenovao, ali bi mogla početi raditi uz saglasnost slovenačkih vlasti i stranaka u skupštini. O tome je obavestio izvršno veće i političke stranke. Stanič je rekao da je video sadržaj Ježevog pisma, koje nije razumeo kao direktivu za rad novinara, već samo kao „pokušaj dogovaranja profesionalaca".[59] Možemo pretpostaviti da bi u slučaju prihvatanja Ježevih predloga od strane slovenačkih vlasti to uticalo na smanjivanje legitimiteta plebiscita. S druge strane, zanimljivo je da su istog dana u dva različita novinska lista objavljena dva različita odgovora Staniča u vezi sa Ježevim pismom i (ne)postojanjem komisije, što bi moglo među birače uneti određenu sumnju u iskrenost slovenačkih vlasti u pretplebiscitnom periodu.

Republički komitet za informisanje vodio je plebiscitnu kampanju. Pre donošenja zakona o plebiscitu usvojio je određene smernice u vezi sa kampanjom i učestvovao u osmišljavanju osnovnog slogana plebiscita, koji je glasio: „Moja zemlja je moja država".[60] Autori plana kampanje zahtevali su od slovenačke politike ujedinjen i samouveren nastup, kojim bi pokušali uveriti ljude koji nisu bili sigurni u potrebu sprovođenja plebiscita i podršku samostalnosti Republike Slovenije, dok bi onima koji su već bili uvereni u tu odluku dodatno dokazali ispravnost te odluke. Za potrebe plebiscitne kampanje, republički komitet angažovao je agenciju Futura Design,[61] koja je postavila tri cilja: „1. podsticati što veće učešće na plebiscitu 2. stvoriti atmosferu iščekivanja radosnog događaja 3. stvoriti svečanu atmosferu naglašavajući da se radi o <u>otvaranju</u> [podvučeno u originalu] Slovenije, a ne o *<u>zatvaranju</u> [podvučeno u originalu] unutar svojih granica.*"[62] Cilj kampanje bio je,

---

57 „Delegatski odgovor: Staničeve komisije ni", *Večer*, 7. 12. 1990; „Odgovor na delegatska vprašanja", *Neodvisni dnevnik*, 7. 12. 1990.

58 Bogo Samsa, „Vse večja nasprotja ob plebiscitu", *Primorski dnevnik*, 6. 12. 1990.

59 Jelka Zupanič, „Z dobro namero", *Večer*, 6. 12. 1990; Jelka Zupanič, „Slovenija moja dežela – moja država", *Večer*, 8. 12. 1990.

60 „O možnostih propagandne podpore slovenskemu plebiscitu" [nedatirano], datum pristupa 19. 8. 2024, https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html.

61 „Pismo Staneta Staniča Izvršnemu svetu skupščine Republike Slovenije", 7. 12. 1990, datum pristupa 19. 8. 2024, https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html; „Idejni projekt propagandne podpore plebiscitu" [nedatirano], datum pristupa 19. 8. 2024, https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html.

62 „Idejni projekt propagandne podpore plebiscitu", [nedatirano], datum pristupa 19. 8. 2024, https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html.

kao što je naglasio Stanič na sastanku sa liderima delegatskih klubova 3. decembra, pobeda odgovora „da".[63]

Predstavnici slovenačke politike su se ubrzo nakon usvajanja zakona o plebiscitu na terenu počeli obraćati biračima. Tako je već 7. decembra u Preddvoru održano pretplebiscitno okupljanje kranjskog odbora Slovenske demokratske zajednice (bila je deo DEMOS-a), na kojem je njen član, republički sekretar za pravosuđe i upravu Rajko Pirnat uputio nekoliko kritika prema opoziciji, što je bio znak da bi sporazum političkih stranaka (potpisan je bio 6. decembra i predviđao je da će stranke u kampanji nastupati ujedinjeno, a da nijedna neće prisvojiti zasluge za uspeh glasanja) teško mogao zaživeti u praksi.[64] Pirnat je smatrao da će opozicija voditi „neku tihu propagandu" protiv podrške slovenačkoj samostalnosti.[65] Na Pirnatove reči su reagovali u SDP-u, koja je u javnom pismu pozvala stanovnike Republike Slovenije da prisustvuju pretplebiscitnim okupljanjima. SDP je pozvala na saradnju između stranaka, osudivši Pirnata što je podsticao međustranačko nepoverenje.[66] Bez obzira na to, sudeći po zapisu generalnog sekretara izvršnog veća Aleša Čerina, sastanak između predstavnika političkih stranaka, predsedništva, izvršnog veća i skupštine, koji je bio 9. decembra, održan je u veoma „pomirljivoj i prijateljskoj atmosferi". Na sastanku su se, između ostalog, dogovorili da će predstavnici opozicije i DEMOS-a zajedno obilaziti teren, te da će u slučaju da neka od stranaka bude domaćin događaja na kojem će se raspravljati o plebiscitu i podrški samostalnosti Republike Slovenije, pozvati predstavnike drugih stranaka da učestvuju u tom događaju.[67] U naredne nešto manje od dve nedelje slovenački političari su obavili niz poseta širom Republike Slovenije, gde su biračima objašnjavali potrebu za sprovođenjem plebiscita i njegove posledice. Govori i nastupi političara su bili dobro posećeni. Na osnovu pregledanog materijala (posebno novinskog) može se zaključiti da nije bilo incidenata na tim događajima.

Kada vlast favorizuje jednu od opcija koja je ponuđena na glasanju – što je bilo jasno vidljivo u slučaju slovenačkog plebiscita – njeni predstavnici često nemaju interes da protivnici ravnomerno učestvuju u plebiscitnoj kampanji. U razmatranje možemo uzeti tvrdnju politikološkinje Avigejl Ajzenberg, koja je na primeru glasanja koja su sprovedena u jugoslovenskoj državi početkom 90-ih godina 20. veka utvrdila da su elite obezbedile da postignu cilj, a to je glasanje za otcepljenje, time što je glasanje bilo postavljeno

---

63 Jelka Zupanič, „O plebiscitu predvidoma v četrtek", *Večer*, 4. 12. 1990.

64 „Sporazum političnih strank in poslanskih skupin skupščine R Slovenije o skupnem nastopu na plebiscitu za samostojno in neodvisno državo Republiko Slovenijo", 6. 12. 1990, u *Poročevalec skupščine Republike Slovenije, posebna številka*, 11. 12. 1990. Dokument je objavljen i u: Repe, *Viri o demokratizaciji II*, 234–235; „Dokumenti osamosvojitvenega plebiscita", 18–19.

65 „Dr. Pirnat ne zaupa opoziciji", *Neodvisni dnevnik*, 8. 12. 1990.

66 „Prejeli smo. Čas do plebiscita naj bo čas sodelovanja za uspeh plebiscita", *Delo*, 11. 12. 1990; „Sodelovanje strank za uspeh plebiscita", *Neodvisni dnevnik*, 12. 12. 1990.

67 Čerin, *Vsi moji predsedniki*, 276.

na način da je bilo jasno da je želja stanovništva u skladu sa željom organizatora glasanja.[68] S tim se možemo složiti, ali što se tiče slovenačkog plebiscita, treba dodati da slovenačke vlasti, iako su vodile plebiscitnu kampanju, u njoj nisu onemogućile učešće onima koji su imali dileme u vezi sa samostalnošću Republike Slovenije ili su se tome protivili. U slovenačkim medijima bilo je više izveštaja i napisa o pozitivnim posledicama slovenačke samostalnosti,[69] ali se mogu pronaći i dileme i protivljenja nezavisnosti.[70] Takođe, pokušaj da mediji pišu prilično jednostrano o posledicama plebiscita (Ježevo pismo) nije naišao na podršku, a posebno se njemu protivila republička opozicija. S obzirom na rezultate istraživanja javnog mnjenja koji su objavljeni u slovenačkim medijima decembra 1990. godine, kampanja je bila uspešna, jer je rastao broj osoba koje su nameravale da učestvuju na plebiscitu, kao i onih koje su na glasanju nameravale da podrže slovenačku samostalnost.[71]

Pojedine reakcije u Jugoslaviji

U Republici Sloveniji nije bilo jačeg aktera koji bi bio protiv njene samostalnosti. Protivnici su se mogli pronaći van republičkih granica, odnosno u drugim republikama i u saveznim organima. Iako su odatle (posebno od strane srpskih i crnogorskih predstavnika) dolazile kritike na račun slovenačke odluke o sprovođenju plebiscita (između ostalog, Ustavni sud Jugoslavije je na zahtev Savezne skupštine odlučivao o ustavnosti zakona o plebiscitu – sud nije zabranio glasanje),[72] jačeg protivljenja nije bilo. Trebalo bi naglasiti da je u jesen 1990. godine pažnja drugih republika bila usmerena na

68 Eisenberg, „The Medium is the Message", 157.

69 Npr. Veno Karbone, „Histerezna zanka", *Neodvisni dnevnik*, 8. 12. 1990; „Plebiscit", *Demokracija*, 11. 12. 1990; Mirko Zupančič, „Za neodvisno Slovenijo!", *Neodvisni dnevnik*, 15. 12. 1990; Jože Špilak, „Ne igrajmo se s plebiscitom", *Nedeljski dnevnik*, 16. 12. 1990; Franc Antlej, „Zakaj strah pred lastno državo?", *Nedeljski dnevnik*, 16. 12. 1990; „Proti imperialnim sirenam", *Neodvisni dnevnik*, 21. 12. 1990; „Proti varstvu bajonetov", *Neodvisni dnevnik*, 21. 12. 1990; Leopold Rozman, „Slovenci kremeniti", *Mladina*, 22. 12. 1990; Nada Hočevar, „Bojimo se lastne sence", *Nedeljski dnevnik*, 23. 12. 1990.

70 Npr. Jaka Kralj, „Pisma bralcev. Zakaj se ne bom udeležil referenduma", *Delo*, 4. 12. 1990; Jurij Zalokar, „Plebiscit demonskih siren", *Neodvisni dnevnik*, 15. 12. 1990; Tugomer Kušlan, „Ne za goebbelsovske metode!", *Nedeljski dnevnik*, 16. 12. 1990; „Prejeli smo. Odprto pismo predsedstvu skupščine Republike Slovenije", *Delo*, 19. 12. 1990; A. Hafner, „Odcepitev je katastrofa", *Neodvisni dnevnik*, 21. 12. 1990; „Odločno ne plebiscitu", *Neodvisni dnevnik*, 21. 12. 1990; Miloš Lukič, „Živela naša mama Slovenija!", *Mladina*, 22. 12. 1990.

71 ARS, SI AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, t. e. 1913, a. e. 3474, Telefonska raziskava mnenja javnosti Slovenski plebiscit 1990, 5. 12. 1990–14. 12. 1990; ARS, SI AS 537–1913–3474, Terenska raziskava mnenja javnosti Slovenski plebiscit 1990, 12. 12. 1990. U fusnoti napomenute ankete sprovela je agencija Delo-Stik, a objavljivalo *Delo*. Za druge slovenačke časopise (*Neodvisni dnevnik*, *Večer*, *Evropa: informativni politički nedeljnik*) ankete su sprovođene od strane drugih agencija. I u njima je bio trend potrški slovenački samostalnosti isti.

72 Ivan Kristan, *Osamosvajanje Slovenije: pogled iz Ljubljane in Beograda* (Ljubljana: GV Založba, 2013), 80–83.

važna unutrašnjopolitička pitanja: Republika Hrvatska je bila u fazi oblikovanja novog republičkog ustava, koji je usvojen 22. decembra,[73] dok su ostale republike imale višestranačke republičke izbore. Drugi krug izbora u Republici Srbiji čak je bio istog dana kao plebiscit u Republici Sloveniji, dakle 23. decembra. U najvećoj jugoslovenskoj republici krajem 1990. godine bili su tako zaokupljeni pripremama i sprovođenjem višestranačkih izbora, ali su, uprkos tome, posvetili određenu pažnju slovenačkom plebiscitu. Borut Krog u svom master radu u vezi s time piše da su srpske novine Republici Sloveniji zamerale saradnju s Nemačkom, a u plebiscitu videle slovenačko otcepljenje i rušenje jugoslovenske države. Krog dodaje, da su se pojavili i članci koji su iskazivali podršku slovenačkim nastojanjima za samostalnošću, ali su bili retki (konkretno je naveo samo zapis novinara Slobodana Žikića u *Politici*).[74]

Savezno predsedništvo je, već pre nego što je u Republici Sloveniji došlo do prve plebiscitne inicijative od strane Socijalističke stranke Slovenije početkom oktobra 1990. godine,[75] utvrdilo da jugoslovensku krizu nije bilo moguće rešiti u okvirima postojećeg jugoslovenskog ustava. Tako je predsednik Saveznog predsedništva Borisav Jović u svojim dnevničkim zapisima 8. septembra zabeležio da je do tada u tom organu već bio pripremljen koncept rešavanja krize.[76] Dokument pod naslovom *Projekat sprovodjenja promena ustavnih odnosa u SFRJ radi razrešenja ustavne krize Jugoslavije* nastao je pre 11. septembra 1990. U njemu je Savezno predsedništvo utvrdilo da su na političkoj sceni u Jugoslaviji postojale četiri mogućnosti preuređenja države, i to: a) jačanje saveznog uređenja usvajanjem novog saveznog ustava; b) pretvaranje jugoslovenske federacije u konfederaciju na bazi posebnog ugovora između republika, koje bi prethodno postale samostalne države; c) nastanak asimetrične (kon)federacije, prema kojoj bi neke republike bile međusobno povezane u federaciju, dok bi druge s njima formirale vezu putem konfederalnog ugovora i bile istovremeno samostalne države; d) samostalnost republika koje bi se izdvojile iz Jugoslavije (ova varijanta je bila označena kao rezervna). Predsedništvo Jugoslavije bi Saveznoj skupštini poslalo svoj predlog političkog rešenja krize. O njemu bi odlučivali jugoslovenski građani na referendumu. Savezna skupština bi na bazi referendumske odluke donela odgovarajući akt, prema kojem bi se Jugoslavija preuredila. U slučaju da se sve republike odluče za konfederalnu

---

73 „Ustav Republike Hrvatske", *Narodne novine: službeni list Republike Hrvatske*, 22. 12. 1990, https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/vazniji-propisi/ustav-republike-hrvatske-narodne-novine-broj-561990-1351997-81998-1132000.

74 Borut Krog, „Pot do samostojne države Slovenije v luči izbranih slovenskih in srbskih časnikov" (magistrsko delo, Univerza v Mariboru, 2020), 61–66.

75 O toj temi videti detaljnije: Janez Osojnik, „Predlog Socialistične stranke Slovenije oktobra 1990 za izvedbo plebiscita o samostojnosti Republike Slovenije in odzivi nanj v Sloveniji", *Studia Historica Slovenica* 22, št. 2 (2022): 463–502

76 Borisav Jović, *Zadnji dnevi SFRJ. Odlomki iz dnevnika* (Ljubljana: Slovenska knjiga 1996), 187, 190.

Jugoslaviju, jugoslovenske republike bi dobile status suverenih država, a Savezna skupština bi donela zakon kojim bi uredila pitanje razgraničenja među njima.[77]

Jović je u svom dnevniku zapisao da bi se na referendumu odlučivalo između federalne i konfederalne opcije. Dodao je da bi glas za konfederaciju bio i glas za otcepljenje.[78] Dokument nije definisao kakve bi bile posledice u slučaju da, na primer, srpski narod koji je živeo u Republici Hrvatskoj, većinski glasa za federalnu opciju, dok bi ostali stanovnici te republike glasali za konfederalnu. Plan je jasno određivao da bi o tom pitanju odlučivala Savezna skupština, ali nije bilo objašnjeno na bazi čega bi se donela odluka. Treba naglasiti da bi se rezultati referenduma uzimali u obzir u skladu sa odlukom većine u pojedinoj republici (narodi na ovom mestu nisu bili pominjani), ali bi razgraničenje u slučaju većinske odluke za konfederaciju u nekoj od njih bilo uređeno na osnovu posebnog zakona. Možemo pretpostaviti da plan nije potpuno predviđao nedodirljivost postojećih republičkih granica.

Jović je o ideji sprovođenja referenduma u Jugoslaviji 8. oktobra razgovarao s predsednikom srpskog predsedništva Slobodanom Miloševićem, koji je predložio drugačije rešenje. Prema njegovom mišljenju, referendumi ne bi bili sprovedeni u onim republikama u kojima bi se delegati njihovih skupština odlučili za federalnu Jugoslaviju. Sproveli bi se samo u republikama gde bi republičke skupštine želele promene; to bi trebalo da potvrde stanovnici. Jović je podržavao taj plan, kao što sam piše, a takođe i trojica članova Saveznog predsedništva, Vasil Tupurkovski, Bogić Bogićević i Nenad Bućin, kao i Veljko Kadijević, savezni sekretar za narodnu odbranu.[79] Dva dana nakon tog razgovora održana je sednica Saveznog predsedništva. Jović je prihvatio Miloševićev predlog. Rekao je da bi Hrvati i Slovenci mogli otići iz Jugoslavije ako najsevernije jugoslovenske republike ne bi prihvatile federalni plan (početkom oktobra na jugoslovenskom prostoru predstavljeni su srpsko-crnogorski federalni plan preuređenja Jugoslavije i slovenačko-hrvatski konfederalni plan).[80] Pored toga, odlučio je da će Saveznoj skupštini predložiti samo federalni plan,

---

77 ARS, SI AS 2167, škatla 3, a. e. 119, Projekat sprovodjenja promena ustavnih odnosa u SFRJ radi razrešenja ustavne krize Jugoslavije, septembar 1990.

78 Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, 187, 190.

79 Isto, 198.

80 „Jovićev koncept Zvezne republike Jugoslavije", *Delo,* 18. 10. 1990; „Model konfederacije v Jugoslaviji", *Delo: sobotna priloga,* 6. 10. 1990; „Predlog modela konfederacije v Jugoslaviji", *Neodvisni dnevnik*, 6. 10. 1990. Detaljnija analiza konfederalnog plana je objavljena u: Budislav Vukas, „Prijedlozi i nacrti konfederalizacije Jugoslavije 1990./91 – Posljedni pokušaji 'spašavanja' zajedničke države", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 27, br. 2 (2006): 772–783. O konfederalnom planu i u: Dejan Jović, „The Slovenian-Croatian Confederal Proposal: A Tactical Move or an Ultimate Solution?", in *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso (West Lafayette: Purdue University Press, 2007), 249–280.

što je uznemirilo slovenačke i hrvatske predstavnike.[81] Savezno predsedništvo je nastavilo raspravu o preuređenju Jugoslavije 16. oktobra, kada je Jović ponovio stav da bi, u slučaju neslaganja sa federalnim planom, pojedina republika mogla da sprovede referendum o tome da li stanovništvo tamo preferira federalni ili konfederalni plan. Za odluku da u Saveznu skupštinu pošalju samo federalni predlog, a konfederalni odbiju, glasali su svi članovi predsedništva osim slovenačkog i hrvatskog.[82] Republika Slovenija nije pristala na plan o svejugoslovenskom referendumu, ali je sprovela svoj republički plebiscit. Trebalo bi dodati da u Jugoslaviji do kraja 1990. godine nije bilo detaljnih rasprava o sprovođenju svejugoslovenskog referenduma. Možemo pretpostaviti da su tome doprineli unutrašnjepolitički uslovi u svim republikama, koje su se, kao što je već napisano, suočavale sa važnim pitanjima.

Plebiscitu bi se mogla suprotstaviti i JNA. Odnosi između nje i slovenačkih vlasti u jesen 1990. godine nisu bili najbolji. Na to je uticalo usvajanje amandmana na slovenački republički ustav, donetih 28. septembra 1990. godine, koji su promenili stvari i na području odbrane. U skladu sa njima, nadležnost nad teritorijalnom odbranom (TO) preneta je na republičko predsedništvo u miru i vanrednim okolnostima, ali ne i u slučaju agresije 'spolja' (izvan Jugoslavije). U skladu sa amandmanima, načelnika republičke TO imenovalo je slovenačko predsedništvo, koje je odmah iskoristilo to pravo. Major Janez Slapar[83] je na položaju zamenio generala Ivana Hočevara. Inače, glavni naglasak amandmana bio je u tome da savezni zakoni koji nisu bili u skladu sa slovenačkim ustavom nisu bili važeći.[84] Savezno predsedništvo je 2. oktobra donelo odluku da se vođenje i komandovanje slovenačke TO prenese na komandovanje 5. vojnog područja sa sedištem u Zagrebu. Slovenačko rukovodstvo te odluke nije uzelo u obzir, poslavši ih na ocenu saveznom ustavnom sudu.[85]

Slapar je u jednoj od prvih odluka nakon stupanja na svoju funkciju predložio razrešenje komandanta pokrajina. TO je podeljena na sedam pokrajina, kojima su komandovali novi komandanti. JNA je reagovala tako što je pojačala borbenu pripravnost u Republici Sloveniji, a za prikazivanje svoje prisutnosti zauzela je republički štab TO na Prežihovoj 4 u Ljubljani, gde je

---

81 Janja Klasinc, „Jović vztraja le pri federalnem konceptu", *Delo*, 11. 10. 1990; Janja Klasinc, „Jovićev udar", *Delo*, 11. 10. 1990; Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, 199; Janez Drnovšek, *Moja resnica* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 210–212.

82 Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, 204; Drnovšek, *Moja resnica*, 212–213.

83 Janez Slapar (1949–), generalmajor Slovenačke vojske. Načelnik pokrajinskog štaba za TO postao je 1980. godine. Osam godina kasnije postao je komandant Teritorijalne odbrane Gorenjske. Od 1990. do 1993. godine bio je načelnik Republičkog štaba Teritorijalne odbrane Republike Slovenije. – Tomaž Kladnik, „Slapar, Janez", v *Osamosvojitev: Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, ur. Matej Avbelj in drugi (Nova Gorica: Nova univerza, 2021), 275–276.

84 Repe, *Jutri je nov dan*, 243, 425; Rosvita Pesek, *Osamosvojitev Slovenije*, 214–216.

85 Repe, *Jutri je nov dan*, 243.

ostala nekoliko meseci. Na akciju su reagovali civili, koji su se okupili ispred zauzete zgrade i demonstrirali.[86] Slovenačka skupština je reagovala upućivanjem zajedničke izjave svih stranaka Saveznom predsedništvu. U izjavi je protestovala protiv postupka JNA, koji je ocenila kao „pokušaj simboličkog ukidanja suvereniteta Republike Slovenije, a to izaziva ljude na agresivnu reakciju".[87]

U Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu su 22. oktobra vođeni razgovori između Jovića i vrha JNA, na kojima su razmatrali mogućnost rešavanja krize vojnim akcijama, ako ne bi bilo mogućnosti za drugo rešenje krize. Odluku o preduzimanju mera nisu doneli.[88] O mogućnosti intervencije JNA krajem novembra govorio je savezni sekretar za unutrašnje poslove Petar Gračanin. Upozorio je na tendencije Republike Slovenije i Republike Hrvatske da se odvoje od Jugoslavije i pritom podsetio da bi to moglo dovesti do građanskog rata. Da se to ne bi desilo, trebalo bi zaštititi jedinstvo Jugoslavije, pri čemu bi pomogla i JNA.[89] Pomalo drugačije je reagovao jedan od istaknutih članova novonastale jugoslovenske političke stranke Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju, general Stevan Mirković, koji je rekao da vojska ne bi intervenisala ako bi neka od republika ili autonomnih pokrajina zakonitim putem donela odluku o „otcepljenju", ali bi sprečila svaki takav nasilni pokušaj.[90] Svoje mišljenje je dodatno argumentovao nakon usvajanja zakona o plebiscitu u intervjuu za *Mladinu*, kada je izjavio da plebiscitu i „otcepljenju" Republike Slovenije može da se protivi „samo luđak", ali da bi ona na svom putu iz Jugoslavije trebalo da poštuje proceduru.[91] Mirković nije precizno definisao kakav bi bio zakoniti put otcepljenja odnosno isključenja jedne od republika.

Slovenački političari, naročito oni koju su bili na vlasti su među razlozima za raspisivanje plebiscita i potom u plebiscitnoj kampanji više puta naglasili stav JNA, koji nije bio naklonjen slovenačkim težnjama ka samostalnosti. Iako su odnosi između slovenačkih vlasti i savezne vojske bili napeti i među slovenačkim političarima se pojavljivala zabrinutost da bi savezna vojska mogla intervenisati u Republici Sloveniji u slučaju sprovođenja plebiscita, ta zabrinutost je u decembru bila sve manje prisutna. Kučan je tako 6. decembra rekao da do intervencije JNA verovatno neće doći.[92] Predsednik slovenačkog izvršnog veća Lojze Peterle bio je sličnog mišljenja. Smatrao je da bi JNA pre plebiscita mogla izvesti manje provokacije, ali veće nije očekivao.[93]

Uprkos tome što slovenački politički predstavnici nisu ocenjivali da će JNA sprečiti plebiscit, u Republičkom sekretarijatu za unutrašnje poslove krajem novembra 1990. godine, dakle još pre usvajanja zakona o plebiscitu,

86 Isto, 243–244; Pesek, *Osamosvojitev Slovenije*, 216.
87 „Skupna izjava slovenskih parlamentarnih strank", *Delo*, 6. 10. 1990.
88 Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, 211.
89 „Jugoslovanski narodi želijo živeti v federativni državi", *Delo*, 26. 11. 1990.
90 V. Š., „Upokojeni general podučuje zagovornike konfederacije", *Delo*, 21. 11. 1990.
91 Miran Lesjak, „General v politiki", *Mladina*, 18. 12. 1990.
92 Peter Kavalar, „'Celjska listina' (še) nepodpisana", *Nedeljski dnevnik*, 16. 12. 1990.
93 Ivo Žajdela, „V uspeh plebiscita ne dvomim", *Demokracija*, 11. 12. 1990.

pripremili su prognozu kakva krivična dela se mogu dogoditi pre, tokom i nakon plebiscita. Izdvojili su sledeća: terorizam, sabotaže na radnim mestima, nedozvoljena trgovina oružjem, krivično delo špijunaže i otkrivanja tajni, otmica, oduzimanje slobode i prisiljavanje. Kao mogući izvršioci tih dela navedeni su aktivni pripadnici JNA, pripadnici saveznih, srpskih i crnogorskih policijskih organa, njihovi istomišljenici i neki Srbi koji žive u Republici Sloveniji. Tom prilikom su zapisali da je prognoza uslovna.[94] Slapar je, nakon usvajanja zakona o plebiscitu, istakao da bi vojno-bezbednosni organi mogli, u nedelji nakon 10. decembra pripremiti „incidentne situacije", kojima bi mogli uticati na rezultat plebiscita i ugroziti slovenačko republičko rukovodstvo. Iako su, prema mišljenju republičkog sekretara za narodnu odbranu Janeza Janše i republičkog sekretara za unutrašnje poslove Igorja Bavčarja okolnosti bile napete, obojica su smatrali da do incidenata neće doći i da će pobediti „razum".[95]

Međutim, bilo bi pogrešno tvrditi da su odnosi između Republike Slovenije i JNA bili samo loši. Treba pomenuti da je vojska pomogla u Republici Sloveniji pri uklanjanju posledica katastrofalnih poplava koje su pogodile najseverniju jugoslovensku republiku početkom novembra 1990. Slovenačke vlasti su se JNA zahvalile na pomoći.[96] Povodom Dana JNA 22. decembra, Jović je poslao čestitku Slaparu. Novinar beogradske *Borbe* Stevan Sićarov je u tom činu video priznanje „republičke vojske" od strane saveznih vlasti. Mislio je da bi slični potezi u budućnosti mogli Slovencima staviti do znanja da će im biti dozvoljen put ka samostalnosti.[97] JNA je pomirljiv stav pokazala i time što je produžila rok za upućivanje regruta na 25. decembar. Tako je više stanovnika Republike Slovenije moglo da učestvuje na plebiscitu.[98]

Možemo zaključiti da JNA nije bila naklonjena slovenačkim težnjama ka samostalnosti. A isto tako trebalo bi naglasiti da otkako je u javnost procurela DEMOS-ova inicijativa o sprovođenju plebiscita, koja je potom realizovana 23. decembra, JNA nije konkretno intervenisala protiv nje. S jedne strane bilo bi nelegitimno intervenisati protiv iskazivanja volje stanovnika u Republici Sloveniji, s obzirom na to da JNA nije intervenisala kada je srpsko stanovništvo u Republici Hrvatskoj sprovelo neslužbeni referendum o autonomiji Srba koji žive tamo (održan je bio između 19. avgusta i 2. septembra 1990. godine).[99]

---

94 „Plebiscit, ocena stanja in prognoza na področju zatiranja kriminalitete, ter ocena stanja in prognoza dela kriminalistične službe Republike Slovenije", 27. 11. 1990, datum pristupa 19. 8. 2024, https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html.

95 Dejan Pušenjak, „Možni so incidenti", *Večer*, 8. 12. 1990.

96 M. P., A. S., „Vlada se je po pomoč obrnila tudi na tuje", *Delo*, 9. 11. 1990; M. V., „Vroč pogovor o še bolj vročih temah", *Delo*, 15. 11. 1990.

97 Stevan Sićarov, „United colours of Slovenia", *Borba*, 22–23. 12. 1990.

98 „Vojakov ne ovirajo glede plebiscita", *Neodvisni dnevnik*, 13. 12. 1990.

99 Peter Radan, *The Break-up of Yugoslavia and International Law* (London and New York: Routledge, 2003), 178.

Zaključna razmišljanja

Možemo zaključiti da je slovenački plebiscit sproveden na takav način da su njegovi rezultati bili legitimni. Glasanje je bilo omogućeno onima koji su živeli u Republici Sloveniji. Na te ljude bi promena državnopravnog statusa imala direktan uticaj. Glasanje je bilo omogućeno i dijaspori, što bi moglo dovesti u pitanje legitimitet plebiscita, ali to nije odlučujuće uticalo na konačan rezultat (uticaj je bio minimalan). Glasačko pitanje bilo je kratko i jasno je saopštavalo koje su posledice odluke, što ne možemo potpuno tvrditi za zakon o plebiscitu, koji je pružao mogućnost potpune samostalnosti Republike Slovenije kao i njenog konfederalnog položaja unutar jugoslovenske države. Kvorum je bio postavljen tako da legitimitet odluke nije bio doveden u pitanje, a takođe je bilo dopušteno izražavanje neslaganja sa sprovođenjem glasanja i slovenačkom samostalnošću u kampanji za plebiscit. Utvrđujemo takođe da je vreme sprovođenja plebiscita za samostalnost Republike Slovenije, s obzirom na događanja u Jugoslaviji, bilo povoljno, jer su druge republike bile zauzete važnijim unutrašnjepolitičkim događanjima. Tako nisu posvećivale toliko pažnje događanjima u najsevernijoj jugoslovenskoj republici, što je verovatno smanjilo broj kritičkih glasova u vezi sa slovenačkom odlukom o sprovođenju plebiscita.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Republike Slovenije. Fond SI AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije; Fond SI AS 1210, Zbirka plebiscit 1990; Fond SI AS 2007, Peter Jambrek; Fond SI AS 2167, Fond Dimitrij Rupel.

Objavljeni izvori

- Baćević, Ljiljana i drugi, ur. *Jugoslovansko javno mnenje 1990: Jugoslavija na prelomu krize*. Beograd: Centar za politološka istraživanja i javno mnenje Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov 1990.
- Hribar, Tine. „Dokumenti osamosvojitvenega plebiscita. Odločitev za plebiscit". *Nova revija: mesečnik za kulturo*, *Forum* 24, št. 282/283 (2005), 2–24.
- Repe, Božo, ur. *Viri o demokratizaciji in osamosvajanju Slovenije (II. del: Slovenci in federacija)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
- Toš, Niko in drugi, ur. *Slovensko javno mnenje 1987*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov, 1987. https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm87/.
- Toš, Niko in drugi, ur. *Slovensko javno mnenje 1988*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov, 1988. https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm88/.
- Toš, Niko in drugi, ur. *Slovensko javno mnenje 1989: Stališča o ustavnih dopolnilih*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov, 1989. https://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjmust89/.
- *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Ljubljana: Center za samoupravno normativno dejavnost, 1974.
- *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ustava Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana: Uradni list SR Slovenije, 1974.

Dnevnici i memoari

- Čerin, Aleš. *Vsi moji predsedniki*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Tiskarna Optima, 1999.
- Drnovšek, Janez. *Moja resnica*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Hribar, Tine. *Preživetje naroda: avtonomnost duha in suverenost države*. Ljubljana: Društvo 2000, 2010.
- Jambrek, Peter. *Demokracija in država: slovenska demokracija in država – ustanovitev, krize in vizije*. Kranj: Fakulteta za državne in evropske študije; Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta, 2014.
- Jambrek, Peter. *Ustanovitev Slovenije*. Ljubljana: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta, Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018.
- Jović, Borisav. *Zadnji dnevi SFRJ. Odlomki iz dnevnika*. Ljubljana: Slovenska knjiga 1996.
- Kristan, Ivan. *Osamosvajanje Slovenije: pogled iz Ljubljane in Beograda*. Ljubljana: GV Založba, 2013.

Štampa i periodika
- *Borba*, 1990.
- *Delo*, 1990.
- *Demokracija*, 1990.
- *Evropa: informativni politični tednik*, 1990.
- *Mladina*, 1990.
- *Narodne novine: službeni list Republike Hrvatske*, 1990.
- *Nedeljski dnevnik*, 1990.
- *Neodvisni dnevnik*, 1990.
- *Poročevalec skupščine Republike Slovenije, posebna številka*, 1990.
- *Primorski dnevnik*, 1990.
- *Uradni list Republike Slovenije*, 1990.
- *Večer*, 1990.

Objavljeni izvori, dostupni na internetu
- „Idejni projekt propagandne podpore plebiscitu". Datum pristupa 19. 8. 2024. https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html.
- „O možnostih propagandne podpore slovenskemu plebiscitu". Datum pristupa 19. 8. 2024. https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html.
- „Osnutek zakona o plebiscitu o neodvisnosti Republike Slovenije". Datum pristupa 19. 8. 2024. https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html
- „Pismo Staneta Staniča Izvršnemu svetu skupščine Republike Slovenije. Datum pristupa 19. 8. 2004. https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html
- „Plebiscit, ocena stanja in prognoza na področju zatiranja kriminalitete, ter ocena stanja in prognoza dela kriminalistične službe Republike Slovenije". Datum pristupa 19. 8. 2024. https://www.zbralismopogum.si/plebiscit1.html

Izvori sa interneta
- Biografski leksikon Slovenska Bistrica. „Jerovšek, Tone Anton, dr.". Datum pristupa 25. 1. 2025. https://biografski-sb.si/?page_id=19519.
- Obrazi slovenskih pokrajin. „Stane Stanič". Datum pristupa 25. 1. 2025. https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/stanic-stane/.
- Republika Slovenija: Ustavno sodišče. „Sodniki". Datum pristupa 25. 1. 2025. https://www.us-rs.si/o-sodiscu/sodniki/.
- Slovenska biografija. „Boris Jež". Datum pristupa 25. 1. 2025. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1013280/

Literatura
- Avbelj, Matej. „Jambrek, Peter", V: *Osamosvojitev: Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, uredili Matej Avbelj in drugi, 116–118. Nova Gorica: Nova univerza, 2021.
- Baker, Catherine. *The Yugoslav Wars of the 1990s*. London and New York: Macmillian Education Palgrave, 2015.
- Balažic, Milan. *Slovenski plebiscit*. Ljubljana: Študentska založba, 2010.
- Bauböck, Rainer. „A Multilevel Theory of Democratic Secession". *Ethnopolitics* 18, no. 3 (2019): 227–246. DOI: 10.1080/17449057.2019.1585088

- Bossacoma Busquets, Pau. *Morality and Legality of Secession: A Theory of National Self-Determination*. Cham: Palgrave Macmillan, 2020.
- Calic, Marie-Janine. *A history of Yugoslavia*. West Lafayette: Purdue University Press, 2019.
- Eisenberg, Avigail. „The Medium is the Message: How Referendums Lead us to Understand Equality". In *Referendum Democracy: Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*, edited by Matthew Mendelsohn and Andrew Parkin, 147–165. London: Palgrave Macmillan, 2001.
- Gerber, Elisabeth R., and Simon Hug. „Legislative Response to Direct Legislation". In *Referendum Democracy: Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*, edited by Matthew Mendelsohn and Andrew Parkin, 88–108. London: Palgrave Macmillan, 2001.
- Glaurdić, Josip. *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven and London: Yale University Press, 2011.
- Grdešić, Marko. „Javno mnijenje, radnička klasa i raspad Jugoslavije". *Revija za sociologiju* 43, br. 2 (2013): 159–181. DOI: 10.5613/rzs.43.2.3
- He, Baogang. „Referenda as a Solution to the National-Identity/Boundary Question: An Empirical Critique of the Theoretical Literature". *Alternatives: Global, Local, Political* 27, no. 1 (2002): 67–97.
- Jović, Dejan. „The Slovenian-Croatian Confederal Proposal: A Tactical Move or an Ultimate Solution?". In *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, edited by Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, 249–280. West Lafayette: Purdue University Press, 2007.
- Kladnik, Tomaž. „Slapar, Janez". V *Osamosvojitev: Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, uredili Matej Avbelj in drugi, 275–276. Nova Gorica: Nova univerza, 2021.
- Krog. Borut. „Pot do samostojne države Slovenije v luči izbranih slovenskih in srbskih časnikov". Magistrsko delo, Univerza v Mariboru, 2020.
- LeDuc, Lawrence. „Referendums and deliberative democracy". *Electoral studies* 38 (2015): 139–148. DOI: 10.1016/j.electstud.2015.02.007
- Lukic, Reneo and Allen Lynch. *Europe from the Balkans to the Urals: The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Lupia, Arthur and Richard Johnston. „Are Voters to Blame? Voter Competence and Elite Maneuvers in Referendums". In *Referendum Democracy: Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*, edited by Matthew Mendelsohn and Andrew Parkin, 191–210. London: Palgrave Macmillan, 2001.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
- Osojnik, Janez. „Predlog Socialistične stranke Slovenije oktobra 1990 za izvedbo plebiscita o samostojnosti Republike Slovenije in odzivi nanj v Sloveniji". *Studia Historica Slovenica* 22, št. 2 (2022): 463–502. DOI: 10.32874/SHS.2022-13
- Osojnik, Janez. „Demosova plebiscitna pobuda: analiza spominske literature in dogajanje konec oktobra in v začetku novembra 1990". *Annales, Series historia et sociologia* 33, št. 3 (2023): 527–536. DOI: 10.19233/ASHS.2023.27
- Pesek, Rosvita. *Osamosvojitev Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država*. Ljubljana: Nova revija, 2007.

- Pesek, Rosvita. *Osamosvojitvena vlada: kako so gradili državo*. Celovec: Mohorjeva, 2012.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Qvortrup, Matt. *Referendums and Ethnic Conflict*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- Radan, Peter. *The Break-up of Yugoslavia and International Law*. London and New York: Routledge, 2003.
- Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel: The Disintergration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo*. Boulder: Westview, 2002.
- Remond, Alexandra. „Questioned Sovereignities: Independence Referendums and Secession in a Comparative Perspective". PhD Thesis, University of Edinburgh, 2017.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Satalak, Pataramon. „The role of referendum and non-referendum mechanism for state-framing processes". PhD Thesis, Lancaster University, 2018.
- Vukas, Budislav. „Prijedlozi i nacrti konfederalizacije Jugoslavije 1990./91 – Posljedni pokušaji 'spašavanja' zajedničke države". *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 27, br. 2 (2006): 772–783.
- Žerdin, Ali H. „Demos in tisk, tisk in Demos". *Demosov zbornik*, uredil Darko Friš, *Časopis za zgodovino in narodopisje,* 72, št. 3–4 (2001): 663–672.

Summary

Janez Osojnik

Plebiscite in the Republic of Slovenia on December 23, 1990: Possibilites of Historical Analysis

Abstract: Drawing on unpublished and published archival documents, newspaper sources, and the most relevant scholarly literature, this paper examines selected aspects of the preparation and conduct of the plebiscite held in the Republic of Slovenia on 23 December 1990, which constituted a important step toward the establishment of an independent Slovenian state. The paper focuses on the issues of the right to vote, the formulation of the referendum question, the required level of electoral participation and support for the proposed change, and the plebiscite campaign. At the same time, the Slovenian plebiscite is situated within the broader context of the contemporaneous political processes unfolding in Yugoslavia. The paper also presents some reactions to the plebiscite within the Yugoslav People's Army and the federal authorities.

Keywords: plebiscite, 1990, The Republic of Slovenia, Yugoslavia, DEMOS

Based on an analysis of unpublished and published archival documents, newspaper material and the most relevant literature, this paper examines some aspects of the preparation and holding of the plebiscite, which took place in the Republic of Slovenia on 23 December 1990 and represented an important step on the road to the establishment of an independent Slovenian state. Thus, the article focuses on the issue of the right to vote, the question put to the vote, the proportion of the electorate that must participate in the voting and support the proposed change and the plebiscite campaign. Before the final decision to hold the plebiscite was taken, a significant proportion of the population of the Republic of Slovenia already wanted a change in the status of the republic, as opinion polls have demonstrated. The plebiscite was held in a way that gave legitimacy to its results. The right to vote was granted to those who lived in an area that would be affected by the change in the status of the territory. The diaspora was also allowed to vote, which could put some question marks on its legitimacy, but it did not have a decisive influence on the outcome (the diaspora's influence was therefore minimal). The plebiscite question was concise and clearly indicated the consequences of the voters' decision, a clarity that was not fully reflected in the law on the Plebiscite, which made possible both the full independence of the Republic of Slovenia and its confederal position within the Yugoslav state formation. The quorum was defined in such a way that the legitimacy of the voters' decision was not called into question, and it was allowed to

express disagreement with the vote and Slovenia's independence during the plebiscite campaign. The timing of the plebiscite was convenient for the Republic of Slovenia in the context of the events in Yugoslavia, as the other republics were engaged in more important internal political developments. As a result, they did not pay as much attention to the events in the northernmost Yugoslav republic, which probably reduced the number of critical voices against Slovenia's decision to hold the plebiscite. Although criticism of the Slovenian decision to hold the plebiscite came from the federal authorities, particularly from Serbian and Montenegrin representatives, the resistance was not strong. For example, the Constitutional Court of Yugoslavia, acting on a request from the Federal Assembly, reviewed the constitutionality of the law on the plebiscite, but did not prohibit the vote. Nor did the Yugoslav People's Army take any concrete action against the plebiscite.

UDK: 342.71(497.1)"1918/1941"
323.153(497.1)"1918/1941"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.pej.159-180

Oliver PEJIĆ
Institut za noviju istoriju, Ljubljana
oliver.pejic@inz.si
ORCID: 0000-0001-8430-7584

Dometi i ograničenja pripadnosti državnom narodu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: iskustva iz „prečanskih krajeva"[1]

Apstrakt: Na primeru arhivske građe iz Štajerske i Bačke, rad istražuje kako se (ne)pripadnost državnom narodu odrazila na život stanovništva u bivšim austrougarskim pokrajinama međuratne jugoslovenske države za prvih deset godina njenog postojanja. Kao pokrajine sa brojnim manjinskim stanovništvom i jakim austrougarskim pravno-administrativnim i kulturnim nasleđem, obe oblasti bile su podvrgnute snažnom kursu „nacionalizacije" nakon ulaska u jugoslovensku državu. Istovremeno, usled spore konsolidacije nove države, brojni pojedinci koji dugo nisu uspeli da urede status državljanstva živeli su u Jugoslaviji kao podanici stranih država. Analizirajući praktične primere interakcija između stanovništva i političkih vlasti oko regulisanja državljanstva i sticanja koncesija u privatnom sektoru, rad pokazuje kako su napetosti između subjektivne (nacionalne) i objektivne (državljanske) pripadnosti obeležile svakodnevni život za prvih deset godina jugoslovenske vlasti.

Ključne reči: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), Jugoslavija, Austrougarska, Štajerska, Bačka, nacionalizam, identitet, državljanstvo.

Uvod

Kada u međuratnim izvorima susrećemo iskaze o „strancima" u ondašnjem jugoslovenskom društvu, primećujemo da se ovaj termin može odnositi na dve različite kategorije stanovništva. S jedne strane, može označavati manjinsko odnosno „inorodno" stanovništvo, to jest, stanovnike među-

[1] Rad je nastao u okviru istraživanja za doktorsku disertaciju *From an „Imperial" to a „National" World? People, Administrators, and the Pursuit of Nationalism under Habsburg and Yugoslav Rule* odbranjenu 13. 12. 2024. godine na Evropskom univerzitetskom institutu (*European University Institute*) u Firenci. Doktorske studije je stipendijom finansirao Javni fond za stipendije, razvoj, invalidnine i alimentacije (*Javni štipendijski, razvojni, invalidski in preživninski sklad*) Republike Slovenije.

ratne jugoslovenske države koji nisu smatrani pripadnicima „troplemenoga" državnog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca. Prilikom prvog jugoslovenskog popisa stanovništva iz 1921. godine, broj jugoslovenskih državljana koji za svoj maternji jezik nije naveo srpski, hrvatski ili slovenački iznosio je 2.053.405 ljudi ili 17,13% ukupnog stanovništva.[2] S druge strane, u međuratnoj Jugoslaviji živeo je i znatan broj podanika stranih država. Zahvaljujući dugotrajnim i komplikovanim procesima državne konsolidacije, u potonjoj kategoriji našli su se i brojni pojedinci koji, iako su u subjektivnom smislu mogli biti smatrani pripadnicima državnog naroda, dugo nisu uspeli da srede svoj državljanski status, te su u matičnoj državi živeli kao „objektivni" stranci. Prema popisu iz 1921. godine, broj stranih podanika na jugoslovenskoj teritoriji iznosio je 103.898 ljudi ili 0,9% ukupnog stanovništva. Među njima bilo je 31,5% čehoslovačkih, 17,7% ruskih, 15,2% mađarskih, 9,8% austrijskih, 8,5% poljskih i 7,3% italijanskih državljana.[3]

Kao i gotovo sve druge novouspostavljene države koje su nikle na zgarištu takozvanih „kontinentalnih" imperija Srednje i Istočne Evrope nakon završetka Prvog svetskog rata, međuratna Jugoslavija bila je zamišljena kao nacionalna država i matična domovina jednog „državnog" naroda.[4] Međutim, s obzirom na činjenicu da brojni njeni stanovnici ipak nisu bili obuhvaćeni ovom identitetskom kategorijom, nameće se pitanje na kakve načine je (ne)pripadanje državnom narodu moglo da utiče na različite sfere svakodnevnog života u novom društveno-političkom kontekstu. Analizirajući interakcije između stanovništva i političkih vlasti u Štajerskoj i Bačkoj, dvema nekadašnjim austrougarskim oblastima u zajedničkom jugoslovenskom okviru, cilj je ovog rada da prikaže kako se stanovništvo različitih narodnosti susretalo sa napetošću između subjektivne (nacionalne) i objektivne (državljanske) pripadnosti za prvih deset godina jugoslovenske uprave.

Zbog ograničenog prostora i pružanja što detaljnijeg uvida u praktične manifestacije ove problematike, rad se ograničava na detaljnije razmatranje prisutnosti pomenutih napetosti u dvema životnim situacijama – prilikom regulisanja državljanske pripadnosti i sticanja koncesija u privrednom životu. Dok je pitanje državljanske pripadnosti kritički odredilo pojedinčeva iskustva sa nacionalnom politikom u brojnim drugim životnim sferama te zato svakako zavređuje detaljniju obradu, molbe za koncesije u ovom kontekstu mogu da posluže kao reprezentativni primer funkcionisanja pomenutih tenzija u svakodnevici dela stanovništva jugoslovenske države. Reč je o ljudima koji često nisu bili direktno uključeni u savremena nacionalno-po-

---

2 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.* (Sarajevo: Državna štamparija, 1932), 2–3.

3 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine. Knjiga I. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava* (Beograd: Državna štamparija, 1937), IX.

4 O širim implikacijama kraha imperija Srednje i Istočne Evrope i njihovoj zameni nacionalnim državama: Natasha Wheatley, *The Life and Death of States: Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty* (Princeton: Princeton University Press, 2023).

lička previranja ili su ih čak svesno izbegavali, ali su zahvaljujući ondašnjim političkim prilikama ipak bili primorani da se suočavaju sa preispitivanjem sopstvene političke odnosno nacionalne pouzdanosti. Drugim rečima, našli su se u životnoj situaciji koja sama po sebi nije pripadala sferi tradicionalne nacionalno-političke delatnosti, ali je ipak pojedinca primoravala da se deklariše po pitanju sopstvene nacionalne pripadnosti.

Iako se brojni akteri o kojima će u ovom tekstu biti reči mogu smatrati pripadnicima manjina, život manjina kao takav nije glavni predmet ovog rada.[5] Umesto da prikazuje subjektivna iskustva pojedinačnih nacionalnih zajednica u Jugoslaviji, rad skreće pažnju na konkretne situacije u kojima su se ljudi različitog porekla susretali sa propitivanjem sopstvene nacionalne pripadnosti i time na mehanizme kroz koje se njihovo nacionalno opredeljivanje odvijalo u svakodnevnoj praksi.[6] Na taj način, istraživanje nastoji da pruži celovitiji uvid u život stanovnika međuratne Jugoslavije koji su doživeli prelazak iz okvira mnogonacionalnog Habzburškog carstva u jugoslovensku nacionalnu državu.[7] U isto vreme, isticanjem određenih lokalnih fenomena poput zavičajnosti, ovaj rad želi obratiti pažnju i na specifičnosti razvoja koje su obeležile tzv. prečanske krajeve i mogu biti nepoznate istraživačima koji se prvenstveno bave drugim oblastima jugoslovenske kraljevine.

Štajerska i Bačka u zajedničkom jugoslovenskom okviru

Kao dve bivše austrougarske oblasti, iskustvo Štajerske i Bačke u zajedničkom jugoslovenskom državnom okviru bilo je obeleženo određenim sličnostima. Ni Bačka, ni Štajerska nisu postojale kao jasno razgraničene teritorijalne jedinice za vreme prve Jugoslavije, već su činile sastavni deo širih

5 Videti najopširniju sintezu o manjinama u međuratnoj Jugoslaviji: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005). Nedavno je objavljen i prevod ove monografije: Zoran Janjetović, *Emperors' Children, Kings's Stepchildren: National Minorities in Yugoslavia 1918–1941* (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2023).

6 U metodološkom smislu, rad se oslanja na novija istraživanja iz šire tradicije istraživanja „nacionalizma odozdo" (*nationalism from below*) odnosno „nacionalizma svakidašnjice" (*everyday nationalism*). Za pregled relevantne istoriografije, videti: Ágoston Berecz, „How to Study Early Popular Engagement with Nationalism: Sources, Strategies, Research Traditions", *Hungarian Historical Review* 12, no. 1 (2023): 3–36, Marnix Beyen and Maarten Van Ginderachter, „General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon", in *Nationhood from below: Europe in the long nineteenth century*, ed. Maarten Van Ginderachter and Marnix Beyen (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 3–22.

7 Postojeća istraživanja na ovu temu izuzetno su fragmentirana, pa se zato pojedinačni radovi navode na odgovarajućim mestima kroz ostatak teksta. Kao podsticajan primer sintetičke studije koja se bavi teritorijom iz (tadašnjeg) neposrednog jugoslovenskog susedstva valja ipak navesti nedavnu monografiju Dominique Kirchner Reill, *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2020).

administrativnih jedinica čije su se granice menjale kroz vreme.[8] Obe teritorije odlikovale su se višejezičnim, a u slučaju Bačke i konfesionalno mešovitim stanovništvom. U Štajerskoj, višejezičnost se pre svega ispoljavala u opreci između sela i grada, pri čemu se na selu uglavnom govorio slovenački, a u gradovima nemački jezik. Na popisu iz 1910. godine, otprilike 87% stanovništva Donje Štajerske opredelilo se za slovenački, a 13% za nemački „saobraćajni" jezik (*občevalni jezik* / *Umgangssprache*), što je podrazumevalo jezik koji se najčešće koristi u svakodnevnom životu.[9] Demografska slika bila je znatno složenija u Bačkoj. Prema popisu iz 1921. godine, 35,4% stanovništva na zajedničkoj teritoriji Bačke i Baranje navelo je mađarski, 34% srpski, hrvatski ili slovenački, a 24,2% nemački maternji jezik. Popis je takođe nabrojao 61,75% rimokatolika, 21,25% pravoslavnih, 13,45% evangelika, 1,84% Jevreja i 1,56% grkokatolika.[10]

Važnija od same višejezičnosti bila je pak činjenica da jezici u obe oblasti nisu uživali ravnopravan društveni ugled za vreme austrougarske uprave. U Štajerskoj se jezikom urbanog života i socijalne mobilnosti tradicionalno smatrao nemački, a nemačke nacionalističke elite takođe su kočile afirmaciju slovenačkog jezika u zvaničnoj upotrebi u opštinama gde su držale vlast.[11] U Bačkoj, kao i drugde u Ugarskoj, državne vlasti nametale su mađarski jezik i potiskivale

---

8 Istorija administrativnih promena u Kraljevini SHS izuzetno je komplikovana i obeležena paralelnim delovanjem starih i novih institucija. Teritorija predratne Bačko-bodroške županije bila je podeljena između Mađarske i Kraljevine SHS Trijanonskim ugovorom (1921), a teritorija predratne Štajerske između Austrije i SHS Senžermenskim ugovorom (1919). Nakon podele zemlje na oblasti, većina teritorije jugoslovenske Štajerske našla se u granicama novouspostavljene Mariborske oblasti. Jugoslovenske teritorije Bačke i Baranje bile su pak ujedinjene u zajedničku Bačko-baranjsku županiju 1923. godine, da bi ova teritorija iste godine bila podeljena između Bačke i Beogradske oblasti. Međutim, nova oblasna i stara županijska uprava postojale su u određenom paralelizmu sve do konačnog ukidanja županijske uprave 1927. godine. Detaljnije o administrativnim reformama u Vojvodini: Milenko Palić, „Pregled administrativno-teritorijalnih promena u Vojvodini 1918–1941", *Zbornik za društvene nauke* 38 (1964): 125–162.

9 Treba uzeti u obzir činjenicu da je popis 1910. godine bio vršen pod snažnim pritiskom nemačkih nacionalista, a u skladu sa austrijskom statističkom praksom beležio se saobraćajni jezik umesto maternjeg. Kasniji jugoslovenski popisi su pokazivali osetno niži broj maternjih govornika nemačkog jezika. Sa obzirom na to da popis iz 1921. godine ne navodi tačne podatke za jugoslovensku Štajersku, ovde se ilustracije radi navode podaci iz poslednjeg habzburškog popisa prema proceni Emila Brixa – Emil Brix, „Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike", *Zgodovinski časopis* 41, št. 2 (1987): 298.

10 *Definitivni rezultati popisa od 1921. god.*, 354–355.

11 Detaljnije: Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Založba Obzorja, 1997); Filip Čuček, *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*, (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016); Martin Moll, *Kein Burgfrieden: der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918* (Innsbruck: Studien, 2007).

manjinske jezike iz zvanične upotrebe.[12] U obe oblasti ustaljene sociolingvističke hijerarhije i ekspanzivni nacionalizmi terali su dakle govornike marginalizovanih jezika na usvajanje socijalno dominantnih jezika, a u različitim merama i identitetâ. Iako je smenom vlasti 1918. godine trebalo da dođe do preokreta u pomenutim hijerarhijama, brojni stanovnici ovih oblasti, pa i oni koji su bili (južno)slovenskog porekla i prema tome smatrani pripadnicima „državnog" naroda, i dalje su smatrali nemački i mađarski jezik prestižnim jezicima, a po svom javnom istupanju i kulturnim praksama često nisu delovali u skladu sa očekivanjima svojih nacionalno angažovanih savremenika.[13] Prema tome, u ondašnjem diskursu neretko nailazimo na prebacivanja o „anacionalnom" ili „odnarođenom" karakteru stanovništva ovih oblasti, što se najjasnije oličavalo u čestoj upotrebi pejorativa poput *mađaron*, odnosno *nemškutar* ili *nemčur*.

Iako su obe oblasti pripadale Habzburškoj monarhiji pred ulazak u jugoslovensku državu, trebalo bi naglasiti da je život pod vlašću Habzburgovaca suštinski bio određen ne opštedržavnim austrougarskim, već pre svega partikularnim austrijskim i ugarskim državnopravnim okvirima. Prema tome, zakoni i administrativne prakse koji su davale ton svakodnevnom životu bitno su se razlikovali u različitim državnopravnim područjima Austrougarske.[14] Štaviše, zahvaljujući sporom toku zakonodavnog izjednačavanja u prvoj jugoslovenskoj državi, mnogi zakoni i institucije iz kasnog habzburškog perioda ostajali su na snazi, te su određivali funkcionisanje uprave i tokom prvih deset godina jugoslovenske vlasti. U velikoj meri, spomenuta administrativno-pravna razdvojenost bitno je odredila i prvu temu koja je predmet ovog rada, naime – regulisanje državljanske pripadnosti nakon ulaska u jugoslovensku državu.

---

12 O Vojvodini detaljnije: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској: прилог историји српских школа* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1935); Васа Стајић, „Мађаризација и демађаризација Буњеваца", *Летопис матице српске* 325, бр. 1/3 (1930.): 158–209.

13 O shvatanjima širih slojeva stanovništva ove dve oblasti o bivšem austrougarskom režimu videti: Oliver Pejić, „Contesting the Habsburg Empire in Everyday Life: The Habsburg Legacy as a Source of Everyday Conflict in Interwar Yugoslav Society", in *Politics of Pasts and Futures in (Post-)Imperial Contexts*, eds. Sebastian Fahner, Christian Feichtinger, and Rogier E. M. Heijden (Berlin/Boston: De Gruyter, 2024), 243–258.

14 Za pregledne radove o nacionalnoj politici unutar austrijskih i ugarskih državnih polovina, videti: Gerald Stourzh, „Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918", in *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918: Band III*, Hgg. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980), 975–1206; Ludwig Gogolák, „Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates", in *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918: Band III*, 1207–1303. Osim o austrijskom i o ugarskom državnopravnom području, može se govoriti i o zasebnim hrvatsko-slavonskim te bosansko-hercegovačkim državnopravnim područjima. Detaljnije: Ivan Kosnica, „Hrvatsko-slavonska pripadnost u Hrvatskoj i Slavoniji u nagodbenom razdoblju", *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave* 14, br. 2 (2014): 465–92; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914* (Sarajevo: 'Svjetlost', 1976).

Pitanje državljanske pripadnosti u postimperijalnoj Evropi

Krah velikih kontinentalnih monarhija i njihova zamena po opsegu znatno manjim nacionalnim državama temeljno je potresla pitanje pojedinačne državljanske pripadnosti širom Srednje, Istočne i Jugoistočne Evrope. U slučaju država naslednica Habzburške monarhije, nove vlasti donele su uzajamno privremeno rešenje prema kome će se njihovi državljanski korpusi određivati na osnovu takozvane „zavičajnosti" ili „nadležnosti" do potpisivanja relevantnih mirovnih ugovora.[15] Reč je o obliku državnopravne pripadnosti koja je bila svojstvena Austrougarskoj i vezivala je pojedinca za opštinu koja je bila dužna da se stara o njemu ukoliko bi zapao u finansijske poteškoće. Svaki austrougarski državljanin bio je zavičajan u nekoj opštini, pa je izvođenje državljanstva iz zavičajnosti davalo nade da će svi nekadašnji austrijski i ugarski državljani barem privremeno steći državljanstvo u nekoj od država naslednica propale Habzburške monarhije. U isto vreme, zavičajnost je bila nacionalno neutralna kategorija, pa se time pokušavalo da se izbegnu ekscesi nacionalne diskriminacije u vreme uspostavljanja novih nacionalnih država.[16]

Trebalo bi naglasiti da su postojale značajne zakonske razlike u regulisanju zavičajnosti između austrijske i ugarske polovine Habzburške monarhije. U Ugarskoj, zakon o opštinama iz 1896. godine određivao je da se pravo na zavičajnost stiče automatski nakon četvorogodišnjeg boravka u opštinama. S druge strane, poslednji austrijski zakon o zavičajnom pravu iz iste godine propisivao je da se zavičajnost može steći tek nakon deset godina boravka, i to izričitom molbom opštini. Bitna razlika postojala je i u regulisanju zavičajnosti udatih žena. Dok su oba zakonodavna sistema predviđala da žene posle udaje preuzmu i zadrže zavičajnu pripadnost svojih muževa, ugarski sistem omogućavao je ženama da vrate svoju predbračnu zavičajnost ako se rastave ili obudove. S druge strane, austrijsko zakonodavstvo nije eksplicitno regulisalo zavičajnost strankinja ili austrijskih državljanki udatih za strance, pa se predbračna zavičajnost mogla vratiti samo zakonskim poništenjem braka.[17]

---

15 Prva država naslednica Habzburške monarhije koja je odredila svoj državljanski korpus na takav način te time pružila obrazac za susedne države bila je Austrija, i to privremenim zakonom o državljanstvu od 5. 12. 1918. godine. Videti: Ulrike von Hirschhausen, „From Imperial Inclusion to National Exclusion: Citizenship in the Habsburg Monarchy and in Austria 1867–1923", *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 16, no. 4 (2009): 559.

16 Za najnoviji pregled istoriografije na temu zavičajnosti, videti: Dominique Kirchner Reill, Ivan Jeličić and Francesca Rolandi, „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World", *The Journal of Modern History* 94, no. 2 (2022): 326–362.

17 Monika Ganczer, „The Effects of the Differences between the Austrian and the Hungarian Regulation of the Rights of Citizenship in a Commune (Heimatrecht, Indigénat, Pertinenza, Illetőség) on the Nationality of the Successor States of the Austro-Hungarian Monarchy", *Journal on European History of Law* 8, no. 2 (2017): 104–105.

Budući da je za mnoge austrijske i ugarske državljane zavičajnost bila od marginalnog značaja u svakodnevnom životu, mogli su proživeti i ceo svoj vek bez aktivnog razmišljanja o pitanju sopstvene zavičajnosti. Ipak, nakon završetka Prvog svetskog rata, *ad hoc* odluka državnih vlasti da državljansku pripadnost odrede na osnovu zavičajnosti značila je da su ljudi odjednom mogli postati podanici stranih, ponekad i neprijateljskih država, a da u tim državama nikad nisu ni boravili. Iako su se mnogi „novopečeni" stranci po državljanstvu aktivno identifikovali sa „državnim" narodom, te Jugoslaviju smatrali svojom domovinom, nove prilike u kojima su se našli mogle su ih gurnuti u stanje neizvesnosti i naglašene nesigurnosti.[18]

Kao ilustrativan primer jednog takvog iskustva ističemo životnu priču Ivana Trajbenrajfa. Prodavac cipela po zanimanju, u vreme uspostavljanja jugoslovenske države živeo je u štajerskom gradu Celju, te se 30. decembra 1919. godine obratio lokalnim vlastima sa molbom za boravišnu dozvolu. Iz njegove molbe saznajemo da je u istom gradu rođen 1876. godine, da je bio tamo stalno nastanjen od 1909. godine, i da je od 1913. godine držao radnju. Prema sopstvenom kazivanju, bio je „uvek Slovenac i poznat slovenački zanatlija i trgovac".[19] Međutim, „[p]ošto u pređašnjim prilikama niko nije razmišljao o promeni zavičajnosti, usled političkih prilika prouzrokovanih prevratom postao sam inozemac jedne nama neprijateljske države".[20] Kao što je bio slučaj i kod mnogih drugih njegovih savremenika, Trajbenrajf se našao u neprilikama jer je zavičajnost nasledio od doseljenog pretka. Iako nikad nije boravio u tom kraju, zavičajnost po pokojnom ocu vezivala ga je za tirolsku opštinu Lajen u Bocenskom srezu (*Bozen*/*Bolzano*), koji je nakon Prvog svetskog rata pripao Italiji. Kao sin očiglednog stranca, nije slučajno da je u molbi posebno istakao da mu je otac umro „već u ranoj mladosti", a u isto vreme je posredno obraćao pažnju i na tobožnje slovenačko poreklo svoje majke, rođene u štajerskom gradiću Mozirje sa devojačkim prezimenom Mlinar.[21] Da

---

18 O regulisanju državljanstva u prečanskim krajevima ponajviše je pisao Ivan Kosnica koristeći građu sa hrvatskog pravno-administrativnog područja. Videti: Ivan Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 68, br. 1 (2018): 61–83; „Definiranje državljanskog korpusa na hrvatsko-slavonskom području u Kraljevini SHS/Jugoslaviji", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 39, br. 2 (2018): 809–829; „Primjena mirovnih ugovora sklopljenih s Austrijom i Mađarskom u pravnom poretku SHS: odredbe o državljanstvu", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 56, br. 2 (2019): 469–483. O individualnim strategijama prilikom regulisanja državljanstva u Sloveniji, videti: Irena Selišnik, „Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS: strategije izbire", *Zgodovinski časopis* 75, št. 3/4 (2021): 476–491.

19 „Bil sem vedno Slovenec in znan slovenski obrtnik in trgovec."

20 „Ker v prejšnjih razmerah ni nikdo mislil na spremembo domovinske pristojnosti, sem vsled preobrata nastalih političnih razmer postal inozemec ene nam sovražne države."

21 Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), Mestna občina Celje (1816–1941) (MOC), kutija 8, 002–002–00293, Molba Ivana Trajbenrajfa za boravak u Celju, Celje, 30. 12. 1919.

Trajbenrajf nije na vreme zamolio vlasti za boravišnu dozvolu, kao legalnom strancu pretilo mu je i proterivanje iz Celjskog policijskog sreza.[22]

U teškim i nesigurnim prilikama prvih godina jugoslovenske vlasti, zavičajnost je pojedincima različitih narodnosti obezbeđivala pravo na fizičku i materijalnu sigurnost. Radi obezbeđivanja preko potrebnih stanova za novo državno činovništvo, vlasti su u mnogim krajevima odlučile da stambenu krizu reše konfiskovanjem stanova meštana koji nisu bili zavičajni. U Vojvodini, gde su ljudi zahvaljujući ugarskim propisima automatski sticali zavičajnost posle četiri godine boravka, vlasti su u nekim krajevima odlučile da naprosto proteraju celokupno stanovništvo koje se doselilo za poslednje četiri godine.[23] U potezu koji je morao delovati poprilično ironično s obzirom na nacionalnu orijentaciju nove države, vlasti su u ovim postupcima zanemarivale narodnost pogođenih stranaka, pa je administrativnim progonima bilo podložno i stanovništvo koje se deklarisalo kao Južni Sloveni. Uzimajući ovo u obzir, nije iznenađujuće da su nove jugoslovenske vlasti u to doba primile brojne žalbe od ogorčenih pojedinaca koji nisu prihvatali takav tretman u tobožnjoj matičnoj državi. Emanuel Skivo, prevodilac u jednom subotičkom mlinu i Hrvat po sopstvenom kazivanju, zaključio je u svojoj žalbi da je „[ž]alosno ... da najveći jugoslovenski grad baš jugoslovene (sic!) tera iz sebe i to jugoslovene, koji su zbog svog osećanja izgubili službu kod bivše državne uprave a koji danas vrše takav poziv koji je od općeg interesa, jer pomaže učvršćivanju naše vlasti i nacionaliziranju stranih poduzeća".[24] Dok je već stečena zavičajnost štitila manjinsko stanovništvo od diskriminacije, neposedovanje odgovarajuće zavičajnosti moglo je dakle da izloži diskriminaciji i one koji su sebe smatrali pripadnicima „državnog" naroda.

Budući da je zavičajnost faktički nadomeštala državljanstvo i pružala brojne povlastice u najranijoj fazi jugoslovenske uprave, novi podnosioci molbi za zavičajnost morali su da prolaze kroz stroge provere, a vlasti su često obraćale pažnju i na njihova nacionalna ubeđenja.[25] S druge strane, iz izvora

[22] To se može zaključiti na osnovu naredbe o registrovanju i proterivanju podanika neprijateljskih država koju su dve nedelje ranije izdale slovenačke pokrajinske vlasti. Videti: „792. Naredba poverjeništva za notranje zadeve glede nadaljnjega bivanja pripadnikov nam sovražnih držav v okolišu mesta celjskega". *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* št. 177 (13. 12. 1919): 660. Slična sudbina zadesila je i Celjanku Elzu Šindler, koja je uprkos pozitivnoj oceni političke pouzdanosti morala da napusti Celje jer je bila udata za lajtnanta koji se sad nalazio u službi Republike Austrije. ZAC, MOC, kut. 8, 002–002–00292, Policijski izveštaj o Elzi Šindler, Celje, 15. 1. 1920.

[23] Tako su vlasti postupile u Subotici, gde su proterale sve stanovnike koji su se u grad naselili između 27. 4. 1914. i 15. 1. 1919. godine. Stevan Mačković, „O izgonima iz Subotice u prvim godinama nakon oslobođenja (1919–1921)", *Ex Pannonia* 26 (2022): 5–15.

[24] Isto, 7–8.

[25] Ptujski stanovnik Ludvig Berč, koji je svoju molbu opravdavao navodnim obećanjem pređašnjih opštinskih vlasti da će njegovom ocu obezbediti zavičajnost, bio je formalno odbijen zbog maloletnosti. Međutim, policijska provera ustanovila je i da je njegov otac, koji se tada nalazio u ratnom zarobljeništvu, „morao biti tvrdokoran nemčur i neprija-

se može razabrati da su poneke opštine bile i previše velikodušne sa dodeljivanjem zavičajnosti prema mišljenju nadređenih pokrajinskih vlasti. U mesecima pred sklapanje Senžermenskog mirovnog ugovora, slovenačke pokrajinske vlasti sa nelagodom su posmatrale kako je sve veći broj Nemaca uspešno sticao zavičajnost, očekujući da će im tako biti obezbeđeno jugoslovensko državljanstvo. Smatrajući da su Nemci to činili „jamačno iz materijalnih razloga", pokrajinske vlasti su čak naredile opštinskim vlastima da retroaktivno povuku zavičajnosti koje su dodelile moliocima nemačke narodnosti, „no ne i pripadnicima drugih narodnosti, pogotovo ne slovenskih plemena. Sa njihovim molbama valja postupati kao i do sada".[26]

I nakon potpisivanja mirovnih ugovora, zavičajnost je igrala bitnu ulogu u regulisanju državljanstva u bivšim austrougarskim krajevima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Kao prvo, mirovni ugovori su automatski dodelili državljanstvo onima koji su bili zavičajni na jugoslovenskoj teritoriji pre 1. januara 1910. godine. U isto vreme, ranija zavičajnost na jugoslovenskoj teritoriji bila je i jedan od dva faktora na koje su mogli da se pozivaju optanti za jugoslovensko državljanstvo. Dok su optanti mogli da zatraže državljanstvo i na osnovu svoje rasne odnosno nacionalne pripadnosti, ugovori su takođe davali pravo na državljanstvo onima koji su u neko doba svog života bili zavičajni u nekoj jugoslovenskoj opštini bez obzira na nacionalnu pripadnost.[27] Iscrpivši ove tri mogućnosti, interesentima za jugoslovensko državljanstvo preostala je samo još redovna naturalizacija. Međutim, zbog preopterećenosti državnog aparata, vlasti su u mnogim krajevima odlagale rešavanje molbi za naturalizaciju na period posle donošenja jedinstvenog jugoslovenskog zakona o državljanstvu.[28] Budući da je takav zakon bio donesen tek 1928. godine, brojni Jugosloveni nisu uspeli da regulišu svoje državljanstvo tokom prvih deset godina jugoslovenske uprave.

U skladu sa nasleđenim austrougarskim zakonodavstvom koje je ostalo na snazi do 1928. godine, pretendenti na državljanstvo morali su prvo obezbediti sebi zavičajnost u nekoj jugoslovenskoj opštini. Sačuvani predmeti pokazuju da su opštinske vlasti redovno obraćale pažnju na nacionalna ubeđenja molilaca. Kao ilustracija može da posluži Jozef Poberaj, optant iz kranjskoga grada Solkana, koji se nakon rata našao u granicama proširene Italije. U molbi – sastavljenoj na nemačkom jeziku – tražio je zavičajnost u

telj Slovenaca, inače ne bi mu se uopšte obećala zavičajnost u ono doba". Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), Mestna občina Ptuj (1864–1941) (MOP), kut. 249, 43, Policijski izveštaj o porodici Berč, Ptuj, 21. 8. 1919.

26 ZAP, MOP, kut. 243, 774/19, Dopis Pokrajinske vlade za Sloveniju, povereništvo za unutrašnje poslove, br. 7484, Ljubljana, 8. 7. 1919.

27 Ivan Kosnica, „Odnos državljanstva", 70.

28 Desetog maja 1922, Odeljenje za Banat, Bačku i Baranju Ministarstva za unutrašnje poslove naredilo je podređenim vlastima da ne rešavaju molbe za naturalizaciju sve do donošenja državnog zakona. Istorijski arhiv Subotica (IASu), Gradsko poglavarstvo Subotica, 1919–1941 (47), I 141/1922, Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova, Odeljenje za BBB, br. 6428/1922, Subotica, 10. 5. 1922.

štajerskom gradu Ptuju radi eventualnog sticanja jugoslovenskog državljanstva. Policijska provera otkrila je da je Poberaj „slovenačke narodnosti, ali vaspitan kao Nemac i uvek se smatrao za Nemca te se izdaje za takvog i potpuno je nemačkih ubeđenja".[29] Da li zbog sumnji da je „otpadnik" od svog rodnog naroda, ili pak iz nekih drugih razloga, opština Ptuj odbila je da primi Poberaja u zavičajnu vezu po brzom postupku.[30]

Međutim, čak u nekim slučajevima gde su pojedinci već uspešno obezbedili sebi zavičajnost, možemo primetiti da su nadređene vlasti mogle odbiti njihove molbe za državljanstvo. Mavro Štadler i njegov sin Aurel, dvojica jevrejskih apotekara iz Subotice, podneli su molbe za državljanstvo 1922. godine koje su očito bile odbijene iz nacionalno-ekonomskih razloga. Iako im je subotička opština obećala zavičajnost, Ministarstvo unutrašnjih poslova je na preporuku Ministarstva narodnog zdravlja rešilo da im valja uskratiti državljanstvo po brzom postupku jer će Štadleri „konkurisati našim svršenim apotekarima bez apoteka, a naših apotekara imamo dovoljno i svršenih i na spremanju".[31] Dok se u ovom slučaju linija razdvajanja između „naših" apotekara i Štadlera teoretski odnosila na pitanje državljanstva, očigledno je da su u ovoj odluci igrali bitnu ulogu i nacionalni interesi „državnog" naroda u ekonomskoj sferi – tema koja se razrađuje u nastavku ovog rada.

Stranci u privatnom sektoru jugoslovenske ekonomije

U ranim godinama postojanja prve jugoslovenske države često su se u štampi mogle čitati žalopojke o „anacionalnim" i nepatriotskim prilikama koje su vladale u jugoslovenskim privatnim preduzećima u vlasništvu „stranaca" – kako po državljanstvu, tako i po narodnosti. U jednom reprezentativnom primeru, anonimni autor naslovnog članka u radikalskoj *Zastavi* od 6. jula 1920. godine takva je preduzeća okarakterisao kao „ostrva tuđinštine, judeo-austro-mađarštine i utočišta okorelih neprijatelja naše proširene domovine, koji, kao glina sunce, i ako znaju ili uče, izbegavaju naš jezik, pismo, i sve drugo. […] Naše ljude, u koliko su u službi kod tih poduzeća, zapostavljaju, gone i gledaju, da ih se otresu, jer, zar je Srbin, Hrvat ili Slovenac sposoban da stvara i podiže trgovinu i industriju?!"[32] Prema mišljenju autora, „po primeru sređivanja za nas povoljnih prilika pri preuzimanju državnih

[29] ZAP, MOP, kut. 249, 589/4, Izveštaj Bezbednosne straže u Ptuju o Jozefu Poberaju, Ptuj, 23. 2. 1921.

[30] Sličan neuspeh doživela je molba Geze Altera uprkos pozitivnoj oceni policijske istrage. Istraga je ustanovila da je „doduše rodom Mađar i vaspitan u nemačkom duhu; međutim, njegovo ponašanje prema Slovenima kako pre tako i posle rata bilo je u svakom pogledu sasvim lojalno". ZAP, MOP, kut. 249, 749, Policijski izveštaj o Gezi Alteru, Ptuj, 5. 3. 1921.

[31] IASu, 47, I 154/1922, Dopis Ministarstva narodnog zdravlja br. 6554, Beograd, 12. 9. 1923. Za Mavra Štadlera videti u istom fondu: I 155/1922.

[32] „Подузећа непријатељских и несловенских поданика у нашем Краљевству", *Застава*, 6. 7. 1920, 1.

službenika bivše Austro-Ugarske, treba država da i kod poduzeća neprijateljskih, pa i neslovenskih podanika, u interesu očuvanja slovenskog karaktera jugoslovenske trgovine, sprovede izvesno 'čišćenje'".[33]

Mišljenje da u jednoj nacionalnoj državi kakva je bila jugoslovenska i privredna politika treba da favorizuje pripadnike „državnog" naroda, tj. Srbe, Hrvate ili Slovence, ne susrećemo samo u nacionalistički nastrojenoj štampi onog doba, već i u iskazima državnih vlasti. U jednom dopisu Ministarstva trgovine i industrije iz 1922. godine možemo tako čitati da „[m]i imamo i suviše stranog elementa u Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji i Bosni i Hercegovini i dokle mi taj strani elemenat ne svalimo i dok on ne dobije naš mentalitet, dotle ne treba puštati strance u našu zemlju, do najređeg izuzetka. Mi imamo u zemlji 156 000 Jevreja, najmanje, i svaki i najmanji priliv smatramo kao škodljiv po narodno jedinstvo i gazdinstvo. Samo eventualno da posluže kao učitelji pri podizanju industrije i to samo u preduzećima gde mi imamo većinu kapitala."[34]

Ekonomski nacionalizam u širem smislu reči može se smatrati bitnom sastavnom komponentom skoro svih nacionalnih pokreta, pa je svakako igrao važnu ulogu i u diskursu i praksama nacionalnih pokreta iz bivših austrougarskih delova međuratne jugoslovenske države.[35] Uzimajući ovo u obzir, nije iznenađujuće da su propast habzburške vlasti i postanak jugoslovenske države širom otvarali i pitanje kakva bi trebalo da bude ispravna privredna politika u jednoj „narodnoj" državi. Pogotovo u sredinama gde su ranije vlasti vodile politiku diskriminacije prema preduzetnicima južnoslovenskih narodnosti, postanak jugoslovenske države davao im je nade da će u novom državnom okviru doživeti bolji, ako ne i privilegovani tretman.[36] U skladu sa time, u ovo doba primećujemo izuzetno velik broj molbi za takozvane „obrtnice" odnosno

---

33 Isto.

34 Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65), fascikla 2410, broj jedinice opisa 1426, Dopis Ministra trgovine i industrije, 29. 8. 1922. Izvor navodi: Stevan Mačković, *Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941)* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), 31, napomena broj 78. Kao što možemo videti u sva tri navedena primera, antisemitizam je igrao važnu ulogu u ondašnjem nacionalističkom diskursu, a u kontekstu Vojvodine bio je utoliko prisutniji zbog shvatanja da su Jevreji većinom pristalice ekspanzivnog mađarskog nacionalizma i neprijateljski nastrojeni prema jugoslovenskoj državi. O antisemitizmu u prvoj jugoslovenskoj državi: Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2008).

35 Za naše potrebe može da posluži definicija Torstena Lorenca, koji ekonomski nacionalizam definiše kao „ekonomsko ponašanje koje treba da služi jedinstvu, nezavisnosti i snazi naroda, i koje je predvođeno neekonomskim, nacionalnim ciljevima". Videti: Torsten Lorenz, „Introduction: Cooperatives in Ethnic Conflicts", u *Cooperatives in ethnic conflicts: Eastern Europe in the 19th and early 20th century*, ed. Torsten Lorenz (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006), 9–44.

36 Za primer studije slučaja o nacionalističkoj ekonomskoj politici u gradu pod političkom prevlasti nemačke stranke, videti: Janez Cvirn, „Gospodarska politika celjske občine 1890–1914", *Zgodovinski časopis* 44, št. 3 (1990): 435–50.

„obrtne dozvole" u kojima pojedinci naglašavaju pogodnu nacionalnu pripadnost te celishodnost svojih preduzeća opravdavaju jezikom ekonomskog nacionalizma. Najčešće su molioci isticali da će se pozitivnim rešenjem njihove molbe „ispraviti" nacionalna ravnoteža u lokalnom ekonomskom sektoru. Dvojica trgovaca hartijom su tako 1919. godine molila da im se podeli knjižarska koncesija jer će time „umesto nemačke tvrtke Jurija Adlera doći slovenačka, pa će onda u Celju biti dve slovenačke knjižare i jedna nemačka".[37] Na sličan način je mesar Franc Podgoršek opravdavao svoju molbu za koncesiju u Ptuju navodeći da „u gradu Ptuju nema mesara slovenačke narodnosti pa ću kao takav posebno izlaziti u susret Slovenima".[38]

Brojne takve molbe doista su i uspele, neke čak u slučajevima kad je stručna osposobljenost molioca bila upitna.[39] Ipak, treba obratiti pažnju i na predmete kod kojih je dolazilo do različitih komplikacija. Neuspešan ishod doživela je molba ptujske konobarice Terezije Precdilo, koja se 1. avgusta 1919. godine obratila lokalnim političkim vlastima sa molbom za obrtnu dozvolu koja je bila izuzetno bogata refleksijama o tome kakva bi trebalo da bude ekonomska politika u novoj jugoslovenskoj državi. Osvrnuvši se na nacionalne odnose u lokalnom ugostiteljskom sektoru, pitala se „[k]o je do današnjih dana mogao da obezbedi sebi po koju gostioničarsku radnju osim Nemaca? Među Slovencima, skoro niko, pa zato i danas u Ptuju ima gostiona u kojima niti gazda niti zakupac razumeju slovenački jezik, zato pak mi slovenačke konobarice treba da ih nadomeštavamo i da budemo time roblje stranim elementima, koji su najveći neprijatelji naše države, a i slovenskog [sic!] naroda uopšte".[40]

Iako se diskurs molilje odlično poklapao sa duhom novog jugoslovenskog doba, ptujske vlasti ipak nisu mogle da udovolje njenoj molbi, a za to su imale više razloga. S jedne strane, Precdilo je uprkos svom slovenačkom patriotizmu nasledila nemačku zavičajnost i državljanstvo od rastavljenog

---

37 „[I]zprememba se zgodi le v tem, da pride namesto nemške tvrdke Juri Adler slovenska tako, da bodete potem v Celju dve slovenski knjigarni in ena nemška". ZAC, MOC, kut. 8, 002–002–00132, Molba Goričana i Leskovšeka za knjižarsku koncesiju, Celje, 12. 6. 1919.

38 „[P]osebno radi tega, ker v mestu Ptuju ni mesarja slovenske narodnosti in bi kot tak šel posebno Slovanom na roke". ZAP, MOP, kut. 244, 1123/2, Molba Franca Podgoršeka za mesarsku koncesiju, Ptuj, 21. 8. 1919.

39 Modistkinji Jožici Veršič su ptujske vlasti uskratile koncesiju jer još nije prošla propisani dvomesečni period šegrtovanja, ali je nakon žalbe na drugostepene pokrajinske vlasti uspela da isposluje formalni izuzetak. Molilja, lokalna stručna zadruga, a i nadređene vlasti isticale su da je reč o jedinoj slovenačkoj modistkinji u Ptuju i da je preduslov obaveznog šegrtovanja prilagođen prilikama u Beču, gde vlada veća konkurencija, a može se zanemariti u kontekstu Ptuja. ZAP, MOP, kut. 243, 614, Ptuj, 1919.

40 „[K]edo je pa do danes zamogel dobiti kako gostilniško obrt kod Nemci? Od Slovencev gotovo nihče in to je posledica, da danes se nahajajo gostilne v Ptuju katerih niti gospodar niti najemnik razume slovenskega jezika zato moramo pa mi slovenske natakarice jih v tem nadomestiti in tako biti sužnje tujih elementov, ki so največji sovražniki naše države in slovanskega naroda sploh". ZAP, MOP, kut. 244, 1036, Molba Terezije Precdilo za ugostiteljsku koncesiju, Ptuj, 1. 8. 1919.

muža. Kao što vidimo, u odvojenoj molbi za svedočanstvo o dobrom ponašanju Precdilo se eksplicitno pokušavala ograditi od nacionalnih ubeđenja svog supruga, za kojeg se udala 1914. godine, ali su živeli odvojeno jer je „kao Slovenku ne voli. On je otišao u Nemačku Austriju".[41] Uz neodgovarajuće državljanstvo, Precdilo nije bila ni vlasnica nekog ugostiteljskog objekta za koji bi mogla da zatraži koncesiju.[42] Slična sudbina zadesila je i molbu Rozalije Jesenšek, koja se navodno dogovorila sa jednim lokalnim nemačkim poslastičarom da će joj prodati objekat ako bi se Ptuj našao pod jugoslovenskom vlašću: „To se sada i desilo. Međutim, g. Mramor je povukao svoju reč i, ako sam dobro čula, sad pita za dozvolu kako bi nastavio svoje preduzeće u Ptuju."[43] Isti Mramor je za kratko vreme preminuo u Austriji, međutim, ptujske vlasti su obavestile Jesenšekovu da nisu u stanju da budu posrednik između nje i Mramorovih naslednika po pitanju vlasništva nad objektom.

Dok su lokalne vlasti u prvim godinama jugoslovenske uprave pažljivo istraživale nacionalna ubeđenja kandidata za obrtne dozvole, može se primetiti da je i u ovom slučaju zavičajnost često presudno određivala ishod njihovih molbi. U štajerskim arhivima tako nailazimo i na predmete kod kojih su policijske vlasti procenile da su molioci „nemačkih ubeđenja", no vlasti su im ipak dodelile koncesije jer su posedovali zavičajnost u nekoj jugoslovenskoj opštini.[44] S druge strane, neki molioci koji su naglašavali sopstvenu nacionalno-političku pouzdanost bili su odbijeni jer ih je zavičajnost vezivala za opštine van jugoslovenskih granica.[45] Vlasti su pretežno postupale u legalističkom duhu, a važećim zakonima bili su podređeni i nacionalno-politički ciljevi.

Ako odgovarajuća nacionalna pripadnost mnogima nije pomogla u nastojanju da se popnu na društvenoj lestvici, bilo je i slučajeva gde su vlasti pokazale razumevanje za manjinske preduzetnike od čijih se preduzeća mogla očekivati ekonomska korist za širu zajednicu. Salamon Gingold, kome je

41 ZAP, MOP (1864–1941), kut. 240, 10/101, Molba Terezije Precdilo za svedočanstvo o ponašanju, Ptuj, 23. 8. 1919. „Republika Nemačka Austrija" bio je zvaničan naziv za novouspostavljenu austrijsku državu do potpisivanja Senžermenskog ugovora 10. 9. 1919. godine.

42 Slična je bila i sudbina Karoline Johimsen, još jedne ptujske konobarice koja je 1919. godine zatražila koncesiju za kafanu. U prepisci sa vlastima isticala je sopstvenu slovenačku nacionalnu pripadnost, no po rastavljenom mužu nasledila je nemačko državljanstvo, te joj je koncesija bila uskraćena kao stranoj državljanki. V. ZAP, MOP, kut. 242, 342, Ptuj, 1919.

43 ZAP, MOP, kut. 243, 811, Molba Rozalije Jesenšek za poslastičarsku koncesiju, Ptuj, 19. 6. 1919.

44 Za Franca odnosno Franju Rajsmana, juvelira iz Celja koji je u svojoj molbi naveo da „dobro govori slovenački", policijske vlasti su ustanovile da je „nemačko-nacionalnog mišljenja, no za sada se njegova štetna osećanja nisu ispoljavala u njegovom političkom delovanju". Njegova molba za koncesiju ipak je bila uspešna. ZAP, MOP, kut. 233, 1133, Izveštaj Policijskog komesarijata u Mariboru o Franji Rajsmanu, Ptuj, 15. 9. 1919. Sličan uspeh doživela je molba Jozefa Jihe, zlatara i gravera iz Celja koji je „bio na dobrom glasu kod naroda, no nemačkih stavova". ZAC, MOC, kut. 66, 002–014–00009, Policijski izveštaj o Jozefu Jihi, Celje, 24. 3. 1920.

45 Obućar Jozef Pajl, zavičajan u gradu Dojčlandsberg, koji je nakon rata pripao Nemačkoj Austriji, u svojoj neuspešnoj žalbi naglašavao je da mu je žena Slovenka i da se namerava dugoročno skrasiti u Ptuju. ZAP, MOP, kut. 242, 270, Žalba Jozefa Pajla, Ptuj, 24. 4. 1919.

1919. godine kao doseljeniku bez zavičajnosti pretio izgon iz Subotice, uspeo je da obezbedi sebi dozvolu za dalji boravak u Subotici time što je ubedio najviše jugoslovenske vlasti u opštu društvenu korisnost svog planiranog pogona za preradu i konzerviranje ribe. Prema njegovim rečima, „ipak se ne smije izgnati čoveka, koji spoznavši duh današnji vremena, hoće sa svojim znanjem i kapitalom da pomogne kod konsolidovanja nove države s jedne strane radništvu a s druge pak tako rekuć hoće da pomogne državi kod podizanja industrije koja je tako rekuć još u koljevci".[46] Ministarstvo socijalne politike kasnije je uputilo cirkularni dopis koji je prvostepene vlasti upozorio da „ne bi trebalo praviti smetnje u pogledu nastanjivanja u mestima gde doduše od pre nisu imali svoje redovno prebivalište, ako u istom kane podići kakovo industrijsko ili obrtno preduzeće".[47]

Dok su prve godine jugoslovenske uprave bile obeležene povišenom pažnjom prema političkim i nacionalnim sklonostima privrednika, u kasnijim godinama ipak primećujemo da preduzetnici sa jugoslovenskim državljanstvom uglavnom nisu više računali na te vrste smetnji od strane vlasti. S druge strane, situacija je ostala komplikovana za podanike stranih država, koji su i dalje morali da prolaze kroz intenzivne provere narodnosti. Kao primer ističemo slučaj celjske krojačice Frančiške/Franciske Marokuti/Morokuti. Iako rođena Štajerka, zbog italijanskih predaka u drugom kolenu nasledila je zavičajnost u Italiji, pa je u Celju živela kao strana podanica. Kad je 1927. godine zamolila za obrtnu dozvolu radi otvaranja samostalne krojačke radnje, morala je proći kroz detaljan upitnik koji je uključivao i pitanja o njenoj lojalnosti prema državi; o tome da li vaspitava svoju decu u narodnom duhu; o jeziku koji se govori u njenom domu, i o narodnosti njenog supruga.[48]

Pedantno ispitivanje nacionalnog držanja privrednika sa stranim državljanstvom bilo je deo šire protekcionističke politike jugoslovenskih vlasti tokom 1920-ih godina. Od 1923. godine nadalje, o dodeljivanju radnih dozvola strancima odlučivao je direktno ministar za trgovinu i industriju, dok su lokalne vlasti mogle samo da izraze svoje mišljenje. Pregledajući predmete koji su iz tog perioda sačuvani u Arhivu Jugoslavije, možemo primetiti da je narodnost i dalje igrala važnu ulogu u određivanju ishoda ovih molbi. To

---

46 Mačković, *Industrija i industrijalci Subotice*, 103.

47 Isto. Središnje jugoslovenske vlasti su i kasnije vodile blagonaklonu politiku prema „stranim" preduzetnicima radi podsticanja investicija, a odnosi između jugoslovenskih političkih elita i inostranih preduzetnika često se opisuju kao izuzetno koruptivni. Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije* (Beograd: Nolit, 1958), 231–235. Za studiju slučaja koja ukazuje na sukobe između nacionalnog i ekonomskog interesa u vezi sa poslovanjem jedne inostrane banke u međuratnoj Jugoslaviji, videti: Весна С. Алексић, „*Creditanstalt-Wiener Bankverein* као пример уплива међународног финансијског капитала у привреду Краљевине Југославије", у *Токови капитала у Југославији 1918–1991 – студије случаја*, ур. Весна Алексић и Јелена Рафаиловић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2023), 51–97.

48 ZAC, MOC, kut. 68, 002–016–00341, Izveštaj okolišnog odeljenja državne bezbednosne straže u Celju o Frančiški Morokutti, Celje, 25. 5. 1927.

se pre svega može iščitati iz blagonaklonog držanja vlasti prema moliocima južnoslovenskog porekla, pa se u ministarskim odlukama često navodi da je molilac „naše narodnosti" kao razlog za odobrenje.[49] S druge strane, vlasti su podržale i određene molioce nejužnoslovenskog porekla koji su mogli ukazati na svoje zasluge prema jugoslovenskoj državi. Takav je bio slučaj sa brojnim molbama mađarskih izbeglica iz tzv. Bajskog trokuta, koji se privremeno našao pod jugoslovenskom upravom do konačnog povlačenja jugoslovenske vojske 1921. godine.[50] Kad je Karola Kardos (1926) pokušavala da otvori knjižaru u Novom Sadu, ministarska odluka navodila je da s „obzirom na to što je molioc izbeglica iz Pečuja / Baranja / gde je sa svojim bratom preko novina činila jugoslovensku propagandu i zbog toga morala pred Mađarima da beži, mišljenja sam da bi molbu trebalo odobriti".[51] S druge strane, molbama stranaca koji nisu bili smatrani pripadnicima državnog naroda obično bi udovoljili tek ako se smatralo da za njihovim preduzećima postoji eksplicitna lokalna potreba ili opšta državna korist.[52]

Dok su jugoslovenske vlasti u ovom periodu očigledno postupale prema poprilično legalističkim načelima, trebalo bi imati na umu da takva politika često nije zadovoljavala očekivanja javnosti, pa i samih vlastodržaca. Iako je država u okviru tzv. nostrifikacije u najranijim godinama jugoslovenske uprave stavljala sekvestar na preduzeća stranih, a i politički sumnjivih privrednika, vlasnici su sekvestar mogli izbeći prihvatanjem jugoslovenskog državljanstva ili uspostavljanjem jugoslovenske većine u deoničarskoj strukturi preduzeća.[53] Komentarišući uspehe ove politike dvadeset godina kasni-

---

49 Na primer, u odluci o molbi rumunskog državljanina Joze Pavlovića koji je planirao da otvori trgovinu mešovitom robom u Subotici navodi se da je valja odobriti jer je „molilac naše narodnosti". AJ, 65–111–381, br. dok. 5456/III, Odluka o molbi Joze Pavlovića, Beograd, 26. 10. 1923. Za dodatne primere molilaca „naše narodnosti", u istom fondu videti odluke o molbama Varvare Petković (6096/III) i Ivana Štoka (9328/III).

50 Uprkos većinskom neslovenskom stanovništvu, jugoslovenske vlasti bile su jako zainteresovane za Bajski trokut zbog ekonomskog značaja pečujskih rudnika uglja. Videti: Александар Хорват, „Значај печујских рудника угља у политици Краљевине СХС 1918–1921", *Истраживања* бр. 24 (2016): 373–89.

51 AJ, 65-111-381, br. dok. 8135/III, Odluka o molbi Karole Kardos, Beograd, 20. 11. 1926. Za dodatne primere uspešnih molbi izbeglica iz Bajskog trokuta, videti molbe Gordane Kling (5119/III), Ignjaca Hauera (738/III) i Marka Klajna (8295/III).

52 Josip Kun, trgovac drvetom i švajcarski podanik, uspeo je da stekne dozvolu za otvaranje radnje u Razvanju u Štajerskoj uprkos protivljenju Udruženja u Mariboru. U svojoj argumentaciji, ministar navodi da „molilac otvara ovu trgovinu jedino u cilju izvoza drveta za Švajcarsku, pa imajući u vidu značaj izvoza, mišljenja sam da mu treba dozvoliti rad". Videti: AJ, 65–111–381, br. dok. 6636/III, Odluka o molbi Josipa Kuna, Beograd, 22. 11. 1923.

53 O funkcionisanju sekvestra u Štajerskoj, videti: Željko Oset, „Nostrifikacija premoženja po prvi svetovni vojni s poudarkom na območju sodnega okraja Maribor", v *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*, ur. Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarević (Maribor: Inštitut za zgodovino; Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010), 77–138; Željko Oset, „Nadzor premoženja 'tujerodcev' po prvi svetovni vojni na Ptujskem", v *Ptuj v 20. stoletju: zbornik ob 125-letnici ptujskega muzeja*, ur. Martin Šteiner (Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, 2018), 167–82.

je, slovenački ekonomista Rudolf Marn sa neskrivenom tugom zaključio je da se radilo o „sasvim negativnom poglavlju u istoriji našeg razvoja nakon prevrata", a jedini njen ishod bio je taj što je nekoliko većih kompanija „prešlo u ruke zagrebačkih Jevreja".[54] Iako su mnogi „inorodni" preduzetnici vremenom postali „objektivni" Jugosloveni, možemo jasno uočiti da ova spoljašnja promena nije mogla da zadovolji brojne savremenike, koji su se nadali da će privredno bogatstvo nakon propasti Habzburške monarhije u što većoj meri preći u ruke tobožnjih pripadnika „državnog" naroda.[55]

Zaključak

Zakonom o državljanstvu 1928. godine konačno je bio uveden ujednačen sistem regulisanja državljanske pripadnosti. Međutim, trebalo bi napomenuti da su nacionalni kriterijumi ostali relevantni za sticanje državljanstva i posle ove reforme. Najjednostavnije su do državljanstva dolazili ljudi koji su bili „po rodu i jeziku Srbi, Hrvati i Slovenci". Izvesne olakšice postojale su i za sve Slovene, a za neslovenske stanovnike samo u slučaju da su se nalazili u državnoj službi.[56] Uvođenje diktature 1929. godine ubrzalo je i proces zakonodavnog ujednačavanja u zemlji, pa je zajednički Zakon o radnjama iz 1931. godine konačno nadomestio nasleđene austrijske i ugarske zakone. Iako su kasnije godine jugoslovenske vlasti dovele do određene stabilizacije stanja, odugovlačenje sa donošenjem zakona o državljanstvu neminovno je dovodilo do toga da su brojni jugoslovenski stanovnici proveli prvih deset godina jugoslovenske uprave u stanju produžene nesigurnosti.

Uprkos deklarativno nacionalnom karakteru međuratne jugoslovenske države, istraživanje pokazuje da je praktično sprovođenje nacionalne politike u različitim sferama života moglo imati poprilično ambivalentan karakter. U velikoj meri, izvor ove ambivalentnosti može se tražiti u načinu na koji su države naslednice Habzburške monarhije odredile svoje državljanske

54 Rudolf Marn, „Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij", v *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in Franc Stele (Ljubljana: Jubilej; Jugoslovanska tiskarna, 1939), 369.

55 Može se čak primetiti da postupanje takvih preduzetnika nije moglo da zadovolji ni jednu, ni drugu stranu. Željko Oset tako spominje slučaj mariborskog trgovca Mahorka. Austrijski listovi prebacivali su mu „jugoslavizam" zbog prilagođavanja novim prilikama, na što je reagovao pismenim i javnim odgovorom. S druge strane, slovenačka štampa koristila je njegov primer kao dokaz da mariborske radnje samo pokazuju „jugoslovensko lice", a da se zapravo radi o „stranim preduzećima". Oset, „Nostrifikacija premoženja", 110.

56 Kosnica, „Odnos državljanstva", 74–76. Položaj državnih službenika koje su vlasti smatrale neslovenima bio je izuzetno nesiguran i obično je zavisio od proizvoljnih ocena političke poverljivosti. Za studiju slučaja u Bačkoj, videti: Stevan Mačković, „O javnim službenicima (službama) u Subotici (1918–1941)", *Ex Pannonia* 18 (2014): 5–19. O otpuštanju činovništva u Sloveniji, koje se otvoreno vršilo prema nacionalnim kriterijumima, videti: Irena Selišnik, „Usode uradnic in uradnikov po prvi svetovni vojni", *Retrospektive* 7, št. 1 (2024): 11–39.

korpuse u najranijim godinama svoga postojanja. Izvođenje državljanstva iz zavičajnosti pretvorilo je brojne stanovnike prečanskih krajeva u strane podanike, i to bez obzira na njihovu subjektivnu nacionalnu pripadnost. S druge strane, upravo su objektivne kategorije pripadnosti poput zavičajnosti ili državljanstva često igrale bitniju ulogu od narodnosti pri određivanju sloboda i ograničenja koje su pojedinci uživali pod jugoslovenskom vlašću.

Posmatrajući ovaj fenomen, trebalo bi imati na umu da je imao i svoju širu evropsku dimenziju, pa su se sa sličnim dilemama suočavale kako vlade, tako i stanovnici brojnih drugih novouspostavljenih ili proširenih nacionalnih država iz međuratnog perioda.[57] U isto vreme, pitanje do koje mere i na kakve načine bi pojedinčeva tobožnja nacionalna pripadnost trebalo da određuje njegov društveni položaj u jednoj nacionalnoj državi postavljalo se i u brojnim kasnijim primerima raspada mnogonacionalnih državnih tvorevina, a ostaje relevantno i u današnje vreme. Naposletku, slična sudbina zadesila je i „Drugu" Jugoslaviju, a u politici i administrativnim merama kojima su se poslužívale vlasti novouspostavljenih postjugoslovenskih država takođe možemo da primetimo nemali broj paralela sa pojavama koje su osam decenija ranije pratile uspostavljanje „Prve" Jugoslavije.[58]

[57] O regulisanju državljanstva i zavičajnosti u nekadašnjim ugarskim oblastima Čehoslovačke i Rumunije, videti: Gábor Egry, „De l'ethnicisation de la nationalité à l'indigénat transnational: migration, citoyenneté, paix de Trianon", *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande* 52, no. 2 (2020): 341–63. Pregledno o nacionalnoj politici na ekonomskom polju sa naglaskom na međuratnu Čehoslovačku, Poljsku i Bugarsku: Jan Kofman, *Economic Nationalism and Development: Central and Eastern Europe between the Two World Wars* (New York: Routledge/Taylor & Francis Group, 2019). Detaljnije o ekonomskom nacionalizmu u Transilvaniji pod rumunskom vlašću, videti: Anders E. B. Blomqvist, *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania: Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944* (Stockholm: Stockholm University, 2014).

[58] Pregledno o zakonima o državljanstvu i praksama uključivanja i isključivanja u postjugoslovenskim državama videti: Igor Štiks, *Nations and Citizens in Yugoslavia and the Post-Yugoslav States: One Hundred Years of Citizenship* (London: Bloomsbury Academic, 2015), 151–171.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (1918–1941).
- Istorijski arhiv Subotica. Fond 47, Gradsko poglavarstvo Subotica (1919–1941).
- Zgodovinski arhiv Celje. Mestna občina Celje (1808–1941).
- Zgodovinski arhiv Ptuj. Mestna občina Ptuj (1864–1941).

Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.* Sarajevo: Državna štamparija, 1932.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine. Knjiga I. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*. Beograd: Državna štamparija, 1937.

Štampa i periodika

- *Uradni list deželne vlade za Slovenijo.*
- *Zastava* (Cyrillic).

Literatura

- Aleksić, Vesna S. „*Creditanstalt-Wiener Bankverein* kao primer upliva međunarodnog finansijskog kapitala u privredu Kraljevine Jugoslavije". U *Tokovi kapitala u Jugoslaviji 1918–1991 – studije slučaja*, ur. Vesna Aleksić i Jelena Rafailović, 51–97. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023. (Cyrillic). DOI: 10.31212/kapital.2023.23.ale.51-97
- Berecz, Ágoston. „How to Study Early Popular Engagement with Nationalism: Sources, Strategies, Research Traditions". *Hungarian Historical Review* 12, no. 1 (2023): 3–36. DOI: 10.38145/2023.1.3.
- Beyen, Marnix, and Maarten Van Ginderachter. „General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon". In *Nationhood from below: Europe in the long nineteenth century*, edited by Maarten Van Ginderachter and Marnix Beyen, 3–22. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Blomqvist, Anders E. B. *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania: Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944*. Stockholm Studies in History 101. Stockholm: Stockholm University, 2014.
- Brix, Emil. „Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike". *Zgodovinski časopis* 41, št. 2 (1987): 297–308.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914).* Maribor: Založba Obzorja, 1997.
- Cvirn, Janez. „Gospodarska politika celjske občine 1890–1914". *Zgodovinski časopis* 44, št. 3 (1990): 435–50.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.

- Dimitrijević, Sergije. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije.* Beograd: Nolit, 1958.
- Egry, Gábor. „De l'ethnicisation de la nationalité à l'indigénat transnational: migration, citoyenneté, paix de Trianon". *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande* 52, no. 2 (2020): 341–63.
- Ganczer, Monika. „The Effects of the Differences between the Austrian and the Hungarian Regulation of the Rights of Citizenship in a Commune (Heimatrecht, Indigénat, Pertinenza, Illetőség) on the Nationality of the Successor States of the Austro-Hungarian Monarchy". *Journal on European History of Law* 8, no. 2 (2017): 100–107.
- Gogolák, Ludwig. „Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates". In *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918: Band III*, hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, 1207–1303. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Hirschhausen, Ulrike von. „From Imperial Inclusion to National Exclusion: Citizenship in the Habsburg Monarchy and in Austria 1867–1923". *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 16, no. 4 (2009): 551–73.
- Horvat, Aleksandar. „Značaj pečujskih rudnika uglja u politici Kraljevine SHS 1918–1921". *Istraživanja* br. 24 (2015): 373–89. (Cyrillic). DOI: 10.19090/i.2013.24.373-389.
- Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.* Sarajevo: „Svjetlost", 1976.
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Kirilović, Dimitrije. *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj: Prilog istoriji srpskih škola*. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1935. (Cyrillic)
- Kofman, Jan. *Economic Nationalism and Development: Central and Eastern Europe between the Two World Wars*. New York: Routledge/Taylor & Francis Group, 2019.
- Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008. (Cyrillic)
- Kosnica, Ivan. „Hrvatsko-slavonska pripadnost u Hrvatskoj i Slavoniji u nagodbenom razdoblju". *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave* 14, br. 2 (2014): 465–92.
- Kosnica, Ivan. „Definiranje državljanskog korpusa na hrvatsko-slavonskom području u Kraljevini SHS/Jugoslaviji". *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 39, br. 2 (2018): 809–29.
- Kosnica, Ivan. „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 68, br. 1 (2018): 61–83.
- Kosnica, Ivan. „Primjena mirovnih ugovora sklopljenih s Austrijom i Mađarskom u pravnom poretku SHS: odredbe o državljanstvu". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 56, br. 2 (2019): 469–83. DOI: 10.31141/zrpfs.2019.56.132.469.
- Lorenz, Torsten. „Introduction: Cooperatives in Ethnic Conflicts". In *Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19th and early 20th century*, edited by Torsten Lorenz, 9–44. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006.
- Mačković, Stevan. *Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941)*. Istorijski arhiv Subotica, 2004.
- Mačković, Stevan. „O javnim službenicima (službama) u Subotici (1918–1941)". *Ex Pannonia* 18 (2014): 5–19.

- Mačković, Stevan. „O izgonima iz Subotice u prvim godinama nakon oslobođenja (1919–1921)". *Ex Pannonia* 26 (2022): 5–15.
- Marn, Rudolf. „Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij". V *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal, in Franc Stele, 368–69. Ljubljana: Jubilej; Jugoslovanska tiskarna, 1939.
- Moll, Martin. *Kein Burgfrieden: der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918*. Innsbruck: Studien, 2007.
- Oset, Željko. „Nadzor premoženja 'tujerodcev' po prvi svetovni vojni na Ptujskem". V *Ptuj v 20. stoletju: zbornik ob 125-letnici ptujskega muzeja*, urednik Martin Šteiner, 167–82. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož, 2018.
- Oset, Željko. „Nostrifikacija premoženja po prvi svetovni vojni s poudarkom na območju sodnega okraja Maribor". V *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v. 20. stoletju*, ur. Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarević, 77–138. Maribor: Inštitut za zgodovino; Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010.
- Palić, Milenko. „Pregled administrativno-teritorijalnih promena u Vojvodini 1918–1941". *Zbornik za društvene nauke* 38 (1964): 125–162.
- Pejić, Oliver. „Contesting the Habsburg Empire in Everyday Life: The Habsburg Legacy as a Source of Everyday Conflict in Interwar Yugoslav Society". In *Politics of Pasts and Futures in (Post-)Imperial Contexts*, edited by Sebastian Fahner, Christian Feichtinger, and Rogier E. M. Heijden, 243–258. Berlin/Boston: De Gruyter, 2024. DOI: 10.1515/9783111229591-011.
- Reill, Dominique Kirchner. *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2020.
- Reill, Dominique Kirchner, Ivan Jeličić, and Francesca Rolandi. „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World". *The Journal of Modern History* 94, no. 2 (2022): 326–62. DOI: 10.1086/719447.
- Selišnik, Irena. „Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS: strategije izbire". *Zgodovinski časopis* 75, št. 3/4 (2021): 476–91.
- Selišnik, Irena. „Usode uradnic in uradnikov po prvi svetovni vojni". *Retrospektive* 7, št. 1 (2024): 11–39.
- Stajić, Vasa. „Mađarizacija i demađarizacija Bunjevaca". *Letopis Matice srpske* 325, br. 1 (1930): 158–209. (Cyrillic)
- Stourzh, Gerald. „Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918". In *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918: Band III*, hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, 975–1206. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Štiks, Igor. *Nations and Citizens in Yugoslavia and the Post-Yugoslav States: One Hundred Years of Citizenship*. London: Bloomsbury Academic, 2015.
- Wheatley, Natasha. *The Life and Death of States: Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty*. Princeton (N. J.): Princeton University Press, 2023.

Summary

Oliver Pejić

The Possibilities and Limitations of Belonging to the Titular Nationality in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes: Experiences from the State's Former Habsburg Territories

Abstract: Employing archival materials from Styria and Bačka, the article investigates how (not) belonging to the titular nationality affected people's lives in the former Austrian-Hungarian provinces of interwar Yugoslavia during the first decade of the state's existence. As regions with substantial minority populations and significant Austro-Hungarian political, administrative, and cultural legacies, both provinces experienced a vigorous process of top-down "nationalization" after becoming part of the Yugoslav state. At the same time, due to the new state's slow-paced consolidation, many individuals were long unable to regulate their citizenship status and lived in Yugoslavia as foreign subjects. By analyzing practical examples of interactions between the people and the political authorities surrounding the regulation of citizenship as well as the procurement of licenses in the private sector, the study shows how tensions between subjective (nationhood) and objective belonging (citizenship) defined everyday life during the first ten years of Yugoslav rule.

Keywords: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS); Yugoslavia; Austria-Hungary; Styria; Bačka; nationalism; identity; citizenship

The present article examines how people's life experiences in two former Habsburg territories of the interwar Yugoslav state were defined by their perceived membership in the state's *državni narod*, i.e., titular nationality. As two multinational regions formerly part of the Austrian and Hungarian halves of the former Habsburg Empire, Styria (today in Slovenia) and Bačka (today in Serbia) became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after the First World War. Like many other Habsburg successor states, Yugoslavia was a nation-state with a clearly designated titular nationality, yet it was also inhabited by a substantial number of national minorities. The article explores how ordinary people encountered national categories during their dealings with the new Yugoslav authorities within two specific spheres of life – regulating citizenship and petitioning for business licenses. Although many believed that stressing their membership in the titular nation would increase their chances of a favorable outcome, the study demonstrates that the Yugoslav authorities generally acted in a legalistic manner and were unwilling to bend the law in favor of those perceived as ethnic South Slavs. While the correct national credentials may have offered an infor-

mal advantage, objective forms of belonging such as citizenship or pertinency proved much more consequential in protecting individuals from various forms of state oppression. Due to the state's reliance on the Habsburg institution of pertinency for defining its initial body of citizens, many people in interwar Yugoslavia may have considered themselves members of the titular nationality but effectively found themselves in a disadvantaged position compared to minorities who were able to procure Yugoslav citizenship after the collapse of Habsburg rule.

UDK: 929-055.1/.2(497.11)"1918/1941"
930(497.1)"1918/1941"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.zor.181-200

Vukašin ZORIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
vukasinvzoric@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1834-0391

U potrazi za jugoslovenskim herojima: konstrukcija zajedničkih srednjovekovnih heroja u jugoslovenskoj međuratnoj istoriografiji[1]

Apstrakt: Stvaranje jugoslovenske države nakon Prvog svetskog rata odrazilo se i na istoriografiju. Malobrojne profesionalne istoričare, okupljene oko univerziteta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, novonastala politička situacija usmerila je ka reinterpretaciji dotadašnjih, najčešće partikularnih, nacionalnih istorijskih narativa. Predmet istraživanja u ovom radu biće radovi jugoslovenskih međuratnih istoričara koji su, analizirajući prošlost „jugoslovenskih plemena"/„jugoslovenskog naroda", u njoj pronalazili zajedničke srednjovekovne heroje čija su pregnuća bila preteče potonjeg jugoslovenskog ujedinjenja 1918. godine. Analizirajući reprezentaciju zajedničkih heroja u istoriografskim radovima Stanoja Stanojevića, Vladimira Ćorovića, Viktora Novaka, Ferda Šišića i Milka Kosa, posvetićemo se zajedničkim karakteristikama i razlikama u strategijama konstruisanja istorijskog narativa u tri najvažnija centra jugoslovenske istoriografske produkcije. Najpre, definisaćemo ograničen broj istorijskih ličnosti koje su isticane kao najznačajniji srpsko-hrvatsko-slovenački (jugoslovenski) heroji srednjovekovlja. Zatim, bavićemo se pitanjem čime su oni zaslužili značajno mesto u nastajućem jugoslovenskom istorijskom narativu i u kom su odnosu međuratne predstave o srednjovekovnim herojima sa predratnim.

Ključne reči: heroizacija, Kraljevina SHS/Jugoslavija, jugoslovenska istoriografija, istorija istoriografije, jugoslovenstvo

[1] Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/ 200163).

Istorija i heroji

Verba movent, exempla trahunt.

Reč heroj srpsko je čitanje starogrčke reči ἥρως (heros), čije je značenje evoluiralo tokom vekova.[2] U Homerovo doba, herojima su se nazivala deca bogova i smrtnika. Kasnije, u klasičnoj Heladi za heroje su proglašavani drevni, a zaslužni pripadnici zajednice. Očuvanje uspomene na heroje bilo je sastavni deo kolektivnog pamćenja u polisu. Koliko kult lokalnog heroja može da dobije na važnosti u vreme političkog previranja, svedoči čuvena epizoda povratka Tezejevih kostiju u Atinu. Kada je, 475. godine pre nove ere, Kimon sa ostrva Skiros doneo Tezejeve telesne ostatke, Atinjani su legendarnog osnivača grada dočekali „sa silnim sjajem i žrtvama kao da se sam glavom vraća u grad".[3] Podignuta je i građevina u kojoj su pohranjene Tezejeve kosti, a ona je postala utočište robovima i siromašnima.[4] Heroj iz davnina bio je trajna inspiracija, a sećanje na njega učvršćivalo je zajednicu.

Dva milenijuma kasnije, duboke društvene, političke, ekonomske i tehnološke promene nakon Francuske buržoaske revolucije drastično su izmenile Evropu. Nastanak moderne istorijske nauke koincidirao je sa dominacijom nacionalističke ideološke matrice, a istorija je često instrumentalizovana u službi izgradnje nacije ili države.[5] Jedan od najznačajnijih britanskih devetnaestovekovnih istoričara, Tomas Karlajl, svoju filozofiju istorije eksplicitno je zasnivao na uverenju da je društvo zasnovano na obožavanju heroja.[6] Tropi iz antike, kod njega, još su bili živi.[7]

Na kontinentu, iako je pozivanje na navodnu objektivnost istorijske nauke bilo glasnije nego u Velikoj Britaniji, istoričari su učestvovali u izgradnji kultova nacionalnih heroja i sopstvenim radovima pružali podršku nacionalističkim programima elita sa kojima su se etnički poistovećи-

---

2 ἥρως, in: Henry George Liddell, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1940), https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=h(/rws

3 Plut. Thes. 36.1; prevod Zdeslava Dukata iz: Plutarh, *Usporedni životopisi*, I (Zagreb: August Cesarec, 1988), 53.

4 Isto. Vidi i: Thomas R. Martin, *An Overview of Classical Greek History from Mycenae to Alexander*, https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0009%3Achapter%3D10%3Asection%3D1%3Asubsection%3D6

5 Nikola Tomašegović, „The Many Faces of Yugoslavism: A Case Study of Two Croatian Historians in the Transition from the Habsburg Monarchy to the Yugoslav State", *Historijski zbornik*, LXXV/1 (2022), 127.

6 Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, eds. David R. Sorensen and Brent E. Kinser (New Haven: Yale University Press, 2013), 28–29.

7 O Karlajlovom shvatanju herojstva piše Marija Todorova u: Maria Todorova, *Bones of Contention. The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria's National Hero* (Budapest: CEU Press, 2009), 185–189.

vali.[8] Velika debata o ulozi pojedinca, i heroja, u istoriji okupirala je misli osnivača modernih društvenih nauka.[9]

Nacionalne istoriografije trudile su se da osmisle teleološku sponu između država koje su postojale vekovima ranije sa postojećim ili budućim nacionalnim državama.[10] Imamo li na umu i reči američkog književnog teoretičara Statisa Gurgurisa da je istorija „toliko moćan katalizator procesa izgradnje nacije da su svi istorijski napori, tokom skoro čitavog XIX veka, bili, makar s boka ili s distance, po pravu nacionalizovani", dužni smo da se zapitamo koji i kakvi heroji su putem istoriografije ušli u panteon nacije.[11]

Iako je o upotrebi istorije za ciljeve evropskih nacionalizama napisano mnogo,[12] međuratna jugoslovenska istoriografija ostaje nedovoljno istraženi period u istoriji istoriografije.[13] Osnivačke figure „koje brane i spašavaju naciju od njenih 'neprijatelja' ili su, pak tragično poražene u takvim nastojanjima"[14] primećene su širom Evrope: portugalski Virijat, nemački Herman, francuski Vercingetoriks, engleska Budika.[15] Težište većine nacionalnih pripovesti istoričari su, od 19. veka, postavili u srednji vek, a srpska, hrvatska i slovenačka predjugoslovenska istoriografija nisu bile izuzetak.

---

8 O raznim evropskim slučajevima vidi: *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore (London and New York: Routledge, 2002); *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, eds. Stefan Berger and Chris Lorenz (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2010).

9 Todorova, *Bones of Contention*, 185.

10 Stefan Berger, *Historiografija, nacionalizam i identitet. Komparativne i transnacionalne perspektive* (Zagreb: Srednja Evropa, 2024), 8.

11 Statis Gurguris, *Sanjana nacija. Prosvećenost, kolonizacija i ustanovljavanje moderne Grčke* (Beograd: Beogradski krug, 2004), 414.

12 Na našem jeziku pisano je i o stranoj i domaćoj istoriografiji, vidi: Mirjana Gross, „Opravdanja tradicionalne historije i počeci njene krize potkraj 19. i na početku 20. stoljeća", *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (1974); Михаел Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа (1862–1954)* (Београд: Институт за европске студије, Albatros plus, 2017); Бојан Митровић, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској. Претпоставке, тезе, полемике (1878–1918)* (Нови Сад: Академска књига, 2017). Važna su dela bugarskog istoričara Rumena Daskalova: Румен Даскалов, *Големите разкази за Българското средновековие* (София: Рива, 2018); Румен Даскалов, *Историографски спорове за средновековието. Българо-сръбски, българо-македонски* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 2024).

13 Vredni doprinosi: Момир Самарџић, ур., *Историја и интерпретација. Тумачи и тумачења војвођанске прошлости* (Нови Сад: Филозофски факултет, 2020); Branimir Janković, „Do the Dictatorships Ever End? Historians and Publishers under the Dictatorship in the Kingdom of Yugoslavia", *History in Flux*, 4 (2022), 113–135; Nikola Tomašegović, „The Many Faces of Yugoslavism: A Case Study of Two Croatian Historians in the Transition from the Habsburg Monarchy to the Yugoslav State", *Historijski zbornik*, LXXV/1 (2022), 127–139.

14 Berger, *Historiografija, nacionalizam i identitet*, 9.

15 Primere nabrojao Štefan Berger u: Berger, *Historiografija, nacionalizam i identitet*, 9–10.

U ovom radu analiziraćemo predstave istorijskih ličnosti koje su u delima jugoslovenskih istoričara igrale ulogu nacionalnih heroja. Biće reči o istoriografskim predstavama svetovnih vladara, posavskog kneza Ljudevita, bosanskog kralja Tvrtka i srpskog cara Dušana, ali i o crkvenim prvacima Grguru Ninskom i srpskom arhiepiskopu Savi.

Izučavanje istoriografije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji čini se kao pažnje vredna studija slučaja zbog toga što je nastala složenom fuzijom istoriografije Kraljevine Srbije i pripojenih habzburških zemalja. Uz to, već su u prethodnoj istoriografiji postojale heroizovane ličnosti u partikularnim nacionalizmima, srpskom, hrvatskom i slovenačkom. Dalje, ni sama nacionalna politika u međuratnom periodu nije bila jednoobrazna, nego je država u različitim periodima svog postojanja lutala između formulacije o „tri plemena" i integralnog jugoslovenstva. U radu ćemo predstaviti kako se dominantna ideologija oslikavala u nauci, i to onoj koja se mogla iskoristiti za podupiranje dominantnog nacionalnog narativa.[16]

Zbog toga što su međuratni heroji i pre Prvog svetskog rata bili predmet istoriografskog predstavljanja, postavićemo pitanje u kakvoj je vezi predratna i međuratna slika određenih istorijskih ličnosti u istoriografskoj produkciji. Sveprisutnost nacionalne istorije u međuratnom političkom diskursu usmerava da se rad koncentrisano posveti samo jednom vidu istoriografije. Zbog toga ćemo se ograničiti na istoriografske radove profesora jedina tri međuratna jugoslovenska univerziteta, onih u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Samim tim, u radu se nećemo osvrtati na mnoštvo istorijske publicistike.

Jugoslovenski srednji vek

Veliki broj istaknutih istoričara u međuratnom periodu je pisao o srednjovekovnom poreklu ideje o jugoslovenskom jedinstvu. Profesori koji su se bavili srednjovekovnom istorijom na beogradskom Filozofskom fakultetu po tom pitanju su jednoglasni. Stanoje Stanojević (1874–1937) tvrdio je da su Srbi, Hrvati i Slovenci činili istu etničku celinu još u prapostojbini, a etničko jedinstvo nije razbijeno ni nakon seobe na Balkan.[17] O etničkoj, čak biološkoj istovetnosti jugoslovenskih plemena u srednjem veku pisali su i Vladimir Ćorović (1885–1941) i Viktor Novak (1889–1977).[18] Zagrebački profesor Ferdo Šišić (1869–1940), ia-

[16] Piter Troh ukazao je na upliv državne nacionalne politike u nastavi istorije u: Pieter Troch, *Nationalism and Yugoslavia. Education, Yugoslavism and the Balkans Before World War II* (London; New York: I. B. Tauris, 2015), 78–102. Vedran Duančić značajno je doprineo proučavanju nauke pod uticajem dominantne ideologije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji delom *Geography and Nationalist Visions of Interwar Yugoslavia* (Cham: Palgrave Macmillan, 2020). Vidi i hrvatski prevod: *Geografija kao sudbina. Geografija i nacionalističke vizije međuratne Jugoslavije* (Zagreb: Srednja Evropa, 2023).

[17] Станоје Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца* (Београд: Напредак, 1924), 11–12.

[18] Владимир Ћоровић, *Историја Југославије* (Београд: Народно дело, 1933), 1, 20–21; Viktor Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva* (Beograd: autorovo izdanje, 1930), IX–XI

ko je u svom radu diferencirao srednjovekovne Hrvate i Slovence više nego Hrvate i Srbe,[19] sa odobravanjem je gledao na Ćorovićev pristup proučavanju zajedničke, jugoslovenske, istorije u *Istoriji Jugoslavije* (1933).[20] I profesor Univerziteta u Ljubljani Milko Kos (1892–1972) pisao je da su Slovenci bili jedno sa Slovenima, koji su u istom trenutku (kraj 6. i početak 7. veka) prodirali ka Jadranu preko Drave, Save i Dunava.[21] Preovlađujući stav univerzitetskih profesora o zajedničkom poreklu i etničkoj bliskosti Južnih Slovena bio je, nekima od njih, tek uvod u tumačenje čitavog srednjeg veka kao vremena u kom su određeni veliki ljudi prepoznavali težnju jugoslovenskih naroda da budu ujedinjeni u jednu državu. Prvi ujedinitelj Srba, Hrvata i Slovenaca nije, dakle, tražen među Karađorđevićima, u kralju Petru I ili Aleksandru I, nego u „mračnom" devetom veku.

Osnivač „prve Jugoslavije"

„Prva država, koju su osnovali Srbi, Hrvati i Slovenci, bila je država Ljudevita Posavskog (819–822 god.)".[22] Ova rečenica Stanoja Stanojevića otkriva najstarijeg heroja jugoslovenskog jedinstva. Ko je bio knez Ljudevit Posavski? Savremena istoriografija opisala bi ga kao vladara područja između Drave, Save i Kupe, koji se suprotstavio sebi nadređenom markgrofu Furlanije Kadolahu. Nakon neuspešnih žalbi kod franačkog cara Ludviga Pobožnog, knez Ljudevit je 819. godine podigao ustanak. Vremenom, knezu Ljudevitu su se pridružili Timočani, slovensko pleme koje je naseljavalo liminalni prostor između franačke i bugarske države, kao i kranjski i koruški Sloveni. Saveznik Franaka u gušenju Ljudevitovog ustanka bio je dalmatinski knez Borna.[23] Knez Ljudevit je odolevao franačkim napadima godinama, dok 822. godine nije bio primoran da napusti svoju utvrdu u Sisku i pobegne Srbima. Nakon što je ubio jednog srpskog prvaka, otišao je u Dalmaciju, gde ga je ubio jedan od rođaka kneza Borne, 823. godine.[24]

No, vratimo li se prelomnoj sintezi o južnoslovenskom srednjovekovlju, koja je oblikovala percepciju istorije tokom prve polovine 19. veka, *Istoriju slovenskih naroda* Jovana Rajića (1795), uočićemo da Rajić u knezu Ljudevitu vidi Bugarina koji ratuje sa hrvatskim vladarem Bornom.[25] Ljudevit

---

19 Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest. Od najstarijih dana do potkraj 1918. Svezak I. (Knjiga I.-III.) Za narodnih vladara. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb: Naklada školskih knjiga, 1925), 41.

20 Фердо Шишић, „Ћоровић Владимир, Историја Југославије", *Југословенски историски часопис*, год. 1, св. 1–2 (1935), 134.

21 Milko Kos, *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije* (Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933), 32.

22 Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 21.

23 Ante Birin, „Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku", u *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, ur. Zrinka Nikolić Jakus (Zagreb: Matica hrvatska, 2015), 44–45.

24 Isto.

25 Іоанн Раич, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ. Часть 2* (Віенна: Стефан Новакович, 1794), 47.

Posavski će tek kasnije da postane tumačen kao prvi heroj jugoslovenske borbe za ujedinjenje, protivnik snažnijeg germanskog zavojevača. Tek sa snaženjem jugoslovenske ideje nakon revolucija 1848/9. godine, knez Ljudevit je postao upotrebljiv istorijski akter. Nedugo nakon neuspeha nacionalnih programa Revolucije u Austriji, knez Ljudevit je počeo da figurira kao jugoslovenski vladar, i to u slovenačkoj istoriografiji. Još je autor prve sinteze o Sloveniji (koja tad formalno-pravno nije bila objedinjena teritorija) na slovenačkom jeziku, Janez Trdina (1830–1905), romantično pripovedao o sličnostima južnoslovenskih plemena slovenskog naroda.[26]

Stvaranje zajedničke jugoslovenske države udahnulo je Ljudevitu Posavskom, kao istorijskom liku, novi život. Tokom čitavog međuratnog perioda postojao je konsenzus u vezi sa knezom Ljudevitom kao osnivačem prve jugoslovenske države. Tako je Stanojević u njemu video pobunjenika protiv strane vlasti, koji je predvodio etnički neizdiferencirano područje „od Triglava do Timoka".[27] Za njega je knez Ljudevit osnivač prve države na slovenskom Jugu, čime svesno prenebregava Bugarsku. Koliko je Stanojević diskurs sopstvenog vremena učitavao u srednji vek svedoči još jedan citat: „Stoga Ljudevitova država, po svojoj etničkoj sadržini, nije bila ni srpska ni hrvatska ni slovenačka, ili upravo bolje: ona je bila i srpska i hrvatska i slovenačka."[28]

Ferdo Šišić bio je nešto umereniji u oceni Ljudevitovog značaja. Za njega je knez Ljudevit „bio jedini hrvatski vladar, koji je oko sebe okupio pored panonskih Hrvata još i velik dio Slovenaca i podunavskih Slovena, valjda Srba, ravnajući bar kroz jedno vrijeme sudbinom čitave zemlje od izvora Save do ušća Timoka u Dunav".[29] Ipak, uočljivo je da Šišić Timočane uz male ograde ubraja u Srbe, dok Slovene u Štajerskoj i Kranjskoj naziva modernim nacionalnim imenom Slovenaca.

Ljudevit Posavski je održao svoju poziciju preteče jugoslovenskog ujedinjenja i u vreme kada je država promovisala integralno jugoslovenstvo. Istoriografska sinteza koja je trebalo da predstavi Kraljevinu Jugoslaviju kao krunu vekovnih jugoslovenskih stremljenja, *Istorija Jugoslavije* Vladimira Ćorovića, Ljudevitovu pobunu ocenjuje kao „pokušaj stvaranja prve jugoslovenske države".[30] On oslikava stanje nakon smrti cara Karla Velikog i samovolju furlanskog upravnika Kadolaha, protiv koga je knez Ljudevit ustao. Njegova velika zasluga je što „je obuhvatio sva tri naša plemena, Srbe, Hrvate i Slovence, kao svesnu etničku zajednicu protiv Franaka".[31]

Što se tiče Milka Kosa, i u njegovom delu se knez Ljudevit posmatra kao vođa Južnih Slovena. Nakon neuspešnih pregovora sa dvorom Ludviga

---

26 Janez Trdina, *Zgodovina slovenskega naroda* (Ljubljana: Matica slovenska, 1866).

27 Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 22.

28 Isto.

29 Šišić, *Hrvatska povijest. Od najstarijih dana do potkraj 1918. Svezak I*, 36.

30 Naslov IV poglavlja Ćorovićeve *Istorije Jugoslavije*.

31 Ћоровић, *Историја Југославије*, 38.

Pobožnog, Ljudevit Posavski je, prema Kosu, pomoću svojih kontakata sa Timočanima i Slovencima isplanirao širu pobunu, koja je „prvi zametak zajedničke države Južnih Slovena".[32]

Stanojević, koji je i pre Prvog svetskog rata bio angažovan na nacionalnoj (srpskoj) *stvari*,[33] nedvosmisleno je prevodio novu nacionalnu politiku države u istoriografski narativ, time povratno učvršćujući poželjnu ideju o troplemenom narodu. Kraljevina SHS, ovako posmatrana, konačno je ostvarenje cilja za koji se knez Ljudevit borio pre 1100 godina.[34] S druge strane, u međuratnom periodu opstala je, kod svih autora, i slobodna kvalifikacija Panonske kneževine kao hrvatske države. Njome je predeo između Save i Drave nacionalizovan kao deo hrvatskog etničkog prostora, makar od 9. veka.

Pozitivna slika o Ljudevitu Posavskom, ipak, nije bez pukotina. Po Ćoroviću, knez Ljudevit jeste bio (nacionalno) svesniji od dalmatinskog kneza Borne, koji je uprkos svom hrvatskom poreklu stao na stranu Franaka, ali je Ljudevitov savez Južnih Slovena bio čisto odbrambeni, a ne proaktivni. Pored toga, ubivši nepoznatog srpskog plemića koji mu je pružio utočište, ogrešio se o domaćina i, time, o narodno jedinstvo.[35] Kos se fokusirao na važnost Ljudevitovog ustanka za Slovence. Njegova propast imala je tragične posledice. Naime, kao reakcija na slovenačku pomoć Ljudevitu ukinuta je, po Kosu, lokalna autonomija slovenačkog plemstva, nakon čega dolazi do potpune franačke/germanske dominacije.[36]

Međuratni profesori srednjovekovne istorije saglasni su da je Ljudevit stvarao državu koja je okupljala Srbe, Hrvate i Slovence – tri plemena koja su u 20. veku činila Jugoslaviju. Pritom, treba istaći da ni sam knez Ljudevit u franačkim izvorima nije posvedočen kao Hrvat, narod uzvodno uz Savu i Dravu nisu okarakterisani kao Slovenci, niti Timočani kao Srbi. Savremeni politički trenutak uslovio je istorijsku imaginaciju koja je na prikazani način težila da uokviri prošlu stvarnost. Već smo primetili da su određeni autori još sredinom 19. veka u Ljudevitu videli začetnika Jugoslavije, no ne treba izgubiti iz vida da je ovaj knez, kome je slobodno pripisano poreklo i učitana politička namera, za 125 godina u istoriografiji od stranog zavojevača postao osnivač prve zajedničke jugoslovenske države. Povrh toga, Ljudevitov sukob sa Francima olakšao je instrumentalizaciju njegove predstave u dvadesetom veku, jer je on mogao da se predstavi kao protivnik germanske agresije i borac za narodno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

---

32 „Prvi zametek skupne države Južnih Slovanov", Milko Kos, *Zgodovina Slovencev*, 69.

33 Вељко Станић, „Станоје Станојевић", *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. Милош Ковић (Београд: Clio, 2015), 588.

34 Stanojević ovu tvrdnju ponavlja u delu *Наши владари* (Београд, Народно дело, 1927), 3–4. U njemu je Ljudevit označen kao „prvi srpsko-hrvatsko-slovenački vladar".

35 Ћоровић, *Историја Југославије*, 38. Vidi i: Владимир Ћоровић, *Историја Босне. Прва књига* (Београд: СКА, 1940), 128.

36 Kos, *Zgodovina Slovencev*, 71–72.

Dihotomija: kralj Tvrtko i car Dušan

„Pojav bosanskog kralja Tvrtka, po lozi srpske i hrvatske krvi, usled premoći zakletog severnog neprijatelja, ostaje kao jedan meteorni bljesak, čiji sjaj i danas zasenjuje oči iz godine posle katastrofe na Kosovu, u povelji koju je izdao 'Stefan Tvrtko po božijoj milosti, kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja', koji je na čas postao nada jednako Hrvatima i Srbima."[37]

Na ovaj način uvodi Viktor Novak u, po njegovoj proceni, najstarije pisano svedočanstvo o drevnosti jugoslovenske misli. I zaista, činjenica da se kralj Tvrtko istovremeno smatrao kraljem „Srbljem", Bosne i Hrvatske, biće odlučujuća u heroizaciji ovog srednjovekovnog vladara u međuratnoj istoriografiji. Njegova figura posebno je vredna pažnje zbog toga što je često posmatrana u paritetu sa tradicionalnim herojem srpskog nacionalnog narativa – carom Stefanom Dušanom, zbog hronološke bliskosti i percipirane ideološke razlike.

O bosanskom kralju Tvrtku i srpskom caru Dušanu, zbog toga što su žive figure sećanja, nije neophodno pisati naročito detaljno. Stariji među njima, Stefan Dušan, bio je srpski kralj od 1331. godine. Nakon osvajačkih uspeha u Makedoniji, Dušan je krunisan za cara, 1346. godine. Dušanova država, na teritorijalnom vrhuncu, izbila je i na Pagasteički i na Korintski zaliv, i upamćena je kao najveća država jednog srpskog vladara. Početak propasti države Nemanjića koincidirao je sa Dušanovom smrću, 1355. godine. Sama veličina „Dušanovog carstva" bila je značajna figura pamćenja srpske novovekovne elite, posebno mobilisana nakon što je Srbija stekla nezavisnost 1878. godine.[38]

U trenutku Dušanove smrti, bosanski ban Tvrtko verovatno je imao manje od osamnaest godina. Nasledio je svog strica Stefana II 1353. godine, ali je u punom smislu konsolidovao svoj položaj tek 1367, porazivši sebi suprotstavljene velikaše. Smrt srpskog cara Uroša iskoristio je da proširi svoju državu na istok i jug, i naposletku da se kruniše za kralja 1377. godine. Tvrtkov prodor na zapad omogućila je smrt mađarskog kralja Lajoša i početak stranačkih borbi oko krune svetog Stefana. Tvrtkovom kraljevskom naslovu, pored Srba i Bosne, pridodati su i Dalmacija i Hrvatska. No, ni njegova državna tvorevina nije nadživela svoga kreatora. Tvrtkova smrt 1391. tumačena je kao početak pada bosanske srednjovekovne države. Za ovaj rad važno je napomenuti da je Tvrtko bio unuk Jelisavete, kćeri srpskog kralja Dragutina, i sin Jelene, koja je poticala iz jedne od najmoćnijih hrvatskih plemićih porodica – Bribirskih.[39]

---

37 Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, XV

38 O sećanju na cara Dušana na više mesta govori se u: Stefan Rohdewald, *Sacralizing the Nation through Remembrance of Medieval Religious Figures in Serbia, Bulgaria and Macedonia* (Leiden: Brill, 2022), a za nas je naročito važan pomen na stranicama 364–367.

39 Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (Београд: Српска књижевна задруга, 1964), 121–123.

Obratimo, najpre, pažnju na predstave o Tvrtku u međuratnoj istoriografiji. Priroda Tvrtkove države nije posmatrana jednoobrazno. Za Stanojevića, Tvrtko je vladar „bosanske srpske države", koji je napravio zametak srpskohrvatske države do kraja svoje vladavine.[40] Stanojević posmatra Tvrtka kao srpskog vladara, a srpski karakter srednjovekovne Bosne potvrđuje i kad piše kako je ona jedna od pet srpskih država koje su pale pod osmansku vlast u 15. veku.[41] Stanojevićev mlađi kolega, Ćorović, takođe je ubrajao Tvrtka među srpske vladare.[42]

Drugu nacionalnu pripadnost Tvrtku pripisuje Šišić. U reizdanju njegovog *Pregleda povijesti hrvatskoga naroda* iz 1920. godine ponavljaju se stavovi izneseni i pre jugoslovenskog ujedinjenja. Za Šišića kralj Tvrtko je talentovan vođa, koji je prvi vladar „hrvatske krvi" koji je nakon 300 godina vladao većinom Hrvata (i Srba).[43] Tragedija Tvrtkovog rada na proširenju države je u kratkotrajnosti – on umire tek godinu dana nakon što je Hrvatsku i Dalmaciju uvrstio u svoju titulaturu. Da nesreća bude veća, Tvrtkov naslednik Stjepan Dabiša bio je „muž neodlučan i povodljiv, koji nije znao održati tečevine Tvrtkove".[44]

Tvrtkovo poreklo, ipak, nije bila centralna tačka pripovesti o ovom bosanskom vladaru. Najvažniji deo narativa o Tvrtku je ideologija iza ekspanzije njegove države. I Stanojević i Ćorović su naglasili Tvrtkovu osvajačku koncepciju uporedivši je sa ekspanzijom Dušanove države. Kod Stanojevića, osnovna slabost pristupa cara Dušana bilo je stvaranje (etnički) heterogene države. Drugim rečima, Dušan jeste državu proširio, ali teritorijama naseljenim nesrpskim stanovništvom.

Ova ideja dolazi do posebnog izražaja kod Ćorovića, zbog toga što je on od Tvrtka načinio centralnu ličnost pripovesti o nacionalnom srednjovekovlju. On je prvom bosanskom kralju posvetio monografiju 1925. godine. U ovom delu je Ćorović po mnogim parametrima poredio cara Dušana i kralja Tvrtka. Dušanova osvajanja, po Ćorovićevom mišljenju, jesu bila velika, ali su zemlje u koje je on dopro bile daleke. Ćorović to ocenjuje kao „varku snage" i „nesumnjivo više slabost nego jačinu".[45]

Suprotna od Dušanove:

„Tvrtkova koncepcija bila je, – u koliko se to sa svima rezervama za Srednji Vek uopšte može reći – nacionalnija i u mnogom stvarnija. Njegova Bosna imala je centralni položaj u srpsko-hrvatskom narodu i bila je gotovo

---

40 Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*, 45–47.

41 Isto, 49.

42 Владимир Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић* (Београд–Земун: Графички завод „Макарије" А. Д., 1925), 1.

43 Uporediti: Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do godine 1873* (Zagreb: Matica hrvatska, 1916), 123; Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do 1. decembra 1918* (Zagreb: S. Kugli; Knjižara Kr. sveučilišta i Jugoslovenske akademije, 1920), 190–191.

44 Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 191.

45 Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, 94.

kao određena, da obuhvati na oba krila oba naša plemena. Sve područje Tvrtkove aktivnosti imalo je samo naš nacionalni elemenat. Tvrtko je bio prvi koji je osetio taj geografski značaj Bosne. On je to učinio, naravno, u času, kad su oba druga plemenska činioca bila u nemogućnosti ili da rade samostalno, kao Hrvati, ili da nastave početo delo Milutinovo i Dušanovo, kao Srbi."[46]

Dakle, savremeno shvatanje o postojanju srpskohrvatskog naroda i srpskog i hrvatskog plemena transpozicionirano je u četrnaestovekovni kontekst i učitano Tvrtku. Političko delovanje bosanskog kralja je, po Ćoroviću, bilo inspirisano etničkim motivima i shvatanjem kako država treba da bude politički okvir života jednog naroda.

Ćorović zaključuje da je Tvrtko „kao srpskohrvatski vladalac ako ne nacionalno svesniji od Dušana 'pošto je to suviše smelo i nehistoriski reći', ono svakako nacionalno stvarniji".[47] Beogradski profesor bio je oprezan prilikom učitavanja nacionalnih osećanja srednjovekovnim vladarima. No, uprkos ogradama on nastavlja da piše o nacionalno stvarnijoj koncepciji kralja Tvrtka, naspram Dušana koji je u carstvo uključio krajeve nenaseljene Južnim Slovenima. Tvrtko to, po Ćoroviću, ne čini slučajno:

„Doveo je u bližu zajednicu dve naše oblasti, dugo zavađene i sa raznim kulturama, ali sa osnovno istim narodom. To je bio i Tvrtkov plan; možda suviše smeo, nesumnjivo suviše obiman, ali u osnovi pozitivan i stvarno jedini plan s dubljim rešenjem srpskohrvatskog državnog pitanja."[48]

Savremeni istoričar dužan je da nad iznesenim kvalifikacijama zastane i bez sitničavosti i anahronih spočitavanja manjkavosti Ćorovićevog pristupa proučavanju prošlosti sagleda implikacije ovakve predstave kralja Tvrtka. Ćorovićev Tvrtko je vladar koji je uspeo da premosti kulturne razlike između dva plemena i da stvori jedinstvenu srpskohrvatsku državu. Ovim je Ćorović indirektno odgovarao delu istoriografije koja je insistirala na nepremostivosti razlika između srpskog i hrvatskog naroda koje su zasnovane na verskoj podeli i diferenciranosti „latinskog Zapada" i „vizantijskog Istoka".[49] On Bosnu ne posmatra kao najistočniju zemlju katoličanstva, niti kao najzapadniju zemlju pravoslavlja, nego kao nukleus koji može da ujedini Južne Slovene natkonfesionalno. „Srpskohrvatsko pitanje" Ćorović je preneo u srednji vek, i hvalio onog vladara kom je pripisao rešenje ovog pitanja kroz integraciju. Ćorović svoje gledište nije izmenio ni pišući *Istoriju Jugoslavije*. Car Dušan, „bolji vojnik nego državnik", još uvek služi kao negativni primer, koji treba da bude i opomena o karakteru srpskog naroda: „ponekad se čak htelo reći da je to bez malo rasna crta celog srpskog naroda, vidno obeležena u Dušanovoj sudbini".[50] Kao i za Novaka,

46 Isto.
47 Isto.
48 Isto, 95.
49 Janković, „Do the Dictatorships Ever End?, 122.
50 Ћоровић, *Историја Југославије*, 147.

Tvrtko je i za Ćorovića meteor, tek bleštavi nagoveštaj nečega što će se čekati dugo – zajedničke srpskohrvatske države.[51]

Iz predstavljenog može da se zaključi da su osvajanja cara Dušana od strane međuratnih beogradskih istoričara bila predstavljana kao mač sa dve oštrice. S jedne strane, to jeste bio vrhunac moći srpske srednjovekovne države, ali je uključivanje neslovenskog stanovništva u državu oslabilo nemanjićku državu i uzrokovalo njenu skoru propast. Brza propast zaostavštine, ipak, nije bila kontraargument kada se pisalo o kralju Tvrtku. Naprotiv, Tvrtkovo širenje i na istok i na zapad i Stanojević, i Ćorović, i Šišić posmatraju pozitivno, podržavajući njegov pokušaj stvaranja nezavisne srpskohrvatske države. Setimo li se da su istoričari koji daju prednost Tvrtku nad Dušanom pisali i o drevnosti etničkog jedinstva Srba i Hrvata, možemo da otvorimo pitanje o rasijalističkom poreklu tvrdnje da je srpskohrvatsko državno rešenje prirodno i u svim vekovima bolje nego multietničko rešenje.

Crkveni, a narodni: episkop Grgur i arhiepiskop Sava

Ovaj odeljak biće posvećen slici srednjovekovnih heroja koji su predstavljeni kao partikularni nacionalni heroji – značajni naročito za jedno od tri plemena, a koji su bili klirici. U pitanju su ninski episkop Grgur i srpski arhiepiskop Sava (Nemanjić). Slika obojice značajna je zbog toga što su se oni u međuratnom periodu posmatrali kao značajni borci za narodnu stvar Hrvata i Srba u srednjem veku. Kako su episkop Grgur i hrvatski kralj Tomislav bili savremenici, često su bili posmatrani jedan u odnosu na drugog. Zbog toga će u ovom odeljku biti reči i o predstavi kralja Tomislava, kako bi analiza predstava o episkopu Grguru bila što potpunija.

Grgur Ninski bio je hrvatski biskup koji se spominje 925. i 928. u spisima splitskih sinoda, na kojima se raspravljalo o crkvenoj jurisdikciji u Dalmaciji i Hrvatskoj. Rezultat tih sinoda bilo je ukidanje Ninske biskupije, a Grgur je morao da se zadovolji malom Skradinskom biskupijom. Tokom 19. veka, u hrvatskoj istoriografiji posmatran je kao branitelj glagoljaške službe, to jest borac za službu na narodnom jeziku, nasuprot latinskom.[52]

Tri stoleća kasnije, jedna od najuticajnijih ličnosti u Srpskim zemljama bio je Rastko (monaško ime Sava), sin velikog župana Stefana Nemanje. Sava je postao prvi srpski arhiepiskop 1219. godine i ostavio je traga kako u ustanovljenju crkvene organizacije u srpskoj srednjovekovnoj državi tako i po delatnosti na polju diplomatije i prava. Kult arhiepiskopa Save, tj. Svetog Save, postao je snažan nakon njegove smrti (1236. godine) i uz različite transformacije i nova čitanja opstao je do početka 20. veka, koji je u fokusu ovog rada.

51 Isto, 193.

52 „Grgur Ninski", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024, datum pristupa 8. 12. 2024, https://www.enciklopedija.hr/clanak/grgur-ninski.

Vratimo se u Kraljevinu SHS. Hiljadugodišnjica krunisanja hrvatskog kralja Tomislava, Grgurovog savremenika, pala je 1925. godine. Tim povodom u Zagrebu upriličeno je nekoliko manifestacija.[53] Viktor Novak bio je aktivan u sokolskoj proslavi jubileja, a objavio je i članak o Tomislavu u kom je prvog hrvatskog kralja uokvirio u opšti tok jugoslovenske istorije. Novak je oslikao Tomislava kao „mladoga junaka", čiji su odbrambeni ratovi protiv Mađara i Bugara budili „golemu samosvest u narodu".[54] No, Tomislavljevo nasleđe, po Novaku, kvario je njegov kompromis sa rimskim papom u pogledu jezičkog pitanja u crkvi. Naime, Novak staje na stranu Grgura Ninskog, koji se zalagao za nastavak slovenske službe u Hrvatskoj, a pristalice latinskog time diskvalifikuje. Novak piše kako je Grgur Ninski ustao „u odbranu narodne svetinje", braneći slovensku službu „ponosan (na) snagu i lepotu našeg jezika".[55]

Grgurova sudbina je, za Novaka, tragična – njegova episkopija je ukinuta, on je sklonjen na nebitno mesto: „Borac za nezavisnost hrvatske narodne crkve, dakle protagonista prave narodne politike, jurišao je osamljen na izazovan bes i gnjev latinaških sveštenika".[56] Dalekosežna zasluga Grgurova je u tome što je spasao hrvatski narod sudbine Germana naseljenih u Galiji, Španiji i Italiji – sudbine potpune asimilacije sa lokalnim romanskim stanovništvom.[57] Novak ga čak poredi sa srpskim arhiepiskopom Savom, s tim što Grgurovo „zavetno delo, da narodni duh prožme uz crkvu i sav javni i državni život" nije bilo ostvareno, za razliku od Savinog. Grgurova „narodna stranka" poražena je od strane pape i njegovih saveznika na hrvatskom tronu. Sam Grgur, uprkos porazu, po Novaku je postao prototip „bratstva i narodne borbe Hrvata i Jugoslovena protiv tuđinskih prisezanja na naša sveta narodna i ljudska prava. *Jer otporna snaga Hrvata od* 1192. *do* 1918. *bila je ona, koju je namro u baštinu svetli genije Grgura Ninskog* (kurziv V. N.)".[58] Dakle, Novak Grguru Ninskom daje centralnu ulogu u hrvatskoj istoriji, koja je za njega obeležena hrvatskom otpornošću asimilaciji od strane dominantnijih, neslovenskih naroda.

Novakov kolega iz njegovih zagrebačkih dana Šišić nije u Tomislavljevim ustupcima Rimu video slabost. Raspravu o jeziku crkvene službe Šišić nije posmatrao toliko prioritetno, iako priznaje da se slovenska služba u Hrvatskoj održala „zacijelo zbog energičnoga istupa biskupa Grgura".[59] Ninski episkop pominje se i u Ćorovićevoj *Istoriji Jugoslavije*. Grgur je savremenik prvog kralja

---

53 Složeno obeležavanje hiljadugodišnjice krunisanja kralja Tomislava tema je monografije: Mario Jareb, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina. Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas* (Zagreb: Despot Infinitus, 2018).

54 Виктор Новак, *О хиљадугодишњици хрватскоī краљевстива* (Београд: Народна мисао, 1925), 6–7.

55 Isto, 9.

56 Isto, 10.

57 Isto.

58 Isto, 13.

59 Šišić, *Hrvatska povijest*, 110.

među „Hrvatima i Jugoslovenima uopšte" Tomislava.[60] No, Ćorovićeva slika dosta se razlikuje od Novakove. Za Ćorovića, episkop Grgur je više branio „položaj svoj i svoje episkopije nego ugrožene slovenske službe".[61] Ćorovićev tekst praktično demontira kult Grgura Ninskog, navodeći da je nesporna bila episkopova borbenost, ali ne za slovenstvo nego za sopstvenu moć.[62]

Pregled predstava arhiepiskopa Save počećemo Stanojevićevom. Stanojević je u *Istoriji Srba, Hrvata i Slovenaca* Savino delovanje video kao deo napredovanja srednjovekovne srpske države u svim pravcima. „Najmlađi Nemanjin sin, Sv. Sava", bio je „velik podjednako i kao državnik i kao organizator", piše Stanojević.[63] Petnaest godina kasnije, on je povodom 800-godišnjice Savine smrti napisao romantizovanu popularnu biografiju *Sveti Sava*, u kojoj je mnogo legendarnog uvrstio u priču o životu sina Stefana Nemanje. Stanojević, sumirajući, piše o arhiepiskopu Savi:

„Ne može biti sumnje, da je Sv. Sava još za života uživao neobično velik i neosporen ugled u celom narodu. Njega su voleli zbog velike dobrote, koju je svuda pokazivao, zbog silnih dobročinstava, koja je svakom prilikom činio, njega su poštovali zbog velikih zasluga za narod, crkvu i državu, njemu su se divili zbog neumornog rada, i osobito, zbog pobožnog i svetačkog života, koji je bio svetao, čist i neprikosnoven."[64]

Hiperbolične su ocene Savinih osobina: „Sv. Sava je brzo i lako sve shvatao, neobično se dobro orijentisao i snalazio se bez teškoće odmah u svakoj prilici i u svakoj situaciji. Njemu je uvek sve bilo jasno i on je uvek sve dobro i tačno video i cenio."[65] Stanojević nastavlja pohvale Savi do trenutka kada zaključuje da je Sava bio i konzervativac i revolucionar, reformista i čuvar legitimiteta. Naposletku, Stanojević piše da je, pored srpske crkve, Sava osnovao i srpsku književnost i stvorio srpski nacionalizam, „koji je postao glavna odlika i najistaknutija osobina našeg narodnog bića i sadržina našeg narodnog života".[66] Stanojevićeva biografija *Sveti Sava*, jasno je, još u svoje vreme nije bila pisana za stručnu publiku. No, ovde smo predstavili neke od citata i ideja iz tog dela zbog toga što ono demonstrira na koji način profesionalni istoričar koristi svoje znanje za pisanje istorijske publicistike za savremenu političku upotrebu. Stanojevićev *Sveti Sava* spisak je, oduzme li se od nje pregled događaja iz života arhiepiskopa Save, poželjnih osobina i saveta za vođenje savremene srpske nacionalne politike, po ukusu autora.

---

60 Ћоровић, *Историја Југославије*, 56.

61 Isto, 56.

62 Isto, 57.

63 Станоје Станојевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца* (Београд: Напредак, 1920), 41. Stanojević je nastavio pohvalno da se izražava o arhiepiskopu Savi i u kraćem delu, *Борба Срба за српско-хрватско уједињење* (Београд: Књижарница Фрање Баха, 1930).

64 Станоје Станојевић, *Свети Сава* (Београд: s.n., 1937), 101.

65 Isto, 113.

66 Isto, 123.

Vladimir Ćorović ocenio je Savin rad kao značajan, takođe naglasivši njegove organizatorske sposobnosti. U nacionalnu tendenciju Savinog delovanja „ne može biti nikakve sumnje", iako Ćorović priznaje da je to za 13. vek neobična pojava.[67] Ne bi li to dodatno ilustrovao, Ćorović piše: „Jednog Grka vladiku koga je zatekao u Prizrenu, svog u Hristu brata, on je odmah smenio i na njegovo mesto doveo jednog Srbina. Ta činjenica kazuje sve."[68] Ipak, Ćorovića karakteriše kritička distanca od predanja o Savi koja ne karakteriše Stanojevićeva dela. Mlađi istoričar primećuje da je Savin lik tipski konstruisan kao „svetiteljski heroj-civilizator".[69]

Arhiepiskop Sava posmatran je u međuratnoj istoriografiji kao ličnost od odlučujuće važnosti za srpsku nacionalnu istoriju. Njemu je pripisana zasluga nacionalne integracije srpskih zemalja, koja je održana unutar organizacije koju je utemeljio – crkve. Ipak, Savino delo nije tumačeno kao korak u viševekovnoj jugoslovenskoj integraciji. Slično se može videti i na primeru episkopa Grgura, čije je delo takođe ocenjeno kao važno na partikularnom, hrvatskom nivou, ali ne kao krucijalno za pitanje jugoslovenskog zbližavanja. Primetno je da je Ćorović kritički posmatrao „nasleđe" Grgura Ninskog, i da je čak priču o arhiepiskopu Savi pokušao da uokviri u model prepoznatljiv i u drugim nacionalnim pripovestima. Ćorovićev pristup u kontrastu je u odnosu na Novakovo insistiranje na Grgurovoj nacionalnoj misiji i Stanojevićev pristanak na perpetuiranje i kodifikaciju mitologije o jednoj od najvažnijih ličnosti srpskog srednjeg veka. Razlika između Šišićeve i Novakove slike Grgura Ninskog uzrokovana je time što dva istoričara posmatrajući hrvatsku srednjovekovnu istoriju naglašavaju različite stvari. Šišiću je dovoljan Tomislavljev kraljevski naslov kao potvrda hrvatske državnosti, dok je Novakov prioritet suštinska odvojenost Slovena od „stranaca" – u ovom slučaju papskog uticaja preko latinskog jezika.

Zašto Ulrih II nije predstavljen kao heroj?

Slovenački slučaj može da deluje zapostavljeno u radu. No, to je posledica Kosovog pristupa koji se unekoliko razlikuje od onog njegovih savremenika u Zagrebu i Beogradu. Milko Kos, kada piše o Ulrihu II Celjskom, grofu koji je sredinom 15. veka objedinio kontrolu nad značajnim delom današnje Slovenije, bansku titulu u Hrvatskoj, blisku rodbinsku vezu sa srpskim despotom i pretenzije na bosansku krunu, ne reprodukuje postojeće stereotipe o jugoslovenskoj ideji ovog plemića.[70] Možda se odsustvo aktivnijeg angažmana slovenačkog profesora u potrazi za srednjovekovnim herojima može razumeti kao nastavak ideje malo starijeg, istaknutog slovenačkog istoričara Josipa Grudena (1869–1922). Gruden je u svojoj predratnoj *Zgodovini slovenskega naroda* pisao:

67 Ћоровић, *Историја Југославије*, 108.
68 Isto, 109.
69 Isto.
70 Kos, *Zgodovina Slovencev*, 219–220.

„Naša istorija nije istorija knezova i vojvoda, jer je doba nezavisnosti trajalo prekratko, niti je to prvenstveno istorija slavnih ljudi, već istorija slovenačkog naroda, kako je on živeo, radio i stradao, kojim je uticajima bio izložen, i kako su nastale političke i kulturne forme u kojima sada živi."[71]

Ni slovenački geograf Anton Melik, autor prvog sintetičkog pregleda jugoslovenske istorije (*Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev*, 1919), nije smatrao težnje Ulriha II za jugoslovenske. Po njemu, nije bio najveći problem to što su celjski grofovi nemačkog porekla – to je moglo da bude rešeno asimilacijom sa većinskim stanovništvom u budućnosti. Najveći problem eventualnog jugoslovenskog državotvornog projekta celjskih grofova je, za Melika, predstavljao nepovoljan položaj Jugoslovena između Osmanlija i Habzburga, kao i nerazvijenost nacionalne svesti u 15. veku.[72] Dakle, Milko Kos nije svojim tumačenjem uneo veliku novost u slovenačku istoriografiju. Njegova interpretacija namera Ulriha Celjskog ukazuje nam na otpornost određenih istoriografskih predstava zahtevima dnevne politike. U vreme integralnog jugoslovenstva, Kos nije celjskog grofa prekrajao za kalup.

Zaključak

Vratimo li se na pitanja postavljena na samom početku, najpre možemo primetiti da su u jugoslovenskoj međuratnoj istoriografiji mnogi akteri nacionalne istorije predstavljeni kao njeni heroji. Za srednji vek karakteristično je to što su dva najistaknutija heroja jugoslovenske integracije dva svetovna vladara, knez Ljudevit Posavski i kralj Tvrtko I Kotromanić. Iako Ljudevita i Tvrtka deli pet i po vekova, u analiziranoj istoriografiji istoričari su im pripisivali određene slične osobine. Najpre, obojica su delovali sa svešću o istovetnosti naroda kojim su vladali. U Tvrtkovom slučaju nadilaženje razlika između Srba i Hrvata posebno je naglašeno i time što je on uspeo da premosti konfesionalne barijere između bogumila, pravoslavaca i katolika. Potom, i Ljudevit i Tvrtko su uspostavili kratkotrajne političke tvorevine, koje ih nisu nadživele. Time je njihovo delo dodatno dobilo oreol ambicioznog, ali preuranjenog projekta, koji treba ponoviti u budućnosti zbog toga što je on na korist jugoslovenskih plemena.

Za razliku od svetovnih srednjovekovnih vladara, crkveni heroji jesu pominjani i hvaljeni, no njihovo delo kao da je ostalo ograničeno značajem za jedno od „plemena" – srpsko u slučaju arhiepiskopa Save i hrvatsko u slučaju biskupa Grgura Ninskog. Zbog toga što su svetovni vladari uspevali da ovladaju teritorijom koja je mogla da se tumači kao zametak Jugoslavije, oni su predstavljali mnogo značajnije heroje jugoslovenske integracije nego crkveni heroji.

---

71 Vasilij Melik, „Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda", u Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda* (Celje: Mohorjeva družba, 1992), XX.

72 Anton Melik, *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev*, I del (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1919), 219–221.

Što se tiče istoričara čija su dela bila pod lupom (Stanojevića, Ćorovića, Novaka, Šišića, Kosa), ne treba smetnuti sa uma da su oni kao univerzitetski profesori u međuratnom periodu bili državni činovnici. Kao takvi, nije iznenađujuće što su njihova tumačenja bila, ako ne u potpunom skladu, onda ne nasuprot državnoj politici izgradnje nacionalnog identiteta. U delima beogradskih profesora, verovatno zbog bliskosti centra političke moći, osetnije su refleksije promena zvaničnog narativa, ali i ambicija da svojim delom sintetički obuhvate sva tri „plemena". Ipak, ni Šišić ni Kos pišući o Hrvatima i Slovencima ne izostavljaju osvrte na jugoslovenske okvire važnih epizoda istorije ta dva naroda. Kosova predstava Ulriha Celjskog ne poriče jugoslovensko nacionalno jedinstvo, nego ga samo ne učitava u delovanje tog grofa.

Celovito posmatrano, legitimisanje jugoslovenske ideje posezanjem za njenom drevnošću olakšano je pronalaskom heroja – Ljudevit je od Bugarina postao ujedinitelj Srba, Hrvata i Slovenaca u borbi protiv tuđina, Tvrtko je od srpskog ili hrvatskog vladara postao srpskohrvatski, a njihove kratkotrajne državne tvorevine tumačene su kao stepenice ka ujedinjenoj Jugoslaviji. Predstave nasleđene iz predratnog perioda nadograđene su eksplicitnijom *jugoslavizacijom* srednjovekovnih aktera. Srednjovekovni heroji trebalo je da budu potporni stub nacionalne ideologije i opravdanje postojanja zajedničke države. Nakon milenijuma borbe zajedničkih jugoslovenskih heroja za nacionalno jedinstvo – ko je mogao da ga osporava i narušava u savremenosti.

Spisak referenci

Objavljeni izvori:

- Carlyle, Thomas. *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, edited by David R. Sorensen and Brent E. Kinser. New Haven: Yale University Press, 2013.
- Ćorović, Vladimir. *Historija Bosne. Prva knjiga.* Beograd: SKA, 1940. (Cyrillic)
- Ćorović, Vladimir. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Narodno delo, 1933. (Cyrillic)
- Ćorović, Vladimir. *Kralj Tvrtko I Kotromanić.* Beograd–Zemun: Grafički zavod „Makarije" A. D., 1925. (Cyrillic)
- Kos, Milko. *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933.
- Melik, Anton. *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev, I del*, Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1919.
- Novak, Viktor. *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva.* Beograd: autorovo izdanje, 1930.
- Novak, Viktor. *O hiljadugodišnjici hrvatskog kraljevstva*. Beograd: Narodna misao, 1925. (Cyrillic)
- Plutarh. *Usporedni životopisi. I*, Zagreb: August Cesarec, 1988.
- Raič, Ioann. *Istorija raznych" slavenskich" narodov" naipače Bolgar", Horvatov", i Serbov". Čast' 2*. Vienna: Stefan Novakovič, 1794. (Cyrillic)
- Stanojević, Stanoje. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Napredak, 1920. (Cyrillic)
- Stanojević, Stanoje. *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Napredak, 1924. (Cyrillic)
- Stanojević, Stanoje. *Naši vladari*. Beograd: Narodno delo, 1927. (Cyrillic)
- Stanojević, Stanoje. *Sveti Sava*. Beograd: s.n., 1937. (Cyrillic)
- Šišić, Ferdo. „Ćorović Vladimir, Istorija Jugoslavije". *Jugoslovenski istoriski časopis*, god. 1, sv. 1–2 (1935), 130–135. (Cyrillic)
- Šišić, Ferdo. *Hrvatska povijest. Od najstarijih dana do potkraj 1918. Svezak I. (Knjiga I.-III.) Za narodnih vladara. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: S. Kugli, Naklada školskih knjiga, 1925.
- Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do godine 1873*. Zagreb: Matica hrvatska, 1916.
- Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do 1. decembra 1918*. Zagreb: Knjižara Kr. sveučilišta i Jugoslovenske akademije, 1920.

Izvori sa interneta:

- *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Grgur Ninski". Datum pristupa 8. 12. 2024. https://www.enciklopedija.hr/clanak/grgur-ninski.
- *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Ljudevit Posavski". Datum pristupa 7. 12. 2024. https://enciklopedija.hr/clanak/ljudevit-posavski.
- *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Tvrtko I. Kotromanić". Datum pristupa 8. 12. 2024. https://www.enciklopedija.hr/clanak/tvrtko-i-kotromanic.

Literatura:

- Baker, Thomas N. „National History in the Age of Michelet, Macaulay, and Bancroft". In *A Companion to Western Historical Thought*, edited by Lloyd Kramer and Sarah Maza, 185–204. Malden, Mass; Oxford: Blackwell Publishers, 2002.
- Bentley, Michael. „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography Since the Enlightenment". In *Companion to Historiography*, edited by Michael Bentley, 379–496. London, New York: Routledge, 1997.
- Berger, Stefan. *Historiografija, nacionalizam i identitet. Komparativne i transnacionalne perspektive*. Zagreb: Srednja Europa, 2024.
- Birin, Ante. „Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku". U *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 37–72. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- Ćirković, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964. (Cyrillic)
- Daskalov, Rumen. *Golemite raskazi za Balgarskoto srednovekovie*. Sofiya: Riva, 2018. (Cyrillic)
- Daskalov, Rumen. *Istoriografski sporove za srednovekovieto. Balgaro-srabski, balgaro-makedonski*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski", 2024. (Cyrillic)
- Duančić, Vedran. *Geography and Nationalist Visions of Interwar Yugoslavia.* Cham: Palgrave Macmillan, 2020.
- Gross, Mirjana. *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: SNL, 1980.
- Gurguris, Statis. *Sanjana nacija. Prosvećenost, kolonizacija i ustanovljavanje moderne Grčke*. Beograd: Beogradski krug, 2004.
- Janković, Branimir. „Do the Dictatorships Ever End? Historians and Publishers under the Dictatorship in the Kingdom of Yugoslavia". *History in Flux*, 4 (2022), 113–135.
- Jareb, Mario. *Kralj Tomislav kroz tisuć godina. Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*. Zagreb: Despot Infinitus, 2018.
- Liddell, Henry George, and Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1940. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=h(/rws
- Martin, Thomas R. *An Overview of Classical Greek History from Mycenae to Alexander*. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0009%3Achapter%3D10%3Asection%3D1%3Asubsection%3D6
- Melik, Vasilij. „Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda". U Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, VII–XXII. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Mitrović, Bojan. *Nastanak moderne istorijske discipline u Srbiji i Bugarskoj. Pretpostavke, teze, polemike (1878–1918)*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2017. (Cyrillic)
- *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, edited by Stefan Berger and Chris Lorenz. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Rohdewald, Stefan, *Sacralizing the Nation through Remembrance of Medieval Religious Figures in Serbia, Bulgaria and Macedonia*. Leiden: Brill, 2022.
- Samardžić, Momir, uredio. *Istorija i interpretacija. Tumači i tumačenja vojvođanske prošlosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2020. (Cyrillic)
- Stanić, Veljko. „Stanoje Stanojević". *Srbi 1903–1914. Istorija ideja*, priredio Miloš Kovi, 588–603. Beograd: Clio, 2015.

- Todorova, Maria. *Bones of Contention. The Living Archive of Vasil Levski and the Making of Bulgaria's National Hero*. Budapest: CEU Press, 2009.
- Tomašegović, Nikola. „The Many Faces of Yugoslavism: A Case Study of Two Croatian Historians in the Transition from the Habsburg Monarchy to the Yugoslav State". *Historijski zbornik*, LXXV/1 (2022), 127–139.
- Trdina, Janez. *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana: Matica slovenska, 1866.
- Troch, Pieter. *Nationalism and Yugoslavia. Education, Yugoslavism and the Balkans Before World War II*. London; New York: I. B. Tauris, 2015.
- *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, edited by Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore. London and New York: Routledge, 2002.
- Živković, Tibor. „The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia". U *Spomenica akademika Sime Ćirkovića*, uredio Srđan Rudić, 381–396. Beograd: Istorijski institut, 2011.

Summary

Vuka**šin Zorić**

In the Search of Yugoslav Heroes: The Construction of Common Medieval Heroes in the Yugoslav Interwar Historiography

Abstract: The creation of the Yugoslav state after the First World War also had an impact on historiography. The new political situation prompted the small number of professional historians, gathered around the universities in Belgrade, Zagreb, and Ljubljana, to reinterpret existing, often particularistic, national historical narratives. The subject of this paper will be the works of Yugoslav interwar historians who, in analyzing the past of the "Yugoslav tribes"/"Yugoslav people", identified common medieval heroes whose endeavors were seen as precursors to the subsequent Yugoslav unification in 1918. We will define a limited number of historical figures who were highlighted as the most significant Serbian-Croatian-Slovenian (Yugoslav) heroes of the medieval period. Next, we will address the question of what earned them a prominent place in the emerging Yugoslav historical narrative and how the interwar heroes differed from their prewar counterparts.

Keywords: heroization, The Kingdom of SCS/Yugoslavia, Yugoslav historiography, Yugoslavism

This paper explores the representation of national heroes during the Kingdom of Yugoslavia (1918–1941), focusing on the contributions of leading historians from the universities of Belgrade, Zagreb, and Ljubljana, including Stanoje Stanojević, Vladimir Ćorović, Viktor Novak, Ferdo Šišić, and Milko Kos. It examines how figures like Duke Ljudevit of Lower Pannonia and King Tvrtko of Bosnia were elevated as central heroes of the Yugoslav past. Ljudevit was depicted as a unifying figure who, in the 9th century, symbolically united Croats, Slovenes, and Serbs. Similarly, King Tvrtko was

celebrated as a model of ethnic Serbo-Croatian statehood, in contrast to the multi-ethnic legacy of Stefan Dušan's Serbian Empire. The study also considers the role of religious leaders in shaping national identity. Bishop Gregory of Nin was portrayed as a defender of the Slavic language against Romanization efforts, with Viktor Novak emphasizing his resistance as a defining moment. Meanwhile, Archbishop Sava of Serbia remained a quintessential Serbian hero, whose veneration was actively reinforced by historians.

While these narratives were rooted in 19th-century historiographical traditions, the interwar period introduced an explicitly Yugoslav reinterpretation of these medieval figures. Despite the state's policy of integral Yugoslavism after 1929, which promoted the use of the Yugoslav name for the three major "tribes" (Serbs, Croats, and Slovenes), it had little impact on the core historical interpretations of these figures. Instead, the policy reinforced existing trends of emphasizing Yugoslav unity through shared historical symbols.

UDK: 327.39(73)"1938/1945"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.mrd.201-224

Milan MRĐENOVIĆ
Fakultet za humanistiku, Univerzitet u Novoj Gorici
milan.mrdenovic@ung.si
ORCID: 0009-0000-6563-0423

Panslavizam među američkim Slovencima i njihov odnos prema Jugoslaviji u periodu između 1938. i 1945. godine[1]

Apstrakt: Rad se bavi razvojem panslavizma među američkim Slovencima u periodu između 1938. i 1945. godine, analizirajući različite interpretacije ove ideje i njihov značaj za učvršćivanje slovenačkog identiteta u Sjedinjenim Američkim Državama. Na osnovu analize arhivske građe, novinskih članaka i relevantne literature, rad osvetljava ulogu panslavizma kao ideološkog i praktičnog sredstva u kontekstu antifašističke borbe i transnacionalnih veza. Posebna pažnja posvećena je ključnim ličnostima poput Luja Adamiča, Ivana Moleka i Jurija Trunka, čiji različiti pristupi panslavizmu – od političkog pragmatizma i rezervisanosti prema Sovjetskom Savezu do kulturnog i verskog ujedinjenja – ilustruju širinu ove ideje među slovenačkim iseljenicima. Istraživanje pokazuje kako su američki Slovenci koristili panslavizam kao okvir za jačanje zajednice, borbu protiv fašizma i očuvanje kulturnog nasleđa u sredini koja je podsticala asimilaciju. Nakon rata, značaj panslavizma postepeno je opadao usled političkih promena u Evropi i ideoloških raskola.

Ključne reči: panslavizam, američki Slovenci, Jugoslavija, Sovjetski Savez, Luj Adamič, Ivan Molek, Jurij Trunk, etničke zajednice

Uvod

Period između 1938. i 1945. godine predstavlja ključnu prekretnicu za američke Slovence. U tom vremenu Evropa se suočavala sa raspadom versajskog sistema i usponom fašizma i nacizma, što je značajno uticalo na odnose etničkih zajednica u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) sa njihovim matičnim domovinama. Priključenje Austrije i komadanje Čehoslovačke 1938. godine, koje je

[1] Rad je nastao u okviru programske grupe Istorijske interpretacije 20. veka (P6-0347) pri Istraživačkom centru za humanistiku Univerziteta u Novoj Gorici.

sprovela Nemačka, označili su prelazak fašizma i nacizma u svoju agresivnu fazu, što je podstaklo američke Slovence da traže odgovore na sve veće pretnje „staroj domovini". Među slovenačkim iseljenicima u SAD panslavizam, kao ideja slovenske jedinstvenosti i solidarnosti, postajao je sve popularniji zbog njihove povezanosti sa drugim etničkim zajednicama čiji su matični narodi vodili borbu protiv fašizma i nacizma, kao i zbog šire ideološke borbe na globalnom nivou.

Panslavizam, koji se razvio u 19. veku, tokom Drugog svetskog rata dobio je novi zamah među jugoslovenskim narodima, a posebno među slovenskim iseljenicima u SAD. Ovaj porast interesovanja bio je podstaknut izazovima sa kojima se suočavala Jugoslavija, kao i sve većim interesovanjem za Sovjetski Savez kao ključnog saveznika u antifašističkoj borbi. Ovaj rad istražuje istorijski kontekst panslavizma među američkim Slovencima, pri čemu se posebna pažnja posvećuje različitim interpretacijama ove ideje u delovanju Luja Adamiča, Ivana Moleka i Jurija Trunka. Njihova uloga razmatra se pre svega kao ilustracija divergentnih pristupa panslavizmu, dok se njihov uticaj na oblikovanje političkih stavova slovenačke etničke zajednice u SAD analizira uopšteno. Detaljna procena ovog uticaja otežana je nedostatkom izvora, posebno u slučaju pojedinih ličnosti, čije političko delovanje nije bilo sistematski dokumentovano.

Rad se zasniva na analizi arhivske građe, novinskih članaka i relevantne literature, što omogućava dosad slabo istražen uvid u panslavizam kao ideološko i praktičko sredstvo za političku organizaciju američkih Slovenaca. Koristeći ovu metodologiju istražujemo kako je ideja panslavizma podstakla mobilizaciju američkih Slovenaca u borbi protiv fašizma, dok je istovremeno doprinosila očuvanju njihovog kulturnog identiteta u SAD. Etničke organizacije, kulturna društva i štampa imali su centralnu ulogu u očuvanju slovenačkog identiteta, kao i u formiranju posebnog transnacionalnog identiteta, koji je čvršće povezivao američke Slovence sa Jugoslavijom i drugim slovenskim narodima u zajedničkoj borbi protiv totalitarnih režima.[2]

Slove**nač**ka et**nič**ka zajednica u Sjedinjenim Ame**rič**kim Drž**a**vama

Iseljavanje Slovenaca u SAD ima bogatu istoriju koja datira iz 19. veka. Među prvim slovenačkim doseljenicima nalazili su se katolički misionari, trgovci i avanturisti, pri čemu trgovci i avanturisti nisu ostavili značajnije

[2] Vidi više: Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države: jugoslovensko iskustvo, 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012); Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič-Hladnik in Janja Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem* (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2020); Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji* (Maribor: Obzorja, 1987); Više autora, *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe: Origins, Manifestations and Functions*, eds. Mikhail Suslov, Marek Čejka and Vladimir Đorđević (Cham: Palgrave Macmillan, 2023); Lorraine M. Lees, *Yugoslav-Americans and National Security during World War II* (Urbana: University of Illinois Press, 2007); Hans Kohn, *Pan-Slavism: Its History and Ideology* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1953); Branko Mita Čolaković, *Yugoslav Migrations to America* (San Francisco: R and E Research Associates, 1973).

tragove. Najveći talas iseljavanja dogodio se u periodu između 1880. i 1914. godine. Tokom tog razdoblja gotovo 300.000 Slovenaca napustilo je svoje etničko područje, iako nisu svi emigrirali u SAD; mnogi su se iseljavali u druge krajeve sveta i Evrope.[3] Slično možemo zaključiti i za druge narode Jugoslavije, ali se njihove brojke razlikuju u zavisnosti od korišćene statističke metodologije i dostupnosti podataka.[4] Nažalost, ne raspolažemo preciznim podacima o tome koliko se Slovenaca (kao i ostalih naroda Jugoslavije) u tom periodu doselilo u SAD. Međutim, podaci popisa stanovništva ukazuju na to da se pred Drugi svetski rat za Slovence izjasnilo nešto više od 200.000 ljudi. To je bila prva generacija doseljenika i njihovih potomaka, koja je postavila temelje slovenačkoj etničkoj zajednici u Sjedinjenim Državama.[5]

Motivi za njihovo iseljavanje bili su različiti. Glavni razlozi bili su ekonomske prirode, jer su mnogi tražili bolje prilike za brzu zaradu, stalno zaposlenje i sredstva za preživljavanje. Iseljavanje su takođe podsticali politička nestabilnost i vojna obaveza, kao i mogućnosti za brža transatlantska putovanja, koje su se posebno pojavile u periodu druge industrijske revolucije.[6]

Po dolasku u SAD, slovenački doseljenici naseljavali su se pretežno u industrijskim gradovima, poput Klivlenda, Pitsburga, Čikaga, Njujorka, Milvokija i u „čeličnom pojasu" severne Minesote. Tamo su obavljali raznovrsne poslove, uglavnom u teškoj industriji, građevinarstvu, železničkom sektoru, dok su neki imali uspeha u preduzetništvu i trgovini. Naseljavali su se i u manjim mestima, gde su radili u rudarstvu ili poljoprivredi. Mnogi su se u to vreme uključivali u etničke organizacije i američki radnički pokret,[7] boreći se za poboljšanje svojih životnih i radnih uslova u okviru sindikata i levičarskih partija. Kroz taj proces ne samo da su se postepeno identifikovali sa američkim društvom već su i kroz kulturno sazrevanje postali svesniji svog etničkog porekla. Na taj način su postepeno prihvatili Ameriku kao svoju novu domovinu i trajno se tamo nastanili.[8]

Važno je napomenuti da su se slovenački doseljenici u SAD uglavnom organizovali oko etničkih župa, bratskih potpornih organizacija i narodnih

---

3 Kalc, Milharčič-Hladnik in Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem*, 25.

4 Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 55–56.

5 Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji* (Maribor: Obzorja, 1987), 51–61.

6 Kalc, Milharčič-Hladnik in Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem*, 25–37.

7 Američki radnički pokret u prvoj polovini 20. veka bio je obeležen borbom za prava radnika, uključujući skraćenje radnog vremena, poboljšanje uslova rada i povećanje plata. Osnivanje sindikata, poput Industrijskih radnika sveta (IWW) 1905. godine, doprinelo je organizovanju radnika u cilju ostvarivanja ovih prava. Tokom Velike depresije 1930-ih, radnički pokret je stekao dodatni zamah, što je dovelo do usvajanja zakona (National Labor Relations Act) 1935. godine koji je priznao prava radnika na organizovanje i kolektivno pregovaranje. Mnogi slovenski iseljenici u SAD bili su aktivni članovi radničkog pokreta.

8 Matjaž Klemenčič, *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a New World Community, Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio* (Novo mesto: Dolenjska založba, 1995), 1–10; Matjaž Klemenčič, „Slovenes and Slovene Americans, 1870–1940", in *Immigrants in American History: Arrival, Adaptation, and Integration*, ed. Elliott Robert Barkan (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2013), 613–622.

domova, koje su osnivale konzervativne i liberalno-socijalistički orijentisane organizacije. Bratske potporne organizacije bile su zapravo uzajamne osiguravajuće kompanije koje su svojim članovima pružale finansijsku pomoć i osiguravajuće usluge, a istovremeno su delovale i kao društvene i kulturne institucije. Osiguravajuće usluge doprinele su finansijskoj sigurnosti članova zajednice, dok su kulturne i društvene aktivnosti pomagale u očuvanju slovenačkog identiteta i kulture.[9]

Tri najvažnije organizacije bile su: Slovenačko narodno uzajamno društvo (sloven. „Slovenska narodna potporna jednota", SNPJ), koje je izdavalo glasnik *Prosveta*; Kranjsko slovenačko katoličko društvo (sloven. „Kranjsko Slovenska katoliška jednota", KSKJ), koje je izdavalo glasnik *Amerikanski Slovenec*, a kasnije *Glasilo KSKJ*; i Jugoslovensko katoličko društvo (sloven. „Jugoslovanska katoliška jednota", JSKJ), koje se 1941. godine preimenovalo u Američku bratsku zajednicu (sloven. *Ameriška bratska zveza*, ABZ) i izdavalo glasnik „Nova Doba". Postojale su i druge manje organizacije koje su na sličan način isticale značaj etničke pripadnosti. Te organizacije nastajale su pod okriljem crkve, radničkog pokreta ili političkih stranaka koje su težile emancipaciji unutar američkog društva.[10]

U periodu pre Drugog svetskog rata, slovenačka etnička zajednica u SAD uspostavila je čvrstu i dobro organizovanu mrežu društvenih i kulturnih struktura. Ipak, njihov opstanak i uticaj dovedeni su u pitanje nizom restriktivnih imigracionih zakona, od kojih je prvi značajan korak predstavljala Uredba o hitnom kvotnom aktu iz 1921. godine, dok je Nacionalni zakon o imigraciji iz 1924. godine (tzv. Johnson-Reed Act) dodatno pooštrio ograničenja, uvodeći stroge kvote zasnovane na popisu stanovništva iz 1890. godine i time znatno smanjujući priliv useljenika iz istočne i južne Evrope.[11] Ova ograničenja uticala su na dinamiku slovenačke zajednice, jer su druga, a posebno treća generacija doseljenika postepeno počele da se asimiluju u širu američku kulturu i društvo.[12] Uprkos tome, tokom Drugog svetskog rata uspevali su da očuvaju slovenački etnički identitet, što im je omogućilo da zadrže snažan uticaj na svoje članove. Upravo zbog toga se starija generacija osećala još pozvanijom da brani svoje poreklo ne samo u SAD već i u staroj domovini. Etničke organizacije ostale su značajno prisutne u životima svih

9 Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 77–83; Kalc, Milharčič-Hladnik in Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem*, 30.

10 Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*, 4–9; Matjaž Klemenčič, „Slovene National Homes in the U.S.A", *Studia Historica Slovenica* 15, no. 1 (2015): 29–54, datum pristupa 4. 3. 2025, http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-DZ1AIADG.

11 Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context: 1918–1928* (Belgrade: Institute for the Recent History of Serbia, 2009), 39–58; Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 171–172.

12 Matjaž Klemenčič in Milan Mrđenović, „Ameriška politika priseljevanja do leta 1945 in slovenski izseljenci", v *Nadzor migracij na Slovenskem od liberalizma do socializma*, ur. Aleksej Kalc (Ljubljana: Založba ZRC, 2021), 85–114.

američkih Slovenaca, prenoseći nasleđe ideoloških uverenja, kulturnih obrazaca i verskih podela karakterističnih za Evropu. Svoje stavove širili su među članovima putem brojnih publikacija, novina i javnih skupova.[13] Do sada su istraživači iseljeništva proučavali uticaj katolicizma, radničkog pokreta, socijalizma i komunizma na zajednice.[14] Međutim, panslavizam kao poseban fenomen među američkim Slovencima nije bio predmet istraživanja. Ovaj rad stoga predstavlja prvi pokušaj osvetljavanja ovog specifičnog aspekta političkog i kulturnog delovanja među američkim Slovencima, koji prevazilazi etničke granice i povezuje sve slovenske etničke zajednice u SAD u zajedničkoj borbi protiv totalitarnih režima.

Kratka istorija razvoja koncepta panslavizma sa posebnim osvrtom na Slovence

Ideja panslavizma zagovara povezivanje i ujedinjenje slovenskih naroda u jednu političku, kulturnu i jezičku zajednicu. Ona se zasniva na uverenju da Sloveni dele zajedničko etničko, kulturno i jezičko nasleđe, što bi trebalo da ih vodi ka jedinstvu i integraciji. U početku, panslavizam se javlja na idejnom nivou, kao intelektualni koncept koji je zagovarala grupa slovenskih intelektualaca u 19. veku poput Františeka Palackog, Ljudevita Štura, Nikolaja Danilevskog, Adama Čartoriskog, Ljudevita Gaja, Jana Kolara i drugih. Prepoznavši potencijal ujedinjenja slovenskih naroda, oni su ovu ideju razvili kao sredstvo za suprotstavljanje dominaciji nemačkog i italijanskog nacionalizma, kao i njihovim imperijalističkim težnjama, naročito na Balkanu. Ubrzo je pokret dobio i političku dimenziju, jer su intelektualci i pripadnici višeg sloja iz slovenskih naroda, koji su uglavnom bili pod vlašću većih imperija, poput Austrougarske, Ruskog i Osmanskog carstva, u panslavizmu videli ključno sredstvo za političku i kulturnu emancipaciju.[15]

---

13 Matjaž Klemenčič, „Slovene Periodicals in the USA, 1891–1920", *Razprave in gradivo 55* (2008), 98–117.

14 Vidi više: Ivan Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1974); Gerald Gilbert Govorchin, *Americans from Yugoslavia* (Gainesville: University of Florida Press, 1961); Ivan Očak, *Jugoslavenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom savezu (između dva rata)* (Zagreb: Spektar, 1985).

15 Eric Hobsbawm, *Čas revolucije: Evropa 1789–1848* (Ljubljana: Založba Sophia, 2010), 127–152; Kristijan Obšust, *Konstrukcija slovenstva u politici i nauci: Stvaranje (sve)slovenskih tradicija, ideološke koncepcije o slovenskom jedinstvu i njihove refleksije* (Beograd: Centar za alternativno društveno i kulturno delovanje, 2013), 82–99; Ivo Pospíšil, „Problem slavizmov in njegov kontekst", *Primerjalna književnost*, let. 28, št. 2 (2005), 17–31; Susan Baker, „Pan-Slavism in the Balkans: A Historical View", in *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe*, ed. Mikhail Suslov, Marek Čejka and Vladimir Đorđević (Cham: Palgrave Macmillan, 2023), 59–73, datum pristupa 4. 3. 2025, https://doi.org/10.1007/978-3-031-17875-7_5.

Promene koje su dovele do novih koncepata političkog razmišljanja započele su Francuskom revolucijom 1789. godine. Ova revolucija, rušenjem feudalizma na evropskom kontinentu, stvorila je prostor za formiranje novih ideja o modernoj državnosti. Na taj način postavljeni su temelji za razvoj drugačijih koncepata političkog i nacionalnog identiteta, koji su u slovenačkom etničkom prostoru dobili svoj zamah tek dolaskom Napoleona i osnivanjem Ilirskih provincija (1809–1813). Tokom ovog perioda, Francuzi, koji su zauzeli habzburške teritorije, podržali su upotrebu slovenačkog jezika kao zvaničnog nastavnog jezika u školama. Ova odluka dodatno je podstakla promišljanja o odnosu jezika i nacionalnog identiteta, koja su početkom 19. veka postala ključna za proces formiranja modernih nacija širom Evrope. Na prostoru današnje Slovenije, u tom kontekstu, poseban doprinos dali su jezikoslovci Jernej Kopitar i Franc Miklošič, pesnik i prosvetitelj Valentin Vodnik, književni istoričar Matija Čop i pesnik France Prešeren, kao i istoričar i dramski pisac Anton Tomaž Linhart čiji su radovi odigrali značajnu ulogu u oblikovanju slovenačke nacionalne svesti kroz jezik i kulturu.[16]

Nekolicina građanskih intelektualaca u 19. veku, koja je počela da se identifikuje sa lokalnom etničkom pripadnošću umesto sa klasnom pripadnošću, svojim aktivnostima podsticala je stvaranje novog društvenog poretka, zasnovanog na ideji nacionalnih država. U tom novom poretku narodi, a ne privilegovani slojevi aristokratije i feudalnog plemstva, trebalo je da igraju ključnu ulogu u političkim predstavničkim telima. Ipak, Evropa 19. veka i dalje je bila pretežno sastavljena od multietničkih monarhija, koje nisu bile spremne za politički prelazak u modernu nacionalnu državu. To je izazvalo brojne sukobe i nesuglasice, kako između različitih centara moći, tako i među pojedinačnim narodima.[17]

Tehnološki napredak industrijske revolucije, s jedne strane, stvorio je uslove za ekonomski uspon građanstva i ubrzao propast feudalizma i aristokratije, dok je, s druge strane, izazvao siromaštvo na selu, što je povećalo migracije u gradove i izvršilo pritisak na tadašnje vladajuće političke strukture.[18] Industrijski razvoj i globalizacija u 19. veku izazvali su duboke društvene promene koje su stare režime suočile sa novim izazovima. Rasle su potrebe za obrazovanjem i većim razumevanjem sveta, što je dovelo do širenja novih ideologija i političkih pokreta, ali i do povećane prostorne mobilnosti.[19]

Slovenci su, u okviru širih društvenih i političkih promena 19. veka, bili podvrgnuti intenzivnom procesu germanizacije, posebno u Koruškoj i

16 Eric J. Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost* (Ljubljana: Založba /*cf., 2007), 71–73; Baker, „Pan-Slavism in the Balkans", 59–73; Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana: Sophia, 2016), 8, 46–47.

17 Benedict Anderson, *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2007), 28–29; Hobsbawm, *Čas revolucije*, 165–167.

18 Kalc, Milharčič-Hladnik in Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem*, 25–27.

19 Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem po letu 1780*, 7–21, 64–72.

Štajerskoj, gde su se suočavali sa snažnim pritiskom nemačkog nacionalizma. Jedna od ključnih ličnosti u istoriji slovenačkog narodnog preporoda, koja je istovremeno bila jedan od prvih istaknutih panslavista, bio je sveštenik Matija Majar Ziljski.[20] Sredinom 19. veka Majar je postavio temelje koncepta Ujedinjene Slovenije (sloven. *Zedinjena Slovenija*), koji je težio političkom i kulturnom ujedinjenju slovenačkog etničkog prostora. Ova ideja je kasnije dodatno osnažena objavljivanjem karte slovenačkih zemalja, koju je između 1848. i 1852. godine izradio Peter Kozler. Karta je prvi put štampana 1853, ali je zbog cenzure objavljena tek 1861. godine. Vizuelno je prikazivala slovenačko etničko područje unutar Habzburške monarhije i imala je važnu simboličku ulogu u slovenačkom nacionalnom pokretu. Majar je, slično svojim istomišljenicima iz redova sveštenstva, bio svestan da bez bliže saradnje sa drugim slovenskim narodima ideju o Ujedinjenoj Sloveniji neće biti moguće ostvariti. Kao rezultat toga, trudili su se da pronađu načine za uspostavljanje takvog povezivanja, što je bilo u skladu sa širim okvirima panslavističkog pokreta tog vremena.[21]

Majarova ideja panslavizma nije bila ograničena samo na slovenske narode unutar Habzburške monarhije već je nadilazila njene granice, što objašnjava njegov odlazak u Rusiju, gde je uspostavio kontakte sa istomišljenicima iz ruskog panslavističkog pokreta. Za razliku od mnogih savremenih liberalnih panslavista, poput Františeka Palackog i Karla Havlička Borovskog, koji su zagovarali panslavističku saradnju u okviru Austrougarske i videli u njoj okvir za sprovođenje političkih i društvenih reformi, Majar je u Rusiji video jedinog pravog zaštitnika slovenskih naroda. Dok su liberali izražavali zabrinutost da bi oslanjanje na Rusiju moglo ugroziti demokratske težnje slovenskih naroda i dovesti do jačanja autoritarnog uticaja, Majar je verovao da bi upravo ruska moć mogla garantovati očuvanje i razvoj slovenskog kulturnog identiteta. Za njega je Rusija bila ključna snaga u zaštiti slovenskih naroda od germanizacije i drugih spoljašnjih pritisaka.[22]

Na prelazu iz 19. u 20. vek panslavizam je postao značajan geopolitički faktor, podstičući solidarnost među slovenskim narodima. Dok su neki panslavisti u Rusiji videli zaštitnika slovenskih interesa i protivtežu Austrougarskoj i Nemačkoj, drugi su bili skeptični prema njenom uticaju. Prvi svetski rat dodatno je pojačao nacionalne težnje slovenskih naroda, dok je raspad starog poretka doveo do stvaranja novih slovenskih država poput Poljske, Čehoslovačke i Kraljevine SHS. Njihove etničke zajednice u SAD, suočene sa nemačkim revizionizmom, nastavile su da zagovaraju slovensku solidarnost. Politička nestabilnost u Evropi nakon Prvog svetskog rata objašnjava

[20] Iskra Vasilevna Čurkina, „Matija Majar Ziljski: enlightener, politician, scholar", *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*, let. 40, št. 2 (2011): 9–26.

[21] Iskra Vasilevna Čurkina, *Matija Majar Ziljski* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974), 38–39.

[22] Čurkina, *Matija Majar Ziljski*, 38–39.

zašto su neki američki Slovenci, pod uticajem tih događaja, obnavljali panslavizam kao sredstvo za jačanje svog identiteta u Sjedinjenim Državama. Između dva svetska rata Slovenci su rano osetili pritiske fašizma u Italiji, pa čak i u Austriji, što je dodatno osnažilo njihovu svest o važnosti šire slovenske solidarnosti.[23] Iako su američki Slovenci uglavnom podržavali jugoslovensku ideju, istovremeno su se zalagali za šire panslovensko povezivanje. Tokom međuratnog perioda, to se ostvarivalo kroz organizacije poput SNPJ, KSKJ i ABZ, kao i saradnju sa češkim, slovačkim i poljskim zajednicama u SAD. U godinama pred Drugi svetski rat, deo američkih Slovena video je Sovjetski Savez kao ključnog saveznika protiv fašizma i nacizma. Za razliku od 19-vekovnog kulturnog panslavizma, koji je naglašavao jezičko i etničko jedinstvo Slovena, komunistička interpretacija panslavizma postala je sredstvo sovjetske politike. Kroz njega je Sovjetski Savez nastojao da pridobije podršku američkih Slovena za svoje geopolitičke ciljeve, posebno tokom Drugog svetskog rata.[24]

Jugoslavija kao simbol domovine i političkih nesuglasica

Za mnoge slovenačke iseljenike u SAD Jugoslavija je predstavljala simbol njihovog kulturnog i nacionalnog porekla, ali i državu koja je, nakon Prvog svetskog rata, nastala ujedinjenjem više naroda sa različitim političkim, kulturnim i verskim tradicijama. Već tokom Prvog svetskog rata slovenački iseljenici u SAD započeli su organizovano političko delovanje u cilju podrške jugoslovenskoj ideji. Jedan od prvih zagovornika stvaranja jugoslovenske države među američkim Slovencima bio je Ivan Molek, koji je još u martu 1915. godine predložio formiranje „Jugoslovenske republike".[25] Ova ideja je dobila širu političku podršku liberalnih i levičarskih iseljeničkih organizacija, poput SNPJ, tek nakon ulaska SAD u rat u aprilu 1917. godine. Kao rezultat povezivanja različitih levih i liberalnih iseljeničkih organizacija koje nisu simpatizovale s Austrougarskom, osnovano je Slovensko republikansko udruženje (sloven. Slovensko republičansko združenje – SRZ). Krajem juna iste godine, SRZ je u Čikagu donelo takozvanu „Čikašku izjavu", dokument koji je u ime udruženja predložio Etbin Kristan i koji se zalagao za osnivanje federativne i nezavisne jugoslovenske republike. U tom kontekstu, osnovano je Jugoslovensko republikansko udruženje (sloven. Jugoslovansko republičansko združenje – JRZ), koje je, zajedno sa sličnim organizacijama srpskih i

[23] Milan Mrđenović, „Odziv ameriških Slovencev na dogodke v Evropi leta 1938 in splošen prikaz političnega stanja na pragu druge svetovne vojne", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 88 = 53, št. 4 (2017): 55–87; Baker, „Pan-Slavism in the Balkans", 59–73.

[24] Hans Kohn, *Pan-Slavism: Its History and Ideology* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1953), 130–145; Hobsbawm, *Čas revolucije*, 167; James Trescothik, *Panslavism and Its Role in the Russian Entry to World War I* (eBook, Lulu, 2020).

[25] Ivan Molek „Jugoslovanska republika", *Proletarec*, 16. 3. 1915, 3.

hrvatskih iseljenika, aktivno radilo na političkoj promociji ideje jugoslovenskog republikanskog uređenja.[26]

Nasuprot tome, katolički orijentisani slovenački iseljenici su sve do ulaska SAD u rat podržavali očuvanje južnoslovenskih naroda u okviru Austrougarske, oslanjajući se na Majsku deklaraciju koju je Anton Korošec u ime Jugoslovenskog kluba pročitao u austrijskom parlamentu u Beču 1917. godine. Ova deklaracija predviđala je autonomni status Južnih Slovena unutar monarhije, što je predstavljalo program austrougarskih panslavista. Do kraja rata sudbina Austrougarske bila je još uvek neizvesna, zbog čega su desno orijentisani slovenački iseljenici bili skeptični prema predlozima o nezavisnoj jugoslovenskoj državi, dok su levičarski krugovi podržavali njeno stvaranje i razbijanje Austrougarske monarhije.[27]

Nakon završetka Prvog svetskog rata, slovenački iseljenici su nastavili da održavaju formalne veze sa domovinom putem iseljeničkih organizacija (SNPJ, JSKJ i KSKJ). Iako su mnogi isprva podržavali Kraljevinu SHS (kasnije Kraljevinu Jugoslaviju) kao okvir za očuvanje slovenačkog nacionalnog identiteta, tokom međuratnog perioda su se pojavile nesuglasice u vezi sa državnim uređenjem i centralističkom politikom Beograda.[28] Posebno su važni bili međunarodni događaji koji su uticali na svest slovenačke emigracije u SAD. Rapalskim ugovorom (1920) znatan deo slovenskog etničkog prostora pripao je Italiji, dok su se Slovenci u Koruškoj suočili sa problemom pripajanja Austriji. Ovi događaji izazvali su snažan osećaj ugroženosti unutar slovenačke zajednice u SAD i podstakli jačanje povezanosti sa idejom jugoslovenskog jedinstva.[29] U tom periodu u SAD zastalno dolazi slovenački sveštenik Jurij Trunk, poreklom iz Koruške. On je kroz svoje publicističke i intelektualne aktivnosti zagovarao povezivanje svih Slovena sa Rusijom kao način očuvanja njihovih nacionalnih i kulturnih interesa.[30]

Tokom Drugog svetskog rata, nakon što se Kraljevina Jugoslavija raspala u Aprilskom ratu u roku od nekoliko dana, slovenački iseljenici u SAD ponovo su se politički angažovali. U tom procesu, i levičarske i desničarske iseljeničke organizacije privremeno su na početku prevazišle međusobne političke razlike i povezale se kako bi zajednički delovale na očuvanju Jugoslavije. Kao rezultat toga, formirane su organizacije poput Jugoslovenskog

---

26 Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 87–91.

27 Matjaž Klemenčič, „Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od leta 1914 do leta 1992", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65 = 30, št. 1 (1994): 55–66.

28 Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 85–128.

29 Matjaž Klemenčič, „Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno", *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 399–412, datum pristupa 4. 3. 2025, http://hdl.handle.net/11686/2031.

30 Milan Mrđenović, „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi v letih od 1938 do 1945" (Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Humanistika in družboslovje, 2021), 425–426.

pomoćnog odbora (JPO), Slovenačkog američkog narodnog saveta (SANS) i Udruženog odbora južnoslovenskih Amerikanaca (ZOJSA), koje su odigrale ključnu ulogu u prikupljanju sredstava i pružanju političke i humanitarne pomoći Jugoslaviji.[31] Pored toga, značajnu ulogu imao je i Kongres američkih Slovena (American Slav Congress), koji je povezivao različite slovenske etničke zajednice u SAD i nastojao da učvrsti podršku ideji Jugoslavije među iseljenicima, uprkos ideološkim razlikama.[32]

Međutim, tokom rata došlo je do međusobnog nepoverenja između ideološki različitih predstavnika slovenačkih iseljenika. Desno orijentisani Slovenci ostali su lojalni jugoslovenskoj vladi u egzilu i dinastiji Karađorđević, dok su levičarski orijentisani Slovenci, pod uticajem Luja Adamiča,[33] počeli da podržavaju partizanski pokret. Adamič je imao značajnu ulogu u informisanju američke javnosti o stanju u Jugoslaviji, ali je važno napomenuti da su informacije o događajima u domovini dolazile iz više izvora, uključujući jugoslovensku vladu u egzilu, diplomatske predstavnike i emigrantsku štampu.[34]

U tom kontekstu, panslavizam se pojavio kao ideološki okvir koji je među slovenačkim iseljenicima u SAD trebalo da učvrsti njihov stav ne samo prema Jugoslaviji već i prema Sovjetskom Savezu, koji je bio ključni saveznik u borbi protiv sila Osovine. Međutim, treba naglasiti da su levičarski i liberalni, ali i mnogi desno orijentisani Slovenci, u panslavizmu prepoznavali novu političku platformu koja bi ojačala demokratiju i podstakla saradnju slovenskih etničkih organizacija u SAD u pružanju borbe protiv fašizma i nacizma. Panslavizam je dodatno dobio na značaju kada su se u nekim američkim političkim krugovima, pa čak i među pojedinim slovenačkim sveštenicima, poput Kazimira Zakrajška, pojavile zamisli o obnovi podunavske konfederacije, koja bi nasledila Austrougarsku monarhiju. U tom kontekstu, mobilizacija američkih Slovenaca za ideju nove Jugoslavije, koju su podržale sve slovenske etničke organizacije u SAD, a posebno već pomenuti Kongres američkih Slovena, predstavljala je simbol nade u bolju budućnost, zasnovanu na bližoj saradnji slovenskih naroda i zajedničkim naporima za posleratnu obnovu i trajni mir.[35]

---

31 Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 214–225.

32 Mrđenović, „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi", 416.

33 Luj Adamič (1898–1951) bio je slovenačko-američki pisac, prevodilac i politički publicista. Rođen u Sloveniji, a emigrirao u SAD 1913. godine, gde je postao poznat kao autor dela koja su se bavila temama imigracije, društvene pravde i američkog društva. Tokom Drugog svetskog rata aktivno je informisao američku javnost i slovenačke iseljenike o situaciji u Jugoslaviji, zauzimajući proruski i propartizanski stav, što je značajno uticalo na političke podele među jugoslovenskim iseljenicima u Americi.

34 Klemenčič, „Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev", 55–66; Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 205–213.

35 Mrđenović, „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi", 416–425; Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, 214–225.

Panslavizam među slovenačkim iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama

Neformalna centralna organizacija koja je oživljavala panslavizam među slovenskim iseljenicima u SAD bila je Sveslovenski savez (odnosno Kongres američkih Slovena),[36] osnovan 1938. godine u Pitsburgu, ubrzo nakon komadanja Čehoslovačke. O ovoj organizaciji najentuzijastičnije je izveštavao slovenački komunistički list *Naprej*, dok su ostali časopisi bili uzdržani, upravo zbog njenog navodno komunističkog karaktera.[37] Ideološka osnova panslavizma odražavala je nastojanje da se oblikuje jedinstveni front protiv fašizma i nacizma. U narednim godinama, a posebno tokom Drugog svetskog rata, etničke organizacije igrale su ključnu ulogu u širenju antifašističkih ideja kroz kulturne manifestacije, obrazovne programe i politički aktivizam. Organizovanjem skupova, predavanja i zajedničkih rasprava, ove organizacije osvetljavale su probleme s kojima su se npr. Slovenci suočavali u Evropi, istovremeno jačajući osećaj solidarnosti među Slovenima u SAD.[38] Panslavizam je u tom smislu služio kao platforma kroz koju su slovenski iseljenici u SAD izražavali svoju zabrinutost i nade u vezi s političkom situacijom u Evropi i Jugoslaviji, istovremeno se zalažući za pravo naroda na samoopredeljenje. Na taj način, panslavizam nije bio samo kulturno uporište, već i politički okvir kroz koji su američki Slovenci razmatrali šira pitanja rata i nacionalnog identiteta tokom jednog od najburnijih perioda u istoriji. Sveslovenski savez dao je svojim nastojanjima veću vidljivost i pred američkim vlastima, koje su do 1941. godine još uvek bile neutralne u globalnom sukobu, organizujući javne skupove, upućujući otvorena pisma američkoj vladi i održavajući demonstracije. U ove aktivnosti bila je uključena i SNPJ, koja je februara 1942. godine donirala sredstva za Ruski vojni relif (Russian War Relief), naglašavajući značaj pomoći

---

36 Izraz *Sveslovenski savez* označava neformalnu fazu organizovanog delovanja slovenskih zajednica u SAD, koja je započela u decembru 1938. godine. Ove aktivnosti su ponovo oživljene 1941. godine, nakon nemačkog napada na SSSR, kada su slovenske etničke organizacije u SAD uskladile svoje delovanje sa međunarodnim antifašističkim inicijativama, uključujući Sveslovenski kongres održan u Moskvi (1941) i osnivanje Sveslovenskog komiteta. Izraz *Sveslovenski savez* obuhvata kontinuitet i povezivački karakter ovih ranih aktivnosti, koje su dovele do osnivanja Kongresa američkih Slovena (American Slav Congress) 1942. godine, organizacije koja je imala ključnu ulogu u političkoj mobilizaciji slovenskih etničkih zajednica u SAD u okviru savezničke antifašističke koalicije.

37 Arhiv Slovenije (AS), Fond Združenje Slovenska izseljenska matica (1241), Škatla 35 (Š 35), Združenje južnoslovanskih Američanov, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa (American Slav Congress), New York, 1944–1948, Pismo naslovljeno Združenju južnoslovanskim Američanom, n. d., 1–2; „Sijajen začetek vseslovanskega gibanja v US – Manifest kongresa", *Naprej,* 7. 12. 1938, 1; J. M. Trunk, „Ali res?", *Amerikanski Slovenec*, 14. 12. 1938, 2; „Kritična mnenja, poročila in razprave – Komentarji", *Proletarec*, 28. 12. 1938, 4.

38 Kalc, Milharčič-Hladnik in Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem*, 257–281.

Sovjetskom Savezu u borbi protiv nacizma. Njihovo delovanje bilo je deo šireg mobilizacijskog procesa, koji je kulminirao osnivanjem Američkog slovenskog kongresa 1942. godine.[39]

Tokom ratnih godina, američki Slovenci suočili su se sa moralnom dilemom u vezi sa svojom lojalnošću američkoj vladi, koja je skoro do kraja rata zvanično podržavala jugoslovensku vladu u egzilu u Londonu, dok su mnogi iseljenici istovremeno simpatizirali sa partizanskim pokretom. O ovoj dilemi, koja je dodatno produbila političke podele među slovenačkim iseljenicima, mnogo je pisao i govorio Luj Adamič. Zbog svoje aktivne podrške partizanskom pokretu, koji su predvodili komunisti, i angažmana na prikupljanju podrške za partizane među jugoslovenskim iseljenicima, američke bezbednosne službe stavile su Adamiča pod nadzor. Odgovor američkih Slovenaca bio je i pre Adamičevog angažmana obeležen snažnom antifašističkom orijentacijom, jer su mnogi shvatili da su ugrožene ne samo njihove domovine, već i demokratske vrednosti i sloboda koje su pronašli u SAD. Ova antifašistička usmerenost naročito je dolazila do izražaja na okupljanjima i mitinzima slovenskih iseljeničkih organizacija, koje su glasno osuđivale sile Osovine i pozivale na oslobođenje slovenskih naroda od fašističke dominacije.[40]

Sveslovenski savez, koji je imao ključnu ulogu u povezivanju slovenskih zajednica u SAD, organizovao je dva velika kongresa: prvi u Detroitu 1942. godine i drugi u Pitsburgu 1944. godine.[41] Na ovim kongresima su usvojeni ključni politički stavovi organizacije. Tokom kongresa u Detroitu, delegati su izrazili punu podršku američkoj vladi i njenim savezničkim naporima, uključujući i podršku Sovjetskom Savezu kao ključnom partneru u borbi protiv fašizma. Kongres je takođe proglasio 21. jun 1942. za „slovenski dan", čime su slovenske organizacije u SAD javno demonstrirale svoju lojalnost američkoj demokratiji i predsedniku Ruzveltu. Ovaj dan su obeležavale sve slovenske iseljeničke organizacije, a o njemu su izveštavali svi vodeći slovenački iseljenički časopisi, uključujući konzervativnu *Ameriško domovino* i liberalnu *Enakopravnost*.[42] Na kongresu u Pitsburgu (1944), politički naglasak je bio na posleratnom uređenju Evrope i slovenskim pravima u novom svetskom poretku. Slovenački delegati su se zalagali za očuvanje jugoslovenske državne zajednice, ali u federalnom okviru, te su

---

39 AS, 1241, Š 35, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa, Pismo naslovljeno Združenju južnoslovanskim Američanom, 1–2; Lorraine M. Lees, *Yugoslav-Americans and National Security during World War II* (Urbana: University of Illinois Press, 2007), 74–78.

40 AS, 1241, Š 35, Združenje južnoslovanskih Američanov, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa (American Slav Congress), New York, 1944–1948, Louis Adamic, 1944 – Crucial Year: The Need of Dynamic Unity in the Immigrant Groups, 1–16.

41 AS, 1241, Š 35, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa, Pismo naslovljeno Združenju južnoslovanskim Američanom, 1–2; American Slav Congress, *Report on the American Slav Congress and Associated Organizations*, June 26, 1949, 1–3.

42 „Sijajna manifestacija Slovanov", *Ameriška domovina,* 22. 6. 1942, 1; „Veličastna manifestacija ameriških Slovanov", *Enakopravnost*, 22. 6. 1942, 1; Etbin Kristan in Louis Adamič, „Spomenica Sovjetski vladi", *Enakopravnost*, 7. 12. 1943, 2; Mrđenović, „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi", 421.

podržali zamisao o „slovenskoj federaciji" unutar posleratne Evrope. Ove odluke bile su u skladu sa promenom američke politike, koja je u kasnijim fazama rata sve više podržavala narodnooslobodilački pokret pod vođstvom Tita, dok je istovremeno postepeno smanjivala podršku četničkom pokretu Draže Mihailovića.[43]

Posle Drugog svetskog rata dolazak Titovih komunista na vlast u Jugoslaviji značajno je uticao na stavove američkih Slovenaca prema domovini i širem panslavističkom pokretu. Ovi događaji izazvali su pomešane reakcije kod mnogih američkih Slovenaca. S jedne strane, ideja o snažnoj i nezavisnoj Jugoslaviji, koja deluje u skladu sa dugogodišnjim težnjama slovenskih naroda za jedinstvom i međunarodnim priznanjem, predstavljala je ostvarenje istorijskih ambicija. S druge strane, uspon komunizma izazvao je zabrinutost u vezi sa ličnim slobodama i posledicama jednopartijskog sistema vlasti. Političke izbeglice, koje su nakon rata pronašle utočište u SAD, dodatno su pojačale zabrinutost, često ukazujući na represivne prakse komunističkog režima. Ovi faktori doprineli su gubitku značaja panslavizma među američkim Slovencima, dok su se ideali ovog pokreta postepeno povlačili pred realnošću političkih i ideoloških podela u posleratnom svetu.[44]

Adamičev pragmatični pogled na panslavizam

Među svim slovenačkim iseljenicima, jedan od najistaknutijih bio je Luj Adamič, koji se u SAD afirmisao kao pisac i zagovornik očuvanja etničkog identiteta doseljenika. Tokom posmatranog perioda, razvio je poseban pristup panslavizmu, koji se može opisati kao pragmatičan.[45] Umesto da panslavizam posmatra kao idealističku viziju slovenske jedinstvenosti, Adamič je ovaj pokret shvatao kao sredstvo za suočavanje sa konkretnim političkim i društvenim izazovima svog vremena. Njegov pogled na panslavizam bio je prožet realističkim razumevanjem geopolitičkih prilika i potrebom za mobilizacijom ne samo Slovenaca, već i svih Slovena kako u SAD tako i u Evropi, u borbi protiv totalitarnih ideologija, posebno nacizma i fašizma.[46]

---

43 AS, 1241, Š 35, Združenje južnoslovanskih Američanov, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa (American Slav Congress), New York, 1944–1948, „Summary Report of the Second American Slav Congress", 4. 10. 1944, 1–4; AS, 1241, Š 35, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa, Adamic, *1944 – Crucial Year*, 10.

44 Jasmin Hasić in Maja Savić-Bojanić, „Manifestations of Pan-Slavic Sentiments Among South Slavic Diaspora Communities in the United States of America", in *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe*, ed. Mikhail Suslov, Marek Čejka and Vladimir Đorđević (Cham: Palgrave Macmillan, 2023), 359–378; Matjaž Klemenčič, „Politično delo Luisa Adamiča", *Teorija in praksa* 9 (1981): 1054–1068.

45 Milan Mrđenović, „Odmevi Adamičevih del v ameriškem in slovenskem časopisju med letoma 1931 in 1934", *Dve domovini*, št. 51 (2020): 95–112.

46 AS, Osebni fond Janko N. Rogelj (1429), Škatla 1 (Š1), Korespondenca z Louisom Adamičem od 1941 do 10. maja 1943, knjiga 1, Louis Adamič, „O slovenskem kongresu", 135–137; Milan Mrđenović, „Adamičev odnos do komunizma in Rusije", *Borec* 70, št. 751/753 (2018): 105–137.

U svojim delima, kao što su *The Native's Return*, *Two-Way Passage* i *My Native Land*, Luj Adamič je dosledno izražavao uverenje da slovenski narodi, posebno u Jugoslaviji, treba da ujedine svoje napore u borbi protiv okupatorskih sila i totalitarnih režima.[47] U *My Native Land* (1943) snažno je kritikovao jugoslovensku monarhiju i njen autoritarni karakter, ali je istovremeno isticao važnost antifašističke borbe i podrške narodnooslobodilačkom pokretu. Knjiga je naišla na oštre kritike jugoslovenskih emigrantskih krugova u SAD, posebno onih lojalnih kraljevskoj vladi u egzilu, dok su levičarski orijentisani iseljenici u njoj videli manifest podrške partizanskom pokretu i novom poretku u Jugoslaviji. U svojoj knjizi Adamič panslavizam predstavlja kao suptilno sredstvo za političku mobilizaciju svih Slovena u SAD. U tom kontekstu, uprkos komunističkom režimu, Sovjetski Savez je doživljavao kao ključnog saveznika u borbi protiv nacizma i fašizma, verujući da će njegova podrška doprineti stvaranju nove slovenske federacije, koja bi se politički i ekonomski oslanjala na Rusiju, ali zadržala svoju autonomiju.[48] Za razliku od onih koji su panslavizam shvatali kao trajno i harmonično jedinstvo slovenskih naroda, Adamič ga je video kao korisno sredstvo prilagođeno trenutnim potrebama antifašističke borbe.[49]

Adamičeva pragmatičnost posebno se isticala u njegovim nastojanjima da poveže američke Slovence i druge južnoslovenske zajednice u SAD. Kao počasni predsednik SANS-a, a još više kao predsednik ZOJSA, Adamič je delovao u pravcu političke mobilizacije američkih Slovenaca za podršku Jugoslaviji i partizanskom pokretu otpora. U tom kontekstu, panslavizam je posmatrao kao sredstvo za ujedinjenje slovenačkih i drugih slovenskih grupa u iseljeništvu, koje su se suočavale sa izazovima asimilacije u američkom društvu. Adamič je verovao da panslavizam omogućava Slovencima u SAD očuvanje njihovog kulturnog identiteta, istovremeno ih politički povezujući sa dešavanjima u Evropi, posebno sa jugoslovenskom partizanskom borbom.[50]

Jedna od ključnih karakteristika Adamičevog panslavizma bila je njegova otvorenost za saradnju sa politički i ideološki različitim grupama. Uprkos svojim liberalno-demokratskim uverenjima, aktivno je sarađivao sa jugoslovenskim komunistima u Americi i koordinirao aktivnosti u podršci partizanskom pokretu. Njegov rad jasno pokazuje spremnost na postizanje kompromisa i prilagođavanje političkih principa stvarnim okolnostima. Adamičev panslavizam

---

47 Louis Adamic, *Louis Adamic, The Native's Return: An American Immigrant visits Yugoslavia and Discovers his Old Country* (New York: London: Harper & Brothers, 1934), 365; Louis Adamic, *Two-Way Passage* (New York: Harper&Brothers, 1941), 74, 268–270.

48 Louis Adamic, *My Native Land* (New York: Harper, 1943), 449–451.

49 Immigration History Research Center (IHRC), The Louis Adamic Collection, FBI Files 1941–1958, Box 1, „Memorandum for the Director RE: Louis Adamic, 1. december 1941", 1–10; AS, 1429, Š 1, Korespondenca z Louisom Adamičem, knjiga 1, *O slovenskem kongresu*, 136; Klemenčič, „Politično delo Luisa Adamiča", 1054–1068; Mrđenović, „Adamičev odnos do komunizma in Rusije", 105–137.

50 AS, 1241, Š 35, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa, Adamic, *1944 – Crucial Year*, 10; Louis Adamič, *Orel in korenine* (Ljubljana: DZS, 1981), 19–26; Klemenčič, „Politično delo Luisa Adamiča", 1054–1068.

nije bio rigidan niti ideološki dogmatičan, već prilagodljiv i usmeren ka ostvarivanju konkretnih političkih ciljeva u skladu sa američkim vrednostima.[51] Ključ njegovog pragmatičnog pristupa ležao je u shvatanju panslavizma kao fleksibilne i prilagodljive ideje, namenjene potrebama slovenskih naroda, a ne kao nepromenljivog i dogmatskog načela.[52]

Molekov kritički pogled na panslavizam

Urednik najvećeg iseljeničkog lista „Prosveta" Ivan Molek[53] imao je vrlo kritički stav prema panslavizmu, naročito prema njegovoj povezanosti sa Sovjetskim Savezom. Molek, umereni socijalista i odani zagovornik demokratskih vrednosti, verovao je da bi panslavizam u savezu sa Sovjetskim Savezom Slovence i druge slovenske narode gurnuo u političku i kulturnu podređenost komunističkoj ideologiji. Posebno ga je zabrinjavala instrumentalizacija panslavizma od strane Sovjetskog Saveza, jer je smatrao da se panslavizam zloupotrebljava za širenje sovjetskog političkog uticaja i učvršćivanje komunističkih režima u Evropi. Još 1938. godine, u svojim stavovima bio je otvoreno kritičan, posebno prema Trunku, čija je gledišta o panslavizmu označio kao „detinjasta i nezrela".[54] Kasnije tokom rata 1942. godine glavni izvršni odbor SNPJ imenovao je Moleka za člana pripremnog odbora manifestacije „Slovenski dan" u Čikagu, održane 19. jula iste godine. Time je, preko svoje matične organizacije SNPJ, bio direktno uključen u aktivnosti povezane sa Sveslovenskim savezom, ali i u redovne apele za prikupljanje finansijske pomoći Ruskom vojnom relifu. Time ukazujem da se Molek nije protivio panslavizmu kao ideji slovenske solidarnosti, već komunističkom karakteru organizacije koja je po njegovom mišljenju zloupotrebljavala panslavizam za svoje ciljeve.[55]

---

51 National Archives and Records Administration (NARA), Records of the Office of Strategic Services (OSS), RG 226, Records of the FNB, entry 100, box 101, „A Talk with Louis Adamic", 6–7; IHRC, The Louis Adamic Collection, FBI Files, Box 1, *Memorandum for the Director RE: Louis Adamic*, 5; AS, 1241, Š 35, Gradivo Ameriško-slovanskega kongresa, Adamic, *1944 – Crucial Year*, 10; Adamič, *Orel in korenine*, 19–26; John Enyeart, *Smrt fašizmu: Boj Louisa Adamiča za demokracijo* (Ljubljana: Sophia, 2019), 147–182.

52 IHRC, The Louis Adamic Collection, FBI Files 1941–1958, Loyalty and Character Report for War Department Army Service Forces, Box 1, „Report on: Louis Adamic, 1. junij 1944"; NARA, OSS Records, RG 226, entry 100, Box 28, „A Talk with Louis Adamic", 7; Mrđenović, „Adamičev odnos do komunizma in Rusije", 105–137; Enyeart, *Smrt fašizmu*, 147–182.

53 Ivan Molek (1896–1975) bio je slovenački novinar, urednik i politički aktivista u SAD. Kao dugogodišnji urednik lista Prosveta, glasila Slovenske narodne podporne jednote, najveće slovenačke iseljeničke organizacije u Americi, bio je poznat po svojim kritičkim stavovima prema komunističkom pokretu i Sovjetskom Savezu. Molek je snažno podržavao jugoslovensku ideju, ali je istovremeno naglašavao potrebu za očuvanjem kulturne i političke autonomije Slovenaca unutar jugoslovenskog okvira. Njegov rad značajno je uticao na političke debate među slovenačkim iseljenicima u Americi tokom međuratnog perioda i Drugog svetskog rata.

54 Ivan Molek, „Dilema povsod!", *Prosveta*, 13. 5. 1938, 2; Ivan Molek, *Slovene Immigrant History: 1900–1950: Autobiographical Sketches* (Dover, Del.: Mary Molek, 1979); Klemenčič, „Politično delo Luisa Adamiča", 1054–1068.

55 „Zapisnik seje glavnega izvršnega odseka SNPJ", *Prosveta*, 8. 7. 1942, 5.

Molek je smatrao da je slovensko jedinstvo važno, ali ne po cenu gubitka političke autonomije. Protivio se ideji da Slovenci slepo slede Sovjetski Savez, jer je bio uveren da sovjetski komunizam ugrožava osnovne zapadne vrednosti, poput verske slobode, demokratije i kulturne nezavisnosti. Bio je skeptičan prema panslavizmu, jer je smatrao da ga sovjetski režim koristi kao ideološko sredstvo za širenje komunizma među Slovenima.[56]

Pored toga, Molek je Sovjetski Savez video kao totalitarni režim koji ne samo da guši političke protivnike već i potiskuje kulturne i verske institucije. Smatrao je da bi povezivanje sa Rusijom, odnosno Sovjetskim Savezom, dugoročno ugrozilo slovenački kulturni identitet. Bio je uveren da bi komunistički režim, ukoliko bi zavladao u SAD, uništio slovenačke crkve, škole i druge ključne kulturne ustanove koje su bile od suštinskog značaja za očuvanje slovenačkog etničkog identiteta.[57] U svojim uredničkim tekstovima, koje su čitale hiljade pretplatnika, Molek je često naglašavao značaj očuvanja kulturne autentičnosti i političke slobode slovenskog naroda. Upozoravao je na opasnost komunističkog uticaja na panslavizam, smatrajući da bi on mogao postati sredstvo Sovjetskog Saveza, koji bi ga iskoristio za ostvarivanje svojih geopolitičkih interesa. Zbog takvih komentara, koji su dopirali do šire slovenačke zajednice i izazivali polemiku u samom listu, kao i pritisaka značajnog dela iseljenika i Glavnog odbora SNPJ-a, koji nisu delili njegov kritički stav – usmeren i protiv partizanskog otpora upravo zbog komunističkog uticaja – Molek je iz protesta podneo ostavku na mesto urednika najuticajnijeg i najvećeg slovenačkog iseljeničkog lista. Svoje delovanje nastavio je posle rata kao oštar kritičar ne samo SNPJ-a, već i ZOJSA i Kongresa američkih Slovena, optužujući ih za prevelik uticaj komunističke ideologije i nekritičku podršku Titovom režimu.[58]

Trunkov idealistički pogled na panslavizam

Jurij Trunk[59] bio je katolički sveštenik, pisac i zagovornik kulturnog i verskog panslavizma, koji je u prvoj polovini 20. veka bio aktivan unutar

[56] Chicago History Museum (CHM), Fond: Ivan Molek Papers (IMP), Box 9 (B 9), Folder 4, „Pismo Ivana Moleka Andreju Kobalu, 18. 2. 1943"; CHM, IMP, B 9, Folder 4, „Pismo Ivana Moleka Andreju Kobalu, 1. 4. 1943"; Molek, *Slovene Immigrant History*, 271–272.

[57] Mrđenović, „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi", 355–356; Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, 244.

[58] Ivan Molek „Poslovilna beseda", *Prosveta*, 1. 3. 1944, 3; Molek, *Slovene Immigrant History*, 252–257; Mrđenović, „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi", 355–356.

[59] Jurij Matej Trunk (1858–1947) bio je slovenački katolički sveštenik, politički i kulturni aktivista, poznat po svom delovanju među slovenačkim iseljenicima u SAD. Bio je urednik i saradnik nekoliko iseljeničkih časopisa, a posebno se istakao svojim verskim i nacionalnim tekstovima koji su promovisali ideju slovenske solidarnosti i jedinstva. Njegova knjiga *Spomini* iz 1950. godine predstavlja važan izvor za proučavanje istorije slovenačkih iseljenika u Americi.

američke slovenačke zajednice.[60] Trunk je svoja izlaganja o panslavizmu objavljivao u katoličkom listu „Amerikanski Slovenec", gde je, iako sa ograničenim dometom, imao značajan uticaj na konzervativni deo slovenačke iseljeničke zajednice. Važno je naglasiti da je „Amerikanski Slovenec" bio najstariji slovenački iseljenički časopis, sa dugom tradicijom i velikim brojem pretplatnika u svim većim iseljeničkim centrima širom SAD. Trunkov pristup panslavizmu bio je specifičan jer je spajao verske i kulturne elemente, čime se razlikovao od politički i ideološki orijentisanih panslavističkih pokreta tog vremena.[61]

Trunk je smatrao da panslavizam treba da se zasniva na verskoj i kulturnoj povezanosti među Slovenima, pri čemu je kao ključnu vezu isticao ekumensko povezivanje pravoslavne i katoličke vere. Verovao je da bi takvo povezivanje moglo da prevaziđe političke i ideološke razlike među slovenskim narodima i posluži kao osnova za političko i kulturno jedinstvo. U tom duhu, podržavao je bližu saradnju između pravoslavnih i katoličkih Slovena i naglašavao da slovenačka etnička zajednica, zajedno sa naprednim rimokatoličkim sveštenicima, ne bi trebalo da ima zadrške prema saradnji sa Sveslovenskim savezom u SAD, koji je tokom Drugog svetskog rata organizovao dva značajna kongresa.[62]

Trunkov panslavizam bio je prvenstveno odgovor na verske i kulturne izazove sa kojima su se slovenski narodi suočavali, posebno u kontekstu sve većeg uticaja ateističkih ideologija, poput nacizma i komunizma, koje su ugrožavale tradicionalne vrednosti. Posebno je u Sovjetskom Savezu video opasnost za versku slobodu i moralne vrednosti, budući da je komunistički režim gušio verske institucije i pokušavao da iskoreni hrišćanske vrednosti iz slovenskih društava.[63]

Trunk je zagovarao očuvanje hrišćanskih vrednosti u slovenskoj zajednici. U svojim spisima i propovedima upozoravao je na opasnost gubitka duhovnog identiteta Slovena ukoliko bi se previše oslanjali na politički instrumentalizovane oblike panslavizma koje su promovisali režimi poput sovjetskog. Po njegovom mišljenju, svako političko i kulturno povezivanje među Slovenima trebalo bi da se temelji na hrišćanskim vrednostima koje bi čuvale slovensko duhovno nasleđe i sprečavale njegovo podređivanje ideološkim interesima.[64]

---

60 Matjaž Klemenčič, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija* (Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 1999), 15–19.

61 Mrđenović, „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi", 425–426.

62 J. M. Trunk, „Za slovanski dom", *Amerikanski Slovenec*, 12. 10. 1939, 2; „Vsem Slovanom v premislek", *Amerikanski Slovenec*, 9. 4. 1940, 2; J. M Trunk, „Pisano polje – komunizem je hudo grd koštrun", *Amerikanski Slovenec*, 13. 4. 1943, 4; J. M. Trunk, „Pisano polje", *Amerikanski Slovenec*, 15. 5. 1945, 4; Jurij Matej Trunk, *Spomini* (Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja, 1950).

63 J. M. Trunk, „Slovanska vzajemnost", *Amerikanski Slovenec*, 8. 6. 1928), 2; J. M. Trunk, „Združitev Slovanov", *Amerikanski Slovenec*, 12. 9. 1928, 2.

64 J. M. Trunk, „Pisano polje", *Amerikanski Slovenec*, 20. 7. 1945, 6.

U kontekstu američkih Slovenaca, Trunkov panslavizam igrao je važnu ulogu u oblikovanju kulturnog i verskog identiteta slovenačke zajednice. Kao katolički sveštenik poreklom iz Koruške, Trunk je iz prve ruke svedočio negativnim posledicama germanizacije po slovenski etnički i kulturni identitet. Stoga je zagovarao panslavizam ne samo kao politički i nacionalni projekat već i kao sredstvo za očuvanje duhovnih vrednosti slovenskih naroda, verujući da će jedinstvo slovenskih etničkih grupa doprineti jačanju njihove kulturne i verske samosvesti u novom okruženju. Mnogi američki Slovenci, koji su u SAD doneli katoličku tradiciju, u Trunku su pronašli zagovornika očuvanja svojih verskih i etničkih vrednosti. Njegovo stremljenje ka kulturnom jedinstvu bilo je zasnovano na uverenju da Slovenci u SAD ne smeju izgubiti svoj slovenski i hrišćanski identitet, uprkos snažnim pritiscima asimilacije u američko društvo.[65]

Važno je istaći da Trunk nije podržavao slepo praćenje panslavističkih ideja. Bio je skeptičan prema ideji da bi Rusija ili bilo koja druga država mogla preuzeti vodeću ulogu među Slovenima, jer je smatrao da slovensko jedinstvo treba da se gradi na ravnopravnosti naroda, a ne na dominaciji jednog naroda nad drugima. Trunkov panslavizam bio je pre svega kulturni i verski, a ne politički, jer je bio usmeren na očuvanje slovenske baštine kroz prizmu ekumenskog povezivanja katoličkih i pravoslavnih hrišćana.[66]

Zaključak

Period između 1938. i 1945. godine bio je prelomno vreme za američke Slovence, jer su se suočavali sa velikim političkim i društvenim izazovima koji su značajno uticali na njihov identitet i odnose sa Jugoslavijom i širim slovenskim zajednicama. U tom periodu, panslavizam je dobio novi zamah kao simbol kulturne povezanosti i kao sredstvo političke mobilizacije u borbi protiv fašizma. Ideja panslavizma jačala je osećaj solidarnosti američkih Slovenaca sa slovenskim narodima u Evropi, koji su se takođe suočavali sa pretnjama fašizma i rata.

Pogledi na panslavizam među američkim Slovencima odražavali su ideološku raznolikost njihove zajednice. Luj Adamič je panslavizam doživljavao kao pragmatično sredstvo za mobilizaciju protiv fašizma i kao privremeni savez sa Sovjetskim Savezom. Ivan Molek je bio kritičan prema panslavizmu, verujući da povezivanje sa Sovjetskim Savezom ugrožava političku i kulturnu autonomiju Slovenaca. Jurij Trunk je pak panslavizam video prvenstveno kao kulturni i verski projekat, usmeren na očuvanje zajedničkog duhovnog nasleđa katoličkih i pravoslavnih Slovena.

---

65 Klemenčič, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike*, 148–149.

66 J. M. Trunk, „Pisano polje", *Amerikanski Slovenec*, 25. 11.1941, 4; J. M. Trunk, „Znamenja na slovanskem nebu", *Amerikanski Slovenec*, 26. 9. 1941, 2; J. M. Trunk, „Do slovanske hiše mora priti", *Amerikanski Slovenec*, 11. 11. 1941, 2.

Nakon Drugog svetskog rata, interesovanje za panslavizam počelo je da opada. Promenjene političke prilike i ideološke podele, povezane sa Rezolucijom Informbiroa, potkopale su njegovu relevantnost. Istovremeno, postali su očigledni novi geopolitički konteksti u kojima je panslavizam funkcionisao kao sredstvo sovjetskog uticaja, što je umanjilo njegovu privlačnost među američkim Slovencima.[67]

Ipak, osnovne ideje panslavizma o povezivanju i očuvanju kulturnog nasleđa ostale su deo istorijskog sećanja zajednice. Panslavizam je tako obeležio značajno poglavlje u istoriji američkih Slovenaca, koji su u njemu videli sredstvo za suočavanje sa izazovima svog vremena i očuvanje svog identiteta u iseljeništvu.

[67] Potrebna su novija i savremena istraživanja panslavističkih aktivnosti među američkim Slovencima pre, tokom i nakon Drugog svetskog rata, s posebnim fokusom na uticaj sovjetske politike i geopolitičkih promena u tom periodu.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Slovenije. Fond 1241, Združenje Slovenska izseljenska matica , 1907–2005; Fond 1429, Osebni fond Janko N. Rogelj.
- Immigration History Research Center. The Louis Adamic Collection, FBI Files 1941–1958.
- National Archives and Records Administration. Records of the Office of Strategic Services.
- Chicago History Museum. Ivan Molek Papers.

Štampa i periodika

- *Amerikanski Slovenec*, 1928–1945.
- *Enakopravnost*, 1942, 1943.
- *Naprej*, 1938.
- *Proletarec*, 1915–1938.
- *Prosveta*, 1938, 1942, 1944.
- *Report on the American Slav Congress and Associated Organizations*, 1949.

Literatura

- Adamic, Louis. *The Native's Return: An American Immigrant Visits Yugoslavia and Discovers His Old Country*. New York; London: Harper & Brothers, 1934.
- Adamic, Louis. *Two-Way Passage*. New York: Harper & Brothers, 1941.
- Adamic, Louis. *My Native Land*. New York: Harper & Brothers, 1943.
- Adamič, Louis. *Orel in korenine*. Ljubljana: DZS, 1981.
- Anderson, Benedict. *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Baker, Susan. „Pan-Slavism in the Balkans: A Historical View". In *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe*, edited by Mikhail Suslov, Marek Čejka and Vladimir Đorđević, 59–73. Cham: Palgrave Macmillan, 2023.
- Čolaković, Branko Mita. *Yugoslav Migrations to America*. San Francisco: R and E Research Associates, 1973.
- Čizmić, Ivan. *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1974.
- Čurkina, Iskra Vasilevna. *Matija Majar Ziljski*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974.
- Čurkina, Iskra Vasilevna. „Matija Majar Ziljski: Enlightener, Politician, Scholar". *Traditiones: Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 40, št. 2 (2011): 9–26.
- Đikanović, Vesna. *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države: Jugoslovensko iskustvo, 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- Enyeart, John. *Smrt fašizmu: Boj Louisa Adamiča za demokracijo*. Ljubljana: Sophia, 2019.
- Govorchin, Gerald Gilbert. *Americans from Yugoslavia*. Gainesville: University of Florida Press, 1961.

- Hasić, Jasmin in Maja Savić-Bojanić. „Manifestations of Pan-Slavic Sentiments Among South Slavic Diaspora Communities in the United States of America". In *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe*, edited by Mikhail Suslov, Marek Čejka and Vladimir Đorđević, 359–378. Cham: Palgrave Macmillan, 2023.
- Hobsbawm, Eric J. *Nacije in nacionalizem po letu 1780: Program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba /*cf., 2007.
- Hobsbawm, Eric J. *Čas revolucije: Evropa 1789–1848*. Ljubljana: Založba Sophia, 2010.
- Kalc, Aleksej, Mirjam Milharčič-Hladnik in Janja Žitnik Serafin. *Doba velikih migracij na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2020.
- Klemenčič, Matjaž. *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Maribor: Obzorja, 1987.
- Klemenčič, Matjaž. *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a New World Community, Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Klemenčič, Matjaž. „Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno". *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 399–412.
- Klemenčič, Matjaž. „Politično delo Louisa Adamiča". *Teorija in praksa* št. 9 (1981): 1054–1068.
- Klemenčič, Matjaž. „Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od leta 1914 do leta 1992". *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65 = 30, št. 1 (1994): 55–66.
- Klemenčič, Matjaž. „Slovenes and Slovene Americans, 1870–1940". In *Immigrants in American History: Arrival, Adaptation, and Integration*, ed. Elliott Robert Barkan, 613–622. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2013.
- Klemenčič, Matjaž. „Slovene National Homes in the U.S.A.". *Studia Historica Slovenica* 15, št. 1 (2015): 29–54.
- Klemenčič, Matjaž. „Slovene Periodicals in the USA, 1891–1920". *Razprave in gradivo* 55 (2008): 98–117.
- Klemenčič, Matjaž in Milan Mrđenović. „Ameriška politika priseljevanja do leta 1945 in slovenski izseljenci". V *Nadzor migracij na Slovenskem od liberalizma do socializma*, ur. Aleksej Kalc, 85–114. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.
- Klemenčič, Matjaž. *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 1999.
- Kosi, Jernej. *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2016.
- Kohn, Hans. *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1953.
- Lees, Lorraine M. *Yugoslav-Americans and National Security during World War II*. Urbana: University of Illinois Press, 2007.
- Miletić, Aleksandar R. *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context: 1918–1928*. Belgrade: Institute for the Recent History of Serbia, 2009.

- Molek, Ivan. *Slovene Immigrant History: 1900–1950: Autobiographical Sketches*. Dover, Del.: Mary Molek, 1979.
- Mrđenović, Milan. „Adamičev odnos do komunizma in Rusije". *Borec* 70, št. 751/753 (2018): 105–137.
- Mrđenović, Milan. „Ameriški Slovenci in ameriško-sovjetski odnosi v letih od 1938 do 1945". Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Humanistika in družboslovje, 2021.
- Mrđenović, Milan. „Odmevi Adamičevih del v ameriškem in slovenskem časopisju med letoma 1931 in 1934". *Dve domovini*, št. 51 (2020): 95–112.
- Mrđenović, Milan. „Odziv ameriških Slovencev na dogodke v Evropi leta 1938 in splošen prikaz političnega stanja na pragu druge svetovne vojne". *Časopis za zgodovino in narodopisje* 88 = 53, št. 4 (2017): 55–87.
- Očak, Ivan. *Jugoslavenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom savezu: (između dva rata)*. Zagreb: Spektar, 1985.
- Obšust, Kristijan. *Konstrukcija slovenstva u politici i nauci: Stvaranje (sve)slovenskih tradicija, ideološke koncepcije o slovenskom jedinstvu i njihove refleksije*. Beograd: Centar za alternativno društveno i kulturno delovanje, 2013.
- Pospíšil, Ivo. „Problem slavizmov in njegov kontekst". *Primerjalna književnost* 28, št. 2 (2005): 17–31.
- Trescothik, James. *Panslavism and Its Role in the Russian Entry to World War I*. eBook. Lulu, 2020.
- Trunk, Jurij Matej. *Spomini*. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja, 1950.

Summary

Milan Mrđenović

Pan-Slavism Among Slovenian Americans and Their Relationship With Yugoslavia During the Period 1938–1945

Abstract: This paper examines the development of Pan-Slavism among Slovenian Americans between 1938 and 1945, analyzing different interpretations of this idea and their role in strengthening Slovenian identity in the United States. Based on an analysis of archival materials, newspaper articles, and relevant literature, the study highlights Pan-Slavism as both an ideological and practical tool in the context of the anti-fascist struggle and transnational connections. Special attention is given to key figures such as Louis Adamic, Ivan Molek, and Jurij Trunk, whose diverse approaches to Pan-Slavism—ranging from political pragmatism and skepticism toward the Soviet Union to cultural and religious unity—illustrate the broad spectrum of this idea among Slovenian immigrants. The study demonstrates how Slovenian Americans used Pan-Slavism as a framework for community cohesion, the fight against fascism, and the preservation of cultural heritage in an environment that encouraged assimilation. After the war, the significance of Pan-Slavism gradually declined due to political changes in Europe and ideological divisions.

Keywords: Pan-Slavism, Slovenian Americans, Yugoslavia, Soviet Union, Louis Adamič, Ivan Molek, Jurij Trunk, ethnic communities

This article explores the role of Pan-Slavism among Slovenian Americans during the critical period between 1938 and 1945, focusing on how it influenced their political attitudes, cultural identity, and connections with Yugoslavia and other Slavic communities. Against the backdrop of the collapse of the Versailles system and the rise of fascism and Nazism in Europe, Pan-Slavism gained new significance among Slovenian immigrants in the United States. It became a tool for fostering solidarity among American Slavs and strengthening the cultural and political bonds between Slovenian Americans and their homeland.

The article analyzes Pan-Slavism as an ideological and practical framework used to mobilize Slovenian Americans against the threats posed by totalitarian regimes, and to maintain their cultural heritage in a society that in general encouraged assimilation. This research draws on archival materials, newspaper articles, and relevant literature to provide an insightful examination of this underexplored aspect of Slovenian-American history.

Key figures such as Louis Adamič, Ivan Molek, and Jurij Trunk played significant roles in shaping the discourse on Pan-Slavism. Adamič advocated

a pragmatic approach, viewing Pan-Slavism as a means to politically mobilize Slavs in the U.S. against fascism and Nazism, while recognizing the temporary necessity of aligning with the Soviet Union. Molek, in contrast, was critical of Soviet-driven Pan-Slavism, seeing it as a threat to Slovenian cultural and political autonomy. Finally, Trunk emphasized a cultural and religious interpretation of Pan-Slavism, advocating unity among Slavs based on shared Christian values and traditions.

This study highlights how different interpretations of Pan-Slavism played a crucial role in preserving the ethnic identity of Slovenian Americans, helping them not only to navigate ideological divides but also to connect with broader transnational networks. These diverse approaches to Pan-Slavism provided a framework for affirming their national consciousness in a new environment, further strengthening their cultural and social position in the United States. However, after World War II, interest in Pan-Slavism declined as political changes, including the Cominform resolution and Cold War tensions, reshaped its relevance. Despite this, the movement left a lasting legacy in the collective memory of the Slovenian-American community, symbolizing their struggle to maintain identity and solidarity in a time of profound global upheaval.

UDK: 327.3(497.1)"19"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.sav.225-240

Luka SAVČIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
savcic.luka.luka@gmail.com
ORCID: 0009-0000-1861-3727

„Borba protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma": tumačenje proleterskog internacionalizma u socijalističkoj Jugoslaviji[1]

Apstrakt: U radu se daje pregled evolucije pojma proleterski internacionalizam u Jugoslaviji sa akcentom na promene značenja koje su ilustrovane kroz nekoliko značajnih faza. Pojam se analizira u odgovarajućem kontekstu, sa ciljem da se pokaže kako na promenu interpretacije utiču ideološka osnova, odnos ideologije i pragmatizma, spoljna politika i jugoslovenska unutrašnja dinamika. Hronološki okvir analize čini celokupni period postojanja jugoslovenske države sa posebnim osvrtom na početak šezdesetih godina, kada je izvršena najznačajnija promena u tumačenju proleterskog internacionalizma dodavanjem antikolonijalne komponente. Rad se zasniva na arhivskim izvorima, partijskim publikacijama i periodici, što je ukrštano sa teorijskom literaturom i radovima o Jugoslaviji i njenoj spoljnoj politici.

Ključne reči: proleterski internacionalizam, pojmovna istorija, Savez komunista Jugoslavije, antikolonijalizam, istorija Jugoslavije, spoljna politika, marksizam-lenjinizam

Uvod

Proleterski internacionalizam od Oktobarske revolucije (1917) predstavlja, makar deklarativno, zvaničan princip komunističkih partija u vođenju spoljne i unutrašnje politike.[2] Kao izrazito zastupljen termin, obeležio je dvadeseti vek, pogotovo period nakon Drugog svetskog rata, kada su

[1] Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451–03–66/2024–03/ 200163).

[2] Jessica Reinisch, „Introduction: Agents of Internationalism", *Contemporary European History* 25, no. 2 (2016): 197–198.

brojne komunističke partije došle na vlast, prvo u Istočnoj Evropi, a potom i širom sveta.[3] Ipak, proleterski internacionalizam kao svojevrsni transnacionalni koncept nije imao jedinstveno značenje, već je u različitim slučajevima i kontekstima konstantno definisan i redefinisan.[4]

Sam termin je nastao sredinom devetnaestog veka sa Karlom Marksom i Prvom internacionalom, kada se prvobitno odnosio na „mobilizaciju radničke klase i zajedničku borbu protiv kapitalističke eksploatacije", vezujući se u tom trenutku pre svega za proletarijat u industrijski razvijenom delu sveta.[5] Lenjinova misao zasnovana na platformi „antiimperijalizma" označila je sledeći ključan korak u reinterpretiranju Marksovog koncepta proleterskog internacionalizma i kao takva je snažno uticala na sve potonje interpretacije. Pobedom boljševika termin više nije predstavljao samo ideološku smernicu već i praktičan instrument vođenja spoljne politike i koordinacije, jačanja i povezivanja ostalih komunističkih partija širom sveta.[6] Pored solidarnosti sa proletarijatom u najrazvijenijim zemljama, po Lenjinovom tumačenju sastavni deo internacionalizma postalo je pitanje saradnje sa narodima Azije i Afrike koji su viđeni kao „prirodni saveznici u borbi protiv globalnog imperijalizma".[7]

Nakon Lenjinove smrti koncept proleterskog internacionalizma nastavio je da živi, iako je konstantno reinterpretiran, počevši od vremena Staljina kada je internacionalizam najčešće tumačen kroz prizmu državnih interesa Sovjetskog Saveza. Staljin je u tom kontekstu formulisao doktrinu „socijalizam u jednoj zemlji" koja je podrazumevala konsolidaciju socijalizma u Sovjetskom Savezu, nakon čega bi tek došlo do konfrontacije sa kapitalističkim zemljama i podupiranja ostalih komunističkih partija.[8] Pored Sovjetskog Saveza, proleterski internacionalizam je i u drugim zemljama tumačen i definisan, često pod snažnim uticajem Moskve kao u slučaju ostalih zemalja Istočnog bloka, a nekada znatno samostalnije, pre svega na Globalnom jugu. U tom kontekstu izdvaja se Kina, koja je nakon sukoba sa

3 Todor Kuljić navodi *internacionalizam* kao jedan od pojmova koji su prognani u 21. veku. Videti: Todor Kuljić, *Prognani pojmovi. Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu* (Beograd: Clio, 2018).

4 Soyang Park, „Internationalisms", in *The Palagrve Dictionary of Transnational History. From the Mid-19th Century to the Present Day*, ed. Akira Iriye, Pierre-Yves Saunier (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 587–588.

5 Fred Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power* (London: Macmillan, 1999), 64–77; Carsten Holbraad, *Internationalism and Nationalism in European Political Thought* (New Hampshire England: Palgrave Macmillan, 2003), 67–68.

6 U tom kontekstu 1919. godine osnovana je Treća internacionala (Kominterna), koja je donela bolju organizaciju i veću radikalizaciju komunističkog pokreta. Videti: Kevin McDermott and Jeremy Agnew, *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin* (London: Red Globe Press, 1996).

7 Halliday, *Revolution and World Politics*, 83.

8 Silvio Pons, *The Global Revolution. A History of International Communism 1917–1991* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

Moskvom s početka šezdesetih internacionalizam vezivala za revolucije u Trećem svetu, u isto vreme optužujući Sovjetski Savez za „hegemonizam i imperijalizam".[9]

Koncept proleterskog internacionalizma činio je takođe ideološki temelj socijalističke Jugoslavije tokom čitavog perioda njenog postojanja i kao takav je bio ključan u oblikovanju njene spoljne i unutrašnje politike.[10] U tom kontekstu, od velike važnosti je bilo i samo tumačenje pojma koje je prolazilo kroz više faza i tako u potpunosti pratilo dinamiku istorije Jugoslavije u drugoj polovini dvadesetog veka, od vernog sledbenika Moskve, Rezolucije Informbiroa i razlaza iz 1948, saradnje sa Zapadom, i na kraju sve snažnijeg vezivanja za zemlje tzv. „Trećeg sveta" i konačnog opredeljivanja za nesvrstanu politiku.[11] Na kraju procesa, kompatibilno sa spoljnopolitičkim oblikovanjem u pravcu nesvrstanosti, jugoslovenska interpretacija proleterskog internacionalizma sve snažnije je počela da dobija antikolonijalnu komponentu.

Snažan antikolonijalni element koji je podrazumevao „solidarnost s nacionalno-oslobodilačkim i drugim progresivnim pokretima koji se bore protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma" obeležio je jugoslovensku interpretaciju proleterskog internacionalizma.[12] Međutim, do trenutka unošenja navedene komponente pojmu je, zavisno od konteksta, više puta promenjeno značenje. Tako će u radu biti primenjena pomoćna disciplina – *pojmovna istorija (Begriffsgeschichte)* – koja se upravo bavi promenama značenja važnih pojmova u različitim kontekstima. Pomoću navedenog metoda identifikuju se promene u društvu, do kojih se dolazi analizom promena značenja pojmova za njihovo objašnjenje.[13] Takođe, evolucija pojma u jugoslovenskom okviru ne može se posmatrati u vakuumu, odvojeno

---

9 Videti: Halliday, *Revolution and World Politics*, 110–116; Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba* (Beograd: Arhipelag, 2008), 215–228.

10 Videti: Лука Савчић, „Теоријске поставке о револуционарном интернационализму", у *Наслеђе Андреја Митровића. Зборник радова са конференције поводом десет година од смрти професора Митровића*, ур. Немања Радоњић (Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2024), 321–333.

11 Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike* (Beograd: ISI, 2006); Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju. Od ideje do pokreta* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2019); Pojam „Treći svet" bio je aktuelan tokom Hladnog rata i podrazumevao je sve bivše kolonijalne ili polukolonijalne afričke, azijske i latinoameričke zemlje koje su bile pod evropskom dominacijom, tačnije panevropskom, uključujući američku i rusku. Videti: William R. Keylor, *A World of Nations: The International Order Since 1945* (New York: Oxford University Press 2008).

12 Kao primer može da posluži definicija iz *Enciklopedije samoupravljanja* iz 1979. godine, odakle je i preuzet citirani isečak. Videti: *Enciklopedija samoupravljanja* (Beograd: Komunist, 1979), 210–2011.

13 *Pojmovnu istoriju* uveo je nemački istoričar Rajnhart Kozelek. Videti: Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006); O metodu takođe videti: Тодор Куљић, „Појмовна историја. Извори, теорија и критике", *Токови историје*, бр. 2 (2017): 177–207.

od opšteg konteksta i bez komparacije sa ostalim slučajevima, pre svega onim u Sovjetskom Savezu, i ostatku Bloka.[14]

Sovjetski primat

Prvu fazu jugoslovenskog poimanja proleterskog internacionalizma obeležilo je apsolutno poklapanje sa tumačenjem koje je emitovano iz Moskve, od međuratnog perioda Kominterne, potom rata, sve do 1948. i prve etape posleratnog razvitka. Staljin je u tim trenucima bio najvažnija figura, kako za jugoslovenske komuniste, tako i za ostatak međunarodnog radničkog pokreta. Njegova interpretacija proleterskog internacionalizma zvanično je predstavljana kao kontinuitet sa Lenjinovom, dok je suštinski podrazumevala lojalnost celokupnog komunističkog pokreta Moskvi.[15] Staljin je polazio od činjenice da je Sovjetski Savez prva socijalistička zemlja, te da je njegovo jačanje prioritet svih komunističkih partija, koje su u praksi bile obavezne da svoje interese usklade sa interesima Moskve.[16] Isti princip nastavljen je tokom i nakon Drugog svetskog rata kada je Staljin pre svega vodio opreznu politiku stavljajući državne interese u prvi plan, često na štetu ostalih komunističkih partija koje su vodile revolucionarnu borbu. U isto vreme, kolonijalno pitanje našlo se van fokusa sovjetske spoljne politike koja je u početnoj fazi hladnoratovskog sukoba u najvećoj meri bila usmerena ka Evropi, gde se po Staljinovom mišljenju nalazio epicentar „bojišta" dva antagonistička tabora – socijalističkog i imperijalističkog.[17] U takvom kontekstu sazrevali su i jugoslovenski komunisti koji su delovali kao produžena ruka Kominterne, preko koje su se ideološki oblikovali i na taj način potpuno usvajali tumačenje proleterskog internacionalizma.

Drugi svetski rat i narodnooslobodilačka borba predstavljali su značajan trenutak za Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) koja je, iako je pratila signale iz Moskve, bila prinuđena da samostalno deluje na terenu, kako kroz borbu partizanskog pokreta protiv okupatora, tako i kroz formiranje

---

14 Komparativnu analizu o sovjetskom i jugoslovenskom tumačenju socijalističkog internacionalizma prvi je sproveo Dragan Bogetić, posmatrajući ovo pitanje pre svega iz perspektive različitog odnosa prema nesvrstanosti. Videti. Dragan Bogetić, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti. Razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma", *Istorija 20. veka*, br. 2 (2012): 131–145.

15 Pons, *The Global Revolution*, 49–54.

16 Михаил Гелер и Александар Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза* (Подгорица: ЦИД, 2000), 191.

17 Usred rata, 1943. godine Staljin je raspustio Kominternu praveći kompromis sa zapadnim saveznicima. Nakon rata trudio se da širi sovjetski uticaj, pre svega kako bi zaštitio SSSR u novom hladnoratovskom sukobu. Videti: Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 162. O Staljinovom odnosu prema kolonijalnom pitanju videti: Pons, *The Global Revolution*, 43–65, 170–184; Bogetić, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti. Razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma", 132.

prvih institucija revolucionarne vlasti. Iz rata KPJ je izašla kao apsolutni pobednik, uspevši da, za razliku od ostatka Istočne Evrope, uglavnom sopstvenim snagama oslobodi zemlju i tako dođe na vlast.[18] Ipak, nakon rata nova Jugoslavija bila je pod velikim uticajem Moskve, što je značilo usvajanje modela Sovjetskog Saveza i na spoljnom i na unutrašnjem planu, a ujedno je podrazumevalo i prisvajanje tumačenja internacionalizma po kojem je Sovjetski Savez bio neprikosnoveni lider u komunističkom pokretu u okviru nove hladnoratovske konfrontacije sa Zapadom.

Iako je Jugoslavija u ovim trenucima delovala kao lojalan sovjetski „đak", dolazilo je do određenih samostalnih istupanja koja su pre svega proisticala iz jedinstvenog revolucionarnog iskustva, zbog kojeg jugoslovenski komunisti nisu bili spremni da u potpunosti prate instrukcije iz Moskve. S druge strane, ni Staljin nije bio spreman da trpi autonomiju KPJ, pogotovo na polju spoljne politike. U tom kontekstu za Moskvu su bili neprihvatljivi jugoslovenski potezi prema Bugarskoj i Albaniji, uključujući planove za formiranje „Balkanske federacije", kao i pomoć koju je Jugoslavija pružala grčkim komunistima tokom građanskog rata.[19] Navedeni istupi predstavljali su odraz tumačenja proleterskog internacionalizma koji nije bio na zvaničnoj sovjetskoj liniji, te je sukob kulminirao Rezolucijom Informbiroa iz 1948. godine, kojom je KPJ izbačena iz ove organizacije, što je direktno dovelo do izolacije Jugoslavije od strane ostalih komunističkih zemalja.[20] U ovim trenucima KPJ je bila upravo optužena da je izneverila proleterski internacionalizam, na čemu se i zasnivala kampanja koju su pokrenule ostale komunističke partije protiv nje.[21]

Traženje puta: postepen zaokret ka antikolonijalizmu

Pedesete godine, pogotovo nakon smrti Staljina 1953, predstavljale su važan zaokret za Sovjetski Savez i ostale socijalističke zemlje kada je bilo u pitanju tumačenje proleterskog internacionalizma. U tom kontekstu kao prelomni

---

18 Драган Богетић, „Југославија између Истока и Запада", у *Југославија у хладном рату. Зборник радова*, ур. Александар Животић (Београд: ИНИС, 2010), 14.

19 O jugoslovenskom planovima za formiranje Balkanske federacije i odnosu Staljina prema tom pitanju videti: Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948* (Beograd, Šabac: IKZ Zaslon, 1991). O odnosu Jugoslavije prema građanskom ratu u Grčkoj videti: Милан Ристовић, *На ивици хладног рата. Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949)* (Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2016).

20 Petar Kačavenda, ur., *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine: zbornik radova sa naučnog skupa* (Beograd: ISI, 1999); Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici* (Zagreb: Matica hrvatska, 2002), 13–46.

21 Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Клио, 2013), 236. Pored KPSS i ostalih istočnoevropskih, sa Jugoslavijom su prekinule odnose komunističke partije širom sveta. Za slučaj Kine videti: Li Yunxiao, „Between Internationalism and Patriotism: The CPC's Reactions and Responses to the Tito-Stalin Split", in *China, Yugoslavia and Socialist Worldmaking: Convergences and Divergences*, eds Zvonimir Stopić, Jure Ramšak, Liang Zhanjun and Jože Pirjevec (Koper: Anales ZRS, 2023), 93–115.

momenat definitivno se izdvaja XX kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza (KPSS) iz 1956. godine, koji je ozvaničio Hruščovljevu politiku otvaranja i destaljinizacije, ukazujući na sav značaj dekolonizacije, miroljubive koegzistencije, te fleksibilniji pristup drugačijim putevima u socijalizam.[22] Ipak, ovakav stav nije se uvek održavao u praksi, samim tim što sovjetsko rukovodstvo nije imalo nameru da se primat Sovjetskog Saveza u međunarodnom radničkom pokretu ikad dovede u pitanje. Takođe, određena fleksibilnost u nastupanju prema oslobodilačkim pokretima i novim nezavisnim zemljama nije uvek bila konzistentna, pogotovo nakon XXI kongresa (1959), koji je u antikolonijalnim procesima video prelazni period ka socijalizmu, a njihovu vanblokovsku orijentaciju samo kao „mlađeg partnera" socijalističkih zemalja.[23] Tako se od pedesetih iskristalisalo sovjetsko tumačenje internacionalizma; proleterski internacionalizam predstavljao je odnos SSSR-a prema komunističkim partijama na vlasti i tako označavao svojevrsni eufemizam za blok, dok je socijalistički internacionalizam bio sledeći nivo, odnoseći se na ostatak sveta.[24]

Period nakon 1948. godine bio je izrazito buran za jugoslovenske komuniste, koji su se odjednom našli odsečeni od ostatka komunističkog pokreta. U tim trenucima, pored svih pritisaka, strahovalo se i od direktne vojne intervencije iz pravca Istočnog bloka, što je jugoslovenski državni i partijski vrh sve više upućivalo na Zapad, odakle je pristizala ekonomska i vojna pomoć.[25] Takođe, raskid je i na unutrašnjem planu uticao na jugoslovenske komuniste koji su započeli sa ideološkim distanciranjem od Staljina, trudeći se da pritom suštinski ne dovedu u pitanje socijalističku revoluciju u Jugoslaviji.[26] U tom kontekstu postepeno je počelo da se menja značenje proleterskog internacionalizma koje je već početkom pedesetih sve više počelo da se odnosi na negaciju vodeće uloge Sovjetskog Saveza u međunarodnom radničkom pokretu.[27] Šesti kongres KPJ/SKJ (1952) predstavljao je vrhunac jugoslovenske antistaljinističke retori-

22 Bogetić, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti. Razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma", 133.

23 Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, 20.

24 Tobias Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War* (Cambridge University Press, 2015), 9; Pogledati na primer referat Nikite Hruščova sa XXI kongresa KPSS (1959) u kojem se pojam proleterski internacionalizam pominje pre svega kada se opisuje saradnja sa „bratskim partijama" u okviru međunarodnog radničkog pokreta: N. S. Khrushchov, *Control figures for the economic development of the U.S.S.R for 1959–1965. Report delivered at the 21th Congress of the Communist Party of the Soviet Union* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1959), 108–112, 161.

25 Videti: Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*; Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958* (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006).

26 U tim trenucima partijski vrh počeo je postepeno da razvija koncept samoupravljanja. Videti: Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 238.

27 Sovjetski Savez je takođe, sa jugoslovenske strane, optuživan za izdaju internacionalizma. Videti: Arhiv Jugoslavije (AJ), Ideološka komisija Saveza komunista Jugoslavije (507/VIII), II/4–d–20, Stenografske beleške sa savetovanja propagandista, reči Edvarda Kardelja, 5. 6. 1950.

ke, gde je sam Staljin optuživan da je izneverio principe Marksa, Engelsa i Lenjina, dok je, s druge strane, Sovjetski Savez označen kao „imperijalistička, eksploatatorska i kontrarevolucionarna sila".[28]

Od trenutka potpisivanja Beogradske deklaracije i normalizacije odnosa sa Moskvom (1955) retorika je ublažena sa obe strane, iako su se nakon kraćeg vremena nastavili pritisci za „vraćanje Jugoslavije u lager", na šta jugoslovenski državni i partijski vrh nikako nije bio spreman.[29] Izlaz iz navedene situacije viđen je u sve čvršćem vezivanju za nove nezavisne zemlje „Trećeg sveta", iz čega je proisticalo i vitalno interesovanje Jugoslavije za proces dekolonizacije, što se savršeno poklopilo sa vraćanjem na „lenjinističke principe proleterskog internacionalizma".[30] Jugoslovenski komunisti počeli su tako da prate i aktivno učestvuju u procesu dekolonizacije, počevši od akcija u Ujedinjenim nacijama, pa sve do direktnog pružanja pomoći oslobodilačkim pokretima na terenu.[31] Važan faktor predstavljala je i činjenica da su zbog sukoba sa Sovjetskim Savezom Jugoslovenima uglavnom bila zatvorena vrata kod ostalih komunističkih partija, što ih je sve više usmeravalo na nacionalnooslobodilačke pokrete koji su se borili protiv kolonijalizma.[32] Ipak, iako je spoljnu politiku počela da okreće u smeru „Trećeg sveta" i antikolonijalnih revolucija, u Jugoslaviji proleterski internacionalizam i dalje nije zvanično tumačen u kontekstu procesa dekolonizacije.

Kulminaciju ove faze predstavlja VII Kongres SKJ održan u Ljubljani aprila 1958. godine na kojem je donet novi partijski Program i time jasno artikulisane sve promene nastale nakon 1948, kako na unutrašnjem, tako i na spoljnom planu.[33] Dok je još bio u fazi nacrta, Program SKJ izazvao je veliko nezadovoljstvo Moskve, te je njegovo donošenje na Kongresu dovelo do vrhunca novog

---

28 Navedeni stavovi najsnažnije su artikulisani u Titovom i Kardeljevom referatu. Videti: *VI Kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2–7 novembar 1952, stenografske beleške* (Beograd: Kultura, 1953), 26–96, 205–221.

29 Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship and confrontation, 1953–1957* (London and New York: Routledge, 2011).

30 Videti: Alvin Rubinstein, *Yugoslavia and the Non Aligned World* (Princeton: Princeton University Press, 1970).

31 Prvi kontakti sa procesom dekolonizacije uspostavljeni su preko Ujedinjenih nacija. Videti primer kada jugoslovenska delegacija u UN obaveštava Ministarstvo inostranih poslova o „agresiji Holandije na ustanike u Indoneziji": Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DAMSPS), Fond političke arhive – strogo poverljivo, f. 49, 559, 26. 1. 1949. O sve snažnijem vezivanju Jugoslavije za UN, te samim tim i za dekolonizaciju videti: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji Ujedinjenih Nacija (1945–1953)* (Beograd: ISI, 1985).

32 Uticaj Sovjetskog Saveza na komunističke partije u Trećem svetu bio je izrazito velik. Pogledati kao primer izveštaj jugoslovenske ambasade u Bagdadu gde se navodi da je KP Iraka optuživala SKJ za primanje američke pomoći i za razbijanje socijalističkih snaga, sve pod uticajem Moskve. Videti: DAMSPS, Politička Arhiva, 1958, f 43, 114, „Razgovor sa trojicom članova KP Iraka", 11. 10. 1958.

33 Detaljnije o partijskom Programu iz 1958. videti: Milivoj Bešlin, „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji", u *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate. Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi*, ur. Igor Duda (Zagreb–Pula: Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobirle u Puli, 2019), 11–33.

jugoslovensko-sovjetskog sukoba započetog još u periodu sovjetske intervencije u Mađarskoj 1956, nastavljenog i sledeće godine odbijanjem Jugoslavije da potpiše zajedničku Deklaraciju dvanaest komunističkih i radničkih partija u Moskvi novembra 1957. Kao i deset godina ranije, novi sukob značio je izolaciju jugoslovenskih komunista od ostatka komunističkog pokreta.[34] Paralelno, jugoslovenska spoljna politika sve više je usmeravana ka „Trećem svetu" i antikolonijalizmu, što je u kontekstu pojačanih pritisaka značilo dodatno produbljivanje veza Jugoslavije sa oslobodilačkim pokretima.[35] U tom duhu kolonijalno pitanje zauzelo je značajno mesto na VII partijskom Kongresu na kom su svi antikolonijalni pokreti označeni kao progresivni, dok je antikolonijalizam predstavljen kao proces koji ide ruku pod ruku sa socijalizmom. Time je sa najvišeg mesta ozvaničen novi spoljnopolitički kurs Jugoslavije i dodatno naglašena Lenjinova interpretacija proleterskog internacionalizma koja je podrazumevala „prirodno savezništvo sa kolonizovanim narodima".[36]

O pitanju proleterskog internacionalizma dosta se diskutovalo, kako na samom Kongresu tako i u periodu neposredno pre i nakon njega, što se vidi i u naporima da se sam termin preciznije definiše. Iako je u tim trenucima antikolonijalno pitanje zauzimalo sve veći značaj za jugoslovenske komuniste, partijski ideolozi su najfrekventnije spominjali pojam u kontekstu odnosa sa Sovjetskim Savezom, braneći Jugoslaviju od optužbi da je „izdala principe proleterskog internacionalizma".[37] U Programu SKJ, navedeno je da je od Oktobarske revolucije, kada je Sovjetski Savez bio jedina socijalistička država, „zaštita Sovjetskog Saveza bila jedno od glavnih merila proleterskog internacionalizma", te da je danas to tumačenje mnogo šire i da predstavlja „solidarnost sa svakom socijalističkom zemljom i prema svakom socijalističkom pokretu koji se bori za socijalizam".[38] Ipak, pri kraju odeljka o proleterskom internacionalizmu u Programu stoji da se SKJ vodi ovim principom prilikom „saradnje sa svim komunističkim, socijalističkim", i kako je dopunjeno

---

34 Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat* (Beograd: Arhipelag, 2014), 238–244. Videti i: Драган Богетић, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције", *Историја 20. века*, бр. 2 (2004): 123–154.

35 Sve zemlje Istočnog bloka otkazale su svoje delegacije i poslale ambasadore kao posmatrače na Sedmi kongres, dok je Kongresu s druge strane prisustvovalo nekoliko delegacija antikolonijalnih pokreta. Videti: AJ, 507/1–VII–K14–7, Spisak komunističkih, radničkih i socijalističkih partija na VII Kongresu, 4. 1958.

36 Савчић, „Теоријске поставке о револуционарном интернационализму", 326; Značaj kolonijalnog pitanja ogleda se i u činjenici da je Tito svoj referat upravo započeo delom „o kolonijalizmu": *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije. Stenografske beleške* (Beograd: Kultura, 1958), 31–35; Formulacija da su svi antikolonijalni pokreti progresivni direktno je ušla u Program: Isto, 969.

37 O ovom pitanju najviše je pisao Veljko Vlahović, jedan od najznačajnijih partijskih ideologa. Pogledati njegove radove o ovom pitanju u istaknutom partijskom časopisu *Socijalizam*, organu CK SKJ: Veljko Vlahović, „Pojam i suština proleterskog internacionalizma", *Socijalizam*, no. 1 (1958): 29–46; Veljko Vlahović, Internacionalizam KPJ na delu", *Socijalizam,* no. 2 (1959): 33–56.

38 AJ, 507/I–VII–K–4/40, Program SKJ usvojen na VII kongresu, 4. 1958, 40–41.

„progresivnim i antiimperijalističkim pokretima", što se pre svega odnosilo na antikolonijalne pokrete i tako postalo embrion kasnijeg tumačenja pojma i njegovog vezivanja za antikolonijalizam.[39]

Ozvaničenje antikolonijalizma

U sledećoj fazi, koju je obeležio period nakon VII partijskog kongresa, sve do sredine šezdesetih, konačno je zaokruženo jugoslovensko tumačenje proleterskog internacionalizma, dopunjeno snažnom antikolonijalnom komponentom, na šta je uticalo nekoliko faktora. Pre svega, globalni kontekst sa samog kraja pedesetih i početka šezdesetih godina bio je karakterističan po intenziviranju hladnoratovskog sukoba s jedne strane, kao i po vrhuncu dekolonizacije, procesima koji su se u tim trenucima apsolutno preplitali.[40] Tokom ovog perioda bio je najfrekventniji takozvani *drugi talas dekolonizacije* rezultiravši oslobađanjem gotovo kompletne Azije i Pacifika, kompletne severne Afrike, većine supsaharske Afrike, sa preko trideset novih nacija, kao i većine Kariba.[41]

Kraj pedesetih i početak šezdesetih takođe su bili veoma turbulentni za Jugoslaviju na koju su se nastavili pritisci i sa Istoka i sa Zapada. Jugoslovenski državni i partijski vrh je izlaz video u još snažnijem vezivanju za zemlje „Trećeg sveta", što je, usled brojnih diplomatskih ofanziva urodilo plodom organizovanjem konferencije neangažovanih zemalja u Beogradu 1961. godine, čime je utemeljena jugoslovenska nesvrstanost kao koncept vođenja spoljne politike.[42] Takođe, jugoslovenski predstavnici u Ujedinjenim nacijama sve više su počeli da vode kompatibilnu politiku sa predstavnicima azijskih i afričkih zemalja, videvši ih kao prirodne saveznike koji vode nesvrstanu politiku.[43] Zajedničko nastupanje sa zemljama Azije i Afrike bilo je naročito naglašeno u kontekstu antikolonijalnih procesa, kada su jugoslovenski predstavnici Jugoslaviju izričito svrstavali u tabor „antikolonijalnih zemalja".[44]

---

39 Isto.

40 O preplitanju Hladnog rata i dekolonizacije videti: Edward H. Judge and John W. Langdon, *The Struggle Against Imperialism. Anticolonialism and the Cold War* (New York, London: Rowman & Littlefield, 2018). Kolonijalno pitanje bilo je jedno od ključnih pitanja u Ujedinjenim nacijama u ovom periodu. Videti: Evan Luard, *A History of the United Nations. Volume 2: The Age of Decolonization, 1955–1965* (New York: Palgrave Macmillan, 1989).

41 Drugi talas dekolonizacije trajao je od početka pedesetih do kraja šezdesetih godina. Videti: Dane Kennedy, *Decolonization: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2016).

42 Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju,* 51–76. O samoj konferenciji takođe videti: Ljubodrag Dimić i Dragan Bogetić, *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1–6 septembar 1961: prilog istoriji Trećeg sveta* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 2013).

43 Afro-azijske zemlje su predstavljale prvu liniju saveznika u UN, pogotovo u vezi s kolonijalnim pitanjima kada je praksa bila da zajedno predlažu rezolucije. Vidi: DAMSPS, PA, 1963, f 138, 413524, „Izveštaj sa XVIII zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih Nacija", 1963, 11.

44 DAMSPS, PA, 1959, f 143, 212, „IV komitet o pitanju teritorija pod starateljstvom i nesamoupravnim teritorijama", 31. 12. 1958.

Neposredno nakon 1958, pre same Beogradske konferencije (1961), u Jugoslaviji je dodatno produbljen antikolonijalni kurs uspostavljen na VII Kongresu. Prvo, Jugoslavija je bila domaćin *Treće antikolonijalne konferencije Mediterana i Srednjeg istoka*, organizovane decembra 1959. godine u Beogradu, na kojoj su okupljeni predstavnici antikolonijalnih pokreta i organizacija iz Alžira, Britanije, Grčke, Italije, Libana, Malte, Ujedinjene Arapske Republike i Tunisa, prilikom koje se nametnula kao značajna „antikolonijalna karika".[45] Takođe, godinu dana kasnije u Beogradu je održan Peti kongres Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), gde je dodatno argumentovan stav da su sve antikolonijalne snage progresivne, da teže ka socijalizmu, te je istom prilikom podvučeno da se u tom kontekstu antikolonijalni pokreti ne mogu posmatrati „evropskim merilima".[46] Sve navedeno uticalo je na to da početak šezdesetih godina jugoslovenski komunisti dožive kao vrhunac procesa dekolonizacije.[47]

Dodatno interesovanje jugoslovenskih komunista za saradnju sa zemljama „Trećeg sveta", te samim tim i za proces dekolonizacije, direktno se reflektovalo na promenu interpretacije pojma proleterski internacionalizam. Kako je ideološki dovršen proces izjednačavanja socijalističkih i antikolonijalnih snaga, sintagma solidarnosti sa radničkom klasom stajala je rame uz rame sa borbom protiv kolonijalizma prilikom definisanja termina.[48] U nekim trenucima antikolonijalna „dopuna" odnosila je prevagu, što je kao primer istakao Svetozar Vukmanović Tempo u svom govoru jugoslovenskim sindikatima iz maja 1960. godine, gde je podvukao da „proleterski internacionalizam podrazumeva da se u granicama mogućnosti pomaže svim socijalističkim snagama, što naročito važi za pomaganje antikolonijalne borbe koja se danas vodi u afričkim zemljama".[49]

Početkom šezdesetih godina bio je sve učestalije tumačenje proleterskog internacionalizma kroz prizmu antikolonijalizma, te se ono sve češće

---

45 Konferenciju je organizovala Jugoslovenska liga za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda, koja je sama imala antikolonijalni karakter. AJ, Jugoslovenska liga za mir (719), 7, Zapisnik sa sastanka predsedništva Jugoslovenske lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda, 16. 11. 1959. Videti takođe: „У антиколонијалном покрету видим велики допринос јачању мира у свету", *Борба*, 5. 12. 1959, 1.

46 AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142), 9–30, Stenografske beleške Komisije za politička i ideološka pitanja na Petom kongresu SSRNJ, 20. 4. 1960, 12–15.

47 Nemanja Radonjić, *Slika Afrike u Jugoslaviji* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023), 93–97. U navedenom periodu konačno je formirana i propagandna strategija prema oslobodilačkim pokretima koja je podrazumevala isticanje predratnog partijskog ilegalnog rada i gerilskog iskustva iz Drugog svetskog rata. Videti: Лука Савчић, „Публицистичко-издавачки завод 'Југославија' и југословенска пропаганда у иностранству (1956–1962)", *Токови историје* 32, бр. 2 (2024): 170–171.

48 Pogledati na primer: Puniša Perović, „Internacionalizam i međunarodna saradnja", *Naša stvarnost*, no. 1 (1961), 16–32.

49 „Крај говора Светозара Вукмановића; наставак са 1 стране", *Борба*, 11. 5. 1960, 4. Svetozar Vukmanović Tempo bio je na čelu Saveza sindikata Jugoslavije, društvene organizacije koja je takođe bila aktivno uključena u proces dekolonizacije.

pojavljivalo u javnom govoru, partijskim dokumentima, materijalima i partijskoj periodici.[50] Partija je ta koja je bila glavni interpretator termina, koji se potom širio dalje ka društveno-političkim organizacijama i na kraju dolazio do svih jugoslovenskih građana. Dobar primer ovog procesa predstavlja Savez omladine Jugoslavije kao društveno-politička organizacija u čijim se programskim dokumentima početkom šezdesetih reflektovalo „novo tumačenje" proleterskog internacionalizma, gde je istaknuto da je „omladina Jugoslavije deo omladine sveta i da se njena internacionalistička osećanja manifestuju u njenoj borbi za mir i progres, protiv snaga imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma".[51] Na kraju, kao finalni deo procesa označeno je internacionalističko obrazovanje omladine, kao sastavni deo opšteg vaspitnog procesa, tokom kog je emitovano zvanično partijsko tumačenje.[52]

Umesto za**ključ**ka

Koncept proleterskog internacionalizma predstavljao je ideološku osnovu jugoslovenskih komunista za nastupanje na međunarodnoj sceni, te je postojala konstantna potreba da se on definiše. Tumačenje navedenog pojma bilo je odraz složenih okolnost i na spoljnom i na unutrašnjem planu, pa je tako, zavisno od konteksta i menjano. U početku jugoslovenski državni i partijski vrh preuzeo je sovjetsku interpretaciju u svom staljinističkom obliku, koje se, uz nekoliko izuzetaka koji su nagoveštavali samostalniji istup, verno držao. Nakon raskida sa Staljinom 1948. bilo je neophodno odgovarati na optužbe ostalih komunističkih partija o „izdaji" proleterskog internacionalizma, te samim tim i menjati značenje pojma koje je dobijalo izrazito antistaljinistički karakter. Od druge polovine pedesetih godina, kako je Jugoslavija počela sve više da se okreće zemljama „Trećeg sveta", tako je uz proleterski internacionalizam počela sve češće da se unosi lenjinistička formulacija „antiimperijalizma". Na kraju, prateći nit jugoslovenske spoljne politike koja se sve više kretala u pravcu nesvrstanosti, došlo je do spajanja ideološke podloge i vitalnog spoljnopolitičkog interesa, što se odrazilo na tumačenje proleterskog internacionalizma, sve više viđenog u kontekstu solidarnosti ne samo sa socijalističkim snagama već i sa narodima koji se bore protiv kolonijalizma i neokolonijalizma. Period s početka šezdesetih bio je ključan za konačnu interpretaciju koja se nakon toga, nezavisno od dinamike sa blokovima, dodatno „cementirala" i kako takva nastavila da cirkuliše do kraja Hladnog rata i raspada Jugoslavije.

---

50 Od partijske periodike izdvajaju se listovi *Socijalizam* i *Naša stvarnost* za koje su pisali najistaknutiji partijski ideolozi i kroz koje je Partija artikulisala svoje zvanične stavove. Videti na primer: Kiro Hadži Vasilev, „Internacionalizam i jedinstvo socijalističkih snaga", *Socijalizam*, no. 5 (1960), 17–59.

51 AJ, Savez socijalističke omladine Jugoslavije (114/1), 222, Čime se najkarakterističnije ispoljava internacionalizam jugoslovenske omladine, 1.

52 AJ, 114/1–222, Predlog zaključaka o međunarodnoj saradnji i internacionalističkom obrazovanju omladine, 1965.

Sovjetski Savez i ostale zemlje Istočnog bloka takođe su učestvovali u procesu dekolonizacije tako što su na razne načine pomagali antikolonijalne i oslobodilačke pokrete u „Trećem svetu", što su videli kao internacionalističku dužnost. Ipak, u jugoslovenskom slučaju prilikom definisanja internacionalizma dosta snažnije je istaknuta komponenta antikolonijalizma, pre svega zato što je tumačenje bilo komplementarno sa razvojem spoljne politike i „sopstvenog modela", prateći tako nesvrstanost i sve tešnje vezivanje za zemlje „Trećeg sveta". Glavnu razliku u odnosu na Sovjetski Savez i ostale istočnoevropske zemlje predstavljala je činjenica da Jugoslavija nije imala „blok" iza sebe, već se okrenula saradnji sa novim zemljama, te samim tim i antikolonijalnim pokretima, što je stvaralo uslove za mnogo fleksibilnije tumačenje njihove progresivnosti. Za Sovjetski Savez i ostale socijalističke zemlje „Blok" je predstavljao prvi sloj internacionalizma, proleterski internacionalizam, dok je za Jugoslaviju isti pojam imao mnogo šire značenje.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 114, Savez socijalističke omladine Jugoslavije; Fond 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije; Fond 507, Savez komunista Jugoslavije; Fond 719, Jugoslovenska liga za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije. Fond političke arhive – strogo poverljivo; Politička arhiva.

Objavljeni izvori

- *Enciklopedija samoupravljanja*. Beograd: Komunist, 1979.
- Khrushchov, N. S. *Control figures for the economic development of the U.S.S.R for 1959–1965. Report delivered at the 21th Congress of the Communist Party of the Soviet Union.* Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1959.
- *VI Kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2–7 novembar 1952, stenografske beleške*. Beograd: Kultura, 1953.
- *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije. Stenografske beleške*. Beograd: Kultura, 1958.

Štampa i periodika

- *Naša stvarnost*
- *Socijalizam*
- *Borba* (Cyrillic)

Literatura

- Bešlin, Milivoj. „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji". U *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate. Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi*, uredio Igor Duda, 11–33. Zagreb – Pula: Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobirle u Puli, 2019.

- Bogetić, Dragan. „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije". *Istorija 20. veka*, br. 2 (2004): 123–154. (Cyrillic)
- Bogetić, Dragan. „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti. Razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma". *Istorija 20. veka*, br. 2 (2012): 131–145.
- Bogetić, Dragan. „Jugoslavija između Istoka i Zapada". U *Jugoslavija u hladnom ratu. Zbornik radova*, uredio Aleksandar Životić, 13–36. Beograd: INIS, 2010. (Cyrillic)
- Bogetić, Dragan. *Nesvrstanost kroz istoriju: od ideje do pokreta*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2019.
- Bogetić, Dragan. *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*. Beograd: ISI, 2006.
- Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013. (Cyrillic)
- Dimić, Ljubodrag i Dragan Bogetić. *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1–6 septembar 1961: prilog istoriji Trećeg sveta*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 2013.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Geler, Mihail i Aleksandar Nekrič. *Utopija na vlasti. Istorija Sovjetskog Saveza*. Podgorica: CID, 2000. (Cyrillic)
- Halliday, Fred. *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*. London: Macmillan, 1999.
- Holbraad, Carsten. *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*. New York and Hampshire, England: Palgrave Macmillan, 2003.
- Jakovina, Tvrtko. *Socijalizam na američkoj pšenici*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2002.
- Jovanović, Jadranka. *Jugoslavija u Organizaciji Ujedinjenih Nacija (1945–1953)*. Beograd: ISI, 1985.
- Judge H. Edward and John W. Langdon. *The Struggle Against Imperialism. Anticolonialism and the Cold War*. New York, London: Rowman & Littlefield, 2018.
- Kačavenda, Petar. ur., *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine: zbornik radova sa naučnog skupa*. Beograd: ISI, 1999.
- Kenez, Peter. *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Kennedy, Dane. *Decolonization: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Keylor, William R. *A World of Nations: The International Order Since 1945*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Koselleck, Reinhart. *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006.
- Kuljić, Todor. „Pojmovna istorija. Izvori, teorija i kritike". *Tokovi istorije*, br. 2 (2017): 177–207. (Cyrillic)
- Kuljić, Todor. *Prognani pojmovi. Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio, 2018.
- Laković, Ivan. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.
- Luard, Evan. *A History of the United Nations. Volume 2: The Age of Decolonization, 1955–1965*. New York: Palgrave Macmillan, 1989.
- McDermott, Kevin and Jeremy Agnew. *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin*. London: Red Globe Press, 1996.

- Park, Soyang. „Internationalisms". In *The Palagrve Dictionary of Transnational History. From the Mid-19th Century to the Present Day*, edited by Akira Iriye, Pierre-Yves Saunier, 586–590. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Petranović, Branko. *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, Šabac: IKZ Zaslon, 1991.
- Pons, Silvio. *The Global Revolution. A History of International Communism 1917–1991*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Radonjić, Nemanja. *Slika Afrike u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023.
- Rajak, Svetozar. *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship and confrontation, 1953–1957*. London and New York: Routledge, 2011.
- Reinisch, Jessica. „Introduction: Agents of Internationalism". *Contemporary European History* 25, no. 2 (2016).
- Ristović, Milan. *Na pragu hladnog rata. Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1949)*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2016. (Cyrillic)
- Rubinstein, Alvin Z. *Yugoslavia and the Non Aligned World*. Princeton: Princeton University Press, 1970.
- Rupprecht, Tobias. *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Savčić, Luka. „Publicističko-izdavački zavod 'Jugoslavija' i jugoslovenska propaganda u inostranstvu (1956–1962)". *Tokovi istorije* 32, br. 2 (2024): 163–178. (Cyrillic)
- Savčić, Luka. „Teorijske postavke o revolucionarnom internacionalizmu". U *Nasleđe Andreja Mitrovića. Zbornik radova sa konferencije povodom deset godina od smrti profesora Mitrovića*, uredio Nemanja Radonjić, 321–333. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2024. (Cyrillic)
- Vestad, Od Arne. *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*. Beograd: Arhipelag, 2008.
- Yunxiao, Li. „Between Internationalism and Patriotism: The CPC's Reactions and Responses to the Tito-Stalin Split". In *China, Yugoslavia and Socialist Worldmaking: Convergences and Divergences*, edited by Zvonimir Stopić, Jure Ramšak, Liang Zhanjun and Jože Pirjevec, 93–115. Koper: Anales ZRS, 2023.

Summary

Luka Savčić

"The Struggle Against Imperialism, Colonialism, and Neocolonialism": An Interpretation of Proletarian Internationalism in Socialist Yugoslavia

Abstract: This paper provides an overview of the evolution of the concept of proletarian internationalism in Yugoslavia, with particular emphasis on the shifts in its meaning, illustrated through several significant phases. The term is consistently analyzed within its respective context, aiming to demonstrate how ideological foundations, the interplay between ideology and pragmatism, foreign policy, and Yugoslavia's internal dynamics influence changes in its interpretation. The chronological framework of the analysis encompasses the entire period of the Yugoslav state's existence with special attention to the early 1960s, when the most significant reinterpretation of proletarian internationalism occurred through the addition of an anti-colonial component. The study is based on archival sources, party publications, and periodicals, which are cross-referenced with theoretical literature and scholarly works on Yugoslavia and its foreign policy.

Keywords: Proletarian Internationalism, Conceptual History, League of Communists of Yugoslavia, Anti-Colonialism, History of Yugoslavia, Foreign Policy, Marxism-Leninism

As with other communist parties, the concept of proletarian internationalism served as the ideological foundation for Yugoslav communists in their approach to the international stage, necessitating constant definition and reinterpretation. The interpretation of this concept mirrored the complex circumstances Yugoslavia faced both externally and internally, often leading to changes in its meaning. The initial phase was marked by a period of Soviet dominance, spanning from the pre-war era to 1948, during which the Yugoslav state and party leadership adopted the Soviet interpretation in its Stalinist form. With few exceptions that hinted at a more independent approach, this interpretation was adhered to faithfully. After the 1948 break with Stalin, Yugoslav communists entered a turbulent period characterized by a search for a new path and a gradual pivot toward the "Third World". In response to accusations from other communist parties of betraying proletarian internationalism, Yugoslav communists began developing a distinctly anti-Stalinist interpretation of the concept. This period, culminating in the Seventh Party Congress in 1958, saw a return to Lenin's notion of "anti-imperialism" as a core ideological component. The final phase in shaping the Yugoslav interpretation of proletarian internationalism occurred in the

early 1960s, when the concept took on an anti-colonial connotation. This new interpretation extended solidarity beyond socialist forces to include anti-colonial movements worldwide. The alignment of socialism with anti-colonialism was primarily influenced by the merging of Leninist ideological principles with Yugoslavia's vital foreign policy interests, particularly its pursuit of a non-aligned policy and shared goals with "Third World" countries. This synthesis of ideological and pragmatic elements marked a critical distinction between Yugoslavia and the Eastern Bloc, where proletarian internationalism was largely confined to intra-bloc solidarity. The Yugoslav interpretation, solidified in the early 1960s, continued to evolve and circulate until the country's disintegration.

UDK: 329.14/.15(497.1)"196/197"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.bad.241-258

Marino BADURINA
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mbadurina90@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2989-7603

Nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih: Dinamika odnosa između Partije i intelektualaca

Apstrakt: Ovaj rad analizira složeni odnos između vladajućeg Saveza komunista Jugoslavije (Partije) i intelektualaca u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, s naglaskom na povezanost nacionalizma i socijalizma. Jugoslavenski socijalizam, iako deklarativno internacionalistički, imao je svoje korijene u nacionalizmu, što je uvjetovalo njegovu trajnu raspoloćenost. Partija je težila sintezi univerzalističkih socijalističkih ideala s partikularnim nacionalnim identitetima, dok su intelektualci istovremeno promovirali socijalističke vrijednosti i artikulirali nacionalne aspiracije „uvijene" u socijalističku retoriku. Njihova uloga bila je ambivalentna: kritizirali su monopol Partije, ali su često ostajali unutar istih ideoloških okvira. Rad zaključuje da je taj odnos, obilježen sukobima i međusobnim utjecajima, pokazao kako nacionalizam nije bio samo prepreka socijalizmu, već i sam njegov temelj, čime je trajno oblikovao političke i društvene procese u Jugoslaviji.

Ključne riječi: Jugoslavija, intelektualci, Partija, nacionalizam, socijalizam

Uvod

Jugoslavija je u 1960-im godinama bila poprište kompleksne i revitalizirane interakcije između nacionalizma i socijalizma. Ova dva naizgled suprotstavljena koncepta našla su se u neobičnom suživotu, vođenom pod partijskim vodstvom Saveza komunista Jugoslavije. Josip Broz Tito, vođa Jugoslavije, težio je stvoriti jedinstveni oblik socijalizma koji bi odgovarao specifičnostima jugoslavenskih naroda i njihovim nacionalnim stremljenjima. Jugoslavenski socijalizam pokušao je uspostaviti ravnotežu između nadnacionalne ideje bratstva i jedinstva te očuvanja, ili čak promoviranja, nacionalnih identiteta, što je bio potez koji je dovodio do povremenih tenzija, ali i ostvarenja kratkotrajne stabilnosti.

Dinamika odnosa između Partije i intelektualaca u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih bila je oblikovana širim političkim i društvenim procesima unutar socijalističkog sistema, razvojem samoupravnog modela jugoslavenskog socijalizma, ali i specifičnim izazovima nacionalnog pitanja. Postojeća historiografija pruža različite perspektive na ove teme. Klasične studije, poput rada Paula Shoupa (*Communism and the Yugoslav National Question*, 1968), razmatraju nacionalno pitanje u Jugoslaviji u kontekstu globalnih procesa izgradnje nacija, dok Steven L. Burg (*Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, 1983) analizira institucionalne mehanizme Partije i države u reguliranju političkih tenzija. Sabrina P. Ramet (*Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*, 1992) primjenjuje teorijski okvir ravnoteže moći na jugoslavenski slučaj, fokusirajući se na institucije i političke elite. Hilde Katrine Haug (*Creating a Socialist Yugoslavia*, 2012) istražuje način na koji su jugoslavenske komunističke elite pokušavale oblikovati „socijalističku soluciju" nacionalnog pitanja, dok se dublja analiza kulturnih i društvenih procesa u tim politikama često zanemaruje.

S druge strane, postoje i studije koje istražuju ulogu intelektualaca u ovim procesima i njihov odnos prema vladajućoj ideologiji. Audrey Budding (*Srpski intelektualci i nacionalno pitanje 1961–1991*, 2004) bavi se intelektualnim krugovima u Srbiji i njihovim odnosom prema jugoslavenskom socijalizmu, dok Jasna Dragović-Soso (*Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, 2002) analizira ulogu, prvenstveno srpskih intelektualaca u delegitimaciji jugoslavenske državne ideologije. Ovi radovi ukazuju na to da su intelektualci krajem 1960-ih i početkom 1970-ih igrali *ključnu* ulogu u redefiniranju nacionalnih identiteta i društvenih vizija, često dolazeći u sukob s državnim i partijskim strukturama.

Upravo ova dinamika između političke kontrole i intelektualnog djelovanja stoji i u središtu ovog istraživanja. No s pretpostavkom da, premda su u takvoj dinamičnoj atmosferi, posebno krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, intelektualci igrali važnu ulogu kao sudionici, ali i kritičari tog sustava, njihova pozicija je ipak bila ambivalentna – s jedne strane promicali su socijalističke vrijednosti i pridonosili (više)nacionalnom jedinstvu, dok su s druge strane postajali sve glasniji u kritiziranju partijskog establišmenta zbog nedostatka političkih sloboda i demokratskih reformi.[1]

Pod pojmom intelektualca ovdje, u najširem smislu, podrazumijevamo gotovo svaku osobu koja *misli* i spremna je to svoje mišljenje dijeliti i posredovati kroz javnu sferu. To je blisko definiciji Friedricha Hayeka po kojoj intelektualci nisu samo eksperti u svom polju, nego posrednici ideja koji su

1 Većina literature objavljene posljednjih desetljeća o ulozi i položaju intelektualaca u socijalističkoj Jugoslaviji u cjelini prenaglašava njihovu važnost, uključujući i njihovu ulogu u raspadu Jugoslavije. Tek poneki autor dovodi u pitanje te samorazumljive pretpostavke o intelektualcima kao kakvoj izdvojenoj sferi koja je odlučujuće utjecala na događaje. Vid. primjerice: Петар Ристановић, *Илузија моћи: срӣски крӣтички инӣелекӣуалци и илузија моћи* (Београд: Фондација Александра Невског, Принцип ИП, 2020).

upoznati sa širokim rasponom tema i osposobili su se da te teme javno komuniciraju,[2] pri čemu se razlike među intelektualcima mogu prvenstveno ogledati u stupnju znanja, kritičkog mišljenja, kreativnosti i, naposljetku, utjecaja.[3]

S druge strane, u ovom radu ni termin *Partija* nije (pre)usko shvaćen, samo kao stanovita politička organizacija, već i kao širi ideološki i institucionalni aparat koji je oblikovao društveno-političku realnost u socijalističkoj Jugoslaviji. Partija nije bila samo Savez komunista, već i sustav institucija, političkih praksi i diskurzivne moći koji je definirao granice dopuštenog mišljenja, pri čemu odnos intelektualaca i Partije u ovom sistemu nije bio jednostran – uključivao je *obostrano* prihvaćanje, prilagodbu, pregovaranje, ali i kritiku ili otpor. Ova dvosmjerna dinamika ključna je za razumijevanje kako su se oblikovali intelektualni i politički procesi u Jugoslaviji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, ovdje s naglaskom na nacionalno pitanje i socijalizam.

Cilj ovog rada je (pre)ispitati upravo taj specifičan odnos između nacionalizma i socijalizma u Jugoslaviji, posebno u navedenom periodu, fokusirajući se na ulogu intelektualaca u tim procesima. Rad polazi od teze da je upravo u tom periodu postalo jasnije nego ranije da socijalizam zapravo ne može nadvladati svoju nacionalističku genezu, ali i da intelektualci u konačnici nisu predstavljali pravu alternativu postojećem sustavu i ideologiji, već su njihovu ulogu presudno oblikovale reakcije vlasti.

Dapače, svi tadašnji društveno relevantni akteri određivali su prirodu jedni drugima. Šezdesetosmaški duh i revolucionarne metode i te kako su utjecali na eksplicitnije nacionalne pokrete, uključujući i hrvatski studentski pokret, početkom 1970-ih. Uostalom, i jedni i drugi predstavljali su izazov monopolu Partije. No, te 1968. godine svi koji nisu bili praxisovci, pa i oni kasniji prvaci nacionalnog masovnog pokreta u Hrvatskoj, poput Šime Đodana ili Marka Veselice, bili su protiv eskalacije i izlaska studenata na ulice, što je bilo u skladu s linijom Saveza komunista.[4] Dapače, kao platforma studentskog pokreta bili su proklamirani upravo Program SKJ i Ustav.[5] Masovni pokret, kojeg je po prirodi

---

2 Friedrich A. Hayek, „The Intellectuals and Socialism", *University of Chicago Law Review* 16, no. 3 (1949): 421.

3 Za sveobuhvatniji pregled različitih poimanja i definicija intelektualaca, posebno u kontekstu intelektualne historije i historije intelektualaca vidjeti: Branimir Janković, „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji", u *Intelektualna historija. Dijalog s povodom 6*, prir. Branimir Janković (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; FF Press, 2013), 19–48.

4 Marko Zubak, „The Yugoslav Youth Press (1968–1980): Student Movements, Subcultures and Communist Alternative Media" (doktorska disertacija, Central European University Budapest, 2013), 166–167; Marko Zubak, „The Croatian Spring 1967–1971: Testing the Pitfalls of the Croatian Historiography and Beyond", *East Central Europe* 32 no. 1–2 (2005): 220–222; Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968* (Zagreb: Ljevak, 2012), 280; Marino Badurina, „Javna polemika Stipe Šuvara i Šime Đodana iz 1969. kao primjer borbe ideja u (trans)nacionalnom kontekstu", *Časopis za suvremenu povijest* 53, br. 3 (2021): 229–230.

5 Boris Kanclajter i Krunoslav Stojaković, „'1968' u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada", u *1968 – Четрдесет година после* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 459.

stvari teže ustaviti i kontrolirati, uvijek je zazivan tek onda kada su se i političke i intelektualne vođe osjećale dovoljno samouvjereno.

Andrew Wachtel iznio je logičnu tezu da je nacionalna kultura preduvjet političke zajednice, da bi potom tvrdio kako se od sredine 1960-ih u Jugoslaviji namjerno nije stvarala jugoslavenska kultura, nego zasebno nacionalne, pa i regionalne kulture.[6] No, to opet nije mogla biti samo stvar namjere, jer koncept namjere sugerira da je moglo biti i drukčije. No, ako je u Jugoslaviji prihvaćeno neminovno postojanje nacija, dapače do kraja 1960-ih odmaklo se i na putu konstituiranja novih nacija (npr. Muslimani), to samo znači da će se te nacije nužno početi ponašati kao i sve druge nacije, dakle kompetitivno, nadmetalački. Ekonomsko natjecanje je nešto što se u čitavom periodu modernosti uzima zdravo za gotovo. No, povijesno gledano, upravo je pojava nacionalizma mase ljudi obvezala na beskonačnu utrku za nacionalni prestiž i time stvorila fenomen ekonomske konkurentnosti, usmjerenosti na ekonomski rast i zapravo „duh kapitalizma". Stoga, iako su te ideje izvorno proizašle iz anglosaksonskog individualističkog nacionalizma s vremenom su postale osnova i za sve kolektivističke nacionalizme i ideologije.[7]

Tzv. socijalističke nacije u tom pogledu nisu bile nikakva iznimka ili stvarnost *sui generis*. S druge strane, možda najjači ideološki element u njima bila je potreba za dokazivanjem vlastite slabosti, ugroženosti i ugnjetenosti. U marksističko-lenjinističkoj teoriji slabost malih naroda prednost je kad žele ostvariti svoje interese. Više-manje sve su jugoslavenske nacije to htjele dokazati, a dvije najveće, Hrvati i Srbi, još ponajviše.

Argument Susan Woodward da se Jugoslavija kasnije nije raspala zbog etničkih mržnji, nego zbog sociopolitičkih i ekonomskih razloga jest čvrst, ali je donekle i redundantan.[8] Jer sociopolitički i ekonomski okvir modernosti jest upravo nacionalistički, a nacionalizam je u slučaju srednjoeuropskih i istočnoeuropskih naroda povijesno bio dominantno etnički i kolektivistički. Ekonomske reforme, nezaposlenost i pritisci internacionalizacije ili globalizacije, koje Woodward opisuje, ne mogu se odvojiti od nacionalizma jer ti procesi često aktiviraju i oblikuju nacionalističke ideologije. U tom kontekstu, ekonomske politike i strukturni izazovi na koje ona ukazuje nisu djelovali samo paralelno s nacionalizmom, već su funkcionirali unutar njegovog formativnog okvira, jačajući kolektivne identitete i težnje koje su na kraju doprinijele raspadu Jugoslavije. Ekonomski izazovi i reforme ne mogu se razumjeti bez razmatranja nacionalizma kao ključnog faktora koji oblikuje političku, društvenu i ekonomsku stvarnost. Nacionalizam nije bio samo posljedica ekonomskih pritisaka, već je bio njihova matrica i pokretač.

---

6 Andrew B. Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford: Stanford University Press, 1998), 184–197.

7 Liah Greenfeld, *The Spirit of Capitalism: Nationalism and Economic Growth* (Cambridge, Massachusets and London, Harvard University Press, 2001), 1, 21–26.

8 Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995), xiv.

Nacionalizam kao temelj socijalizma

Za razumijevanje jugoslavenskog socijalizma važno je najprije postaviti teorijski okvir u kojemu se analiziraju nacionalizam i socijalizam, te osvijetliti njihove složene i nerijetko komplementarne aspekte. Nacionalizam je moderna kultura i simbolički plan moderne stvarnosti, način na koji, htjeli ili ne htjeli, i dalje vidimo i konstruiramo svijet.[9] Također, sve moderne ideologije, od socijalizma i komunizma, preko liberalizma, do fašizma i nacizma proistekle su, i jedino su mogle proisteći, iz ere nacionalizma kao prvog pogleda na svijet koji je suverenitet izmjestio iz Boga, kralja, cara, i preselio ga u Narod, koji je definirao modernu državu kao izraz tog narodnog suvereniteta, i koji ju je učinio sekularnom.[10] Komunizam i socijalizam tako su samo posljedični derivati kolektivističkog tipa nacionalizma. Dapače, budući da sami pojmovi *komunizam* i *socijalizam* imaju genezu u Francuskoj, upravo u ranom periodu razvoja francuskog nacionalizma (18. stoljeće), bili su naprosto korišteni kao sinonimni izrazi za kolektivistički nacionalizam.[11]

Stoga, iako je, konkretno historijski gledano, nacionalizam često bio promatran kao problematičan fenomen unutar socijalističkog konteksta, ovdje polazimo od premise da je pogrešno na nacionalizam i socijalizam gledati kao na međusobno suprotstavljene ideologije.[12]

Kako je to sažeo John Breuilly: „Ideologija također nacionalistima pruža cilj u koji ne vjeruju samo oni sami, već i mnogi drugi, često uključujući i protivnike koji su odgojeni na sličnim intelektualnim pretpostavkama i vrijednostima. U mjeri u kojoj se nacionalistički ciljevi čine relevantnima za interese različitih političkih elita i društvenih klasa, toliko će nacionalistička ideologija biti ojačana načinom na koji članovi tih skupina mogu prihvatiti da su dio nacije".[13] Drugim riječima, svaka moderna ideologija, uključujući socijalizam, može postati gorivo za nacionalizam jer ideologije dijele slične osnovne elemente: kolektivni identitet, zajedničke vrijednosti i ciljeve. Kada ideologija, poput socijalizma, naglašava jedinstvo i borbu za prava, lako se može preoblikovati u nacionalističku priču usmjerenu na zaštitu „naše" nacije od vanjskih prijetnji ili nepravdi. Uloga intelektualaca, odgojenih u okruženju socijalističkih ideala, ilustrativna je jer oni mogu oblikovati nacionali-

9 Liah Greenfeld, *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture* (Oxford: Oneworld Publications, 2006), 204; Liah Greenfeld, *Nationalism: A Short History* (Washington D.C.: Brooking Institution Press, 2019), 19.

10 Greenfeld, *Nationalism: A Short History*, 101.

11 Isto, 88.

12 Martin Mevius, „Reappraising Communism and Nationalism", *Nationalities Papers* 37, no. 4 (2009): 377; Erik Van Ree, „Nationalist Elements in the Work of Marx and Engels: A Critical Survey", *MEGA – Studien* 6, no. 1 (2000): 25–26; Erik Van Ree, *Boundaries of Utopia: Imagining Communism from Plato to Stalin* (London: Routledge, 2015), 10.

13 John Breuilly, *Nationalism and the State* (Manchester: Manchester University Press, 1993), 63–64.

stičku ideologiju tako da je učine prihvatljivom i povezivom s univerzalnim vrijednostima.

Iako su često dolazili u koliziju poput, metaforički rečeno, *oca* (nacionalizam) i *razmetnog sina* (socijalizam), s druge strane mogli su biti komplementarni i na još jedan način. Naime, nacije su se pokazale kao dosad najotpornija forma ljudske zajednice koja reflektira povećanu razinu ljudske djelatnosti (*agency*), što je zapravo i suština modernosti.[14] Ako to prihvatimo, postaje jasnije kako su i intelektualci mogli iskoristiti tu (dvostruku) mogućnost za vlastitu hiperaktivnost, koju je socijalistička ideologija dodatno poticala. Komunizam je na taj način bio ne samo internacionalistički, nego i hipernacionalistički.

Budući da su načela nacionalizma postala osnovom za političke i društvene pokrete koji su težili samoodređenju naroda i kolektivnoj identifikaciji i u Jugoslaviji, nasuprot svoj deklarativnosti, nacionalizam je bio prisutan u svim sferama društvenog života, bez suštinske razlike između nacionalizma izvan i unutar same vladajuće Partije.[15] U Programu SKJ iz 1958. godine jasno je rečeno da jugoslavenstvo nije etničko, nego je to vid „socijalističkog internacionalizma".[16] Partikularni interesi su bili „uvijeni" u marksističku doktrinu, dok je svaka jugoslavenska nacija bila zagledana u sebe i svoj „tragizam".[17] No, to da je svaka nacija bila zagledana u sebe i svoju obespravljenost također se može tumačiti kao refleks dominantne ideologije, jer upravo je u marksističko-lenjinističkoj vizuri bilo važno biti žrtva, slabiji, ugnjetavan. To načelo bilo je proklamirano još 1920. na Drugom kongresu Komunističke internacionale, kada je slogan iz Komunističkog manifesta (1848) „Proleteri svih zemalja, ujedinite se", dopunjen u Lenjinovoj varijanti s „Radnici i ugnjeteni narodi (nacije) svih zemalja, ujedinite se". U takvoj vizuri tri stvari su bile ključne: svijet je bio podijeljen na ugnetenje i tlačiteljske nacije, nacionalni pokreti bili su uvjetovani njihovom revolucionarnom dimenzijom i ugnjetene nacije su morale isticati svoju poziciju slabih kako bi stekle moralno i ideološko pravo na oslobođenje.[18]

U socijalističkoj Jugoslaviji marksističko-lenjinističke postavke o pravu na samoopredjeljenje bile su prilagođene kako bi se legitimiralo federalno uređenje i jednakost naroda. Svaka nacija (Hrvati, Srbi, Slovenci, Albanci, Makedonci itd.) isticala je svoju povijesnu ugnjetenost kako bi

14 Atsuko Ichijo, *Nationalism and Multiple Modernities: Europe and Beyond* (Hampshire: Palgrave Macmilan, 2013), 39.

15 Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja: dva razgovora s Latinkom Perović* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010), 51.

16 Sergej Flere i Rudi Klanjšek, *Da li je Jugoslavija morala da umre* (Beograd: Dan Graf, Danas, 2017), 56.

17 Flere i Klanjšek, *Da li je Jugoslavije morala da umre*, 60.

18 John Riddell, eds., Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress of the Communist International, 1920 (Volume 1) [Lenjinov izvještaj o nacionalnom i kolonijalnom pitanju] (New York: Pathfinder, 1991), 211–213.

opravdala autonomiju i pravo na zaštitu vlastitih interesa unutar zajedničkog socijalističkog okvira. Istovremeno, te su postavke često bile instrumentalizirane u međusobnim sukobima za političku, ekonomsku i kulturnu dominaciju unutar federacije.

Jugoslavenski socijalizam nije mogao, pa ni želio, potpuno nadvladati svoju nacionalističku genezu, jer su nacionalni identiteti i aspiracije bili previše ukorijenjeni u kolektivnu svijest naroda federacije. To je zakonomjerno moralo dovoditi do divergencija, pa i sukoba interesa. Ako je nacionalizam kao okvir moderne svijesti najviše doprinio kapitalističkom pogledu na svijet, onda je, s druge strane, nemoguće odvojiti povijesni komunizam od kompeticije s kapitalizmom i u 19. stoljeću već etabliranim kapitalističkim silama, dok tek kasnije može uslijediti prevladavanje kapitalizma.[19] S druge strane, odnos kompetitivnosti nije isključen ni između socijalističkih nacija i država, pogotovo u uvjetima njihova neravnomjernog (ekonomskog) razvoja i napretka.

Ta svijest se u socijalističkoj Jugoslaviji, u čitavom poslijeratnom periodu, razvijala postupno, dobivši širi zamah tek 1960-ih. U prvoj polovini 1960-ih, tada još uvijek po književnim časopisima i novinama, raspravljaju uglavnom Srbija i Slovenija, točnije njihovi intelektualci. Tako je primjerice 1956. Zoran Mišić („integralna jugoslavenska kultura") vodio polemiku s Dragom Šegom („internacionalizam nije ograničen samo na Jugoslaviju"), a 1961. odvila se puno poznatija polemika između Dobrice Ćosića („jugoslavenski kriteriji u kulturi") i Dušana Pirjevca („afirmacija i procvat nacija do iscrpljenja svog bića").[20]

Hrvatska se intelektualna javnost budi tek nakon ili uoči pada Aleksandra Rankovića u srpnju 1966. Indikativan je slučaj Matice hrvatske unutar koje u ljeto 1966. upravo komunistički aktiv postavlja/ponovno otvara i reaktualizira nacionalno pitanje.[21] Doduše, tada još uvijek stidljivo, da bi se ono u narednom periodu razvijalo i zaoštravalo u uzajamnoj povratno-posvojnoj dinamici između službenih partijskih i državnih struktura, kulturnih organizacija, intelektualnih kružoka i javnosti.

Taj proces posebno je ubrzanje dobio krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, kada su intelektualci postali glasniji i naizgled samostalniji u arti-

---

19 Socijalisti su vjerovali da bi usvajanjem socijalizma njihove zemlje stekle prednost nad drugima, smatrajući ga superiornim sustavom. Kršćanski socijalist Gerrard Winstanley prvi je istaknuo da bi Engleska trebala uspostaviti zajednicu dobara (*community of goods*) radi globalne dominacije. Francuski (proto)komunisti, poput Mablyja i Dézamyja, vidjeli su komunizam kao sredstvo vojne moći. Marx i Engels smatrali su da bi komunistička revolucija obnovila Njemačku i potkopala britansku ekonomsku nadmoć. Lassalle, Dühring i Vollmar tvrdili su da bi socijalizam Njemačkoj donio prednost na svjetskom tržištu, dok je Lenjin radikalno zagovarao da će socijalistička ekonomija brzo pretvoriti Rusiju u globalnu silu. Usp. Van Ree, *Boundaries of Utopia*, 193.

20 Flere i Klanjšek, *Da li je Jugoslavija morala da umre*, 50–52.

21 Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond Matice hrvatske (1567), kut 171, Nacionalno pitanje u Hrvatskoj i odnos Matice hrvatske prema njemu.

kuliranju stavova i vrijednosti koje su smatrali važnima, a koji su se često odnosili na revitalizaciju nacionalnih ideja i sadržaja. Posebno je u ožujku 1967. odjeknula „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika" iza koje je stalo 18 hrvatskih znanstvenih i kulturnih institucija. Takav institucionalni bedem bio je krajnji ishod želje i potrebe hrvatskih intelektualaca, u ovom slučaju jezikoslovaca i pisaca, da se borba za jezik, uopće za vlastite interese, prebaci na institucionalno polje, dakle da se ne odlučuje po principu majoriteta, da ne odlučuju „ni dogovori ni glasanja".[22] To je bilo u skladu sa socijalističkom ideologijom prema kojoj se slabijega, onoga tko je u manjinskoj poziciji mora zaštiti bezuvjetno, bez izlaganja bilo kakvoj majorizaciji. Paradoks je nastao onda kada se pokazalo da u Jugoslaviji zapravo svaka nacija sebe vidi kao manjinsku.[23] Tako je socijalizam sve više služio kao sredstvo za ostvarenje nacionalnih ciljeva, a ne obrnuto.

Intelektualci kao graditelji nacije i/ili socijalizma

Intelektualci, dakle, kao svojevrsni dežurni mislioci u društvu, oduvijek govore i o temama za koje nisu usko stručni ili specijalizirani. Javnost ipak investira veće povjerenje u njihovo mišljenje. Pretpostavlja se da oni, kad iznose mišljenje, polaze od kritičkog mišljenja i dovođenja u pitanje dominantnih narativa, sistema, pojedinaca itd. Također, da su te svoje stavove spremni braniti i po cijenu vlastite žrtve. S druge strane, intelektualci nisu samo kritičari, nego mogu biti i promotori, čak apologeti, određenih ideja i ideologija. U svakom slučaju, intelektualaca nema bez društva i kulture. Budući da je osnovni društveni i kulturni okvir modernosti upravo nacionalizam,[24] i uloga intelektualaca izvan nacije, koliko god tu naciju nastojali prevladati, praktički je nezamisliva.

Uloga intelektualaca kao *graditelja nacije* često se očituje kroz sudjelovanje u nacionalnim pokretima, formuliranju ideologija i aktivnom sudjelovanju u društvenim promjenama. U Jugoslaviji 1960-ih, intelektualci su bili ključni nositelji socijalističke ideologije, ali istovremeno su prepoznali važnost očuvanja, pa i osnaživanja, nacionalnih identiteta. No, ako prihvatimo kako je nacionalizam, prije svega, politički projekt koji se bavi pitanjem državne moći,[25] onda je i u jugoslavenskom kontekstu bilo neizbježno da se on, makar se primarno ohrabrio i javio u polju kulture ili ekonomije, pretoči na

---

22 Слободан П. Селинић, *Србија и језички сукоб у Југославији 1967* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2017), 68–69.

23 Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla* (Zagreb, Beograd: Prometej, Samizdat B92, 2003), 15.

24 Naime, bez povijesne ideje nacije kao zajednice međusobno ravnopravnih pojedinaca niti jedna moderna ideologija ne bi imala pretpostavke za svoj nastanak. To vrijedi beziznimno za sve moderne ideologije, od klasičnog liberalizma preko socijalizma i komunizma do nacifašiz(a)ma itd.

25 Breuilly, *Nationalism and the State,* 1–2.

polje politike, doslovno u područje političkog odlučivanja, dakle da naposljetku želi zadrijeti u sama kadrovska pitanja. Time je sukob s kadrovskom strukturom na vlasti bio neminovan.

Kolizija je nastala kada su intelektualci, kao neformalna zajednica, ali još više unutar nekih institucija poput Matice hrvatske, Društva književnika ili nekih novinskih kuća poput *Vjesnika* počeli poluautonomno provoditi svoju agendu, zadirući podjednako i u kulturu i u ekonomiju koje su za hrvatski nacionalni pokret bile podjednako važne.[26] Sve su te institucije bile svojevrsne košnice u kojima su intelektualci poput pčela radilica prihvatili logiku koju su naučili od same Partije: da budu idejna avangarda, da usmjeravaju, prosvjećuju, educiraju. Partija dugoročno nije mogla dopustiti da je te poluformalne grupe tuku na njenom (idejnom) terenu. Uostalom, i jedni i drugi znali su da se iza proklamacija o idejnoj borbi u pozadini vodi najklasičnija borba za vlast, za moć, a nje nema bez države, vojske, policije, tajne policije itd.

U Jugoslaviji intelektualci su služili kao svojevrsni most između socijalističkih ideala internacionalizma i realnosti nacionalnih identiteta unutar federacije. S jedne strane, oni su podržavali partijske napore u izgradnji „jugoslavenskog (socijalističkog) identiteta", dok su s druge strane djelovali kao kritičari, osporavajući partijsko monopoliziranje ideološkog prostora i nedostatak političke pluralnosti. Njihov položaj bio je dvosmislen – težili su očuvanju autonomije kulturnog polja, a istovremeno su sudjelovali u političkom životu, kako bi utjecali na smjer socijalističkog razvoja.

Kao što je Anthony D. Smith primijetio, intelektualci se često nalaze uhvaćeni između tradicionalističkih, asimilacionističkih i reformističkih pristupa u odnosu na uspostavu moderne „znanstvene države", a u opreci prema predmodernoj državi utemeljenoj na religioznom autoritetu.[27] No, i socijalistička Jugoslavija se može shvatiti kao država koja je funkcionirala kao historijsko-ideološki mikrokozmos, sa svojom pretpoviješću, s vlastitim početkom, nultom godinom (eventualno nekoliko nultih godina; 1919. i osnivanje KPJ, 1937. i dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije, 1941. i početak Narodnooslobodilačke borbe i revolucije, 1945. i pobjeda u ratu, 1948. i raskid sa Staljinom itd.), vlastitim neosakralnim i neoreligioznim autoritetima, novokonstruiranom tradicijom, elitama, narodima, klasom, društvenim sistemom, ulogom u svjetskoj politici i podjeli rada. Iako gotovo ništa od toga nije bilo bez presedana i bez kontinuiteta, željelo se ostaviti dojam da je nova era zapravo jedina moguća, „najbolji od svih mogućih svjetova" (Leibniz) ili u Krležinoj parafrazi „socijalizam nije program nego historija koja se ostvaruje" (intervju za *Politiku*, 1–3. siječnja/januara 1967).[28] Zato su već 1960-ih jugo-

[26] Audrey Budding, *Srpski intelektualci i nacionalno pitanje 1961–1991* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2004), 74–76.

[27] Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* (New York: Holmes and Meier Pub, 1983), 241–243.

[28] Meri Štajduhar, „Intervjui", u *Krležijana 1 (A–LJ)*, ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski Zavod „Miroslav Krleža", 1993), 368.

slavenski tradicionalisti, zapravo oni koji su branili nasljeđe 1940-ih, ili čak ranije, predratne, predrevolucionarne faze. No, oni se ne bi mogli smatrati pravim tradicionalistima, jer nipošto nisu bili za puki *status quo*. Tzv. partizanska generacija političara (Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić itd.) bila je zapravo inicijator političkih, društvenih i ekonomskih reformi 1960-ih godina. I oni, i nova politička i intelektualna generacija koja se ubrzano pomaljala ispod njihova šinjela, htjeli su biti reformatori. Jedni su se više nadali „nacionalizmu s ljudskim likom", nekoj varijaciji ranije proklamiranog „bratstva i jedinstva", dok su drugi više maštali o „humanom, demokratskom socijalizmu" pri čemu su se i jedni i drugi nadali da će nacionalno (ili nacionalističko) u svojim krajnjim konzekvencama ipak moći biti ukroćeno. Prvi su možda više računali na povijesno iskustvo, strah od ponovnih sukoba, ratova, genocida, a drugi na ideološko kroćenje, uvjerenje da će socijalizam, odnosno samoupravni socijalizam u jugoslavenskoj varijanti, s vremenom razriješiti sva protuslovlja, pa i ona međunacionalna.

No, jugoslavenska *religija* nikad nije bila samo socijalistička, nego se odnosila upravo na osjetljivo nastojanje balansiranja socijalizma i nacionaliz(a)ma. Primjenjujući Smithovu shemu, reformisti pak, imaju najteži zadatak. Oni koji su rasli i u tradicionalizmu i u modernosti neće se međusobno složiti oko toga kako reformirati vladajuću *religiju* (u ovom slučaju kohabitaciju nacionalizma i socijalizma). Naposljetku, borba za reformu socijalizma sve više se pretvarala u borbu za reformu one geneze iz koje je socijalizam i nastao, a to je nacionalizam. Pitanje (re)definiranja, kasnije će se pokazati i opstanka, Jugoslavije naposljetku je bilo više pitanje „nacionalizma (a ne socijalizma) s ljudskim likom". No, želja da se reformira nacionalistički referentni oblik značiti će udubljivanje u taj isti pogled na svijet, tradicionalni, i sa sve većim poniranjem u tu perspektivu bit će sve teže podrivati ga. Tako su na kraju svi akteri, koji su se nominalno odricali „nacionalizma" kao kakve kontaminirane riječi, zapravo i sami bili – nacionalisti.

Smith zaključuje: „Nacionalizam se rađa među inteligencijom, kada mesijanski 'asimilacionisti', pokušaju realizirati njihove prijašnje vizije prisvajajući etničko rješenje defenzivnih reformista".[29]

Iako u drugoj Jugoslaviji nije bilo ni klasičnih „mesijanskih asimilacionista" koji bi težili stvaranju jedinstvene jugoslavenske nacije, Tito je svejedno igrao ulogu svojevrsnog Mesije socijalističkog bratstva i jedinstva. S druge strane, možemo reći da su postojale dvije vrste reformista: ofenzivni, koji su zagovarali snažniju decentralizaciju i federalizaciju, i defenzivni, koji su nastojali očuvati centraliziranu strukturu, pravdajući povremene ustupke nacionalnim interesima republika. S druge strane, čak i oni mlađi i liberalniji pripadnici političke nomenklature (poput Marka Nikezića ili Latinke Perović) definirali su se kao „revolucionarni demokrati", pri čemu se ovo „revolucionarni" moglo čitati kao želju za konzerviranjem dijela (pred)revolucionar-

[29] Smith, *Theories of Nationalism*, 255.

ne epohe i tradicije starije generacije, dok je ovo „demokratski" izražavalo želju za promjenom i evolucijom.[30] Kako bilo, takva sve više ambivalentna pozicija u odnosu na dominantnu ideologiju jačala je i svijest da nacionalizam nije tek neka ideološka alternativa nego više svojevrsna „dijagonala koja seče kroz sve naše socijalne probleme" (Nikezić).[31]

Tako se i Smithova teorija o nacionalizmu među inteligencijom može povezati s jugoslavenskim intelektualcima, koji su u okviru reformističkih pokušaja često artikulirali etničke i nacionalne zahtjeve, koristeći socijalistički okvir kao legitimacijski mehanizam.

Nudi li intelektualna elita alternativu?

Intelektualci su se nadali da će moći djelovati kao „lojalna opozicija" unutar režima, dok se istovremeno režim nadao da će intelektualci moći istovremeno ostati i korisni kritički mislioci, ali i lojalni komunisti. Sami vlastodršci imali su djelomično uprošćen odnos spram inteligencije. Kako je u zatvorenim razgovorima govorio i sam Tito: „O inteligenciji nikad nisam voleo da govorim. Znam da je inteligencija deo naroda. Radnik postaje tehničar, tehničar postaje intelektualac".[32] No nikad nije bilo sumnje da Savez komunista suštinski mora usmjeravati tokove i u kulturi, čak i kad se doima da on nije direktni nositelj tih tokova nego su to slobodnomisleći intelektualci i umjetnici.

Unatoč ulozi intelektualaca kao nositelja ideja i reformi, njihova pozicija unutar socijalističkog sustava često je bila izazovna. Povremeno su bili gurani prema ulozi kritičara sustava zbog idiosinkratskih, a kasnije i represivnih reakcija vlasti na njihove pokušaje političkog angažmana. Pierre Bourdieu opisuje intelektualce kao aktere koji balansiraju između autonomije i intervencije u političkom životu.[33] U Jugoslaviji prema tom izazovnom balansiranju gurala ih je i partijska politika koja ih je istovremeno htjela i mobilizirati i kontrolirati, ne uviđajući duboku protuslovnost takvih nastojanja.

Oni su se pak vodili neslužbenom doktrinom, kako put do odgovarajućeg društvenog uređenja mora biti putem javnog mišljenja poguran u javnoj sferi, onakvoj kakvom ju je tih 1960-ih godina otprilike definirao Jürgen Habermas, kada će politika usmjerena kolektivnom voljom, a koju oblikuju intelektualci, biti vodič prema društvu u kojem će pojedinci (ali i narodi) ostvariti svoja prava i autonomiju.[34]

---

30 Marino Badurina, „Who Were the Liberals and Conservatives in Yugoslavia in the Late 1960s and Early 1970s? Conflict between Centrist Factions", *Philosophy and Society* 34, no. 4 (2023): 577.

31 Badurina, „Who Were the Liberals and Conservatives in Yugoslavia", 578.

32 Добрица Ћосић, *Књиīа о Тиīу* (Београд: Лагуна, 2023), 96.

33 David L. Swartz, „From Critical Sociology to Public Intellectuals: Pierre Bourdieu and Politics", *Theory and Society* 32, no. 5/6 (2003): 808–809.

34 Jürgen Habermas, *Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge Massachusets: The MIT Press, 1991), 30–31.

Nacionalni intelektualci bili su, dakle, najbolji učenici (novo)marksističkih učitelja, pa i same Partije koja nominalno nikad nije odustala od *đilasovskog* ideala o idejnoj avangardi koja se s administrativne prebacuje na idejnu i agitacijsku ulogu, te koja naposljetku „odumire" kao i država.[35]

No, baš zbog toga Partija nije mogla abdicirati od vlastite uloge „kolektivnog intelektualca" i prihvatiti dualnu moć s drugim idejnim centrima. Stoga u socijalističkom društvu intelektualci i vladajuća Partija kao da su bili u trajnom „dijalogu gluhih".

Intelektualci su se suočavali s ograničenom slobodom izražavanja i pritiscima od strane partijskih vlasti. Doduše, ti intelektualci mogli su i fingirati autonomiju, ostajući formalno odvojeni od politike, dok zapravo interveniraju u političke procese. U Jugoslaviji ta ambivalentnost intelektualaca dolazila je do izražaja kroz slučajeve poput Matice hrvatske, najstarije hrvatske kulturne institucije koja je dugo vremena zadržavala svoj prestižni status, a gdje je okupljena intelektualna elita koristila svoje pozicije kako bi, na jedan način, podržala nacionalističke aspiracije, dok je formalno i dalje bila unutar okvira socijalističkog sistema.

Opća je ocjena da se u Hrvatskoj između X. sjednice CK SKH (početak 1970.) i štrajka studenata (studeni 1971.) masovni pokret otrgnuo partijskoj kontroli, dok je sama Matica hrvatska tijekom 1971. godine narasla od 2.300 na 41.000 članova.[36] To je donekle iznenadilo i samu Maticu koja je uvijek ostala ambivalentna spram svog statusa i uopće želje da bude masovna organizacija. Još početkom 1970. jedni su govorili da „Matica hrvatska nije masovna kulturna organizacija niti će to biti",[37] dok su čak i oni ambiciozniji iznosili projekcije kako bi bilo dobro „ako bismo imali 10.000 članova-radnika".[38] Može se stoga reći da se taj isti nacionalni pokret otrgao kontroli i same Matice.

Kako je krajem 1960-ih i posebno početkom 1970-ih ona postajala sve masovnija i moćnija organizacija (zapravo u vječnoj dilemi da li da se samodefinira kao organizacija ili institucija), tako se javljao i paralelni oprez i potreba da bude obezličena, bez svog unisonog stava, već da samo pojedinci u njoj imaju svoj stav za koji Matica ne može kolektivno odgovarati. No, bila je ta pozicija arbitrarno postavljena. Drugim riječima, kada je djelovalo da su ideje diseminirane po njenim publikacijama u naletu, onda vodstvu Matice nije smetalo da budu percipirane kao opće, kolektivne, one iza kojih stoji čitava struktura, većina društva, uostalom i sama nacija. No, ako bi te ideje bile

---

35 Александар В. Милетић, *Сарадник, йроШивник, нейријаШељ: идеолошко-йолиШичко деловање Милована Ђиласа 1945–1954* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2023), 491.

36 Budding, *Srpski intelektualci i nacionalno pitanje*, 76.

37 HDA, 1567, kut. 56, II/44, Stenografski zapisnik sa sastanka Glavnog odbora Matice hrvatske, 21. 2. 1970.

38 HDA, 1567, kut. 56, II/64-65, Stenografski zapisnik sa sastanka Glavnog odbora Matice hrvatske, 21. 2. 1970.

ugrožene, dovedene u pitanje kroz neku novu konstelaciju snaga, onda se od njih moguće ograditi kao od pojedinačnih, individualnih, koje nisu dio nekog sistema, zavjere, urote itd. Naravno da je tadašnja politička kasta prozrela i razumjela tu dvostruku igru. No, val represije koji je uslijedio, konkretno u Hrvatskoj nakon 1971., zapravo je bio odlučujuće konstituirajući za samopoimanje onog kritičkog dijela hrvatskih intelektualaca koji se našao pod udarom represije. Tako je politički establišment smijenjenim, osuđenim i zatvorenim intelektualcima omogućio novu strukturu, praktički zaokruživši njihov identitet. Ranije su vrijedili oni stavovi i ideje koji su se mogli naći na stranicama novina i časopisa, izgovorene na plenumima, tribinama i skupovima, pa i u neformalnim kavanskim razgovorima. Sada su u vrijednost za sebe pretvoreni oni stavovi i ideje zbog kojih se odlazilo u zatvore.

Budući da u jednom društvu uvijek ima više knjiga i časopisa nego što ima zatvora, zatvorsko iskustvo je, po prirodi stvari, homogenizirajuće i esencijalizirajuće. Dapače, duljina zatvorskog staža postala je stvar prestiža, surevnjivosti, primjerice između studentskih vođa Ivana Zvonimira Čička i Dražena Budiše,[39] a oni koji su zatvorske kazne izbjegli (poput Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala) kasnije će, uoči tranzicije i tzv. demokratskih promjena krajem 1980-ih, sa zaostatkom i manjkom simboličnog kapitala ulaziti u slobodnu političku utakmicu.[40]

Iako su intelektualci predstavljeni kao alternativa partijskom jednoumlju, njihova uloga nije uvijek bila autentična. Reakcije vlasti često su ih gurale prema poziciji opozicije, ali istovremeno su im vlasti omogućile stvaranje struktura unutar kojih su mogli dalje djelovati. Intelektualci su posredovali između najviših ideja i njihove socijalne primjene, ali su te ideje rijetko bile njihove vlastite.[41] Tako su intelektualci postali neka vrsta lažne alternative, bez stvarne političke moći da izazovu temeljite promjene.[42]

Naposljetku, kroz ovu temu i aktivnost intelektualaca otvara se i najšire historiografsko pitanje – pitanje promjene u povijesti. Jesu li za promjene uvijek zaslužni sudionici vremena ili promjene nastupaju i neovisno o svemu što pojedinci i grupe poduzimaju? Možemo li prihvatiti da je promjena uvijek mogućnost, ali da se događa poput neke vrste mutacije, čiji se smjer, kako u prirodi, tako u društvu i povijesti nikad ne može sa sigurnošću pred-

---

39 Ivica Marković, „Čičak je na Budišu bio ljubomoran jer je dobio četiri godine zatvora, a on tri. Čitavih 50 godina se nisu pomirili", *Slobodna Dalmacija*, pristupljeno 11. 11. 2024, https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/cicak-je-na-budisu-bio-ljubomoran-jer-je-dobio-cetiri-godine-zatvora-a-on-tri-citavih-50-godina-se-nisu-pomirili-1432366

40 Marino Badurina, „Gdje su Savka i Tripalo bili '89?", u *Raspad Jugoslavije početkom 1990-ih godina: kontekst, posljedice, iskustva. Peti „History Fest" 2021*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021), 71–72.

41 Ozren Žunec, „Intelektualci: humanistička tradicija protiv demokracije", *Erasmus: Časopis za kulturu demokracije* 1, br. 1 (1993): 21.

42 Петар Ристановић, *Илузија моћи: срйски крийички инйелекйуалци и илузија моћи* (Београд: Фондација Александра Невског, Принцип ИП 2020), 10.

vidjeti niti se na njega može presudno utjecati.[43] Ako je tako, onda se svi sudionici povijesnog kretanja samo brže ili sporije ukrcavaju u vlak promjena, ali ne mogu tvrditi da ga pokreću, niti da znaju kamo u konačnici ide.

Zaključak

Odnos između nacionalizma i socijalizma u Jugoslaviji 1960-ih bio je duboko isprepleten i pun naizglednih paradoksa. Jugoslavenski model socijalizma pokušao je sintetizirati nadnacionalne socijalističke ideale s nacionalnim aspiracijama, ali je ta sinteza bila inherentno nestabilna. Socijalistički projekt, koji je težio stvaranju bratstva i jedinstva među narodima federacije, istovremeno je morao priznati i održavati specifične nacionalne identitete. Ova dinamika rezultirala je stalnim napetostima između univerzalnih socijalističkih ciljeva i partikularnih nacionalističkih težnji. Pokušaji integracije često su se pretvarali u instrumente za jačanje nacionalnih identiteta, umjesto da ih potisnu ili nadvladaju.

Intelektualci su, kroz literarnu i publicističku (hiper)produkciju tih godina, počeli igrati važnu ulogu u tim procesima. Kao nositelji ideja i ideološki posrednici, djelovali su na razmeđi između teorije i prakse, kritizirajući sustav dok su istovremeno pokušavali ponuditi vizije reformi. Međutim, njihova pozicija kao alternativne političke snage bila je ograničena. Reakcije vlasti i establišmenta prema njima igrale su ključnu ulogu u oblikovanju njihovog identiteta. Bio je to još jedan dokaz kako se identitet konstruira kroz vanjske utjecaje i konflikte. Vlast, kroz represiju, pohvale ili marginalizaciju, definirala je intelektualce kao opasne, korisne ili marginalne, čime su oni internalizirali te reakcije i gradili svoj identitet u odnosu na njih.

Unatoč pokušajima da se usprotive establišmentu ili promoviraju socijalne i nacionalne vrijednosti, intelektualci su u jugoslavenskom socijalizmu ostali zarobljeni unutar istog misaonog okvira. Njihovi pokušaji izazivanja sustava korištenjem njegovih vlastitih alata – jezika ideologije i intelektualnih koncepata – dodatno su ih vezali za konstrukciju identiteta unutar sustava. Tako je čak i njihova pobuna bila samo reakcija na ono što su percipirali kao autoritet ili ugnjetavanje, a ne izraz istinske slobode ili individualnosti. Njihova kritika često je bila usmjerena na simptome, dok je sama struktura sustava ostajala netaknuta.

Ova analiza ukazuje na važnost dubljeg razumijevanja složenih odnosa između nacionalizma i socijalizma, kao i uloge intelektualaca u oblikovanju političkih ideja i povijesnih procesa. Jugoslavenski intelektualci, iako ambiciozni u svojim namjerama, nisu uspjeli postići značajniju autonomiju ili transformirati sustav iznutra. Njihova pozicija unutar političkog prostora federacije bila je sputana unutarnjim i vanjskim faktorima, uklju-

[43] „Outline of A Future Science of Humanity", Liah Greenfeld, datum pristupa 29. 10. 2024. https://liahgreenfeld.com/category/social-science/.

čujući kontrolu vlasti, strukturalne prepreke i vlastitu ovisnost o ideološkom okviru socijalizma.

Posebno je zanimljivo kako su intelektualci često reproducirali iste obrasce moći i kontrole koje su nastojali kritizirati. Njihova uloga kao posrednika između socijalizma i nacionalizma bila je ključna, ali u konačnici ambivalentna. S jedne strane, artikulirali su zahtjeve za promjenama i ukazivali na nedostatke sustava, dok su s druge strane doprinosili legitimaciji postojećeg poretka koristeći njegov jezik i instrumente. Ovo paradoksalno djelovanje otkriva duboku ovisnost intelektualaca o strukturama koje su pokušavali nadvladati.

Zaključno, odnos između nacionalizma i socijalizma u Jugoslaviji, kao i uloga intelektualaca u tom procesu, ilustrira složenost političkih i ideoloških interakcija u multinacionalnim državama. Ova analiza ostavlja nas s važnim pitanjima o mogućnostima reformi i transformacija unutar ideoloških sustava koji nastoje balansirati univerzalizam i partikularizam. Istodobno, ukazuje na nužnost istraživanja uloge intelektualaca u oblikovanju povijesnih procesa, kao i na njihov kapacitet – ili nedostatak istog – za generiranje stvarnih društvenih promjena.

Spisak referenci

Arhivi

- Hrvatski državni arhiv. Fond 1567, Matica hrvatska

Tisak

- *Slobodna Dalmacija* (2024)

Literatura

- Badurina, Marino. „Javna polemika Stipe Šuvara i Šime Đodana iz 1969. kao primjer borbe ideja u (trans)nacionalnom kontekstu". *Časopis za suvremenu povijest* 53, br. 3 (2021): 823–850. DOI: 10.22586/csp.v53i3.18614
- Badurina, Marino. „Gdje su Savka i Tripalo bili '89?". U *Raspad Jugoslavije početkom 1990-ih godina: kontekst, posljedice, iskustva*, uredio Husnija Kamberović, 65–92. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021.
- Badurina, Marino. „Who Were the Liberals and Conservatives in Yugoslavia in the Late 1960s and Early 1970s? Conflict between Centrist Factions". *Philosophy and Society* 34, no. 4 (2023): 571–590. DOI: 10.2298/FID2304571B.
- Breuilly, John. *Nationalism and the State*. 2nd ed. Manchester: Manchester University Press, 1993.
- Budding, Audrey. *Srpski intelektualci i nacionalno pitanje 1961–1991*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2004.
- Ćosić, Dobrica. *Knjiga o Titu*. Beograd: Laguna, 2023. (Cyrillic)
- Flere, Sergej, i Rudi Klanjšek. *Da li je Jugoslavija morala da umre*. Beograd: Dan Graf, Danas, 2017.

- Greenfeld, Liah. *The Spirit of Capitalism: Nationalism and Economic Growth.* Cambridge, Massachusets and London: Harvard University Press, 2001.
- Greenfeld, Liah. *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture*. Oxford: Oneworld Publications, 2006.
- Greenfeld, Liah. *Nationalism: A Short History*. Washington D.C.: Brooking Institution Press, 2019.
- Greenfeld, Liah. „Outline of A Future Science of Humanity". Accessed October 29, 2024. https://liahgreenfeld.com/category/social-science/.
- Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1991.
- Hayek, Friedrich A. „The Intellectuals and Socialism". *University of Chicago Law Review* 16 no. 3 (1949): 417–433.
- Ichijo, Atsuko. *Nationalism and Multiple Modernities: Europe and Beyond*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.
- Janković, Branimir. „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji". In *Intelektualna historija,* uredio Branimir Janković, 11–77. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; FF Press, 2013.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija država koja je odumrla*. Zagreb, Beograd: Prometej, Samizdat B92, 2003.
- Kanclajter, Boris, i Krunoslav Stojaković. „'1968' u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada. U *1968 – Četrdeset godina posle. Zbornik radova*, 453–480. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
- Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Ljevak, 2012.
- Mevius, Martin. „Reappraising Communism and Nationalism". *Nationalities Papers* 37, no. 4 (2009): 377–400. DOI: 10.1080/00905990902985637.
- Miletić, Aleksandar V. *Saradnik, protivnik, neprijatelj: ideološko-političko delovanje Milovana Đilasa 1945–1954*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023. (Cyrillic)
- Milosavljević, Olivera. *Činjenice i tumačenja: dva razgovora s Latinkom Perović*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010.
- Riddell, John, eds. *Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress of the Communist International, 1920 (Volume 1).* New York: Pathfinder, 1991.
- Ristanović, Petar. *Iluzija moći: srpski kritički intelektualci i iluzija moći*. Beograd: Fondacija Aleksandra Nevskog, IP princip, 2020.
- Selinić, Slobodan. *Srbija i jezički sukob u Jugoslaviji 1967*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2017. (Cyrillic)
- Smith, Anthony D. *Theories of Nationalism*. 2nd ed. New York: Holmes and Meier Pub, 1983.
- Swartz, David L. „From Critical Sociology to Public Intellectuals: Pierre Bourdieu and Politics". *Theory and Society* 32, no. 5/6 (2003): 791–823. DOI: 10.1023/B:RYSO.0000004956.34253.fb.
- Štajduhar, Meri. „Intervjui". In *Krležijana 1 (A–LJ)*, uredio Velimir Visković, 366–372. Zagreb: Leksikografski Zavod „Miroslav Krleža", 1993.

- Van Ree, Erik. „Nationalist Elements in the Work of Marx and Engels: A Critical Survey". *MEGA – Studien* 6, no. 1 (2000): 25–49.
- Van Ree, Erik. *Boundaries of Utopia: Imagining Communism from Plato to Stalin*. London: Routledge, 2015.
- Wachtel, Andrew B. *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995.
- Zubak, Marko. „The Croatian Spring 1967–1971: Testing the Pitfalls of the Croatian Historiography and Beyond". *East Central Europe* 32, no. 1–2 (2005): 191–226.
- Zubak, Marko. „The Yugoslav Youth Press (1968–1980): Student Movements, Subcultures and Communist Alternative Media". PhD diss., Central European University Budapest, 2013.
- Žunec, Ozren. „Intelektualci: humanistička tradicija protiv demokracije". *Erasmus: Časopis za kulturu demokracije* 1, br. 1 (1993): 20–29.

Summary

Marino Badurina

Nationalism and Socialism in Yugoslavia in the Late 1960s and Early 1970s: The Dynamics of the Relationship Between the Party and Intellectuals

Abstract: This paper examines the complex relationship between the League of Communists of Yugoslavia (the Party) and intellectuals in Yugoslavia during the late 1960s and early 1970s, with a focus on the interplay between nationalism and socialism. Although Yugoslav socialism was officially internationalist in its outlook, actually it had its roots in nationalism, which contributed to its enduring ideological duality. The Party sought to synthesize universal socialist ideals with specific national identities, while intellectuals simultaneously promoted socialist values and articulated national aspirations, often framed within socialist rhetoric. Their role was ambivalent: they criticized the Party's monopoly on power yet frequently remained within the same ideological framework. The paper concludes that this relationship, marked by conflicts and mutual influences, demonstrates that nationalism was not merely an obstacle to socialism but its very foundation, shaping Yugoslavia's political and social processes in a lasting way.

Keywords: Yugoslavia, intellectuals, Party, nationalism, socialism

This paper delves into the complex relationship between the League of Communists of Yugoslavia (the Party) and intellectuals during the late 1960s and early 1970s, with a particular focus on the interplay between nationalism and socialism. While Yugoslav socialism outwardly championed the ideals of internationalism and unity, it was inherently rooted in nationa-

lism, which shaped its ideological framework and political praxis. This paradox created ongoing tensions as the Party attempted to balance universal socialist ideals with the distinct national identities of Yugoslavia's constituent peoples.

Intellectuals occupied a critical yet ambivalent role within this dynamic. On one hand, they aligned with the Party's vision of socialist progress and unity; on the other, they articulated national aspirations, often cloaked in socialist rhetoric, which challenged the Party's central authority. Events such as the 1967 Declaration on the Name and Status of the Croatian Literary Language highlight this tension, revealing how national movements utilized socialist frameworks to legitimize their demands.

The Party viewed intellectuals as ideological pioneers but also sought to control and co-opt them to preserve its dominance. In response, intellectuals used their semi-autonomous platforms to critique the Party, focusing on issues such as the lack of political pluralism and democratic reforms. However, their critiques seldom transcended the ideological bounds of socialism, limiting their capacity to propose systemic alternatives.

This study argues that the intellectuals' position was marked by dual dependency: their reliance on the socialist framework to voice national concerns and their inability to challenge the foundational interplay between nationalism and socialism. The Party's attempts to suppress or incorporate intellectual dissent further shaped their identity and role in Yugoslav society.

Ultimately, the paper concludes that the interdependence of nationalism and socialism not only defined the political and ideological struggles of this era but also underscored the intellectuals' constrained ability to enact meaningful change.

UDK: 338.1(497.13)"195/198"(093)
658.115:678(497.13)"1957/..."(093)

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.smo.259-278

Ivan SMOLJAN
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ivan.smoljan@gmail.com
ORCID: 0009-0007-9116-9029

Istraplastika – prilog poznavanju gospodarske povijesti središnje Istre u socijalističkoj Jugoslaviji (od kraja 1950-ih do 1980.)

Apstrakt: Članak prati razvoj *Istraplastike*, jedne od tvornica koje su djelovale u Pazinu u razdoblju socijalizma. U radu se najveća pozornost posvećuje ranom razdoblju postojanja poduzeća, od osnivanja 1957. godine, preko početnih poteškoća s kojima se kolektiv susreće, do prvih širenja i, kako se pokazalo, početnih traženja svog mjesta na tržištu 1959. godine, pa do velike ekspanzije 1970-ih koja je rezultirala uvrštavanjem *Istraplastike* među najveće proizvođače kombiniranih ambalaža za prehrambene proizvode u Jugoslaviji. Prikazan je i rani utjecaj tvornice na svakodnevicu Pazinaca, te se analizira nabava prvih strojeva za rad iz ratnih reparacija od Mađarske. Rad ima za cilj osvijetliti segmente iz novije gospodarske povijesti središnje Istre, koja u razdoblje jugoslavenskog socijalizma ulazi kao izraženo poljoprivredno područje, da bi se potom pretvorila u jedan od industrijskih centara Istre, s poduzećima koja su uvelike utjecala na modernizacijske procese u središnjoj Istri. Ova analiza slučaja poduzeća koje ne spada u red velikih jugoslavenskih poduzeća dobro oslikava poslijeratni razvoj socijalističke Jugoslavije u nizu pitanja poput teških početaka, industrijalizacije, reparacija, rađanja potrošačkog društva, velikog razvoja sedamdesetih, pa do krize osamdesetih.

Ključne riječi: *Istraplastika*, industrija, Istra, Jugoslavija, socijalizam, mikrohistorija, prerada plastike, ratne reparacije, svakodnevica, gospodarski razvoj

Uvod

Rad je nastao u sklopu istraživanja za doktorsku disertaciju u kojoj se bavim modernizacijom Pazina u razdoblju socijalizma. Pazin, jedini grad u središnjoj Istri, u to razdoblje je ušao kao gradić s poljoprivredom kao glavnom gospodarskom djelatnošću stanovništva, uz gotovo nepostojeću indu-

striju, a izašao kao industrijsko središte s nekoliko poduzeća koja su postala vidljiva na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Upravo ta poduzeća činila su temelje razvoja ovog područja u razdoblju socijalizma te time omogućila i ubrzala modernizacijske procese koji su se Pazinštini dogodili u svim segmentima gospodarskog i društvenog života. Jedno od tih poduzeća je *Istraplastika*, poduzeće za preradu plastičnih masa, osnovano 1957. godine, te je ovaj rad posvećen počecima, ranom razvoju i širenju, početnim problemima i na koncu velikoj ekspanziji koje je ovo poduzeće prošlo u razdoblju od osnivanja pa do 1980. godine.

U radu je korištena arhivska građa iz Arhiva Jugoslavije u Beogradu, dnevni tisak (*Glas Istre*, *Borba*), glasila poduzeća i monografija izdana povodom 25. godišnjice postojanja *Istraplastike*, te do sada neobjavljeni izvori, odnosno dokumentacija poduzeća koja je sačuvana u Muzeju grada Pazina.[1] Treba pritom napomenuti da je tijekom istraživanja ustanovljeno kako je najveći dio arhiva većine pazinskih poduzeća iz razdoblja socijalizma uništen, što uvelike otežava rad istraživaču. Osim toga, korištena je i relevantna stručna literatura o temi. Što se tiče istraženosti teme, možemo se osloniti na nekolicinu članaka u zbornicima radova s godišnjih stručno-znanstvenih skupova *Pazinski memorijal* koji obrađuju gospodarsku povijest Pazinštine nakon Drugog svjetskog rata. Pojedini podaci o povijesti Pazinštine u socijalizmu mogu se dobiti u tek nekoliko monografija koje se dotiču te teme, dok sveobuhvatno i ciljano, naročito mikrohistorijskim pristupom, o gospodarskoj i društvenoj povijesti Pazina nakon Drugog svjetskog rata do sada nije pisano. Među rijetke iznimke možemo ubrojiti rad Nikoline Rusac o tvornici *Pazinka* iz antropološkog i muzeološkog rakursa, te diplomski rad autora ovog članka koji se bavi gospodarskom i društvenom poviješću Pazina u prvom desetljeću nakon Drugog svjetskog rata.[2]

Nekoliko tvornica, osnovanih u Pazinu u ranom razdoblju socijalizma, uključujući i *Istraplastiku,* osim što su ostavile značajan trag na ekonomskim i društvenim kretanjima na području središnje Istre, uvelike su utjecale i na urbani razvoj Pazina, na životni standard ljudi te na promjene u životnim navikama stanovništva. Stoga se ovaj rad spušta na mikrorazinu i kroz primjer poduzeća *Istraplastika* pokušava determinirati i analizirati ekonomske i društvene promjene koje je ovo poduzeće prouzročilo u svom ranom razdoblju posto-

[1] Istraživaču posao otežava činjenica da je od većih poduzeća koja u Pazinu djeluju u razdoblju socijalizma, u Državnom arhivu u Pazinu sačuvano vrlo malo građe, i to od poduzeća *Pazinka* i *Puris*, dok od *Istraplastike* u arhivu nema ničega. Srećom, Muzej grada Pazina otkupio je u posljednjih nekoliko godina u nekoliko navrata predmete od privatnog prodavatelja, vezane za *Istraplastiku*, među kojima se nalazila i manja količina dokumentacije, odnosno arhivske građe poduzeća.

[2] Vidi: Nikolina Rusac, „Pazinka. Kulturnoantropološki i muzeološki pristupi tematizaciji industrijskog nasljeđa socijalizma" (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014). Ivan Smoljan, „Društvene i gospodarske promjene u Pazinu 1945–1955" (diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2016).

janja i širenja, ukazujući pritom na specifičnosti njegovog razvojnog puta, postavljajući ga pritom u širi, jugoslavenski i europski kontekst.

Jugoslavenska periferija nakon rata – uvjeti u kojima se rađa pazinska industrija

Gradovi i sela diljem Europe kraj Drugog svjetskog rata dočekali su porušeni, sa znatnim materijalnim štetama i velikim ljudskim gubicima. Pošteđena toga nije bila ni Jugoslavija, a ni gradić Pazin, jedino urbano središte u centralnom dijelu Istre. Procjenjuje se da je u partizanskom pokretu sudjelovalo oko 29.000 boraca iz Istre, od čega je oko 6.000 njih izgubilo život.[3] Na području kotara Pazin ubijeno je više od 1.300 ljudi, u logorima i na prisilnom radu završilo je njih preko 2.000, dok o stupnju razorenosti ovog kotara dovoljno govori podatak o gotovo 800 porušenih i spaljenih kuća. Samo gradsko naselje Pazin 1945. godine imalo je tek nešto više od 2.000 stanovnika, dok čitavo područje kotara tada ima oko 29.000 stanovnika.[4] Ove brojke u narednim godinama i desetljećima znatno su se izmijenile, na način da je rastao broj stanovnika u samome gradu i istovremeno znatno opadao broj ljudi u selima koja mu gravitiraju. Dogodila se klasična migracija ljudi iz obližnjih sela u grad, specifična za poratno razdoblje i za područje čitave Jugoslavije. No, Pazin je ipak imao neke svoje specifičnosti.

Ukratko možemo reći da je prvo desetljeće nakon Drugog svjetskog rata u Istri bilo usmjereno u tri najvažnija smjera. Jedan je bio rad na obnovi porušenih gradova i sela, da bi na noge mogle stati škole, zdravstvo i druge javne ustanove; drugo je bilo međunarodno pitanje, odnosno rješavanje pitanja granice s Italijom, što je riješeno tek 1954. godine,[5] a treće, kao i u ostatku Jugoslavije, intenzivno se radilo na izgradnji novog društvenog uređenja i postavljanja temelja industrijskoj proizvodnji koja postaje ishodište ekonomskom razvoju zemlje.

Obnova Jugoslavije u prvim godinama nakon rata, kao i gospodarski razvoj, odvijali su se po uzoru na sovjetski model. Država je pritom određivala smjer razvoja te nadzirala njegovu provedbu. U tom smislu, prva *petoljetka* ili Petogodišnji plan razvoja privrede FNRJ pokrenut je 1947. godine i predviđao je plan razvoja teške industrije koja će onda biti temelj razvoju lake industrije, prometa i poljoprivrede. U toj prvoj fazi, razvoju teške industrije, pazinskih poduzeća još nema na vidiku. Razloge za to zasigurno valja

3 Smoljan, „Društvene i gospodarske", 13.

4 Isto, 25–29.

5 Više o ovoj temi: Federico Tenca Montini, *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945.–1954*. (Zagreb: Srednja Europa, 2021); Ivan Smoljan i Nikolina Rusac, „Živio Tito! Parole povodom dolaska Međusavezničke komisije za razgraničenje u Istru 1946. godine", u *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate*, ur. Igor Duda (Pula, Zagreb: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Srednja Europa, 2019), 163–190. Konačno rješenje pitanja granica između Italije i Jugoslavije postignuto je tek 1975. godine Osimskim sporazumima.

tražiti u već iznesenome, da je tada među glavnim preokupacijama neizvjesnost po pitanju rješavanja granica i same pripadnosti Istre Jugoslaviji, odnosno Italiji, ali zasigurno i nepostojanje temelja na koje bi se oslonio gospodarski rast Pazinštine, velika stopa ratne razorenosti područja i nedostatka financija. Stoga će više od desetljeća nakon rata Pazin ostati označen kao *pasivno područje* Istre.[6]

Upravo 1954. godine u Pazinu je otvoreno prvo od poduzeća koje će kasnije prerasti u jedno od najznačajnijih gospodarskih subjekata Pazinštine i šire, a to je poduzeće za eksploataciju i preradu kamenih blokova i ukrasnog kamena, *Kamen*.[7] Iduća je osnovana *Istraplastika*, 1957. godine, a iste godine u Pazinu započinje s radom pogon trikotaže tvornice *Umbert Gorjan* iz Novigrada. Naredne, 1958. godine Pazin dobiva i tekstilnu industriju – osniva se *Pazinka*. Upravo će ta tvornica zapošljavati najveći broj radnica i radnika sve do 1990-ih.[8] Osnivanjem navedenih poduzeća općina Pazin definira i počinje provoditi politiku privrednog i društvenog razvoja na području Općine, koja se temelji na industrijskoj orijentaciji, bržem zapošljavanju i na ideji o ubrzanom mijenjanju postojeće, uglavnom agrarne privredne strukture.[9] Od razdoblja prije rata na području grada nastavljaju djelovati tek *Istarske ciglane* u Borutu i Cerovlju (naselja sjeveroistočno od Pazina) sa stotinjak zaposlenih.[10]

Poduzeće *Istraplastika* osnovano je 5. listopada 1957. godine Rješenjem Narodnog odbora Općine Pazin, kao poduzeće za preradu plastičnih masa. Među glavnim motivima za otvaranje poduzeća navode se visoka razina nezaposlenosti na području središnje Istre,[11] pokušaj utjecaja na veliki odljev stanovništva iz središnje Istre te početak provođenja navedene politike razvoja općine. U jugoslavenskom kontekstu, *Istraplastika* se osniva paralelno s početkom provođenja drugog petogodišnjeg plana, koji je ostvaren za četiri godine (1957.–1961.) i koji se danas u literaturi naziva zlatnim perio-

6 Pasivno područje bio je uobičajen izraz za selo, grad, dio regije ili čitavu regiju koja je još uvijek okrenuta poljoprivredi, koja nema izgrađenu industrijsku djelatnost i ima negativne trendove po pitanju kretanja broja stanovnika. Upravo to događa se i Pazinu nakon rata i upravo taj izraz koristi *Istraplastika* kada traži prvi veći zajam od Jugoslavenske investicijske banke 1958. godine. MGP, Zahtjev za kredit Jugoslavenskoj investicijskoj banci s popratnom dokumentacijom, MGP 10973, 1958.

7 Josip Bratulić i Ivan Cotman, ur., *„Kamen" Pazin. Spomen knjiga o 50. godišnjici rada 1954.–2004.* (Pazin: Kamen d. d., 2004), 25–26.

8 Osim navedenih poduzeća, osnovana je prehrambena industrija *Puris* koji 1960. godine nastaje iz Poljoprivredno-prehrambenog kombinata (PPK) Pazin. Ne treba pritom zaboraviti ni nešto manja ali vrlo važna poduzeća poput: *Pazinska industrija namještaja* (*PIN Pazin*), *Istratisak* koji nastaje tek 1970-ih i primjerice građevno poduzeće *Vladimir Gortan* koje djeluje od 1947. godine. Upravo ovo potonje i *Kamen* jedini su subjekti koji djeluju i danas.

9 Krešimir Čuturilo (ur.), *Istraplastika* (Pula: Istarska naklada, 1982), 23.

10 Marčelo Dujanić, „Povijesni razvoj ciglane u Cerovlju" u *Cerovljanski zbornik*, ur. Josip Šiklić (Pazin: Matica hrvatska, 1999), 80. Na području Pazinštine djeluju tada pojedina poduzeća poput *Istarskih boksita*, no *Ciglane* su jedine koje imaju sjedište na Pazinštini.

11 Čuturilo (ur.), *Istraplastika*, 23.

dom jugoslavenskog ekonomskog planiranja, razdobljem jugoslavenskog privrednog čuda, kao i periodom izuzetno visokih stopa rasta.[12] Svečano otvorenje *Istraplastike* upriličeno je na Dan Republike (29. studenog) 1957. godine. Poduzeće je započelo s radom sa svega nekoliko radnika, u prizemlju trokatnice u gradskoj četvrti *Vrtlišće*. Sve do 1971. godine, odnosno do otvaranja prve proizvodne hale na rubnom dijelu grada, ova tvornica djeluje u starom dijelu grada s dislociranim skladištem, proizvodnim pogonom, održavanjem i upravom poduzeća koji su raspršeni oko današnjeg Starog trga. To je zasigurno dodatno otežavalo rad i utjecalo na efikasnost proizvodnih procesa u ovim prvim godinama postojanja poduzeća. Kada govorimo o početnim problemima, *Istraplastika* se, poput niza novootvorenih tvornica diljem Jugoslavije, u svojim počecima susreće s problemima poput nedostatka stručnog kadra, nedostatka deviza za nabavu sirovina i rezervnih dijelova. No, uz već navedenu raštrkanost, specifične probleme *Istraplastici* činila je buka koja je smetala stanarima ne samo u zgradi već i u čitavom kvartu, o čemu čitamo u tadašnjim novinama,[13] kao i česti nestanci električne energije. Dostatna pojačanja u opskrbi električnom energijom *Elektroistra* je osigurala tek 1970-ih.[14]

Nova grana industrije u Jugoslaviji – prerada plastičnih masa

Prve analize tržišta proizvoda iz plastičnih masa na području Jugoslavije, a koje su obuhvaćale i analizu tržišta dijela europskih zemalja, napravljene su čini se već 1946. godine,[15] a 5. travnja 1947. osnovana je jedna od prvih i najznačajnijih tvornica plastičnih masa i kemijskih proizvoda na ovim prostorima – *Jugovinil*.[16]

Među rijetkom sačuvanom dokumentacijom *Istraplastike* daje se iščitati da je uprava poduzeća od samih početaka bila i te kako svjesna mogućnosti i napretka koje nudi ova, tada relativno nova grana privrede. Tako u investicijskom programu poduzeća iz 1958. godine između ostalog navode *sve veće potrebe za artiklima iz plastičnih masa u domaćinstvima i raznim granama industrije*.[17] Pritom*, postojeći kapaciteti jugoslavenske industrije plastičnih masa daleko su ispod tehnički razvijenih zemalja poput Holandije* (Nizozemske)*, Belgije i Francuske*. Ne samo da bi nabava novih strojeva za rad

12 Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965.–1983. Prijedlozi i rješenja* (Ljubljana, Zagreb: Cankarjeva založba, 1984), 13–14.

13 Josip Malić, „Istraplastika – KIPOK – Istraplastika", *Glas Istre,* 24. 7. 1959, 3.

14 Ivica Deranja (ur.), *Elektroistra. U povodu obljetnica elektrifikacije 1900–'45, '50–1990, 90 godina elektrifikacije Istre, 40 godina Elektroistre Pula*, (Pula: Privredna komora Istre, 1990), 206.

15 Nenad Kuzmanić, „Tvornica plastičnih masa i kemijskih proizvoda – Jugovinil", *Kemija u industriji* 70, no. 3–4 (2021): 208.

16 Kuzmanić, „Tvornica", 208.

17 MGP, Zahtjev za kredit Jugoslavenskoj investicijskoj banci s popratnom dokumentacijom, MGP 10973, 1958.

poduzeća značila modernizaciju proizvodnje, nova zapošljavanja, veće kapacitete a samim time i veće prihode, već se time smanjuje uvoz proizvoda od plastike, čime se smanjuje i njihova cijena, proširuje se asortiman široke potrošnje i *pruža nam se mogućnost da dostignemo tehnički nivo razvijenih zemalja*, zaključuju tada čelnici *Istraplastike*.

Budući da ovo poduzeće u svom investicijskom programu 1958. godine spominje nesrazmjer u potrošnji plastičnih proizvoda za najšire namjene u razvijenim zemljama i kod nas, ovdje kao zanimljivost navodimo primjer te potrošnje. Kao referentne točke uzete su 1957. godina, kada *Istraplastika* započinje s radom, i 2021., kao posljednja godina cjelovito objavljena u Eurostatovom izvješću. Kao primjer uzete su Austrija i Nizozemska koje *Istraplastika* svojevremeno navodi kao razvijene zemlje i koje 1957. godine troše 1,07, odnosno 2,1 kg plastike po stanovniku godišnje, dok danas one troše oko 33, odnosno 31 kg plastike po stanovniku godišnje. Treći primjer su SAD, koje već 1957. troše preko 11 kg, da bi se 2021. sasvim približile brojci od 70 kg plastike godišnje po stanovniku. Jugoslavija 1957. troši tek 0,23 kg plastike po stanovniku, a budući da Jugoslavije danas više nema, kao primjer uzeli smo Hrvatsku koja danas troši nešto manje od 18 kg, što je ujedno i najmanji iznos među zemljama EU. Ne samo da je razlika od 1950-ih, kada kreće bujanje ovog tipa industrije i danas enormna, nego je plastični otpad danas, uz klimatske promjene, postao najveći problem čovječanstva. Tome u prilog govori i procjena da je 1950. godine u čitavom svijetu proizvedeno 1,5 milijuna tona plastike, a primjerice 2015. godine 322 milijuna tona.[18]

Kada govorimo o štetnosti prerade plastike po zdravlje ljudi, sredinom 1970-ih proizvodnja polivinil klorida (PVC-a) u cijelom svijetu dovedena je u nezavidnu situaciju zbog novih spoznaja o štetnom djelovanju vinilklorida na ljudsko zdravlje.[19] U Jugoslaviji je *Jugovinil* reagirao na novonastalu situaciju daljnjom modernizacijom postojećih postrojenja, te se istodobno donose odluke i o izgradnji novih, proizvodno i zdravstveno znatno sigurnijih, pogona za proizvodnju PVC-a. Što se tiče *Istraplastike*, za sada nisu pronađeni podaci o svjesnosti o štetnim utjecajima i eventualnim koracima koje je ovo poduzeće poduzimalo u tom smjeru.

Od vanjske politike Jugoslavije do prvih većih ulaganja u *Istraplastici*

Iz sačuvanog Izvatka iz Zapisnika Radničkog savjeta *Istraplastike* od 22. kolovoza 1958. godine, doznajemo da je na toj sjednici jednoglasno donijet zaključak o nabavi strojeva za rad, ukupne vrijednosti od preko 30 milijuna dinara.[20] Ovo ujedno predstavlja prvo značajno ulaganje u modernizaciju

18 Zlatko Milanović, „Plastika i gospodarenje otpadnom plastikom", *TEHNOEKO*, br. 6 (2020): 24–25.

19 Kuzmanić, „Tvornica", 210; Ivo Gasperčić, „Prilozi za povijest industrije plastike u Hrvatskoj: Proizvodnja poli (vinil-klorida)", *Polimeri* 31, br. 2, (2010): 78.

20 MGP, Zahtjev za kredit Jugoslavenskoj investicijskoj banci s popratnom dokumentacijom, MGP 10973, 1958.

i širenje kapaciteta proizvodnje ove tvornice. Na istom sastanku zaključeno je da se za nabavu strojeva zatraži zajam od Investicijske banke SFRJ, da se izradi investicijski elaborat, i ono što je ovdje najvažnije: „da se strojevi nastoje dobiti iz reparacija iz NR Mađarske".[21]

Zahtjev za odobravanje zajma poslan je Jugoslavenskoj investicijskoj banci, centrali za NR Hrvatsku u Zagrebu, 10. listopada iste godine. U priloženom investicijskom elaboratu navode se ciljevi koji se žele postići ovom investicijom – prvi od njih je očekivano povećanje kapaciteta proizvodnje artikala iz plastične mase za široku potrošnju i industrijske svrhe, dva pravca u kojima se u ovom ranom razdoblju širi *Istraplastika*. Dalje se obrazlaže kako bi nabava strojeva značila smanjenje uvoza ovakvih artikala i pokrivanje potreba za njima, koje su u stalnom porastu. Istovremeno, to bi značilo i smanjenje cijena artikala. Osim toga, navodi se i djelomično rješavanje problema nezaposlenih novim zapošljavanjima koja bi se omogućila ovim širenjem i modernizacijom proizvodnje. Dodajmo i da se u zaključku ekonomske opravdanosti ovih investicija navodi da se poduzeće nalazi u pasivnom području Istre, kako je već gore spominjano.

Uvoz strojeva iz Mađarske vršio se preko licencirane tvrtke *Mašino-Impex* iz Zagreba,[22] s kojom je sklopljen ugovor i koja tada slične poslove obavlja za poduzeća diljem Hrvatske. Uz kredit od Investicijske banke, u investiciji učestvuje *Istraplastika* s 5% iznosa, a isto toliko iznosi i garancija koju je izdao Narodni odbor općine Pazin.[23]

Naime, na temelju Sporazuma o reguliranju neriješenih financijskih i privrednih pitanja između FNR Jugoslavije i NR Mađarske od 29. svibnja 1956., tadašnji Komitet za spoljnu trgovinu ovlastio je poduzeće *Mašino-Impex* uvoznikom za strojeve poput ovih koje je naručila *Istraplastika*. *Mašino-Impex* raspolagao je povećim kreditom od strane države i njime plaćao i uvozio robu, sklapao ugovore s domaćim poduzećima koja bi onda njima isplaćivala uvezenu robu.

Što se tiče odnosa Jugoslavije i Mađarske nakon Drugog svjetskog rata, kao i pitanja mađarskih ratnih reparacija, treba reći da su ti odnosi ponajviše ovisili o odnosima između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i stoga su pro-

21 Isto.

22 Isto.

23 U Službenom listu FNRJ od 12. 2. 1958. godine objavljena je *Odluka o zajmovima koje Jugoslavenska investicijska banka daje za nabavu određene opreme iz uvoza*. Tom odlukom propisano je da će Jugoslavenska investicijska banka u 1958. godini iz sredstava Općeg investicijskog fonda odobravati zajmove za kupovanje opreme koja se uvozi u okviru Sporazuma s Mađarskom. Natječaj je bio raspisan i godinu ranije, no neki su se uvjeti ovime izmijenili. Potrebno je bilo sudjelovati s 5% vlastitih sredstava u investiciji, rok otplate iznosi 10 godina (osim za lučke dizalice), iznos kamatne stope definiran je na 3% godišnje, te je potrebno dostaviti podatke o funkciji, namjeni i ekonomskoj opravdanosti investicije. Vidi: *Službeni list FNRJ*, ur. Slobodan Nešović (Beograd, 1958), br. 6, 12. 2. 1958, 52. *Istraplastika* je sve navedene uvjete ispunila i sva navedena dokumentacija sačuvana je danas u Muzeju grada Pazina.

lazili kroz različite faze unutar kratkog povijesnog razdoblja. Kao prvu fazu uzimamo razdoblje od kraja rata do rezolucije Informbiroa 1948. godine. To je razdoblje uske suradnje i prijateljskih odnosa Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, a samim time to je i razdoblje veoma dobrih odnosa Jugoslavije sa zemljama gdje su komunisti na vlasti, pa tako i s Mađarskom. Nakon raskola 1948. godine dolazi do naprasnog i potpunog prekida odnosa između Jugoslavije i navedenih zemalja. Ne samo to, već je u medijima tih zemalja jugoslavenski sustav napadan i osporavan, a dolazilo je i do incidenata na granicama.[24] Tek nakon smrti Staljina 1953. godine počinju se stvarati uvjeti za normalizaciju odnosa i ponovno približavanje Jugoslavije i zemalja Istočnog bloka.

Po pitanju ratnih reparacija Mađarska se još Sporazumom o primirju 1945. godine obvezala isplatiti Sovjetskom Savezu, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji 300 milijuna dolara, od čega Jugoslaviji 70 milijuna.[25] Međutim, kako je Mađarska 1948. godine prekinula izvršavati svoje obveze prema Jugoslaviji, tek je 1956. godine došlo do dogovora o daljnjoj isplati reparacija.[26] Početak normalizacije odnosa dviju zemalja predstavlja svakako datum 2. lipnja 1955. godine kada Nikita Hruščov dolazi u Beograd i potpisuje Beogradsku deklaraciju. Konačno, u proljeće 1956. ponovno su pokrenuti pregovori koji su rezultirali potpisivanjem Sporazuma o reguliranju neriješenih financijskih i privrednih pitanja (29. svibnja),[27] a potpisan je i Sporazum o suradnji u području nauke i tehnike. Upravo ovim prvim sporazumom Mađarska se obvezala da će u jednakim ratama u narednih pet godina Jugoslaviji isporučiti dobra u iznosu od 85 milijuna američkih dolara.[28] Uslijedilo je nekoliko bilateralnih susreta i dogovora koji su otvorili put suradnji dviju zemalja na polju industrije, trgovine, pa i kulture, turizma i sporta.

Sporazum se počeo primjenjivati odmah, te je osnovana mješovita komisija za nadgledanje izvršenja isporuka. Sastavni dijelovi Sporazuma bili su *Protokol*, koji je bio tajni dokument, te *Robna lista*, u koju su mogle dobiti uvid zainteresirana poduzeća.[29] Lokomotive, vagoni i druga željeznička vozila i oprema, kao i cestovna vozila, predstavljali su najveće stavke u navedenoj listi. Tu su još i građevinski i poljoprivredni strojevi, oprema za pomorska i riječna pristaništa, elektrotehnika te razni aparati za domaćinstva i druga ro-

24 Vladimir Lj. Cvetković*, Pogled iza gvozdene zavese* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013), 15.

25 Katarina M. Kovačević, „Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956" (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018), 51.

26 Više o odnosima Mađarske i Jugoslavije u ovom razdoblju: Kovačević, „Jugoslovensko-mađarski odnosi"; Lajos Izsák, „Imre Nagy's first government, 1953–1955", in *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, eds. Lee Congdon, Béla Király and Károly Nagy (Michigan: Social Science Monographs, 2006).

27 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezno izvršno vijeće (130), 67/67 Sporazum o regulisanju nerešenih finansiskih i privrednih pitanja izmedju Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Madjarske, 29. 5. 1956.

28 Kovačević, „Jugoslovensko-mađarski odnosi", 349.

29 Isto, 239.

ba. Na ispostavljenim računima *Mašino-impexa Istraplastici* navodi se da se uvozi roba iz robne liste br. 2, pozicija 17. U *Robnoj listi,* koja se čuva u Arhivu Jugoslavije, i koja je dio cjelovite dokumentacije uz Ugovor od 29. svibnja 1956. godine, navedena pozicija nosi naslov *Razne mašine alatljike*.[30] *Istraplastika* je konkretno od mađarskih reparacija dobila tri preše s popratnim priborom, stroj za varenje plastičnih materijala, tokarski stol, glodalicu te erozimat, koji je ujedno činio najskuplju stavku u popisu dostavljenih strojeva i alata, od gotovo devet milijuna dinara.[31] Dodajmo i da je prema *robnoj listi* ovakvih alata i strojeva do 1961. godine trebalo biti isporučeno 3.400 komada Jugoslaviji u ime reparacija, dok je *Istraplastici* isporučeno njih osam. Za veće proizvodne pogone ova pošiljka ne bi značila puno, a za *Istraplastiku* je označavala prvo značajno ulaganje koje ju je poput odskočne daske kasnije vodilo prema pretvaranju u nezaobilazan gospodarski čimbenik na istarskom, hrvatskom i jugoslavenskom prostoru.

Utjecaj *Istraplastike* na svakodnevicu Pazinaca – primjer iz 1959.

Vratimo se na početne uspjehe male pazinske tvornice, a dobava strojeva iz 1958. o kojoj smo prethodno pisali zasigurno je omogućila *Istraplastici* serijsku izradu većeg broja pojedinog artikla, kako ćemo sljedeće vidjeti. Naime, prema pisanju *Glasa Istre*, *Istraplastika* nije ostala samo na riječima već je i djelom uspješno pratila svjetske trendove već u samim počecima proizvodnje. *Glas Istre* u veljači 1959., dakle nepunih godinu i pol dana od otvaranja poduzeća, donosi veliki članak o pomami za hula-hopom u Pazinu.[32] Hula-hop je, podsjetimo, plastična igračka u obliku obruča kojeg se vrti oko struka, udova ili vrata. Iako je poznat ljudima još od antičkog doba, i to u varijantama od prirodnih materijala, moderni hula-hop inspiriran je australskim obručima od bambusa i „eksplozija" proizvodnje plastičnih hula-hopa dogodila se 1957. i 1958. godine u Americi odakle je preplavila cijeli svijet.[33] Tada je naime, kalifornijska tvrtka *Wham-O* počela s masovnom proizvodnjom plastičnog hula-hopa, koji je ubrzo postao svjetski hit. Čini se da je vrlo brzo ova igračka stigla i do unutrašnjosti Istre, zahvaljujući nastojanjima *Istraplastike*.

Prema onome što čitamo u *Glasu Istre*, nameće se zaključak da je domaća tvornica, plasmanom ovog proizvoda već u ranoj fazi postojanja, znala prepoznati važnost pojedinog artikla i spremno osluškivala potrebe tržišta. Ne

30 AJ–130–67/67, Struktura i dinamika isporuka robe po Sporazumu o regulisanju nerešenih finansiskih i privrednih pitanja izmedju Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Madjarske, 29. 5. 1956.

31 MGP, Zahtjev za kredit Jugoslavenskoj investicijskoj banci s popratnom dokumentacijom, MGP 10973, 1958.

32 Josip Malić, „Hula-hoop u Pazinu", *Glas Istre,* 27. 2. 1959, 3.

33 Tim Walsh, *Timeless Toys: Classic Toys and the Playmakers who Created Them* (Kansas City: Andrews McMeel Publishing, 2005), 142–145.

samo to, čini se da je *Istraplastika* lansiranjem hula-hopa prouzročila (prvu) pravu potrošačku groznicu u Pazinu. Primjerice, novinar priču započinje rečenicom: *Zavrtio se taj raznobojni točak negdje u Americi i u toj ludoj vrtnji osvanuo i u ovom tihom gradiću nad ponorom, unesavši nemir u dosad smirene i tihe domove*. Čini se da plastični obruč nije zaludio samo djecu, već i odrasle: *Igra je počela, djeca su je prenijela na ulice a odrasli razmjestili namještaj po sobi i bjesomučno vrte kad ih nitko ne gleda. Razgovor među znancima i prijateljima vodi se u znaku hula-hoopa. Dijele se savjeti kojim dijelom tijela kretati i kako. Umnožava se i prepisuje recept o vrtnji hula-hoopa, koji je objavila „Grazia". Zamjera se „Vjesniku u srijedu" što je uvijek na repu događaja(…)*.

Autor teksta također u šaljivom tonu predlaže javno natjecanje hula-hopom te navodi da je ovo novi način mršavljenja za mnoge. Kako bilo, ovaj *Istraplastikin* proizvod očito je imao utjecaja na svakodnevicu Pazinaca i donio novu vrstu zabave za velike i male u ovaj, prema *Glasu Istre*, inače tihi gradić: *A ako i kasno uvečer prođete pazinskim ulicama, pa čujete iz do jučer mirnih stanova mukle udare o pod – znajte da to građani ovog grada stiču kondiciju i provode dijetnu kuru igrajući hula-hoop. I to obručima proizvedenim od domaće tvornice*.

Prema povjesničaru Igoru Dudi, zlatno doba koje je uslijedilo nakon 1945. godine je vrijeme oblikovanja masovnog potrošačkog društva u Europi, nešto bogatijeg na Zapadu, a nešto manjih razmjera na Istoku, te jugoslavenskoga koje se našlo negdje između.[34] Svima je bila zajednička, dodaje, opsjednutost Amerikom kao mjerom stvari kada je u pitanju potrošačka i popularna kultura. Hula-hop tu dolazi kao savršeni primjer navedenoga. Na koncu, isti autor ustvrđuje da u Hrvatskoj tijekom 1950-ih polako nastaje masovno potrošačko društvo, koje se onda tijekom 1960-ih velikom brzinom dalje razvija.[35] Uz nedostatak drugih izvora i podataka o kupovini robe široke potrošnje za Pazinštinu ovog razdoblja, zasad se vodimo ovim primjerom iz tiska koji je tada jedini pratio politička, gospodarska i društvena događanja u Istri, i koji ovim člankom prvi puta Pazince stavlja u kontekst masovnih potrošača, te označujemo *Istraplastiku* kao zaslužnu tvornicu za prvu potrošačku groznicu u Pazinu.

Istraplastika – KIPOK – Istraplastika

Početni elan poduzeća bio je obećavajući, i već je u svibnju 1959. godine došlo do širenja tvornice. U Buzetu, gradiću u sjevernoj Istri, blizu granice sa Slovenijom, tada je otvoren izdvojeni pogon *Istraplastike*, s oko 30 zaposlenih, iako *Glas Istre* piše o 60-ak zaposlenih.[36] Buzet je istarski grad

34 Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 40.

35 Isto, 60.

36 „Puštena u pogon tvornica plastičnih masa u Buzetu", *Glas Istre*, god. XVI, br. 19, 8. 5. 1959.

koji se u gospodarskim pitanjima, uvjetima razvoja i svojoj (ne)razvijenosti u odnosu na obalne gradove, najčešće uspoređuje s Pazinom. Razdoblje socijalizma u Buzetu ima velikih sličnosti s pazinskim slučajem – nepostojanje infrastrukture i gospodarskih subjekata, iseljavanje radne snage, no nakon zakašnjelog procesa industrijalizacije 1960-ih uslijedila je svojevrsna renesansa ovog grada. U Buzetu se u ovom novootvorenom pogonu proizvodilo plastičnu obuću i profile, no pogon je bio vrlo kratkog vijeka. Već je krajem iste godine rasformiran zbog nerentabilnog poslovanja.[37] Istovremeno, matični pogon u Pazinu proizvodi široki asortiman robe – dječje kade, košarice za kruh, šalice, lončiće, soljenke, razne igračke i drugu sitnu galanteriju. Što se tiče Buzeta, nakon ovog neuspješnog pokušaja pokretanja industrije, u 1960-ima je uslijedilo, u vrlo specifičnim uvjetima, otvaranje *Drvoplasta*, poduzeća koje je postalo jednim od stupova industrijalizacije u Buzetu i koje i danas uspješno posluje te proizvodi raznoliki asortiman robe iz plastike.[38]

Istraplastika se te iste 1959. godine širi i u jednom sasvim neočekivanom smjeru. Opća poljoprivredna zadruga Pazin otvorila je tijekom 1955. godine pogon za izradu košara od vrbovog pruća. Prema *Glasu Istre*, rukovodioci zadruge su se tijekom boravka u Čakovcu upoznali s korisnošću košaraške radinosti i inicirali pokretanje košaraštva u Istri.[39] Opće poljoprivredne zadruge Pazin, Cerovlje i Motovun zasadile su veće količine vrbove šibe koja je dobro rodila te je otvoren košaraški pogon u Pazinu. Započelo se sa sedam omladinki, no već iduće, 1956. godine, pogon broji 18 zaposlenih. Iz Čakovca je stigao izvjesni Mijo Pavliček koji Pazince uči zanatu, počevši od kuhanja vrbe, preko guljenja kore i umakanja u vodu do samog pletenja košara. Pogon je djelovao u zgradi nekadašnjeg zatvora uz Kaštel, kao i u samom Kaštelu. Kako doznajemo iz *Glasa Istre*, košarice za kruh bile su prvi proizvod ovog pogona, a prva isporuka išla je u SAD, posredstvom poduzeća *Koopexport* iz Zagreba.[40]

Košaraški pogon i pazinska Gradska tiskara 1959. godine ulaze u sastav *Istraplastike*, koja tada mijenja ime u *KIPOK*, što je bio akronim za *Kombiniranu industriju plastike, obuće i košara*. Ova epizoda širenja iz 1959. pokazala se ipak kao početno lutanje, svojevrsno traženje vlastitog puta i dolazi do preširokog asortimana robe, što nije bilo održivo. Stoga *Istraplastika* uskoro vraća svoje ime, a tijekom 1960-ih postupno napušta proizvodnju asortimana robe široke potrošnje i sve se više orijentira na industrijsku ambalažu, što krajem desetljeća rezultira prvim većim ulaganjima koje će ju odvesti u sasvim drugom smjeru. Nakon neuspjelog pokušaja širenja u Buzetu, o kojem se općenito malo zna, i košaraški pogon u Pazinu se vjerojatno gasi 1960. godine jer se nakon toga ni on više ne spominje.

37 Slobodan Car, „Deset godina Drvoplasta", u *Buzetski zbornik* br. 3, ur. Božo Jakovljević (Buzet: Katedra čakavskog sabora Buzet, 1978), 128.

38 Isto, 128.

39 Josip Malić, „Među pazinskim košarašima", *Glas Istre*, 6. 4. 1956, 3.

40 Isto, 3.

Desetljeće rasta (1969.–1979.)

Nakon početnih turbulencija krajem pedesetih, šezdesete su relativno mirno razdoblje za *Istraplastiku*. U tom razdoblju nastavlja se preorijentacija proizvodnog asortimana na industrijsku i prehrambenu ambalažu, dok se istovremeno povećanjem kapaciteta ali i broja klijenata, nastoji pronaći trajno rješenje smještaja tvorničkog kompleksa izvan centra grada. Uslijedilo je 10-godišnje razdoblje (1969.–1979.) u kojem će tvornica novim investicijama ne samo riješiti problem lokacije već i nabavom novih strojeva za rad pratiti suvremene trendove u tehnologiji prerade plastike, omogućiti nova zapošljavanja i proširiti svoje tržište te se prometnuti u jednog od značajnijih subjekata u ovoj branši na području Jugoslavije. Odlučeno je da nova lokacija tvornice bude na Dubravici, sjeveroistočnom predgrađu Pazina, u neposrednoj blizini željezničkog kolodvora. Radovi na izgradnji prve proizvodne hale započeli su 1969. godine. Svečano otvaranje prve hale upriličeno je u srpnju 1971., čime započinje praksa da nove pogone *Istraplastike* pušta u rad netko od najviših državnih dužnosnika. Prvu halu tako je otvorio Josip Vrhovec, ekonomist, novinar i političar, vjerojatno najpoznatiji po kasnijoj ulozi ministra vanjskih poslova Jugoslavije (1978.–1982.), kojeg povjesničar Tvrtko Jakovina ubraja među najznačajnije jugoslavenske i hrvatske političare od kraja 1960-ih pa do raspada Jugoslavije.[41]

Nova lokacija donijela je rast u proizvodnim kapacitetima, omogućila zapošljavanje na desetke novih radnika i omogućila postupno napuštanje zastarjele tehnologije brizganja i uvođenje novih tehnologija i materijala u proizvodnju ovog poduzeća. Otvaraju se vrata proizvodnji polietilen ambalaže, a počinje se razmišljati i o uvođenju polipropilena.[42] Inače, prva ekstruzija na ovim prostorima bila je primijenjena u *Jugovinilu* još 1950. godine.[43] Taj kontinuirani postupak prerade, kojim se omekšani polimer istiskuje kroz mlaznicu specifičnog profilnog presjeka i tako oblikuje u željeni proizvod, omogućavao je proizvodnju široke palete proizvoda novim, bržim i kvalitetnijim načinom proizvodnje. *Istraplastika* ga počinje koristiti tijekom 1960-ih. Ukupno je u izgradnju i opremanje prve proizvodne hale, veličine 3.000 m^2, uloženo preko 12 milijuna dinara.

Druga proizvodna hala dovršena je 1975. godine. Iako površinom nešto manja od prve, s 2.500 m^2, u nju je uloženo preko 22 milijuna dinara, od čega je više od polovice sredstava potrošeno na opremu. Upravo zahvaljujući nabavi nove opreme povećan je kapacitet prerade polietilena i uvodi se tehnologija prerade polipropilena.[44] Ovu halu svečano je u rujnu 1975. otvorio

41 Tvrtko Jakovina, *Treća strana hladnog rata* (Zagreb: Fraktura, 2010), 17.
42 Čuturilo (ur.), *Istraplastika*, 47.
43 Kuzmanić, „Tvornica", 209.
44 Čuturilo (ur.), *Istraplastika*, 53.

Ivo Perišin, tadašnji predsjednik Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (SRH), inače sveučilišni profesor i ugledni ekonomist, član HAZU, a među brojnim funkcijama obnašao je i onu guvernera Narodne banke Jugoslavije.

Nova investicija od 10 milijuna dinara uslijedila je već naredne, 1976. godine, kada je izgrađena i otvorena nova, montažna zgrada u koju se smjestila uprava poduzeća. Uslijedila je potom rekonstrukcija, adaptacija i proširenje dijela dotadašnje upravne zgrade koja je 1977. godine otvorena kao restoran poduzeća.[45] Istodobno je moglo 70 radnika objedovati u novom objektu, čime je riješeno pitanje prehrane radnika.

Godine 1979. uslijedila je najveća investicija *Istraplastike*, koja iz današnje perspektive označava posljednju veliku etapu razvoja tvornice. S uloženih 125 milijuna dinara, izgrađena je i opremljena proizvodna hala od 10.000 m^2. U nju je ugrađena nova proizvodna linija za izradu ambalaže od kombiniranih materijala, tehnologijom laminiranja. Kapacitet ove nove tehnologije bio je 1.200 tona godišnje. Treću halu svečano je otvorio Kazimir Jelovica, član Predsjedništva SR Hrvatske. Osim u novu halu, poduzeće je istodobno investiralo u proširenje i modernizaciju postojećih kapaciteta za proizvodnju polietilenske ambalaže, 21 milijun dinara. Ukupni proizvodni kapacitet *Istraplastike* time je povećan s 3.000 tona na 5.000 tona godišnje.[46] U godini najvećih ulaganja i najznačajnijeg širenja (1979.) otvara se u krugu tvornice i liječnička ambulanta, ukupne površine 120 m^2. Ovi rezultati dolaze u tijeku petogodišnjeg srednjoročnog razvojnog plana *Istraplastike* (1976.–1980.) i realizirani su godinu dana ranije od predviđenog roka. S obzirom na izneseno, ovu *petoljetku* možemo nazvati svojevrsnom renesansom *Istraplastike*, a 1979. godinu označiti kao najvišu točku razvoja i prosperiteta koju je ovo poduzeće dotaklo. Za svaki od ova tri vala investicija, odnosno pri gradnji novih hala, poduzeće je sudjelovalo s otprilike trećinom vlastitih akumuliranih sredstava, dok bi većinu činio kredit Riječke banke, a manji dio sredstava osiguravalo se iz kredita dobavljača ili izvođača radova.[47]

Godine 1980., odnosno godinu dana nakon otvaranja najvećeg proizvodnog pogona, radnici *Istraplastike*, njih oko 370, radeći u četiri smjene, proizvode oko 5.000 tona ambalaže. Pritom 10% od ukupne proizvodnje plasira se na inozemna tržišta – u Italiju, Francusku, Belgiju, SR Njemačku i Nizozemsku.[48] Spomenimo i da je, uz radnike i radnice, članove uprave i komercijale, jedan od najzaslužnijih pojedinaca za prosperitet ovog poduzeća, u razdoblju od preseljenja na Dubravicu (1969.) pa do kraja 1980-ih, bio dugogodišnji direktor poduzeća Ivo Radetić.

45 Isto, 53, 55.
46 Isto, 57.
47 Isto, 47–57.
48 Just Ivetac, „Istraplastika – u četiri smene", *Borba*, 18. 2. 1980, https://pretraziva.rs/pregled/borba.

Koliko je *Istraplastika* nakon svih širenja postrojenja i dalje bila (barem površinom) mala u odnosu na neke od najvećih tvornica u ovoj branši u Jugoslaviji pokazuje podatak da je tvornica *Jugovinil*, do početka proizvodnje 1950. godine na površini od oko 100.000 m^2 imala izgrađeno 23.000 m^2 industrijskih i 3.500 m^2 pomoćnih građevina.[49] Kada već govorimo o velikim poslovnim subjektima, spomenimo da je *Istraplastika* po uzoru na njih već 1960-ih imala Poslovni odbor, a od 1971. i Izvršni odbor poslovnog odbora.[50] Riječ je o organu koji nije dio samoupravnih tijela tvornice ali kreira čitavu politiku poduzeća i u njemu sjede direktor i druge najvažnije ličnosti poduzeća. Poslovnim odborima i tehnostrukturama u velikim poduzećima u Jugoslaviji se, između ostalog, podrobnije bavio Saša Vejzagić.[51] S druge strane, nakon 1976. i uvođenja Zakona o udruženom radu (ZUR), mnoge se tvornice u zemlji dijele na Osnovne organizacije udruženog rada (OOUR-e) i kao takve mogu samostalno nastupati na tržištu, no to nije bio slučaj kod *Istraplastike*, gdje je sav kolektiv ostao jedna organizacijska jedinica i nije se dijelio na OOUR-e.[52]

Sjajni poslovni rezultati tijekom 1970-ih omogućili su *Istraplastici*, osim daljnjih analiza tržišta i planiranja daljnje nabave modernih strojeva za rad, i veću posvećenost stručnom osposobljavanju kadrova, jačanju samoupravljanja, te konačno podizanje osobnog i društvenog standarda radnika, kao i pružanje potpore poduzeća raznim društvenim, sportskim i drugim organizacijama. Stoga se grade stanovi za radnike, izdaju stambeni krediti, sufinancira se školovanje kadrova, uvodi se kolektivni godišnji odmor, a osim što radnici *Istraplastike* sudjeluju na radničkim igrama, poduzeće u ovom razdoblju počinje sponzorirati pazinski košarkaški klub (KK) koji već 1973. godine nosi ime KK *Istraplastika*, i natječe se u Hrvatskoj ligi – zapad.[53] Još jedna sličnost sa splitskom tvornicom *Jugoplastika* i istoimenim, doduše puno uspješnijim košarkaškim klubom.

Udio *Istraplastike* u regionalnoj i državnoj proizvodnji

Istraplastika se ulaganjima i modernizacijom proizvodnje profilirala kao nezaobilazni proizvođač plastične, kombinirane i ambalaže za prehrambene proizvode, te surađuje s najvećim tvrtkama u Jugoslaviji poput *Borova, Podravke, Tvornice duhana Rovinj, Purisa* i drugih, a dio proizvoda odlazi i u inozemstvo. Prema podacima iznijetima u već spomenutoj monografiji iz 1981. godine,

49 Kuzmanić, „Tvornica", 209.

50 Muzej grada Pazina (MGP), Zbirka dokumenata, karata, rukopisa i tiskovina, Informativni bilten „Istraplastike" Pazin, br. 1, 1973, MGP 10974

51 Vidi: Saša Vejzagić, „Tržište i grad: Simbioza poduzeća i općine u Jugoslaviji na primjeru *Građevnog kombinata Međimurje* – Čakovec (1963.–1981.)", *Politička misao* br. 3 (2020): 121–149.

52 Ovu informaciju potvrdilo je dvoje bivših radnika poduzeća: S. K., (Pazin, r. 1952.) i F. V. (Pazin, r. 1946.). Intervjui vođeni u kolovozu 2024.

53 MGP, Informativni bilten „Istraplastike" Pazin, br. 1, 1973, MGP 10974.

skromni počeci značili su i skroman udio u regionalnoj i državnoj proizvodnji i preradi plastičnih masa. Učešće *Istraplastike* u preradi plastičnih masa u tadašnjoj istarsko-riječkoj regiji, tri godine nakon otvaranja (1960.) iznosilo je 6%.[54] Na razini Hrvatske tada je to minimalnih 0,1%. S obzirom na sve početne teškoće – lokaciju, uvjete rada, broj radnika, kao i nedostatak stručnog kadra, prekide u opskrbi električnom energijom i s obzirom na tehnologiju koju tada koriste, ovo je sasvim očekivan rezultat. No, nakon prvog vala modernizacije poduzeća, krajem 1960-ih *Istraplastika* u preradi plastičnih masa na području regije ima udio od 23%. Drugim riječima, gotovo četvrtina proizvoda ove vrste dolazi iz njezinih pogona. Na razini SR Hrvatske to je i dalje nevelikih 1,3%. Deset godina kasnije, nakon izgradnje trećeg proizvodnog pogona, udio u riječkoj regiji povećava se na 54%, dok na razini SR Hrvatske dolazi na 3,4%. No, kada je u pitanju kombinirana ambalaža za prehrambene proizvode, 1980. godine *Istraplastika* je proizvela 45% takvih proizvoda u SR Hrvatskoj. Ovime se svrstala među pet najvećih proizvođača lake i kombinirane ambalaže u cijeloj Jugoslaviji, a među tadašnjim ciljevima navodilo se, između ostalog, svrstavanje među veće proizvođače ovog tipa proizvoda u Europi.[55]

Treba napomenuti da je ovo poduzeće držalo dobre poslovne rezultate i tijekom kriznih 1980-ih, kada veliki broj poduzeća u Jugoslaviji ulazi u ogromne probleme uzrokovane ekonomskom krizom. Kriza *Istraplastike* započela je 1990-ih pretvorbom i privatizacijom. Pretvorbom u dioničko društvo, većinski vlasnik postaje slovenska tvrtka *Plastoform*, koja nastavlja poslovanje i tijekom 2000-ih, no danas se na Dubravici više ne prerađuje plastika.

Usporedbe radi, *Jugovinil* je već 1971. godine imao udio od 60% ukupne proizvodnje proizvoda od PVC-a u Jugoslaviji.[56] Druga pak usporedba sugerira da je *Istraplastika* ako ne dostigla, onda se barem približila *Jugoplastici* krajem 1970-ih, po pitanju proizvodnje plastične ambalaže. Kako je već ranije navedeno, tada *Istraplastika* godišnje proizvodi 5.000 tona plastične ambalaže, dok *Jugoplastika* 1978. godine proizvodi 6.700 tona.[57] Uz napomenu da ova potonja tvornica, osim ambalaže, proizvodi i PVC granulat (u još i većoj količini), zatim obuću, igračke, galanteriju, te ima oko 9.000 zaposlenih, dok ih *Istraplastika* nikad nije imala preko 400.[58]

Zaključak

Nakon Drugog svjetskog rata, na temelju intenziviranja industrijskog razvoja Jugoslavije, i općina Pazin definirala je svoju politiku privrednog i društvenog razvoja koja je temeljena na industrijskoj orijentaciji, bržem za-

54 Čuturilo (ur.), *Istraplastika*, 33.
55 Isto, 59.
56 Kuzmanić, „Tvornica", 210.
57 *Ekonomska politika* (Beograd: Novinsko izdavačko-grafičko preduzeće *Borba*, 1979), br. 429, 20. 8. 1979, 37.
58 Čuturilo (ur.), *Istraplastika*, 51.

pošljavanju te na ideji o ubrzanom mijenjanju postojeće, agrarne privredne strukture. Iz današnje perspektive bio je to mudar politički, ali i nužan društveni i demografski korak prema zaustavljanju velikog iseljavanja radne snage, što je, uz nepostojeću industriju, činilo stvarnost Pazinštine u prvom desetljeću nakon rata. Prerada plastike na području Jugoslavije tada je grana industrije koja je u začecima i rukovodstvo poduzeća to je, iako uz početna lutanja, kao i uz brojne opće i specifične poteškoće u radu i razvoju, znalo dobro iskoristiti. Čini se da je praćenje svjetskih trendova u proizvodnji, odnosno osluškivanje tržišta, rezultiralo prvom potrošačkom groznicom u Pazinu, koju uzrokuje upravo *Istraplastika* i koja se vremenski podudara s počecima razvoja masovnog potrošačkog društva u Hrvatskoj.

Nevelika, ali za malo poduzeće u pasivnom području Istre značajna prva konkretna pošiljka strojeva i alata za rad, zasigurno je olakšala i pomogla *Istraplastici* da stane na noge i da prevlada početne probleme kojih nije nedostajalo. Ta je pošiljka stigla iz Mađarske, uplatom u reparacijski račun. Iako ova tema odstupa od pristupa kojeg se pokušavam držati u drugim dijelovima rada, te ulazi u sferu međunarodne politike, ona također govori u prilog činjenici da su čelnici *Istraplastike* bili dovoljno dobro informirani i dovoljno sposobni i brzi da ovu pošiljku i dobiju.

Tijekom 1960-ih *Istraplastika* postupno napušta proizvodnju asortimana robe široke potrošnje i orijentira se na industrijsku ambalažu, što krajem desetljeća rezultira prvim većim ulaganjima koje će odrediti daljnji smjer razvoja tvornice. Detektirano je razdoblje od 10 godina (1969.–1979.) koje predstavlja veoma brzo širenje kapaciteta proizvodnje koje je urodilo izgradnjom tri nove proizvodne hale ukupne površine 15.500 m^2, nove zgrade uprave, a poduzeće dobiva i ambulantu te restoran. Istovremeno, *Istraplastika* ulaže znatan dio sredstava u najmodernije strojeve za preradu plastike i profilira se u važnog aktera u proizvodnji kombinirane ambalaže za prehrambene proizvode na razini Jugoslavije. Istovremeno se ulaže u bolji standard radnika u smislu stanovanja, radnih prava, organizacije slobodnog vremena i drugo.

Osim što ovaj rad donosi nova saznanja o dosad nedovoljno istraženoj temi gospodarstva Pazina u socijalizmu, on na temelju mikroprimjera tvornice koja nije spadala u red velikih poduzeća u Jugoslaviji, vrlo dobro oslikava neke od ključnih i univerzalnih momenata koji su se odvijali u Jugoslaviji, poput teških poratnih početaka industrijalizacije, pitanja reparacija, početaka razvoja potrošačkog društva, velikog ekonomskog razvoja sedamdesetih, sve do krize osamdesetih.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 130, Savezno izvršno vijeće.
- Muzej grada Pazina. Zbirka dokumenata, karata, rukopisa i tiskovina, *Zahtjev za kredit Jugoslavenskoj investicijskoj banci s popratnom dokumentacijom*, MGP 10973.
- Muzej grada Pazina. Zbirka dokumenata, karata, rukopisa i tiskovina, *Informativni bilten „Istraplastike" Pazin*, MGP 10974.

Usmeni izvori

- Intervjui s bivšim radnicima Istraplastike: S. K., (Pazin, r. 1952.) i F. V. (Pazin, r. 1946.). Intervjui vođeni u kolovozu 2024.

Objavljeni izvori

- *Službeni list FNRJ* (1958).

Štampa i periodika

- *Borba* (1980).
- *Ekonomska politika* (*EP*) (1979).
- *Glas Istre* (1954.–1980.).

Literatura

- Bratulić, Josip i Ivan Cotman, ur. *„Kamen" Pazin. Spomen knjiga o 50. godišnjici rada 1954. – 2004.* Pazin: Kamen d. d., 2004.
- Car, Slobodan. „Deset godina Drvoplasta". U *Buzetski zbornik* br. 3, uredio Božo Jakovljević, 126–141. Buzet: Katedra čakavskog sabora Buzet, 1978.
- Cvetković, Vladimir Lj. *Pogled iza gvozdene zavese*, Beograd: INIS, 2013.
- Čuturilo, Krešimir, ur. *Istraplastika*, Pula: Istarska naklada, 1982.
- Deranja, Ivica, ur. *Elektroistra. U povodu obljetnica elektrifikacije 1900–'45, '50–1990, 90 godina elektrifikacije Istre, 40 godina Elektroistre Pula*. Pula: Privredna komora Istre, 1990.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Dujanić, Marčelo. „Povijesni razvoj ciglane u Cerovlju". U *Cerovljanski zbornik*, uredio Josip Šiklić, 79–92. Pazin: Matica Hrvatska, 1999.
- Gasperčić, Ivo. „Prilozi za povijest industrije plastike u Hrvatskoj: Proizvodnja poli (vinil-klorida)". *Polimeri* 31, br. 2 (2010): 77–79.
- Horvat, Branko. *Jugoslavenska privreda 1965.–1983. Prijedlozi i rješenja*. Ljubljana, Zagreb: Cankarjeva založba, 1984.
- Izsák, Lajos. „Imre Nagy's first government, 1953–1955". In *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, edited by Lee Congdon, Béla Király and Károly Nagy, 72–124. Michigan: Social Science Monographs, 2006.
- Jakovina, Tvrtko. *Treća strana hladnog rata*. Zagreb: Fraktura, 2010.
- Judt, Tony. *Poslije rata. Povijest Europe od 1945. godine* (1. dio), prev. Petar Vujačić. Zagreb: V.B.Z. d.o.o., 2022.

- Kovačević, Katarina M. „Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018.
- Kuzmanić, Nenad. „Tvornica plastičnih masa i kemijskih proizvoda – Jugovinil". *Kemija u industriji* 70, br. 3–4 (2021): 208–211.
- Milanović, Zlatko. „Plastika i gospodarenje otpadnom plastikom". *TEHNOEKO*, br. 6 (2020): 24–28.
- Rusac, Nikolina. „Pazinka. Kulturnoantropološki i muzeološki pristupi tematizaciji industrijskog nasljeđa socijalizma". Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
- Smoljan, Ivan. „Društvene i gospodarske promjene u Pazinu 1945.–1955". Diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2016.
- Smoljan, Ivan i Nikolina Rusac. „Živio Tito! Parole povodom dolaska Međusavezničke komisije za razgraničenje u Istru 1946. godine". U *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate*, ur. Igor Duda, 163–190. Pula, Zagreb: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Srednja Europa, 2019.
- Tenca Montini, Federico. *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945.–1954*. Zagreb: Srednja Europa, 2021.
- Vejzagić, Saša. „Tržište i grad: Simbioza poduzeća i općine u Jugoslaviji na primjeru *Građevnog kombinata Međimurje* – Čakovec (1963.–1981.)". *Politička misao* br. 3 (2020): 121–149.
- Walsh, Tim. *Timeless Toys: Classic Toys and the Playmakers who Created Them.* Kansas City: Andrews McMeel Publishing, 2005.

Summary

Ivan Smoljan

Istraplastika – a contribution to the Research of the Economic History of Central Istria from the end of 1950s to the 1980s

Abstract: The article follows the development of *Istraplastika*, one of the factories that operated in Pazin during the socialist period. This paper focuses on the company's early years, tracing its development from its foundation in 1957, through the initial challenges faced by the collective, the first steps of expansion, and the early attempts to secure a market position in 1959, culminating in the major growth that established *Istraplastika* as one of the leading producers of combined food packaging in Yugoslavia. The study also highlights the factory's early influence on the daily life of Pazin's residents and provides a detailed analysis of the acquisition of its first machines, obtained through war reparations from Hungary. The aim of this paper is to shed light on aspects of central Istria's recent economic history, tracing its transformation after 1945 from a predominantly agricultural region under Yugoslav socialism into one of Istria's industrial centers, shaped by companies that played a key role in the area's modernization processes.

Keywords: *Istraplastika*, industry, Istria, microhistory, plastic processing, war reparations, Hungary, everyday life, economic development

Pazin, as the only urban center in central Istria, entered the period of Yugoslav socialism as a distinctly agricultural area with an almost non-existent industry. The first factories in Pazin were established in 1954, among them *Istraplastika*, a plastics processing company founded in 1957. The article traces the company's development from its founding, through the initial challenges it encountered, to its first expansions and the early efforts to establish a market presence in 1959. The article also highlights the factory's early impact on the daily lives of residents, suggesting that *Istraplastika* played a role in sparking the first wave of consumer enthusiasm in Pazin. The article provides a more detailed insight into the process of procuring the first machines for the factory, which were secured from war reparations from Hungary. By moving the factory complex from the center of the city to the periphery and making large investments that marked a decade of strong development (1969–1979), *Istraplastika* shifted away from producing consumer goods to specialize in plastic and combined food packaging, adopting new production technologies and becoming one of the largest manufacturers of such products in Yugoslavia. The aim of this paper is to shed light on aspects of central Istria's recent economic history, tracing its transformation after 1945 from a predominantly agricultural region under Yugoslav socialism into one of Istria's industrial centers, sha-

ped by companies that played a key role in the area's modernization processes. Local history and history from below, particularly in the less developed regions of Yugoslavia, remains in its early stages, and for Pazin, this is compounded by the unfortunate destruction of the archives of most factories that operated during the socialist period. In addition to literature, newspaper articles, company newspapers and archival material, the article also used rare preserved material from the first years of *Istraplastika's* existence, which is located in the Pazin City Museum.

UDK: 339.92(497.1:910)"196/..."
94:327(497.1:910)"196/..."

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.cor.279-300

Miloš ČORBIĆ
Institut za strategijska istraživanja Univerziteta odbrane u Beogradu
milos.corbic@mod.gov.rs
ORCID: 0009-0007-5752-3725

Odnos jugoslovenske spoljne politike i spoljne trgovine početkom 1960-ih godina na primeru trgovinskog aranžmana „Triglav"

Apstrakt: Kroz analizu jednog segmenta bilateralne ekonomske saradnje između Jugoslavije i Indonezije s početka 1960-ih godina autor je težio preciznijem utvrđivanju spoljnopolitičkih i ekonomskih faktora koji su uticali na (ne)uspešnost Jugoslavije u ekonomskim odnosima sa nesvrstanim zemljama. Analiziran je tok pregovora između spoljnotrgovinskih i diplomatskih predstavnika dve zemlje i realizacija aranžmana poznatog u izvorima pod šifrovanim imenom kao „posao Triglav". Oslanjajući se primarno na dokumentaciju Državnog sekretarijata spoljnih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije, istraživanje baca svetlo na politička i ekonomska pitanja koja su uticala na realizaciju poslova spoljne trgovine FNRJ u vremenu intenziviranja politike nesvrstanosti.

Ključne reči: Jugoslavija, Indonezija, spoljnotrgovinski odnosi, nesvrstanost, zemlje u razvoju

Uvod

Nakon Drugog svetskog rata kao zemlja u razvoju Jugoslavija je počela sa intenzivnom izgradnjom svoje privrede. Na prvom mestu našao se razvoj sirovinske baze, energetskih postrojenja i teške industrije bazirane na ekstenzivnoj izgradnji privrednih kapaciteta u državnom vlasništvu.[1] Prvi

[1] Kao glavna vodilja u stvaranju novog socijalističkog poretka poslužio je Sovjetski Savez. Po uzoru na prvu zemlju socijalizma obavljena je nacionalizacija, kolektivizacija i uvedena komandno-planska privreda. O ovim i sličnim temama vezanim za istorijat jugoslovenske ekonomije nakon Drugog svetskog rata pisali su političari, ekonomisti, istoričari i publicisti: Борис Кидрич, *О изградњи социјалистичке економике ФНРЈ* (Београд: Борба, 1948); Едвард Кардељ, *Друштвено економски циљеви реформе* (Београд: Седма сила, 1966); Стеван Спајић, *Уйоредни йривредни развој Југославије и*

petogodišnji plan, donesen 1947, imao je za cilj da u roku od pet godina učini jugoslovensku privredu konkurentnom privredama razvijenih evropskih zemalja. Usled sukoba sa zemljama Istočnog bloka, nakon 1948. godine Jugoslavija je bila prinuđena da promeni svoje prioritete u ekonomiji.[2] Napušten je sovjetski model planiranja, a umesto njega uveden novi sistem zasnovan na zakonu o planskoj privredi donesenom 1952. godine.[3] Umesto dotadašnjeg forsiranja izgradnje kapaciteta teške industrije, fokus je tokom 1950-ih godina prebačen na prerađivačku industriju.[4] Osim zadovoljavanja potrošačkih potreba stanovništva, ovakav pristup omogućio je i veću zaposlenost. Međutim, Jugoslavija se susrela sa jednim velikim problemom na polju proizvodnje. Kvalitet proizvoda jugoslovenske industrije nije bio zadovoljavajući za zemlje Zapadne Evrope.[5] Nemogućnost izvoza na zapadna tržišta zatvorila je

осталих европских социјалистичких земаља у периоду 1952–1975 (Београд: Институт економских наука, 1978); Branko Horvat, *Privredni ciklusi u* Jugoslaviji (Beograd: IEN, 1969); Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorija, ostvarenja, propusti* (Beograd: IEN, 1970); Ljubomir Madžar, *Suton socijalističkih privreda: simptomi, uzroci i institucionalne uslovnosti socijalističkih privreda* (Beograd: Ekonomika, 1990); Nikola Čobeljić ur., *Jugoslovenski model socijalističke privrede (tržišnog socijalizma) – teorijska zasnovanost i mogućnost operacionalizacije* (Beograd: SANU, 1991); Слободан Вуковић, *Српско друштво и економија: (1918–1992)* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2012); Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965", у *Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, ур. Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС, 2013), 220; Dragomir Vojnić, „Ekonomija i politika tranzicije: Pola stoljeća povijesti reforme socijalizma i tranzicije 1962–2012", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, br. 516, 50 (2013): 170; Branko Horvat, *Ogledi iz ekonomike privrednog planiranja* (Beograd–Zagreb: Savezni sekretarijat za nauku, 2001), 77.

2 U smislu promena ovaj period ostao je najviše upamćen po uvođenju organa samoupravljanja u radne organizacije. Iako su prvi radnički saveti počeli sa radom 1949, samoupravljanje je ozvaničeno 1950. Zakonom o radničkom samoupravljanju, a potom i Ustavnim zakonom iz 1953. Na planu spoljne politike, ali i ekonomije došlo je takođe do preokreta, umesto među socijalističkim zemljama novi partneri nađeni su u SAD i zemljama zapadne Evrope. – Edvard Kardelj, *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976* (Beograd: Privredni pregled, 1977), 15; Ognjen Radonjić i Miodrag Zec, „Ekonomski model socijalističke Jugoslavije: saga o autodestrukciji", *Sociologija* LIV, no. 4 (2012): 702.

3 Данијел Кежић, „Политичке последице економских реформи 60-их година у СФРЈ. Од дезинтеграције економског система до конфедерализације Југославије (1961–1971)", *Токови историје* 2 (2017): 12.

4 Prekretnicu je doneo novi petogodišnji plan iz 1956. godine koji je između ostalog kao glavnu preorijentaciju u privredi doneo ekspanziju prerađivačke industrije. Izvoz proizvoda višeg stepena obrade trebalo je da dovede do većeg priliva deviza, koji bi naposletku omogućio vraćanje kredita uzetih na Zapadu. Kapaciteti prerađivačke industrije nicali su širom zemlje, kratkoročno utičući u vidu novih investicija na rast BDP-a, međutim često bez realne ekonomske opravdanosti i sa nedovoljno razvijenom sirovinskom bazom. – Пиљак, „Реформе југословенског економског система", 221, 223.

5 Nedovoljan kvalitet proizvoda jugoslovenske industrije bio je s kraja 1950-ih i početka 1960-ih godina jedan od gorućih problema jugoslovenske privrede. Privredna reforma iz 1961. imala je zadatak, između ostalog, da poveća kvalitet i konkurentnost jugoslovenskih izvoznih proi-

mogući priliv deviza neophodnih za smanjenje deficita u spoljnoj trgovini i otplatu kredita. S druge strane, u trgovini sa zemljama članicama Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), nakon normalizacije odnosa sa njima sredinom 1950-ih, dominirao je klirinški sistem obračuna koji nije obezbeđivao priliv deviza.[6] Ova situacija dovela je do potrage Jugoslavije za novim tržištima za svoje proizvode, van granica Evrope. Najveći pokretač nove ekonomske orijentacije prema inostranstvu bila je spoljna politika. Zarobljena između dva bloka, Jugoslavija je počela da svoje nove partnere traži u Aziji i Africi.[7]

Jedna od vanevropskih zemalja sa kojima je Jugoslavija početkom 1960-ih godina razvijala ekonomske odnose bila je i Republika Indonezija. Ova azijska ostrvska zemlja činila je sa Jugoslavijom, Egiptom i Indijom jezgro zemalja koje su dale najveći doprinos u oblikovanju pokreta nesvrstanih početkom 1960-ih godina. FNRJ je priznala Republiku Indoneziju već 27. decembra 1949.[8] Međutim, dve zemlje nisu uspostavile diplomatske odnose sve do 5. novembra 1954. Razlog za to bio je navodni strah Indonežana da će zbog uspostavljanja odnosa sa Jugoslavijom pokvariti odnose sa Sovjetskim Savezom, a dodatni problem predstavljao je i jak uticaj Komunističke partije Indonezije koja je Savez komunista Jugoslavije smatrala revizionističkom partijom.[9] Nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje, ali i komunikacije između dva lidera – Tita i Sukarna – došlo je do sve većeg zbližavanja na polju spoljne politike. Politička ideja vodilja obe zemlje bilo je okupljanje zemalja nevezanih ni za jedan od suprotstavljenih hladnoratovskih blokova. Međutim, na tom polju stvari nisu išle glatko. Dva predsednika zastupala su dve različite koncepcije o karakteru pokreta koji se formirao. Ahmed Sukarno zastupao je ideju stvaranja regionalnog afro-azijskog pokreta, dok se Josip Broz, kao lider jedne evropske zemlje, zalagao za globalni karakter pokreta.[10]

---

zvoda. Reforma, međutim, nije dala odgovarajuće rezultate, pa su već 1962. savezni organi preuzeli kontrolu nad određenim delovima privrede, a naročito nad sektorom spoljne trgovine. – Кежић, „Политичке последице економских реформи 60-их година у СФРЈ", 15, 17.

6 Jugoslavija je često bila u prilici da uvozi opremu sa Zapada za devize, a da svoje proizvode prodaje zemljama sa kojima je plaćanje regulisano na klirinškim osnovama. – Пиљак, „Реформе југословенског економског система", 223.

7 Драган Богетић, „Југославија између Истока и Запада", у *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима: зборник радова*, ур. Александар Животић (Београд: ИНИС, 2012), 21.

8 Nezavisnost Republike Indonezije proglašena je od strane indonežanskih nacionalista na čelu sa Muhamedom Hatom i Ahmedom Sukarnom 17. 8. 1945. Nakon pregovora sa Holanđanima 2. 11. 1949. došlo je do sklapanja sporazuma kojim je zvanično priznata nezavisnost Indonezije, pod imenom Republika Sjedinjenih Država Indonezije. Novim ustavom iz 1950. zemlja je promenila ime u Republika Indonezija, a umesto prethodnog federalnog dobila unitarno uređenje. – Bruce Grant, *Indonesia* (London and New York: Cambridge University Press, 1964), 26, 29.

9 Драган Богетић, *Нова стратегија југословенске спољне политике* (Београд: ИСИ, 2006), 169.

10 Богетић, *Нова стратегија југословенске спољне политике*, 310; Љубодраг Димић и Драган Богетић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961: прилог историји Трећег света* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2013), 53.

Beogradska konferencija šefova država i vlada neangažovanih zemalja, održana septembra 1961, dodatno je doprinela političkom zbližavanju FNRJ i Republike Indonezije na međunarodnoj sceni. Izlaganja Josipa Broza i Ahmeda Sukarna na konferenciji pokazala su poklapanje u stavovima oko ključnih pitanja međunarodne politike: kolonijalizma, imperijalizma, rasizma i suštine nesvrstanosti.[11] Međutim pored svih poklapanja u spoljnjoj politici dve zemlje, Sukarno i dalje nije odustajao od regionalnog afro-azijskog koncepta pokreta nesvrstanih.[12] Upornost Indonežana po ovom pitanju, ali i blag stav FNRJ po pitanju nastojanja Indonezije da od Holandije prisvoji teritoriju Zapadnog Irijana, odnosno Zapadne Nove Gvineje, dovela je do delimičnog zahlađenja u odnosima dve zemlje.[13]

Početne ideje i pregovori

Spoljnotrgovinski aranžman „Triglav" primer je pokušaja Jugoslavije da sa neangažovanim zemljama Azije i Afrike pored političkih gradi i održive ekonomske odnose. Putem ovog aranžmana Jugoslavija je pokušala da se jednim velikim poslom probije na tržište Indonezije, a time i jugoistočne Azije. Jugoslavija je trebalo da izveze određene količine proizvoda svoje tekstilne industrije u Indoneziju, a Indonežani da zauzvrat ove proizvode najvećim delom plate izvozom pamuka u Jugoslaviju, a manjim delom u devizama.[14] U literaturi se ovakvi angažmani neretko nazivaju ugovorima za angažovanje proizvodnih kapaciteta.[15] Posao je dodatno činilo složenijim to što pamuk koji je trebalo da bude izvezen u Jugoslaviju nije bio izvorno iz Indonezije.[16]

---

11 Љубодраг Димић, Александар Раковић и Миладин Милошевић, уредници, *Југославија–Индонезија 1945–1967. истраживања и документа* (Београд: Архив Југославије, 2014), 62.

12 Jedan od glavnih propagatora azijsko-afričkog karaktera nastajajućeg pokreta nesvrstanih i „Drugog Bandunga" početkom 1960-ih bila je NR Kina. Krajem marta i početkom aprila 1961. maršal Čen Ji je u svojstvu ministra spoljnih poslova NR Kine posetio Džakartu. Tom prilikom u zajedničkoj izjavi predstavnika dve zemlje konstatovana je potreba za hitnim sazivanjem nove afro-azijske konferencije. Jugoslovenska diplomatija oštro se protivila ovakvom pristupu i insistirala na načelima koja bi omogućila aktivno učešće Jugoslavije, kao evropske države, na konferenciji neangažovanih zemalja. – Јован Чавошки, „Југославија и Далеки исток – Трећи свет између Југославије и Кине", у *Југославија у Хладном рату: прилози истраживањима: зборник радова*, ур. Александар Животић (Београд: ИНИС, 2012), 68.

13 Димић, Раковић и Милошевић, *Југославија–Индонезија*, 78–83.

14 Na ovom mestu bitno je napomenuti da je od 1955. godine i normalizacije odnosa sa SSSR-om FNRJ sve teže dobijala kredite, repromaterijal i sirovine sa Zapada. Nakon Beogradske konferencije nesvrstanih 1961. za Jugoslaviju je postalo sve teže da dobije pšenicu, ulje i pamuk od SAD. Isporuka viškova ovih proizvoda od 1963. prvi put nije odobrena, a od 1964. oni su se mogli dobiti samo za dolare. – Пиљак, „Реформе југословенског економског система", 228.

15 Miodrag Sukijasović, „Karakteristike ekonomskih ugovora SFRJ sa nedovoljno razvijenim zemljama", *Međunarodni problemi*, br. 2 (1964): 51.

16 U Indoneziji nije bilo uslova za gajenje pamuka, pa je ova zemlja zavisila od uvoza ove sirovine iz inostranstva. – Don D. Humphrey, „Indonesia's National Plan for Economic Development", *Asian Survey* 2, no. 10 (December, 1962): 16.

Reč je bila o pamuku koji je ova zemlja dobijala iz Sjedinjenih Država, a na osnovu zakona PL 480.[17] Jugoslavija je tokom 1950-ih godina na osnovu istoga zakona pored ostalih dobara dobijala i pamuk iz Sjedinjenih Država, koji je korišćen u jugoslovenskoj tekstilnoj industriji.[18] U daljem tekstu ispratićemo hronološki tok razvoja ovog aranžmana i probati da utvrdimo sve relevantne faktore koji su uticali na njegovu realizaciju.[19]

Ideja za realizaciju ovog posla pojavila se početkom 1960-ih godina u jugoslovenskim privrednim i diplomatskim krugovima. Indonežani su krajem 1960. bili zainteresovani da 25.000 bala pamuka iz SAD pošalju na preradu u Jugoslaviju u zamenu za gotov tekstil.[20] Zvanični pregovori o poslu „Triglav" počeli su novembra 1960. u Džakarti između predstavnika ambasade FNRJ i Ministarstva trgovine Indonezije. Prvobitna ideja Indonežana bila je da se u Jugoslaviji vrši prerada američkog pamuka u predivo. Tek nakon izvesnog vremena prihvaćena je mogućnost prerade pamuka u tekstil. Preduslov za ovo je bio da uslovi u FNRJ budu konkurentni onima u ostalim zainteresovanim zemljama.[21] U odnosu na predivo tkanine su predstavljale proizvod višeg nivoa prerade, približniji finalnom proizvodu nego poluproizvodu. Stoga ne treba da čudi što je zvanični Beograd insistirao na izvozu tkanina.[22]

---

17 Zakon o poljoprivrednoj trgovini, razvoju i pomoći (Javni zakon br. 480) donesen 10. 7. 1954. poznat je u istoriografiji kao program „Hrana za mir". Cilj ovog programa američke vlade bio je da ojača američku spoljnu politiku kroz spoljnu pomoć, proširi američku spoljnu trgovinu, poveća izvoz viškova i dovede do veće stabilnosti cena poljoprivrednih proizvoda. Sjedinjene Države su u nerazvijene zemlje izvozile poljoprivredne proizvode, koji su potom plaćeni u domaćoj valuti, obično nekonvertibilnoj. Novac zemlje uvoznika kasnije bi u vidu kredita bio pružan istoj toj zemlji za potrebe uvoza industrijske opreme ili sličnih dobara iz SAD. Public Law 480 omogućavao je nerazvijenim državama nabavku sirovina za proizvodnju bez plaćanja u devizama. Ovaj zakon omogućio je mnogim zemljama u razvoju da održe svoj devizni bilans i čak ga i poboljšaju. – Đorđe Lađević, „Američka i sovjetska ekonomska pomoć", *Međunarodni problemi*, br. 3 (1958), 75; Милан Игрутиновић, „Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2018), 72.

18 Игрутиновић, „Југословенско-амерички економски односи", 154.

19 Na početku razmatranja ove problematike bitno je napomenuti da Indonezija nije imala dovoljno sirovina za svoju industriju. Iako je ova zemlja bila jedan od svetskih lidera u izvozu industrijskih sirovina, sama je bila primorana da ih uvozi za određene grane svoje industrije. Najrazvijenija industrija Indonezije sredinom 50-ih bila je tekstilna, pa je shodno tome zahtevala uvoz sirovina. Sirovi pamuk i predivo bili su upravo namenjeni toj grani industrije. – Arhiv Jugoslavije (AJ), Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavija (507), IX, Komisija za međunarodne odnose, 43– V–2, 1. 9. 1956.

20 Krajem 1959. Vlada Indonezije dala je primat uvozu hrane, tekstila i prediva. Razlog za ovo bio je hronični nedostatak ovih artikala na tržištu ove zemlje. AJ, 507, IX, 43–V–6, jul 1960.

21 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DA MSP RS), Politička arhiva (PA), Indonezija, 1962, fascikla 42, dokument br. 19, IV/I–DŠ/NH.

22 Grupisani ili upredeni neprekidni pramen prirodnih ili sintetičkih vlakana predstavlja predivo. Proizvodi se predenjem, manualnim ili mašinskim, pri čemu se vlakna iz ranije pripremljene mase izvlače i upredaju, čime se dobija na čvrstini i postojanosti proizvoda. U industriji tekstilnih tkanina predivo je jedan od osnovnih proizvodnih inputa. – „Yarn", *Encyclopedia Britannica.* Datum pristupa 13. 1. 2025. https://www.britannica.com/technology/yarn-fibre.

Poslove ovog tipa Indonežani su do tada sklapali sa Japanom, Hongkongom, Indijom i Singapurom. Prerada je bila isključivo u predivo, a ne u tkanine, kako su to želeli jugoslovenski partneri. Indonežani su do tada za ove aranžmane plaćali 65% vrednosti pamukom, a 35% gotovinom. Iz Ministarstva inostranih poslova Indonezije do 27. januara 1961. javljeno je da je odobren jugoslovenski aranžman u obradi pamuka. Naknadno je iz Indonezije zahtevano da se isporuči roba iz jugoslovenskih skladišta, i to hitno, ukoliko je ima. Navedeno pokazuje da je u Indoneziji vladala nestašica proizvoda tekstilne industrije, pa je stoga svaka nabavka tih artikala bila dragocena. Ambasada FNRJ tražila je od Državnog sekretarijata inostranih poslova zaključivanje ugovora kao i dalje instrukcije ambasadi i predstavniku jugoslovenske firme „Interesport", koja je nastupala kao posrednik u ovom poslu.[23]

Preduzeće „Centrotekstil" dobilo je informacije o poslu „Triglav" od „Interesporta" i do početka februara 1961. spremalo konkretne ponude.[24] Pregovore su ubrzavali i Indonežani jer su smatrali da su se Jugosloveni kasno uključili u ovaj posao. Oni su izrazili želju da uvezu prvenstveno široke bojene tkanine. Iz raspoloživih izvora može se saznati da je slične aranžmane Jugoslavija imala sa Burmom. U poslu sa ovom zemljom odnos pamuka i gotovine u plaćanju iznosio je 55 : 45. Isti odnos trebalo je postići i sa Indonežanima, umesto predloženog 65 : 35.[25] Razlog za ovo je očigledan. Jugoslavija je kao zemlja sa spoljnotrgovinskim deficitom i značajnim odlivom deviza prema

---

23 Preduzeće za međunarodnu trgovinu „Interesport" osnovano je 8. 11. 1948. godine odlukom Vlade FNRJ. U periodu do 1959. godine najveći deo poslovnih operacija preduzeća obuhvatala je međunarodna razmena, zastupništvo stranih firmi, posredovanje u međunarodnom prometu, održavanje i rad konsignacionih skladišta i drugo. Najveće profite preduzeću donosili su poslovi reeksporta proizvoda, koji su pored zastupanja inostranih preduzeća u tom periodu predstavljali glavnu delatnost. Pored kadrovskih promena u vrhu preduzeća 1959, kada je na njegovo čelo umesto Emerika Fišera, predratnog bankara i učesnika NOB-a, došao Aleksandar Čizmić, bivši zamenik načelnika Uprave državne bezbednosti za Grad Beograd, došlo je i do izvesnih organizacionih promena. Od 1959. godine „Interesport" će početi značajnije da se angažuje u sufinansiranju investicija u industriji, na prvom mestu kroz formiranje Sektora dorade i finansiranja. Cilj ovakvog pristupa bio je otklanjane tzv. uskih grla jugoslovenske industrije, odnosno poboljšavanje kvantiteta i kvaliteta proizvoda jugoslovenske industrije radi plasmana robe na strana tržišta. – Žika Živulović, *Interexport-Inex: 1948: 68–88* (Beograd: Jugoslovenska revija, 1988), 9, 32–33.

24 „Centrotekstil" je svojevremeno bio jedno od najpoznatijih import-eksport preduzeća u sferi tekstilne industrije u Jugoslaviji. Preduzeće je osnovano 1947. sa svega 30 radnika, sa primarnim zadatkom da izvozi tekstilne proizvode iz FNRJ, a po potrebi ih i uvozi iz inostranstva. U periodu od 1948. do 1958. godine broj zaposlenih povećan je 2,8 puta a promet 9 puta. Pored izvoza i uvoza tekstila, „Centrotekstil" je svojim poslovnim aranžmanima obuhvatao i sirove i prerađene kože, krzna, obuću i galanteriju, kao i posredovanja u različitim oblicima spoljnotrgovinskog prometa. Iako je primarni posao Centrotekstila trebalo da bude izvoz, iz dostupnih informacija možemo videti da je u ukupnom prometu firme početkom 1960-ih ipak najveći deo kapitala odlazio na poslove uvoza, odnosno da je tokom 1960. i 1961. izvoz činio 37% odnos 39% vrednosti prometa firme. – Aleksandar Spasić i drugi, *Centrotekstil: import-export: ('46–'71)* (Beograd: Export press, 1971), 2, 6–7, 12.

25 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 15, 429486, 430988, 42915, 43789, 45220.

zapadnoevropskim zemljama, iz kojih je uvozila investicionu opremu, želela da putem ovakvih aranžmana poveća svoj izvoz i priliv deficitarnih deviza.

Ambasada FNRJ u Džakarti dostavila je do 28. februara 1961. Službi za pravne poslove i međunarodne ugovore DSIP-a Nacrt aranžmana o preradi pamuka između vlada FNRJ i Republike Indonezije. Prema tipskom sporazumu Jugoslavija bi izvozila pamučno predivo koje bi delimično bilo plaćeno u pamuku (65%), a delimično u devizama (35%). Jugoslovenska strana bila je nezadovoljna jer je planiran plasman tkanina, a ne prediva. Jugoslavija je težila da izveze finalni industrijski proizvod, odnosno tkaninu, a Indonežanima je više odgovaralo predivo koje su mogli da iskoriste u svojoj tekstilnoj industriji. Uzevši u obzir da je bila reč o pamuku iz SAD, insistiralo se da se za ovaj posao traži potvrda Vlade Sjedinjenih Država.[26] Prema informacijama MIP-a Indonezije, u ugovoru za ovaj posao neizostavna stavka morao je biti i član o zaštiti interesa SAD. Razlog tome bio je PL 480, koji je sadržao i odredbe o raspolaganju američkim poljoprivrednim viškovima u inostranstvu. Materijalom je moglo da se raspolaže za kupovine strategijskog materijala ili druge robe na račun Sjedinjenih Država ili trećih zemalja. Predviđena je i mogućnost kompenzacionih poslova, poput barter trgovine. [27]

Rokovi i asortiman bili su problem u ovom poslu od njegovih početaka. Krajem marta 1961. „Centrotekstil" još uvek nije počeo pregovore za ovaj posao, iako su Indonežani na dnevnom nivou zahtevali konkretne predloge. Jugosloveni su uspeli da izbore rok isporuke do kraja 1961, iako je druga strana tražila kraći. Indonežani su bili istrajni u tome da prihvataju samo beljene tkanine. Ipak do 6. maja 1961. prihvaćen je odnos 50 : 50, između beljenih i štampanih tkanina. Na jugoslovensku stranu apelovano je da prihvati isporuke samo onih količina robe koje je u stanju da proizvede, kako bi Indonežani ostale neophodne količine uvezli iz drugih zemalja pravovremeno. Vezano za kapacitete proizvodnje, bitno je napomenuti da su organi DSIP-a bili svesni da će u 1961. Jugoslavija jedva moći da namiri i sopstvene potrebe za predenim pamukom. Poznavaoci kapaciteta jugoslovenske industrije u DSIP-u smatrali su da bi bilo kakva potreba za većim količinama predenog pamuka zahtevala uvoz ovog artikla iz inostranstva. Izvoz tog artikla, a samim time i tkanina, teško je mogao doći u obzir.[28] Stoga je Služba za pravne poslove i međunarodne ugovore DSIP-a od Jugoslovenske banke za spoljnu trgovinu i „Centrotekstila" tražila dodatna objašnjena o realizaciji transakcija po aranžmanu „Triglav", čime su odredbe ugovora faktički dovedene u pitanje, a time i realizacija izvoza i uvoza roba.[29]

---

26 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 38, d. 14, 46713.

27 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 15, 415615; Lađević, „Američka i sovjetska ekonomska pomoć", 76.

28 U ovom periodu kao primer mogao je poslužiti i aranžman iz 1960. Jugoslavija je te godine sklopila ugovor sa Indonezijom o prodaji tekstila u vrednosti od 700.000 funti sa rokom isporuke do juna 1960. Usled slabih proizvodnih kapaciteta, rok za isporuku produžen je prvo do decembra 1960. potom i do 30. juna 1961. – Димић, Раковић и Милошевић, *Југославија–Индонезија*, 323.

29 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 15, 49422, 410702, 411431, 414058.

U dokumentu o odnosima između FNRJ i Indonezije od 6. maja 1961. vrednost američkog pamuka koji je u sklopu trgovine sa Indonezijom trebalo da bude izvezen u Jugoslaviju procenjena je na 900.000 dolara. Još uvek je u opticaju bila mogućnost da 55% vrednosti izvoza jugoslovenske robe bude plaćeno pamukom, a 45% u gotovini. Ukupna vrednost ovog aranžmana procenjivana je tada na 1,6 miliona dolara. Smatralo se već tada u DSIP-u da bi odustajanje od realizacije ugovora štetilo statusu Jugoslavije i njenih privrednih subjekata na indonežanskom tržištu.[30] Indonežani su očekivali da će do potpisivanja ugovora doći krajem maja 1961. Prema tome, ambasada FNRJ u Džakarti zahtevala je 18. maja 1961. od DSIP-a da što pre pošalje punomoć za potpisivanje ugovora za celu planiranu količinu robe. Postojala je opasnost da dođe do neprijatne situacije u odnosima između dve zemlje ukoliko Indonežani budu primorani da posle toliko vremena traže drugog partnera.[31]

Do 1. juna 1961. Indonežani su prihvatili odnos 50 : 50 u količinskom odnosu beljenih i štampanih tkanina. Osim toga, prihvatili su i da plaćanje bude 55% u pamuku i 45% u devizama. Firma „Centrotekstil" u svojstvu izvoznika nabavljala je tekstil za izvoz od jugoslovenskih fabrika. Pamuk za Jugoslaviju trebalo je da se ukrca na brodove decembra 1961.[32] Do konačnog sklapanja posla nije došlo ni do sredine juna 1961.

Jedan od problema koji se pojavio od početka jeste visoka cena pamučnih tkanina iz FNRJ. Ovo pitanje predstavljalo je čestu temu u razgovorima ekonomskih predstavnika dve zemlje. Jugoslovenska preduzeća su do druge polovine juna 1961. usaglasila svoje stavove po pitanju cena. Zaključeno je da se cene jugoslovenske tkanine mogu sniziti maksimalno do iznosa cena tkanina iz Hongkonga, Singapura i Japana, što je pravdano stavom da su jugoslovenske tkanine bile kvalitetnije od onih iz navedenih azijskih zemalja.[33] Jugoslavija je u pogledu cena pokušala da iskoristi i interesovanje američkih diplomata za aranžman „Triglav", odnosno da preko njih indirektno utiče na stav Indonežana o cenama. Ataše za poljoprivredu pri ambasadi SAD u Indoneziji Karl Vinberg razgovarao je tokom juna 1961. sa jugoslovenskim diplomatama o zastoju u pregovorima sa Indonežanima. Predstavnici DSIP-a u Džakarti istakli su kao jedan od glavnih problema odbijanje Indonežana da prihvate povećanje cene od 10%. Jugoslovenske diplomate predočavale su Vinbergu i drugim predstavnicima Sjedinjenih Država da utiču na Indonežane kako bi prihvatili veću cenu jugoslovenskog tekstila. U cilju opravdanja povećanja cene ponovljeno je kako je jugoslovenski tekstil boljeg kvaliteta u odnosu na onaj drugih proizvođača. Vinberg je sa svoje strane obećao da će

30 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 38, d. 8, Informacije o Indoneziji povodom posete predsednika Sukarna od 12. do 14. juna 1961, 6. maj 1961.

31 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 15, 415615.

32 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 18, 415688.

33 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 38, d. 29, Zabeleška o razgovoru D. Vujišića trećeg sekretara za ekonomske poslove s G. Tanom referentom za ekonomsku pomoć u MIP Indonezije, 22. 6. 1961.

uticati na Indonežane da prihvate ovaj predlog i sklope posao sa Jugoslavijom. Jugoslovenski predstavnici u Džakarti smatrali su da ne treba do kraja insistirati na većim cenama, jer se radi o poslu koji sem materijalne dobiti može doneti i trajniji prodor na tržište Indonezije.[34]

Do kraja juna 1961. cena je podignuta za svega 1%, odnosno za 16.000 dolara. U izveštaju centrali DSIP-a ambasada FNRJ u Džakarti otkrila je svoje prave motive za povećanje cene, koji su se nalazili iza zvaničnog stava o većem kvalitetu jugoslovenske robe. Pravi razlog za povećanje cene sa jugoslovenske strane bila je tendencija da se kompenzuju razlike u ceni za dodatne količine robe koje je „Centrotekstil" u perspektivi morao da ponudi kako bi pokrio planiranu punu vrednost ugovora sa Indonežanima. Postojala je bojazan sa jugoslovenske strane da „Centrotekstil" neće poštovati zadate rokove. Svako kašnjenje u isporuci robe moglo je Indonežane da dovede u tešku situaciju, jer bi imali veliku količinu neiskorišćenog sirovog pamuka. U tom slučaju nastala šteta bila bi nadoknađivana od strane „Centrotekstila".[35]

Do 20. juna 1961. u ambasadu FNRJ u Džakarti stiglo je načelno odobrenje iz Beograda za potpisivanje ugovora o aranžmanu za preradu pamuka sa Indonezijom. Do tog datuma „Centrotekstil" je navodno našao načine da se uklopi u limite u pogledu cena, rokova isporuke i kvaliteta koje su postavili Indonežani za ovaj posao. Indonežani su kao krajnji datum za potpisivanje postavili 30. jun, posle kojeg bi, ukoliko ne bi došlo do sklapanja ugovora, potražili drugog partnera. Već 21. juna 1961. od jugoslovenske strane zatražena je konačna odluka o poslu „Triglav". Konačna potvrda za potpisivanje ugovora došla je od centrale DSIP-a šest dana pre isteka postavljenog roka. Ambasada je skrenula pažnju DSIP-u da je krajnji rok za isporuku robe iz Jugoslavije 30. novembar 1961. O tome, kao i mogućim materijalnim posledicama nepoštovanja rokova, trebalo je obavestiti „Centrotekstil".[36]

Problemi u realizaciji posla postojali su i sa indonežanske strane. Iz Džakarte su išla nastojanja da se jednostrano Jugoslaviji nametne obaveza uvoza pamuka po rokovima iz ugovora. S druge strane, Indonežani su do 30. oktobra izbegavali da se obavežu na blagovremeno otvaranje akreditiva, odnosno na davanje ovlašćenja bankama za isplatu uvezene robe, kao i na prihvatanje uslova za izvršavanje obaveza sa jugoslovenske strane u vezi sa tim.[37] Ipak mora se reći da je do sklapanja ovog posla dobrim delom došlo zahvaljujući Ministarstvu inostranih poslova Indonezije. Ovaj aranžman procenjivan je sa te strane kao posao od velikog političkog značaja, što govori u prilog tome da je i sa indonežanske strane ovaj spoljnotrgovinski poduhvat imao veći politički nego ekonomski značaj.[38]

34 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 16, 419262.
35 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 17, str. pov. br. 13/61.
36 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 18, 418538, 419645, 420222.
37 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 16, 420524.
38 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 18, 415688.

Početkom jula 1961. očekivalo se da će ugovor biti konačno potpisan. Kao rok za isporuku robe pominjan je ranije navođeni datum, odnosno 30. novembar 1961. Iz ambasade FNRJ u Džakarti dolazile su informacije da postoji mogućnost da se sporazum neće realizovati, kao i da će posao preuzeti Indijci. Uprkos svim političkim urgencijama i potenciranju ovog spoljnotrgovinskog aranžmana, predstavnik „Centrotekstila" odbio je da potpiše ugovor. „Centrotekstil" je zahtevao da isporuka bude u aprilu 1962, a plaćanje u kešu, što je bilo protiv svih dotada sklopljenih dogovora. Ovakav nastup jugoslovenske firme mogao je da dovede u pitanje izvoz tekstila u Indoneziju u roku od četiri godine, koliko je trajala američka pomoć Indoneziji u pamuku. Zamerka „Centrotekstila" najviše se odnosila na devizne cene u Indoneziji. Predstavnici ove firme tvrdili su da, kada se te cene preračunaju u dinarske, ne ostaje novčanih sredstava za plaćanje robe koju bi isporučile jugoslovenske fabrike. Stručnjaci ovog jugoslovenskog preduzeća smatrali su da problem odnosa vrednosti roba u devizama i dinarima može da se odrazi znatno i na kvalitet robe. Usled nedostataka dovoljnih količina tekstila iz proizvodnje postojala je mogućnost nabavke 5 miliona metara tekstila od Direkcije za sirovine, koja je ovu robu nabavljala uvozom iz Bugarske. Problemi na relaciji Komitet za spoljnu trgovinu – Direkcija za sirovine doveo je u pitanje nabavku robe kod Direkcije.[39] „Centrotekstil" je takođe odlučno odbijao 30. novembar 1961. kao rok za isporuku, između ostalog i zato što Indonežani nisu poslali uzorke za štampane tkanine do 6. jula 1961. Dodatni razlog bili su godišnji odmori i remonti fabrika u julu i avgustu. Sporazum o preradi pamuka konačno je potpisan 8. jula 1961.[40] Međutim, ostalo je nejasno koji je krajnji rok za isporuku robe. „Centrotekstil" je javljao da je krajnji rok april 1962, dok je Ambasada FNRJ u Džakarti insistirala krajem jula 1961. na tome da se poštuje prethodni dogovor o novembru 1961. kao krajnjem roku za isporuku.[41]

Realizacija aranžmana u saradnji preduzeća i država

Do 9. oktobra 1961. kasnile su, prethodno smanjene, prve količine robe koje je po ugovoru „Centrotekstil" trebalo da isporuči Indoneziji. Isporuka za novembar takođe je bila upitna. Beljene tkanine nisu bile obezbeđene, a za šarene nije još bio dogovoren dezen. Jugoslovenske diplomatske i trgovinske predstavnike u Indoneziji navodno je bilo sramota da pokažu dezene koje je poslao „Centrotekstil". Radilo se naime o 9 starih dezena lošeg

39 Problem između ove dve instance teško je na osnovu obrađenih istorijskih izvora u potpunosti rasvetliti. Prema informacijama DSIP-a problem je nastao zbog određenih *beneficija* Direkcije za sirovine, kao i izvesnih *nesređenih poslova* između Direkcije i KST. – DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 17, 421255.

40 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 17, 420622, 420936, 421255, 421535, 422194,

41 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 18, 423150.

kvaliteta. Ovakav potez smatran je u Ambasadi FNRJ u Džakarti neshvatljivim i štetnim. Ambasada FNRJ molila je da se pošalje 30 do 40 dezena koji odgovaraju indonežanskom tržištu.[42] Svih šest indonežanskih uvoznika odbilo je krajem oktobra 1961. da prihvati jugoslovensku robu. Ova roba znatno je odstupala od dogovorenih kvaliteta. Informacija o kvalitetu robe do Džakarte je došla od indonežanskog superintendenta iz Ženeve, koji je ove informacije dobio od „Jugokontrole" iz Rijeke.[43]

Iz DSIP-a je predstavnicima „Centrotekstila" savetovano da se odredbe sporazuma poštuju, jer bi neisporučivanje robe moglo da se odrazi loše i po druge poslove. Uprkos svemu, „Centrotekstil" se nije držao dogovorenog, a predstavnik ove firme u Džakarti Šišmanović menjao je rokove isporuke i načine plaćanja. Ovakvi propusti mogli su sprečiti bilo kakav dalji pokušaj plasmana tekstila u Indoneziju. „Centrotekstil" je, s druge strane, svu odgovornost svalio na proizvođače.[44] Proizvođača je pritom bilo više od osam i bili su iz raznih delova FNRJ. Time je dodatno otežano pitanje ujednačavanja kvaliteta robe i povećana je cena transporta.

Tabela 1: Proizvođači i dobavljači tekstila za posao „Triglav" (DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 19, IV/I-DŠ/NH)

Tiral štampana tkanina	
Proizvođač	Količina (yd)
„Ratko Pavlović" Niš[45]	375.000,00
Tekstilna tovarna Prebold	525.000,00
Ukupno:	900.000,00
Cena:	178.500,00 $

42 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 18, 430164.

43 „Jugokontrola" je bila radna organizacija iz Rijeke čiji su primarni zadaci bili inspekcija i izdavanje sertifikata. Osnovana je 1954. godine. Najveći značaj imala je za jugoslovensku spoljnu trgovinu, odnosno za realizaciju poslova uvoza i izvoza robe i dobara. U svom radu, naročito tokom 1960-ih godina, „Jugokontrola" se držala klauzule o ekspertskoj i detaljnoj kontroli, ali bez pravne odgovornosti za eventualne propuste. Ova organizacija bila je od naročitog značaja u kontroli kvaliteta robe u poslovima izvoza i uvoza sa zemljama koje su bile geografski značajnije udaljene. Kao što je bio slučaj sa trgovinom između FNRJ i Republike Indonezije. – Aleksandar Goldštajn, „The Contract of Goods Inspection", *The American Journal of Comparative Law* 14, no. 3 (1965): 391; DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 19, 431784.

44 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 19, 431784, pov. br. 181/61.

45 Preko svog Sektora dorade i finansiranja preduzeće „Intereksport" je 1959. godine odobrilo investicioni kredit Industriji prerade pamuka „Ratko Pavlović" u Nišu u vrednosti 325.000 nemačkih maraka i 8.800.000 italijanskih lira. Ono što ovde treba istaći jeste da je preduzeće koje je „Intereksport" kreditirao u ovom poslu jedan od proizvođača proizvoda za izvoz u inostranstvo, što je konkretan primer koristi koju je „Intereksport" mogao kao izvoznik izvući iz finansiranja proizvođača. Kao jedan od primarnih zadataka za 1960. „Intereksport" je najavio dalje intenziviranje finansiranja izvozno orijentisanih industrijskih proizvođača u Jugoslaviji. – Živulović, *Intereskport–Ineks*, 33, 35.

Sirova tkanina za beljenje	
Proizvođač	Količina (m)
Direkcija za sirovine Beograd	3.578.334,00
Pamučna industrija Đakovica	1.000.000,00
„Kombiteks" Bihać	426.193,00
„Kuzman Josifovski Pitu" Skoplje	150.000,00
„Zele Veljković" Leskovac	250.000,00
„Makedonka" Štip	300.000,00
Ostali	1.300.000,00
Ukupno:	7.004.527,00
Cena:	1.452.500,00 $
Celokupna cena:	1.631.000,00 $

Posebna preduzeća bila su angažovana i za beljenje tkanina. Radilo se opet o firmama iz raznih delova Jugoslavije: „Tekstilna tovarna" Šempeter, „Mariborska tekstilna tovarna", „Tvorpam" Zagreb, „Ukrina" Derventa, „Sutjeska" Zemun, „Zvezda" Kranj, „Bombažna predilnica in tkalnica" Tržič i „Makedonka" Štip. Jedan deo beljenih tkanina nabavljen je i preko reeksporta iz Nemačke.[46]

Do izvoza robe u Indoneziju nije došlo do kraja oktobra 1961. Izveštaj koji je „Jugokontrola" poslala indonežanskoj firmi „CTC" (Central Trading Company) nije išao u prilog „Centrotekstilu". Kvalitet jugoslovenske robe znatno je odstupao od dogovorenog. Kvalitet prediva, konstrukcija, težina, dužina i finiš platna naročito su bili loši. Indonežani nisu nameravali da prihvate robu koja je više od 3% odstupala od kvaliteta koji su oni zahtevali. Odstupanja od traženog kvaliteta pokvarila su Indonežanima nabavku tekstila za predstojeće islamske praznike. Od jugoslovenskih državnih organa zahtevano je da apeluju na „Centrotekstil" da se drži odredbi ugovora.[47]

Do 9. novembra 1961. greške „Centrotekstila" dostigle su proporcije skandala i političke afere. Indonežani su saopštili ambasadoru Alešu Bebleru da je ceo slučaj prilično ozbiljan. Naime kašnjenje i loš kvalitet isporuka poremetili su plan snabdevanja indonežanskog tržišta potrošačkom robom u vreme kraja ramazanskog posta u 1962. godini.[48] Kraj ramazanskog posta,

46 Isto.

47 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 19, 432793.

48 Potreba za ovom robom postojala je u vreme državnih i verskih praznika, usled običaja da se naročito članovima porodice daju pokloni, neretko u vidu odeće. Treba takođe napomenuti da je pored tih faktora na povećanu potražnju uticala činjenica da je tokom 1960-ih godina u Indoneziji vladala gotovo stalna nestašica pamučne odeće. U ovoj deceniji dostupnost odeće po glavi stanovnika Indonezije bila je manja nego 1940-ih godina. – Anne Both, *The Indonesian Economy in Nineteenth and Twentieth Century. A History of Missed Opportunities* (London: Macmillan Press, 1998), 117.

odnosno Eid al-Fitr obeležavao se 1962. godine u Indoneziji 7. marta, odnosno 8. marta, u krajevima zemlje istočno od grada Makasara.[49] Indonežani su upozoravali da bi cela situacija mogla da eskalira i u unutrašnji politički problem njihove zemlje. Predstavnici indonežanske vlade urgirali su da se roba isporuči najkasnije u decembru 1961. ili početkom januara 1962.[50]

Prema potpisanim ugovorima „Centrotekstil" je bio dužan da do kraja 1961. isporuči 800 hiljada tona štampane pamučne tkanine i 8 miliona tona beljene pamučne tkanine. Najveći deo tekstila nabavljan je kod jugoslovenskih proizvođača. Međutim, problem je bio u beljenim tkaninama i njihovoj isporuci. Naime, fabrika tekstila u Đakovici je kasnila sa puštanjem u pogon, stoga je 2 do 3,5 miliona metara robe moralo biti poslato u Italiju na beljenje. Beljenje u Italiji koštalo je oko 81.000,00 dolara.[51]

Problematika u poslu sa izvozom tkanina i prediva u Indoneziju bila je glavni predmet razgovora Sergeja Krajgera, državnog sekretara za spoljnu trgovinu FNRJ, sa ambasadorom Indonezije u Beogradu R. A. Asmaoenom 15. novembra 1961. Indonežanski ambasador bio je zabrinut zbog stanja posla i rokova izvršavanja obaveza predviđenih ugovorom. Najviše zamerki imao je na kvalitet tkanina. Ovaj diplomata smatrao je da treba ukloniti sve prepreke u ovom poslu, jer se radilo o prvom aranžmanu od kojeg će zavisiti i dalja saradnja.[52]

Indonežani su do 8. decembra 1961. prihvatili isporuku sporne količine tekstila. Ipak i dalje su insistirali na rokovima isporuke zbog *lebarana*, odnosno kraja ramazanskog posta, koji je istovremeno i državni praznik u Indoneziji, a neretko se naziva i Lebaran mudik. Ovaj praznik je za Indonežane, pored religijskog, imao i socioekonomski značaj. Dolazak ljudi iz gradova u svoja rodna sela, ili u posetu rođacima sa selu, praćen darovima i lepim odevanjem, za veliki broj Indonežana predstavljao je statusni simbol i pokazatelj ekonomskog uspeha.[53]

---

49 Azmi Muttaqin, „Determination of the Beginning of Ramadan and Syawal in Indonesia (an Overview of Political and Historical Perspectives)", *Journal of Islamic Studies and Humanities* 7, no. 2 (2022): 139.

50 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 19, 432793, 433631.

51 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 19, Beleška o sadašnjem stanju ekonomskih odnosa između naše zemlje i Republike Indonezije, 15. 11. 1961.

52 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 19, str. pov. 01–01, 707/1.

53 Odlazak iz urbanih sredina u rodna sela ili mesta porekla u vreme Lebaran mudika, odnosno Eid al-Fitra, za mnoge muslimane u Indoneziji je neizostavan. U sklopu odlaska u ruralne sredine neizostavni deo je i darivanje, najčešće domaćina od strane gosta. Neretko, pogotovo na ostrvu Java, mudik služi ljudima iz gradova da svojim rođacima sa sela kroz darove pokažu svoj uspeh i prosperitet postignut u gradu. Ekonomski značaj ovog praznika posmatran je i kroz prizmu značajnog priliva materijalnih dobara i kapitala iz gradova u siromašnije ruralne sredine. Pored davanja poklona nemali značaj ima i sama pojava gosta iz grada, koji u posetu svojoj rodbini u unutrašnjosti dolazi lepo odeven, uobičajeno u novoj odeći koju je namenski kupio za tu priliku. – Adrie Oktavio and Agoes Tinus Lis Indrianto, „Social Economic Perspectives of Homecoming Tradition: Indonesian Context", *Journal of KATHA*, vol. 15 (2019): 48, 50, 51, 53.

Jugoslovenska strana morala je da obezbedi isporuku 6,5 miliona jardi robe do 15. januara 1962.[54] Iako se na ovaj uslov „Centrotekstil" obavezao, posle samo 10 dana predstavnici ove firme tražili su da do 15. januara 1962. isporuče 3,5 umesto 6,5 miliona jardi. Ambasada FNRJ u Džakarti insistirala je na tome da se količine koje nedostaju nabave i u inostranstvu ukoliko je to neophodno, kako bi roba bila isporučena do 15. januara. Ovakav stav jugoslovenskog diplomatskog predstavništva u indonežanskoj prestonici govori ponovo o političkoj pozadini aranžmana, koja prevazilazi ekonomske motive. Ostaje utisak da je jugoslovenska ambasada želela da popravi poljuljano poverenje Indonežana u jugoslovenske trgovinske partnere, vršeći dodatni pritisak na „Centrotekstil". Iako im je tekstil bio neophodan pred Ramazanski bajram, odnosno pomenuti Lebaran mudik, Indonežani su izašli i ovom prilikom u susret Jugoslovenima. Rok isporuke produžen je do 31. januara 1962, sa odredbom da je isporučena količina morala da iznosi 6,5 miliona jardi tekstila.[55]

Na ovom mestu mora se istaći da u dokumentima DSIP-a koja obrađuju ovaj spoljnotrgovinski aranžman dolazi do izvesne zabune u pogledu mernih jedinica. Korišćenje više mernih jedinica ne bi bilo samo po sebi problem da cifre koje se spominju nisu identične. Kao što se u prethodnom pasusu može videti, Indonežani su pristali da do kraja januara Jugoslavija isporuči 6,5 miliona jardi tekstila, dok se u izvorima koji potom slede pominje količina od 6,5 miliona metara. Ostaje nejasno da li je reč o grešci autora dokumenta ili su promenjene količine za isporuku, pošto između jednog metra i jednog jarda tekstila postoji razlika u dužini od oko 10%.

U izveštaju DSIP-a krajem januara 1962. navodi se da je do kraja tog meseca trebalo biti utovareno 6,5 miliona metara tekstila, a do 15. februara ukupno 9 miliona metara. Pored toga „Jugokontrola" koja je vršila inspekciju robe za Indonežane nije htela da izda „Centrotekstilu" sertifikat za izvoz zbog nezadovoljavajućeg stanja robe u pogledu kvantiteta i kvaliteta. „Centrotekstil" je stoga zahtevao da se prijem robe izvrši u Indoneziji. Razlog ovome mogla je biti nada da će roba biti primljena direktno kod kupca, bez velikih kontrola, zbog kašnjenja isporuke. Ovo je međutim samo pretpostavka, jer analizirani izvori ne pružaju previše informacija o pravim namerama „Centrotekstila" u vezi sa prijemom robe. Prva pošiljka od 3,5 miliona metara ukrcana je 9. januara 1962. Ostatak planiranog januarskog kontingenta od 2,5 miliona metara planiran je za ukrcavanje tek krajem januara iste godine. Iako to nije bila cela količina ugovorena za kraj januara, ni ona nije mogla stići u Indoneziju do ugovorenog perioda. Ostatak od 3 miliona metara mogao je u najboljem slučaju biti utovaren do 15. februara 1962. Stvar je bila hitna, roba je morala da dođe u Indoneziju pre kraja ramazanskog posta. Kašnjenja

54 Dužina jedne jarde (yard) konvertovana u metrički sistem iznosi 0,9144 m. – Jay L. Butcher, ed., *The Metrology Handbook* (Milwaukee, WI: ASQ Quality Press, 2004), 387

55 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1961, f. 39, d. 19, 437401, 438126.

su posmatrana kao opasnost koja može dovesti do ozbiljnih komplikacija u odnosima između FNRJ i Indonezije. Sedmo odeljenje DSIP-a je 24. januara 1962. naložilo ambasadi FNRJ u Džakarti da ublaži moguće posledice problema koje bi prouzrokovalo kašnjenje u isporukama. Pored toga, naloženo je i da se ispita ko je insistirao na tome da se ide na zaključenje ovog posla, iako je bilo poznato da Jugoslavija za njega nema kapacitete, kao i na kome leži odgovornost za kašnjenje i loš kvalitet robe.[56]

Ambasada u Džakarti smatrala je krajem januara 1962. da za Lebaran u Indoneziji neće biti za prodaju ni metra jugoslovenskog tekstila. Očekivano je da će brod „Beška" do 20. februara 1962. da dođe u Indoneziju sa 3,3 miliona jardi robe spornog kvaliteta i bez sertifikata. Dodatna otežavajuća okolnost bila je što je ovaj brod u Rijeci zahvatila oluja, pa je i zbog toga kasnio. Indonežane je cela situacija razočarala, naročito zbog toga što nisu izvršili nabavke u drugim zemljama. Kašnjenje u isporukama prediva i tekstila uticalo je i na stopiranje uvoza gume iz Indonezije.[57]

Sedmo odeljenje DSIP-a stavilo se, na neki način, početkom februara 1962. u zaštitu „Centrotekstila". Odgovornost za greške svaljena je na brodske kompanije kao i na vrlo teške i neuobičajene klauzule o kvalitetu tekstila. DSIP je tvrdio da su „Jugokontroli" u proceni kvaliteta bile *vezane ruke* zbog nesporazuma o kvalitetu, pa je roba zbog toga izvezena bez sertifikata. Komitet za spoljnu trgovinu ponovo je tvrdio kako su Indonežani na dobitku, jer su dobili robu boljeg kvaliteta koja je delom beljena u inostranstvu. Sve penale za kašnjenje trebalo je da plati „Centrotekstil", tako da Indonežani nisu mogli biti finansijski u gubitku. Ipak postojala je svest o tome da su greške napravljene sa jugoslovenske strane, kao i da celu situaciju treba ublažiti, kako bi bilo što manje posledica. Očekivano je da će do početka marta 1962. u Indoneziji biti 5,4 miliona jardi, a krajem tog meseca dodatnih 3,5 miliona jardi. Isporuke su kasnile. Predstavnik „Centrotekstila" odbio je da potpiše aneks, jer su Indonežani zahtevali da neka od brodskih kompanija garantuje dolazak robe u Indoneziju do 31. januara 1962. U realizaciji drugog dela aranžmana, vezanog za uvoz pamuka u Jugoslaviju nije bilo zastoja i komplikacija. „Centrotekstil" je u sklopu aranžmana „Triglav" u SAD zaključio sporazum o isporuci pamuka Jugoslaviji, namenjenog Indoneziji prema PL 480, u vrednosti oko 870.000,00 dolara. Sirovi pamuk ukrcan je u američkim lukama 31. decembra 1961. i otpremljen za Jugoslaviju, gde je stigao do sredine februara 1962. godine.[58]

Prva pošiljka tekstila za Indoneziju u sklopu aranžmana „Triglav" u količini od 3,4 miliona jardi isplovila je brodom „Beška" 9. januara 1962. godine. Drugi brod „Vinodolski" sa 2 miliona jardi isplovio je 14. januara, dok

56 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 41, d. 18, 4301.

57 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 18, 43078.

58 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 18, 43168, 43945; DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 19, 22/2.62.

je poslednji brod sa 3,5 miliona jardi isplovio 15. februara 1962. godine, čime je posao sa jugoslovenske strane bio realizovan.[59] Ipak u nastavku analize izvora možemo primetiti da se pitanje datuma isporuke robe pokretalo i nakon isplovljavanja navedenih brodova. Prema informacijama koje je centrala „Centrotekstila" 22. februara 1962. dostavila DSIP-u, roba za Indonežane je trebalo da bude isporučena do 12. februara te godine, a sve što bi prelazilo taj rok bilo bi stornirano, dok bi se na neisporučenu količinu plaćali penali u vrednosti 10% neisporučene robe. Predstavnici ove beogradske firme očekivali su da će planirana isporuka biti do navedenog roka.[60] Međutim ambasada FNRJ u Džakarti pomerila je očekivani datum dolaska broda „Beška" na 26. februar, odnosno posle datuma koji je očekivao „Centrotekstil". U ambasadi FNRJ u Džakarti konstatovano je da će teškoće koje su se pojavile u realizaciji posla „Triglav", uticati loše na slične buduće aranžmane između Indonezije i Jugoslavije. Iako je u 1962. Indonezija trebalo da po osnovi zakona PL 480 primi 4 puta više pamuka od Sjedinjenih Država nego 1961, stručnjaci DSIP-a nisu bili naročito optimistični kada je u pitanju bio novi poslovni aranžman na toj osnovi. Oni su smatrali da će favoriti Džakarte za novi aranžman biti pre svega Japan, Hongkong i Singapur, dok je nepovoljno ocenjena mogućnost Indije, Meksika i Jugoslavije za sklapanje posla sa preradom pamuka. Prema informacijama DSIP-a od 20. februara 1962, Indonežani nisu imali nameru da sklapaju bilo kakav novi sporazum sa Jugoslavijom o obradi pamuka, dok brod „Beška" ne pristane u Indoneziji 26. februara, odnosno dok roba po prethodnom sporazumu „Triglav" ne bude u celosti isporučena.[61]

Analizirani istorijski izvori ne pružaju nam informacije o tome kada su jugoslovenski brodovi konačno pristigli u indonežanske luke. Od kraja februara 1962. godine u dokumentima DSIP-a nema više pomena aranžmana „Triglav". Dodatna istraživanja u drugim arhivima i njihovim fondovima možda bi pružila još informacija o prijemu jugoslovenskog tekstila u Indoneziji. Dalji razvoj spoljnotrgovinskih odnosa FNRJ i Republike Indonezije tokom 1962. godine doneo je mogućnost nastavka saradnje između dve zemlje u obradi pamuka iz Sjedinjenih Država i isporuka robe tekstilne industrije, što govori u prilog uspešnoj isporuci tekstila iz Jugoslavije u prvom tromesečju 1962. godine. Indonežani su aprila 1962. bili zainteresovani da ponovo stupe u posao sa obradom pamuka sa Jugoslovenima. Indonezija je iz Sjedinjenih Država trebalo da dobije 240.000 bala pamuka vrednosti 36.300.000 dolara. Ukupna vrednost novog aranžmana trebalo je da iznosi 6.686.000 dolara.[62] Saradnja na ovom polju nastavljena je potpisivanjem novog ugovora između

59 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 19, 22/2.62.

60 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 19, IV/I-DŠ/NH.

61 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 19, str. pov. 13/62.

62 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 41, d. 31, Beleška o sastanku održanom u Komitetu za spoljnu trgovinu dana 10. 4. 1962. u 12 časova u vezi novog sporazuma sa Indonezijom o isporukama pamučnih prediva i tkanina.

vlada FNRJ i Republike Indonezije, o isporuci pamučnog tekstila za sirovi pamuk iz SAD po programu PL 480 dana 3. jula 1962. godine. Ukupna vrednost pamučnog tekstila koji je Jugoslavija nameravala da izveze u Indoneziju po ovom ugovoru bila je 900.000 dolara. Isplata ove robe sa indonežanske strane planirana je delom u sirovom pamuku iz programa PL 480, a delom u devizama.[63]

Zaključak

Kao što je već na početku napomenuto, „Posao Triglav" primer je poslovnog aranžmana na kojem je moguće uočiti probleme Jugoslavije u ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Pored pitanja međunarodne robne razmene moguće je sagledati i unutrašnje probleme jugoslovenske privrede, poput funkcionisanja privrednih subjekata zaduženih za proizvodnju i plasman robe u inostranstvo.

U analizi realizacije ovog poslovnog aranžmana mogu se uočiti problemi koji su vezani za proizvodne kapacitete tekstilne industrije Jugoslavije. Mnoštvo proizvodnih pogona u različitim delovima zemlje definitivno nije bila jedna od prednosti u realizaciji ovog posla. Razbijenost proizvodnih kapaciteta, odnosno preduzeća angažovanih u ovom poslu na teritoriji cele FNRJ, dovela je do komplikacija u realizaciji poput povećanih troškova transporta. Roba je iz Rijeke isplovljavala za Indoneziju, a pre toga putevima i prugama, različitog kvaliteta, koji je varirao od republike do republike, transportovana do luke. Pored toga, proizvodne sposobnosti svakog od ovih preduzeća nisu bile iste, kako po pitanju kvantiteta tako i kvaliteta robe. Kvalitet robe, iako unapred ocenjen kao visok i bolji od konkurencije, pokazao se kao veliki problem za realizaciju aranžmana „Triglav" čak i prema standardima jedne siromašne zemlje kakva je tada bila Indonezija. Nepoznavanje realnih proizvodnih mogućnosti dovelo je do nužnog uvoza dela robe planirane za izvoz u Indoneziju iz inostranstva, što je samo dodatno povećalo troškove poslovanja. Iako je Jugoslavija tokom 50-ih godina znatno izgradila prerađivačku industriju, u koju spada i tekstilna, ova studija upućuje nas na znatne probleme u tom sektoru jugoslovenske industrije, naročito kod plasmana proizvoda stranim kupcima.

Kao problem za realizaciju aranžmana pokazala se i nedovoljna usaglašenost u delovanju između DSIP-a i spoljnotrgovinskih kompanija, odnosno „Centrotekstila". Ovi problemi prvenstveno su se manifestovali u neusaglašenosti oko rokova, naročito rokova isporuke robe Indonežanima. Iako deluje da je glavni krivac u ovom nesporazumu „Centrotekstil", koji je uvek pomerao rokove i tražio drugačije uslove, ne može se poreći ni odgovornost DSIP-a. Iako su redovno održavali kontakte sa Indonežanima i centralom DSIP-a, deluje da jugoslovenske diplomate nisu imale pravi uvid u proizvodne mogućnosti jugoslovenske tekstilne industrije. „Centrotekstil" je kao iz-

63 DA MSP RS, PA, Indonezija, 1962, f. 42, d. 23, 425322.

voznik zasigurno morao imati učestalije kontakte sa proizvođačima, a time i redovnije i preciznije podatke o stvarnom stanju u proizvodnim pogonima, prema kojima je i upravljao svoju aktivnost.

Međutim i pored svih opstrukcija, ovaj aranžman je ipak realizovan. Na kraju se može zaključiti da je „Posao Triglav" u najvećoj meri bio pokušaj Jugoslavije da se preko ekonomije poveže sa svojim spoljnopolitičkim partnerom, pre nego proizvod konkurentnosti jugoslovenske privrede i njene prirodne težnje za prodorom na tržište jugoistočne Azije, udaljeno gotovo 10.000 km od Jugoslavije. Iz samog toka pregovora o realizaciji aranžmana može se videti veliki politički značaj ovog posla, koji je u više navrata direktno naglašavan u dokumentima. Pokazalo se, međutim, da i pored svih napora sama politička volja, odnosno forsiranje određenih poslova po političkoj liniji, nije dovoljno da bi se prevazišli suštinski problemi u privredi zemlje i posao lako realizovao.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije, Fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Politička arhiva, Indonezija (1961, 1962).

Objavljeni izvori

- Dimić, Ljubodrag, Aleksandar Raković i Miladin Milošević, ur. *Jugoslavija–Indonezija 1945–1967. istraživanja i dokumenta*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2014. (Cyrillic)

Literatura

- „Yarn", *Encyclopedia Britannica*. Datum pristupa 13. 1. 2025. https://www.britannica.com/technology/yarn-fibre.
- Bogetić, Dragan. „Jugoslavija između Istoka i Zapada". U *Jugoslavija u Hladnom ratu: prilozi istraživanjima: zbornik radova*, uredio Aleksandar Životić, 13–36. Beograd: INIS, 2012. (Cyrillic)
- Bogetić, Dragan. *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*. Beograd: ISI, 2006. (Cyrillic)
- Both, Anne. *The Indonesian Economy in Nineteenth and Twentieth Century. A History of Missed Opportunities*. London: Macmillan Press, 1998.
- Butcher, Jay L. ed. *The Metrology Handbook*. Milwaukee, WI: ASQ Quality Press, 2004.
- Čavoški, Jovan. „Jugoslavija i Daleki istok – Treći svet između Jugoslavije i Kine". U *Jugoslavija u Hladnom ratu: prilozi istraživanjima: zbornik radova*, uredio Aleksandar Životić, 63–76. Beograd: INIS, 2012. (Cyrillic)
- Čobeljić, Nikola. ur. *Jugoslovenski model socijalističke privrede (tržišnog socijalizma) – teorijska zasnovanost i mogućnost operacionalizacije*. Beograd: SANU, 1991.
- Dimić, Ljubodrag i Dragan Bogetić. *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1–6. septembra 1961: prilog istoriji Trećeg sveta*. Beograd: ZUNS, 2013. (Cyrillic)
- Goldštajn, Aleksandar. „The Contract of Goods Inspection". *The American Journal of Comparative Law* 14, no. 3 (1965): 383–394.
- Grant, Bruce. *Indonesia*. London and New York: Cambridge University Press, 1964.
- Horvat, Branko. *Ogledi iz ekonomike privrednog planiranja*. Beograd–Zagreb: Savezni sekretarijat za nauku, 2001.
- Horvat, Branko. *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*. Beograd: IEN, 1969.
- Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorija, ostvarenja, propusti*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970.
- Humphrey, Don D. „Indonesia's National Plan for Economic Development", *Asian Survey* 2, no. 10 (December, 1962): 12–21.
- Igrutinović, Milan. „Jugoslovensko-američki ekonomski odnosi (1954–1968)". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018. (Cyrillic)
- Kardelj, Edvard. *Društveno ekonomski ciljevi reforme*. Beograd: Sedma sila, 1966. (Cyrillic)

- Kardelj, Edvard. *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976.* Beograd: Privredni pregled, 1977.
- Kežić, Danijel. „Političke posledice ekonomskih reformi 60-ih godina u SFRJ. Od dezintegracije ekonomskog sistema do konfederalizacije Jugoslavije (1961–1971)", *Tokovi istorije* 2 (2017): 11–36. (Cyrillic)
- Kidrič, Boris. *O izgradnji socijalističke ekonomike FNRJ.* Beograd: Borba, 1948. (Cyrillic)
- Lađević, Đorđe. „Američka i sovjetska ekonomska pomoć", *Međunarodni problemi*, br. 3 (1958): 72–84.
- Madžar, Ljubomir. *Suton socijalističkih privreda: simptomi, uzroci i institucionalne uslovnosti socijalističkih privreda*. Beograd: Ekonomika, 1990.
- Muttaqin, Azmi. „Determination of the Beginning of Ramadan and Syawal in Indonesia (and Overview of Political and Historical Perspectives)", *Journal of Islamic Studies and Humanities* 7, no. 2 (2022): 131–147.
- Oktavio, Adrie. Tinus Lis Indrianto, Agoes. „Social Economic Perspectives of Homecoming Tradition: Indonesian Context", *Journal of KATHA*, vol. 15 (2019): 46–65.
- Piljak, Milan. „Reforme jugoslovenskog ekonomskog sistema 1945–1965". U *Istraživanja mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije*, uredio Zoran Janjetović, 219–239. Beograd: INIS, 2013. (Cyrillic)
- Radonjić, Ognjen i Miodrag Zec. „Ekonomski model socijalističke Jugoslavije: saga o autodestrukciji", *Sociologija* LIV, no. 4 (2012): 695–720.
- Spajić, Stevan. *Uporedni privredni razvoj Jugoslavije i ostalih evropskih socijalističkih zemalja u periodu 1952–1975.* Beograd: IEN, 1978. (Cyrillic)
- Spasić, Aleksandar. *Centrotekstil: import-export: ('46–'71).* Beograd: Export press, 1971.
- Sukijasović, Miodrag. „Karakteristike ekonomskih ugovora SFRJ sa nedovoljno razvijenim zemljama", *Međunarodni problemi*, br. 2 (1964): 35–58.
- Vojnić, Dragomir. „Ekonomija i politika tranzicije: Pola stoljeća povijesti reforme socijalizma i tranzicije 1962–2012", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, no. 516=50 (2013): 153–186.
- Vuković, Slobodan. *Srpsko društvo i ekonomija: (1918–1992).* Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2012. (Cyrillic)
- Živulović, Žika. *Interexport–Inex: 1948: 68–88.* Beograd: Jugoslovenska revija, 1988.

Summary

Miloš Čorbić

Yugoslav Foreign Policy and Foreign Trade in the Early 1960s: The Case of the **"Triglav" Trade Arrangement**

Abstract: In the 1950s, Yugoslavia faced a critical political and economic transition, normalizing relations with the USSR and Eastern Bloc while maintaining ties with the U.S. and Western Europe. The country's foreign policy, shaped post-1955, focused on non-alignment, fostering relations with newly independent Asian and African nations. However, Yugoslavia's economic engagement with these regions revealed several misconceptions and overly optimistic expectations. One significant example was the "Triglav" trade arrangement between Yugoslavia and Indonesia, finalized in 1961, The deal involved exchanging Yugoslav cotton fabrics for Indonesian payment in American raw cotton, British pounds, or U.S. dollars. Despite its economic intentions, the arrangement underscored the political motives driving Yugoslav foreign trade and highlighted the challenges of managing economic relations with Non-Aligned nations.

Keywords: Yugoslavia, Indonesia, Non-Aligned movement, foreign trade, textile industry

During the 1950s, Yugoslavia was at a political and economic turning point. The normalization of political and diplomatic relations with the USSR and Eastern Bloc countries made economic cooperation with that part of the world possible once again. On the other hand, socialist Yugoslavia continued its economic cooperation with the United States and Western European countries. Yugoslavia's new foreign policy, formed after 1955, was based on remaining outside the traditional Cold War military and political blocs. This policy oriented the country toward the newly independent nations of Asia and Africa. Yugoslav experts viewed these regions not only as political partners but also as future economic partners. However, the further development of Yugoslavia's economic relations with Non-Aligned countries revealed that Yugoslav experts had several misconceptions and misunderstandings about these regions. Many of their plans for Yugoslavia's economy were overly optimistic, as the country was not well-prepared to engage with the institutions and markets of African and Asian nations. The rising political relations between two Non-Aligned nations, Yugoslavia and Indonesia, and the strong rapport between their leaders, Tito and Sukarno, required economic confirmation and strengthening. A key component of this was foreign trade between Belgrade and Jakarta, including the "Triglav" trade arrangement. The initiative for this arrangement emerged in the second half of the

1950s, with the contract finally signed in 1961. The agreement involved the export of Yugoslav cotton fabrics to Indonesia, with Indonesian payments made in raw American cotton exports to Yugoslavia, as well as in British pounds or U.S. dollars. Yugoslav institutions saw this trade exchange as an opportunity for the country's industry to export its products abroad, while also importing much-needed inputs and securing finances for new investments and loan repayments. The "Triglav" arrangement, however, highlighted the problems faced by Yugoslav government institutions and export-import companies in managing cooperation with Indonesia. Further analysis leads to the conclusion that political motives played a key role in the arrangement, rather than purely economic considerations. The analysis of the "Triglav" arrangement and the subsequent conclusions underscores the importance of this study for understanding Yugoslavia's diplomatic and economic relations with Non-Aligned countries in the 1960s and beyond.

UDK: 94:339.1(497.1:470)"1963"(093.2)
339.174(497.1:470)"1963"(093.2)

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.nin.301-324

Momir N. NINKOVIĆ
Institut za strategijska istraživanja Univerziteta odbrane u Beogradu
momirninkovic22@gmail.com
ORCID: 0009-0004-7878-0171

Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu (15. jul – 4. avgust 1963)

Apstrakt: U članku su obrađeni različiti aspekti u vezi sa organizacijom, održavanjem i rezultatima Izložbe jugoslovenske robe široke potrošnje koja je održana u Kijevu od 15. jula do 4. avgusta 1963. Na Izložbi je bio prikazan „najširi asortiman" jugoslovenskih proizvoda za široku potrošnju. Proizvodi su bili „dobro odabrani", a aranžman moderan, „ambijentski". Izložba je zabeležila veliki uspeh i posetilo ju je oko 250.000 ljudi, uključujući i brojne sovjetske zvaničnike. Posle njenog održavanja došlo je do povećanja jugoslovenskog izvoza robe široke potrošnje u Sovjetski Savez. Izložba je predstavljala pravi poduhvat jugoslovenske „ekonomske propagande" u inostranstvu i značajan događaj u (ekonomskim) odnosima Jugoslavije i Sovjetskog Saveza u toku 1963. godine.

Ključne reči: Jugoslavija, Sovjetski Savez, Kijev, izložba, ekonomija, ekonomska istorija, spoljna trgovina, roba široke potrošnje, 1963

Istoriografska proučavanja međunarodnih sajmova i izložbi, pa i onih koji su održavani tokom Hladnog rata, imaju relativno dugu predistoriju.[1] O interesovanju koje u inostranstvu postoji za navedenu tematiku svedoči niz članaka, ali i objavljene monografije,[2] zbornici radova[3] i tematski brojevi naučnih časopisa.[4] Kada je o socijalističkoj Jugoslaviji reč, na tom planu su već postignuti izvesni rezultati. Proučavana su određena pitanja u vezi sa domaćim međunarodnim sajmovima (poput Zagrebačkog velesajma), a razmotreni su i jugoslovenski nastupi na međunarodnim izložbama i sajmovima, kao

1 György Péteri, „Sites of Convergence: The USSR and Communist Eastern Europe at International Fairs Abroad and at Home", *Journal of Contemporary History* 47, no. 1 (2012): 6.

2 Na primer: Robert H. Haddow, *Pavilions of Plenty. Exhibiting American Culture Abroad in the 1950s* (Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1997).

3 Na primer: Laura Hollengreen, Celia Pearce, Rebecca Rouse and Bobby Schweizer, eds., *Meet me at the Fair: A World's Fair Reader* (Pittsburgh: ETC Press, 2014).

4 Na primer: *Journal of Contemporary History* 47, no. 1 (2012).

i organizovanje pojedinih samostalnih izložbi u inostranstvu.[5] Što se tiče Sovjetskog Saveza, iako su različita pitanja u vezi sa njegovim učešćem na međunarodnim sajmovima ili gostovanjem značajnijih inostranih izložbi u „prvoj zemlji socijalizma" manje ili više detaljno obrađena, učešće manjih država na izložbama i sajmovima u SSSR-u nije privlačilo veću pažnju istraživača.[6] Kada je o jugoslovensko-sovjetskim odnosima reč, nedavno su napravljeni prvi koraci na planu izučavanja navedene problematike,[7] a tema našeg članka uklapa se i nadovezuje na navedena kretanja u domaćoj i stranoj istoriografiji. Istraživanje takvih tema je utoliko potrebnije zbog toga što je organizacija različitih izložbi tokom Hladnog rata doprinosila razvoju jugoslovensko-sovjetske robne razmene.[8]

Pri izučavanju navedene problematike, pre svega, treba imati u vidu dvojaki karakter i značaj koji su učešće na međunarodnim sajmovima ili organizovanje izložbi imali. Takvi događaji su, s jedne strane, imali jasnu propagandnu, odnosno političku dimenziju. U Beogradu su od njih očekivali „političko propagandni uspeh" i doživljavali ih (i) kao „političke manifestacije".[9] S druge strane, učešće na sajmovima i organizovanje izložbi imali su važan trgovinski značaj.[10] U vezi sa tim, u jugoslovenskom ekonomskom aparatu su sredinom šezdesetih isticali da „učešće na sajmovima i organizovanje samo-

5 Tvrtko Jakovina, „Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija. Američki super-market na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine", u *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, ur. Damir Agičić (Zagreb: FF Press, 2003), 469–479; Vladimir Kulić, „An Avant-Garde Architecture for an Avant-Garde Socialism: Yugoslavia at EXPO '58", *Journal of Contemporary History* 47, no. 1 (2012): 161–184; Mirna Meštrović, Aleksander Laslo, „The Fairground as a Geopolitical Playground: The Zagreb International Trade Fair and Cold War Circumstances", in *Ephemeral architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21th centuries*, ed. Miklós Székely (Paris: L'Harmattan, 2015), 265–280; Lara Slivnik, „Yugoslavia at the Montreal Expo 67: The Architectural Competition and the Pavilion", in *Ibid*, 281–296; Kimberly Elman Zarecor, Vladimir Kulić, „Socialism on Display: The Czechoslovak and Yugoslav Pavilions at the 1958 Brussels World's Fair", in *Meet me at the Fair: A World's Fair Reader*, 225–239; Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 356–364; Carla Konta, *The US public diplomacy in socialist Yugoslavia, 1950–70. Soft culture, cold partners* (Manchester: Manchester University Press: 2020), 75–92; Marko Miljković, „Kitchen without the debate: The Yugoslav exhibition of consumer goods in Moscow, 1960", *Tokovi istorije* 30, no. 3 (2022): 119–144.

6 Elena Kochetkova, „'A SHOP WINDOW WHERE YOU CAN CHOOSE THE GOODS YOU LIKE'. Finnish industrial and trade fairs in the USSR, 1950s–1960s", *Scandinavian Journal of History* 43, no. 2 (2018): 214.

7 Miljković, „Kitchen".

8 V. V. Černišov, *Spoljna trgovina SSSR i ekonomski odnosi između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije*, Prilog Biltenu Ambasade SSSR u SFRJ za 1983. godinu (Nova Gorica: Soča, 1983), 90.

9 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezno izvršno veće (130), fascikla 629, arhivska jedinica 1039, Jugoslovenska izložba robe za široku potrošnju u Moskvi koja je održana od 25. V do 19. VI 1960; Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 356–359; Kochetkova, „A SHOP WINDOW", 213; Miljković, „Kitchen", 122–123, 126.

10 Kochetkova, „A SHOP WINDOW", 212, 213.

stalnih izložbi omogućava da poslovni krugovi u svetu upoznaju naše privredne mogućnosti, asortiman i kvalitet proizvoda jugoslovenske industrije, da stupaju u kontakt sa predstavnicima naših izvoznika i proizvođača i da zaključuju poslove posle konkretnog upoznavanja sa tehničkim i proizvodnim osobinama mašina i drugih proizvoda".[11] Navedene dve stvari, propagandni i ekonomski značaj, potrebno je imati u vidu da bi se tema iz naslova članka sagledala i razumela na odgovarajući način.

Zbog (presudne) uloge koju je politika imala u ekonomskim odnosima Jugoslavije i Sovjetskog Saveza,[12] treba napomenuti i da su se odnosi dve države u tom periodu kretali uzlaznom linijom, što je stvaralo povoljan ambijent za širenje i unapređivanje bilateralne ekonomske saradnje, koja je od početka šezdesetih, a naročito od proleća 1962. godine, beležila stalni rast.[13] Osim toga, unutrašnje potrebe i privredni problemi Jugoslavije (neuspeh „male reforme" iz 1961. godine; usporavanje privrednog razvoja i rasta; primetan pad rasta industrijske proizvodnje u toku 1961. i 1962. godine; stagnacija poljoprivrede početkom šezdesetih usled sušnih godina; porast spoljnotrgovinskog deficita; rast broja stanovnika usled visokog prirodnog priraštaja u prethodnom periodu; povećana kupovna moć stanovništva, ali i povećanje troškova života...),[14] podsticali su Beograd na jačanje ekonomskih ve-

---

11 AJ, 130–735–1192, Naša ekonomska propaganda za inostranstvo, 19. 6. 1965.

12 O ekonomskim odnosima Jugoslavije i Sovjetskog Saveza tokom Hladnog rata u poslednje vreme objavljeno je više istoriografskih istraživanja: Đoko Tripković, „Uspon ekonomske saradnje između Jugoslavije i SSSR 1971–1980", *Istorija 20. veka*, no. 1 (2014): 181–191; Milan Gulić i Momir Ninković, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj JUSTE", Isto: 143–163; М. Гулић, *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953* (Београд: ИСИ, 2015), 133–170, 219–230; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања", у *Србија и Русија 1814–1914–2014, Зборник радова са међународног научног скупа*, ур. Михаило Војводић (Београд: САНУ, 2016), 307–329; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)", *Токови историје*, no. 2 (2015): 129–153; Исти, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године", у *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, ур. Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС; Музеј жртава геноцида, 2016), 497–529; Isti, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu", *Istorija 20. veka*, no. 2 (2018): 117–138; Александар Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државe 'народне демократије'", *Токови историје*, no. 1 (2018): 55–79; Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949. Између сарадње и супротстављања* (Београд: ИСИ, 2020), 119–131; Милош Чорбић, „Анализа спољнотрговинских односа Југославија–СССР 1961–1964", *Архив*, бр. 1–2 (2020): 191–205; Исти, „Анализа спољнотрговинских односа Југославија–СССР у периоду 1965–1969", у *Наша прошлост. Зборник радова. 20*, ур. Дарко Гучанин и Весна Милојевић (Краљево: Народни музеј Краљево; Историјски архив Краљево, 2022), 71–81.

13 Opširnije: М. Нинковић, „Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2023), 589–620, 676–677, 686–721, 775–972.

14 Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine, Knjiga I* (Zagreb: Informator, 1971), 198–199, 245–275; Vladimir Far-

za sa Istokom, a pre svega sa SSSR-om. Na poslednje su dodatno upućivale teškoće koje je Jugoslavija imala u ekonomskim odnosima sa Zapadom (veliki deficit u trgovinskoj razmeni; „visoke dužničke obaveze" i teškoće koje su pratile otplatu nepovoljnih kredita; „agrarni protekcionizam", „carinske diskriminacije", i – uopšte – integraciona kretanja u Zapadnoj Evropi; pogoršanje odnosa sa Sjedinjenim Američkim Državama koje se odrazilo na ekonomskom planu; zahtevnost „strogog" zapadnog tržišta na koje je bilo teško plasirati jugoslovenske industrijske proizvode...). Probleme koji su početkom šezdesetih pratili ekonomske odnose Jugoslavije sa inostranstvom Beograd je pokušavao da reši „regionalnim usmeravanjem" spoljnotrgovinskih tokova ka Istoku i ka vanblokovskim državama Trećeg sveta.[15] Odatle proističe i zainteresovanost Beograda za upoznavanje sovjetskog „tržišta" sa jugoslovenskom robom široke potrošnje putem održavanja izložbe.

Kada je o proizvodima za široku potrošnju reč, Beograd je i zbog povećanja njihove proizvodnje[16] bio zainteresovan za izvoz u SSSR. Sovjetski Savez je predstavljao „jedno veliko tržište koje može da akumulira velike količine roba" i na jugoslovenskoj strani su smatrali da će putem izvoza proizvoda široke potrošnje u „prvu zemlju socijalizma" moći da uposle – kako se na sastancima u Saveznoj privrednoj komori (SPK) moglo čuti – „sve one [...] kapacitete kod nas koji su predimenzionisani i mogli bi preći na rad u dve ili tri smene".[17] SSSR se nametao kao poželjno tržište za izvoz i zbog pomenutih teškoća koje su pratile plasman jugoslovenskih industrijskih proizvoda na Zapad gde je – osim carinskih barijera – bilo teško parirati „industriji koja se na Zapadu neverovatno brzo modernizuje". „Istočno-evropsko tržište je za nas jako važno zbog toga što nije tako strogo kao zapadno i mogućnosti plasmana naših roba [...] su relativno lake pod uslovom da se razviju ti odnosi"

---

kaš, Branko Kubović, Jakov Sirotković i Vladimir Stipetić, *Ekonomika Jugoslavije. Opći dio* (Zagreb: Informator, 1976), 187–191, 280, 282–283, 285, 314–315, 336–337, 339, 395; Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije, Rast, struktura i funkcionisanje, Knjiga prva* (Beograd: Savremena administracija; Institut za ekonomska istraživanja, 1977), 38–39, 100–102, 192, 211–213, 294, 296; Dragutin V. Marsenić, *Privredni sistem Jugoslavije* (Beograd: Savremena administracija, 1978), 43–47, 228–229; Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965", у *Историјска трибина Истраживања младих сарадника*, ур. Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС, 2013), 229–231; М. Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарског акта до Мајског референдума* (Београд: ИСИ, 2023), 626–627; М. Нинковић, „Економски односи", 779–780.

15 M. Ninković, „The Establishment of Cooperation between SFRY and COMECON in 1964", *Tokovi istorije*, no. 3 (2020): 142–143; Исти, „Економски односи", 775, 779–784, 853–856, 940–941, 973–974.

16 Na primer, jugoslovenska tekstilna industrija je 1960. „povećala [...] 2,6 puta svoje kapacitete u odnosu na 1950[.] godinu". – AJ, 130–629–1039, Jugoslovenska izložba robe za široku potrošnju u Moskvi koja je održana od 25. V do 19. VI 1960.

17 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DA MSP), Politička arhiva (PA), 1964, fascikla 206, dosije 30, 451016, Stenografske beleške po pitanju obrazovanja Sekcije za unapređenje ekonomske saradnje sa SSSR i komercijalno-tehničkog biroa u Moskvi, 7. 1. 1964.

– isticao je potpredsednik Odbora za privrednu koordinaciju Saveznog izvršnog veća (SIV) Mijalko Todorović u martu 1962.[18] S druge strane, jugoslovenska nastojanja za plasmanom robe široke potrošnje na „tržište" SSSR-a bila su izrazito komplementarna sa potrebom koja je u „domovini socijalizma" postojala za takvim proizvodima. Uprkos merama koje je sovjetski lider Nikita Sergejevič Hruščov preduzimao na privrednom planu, „prva zemlja socijalizma" je, pre svega, mnogo ulagala u razvoj teške i vojne industrije,[19] zbog čega je imala „teškoća u pogledu proizvodnje robe za široku potrošnju".[20] Zbog tradicionalnih problema sa količinom i kvalitetom domaće proizvodnje namenjene širokoj potrošnji, sovjetsko „tržište" je bilo izuzetno prijemčivo za tu vrstu jugoslovenskih proizvoda.[21]

*

Održavanje Izložbe jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu (15. jul – 4. avgust 1963) predstavljalo je značajan događaj u (ekonomskim) odnosima Jugoslavije i Sovjetskog Saveza u toku 1963.[22] Inicijativa za održavanje izložbe pokrenuta je još u toku 1961.[23] i verovatno je bila motivisana uspehom koji je ostvarila Jugoslovenska izložba robe za široku potrošnju održana 1960. u Moskvi.[24] Jugoslovenska strana je prvobitno želela da organizuje izložbu u toku 1961, ali je zahtev bio podnet „suviše kasno" i nije bilo mo-

---

18 *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, prir. Miodrag Zečević (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1998), 44, 212.

19 Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd: Arhipelag, 2009), 199, 201–202; Oscar Sanchez-Sibony, *Red Globalization. The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 88, 150, 173.

20 Josip Broz Tito, *Govori i članci*, *Knjiga XVIII* (Zagreb: Naprijed, 1966), 53.

21 AJ, 130–629–1039, Jugoslovenska izložba robe za široku potrošnju u Moskvi koja je održana od 25. V–19. VI. 1960; DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 2, 427396, Informacija o primljenim reklamacijama u vezi lošeg kvaliteta proizvoda koje isporučujemo Sovjetskom Savezu, 17. 8. 1963; Isto, 1964, f. 206, dos. 30, 451016, Stenografske beleške po pitanju obrazovanja Sekcije za unapređenje ekonomske saradnje sa SSSR i komercijalno-tehničkog biroa u Moskvi, 7. 1. 1964; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića* (Beograd: Stručna knjiga, 1998), 181; Е. Д. Твердюкова, „«Лучшее из доступного»: качество потребительского импорта СССР из социалистических стран Центральной и Восточной Европы (1950-е–1980-е гг.)", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 19, no. 1 (2016): 171–186; Нинковић, „Економски односи", 913–914.

22 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 9, 428737, Beleška o izložbi jugoslovenske robe široke potrošnje u glavnom gradu Ukrajine, 29. 8. 1963; Ю. Князев, „Широкие перспективы", *Внешняя торговля*, но. 12 (1963), 5.

23 U dokumentima iz 1962. navodi se da je „ideja o održavanju izložbe potekla od jugoslovenske Ambasade u Moskvi". – DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 19, 440929, Zapisnik sa sastanka održanog u Savetu za spoljnu trgovinu SPK, 12. 12. 1962.

24 Opširnije o Jugoslovenskoj izložbi robe za široku potrošnju u Moskvi koja je održana od 25. maja do 19. juna 1960. godine: Miljković, „Kitchen", 125–139.

guće obezbediti odgovarajući prostor. Zbog toga su jugoslovenski zvaničnici u avgustu 1961. podneli „zahtev za otvaranje izložbe robe široke potrošnje u Lenjingradu ili Kijevu[25] u toku 1962[.] godine", uz napomenu da bi želeli da bude održana u maju.[26] Sovjetska strana se u jesen 1961. saglasila sa predlogom, ali je jugoslovensko preduzeće „Jugoeksport" ispoljilo nezainteresovanost po pitanju organizovanja izložbe. U jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi su smatrali da je reč o manifestaciji koja „ima vrlo širok propagandni a i komercijalni značaj" zbog čega su u nekoliko navrata insistirali na tome da se iz Beograda upute odgovarajući ljudi koji bi dogovorili datum održavanja i obima izložbe. Pošto se držanje „Jugoeksporta" nije menjalo, jugoslovenski ambasador u Moskvi Cvijetin Mijatović je sredinom 1962. isticao da je „važnost ove manifestacije tolika da svakako prevazilazi okvire komercijalnih interesa jednog spoljnotrgovinskog preduzeća" i ukazivao na potrebu da se za to pitanje zainteresuju i drugi odgovorni faktori. C. Mijatović je pritom napominjao kako bi „najbolje bilo da se orijentišemo na izložbu za početak septembra" 1962.[27]

Uprkos argumentima koje je navodio C. Mijatović, do organizovanja izložbe u toku 1962. nije došlo. Po svemu sudeći, povećanje troškova za organizovanje izložbi u SSSR-u[28] i nedostatak finansijskih sredstava[29] uticali su na pasivno držanje „Jugoeksporta". U novembru 1962. sovjetska strana se – u sklopu interesovanja za izložbe koje bi Jugoslavija organizovala u toku 1963. godine – raspitivala za izložbu koju je trebalo da organizuje „Jugoeksport" u Kijevu. Obaveštavajući o tome nadređene, jugoslovenski ambasador je isticao: „Ukoliko ne planiramo neku drugu izložbu, smatramo korisnim, da se izložba robe široke potrošnje, koja [je] bila planirana za ovu godinu i od koje se odustalo, organizuje 1963[.] godine u Kijevu, obzirom da u SS [Sovjetskom Savezu] već dve godine nismo imali ekonomsko-propagandnu manifestaciju." U slučaju donošenja pozitivne odluke, C. Mijatović je predočavao da bi trebalo „odmah javiti i otpočeti sa pripremama kako bi se izložba mogla održati u povoljno vreme – negde u maju".[30] Posle ovoga, na jugoslovenskoj strani su postepeno počele da se odvijaju stvari.

U Savetu za spoljnu trgovinu SPK 12. decembra 1962. održan je sastanak posvećen pitanju održavanja izložbe robe za široku potrošnju u Kijevu u toku 1963. Sastanku je prisustvovao veći broj predstavnika spoljnotrgovinskih

---

25 Pomenuta dva grada su, uz Moskvu, predstavljala najveće i najznačajnije sovjetske gradove. Prema podacima iz popisa rađenog 1959. godine, Moskva, Lenjingrad i Kijev su bili jedina tri milionska grada u SSSR-u. – *Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов* (Москва: Статистика, 1967), 21.

26 AJ, Savezni sekretarijat za spoljnu trgovinu (173), f. 345, Zabeleška o razgovoru D. Nikolića sa Gorgačevim, 11. 8. 1961.

27 DA MSP, PA, 1962, f. 128, dos. 19, 416452, Mijatović, DSIP-u, 17. 5. 1962.

28 AJ, 173–345, Zabeleška o razgovoru D. Nikolića sa Gorgačevim, 11. 8. 1961.

29 Organizovanje samostalnih izložbi ili učešće na međunarodnim sajmovima iziskivalo je velika finansijska sredstva, a pitanje finansiranja takvih „priredbi" nije bilo sistemski rešeno u Jugoslaviji. – AJ, 130–735–1192, Naša ekonomska propaganda za inostranstvo, 19. 6. 1965.

30 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 19, 437485, Mijatović, DSIP-u, 14. 11. 1962.

preduzeća, potom predstavnici Zavoda za privrednu propagandu u inostranstvu, službenici SPK i predstavnici Državnog sekretarijata za inostrane poslove (DSIP). Cilj sastanka bio je da se „ustanovi stepen zainteresovanosti pojedinih preduzeća za učešće [...], kao i njihova zainteresovanost da učestvuju u snošenju troškova koje bi jedna takva izložba iziskivala". Tokom diskusije koja je na sastanku vođena, predstavnici spoljnotrgovinskih preduzeća su iskazali zainteresovanost za održavanje izložbe, okvirno ukazali na površinu izložbenog prostora koja im je potrebna i načelno prihvatili da učestvuju u troškovima. Dogovoreno je da do 19. decembra preduzeća dostave pismene izveštaje sa preciznim podacima o veličini izložbenog prostora koji im je potreban, „visinom, u procentima, učešća u troškovima izložbe" i nomenklaturom proizvoda koje su želeli da izlože.[31] Osamnaest jugoslovenskih preduzeća dostavilo je tražene podatke o neto prostoru (od nekoliko kvadratnih metara, do 800 kvadrata koje je tražio „Centrotekstil") i eventualnom učešću u troškovima.[32]

Pošto je jugoslovenska strana donela odluku o održavanju Izložbe, u narednim mesecima je Zavod za privrednu propagandu u inostranstvu radio na njenom organizovanju. U januaru je direktor Zavoda Čedomir Džomba doputovao u Moskvu, gde je sa predsednikom Trgovinske komore SSSR-a Mihailom Vasiljevičem Nesterovom dogovorio uslove i datum održavanja izložbe u Kijevu, o čemu je i potpisan ugovor.[33] U cilju „pravilnog usmeravanja mera za organizovanje izložbe" Zavod je formirao Priređivački odbor koji je bio sastavljen od predstavnika SPK, Saveznog sekretarijata za spoljnu trgovinu (SSST), DSIP-a, Sekretarijata SIV-a za informacije, Odbora SIV-a za ekonomske odnose sa inostranstvom, a u njega je ulazilo i „nekoliko vodećih proizvođača i spoljnotrgovinskih preduzeća" koja je trebalo da budu najveći izlagači na Izložbi. Odbor se sastajao u širem i užem sastavu i usvojio je program i koncepciju Izložbe koje je priredio Zavod za privrednu propagandu u inostranstvu, donosio odluke o nomenklaturi robe i principima izlaganja. Materijali Zavoda za privrednu propagandu u inostranstvu svedoče da se pripremi Izložbe pristupilo na ozbiljan i odgovoran način.[34]

Na jugoslovenskoj strani je održavanje Izložbe zamišljeno kao „doprinos unapređenju ekonomskih odnosa i proširenju spoljnotrgovinske razmene

---

31 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 19, 440929, Zapisnik sa sastanka održanog u Savetu za spoljnu trgovinu SPK, 12. 12. 1962.

32 Reč je o sledećim preduzećima: „Hempro" (Beograd), „Pretis" (Sarajevo), „Centrotekstil" (Beograd), „Mašinoimpeks" (Zagreb), „Jugoplastika" (Split), „Eksportdrvo" (Zagreb), „Vlado Bagat" (Zadar), „Melodija" (Mengeš), „Tovarna emajlirane posode" (Celje), „Tehnoimpeks" (Ljubljana), „Jugoelektro" (Beograd), „Jugoslovenska knjiga" (Beograd), „Kamensko" (Zagreb), „Muzička naklada" (Zagreb), „Ferimport" (Zagreb), „Kemikalija" (Zagreb), „Koprodukt" (Novi Sad) i „Tovarna termo-električnih proizvodov Tobi" (Bistrica). – DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 4, 443982, Izložba u Kijevu u maju 1963. Pregled rezultata anketa.

33 DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 12, 42979, Operativno pismo Ekonomskog sektora Ambasade FNRJ u Moskvi – decembar–januar 1963.

34 DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 9, 44764, Izložba proizvoda široke potrošnje u Kijevu 1963, 9. 2. 1963; Isto, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963.

Jugoslavije sa SSSR". Prikazivanje „najšireg asortimana" robe za široku potrošnju trebalo je da omogući privrednicima i najširoj javnosti SSSR-a da se upoznaju sa mogućnostima „jugoslovenske industrije namenjene za podizanje društvenog standarda". Osim toga, putem pratećih materijala (fotografije, tekstovi, grafikoni...) trebalo je prikazati različita (ne samo privredna) dostignuća socijalističke Jugoslavije. Izložbeni prostor koji je dodeljen za Izložbu iznosio je oko 1500 kvadratnih metara zatvorenog i oko 500 kvadrata otvorenog prostora. Jugosloveni su planirali da na tom prostoru prikažu „najširi asortiman [...] industrijskih proizvoda robe široke potrošnje", rukovodeći se pri izboru kako „komercijalnom zainteresovanošću sovjetskih partnera", tako i sopstvenim „mogućnostima za plasman pojedinih roba".[35]

Zavod za privrednu propagandu u inostranstvu doneo je odluku da se na Izložbi u Kijevu „kroz tri osnovne grupacije prikažu najraznovrsniji proizvodi iz sledećih grupa": 1) proizvodi tekstila i kože, koji su imali „dominantno mesto na izložbi"; 2) nameštaj, koji je bio izložen „po ambijentima, tj. improvizovanim prostorijama za stanovanje i rad radnog čoveka"; 3) „ostali proizvodi iz oblasti prehrambene, hemijske i metaloprerađivačke industrije" koji su pretežno bili prikazani „u sklopu savremeno uređene i opremljene prodavnice za samoposluživanje,[36] ukomponovane u [...] izložbeni prostor". Osim ove tri osnovne grupe proizvoda, na Izložbi su prikazani i različiti uređaji za domaćinstvo, radio-aparati, telefoni, šivaće, pisaće i „računske mašine", kristalno staklo, porcelan, keramika, raznovrsno posuđe sa priborom za jelo, muzički instrumenti, gramofonske ploče, knjige i časopisi, proizvodi narodne radinosti, sportski rekviziti i drugo. Ovi proizvodi su bili izloženi „u okviru ambijenta ili u posebnim vitrinama". Na otvorenom prostoru planirano je izlaganje „nekoliko motornih vozila", čime bi se „prikazale mogućnosti i na tom polju". U Zavodu su naglašavali da će „posebna pažnja biti poklonjena kvalitetu svakog značajnijeg izložbenog eksponata", odnosno da će se „pri izboru izložbene robe ići [...] na naš najbolji kvalitet serijske proizvodnje u kom smislu će određene stručne komisije predhodno pregledati najvažnije eksponate". Isticali su i da će se pri postavljanju eksponata starati o tome da se „da najkvalitetniji aranžman" i da će se „radi postizanja posebnog efekta" voditi računa o izlaganju robe „prvenstveno po funkcionalnosti u okviru improvizovanih ambijenata i super tržnice", a „tek u drugom planu po grupama proizvoda".[37]

---

35 DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 9, 44764, Izložba proizvoda široke potrošnje u Kijevu 1963, 9. 2. 1963; Isto, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963.

36 Prva samoposluga u Jugoslaviji otvorena je krajem 1956. u mestu Ivanec nedaleko od Zagreba. Krajem 1957. otvorena je i prva samoposluga u Zagrebu, a jugoslovenska prestonica je svoju prvu samoposlugu dobila 1958. Otvaranje samoposluga u Jugoslaviji predstavljalo je odraz „amerikanizacije jugoslovenskog društva". – Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 364–376; Miljković, „Kitchen", 124–125.

37 DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 9, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963; „Данас се у Кијеву отвара велика Југословенска изложба робе широке потрошње", *Борба*, 15. 7. 1963, 3.

Slika 1: Ulaz na Izložbu jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu.
(„Yugoslav exhibition of consumer goods in Kiev", *Commercial information*,
Vol. XVI, No. 9, September 1963, 20)

Prilikom pripreme Izložbe razrađeni su najsitniji detalji u vezi sa njenom organizacijom i izgledom. Dužna pažnja posvećena je „arhitektonskom rešenju" – spoljnom prostoru, uređenju prednjeg izgleda i pristupa paviljonu, ulaznog hola, prizemlja izložbe (glavnina izložbenog prostora) i galerije, kao i kancelarijama za razgovore. Odlučeno je da na fasadi paviljona stoji veliki natpis „Jugoslavija", a ispod njega manja traka sa punim nazivom države: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Na ulazu su se nalazili i „veliki pano rešen slikarskom tehnikom", kao i pano na kome je objašnjena tema izložbe. Planirano je da se na Izložbu ulazi pored šest panoa na kojima su bile fotografije glavnih gradova republika, a u tom delu su stajale i zastave Jugoslavije, Sovjetskog Saveza i Ukrajine. U ulaznom holu trebalo je postaviti panoe sa dve teme: 1) „prijateljstvo Jugoslavija–SSSR" (ovo je trebalo prikazati fotografijama jugoslovenskog predsednika sa N. S. Hruščovom i L. I. Brežnjevom, kao i prigodnim tekstom koji bi pratio slike); 2) „industrijska dostignuća Jugoslavije" (ilustrovalo bi se „fotografijama najvećih industrijskih objekata Jugoslavije sa odgovarajućim tekstom"). Na sredini hola se nalazio grb

SFRJ, a na kraju, sa obe strane, informativni pultovi na kojima su posetioci mogli da dobiju različite publikacije, značku ili objašnjenja u vezi sa izložbom. U prizemlju izložbe nalazila su se „dva izrazita sektora". Prvi je obuhvatao izložbeni prostor za tekstil i kožu i činio je „2/3 izložbe". Drugi se odnosio na „Samoposlugu", koja je činila „1/3 izložbe".[38]

Slika 2: Detalj iz prizemlja Izložbe, iz „sektora tekstila i kože".
(„Yugoslav exhibition of consumer goods in Kiev", *Commercial information*, Vol. XVI, No. 9, September 1963, 21)

„Sektor tekstila i kože" je obuhvatao oko 500 kvadratnih metara i bio je podeljen na sledeći način: „Centralni prostor od oko 120 m^2 prikazuje metražnu robu i najlepše modele konfekcija, kompletirane cipelama, tašnama i drugim. U sredini je kula od oko 8 met., koja je centar aranžmana. Na jednom platou obuhvaćene su sve kolekcije kožne konfekcije i same kože. Na drugom platou muška, ženska i dečja konfekcija. Bokovi ovog sektora su uređeni u

[38] DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 9, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963.

ambijentima – zimski sport, letnji sport, dečji, radni. U ovom sektoru uklopljena je i narodna radinost."

Slika 3: Pogled na „samoposlugu". („Yugoslav exhibition of consumer goods in Kiev", *Commercial information* XVI, no. 9, September 1963, 20)

Drugi sektor – „savremena tržnica", odnosno „samoposluga" – obuhvatao je oko 200 kvadrata. U pripremnim materijalima za Izložbu na sledeći način je opisan: „Posetioci preko rampe obilaze samo sa jedne strane 'samoposluge' koja je uređena klasično sa gondolama. Pristup u 'samoposlugu' je moguć samo za pozvane. 'Samoposluga' prikazuje kompletnu prehrambenu industriju, alkoholna i bezalkoholna pića, hemijsku industriju, kozmetiku, plastične mase i konfekciju, metaloprerađivačku, elektroindustriju, i druge kućne potrepštine. Rashladni uređaji će nadopuniti sa smrznutim jelom i dr. proizvodima ovaj sektor. [...] U sklopu – odnosno na kraju 'Samoposluge' biće prikazan i jedan pult bar (Snack bar) potpuno opremljen i uređen."

Što se tiče galerije, ona je imala „12 ambijenata", odnosno „uređenih soba za raznu delatnost – dnevnu, spavaću, radnu, dečju, hotelsku, kuhinju itd". Sve sobe trebalo je da budu „potpuno kompletirane" sa različitim proizvodima („primer: dnevna soba ima zavese, tepih, radio, televizor, vazne, slike, knjige, ukrase"). Deo galerije trebalo je da bude uređen u vitrinama u kojima su bile izložene knjige, ploče, muzički instrumenti, tranzistori, različiti proizvodi od stakla i keramike i slično. Proizvodi elektroindustrije su – osim izlaganja po ambijentima i u samoposluzi – bili prikazani i na zasebnom prostoru. Na spoljnom prostoru bilo je izloženo sedam putničkih automobila, dva manja i dva veća autobusa, kao i različiti „motocikli, skuteri, mopedi i motori za čamce".[39]

Odgovarajuće fotografije sa tekstualnim pojašnjenjima pratile su sve sektore Izložbe. Celokupna konstrukcija je bila urađena u Jugoslaviji, a potom transportovana i montirana u Kijevu. Sve je bilo – kako su isticali u Zavodu za privrednu propagandu u inostranstvu – „rešeno i oblikovano na savremeni način uređenja izložbi". U istom duhu bio je i aranžman Izložbe. U slučaju tekstila i kože aranžman je bio „atraktivan i ambijentski", uz „punu upotrebu rekvizita i lutaka". Nameštaj je bio uređen „ambijentski" uz korišćenje različitih „intimnih dodataka", a samoposluga na uobičajen način sa dosta različitih proizvoda.[40] U slučaju samoposluge očigledno je da je Zavod za privrednu propagandu u inostranstvu koristio propagandne, marketinške modele preuzete sa Zapada, a – po svemu sudeći – isto se odnosilo i na („savremeni") aranžman ostalih proizvoda. Uz upotrebu ostalih sredstava i metoda, koji se i danas koriste u ekonomskoj diplomatiji (katalozi, prospekti, brošure, fotografije, slike, oglašavanje putem štampanih i audio-vizuelnih medija, konferencija za štampu, organizacija degustacije hrane i pića, organizovanje prijema…),[41] sve to je doprinelo uspehu koji je postigla Izložba.

Do tančina je isplanirana i upotreba različitih propagandnih sredstava, poput fotografija, plakata, „kolor dijapozitiva", slikarskih panoa, tekstova i grafikona, „ozvučavanja paviljona", deljenja znački i različitih publikacija, pripreme tekstova i oglasa, odnosno materijala za konferencije za štampu i odgovarajućih sadržaja za televiziju i radio. Kada je o fotografijama reč, one su obuhvatale veliki broj različitih tema u vezi sa privredom, turizmom, kulturom, prosvetom, zdravstvenom i socijalnom zaštitom socijalističke Jugoslavije, a pažnja je posvećena i pitanju „političkih odnosa sa SSSR-om". Uz njih je pripremljeno i oko 50 tekstova i grafikona koji su postavljani na zasebne panoe sa ciljem da pruže dodatna pojašnjenja u vezi sa izloženim proizvodima ili određe-

39 DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 9, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963; „Данас се у Кијеву отвара велика Југословенска изложба робе широке потрошње", *Борба*, 15. 7. 1963, 3.

40 DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 9, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963.

41 Zoran S. Golubović, *Komuniciranje u ekonomskoj diplomatiji* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 80, 84, 97–98, 102, 103, 106, 108–109, 149.

nim „opštim pitanjima". Putem tih tekstova i grafikona trebalo je da posetioci dobiju najvažnije informacije o privrednom, društvenom, političkom i kulturnom razvoju Jugoslavije. Paviljon je u celini bio „ozvučen", tako da su posetioci mogli da čuju raznovrsnu jugoslovensku muziku, koja je bila praćena kratkim pojašnjenjima. Pošto je u SSSR-u dosta popularno bilo „deljenje značaka u cilju propagande", odlučeno je da se izradi prigodna značka koja je bila namenjena za masovno deljenje posetiocima.[42]

Niz različitih publikacija je, takođe, trebalo da se iskoristi u propagandne svrhe. U „specijalnoj publikaciji" je trebalo „analitički i studiozno prikazati razna pitanja iz jugoslovenskog privrednog života". Ova „publikacija ozbiljnog sadržaja" trebalo je da izgleda reprezentativno i da se deli „privrednim rukovodiocima i ostalim značajnim posetiocima izložbe" (tiraž: 7000 primeraka). Za masovno deljenje posetiocima bilo je pripremljeno „posebno izdanje 'opšteg privrednog prospekta'" koje je imalo 24 strane i bilo štampano u 150.000 primeraka na ukrajinskom jeziku, kao i posebno izdanje turističkog prospekta, koji je korišćen „u cilju turističke propagande na sajmovima u inostranstvu" (tiraž: 50.000 primeraka). Zbog „velike obostrane zainteresovanosti za prodaju, odnosno kupovinu nameštaja" odlučeno je da se štampa i „jedna čisto komercijalna publikacija koja će prikazati izvozne mogućnosti jugoslovenske drvne industrije", a pripremljene su i druge propagandno-informativne publikacije.[43]

Osim ovih mera, Zavod je isplanirao i da se – „u cilju propagande izložbe" – pripremi određeni broj članaka i tekstova „koji bi se ponudili za plasiranje u sovjetskoj štampi". Planirano je da se „daju" i oglasi u sovjetskoj štampi i na radiju. U dogovoru sa Radio-televizijom Beograd pripremljeni su za emitovanje i „specijalni radio i televizijski programi". Osim navedenog, bio je isplaniran i niz „pratećih akcija uz izložbu". Izložba je, na taj način, poslužila kao „pogodan milje za jedan veći broj pratećih manifestacija" koje je trebalo da „u potpune [...] izlaganje i učine određeni propagandni efekat na sovjetske privrednike i široku publiku, kao i da doprinesu proširenju saradnje na kulturnom i ekonomskom planu između dve zemlje". Od „pratećih akcija" posebno ističemo: 1) prikazivanje dokumentarnih i igranih filmova; 2) „održavanje revije savremenog odevanja"; 3) „organizovanje jugoslovenskog restorana".[44]

Zavod za privrednu propagandu u inostranstvu planirao je da se tokom Izložbe „u pogodnoj prostoriji" prikazuju jugoslovenski „kratkometražni filmovi privrednog, kulturnog i turističkog sadržaja". Razmatrana je i mogućnost da se tokom održavanja Izložbe „organizuje nedelja jugoslovenskih igranih filmova u kijevskim bioskopima".[45] Posle preispitivanja ovih jugosloven-

[42] DA MSP, PA, 1963, f. 127, dos. 9, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963.

[43] Isto.

[44] Isto.

[45] Isto.

skih zahteva, sovjetska strana je obavestila da se „kratkometražni filmovi [...] mogu prikazivati za vreme izložbe u Kijevu svakog dana uveče na letnjoj pozornici (otvoren prostor na samoj izložbi – 1000 mesta) ili u kino – Progres svakog dana od 10 do 13 časova (400 mesta)". Što se tiče igranih filmova, sovjetska strana je preuzela na sebe organizaciju „Nedelje jugoslovenskog filma".[46] Po pitanju modne revije, Zavod je planirao da se ona održi „u toku nekoliko dana za vreme trajanja izložbe" i da bude „propraćena odgovarajućim muzičkim programom".[47] Sovjetska strana se saglasila sa tim i u mesecima koji su prethodili Izložbi rešavana su određena „tehnička pitanja (prostorije, ulaznice, deljenje prihoda itd.)" i potpisan je dodatni ugovor o modnoj reviji.[48]

Važnu „prateću akciju" činilo je „organizovanje nacionalnog restorana".[49] Zavod za privrednu propagandu u inostranstvu preduzeo je korake da se tokom trajanja Izložbe organizuje rad restorana u kome bi se služila jela i pića iz Jugoslavije.[50] Sovjetska strana se saglasila sa predlogom i odlučeno je da „obslužujući personal i kuvari" budu sovjetski, a da se radi po jugoslovenskoj „recepturi" i uz nadzor instruktora. U narednom periodu bilo je dogovoreno da 4–5 jugoslovenskih instruktora radi u restoranu, a ugovorom sa „Prodintorgom" regulisana je isporuka pića i različitih „specijaliteta" iz Jugoslavije.[51]

U mesecima koji su prethodili Izložbi obe strane su bile aktivne i ona je pažljivo i temeljno pripremljena.[52] Početkom jula 1963. pomoćnik državnog se-

46 DA MSP, PA, 1963, f. 129, dos. 9, 413914, Mijatović, DSIP-u, 20. 4. 1963; Isto, f. 128, dos. 1, 419011, Operativno pismo Ekonomskog sektora Ambasade SFRJ u Moskvi za period od 1. maja do 28. maja 1963, 31. 5. 1963.

47 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 4, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963.

48 DA MSP, PA, 1963, f. 129, dos. 9, 413914, Mijatović, DSIP-u, 20. 4. 1963; Isto, f. 127, dos. 13, 415586, Operativno pismo Ekonomskog sektora Ambasade FNRJ u Moskvi za period od 29. 3. do 1. 5. 1963, 3. 5. 1963.

49 Organizovanje „nacionalnih restorana Jugoslavije" na međunarodnim sajmovima i izložbama predstavljalo je „jedan od vidova opšte i komercijalne turističke propagande". Ovaj „vid turističke propagande" bio je popularan zbog toga što je predstavljao „najjeftiniju komercijalnu propagandu u inostranstvu". Naime, prihodi od prodaje jela i pića bili su takvi da su se mogli „pokriti svi troškovi uključiv i troškove puta i dnevnica osoblja koje radi u restoranu". Restorani su bili dekorisani sa „eksponatima turističkih mesta i raznih atraktivnosti Jugoslavije", u njima su deljeni „turističko-propagandni materijali" i „jelovnici sa nacionalnim jelima i pićima", nastupala su „kulturno-umetnička društva" i „zabavni orkestri", a osoblje je bilo „obučeno u nacionalne nošnje". – AJ, Savezna privredna komora (30), f. 103, Organizacija jugoslovenskih nacionalnih restorana na međunarodnim sajmovima, 5. 3. 1963; Isto, Nacionalni restorani Jugoslavije na međunarodnim sajmovima.

50 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 4, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963.

51 DA MSP, PA, 1963, f. 129, dos. 9, 413914, Mijatović, DSIP-u, 20. 4. 1963; Isto, f. 128, dos. 1, 419011, Operativno pismo Ekonomskog sektora Ambasade SFRJ u Moskvi za period od 1. maja do 28. maja 1963, 31. 5. 1963.

52 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 9, 44764, Izložba proizvoda široke potrošnje u Kijevu 1963, 9. 2. 1963; Isto, 443039, Izložba robe široke potrošnje u Kijevu 1963, 18. 3. 1963; Isto, f. 129, dos. 9, 413914, Mijatović, DSIP-u, 20. 4. 1963.

kretara za inostrane poslove Dušan Kveder je isticao: „Ovoj izložbi mi pridajemo osobiti značaj s obzirom da je lično N. S. Hruščov predložio drugu Predsedniku za vreme njegovog boravka u SSSR da se izložba održi u Kijevu, kao i zbog sadašnjih naših odnosa sa SSSR". Pristupajući na ovakav način Izložbi, DSIP je od Odbora za ekonomske odnose sa inostranstvom SIV-a tražio da „predloži državnu delegaciju na visokom nivou".[53] Uvažavajući navedene preporuke, Savezno izvršno veće je za šefa delegacije odredilo člana SIV-a, saveznog sekretara za robni promet Dragutina Kosovca. U sastav delegacije ulazili su još i: potpredsednik SPK Dušan Dragosavac, zamenik načelnika Prve uprave DSIP Božidar Dimitrijević, referent u SSST Milo Stjepović, direktor Zavoda za privrednu propagandu u inostranstvu i direktor jugoslovenske izložbe u Kijevu Čedomir Džomba i savetnik Ambasade SFRJ u Moskvi Mladen Sekicki.[54]

Izložba je svečano otvorena 15. jula 1963. Uz zvaničnu jugoslovensku delegaciju, navedenog sastava, otvaranju je prisustvovao i ambasador C. Mijatović. S druge strane, otvaranju su prisustvovali visoki sovjetski i ukrajinski zvaničnici: zamenik predsednika Ministarskog saveta Ukrajinske Sovjetske Socijalističke Republike (USSR)[55] P. T. Tronjko, ministar trgovine USSR-a G. L. Sahnovski, zamenik ministra spoljne trgovine SSSR-a I. F. Semičasnov, zamenik predsednika Državnog komiteta za trgovinu SSSR-a Smirnov, više ministara USSR-a i „niz drugih viših rukovodioca Ukrajine i grada Kijeva". Pre otvaranja izvedene su jugoslovenska, sovjetska i ukrajinska himna, a potom su govore održali D. Kosovac i G. L. Sahnovski. Istog dana uveče Direkcija izložbe priredila je prijem na kome su bili prisutni navedeni sovjetski rukovodioci, kao i ostale zvanice. Na prijemu su D. Kosovac i P. T. Tronjko „održali kraće zdravice u kojima su istakli prijateljske odnose koji postoje između dve zemlje". Jugoslovenska delegacija je tokom čitavog boravka u Kijevu bila „okružena prijateljskom pažnjom". Više ukrajinskih rukovodilaca posetilo je i obišlo Izložbu. Prvi sekretar CK KPU P. J. Šeljest i predsednik Ministarskog saveta USSR I. P. Kazanec su

---

53 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 9, 422162, Kveder, Odboru za ekonomske odnose sa inostranstvom SIV-a, 3. 7. 1963.

54 AJ, 130–629–1039, Nikezić, SIV-u, 10. 7. 1963; Isto, Rešenje SIV-a o putovanju delegacije SFRJ na otvaranje izložbe robe za široku potrošnju u Kijevu, 10. 7. 1963.

55 Sovjetska Ukrajina je po značaju predstavljala drugu najvažniju republiku u SSSR-u. Po površini teritorije (603,7 hiljada kvadratnih kilometara) nalazila se na trećem, a po broju stanovnika na drugom mestu (prema popisu iz 1959. imala je 41.869.000 žitelja). Osim velike teritorije, imala je i dobar geografski položaj. Raspolagala je sa značajnim i raznovrsnim privrednim potencijalima, i predstavljala jednu od najvažnijih industrijskih i poljoprivrednih oblasti SSSR-a. Tokom čitavog postojanja „domovine socijalizma" ova sovjetska republika imala je važnu ulogu. [*Страна Советов за 50 лет*, 16; Андреа Грациози, *Советский Союз в 209 цитатах 1914–1991* (Москва: РОССПЭН, 2010), 197; К. П. Курылев и Д. А. Дегтерев, „Роль и место Украины в СССР: завышенное социально-экономическое и переоцененное политическое влияние (Ч. 1)", *Постсоветские исследования*, Т. 1, но. 6 (2018): 516–525; М. С. Григорьев, В. Н. Дейнего, А. Р. Дюков, С. А. Засорин, А. А. Малькевич, С. А. Манько и В. Л. Шаповалов, *История Украины* (Москва: Международные отношения, 2023), 444–448, 453.]

u razgovoru sa direktorom Izložbe „isticali pozitivan razvoj odnosa između Jugoslavije i SSSR-a", a „posebno su govorili o tome da Hruščov lično nastoji da se odnosi sa Jugoslavijom što uspešnije razvijaju". Izložba je na njih ostavila „veoma prijatan utisak" i naglašavali su da su tokom obilaska „videli mnogo dobrih proizvoda". „Na nas su naročito povoljan utisak ostavili proizvodi lake industrije – obuća, tekstil, modna konfekcija i nameštaj koji je veoma lepih oblika, lak i prijatan. Automobili jugoslovenske proizvodnje takođe su dobri" – isticali su visoki rukovodioci Sovjetske Ukrajine.[56]

Slika 4: Vozila izložena na „spoljnom prostoru".
(AJ, Novinska agencija „TANJUG" (112), 410–13169, 2)

Sovjetski mediji su blagovremeno informisali javnost, tako da je u Kijevu od samog početka vladalo veliko interesovanje za Izložbu.[57] Nedelju dana po njenom otvaranju, jugoslovenske diplomate su obaveštavale Beograd o uspešnoj organizaciji Izložbe i dobro odabranim proizvodima koji su „izazvali veliki interes kod Ukrajinaca i drugih sovjetskih poslovnih ljudi". Napominjali

56 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 9, 424632, Gorski, DSIP-u, 23. 7. 1963; Isto, 428737, Beleška o izložbi jugoslovenske robe široke potrošnje u glavnom gradu Ukrajine, 29. 8. 1963; „Привредна делегација СФРЈ вратила се из Кијева", *Политика*, 20. 7. 1963, 3; „Високи руководиоци Украјине посетили изложбу СФРЈ", Исто, 23. 7. 1963, 2.

57 „Данас се у Кијеву отвара југословенска изложба робе широке потрошње", *Политика*, 15. 7. 1963, 5; „Југословенска изложба изазвала велико интересовање у Кијеву", *Борба*, 19. 7. 1963, 4.

su da je preko radija i televizije Izložba propagirana na odgovarajući način i da je štampa opširno izveštavala o njenom otvaranju. Isticali su „veoma dobar" prijem na koji je Izložba naišla i kod zvaničnika, i kod „naroda", kao i to da je knjiga utisaka bila ispunjena pozitivnim reakcijama. Posetu Izložbe su ocenjivali kao „zadovoljavajuću", a o zainteresovanosti koja je u Kijevu za nju vladala na upečatljiv način svedoče sledeći redovi: „Prvobitno radno vreme izložbe bilo do 18 časova, zatim produženo na zahtev posetilaca do 19, odnosno sada do 20 časova. U nedelju pred paviljonom bilo u redu nekoliko hiljada ljudi koji su čekali da uđu u paviljon." I organizacija modne revije od strane jugoslovenskih diplomata okarakterisana je kao „dosta dobra", što se odrazilo i na zadovoljavajuću posetu („karte rasprodane po nekoliko dana unapred").[58]

Što se „pratećih akcija" tiče, pomenuta modna revija trajala je od 16. do 31. jula. Na njoj je bilo prikazano oko 180 različitih modela, a posetilo ju je oko 25.000 lica. Tokom trajanja Izložbe u Kijevu su prikazivani jugoslovenski filmovi, a bila je organizovana i „nedelja jugoslovenskog filma". Početkom avgusta u glavnog gradu Ukrajine je gostovala „jugoslovenska estradna grupa" (1–5. avgust 1963).[59] Blizu paviljona nalazio se restoran „Vesna" u kome su Kijevljani mogli da probaju „jugoslovenska pića i jugoslovensku kuhinju". Kako su zapazili Jugosloveni: „Građani su rado posećivali ovaj restoran." „Sve ove manifestacije su doprinele da je u Kijevu u mesecu julu i početkom avgusta neprekidno bila prisutna Jugoslavija" – isticale su jugoslovenske diplomate.[60]

Dopisnik sovjetskog časopisa „Spoljna trgovina" (rus. *Внешняя торговля*) na sledeći način je video i čitaocima prikazao izgled i atmosferu koja je vladala na Izložbi: „Kao simbol jedinstva naših naroda kod ulaza u paviljon, gde se razmestila izložba robe široke potrošnje Jugoslavije, razvijene su državne zastave SFRJ, SSSR-a i USSR-a. U prostranom predvorju su ogromne fotografije na kojima su prikazani susreti N. S. Hruščova sa Josipom Brozom Titom u Kijevu i susret L. I. Brežnjeva sa predsednikom Jugoslavije u Beogradu. Na relativno nevelikoj površini paviljona sa velikim ukusom su elegantno i racionalno raspoređeni odeća, obuća, televizori, elektroaparati, nameštaj, prehrambeni proizvodi i napici, koje proizvodi više od dvesta preduzeća Jugoslavije.[61]

---

58 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 9, 424632, Gorski, DSIP-u, 23. 7. 1963.

59 „Jugoslovenski estradni ansambl" gostovao je u SSSR-u od 1. jula do 17. avgusta 1963. U kontekstu jugoslovensko-sovjetskih veza na muzičkom planu vredi istaći da se u sastavu grupe nalazio i Đorđe Marjanović „koji je osvojio simpatije publike". („Десет хиљада гледалаца на концерту југословенске естраде у Одеси", *Политика*, 1. 8. 1963, 13.) Bilo je to prvo gostovanje Đ. Marjanovića u SSSR-u, koji je kasnije u „prvoj zemlji socijalizma" stekao ogromnu popularnost i brojne obožavaoce – „đokiste". [Marijana Dujović, *Energija slobode. Stvaralačka biografija Đorđa Marjanovića* (Beograd: Clio, 2019), 34–36, 39–40, 49, 90, 101–104.]

60 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 9, 428737, Beleška o izložbi jugoslovenske robe široke potrošnje u glavnom gradu Ukrajine, 29. 8. 1963; „Yugoslav exhibition of consumer goods in Kiev", *Commercial information* XVI, no. 9, September 1963, 21.

61 Prema podacima iz časopisa Zavoda za privrednu propagandu u inostranstvu, na Izložbi su bili prikazani proizvodi oko 120 jugoslovenskih preduzeća. („Yugoslav exhibition of consumer goods in Kiev", *Commercial information* XVI, no. 9, September 1963, 21.)

Sa proizvodima nekih jugoslovenskih preduzeća Kijevljani su već dobro upoznati. Mnoge žene koje razgledaju izložbu lupkaju tankim štiklama cipela proizvedenih u Jugoslaviji. Na mnogim muškarcima su košulje i odela sa markom firme 'Centrotekstil'. Svake godine širi se sovjetsko-jugoslovenska trgovina. Sovjetski potrošač će samo u toku 1963. godine dobiti više od 2 miliona pari jugoslovenske obuće. Posetioci izložbe pažljivo slušaju informacije vodiča o tome da će bratska republika prodati našoj zemlji u tekućoj godini 136 hiljada muških i ženskih odela, 860 hiljada vunenih proizvoda, 711 hiljada muških košulja i mnogo druge robe."[62]

Štampa i dokumenti svedoče o tome da su „eksponati bili [...] dobro odabrani" i da su „privukli [...] veliku pažnju posetilaca". Posetioci su se „pohvalno izražavali o izloženim eksponatima kao i uopšte o dostignućima Jugoslavije". Knjiga utisaka je bila „puna pohvala i priznanja kvalitetu i asortimanu izložene robe". U izveštajima jugoslovenskih diplomata i štampi navodi se da je Izložbu posetilo „oko 250 hiljada građana", odnosno da je „svaki četvrti građanin" Kijeva „posetio izložbu". Osim broja posetilaca, značajna je pažnja koju je ovaj događaj dobio u medijima, kao i činjenica da su Izložbu posetili ljudi iz spoljnotrgovinskog aparata SSSR-a, koji su osmotrili jugoslovenske proizvode i dobili kataloge u kojima su isti detaljno prikazani. Važno je i to što je sovjetska strana otkupila sve eksponate koji su bili izloženi, što se koristilo za dalje pokazivanje i naručivanje jugoslovenskih proizvoda. Sveukupno posmatrano, niz dokumenata, kao i pisanje jugoslovenske i sovjetske štampe, svedoče o tome da je Izložba „postigla svoj cilj", odnosno da je „postigla [...] veliki uspeh".[63]

Širi pogled na određene stvari, poput daljeg plasmana jugoslovenskih proizvoda široke potrošnje na sovjetsko „tržište" ili poređenje sa drugim sličnim manifestacijama, upotpunjava predstavu o značaju kijevske izložbe. U vezi sa prvim, ističemo da se Izložba pozitivno odrazila na dalju prodaju i širenje asortimana i količina jugoslovenskih proizvoda široke potrošnje koji su izvoženi u SSSR. Tokom njenog održavanja vođeni su razgovori i pregovori između niza jugoslovenskih i sovjetskih predstavnika u vezi sa daljim povećanjem kako „vankontigentne", tako i redovne razmene robe široke potrošnje,[64] što je poslužilo kao uvod za dalje iskorake na tom planu. Od 1963. bila je uočljiva tendencija stal-

---

62 Вс. Вдин, „Киевляне знакомятся с югославскими изделиями", *Внешняя торговля*, но. 9 (1963), 10–11.

63 DA MSP, PA, 1963, f. 126, dos. 10, 443312, Odnosi Jugoslavija–SSSR, 5. 10. 1963; Isto, dos. 14, 443256, Zabeleška povodom traženja Ambasade SSSR da N. S. Patoličev poseti A. Rankovića, 24. 9. 1963; Isto, f. 128, dos. 2, 426824, Zabeleška o razgovoru Nikolića sa Baturinom, 26. 7. 1963; Isto, dos. 9, 428737, Beleška o izložbi jugoslovenske robe široke potrošnje u glavnom gradu Ukrajine, 29. 8. 1963; „Затворена југословенска изложба робе широке потрошње у Кијеву", *Борба*, 5. 8. 1963, 6; Вс. Вдин, „Киевляне знакомятся с югославскими изделиями", *Внешняя торговля*, но. 9 (1963), 10–11.

64 DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 1, 424511, Gorski, DSIP-u, 23. 7. 1963; Isto, Javorski, Ambasadi SFRJ u Moskvi, 31. 7. 1963; Isto, dos. 2, 426824, Zabeleška o razgovoru Nikolića sa Baturinom, 26. 7. 1963; „У Кијеву вођени југословенско-совјетски разговори о трговини", *Политика*, 17. 7. 1963, 1.

nog porasta izvoza robe široke potrošnje u „prvu zemlju socijalizma". Već za narednu, 1964. godinu taj rast bio je primetan,[65] a u nastavku šezdesetih došlo je do daljeg povećanja izvoza robe široke potrošnje u SSSR.[66] Ista tendencija bila je prisutna i u narednom periodu.[67] Očekivanja Beograda u pogledu toga da će kijevska izložba „naročito pomoći sagledavanju mogućnosti za povećanje jugoslovenskog izvoza u SSSR"[68] bila su, dakle, ispunjena.

Druga stvar koja posredno govori o značaju i razmerama Izložbe jeste njeno poređenje sa drugim sličnim manifestacijama iz tog perioda. Pre svega, od 41 samostalne izložbe ili učešća na međunarodnim sajmovima koje je Jugoslavija organizovala ili na kojima je učestvovala u periodu od 1963. do 1965. godine, kijevska izložba se po izdvojenim sredstvima nalazi ubedljivo na prvom mestu sa 165.745.472 dinara. Od ukupno 41 manifestacije, za svega još dve izdvojena je suma veća od 100 miliona dinara i to: 107.861.199 dinara u Alžiru (1964), odnosno 115.534.490 dinara u Karačiju (1964). Za sve ostale manifestacije, pojedinačno posmatrano, izdvojena su sredstva koja su bila značajno manja od onih za kijevsku izložbu. Još neki parametri govore u prilog razmeru, odnosno značaju Izložbe održane u Kijevu. Ona se sa 1500 kvadratnih metara zatvorenog izložbenog prostora ponovo nalazila na prvom mestu od 41 manifestacije. Što se površine izložbenog prostora na otvorenom tiče, tu se sa 500/600 kvadrata, takođe, nalazila u vrhu.[69]

*

Na osnovu svega navedenog, za Izložbu jugoslovenske robe široke potrošnje u Kijevu možemo reći da je predstavljala pravi – i izuzetno uspešan (!) – poduhvat jugoslovenske „ekonomske propagande" u inostranstvu. Prethodna Izložba jugoslovenske robe široke potrošnje održana u Moskvi 1960. godine je – kako su zvaničnici „Centrotekstila" isticali – „pokrenula sa mrtve tačke pitanje našeg izvoza",[70] tako da su određeni jugoslovenski proizvodi, poput „nameštaja, konfekcije i trikotaže", 1963. bili „već [...] poznati sovjetskim potrošačima". Jugoslovenska strana je putem Izložbe nastojala da prikaže „nove tipove i modele" tih proizvoda, kao i ostalu robu široke potrošnje. Odnosno, da „sovjetske privrednike i široki krug potrošača upozna sa najnovijim asorti-

65 Нинковић, „Економски односи", 898, 917, 938.

66 Чорбић, „Анализа спољнотрговинских односа Југославија–СССР у периоду 1965–1969", 75.

67 Валерий Сергеевич Милованов, *Советско-югославские экономические отношения* (Москва: Наука, 1978), 66–67; Černišov, *Spoljna trgovina*, 96–98; Tripković, „Uspon", 186–187.

68 „Данас се у Кијеву отвара велика Југословенска изложба робе широке потрошње", *Борба*, 15. 7. 1963, 3.

69 AJ, 130–735–1192, Učešće Jugoslavije na sajmovima i izložbama 1963, 1964, 1965. godine.

70 DA MSP, PA, 1964, f. 206, dos. 30, 451016, Stenografske beleške po pitanju obrazovanja Sekcije za unapređenje ekonomske saradnje sa SSSR i komercijalno-tehničkog biroa u Moskvi, 7. 1. 1964.

manom jugoslovenske robe široke potrošnje koju jugoslovenska preduzeća već isporučuju ili su spremna da izvoze u SSSR".[71] Pošto je posle Izložbe značajno pospešen dalji plasman jugoslovenskih proizvoda široke potrošnje na „tržište" SSSR-a, možemo reći da je ona predstavljala odličan primer uspešne primene „ekonomske propagande" u inostranstvu. Na primeru kijevske izložbe mogu se videti koristi i dometi koje su „manifestacije" tog tipa mogle imati za povećanje izvoza jugoslovenskih proizvoda, odnosno za „osvajanje ili šire prodiranje na strana tržišta" i, uopšte, „proširenje ekonomske saradnje sa inostranstvom".[72] Naravno, takav uspeh bio je moguć usled kumulativnog, zbirnog dejstva više faktora – pogodne klime u političkim odnosima, velikih sovjetskih potreba za robom tog tipa i jugoslovenskih izvoznih mogućnosti, pa i kvaliteta proizvoda namenjenih za široku potrošnju. Bez obzira na određene nedostatke,[73] jugoslovenski proizvodi široke potrošnje bili su izuzetno cenjeni u SSSR-u. U očima sovjetskih potrošača ti proizvodi su bili kvalitetniji od onih koji su u „domovinu socijalizma" stizali iz Istočne Nemačke, Čehoslovačke, Poljske ili Bugarske i podjednako traženi kao roba široke potrošnje iz zapadnih, „kapitalističkih" država.[74]

[71] „Данас се у Кијеву отвара велика Југословенска изложба робе широке потрошње", *Борба*, 15. 7. 1963, 3.

[72] AJ, 130–735–1192, Naša ekonomska propaganda za inostranstvo, 19. 6. 1965.

[73] DA MSP, PA, 1963, f. 128, dos. 2, 427396, Informacija o primljenim reklamacijama u vezi lošeg kvaliteta proizvoda koje isporučujemo Sovjetskom Savezu, 17. 8. 1963.

[74] Твердюкова, „'Лучшее из доступного'", 176.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond: 30, Savezna privredna komora; Fond 112, Novinska agencija „TANJUG"; Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 173, Savezni sekretarijat za spoljnu trgovinu.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Fond Politička arhiva.

Objavljeni izvori

- Broz Tito, Josip. *Govori i članci*. *Knjiga XVIII*. Zagreb: Naprijed, 1966.
- *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*. Beograd: Stručna knjiga, 1998.
- Zečević, Miodrag, prir., *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1998.

Štampa i periodika

- *Borba* (1963). (Cyrillic)
- *Commercial information* (1963).
- *Politika* (1963). (Cyrillic)
- *Vneshnjaja torgovlja* (1963). (Cyrillic)

Literatura

- Berend, Ivan T. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Beograd: Arhipelag, 2009.
- Černišov, V. V., *Spoljna trgovina SSSR i ekonomski odnosi između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije*. Prilog Biltenu Ambasade SSSR u SFRJ za 1983. godinu. Nova Gorica: Soča, 1983.
- Čobeljić, Nikola. *Privreda Jugoslavije, Rast, struktura i funkcionisanje, Knjiga prva*. Beograd: Savremena administracija; Institut za ekonomska istraživanja, 1977.
- Čorbić, Miloš. „Analiza spoljnotrgovinskih odnosa Jugoslavija–SSSR 1961–1964". *Arhiv*, no. 1–2 (2020): 191–205. (Cyrillic)
- Čorbić, Miloš. „Analiza spoljnotrgovinskih odnosa Jugoslavija–SSSR u periodu 1965–1969". U *Naša prošlost. Zbornik radova. 20*, uredili Darko Gučanin i Vesna Milojević, 71–81. Kraljevo: Narodni muzej Kraljevo; Istorijski arhiv Kraljevo, 2022. (Cyrillic)
- Dujović, Marijana. *Energija slobode. Stvaralačka biografija Đorđa Marjanovića*. Beograd: Clio, 2019.
- Elman Zarecor, Kimberly and Vladimir Kulić. „Socialism on Display: The Czechoslovak and Yugoslav Pavilions at the 1958 Brussels World's Fair". In *Meet me at the Fair: A World's Fair Reader*, edited by Laura Hollengreen, Celia Pearce, Rebecca Rouse and Bobby Schweizer, 225–239. Pittsburgh: ETC Press: 2014.
- Farkaš, Vladimir, Branko Kubović, Jakov Sirotković i Vladimir Stipetić. *Ekonomika Jugoslavije. Opći dio*. Zagreb: Informator, 1976.

- Golubović, Zoran S. *Komuniciranje u ekonomskoj diplomatiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Graciozi, Andrea. *Sovetskij Sojuz v 209 citatah 1914–1991*. Moskva: ROSSPJeN, 2010. (Cyrillic)
- Grigor'ev M. S., Dejnego V. N., Djukov A. R., Zasorin S. A., Mal'kevich A. A., Man'ko S. A. i Shapovalov V. L. *Istorija Ukrainy*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2023. (Cyrillic)
- Gulić, Milan i Momir Ninković. „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj JUSTE". *Istorija 20. veka*, no. 1 (2014): 143–163.
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država 1918–2006. Od Prvodecembarskog akta do Majskog referenduma*. Beograd: ISI, 2023. (Cyrillic)
- Gulić, Milan. „Jugoslovensko-sovjetska mješovita društva – od nade do razočaranja". U *Srbija i Rusija 1814–1914–2014. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa*, uredio Mihailo Vojvodić, 307–329. Beograd: SANU, 2016. (Cyrillic)
- Gulić, Milan. *Od Batine do Galca. Dunav u jugoslovenskoj politici prema Sovjetskom Savezu 1944–1953*. Beograd: ISI, 2015. (Cyrillic)
- Haddow, Robert H. *Pavilions of Plenty. Exhibiting American Culture Abroad in the 1950s*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1997.
- Jakovina, Tvrtko. „Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija. Američki super-market na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine". U *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, uredio Damir Agičić, 469–479. Zagreb: FF Press, 2003.
- Kochetkova, Elena. „'A SHOP WINDOW WHERE YOU CAN CHOOSE THE GOODS YOU LIKE'. Finnish industrial and trade fairs in the USSR, 1950s–1960s". *Scandinavian Journal of History* 43, no. 2 (2018): 212–232.
- Konta, Carla. *The US public diplomacy in socialist Yugoslavia, 1950–70. Soft culture, cold partners*. Manchester: Manchester University Press, 2020.
- Kukobat, Ilija. *Sovjetski uticaji na jugoslovensko vazduhoplovstvo 1944–1949. Između saradnje i suprotstavljanja*. Beograd: ISI, 2020. (Cyrillic)
- Kulić, Vladimir. „An Avant-Garde Architecture for an Avant-Garde Socialism: Yugoslavia at EXPO '58". *Journal of Contemporary History* 47, no. 1 (2012): 161–184.
- Kurylev K. P. i Degterev D. A. „Rol' i mesto Ukrainy v SSSR: zavyshennoe social'no-jekonomicheskoe i pereocenennoe politicheskoe vlijanie (Ch. 1)". *Postsovetskie issledovanija*, T. 1, no. 6 (2018): 516–530. (Cyrillic)
- Marsenić, Dragutin V. *Privredni sistem Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1978.
- Meštrović, Mirna and Laslo, Aleksander. „The Fairground as a Geopolitical Playground: The Zagreb International Trade Fair and Cold War Circumstances". In *Ephemeral architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21th centuries*, edited by Miklós Székely, 265–280. Paris: L'Harmattan, 2015.
- Milovanov, Valerij Sergeevich. *Sovetsko-jugoslavskie jekonomicheskie otnoshenija*. Moskva: Nauka, 1978. (Cyrillic)
- Miljković, Marko. „Kitchen without the debate: The Yugoslav exhibition of consumer goods in Moscow, 1960". *Tokovi istorije* 30, no. 3 (2022): 119–144.
- Ninković, Momir. „Ekonomski odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza (1945–1964)". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023. (Cyrillic)

- Ninković, Momir. „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu". *Istorija 20. veka*, br. 2 (2018): 117–138.
- Ninković, Momir. „Neuspešni pregovori o organizaciji jugoslovensko-sovjetskih mešovitih društava (1945–1947)". *Tokovi istorije*, br. 2 (2015): 129–153. (Cyrillic)
- Ninković, Momir. „The Establishment of Cooperation between SFRY and COMECON in 1964", *Tokovi istorije*. no. 3 (2020): 139–163.
- Ninković, Momir. „Uspostavljanje i odvijanje redovnih ekonomskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1945. godine". U *1945. Kraj ili novi početak? Tematski zbornik radova*, urednik Zoran Janjetović, 497–529. Beograd: INIS; Muzej žrtava genocida, 2016. (Cyrillic)
- Pertot, Vladimir. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine, Knjiga I*. Zagreb: Informator, 1971.
- Péteri, György. „Sites of Convergence: The USSR and Communist Eastern Europe at International Fairs Abroad and at Home". *Journal of Contemporary History* 47, no. 1 (2012): 3–12.
- Piljak, Milan. „Reforme jugoslovenskog ekonomskog sistema 1945–1965", U *Istorijska tribina Istraživanja mladih saradnika*, urednik Zoran Janjetović, 219–239. Beograd: INIS, 2013. (Cyrillic)
- Rakonjac, Aleksandar. „Obnova starih i uspostavljanje novih trgovinskih odnosa (1945–1947) – Jugoslavija, SSSR i države 'narodne demokratije'". *Tokovi istorije*, no. 1 (2018): 55–79.
- Sanchez-Sibony, Oscar. *Red Globalization. The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Slivnik, Lara. „Yugoslavia at the Montreal Expo 67: The Architectural Competition and the Pavilion". In *Ephemeral architecture in Central and Eastern Europe in the 19th and 21th centuries*, edited by Miklós Székely, 281–296. Paris: L'Harmattan, 2015.
- *Strana Sovetov za 50 let. Sbornik statisticheskih materialov*. Moskva: Statistika, 1967. (Cyrillic)
- Tripković, Đoko. „Uspon ekonomske saradnje između Jugoslavije i SSSR 1971–1980". *Istorija 20. veka*, no. 1 (2014): 181–191.
- Tverdjukova, E. D. „'Luchshee iz dostupnogo': kachestvo potrebitel'skogo importa SSSR iz socialisticheskih stran Central'noj i Vostochnoj Evropy (1950-e–1980-e gg.)". *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 19, no. 1 (2016): 171–186. (Cyrillic)
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.

Summary

Momir N. Ninković

Exhibition of Yugoslav Consumer Goods in Kiev (July 15–August 4, 1963)

Abstract: The article examines the organization, implementation, and outcomes of the exhibition of Yugoslav consumer goods held in Kiev from 15 July to 4 August 1963. The exhibition showed "the widest range" of Yugoslav consumer goods. The products were "well selected" and the furnishings were modern and "atmospheric". The exhibition proved highly successful, attracting approximately 250,000 visitors, among them numerous Soviet officials. After the exhibition, Yugoslav exports of consumer goods to the Soviet Union increased. The exhibition represented a major effort in Yugoslav "economic propaganda" abroad and constituted a significant milestone in the (economic) relations between Yugoslavia and the Soviet Union in 1963.

Keywords: Yugoslavia, Soviet Union, Kiev, exhibition, economy, economic history, foreign trade, consumer goods, 1963

The organization of the exhibition of Yugoslav consumer goods in Kiev constituted a significant event in Yugoslav–Soviet (economic) relations in 1963. It was described as an "economic-propagandistic manifestation" with both "very broad propagandistic" and "commercial significance." The exhibition featured the "widest range" of Yugoslav consumer goods, displayed across 1,500 square meters of indoor space and 600 square meters outdoors. Within the indoor section, particular emphasis was placed on "textile and leather products." Inside the pavilion, furniture, various products from the "food, chemical and metalworking industries" as well as "household appliances and devices," "crystal glass," porcelain, musical instruments, folk crafts and sports props were exhibited. "Cars, buses, motorbikes and bicycles" were exhibited in the open-air area. All the exhibits were "well selected" and the arrangement was of a very high standard. A number of "accompanying activities" were also organised, such as a "fashion show", the screening of Yugoslav films, the performance of a "Yugoslav variety group" and the operation of a restaurant with "Yugoslav drinks and Yugoslav cuisine." The exhibition was "met with great interest" and visited by around 250,000 people. It had an extremely positive influence on the subsequent sale of Yugoslav consumer goods in the USSR. The article covers a wide range of topics, from the first initiatives to organise the exhibition in 1961, to the preparations carried out and the course of the exhibition itself, to the "consequences" it had for the further development of Yugoslav-Soviet trade exchange.

UDK: 94:339.5(497.1)"1955/1980"
338.24.021.8(497.1)"1961/1965"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.tom.325-356

Ognjen TOMIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
ognjen.tomic@inis.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0008-1035-5805

Jugoslovenske privredne reforme u kontekstu spoljne trgovine: kvantitativna analiza (1955–1980)[1]

Apstrakt: U radu se, analizom statističkih podataka i korišćenjem arhivske građe i relevantne literature, ispituje uticaj mera privredne reforme iz 1961. i 1965. godine na jugoslovensku spoljnu trgovinu. Mere privredne reforme bile su usmerene ka liberalizaciji robne razmene, jačanju tržišnih elemenata u Jugoslaviji i uspostavljanju konvertibilnosti dinara. Ove mere trebalo je da povećaju obim trgovine, odnosno otvore Jugoslaviju ka inostranstvu, naročito ka zemljama Zapada, uravnoteže trgovinski bilans i podstaknu pozitivne promene u pogledu veće diverzifikacije i bolje strukture jugoslovenskog izvoza. Analiziranjem šest različitih parametara spoljne trgovine Jugoslavije u tri glavne kategorije (opšti razvoj spoljne trgovine, geografska rasprostranjenost spoljne trgovine i struktura jugoslovenske trgovine) tokom pet petogodišnjih perioda, od 1955. do 1980. godine, ovaj rad prikazuje uticaj mera privredne reforme na jugoslovensku trgovinu sa inostranstvom, u kratkom i srednjem vremenskom okviru.

Ključne reči: ekonomska istorija, istorija Jugoslavije, spoljna trgovina, liberalizacija trgovine, privredna reforma, Hladni rat, međunarodna trgovina, divezifikacija trgovine, struktura trgovine

1. Uvod

Drugi svetski rat i pobeda revolucije koju je u Jugoslaviji sprovela Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) doveli su do korenitih promena u celom jugoslovenskom društvu i državi. Na polju spoljne trgovine ova promena bila je dvojaka. S jedne strane, nova vlast centralizovala je spoljnu trgovinu i us-

[1] Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2025. godini br. 451–03–136/2025–03/200016.

postavila potpunu državnu kontrolu nad njom preko Ministarstva (sekretarijata) za spoljnu trgovinu.[2] Uvedene su mere carinskog protekcionizma za veliki broj proizvoda koji su se ranije uvozili, s ciljem zaštite domaće proizvodnje, a istovremeno je uvoz onih proizvoda koji su nedostajali novoj državi (prvenstveno je bila reč o mašineriji i sirovinama potrebnim za industrijski razvoj) ohrabrivan povoljnijim carinskim stopama. Ove mere, udružene sa ubrzanom industrijalizacijom nove države, dovele su do brze promene strukture proizvoda koji su se uvozili i izvozili.[3]

S druge strane, nova politička situacija u Evropi dovela je do promene u strukturi zemalja sa kojim je Jugoslavija trgovala. Evropa se, ubrzo nakon Drugog svetskog rata, podelila u dva politička i ekonomska bloka – jedan zapadni, kapitalistički, a drugi istočni, socijalistički. Jugoslavija se kao socijalistička zemlja orijentisala na trgovinu pre svega sa Sovjetskim Savezom i Čehoslovačkom, ali i sa drugim zemljama Istočnog bloka, pa je tako u prvim godinama nakon rata gotovo 80% jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene otpadalo na istočnoevropske zemlje.[4] Od zapadnih zemalja, Jugoslavija je najviše trgovala sa Italijom (oko 8% razmene) i SAD (oko 9%).[5] Nakon političkog

---

2 Александар Ракоњац, „Између Истока и Запада: заокрети у југословенској послератној спољнотрговинској политици (1945–1952)", у *Нови хоризонти спољне политике Југославије – Балкан, Европа, Свет*, ур. Јован Чавошки и Александар В. Милетић (Београд: ИНИС, 2023), 85. O jugoslovenskoj privredi nakon Drugog svetskog rata videti i: Aleksandar Rakonjac, „Obnova jugoslovenske industrije 1944–1947: ideje, planovi, praksa", *Istorija 20. veka* 2 (2018): 87–100; Александар Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација", *Токови историје* 2 (2016): 151–176; Милан Пиљак, „Главни механизми контроле привреде у социјалистичкој Југославији", у *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку, књига 1, Зборник радова*, ур. Владан Јовановић (Београд: ИНИС, 2015), 281–299; Branko Horvat, „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period", *The American Economic Review* 3 (1971): 71–169; Enes Milak, „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948", u *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, ur. Petar Kačavenda (Beograd: ISI, 1996), 175–180; Vladimir Unkovski-Korica, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment* (London; New York: I. B. Tauris, 2016); Vladimir Unkovski-Korica, „Self-Management, Development and Debt: The Rise and Fall of the 'Yugoslav Experiment'", in *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, eds. Igor Štiks and Srećko Horvat (London: Verso, 2015).

3 Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965", у *Историјска трибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије. Зборник радова* ур. Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС, 2013), 222.

4 Rakonjac, *Između Istoka i Zapada*, 88. O ekonomskim odnosima Jugoslavije sa Istočnim blokom videti i: Александар Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе 'народне демократије'", *Токови историје* 1 (2018), 55–79; Момир Нинковић, „Економски односи Југославије и Совјетског Савеза: (1945–1964)" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2023).

5 Rakonjac*, Između Istoka i Zapada*, 88. O ekonomskim odnosima Jugoslavije sa Zapadnim blokom videti: Милан Игрутиновић, „Југословенско-амерички економски односи

raskola do kojeg je došlo na proleće 1948. godine, u jesen 1949. godine dolazi i do ekonomskog raskola između Jugoslavije i zemalja Istočnog bloka. Za samo pet dana istočnoevropske zemlje su poništile čak 46 ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj saradnji i pomoći na raznim poljima i uvele ekonomsku blokadu kao vid pritiska na Jugoslaviju.[6] Jugoslavija se okreće SAD i Zapadnoj Evropi, čiji udeo u razmeni veoma raste.[7] Vrhunac zaokreta obeležilo je potpisivanje Sporazuma o privrednoj saradnji sa SAD u januaru 1952. godine.[8] U narednim godinama Jugoslavija je dobijala značajnu materijalnu pomoć sa Zapada, u vidu povoljnih kredita za kupovinu opreme potrebne za industrijalizaciju i isporuku poljoprivrednih viškova iz SAD koji su pokrivali jugoslovenske gubitke u poljoprivredi nastale ubrzanom industrijalizacijom.[9]

1.1. Privredna reforma i spoljna trgovina

U drugoj polovini pedesetih godina dolazi do delimičnog oporavka odnosa sa Sovjetskim Savezom. Ipak, ovo približavanje nije ugrozilo nezavisan jugoslovenski položaj kao socijalističke zemlje koja nije pripadala nijednom od dva suprotstavljena politička bloka. Jugoslovenski odnosi sa Zapadom bili su i dalje na visokom nivou.[10] Ovakva situacija na političkom planu prenosila se i na sektor ekonomskih odnosa: iako su trgovinski odnosi sa Istokom bili obnovljeni, zemlje Zapadnog bloka su i dalje dominirale u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini krajem pedesetih godina.[11]

Oslonjenost na trgovinu sa zapadnim kapitalističkim zemljama dodatno je motivisala jugoslovensko rukovodstvo da nastavi liberalizaciju privrede i spoljne trgovine, kako bi se postigla bolja integracija u svetske trgovinske tokove i izbalansiranija razmena sa ovim delom sveta. Jugoslovenski

(1954–1968)" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2018); Emilija Cvetković, „'Dva plana i dva Maršala' u svetlu jugoslovensko-američkih odnosa (1947–1951)", *Baština* 57 (2022): 253–270.

6 Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958* (Beograd: INIS, 2013), 5. Videti i: Petar Kačavenda, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa* (Beograd: ISI, 1999); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988* (Beograd: Nolit, 1988); Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)* (Beograd: Arhipelag, 2014).

7 Učešće SAD u jugoslovenskoj trgovini poraslo je na 14,7% u izvozu i 19,3% u uvozu 1952. godine, Zapadna Nemačka je sa 0% učešća u trgovini 1948. godine porasla na preko 20% učešća i u uvozu, i u izvozu 1952, a značajan porast doživela je razmena i sa ostalim zapadnoevropskim zemljama. Statistički godišnjak za 1952. godinu uopšte ne navodi podatke za trgovinu sa istočnoevropskim zemljama, što implicira da je ekonomska blokada još uvek bila na snazi. – *Statistički godišnjak FNRJ 1954* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954), 216.

8 Rakonjac, *Između Istoka i Zapada*, 109.

9 Ian Jackson, *The Economic Cold War: America, Britain, and East-West Trade, 1948–63* (New York: Palgrave, 2001), 45–51.

10 Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, 464–472.

11 *Statistički godišnjak FNRJ* 1955–1960 (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1960).

sistem samoupravljanja, zasnovan na društvenoj svojini i tržišnoj ekonomiji nasuprot centralnoplanskom sistemu i državnoj svojini tipičnim za druge socijalističke zemlje, još uvek se nalazio u svojoj „eksperimentalnoj fazi" tokom pedesetih godina.[12] Iako je rast privrede bio visok,[13] vodeći ekonomski stručnjaci upozoravali su da je ekspanzija privrede zasnovana na ekstenzivnom modelu razvoja, koji ne može biti trajan.[14]

Jugoslovensko državno rukovodstvo odlučilo je da pokrene široku reformu privrede početkom šezdesetih godina. Prvi pokušaj reforme 1961. godine, kasnije nazvan „Malom reformom", rezultovao je poremećajima u privredi i usporavanjem ekonomskog rasta, što je dovelo do privremenog povlačenja reformskih mera i vraćanja administrativnih intervencija u jugoslovenskoj privredi.[15] Ipak, želja da se privreda reformiše i dalje je bila snažna, što je dovelo do novog, ovog puta daleko ambicioznijeg paketa reformskih mera 1965. godine. Ova reforma, kasnije nazvana „Velika reforma" ili jednostavno „Privredna reforma", dovela je do velikih promena u jugoslovenskoj ekonomiji.

Ciljevi reforme bili su mnogostruki: želela se dalje smanjiti uloga države u privredi, dati veća moć odlučivanja radničkim savetima i dati veća autonomija lokalnim i republičkim organima vlasti. Glavna prepreka u uspostavljanju efikasnijeg i slobodnijeg tržišta viđena je u administrativnim merama centralne vlasti – odnosno u „etatizmu" i „centralizmu".[16] Mere reforme trebalo je da dovedu do povećanja produktivnosti po radniku, odnosno do prelaska sa ekstenzivnog na intenzivni model rasta koji bi trebalo da obezbedi dugoročnu perspektivu jugoslovenske privrede kao privrede razvijene zemlje.[17] Na polju spoljne trgovine, želela se povećati otvorenost zemlje ka inostranstvu, odnosno obim spoljne trgovine, uspostaviti izbalansirana robna razmena (izvoz/uvoz) i promeniti struktura izvoza ka većem učešću industrijskih proizvoda umesto sirovina. Učinjeni su napori da se dinar učini konvertibilnom valutom, što je trebalo da olakša trgovinu sa kapitalističkim zemljama. U okviru toga, cene mnogih proizvoda na unutrašnjem tržištu su oslobođene od kontrole, vrednost dinara je denominirana i uveden je njegov fiksan kurs od 12,5 dinara za jedan dolar, a carinski režimi za uvoz proizvoda iz inostranstva su liberalizovani.[18] Jugoslavija je, u prvoj polovini

12 Kao idejni tvorci samoupravljanja najčešće se pominju Edvard Kardelj, Boris Kidrič i Milovan Đilas. – Susan. L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990* (Princeton University Press, 1995), 141–151.

13 Jugoslavija je u periodu od 1956. do 1960. bila najbrže rastuća privreda na svetu, sa 11,8% prosečnim godišnjim rastom BDP-a. – Branko Horvat, *Ekonomska nauka i narodna privreda* (Naprijed: Zagreb 1968), 65.

14 Horvat, *Ekonomska nauka*, 67–70.

15 Piljak, *Reforme*, 228–230.

16 Piljak, *Reforme*, 230–232.

17 Krešo Džeba i Milan Beslać, *Privredna reforma: Što i zašto se menja* (Zagreb: Vjesnik, 1965), 123–124.

18 David A. Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt* (Routledge London, 2011), 129.

šezdesetih godina potpisala više trgovinskih sporazuma sa zapadnim zemljama, kojima je bilateralna trgovina značajno olakšana.[19] Konačno, 1966. godine, Jugoslavija se priključila GATT-u,[20] međunarodnoj trgovinskoj organizaciji koja je okupljala kapitalističke zemlje.[21]

Jugoslovenska privreda je nakon 1965. godine značajno usporila rast, nezaposlenost se povećala, a inflacija nije smanjena, što je doprinelo velikoj nepopularnosti mera privredne reforme.[22] Reforma nije dovela ni do dugoročne stabilizacije jugoslovenske privrede koja bi se ogledala u stabilizaciji cena, stabilnom rastu privrede i izbalansiranom platnom bilansu sa inostranstvom.[23] Mere privredne reforme nisu imale nužno kapitalistički karakter: radilo se o svojevrsnom eksperimentu, pokušaju uvođenja „tržišnog samoupravnog socijalizma". Ipak, tržišni karakter mera izazvao je nezadovoljstvo u određenim krugovima jugoslovenskog društva, koji su u njima videli pokušaj povratka kapitalizma u Jugoslaviju. U odbranu jugoslovenskog socijalizma stali su i studenti 1968. godine, koji su tokom protesta kritikovali nove mere koje su dovele do rasta nezaposlenosti, stvaranja većih imovinskih razlika i formiranja tzv. „upraviteljske klase".[24] Suočen, s jedne strane, sa očiglednim neuspehom reforme i, s druge strane, nezadovoljstvom stanovništva, državni vrh je, na čelu sa Titom, početkom sedamdesetih godina odlučio da napusti većinu ideja privredne reforme i vrati se administrativnom upravljanju privrede.[25] Ipak, neke ideje privredne reforme nastavile su

19 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (DAMSP), Politička arhiva (PA), 411976, Izveštaj o ekonomskim pregovorima sa Italijom, održanim u Rimu od 25. 2. do 23. 3. 1963, 1–2.

20 GATT – General Agreement on Tarrifs and Trade je multilateralni trgovinski ugovor potpisan 1947. godine u Ženevi od strane 23 države, sa ciljem eliminisanja svih necarinskih barijera trgovine i smanjenja carina između zemalja potpisnica. Tokom 20. veka u okviru GATT-a je održano više rundi pregovora, tokom kojih je proširen broj država članica, kao i broj carinskih koncesija na koje su se članice obavezale. GATT se 1995. reformisao u Svetsku trgovinsku organizaciju, koja danas obuhvata 164 države članice. – Douglas A. Irwin, „The GATT in Historical Perspective", *American Economic Review* 85, no. 2 (1995): 323–328.

21 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 130, Savezno izvršno veće (SIV), fascikla 659, br. potfascikle 1091, Izveštaj o stupanju Jugoslavije u članstvo GATT, 28. 6. 1966.

22 O idejama reforme i njenim rezultatima objavljene su, odmah nakon 1961. godine, tzv. „Žuta knjiga" [*Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini* (Beograd: Savezni zavod za privredno planiranje, 1962)], a nešto kasnije i „Bela knjiga", studija objavljena u časopisu koji je izdavalo Društvo ekonomista Hrvatske, *Ekonomski pregled* XIV/3–5, Zagreb, 1963 (Piljak, *Reforme*, 235–236). Vidi i: Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike* (Zagreb–Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984,); I. Latifić, *Privreda u godinama reforme / The Economy in Years of the Reform* (Beograd: Zavod za statistiku, 1969).

23 Ognjen Tomić, „Monetarna politika Narodne banke nakon ukidanja Opšteg investicionog fonda (1963–1968)", u *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, ur. Jelena Minović, Milica Kočović de Santo i Aleksandar Matković (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2021), 170–171.

24 O studentskim demonstracijama 1968. godine videti zbornik radova: Radmila Radić, ur., *1968: četrdeset godina posle. Zbornik radova* (Beograd: INIS, 2008).

25 Branko Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma* (Zagreb: Globus, 1989), 31–33.

da žive i tokom narednih godina, pa čak i nakon uspostavljanja novog privrednog sistema, zasnovanog na osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR), koji je obeležio naredni period u jugoslovenskoj ekonomiji.[26]

2. Metodologija

2.1. Hronološke granice

Uticaj reforme na spoljnu trgovinu biće prikazan kroz pet petogodišnjih perioda:

- „predreformski period" (1956–1960),
- period implementacije reforme (1961–1965),
- period neposredno nakon reforme – tj. period u kome bi trebalo videti najznačajnije rezultate privredne reforme (1966–1970),
- tranzicioni period, kada je reforma napuštena, ali ne još sasvim, i još nije uspostavljen novi sistem (1971–1975),
- period nakon definitivnog napuštanja reforme (1976–1980).

Jugoslovenska spoljna trgovina počinje da oseća efekte reforme već od 1961. godine, iako se o punom efektu mera liberalizacije može govoriti tek nakon „Velike reforme" 1965. godine i jugoslovenskog ulaska u GATT 1966. godine. Slično tome, ne postoji jasan trenutak kada je reforma napuštena. Veći deo mera već je počeo da trpi promene 1971. godine, ali tek sa donošenjem novog ustava 1974. godine i stupanjem na snagu Zakona o udruženom radu 1976. godine može se govoriti o definitivnom napuštanju ideja

[26] Ideje privredne reforme – slobodno unutrašnje tržište, konkurencija između kompanija i konvertibilni dinar u razmeni sa inostranstvom, zamenile su, tokom sedamdesetih ideje „dogovorne privrede" – zasnovane na „dogovaranju" između novih jedinica samouprave – osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR), i na vraćanju administrativnih mera upravljanja privredom (kontrole cena, proizvodnje). Jedini princip reforme koji je „preživeo" ovaj zaokret u privrednoj politici bio je princip decentralizacije, odnosno sve veća federalizacija jugoslovenske privrede (ovaj princip promovisan je Ustavom iz 1974). Ceo sistem, koji je u potpunosti stupio na snagu 1976. godine sa donošenjem Zakona o udruženom radu (*Službeni glasnik SFRJ* 32/53, 3. 12. 1976), bio je vrlo složen i komplikovan, sa mnogo administrativnih akata i zakona, koji su konstantno menjani, što je otežavalo poslovanje jugoslovenskim preduzećima. Na spoljnotrgovinskom planu, odustalo se od bilansa u robnoj razmeni, i prihvaćen je deficit, koji je finansiran doznakama od radnika iz inostranstva, i sve više, kreditima. Ovako neefikasan ekonomski sistem, održavao se uz pomoć kredita, što je naposletku dovelo do krize likvidnosti jugoslovenske države početkom 1980-ih godina. Vidi: Ivo Perišin, *Novac, kredit i bankarstvo u sistemu samoupravljanja* (Zagreb: Informator, 1975), 84–87; Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike* (Zagreb–Ljubljana, Cankarjeva založba, 1984); Milan Golijanin, *Monetarni sistem i monetarno-kreditna politika Jugoslavije* (Zagreb: Izdavačko instruktivni biro, 1979). Istorijska perspektiva na osnovu arhivskih izvora o kriznom periodu jugoslovenske privrede može se pronaći u monografiji: Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983. Спољни дуг и унутрашња криза* (Београд: ИНИС, 2024).

reforme iz 1965. godine – iako su mnoge njene tekovine ostale prisutne i u narednim godinama.

U radu će povremeno, radi simplifikacije i dobijanja opštije slike, hronologija biti organizovana i u samo tri perioda:

- predreformski (1956–1960),
- reformski (1961–1970),
- postreformski (1971–1980).

2.2. Parametri istraživanja

Uticaj privredne reforme na spoljnu trgovinu biće ispitan preko šest parametara, raspoređenih u tri kategorije:

Prva kategorija: Opšti razvoj spoljne trgovine.

Ukupan razvoj izvoza i uvoza, njihovog relativnog značaja u privredi Jugoslavije, kao i njihovog odnosa, odnosno bilansa razmene, biće analiziran kroz dva parametra:

a) *Rast spoljne trgovine u odnosu na ukupan rast bruto društvenog proizvoda (BDP)*. Ovaj parametar govori o ukupnom značaju spoljne trgovine u privredi Jugoslavije. Ako spoljna trgovina raste brže od BDP-a, to je pokazatelj da se zemlja „otvara" prema inostranstvu, odnosno da relativni značaj spoljne trgovine u njenoj privredi raste. Ako BDP raste brže od spoljne trgovine, to je pokazatelj da se zemlja „zatvara", odnosno da njena privreda pokazuje autarhične, odnosno „samodovoljne" tendencije. Proklamovani cilj privredne reforme bio je „otvaranje" zemlje ka spoljnoj trgovini.

b) *Pokrivenost uvoza izvozom, odnosno bilans spoljne trgovine.* Ovaj parametar pokazuje koliki je deficit odnosno suficit države u razmeni sa inostranstvom, odnosno koliko je njena spoljna trgovina u ravnoteži. Prevelika neravnoteža u spoljnotrgovinskom bilansu, a naročito deficit, mogu da se odraze negativno na ekonomiju države – najdirektnija posledica je rast zaduživanja.[27] Jedan od glavnih ciljeva privredne reforme bilo je uravnoteženje ovog bilansa.

[27] Viđenje da je deficit trgovinskog bilansa (kao i visoko spoljno zaduživanje) inherentno negativna pojava danas je osporeno i odbačeno kao zastarelo kod većine modernih ekonomista koji prate neoliberalnu ekonomsku misao. Ipak, visoki deficiti trgovinskog bilansa tokom dužeg vremenskog perioda, bez pokrića u nerobnim transakcijama, neminovno dovode do rasta zaduženosti, koja može predstavljati problem za likvidnost države. Dok neke zemlje poput SAD mogu sebi dozvoliti veliki rast duga (jer je dolar rezervna svetska valuta), druge zemlje mogu upasti u dužničku krizu. Sa te strane, razumljiva je bila zabrinutost SFRJ zbog velikog deficita. [Pol. A. Samjuelson, Viliam D. Nordhaus, *Ekonomija* 18. izdanje (Beograd: MATE d.o.o, 2009), 601–603]. Za kritiku neoliberalne „ekonomije duga" videti: Јанис Варуфакис,

Druga kategorija: Geografska rasprostranjenost spoljne trgovine.

U ovoj kategoriji, nastojaćemo da ispitamo sa kojim zemljama je Jugoslavija trgovala u posmatranom periodu i da li je došlo do promena na ovom polju nakon sprovođenja privredne reforme. U okviru ove oblasti biće analizirana dva parametra:

a) *Učešće zapadnih, istočnih i nesvrstanih i neutralnih zemalja u jugoslovenskoj razmeni sa inostranstvom.* Ovaj parametar govori o jugoslovenskoj poziciji između dva globalna politička i ekonomska bloka. U ciljevima reforme nije preciziran pravac delovanja na ovom planu. Ipak, s obzirom na to da je reforma podrazumevala liberalizaciju trgovine i ulazak u GATT, može se pretpostaviti da su tvorci reforme računali na povećanje učešća zapadnih kapitalističkih zemalja u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini. Takođe, s obzirom na jugoslovensko učešće u pokretu nesvrstanih, može se pretpostaviti da je državno rukovodstvo želelo da poveća procenat učešća ove grupe zemalja u spoljnoj trgovini.

b) *Diverzitet trgovinskih partnera – Herfindal-Hiršmanov indeks (HHI).* HHI je univerzalni alat za merenje koncentracije i diverzifikacije koji se koristi u različitim oblastima ekonomije, uključujući i međunarodnu trgovinu.[28] Ima vrednosti od 0 (savršena konkurencija) do 10.000 (potpuni monopol). Prema smernicama američke Federalne komisije za trgovinu (FTC), vrednosti od 0 do 1500 predstavljaju dobro diverzifikovanu trgovinu, odnosno tržište sa niskom koncentracijom; vrednosti od 1500 do 2500 ukazuju na umereno koncentrovanu razmenu sa inostranstvom, odnosno na manji broj partnera, a vrednosti preko 2500 na visoko koncentrovanu razmenu, odnosno oslonjenost na veoma mali broj ključnih trgovinskih partnera.[29] HH indeks na globalnom nivou je u periodu od 1988. do 2020. godine opao sa 1597 na 424, što pokazuje snažne tendencije ka sve diverzifikovanijoj i razvijenijoj globalnoj

Глобални Миноташур (Београд: Профил књига, 2015). O jugoslovenskoj dužničkoj krizi videti: Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983.*

28 HH indeks se računa preko formule $HHI = \sum(Si)^2$, gde je Si tržišni udeo svakog učesnika u tržištu u procentima. Ima široku primenu u industriji, trgovini, finansijama, energetici i javnoj upravi. Nazvan je po dvojici ekonomista, Herfindalu i Hiršmanu, koji su ga prvi detaljnije opisali i analizirali u svojim naučnim radovima: Hiršman u svojoj knjizi *National Power and the Structure of Foreign Trade*, objavljenoj 1945, i Herfindal u svojoj doktorskoj disertaciji *Concentration in the U.S. Steel Industry*, objavljenoj 1950. godine. Albert O. Hirschman, *National Power and the Structure of Foreign Trade* (Berkeley: University of California Press, 1945); Orris Herfindahl, „Concentration in the U.S. Steel Industry" (Doctoral Dissertation, Columbia University New York, 1950).

29 Federal Trade Commission and Department of Justice, *Horizontal Merger Guidelines* (August 19, 2010), pristupljeno 7. 12. 2024.

razmeni.[30] Veća diverzifikacija, odnosno manji procenat učešća glavnih spoljnotrgovinskih partnera u spoljnoj trgovini može se posmatrati kao dobar pokazatelj, jer smanjuje zavisnost spoljne razmene od pojedinih zemalja i pokazuje bolju razvijenost trgovinske mreže i trgovinskih odnosa domaće zemlje.[31] Iako ovo nije bio jedan od proklamovanih ciljeva privredne reforme, može se pretpostaviti da je jugoslovensko rukovodstvo težilo diverzifikaciji spoljne trgovine, naročito kada se uzme u obzir jugoslovenska spoljna politika okrenuta ka pokretu nesvrstanih i zemljama u razvoju, sa kojima su trgovinski odnosi bili slabije razvijeni.

Treća kategorija: Struktura robne razmene.

U okviru ove kategorije, sa ciljem da se ispita kako je privredna reforma uticala na promenu strukture proizvoda s kojima je Jugoslavija trgovala, biće analizirana dva parametra:

a) *Procenat učešća sirovina, polufabrikata i fabrikata u izvozu i uvozu*. Ovaj parametar pokazuje strukturu jugoslovenske spoljne trgovine. Proklamovani cilj reforme – ne samo reforme, već čitave jugoslovenske posleratne ekonomske politike – bio je povećanje učešća polufabrikata i fabrikata u jugoslovenskom izvozu. Veliki procenat učešća sirovina u izvozu smatran je znakom privredne zaostalosti, a trgovina koja je podrazumevala izvoz sirovina i uvoz gotovih proizvoda često je opisivana kao „kolonijalna".[32] Ovaj stav imao je ideološku pozadinu – jugoslovenski komunisti videli su industrijalizaciju (i samim tim, izvoz industrijskih proizvoda) kao simbol razvoja zemlje i modernizacije.[33] Ipak, osim toga, postojali su i realni razlozi za ovakvu politiku – sirovine i prirodna bogatstva nisu bili neiscrpni, a donosili su manji profit

30 Annual Herfindahl-Hirschman Index market concentration score worldwide from 1988 to 2020, by Catalina Espinosa Sep 2, 2024. https://www.statista.com/statistics/1339418/herfindahl-hirschman-index-worldwide/, pristupljeno 7. 12. 2024.

31 M. Haddad, J. Lim, and C. Saborowski, „Trade Openness Reduces Growth Volatility When Countries Are Well Diversified, *Canadian Journal of Economics* 46, no. 2 (2013): 765–790.

32 Ova ideja smatra se zastarelom u modernoj ekonomskoj teoriji, s obzirom na to da je za svaku zemlju najisplativije da izvozi onaj proizvod u kome ima komparativnu prednost odnosno onaj proizvod za koji joj je potreban manji utrošak kapitala, radne snage i drugih resursa za proizvodnju – kojeg ima u „izobilju". [Robert C. Feenstra, *Advanced International Trade: Theory and Evidence* (Princetone: Princetone University Press, 2002), 229–229]. Dobar primer može se videti u razvijenim arapskim zemljama Persijskog zaliva koje su izvoznice sirovina (nafte). Ipak, budući da su prirodna bogatstva ograničen resurs, i vlade ovih zemalja ulažu značajna sredstva u razvoj onih grana privrede koje nisu zavisne od izvoza nafte (npr. uslužne delatnosti), pripremajući se za period nakon iscrpljenja naftnih rezervi (Noura Hamad Salim Al Jaberi, *United Arab Emirates Post Oil Strategy: an Examination of diversification strategies and Challenges*, Al Ain: United Arab Emirates University, 2019).

33 Ivana Dobrivojević Tomić, „'Svi u fabrike'! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955", *Istorija 20. veka* 2 (2009): 103–114.

po jedinici količine. S druge strane, proizvodnja industrijskih proizvoda podrazumevala je zapošljavanje jugoslovenskih radnika, i prodaju po znatno višim cenama tako prerađenih proizvoda u odnosu na sirovine.[34]

b) *Diverzitet izvoznih proizvoda – HH indeks glavnih izvoznih i uvoznih proizvoda*. Ovaj parametar pokazuje u kojoj meri je Jugoslavija imala diverzifikovan izvoz/uvoz, odnosno da li se oslanjala na mali broj proizvoda ili je uspevala da plasira široku grupu proizvoda u inostranstvo. Reforma nije precizirala povoljne tendencije na ovom polju, ali može se pretpostaviti da bi se veća diverzifikacija robne razmene posmatrala kao pozitivan fenomen, s obzirom na to da bi smanjila osetljivost Jugoslavije na globalne šokove i protekcionističke mere njenih glavnih trgovinskih partnera.[35]

Kao izvor statističkih podataka korišćeni su godišnji izveštaji o spoljnoj trgovini, koje je izdavao jugoslovenski Savezni zavod za statistiku.[36] Kako je jugoslovenska valuta, usled inflacije, često menjala vrednost, a posmatrani period je dug, prilikom obrade podataka korišćene su relativne vrednosti (u procentima), koje daju pouzdaniju sliku godišnjih trendova.

3. Opšti razvoj spoljne trgovine

3.1. Rast spoljne trgovine u odnosu na rast BDP-a

U periodu pre reforme (1956–1960) prosečan godišnji rast BDP-a, uvoza i izvoza bio je visok (oko 12%) i u ravnoteži, što je značilo da je jugoslovenska privreda rasla istim tempom kao i razmena sa inostranstvom. Izvoz i uvoz su takođe rasli istim tempom, tako da nije dolazilo do promene balansa spoljne trgovine.

Prvi reformski period (do 1965. godine) obeležilo je značajno usporavanje privrednog rasta. U isto vreme, ekspanzija spoljne trgovine je nastavljena gotovo istim procentom (oko 10,5%), što je rezultovalo povećanjem učešća spoljne trgovine u jugoslovenskoj privredi, odnosno „otvaranjem" zemlje ka inostranstvu. Izvoz je rastao duplo brže od uvoza, što je značilo da je

---

34 Томић, „Трговински односи Италије и Југославије 1963–1978", 41.

35 P. Osakwe, A. Santos-Paulino and B. Dogan, *Trade Dependence, Liberalization and Exports Diversification in Developing Countries* (Geneva: UNCTAD, 2018), 4–5. Neki autori danas ističu i prednosti specijalizacije nasuprot diverzifikaciji izvoza kod zemalja u razvoju, sa navođenjem uspešnih primera azijskih zemalja proizvođača visokotehnološke opreme. Eva Ervani, Tri Widodo, Muhammad E. Purnawan, „Comparative Advantage and Trade Specialization of East Asian Countries: Do East Asian Countries Specialize on Product Groups with High Comparative Advantage?," *International Business Research, Canadian Center of Science and Education* 12, no. 2 (2019): 113–134.

36 *Statistika spoljne trgovine FNRJ* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1963); *Statistika spoljne trgovine SFRJ*, 1963–1980 (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1963–1980).

balans spoljne trgovine išao ka ravnoteži. Ova dva parametra kretala su se u skladu sa proklamovanim ciljevima privredne reforme.

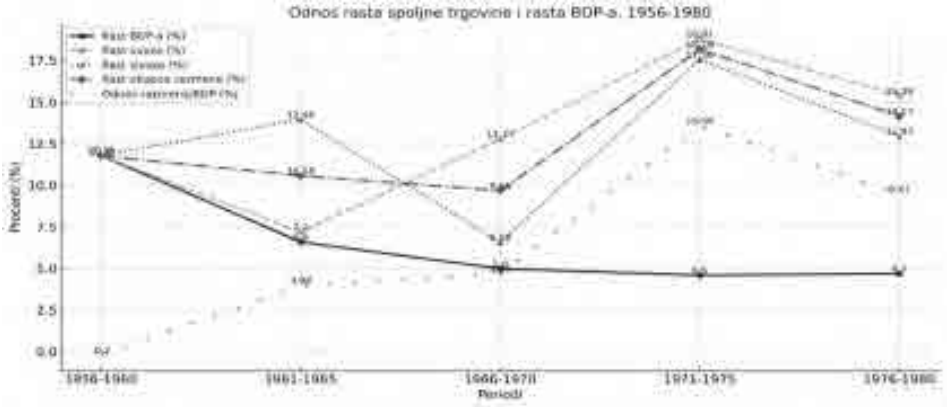

Grafikon 1: Odnos rasta privrede (BDP) i trgovine, 1955–1980, u procentima (%)[37]

Ipak, nakon 1965, kada je privredna reforma ušla u drugu, sveobuhvatniju fazu, dolazi do poremećaja u ovom pozitivnom trendu. Uvoz je rastao po duplo bržoj stopi od izvoza, a godišnja stopa rasta BDP-a je nastavila da opada (5%). Udeo spoljne trgovine je rastao u odnosu na ukupnu privredu po sličnoj stopi (4,68%) kao i u prethodnom periodu.

Napuštanje reforme početkom sedamdesetih nije se odrazilo negativno na ove trendove u spoljnoj trgovini. Proklamovani cilj reforme – povećanje učešća spoljne trgovine u BDP-u, tj. bolja integrisanost jugoslovenske privrede u svetsku privredu – nastavio je da se ostvaruje i nakon 1971. godine. Štaviše, jugoslovenska ukupna razmena sa inostranstvom rasla je po stopi od preko 15%, što je, zajedno sa ukupnim rastom privrede od oko 5%, značilo da se učešće spoljne trgovine u BDP-u povećavalo prosečno godišnje za više od 10%. Nakon 1975. godine dolazi do postepenog smanjivanja rasta spoljne trgovine u odnosu na BDP, ali uz ostanak na znatno višem nivou nego tokom reforme (oko 10%). Razlika između prve i druge polovine sedamdesetih nije velika, što implicira da promena Ustava 1974. i Zakon o udruženom radu 1976. nisu značajnije uticali na ovaj aspekt spoljne trgovine.

U celini posmatrano, sprovođenje privredne reforme, počev od 1961, dovelo je do usporavanja privrednog rasta i značajne ekspanzije spoljne trgovine, što je trend koji je nastavljen i nakon „napuštanja reforme" 1971. godine, i to duplo bržim tempom (Grafikon 2).

37 Autorski prikaz prema podacima: *Statistika spoljne trgovine FNRJ*, 1955–1963 (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1963); *Statistika spoljne trgovine SFRJ*, 1963–1980 (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1963–1980). Svi grafikoni dalje u radu izračunati su i prikazani uz pomoć ovih podataka, ako nije drugačije navedeno.

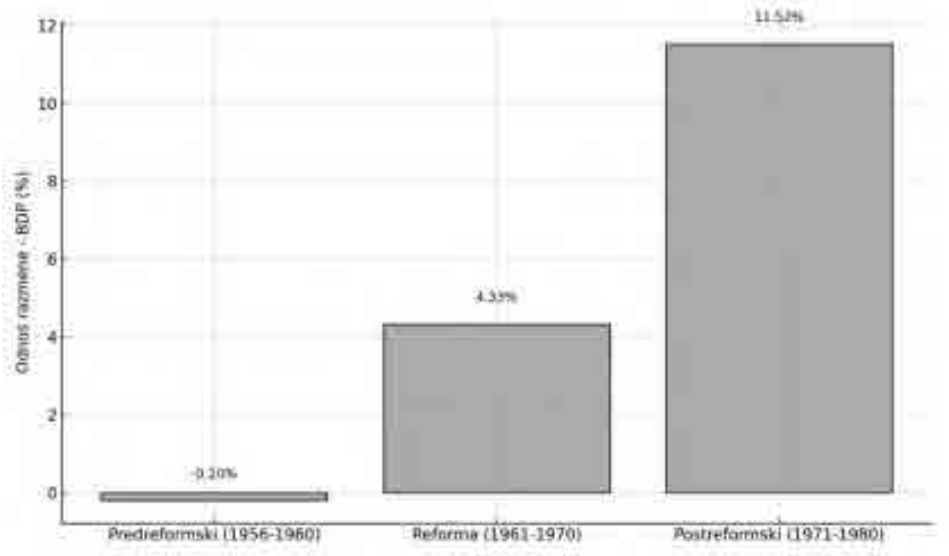

Grafikon 2: Odnos rasta spoljnotrgovinske razmene i rasta BDP-a Jugoslavije, 1956–1980, po periodima, u procentima (%)

Ovi podaci ukazuju na to da je trend otvaranja jugoslovenske privrede ka inostranstvu, započet u periodu privredne reforme, bio uspešan i dugoročan i da je trajao gotovo dvadeset godina (1961–1980). Mere privredne reforme usmerene ka liberalizaciji trgovine očigledno su dale rezultate na ovom polju, što je vidljivo i iz sklapanja velikog broja novih trgovinskih sporazuma sa zapadnim zemljama zasnovanih na širokoj liberalizaciji proizvoda za uvoz i izvoz.

Činjenica da je spoljnotrgovinska razmena Jugoslavije sa inostranstvom nastavila da raste i tokom sedamdesetih godina može se objasniti jednostavno time što je Jugoslavija nastavila da liberalizuje svoju spoljnu trgovinu, uprkos napuštanju principa reforme na unutrašnjem planu. Tokom 1974. godine Jugoslavija je liberalizovala dodatnih 835 proizvoda, koji su prebačeni sa GDK[38] liste na liberalizovan režim.[39] Jugoslavija je, tokom pregovora sa Evropskom ekonomskom zajednicom (EEZ) 1970. i 1973. godine tražila još širu liberalizaciju spoljne trgovine.[40] Delimično zatvaranje ovog

38 GDK – Globalna devizna kvota. Proizvode koji su se nalazili na listi GDK preduzeća su mogla uvoziti samo dok je njihova vrednost bila u granicama dozvoljene globalne devizne kvote koje je preduzeće posedovalo. (AJ, 130–733, Prikaz spoljnotrgovinskog i deviznog režima – Međuresorska radna grupa, jun, 1969)

39 Archivio Storico Banca d'Italia (ASBI), Ufficio Italiano dei Cambi (UIC), Rapporti con l'estero, Busta 386, Materiale concernente fissazione „tasso cambio", SM/75/204, Jugoslavia, 31. 7. 1975, 47–48. Građi Istorijskog arhiva Banke Italije moguće je pristupiti onlajn. U njemu se nalaze brojni korisni dokumenti i izveštaji međunarodnih i italijanskih finansijskih organizacija.

40 Милан Игрутиновић, *Југославија и Европска економска заједница: зборник докумената, 1957–1992* (Београд: Архив Југославије, 2020), 250–267, 327–330. Videti i: Bene-

tržišta nakon naftne krize 1973. godine nije odvelo jugoslovensku privredu u autarhiju, već ju je preusmerilo na pronalazak novih spoljnotrgovinskih partnera – to su prevashodno bile zemlje Istočne Evrope i nesvrstane zemlje, o čemu govori poverljivo cirkularno pismo Saveznog izvršnog veća (SIV) republikama i autonomnim pokrajinama iz 1975. godine.[41]

3.2. Pokrivenost uvoza izvozom

Prosečna pokrivenost uvoza izvozom u periodu pre započinjanja reforme (1956–1960) bila je 66,4%, i, uz manje oscilacije, imala je prilično stabilan trend (grafikoni 3 i 4).

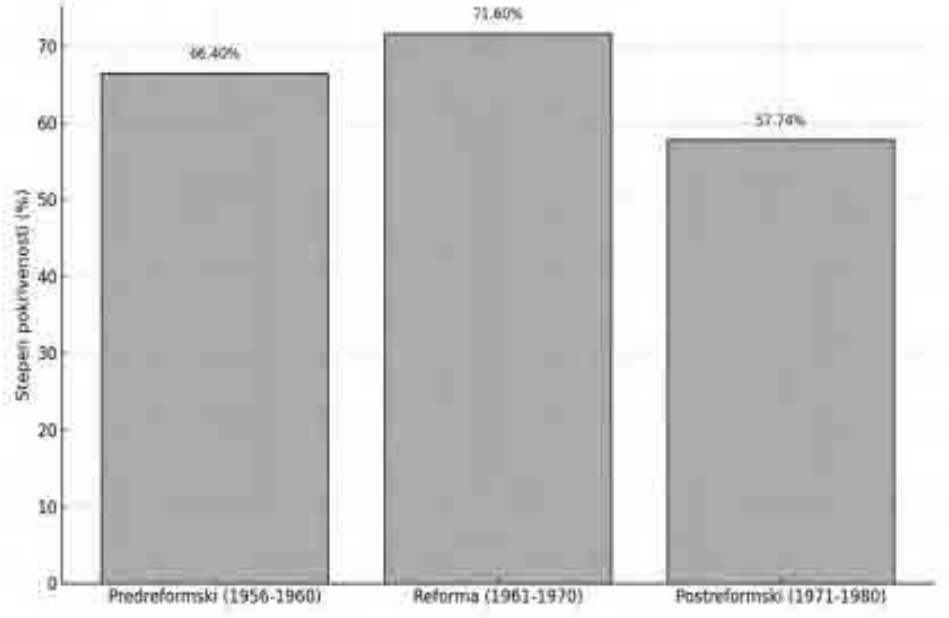

Grafikon 3: Stepen pokrivenosti uvoza izvozom Jugoslavije (1955–1980), u procentima (%)

Ovaj procenat porašće na 71,6% u periodu sprovođenja reforme (1961–1970), a zatim opasti na 57,74% tokom sedamdesetih godina, što može navesti na zaključak da je reforma bila makar umereno uspešna na ovom polju (povećanje od 5%), a da je njenim napuštanjem balans trgovine značajno poremećen. Ipak, ako razdvojimo reformski period na dva dela 1961–1965. i 1965–1970, videćemo da je vrhunac učešća izvoza u uvozu postignut 1965. godine (84,8%) i da je zabeležio gotovo linearan pad nakon toga (grafikon 4).

detto Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980* (Palgrave Macmillan: London, 2016).

41 AJ, Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom (751), fascikla 1064, Poverljivo pismo SIV-a izvršnim većima republika i autonomnih pokrajina, 19. 3. 1975.

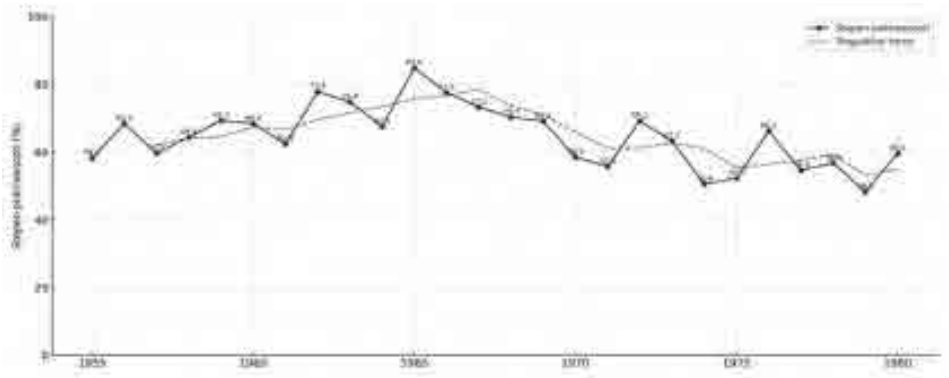

Grafikon 4. Stepen pokrivenosti uvoza izvozom Jugoslavije, 1955–1980, u procentima (%)

Ovakav trend bio je uzrokovan značajnim rastom uvoza nakon 1965. godine (vidi grafikon 1) i opadanjem rasta izvoza. Reformom bankarskog sistema 1965. godine, preduzećima i stanovništvu je olakšano uzimanje kredita od banaka, što je značajno doprinelo porastu uvoza.[42] Oslobađanje niza proizvoda od kontrole cena 1965. godine dovelo je do značajnog porasta inflacije, što je zauzvrat rezultovalo rastom potrošnje. U periodu nakon 1965. godine, samoupravni saveti u preduzećima dobili su veću slobodu u upravljanju finansijama, što su mnogi od njih iskoristili da uzmu kredite i povećaju zarade radnicima.[43] Rast standarda i razvijanje potrošačkog mentaliteta, udruženi sa inflacijom, doprineli su značajnom porastu uvoza, naročito potrošačkih dobra sa Zapada. Kako bi zauzdala inflaciju, Narodna banka Jugoslavije je u periodu od 1965. do 1969. godine vodila restriktivnu monetarnu politiku, što je dovelo do smanjenja rasta BDP-a, opšte proizvodnje i, posledično, jugoslovenskog izvoza.[44] Pogoršanje spoljnotrgovinskog bilansa krajem šezdesetih godina bilo je pokazatelj neuspeha privredne reforme, čiji je jedan od glavnih ciljeva bio upravo balansiranje razmene, i svakako je doprinelo tome da ona bude napuštena nekoliko godina kasnije.

4. Geografska rasprostranjenost spoljne trgovine

4.1 Učešće zapadnih, istočnih i nesvrstanih i neutralnih zemalja u jugoslovenskoj razmeni sa inostranstvom

Udeo Istočnog bloka u jugoslovenskoj razmeni 1955. godine bio je svega 12%, što je bila posledica dugoročne ekonomske blokade nakon sukoba 1948. godine. Zatim je u narednih deset godina on porastao na oko 35%

42 Milan Golijanin, *Bankarstvo Jugoslavije: teorija, organizacija i poslovanje* (Beograd: Privredni pregled, 1983), 48.

43 David A. Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt* (London: Routledge, 2011), 132.

44 Tomić, *Monetarna politika*, 156.

ukupne razmene, pa zatim ponovo opao na 26% 1970. godine. Pad učešća zemalja Istočnog bloka u jugoslovenskoj trgovini, ili pre, porast učešća zapadnih zemalja, može se, makar delimično objasniti efektima privredne reforme 1965. godine.[45] Mere reforme podsticale su izvoz na konvertibilno tržište kako bi se nabavile devize; takođe, porast potrošnje u Jugoslaviji rezultovao je i većim porastom uvoza potrošačkih dobara sa Zapada.[46]

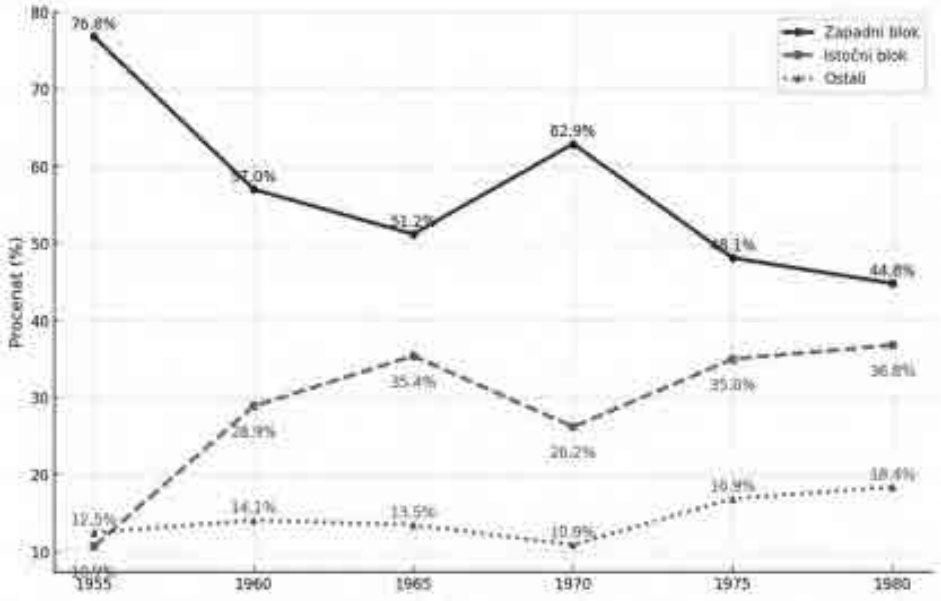

Grafikon 5: Spoljnotrgovinska razmena Jugoslavije, po blokovima, 1955–1980, u procentima (%)

Ova dva procesa privremeno su dovela do porasta učešća zemalja Zapadnog bloka u jugoslovenskoj trgovini. Ipak, tokom sedamdesetih godina, ovaj trend je prekinut. Na unutrašnjem planu, Jugoslavija je odustala od principa privredne reforme i od konvertibilnosti dinara, što je značilo i prestanak favorizovanja konvertibilne nad klirinškom razmenom. Na globalnom ekonomskom planu, zemlje Zapadne Evrope postale su sve čvršće povezane u Evropsku ekonomsku zajednicu, što je značilo i delimično zatvaranje tržišta

45 Iako je u ovom periodu dolazilo do krupnih spoljnopolitičkih zaokreta u jugoslovenskoj orijentaciji prema Istočnom i Zapadnom bloku, statistički podaci po godinama za period od 1965. do 1970. ne pokazuju direktnu korelaciju između trgovinskih odnosa i pogoršanja odnosa sa Varšavskim paktom nakon 1968. godine. Robna razmena sa ovim područjem nastavila je da raste u čitavom periodu, iako sporije nego razmena sa Zapadom. O odnosu između trgovine i politike videti: Огњен Томић, „Политика и трговина. Пример Југославије и Италије 1963–1978", у *Наслеђе Андреја Митровића* ур. Немања Радоњић (Београд: Филозофски факултет, 2024), 281–302.

46 Петар Драгишић, „Како је Трст постао 'наш'. Југословенска конзумеристичка пракса у Трсту шездесетих и седамдесетих година", у *Традиција и трансформација: транснационална искуства југословенске историје: зборник радова. Књ. 2*, ур. Олга Манојловић Пинтар и Вера Гудац Додић (Београд: ИНИС, 2019), 229–230.

za spoljne partnere poput Jugoslavije.[47] Jugoslavija je, imajući u vidu svoj specifični položaj između blokova, kao jedna od najvažnijih članica pokreta nesvrstanih, odbila ponudu EEZ za većom integracijom i preferencijalnim trgovinskim sporazumom.[48] Drugi globalni proces koji je dodatno ojačao protekcionističke mere u okviru Zapadnog bloka bile su dve energetske krize, 1974. i 1979. Rast cena energenata za mnoge zapadnoevropske zemlje je značio i kraj perioda ubrzanog privrednog razvoja, probleme u platnom bilansu sa inostranstvom i donošenje protekcionističkih mera kako bi se domaća privreda zaštitila od efekata krize.[49] To je značilo da se Jugoslavija sve više počela okretati ka Istočnoj Evropi (najviše SSSR-u), odakle je mogla nastaviti uvoziti jeftine sirovine za svoju industriju i plasirati svoje industrijske proizvode u okviru klirinške razmene.

Iako je spoljna politika okrenuta pokretu nesvrstanih tokom ovog perioda donela veliki prestiž Jugoslaviji i na političkom planu dobila jasne obrise, razmena sa ovim područjem nikada nije uspela da dosegne nivo razmene sa blokovima. Svakako da je važan razlog za to bila geografija, odnosno velika udaljenost Jugoslavije od njenih vanevropskih partnera, i neisplativost održavanja trgovinskih veza sa mnogim azijskim i afričkim zemljama, ali i nedovoljna konkurentnost jugoslovenskih proizvoda, i drugi problemi.[50] Nakon perioda stagnacije od 1955. do 1970. godine, ukupna razmena sa ovim područjem porasla je sa oko 10% 1970. godine na skoro 20% 1980. godine, što je bio nesumnjivo značajan pozitivan trend (Grafikon 5). Ipak, s obzirom na to da je do ovog trenda došlo tokom 1970-ih godina, čini se da mere privredne reforme nisu značajnije uticale na robnu razmenu sa ovim područjem.

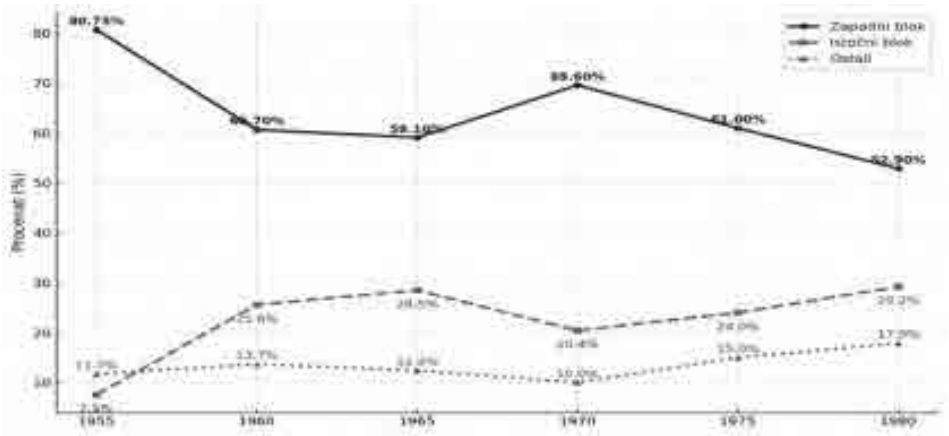

Grafikon 6: Jugoslovenski uvoz, po blokovima 1955–1980, u procentima (%)

47 Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe*, 19–24.

48 AJ, 130–658–1089, Izveštaj o završenim pregovorima SFRJ sa EEZ, 9. 2. 1970, 1–2.

49 Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd: Arhipelag, 2009).

50 O odnosima Jugoslavije sa zemljama u razvoju videti: Jure Ramšak, „Jugoslavija i ambivalentnost ekonomske saradnje Jug–Jug, u sedamdesetim i osamdesetim godinama", *Tokovi istorije* 32, br. 1 (2024): 203–225.

Na planu uvoza očigledna je dominacija Zapadnog bloka. Ovo je pre svega bila posledica usmerenosti jugoslovenske privrede na nabavku opreme i industrijskih proizvoda neophodnih za industrijalizaciju. Ipak, nakon što se trgovinska razmena sa Istočnim blokom oporavila u drugoj polovini pedesetih godina, učešće Zapadnog bloka pada sa ogromnih 80% na oko 60% za samo pet godina (Grafikon 6). U prvoj polovini šezdesetih godina uvoz je pokazivao stabilne tendencije, međutim, nakon 1965. godine i sveobuhvatnije privredne reforme, dolazi do ponovnog rasta učešća zemalja Zapada u jugoslovenskom uvozu, nauštrb istočnoevropskih država. Ipak, ovaj rast sada imao je drugačiju pozadinu – sa povećanjem standarda i kupovne moći jugoslovenskog stanovništva, potrošačka dobra sa Zapada (automobili, odeća, kućni aparati) dostižu veliku popularnost. Za pet godina (1965–1970), učešće Zapada u jugoslovenskom uvozu poraslo je za 10% na visokih 70%. Nakon toga, učešće opada, pre svega zbog povećanja uvoza iz Istočnog bloka, a usled globalnih ekonomskih događaja (naftne krize) i integracionih procesa u Zapadnoj Evropi, koji su izazivali poremećaje u trgovini Jugoslavije sa ovim područjem. Ipak, sa 52,9% učešća u uvozu 1980. godine, zapadne kapitalističke zemlje ostaju, i nakon čitave decenije opadanja, ubedljivo najvažniji uvozni partner Jugoslavije.

Opšti trend kretanja strukture izvoza po zemljama isti je kao i u strukturi uvoza, uz nekoliko razlika. Na polju izvoza, slično kao i u izvozu, na početku posmatranog perioda (1955), prisutna je apsolutna dominacija zemalja Zapadnog bloka, koje su učestovale sa preko 70% u jugoslovenskom izvozu (Grafikon 7). Njihov udeo opada, a procenat učešća zemalja Istočnog bloka raste, sve do 1965. godine, kada dolaze na gotovo izjednačen nivo (43% i 42%).

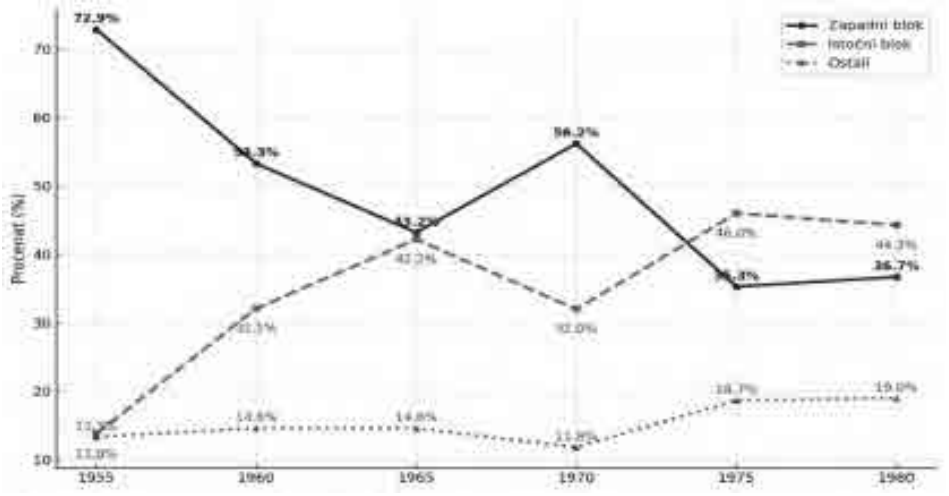

Grafikon 7: Jugoslovenski izvoz, po blokovima, 1955–1980, u procentima (%).

Nakon 1965. godine, učešće Zapadnog bloka ponovo raste nauštrb istočnoevropskih zemalja, što implicira da je privredna reforma imala uticaja na ovaj trend. Nakon 1970. godine, trend se ponovo obrće i Istočni blok

ponovo počinje da povećava udeo u izvozu, sve do 1975. Opadanje udela Zapadnog bloka nakon 1970. još je izraženije zbog porasta učešća nesvrstanih i neutralnih zemalja u jugoslovenskom izvozu. U periodu od samo pet godina (1970–1975), učešće Zapada u izvozu opalo je sa 56,2% na svega 35,3%. Ovaj trend može se povezati sa napuštanjem principa privredne reforme, ali definitivno ne treba potceniti značaj već pomenutih spoljnih faktora koji su postojali u ovom periodu. Za razliku od uvoza, gde je Zapad i nakon 1970. godine ostao dominantan jugoslovenski partner, na planu izvoza Istočni blok preuzima vodeću ulogu od polovine sedamdesetih godina. Znatno veće promene na sektoru izvoza impliciraju da su promene u strukturi izvoznih partnera uticale na promenu strukture uvoznih partnera, a ne obratno.[51]

Posmatrano po pojedinačnim zemljama, četiri zemlje izdvajaju se kao glavni jugoslovenski spoljnotrgovinski partneri: SSSR, SR Nemačka, Italija i SAD (Grafikoni 8, 9, 10).

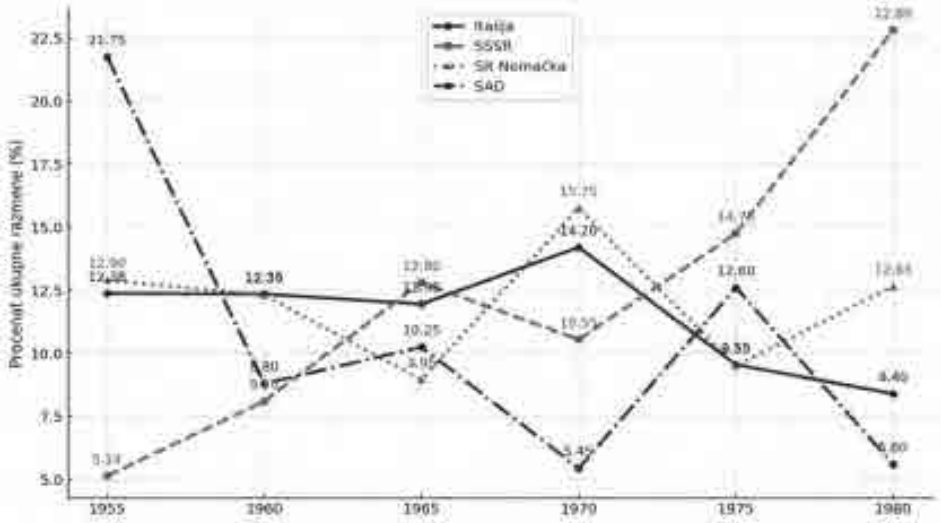

Grafikon 8: Jugoslavija, ukupna razmena, najvažniji partneri u procentima (%), 1955–1980.

SSSR počinje sa niskim udelom u jugoslovenskoj robnoj razmeni, svega 5%. Međutim u narednim godinama, trgovina sa ovom zemljom doživljava gotovo linearan rast. Jedini izuzetak predstavlja period od 1965. do

51 Iako trendovi uvoza i izvoza između dve zemlje koje prate konvertibilni način plaćanja u teoriji ne moraju biti sinhronizovani, u praksi najčešće jesu. Značajno smanjenje izvoza u jednu zemlju nagnaće drugu državu da i sama smanji uvoz iz ove zemlje, kao vid pritiska za olakšavanje plasmana svog izvoza. Pored toga, iako u teoriji neka zemlja može imati veliki deficit u razmeni sa jednom zemljom, koji pokriva velikim suficitom u razmeni sa drugom zemljom, države imaju tendenciju da izbegavaju preveliki deficit u bilateralnoj razmeni. U slučaju klirinškog načina plaćanja, s obzirom na to da uvoz i izvoz moraju imati jednaku vrednost, svako povećanje izvoza prirodno vodi povećanju uvoza, i obratno – Paul R. Krugman and Maurice Obstfeld. *International Economics: Theory and Policy 6th ed*. (Pearson Addison–Wesley, 2003), 233–254, 294–320.

1970. godine, odnosno period sprovođenja privredne reforme. Od ostalih zemalja, najveće oscilacije u trgovini Jugoslavija je imala sa SAD, koja je 1955. činila preko 20% robne razmene, a 1980. svega 5,6%, uz velike oscilacije. Zanimljivo je primetiti i da je učešće SAD u robnoj razmeni sa SFRJ takođe opadalo u periodu privredne reforme, uprkos tome što je SAD pripadala Zapadnom bloku. Najveći rast u ovom periodu zabeležila je razmena sa SR Nemačkom, iako treba biti oprezan pri pripisivanju ovih rezultata privrednoj reformi, budući da je u isto vreme došlo i do normalizacije političkih odnosa između SR Nemačke i SFRJ, što je svakako pozitivno uticalo i na trendove u ekonomskim odnosima.

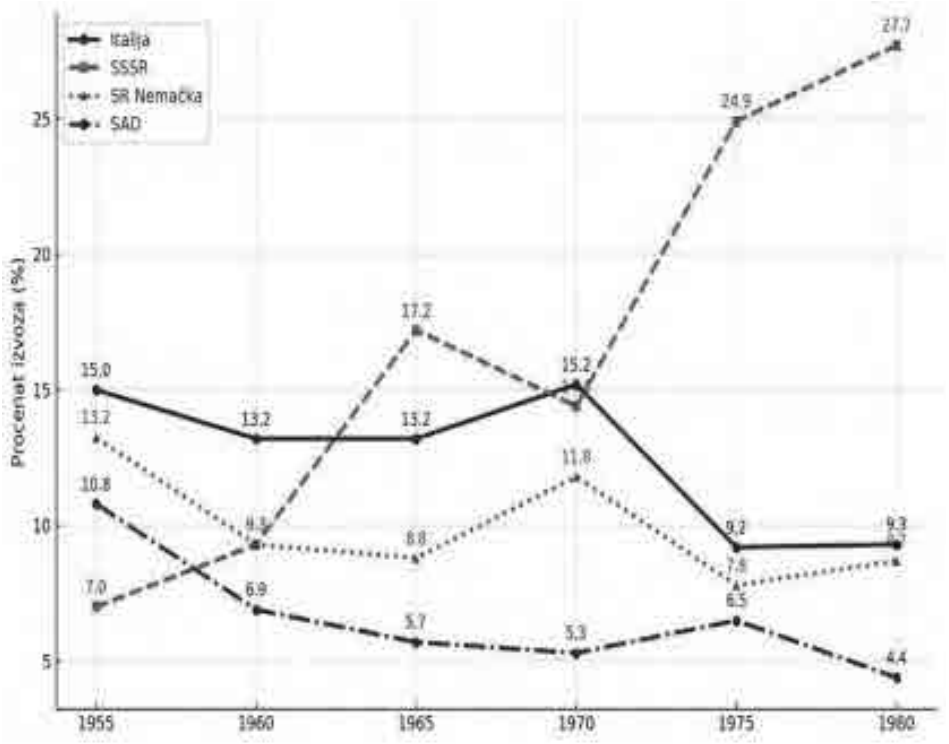

Grafikon 9: Jugoslovenski izvoz, najvažniji partneri, u procentima (%), 1955–1980.

Okretanje Jugoslavije ka Sovjetskom Savezu u trgovinskom smislu tokom sedamdesetih godina najvidljivije je u podacima o relativnom učešću ove zemlje u jugoslovenskom izvozu. SSSR je, nakon kratkotrajnog pada 1970. godine, postao ubedljivo najvažnije tržište za jugoslovenske proizvode. Već 1975. godine Jugoslavija je u SSSR izvozila više nego u SR Nemačku, SAD i Italiju zajedno, a ova razlika će se u narednih pet godina samo produbiti (Grafikon 9). Trendovi u uvozu (Grafikon 10) nisu tako izraženi, ali i tu se mogu videti rezultati reforme (porast učešća zapadnih zemalja) i nakon toga, rast učešća SSSR-a, doduše, sa malim zakašnjenjem u odnosu na izvoz.

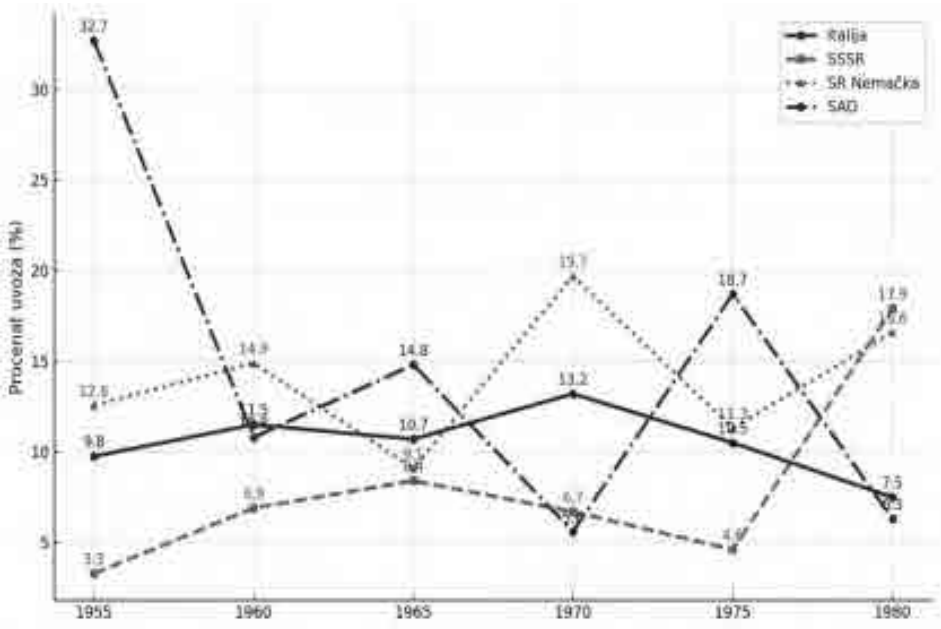

Grafikon 10: Jugoslovenski uvoz, najvažniji partneri, u procentima (%), 1955–1980.

4.2. Herfindal-Hiršmanov indeks (HHI) – Diverzitet trgovinskih partnera

Jugoslavija je 1955. godine imala dobro diverzifikovanu mrežu spoljnotrgovinskih partnera, sa HH indeksom od 769. U narednih pet godina trend diverzifikacije se nastavio, tako da je 1960. godine, neposredno pred početak prvih reformi, HH indeks iznosio svega 629. Nakon toga, u narednom periodu HHI raste, što ukazuje na koncentraciju na manji broj partnera, na 763 1965. godine, a zatim se stabilizuje u narednih pet godina, do 1970. godine (Grafikon 11). Na prvi pogled, čini se da je početni period reforme doveo, umesto do dalje diverzifikacije, do koncentracije u pogledu izvoznih partnera i da je kasnije taj trend zaustavljen. Ipak, treba imati u vidu da povećanje koncentracije nije bilo veliko – Jugoslavija je i dalje imala dobro diverzifikovanu mrežu partnera, daleko ispod pragova koji se smatraju čak i umereno koncentrovanim tržištem.[52] S obzirom na to da je nakon 1970. godine nastavljen značajan trend ka koncentraciji izvoznih partnera (prevashodno zbog sve većeg udela SSSR-a, vidi Grafikon 9), može se reći da je u najvažnijem periodu reforme (1965–1970) ona imala stabilišuću ulogu na HH indeks, koji je, nakon napuštanja reforme, nastavio da raste, ukazujući na sve veću zavisnost Jugoslavije od sovjetskog tržišta.

[52] Preporuke Evropske komisije, koje se smatraju konzervativnijim u odnosu na američke, određuju prag za umereno koncentrovano tržište u vrednosti HHI 1000 (američke 1500). (Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings, Official Journal C 031, 05/02/2004).

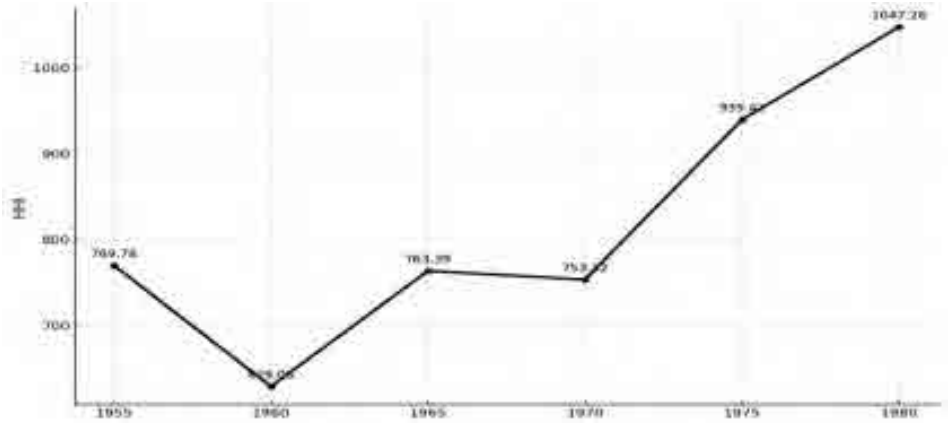

Grafikon 11: HH indeks za jugoslovenski izvoz, prema izvoznim partnerima, 1955–1980.[53]

Na polju uvoza situacija je bila suprotna. Jugoslavija je 1955. godine imala HH indeks od 1428,54, što ukazuje na umereno visoku koncentraciju uvoznih partnera. Ovo je pre svega bila posledica jugoslovenskog oslanjanja na SAD, odakle je poticalo preko 30% jugoslovenskog uvoza (Grafikon 10). Nakon što je Jugoslavija prestala da kupuje značajne količine američkih poljoprivrednih viškova i opreme za industrijalizaciju, udeo SAD je značajno opao i vratio se na „uobičajen nivo". Ova promena jasno se ogleda i u kretanju stope diverziteta uvoznih partnera, koja je porasla (HH se smanjio) u narednim godinama. Nakon mera reformi, HH indeks se sa niskih 636,77, koliko je iznosio 1965. godine, povećao 1970. godine na skoro 800, što je odražavalo sve veći udeo uvoza iz SR Nemačke i Italije u ovom periodu.

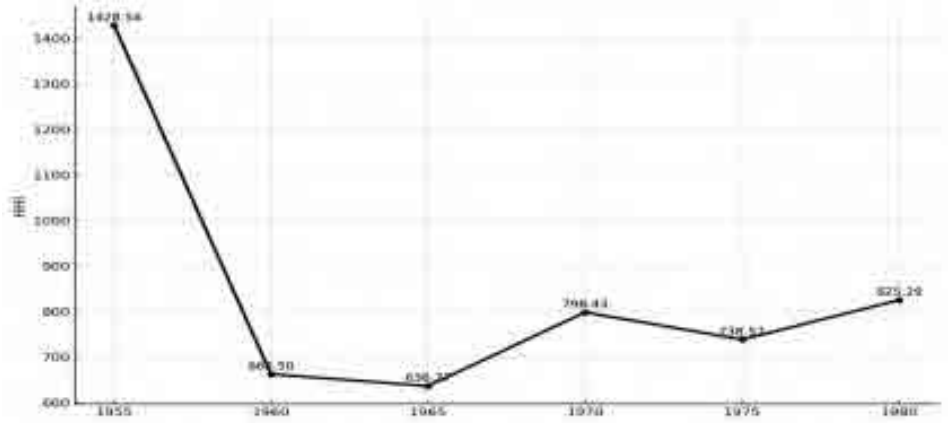

Grafikon 12: HH indeks za jugoslovenski uvoz, uvozni partneri.

[53] HH indeks izračunat je na osnovu podataka SZS za spoljnu trgovinu. Za računicu su uzete sve zemlje sa učešćem u razmeni većim ili jednakim 1%, što je obezbedilo podatke za više od 90% ukupne razmene. Zemlje sa manjim učešćem od 1% doprinele bi statistički zanemarljivom povećanju HHI.

Porast uvoza iz SSSR-a doprineo je ponovnoj ravnoteži u uvoznim partnerima, što je vidljivo u opadanju HH indeksa 1975; ipak, isti ovaj trend doveo je nakon 1975. godine do ponovnog rasta koncentracije tržišta, ovog puta zbog dominantne uloge Sovjetskog Saveza. Jugoslavija je 1980. godinu dočekala sa HH indeksom izvoznih partnera od 1047 i uvoznih partnera od 825, što je i dalje ukazivalo na diverzifikovanu razmenu, ali sa sve većim oslanjanjem na SSSR (vidi Grafikon 8).

5. Struktura jugoslovenske trgovine

5.1. Učešće neobrađenih proizvoda, proizvoda sa običnom preradom i proizvoda visoke prerade u jugoslovenskoj robnoj razmeni

Posmatrano u celom periodu (1955–1980), jugoslovenska spoljnotrgovinska razmena doživela je značajne strukturne promene. Ipak, veliki deo ovih promena dogodio se već u predreformskom periodu (1955–1960), kada je, na planu izvoza, došlo do značajnog rasta izvoza mašina i drugih proizvoda sa višom stopom prerade, i do opadanja udela osnovnih sirovina u ukupnom izvozu. Ovaj trend nastavio se i u prvom delu reformskog perioda (do 1965. godine), ali je potom u drugom delu šezdesetih došlo do stagnacije po ovom pitanju (Grafikon 13). Jugoslovenski izvoz nastavio je da beleži ove, bar prema shvatanju državnog vrha, povoljne tendencije po pitanju strukture, nakon 1970, odnosno nakon napuštanja principa privredne reforme. S obzirom na to da je jedan od glavnih ciljeva jugoslovenske ekonomske politike u čitavom posleratnom periodu bilo upravo menjanje ove strukture u pravcu većeg izvoza proizvoda visoke prerade, nesumnjivo je da je iznenadna stagnacija u ovom procesu, do koje je došlo u periodu nakon implementacije reforme, zabrinula državni vrh, koji je takav razvoj video kao negativan znak.

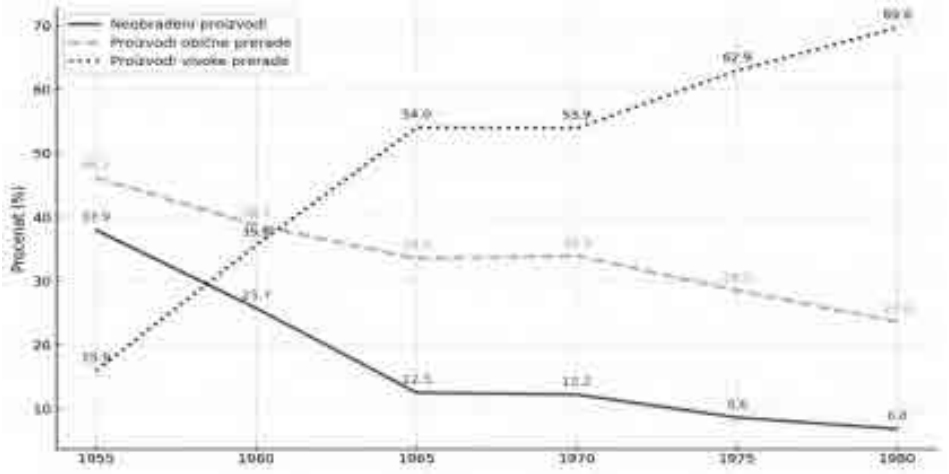

Grafikon 13: Izvoz Jugoslavije, grupe proizvoda prema stepenu obrade, 1955–1980, u procentima (%)

Jugoslovenska vlada mnogo je manje pažnje posvećivala strukturi uvoza u svojim ekonomskim planovima. Kretanje strukture jugoslovenskog uvoza u periodu od 1955. do 1980. godine je vrlo dinamično (Grafikon 14). Period intenzivne implementacije reforme (nakon 1965. godine) obeležilo je veliko smanjenje u uvozu sirovina i povećanje proizvoda visoke i obične prerade. Ipak, nakon 1970. dolazi do ponovnog rasta uvoza sirovina, što je naročito vidljivo nakon 1975. godine – nesumnjivo posledica rasta cene nafte na svetskom tržištu. Uprkos vrlo dinamičnom kretanju, ukupne promene u strukturi uvoza nisu bile velike (1955–1980), naročito ako se uporede sa promenama u strukturi izvoza.

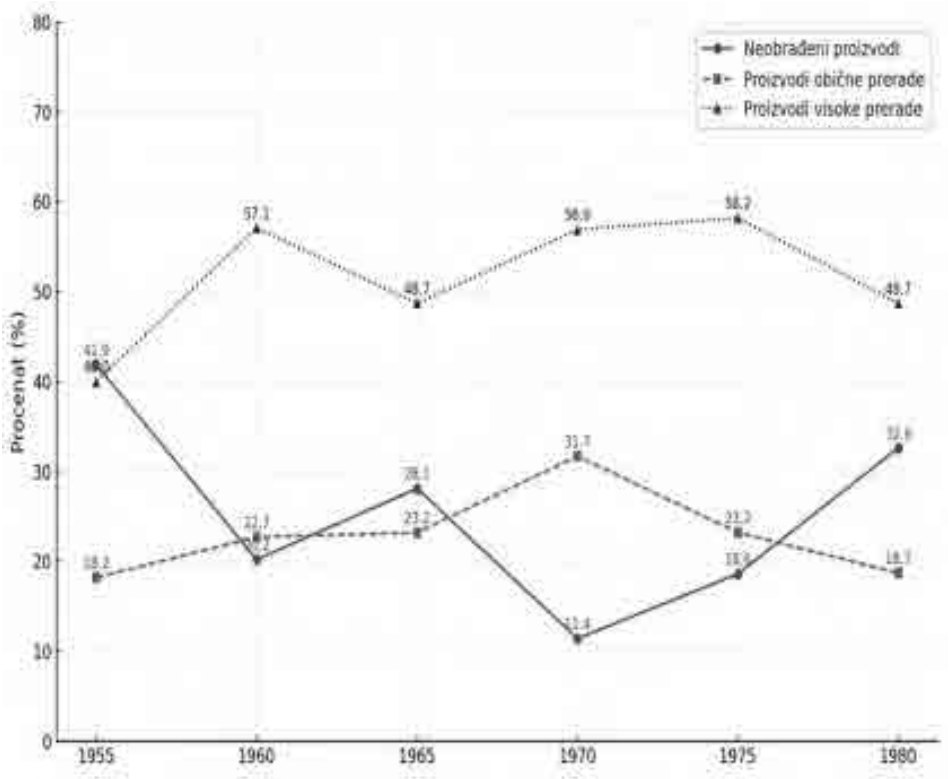

Grafikon 14: Uvoz Jugoslavije, grupe proizvoda prema stepenu obrade, 1955–1980, u procentima (%)

Pogled na najvažnije proizvode jugoslovenskog izvoza i uvoza u ovom periodu kompletira već stvorenu sliku o promeni strukture izvoza ka proizvodima visoke prerade i relativno stabilne strukture uvoza. Izvoz mašina (električne i neelektrične mašine, transportna sredstva) iz Jugoslavije porastao je sa manje od 2% 1955. godine na čak 28,4% 1980. godine (Grafikon 15). S druge strane, struktura uvoza bila je relativno stabilna, uz vidljivo povećanje učešća mineralnih goriva (nafte), tokom sedamdesetih godina (Grafikon 16).

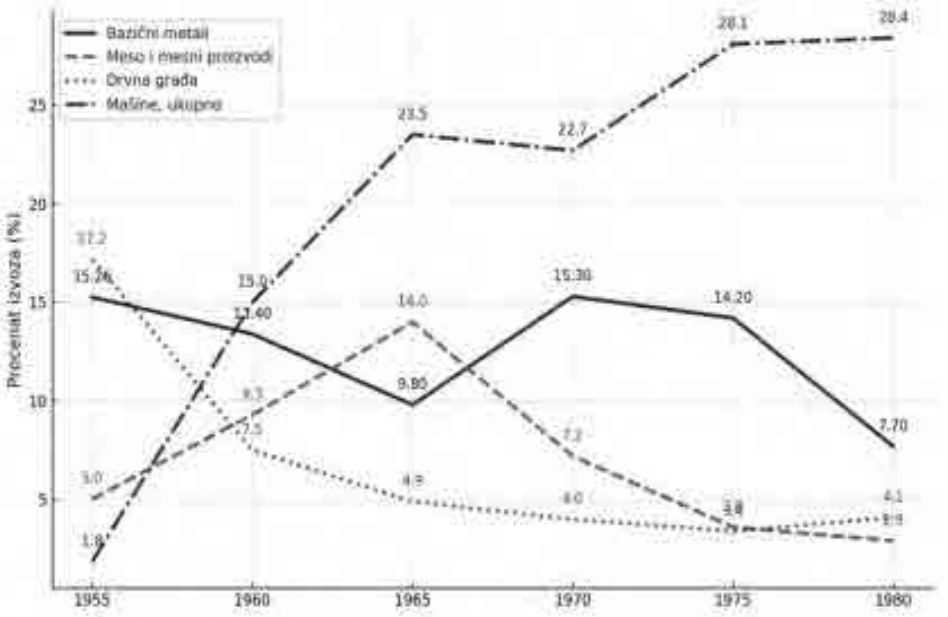

Grafikon 15: Najvažniji proizvodi jugoslovenskog izvoza, po grupama, 1955–1980, u procentima %[54]

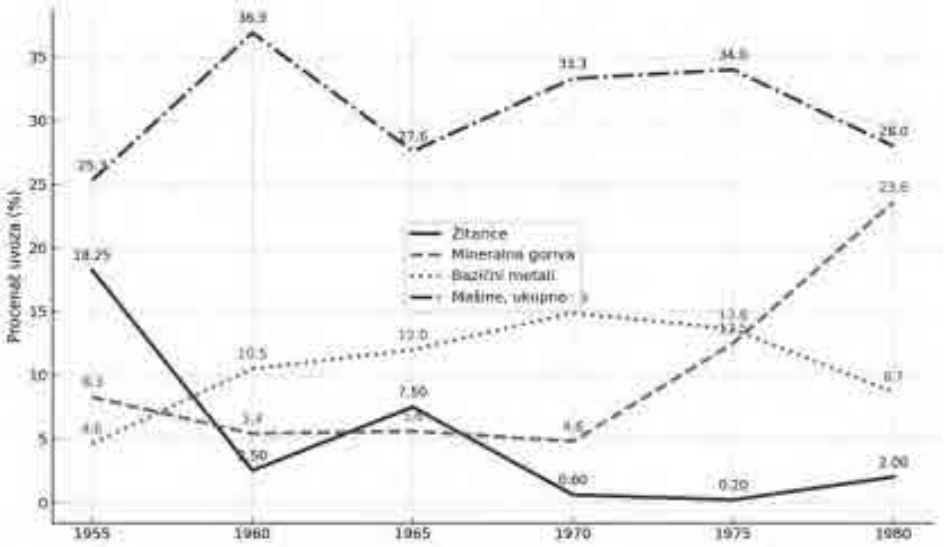

Grafikon 16: Najvažniji proizvodi jugoslovenskog uvoza, po grupama, 1955–1960, u procentima (%).

54 „Mašine ukupno" je kategorija koja obuhvata električne, neelektrične mašine i transportna sredstva. Spajanje je izvršeno u cilju isticanja rasta izvoza svih vrsta mašina. Ostali proizvodi su grupisani po listi Standardne međunarodne trgovinske klasifikacije (SMTK).

5.2. Herfindal-Hiršmanov indeks – Diverzitet jugoslovenskog izvoza i uvoza

HH indeks jugoslovenskog izvoza za grupe proizvoda 1955. godine iznosio je 776,89, što ukazuje na dobro diverzifikovanu robnu razmenu. Indeks će opasti u narednim godinama (Grafikon 17), a u periodu privredne reforme zadržaće vrlo stabilan trend, što ukazuje na to da reforma nije uticala na diverzifikaciju jugoslovenske trgovine.[55] Ipak, budući da se može pretpostaviti da su tvorci reforme želeli da pospeše diverzifikaciju trgovine, stagnacija na ovom polju može se percipirati kao relativan neuspeh.

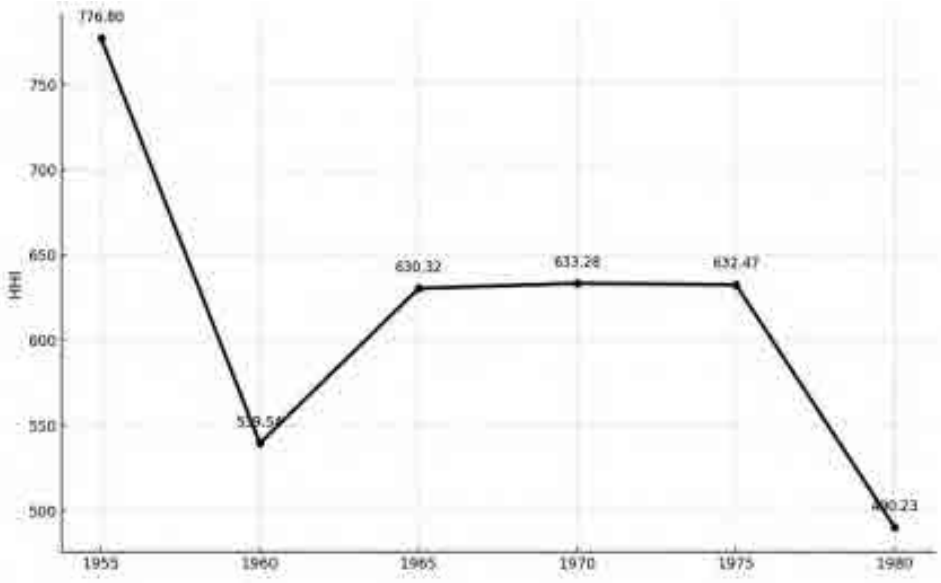

Grafikon 17: HHI za jugoslovenski izvoz, po grupama proizvoda, 1955–1980.

Jugoslovenski uvoz pokazivao je manju stopu diverzifikacije, odnosno HHI je bio veći u odnosu na izvoz (Grafikon 18). Najniža vrednost HHI bila je upravo 1965. godine, u vreme započinjanja privredne reforme. Njegova vrednost nakon toga je u stalnom porastu, da bi 1980. godine prešla 1000, što je ukazivalo na sve veću koncetraciju jugoslovenskog uvoza. Objašnjenje se verovatno može pronaći u povećanju učešća nafte u vrednosti izvoza, prvenstveno zbog rasta cena (Grafikon 16). Kao i u slučaju izvoza, privredna reforma nije doprinela većoj diverzifikaciji uvoza – štaviše, HHI je porastao u periodu reforme, doduše manjom brzinom nego nakon 1970. godine. Ipak, izvesno je da ljudi koji su pratili trendove u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini verovatno nisu mogli biti zadovoljni trendom razvoja nakon mera privredne reforme ni u ovom slučaju.

[55] Grupe proizvoda su po robnim listama SMTK, podaci SZS. Kao i u slučaju trgovinskih partnera, za račun su korišćeni svi proizvodi sa liste čije je učešće bilo jednako ili veće od 1%.

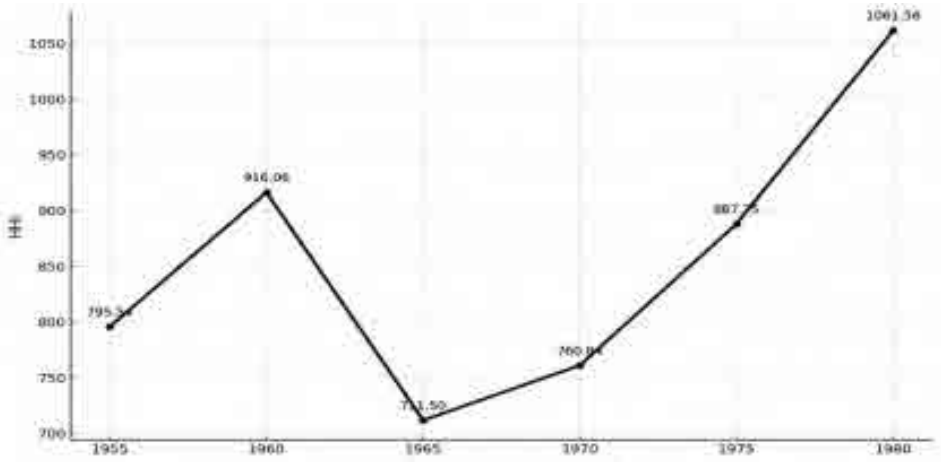

Grafikon 18: HHI za jugoslovenski uvoz, po grupama proizvoda, 1955–1980, u procentima (%)

6. Zaključna razmatranja

Posmatrano u celini, mere privredne reforme dovele su do:

- povećanja učešća trgovine u jugoslovenskoj privredi, odnosno otvaranja ka inostranstvu – uspešno sproveden cilj, efekti ostali i nakon 1970. godine;
- pogoršanja trgovinskog deficita nakon 1965. godine – neuspešno, suprotno ciljevima reforme;
- povećanja učešća zemalja Zapadnog bloka u trgovinskoj razmeni – ispunjen implicitan cilj, od manjeg značaja;
- stagnacije u strukturi robne razmene nakon 1965. godine – neuspeh, suprotno od ciljeva reforme;
- stagnacije na planu diverzifikacije trgovinskih partnera i proizvoda izvoza i uvoza – neuspeh, nije ispunjen cilj, od manjeg značaja.

Mere reforme, dakle, ispunile su jedan značajan cilj – povećanje obima trgovine, odnosno otvaranje zemlje ka inostranstvu, i jedan implicitan cilj od manjeg značaja – povećanje učešća zemalja Zapadnog bloka. S druge strane, dva značajna cilja reforme nisu ispunjena – stabilizacija trgovinskog bilansa i promena strukture robne razmene, tačnije izvoza; još jedan sekundaran cilj, diverzifikacija spoljne trgovine, takođe nije ispunjen. Shodno tome, može se dati opšta ocena da su mere privredne reforme na polju spoljne trgovine bile neuspešne, što je definitivno bio važan faktor u odluci da se one napuste.

Na osnovu analize podataka, može se izvesti zaključak da je najveći deo promena u trgovini tokom privredne reforme zabeležen nakon 1965. godine, što potvrđuje pretpostavku da je „velika reforma" iz 1965. godine imala daleko značajniji efekat na privredu nego „mala reforma" iz 1961. godine.

Takođe, podaci dobijeni ovim istraživanjem ukazuju na to da je, makar na planu spoljne trgovine, najveći deo nastalih promena preokrenut već nakon 1970. godine, što implicira da su ideje reforme napuštene već tada.

Postoji više mogućih objašnjenja neuspeha privredne reforme. Razlozi neuspeha se mogu podeliti u dve kategorije – unutrašnje i spoljašnje razloge. O unutrašnjim razlozima neuspeha pisali su istaknuti jugoslovenski ekonomisti iz ovog perioda poput Iva Perišina i Branka Horvata.[56] Spoljašnji razlozi mogu se pronaći u evropskim integracionim kretanjima, koja su otežala trgovinu sa ovim područjem, i kretanjima na svetskom tržištu u ovom periodu, na koje Jugoslavija nije bila dovoljno pripremljena. Ipak, dublja analiza razloga za neuspeh reforme na ovom polju zahteva posebno istraživanje i prevazilazi okvire ovog rada.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije, Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 751, Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom.
- Archivio Storico Banca d'Italia (ASBI), fondo Ufficio Italiano dei Cambi (UIC), sottofondo Rapporti con l'estero.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (DAMSP), Politička arhiva Sekretarijata za spoljne poslove, Italija.

Objavljeni izvori

- *Statistika spoljne trgovine FNRJ*, 1955–1963. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1963.
- *Statistika spoljne trgovine SFRJ*, 1963–1980. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1963–1980.
- *Statistički godišnjak FNRJ* 1955–1960. Beograd: Savezni Zavod za Statistiku, 1955–1960.
- Igrutinović, Milan. *Jugoslavija i Evropska ekonomska zajednica: dokumenti 1957–1992*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (Cyrillic)
- *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini*. Beograd: Savezni zavod za privredno planiranje, 1962.
- Džeba, Krešo, i Milan Beslać. *Privredna reforma: Što i zašto se menja*. Zagreb: Vjesnik, 1965.

Izvori sa interneta

- Annual Herfindahl-Hirschman Index market concentration score worldwide from 1988 to 2020, by Catalina Espinosa Sep 2, 2024. https://www.statista.com/statistics/1339418/herfindahl-hirschman-index-worldwide/, pristupljeno 7. 12. 2024.

[56] Razlozi neuspeha reforme na planu spoljne trgovine usko su povezani sa razlozima neuspeha reforme na drugim poljima, o čemu su pisali već pomenuti Horvat i Perišin, Milan Golijanin, Nikola Miljanić, Miodrag Ugričić i drugi ekonomisti. Istorijska perspektiva može se pronaći u ranije pomenutim monografijama o ekonomskoj istoriji Jugoslavije koje su napisali Vudvord, Dajker i Korica-Unkovski.

- Federal Trade Commission and Department of Justice, Horizontal Merger Guidelines (August 19, 2010), pristupljeno 7. 12. 2024.
- Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings, Official Journal C 031, 05/02/2004, pristupljeno 7. 12. 2024.

Literatura

- Antwi Boateng, Osman, and Noura Hamad Salim Al Jaberi. „United Arab Emirates Post Oil Strategy: An Examination of Diversification Strategies and Challenges". *Politics & Policy* 50, no. 1 (2022), 380–407. DOI: 10.1111/polp.12457
- Berend, Ivan T. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Beograd: Arhipelag, 2009.
- Cvetković, Emilija „'Dva plana i dva Maršala' u svetlu jugoslovensko-američkih odnosa (1947–1951)". *Baština: glasnik* 57 (2022): 253–270. DOI: 10.5937/bastina32-34185
- Cvetković, Vladimir Lj. *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd: INIS, 2013.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. „'Svi u fabrike'! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955". *Istorija 20. veka* 2 (2009): 103–114.
- Dragišić, Petar. „Kako je Trst postao naš. Jugoslovenska konzumeristička praksa u Trstu šezdesetih i sedamdesetih godina". U *Tradicija i transformacija: transnacionalna iskustva jugoslovenske istorije. Zbornik radova. Knj. 2* ur. Olga Manojlović Pintar i Vera Gudac Dodić, 227–241. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019.
- Dyker, David A. *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*. London: Routledge, 2011.
- Ervani, Eva, Tri Widodo, and Muhammad E. Purnawan. „Comparative Advantage and Trade Specialization of East Asian Countries: Do East Asian Countries Specialize on Product Groups with High Comparative Advantage?". *International Business Research*, Canadian Center of Science and Education 12, no. 2 (2019): 113–134.
- Feenstra, Robert C. *Advanced International Trade: Theory and Evidence*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Golijanin, Milan. *Bankarstvo Jugoslavije: teorija, organizacija i poslovanje*. Beograd: Privredni pregled, 1983.
- Golijanin, Milan, Monetarni sistem i monetarno-kreditna politika Jugoslavije. Zagreb: Izdavačko instruktivni biro, 1979.
- Haddad, Mona, Jamus Jerome Lim, Cosimo Pancaro and Christian Saborowski. „Trade Openness Reduces Growth Volatility When Countries Are Well Diversified". *Canadian Journal of Economics* 46, no. 2 (2013): 765–790.
- Herfindahl, Orris. *Concentration in the U.S. Steel Industry*. Dissertation. New York: Columbia University, 1950.
- Hirschman, Albert O. *National Power and the Structure of Foreign Trade*. Berkeley: University of California Press, 1945.
- Horvat, Branko „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period". *The American Economic Review* 3 (1971): 71–169.
- Horvat, Branko. *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus, 1989.
- Horvat, Branko. *Ekonomska nauka i narodna privreda*. Zagreb: Naprijed, 1968.

- Horvat, Branko. *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike*. Zagreb–Ljubljana: Cankarjeva založba 1984.
- Irwin, Douglas A. „The GATT in Historical Perspective". *American Economic Review* 85, no. 2 (1995): 323–328.
- Jackson, Ian. *The Economic Cold War: America, Britain, and East-West Trade, 1948–63*. New York: Palgrave, 2001.
- Kačavenda, Petar, ur. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1999.
- Krugman, Paul R., and Maurice Obstfeld. *International Economics: Theory and Policy*. 6th ed., New York: Pearson Addison-Wesley, 2003.
- Latifić, Ibrahim. *Privreda u godinama reforme / The Economy in Years of the Reform*. Beograd: Zavod za statistiku, 1969.
- Milak, Enes. „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948". U *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, ur. Petar Kačavenda, 175–180. Beograd: ISI 1996.
- Ninković, Momir. „Ekonomski odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza: (1945–1964)". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023. (Cyrillic)
- Osakwe, Patrick, Amelia Santos-Paulino, and Berna Dogan. „Trade Dependence, Liberalization and Exports Diversification in Developing Countries". *Journal of African Trade* 5 (2018): 19–34.
- Perišin, Ivo. *Novac, kredit i bankarstvo u sistemu samoupravljanja*. Zagreb: Informator, 1975.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988. (Cyrillic)
- Piljak, Milan. „Glavni mehanizmi kontrole privrede u socijalističkoj Jugoslaviji". U *Tradicija i transformacija: političke i društvene promene u Srbiji i Jugoslaviji u 20. veku. Knjiga 11. Zbornik radova*, uredio Vladan Jovanović, 281–296. Beograd: INIS, 2015. (Cyrillic).
- Piljak, Milan. „Reforme jugoslovenskog ekonomskog sistema 1945–1965". U *Istorijska tribina: istraživanja mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije. Zbornik radova*, uredio Zoran Janjetović, 219–239. Beograd: INIS, 2013. (Cyrillic)
- Radić, Radmila, ur. *1968: četrdeset godina posle. Zbornik radova.* Beograd: INIS, 2008.
- Rakonjac, Aleksandar. „Između Istoka i Zapada: Zaokreti u jugoslovenskoj poslератnoj spoljnotrgovinskoj politici (1945–1952)". U *Novi horizonti spoljne politike Jugoslavije – Balkan, Evropa, Svet*, uredili Jovan Čavoški i Aleksandar V. Miletić, 83–116. Beograd: INIS, 2023. (Cyrillic). DOI: 10.31212/2023.novi.horizonti.rak.83-116
- Rakonjac, Aleksandar. „Obnova starih i uspostavljanje novih trgovinskih odnosa (1945–1947) – Jugoslavija, SSSR i države 'narodne demokratije'". *Tokovi istorije*, 1 (2018): 55–79. (Cyrillic). DOI: 10.31212/tokovi.2018.1.rak.55–79
- Rakonjac, Aleksandar. „Počeci privrednog planiranja u Jugoslaviji 1946. godine – ideje, organizacija i institucionalizacija". *Tokovi istorije*, 2 (2016): 151–176. (Cyrillic)
- Ramšak, Jure. „Jugoslavija i ambivalentnost ekonomske saradnje Jug-Jug u sedamdesetim i osamdesetim godinama", *Tokovi Istorije* 32, 1 (2024): 203–225. DOI: 10.31212/tokovi.2024.1.ram.203-224
- Samjuelson, Pol A., i Viliam D. Nordhaus. *Ekonomija*. 18. izdanje. Beograd: MATE d.o.o, 2009. (Cyrillic)
- Selinić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad 1980–1983: Spoljni dug i unutrašnja kriza*. Beograd: INIS, 2024. (Cyrillic)

- Tomić, Ognjen. „Monetarna politika Narodne banke nakon ukidanja Opšteg investicionog fonda (1963–1968)". U *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, uredili Jelena Minović, Milica Kočović de Santo i Aleksandar Matković, 151–175. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2021.
- Tomić, Ognjen. „Politika i trgovina. Primer Jugoslavije i Italije 1963–1978", U *Nasleđe Andreja Mitrovića*, uredio Nemanja Radonjić, 281–302. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2024. (Cyrillic)
- Tomić, Ognjen. „Trgovinski odnosi Italije i Jugoslavije 1963–1978". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023. (Cyrillic)
- Unkovski-Korica, Vladimir. „Self-Management, Development and Debt: The Rise and Fall of the 'Yugoslav Experiment'". In *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*. edited by Igor Štiks and Srećko Horvat, 16–52. London: Verso, 2015.
- Unkovski-Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London/New York: I. B. Tauris, 2016.
- Varufakis, Janis. *Globalni Minotaur*. Beograd: Profil knjiga, 2015. (Cyrillic)
- Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Zaccaria, Benedetto. *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980*. London: Palgrave Macmillan, 2016.

Summary

Ognjen Tomić

Yugoslav Economic Reforms in the Context of Foreign Trade: A Quantitative Analysis (1955–1980)

Abstract: This paper examines the impact of the 1961 and 1965 economic reform measures on Yugoslavia's foreign trade through the analysis of statistical data, archival sources, and relevant literature. The reform measures aimed to liberalize the exchange of goods, strengthen market mechanisms in Yugoslavia, and establish the convertibility of the dinar. These measures sought to increase trade volume, open Yugoslavia to foreign markets—particularly toward Western countries—balance the trade deficit, and stimulate positive changes such as greater diversification and improved structure of Yugoslav exports. By analysing six different parameters of Yugoslavia's foreign trade across three main categories (overall foreign trade development, geographical distribution of foreign trade, and trade structure) over five five-year periods from 1955 to 1980, this paper presents the short- and medium-term effects of economic reform measures on Yugoslavia's foreign trade.

Keywords: economic history, Yugoslav history, foreign trade, trade liberalization, economic reform, Cold War, international trade, trade diversification, trade structure.

The economic reform in Yugoslavia aimed to liberalize foreign trade, expand the volume of commerce, and introduce convertibility of the dinar. As part of this initiative, Yugoslavia signed numerous trade liberalization agreements with convertible currency countries and joined GATT in 1966. Regarding the balance of trade, the reform sought to achieve a balance in the trade deficit, primarily by increasing exports to convertible currency areas.

The reform positively influenced trade volume, as foreign trade grew faster than the GDP during the 1960s. This trend persisted, even accelerating, after the reform's abandonment in 1970, indicating its long-lasting effects. Regarding the trade balance, two phases are evident: between 1960 and 1965, the ratio of exports to imports increased, reducing the trade deficit. However, after 1965, the deficit grew again, reflecting the reform's failure to ensure long-term trade stability. This likely contributed to abandoning the reform, but the negative trend continued throughout the 1970s.

Geographically, although the reform did not explicitly target increased trade with the Western bloc, measures promoting trade with convertible areas naturally boosted such exchanges. After 1965, Western countries' sha-

re in Yugoslav trade rose, but this trend ended by 1970 with the reform's abandonment.

In terms of structure, the reform aimed to increase the share of highly processed products in Yugoslav exports. Not only was this goal unmet, but the reform led to stagnation in what had been a positive trend in this area prior to its implementation, a trend that resumed after the reform was abandoned. Regarding diversification, measurements using the Herfindahl-Hirschman Index (HHI) did not indicate any positive trends that could be associated with the reform measures, either in terms of trade partners or the products traded.

UDK: 656.7(497.1)"1947/1991"(093.2)

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.kuk.357-374

Ilija KUKOBAT
Institut za savremenu istoriju, Beograd
ilija.kukobat@isi.ac.rs
ORCID: 0000-0002-3855-2551

Odnosi među jugoslovenskim avio-kompanijama: konkurencija, saradnja, neuspela integracija (1947–1991)

Apstrakt: Tokom većeg dela njenog postojanja, u socijalističkoj Jugoslaviji je postojalo više od jedne avio-kompanije. Paralelno sa Jugoslovenskim aerotransportom (JAT), glavnom jugoslovenskom avio-kompanijom posle Drugog svetskog rata, od 1947. do 1949. godine je postojalo i Jugoslovensko-sovjetsko akcionarsko društvo za civilno vazduhoplovstvo Justa. Od 1949. do 1961. godine JAT je bio jedina jugoslovenska avio-kompanija, da bi od tada do 1968. bile osnovane još tri: „Adria aviopromet", „Pan Adria" i „Aviogeneks". Pošto je 1982. JAT-u pripojena „Trans Adria", naslednica „Pan Adrije", broj avio-kompanija u SFRJ je sveden na tri. Cilj ovog rada jeste da prikaže na koji način su se razvijali njihovi međusobni odnosi, od sukobljavanja (neusklađen rad na inostranim tržištima, nelojalna konkurencija) preko saradnje (zajednički odabir letelica, podela rada) do neuspelih pokušaja integracije u jedinstveni sistem ili kroz institucionalizaciju njihove saradnje. Rad je zasnovan na neobjavljenim arhivskim izvorima, periodici i relevantnoj literaturi.

Ključne reči: Jugoslavija, vazdušni saobraćaj, „Jugoslovenski aerotransport" (JAT), Justa, „Adria aviopromet", „Ineks-Adria", „Pan Adria", „Trans Adria", „Aviogeneks"

Vazdušni saobraćaj je najmlađa grana saobraćaja, ali je verovatno doživeo najburniji razvoj od svih. Za svega pedeset godina, od 1919. do 1969, ostvaren je napredak od prerađenih borbenih aviona iz Prvog svetskog rata do nadzvučnog Konkorda. Aerodromi su od poljana postali složeni kompleksi poletno-sletnih i rulnih staza, putničkih i teretnih terminala i objekata kontrole letenja. I jugoslovenski prostori imaju tradiciju postojanja vazdušnog saobraćaja koja se proteže praktično od njegovog nastanka i koja je bila predmet proučavanja više autora (kako profesionalnih istoričara, tako i publicista) među kojima su Sava Mikić, Čedomir Janić, Jovo Simišić, Čedomir Krunić, Bojan Dimitrijević i autor ovog rada.[1]

[1] Primeri: Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства* (Београд: издање аутора, 1932); Grupa autora, *Priča o Jugoslovenskom aerotransportu* (Beograd: JAT, 1987); Чедомир Ја-

Ipak, dosad nije bilo pokušaja da se pojedini momenti iz istorije jugoslovenskog vazdušnog saobraćaja, poput činjenice da je Jugoslavija bila jedina socijalistička država u kojoj je postojalo više od jedne avio-kompanije, rasvetle ili stave u širi kontekst istorije Jugoslavije. U drugim socijalističkim zemljama je postojala samo po jedna nacionalna avio-kompanija u državnom vlasništvu, pa se nameće pitanje zašto je do toga došlo? Ova pojava se može pratiti kroz izvore kao što su arhivska dokumenta saveznih organa (građa Arhiva Jugoslavije i Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova Srbije) pošto je, za razliku od drugih grana saobraćaja, vazdušni saobraćaj tokom celog postojanja socijalističke Jugoslavije ostao u isključivoj nadležnosti federacije. Koristan izvor mogu predstavljati i objavljeni izvori poput godišnjih biltena saveznih organa nadležnih za civilno vazduhoplovstvo (Uprava civilnog vazduhoplovstva, Direkcija za civilnu vazdušnu plovidbu, Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovidbu) i interni časopisi preduzeća za vazdušni saobraćaj.

Vazdušni saobraćaj na jugoslovenskim prostorima uspostavljen je već 1923. godine, kada je francusko-rumunsko preduzeće CFRNA učinilo Beograd jednom od destinacija na svojoj transevropskoj ruti od Pariza do Istanbula. Godine 1927. je osnovano, a 1928. počelo sa radom domaće „Društvo za vazdušni saobraćaj a. d.", poznatije po svom skraćenom nazivu „Aeroput". Počevši od 1928. godine, „Aeroput" je uspostavio mrežu linija koja je povezivala više jugoslovenskih gradova (Beograd, Zagreb, Skoplje, Sarajevo, Podgorica, Split, Sušak, Ljubljana, Borovo, Niš, Bitolj, Dubrovnik, Bar), kao i nekoliko evropskih destinacija (Beč, Grac, Solun, Prag, Brno, Bukurešt, Sofija, Budimpešta, Venecija, Milano). Sa radom je prestao 1941. godine, ali je konačna likvidacija izvršena tek 1948. Tokom čitavog svog postojanja, „Aeroput" je bio akcionarsko društvo u privatnom vlasništvu, ali je odnose sa državom regulisao naročitim ugovorom kojim je određivana mreža linija, način subvencionisanja i nadzor države nad radom društva. „Aeroput" је bio jedino preduzeće za vazdušni saobraćaj u međuratnoj Jugoslaviji, tako da taj period neće biti razmatran u ovom radu.[2]

нић и Јово Симишић, *Више од летења: осам деценија Аеропута и ЈАТ-а* (Београд: Jat Airways, 2007); Čedomir Krunić, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije: knjiga prva* (Beograd: izdanje autora, 2010); Чедомир Јанић и Огњан Петровић, *Кратка историја ваздухопловства у Србији* (Београд: Аерокомуникације, 2011); Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: између сарадње и супротстављања* (Београд: Институт за савремену историју, 2020); Jovo Simišić, *Bio jedan JAT* (Beograd: Lighthouse Studio, 2022); Bojan Dimitrijević i Ilija Kukobat, *Aeroput: Društvo za vazdušni saobraćaj 1927–1948* (Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2023); Ilija Kukobat, „Continuities and Discontinuities in Modernisation of Yugoslav Air Transport 1927–1991", in *Taming the Yugoslav Space: Continuities and Discontinuities in Coping with the Infrastructural Challenges of the 20th Century*, ed. Danijel Kežić, Edvin Pezo and Vladimir Petrović (Belgrade, Regensburg: IOS, Institut za savremenu istoriju, 2023); Илија Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992* (Београд: Архипелаг, Институт за савремену историју, 2024).

2 Detaljnije: Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, 630–641; Јанић и Симишић, *Више од летења*, 22–47; Krunić, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije: knjiga prva*, passim; Јанић и Петровић, *Кратка историја ваздухопловства у Србији*, 24–

Postojanje dve avio-kompanije i odsustvo prave konkurencije

Neposredno posle Drugog svetskog rata, tokom 1945. i 1946. godine, vazdušni saobraćaj u Jugoslaviji je obnovljen delatnošću Prvog transportnog puka vazduhoplovstva Jugoslovenske armije i Glavne uprave vazdušnog saobraćaja, organa Ministarstva saobraćaja koji je privremeno stavljen pod nadležnost Komande vazduhoplovstva Jugoslovenske armije. Početkom 1947. Glavna uprava i deo ljudstva i letelica Prvog transportnog puka prešli su u sastav Ministarstva saobraćaja, da bi 1. aprila 1947. sa radom počeo „Jugoslovenski aerotransport" (JAT), glavni jugoslovenski (kasnije i srpski) avio-prevoznik. U prvoj godini rada JAT je funkcionisao kao organ Glavne uprave vazdušnog saobraćaja, da bi 27. aprila 1948. bilo doneto rešenje Vlade FNRJ o njegovom zvaničnom osnivanju u statusu državnog preduzeća za vazdušni saobraćaj. Paralelno sa njim, od 1947. do 1949. je postojalo i „Jugoslovensko-sovjetsko akcionarsko društvo za civilno vazduhoplovstvo" (Justa). Interesantno je da su, među istočnoblokovskim zemljama, slične kompanije formirane još i u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji, dok su Čehoslovačka i Poljska zadržale svoje nacionalne avio-kompanije od pre Drugog svetskog rata. Ovo Jugoslaviju čini jedinstvenom po tome što je imala i nacionalnu avio-kompaniju, i mešovito preduzeće sa sovjetskim vlasničkim udelom. Prema dosadašnjoj literaturi, ideja za osnivanje Juste, kao i drugih mešovitih preduzeća, potekla je sa jugoslovenske strane kako bi se ubrzala privredna obnova ratom razrušene zemlje.

Između JAT-a i Juste praktično nije bilo ni saradnje, ni prave konkurencije pošto su imale isključivo pravo rada na linijama koje bi im dodelili jugoslovenski državni organi. Primera radi, JAT je bio ovlašćen da održava saobraćaj na međunarodnim linijama Beograd – Prag – Varšava i Zadar – Zagreb – Bratislava – Prag, a avioni Juste su leteli na linijama Beograd – Titograd – Tirana, Beograd–Sofija, Beograd–Bukurešt i Beograd–Budimpešta. Ipak, Justa je imala jedno preimućstvo u odnosu na JAT. Prema sporazumu između vlada FNRJ i SSSR-a o osnivanju Juste, na upravu su joj dati pojedini jugoslovenski aerodromi, što je značilo da je ovo preduzeće bilo odgovorno za prihvat i otpremu putnika, robe i tereta, kao i službu kontrole letenja, za šta je ubiralo takse. Njih je inače naplaćivala Glavna uprava civilnog vazdušnog saobraćaja FNRJ, što je Justu dovelo u položaj organa državne uprave. Pored toga, Justa je tokom 1948. godine zahtevala da joj bude ustupljen deo linija koje je do tada održavao JAT, budući da je pojedine svoje linije ukinula zbog neisplativosti i nestašice goriva izazvane smanjenim isporukama iz Rumunije usled postepenog pogoršavanja odnosa Jugoslavije sa drugim istočnoblokovskim zemljama. Ova nestašica bila je jedan od vidova pritiska koji

26; Kukobat, „Continuities and Discontinuities in Modernisation of Yugoslav Air Transport 1927–1991", 46; Dimitrijević i Kukobat, *Aeroput*, passim.

su u vreme pogoršavanja odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza pred donošenje Rezolucije Informbiroa sprovodili SSSR i druge istočnoblokovske zemlje. Takav razvoj događaja zapečatio je i sudbinu Juste, koja je početkom 1949. obustavila rad, a tokom te godine je po dogovoru vlada dve zemlje i likvidirana. Time je JAT u narednim godinama ostao jedina jugoslovenska avio-kompanija, postepeno šireći do raspada Jugoslavije svoje poslovanje najpre u Evropi, zatim u Severnoj Africi i na Bliskom istoku, a kasnije i u SAD, Kanadi, Australiji i Kini. Upadljivo je da mreža linija u znatnoj meri nije imala veze sa jugoslovenskom spoljnom politikom. Primera radi, JAT nikada nije otvorio nijednu redovnu liniju ka nesvrstanim zemljama južno od Sahare i imao je znatno razvijeniji saobraćaj sa Zapadnom nego sa Istočnom Evropom. Drugim rečima, JAT je još od 1950-ih godina bio okrenut onim tržištima koja su donosila zaradu, posebno u konvertibilnoj valuti.[3]

Pojava stvarnih konkurentskih odnosa i pokušaji njihovog uređivanja

Početak 1960-ih godina predstavlja dinamičan period u razvoju jugoslovenskog vazdušnog saobraćaja. Krajem prethodne decenije pokrenut je program modernizacije aerodroma izgradnjom više novih (Beograd, Dubrovnik, Split, Ljubljana) i opštom rekonstrukcijom pojedinih postojećih (Zagreb, Titograd i drugi). JAT je 1963. u upotrebu uveo svoje prve mlazne avione tipa *Karavela*, brže, ekonomičnije i sa većim kapacitetom u odnosu na svoje prethodnike sa klipnim motorima. Ovaj proces bio je povezan sa ekspanzijom vazdušnog saobraćaja u čitavom svetu (uključujući Jugoslaviju), ali i sa omasovljenjem turizma u Jugoslaviji, za koji su savezni organi smatrali da bi imao najviše koristi od unapređenja vazdušnog saobraćaja. Ipak, mora se naglasiti da vazdušni saobraćaj, zbog neuporedivo manjih kapaciteta u odnosu na drumski i železnički, nikada nije smatran granom koja će predstavljati stub saobraćajnog sistema Jugoslavije, već dopunu tamo gde je iznad svega potreban brz prevoz ljudi i robe, posebno u vezi s turizmom. Nešto kasnije, privredna reforma iz 1965. trebalo ja da označi prelaz na decentralizovano funkcionisanje privrede, pojačavanje konkurentskih odnosa među preduzećima radi povećavanja produktivnosti rada i smanjeno mešanje

[3] Grupa autora, *Priča o Jugoslovenskom aerotransportu*, passim; Чедомир Крунић, „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА", *Лет*, бр. 2 (2000): 127–151; Јанић и Симишић, *Више од летења*, passim; Јанић и Петровић, *Кратка историја ваздухопловства у Србији*, 78–82; Milan Gulić i Momir Ninković, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva. Slučaj JUSTE", *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014): 143–163; Милан Гулић, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања", у *Србија и Русија: 1814–1914–2014: међународни научни скуп, 13–14. октобар 2014, Београд*, ур. Михаило Војводић (Београд: САНУ, 2016), 307–329; Ilija Kukobat, „Počeci vazdušnog saobraćaja u posleratnoj Jugoslaviji 1945–1947", *Istorija 20. veka* XXXVIII, br. 2 (2020): 173–186; Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство*, 119–134, 198–204; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*, passim.

države u njihov rad, mada je JAT i pre toga činio korake u smeru što veće primene tržišnog modela poslovanja. Paralelno sa tim, na saveznom nivou je otvoreno nacionalno pitanje. Već 6. februara 1958. na sednici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije je rečeno da su svi problemi, a posebno privredni, počeli da se tretiraju kao nacionalni. Slični stavovi mogli su se čuti i 14. marta 1962. na proširenoj sednici Centralnog komiteta, gde je konstatovano da su republike počele da se zatvaraju u svoje granice i da ne gledaju šire jugoslovenske interese, posebno u privredi. Čak je postavljeno i pitanje da li je Jugoslavija u stanju da opstane i ukazano da, paradoksalno, članovi savezne vlade zastupaju interese republika.[4]

U ovakvim okolnostima, godine 1961. u Jugoslaviji su osnovane dve nove avio-kompanije. Prva je bila „Adria aviopromet", koju je osnovalo Izvršno veće Narodne Republike Slovenije. Zvanično, ovo preduzeće je osnovano kako bi odgovorilo na rastuće potrebe jugoslovenskog turizma za čarter-letovima, odnosno neredovnim prevozom grupa turista iz inostranstva. Osnivanje ove kompanije uticalo je na preuzimanje dela tržišta, ali i odvlačenje dela zaposlenih iz JAT-a. Branivoj Majcen, prvi šef pilota „Adrije" i nekadašnji pilot JAT-a, povodom dvadesete godišnjice od osnivanja Adrije izjavio je da je lično okupio devet pilota koji su napustili JAT. JAT je krajem 1961. uložio žalbu Sekretarijatu Saveznog izvršnog veća za saobraćaj i veze na ponašanje „Adrije", navodeći da su njegovim radnicima za prelazak u novu kompaniju obećavane plate kolike god bi zatražili. Prema memoarima Zlatka Kurjakovića, mašinskog inženjera i pilota „Aerokluba Zagreb" koji se u Adriji zaposlio kao inženjer za održavanje vazduhoplova (kasnije je prešao u „Pan Adriju", a zatim u JAT kao saobraćajni pilot), za prelazak u tu kompaniju su obećavane kuće, stanovi, veće plate i kućni uređaji, pri čemu je za sve to postojala podrška slovenačkih kadrova u saveznim organima i Komandi Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva. Majcen i predsednik radničkog saveta Franc Mordej su 1981. godine, u vreme obeležavanja dvadesetogodišnjice od osnivanja kompanije, isticali da je „Adria" osnovana kao slovenačka avio-kompanija, što dovodi u pitanje iskrenost motiva navođenih 1961.[5]

---

4 Gal Kirn, *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform and the Spectre of Socialist Yugoslavia* (London: Pluto Press, 2019), passim; Kukobat, „Continuities and Discontinuities in Modernisation of Yugoslav Air Transport 1927–1991", passim; Simišić, *Bio jedan JAT*, passim; Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Првог децембарског акта до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 626–628, 669–670; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, passim.

5 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezni sekretarijat za saobraćaj i veze (599), 599–341, Nacrt Informacije o odlasku većeg broja pilota i mehaničara iz preduzeća Jugoslovenski aerotransport, bez broja, 1. 2. 1962; *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1961*, br. 8, 1962; Zlatko Kurjaković, *Pan Adria JPTT: hrvatski Ikar* (Zagreb: Biakova, 2020), 15–16; B. Majstorović, „Počasni let kapetana Majcena", *Inex informator*, br. 67–68, februar–mart 1977, 12; „Vse sam podredil letenju", *Adria*, br. 1, 1981, 6–7; „Ustanovitev *Adrie* je bila hrabra zamisel", *Adria*, br. 3 (1981): 6; Јанић и Симишић, *Више од летења*, 72; Кукобат,

Druga novoosnovana avio-kompanija bila je „Pan Adria" sa sedištem u Zagrebu, koju su zajednički osnovali Grad Zagreb i tamošnji aeroklub. I ova kompanija je nameravala da se uključi u vršenje čarter-saobraćaja. Mada je Zlatko Kurjaković, koji je iz „Adrije" prešao u „Pan Adriju", ovu kompaniju nazvao hrvatskom nacionalnom, teško je reći da li ovaj stav odgovara istini budući da je izrečen tek 2020. i da nema izvora iz vremena njenog nastanka i rada koji bi ga potkrepili, za razliku od ljubljanske „Adrije".[6]

Savezni organi [Sekretarijat Saveznog izvršnog veća (SIV) za saobraćaj i veze, Privredna komora Jugoslavije, Savez sindikata Jugoslavije] shvatili su da se na ovaj način ionako skromna sredstva izdvajana za vazdušni saobraćaj samo dodatno usitnjavaju. JAT je već poslovao uz gubitke koji su pokrivani dotacijama iz saveznog budžeta, a sličan oblik pomoći su očekivali i „Adria" i „Pan Adria". Stoga je krajem 1961. iz Sekretarijata SIV-a za saobraćaj i veze potekla ideja da se formira poslovno udruženje avio-prevoznika, da se uskladi rad kompanija na stranom tržištu i zajednički rešavaju pitanja poput školovanja ljudstva i nabavke letelica i druge opreme. Izneta je i ideja o razgraničenju poslova među kompanijama, do koje je i došlo u praksi. JAT je vršio redovni unutrašnji i međunarodni saobraćaj, a delimično i čarter-letove, „Adria" se okrenula čarter-saobraćaju, pretežno na međunarodnom tržištu, dok je „Pan Adria" preuzela poslove privredne avijacije i aero-taksi saobraćaja, a kasnije i noćnog prevoza pošte. Ovo je tokom 1960-ih godina bila jedina mera sprovedena po pitanju usklađivanja rada avio-kompanija i izbegavanja nelojalne konkurencije.[7]

Godine 1968. zabeleženo je osnivanje jedne nove i promena u funkcionisanju jedne postojeće jugoslovenske avio-kompanije. Beogradsko spoljnotrgovinsko preduzeće „Generaleksport", u čijem sastavu se nalazila turistička agencija „Jugoturs", osnovalo je svoju avio-kompaniju – „Aviogeneks" (na avionima ispisivano Aviogenex). Iste godine „Adria avioprometˮ se zbog konstantnog poslovanja s gubicima našla pred gašenjem. Drugo beogradsko spoljnotrgovinsko preduzeće, „Intereksportˮ (Ineks), donelo je odluku o uvođenju „Adrije" u svoj sastav kako bi upotpunilo ponudu svoje agencije „Ineks-Turistˮ. „Adria" je od tada poslovala pod nazivom „Ineks-Adria avioprometˮ, a iz sastava „Ineksa" je izašla 1986, kada je vratila stari naziv. Sve čarter-kompanije bile su pretežno okrenute zapadnoevropskom tržištu.[8]

Југословенски ваздушни саобраћај, 260–262, 273–276. Videti i čitavo izdanje lista *Adria*, br. 2, 1981.

6 *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1961*, br. 8, 1962, 4; Kurjaković, *Pan Adria JPTT*, passim; Јанић и Симишић, *Више од летења*, 72; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 281–282.

7 AJ, 599–293, Beleška *Razmatranja o pitanju koordinacije rada vazdušnog saobraćaja*, bez broja, 22. 12. 1961; AJ, 599–341, Materijali sa sastanka o saradnji među preduzećima za vazdušni saobraćaj, bez broja, 19. 9. 1961; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 260–262, 288–289.

8 Јанић и Симишић, *Више од летења*, 72, 89; Јанић и Петровић, *Кратка историја ваздухопловства у Србији*, 82; Kukobat, „Continuities and Discontinuities in Modernisation of Yugoslav Air Transport 1927–1991", 47–48; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 285–286.

Konkurentski odnosi su se u kasnijem periodu najviše ispoljavali na relaciji JAT – „Ineks-Adria", za šta je dobar pokazatelj međunarodni saobraćaj. Tokom 1972. i JAT i „Ineks-Adria" su održavali čarter saobraćaj između Jugoslavije i SAD, što je dovelo do sukoba interesa koji je razrešio Savezni sekretarijat za inostrane poslove dogovorom između dve kompanije o usklađivanju rada na američkom tržištu. Ipak, „Ineks-Adria" se već 1973. povukla iz dugolinijskog saobraćaja i fokusirala na evropsko tržište.[9] „Ineks-Adria" se tokom 1980-ih godina uključila u redovan međunarodni saobraćaj otvorivši više linija od Ljubljane ka evropskim destinacijama (London, Minhen, Pariz, Moskva). Kasnije je postala i prva jugoslovenska avio-kompanija koja je otvorila redovne linije ka Kipru i Izraelu.[10] Tokom 1981. je uz „Aviogeneks" podnela zahtev za uključenje u čarter saobraćaj između Jugoslavije i Čehoslovačke, koji su dotad održavali samo JAT i čehoslovačka nacionalna avio-kompanija ČSA (Československé aerolinie), što je odbijeno, uz obrazloženje da će te dve kompanije otvoriti sezonske linije.[11] Konačno, tokom 1983. „Ineks Adria" je dobila dozvolu za povremene čarter letove od Jugoslavije ka Iraku i preuzela deo putnika JAT-a sa linije Beograd–Bagdad ponudivši 50% niže cene karata, što je okarakterisano kao nelojalna konkurencija.[12] U svim navedenim slučajevima je zahtevana intervencija saveznih organa (Savezno izvršno veće, Savezni komitet za saobraćaj i veze, Privredna komora Jugoslavije), pri čemu je interesantno da je povodom slučaja linije za Bagdad u ime JAT-a kod Saveznog komiteta za saobraćaj i veze intervenisao Republički komitet za odnose sa inostranstvom Izvršnog veća SR Srbije.

Pokušaji saradnje

Već je rečeno da je država preko različitih organa pokušavala da uspostavi neke oblike saradnje između jugoslovenskih avio-kompanija. Najizraženiji oblici ove saradnje bili su dogovori oko podele rada na određenim linijama. Tokom 1970-ih godina, JAT je uspostavio uspešnu saradnju sa „Pan Adrijom" i „Aviogeneksom", kojima je prepuštao pojedine svoje unutrašnje i međunarodne linije. „Pan Adria" je 1974. od JAT-a preuzela linije Beograd – Priština – Titograd, Beograd–Mostar, Zagreb–Mostar i Beograd–Tirana, a 1975. Beograd–Zagreb,

9 Ilija Kukobat, „Development of Air Transport between Yugoslavia and the United States of America 1945–1992", *Istorija 20. veka* XL, no. 2 (2022): 441–456; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 320.

10 AJ, Savezni komitet za saobraćaj i veze (579), 579–270A, zapisnik sa sastanka avioprevozilaca održanog 27. 9. 1981, 7. 10. 1981; „Promet od januarja do septembra", *Adria*, br. 12, decembar 1990; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 435.

11 AJ, 579–270A, Dopis Službe za međunarodne poslove civilnog vazduhoplovstva SKSV Privrednoj komori Jugoslavije, br. VI/03–690/1, 9. 2. 1981; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 436.

12 AJ, 130–5941–195, Dopis Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom SR Srbije SIV-u, br. 335/02–1410, 15. 10. 1984; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 436.

Beograd–Ivangrad, Zagreb – Niš – Skoplje, Zagreb–Titograd, Skoplje – Titograd – Sarajevo, Ljubljana–Split, Niš–Split, Niš–Tivat i Beograd – Niš – Skoplje, Zagreb–Beč i Zagreb–Bukurešt. „Aviogeneks" je u letnjoj sezoni 1977. leteo na redovnim domaćim linijama Beograd–Priština, Beograd–Ohrid, Zagreb – Tivat – Skoplje i Dubrovnik–Zagreb, kao i međunarodnim Beograd–Budimpešta, Beograd–Kijev, Split – Beč – Beograd i Beograd – Ljubljana – Lenjingrad.[13]

Drugi vid saradnje ticao se pokušaja da se uspostavi zajednička politika po pitanju nabavke letelica. Jugoslovenske avio-kompanije, čak i u socijalističkom periodu, bile su izrazito orijentisane na tehniku zapadne proizvodnje (posebno američku), bez obzira na ideološke razlike. Razlog za ovo ležao je u znatno većoj ekonomičnosti zapadnih aviona u odnosu na sovjetske (manja potrošnja goriva, niži operativni troškovi, veći kapacitet), mada su i oni nabavljani u određenim situacijama. Ipak, od osnivanja „Adrije" i „Pan Adrije", pokazalo se da je svaka kompanija vodila politiku nabavke letelica na svoju ruku. Zbog toga je saobraćajna flota jugoslovenskih avio-kompanija obuhvatala prevelik broj tipova aviona u odnosu na njihovu brojnost (pet tipova aviona sa ukupno 27 primeraka po stanju od 31. decembra 1967). Samostalnost kompanija u nabavci letelica značila je i složeniju kupovinu rezervnih delova, probleme sa obukom letača i tehničara, kao i povećan odliv deviza iz zemlje. Tokom 1968. i 1969. zabeležen je pokušaj da se uspostavi zajednička politika nabavke letelica u koordinaciji avio-prevoznika, saveznih sekretarijata za saobraćaj i veze, privredu i spoljnu trgovinu, Savezne skupštine, Savezne uprave za civilnu vazdušnu plovidbu i Komande Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, koji je uspeo samo delimično. „Aviogeneks" je već u fazi osnivanja odlučio da nabavi sovjetske letelice Tupoljev Tu-134 zbog snažnih poslovnih veza sa Sovjetskim Savezom i ponudom da otplati letelice izvozom jugoslovenske robe u SSSR. JAT i „Ineks-Adrija" su doneli odluku o kupovini aviona tipa Mekdonel-Daglas DC-9-32 iz SAD, pri čemu su avioni otplaćivani izvozom jugoslovenske robe u SAD preko „Ineksa". „Pan Adrija" je sa svoje strane sklopila sporazum o tehničkoj saradnji sa „Ineks-Adrijom" po kom je trebalo da dobije tri DC-9, ali je naposletku dobila samo jedan, koji se u njenoj floti zadržao samo godinu dana pre nego što ga je „Ineks-Adrija" preuzela. Time je „Pan Adrija" trajno ostala bez mlaznih aviona. U kasnijem periodu, svaka kompanija je vodila samostalnu politiku nabavke letelica prema svojim potrebama i interesima. JAT se okrenuo Boingovim avionima B-727 i B-737 za kraće i srednje linije, „Ineks-Adria" je tek krajem 1980-ih umesto letelica Mekdonel-Daglasa počela da nabavlja Erbas A-320, dok je „Aviogeneks" u istoj deceniji postepeno zamenio Tupoljeve većim i ekonomičnijim B-727 i B-737.[14]

---

13 *Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovidbu: godišnji bilten 1974*, 1975, 46–47; *Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovidbu: godišnji bilten 1975*, 1976, 28–29; „Planovi za novu sezonu", *Genex informator*, br. 1, 1977, 20; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 303, 317.

14 AJ, Savezno izvršno veće (130), 130–729–1185, referat *Uz problematiku nabavke novih aviona*, 18. 10. 1968; isto, dopis Komande RV i PVO i Savezne uprave za civilnu vazdušnu

plovidbu Saveznom izvršnom veću, 14. 1. 1969; AJ, Kabinet Predsednika Republike (837), III–a–4–c, k. 52, informacije u vezi s politikom nabavke novih aviona, januar–februar 1969; *Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovidbu: godišnji bilten 1968*, br. 15, 1969, 12; Јанић и Симишић, *Више од летења*, 92–93; Simišić, *Bio jedan JAT*, 127–129, 133; Kukobat, „Continuities and Discontinuities in Modernisation of Yugoslav Air Transport 1927–1991", 62–64; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 356–361, 448–454.

Slike 1–3: Mekdonel-Daglas DC-9 u floti JAT-a, „Pan Adrije" i „Inex-Adrije" kao zamišljeni osnovni tip aviona u jugoslovenskom vazdušnom saobraćaju
(Sl. 1 i 2: Milan Micevski; Sl. 3: Svetozar Busić, Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije)

Slika 4: Neuspeh politike unifikacije flote: Tupoljev Tu-134A u „Aviogeneksu" (Milan Micevski)

Najčvršća saradnja između dve jugoslovenske avio-kompanije ostvarena je na relaciji JAT – „Pan Adria". Već 1964. zagrebačka kompanija je uputila svoje letače na školovanje u Školski centar JAT-a, gde su prošli obuku u instrumentalnom i noćnom letenju. Zlatko Kurjaković u svojim memoarima navodi da je od samog početka ideja naišla na pozitivan prijem u JAT-u, posebno kod direktora Školskog centra Georgija Ninčića, i da je sprovedena veoma profesionalno i uspešno. Tokom 1967. godine „Pan Adria" je predložila zajedničku obuku letača kroz korišćenje kapaciteta Školskog centra JAT-a i na njenim noćnim poštanskim letovima, zatim zajedničko planiranje razvoja flote i nabavku letelica i drugih materijala i opreme, korišćenje JAT-ovih poslovnica u zemlji i inostranstvu i održavanje letelica „Pan Adrije" kod JAT-a.

Stvarno vezivanje „Pan Adrije" za JAT usledilo je kasnije, najpre kroz pomenute dogovore o ustupanju linija, a zatim i kroz integrativne procese.[15]

Pokušaji integracije

Prve zamisli o integraciji jugoslovenskih avio-kompanija zabeležene su već u vreme osnivanja „Adrije" i „Pan Adrije", a potekle su iz Sekretarijata za saobraćaj i veze SIV-a. Kako „Pan Adrija" nije odmah počela sa vršenjem saobraćajne delatnosti, to se ovaj predlog na prvom mestu odnosio na JAT i „Adriju". Integracija je mogla biti sprovedena na dva načina: likvidacijom „Adrije", koja je u 1963. godinu ušla bez formiranih organa radničkog samoupravljanja (rok je bio godinu dana od osnivanja), sa gubicima u prve dve godine poslovanja i tendencijom ka njihovom daljem rastu, a i započela je sa radom kao preduzeće u osnivanju, što je bilo protivno propisima. Druga mogućnost se ogledala u osnivanju poslovnog udruženja, kakvo je već formirano za aerodromska preduzeća. U njihovom slučaju, udruženje je koordinisalo aktivnosti jugoslovenskih aerodroma i zastupalo njihove interese pred državom. Treća ideja je bila da se formira Zajednica jugoslovenskog vazdušnog saobraćaja, u koju bi ušle i avio-kompanije, i aerodromska preduzeća. Ipak, iz nepoznatih razloga nijedna od ovih mera nije sprovedena.[16]

O integraciji jugoslovenskih avio-kompanija se raspravljalo i kasnije. Tokom 1974. organizacije Saveza komunista Jugoslavije u JAT-u, „Pan Adriji" i „Ineks-Adriji" su donele odluku o pokretanju integracije ovih kompanija. Tokom 1975. ovim aktivnostima se priključio i „Aviogeneks", a predstavnici sve četiri kompanije su učestvovali na savetovanju održanom u Kumrovcu 21. i 22. februara te godine. Nažalost, izvori ne govore o tome ko je inicirao ovo savetovanje. Ni ono nije donelo rezultate, iako je bilo predviđeno da se uzdigne na nivo stalnog organa. Tokom diskusija je u više navrata ocenjeno da izvesnu prepreku u integrativnim procesima predstavljaju različiti poslovni modeli „Aviogeneksa", „Ineks-Adrije", „Pan Adrije" i JAT-a (čarter nasuprot redovnom saobraćaju), kao i niska unifikacija flote, budući da problem zajedničke nabavke aviona nikada nije rešen, mada su svi bili saglasni da je prošlo vreme neusklađenog rada u vazdušnom saobraćaju i da je integracija potrebna. Reforme jugoslovenske privrede izvršene u ovom periodu (učvršćivanje radničkog samoupravljanja kroz transformaciju preduzeća u organizacije udruženog rada, donošenje Zakona o udruženom radu 1976) dovele su do pojave nove moguće forme integracije, pored već pominjanog

---

15 Pisma direktora „Pan Adrije" generalnom direktoru JAT-a, 10. i 11. 5. 1968 (Kopije dokumenata ustupljene ljubaznošću Predraga Miladinovića, Beograd); Kurjaković, *Pan Adria JPTT*, 55–64.

16 AJ, 599–341, beleška o pitanju rešavanja problema integracije preduzeća za vazdušni saobraćaj, bez broja, 2. 2. 1963; isto, teze za izradu Zakona o zajednici jugoslovenskog vazdušnog saobraćaja sa obrazloženjem, bez broja i datuma (verovatno 1964); Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 260–262, 288–289.

poslovnog udruženja. Godine 1977. iznet je predlog da se formira složena organizacija udruženog rada sa definisanom podelom rada i zajedničkim planiranjem razvoja, korišćenjem kapaciteta i kadrovskom politikom, kao i usklađenim delovanjem na inostranim tržištima. Prema ovom predlogu, JAT bi se bavio redovnim i čarter dugolinijskim i redovnim domaćim i međunarodnim saobraćajem avionima srednjeg kapaciteta, „Aviogeneks" i „Ineks-Adria" bi vršili čarter-letove avionima srednjeg kapaciteta, a Pan Adria redovne, čarter i specijalne letove manjim avionima. Postojao je čak i predlog šeme ove složene organizacije, prema kojoj bi JAT i Pan Adria zadržali podelu na osnovne radne organizacije, a Ineks-Adria i Aviogeneks bi ostali jedinstvene osnovne radne organizacije sa unutrašnjom podelom na sektore. I ovog puta su sve aktivnosti prekinute bez obrazloženja.[17]

Interesantno je da su se najozbiljniji pokušaji integracije jugoslovenskih avio-kompanija odvijali u trenutku kada je savezna država pošla putem dezintegracije. Ustavni amandmani iz 1968. i 1971, a zatim i Ustav SFRJ iz 1974. otvorili su put konfederalizaciji države, jačanju položaja republika i pokrajina u odnosu na saveznu državu („narodi i narodnosti" su ostvarivali svoja prava kroz republike i pokrajine, a kroz federaciju samo ako im je to bilo u zajedničkom interesu) i, u privrednom pogledu, pojačali proces pretvaranja federalnih jedinica u nepovezana tržišta. Iako za to nema izvora, nije nemoguće da, pored različitih poslovnih modela i interesa avio-prevoznika, i u ovom ključu treba tražiti razlog za neuspeh integracije jugoslovenskih avio-kompanija u periodu 1974–1977.[18]

Poslednji pokušaj nekog vida povezivanja jugoslovenskih avio-kompanija zabeležen je u periodu od 1981. do 1984, kada je trebalo da bude osnovan Odbor za koordinaciju politike razvoja i poslovanja organizacija udruženog rada avio-prevoznika, u čiji sastav bi ušli predstavnici JAT-a, „Ineks-Adrije", „Aviogeneksa", Saveznog komiteta za saobraćaj i veze, Sindikata radnika saobraćaja i veza Jugoslavije i Opšteg udruženja saobraćaja Privredne komore Jugoslavije. Mada je odbačena ideja o osnivanju složene radne organizacije, JAT se zalagao za osnivanje poslovne zajednice sa zadacima sličnim onim iz 1970-ih. Posle iznošenja ideje o osnivanju ovog organa na savetovanju avio-prevoznika 1. jula 1981, njegova konstitutivna sednica je održana tek 17. maja 1984. Dosadašnja istraživanja nisu pokazala da je ovaj organ nastavio sa radom.[19]

---

17 *Jugoslovenski aerotransport*, 15. 9. 1974, sa elaboratom u prilogu; „Integracija JAT-ova budućnost", *Jugoslovenski aerotransport*, 15. 10. 1974, 3–4; *Jugoslovenski aerotransport*, 15. 3. 1975; „Usmeravanje razvoja", *Jugoslovenski aerotransport*, 24. 2. 1977, 3; „Na pragu integracije", „Podrška integraciji", *Jugoslovenski aerotransport*, 19. 3. 1977, 6, 11; D. Kostić, „Integracijom do Složene organizacije udruženog rada", *Jugoslovenski aerotransport*, 11. 8. 1977, 5; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: treća knjiga* (Beograd: Nolit, 1988), passim; Simišić, *Bio jedan JAT*, 163–164; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 289–290.

18 Гулић, *Југословенска држава*, 694–699.

19 AJ, 579–270A, Informacija o rezultatima i problemima u sprovođenju stavova i zaključaka savetovanja predstavnika OUR avioprevozilaca Jugoslavije od 1. jula 1981. godine, bez

Praktično jedini integrativni proces u jugoslovenskom vazdušnom saobraćaju izvršen je tokom 1982. godine. „Trans Adria", naslednica „Pan Adrije" koja je 1978. otišla u stečaj, našla se u finansijskim teškoćama izazvanim lošim odabirom flote i preambicioznim zamislima rukovodstva kompanije, usled čega je doneta odluka o njenom pripajanju JAT-u. Mada je postojala ideja da „Trans Adria" opstane kao neki vid zasebnog pogona JAT-a, spajanje je sprovedeno kroz preuzimanje imovine i zaposlenih, čime je „Trans Adria" potpuno prestala da postoji, a broj avio-prevoznika u Jugoslaviji je do početka raspada države sveden na tri.[20]

Mora se naglasiti da su integrativni procesi u civilnom vazduhoplovstvu u svetu bili veoma zastupljeni. Britanska nacionalna avio-kompanija „Britiš ervejz" (British Airways) formirana je 1974. spajanjem dve kompanije, BOAC (British Overseas Airways Corporation, specijalizovan za dugolinijski saobraćaj) i BEA (British European Airways, čije su tržište bile unutrašnje i evropske linije). U pojedinim slučajevima je mogla biti i nadnacionalna, pa je tako združivanjem po jedne kompanije iz Danske, Švedske i Norveške još 1946. godine nastao SAS (Scandinavian Airways System). Štaviše, već u vreme razmatranja podele rada među jugoslovenskim avio-kompanijama 1961. kao primer integrativnog procesa pominjano je tada aktuelno spajanje dve francuske avio-kompanije, UAT i TAI (Union aéromaritime de transport; Compagnie des transports aériens intercontinentaux), pri čemu su obe bile u privatnom vlasništvu. Ovo govori da su jugoslovenski organi zaduženi za vazdušni saobraćaj bili dobro upućeni u dešavanja i tendencije u vazduhoplovstvu u svetu i da su imali nameru da usvajaju pozitivna iskustva iz drugih zemalja. U velikom broju slučajeva su veće kompanije jednostavno kupovale većinski vlasnički udeo i preuzimale manje. Konačno, danas, u prvoj polovini 21. veka, postoji veoma razrađen sistem alijansi avio-kompanija (Star Alliance, SkyTeam, Oneworld). Sve ove mere bile su vođene željom da se poslovanje avio-kompanija učini što ekonomičnijim.[21]

broja, decembar 1983; isto, Zapisnik sa šeste sednice Saveznog odbora Sindikata radnika saobraćaja i veza Jugoslavije, br. 46, 22. 12. 1983; isto, Beleška sa prvog zasedanja Odbora za koordinaciju politike razvoja i poslovanja OUR avioprevozilaca Jugoslavije, 17. 5. 1984; J. Simišić, „Budućnost u zajedništvu", *Jugoslovenski aerotransport*, 13. 7. 1981, 12–13; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 290–291.

20 M. Galijaš, „Obnova – temelj nove stabilnosti", *Jugoslovenski aerotransport*, 17. 11. 1978, 6; Marko Radoš, „Na pragu integracije", *Jugoslovenski aerotransport*, 25. 1. 1982, 5; „Postupak se privodi kraju", *Jugoslovenski aerotransport*, 22. 2. 1982, 6; Kurjaković, *Pan Adria JPTT*, 5, 216–220, 225–226; Simišić, *Bio jedan JAT*, 197–199; Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 284, 414.

21 AJ, 599–293, Beleška *Razmatranja o pitanju koordinacije rada vazdušnog saobraćaja*, bez broja, 22. 12. 1961. O sličnim procesima u svetu videti: Robin Higham, *Speedbird: The Complete History of BOAC* (London: Bloomsbury Publishing, 2013); R. G. Grant, *Flight: The Complete History of Aviation* (London: Dorling Kindersley, 2017); Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај*, 291–292.

*

Tokom većeg dela postojanja socijalističke Jugoslavije, paralelno je postojalo više avio-kompanija. Već 1947, u fazi obnove vazdušnog saobraćaja posle Drugog svetskog rata, formirana su dva avio-prevoznika: nacionalni JAT i mešovita Justa. Ovo dvojstvo je funkcionisalo u uslovima planske privrede, tako da o pravoj konkurenciji među njima nije bilo reči. Pored toga, Justa je ugašena 1949. usled Rezolucije Informbiroa i jugoslovensko-sovjetskog sukoba koji je usledio, tako da nije ostavila većeg traga u jugoslovenskom vazdušnom saobraćaju. Tokom 1960-ih godina osnovane su čak tri avio-kompanije: „Adria avioprомet" (od 1968. do 1986. „Ineks-Adria") u Ljubljani i „Pan Adria" u Zagrebu 1961, kao i „Aviogeneks" u Beogradu 1968. Sve tri kompanije su osnovane kao čarter-prevozioci vezani za potrebe jugoslovenskog turizma. Odnosi među ovim avio-kompanijama su varirali od saradnje (podela rada, zajednička obuka letača, održavanje i nabavka letelica) do otvorenih sukoba (nelojalna konkurencija, konflikti na stranim tržištima). Savezni organi su u više navrata pokušavali da usklade rad avio-kompanija kako bi se smanjile negativne posledice samostalnog poslovanja, a u periodu od 1974. do 1977. su napravljeni i pokušaji integracije u jedinstven sistem, ali bez uspeha. Samo je 1982. došlo do pripajanja „Trans Adrije" (naslednice „Pan Adrije", likvidirane 1978) JAT-u, koje se i ne može smatrati za pravu integraciju jer je svedeno na preuzimanje flote i zaposlenih.

Za ovakav ishod postoji više razloga. S jedne strane, Jugoslavija je u odnosu na druge slične države usvojila drugačiji model izgradnje socijalizma, sa privredom u većoj meri okrenutoj tržišnom modelu i Zapadu, što je dalo formalnu osnovu za postojanje konkurentskih odnosa. Na drugoj strani, razloge za nemogućnost bliže saradnje ili integracije treba tražiti u različitim modelima poslovanja i interesima samih avio-prevoznika (redovan nasuprot čarter saobraćaju, nedostatak unifikacije flote), zatim u političkom procesu decentralizacije jugoslovenske federacije koji je doprineo zatvaranju njenih republika same u sebe u privrednom pogledu, kao i u tendencijama najmanje jedne jugoslovenske republike (Slovenije), da dobije sopstvenu avio-kompaniju kao neki vid iskazivanja državnosti. Iako su jugoslovenski zvaničnici imali pred sobom primere uspešnih integrativnih procesa i bili su s njima dobro upoznati, jugoslovenski vazdušni saobraćaj je išao drugim putem, putem usitnjavanja jednog nevelikog tržišta, što se može tumačiti kao odraz političkih odnosa u državi koja se postepeno decentralizovala i čije su se republike privredno i politički postepeno udaljavale jedna od druge.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije (AJ). Fond 130, Savezno izvršno veće; fond 579, Savezni komitet za saobraćaj i veze; fond 599, Savezni sekretarijat za saobraćaj i veze; fond 837, Kabinet Predsednika Republike

Objavljeni izvori

- Kurjaković, Zlatko. *Pan Adria JPTT: hrvatski Ikar*. Zagreb: Biakova, 2020.
- *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten* (izlazio i kao: *Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovidbu: godišnji bilten*).

Štampa i periodika

- *Adria*
- *Genex informator*
- *Inex informator*
- *Jugoslovenski aerotransport*

Literatura

- Dimitrijević, Bojan i Ilija Kukobat. *Aeroput: Društvo za vazdušni saobraćaj 1927–1948*. Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2023.
- Grant, R. G. *Flight: The Complete History of Aviation*. London: Dorling Kindersley, 2017.
- Gulić, Milan i Momir Ninković. „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva. Slučaj JUSTE". *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014): 143–163.
- Gulić, Milan. „Jugoslovensko-sovjetska mješovita društva – od nade do razočaranja". U *Srbija i Rusija: 1814–1914–2014: međunarodni naučni skup, 13–14. oktobar 2014, Beograd*, urednik Mihailo Vojvodić, 307–329. Beograd: SANU, 2016. (Cyrillic)
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država 1918–2006. Od Prvodecembarskog akta do Majskog referenduma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (Cyrillic)
- Higham, Robin. *Speedbird: The Complete History of BOAC*. London: Bloomsbury Publishing, 2013.
- Janić, Čedomir i Jovo Simišić. *Više od letenja: osam decenija Aeroputa i JAT-a*. Beograd: Jat Airways, 2007. (Cyrillic)
- Janić, Čedomir i Ognjan Petrović. *Kratka istorija vazduhoplovstva u Srbiji*. Beograd: Aerokomunikacije, 2011. (Cyrillic)
- Kirn, Gal. *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform and the Spectre of Socialist Yugoslavia*. London: Pluto Press, 2019.
- Krunić, Čedomir, „Jugoslovensko-sovjetsko akcionarsko društvo za civilno vazduhoplovstvo JUSTA". *Let*, br. 2 (2000): 127–151. (Cyrillic)
- Krunić, Čedomir. *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije: knjiga prva*. Beograd: izdanje autora, 2010.
- Kukobat, Ilija. „Počeci vazdušnog saobraćaja u posleratnoj Jugoslaviji 1945–1947". *Istorija 20. veka* XXXVIII, br. 2 (2020): 173–186.

- Kukobat, Ilija. *Sovjetski uticaji na jugoslovensko vazduhoplovstvo 1944–1949: između saradnje i suprotstavljanja*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2020. (Cyrillic)
- Kukobat, Ilija. „Development of Air Transport between Yugoslavia and the United States of America 1945–1992". *Istorija 20. veka* XL, br. 2 (2022): 441–456.
- Kukobat, Ilija. „Continuities and Discontinuities in Modernisation of Yugoslav Air Transport 1927–1991". In *Taming the Yugoslav Space: Continuities and Discontinuities in Coping with the Infrastructural Challenges of the 20th Century*, edited by Danijel Kežić, Edvin Pezo and Vladimir Petrović, 45–66. Belgrade, Regensburg: IOS, Institut za savremenu istoriju, 2023.
- Kukobat, Ilija. *Jugoslovenski vazdušni saobraćaj 1945–1992*. Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2024. (Cyrillic)
- Mikić, Sava. *Istorija jugoslovenskog vazduhoplovstva*. Beograd: izdanje autora, 1932. (Cyrillic)
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: treća knjiga*. Beograd: Nolit, 1988.
- Simišić, Jovo. *Bio jedan JAT*. Beograd: Lighthouse Studio, 2022.
- Grupa autora. *Priča o Jugoslovenskom aerotransportu*. Beograd: JAT, 1987.

Summary

Ilija Kukobat

Relations between Yugoslav Air Carriers: Competition, Cooperation, Unsuccessful Integration (1947–1991)

Abstract: During the greater part of the existence of socialist Yugoslavia, there was more than one air carrier in the country. From 1947 to 1949, along with Yugoslav Airlines (JAT), the principal air carrier in Yugoslavia after the Second World War, there was also the Yugoslav-Soviet Civil Aviation Company YUSTA. From 1949 to 1961, JAT was the sole air carrier in the country. Starting that year and up to 1968, three more air carriers were formed: Adria Airways, Pan Adria and Aviogenex. In 1982, Trans Adria, the heir to Pan Adria, (closed in 1978), was merged into JAT, thus reducing the number of air carriers in Yugoslavia to three. The aim of this paper is to demonstrate the relations among these companies ranging from conflicts (lack of coordination in foreign markets, unfair competition) to cooperation (common aircraft purchases, division of work) to failed attempts of integration in a single system or the institutionalisation of their cooperation. The paper is based on unpublished archival records, periodicals, and relevant literature.

Keywords: Yugoslavia, air transport, Yugoslav Airlines (JAT), YUSTA, Adria Airways, Inex-Adria, Pan Adria, Trans Adria, Aviogenex

Throughout the greater part of the existence of Socialist Yugoslavia, several air carriers worked in parallel. This was a unique case among socialist countries, which usually only had a single state-run carrier. Two companies were formed in 1947: Yugoslav Airlines (Jugoslovenski aerotransport, JAT) and the Yugoslav-Soviet Civil Aviation Company (YUSTA). There was no real competition between them, as each was the sole operator on routes assigned to them by Yugoslav authorities, although YUSTA was granted the right to operate several airports throughout the country. YUSTA terminated its services in 1949, after the Tito-Stalin split, leaving JAT as the sole air carrier in the country until 1961. Two new aviation companies were founded that year: Adria Airways in Ljubljana (formed by the Government of Slovenia, operated as part of the trade company Interexport from 1968 to 1986 as Inex-Adria Airways) and Pan Adria, formed by the City of Zagreb. These were joined in 1968 by Aviogenex, formed by the Belgrade-based foreign trade company Generalexport. All of them were dedicated to charter services related to the booming tourist industry along Yugoslavia's Adriatic coast. Relations between these carriers warried from cooperation (division of market, joint procurement of aircraft and their maintenance) to conflicts (unfair

competition, conflicting interests in foreign markets). Several attempts at integrating the air carriers or at least coordinating their activities were made by the federal authorities (Federal Executive Council, i.e. the federal government and its ministries, Directorate General of Civil Aviation, Federal Chamber of Commerce) who wished to minimise the negative consequences of competition. The most serious ones occurred during the 1970's, but to no avail. The only case of integration happened in 1982, when JAT took over Trans Adria, the heir to Pan Adria, which was liquidated in 1978. The reason for this failure can be found in the differences in their business models (regular vs. charter services). However, it can be suggested that the very existence of more than one air carrier in a socialist economy, as well as the failure to properly coordinate their work, was driven by the desire of certain Yugoslav constituent republics (especially Slovenia) to set up their own national civil aviation companies in a country that was, especially since the 1970's slowly moving from political and economic decentralisation towards disintegration.

UDK: 338.124.4(497.1)"1978/1990"
339.13:663.93(497.1)"1978/1990"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.lal.375-392

Đorđe LALIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
djordjeblok30@gmail.com
ORCID: 0009-0002-2689-7947

Nestašica kafe u socijalističkoj Jugoslaviji u vreme ekonomske krize: ekonomski i sistemski uzroci[1]

Apstrakt: U ovom radu analizirana je nestašica kafe koja je zadesila Jugoslaviju u vreme ekonomske krize osamdesetih godina 20. veka. Fokus rada je na ekonomskim i sistemskim uzrocima koji su doveli do manjka ove veoma popularne robe u Jugoslaviji, kao što su nedostatak deviza, sistemska promena uvoza, vezivanje uvoza kafe za izvoz domaće robe, parcelizacija jugoslovenskog tržišta, neregulisano pitanje nadležnosti cena, kao i logističke komplikacije uvoza iz više desetina zemalja. U radu se takođe daje kratak osvrt na posledice do kojih su ove nestašice dovele, kao što su potrošačka histerija, stvaranje zaliha, crna berza, preprodaja i šverc.

Ključne reči: kafa, nestašica, socijalistička Jugoslavija, devize, ekonomska kriza, uvoz, snabdevanje

Kafa je na Balkanu vekovima bila važan element kulture i tradicije. Izvori svedoče da se kafa na Balkanu pojavila krajem 16. veka i da je već do polovine 17. veka ispijanje kafe po kafanama postalo deo balkanske svakodnevice.[2] U celom Osmanskom carstvu, pa i na Balkanu, kafu su konzumirali svi slojevi društva, bez obzira na versku pripadnost i materijalni status.[3] Šoljica turske kafe bila je kulturno nasleđe i svakodnevica čitave Jugoslavije, jednako i u delovima zemlje koji su vekovima bili pod vlašću Osmanskog carstva, kao i u onima koji nisu. Ispijanje kafe bio je običaj koji je prevazilazio republičke, kulturološke i istorijske granice unutar Jugoslavije. Kafa je spajala sve jugoslovenske narode, a podjednako su je konzumirali i partijski

[1] Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/200163).

[2] Александар Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана", у *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, пр. Александар Фотић (Београд: Clio, 2003), 264–266.

[3] Isto, 294.

funkcioneri i seljaci i radnici. Iako poznata kao „turska kafa", ona je kod stranaca prepoznata kao jedan od autentičnih jugoslovenskih napitaka, neka vrsta brenda po kojem je Jugoslavija bila poznata.[4]

Kada se to ima u vidu, onda ne iznenađuje što je nestašica kafe osamdesetih godina 20. veka teško pogodila sve slojeve jugoslovenskog društva. Njena hronična i dugogodišnja oskudica verovatno je doprinela posebnom statusu koji je kafa vremenom stekla. U vreme ekonomske krize u Jugoslaviji, kafa nije bila ni jedini, ni najznačajniji proizvod sa čijom je nestašicom jugoslovensko društvo moralo da se suoči.[5] Ipak, pored omraženih „par–nepar" tablica i nedostatka goriva, kafa se održala u samom vrhu proizvoda čija je nestašica posebno teško pogađala radni narod Jugoslavije.

Funkcionisanje jugoslovenske privrede bilo je tema više domaćih i stranih autora.[6] Snabdevanje gradova socijalističke Jugoslavije prehrambenim proizvodima i robom široke potrošnje već je bila tema naučnog istraživanja, ali pre svega u periodu koji je prethodio ekonomskoj krizi.[7] Jugoslovenska ekonomska kriza osamdesetih godina je takođe bila tema ranijeg naučnog istraživanja.[8] Cilj ovog rada je analiza uzroka i posledica nestašice kafe u Jugoslaviji u vreme ekonomske krize osamdesetih godina, na čijem primeru se jasno vide svi problemi i nedostaci jugoslovenske socijalističke privrede.

Jugoslavija i ekonomska kriza

Krajem sedamdesetih godina jugoslovenska privreda počela je da posustaje. Problemi su bili višeslojni, sistemski i nisu se odmah ispoljili. Ju-

4 Nemanja Radonjić, „(Dis)unity in Eating, Brotherhood in Drinking? American Travel Writers' Perceptions of Yugoslav Socialist Cuisine", u *Bortherhood and Unity at the Kitchen Table: Food in Socialist Yugoslavia*, eds. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović and Radina Vučetić (Zagreb: Srednja Europa, 2020), 192–194.

5 Jugoslavija je tokom osamdesetih godina patila od hroničnih nestašica nafte, jestivog ulja, šećera, južnog voća, kafe, detrdženta, lekova i drugih prozivoda.

6 Neki od značajnijih naslova su: Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike* (Zagreb; Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984); *The Functioning of the Yugoslav Economy,* eds. Radmila Stojanović (New York: M. E. Sharpe, 1982); Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995); György Simon, *An Economic History of Socialist Yugoslavia* (SSRN eLibrary Collection: Rochester, NY, 2012); Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata* (Beograd: NIP „Radnička štampa", 1990).

7 Слободан Селинић, *Београд 1960–1970: снабдевање и исхрана* (Београд: ИНИС, 2005); Ivana Dobrivojević, „Snabdevanje i standard u FNRJ 1945–1955", *Historijska traganja*, br. 9 (2012): 65–86; Ivana Dobrivojević, „Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965", *Prispevki za novejšo zgodovino* LVI, 1 (2016): 145–160.

8 David A. Dyker, *Yugoslavia, Socialism, Development and Debt* (London and New York: Routledge 2011); Patrick H. Patterson, *Boguht and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca and London: Cornell University Press 2011); Vladimir Gligorov, „Pogrešni politički odgovori na privrednu krizu", *JUGOSLAVIJA: Poglavlje 1980–1991* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021): 377–407.

goslavija je uspevala da održi privid standarda pomoću stranih kredita, ali takva politika je imala rok trajanja. Već 1980. godine bilo je jasno da se Jugoslavija nalazi u ekonomskoj krizi.

U drugoj polovini sedamdesetih godina, spoljni dug Jugoslavije počeo je naglo da raste.[9] Glavni uzroci su bili rast cena nafte, povećanje kamatnih stopa kredita i skok cene tehnologije razvijenih zemalja. Kao i ostale zadužene zemlje u razvoju, i Jugoslavija je početkom osamdesetih godina upala u „vrtlog dugova", uzimajući nove kredite da bi otplatila stare. Specifičan problem sa kojim se Jugoslavija suočavala bilo je kompleksno federalno uređenje države, u kojem je svaka republika imala mogućnost da se samostalno zadužuje, što je jedan od razloga naglog skoka jugoslovenskog spoljnog duga.[10]

Naftna kriza 1973. godine je još jedan od značajnih uzroka rasta jugoslovenskog spoljnog duga. Nagli skok cene ovog energenta bio je veliki problem za Jugoslaviju, zavisnu od uvoza nafte. Paralelno sa skokom cena nafte, kod zemalja proizvođača pojavio se veliki suficit kapitala, takozvanih petrodolara, koji su u vidu kredita reciklirani preko zapadnih banaka. Glavni korisnici ovih kredita bile su zemlje u razvoju, poput Jugoslavije, koje su upravo njima pokrivale velike trgovinske deficite koji su između ostalog nastali i kao posledica rasta cena nafte.[11]

Drugi veliki problem jugoslovenske privrede bio je veliki trgovinski deficit u odnosu sa razvijenim zemljama Zapada. Izvoz na Zapad je bio u konstantnom padu, a uvoz je ostao na visokom nivou. Posebno veliki problem bila je tendencija jugoslovenskih preduzeća da uvoze sa Zapada, a izvoze na Istok. Na taj način, zapadne devize, koje su bile ključne za uvoz i proizvodnju, nisu se mogle nadomestiti.[12] Deficit se pokrivao prilivom od turizma i saobraćaja, doznakama jugoslovenskih radnika u inostranstvu,[13] ali i kreditima

---

9 Jugoslovenski spoljni dug je 1970. godine iznosio 2,3 milijarde dolara, 1975. godine 6,5 milijardi dolara, a 1981. godine 21 milijardu dolara. – Momčilo Cemović, *Zašto, kako i koliko smo se zadužili. Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom* (Beograd: Institut za unapređenje robnog prometa, 1985), 107.

10 Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983. Спољни дуг и унутрашња криза* (Београд: ИНИС, 2024), 13–15.

11 Cemović, *Zašto, kako i koliko smo se zadužili*, 118–119, 172–179.

12 Uzroci takve „jednosmerne" jugoslovenske privrede su kompleksni i brojni, i prevazilaze temu ovog rada. Jedan od najznačajnijih uzroka bila je slaba konkurentnost jugoslovenskih proizvoda na zapadnim tržištima. To je bio jedan od ključnih problema sa kojima se jugoslovenska privreda suočavala tokom osamdesetih godina, i njegovo rešavanje je bilo viđeno kao ključno za izlazak iz krize.

13 SR Nemačka bila je jedna od najznačajnijih zemalja kada je reč o prilivu deviza jugoslovenskih radnika na privremenom radu u inostranstvu. Tokom osamdesetih godina u SR Nemačkoj je radilo preko 400 000 jugoslovenskih državljana, čije su zarade putem mreže ekspozitura jugoslovenskih banaka prebacivane u Jugoslaviju. Oko 50% deviznog priliva iz inostranstva dolazilo je upravo u vidu nemačkih maraka. Ova valuta je uz američki dolar bila najprisutnija devizna valuta u Jugoslaviji, i najveći broj građana je na računima devizne štednje čuvao upravo nemačke marke i dolare. Jugoslavija je takvu praksu aktivno promovisala, koristeći se tim sredstvima za regulisanje trgovinskog deficita. – Nikola Či-

uzimanim na Zapadu. Osnovni uzroci rasta trgovinskog deficita bili su opadanje godišnje stope rasta realnog izvoza, povećanje zavisnosti industrijske proizvodnje od uvoza, skok cena nafte, slabiji devizni priliv od turizma, nerealan kurs dinara i nepoštovanje platnobilansnih i deviznobilansnih pozicija republika i pokrajina. Trgovinski deficit nije sam po sebi dovodio u pitanje spoljnu likvidnost Jugoslavije, ali kada su na naplatu dospeli kratkoročni i srednjoročni krediti iz sedamdesetih godina, Jugoslavija se našla u velikom finansijskom problemu.[14]

Pored objektivnih ekonomskih teškoća sa kojima se Jugoslavija nije jedina suočavala u ovom periodu, veliki problem bilo je unutrašnje ekonomsko uređenje države. Rascepkana u osam celina, Jugoslavija nije imala jedinstven sistem ekonomskih odnosa sa svetom. Od 1977. godine svaka republika i pokrajina imala je pravo da se samostalno zadužuje. Posebne platne i devizne pozicije dovodile su do povećanja duga i do zatvaranja privrednih i deviznih tokova u republičke i pokrajinske granice. Savezni organi Federacije iz političkih razloga nisu preduzimali mere protiv republika i pokrajina koje su se zaduživale više nego što je prethodno planirano, ali je već 1979. godine bilo jasno da su platnobilansne pozicije republika i pokrajina dobile status zasebnih platnih i deviznih bilansa.[15]

Veliki problem jugoslovenske privrede bila je i zavisnost od uvoza tehnologije. Između 1968. i 1981. godine 82% ugovora o ekonomsko-tehnološkoj saradnji sa inostranstvom sklopljeno je sa razvijenim zemljama Zapada. Zahvaljujući politici velikih investicija u privredu spoljni dug je značajno porastao upravo uvozom skupe opreme sa Zapada, koja je gotovo isključivo plaćana kreditima.[16]

Posledice nekontrolisanog zaduživanja počele su da se osećaju već 1979. godine. Visok spoljni dug i problemi u finansiranju visokog deficita platnog bilansa, slaba likvidnost zemlje, devalvacija dinara od preko 40% i neizvesnost da se prodate devize mogu ponovo kupiti doveli su početkom 1980. godine do prestanka rada jedinstvenog deviznog tržišta u Jugoslaviji. Devizni tokovi su postali nelegalni, a jugoslovenska preduzeća su međusobno trgovala u devizama, čime je dinar potiskivan iz platnog prometa.[17]

Tokom 1981. godine formirana je Komisija za pitanja ekonomske stabilizacije, na čijem čelu se nalazio predsednik Predsedništva Sergej Krajger. Krajgerova komisija je 1982. godine sastavila dokument pod nazivom *Dugoročni program ekonomske stabilizacije*. Iste godine, za predsednicu Saveznog izvršnog veća izabrana je Milka Planinc, koja je imala zadatak da ovaj

čanović, „SFRJ i Savezna Republika Nemačka", *Međunarodna politika*, 742 (1981): 4; Lidija Jurković, „Devizne doznake jugoslovenskih građana na radu u inostranstvu 1974–1988", *Jugoslovenski pregled*, godina XXXIII, sveska br. 4 (1989): 147–148.

14 Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983*, 19–21.

15 Isto, 22.

16 Isto, 31.

17 Isto, 31.

program sprovede i Jugoslaviju izvuče iz ekonomske krize. Nova ekonomska politika podrazumevala je smanjenje investicija i uvoza, povećavanje izvoza i striktne mere štednje.[18] Veliki problem je bio što stvarnih, realnih računa o veličini duga nije bilo, zbog čega se nije znalo ko je kome dužnik i kome treba vratiti dugove. Jedan od prvih zadataka Milke Planinc bio je da se utvrdi tačno stanje u zemlji i da se odredi koliko su dužni Federacija, republike i pojedinačna preduzeća.[19]

Ekonomska kriza je vrhunac dostigla 1982. godine, kada je spoljna likvidnost Jugoslavije dovedena u pitanje. Zbog neurednog izvršavanja obaveza jugoslovenskih banaka prema stranim kreditorima, Jugoslavija je izgubila kreditni ugled u svetu. Međunarodno finansijsko tržište je za Jugoslaviju bilo zatvoreno, a krediti su dospevali na naplatu. Država se odlučila za sklapanje aranžmana za refinansiranje obaveza uz učešće svih kreditora. Pregovori su vođeni sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF), Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj i ostalim kreditorima jugoslovenske privrede, koji su od Jugoslavije zahtevali da smanji sve vidove potrošnje, pređe na politiku realnog kursa dinara i obuzda inflaciju. Rezultat ovih pregovora bilo je zaključivanje kreditnih aranžmana 1983. godine u vrednosti od 4,6 milijardi dolara, kojima je sprečen bankrot države. Jugoslovenska vlada i centralna banka postale su garant svih kredita, čime je Federacija preuzela obaveze svih privrednih subjekata, republika i pokrajina. Smanjeni devizni priliv prioritetno je usmeravan na regulisanje spoljnog duga, dok je uvoz smanjen, kako sirovina i repromaterijala, tako i robe široke potrošnje, među kojima i kafe.[20]

Sistemska promena uvoza i počeci nestašice

Kafa je bila jedan od retkih prehrambenih proizvoda koji je mogao da se nabavi isključivo uvozom. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina uvoz poljoprivrednih proizvoda beležio je konstantan rast. Robni sektor hrane i životinja, u koji je ulazila i kafa, činio je čak polovinu jugoslovenskog poljoprivrednog uvoza. Kafa, kakao i južno voće su bili proizvodi sa najvećom vrednošću u jugoslovenskom uvozu hrane.[21] Krajem sedamdesetih godina potrošnja kafe u Jugoslaviji na godišnjem nivou iznosila je između 55.000 i 60.000 tona, u vrednosti od oko 200.000.000 dolara.[22] Cena po toni je varirala u zavisnosti od kretanja na svetskoj berzi, ali je generalno iznosila izme-

[18] Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића* (Београд: ИНИС, 2021), 147–148.

[19] Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja*, pr. Tvrtko Jakovina (Zagreb: Profil multimedija, 2011), 276.

[20] Селинић, *Србија 1980–1986*, 145–147; Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983*, 112–114.

[21] A. Kolega i D. Wolf, „Jugoslavenski izvoz i uvoz poljoprivrednih proizvoda 1971–1985", u *Ekonomika poljoprivrede* 34, br. 11–12 (1987): 568–572.

[22] Oko 765.000.000 dolara u današnjoj vrednosti kada se uskladi u odnosu na inflaciju.

đu 2500 i 4000 dolara, mada je umela da bude i nešto viša.[23] Glavne vrste kafe iz uvoza bile su arabika i robusta.

Nestašice kafe u Jugoslaviji počinju krajem sedamdesetih godina, a razloga je bilo više. Kafa se do tada u Jugoslaviju uvozila po režimu robnog kontingenta koji je utvrđivalo Savezno izvršno veće. Nosilac robnog kontingenta za uvoz kafe do kraja 1978. godine bila je Savezna direkcija za rezerve prehrambenih proizvoda. Pored ove direkcije, postojalo je i Opšte udruženje poljoprivrede i prehrambene industrije Jugoslavije, u okviru kojeg je radila Komisija za kafu. Na godišnjem nivou pravljeni su planovi potrošnje i uvoza, a cenu kafe određivao je Savezni zavod za cene. Devizna sredstva za uvoz kafe do kraja 1978. godine obezbeđivana su iz centralnog deviznog fonda, a uvoz kafe nije bio uslovljen izvozom domaće robe.[24] Do kraja 1978. praksa je bila da se kafa uvozi u nekoliko velikih kontingenata, koji su iznosili od nekoliko hiljada do nekoliko desetina hiljada tona. Savezne institucije vodile su računa da se kafa nabavlja periodično, kada je potražnja na svetskom tržištu bila relativno mala, a cene niže nego obično. Na taj način štedele su se vredne devize potrebne u drugim sektorima jugoslovenske privrede.

Ovaj sistem napušten je krajem 1978. godine, kada su na snagu stupili novi sistemski spoljnotrgovinski zakoni koji su doveli do decentralizacije jugoslovenskog tržišta. Ovom reformom uvoz kafe prebačen je u nadležnost republika i pokrajina, odnosno preduzeća koja su se bavila preradom kafe. Ova preduzeća preuzela su obavezu da snabdevaju svoja republička i pokrajinska tržišta, kao i da obezbede odgovarajuća devizna sredstva za kupovinu kafe. Izbor najpovoljnijeg uvoznika vršen je putem javnog nadmetanja, odnosno licitacijom.[25] U slučaju Socijalističke Republike Srbije, ovu ulogu imalo je preduzeće Centroprom – nosilac robnog kontingenta kafe u Srbiji, i najveći uvoznik kafe u republici, odgovoran i za redovno snabdevanje tržišta Beograda kafom.[26]

---

23 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezno izvršno veće (130), Fascikla 7959, Informacija o uvozu, snabdevanju tržišta i obrazovanju cena kafe, 7. 4. 1980, 4; AJ, 130, F–8264, Informacija o načinu i uslovima uvoza kafe sa predlozima mera za stvaranje uslova za stabilno snabdevanje domaćeg tržišta ovim proizvodom, 15. 1. 1982, 7.

24 AJ, 130, F–7959, Informacija o uvozu, snabdevanju tržišta i obrazovanju cena kafe, 7. 4. 1980, 3.

25 Isto.

26 CENTROPROM – Složena organizacija za promet i proizvodnju prehrambenih proizvoda, bila je prva jugoslovenska spoljnotrgovinska organizacija, osnovana 1945. godine. Krajem šezdesetih postala je najveća radna organizacija u oblasti robnog prometa u Jugoslaviji. Paralelno sa razvojem prometnog sektora, Centroprom je počeo i razvoj proizvodne delatnosti upravo sa industrijskom preradom kafe. Ubrzo je došlo do udruživanja i dalje integracije sa drugim poljoprivrednim organizacijama, čime se proširila proizvodna delatnost Centroproma. Složenu organizaciju udruženog rada (SOUR) činilo je više radnih organizacija, među kojima su najznačajnije bile CENTROPROM EXPORT-IMPORT, spoljnotrgovinska organizacija, CENTROMARKET, maloprodajni lanac i CENTROPROIZVOD, radna organizacija za proizvodnju, industrijsku preradu, pakovanje i skladištenje prehrambene robe. – „Centroprom", *Ekonomska politika*, novembar 1980, 214–215.

Neposredno nakon reforme, postojala je ideja da se nastavi sa praksom uvoza velikih kontingenata kafe. Komisija za kafu preuzela je koordinatorsku ulogu, pa je objedinjavanje uvoza i dogovaranje snabdevanja tržišta bilo u njenoj nadležnosti. U decembru 1979. godine 38 prerađivača i 22 uvoznika potpisalo je Samoupravni sporazum kojima su regulisani način, uslovi i organizacija uvoza sirove kafe, raspodela kontingenta i jedinstven nastup pri kupovini kafe na stranim tržištima. Ovaj sporazum nije poštovan, zbog čega je ova praksa napuštena. Tokom 1980. godine uvoz kafe je liberalizovan, nakon čega su jugoslovenska preduzeća samostalno nastupala na svetskom tržištu i kupovala kafu u skladu sa svojim mogućnostima i potrebama.[27]

Ekonomski uzroci nestašice kafe

Nestašica kafe u Jugoslaviji nije bila posledica deficita kafe na svetskom tržištu, već nedostatka deviza neophodnih za njen uvoz. Države proizvođači kafe bile su gotovo isključivo zemlje u razvoju. Kao i Jugoslavija, i ove države su se suočavale sa ekonomskim problemima, pa su i njima devize bile preko potrebne. To je značilo da su za robu poput kafe prihvatale isključivo stranu valutu, u ovom slučaju američki dolar, budući da se kafom trgovalo preko berze.

Kao što je već navedeno, jugoslovenska privreda bila je zavisna od uvoza sirovina i repromaterijala sa Zapada, a Jugoslavija se iz godine u godinu suočavala sa sve većim trgovinskim deficitom. Rešenje ovog problema je viđeno u povećanju proizvodnje namenjene za izvoz.[28] Uvoz industrijske opreme je vršen gotovo isključivo zaduživanjem, 90% opreme dolazilo je iz razvijenih zemalja Zapada, a njena vrednost je u periodu između 1976. i 1981. godine iznosila šesnaest milijardi dolara.[29]

---

27 AJ, Savezni sekretarijat za tržište i opšte privredne poslove (417), F–44, Informacija o aktuelnim problemima u snabdevanju domaćeg tržišta nekim važnijim proizvodima krajem 1979. godine, 26. 11. 1979, 9; AJ, 130, F–8264, Informacija o načinu i uslovima uvoza kafe sa predlozima mera za stvaranje uslova za stabilno snabdevanje domaćeg tržišta ovim proizvodom, 15. 1. 1982, 5.

28 „Морамо се почети понашати на начин да онај ко хоће да увози мора и да ствара услове за увоз, или да се удружује. На пример, увозници кафе морају потражити дугорочно решење за девизно покриће тог увоза... без дугорочне орјентације на извоз, или на удруживање, то више неће бити издрживо" – „Извоз – окосница стабилизације", *Борба*, 5. 2. 1980, 3; AJ, 417, F–322, Informacija o uslovljavanju prodaje roba i usluga za devizna sredstva plaćanja i prodaji robe za dinare deviznog porekla, septembar 1982, 3–4.

29 Sredinom šezdesetih godina, 54% jugoslovenskog izvoza odlazio je na tržište razvijenih zemalja Zapada, dok je na tržište socijalističkih zemalja odlazilo oko 34% jugoslovenskog izvoza. Početkom osamdesetih godina ovaj trend je obrnut, pa je 1981. tržište razvijenih zemalja Zapada učestvovalo sa 32% jugoslovenskog izvoza, dok je skoro 50% jugoslovenske robe bilo izvoženo na tržište socijalističkih zemalja. Problem je bio što je u istom periodu većina jugoslovenskog uvoza dolazila sa Zapada, čime je i nastajao problem trgovinskog platnog bilansa. – Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983*, 16–18.

Nestašica kafe je za Jugoslaviju bila vrlo nezgodan problem. Njena nestašica objektivno nije bila značajnija od nestašice robe poput nafte i lekova,[30] ali je ona posebno teško padala jugoslovenskim građanima. U uslovima u kojima se štedelo na svemu i na svakom koraku i u kojima je spoljna likvidnost države bila u pitanju, na kafu je trebalo godišnje potrošiti oko 200.000.000 dolara. Ovaj problem je za Jugoslaviju imao i političku komponentu, budući da su savezni sekretarijati procenjivali da nestašica kafe negativno utiče na političko raspoloženje stanovništva.[31]

Problem nedostatka deviza imao je i sistemsku komponentu. Spoljnotrgovinske organizacije koje su uvozile kafu nisu imale devizna prava, zbog čega su bile primorane da devize kupuju od drugih, pre svega proizvođačkih organizacija. Glavni problem je bio taj što su te proizvođačke organizacije pristajale da svoje devize ustupe samo uz dodatna dinarska sredstva. Ova praksa zvala se „šticevanje kursa", odnosno „šticung". To je u praksi značilo da su devize prodavane po kursu znatno višem od realnog. Razlika u kupovnom kursu dolara je bila značajna, pa su se preduzeća poput Centroproma redovno žalila da su u startu bila primorana da devize u zemlji kupuju po 25–35% višem kursu, dok je sa druge strane cena kafe bila ograničena odlukama saveznih institucija. Time je zaključivanje poslova uvoza kafe dodatno prolongirano.[32]

Na ovakve probleme oko obezbeđivanja deviza ukazivalo je i Opšte udruženje poljoprivredne i prehrambene industrije Jugoslavije. Predlagano je da se cene kafe formiraju prema uslovima tržišta.[33] Visoko devizno učešće kafe u platno-bilansnoj poziciji republika i pokrajina ukazivalo je i na potrebu temeljnog preispitivanja problematike uvoza i snabdevanja domaćeg tržišta ovim proizvodom početkom osamdesetih godina.[34]

Problem snabdevanja domaćeg tržišta kafom nakon 1978. nije bio samo u obezbeđivanju dovoljne količine deviza, već i u tome što snabdevači

---

30 „Последњих недеља новине и телевизија као да су се утркивале ко ће срцепарателъније објаснити значај кафе у нашој свакодневици и расветлити узроке њених учесталих и све израженијих несташица. Нико се, међутим, јавно није узбуђивао због несташице једне друге 'робе', која најчешће одиста и сам живот значи. То су лекови. А несташице лекова су, исто тако, последњих година све учесталије и како време одмиче све тоталније!". – Коста Константиновић, „Кафа испред лека", *Полиш̄ика*, 12. 1. 1982, 5.

31 AJ, 130, F–8321, Predlog mera i aktivnosti za otklanjanje nestašice kafe na domaćem tržištu i nepovoljnih pojava u prometu kafe, 9. 6. 1982, 2.

32 AJ, 417, F–108, Informacija o aktuelnim problemima snabdevenosti domaćeg tržišta u prvim mesecima 1980. godine, 25. 3. 1980, 5; AJ, 130, F–7885, Informacija o uzrocima u snabdevanju domaćeg tržišta kafom sa predlozima mera, 9. 9. 1979, 2.

33 „...преовлађује уверење да би убудуће требало прећи на режим слободног формирања цена овог производа... Пошто куповина кафе више није централизована то не би требало да буде случај ни с одређивањем њене малопродајне цене... Поменута је и још једна могућност: да малопродајне цене кафе, које су сада у надлежности Савезног завода за цене, прећу у надлежност република и покрајина". – „Слободне цене за кафу", *Борба*, 8. 2. 1980, 16.

34 AJ, 417, F–108, Informacija o aktuelnim problemima snabdevenosti domaćeg tržišta u prvim mesecima 1980. godine, 25. 3. 1980, 40.

nisu na vreme preduzimali potrebne mere da obezbede kontinuitet u snabdevanju.[35] Između 1979. i 1981. godine snabdevenost tržišta kafom se osetnije pogoršala. Uprkos potpisanim samoupravnim sporazumima, uvoznici kafe nisu nastupali jedinstveno i organizovano na svetskom tržištu, zbog čega kafa nije nabavljana po najpovoljnijim cenama. Nedovoljno organizovan sistem uvoza kafe u pojedinačnim republikama i pokrajinama doveo je do situacije da se nestašica ovog proizvoda pojavljivala čas u jednoj, čas u drugoj republici, stvarajući psihozu nestašice i dovodeći do povećane kupovine od strane stanovništva.[36]

Dok se kafa uvozila na saveznom nivou pod kontrolom Savezne direkcije za rezerve prehrambenih proizvoda, postojao je sistem raspodele na republike i pokrajine. Raspodela kontingenata kafe vršila se na osnovu prometa ostvarenog preko maloprodajne trgovinske mreže iz ranijih godina, nakon čega su se pojedinačni kontingenti delili između pržionica.[37] To se, naravno, menja sa decentralizacijom sistema uvoza 1979. godine. Nedovoljna organizovanost tržišta doprinela je da se tržište zatvara i parceliše. Preduzeća su snabdevala prvenstveno „svoje" tržište deficitarnim robama, prodaja je uslovljavana kontraisporukama i deviznim participacijama, čime je urušavano jedinstveno jugoslovensko tržište.[38] Na taj način je i relativan uspeh pojedinih prerađivača kafe da na vreme obezbede dovoljne količine kafe za svoje tržište bio kratkotrajan, jer je kafa relativno brzo nestajala usled kupovine od strane građana iz susednih republika.[39]

Postojao je još jedan problem sa procesom kupovine deviza. Radilo se o vezivanju uvoza kafe sa prethodnim izvozom domaće robe. Pojedinačne republike i pokrajine različito su regulisale vezivanje uvoza za izvoz jugoslovenske robe. U zavisnosti od republike i pokrajine, kafa je tretirana ili kao roba široke potrošnje ili kao repromaterijal. Neke republike i pokrajine, poput Hrvatske i Slovenije, kafi su davale status repromaterijala i vezivale uvoz kafe sa izvozom domaće robe u visini od 30% vrednosti uvoza. S druge strane, u Makedoniji je uvoz kafe bio uslovljen sa 100% vrednosti izvoza, dok je

---

35 AJ, 417, F–106, Informacija o snabdevenosti tržišta poljoprivredno-prehrambenim proizvodima na početku 1980. godine sa predlogom materijalnog bilansa za ekonomsku 1979/80. godinu, 28. 1. 1980, 29–32.

36 AJ, 417, F–242, Informacija o aktuelnim problemima u snabdevanju domaćeg tržišta nekim važnijim proizvodima široke potrošnje, 26. 2. 1982, 16–17.

37 Raspodela kafe iz uvoza u 1978. godini na republike i pokrajine izvršena je na osnovu procentualnog učešća u prodaji kafe na malo u 1977. godini. U procentima: Hrvatska 26,20%, Srbija 23,55%, Bosna i Hercegovina 17,10%, Slovenija 15,10%, Vojvodina 8,95%, Crna Gora 4%, Makedonija i Kosovo po 2,55%. – AJ, 417, F–45, Odgovor na delegatsko pitanje Dušana Rakovca, člana Odbora za društveno-ekonomske odnose Skupštine SFRJ, 20. 2. 1979, 2–3.

38 AJ, 417, F–322, Odgovor Saveznog izvršnog veća na delegatsko pitanje, 29. 12. 1982, 2.

39 Sredinom 1980. Zenica je bila među najbolje snabdevenim gradovima svim deficitarnim robama, pa i kafom, što nije dugo trajalo budući da su građani iz cele zemlje ispraznili sve robne zalihe u ovom gradu. – „За несташицу криве комшије", *Борба*, 25. 8. 1980, 5.

u ostalim republikama i pokrajinama kafa imala tretman robe široke potrošnje i njen uvoz je bio vezan za 50% izvoza domaće robe.[40]

Slika br. 1 – „Kafederacija" (Izvor: Predrag Koraksić, „Corax", *Ekonomska politika*, br. 1470, 2. 6. 1980, 7)

Tretman kafe kao repromaterijala podrazumevao je manji procenat zavisnosti od izvoza, a pravdao se objašnjenjem da se sirova kafa nije mogla neposredno konzumirati, da je za njeno konzumiranje bilo potrebno prethodno je preraditi, izvršiti niz tehničko-tehnoloških postupaka i pripremiti je za upotrebu. Pravilnik o životnim namirnicama je sirovu kafu tretirao kao industrijsku sirovinu, a da bi se od nje dobio kvalitetan finalni proizvod bili su potrebni visokorazvijeni industrijski uslovi.[41]

Još jedan od sistemskih problema koji je uticao na pojavu nestašica bila je i sporost birokratije. Budući da je kafa bila berzanski proizvod, njena cena je varirala na svetskoj berzi. Jugoslovenske institucije nikada nisu pro-

40 AJ, 130, F–7885, Informacija o uzrocima poremećaja u snabdevanju domaćeg tržišta kafom sa predlozima mera, 9. 11. 1979, 2; AJ, 417, F–44, Informacija o aktuelnim problemima u snabdevanju domaćeg tržišta nekim važnijim proizvodima krajem 1979. godine, 26. 11. 1979, 9–10.

41 AJ, 417, F–3, Zaključci sa sastanka Izvršnog odbora Grupacije prerađivača kafe, kavovina, čajeva, začina, praškastih proizvoda i koncentrovanih supa Jugoslavije, 9. 11. 1978, 2–3.

našle adekvatno rešenje za blagovremeno prilagođavanje domaćih cena sa promenama na svetskom tržištu kafe. Za donošenje odluka i rešenja bilo je potrebno dosta vremena, pa se često dešavalo da bi određene intervencije bile zakasnele i nedelotvorne. Suština problema bila je u disparitetu nabavnih cena kafe sa diktiranim maloprodajnim cenama. Ovaj problem nastajao je kao klasičan problem socijalističke privrede u kojoj su cene bile određivane ne u odnosu na tržište i realne troškove proizvodnje, već u skladu sa političkim odlukama u cilju kontrole životnog standarda građana. Nekada je ta nabavna cena kafe bila veća od propisane i do 30%.[42]

Tome treba dodati i komplikovan sistem određivanja cena kafe. Do kraja 1980. godine prodajnu cenu sirove kafe iz uvoza određivalo je Savezno izvršno veće, a prodajne cene sirove kafe po vrstama Savezni zavod za cene. Međutim, cene sirove, pržene i mlevene kafe u prometu na veliko i malo obrazovale su se prema republičkim i pokrajinskim propisima, ali u granicama koje je određivao Savezni zavod za cene.[43] Na ovom primeru se takođe vide problemi privredne decentralizacije i nerešenih pitanja nadležnosti republika i Federacije, čime je proces uvoza dodatno komplikovan.

Povremeno je dolazilo i do neverovatnih situacija da su se u jugoslovenskim lukama na Jadranu nalazile desetine hiljada tona uvezene sirove kafe koju nijedna pržionica nije htela da otkupi. Razlog je bio taj što je nabavna cena te kafe bila veća od propisane prodajne cene na jugoslovenskom tržištu i to bez ostalih troškova koje su pržionice morale da pokriju poput transporta, prerade, pakovanja i plasiranja robe u prodaju.[44] Maloprodajne cene bile su preniske i neisplative za pržionice.[45] To je bio uzrok bizarnih situacija da na tržištu širom Jugoslavije nije bilo kafe, da pržionice nisu imale dovoljne količine kafe za normalan rad, a da je u lukama stajalo desetine hiljada tona kafe spremne za carinjenje. Na taj način prekidan je kontinuitet u snabdevanju i veštački je stvarana nestašica.[46]

---

42 Ovu pojavu najbolje opisuje primer iz 1979. godine, kada je cena kafe na svetskoj berzi zabeležila značajan rast tokom godine. Razlika u ceni između prvog i poslednjeg jugoslovenskog kontingenta kafe iznosila je 1200 dolara po toni, skok od čak 38%. Iako je među saveznim institucijama prethodno dogovoreno da se u slučajevima značajnijih skokova vrednosti kafe primeni elastična politika poreza na promet i tako ublaži rast cene za potrošače, to je u praksi ostvarivano uz velika kašnjenja, što je uticalo i na skok cena kafe i na nestašice. – AJ, 417, F–44, Informacija o aktuelnim problemima u snabdevanju domaćeg tržišta nekim važnijim proizvodima, sa predlozima mera, 1979, 7–9.

43 AJ, 130, F–8264, Informacija o načinu i uslovima uvoza kafe sa predlozima mera za stvaranje uslova za stabilno snabdevanje domaćeg tržišta ovim proizvodom, 15. 1. 1982, 3.

44 Početkom 1979. godine u Jugoslaviju je uvezen kontingent od 18.000 tona kafe, ali su prerađivači izračunali da gubici na ovom kontingentu u startu iznose oko 70.000.000 dinara, zbog čega nijedna pržionica nije podnela zahtev za carinjenje, već su kafu stavili u carinske magacine. – AJ, 417, F–43, Savezni sekretarijat za tržište i opšte privredne poslove Predsedniku Saveznog izvršnog veća, 9. 3. 1979.

45 „Кафа чекала цену", *Борба*, 31. 6. 1980, 14.

46 AJ, 417, F–44, Informacija o aktuelnim problemima u snabdevanju domaćeg tržišta nekim važnijim proizvodima krajem 1979. godine, 26. 11. 1979, 10; „Казне за вештачку несташицу кафе", *Борба*, 22. 6. 1979.

Uzroci nestašice kafe nisu bili isključivo ekonomski, već i logistički. Zbog svoje prirode, kafa se uzgajala u specifičnom geografskom području. Početkom osamdesetih godina najveći svetski proizvođači kafe bili su Brazil i Kolumbija.[47] Jugoslavija je kafu uvozila iz Južne i Centralne Amerike, Afrike i Azije. Najveće količine nabavljane su iz Brazila, Kolumbije i Etiopije, mada se broj zemalja konstantno uvećavao, tako da je početkom osamdesetih godina kafa uvožena iz preko 25 država.[48] To je u praksi značilo da su veliki uvozni kontingenti kafe bili sačinjeni od više manjih kontingenata, uvezenih iz većeg broja zemalja, različite vrste, cene i kvaliteta.[49] Kafi je bilo potrebno više od 75 dana da iz prekomorskih zemalja stigne u jugoslovenske luke.[50] Isporuke kafe kasnile su i zbog neodgovornog ponašanja jugoslovenskih preduzeća, kao što su neregulisana dugovanja za prethodno uvezene kontingente.[51]

Neredovno snabdevanje jugoslovenskog tržišta i povremene nestašice kafe vremenom su stvorile „potrošačku psihozu nestašice". Usled nedovoljne snabdevenosti tržišta, potražnja je osetno povećana, pa je kafa kupovana ne samo za potrebe potrošnje već i radi stvaranja kućnih zaliha. Dugi redovi ispred prodavnica u „naciji kafopija"[52] postali su česta pojava širom gradova Jugoslavije. S druge strane, sve češće nestašice kafe na jugoslovenskom tržištu povećavale su individualnu kupovinu u inostranstvu i u velikoj meri su povećale privatnu trgovinu kafom.[53] Česti poremećaji u snabdevanju tržišta doveli

47 https://ourworldindata.org/grapher/coffee-bean-production?tab=table&time=1978..1984 (datum pristupa 14. 10. 2024)

48 Među njima su i Bolivija, Ekvador, Panama, Kostarika, Honduras, El Salvador, Gvatemala, Meksiko, Kuba, Kamerun, Centralnoafričko Carstvo, Angola, Uganda, Ruanda, Kenija, Tanzanija, Madagaskar i Indija.

49 Krajem 1978. godine veći broj jugoslovenskih prehrambenih preduzeća i spoljnotrgovinskih organizacija potpisao je Samoupravni sporazum o zajedničkom organizovanju uvoza 12.000 tona sirove kafe. Na ovaj način uvoznici su pokušali da nastave uvoz kafe u vidu velikih kontingenata sa povoljnijim cenama. Tih 12.000 tona kafe bilo je uvezeno iz čak 13 zemalja Azije, Afrike i Južne Amerike, a u priloženoj dokumentaciji se primećuje raznolikost vrsta, količina i cena kafe, kao i raznovrsnost jugoslovenskih preduzeća koja su ovaj posao imala da realizuju. – AJ, 417, F–41, Samoupravni sporazum o zajedničkom organizovanju uvoza 12.000 tona sirove kafe, o raspodeli kontingenta, o načinu, uslovima i organizaciji uvoza i jedinstvenom nastupu pri kupovini na stranim tržištima, 23. 11. 1978.

50 AJ, 417, F–2, Savezni sekretarijat za tržište i opšte privredne poslove Generalnom sekretaru SIV-a, 24. 8. 1978.

51 Ovo je bio slučaj prilikom dogovaranja uvoza iz Brazila tokom 1982. godine. Sa Brazilskim institutom za kafu bila je dogovorena kupovina 10.000 tona kafe, ali samo pod uslovom da akreditiv za nove isporuke kafe bude potvrđen od jedne prvoklasne američke ili evropske banke. Razlog je bio taj što jugoslovenske firme nisu bile izmirile svoje prethodne obaveze prilikom kupovine kafe u Brazilu. – AJ, 417, F–242, Informacija o merama intervencije na tržištu robama iz interventnog uvoza i saveznih robnih rezervi u 1982. godini, 7. 9. 1982, 6.

52 „Шта нам је сметало", *Борба*, 30. и 31. децембар 1978, 4.

53 AJ, 417, F–107, Informacija o snabdevenosti tržišta poljoprivredno-prehrambenim proizvodima u 1980. godini, sa predlogom materijalnih bilansa za ekonomsku 1980/81. godinu i ocenom snabdevenosti u 1981. godini, 15. 12. 1980, 33; AJ, 417, F–185, Informacija o snabdevenosti tržišta poljoprivredno-prehrambenim proizvodima u 1981. godini, sa pre-

su do toga da kafa postane predmet preprodaje na „crnoj berzi", gde je njena vrednost dostizala cenu između 800 i 1200 din/kg.[54] Preprodaja je bila zakonom zabranjena, ali je tokom celog perioda bila praktikovana na crnom tržištu.

Šverc kafe bio je široko rasprostranjena pojava, koja je bila veliki problem za carinske organe i graničare.[55] Kafa se najviše švercovala iz Zapadne Nemačke i Austrije, gde je živeo veliki broj jugoslovenskih građana na privremenom radu, kao i iz Italije. Šverc kafe iz Trsta bio je posebno rasprostranjena pojava, budući da je Trst bio najpopularnija inostrana destinacija Jugoslovena za šoping.[56] Jugoslovenski građani su svakodnevno odlazili u Trst kako bi nabavili najrazličitiju robu. U vreme ekonomske krize osamdesetih godina kafa je švercovana u velikim količinama iz Trsta.[57]

Slika br. 2 – Red za kafu u Knez Mihailovoj ulici u Beogradu, 1979.
(Fotografija Dejana Golubovića, izvor: https://www.facebook.com/crnobeli.beograd/posts/3775429089180029 , datum pristupa 10. 10. 2024)

dlogom materijalnih bilansa za ek. 1981/82. godinu i ocenom snabdevenosti u 1982. godini, decembar 1981, 35.

54 AJ, 417, F–242, Informacija o aktuelnim problemima u snabdevanju domaćeg tržišta nekim važnijim proizvodima široke potrošnje, 26. 2. 1982, 16–17; „Куће залихе", *Борба*, 6. 2. 1979, 2; „Кафу једе страх од несташице", *Борба*, 14. 12. 1979, 9.

55 „Почели су да цветају шверц, црна берза и разноразне шпекулације", („Девизе и цене основни проблем", *Борба*, 10. 7. 1980, 4; „Несаломиви накупци", *Борба*, 20. 7. 1980, 7; „Интервенција", *Борба*, 4. 8. 1980, 2.)

56 O mestu Trsta kao najznačajnijeg grada za podmirivanje jugoslovenskih konzumerističkih potreba videti više u: Петар Драгишић, „Како је Трст постао 'наш'. Југословенска конзумеристичка пракса у Трсту шездесетих и седамдесетих година", у *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје* (Београд: ИНИС, 2019), 231–239.

57 Maja Mikula, „Highway of Desire. Cross-Border Shopping in Former Yugoslavia, 1960s-1980s", in *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, eds. Hannes Grandits and Karin Taylor (Budapest; New York: Central European University Press, 2010), 218; 231; „Летовање уз шверц", *Борба*, 13. 10. 1983, 5.

Snabdevenost tržišta kafom u Jugoslaviji bila je najlošija tokom 1982. godine, kada je država bila u najgoroj fazi ekonomske krize.[58] Očigledan neuspeh decentralizovanog uvoza kafe doveo je do preispitivanja sistema i predloga da se ponovo uspostavi stari sistem uvoza. Savezne institucije su u više navrata predlagale objedinjavanje uvoza kafe preko Savezne direkcije za rezerve prehrambenih proizvoda. Međutim, čak i u vreme najveće nestašice, Federacija je dolazila u sukob sa pojedinim republikama i pokrajinama, jer se one nisu slagale sa predlogom da se uvoz kafe vrati u nadležnost saveznih organa.[59] Sistemski problemi u snabdevanju tržišta kafom nastavili su se i narednih godina, zbog čega se i u godinama koje su usledile govorilo o vraćanju na savezni režim uvoza kafe.[60] Do toga, međutim, nije došlo. Decentralizovani sistem se održao, a Jugoslaviju su periodično pogađale nestašice kafe sve do kraja decenije i ekonomskih reformi Ante Markovića.

Zaključak

Nestašica kafe u Jugoslaviji bila je pre svega posledica ekonomske krize u kojoj se zemlja našla početkom osamdesetih godina. Ekonomska kriza bila je rezultat objektivnih privrednih problema sa kojima su se u ovom periodu suočavale i druge zemlje u razvoju, ali i sistemskih političkih i ekonomskih promašaja iz ranijih godina. Skok cene nafte, ubrzano zaduživanje, sve veći trgovinski deficit prema zemljama Zapada i velika zavisnost jugoslovenske privrede od uvoza repromaterijala i sirovina doveli su Jugoslaviju na ivicu bankrota početkom osamdesetih godina. To su bili osnovni uzroci zbog kojih je kafa, kao roba široke potrošnje, ipak bila sekundarna u poređenju sa naftom, repromaterijalima i sirovinama od kojih je zavisilo funkcionisanje jugoslovenske industrije.

---

58 „Ako se zna da je za ravnomerno snabdevanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta potrebno uvesti prosečno mesečno 4.706 tona kafe, onda je svaki komentar o snabdevenosti tržišta ovim proizvodom u prva tri meseca suvišan, jer uvezena količina (4.639 tona) nije obezbeđivala ni jednomesečne potrebe". – AJ, 417, F–242, Informacija o stanju snabdevenosti tržišta kafom u prvim mesecima 1982. godine i izgledima za snabdevanje u narednom periodu, 9. 4. 1982, 2.

59 AJ, 417, F–185, Informacija o snabdevenosti tržišta poljoprivredno-prehrambenim proizvodima u 1981. godini, sa predlogom materijalnih bilansa za ek. 1981/82. godinu i oceном snabdevenosti u 1982. godini, decembar 1981, 35–36; AJ, 130, F–8264, Informacija o načinu i uslovima uvoza kafe sa predlozima mera za stvaranje uslova za stabilno snabdevanje domaćeg tržišta ovim proizvodom, 15. 1. 1982, 9.

60 „Uvoz kafe se neorganizovano vrši od strane organizacija udruženog rada koje istu prerađuju i plasiraju na domaće tržište uz stalan i osetan porast... Uvoz kafe je na režimu dozvole i nosioci uvoza su isključivo pržionice, koje imaju monopolistički položaj u zemlji... Neophodno je razmotriti mogućnost objedinjenog uvoza kafe preko Savezne direkcije za robne rezerve pri čemu se može obezbediti stabilnije kretanje cena u zemlji, a pri uvozu ostvariti znatne devizne uštede." – AJ, 417, F–618, Izveštaj o snabdevenosti domaćeg tržišta u 1986. godini sa predlogom zaključnih razmatranja, 3. 6. 1986, 4–5.

S druge strane, u duhu dalje decentralizacije i samoupravljanja, jugoslovenska država i privreda su se sve više parcelisali. Novi sistemski spoljnotrgovinski zakoni davali su sve veća ovlašćenja republikama u najgorem mogućem trenutku, neposredno pred krizu. Novi decentralizovani privredni sistem, zamišljen kao trijumf zakonodavstva iz prethodnih decenija, pretvorio se u noćnu moru za samo nekoliko godina. Jugoslovenska preduzeća koja su preuzela obavezu uvoza i prerade kafe suočila su se sa različitim problemima i komplikacijama, baš na početku ekonomske krize. Osnovno sredstvo uvoza, američki dolar, bio je deficitaran i potreban u značajnijim sektorima privrede. Devize su, uz razne malverzacije, kupovane na lokalnim deviznim tržištima, zbog čega su plaćane po nerealno visokim kursevima. To je za posledicu imalo i prestanak rada jugoslovenskog deviznog tržišta. Već dovoljno komplikovan sistem dodatno su zakomplikovala razna uslovljavanja, poput vezivanja uvoza kafe za izvoz domaće robe. Kafa čak nije imala ni jedinstven tretman u državi, pa je negde imala status robe široke potrošnje, a negde repromaterijala. Komplikacije u vezi sa pitanjima nadležnosti cena bile su još jedan problem koji je dodatno otežavao snabdevanje tržišta kafom. Višegodišnje nestašice su dovele do potrošačke histerije, koja se manifestovala praznim rafovima, stvaranjem zaliha, crnom berzom, preprodajom i švercom. Nestašica kafe negativno se odražavala i na političko raspoloženje stanovništva, budući da su građani ovaj problem doživljavali kao nesposobnost države da obezbedi najosnovniju svakodnevnu robu. Periodične nestašice kafe nastavile su se do kraja decenije.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 417, Savezni sekretarijat za tržište i opšte privredne poslove.

Objavljeni izvori

- Planinc, Milka. *Čisti računi željezne lady. Sjećanja.* Priredio i uvodnu studiju napisao Tvrtko Jakovina. Zagreb: Profil multimedija, 2011.

Izvori sa interneta

- https://ourworldindata.org/grapher/coffee-bean-production?tab=table&time=1978..1984 (datum pristupa 14. 10. 2024)
- https://www.facebook.com/crnobeli.beograd/posts/3775429089180029 (datum pristupa 10. 10. 2024)

Štampa i periodika

- *Politika*, 1982. (Cyrillic)
- *Borba*, 1978–1983. (Cyrillic)
- *Međunarodna politika*
- *Ekonomska politika*

Literatura

- Adamović, Ljubiša S, Džon R. Lempi and Rasel O. Priket. *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata.* Beograd: NIP „Radnička štampa", 1990.
- Cemović, Momčilo. *Zašto, kako i koliko smo se zadužili. Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom.* Beograd: Institut za unapređenje robnog prometa, 1985.
- Dobrivojević Ivana. „Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965" *Prispevki za novejšo zgodovino* LVI, 1 (2016): 145–160.
- Dobrivojević, Ivana. „Snabdevanje i standard u FNRJ 1945–1955". *Historijska traganja*, br. 9 (2012): 65–86.
- Dragišić, Petar. „Kako je Trst postao 'naš'. Jugoslovenska konzumeristička praksa u Trstu šezdesetih i sedamdesetih godina". U *Tradicija i transformacija. Transnacionalna iskustva jugoslovenske istorije*, 227–241. Beograd: INIS, 2019. (Cyrillic)
- Dyker, David A. *Yugoslavia, Socialism, Development and Debt.* London and New York: Routledge, 2011.
- Fotić, Aleksandar. „(Ne)sporno uživanje: pojava kafe i duvana". U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priredio Aleksandar Fotić, 261–301. Beograd: Clio, 2003. (Cyrillic)
- Gligorov, Vladimir. „Pogrešni politički odgovori na privrednu krizu". *JUGOSLAVIJA: Poglavlje 1980–1991*, 377–407, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021.
- Horvat, Branko. *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike.* Zagreb–Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984.
- Jurković, Lidija. „Devizne doznake jugoslovenskih građana na radu u inostranstvu 1974–1988". *Jugoslovenski pregled*, godina XXXIII, sveska br. 4 (1989): 145–148.
- Kolega, A. i Wolf, D. „Jugoslavenski izvoz i uvoz poljoprivrednih proizvoda 1971–1985". U *Ekonomika poljoprivrede* 34, br. 11–12 (1987): 568–572.
- Mikula, Maja. „Highway of Desire. Cross-Border Shopping in Former Yugoslavia, 1960s-1980s". In *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, edited by Hannes Grandits and Karin Taylor, 211–238. Budapest – New York: Central European University Press, 2010.
- Patterson, Patrick H. *Boguht and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia.* Ithaca and London: Cornell University Press, 2011.
- Radonjić, Nemanja. „(Dis)unity in Eating, Brotherhood in Drinking? American Travel Writers' Perceptions of Yugoslav Socialist Cuisine". In *Bortherhood and Unity at the Kitchen Table: Food in Socialist Yugoslavia*, edited by Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović and Radina Vučetić, 175–196. Zagreb: Srednja Europa, 2020.
- Selinić, Slobodan. *Beograd 1960–1970: snabdevanje i ishrana.* Beograd: INIS, 2005. (Cyrillic)
- Selinić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad 1980–1983. Spoljni dug i unutrašnja kriza.* Beograd: INIS, 2024. (Cyrillic)
- Selinić, Slobodan. *Srbija 1980–1986. Politička istorija od Tita do Miloševića.* Beograd: INIS, 2021. (Cyrillic)
- Simon, György. *An Economic History of Socialist Yugoslavia*. SSRN eLibrary Collection: Rochester, NY, 2012.

- Stojanovic, Radmila. *The Functioning of the Yugoslav Economy*. New York: M. E. Sharpe, 1982.
- Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995.

Summary

Đorđe Lalić

Coffee Shortage in Socialist Yugoslavia During the Economic Crisis: Economic and Systemic Causes

Abstract: This paper analyzes the coffee shortage that hit socialist Yugoslavia during the economic crisis of the 1980s. It focuses on the economic and systemic causes that led to the shortage of this very popular commodity in socialist Yugoslavia, such as the lack of foreign currency, changes of the import system, tying the import of coffee to the export of domestic goods, parcelization of the Yugoslav market, the unregulated question of price jurisdiction, as well as logistical complications of imports from dozens of countries. The paper also briefly reviews the social consequences that were created by those shortages, such as consumer hysteria, hoarding, the black market, reselling and smuggling.

Keywords: coffee, shortage, socialist Yugoslavia, foreign currency, economic crisis, import, provision

Coffee shortage in Yugoslavia was primarily a consequence of the economic crisis in which the country found itself at the beginning of 1980s. The economic crisis resulted not only from the common economic problems faced by other developing countries during this period, but also from systemic political and economic failures inherited from earlier years. The sudden growth of oil prices, large debt, growing trade deficit with Western countries, and pronounced dependence of the Yugoslav economy on imported raw materials brought Yugoslavia to the brink of bankruptcy in the early 1980s. These were the main reasons why coffee, as a commodity of mass consumption, was less important in comparison with oil and raw materials on which Yugoslav industry depended.

On the other hand, as Yugoslavia pursued further decentralization and self-management, its state and economy grew increasingly fragmented. The new systemic foreign trade laws transferred greater authority to the republics at the worst possible moment, right before the crisis. The new decentralized economic system, conceived as a triumph of legislation from previous decades, turned into a nightmare in just a few short years. Yugoslav companies tasked with importing and processing coffee were facing various

problems and complications, right at the beginning of the economic crisis. The basic means of import, the US dollar, was in short supply and was needed in more important sectors of the economy. Because foreign currency was bought on local exchange markets, frequently involving fraud, it was paid for at unrealistically high exchange rates. The already complicated system was complicated further more by various conditions, such as linking the coffee import with the export of domestic goods. Coffee did not even have a uniform status in the country: in some places it was treated as a consumer good, while elsewhere it was regarded as a raw material. Complications related to price jurisdiction issues were another problem that further hampered the supply of coffee to the market. Years of shortages led the "nation of coffee drinkers" to consumer hysteria, which manifested itself in empty store shelves, stockpiling, the black market, reselling and smuggling.

UDK: 364.4-053.2(497.1)"1918/1941"
94(497.1)"1918/1941"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.kos.393-414

Tamara KOSIJER
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
tamara25996@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6902-4170

Prilog proučavanju zaštite dece u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941

Apstrakt: U radu je dat prikaz jednog značajnog segmenta društvene istorije i socijalne politike jugoslovenske kraljevine u međuratnom periodu – zaštite dece. Istraživanje je prvenstveno fokusirano na socijalnu zaštitu dece do njihove navršene 18. godine života. Pažnja je posvećena analizi načina na koji su državne institucije sprovodile brigu o deci, a kako je to činila privatna inicijativa, kao i prvom jedinstvenom Zakonu o zaštiti dece i mladeži na jugoslovenskoj teritoriji. Namera nam je bila da ispratimo kako je pitanje zaštite dece sazrevalo tokom vremena i koji su faktori najzaslužniji za njegov razvoj. Rad se temelji na arhivskoj građi, odgovarajućoj relevantnoj literaturi i međuratnoj štampi.

Ključne reči: zaštita dece, Kraljevina Jugoslavija, Odeljenje za zaštitu dece i mladeži, Zakon o zaštiti dece i mladeži, privatna inicijativa

Zaštita dece između dva svetska rata na prostoru Kraljevine Jugoslavije je tema koja nije u dovoljnoj meri zastupljena u istoriografiji, te je neophodno posvetiti joj veću istraživačku pažnju, kao i uopšte kada govorimo o socijalnoj politici. Dosad je to učinilo nekoliko autora (Vesna Đikanović, Ljubomir Petrović, Mari Žanin Čalić, Slobodan Vidaković, Dušan Lakićević i dr., u aspektima iseljeništva, invalida, socijalne istorije Srbije, o socijalnim problemima i uopšte o socijalnoj politici). Dobro polazište za istraživanje teme zaštite dece omogućavaju knjige savremenika događaja i sociologa međuratnog perioda Slobodana Vidakovića, kao i monografija istoričarke Sonje Dujmović *Pod državnim okriljem, Istorija detinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941.* na čijim stranicama se mogu naći i podaci o sprovođenju zaštite dece na nivou države. Cilj ovog rada jeste pokušaj skretanja pažnje na ovaj značajan segment socijalne politike i odgovaranja na pitanje da li je država na pravi način uspela da se izbori sa ovim problemom. Arhivska građa Ministarstva socijalne politike koje je u svojoj nadležnosti imalo Odeljenje za zaštitu dece i mladeži je u velikoj meri stradala tokom Drugog svetskog rata, a sačuvan je

samo neznatni deo. U radu je korišćen fond Oblasne zaštite djece i mladeži, koji se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine,[1] budući da se veliki broj dokumenata odnosi na odluke koje su donošene na prostoru čitave Kraljevine. Takođe, drugi fondovi Arhiva Jugoslavije Dvor Kraljevine Jugoslavije, Ministarstvo pravde, Ministarstvo prosvete, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije pružaju mogućnost da se priča upotpuni.

U periodu pre Prvog svetskog rata zaštita dece na jugoslovenskom prostoru je u najvećoj meri bila odraz akcija dobrotvornih društava i bogatih pojedinaca. Postojali su nemar i nerazumevanje važnosti dečjeg pitanja.[2] Do ujedinjenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, države koje će postati njen sastavni deo nisu dovoljnu pažnju posvećivale socijalnoj politici, pa samim tim ni zaštiti dece.[3] U Kraljevini Srbiji napuštenom decom su se bavile opštine i privatna društva koja su u tom periodu počela da se formiraju. Međutim, organizacija nije bila sprovedena na državnom nivou, nije postojalo ministarstvo niti odeljenje pri nekom ministarstvu koje bi se isključivo bavilo socijalnim pitanjem, a naročito zaštitom dece.[4] Crna Gora je 1907. godine dobila Zakon o narodnim školama, koje su obuhvatile i dečja zabavišta. Međutim, 1910. godine u Crnoj Gori je postojalo samo jedno dečje zabavište, na Cetinju. Dalje razvijanje su zaustavili balkanski ratovi.[5] Austrougarska je uspostavila osnovne zdravstvene, prosvetne i socijalne mere dečje zaštite, što je bila dobra osnova za sistematsko državno delovanje za razliku od krajeva koji su bili pod osmanskom vlašću.[6]

Prvi svetski rat je nakon višegodišnjih razaranja i stradanja doneo brojne socijalne probleme, ostavljajući veliki broj dece bez roditelja. Procenjivalo se da je oko pola miliona dece u novostvorenoj jugoslovenskoj državi potpalo pod kategoriju ratne siročadi i nezbrinute dece[7] od gotovo pet miliona dece,[8] što je predstavljalo skoro polovinu stanovništva.[9] Ova najranjivija

---

1 U Hrvatskom državnom arhivu je sačuvan samo popis dece zbrinute od strane Oblasne zaštite.

2 Милош Поповић, „Дечји дан", *Женски покрет*, бр. 3 (март 1924): 98–99.

3 Dušan Lakićević, *Uvod u socijalnu politiku* (Beograd: Savremena administracija, 1987), 333.

4 Ministarstvo prosvete je preduzelo akciju prikupljanja i zbrinjavanja ratne siročadi nakon srpsko-turskih ratova 1876–1878.
Jasmina Milanović, „Materinsko udruženje – humani i socijalni aspekti delovanja 1904–1941", *Istorija 20. veka*, br. 2 (2018): 37.

5 „Prosveta i škola u srpstvu i slovenstvu", *Učitelj*, 1. 6. 1910, 775.

6 Sonja Dujmović, *Pod državnim okriljem. Istorija detinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941* (Sarajevo: Institut za historiju u Sarajevu, 2021), 64.

7 Милош Поповић, „Заштита деце (дечје питање)", *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*: *I књига A–З* (Загреб: Библиографски завод, 1921), 798; Обласна државна заштита деце и младежи за Банат, Бачку и Барању, „Помозимо нашу сироту и напуштену децу", *Застава*, 17. 6. 1921, 2.

8 Popis iz 1921. godine donosi sledeće podatke: od 11.984.911 stanovnika, dece je bilo 4.611.348 (popisana su deca do 16. godine i bez dela Dalmacije).

9 Слободан Видаковић, *Наши социјални проблеми* (Београд: Г. Кон, 1932), 36.

socijalna grupa podstakla je Kraljevinu da više pažnje posveti zaštiti dece i brizi za njihovo zbrinjavanje, budući da je u tim aktivnostima videla način da se oduži ratnicima koji su svoj život položili za otadžbinu.[10] Takođe, time je trebalo da se spreči da deca budu prepuštena ulici i izložena prosjačenju i kriminalnim aktivnostima kako bi došla do osnovnih sredstava za život. Ideja državnih faktora je bila i da ratnu siročad profesionalno osposobi kroz pohađanje škola i zanata, a kasnije radno angažuje.

Pored ratne siročadi, u porastu je bio i broj napuštene i socijalno zanemarene dece. Ratna uništavanja su takođe izmenila socijalne i ekonomske prilike mnogih porodica. Javio se veliki broj osiromašenih, bolesnih roditelja, kao i udovica kojima je bila neophodna pomoć za brigu o deci.[11] Međutim, u trenutku osnivanja Kraljevine nije bilo nijedne državne organizacije za zaštitu dece.[12] Stoga je država od početka apelovala na pomoć privatnih organizacija, kao i pojedinaca, pružajući podršku donekle materijalno odnosno novčano.[13] Veliku ulogu u ovim trenucima je odigralo Društvo za zaštitu jugoslovenske dece nastalo u toku rata u Vodenu 1917. godine na inicijativu doktora Miloša Popovića, kasnije prvog načelnika Odeljenja za zaštitu dece i mladeži, čiji su članovi skupljajući priloge i osnivajući pododbore brinuli o ratnoj siročadi i nezbrinutoj deci.[14] Svoj doprinos dale su i strane misije (britanska, američka, francuska i dr.), pomažući pre svega u odeći, obući, namirnicama, što država nakon rata nije mogla lako da nabavi.[15]

Veliki broj dece nalazio se bez osnovnih uslova života. Stambeno pitanje nije bilo rešeno, te je veliki broj radničkih i siromašnih porodica živeo u neadekvatnim uslovima za stanovanje. Postojala je državna inicijativa za podizanje jeftinih stanova. Međutim, Ministarstvo socijalne politike je tokom 1920-ih godina podiglo svega 200 stanova u Beogradu. Lokalne vlasti su u tome imale više uspeha, ali ni to nije bilo dovoljno.[16] Hrana je bila izuzetno skupa, a ishrana velikog broja dece nedovoljna i neodgovarajuća.[17]

Zdravstvena zaštita dece bila je otežana usled zdravstveno-higijenske neprosvećenosti velikog dela stanovništva, što je dovodilo do razbolevanja dece, te je uz dodatne zarazne i nasledne bolesti na kraju ishodilo njiho-

---

10 *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 17, 13. 3. 1919.

11 „Заштита деце код нас", *Време*, 27. 7. 1925, 4.

12 Miloš Popović, „Zaštita dece", *Nova Evropa*, 11. 3. 1922, 231.

13 Димитрије Стојановић, „О раду државне заштите деце и младежи", *Нова Европа*, 11. 3. 1922, 235.

14 Miloš Popović, „Zaštita dece", *Nova Evropa*, 11. 3. 1922, 231–232.

15 Димитрије Стојановић, „О раду државне заштите деце и младежи", *Нова Европа*, 11. 3. 1922, 235.

16 Александар Милетић, *Стамбени јакао: систем контролисане станарине у Југоисточној и Источној Средњој Европи, 1914–1930* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024), 128.

17 Љиљана Станков, „Свети посао, са пуно љубави и душе – добротворни рад Надежде Аџић у Београду и Битољу", 46, pristupljeno 16. 9. 2024, https://pefja.kg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/12/5-Љиљана-Станков.pdf.

vom smrtnošću, pogotovo kad je reč o najranijem uzrastu.[18] Uprkos naporima vlasti, mortalitet nije opadao u dovoljnoj meri da bi se politika zaštite prema deci mogla smatrati uspešnom.[19] Procenjivalo se da država godišnje ostane bez 70.000 odojčadi,[20] dok je u periodu od 1920. do 1936. godine smrt zabeležena za preko 1.150.000 odojčadi. Treba uzeti u obzir da nekršteна deca nisu bila obuhvaćena u toj statistici. Uprkos visokom mortalitetu, stopa rađanja (natalitet) u Jugoslaviji je bila vrlo visoka, što je rezultovalo da je Jugoslavija imala najviši prirodni priraštaj u Evropi 1937.[21] U krajevima koji su bili siromašniji i neobrazovaniji stopa rađanja bila je u porastu.[22]

Institucionalna zaštita dece

Tokom Prvog svetskog rata banskom naredbom je 1914. godine osnovan Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilisanih i u ratu poginulih vojnika iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu.[23] Akciju osnivanja Odbora pokrenuo je fratar Didak Buntić, koji je tokom Prvog svetskog rata podstakao i sprovodio akciju spasavanja hercegovačke dece.[24] Ovaj Odbor je imao posebnu kancelariju koja je funkcionisala kao službeni organ i deo unutrašnjeg odeljenje zemaljske vlade. Svoj rad je protezao i na Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Istru. Na početku svog delovanja najviše pažnje je posvetio zaštiti ratne siročadi. Prilozi su sakupljani od pojedinaca odnosno štedionica i novčanih zavoda, a jedan deo i preko upravnih i školskih oblasti.[25] Odbor je bio aktivan u svom radu do 1920. godine. Nakon ukidanja imovina je predata Udruženju dobrotvornih društava u Hrvatskoj i Slavoniji, koje je preuzelo brigu o deci.[26] Način organizacije Odbora bio je osnov za organizaciju zaštite dece u Kraljevini, budući da se smatralo da je Odbor imao odgovarajuću organizaciju i nadzor nad decom, koji je spajao vladu i dobrotvorne ustanove. Ideja je bila da se ovo primeni i na državnom nivou.[27]

---

18 Isto.

19 Godine 1931. 50% svih umrlih je bilo dečijeg uzrasta. Postojala je velika razlika između smrtnosti seoske i gradske dece.
Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 145–146.

20 Dragiša Cvetković, „Naša zdravstvena i socijalna politika", *Socijalni arhiv*, br. 1–2 (1937), 1.

21 Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja, žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)* (Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2022), 20–22.

22 Ivana Dobrivojević, „Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974", *Istorija 20. veka*, br. 1 (2018): 119.

23 Vlado Puljiz, „Prilike u Hercegovini i spašavanje gladne djece u Prvom svjetskom ratu", pristupljeno 28. 1. 2025. https://web.archive.org/web/20150924073258/http://www.pilar.hr/images/stories/dokumenti/fra_didak/9.pdf

24 Marinka Bakula Anđelić i Draženko Kovačević, „Živi smo", pristupljeno 28. 1. 2025. https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/fra_didak/10.pdf

25 Hrvatski državni arhiv (HDA), Zbirka Grupa 6, inv. br. 2428.

26 HDA, Zbirka Grupa 6, inv. br. 2164.

27 Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 108.

Prema zvaničnom Raspisu Kraljevine u *Službenim novinama* od 17. marta 1919. godine, zaštitom dece trebalo je da se brine u prvom redu država putem organizovanih odeljenja, ali i pomaganjem svih društava i ustanova koje se bave zaštitom dece. Na drugom mestu bile su opštine, koje je trebalo da vode računa pre svega o deci koja su se nalazila na teritoriji nadležnosti opština, a ako određena opština nije bila u mogućnosti da to sprovede, u tome joj je pomagala država. Treće mesto su zauzimala postojeća društva, koja su bila dužna da pomognu i državu i opštinu u poslovima koje one nisu mogle same da izvedu i poslednje pojedinci. Za sve ove činioce je bilo neophodno da sarađuju da bi zaštita dece bila ostvarena na adekvatan način.[28] Država je trebalo da bude nosilac socijalne politike preko određenog ministarstva, što bi obuhvatilo i zaštitu dece. Međutim, sistem dečje zaštite je bio u nadležnosti više ministarstava, što je samim tim ovo pitanje činilo još kompleksnijim.

Ministarstvo socijalne politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ustanovljeno je kraljevim ukazom 7. decembra 1918. godine. Ovaj resor omogućio je veću angažovanost države na polju socijalne zaštite.[29] Smenilo se oko 30 ministra socijalne politike (kasnije ministra socijalne politike i narodnog zdravlja) u periodu od 1918. do 1941. godine. Neki od njih su vršili ovu funkciju u više vlada. Prvi ministar socijalne politike bio je Vitomir Korać, hrvatski političar iz redova socijaldemokrata,[30] a među ministrima su se našli od radikala Ninko Perić,[31] Nikola Uzunović,[32] Marko Đuričić,[33] kao i Dragiša Cvetković (Jugoslovenska radikalna zajednica),[34] Srđan Budisavljević (Samostalna demokratska stranka),[35] Milan Grol (demokrata) i drugi.[36] Međutim, većina ministara socijalne politike nije pokazala ozbiljnog interesovanja za zaštitu dece.[37]

Ministarstvo narodnog zdravlja, dok nije 1929. godine spojeno sa Ministarstvom socijalne politike, imalo je udela u zaštiti dece u pogledu očuvanja njihovog zdravlja, borbi protiv bolesti kod dece, kao i u higijenskom prosvećivanju dece.[38] Ministarstvo prosvete, osim što je bilo nadležno za nastavu,[39] na-

---

28 *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 17, 13. 3. 1919.

29 Јасмина Миланović, *Материнско удружење 1904–1941* (Београд: Институт за савремену историју; Еволута, 2023), 22.

30 „Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje", datum pristupa 5. 12. 2024, https://hbl.lzmk.hr/clanak/korac-vitomir

31 „Пашићева изборна влада", *Политика*, 17. 12. 1922, 3.

32 „Влада Пашић – Прибићевић", *Политика*, 28. 3. 1924, 2.

33 „Реконструкција владе", *Политика*, 28. 11. 1924, 2.

34 „Г. др Милан Стојадиновић образовао је синоћ нову владу, у којој је портфељ министра војске и морнарице заузео армиски генерал г. Љубомир Марић", *Политика*, 8. 3. 1936, 1.

35 „На Бледу је образована јуче нова влада под претседништвом г. Цветковића, у којој је г. др Мачек потпредседник", *Политика,* 27. 8. 1939, 1.

36 „Њ. В. Краљ Петар II узео је јуче краљевску власт у своје руке", *Политика*, 28. 3. 1941, 1.

37 Алојзија Штебби, „Натраг", *Женски покрет*, бр. 21 (новембар 1927), 1.

38 Isto, 147–148.

39 Školovanje i vaspitanje je bilo u fokusu i privatnim udruženjima, a dalje usmeravanje ženske dece na tom polju nakon 18. godine vršilo je Udruženje univerzitetski obrazo-

stavno i vaspitno osoblje u dečijim domovima, takođe je organizovalo smeštaj dece u internate, đačka skloništa, obdaništa, đačke trpeze.[40] Bilo je povezano sa organizacijom Podmlatka Crvenog krsta[41] koji su najvećim delom činila deca školskog uzrasta. Dužnost Ministarstva je bila da pomaže ovu organizaciju,[42] a od škola je tražilo godišnje izveštaje o radu u vezi sa Podmlatkom.[43] U toku 1926–1927. godine društvo je bilo zastupljeno u preko 1500 škola i za članove imalo 200.000 đaka.[44] Deset godina kasnije taj broj je porastao i uključio 3761 školu i 402.887 đaka članova. Time se Jugoslavija našla na petom mestu u svetu po broju članova srazmerno broju stanovnika.[45] Članovi su pomagali siromašnoj deci u odeći, obući, školskom priboru, novcu i drugim neophodnim stvarima.[46] Takođe, Ministarstvo trgovine i industrije je vodilo računa o deci koja su primana na zanate, dok je Ministarstvo pravde u nadležnosti imalo omladinu koja je počinila krivična dela ili određene prestupe.[47]

Ubrzo nakon nastanka Ministarstva socijalne politike došlo je 5. februara 1919. godine i do formiranja prve državne organizacije dečje zaštite u Kraljevini, Državnog odeljenja za zaštitu dece.[48] Veliki udeo u ovome imao je doktor Miloš Popović, osnivač Društva za zaštitu jugoslovenske dece. On je bio i prvi načelnik Odeljenja.[49] Uredbom o osnivanju bio je propisan zadatak Odeljenja koji je podrazumevao pomaganje „nevoljnoj deci", pre svega ratnoj siročadi, kao i staranje o „zaštiti života, zdravlja i napretka narodnog podmlatka".[50] Razmatrano je da Odeljenje bude deo Ministarstva prosvete, a zatim Ministarstva narodnog zdravlja,[51] da bi na kraju vođenje bilo povereno potpredsedniku vlade Antonu Korošču do trenutka stupanja Odeljenja u nadležnost Ministarstva socijalne politike kao Odeljenja za zaštitu dece i mla-

vanih žena. – Tamara Kosijer, „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941", *Istorija 20. veka*, br. 2 (2021): 300.

40 Ljiljana Stankov, „Jugoslovenska unija za zaštitu dece (1933–1941)", u *Zgodovina otroštva / History of Childhood*, ur. Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 279.

41 Saradnja državne i privatne inicijative.

42 Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (66), fascikla 475, Društvo Crvenog krsta Ministarstvu prosvete, 24. 8. 1923.

43 AJ, 66–475, Opšte odeljenje Ministarstva prosvete Velikom županu za Prosvetno odeljenje, 7. 11. 1927.

44 AJ, 66–475, Podmladak Društva Crvenog krsta Ministarstvu prosvete, 13. 9. 1927.

45 AJ, 66–475, Godišnji izveštaj o radu Podmlatka Crvenog krsta u Kraljevini Jugoslaviji za školsku 1935–1936.

46 *Рад Главноī одбора Црвеноī крсша Срба, Хрваша и Словенаца. у 1926. ī.: извешшај XXXIX редовноj īодишњоj скуйшшини сазвашоj за 30. айрил и 1. мај 1927. īод. у Беоīраду* (Београд: Друштво Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца, 1927), 27.

47 Stankov, *Jugoslovenska unija za zaštitu dece (1933–1941)*, 279.

48 *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 13, 4. 3. 1919.

49 Љиљана Станков, „Свети посао, са пуно љубави и душе", 43.

50 *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 13, 4. 3. 1919.

51 Miloš Popović, „Zaštita dece", *Nova Evropa*, 11. 3. 1922, 232.

deži 1. oktobra 1919. godine.[52] Ministarstvo finansija je stavilo na raspolaganje Odeljenju kredit u iznosu od 20.000 dinara za osnivanje.[53]

Ovo odeljenje je predstavljalo novo poglavlje u procesu zaštite dece, budući da se država prvi put pravno pobrinula da pod svoje okrilje stavi svu decu za koju je smatrala da je pomoć neophodna. Središnji ured odeljenja bio je u Beogradu, a njemu su bili podređeni oblasni, okružni i mesni odbori zaštite dece. U okviru Odeljenja osnovani su oblasni odbori u centrima (istorijskih) oblasti (pokrajina)[54] – za Srbiju u Beogradu, Nišu, Skoplju i Bitolju, za Vojvodinu u Novom Sadu, za Hrvatsku, Slavoniju, Međumurje i Istru u Zagrebu, za Sloveniju u Ljubljani, za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, za Crnu Goru na Cetinju, za Dalmaciju u Splitu.[55] Ubrzo su dodati za Baranju Subotica, a za Hrvatsku, Slavoniju, Međumurje i Istru Varaždin i Osijek.[56] Predviđeno je bilo da okružni odbori budu zastupljeni u svim okružnim mestima, a u ostalim mestima mesni odbori. Svi ovi odbori određivali su svoje poverenike za razne vrste poslova, kao što je prikupljanje podataka, obilazak i nadzor, pružanje pomoći i dr., u slučaju da to ne vrše sami članovi odbora.[57]

Zadatak Odeljenja za zaštitu dece i mladeži bio je da vrši vrhovni nadzor nad radom svih državnih, samoupravnih i privatnih organa i ustanova za zaštitu dece, da podstiče i pomaže privatnu inicijativu, da osniva dečije ustanove zajedničke za celu državu, pre svega za decu nižeg uzrasta, defektnu, bolesnu i napuštenu decu i da uspostavlja vezu između njih, a zatim između domaćih i stranih državnih i privatnih organizacija i ustanova za zaštitu dece,[58] da sarađuje sa drugim ministarstvima i međunarodnim organizacijama.[59] Bilo je predviđeno da Odeljenje deci obezbedi materijalnu (hrana, obuća i odeća), novčanu i lekarsku pomoć, da vodi nadzor nad decom i popravlja njihovo stanje, da im pruži moralnu i pravnu zaštitu,[60] kao i da prikuplja, sređuje i publikuje statističke podatke dece kojima je potrebna pomoć,[61] a da ih zatim smešta u otvoreni tip zaštite – hraniteljske

---

52 М. Косић, „Заштита деце и младежи", *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*: *I књига: A-З* (Загреб: Библиографски завод, 1921), 800.

53 *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 8, 20. 2. 1919.
Godine 1919. početna godišnja plata za učitelje bila je 2400 dinara, te je ovaj iznos odvojen za osnivanje Odeljenja predstavljao oko osam godišnjih plata. – „Учитељске плате", *Застава*, 20. 11. 1919, 3.

54 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1921, kutija 3, Oblasna državna zaštita dece i mladeži za Bosnu i Hercegovinu.

55 *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 18, 15. 3. 1919.

56 *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 26, 1. 4. 1919.

57 *Službene novine Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 18, 15. 3. 1919.

58 Narodni odbor za pomoć deci formiran je 1920. godine kao središnji i savetodavni organ radi povezanosti Odeljenja, domaćih i stranih društava.

59 AJ, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije (72), kutija 9, Zakon o zaštiti dece i mladeži.

60 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1921, kutija 3, Oblasna državna zaštita dece i mladeži za Bosnu i Hercegovinu.

61 AJ, 72–9, Zakon o zaštiti dece i mladeži.

porodice (sistem porodičnog smeštaja u Štajerskoj i Kranjskoj bio je najrazvijeniji) i dečje kolonije u selima i predgrađima pod stručnim pedagoškim rukovođenjem uz medicinsku saradnju (1926. godine osnovana je prva kolonija za odojčad i malu decu u Lukovici kod Ljubljane); poluotvoreni – ustanove koje su se bavile dnevnim smeštajem dece iz materijalno i socijalno ugroženih porodica;[62] zatvoreni – dečiji domovi.[63] Kako bi u praksi sprovelo zaštitu dece, Odeljenje je osnivalo dečje domove, bolnice, ambulante, stanice, radionice i specijalne ustanove kao što su bila popravilišta[64] i dr.[65] Međutim, mreža ovih ustanova nije bila u odgovarajućoj meri razvijena (u Savskoj, Dravskoj i Vardarskoj banovini je bilo najviše dečijih ustanova, a najmanje u Vrbaskoj banovini, prema podacima iz 1936. godine).[66] Problem je predstavljalo nedovoljno stručnog osoblja i sredstava za njihovo organizovanje i rad.[67]

Troškovi Odeljenja su se podmirivali iz državnog budžeta,[68] pomoću autonomnih i samoupravnih tela (okružnih i sreskih), opštinske i mesne (gradske, varoške i seoske) pomoći, dobrotvornim prilozima i zaveštanjima.[69] U skladu sa tim, bili su priređivani razni programi gde je sakupljan dobrotvorni prilog štićenika.[70] Odeljenje i velike dečije ustanove bili su finansirani iz državnog budžeta, dok su okružne i mesne zaštite prvenstveno bile upućene na prihode iz svojih delokruga.[71] U akcijama koje su se preuzimale za decu, kao što je npr. pitanje sprečavanja gladi, saradnja je postojala i sa privatnim udruženjima.[72]

Kako bi se što više ljudi zainteresovalo za dečje pitanje, kao i radi prikupljanja dobrotvornog priloga za brigu o deci, država je ustanovila Dan ratne siročadi, kasnije nazvan Dečiji dan, koji je obeležavan tokom čitavog po-

---

62 Prema podacima za 1936. godinu u celoj Kraljevini je bilo 59 obdaništa, koja su mogla da prime oko 80 dece, ukupno oko 4700 dece, a bilo je potrebno smestiti oko 170.000 dece dok su roditelji na poslu.

63 Stankov, „Jugoslovenska unija za zaštitu dece", 279–280.

64 Popravilišta su bile ustanove namenjene za decu koja su načinila određene zakonske prekršaje.

65 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1921, kutija 3, Oblasna državna zaštita dece i mladeži za Bosnu i Hercegovinu.

66 Видаковић, *Неколико истина о социјалној заштити деце у Југославији*, 32–35.

67 Станков, „Свети посао, са пуно љубави и душе", 44–45.

68 Tokom prvih godina nakon rada (1919–1920) od državnog budžeta od oko 2.000.000.000 dinara dato je na zaštitu dece 12.700.000 dinara, što je predstavljalo nešto manje od 200. dela celokupnog budžeta. Za 1924. godinu od 10.000.000.000 dinara državnog budžeta bilo predviđeno 10.000.000 dinara, što je činilo jedan hiljaditi deo budžeta. Ako bismo imali u vidu da je za taj period sve pet puta bilo skuplje, to bi značilo da se tada za zaštitu dece davalo 25 puta manje nego što je to bilo slučaj četiri godine ranije. – Miloš Popović, „Vrednost deteta i važnost dečjeg pitanja", *Ženski pokret*, br. 4 (april 1924), 160–162.

69 ABiH, Oblasna zaštita djece i mladeži, 1921, kutija 5, Materijalno snabdevanje zaštita.

70 „Забава у корист сироте деце", *Застава*, 3. 3. 1920, 2.

71 ABiH, Oblasna zaštita djece i mladeži, 1921, kutija 5, Materijalno snabdevanje zaštita.

72 „Акција за Брачане", *Застава*, 27. 3. 1920, 3.

stojanja Kraljevine.[73] Kako bi se skrenula pažnja narodu na Dečiji dan, objavljivana su naročita izdanja, članci u novinama, razni pozivi narodu, držana su predavanja u školama, crkvama i drugim mestima, izvođene su simbolične pozorišne predstave, otvarane dečje izložbe i sprovođene razne druge aktivnosti. Deca su se kretala u povorkama brojeći i nekoliko hiljada njih. Suma novca koja bi bila sakupljena prilozima dece u školama dodeljivala se oblasnim zaštitama, a sav ostali prihod mesnim zaštitama u Fond Dečijeg dana, koji se koristio za vanrednu pomoć deci (kad se dete rodi i hranitelj ne može da ga izdržava dok mu oblasna zaštita ne propiše stalnu mesečnu potporu i kad se dete razboli ili ostane momentalno bez hranitelja i dr.).[74]

Odeljenje je pokazalo znatan entuzijazam na početku svog rada, pogotovo u pogledu zbrinjavanja ratne siročadi, o čemu svedoče podaci prikupljeni od strane Odeljenja da je do 1920. godine ukazana pomoć za 31.064 deteta bez oba roditelja, 124.781 dete bez jednog roditelja i 18.884 vanbračna deteta, ukupno 174.729. Takođe u periodu od 1918. do 1920. godine osnovano je 50 državnih domova i 98 privatnih ustanova za decu, međutim to i dalje nije bio dovoljan broj da se sva deca zbrinu.[75] Nekoliko godina kasnije Zakonom o zaštiti dece i mladeži (1922) Odeljenje je birokratizovano, a delokrug rada smanjen. Postepeno je lišavano sredstava iz državnog budžeta, da bi potom došlo do gašenja oblasnih, okružnih i mesnih ogranaka zaštite pod sve većim uticajem parole da je zaštita dece jedan oblik humanitarne akcije koja ne treba da izlazi iz okvira privatne inicijative humanitarnih društava, a država i opštine da se uključuju u granicama putem državnih subvencija.[76] U skladu sa tim je 1923. godine došlo do degradacije Odeljenja na odsek Invalidskog odeljenja u okviru Ministarstva socijalne politike,[77] da bi zatim nekoliko godina kasnije bio formiran Odsek za zaštitu majki i dece u okviru Sanitetskog odeljenja nakon spajanja Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja Uredbom o uređenju Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja (1929).[78] Novo Ministarstvo je razvilo ideju da što veći broj dece premesti iz domova u hraniteljske porodice, jer i dalje nije postojao dovoljan broj ovih ustanova za smeštaj sve dece kojoj je to bilo neophodno. Takođe, novospojeno Ministarstvo bilo je okrenuto drugim socijalnim problemima koji su često izlazili iz delokruga dečje zaštite, budući da je ekonomska kriza uticala na sve veće socijalne razlike.[79]

---

73 Počevši od 1921. godine na inicijativu Međunarodne unije za pomoć deci. – Ana Cergol Paradiž, „V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji", u Zgodovina otroštva / History of Childhood, ur. Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 271.

74 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1920, kutija 3, Dečji dan upustva.

75 Поповић, „Заштита деце (дечје питање)", 799.
Godine 1937. broj domova je čak i smanjen na 48, gde je smeštaj moglo naći samo 2417 dece. – Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 135.

76 Видаковић, *Неколико истина о социјалној заштити деце у Југославији*, 12.

77 Косић, „Заштита деце и младежи", 800.

78 *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 152, 3. 8. 1929.

79 Милановић, *Материнско удружење (1904–1941)*, 24.

Prema Zakonu o opštoj upravi u nadležnosti oblasti nalazili su se i poslovi u vezi sa socijalnom politikom i narodnim zdravljem, a nakon ukidanja oblasti i formiranja banovina 1929. godine socijalna zaštita je prešla u njihov delokrug. Zakon o banskoj upravi je propisivao da je banovina dužna da se stara za socijalne, zdravstvene i humanitarne interese banovine i njenog stanovništva ukoliko se odnose na zadatke koji prevazilaze obim i potrebe pojedinih opština i obuhvataju veće delove banovine, a nemaju važnosti za celu državu. U skladu sa tim, banovine su pomagale i ustanove namenjene zaštiti dece.[80] Svaka banovina je imala svoj higijenski zavod, a oni ustanovljenu zdravstvenu zaštitu majki i dece. Godine 1931. je formiran Centralni ured za zaštitu matere, dece i mladeži pri Centralnom higijenskom zavodu u Beogradu. Ovaj ured je bio nadležan za sva pitanja zaštite dece u Beogradu. Takođe, na taj način je opština ostvarivala saradnju sa privatnim organizacijama i državom.[81]

Opštine su kao samoupravna tela učestvovale u sistemu dečje zaštite u okviru teritorija koje su obuhvatale, naročito kada je u pitanju siročad. U velikom broju gradova su organizovani odbori koji su se bavili zaštitom dece preko opštinskih veća. Ako neka opština nije imala dovoljno sredstava, pomoć bi tražila od države preko okružnog odbora u čijoj nadležnosti se nalazio taj opštinski odbor.[82] Pored opština i dobrotvornih društava, kao i pre Prvog svetskog rata, crkva je imala važnu ulogu u staranju o siromašnoj deci, kao i verska dobrotvorna udruženja. Tako su i između dva svetska rata postojala mnoga verska udruženja koja su pružala dobrotvornu pomoć, koja je uključivala i decu. Za hrišćane su to bili Narodna hrišćanska zajednica,[83] Bratstvo pravoslavnih hrišćana,[84] za muslimane „Gajret",[85] za Jevreje Žensko jevrejsko društvo i dr.[86]

Dvor je takođe imao udela u zaštiti dece. Kralj Aleksandar i kraljica Marija Karađorđević su bili pokrovitelji mnogih privatnih organizacija, društava i udruženja za zaštitu dece, pa su ujedno bili i njihovi darodavci. Kraljicu je pratio oreol velike dečje dobrotvorke i zaštitnice sve dece u Kraljevini.[87] Humanitarnim radom bavila se i kneginja Olga Karađorđević, supruga kneza namesnika Pavla Karađorđevića, koja je poput kraljice bila predsednica raznih udruženja za zaštitu dece i pomagala njihov rad.[88] Molbe

---

80 Aca Pavlović, „Jedan pogled na upravno uređenje države pre i posle šestog januara 1929. godine", *Narodno blagostanje*, br. 4, 25. 1. 1930, 51.

81 Isto, 24–25.

82 Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 112–113.

83 AJ, Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (69), kutija 157, Pravila Narodne hrišćanske zajednice.

84 AJ, 69–57, Pravila bratstva pravoslavnih hrišćana.

85 AJ, 69–157, Muslimanska subvencija Gajretu po ovlašćenju Ministarstva vera.

86 *Јеврејско женско друштво у Београду 1874–1924, На дан педесетогодишњице од оснивања* (Београд, Издање Управе Јеврејског Женског Друштва 1924), 21, 25.

87 Uprava Kraljevog fonda osnovana je na dan venčanja kraljevskog para, a od 1935. godine Kancelarija kraljice Marije za pružanje pomoći.

88 Сара Јерковић, „Београдска јавност о кнезу Павлу Карађорђевићу (1919–1934)" (Мастер рад, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2021), 23.

upućene dvoru bile su razne. Tako beležimo molbe za otvaranje đačkih trpeza za siromašnu decu,[89] za gradnju dečijih obdaništa,[90] za pomoć fondovima siromašnih đaka,[91] kao i za mogućnost završetka školovanja siromašne dece.[92] Udovice su se obraćale za ukazivanje pomoći njihovoj deci,[93] za dobijanje odeće za školsku decu,[94] a humanitarna društva za pomoć.[95]

Zakonodavni okvir zaštite dece

Prvi ustav novostvorene Kraljevine, Vidovdanski ustav iz 1921. godine, u odeljku posvećenom socijalnim i ekonomskim odredbama predviđao je stalno pomaganje školovanja sposobnoj siromašnoj deci, naročito zaštitu male dece i ratne siročadi.[96] Naredni, Septembarski ustav iz 1931. godine garantovao je da su deca pod zaštitom države.[97] Međutim, socijalne odredbe ustava nisu imale dovoljnu primenu u državi.[98]

Odeljenje za zaštitu dece i mladeži je pokrenulo pitanje donošenja zakona za zaštitu dece. U Narodnom predstavništvu su sve stranke podržale ideju zaštite dece.[99] Osnovan je odbor od šest lica koji je trebalo da podnese nacrt Zakona o zaštiti dece i mladeži,[100] koji je donesen 27. decembra 1921. godine. Kralj Aleksandar Karađorđević potvrdio je Zakon 22. februara 1922. godine. Ovim zakonom je zamenjena Uredba o osnivanju Državnog odeljenja za zaštitu dece od 5. februara 1919. godine i Pravilnik o uređenju Odeljenja za zaštitu dece i mladeži od 1. oktobra 1919. godine. Zakon se sastojao od 47 članova i predviđao da sva deca do navršene 18. godine na prvom mestu ratna siročad, a zatim i ostala deca bez ikakve ili nedovoljne roditeljske ili starateljske zaštite uživaju državnu zaštitu i budu predmet staranja Ministarstva socijalne politike. Već u prvom članu zakona izražena je nejednakost po pitanju državne zaštite dece, stavljanjem ratne siročadi ispred ostale dece. Bilo je predviđeno da Ministarstvo socijalne politike preko svojih organa vrši zaštitu dece uz pomoć

89 AJ, Dvor Kraljevine Jugoslavije (74), kutija 57, inv. br. 81, Zdravstvena stanica Trnavci – Aleksandrovac Dvoru, a Dvor upućuje Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja na rešavanje problema, 3. 9. 1930.

90 AJ, 74–136–122, Kustošija kod Zagreba kraljici Mariji, 16. 10. 1936.

91 AJ, 74–57–81, Osnovna škola Aleksandar I Dvoru.

92 AJ, 74–136–51, Molba Emilije Šnepf iz Vladimirovca upućena kraljici Mariji 10. 1. 1936; 181, Molba Radmila Mitrović iz Kragujevca kraljici Mariji 15. 8. 1939.

93 AJ, 74–136–68, Molba udovice Danka Mihajlović iz Prilepa, 20. 3. 1936.

94 AJ, 74–136–248, Molba učitelja Luke Bulatovića u Međuriječju Crna Gora kraljici Mariji 6. 12. 1935.

95 AJ, 74–138–150, Beogradsko Žensko Društvo se zahvaljuje na pomoći 24. 9. 1938; inv. br. 103, Materinsko udruženje se zahvaljuje na pomoći Dvoru 12. 4. 1938.

96 *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 142, 28. 6. 1921.

97 *Službene novine Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. 9. 1931.

98 Lakićević, *Uvod u socijalnu politiku*, 344.

99 Narodna skupština je takođe bila jedan od nosilaca zaštite dece u državi preko zakona koje je donosila u vezi sa zaštitom dece.

100 „Заштита деце пред народним представништвом у Београду", *Заштава*, 21. 5. 1919, 4.

samoupravnih jedinica i humanitarnih organizacija. Država se ovom prilikom pozivala na ispomoć privatnih ustanova. Potvrđeni su zadaci Odeljenja koji su mu bili određeni od njegovog formiranja. Ovim zakonom je načinjena nova podela Odeljenja na oblasne i mesne zaštite dece i mladeži. Oblasne zaštite dece delimično su bile izmenjene: 1) za Srbiju u Beogradu, Skoplju i Bitolju, 2) za Vojvodinu u Subotici, 3) za Hrvatsku, Slavoniju, Međumurije i Istru u Zagrebu, 4) za Sloveniju u Ljubljani, 5) za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, 6) za Dalmaciju u Splitu, 7) za Crnu Goru na Cetinju. Prethodno određena podela Odeljenja je trebalo da ostane na snazi do podele zemlje na oblasti, kao i organizovanja organa po ovom Zakonu. Oblasna zaštita je bila nadređena mesnim zaštitama i kontrolisala je njihov rad. Područje mesne zaštite je bio jedan grad odnosno opština. Mesne ustanove osnovane od strane mesne zaštite je trebalo da se prvenstveno izdržavaju od samoupravnih jedinica, zatim dobrovoljnim prilozima, a po potrebi je trebalo da pomaže država. Za svako mesto je po mogućstvu bila predviđena dečja stanica koja bi imala savetovalište za majke, dečje kupatilo, obdanište, igralište i trpezu.[101]

Prema ovom Zakonu, ako je bilo moguće, dete je trebalo da ostane u svojoj porodici. Veliki broj dece bez roditelja je smešten kod svoje rodbine kako je Odeljenje smatralo da je najprirodnije. Ako bi se procenilo da rodbina nije podobna za vaspitanje deteta, onda je bilo neophodno deci obezbediti drugo odgovarajuće mesto za život. Jedan od važnih poslova mesnih zaštita je bio da što više nezaštićene i slabo zaštićene siročadi, naročito onih bez imovine,[102] smesti kod imućnijih lica, pogotovo onih koji nisu imali dece, manji broj dece ili su pak njihova deca bila starija.[103] Uslov je bio da usvojitelj mora imati navršenih 50 godina života i više,[104] a da dete mora biti minimum 18 godina mlađe od onog ko ga usvaja.[105] Smeštaj dece u druge porodice su mogle da vrše i privatne ustanove uz nadzor, kao i da se staraju o njihovom školovanju ili odlasku na zanat,[106] u trgovinu, poljoprivredu, za poslugu i dr. kada su u pitanju starija deca. Ako je dete bilo mlađe, pogotovo ispod 10. godine života, bilo je potrebno potruditi se da ostane u svom kraju. Mesna zaštita je bila dužna i, ako u svom delokrugu rada nema decu koju bi na taj način trebalo opskrbiti, da vodi računa da li ima porodica koje bi htele da decu odgajaju ili usvoje kako bi im ona bila poslata sa drugog područja. Trebalo je voditi računa da dete bude iste vere kao i porodica u kojoj će biti smešteno, jer su smatrali da će na taj način izbeći sve nepotrebne prigovore i nepoverenja. Mesne zaštite su bile dužne da odgovore na više pitanja u vezi sa detetom koje je trebalo dati u neku porodicu kao što su – ime deteta, pol, godine,

101 AJ, 72–9, Zakon o zaštiti dece i mladeži.

102 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1919, kutija 1, Mesnoj državnoj zaštiti dece. ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1920, kutija 4, Usvojenje dece, 8. 7. 1920.

104 Po Opštem austrijskom građanskom zakoniku dovoljno je bilo da ima 40 godina.

105 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1919, kutija 1, Mesnoj državnoj zaštiti dece.

106 AJ, 72–9, Zakon o zaštiti dece i mladeži.

vera, ime roditelja, njihova zanimanja i uzrok smrti, imovinsko stanje, gde se dotično dete nalazi i da li bi se neko protivio prelasku deteta u određenu porodicu. Naročito se tražilo da se potvrdi da li je dete zdravo ili bolesno.[107] Bilo je neophodno raspitati se da li se deca mogu primiti u određeno mesto. Za decu koja su slata u domove trebalo je obezbediti besplatnu vožnju, kao i pratnju odrasle osobe. Svaka mesna zaštita je morala voditi evidenciju o slanju dece. Međutim, u praksi se dešavalo da su mnoga nadleštva i pojedinci slali decu bez prethodnog dogovora, pratnje i ispravnih dokumenata.[108]

Zakon je propisivao pomoć deci u novcu, odeći, obući i dr. Mogla je biti redovna u slučaju izdržavanja i vaspitanja deteta, a vanredna u slučaju bolesti, smrti i dr. Pomoć iz državnih sredstava i drugih prihoda je određivala oblasna zaštita, a raspodelu vršila mesna zaštita. Pomoć iz svojih sredstava određivala je i raspoređivala mesna zaštita, ali je morala obaveštavati oblasnu zaštitu o svemu tome, kao i pomaganju samoupravnih jedinica. Takođe i državne i samoupravne vlasti bile su dužne izveštavati mesnu zaštitu o ukazanoj pomoći radi evidencije.[109] Ako se dete nije moglo smestiti u odgovarajuću porodicu, rešenje je nalaženo u domovima, kao zatvorenom tipu zaštite dece.[110]

Državna zaštita jeste bila propisana, međutim to je i dalje ostalo pod lokalnim samoupravama. Oblasne i mesne zaštite su finansirane većinski dobrotvornim prilozima i akcijama, pa se nije uviđala prevelika razlika od rada dobrotvornih društava, dok se država u ovo uključivala po potrebi.[111] U javnosti je iznošena slika da je Zakon namenjen samo za arhivu, ali ne i za život.[112] Više puta je zakonski propisana zaštita bila ograničavana, ukidana su materijalna sredstva, osnovni organi delovanja bili su redukovani, nestalo je i inicijative, te su stoga i praktični rezultati bili dovođeni u pitanje. Zakon o zaštiti dece je suzio delovanje Odeljenja tako što je zaštita svedena uglavnom na ratnu i ostalu siročad, kao i na napuštenu decu, ostavivši ostalu decu praktično bez odgovarajuće državne zaštite. Marta 1924. godine sva društva koja su se bavila zaštitom dece izradila su elaborat o potrebnim izmenama Zakona za zaštitu dece i mladeži. Međutim, u Ministarstvu socijalne politike ništa

---

107 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1920, kutija 4, Usvojenje dece, 8. 7. 1920.

108 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1920, kutija 4, Postupak pri prevozu dece 9. 9. 1920.

109 AJ, 72–9, Zakon o zaštiti dece i mladeži.

110 ABiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1922, kutija 5, Primer sprovođenja dečije zaštite od strane Odeljenja – Kotarsko poglavarstvo u Metkoviću poslalo je gradskom poglavarstvu u Mostaru blizance od osam godina Milenka i Dobrilu Ćuže, pošto su ostali bez roditelja. Otac Stjepan Ćuže je otišao i nije bilo moguće saznati njegovu adresu. Budući da nije bilo moguće naći odgovarajuću porodicu za njihov smeštaj, a dečijeg zavoda u Mostaru nije bilo, zamoljeno je da ovo dvoje dece budu smešteni u neko od dečijih sirotišta u Bosni i Hercegovini. Putne troškove je bilo spremno da snosi ovo poglavarstvo.

111 Милановић, *Материнско удружење (1904–1941)*, 22–23.

112 Милица Влајић, „Државна заштита деце и младежи", *Женски покрет*, бр. 4 (април 1924), 169.

nije učinjeno ovim povodom. Zakon je ostao na snazi sve do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije.[113]

Zakon o zaštiti radenika iz 1922. godine zabranjivao je rad dece ispod 14. godine, kao i noćni rad. Postojala su odstupanja za decu od 16. do 18. godine života kada je u pitanju noćni rad u izuzetnim prilikama. Zakonom je bilo predviđeno podizanje dečijih skloništa od strane vlasnika preduzeća, jedne vrste dečijih vrtića, gde je trebalo da borave deca radnika dok su oni na poslu. Ovo se odnosilo na sva industrijska preduzeća sa više od 100 radnika od kojih bar 25 imaju malu decu.[114] U praksi je ovo bilo daleko od realnosti. Ako bi deca izdržala svoje najranije detinjstvo,[115] propadala su po raznim fabrikama radeći u nezamislivim uslovima za izuzetno malu nadnicu. Nijedan zakon nije uspeo da spreči mukotrpan rad dece, štaviše poslodavcima je odgovaralo da angažuju decu zbog niskih nadnica koje bi im plaćali. I u Beogradu, gde je bilo sedište Ministarstva socijalne politike, radila su deca od 10. godine života i mlađa, što se protivilo svim propisima.[116] Početkom 1930-ih godina Državna inspekcija rada utvrdila je da su od svih zaposlenih radnika 26,42% bila deca od 12. do 16. godine.[117] Naređenje Ministarstva unutrašnjih dela od 12. novembra 1920. godine podrazumevalo je zabranu prosjačenja dece, kao i vršenje javne prodaje, usluge ili službe, te da se takva deca odmah upućuju najbližim zaštitama dece i mladeži da im ukažu pomoć i zaštitu.[118]

Jedanaest godina se čekalo na prvi jedinstveni Zakon o narodnim školama na teritoriji Kraljevine, koji je konačno donesen decembra 1929, a potom dopunjen i izmenjen jula 1930. godine.[119] Regulisano je uređenje osnovnih i viših narodnih škola, kao i zabavišta, škola za nedovoljno razvijenu i defektnu decu i ustanova za opšte narodno prosvećivanje.[120] Ovim Zakonom i Zakonom o zdravstvenoj zaštititi učenika iz jula 1930. godine zdravstvena zaštita učenika postaje deo obaveze svake škole.[121]

Na jugoslovenskoj teritoriji, koja je nekada pripadala Kraljevini Srbiji važio je Srpski građanski zakonik iz 1844. godine kojim su vanbračnoj deci

---

113 „Извештај о раду Народног Женског Савеза Краљевине СХС у 1924–1925 год.", *Женски покрет*, бр. 8 (октобар 1925), 278.

114 *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 128, 14. 6. 1922.

115 U periodu od 1932. do 1936. godine je na 1000 živorođenih umrlo 147,83 odojčadi u Jugoslaviji, a na 1000 umrlih lica bilo je 265,73 odojčadi. – Видаковић, *Неколико истина о социјалној заштити деце*, 27.

116 Draga Stefanović, „O nevoljama naše dece", pristupljeno 25. 2. 2024, https://rosa-lux.rs/draga-stefanovic-o-nevoljama-nase-dece/

117 Видаковић, *Наши социјални проблеми*, 59.

118 Јован Јовановић, „Улична деца", *Полиција*, 15. 2. 1920, 123.

119 Петровић Тодосијевић, „Социјализам у школској клупи", 21.

120 Ђурђа Максимовић, „Институционални развој школства у Краљевини СХС/ Југославији (1918–1941)", у *Без школе шта би ми?!: огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић и Сања Петровић Тодосијевић (Београд: ИНИС; Институт за педагогију и андрагогију у Београду, 2021), 197.

121 Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 163–164.

bila su uskraćena gotovo sva prava. Majka deteta rođenog van braka je morala na sebe da preuzme dužnosti zaštite deteta, a samo dete nije imalo građanska prava, niti pravo nasledstva.[122] Njihov položaj bio je dosta povoljniji na teritorijama koje su nekada bile pod austrijskim pravom, gde je utvrđivanje očinstva bilo dozvoljeno, čak zakonom i olakšano. Otac je bio dužan da plaća izdržavanje deteta.[123] Urađen je nacrt Građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju 1935. godine, ali on nikad nije stupio na snagu. Ovaj zakonik bi učinio položaj vanbračne dece boljim, ali ne u potpunosti. Vanbračno dete i dalje ne bi moglo da nasledi očevu imovinu, ali bi dobilo pravo na majčino nasledstvo, kao i njenih srodnika. Ovim Zakonikom se ponovo išlo u korist oca i sprečavala osuda konzervativne sredine.[124]

Zakon o javnoj zaštiti narodnog podmlatka, nazvan još i Zakon o zaštiti matera, dece i mladeži predložen je od strane Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja 1930. godine. Zakon je trebalo da funkcioniše po principu da se prvo pomogne porodici i da se tek pristupi delovanju kada je porodična zaštita nedovoljna. Ovim zakonom je načinjen pokušaj usklađivanja drugih zakona koji su obuhvatali zaštitu dece od strane drugih ministarstava. Međutim, zakon nikada nije stupio na snagu i pored vođenja rasprava na sednicama Vrhovnog zakonodavnog saveta.[125]

Privatna inicijativa za**šti**te dece i me**đu**narodna inicijativa

Postojala su mnogobrojna privatna dobrotvorna udruženja, organizacije i društva za pomaganje dece.[126] Nekima je zaštita dece bila primarni zadatak, a neka su zaštitu dece uključivala kao jednu od tačaka u svom radu. Jednim delom sistem dečje zaštite je opstajao zahvaljujući njihovoj angažovanosti. Njihova delatnost je pre svega bila zastupljena u većim gradovima, pogotovo u Beogradu. Najveći problem privatne inicijative zaštite dece predstavljalo je odsustvo jedinstva. U velikoj meri se radilo nezavisno, budući da su se društva bojala da izgube svoju samostalnost i sredstva finansiranja, ako bi se udružila u jedno društvo. Bilo je potrebno stvaranje jednog programa za zajedničku akciju zaštite dece u kojem bi učešće uzeli državna i privatna inicijativa. Državnim budžetom je bio predviđen deo pomoći humanitarnim

122 Teodora Todorić Milićević, „O samohranim majkama i vanbračnoj deci u časopisu Ženski pokret (1920–1938)", у *Женски йокрећ (1920–1938): зборник радова*, уредница Јелена Милинковић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021), 279–280.

123 Stankov, „Jugoslovenska unija za zaštitu dece", 279.

124 Todorić Milićević, „O samohranim majkama i vanbračnoj deci", 281.

125 AJ, Ministarstvo pravde (63), kutija 47, Nacrt zakona o zaštiti matera, dece i mladeži.

126 Društvo za potpomaganje i vaspitanje sirotne i napuštene dece, Društvo za gluvonemu i slepu decu, Materinsko udruženje, Srpska majka, Kolo Srpskih Sestara, Društvo Kneginje Ljubice, Beogradsko Žensko Društvo, Društvo Kralj Dečanski, Društvo Sveta Jelena, Crveni krst i mnoga druga.

ustanovama za zaštitu dece.[127] Takođe i sam ministar socijalne politike je delio pomoći (za humanitarna društva i ustanove je najviše mogao dodeliti do 5000 dinara, a za pomoć pojedinim licima do 500 dinara). Ovo je važilo samo u slučaju da pomoć nije bila već dodeljena državnim budžetom.[128]

Osnivanjem Jugoslovenske unije za zaštitu dece 1933. godine jednim delom je ostvarena težnja objedinjavanja dva najvažnija faktora u sistemu zaštite dece, državnog i privatnog. U procesu osnivanja našlo se 40 društava i udruženja.[129] Unija je trebalo da radi na osnivanju društava za zaštitu dece, da povezuje društva koja postoje i da organizuje njihov rad pomažući ih i materijalno. Takođe, trebalo je da proučava metode zaštite dece i da nastoji da one budu primenjene u raznim ustanovama i organizacijama, kao i zakonima. Bila je deo Međunarodne unije za pomoć deci u Ženevi.[130] Jugoslovenska unija je održavala predavanja i izdavala svoj informativni organ *Narodni podmladak*, čiji su urednici bili Slobodan Vidaković[131] i Miloš Popović.[132] Zalagala se da se u svakom većem mestu podignu dečje ustanove kao što su dečje stanice, čuvališta za decu, obdaništa za decu siromašnih roditelja, ustanove za ishranu i lečenje bolesne dece i dr.[133] Glavni odbor je pomogao osnivanje ovih ustanova od sredstava prikupljenih na Dečijim danima.[134] Pokrovitelj unije bio je kralj Aleksandar Karađorđević,[135] a počasna predsednica kraljica Marija Karađorđević. Za podizanje dečijih ustanova po odluci Glavnog odbora formiran je 1935. godine Fond kralja Aleksandra Karađorđevića I.[136] Unija je bila podržana od strane dvora, predsednika vlade Milana Stojadinovića, brojnih ministra, predsednika Senata i Narodne skupštine, dekana i profesora Univerziteta u Beogradu, diplomata i svih poglavara verskih zajednica.[137] U Uniji je koordinirana saradnja države (preko ministarstava), samouprava (preko banovina i opština), nauke (preko univerzitetskih dečjih klinika, pedijatrijskih, pedagoških i organizacija drugih stručnjaka) i privatne inicijative (preko 187 učlanjenih društava i ustanova).[138] Na prvom kongresu Unije

[127] AJ, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja Kraljevine Jugoslavije (39), kutija 9, Obraćanje ministra socijalne politike Ministarskom savetu.

[128] AJ, 39–9, Glavna kontrola ministru socijalne politike.

[129] Станков, „Свети посао, са пуно љубави и душе", 48.

[130] AJ, 74–106–110, Potpredsednica Naka Spasić knezu Pavlu 21. 11. 1934.

[131] Novinar i sociolog, autor knjiga koje se bave socijalnim problemima u Jugoslaviji, za knjigu *Komunalna zaštita dece* od Akademije nauka je dobio je 1938. godine prvu nagradu za rad iz oblasti sociološkog proučavanja socijalne zaštite dece.

[132] Doktor, načelnik Ministarstva socijalne politike u penziji, član uprave humanih, socijalnih, i nacionalnih društava. Posle II svetskog rata postaje predsednik Crvenog krsta Jugoslavije.

[133] Станков, „Свети посао, са пуно љубави и душе", 49.

[134] AJ, 74–106–110, Potpredsednica Naka Spasić knezu Pavlu 21. 11. 1934.

[135] AJ, 74–106–108, Jugoslovenska unija za zaštitu dece Kancelariji njegovog veličanstva kralja 24. 3. 1934.

[136] Станков, „Свети посао, са пуно љубави и душе", 49.

[137] Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 170.

[138] Slobodan Vidaković, *Komunalna zaštita dece* (Beograd: S. B. Cvijanović, 1937), VIII.

održanom u Beogradu od 30. novembra do 1. decembra 1935. godine bilo je reči o zaštiti dece radi „napretka nacije", a posebno o „zaštiti zdrave dece". O ovim eugeničkim gledištima raspravljali su mnogi ugledni naučnici u prvoj polovini 20. veka.[139]

Veliki podsticaj zaštiti dece u Kraljevini dala je međunarodna inicijativa, koja je inspirisala i formiranje Unije. Godine 1920. nastaje Međunarodna unija za pomoć deci radi povezivanja zemalja sa istim ciljem. Najvažniji dokument međuratnog perioda u vezi sa zaštitom dece bila je Ženevska deklaracija o pravima deteta iz 1924. godine, koja je podrazumevala da svako dete ima pravo na socijalnu i zdravstvenu zaštitu.[140] Kraljevina je 1936. godine učestvovala na Prvom balkanskom kongresu za zaštitu dece u Atini radi uspostavljanja međunarodne saradnje i razmene iskustva o zaštiti dece. Cilj je takođe bio da se prikažu rezultati rada na pitanju dečije zaštite u balkanskim zemljama. Učešće su uzele Jugoslavija, Rumunija, Bugarska, Grčka, Turska i Albanija, a prisustvo su upriličile mnoge ugledne ličnosti iz inostranstva, predstavnici država, Društva naroda i organizacija za zaštitu dece.[141] Drugi balkanski kongres održan je oktobra 1939. godine u Beogradu. U fokusu je bila zaštita seoske dece,[142] koja su dugo vremena ostala gotovo bez ikakve zaštite.[143]

Zaključak

Najveći podsticaj za sprovođenje zaštite dece država je doživela nakon završetka Prvog svetskog rata usled velikog broja ratne siročadi koji se našao u njenim granicama. Prvi put u novostvorenoj Kraljevini je 1919. godine formirano Odeljenje za zaštitu dece i mladeži koje je trebalo da ima objedinjujući faktor na čitavoj teritoriji. Kulminacija na ovom polju sprovedena je donošenjem prvog jedinstvenog Zakona za zaštitu dece i mladeži svega tri godine nakon nastanka države. Ovo je bio veliki uspeh za državu, koja nije poznavala ovakve tekovine. Međutim, kako je vreme prolazilo, državni faktori su smatrali da je učinjeno sve što je bilo u njihovoj moći, uzimajući na prvom mestu smanjen broj ratne siročadi. Predviđeni državni budžet za najranjiviju kategoriju stanovništva iz godine u godinu bio je sve manji. Oblasne, okružne i mesne zaštite dece koje su bile sastavni deo Odeljenja vremenom su gašene, te se na kraju Odeljenje svelo na Odsek za zaštitu majki i dece u okviru Sanitetskog odeljenja nakon spajanja Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja 1929. godine. Sve više se država oslanjala na pomoć pri-

139 Ana Cergol Paradiž, „V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo", 273.

140 Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 166.

141 AJ, 39–7, Učešće jugoslovenske unije za zaštitu dece na Prvom Balkanskom kongresu za zaštitu dece.

142 Dujmović, *Pod državnim okriljem* 168, 173.

143 AJ, 39–7, Rezime referata „Zadaci i saradnja banovina, srezova i drugih administrativnih i autonomnih ustanova na zaštiti seoske dece".

vatne inicijative i opština koje je trebalo da pomognu decu u svom delokrugu rada. Problem je predstavljao nedostatak odgovarajućih stručnih kadrova koji bi bili angažovani na ovom pitanju, takođe njihov broj nije bio dovoljan da bi se sprovela adekvatna zaštita dece. Ovo pitanje je bilo u nadležnosti pre svega Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, ali su bila angažovana i druga ministarstva u određenim segmentima, što je komplikovalo i otežavalo rad dovodeći do njegovog preklapanja. Zaštita dece je obuhvatala samo određene kategorije dece, pre svega se fokusirajući na ratnu siročad, što se pokazalo i u samom Zakonu, koji je ovu decu stavljao na prvo mesto, onemogućavajući drugoj deci odgovarajuću zaštitu. Neophodno je bilo da se državna i privatna inicijativa sjedine u zajedničkoj borbi na zaštiti dece i donošenje novog Zakona za zaštitu dece. Međutim, do toga nije došlo za sve vreme postojanja Kraljevine Jugoslavije.

Po svemu sudeći, nakon Prvog svetskog rata deci jeste bila posvećena veća i ozbiljnija pažnja države. Iako rad na zaštiti dece nije bio dovoljan i promene nisu bile velike, ipak se ne može prenebregnuti činjenica da je zaštita dece dosegla mnogo veći intenzitet nego što je to bilo ikada pre kada je počivala gotovo isključivo u privatnim rukama. Prvi put dečiji problemi i nevolje su u većoj meri zainteresovali državne faktore i pokušali da ih ujedine u rešavanju problema dečije zaštite.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije: Fond 39, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja; Fond 63, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije; Fond 66, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije; Fond 69, Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca; Fond 72, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije; Fond 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije.
- Arhiv Bosne i Hercegovine, Oblasna državna zaštita djece i mladeži.
- Hrvatski državni arhiv, Zbirka Grupa 6.

Štampa i periodika

- *Vreme*, 1925.
- *Ženski pokret*, 1924, 1925, 1927.
- *Zastava*, 1919, 1920.
- *Narodno blagostanje*, 1930.
- *Nova Evropa*, 1922.
- *Politika*, 1922, 1924, 1936, 1939, 1941.
- *Policija*, 1920.
- *Službene novine*, 1919, 1921, 1922, 1929, 1931.
- *Socijalni arhiv*, 1937.
- *Učitelj*, 1910.

Literatura

- Bakula Anđelić, Marinka i Dražen Kovačević. „Živi smo". Datum pristupa 28. 1. 2025. https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/fra_didak/10.pdf
- Vidaković, Slobodan. *Komunalna zaštita dece*. Beograd: S. B. Cvijanović, 1937.
- Vidaković, Slobodan. *Naši socijalni problemi*. Beograd: G. Kon, 1932. (Cyrillic)
- Vidaković, Slobodan. *Nekoliko istina o socijalnoj zaštiti dece u Jugoslaviji*. Beograd: Jugoslovensko učiteljsko udruženje, 1939. (Cyrillic)
- Dobrivojević Tomić, Ivana. *Između nebrige i neznanja, žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*. Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2022.
- Dobrivojević, Ivana. „Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974". *Istorija 20. veka*, br. 1 (2018): 119–132.
- Dujmović, Sonja. *Pod državnim okriljem, Istorija detinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2021.
- *Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874–1924, Na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*. Beograd: Izdanje Uprave Jevrejskog Ženskog Društva, 1924.
- Jerković, Sara. „Beogradska javnost o knezu Pavlu Karađorđeviću (1919–1934)". Master rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- Kosijer, Tamara. „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941". *Istorija 20. veka*, br. 2 (2021): 295–312.

- Lakićević, Dušan. *Uvod u socijalnu politiku*. Beograd: Savremena administracija, 1987.
- Maksimović, Đurđa. „Institucionalni razvoj školstva u Kraljevini SHS / Jugoslaviji (1918–1941)". U *Bez škole šta bi mi?! Ogledi iz istorije obrazovanja u Srbiji i Jugoslaviji od 19. veka do danas*, urednice Aleksandra Ilić Rajković i Sanja Petrović Todosijević, 193–215. Beograd: INIS; Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- Milanović, Jasmina. *Materinsko udruženje (1904–1941)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Evoluta, 2023. (Cyrillic)
- Milanović, Jasmina. „Materinsko udruženje – humani i socijalni aspekti delovanja 1904–1941". *Istorija 20. veka*, br. 2 (2018): 37–54.
- Miletić, Aleksandar. *Stambeni pakao: sistem kontrolisane stanarine u Jugoistočnoj i Istočnoj Srednjoj Evropi, 1914–1930.* Beograd: INIS, 2024. (Cyrillic)
- *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka I knjiga A–Z*. Zagreb: Bibliografski zavod, 1921. (Cyrillic)
- *Rad Glavnog odbora Crvenog krsta Srba, Hrvata i Slovenaca u 1926. g: izveštaj XXXIX redovnoj godišnjoj skupštini sazvatoj za 30. april i 1. maj 1927. god. u Beogradu.* Beograd: Društvo Crvenog krsta Srba, Hrvata i Slovenaca, 1927. (Cyrillic)
- Stankov, Ljiljana. „Jugoslovenska unija za zaštitu dece (1933–1941)". U *Zgodovina otroštva / History of Childhood*, uredili Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Bojan Balkovec, 278–290. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Stankov, Ljiljana, „Predškolsko vaspitanje u Srbiji – prvih sto godina". U *Bez škole šta bi mi?! Ogledi iz istorije obrazovanja u Srbiji i Jugoslaviji od 19. veka do danas*, uredile Aleksandra Ilić Rajković i Sanja Petrović Todosijević, 135–162. Beograd: INIS; Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2021. (Cyrillic)
- Stankov Ljiljana. „Sveti posao sa puno ljubavi i duše – dobrotvorni rad Nadežde Adžić u Beogradu i Bitolju". Datum pristupa 16. 9. 2024. https://pefja.kg.ac.rs/wp content/uploads/2019/12/5-Љиљана-Станков.pdf (Cyrillic)
- Stefanović, Draga. „O nevoljama naše dece". Datum pristupa 25. 2. 2024. https://rosalux.rs/draga-stefanovic-o-nevoljama-nase-dece/
- Todorić Milićević, Teodora. „O samohranim majkama i vanbračnoj deci u časopisu Ženski pokret (1920–1938)". U *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, urednica Jelena Milinković, 277–289. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021.
- Puljiz, Vlado. „Prilike u Hercegovini i spašavanje gladne djece u Prvom svjetskom ratu". Datum pristupa 28. 1. 2025. https://web.archive.org/web/20150924073258/http://www.pilar.hr/images/stories/dokumenti/fra_didak/9.pdf
- „Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje". Datum pristupa 5. 12. 2024. https://hbl.lzmk.hr/clanak/korac-vitomir
- Cergol Paradiž, Ana. „V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji". U *Zgodovina otroštva / History of Childhood*, uredili Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Bojan Balkovec, 266–277. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.

Summary

Tamara Kosijer

Child protection in the Kingdom of Yugoslavia 1918–1941

Abstract: The paper presents an overview of an important segment of the social history and social policy of the Kingdom of Yugoslavia in the interwar period – child protection. The research is primarily focused on the social protection of children until they reach the age of 18. In the paper, attention is devoted to the analysis of the findings of how the child protection was carried out by state institutions and how it was done by private initiatives, as well as the first unified Law on the Protection of Children and Youth in the Yugoslav territory. The intention was to understand how the issue of child protection has matured over time and which factors contributed the most for its development. The paper is based on archived material, relevant literature and interwar periodicals.

Keywords: child protection, the Kingdom of Yugoslavia, Department for the Protection of Children and Youth, Law on the Protection of Children and Youth, private initiative

Child protection in the Kingdom of Yugoslavia was a matter of great importance that went beyond the capacities of private associations, organizations, and societies. Nevertheless, the state was forced to rely heavily and continuously on these humanitarian structures and their benefactors, as interwar Yugoslavia never addressed the issue in an adequate manner. The establishment of executive bodies for child protection such as the Ministry of Social Policy, the Department for Child and Youth Protection, as well as its committees for child protection was a significant step for a country where institutions of this kind did not previously exist. However, by the time these organizations were bureaucratized and extinguished with no indication that anything will change until the start of another world conflict. By institutionalizing aid, Yugoslav children should have received appropriate support through the implementation of the Law on the Protection of Children and Youth. However, the efforts and effectiveness of these initiatives were undermined by various interfering factors. Too often, measures were reduced to mere demagoguery, leaving only a trace on paper without genuine implementation in practice. Although the protection of children in the Yugoslav kingdom was apparently limited, it managed to reach a higher level than in the time before its creation. Existence of a large number of war orphans after the end of the First World War mostly contributed to the state initiative. Even though more serious attention was paid to the children, much more work was needed to establish a system for their appropriate protection. The

coordination of efforts between state and private entities was the first step toward success. It was necessary to establish different legal frameworks, find appropriate employees, secure adequate funding, and ensure that the child protection system functioned across the entire country and for all children, since only under such conditions could protection be effective.

UDK: 502.11(091)(497.13)"1945/1990"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.rag.415-434

Bruno RAGUŽ
Veleučilište Baltazar Zaprešić, Zaprešić
brunoraguz@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6982-0259

Izvori i metode za proučavanje povijesti okoliša u periodu od 1945. do 1990. godine na području SR Hrvatske

Apstrakt: Povijest okoliša, osobito suvremena, još uvijek je gotovo posve neistraženo područje unutar hrvatske historiografije, kao i historiografije na post-jugoslavenskom prostoru. Cilj ovog rada je stoga predstaviti i kontekstualizirati rijetka, ali vrijedna istraživanja te glavne izvore za proučavanje ekohistorijskih tema na području Hrvatske koja se uzima kao svojevrsni *case study* u kontekstu istraživanja povijesti Jugoslavije. Osim toga, rad pruža kronološki okvir za razumijevanje teme, pri čemu pregled uključuje širi jugoslavenski kontekst ističući zajedničke ekološke izazove i političke uvjete socijalističkog razdoblja. Na kraju, rad kratko predstavlja metode i koncepte iz ekohistorijskih istraživanja, prikladne za ovu temu.

Ključne riječi: suvremena povijest, suvremena ekohistorija, socijalistička Jugoslavija, SR Hrvatska, historiografska metodologija

Okoliš, njegova zaštita, ali i istraživanja u gotovo svim sferama znanstvenog, stručnog i javnog života danas su prisutniji nego ikada prije. Djelomično je to posljedica sve većeg utjecaja klimatskih i drugih okolišnih promjena na čovjekov život, dok je s druge strane ekologija snažnije nego bilo koji prethodni, ušao u sve sfere društva. Unatoč toj sveprisutnosti okolišne tematike, istraživanja najnovije povijesti okoliša, čije posljedice osjećamo i danas, gotovo su nepostojeća u hrvatskoj historiografiji ili u historiografijama šireg post-jugoslavenskog prostora. Cilj ovog rada je ponuditi recentan prikaz i evaluaciju stanja istraženosti suvremene hrvatske ekohistorije, pri čemu se Hrvatska koristi kao *case study* za analizu ekohistorijskih tema i istraživanja u širem kontekstu jugoslavenskog razdoblja. Rad stavlja naglasak na specifinosti hrvatskih ekohistorijskih tema, ali ih istovremeno pozicionira unutar zajedničkih političkih, društvenih i ekoloških izazova s kojima se suočavao jugoslavenski prostor tijekom 20. stoljeća.

Osim toga, rad nastoji pružiti pregled razvoja metodološkog i teorijskog okvira za ovu temu, ukazujući na najvažnije izvore i metode relevantne za istraživanje povijesti okoliša. Time se želi ne samo evaluirati dosadašnja istraživanja nego i potaknuti daljnje radove u ovom području, kako unutar hrvatske historiografije, tako i unutar interdisciplinarnih znanstvenih rasprava u širem jugoslavenskom kontekstu.

Što je povijest okoliša?

Naslov knjige Johna Donalda Hughesa, jednog od najpoznatijih autora u području ekohistorije, postavlja pitanje: *Što je povijest okoliša?* Hughes ju je definirao kao „istraživanje odnosa ljudi prema prirodnom okolišu".[1] Polazeći od te definicije, oblikuje se znanost koja počiva na tri osnovna principa proučavanja: ekološkom, proizvodnom i ideološkom. Iako se ljudi bave okolišem od davnina, prve suvremene studije povijesti okoliša nastaju sredinom 20. stoljeća, nakon što je historiografija, kao i sve tradicionalne znanosti, prošla kroz fazu dekonstrukcije.[2] Clarence J. Glacken 1967. godine objavljuje jedno od prvih djela sinteze povijesti, Roderick Nash je 1972. godine u svom radu prvi put upotrijebio pojam povijest okoliša (eng. *environmental history*). Iste godine pokreće kolegij koji se bavio američkom povijesti okoliša.[3] Jedan od najvažnijih autora na svjetskoj sceni ekohistorije bio je Donald Worster, koji je postavio temelje discipline, otvarajući prostor za proučavanje povezanosti ideje ekologije i ekonomskih procesa.[4] Politolog John McCormick u svome djelu *The Global Environmental Movement* već 1989. godine daje sintezu i raspravlja o motivima te iznimnom uzletu kod ekološkog pokreta 1960-ih godina.[5] Tijekom 1990-ih godina pojavljuje se značajan broj publikacija s temom ekohistorije, kao što su *Uncommon Ground: Toward Reinventing Nature* ili pak *The Organic Machine*.[6] Navedene publikacije, iako prostorno ograničene, značajno su utjecale na oblikovanje suvremene metodologije. J. D. Hughes autor je kapitalnog djela kojim je uspostavio pregled svjetske povijesti okoliša.[7] Pet godina kasnije svojim radom praktično oblikuje suvremenu disciplinu, utvrđujući glavne probleme i koncepte suvremenog okoliša.[8]

---

1 John Donald Huges, *Što je povijest okoliša?* (Zagreb: Disput, 2011), 27.

2 Hughes, *Što je povijest okoliša?*, 47–48.

3 Roderick Nash, „American Environmental History: A New Teaching Frontier", *Pacific Historical Review* 41, no. 3 (1972): 362.

4 Donald Worster, *Nature's economy* (Michigan: Sierra Club Books, 1977).

5 John McCormick, *The Global Environmental Movement* (London: Belhaven Press, 1989).

6 Thomas Dunlap, *Nature and the English Diaspora: Environment and History in the United States, Canada, Australia, and New Zealand (Studies in Environment and History)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

7 Huges, *Što je povijest okoliša?*.

8 John Donald Huges, „Global environmental history: The long view", *Globalizations* 2, no. 3 (2005): 293–308.

Može se zaključiti da znanstvena zainteresiranost za teme okoliša korespondira s porastom zabrinutosti zbog zagađenja i drugih ugroza okoliša tijekom 1970-ih godina te se stoga uklapa u tendencije suvremenog ekološkog pokreta.[9] Također, osim praćenja tendencija ekološkog pokreta, primjetno je da porast znanstvene zainteresiranosti korespondira i sa sve većim političkim angažmanima vezanih za probleme okoliša, a jedan od najizraženijih će tijekom 1980-ih postati problem nuklearne energije.

Osim pojedinačnih autora, veliku ulogu u razvoju discipline imala su i društva za povijest okoliša. Najpoznatija, a ujedno i najstarija među njima, su Američko društvo za povijest okoliša, osnovano 1976. godine, te Europsko društvo za povijest okoliša, osnovano 1999. godine. S vremenom su u mnogim državama osnovane različite institucije i društva koja se znanstveno i stručno bave istraživanjem povijesti okoliša.[10]

Govoreći o najutjecajnijim znanstvenim časopisima i njihovom doprinosu razvoju discipline, svakako treba istaknuti prvi časopis s temama povijesti okoliša, *Environmental History*, koji je povezan s Američkim društvom za povijest okoliša i počeo je izlaziti u isto vrijeme kada je društvo osnovano. Časopis *History and Environment* pokrenut je 1995. godine. Osim njih, velik utjecaj na razvoj discipline imali su i drugi časopisi koji su vremenom počeli izlaziti i u obliku e-izdanja, čime se povećala njihova dostupnost.[11]

Dosadašnja istraživanja okoliša na području SR Hrvatske

Termin „povijesna ekologija" u hrvatskoj historiografiji prvi je put upotrijebio N. Budak 1985. godine. On je tada i najavio kako je za očekivati da će ekohistorija s vremenom privlačiti sve više istraživača,[12] što bi se svakako moglo primijeniti i na cijeli post-jugoslavenski prostor. Govoreći pak o tome širem prostoru jedno od prvih, a do sada i najznačajnih djela je knjiga T. Stojanovića *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, a koja je u sebi sadržavala i ekohistorijske elemente proučavanja Balkana.[13]

Iako je ekohistorija već dugo prisutna na svjetskoj istraživačkoj sceni, u Hrvatskoj je još uvijek u začetku te se često izostavlja iz suvremenih pregleda hrvatske povijesti. Institucionalizacija ekohistorije u Hrvatskoj najprije je ostvarena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, zahvaljujući projektu *Triplex Confinium*, koji je započeo 1997. godine u suradnji s nekoliko europskih sveučilišta. Ovaj je projekt pokrenuo značajna istraživanja, održa-

9 Tomislav Markus, „Od divljega prirodnog svijeta do industrijskih velegradova: ekološka povijest ljudskih društava", *Povijesni prilozi* 29, br. 39 (2010): 2.

10 Hrvoje Petrić, „Što je povijest okoliša?", u *Historični seminar 6*, ur. Katarina Keber i Katarina Šter (Založba ZRC, Ljubljana, 2008), 159.

11 Petrić, „Što je povijest okoliša?", 158.

12 Isto, 169.

13 Isto, 168.

vanje međunarodnih skupova, izdavanje zbornika radova, a posredno i uvođenje kolegija koji se bave ekohistorijskim temama.[14]

Danas se u Hrvatskoj ekohistorijom i srodnim temama bave dva specijalizirana časopisa: *Socijalna ekologija* i *Ekonomska i ekohistorija*, koja je u perspektivi historiografskih istraživanja još i važnija. Naime, *Ekonomska i ekohistorija* izlazi od 2005. godine, u nakladi Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju te Izdavačke kuće *Meridijani*, a do sada je objavljeno 19 brojeva. Važnost časopisa ogleda se kako u unikatnosti tematskog područja časopisa, tako i u popularizaciji ekohistorijskih tema u hrvatskoj historiografiji. Važno je ovdje reći kako s obzirom na interdisciplinarni karakter tema vezanih uz okoliš, osim navedenih, sporadično se članici s temama iz povijesti okoliša mogu pronaći i u časopisima drugih znanstvenih disciplina.

Jedan od prvih opsežnih pregleda radova o ovoj problematici napisala je Mirela Slukan Altić pod nazivom *Bibliografija radova iz sociekonomske historije i ekohistorije 1977.–2001.*, u kojem se osvrnula na radove izdane u arhivskim izdanjima u Republici Hrvatskoj.[15] Drugi pregled ovakvog tipa datira iz 2011. godine i napisan je kao pogovor za hrvatsko izdanje knjige *Što je povijest okoliša?* J. Donalda Hughesa. U pogovoru su autori Borna Fuerst-Bjeliš, Marin Cvitanović i Hrvoje Petrić dali vrijedan pregled djela iz hrvatske znanstvene bibliografije u razdoblju od 1990. do 2011. godine, fokusirajući se na teme povezane s proučavanjem okoliša i njegovom interakcijom s čovjekom.[16]

Ovi pregledi, kao i suvremene metode pretraživanja radova putem baza CroRIS i Hrčak, pokazuju vrlo mali broj radova koji se bave poviješću okoliša. Posebno se to odnosi na subdisciplinu suvremene ekohistorije, gdje ne samo da nedostaje časopisa i istraživanja, već i bilo kakvih publiciranih radova. Većina dosadašnjih radova usmjerena je na proučavanje okoliša u srednjem i ranom novom vijeku, budući da su to bila područja interesa malobrojnih hrvatskih ekohistoričara. Radovi koji se mogu povezati s urbanom i suvremenom ekohistorijom uglavnom su vezani uz razvoj ekološkog pokreta, poput radova Zorana Oštrića, Brune Šimleše, te Woflija Krašića koji istražuju socijalne i društvene aspekte tog pokreta, često prisutne i u radovima akademika Ivana Cifrića, svojevrsnog začetnika istraživanja takvih tema u Hrvatskoj. Također, treba izdvojiti rad H. Petrića „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", objavljen u knjizi *Nature and Iron Curtain – Environmental Policy and Social Movements in Communist and Capitalist Countries 1945–1990* iz 2019. godine koji predstavlja prvi i do sada jedini sveobuhvatni kronološki pregled stanja zaštite okoliša u so-

14 Drago Roksandić, „Pogovor. Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost?", *Povijest europskog okoliša* (Zagreb: Barbat, 2002.): 263–274.

15 Mirela Slukan Altić, „Bibliografija radova iz socioekonomske historije i ekohistorije 1977. – 2001", *Ekonomska i ekohistorija* 1, br. 1 (2005): 151–179.

16 Borna Fuerst-Bjeliš, Marin Cvitanović i Hrvoje Petrić, „Što je povijest okoliša u Hrvatskoj? (pogovor)", u *Što je povijest okoliša?*, ur. Borna Fuerst-Bjeliš (Zagreb: Disput, 2011), 182–198.

cijalističkoj Jugoslaviji.[17] Povijest suvremenog okoliša povremeno je dio šireg konteksta istraživanja, primjerice u recentnijim djelima hrvatskih autora. Nikica Barić je u svojoj knjizi o Splitu 1980-ih godina posvetio jedno poglavlje ekološkim problemima splitskog kraja, čime je napravio značajnu kronologiju događaja vezanih uz povijest okoliša u najvećem dalmatinskom gradu.[18] Osim takvog „uklapanja" povijesti okoliša u širi kontekst istraživanja, postoje i manja istraživanja koja su se bavila poviješću okoliša na mikrolokacijama. Na primjer, Martin Previšić i Milica Prokić istraživali su utjecaj okoliša i njegovih promjena na logor na Golom otoku u razdoblju 1949.–1956.[19] U istraživanja koja se bave suvremenim okolišnim problemima u Hrvatskoj treba ubrojiti i rad Ante Batistića i H. Petrića, koji su analizirali nekoliko odabranih problema okoliša u Hrvatskoj tijekom 1980-ih godina.[20]

Unatoč malobrojnim istraživanjima, početci edukacije o povijesti okoliša na visokoškolskim ustanovama u Hrvatskoj datiraju iz početka novog tisućljeća. Na zagrebačkom sveučilištu prvi su put pokrenuti kolegiji koji se bave poviješću okoliša, ali je zanimljivo da su se pojavili na „nehumanističkim" fakultetima. Prvi kolegij pod nazivom *Povijest okoliša* utemeljen je na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu, na diplomskom studiju geografije. Na Filozofskom fakultetu Drage Roksandić i H. Petrić pokrenuli su kolegij *Ekohistorija* na diplomskom studiju povijesti. Također, na doktorskom studiju ranog novog vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu utemeljen je kolegij koji se bavi kartografskim izvorima.[21] S vremenom su se kolegiji s temama povijesti okoliša proširili i na druge fakultete i sveučilišta, a značajnu ulogu u profesionalnom razvoju ovih tema ima Društvo za ekonomsku i ekohistoriju, osnovano 2005. godine, koje izdaje i ranije spomenuti časopis.[22]

U historiografijama država s područja bivše Jugoslavije istraživanja povijesti okoliša i njegove zaštite značajno variraju, kako u opsegu, tako i u tematskoj raznolikosti. U Sloveniji su ostvarena značajna istraživanja, od kojih se posebno ističe rad Ž. Zwittra. Njegova bogata bibliografija značajno je unaprijedila razumijevanje okoliša u procesima dugog trajanja te u promjenama kulturnih krajolika. Uz to, Ž. Zwitter jedan je od urednika jednog od najrecentnijih ekohistorijskih djela *Environmental Histories of the Dinaric Karst*,[23] koje

17 Hrvoje Petrić, „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", in *Nature and the Iron Curtain*, eds. Astrid Kirchhof Mignon and John R. McNeill (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019).

18 Nikica Barić, *Split 1980-ih – Društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019).

19 Martin Previšić i Milica Prokić, „Ekohistorijski aspekti proučavanja logora na Golom otoku 1949.–1956", *Ekonomska i ekohistorija* 12, br. 12 (2016).

20 Hrvoje Petrić i Ante Batistić, „O izabranim problemima okoliša u Hrvatskoj 1980-ih godina", *Ekonomska i ekohistorija* 18, br. 18 (2022).

21 Furst-Bjeliš, Cvitanović i Petrić, „Što je povijest okoliša u Hrvatskoj? (pogovor)", 177–178.

22 Petrić, „Što je povijest okoliša?", 169.

23 Borna Fuerst-Bjeliš, Jelena Mrgić, Hrvoje Petrić, Matija Zorn i Žiga Zwitter, *Environmental Histories of the Dinaric Karst* (Cham: Springer, 2024).

kroz interdisciplinarni pristup obrađuje povijest dinarskog krša od prapovijesti do suvremenog doba. Osim Zwittra, vrijedan doprinos dali su i drugi slovenski autori. Željko Oset u svom se radu bavio razvojem ekološkog aktivizma u socijalističkoj Sloveniji, dok su Katarina Polajnar Horvat, Aleš Smrekar i Matija Zorn objavili rad *Environmental Thought in Slovenia*.[24] Također, doktorska disertacija Romane Erhatič Širnik iz 2011. godine donosi vrijedan uvid u zaštitu ptica na slovenskom prostoru.[25] Slovenska historiografija uključuje i posebna izdanja, poput publikacije *Gozd in Ljude – Razmjerja in zgodovina* (hrv. Šuma i ljudi – odnosi i povijest), izdane 2022. godine nakon simpozija *Šuma i čovjek*. Ova publikacija istražuje međuodnos šumskih ekosustava i ljudi. Godine 2024. Institut za suvremenu povijest u Ljubljani objavio je monografiju *Potenciali in upravljanje vodá. Med preteklostjo in sedanjostjo* (hrv. Potencijali i upravljanje vodama: između prošlosti i sadašnjosti), koja se bavi korištenjem vodotoka, njihovim energetskim potencijalima te izazovima zaštite. U srpskoj historiografiji radovi koji se bave poviješću okoliša pojavljuju se u različitim publikacijama, često izvan historiografskog okvira. Tako je 2014. godine u časopisu *Ekonomika* objavljen rad *Zaštita okoliša i razvoj ekološke svijesti*,[26] dok se slične teme obrađuju i u časopisu *Zaštita prirode*, koji izdaje Zavod za zaštitu prirode Srbije. Zanimljiv primjer ranog promišljanja o ekološkoj svijesti nalazi se u knjizi *Nepredvidiva prošlost budućnosti – O političkom potencijalu utopije.* U njoj je objavljen roman *Šetnja kroz budućnost* iz 1924. godine, koji donosi vizije novih obrazovnih koncepata, feminističkih ideja te ekološke politike.[27] Značajan doprinos razumijevanju ekoloških tema dala je i Jelisaveta Petrović, posebno kroz knjigu *Ekologija na periferiji Evrope – Stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji*.[28] Iako se primarno bavi suvremenim ekološkim pokretima, ovo djelo predstavlja važan izvor i za historiografska istraživanja. Na području drugih država bivše Jugoslavije istraživanja povijesti okoliša gotovo su u potpunosti marginalizirana. Pojedine informacije mogu se naći tek u integriranim tekstovima koji se uglavnom bave aktualnim temama, dok povijesni podaci služe samo kao uvod ili kontekst.

Na kraju ovog, poprilično skromnog pregleda dosad objavljenih radova, treba napomenuti da su istraživanja suvremene povijesti okoliša u zemljama istočne Europe još uvijek u samim začecima. Prema nekim autorima, razlog tome je zanemarivanje istraživanja okoliša u komunističkim zemljama

---

24 Katarina Polajnar Horvat, Aleš Smrekar i Matija Zorn, „The development of environmental thought in Slovenia: a short overview", *Ekonomska i ekohistorija* 10, no. 1 (2014): 16–25.

25 Romana Erhatič Širnik, „Varstvo ptičev v 19. in 20. stoletju na slovenskem ozemlju" (Doktorska disertacija, Biotehniški fakulteti Sveučilišta u Ljubljani, 2011).

26 Ibro Skenderovic, Bećir Kalac i Suad Bećirović, „Environmental Protection and the Development of Environmental Awareness", *Ekonomika* 60, br. 2 (2014): 107–116.

27 Ivana Momčilović, *Nepredvidiva prošlost budućnosti – o političkom potencijalu utopije* (Beograd: Edicija Jugoslavije, 2024).

28 Jelisaveta Petrović, *Ekologija na periferiji Evrope – Stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji* (Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, 2020).

Istočnog bloka, dok je ekološki pokret bio znatno razvijeniji na Zapadu.[29] Primjer gotovo potpunog ignoriranja okolišnih tema na prostru bivšeg Istočnog bloka može se vidjeti u odnosu istraživača prema tzv. Staljinovom planu za transformaciju prirode, koji je ostavio značajne posljedice na okoliš, vidljive i danas, ali gotovo da ne postoji u kolektivnom sjećanju. M. Halbwachs smatra da su kolektivna sjećanja sklona generalizacijama, a takve generalizacije često dovode do zaključka da se o problemima zaštite okoliša na Istoku gotovo uopće nije promišljalo, a da se još manje na njih odgovaralo.[30]

Kratki pregled suvremene povijesti okoliša u socijalističkoj Jugoslaviji s naglaskom na SR Hrvatsku

Iz ranijeg pregleda jasno je da ne postoji mnogo radova koji bi omogućili stvaranje jasne i precizne slike o stanju okoliša u Hrvatskoj u razdoblju od 1945. do 1990. godine. Ipak, postoji nekolicina radova koji bi mogli pružiti okvirni pregled stanja okoliša tijekom socijalističke Jugoslavije, kada je zapravo započeo sustavni i sistematizirani rad na planiranju, zaštiti i poboljšanju okoliša, ili kako se tada antropocentrično nazivao „čovjekova okolica" ili „čovjekova okolina".

Iako odmah po završetku Drugog svjetskog rata problemi okoliša nisu bili u fokusu, jer su svi napori bili usmjereni prema što bržoj obnovi i industrijalizaciji tada još vrlo agrarne zemlje.[31] Unatoč tome, određeni pomaci ipak su napravljeni već 1946. godine, kada su doneseni zakonski akti o zaštiti spomenika kulture i tzv. prirodnih rijetkosti. Na temelju tih akata razvijao se zakonodavni i institucionalni okvir za zaštitu okoliša, koji je značajan poticaj dobio nakon konferencije o zaštiti i proučavanju prirodnih rijetkosti održane 1953. godine u Beogradu. Tijekom 1960-ih godina u svim jugoslavenskim republikama, pa tako i u Hrvatskoj, usvojeni su zakoni o zaštiti prirode i osnovane institucije koje su se time bavile. Hrvatska je, uz Srbiju i Sloveniju, bila jedna od vodećih republika u tim procesima kako institucionalnom tako i u razvoju pravne regulacije.[32] Međutim, unatoč zakonskim okvirima, s jedne strane, te sve jačom industrijalizacijom i urbanizacijom, problemi povezani s okolišem postajali su sve ozbiljniji tijekom 1960-ih i 1970-ih godina, dok su

---

29 Julia Ault, „Protesting Pollution: Environmental Activism in East Germany and Poland, 1980–1990", in *Nature and the Iron Curtain – Environmental Policy and Social Movements in Communist and Capitalist Countries 1945–1990*, eds. Astrid Kirchhof and John R. McNeill (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019), 151.

30 Doubravka Olšakova, „Conclusion – Environmental History, East European Societies and Totalitarian Regime", in *the Name of Great Work – Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe*, ed. Doubrova Olšakova (New York and Oxford: Berghahn, 2016), 290.

31 Ante Batistić i Hrvoje Petrić, „O izabranim problemima okoliša u Hrvatskoj 1980-ih godina", *Ekonomska i ekohistorija* 18, br. 1 (2022): 70.

32 Petrić, „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", 170–171.

rješenja za njih bila sve oskudnija. Reakcija na te probleme prvo je došla iz velikih industrijskih gradova Hrvatske, gdje se u rasprave o okolišu uključio veliki broj stručnjaka i znanstvenika. Među njima posebno se istaknuo Rudi Supek[33], koji je 1973. godine objavio knjigu *Ova jedina zemlja: idemo li u katastrofu ili u Treću industrijsku revoluciju?*.[34] Paralelno s ovim znanstvenim i stručnim radom, došlo je i do daljnjeg razvoja regulative. Tako je 1972. godine hrvatski Sabor usvojio Rezoluciju kojom je zajamčena zaštita životne sredine, a godinu dana kasnije osnovane su dodatne institucije koje su se bavile tim pitanjem poput Savjeta koji je trebao raditi na zaštiti i unapređenju okoliša.[35] Radi boljega razumijevanja konteksta te važnosti ovakvih događaja valja napomenuti kako se u ovom periodu i na svjetskoj sceni rade iskoraci koji će ekologiju predstaviti na globalnoj sceni, a jedna od tih prijelomnica svakako je bila Konferencija Ujedinjenih naroda održana u Stockholmu 1972. godine, po čemu je ostala i upamćena kao „Stockholmska konferencija", a na kojoj je također usvojena Deklaracija s čak 26 principa i 106 preporuka za budući odnos prema okolišu.[36]

Velike promjene u odnosu prema okolišu na razini Federacije donio je Ustav iz 1974. godine,[37] koji je pravo na zdrav okoliš proglasio pravom svakog građanina te decentralizirao upravljanje okolišem.[38] O tim promjenama bit će više riječi kasnije, no slijedom tih promjena, i u Ustav SR Hrvatske[39] uvedena je obveza racionalnog postupanja s resursima i okolišem. Unatoč tome, tijekom 1980-ih godina gomilali su se problemi povezani s okolišem, njegovim uređenjem i zaštitom. Nepostojanje adekvatnih rješenja povećavalo je ugroze za ljude, biljni i životinjski svijet. Situaciju se pokušalo popraviti donošenjem novog *Programa zaštite i unapređenja okoline i prostornog uređenja u SR Hrvatskoj*, koji je prihvaćen na sjednici Sekcije za zaštitu i unapređenje čovjekove okoline u prosincu 1982. godine kojem je istaknuto kako je glavni problem nedovoljna osviještenost javnosti i neprimjena ekoloških ideja. S druge strane, pojedini zakoni, poput Zakona o vodama, dobivali su i do 300 amandmana i prijedloga, dok je provedba za-

33 Rudi Supek rođen je 1913. godine u Zagrebu gdje je 1937. godine diplomirao filozofiju. Svoje obrazovanje nastavio je na studiju psihologije u Parizu. Tijekom Drugog svjetskog rata bio je uhićen te interniran u logor Buchenwald. Nakon rata doktorirao je na Sorbonnei kliničku psihologiju 1952. godine. Radio je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te na nizu drugih stranih institucija, a istraživački se bavio temama iz sociologije, filozofije, psihologije i antropologije. Umro je 1993. godine u Zagrebu. – „Supek, Rudi", Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025, datum pristupa 25. 1. 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/supek-rudi .

34 Batistić i Petrić, „O izabranim problemima okoliša u Hrvatskoj 1980-ih godina", 70.

35 Isto, 71.

36 Bruno Raguž, „Početci svijesti o zaštiti okoliša na području Europske unije", *Filozofska istraživanja*, br. 170, sv. 2 (2023): 376.

37 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, proglašen 21. 2. 1974.

38 Petrić, „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", 175.

39 Ustav SR Hrvatske, *Narodne novine*, 22. 2. 1974.

konskih rješenja, posebno njihovih kaznenih odredbi, bila vrlo slaba. O slaboj brizi lokalnih vlasti za okoliš možda najbolje svjedoči podatak da je 1987. godine tek 40% općina u Hrvatskoj ispunilo upitnik kojim se trebala ocijeniti situacija okoliša.[40] To je bio eklatantan primjer nebrige za zaštitu okoliša, budući da su problemi, kako su prikazali H. Petrić i A. Batistić, bili prisutni gotovo u svim krajevima Hrvatske, bilo da je riječ o rijekama Dravi i Savi, gradovima poput Splita ili korištenju Jadrana. Pri tome treba istaknuti kako unatoč ignoriranju problema od strane lokalnih vlasti, lokalno je stanovništvo sve češće i glasnije izražavalo svoju zabrinutost, ali i negodovanje vezano uz zagađenje svojega okoliša, a posebice je to bilo izraženo kada se radilo o tzv. crnim ili prljavim industrijama.[41]

Zbog takvoga djelovanja osviještene javnosti neodvojivi dio proučavanja odnosa prema okolišu u suvremenom razdoblju je i proučavanje ekoloških pokreta koji su djelovali u Hrvatskoj, a njihovu periodizaciju napravio je Zoran Oštrić. On je uspostavio tri etape razvoja ekološkog pokreta. Prva etapa, početkom 1970-ih, obuhvaća pokušaje osnivanja ekološkog pokreta, no završava tzv. pobjedom sistema, kada je ekološki pokret integriran u strukture vlasti.[42] Druga etapa dolazi sredinom 1980-ih, kada dolazi do krize legitimnosti sistema i pojave novih ekoloških pokreta.[43] U Hrvatskoj su ti pokreti posebno povezani s antinuklearnim pokretom, koji je, uz Sloveniju, bio najjači na prostoru Jugoslavije, te su spontani protesti postajali sve češći,[44] a što je bilo kao i u ostatku svijeta pod izravnim utjecajem černobilske katastrofe.[45] Treću etapu razvoja ekoloških pokreta Oštrić vidi krajem 1980-ih i tijekom 1990-ih godina, koje su obilježene pokušajima ujedinjavanja različitih ekoloških pokreta, ali i pojavom „zelenih stranaka".[46] Iako su se samo u Sloveniji razvile u organiziranu političku snagu,[47] i u Hrvatskoj je na prvim parlamentarnim izborima jedan zastupnik izabran iz redova „zelenih".[48] Važno je uzeti u obzir da su političke prilike za osnivanje stranaka s fokusom na ekologiju početkom 1990-ih u Hrvatskoj bile nepovoljne. Osim toga, neuspjeh transformacije ekoloških pokreta u političke stranke može se djelomično objasniti skepticizmom aktivista prema političkom angažmanu.[49]

---

40 Petrić i Batistić, „O izabranim problemima okoliša u Hrvatskoj 1980-ih godina", 71–73. Petrić i Batistić, „O izabranim problemima okoliša u Hrvatskoj 1980-ih godina".

41 Bruno Raguž, „Problematika zaštite okoliša u Bakru prilikom osnivanja Koksare u prvoj polovici 70-ih godina 20. stoljeća", *Senjski zbornik*, br. 49 (2022): 396.

42 Zoran Oštrić, „Ekološki pokret u Jugoslaviji – Građa za proučavanje razdoblja 1971–1991", *Socijalna ekologija* 1, br. 1 (1992): 84–85.

43 Oštrić, „Ekološki pokret u Jugoslaviji – Građa za proučavanje razdoblja 1971–1991", 84.

44 Isto, 90–91.

45 Raguž, „Početci svijesti o zaštiti okoliša na području Europske unije", 377.

46 Oštrić, „Ekološki pokret u Jugoslaviji – Građa za proučavanje razdoblja 1971–1991", 84.

47 Petrić, „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", 180.

48 Barić, *Split 1980-ih – Društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma*, 541–543.

49 Oštrić, „Ekološki pokret u Jugoslaviji – Građa za proučavanje razdoblja 1971–1991", 100.

Izvori za proučavanje suvremene ekohistorije SR Hrvatske

Prije nego što se razmotre izvori i metode njihovog tretmana za proučavanje ekohistorije bilo kojeg razdoblja, važno je istaknuti da je interdisciplinarnost jedna od glavnih značajki ekohistorijskog istraživanja.[50] Zbog toga ona uključuje proučavanje i obradu širokog spektra različitih izvora. Za potrebe ovog rada, izvori će se grupirati u nekoliko kategorija. Prije svega, ekohistorijska istraživanja, kao i većina historiografskih istraživanja, oslanjaju se na neobjavljene pisane izvore, prvenstveno one arhivske te objavljene pisane izvore poput zakonskih akata, različitih propisa, statistika i sl. Naravno, važnu skupinu pisanih izvora posebno bitnih za suvremenu ekohistoriju čine novinski izvori (periodika), te druge medijske izvore poput fotografija, filmskih zapisa i kartografskih izvora. Na kraju, ekohistorija se može služiti i drugim povijesnim izvorima kao što je to primjerice usmena predaja, odnosno oralna povijest.

Arhivski izvori

Kao i u većini drugih povijesnih disciplina, arhivski izvori najzastupljeniji su u proučavanju suvremene ekohistorije. Međutim, kako bi se razumjela potreba za proučavanjem širokog spektra arhivskih fondova i institucija, potrebno je ukratko se osvrnuti na razvoj sustava upravljanja i nadležnosti vezanih uz okoliš u tadašnjem društveno-političkom sustavu. Ovaj razvoj čini osnovu za proučavanje problema zaštite okoliša. Naime, ustavnim promjenama 1971. godine zaštita okoliša, kao i mnoge druge odluke (tzv. osnovni zakoni), prešla je u nadležnost republika i pokrajina, što je dodatno potvrđeno Ustavom iz 1974. godine.[51] Osim republika i pokrajina, i općine su postale odgovorne za cijeli niz pitanja vezanih za okoliš.[52] Federacija je, međutim, preko saveznih organa zadržala ulogu u uređenju zaštite i unapređenja čovjekove sredine u slučaju kada se ocijeni da je ono od važnosti za cijelu zemlju ili međunarodni zajednicu. Također, mogla je reagirati ukoliko je došlo do ugroze za ljude, biljke ili životinje koje bi ugrožavale cijelu zemlju.[53]

Lokalne zajednice dobile su ovlast i obvezu djelovanja prema zakonima o prostornom planiranju, čime su općine postale jedan od najvažnijih aktera u pitanjima okoliša.[54] Za proučavanje suvremene ekohistorije posebno su važni lokalni subjekti, kao što su organizacije, tvornice i drugi gospodarski

50 Petrić, „Što je povijest okoliša?", 160.

51 Slavoljub Popović, „O pravnom regulisanju zaštite čovekove sredine u Jugoslaviji", *Čovek i sredina*, br. 1 (1975), 80–81.

52 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, proglašen 21. 2. 1974, čl. 117.

53 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, proglašen 21. 2. 1974, čl. 281.

54 Društveni dogovor o zajedničkom radu na području čovjekove okolice i prostornog uređenja, *Službeni list SFRJ* (33/74).

entiteti. Zakon o udruženom radu predviđao je da radnici i organizacije aktivno sudjeluju u zaštiti i unaprjeđenju okoliša.[55]

S obzirom na navedeno, jasno je da proučavanje suvremene ekohistorije, bilo na razini cijele Federacije ili SR Hrvatske, kao i na manjim mikrohistorijskim primjerima, zahtijeva konzultiranje velikog broja arhiva. Među ključnim arhivima je Arhiv Jugoslavije u Beogradu, gdje se nalazi fond AJ–627 *Savet za zaštitu i unapređenje čovjekove sredine*.[56] Treba ovdje istaknuti da iako se fond u svome nazivu nosi termin „savet", ono zapravo objedinjuje dvije institucije prvotnog Saveza za zaštitu i unapređenje životne sredine osnovanog 1973. godine, a koji je trebao instucionalizirati i bolje koordinirati sve aktivnosti vezano uz djelovanja o okolišu, te je dobio podršku iz samog vrha politike. No, 1984. godine Savez je transformiran u Savjet jer se ocijenilo kako će na taj način institucija postati operativnija te uspješnija.[57] Taj fond je iznimno opsežan i sadrži veliki broj dokumenata vezanih uz okoliš i njegove promjene u različitim republikama, kao i u međunarodnom kontekstu.

Za proučavanje suvremene ekohistorije Hrvatske posebno su važni fondovi Hrvatskog državnog arhiva. Među njima se ističe fond HR–HDA–1228 *Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske. Republička konferencija*, unutar kojeg je djelovalo tijelo zaduženo za zaštitu, uređenje i unaprjeđenje okoliša.[58] Također, postoje i drugi fondovi, poput fonda s građevinskim dozvolama,[59] u kojem su detaljno dokumentirane promjene u prostoru, uključujući nacrte i situacijske izvještaje. Uz to, fond *Sanitarne inspekcije* dokumentira probleme s kojima su se suočavali pojedini gradovi, od kojih su neki izravno povezani s okolišem. Osim toga, lokalni arhivi (državni arhivi u različitim gradovima) nude značajan broj fondova koji se mogu koristiti u istraživanju ove teme, posebno arhivi poduzeća koja su djelovala u tom razdoblju. Ti arhivi pružaju korisne informacije o situaciji unutar i izvan poduzeća.

Značajan izvor podataka o problemima okoliša također dolazi iz dokumenata radničkih vijeća, odnosno zborova radnih ljudi, koji su raspravljali o mnogim problemima iz svoje okoline, a koji su često dokumentirali različite okolišne probleme. Navedena građa čuva se u arhivima koji su nadležni za područja u kojima su djelovala poduzeća unutar kojih je bilo pojedino radničko vijeće.

---

55 Zakon o udruženom radu, *Službeni list SFRJ* (53/76) čl. 190, st. 2.

56 „List fondova", Arhiv Jugoslavije, datum pristupa 16. 12. 2024. http://inventar.arhivyu.rs/lista_fondova.php?sort=1&page=59

57 Hrvatski državni arhiv (HDA), Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske (1228), kutija 1506, Aktualna pitanja zaštite i unapređenja čovekove sredine i zadatci Socijalističkog saveza, prosinac 1984.

58 „Sumarni inventar Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske. Republička konferencija. 1944–1990", Hrvatski državni arhiv, datum pristupa 16. 12. 2024, http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=3645

59 HDA, Republički komitet za građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove okoline (1947).

Novine, službeni listovi i drugi medijski izvori

Slično kao kod arhivskih izvora, može se uspostaviti i podjela kod novinskih i drugih medijskih izvora. Neke publikacije bile su vezane za cijelu Jugoslaviju, a dobar primjer za to je časopis *Čovek i životna sredina*, koji je počeo izlaziti 1976. godine u nakladi jugoslavenskog Saveza za zaštitu i unaprjeđenje čovjekove sredine.[60] Ovaj je časopis mjesečno objavljivao veliki broj radova koji su se bavili pitanjima okoliša, njegovim uređenjem i zaštitom na području cijele Jugoslavije. Za proučavanje povijesti okoliša u Hrvatskoj, posebno je važna arhiva *Vjesnika*, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, u fondu HR–HDA–2031. Ovaj fond sadrži čak 680 d/m gradiva, uključujući novinske isječke iz hrvatskih i jugoslavenskih novina. Posebno zanimljiva za ovu temu su 32 registratora unutar podserije „Ekologija".[61] Iako su novinski izvori do sada korišteni tek djelomično, neki istraživači poput I. Cifrića analizirali su pojavljivanje ekoloških tema u novinama, što je pokazalo kako je broj ekoloških tema u novinama poput *Večernjeg lista* i *Vjesnika* rastao od 1987. do 1990. godine, no te teme nisu često bile na istaknutim mjestima poput naslovnica, niti su ravnomjerno pokrivale sve ekološke probleme.[62] Recentnije istraživanje proveo je W. Krašić, koji se bavio ekološkim temama u časopisu *Arena*. Ovaj časopis bio je jedan od prvih koji se sustavno bavio pitanjima okoliša i vrlo je kritički izvještavao o toj tematici.[63] Lokalni listovi također su pisali o ekološkim problemima, primjerice *Glas Podravine* 1985. godine izvještavao je o negativnim učincima hidroelektrane Đurđevac,[64] dok je dnevni list *Jedinstvo* iz Siska redovito objavljivao članke o ekološkim problemima uzrokovanim industrijom.[65] To ukazuje na važnost proučavanja lokalne periodike, koja je možda imala manju tiražu, ali je mogla ponuditi obilje korisnih informacija o povijesti okoliša.

Posebnu skupinu unutar periodičke građe čini „službena" periodika, odnosno službena glasila, koja su ključna za razumijevanje zakonskog okvira zaštite okoliša. U Jugoslaviji je bio definirano više od 300 akata koji su se bavili okolišem. Prema analizi iz 1983. godine, ti akti su obuhvaćali različita područja, kao što su prostorno uređenje, zaštita tla, voda, zraka, šuma, energetska pitanja, zaštita od zračenja, zagađenja, itd.[66] Zbog toga je za proučavanje suvremene povijesti okoliša neophodno konzultirati *Službeni list SFRJ*, *Narodne novine* za Hrvatsku, ali i službene listove općina koji su izlazili u istraživanom razdoblju.

---

60 Aleš Bebler, „Dokle smo stigli i kako dalje", *Čovek i životna sredina* br. 1 (1976): 5–6. „Vjesnikova novinska dokumentacija", Hrvatski državni arhiv, datum pristupa 16. 12. 2024. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=2_6536

62 Ivan Cifrić, „Socijalnoekološke teme i sadržaji u 'Vjesniku' i 'Večernjem listu' od 1987. do 1990. godine", *Socijalna ekologija* 1, br. 3 (1992): 321–324.

63 Wollfy Krašić, „Ekološke teme na stranicama časopisa Arena", *Ekonomska i ekohistorija* 13, br. 13 (2017): 146.

64 Batistić i Petrić, „O izabranim problemima okoliša u Hrvatskoj 1980-ih godina", 75.

65 Đurđa Zorko, *Bibliografija o Sisku* (Sisak: Narodna knjižnica i čitaonica Sisak, 1992), VII. Ekologija.

66 HDA, 1228, kutija 1500, Informacija o kaznenoj zaštiti čovjekove okoline kroz period od 1. 1. 1978. do 30. 6. 1983., prosinac 1983.

Fotografski i filmski izvori još uvijek nisu dovoljno korišteni u historiografskim istraživanjima. Na to je upozorio G. Arčabić u svom predavanju iz 2021. godine, koje se bavilo pitanjem korištenja fotografije kao povijesnog izvora.[67] Upravo ekohistorija pruža veliki prostor za njihovu uporabu. Primjer korištenja fotografskih izvora može se vidjeti na izložbi *Povijest poplava županjske Posavine i život okružen vodama,* gdje su fotografski izvori obilno korišteni. H. Petrić na otvorenju je izložbe istaknuo kako je to veliki poticaj za promišljanje o korištenju fotografije u istraživanjima, kako u Hrvatskoj tako i u širem kontekstu.[68]

Kartografski izvori

Kartografski izvori iznimno su važni za istraživanja svih etapa povijesti okoliša. M. Slukan Altić je u svojoj knjizi, kroz 13 poglavlja, istaknula značaj interpretacije osnovnih i tematskih karata kao ključnih izvora za proučavanje hrvatske povijesti.[69] Osim „klasičnih" karata, istraživanja olakšava sve veći broj digitaliziranih karata. Primjer toga je vrijedan portal *Hungaricana*, koji digitalizira karte iz moderne i suvremene mađarske, a time i hrvatske povijesti.[70] Na području Hrvatske sličan projekt provodi Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja u Rijeci, koji je digitalizacijom svog fundusa omogućio online pristup velikom broju karata.[71] Korištenje suvremenih alata poput ArcGIS-a[72] ili njegove besplatne inačice QGIS-a[73], u kombinaciji s ranije spomenutim fotografskim izvorima, pruža nebrojene mogućnosti za mapiranje i istraživanje prostora kroz vrijeme.

Usmena predaja

Usmena predaja, ili razgovor, u etnologiji je jedan od ključnih izvora i metoda. U historiografiji je isprva izazivala skepticizam jer je smatrana „neozbiljnom", no s vremenom je postala sve prihvaćenija među povjesničari-

67 „Predavanje Gorana Arčabića Korištenje fotografije kao povijesnog izvora u projektu Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive", Suvremena hrvatska fotografija, datum pristupa 16. 12. 2024. https://croatian-photography.com/predavanje-goran-a-arcabica-koristenje-fotografije-kao-povijesnog-izvora-u-projektu-zagrebacka-industrijska-bastina-povijest-stanje-perspektive/

68 „Izložba o povijesti poplava županjske Posavine i životu okruženom vodama", *Glas Slavonije*, datum pristupa 16. 12. 2024. https://www.glas-slavonije.hr/regija/2024/09/29/izlozba-o-povijesti-poplava-zupanjske-posavine-i-zivotu-okruzenom-vodama-574738/

69 Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija – Kartografski izvori u povijesnim znanostima* (Zagreb: Meridijani, 2003).

70 Hungaricana – Maps, datum pristupa 16. 12. 2024. https://maps.hungaricana.hu/en/

71 Digitalni PPMHP, datum pristupa 16. 12. 2024. https://digitalni.ppmhp.hr/?pr=l&msq=karte

72 ArcGIS je digitalni alat koji se koristi za izradu karata te označavanje određenih geografskih područja, lokaliteta i sl.

73 Quantum Geographic Information System (QGIS) je besplatan i otvoren softver pomoću kojega se mogu kreirati karte, ali i izrađivati različite analize, modeli te vizualizacije geografskih pojmova i obilježja.

ma.[74] Razlog tome je želja da tzv. svjedok vremena svojim iskazima doprinese iskustvenoj dimenziji određenih događaja ili procesa. Ovaj pristup, osim što nadopunjuje znanje prikupljeno iz pisanih i drugih izvora, uvodi i sve važniju dimenziju „povijesti odozdo",[75] što je izuzetno korisno za sagledavanje međudjelovanja čovjeka i okoliša. Usmena predaja može obogatiti istraživanja ekohistorije pružajući osobna iskustva i uvide u okolišne promjene i njihovu percepciju kroz vrijeme.

Metode proučavanja suvremene ekohistorije Hrvatske

Ratko Zelenika ispravno je primijetio da se u istraživanju prošlosti mogu koristiti gotovo sve znanstvene metode,[76] no interdisciplinarnost, koja je već spomenuta kao ključna odrednica ekohistorije, postaje jedna od glavnih metodoloških karakteristika ovog istraživačkog polja. U *Hrvatskoj enciklopediji*, pod pojmom „ekohistorija", upravo su interdisciplinarnost i transdisciplinarnost navedene kao osnovne epistemološke orijentacije, što H. Petrić povezuje s utjecajem koncepta koji je razvio D. Worster.[77] Može se stoga svakako reći da se u toj potrebi za povezivanjem različitih znanstvenih disciplina i pristupa otvara prostor ekohistoriji da postane jedno od središnjih mjesta dijaloga između prirodnih i društvenih znanosti. Ipak, unatoč širem metodološkom pristupu, ekohistorija i proučavanje okoliša i dalje se uvelike oslanjaju na povijesnu metodu analize i interpretacije izvora. To nije iznenađujuće, budući da je, kako ju je Mirjana Gross definirala, povijesna metoda „skup pravila za povijesno mišljenje kao spoznajni proces",[78] što znači da ona ostaje temelj svake historiografske analize i zaključivanja, a zbog čega historiografska metoda ostaje ključni alat ne samo za razumijevanje prošlih odnosa čovjeka i okoliša, već i za njihovo kritičko preispitivanje.

S druge strane, ekohistorija otvara prostor za korištenje različitih znanstvenih metoda. Kao što je Zelenika istaknuo, istraživanja mogu uključivati kvantitativne i kvalitativne metode. Kvantitativne metode mogu se koristiti za analizu podataka o zagađenju, urbanizaciji i drugim čimbenicima koji utječu na suvremeni okoliš. Ove analize omogućuju stvaranje statističkih modela koji ne samo da pomažu u boljem razumijevanju odnosa čovjeka i okoliša, već mogu biti korisni i za predviđanje budućih interakcija.[79] Korištenje

---

74 Ivana Cvijović Javorina, „Oralna historija: problemi, mogućnosti i primjena među povjesničarima", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 44 (2012): 439.

75 Cvijović Javorina, „Oralna historija: problemi, mogućnosti i primjena među povjesničarima", 441.

76 Ratko Zelenika, *Znanost o znanosti* (Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Rijeka), 345.

77 Petrić, „Što je povijest okoliša?", 162, bilješka 25.

78 Mirjana Gross, *Suvremena historiografija* (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 2001), 364.

79 Ekološko modeliranje je prema Hrvatskom strukovnom nazivlju „matematička simulacija pojednostavnjenoga modela međudjelovanja dinamičkih ekoloških sustava u vremenu i prostoru", Hrvatsko strukovno nazivlje – Struna, datum pristupa 16. 12. 2024. http://struna.ihjj.hr/naziv/ekolosko-modeliranje/23914/

kartografskih modela također postaje nužno u suvremenom ekohistorijskom istraživanju, posebno uz pomoć suvremenih alata poput ArcGIS-a i QGIS-a, koji su uz razvoj digitalne humanistike dodatno ubrzali integraciju prostornih analiza u povijesna istraživanja. Ovi alati omogućuju prostorne analize, ali i izradu složenijih ekoloških modela istraživanih područja, što doprinosi cjelovitijem razumijevanju povijesnih procesa u prostoru.

Za potpunije razumijevanje ekohistorijskih procesa, posebice onih iz suvremenog razdoblja gdje su fizički tragovi još uvijek prisutni, korisno bi bilo uvesti metode iz prirodnih znanosti. Znanstvenici iz drugih disciplina, poput ekologije, geologije ili klimatologije, svojim bi interpretacijama mogli značajno obogatiti ekohistorijska istraživanja. Nažalost, trenutno u hrvatskoj historiografiji, ali ni u znanosti općenito, ne postoje projekti koji bi primijenili ovako širok raspon znanstvenih disciplina i metoda. Takav manjak interdisciplinarne suradnje u Hrvatskoj ukazuje na potrebu za sustavnijom institucionalnom potporom i uključivanjem povjesničara u projekte s ekološkom komponentom, baš kako na globalnoj razini, postoje projekti poput *IceAGE*[80] ili *The Pages Project*,[81] no zabrinjavajuće je što povjesničari u takvim projektima rijetko sudjeluju.

Na kraju, važno je istaknuti da je u razvoju metodologije za proučavanje suvremene povijesti okoliša značajan doprinos dao zbornik radova *Concepts of Urban Environmental History*, koji su uredili Sebastian Haumann, Martin Knoll i Detlev Mares, a koji je objavljen u lipnju 2020. godine. Metodološka važnost ove knjige je iznimna jer je uspostavila osnovne metodološke pristupe i koncepte za proučavanje povijesti okoliša gradova. Ovi pristupi posebno su relevantni za Hrvatsku, budući da su gradovi tijekom razdoblja kojim se ovaj rad bavi imali najznačajniji utjecaj na povijest okoliša, a do objave ovog zbornika nisu imali razvijenu vlastitu metodologiju. Jedan od ključnih metodoloških pristupa koji je predstavljen u knjizi jest dihotomija između prirode i „kulture", koja je vrlo vidljiva u svim industrijskim gradovima.[82] Ovaj pristup pomaže objasniti napetost između industrijskog razvoja i prirodnog okoliša, što je čest fenomen u urbanim sredinama. Drugi značajan pristup je koncept tzv. urbanog metabolizma, koji se bavi cirkulacijom materije i energije u gradovima.[83] Ovaj je koncept koristan za razumijevanje toka resursa unutar grada, što može pomoći u analizi utjecaja industrije na okoliš. Posebno zanimljiv pristup koji zbornik nudi jest promatranje urbane infrastrukture kao sustava. Ova metodologija odlično je polazište za objašnjenje povezanosti između industrijskih pogona i grada koji se razvija uz njih, čime

80 IceAGE Project, datum pristupa 16. 12. 2024. https://www.iceage-project.org/projectinformation/

81 The Pages Project, datum pristupa 16. 12. 2024. https://pastglobalchanges.org/

82 Sebastian Haumann, Martin Knoll and Detlev Mares, „Urban-Environmental History as a Field of Reaserch", u *Concepts of Urban Enviromental History*, eds. Sebastian Haumann, Martin Knoll and Detlev Mares (Bielefeld: Transcript, 2020), 9–10.

83 Sabine Barles, „Urban Metabolism", in *Concepts of Urban Enviromental History*, eds. Sebastian Haumann, Martin Knoll and Detlev Mares (Bielefeld: Transcript, 2020), 65–66.

se može objasniti međusobni utjecaj infrastrukture i okoliša. Međutim, za istraživanje suvremene hrvatske povijesti okoliša posebno važan i primjenjiv pristup bio bi tzv. path dependence (PD) pristup. Ovaj pristup postavlja pitanje u kojoj su mjeri odluke donesene u određenom trenutku determinirane prethodnim odlukama i stanjem okoliša. Drugim riječima, istražuje se kako su ranije faze razvoja okoliša utjecale na kasnije odluke o njegovom uređenju i zaštiti. PD pristup naglašava važnost propitivanja stanja okoliša prije naglog razvoja tijekom druge polovice 20. stoljeća,[84] što bi moglo biti ključ za razumijevanje suvremenih problema s okolišem u Hrvatskoj.

Umjesto zaključka

Zaključno, može se reći da pred hrvatskom historiografijom, kao i historiografijama na post-jugoslavenskom prostoru, još uvijek stoji dug put u stvaranju osnovnih kronoloških okvira, metodoloških i teorijskih podloga za istraživanje povijesti okoliša. Ova je problematika od iznimne važnosti, ne samo zato što neodvojivo povezuje djelovanje čovjeka i okoliša, već i zato što uključuje čitav niz društvenih čimbenika, poput ekoloških pokreta, koji pružaju dragocjene uvide ne samo u stanje okoliša, već i u šira društvena kretanja.

Bogatstvo izvora i metoda, prikazano u ovom radu, jasno ukazuje na nebrojene mogućnosti za daljnja istraživanja. Arhivski fondovi, kartografski izvori, usmena predaja, kao i medijski materijali, pružaju temelje za interdisciplinarna istraživanja koja mogu osvijetliti ne samo povijesne odnose između ljudi i okoliša, već i njihov utjecaj na političke, ekonomske i kulturne procese kao i ponuditi rješenja za suvremene izazove s kojima se kao društva susrećemo. Također, nove tehnologije poput digitalizacije karata i GIS alata otvaraju nove mogućnosti za preciznu analizu i vizualizaciju prostornih promjena, što doprinosi razumijevanju okolišnih dinamika kroz vrijeme.

Uvođenje novih metodoloških pristupa, poput *path dependence* analize, koja ispituje kako ranije odluke i stanje okoliša utječu na kasniji razvoj, pruža dodatnu dimenziju u analizi povijesnih procesa. Ovaj pristup, zajedno s kartografskim i statističkim modelima, može unaprijediti razumijevanje prošlih, ali i potencijalno budućih interakcija između čovjeka i okoliša.

Iako je disciplina još u svojim počecima, postojeći izvori i metodološki okviri već sada nude čvrstu osnovu za dublja istraživanja. Integracija hrvatskih ekohistorijskih istraživanja u šire europske i svjetske trendove otvara put ka iznimno vrijednim spoznajama, koje mogu imati ne samo akademski, već i širi društveni značaj. Stoga, ostaje nada da će daljnji razvoj discipline biti prioritet za sve nas, kao dio odgovornosti prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti našeg okoliša.

---

84 Christoph Bernhardt, „Path-Dependency and Trajectories", in *Concepts of Urban Enviromental History*, eds. Sebastian Haumann, Martin Knoll and Detlev Mares (Bielefeld: Transcript, 2020), 65–66.

Spisak referenci

Arhivi

- Hrvatski državni arhiv (HDA). Fond 1228, Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske. Republička konferencija; Fond 1947, Republički komitet za građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove okoline.

Objavljeni izvori

- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, proglašen 21. veljače 1974.
- Društveni dogovor o zajedničkom radu na području čovjekove okolice i prostornog uređenja, *Službeni list SFRJ* (33/74)
- Zakon o udruženom radu, *Službeni list SFRJ* (53/76)
- *Človek i sredina* (1975. i 1976.)

Internetski izvori

- „List fondova", Arhiv Jugoslavije, datum pristupa 16. 12. 2024. http://inventar.arhivyu.rs/lista_fondova.php?sort=1&page=59
- „Sumarni inventar Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske. Republička konferencija. 1944–1990", Hrvatski državni arhiv, datum pristupa 16. 12. 2024., http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=3645
- „Vjesnikova novinska dokumentacija", Hrvatski državni arhiv, datum pristupa 16. 12. 2024. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=2_6536
- „Predavanje Gorana Arčabića Korištenje fotografije kao povijesnog izvora u projektu Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive", Suvremena hrvatska fotografija, datum pristupa 16. 12. 2024. https://croatian-photography.com/predavanje-gorana-arcabica-koristenje-fotografije-kao-povijesnog-izvora-u-projektu-zagrebacka-industrijska-bastina-povijest-stanje-perspektive/
- „Izložba o povijesti poplava županjske Posavine i životu okruženom vodama", *Glas Slavonije*, datum pristupa 16. 12. 2024. https://www.glas-slavonije.hr/regija/2024/09/29/izlozba-o-povijesti-poplava-zupanjske-posavine-i-zivotu-okruzenom-vodama-574738/
- Hungaricana – Maps, datum pristupa 16. 12. 2024. https://maps.hungaricana.hu/en/
- Digitalni PPMHP, datum pristupa 16. 12. 2024. https://digitalni.ppmhp.hr/?pr=l&msq=karte
- Ekološko modeliranje je prema Hrvatskom strukovnom nazivlju „matematička simulacija pojednostavnjenoga modela međudjelovanja dinamičkih ekoloških sustava u vremenu i prostoru", Hrvatsko strukovno nazivlje – Struna, datum pristupa 16. 12. 2024. http://struna.ihjj.hr/naziv/ekolosko-modeliranje/23914/
- IceAGE Project, datum pristupa 16. 12. 2024. https://www.iceage-project.org/projectinformation/
- The Pages Project, datum pristupa 16. 12. 2024. https://pastglobalchanges.org/

Literatura

- Ault, Julia. „Protesting Pollution: Environmental Activism in East Germany and Poland, 1980–1990". In *Nature and the Iron Curtain – Environmental Policy and Social Movements in Communist and Capitalist Countries 1945–1990*, edited by Astrid Kirchhof and John R. McNeill, 151–168. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Batistić, Ante i Hrvoje Petrić. „O izabranim problemima okoliša u Hrvatskoj 1980-ih godina". *Ekonomska i ekohistorija* 18, br. 1 (2022): 70–87.
- Barić, Nikica. *Split 1980-ih – Društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2019.
- Barles Sabine. „Urban Metabolism". In *Concepts of Urban Enviromental History*, edited by Sebastian Haumann, Martin Knoll and Detlev Mares, 109–125. Bielefeld: Transcript, 2020.
- Bernhardt, Christoph. „Path-Dependency and Trajectories". In *Concepts of Urban Enviromental History*, edited by Sebastian Haumann, Martin Knoll and Detlev Mares, 65–79. Bielefeld: Transcript, 2020.
- Cifrić, Ivan. „Socijalnoekološke teme i sadržaji u 'Vjesniku' i 'Večernjem listu' od 1987. do 1990. godine". *Socijalna ekologija* 1, br. 3 (1992): 321–324.
- Cvijović Javorina, Ivana. „Oralna historija: problemi, mogućnosti i primjena među povjesničarima". *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 44 (2012): 439–450.
- Dunlap, Thomas. *Nature and the English Diaspora: Environment and History in the United States, Canada, Australia, and New Zealand (Studies in Environment and History).* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Erhatič Širnik, Romana. „Varstvo ptičev v 19. in 20. stoletju na slovenskem ozemlju". Doktorska disertacija, Biotehniški fakulteti Sveučilišta u Ljubljani, 2011.
- Fuerst-Bjeliš, Borna, Marin Cvitanović i Hrvoje Petrić. „Što je povijest okoliša u Hrvatskoj? (pogovor)". U *Što je povijest okoliša?*, uredila Borna Fuerst-Bjeliš, 175–198. Zagreb: Disput, 2011.
- Fuerst-Bjeliš, Borna, Jelena Mrgić, Hrvoje Petrić, Matija Zorn and Žiga Zwitter. *Environmental Histories of the Dinaric Karst.* Cham: Springer, 2024.
- Gross, Mirjana. *Suvremena historiografija.* Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 2001.
- Huges, John Donald. „Global environmental history: The long view". *Globalizations* 2, br. 3 (2005): 293–308.
- Huges, John Donald. *Što je povijest okoliša?.* Zagreb: Disput, 2011.
- Haumann, Sebastian, Martin Knoll and Detlev Mares. „Urban-Environmental History as a Field of Reaserch". In *Concepts of Urban Enviromental History*, edited by Sebastian Haumann, Martin Knoll and Detlev Mares, 9–21. Bielefeld: Transcript, 2020.
- Krašić, Wolfy Krašić. „Ekološke teme na stranicama časopisa Arena". *Ekonomska i ekohistorija* 13, br. 13 (2017): 128–146.
- Markus, Tomislav. „Od divljega prirodnog svijeta do industrijskih velegradova: ekološka povijest ljudskih društava". *Povijesni prilozi* 29, br. 39 (2010): 197–246.
- McCormick, John. *The Global Environmental Movement.* Lodon: Belhaven Press, 1989.
- Momčilović, Ivana. *Nepredvidiva prošlost budućnosti – o političkom potencijalu utopije.* Beograd: Edicija Jugoslavije, 2024.

- Petrović, Jelisaveta. *Ekologija na periferiji Evrope – Stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji.* Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, 2020.
- Raguž, Bruno. „Početci svijesti o zaštiti okoliša na području Europske unije". *Filozofska istraživanja*, br. 170, sv. 2 (2023): 367–382.
- Raguž, Bruno. „Problematika zaštite okoliša u Bakru prilikom osnivanja Koksare u prvoj polovici 70-ih godina 20. stoljeća". *Senjski zbornik* br. 49 (2022): 391–408.
- Nash, Roderick Nash. „American Environmental History: A New Teaching Frontier". *Pacific Historical Review* 41, no. 3 (1972): 362–372.
- Olšakova, Doubravka. „Conclusion – Environmental History, East European Societies and Totalitarian Regime". In *In the Name of Great Work – Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe*, edited by Doubravka Olšakova, 290–302. New York i Oxford: Berghahn, 2016.
- Oštrić, Zoran, „Ekološki pokret u Jugoslaviji – Građa za proučavanje razdoblja 1971–1991". *Socijalna ekologija* 1, br. 1 (1992): 83–104.
- Petrić, Hrvoje. „About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia". In *Nature and the Iron Curtain*, edited by Astrid Kirchhof and John R. McNeill, 169–182. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Petrić, Hrvoje. „Što je povijest okoliša?". *Historični seminar 6*, uredile Katarina Keber i Katarina Šter, 157–177. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Previšić, Martin i Milica Prokić. „Ekohistorijski aspekti proučavanja logora na Golom otoku 1949.–1956". *Ekonomska i ekohistorija* 12, br. 12 (2016): 186–196.
- Roksandić, Drago. Pogovor. „Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost?". *Povijest europskog okoliša.* Zagreb: Barbat, 2002, 263–274.
- Skenderović, Ibro, Bećir Kalac and Suad Bećirović. „Environmental Protektion and the Development of Environmental Awareness". *Ekonomika* 60, no. 2 (2014): 107–116.
- Slukan Altić, Mirela. „Bibliografija radova iz socioekonomske historije i ekohistorije 1977.–2001". *Ekonomska i ekohistorija* 1, br. 1 (2005): 151–179.
- Slukan Altić, Mirela. *Povijesna kartografija – Kartografski izvori u povijesnim znanostima.* Zagreb: Meridijani, 2003.
- Worster, Donald. *Nature's economy.* Michigan: Sierra Club Books, 1977.
- Zelenika, Ratko. Zelenika, *Znanost o znanosti. Rijeka:* Sveučilište u Rijeci, 2004.
- Zorko, Đurđa. *Bibliografija o Sisku.* Sisak: Narodna knjižnica i čitaonica Sisak, 1992.

Summary

Bruno Raguž

Sources and Methods for Studying Environmental History from 1945 to 1990 in the SR Croatia

Abstract: Environmental history, especially contemporary environmental history, remains an almost entirely unexplored field within Croatian historiography, as well as within the historiography of the post-Yugoslav space. The aim of this paper is to present and contextualize the rare but valuable research and the main sources for studying eco-historical topics in Croatia, which is taken as a case study in the broader context of Yugoslav history

research. Additionally, the paper provides a chronological framework for understanding the topic, with an overview that includes the broader Yugoslav context, highlighting shared ecological challenges and the political conditions of the socialist period. Finally, the paper briefly introduces methods and concepts from eco-historical research suitable for this topic.

Keywords: contemporary history, contemporary environmental history, socialist Yugoslavia, SR Croatia, historiographical methodology.

This paper delves into the largely underexplored field of environmental history in Croatia, specifically examining the period between 1945 and 1990 within the Socialist Republic of Croatia, a constituent of the former Yugoslavia. The research aims to contextualize rare but significant eco-historical studies and evaluate the key sources and methods employed in analyzing this period. Croatia is used as a case study to shed light on broader Yugoslav environmental issues, emphasizing shared ecological challenges, the impacts of industrialization and urbanization, and the evolving environmental policies of the socialist era. The paper underscores the importance of political and social dynamics, such as the role of federal and local governments, legislative developments, and public awareness campaigns in addressing environmental issues. Additionally, it highlights the emergence of ecological movements in the late 20th century, driven by growing public concern over industrial pollution and resource degradation. These movements gained momentum during the 1980s, influenced by global events like the Chernobyl disaster, and played a key role in shaping the environmental discourse. To analyze this complex history, the study employs an interdisciplinary approach, utilizing archival research, media analysis, cartographic studies, and oral history. These methods are vital for understanding human-environment interactions and uncovering patterns in environmental decision-making. The research also explores advanced tools like GIS and QGIS, which enable spatial and temporal mapping of environmental changes. The findings highlight the potential for integrating Croatian environmental history into global academic discussions, emphasizing its relevance for understanding historical and contemporary ecological challenges. By establishing a methodological framework and drawing attention to previously neglected sources, this study lays the groundwork for future eco-historical research in Croatia and the broader post-Yugoslav region.

UDK: 341.16:001(100:497.11+497.16)"1960/1974"
316.7

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.and.435-458

Aleksandar ANDONOV
Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij", Skoplje
aleksandar7andonov@gmail.com
ORCID:0000-0003-0014-7523

Jugoslavija i UNESKO (1960–1974)

Apstrakt: Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu arhivske građe i relevantne literature, sublimira izuzetno plodna saradnja između socijalističke Jugoslavije i UNESKO-a, koja je obuhvatala veliki broj raznovrsnih delatnosti. Rad se bavi periodom koji je odgovarao implementaciji politike nesvrstanosti, u kojoj je aktivnost UNESKO-a imala posebnu težinu. Rad takođe prati aktivnost Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESKO, koja je kao rukovodeće telo imala glavnu ulogu u povezivanju ove specijalizovane agencije UN i jugoslovenskog društva. Izuzetno širokim poljem delovanja UNESKO je ostvarivao saradnju sa nizom jugoslovenskih institucija i pojedinaca. Program saradnje koji je UNESKO nudio imao je značajan efekat na jugoslovensko društvo, koji je omogućavao niz aktivnosti pogodnih za usavršavanje kadrova, poboljšanje kapaciteta institucija, pomoć pri prirodnim katastrofama, zaštitu kulturnih dobara, ostvarivanje spoljnopolitičkog uticaja, itd.

Ključne reči: Jugoslavija, UNESKO, Ujedinjenje nacije, stipendisti, tehnička pomoć, spomenici kulture

Razorena jugoslovenska država je nakon Drugog svetskog rata imala pred sobom dug put obnove. Proces obnove iziskivao je veliki društveni napor, a jugoslovenskom društvu nedostajali su brojni faktori koji bi pokrenuli čitav sistem.[1] Pored mnogih domaćih problema i prepreka na putu obnove, Jugoslavija se suočavala sa značajnim izazovima i na spoljnopolitičkom planu.[2] Promene u spoljnoj politici uslovile su i promene na unutrašnjem planu,

[1] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988* (Beograd: Nolit, 1988), 79–80; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952* (Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad", 1988), 265–268; Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958* (Београд: ИНИС, 2008), 9–11, 51–54.

[2] Zahlađenje odnosa Beograda i Moskve započelo je povlačenjem sovjetskih stručnjaka iz Jugoslavije. Povlačenje stručnih kadrova i zatvaranje trgovinskih veza, u uslovima obnavljanja čitavog društva, pored bezbednosnih razloga, nalagalo je otvaranje Jugoslavije ka

potrebu za stručnim kadrovima i građenje privrednih i kulturnih veza. Pored bilateralne saradnje, u prvom planu sa SAD, jugoslovenske potrebe su zadovoljene i putem članstva u Ujedinjenim nacijama (UN) i njihovim specijalizovanim agencijama.[3]

Formiranje UN imalo je za cilj prevazilaženje teških posledica Drugog svetskog rata. Ova međunarodna organizacija je funkcionisala po principima zajedničke bezbednosti, razvoja prijateljskih odnosa, usmeravanja saradnje ka socijalnim i ekonomskim problemima koji su se na različite načine manifestovali u različitim delovima sveta. Kako su problemi bili mnogobrojni, pristupilo se i formiranju različitih specijalizovanih agencija UN.[4] Organizacija zadužena za unapređivanje saradnje na polju obrazovanja, nauke i kulture bila je UNESKO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO).[5] Organizacija je osnovana 16. novembra 1945. godine u Londonu.[6] Cilj ove specijalizovane agencije je bio da sanira ratne štete i usmeri buduće školske reforme. Novi pristupi u obrazovanju, nauci i kulturi smatrani su jednim od najvažnijih komponenti izgradnje svetskog mira.[7]

Tako je Jugoslavija 31. marta 1950. godine postala punopravna članica i dobila mesto u Izvršnom savetu (IS) UNESKO-a,[8] a upravo 1950. godina se u literaturi označava kao prekretnica u kulturnoj politici Jugoslavije.[9] Jugoslavija je odmah nakon pristupanja UNESKO-u započela korišćenje raznih programa. Novembra 1951. godine potpisala je sporazum o tehničkoj pomoći sa UNESKO-om, čime je mogla koristiti veći broj fondova.[10] Kratkotraj-

---

Zapadu i kapitalističkim državama, sa kojima je intenzivno sarađivala do početka 1960-ih. Međutim, već nakon Staljinove smrti 1953. Jugoslavija je započela implementirati politiku laviranja između blokova, a time je otpočeo proces stvaranja pokreta nesvrstanih. U spoljnopolitičkoj koncepciji ovog pokreta UNESKO je imao vrlo važnu ulogu. – Драган Богетић, „Југославија између Истока и Запада", у *Југославија у хладном рату. Зборник радова*, ур. Момчило Митровић (Београд: ИНИС, 2010), 13–21.

3 Branko Petranović, *Pomoć UNRE Jugoslaviji* (Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1961), 220–222.

4 Igor Janev, *Kulturna diplomatija: spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESKO-u* (Beograd: Institut za političke studije, 2004), 23.

5 Međunarodni komitet za intelektualnu saradnju bio je svojevrsna preteča UNESKO-u. Komitet je osnovan kao telo Društva naroda u 1922. godini. – Jean Jacques Renoliet, *An unsung ancestor: the International Institute of Intellectual Cooperation and science* (Paris: UNESCO, 2006), 35.

6 Constitution, datum pristupa 28. 8. 2024. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution.

7 Сања Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959* (Београд: ИНИС, 2018), 67.

8 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu (318), 247, *Korišćenje i efikasnost tehničke pomoći UNESCO-a u oblasti prosvete od 1951. do 1960*, 1.

9 Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 340.

10 U 1951. godini UNESKO je stručno organizovao i finansijski pomogao stvaranje Jugoslovenskog centra za naučnu i tehničku dokumentaciju, koji je delovao u Beogradu. Značaj ove institucije bio je veliki, jer je preko nje kasnije izrađivana dokumentacija potrebna za projekte UNESKO-a. Naredne 1952. godine u Zagrebu je otvoren Savezni zavod za školsku

no zahlađenje odnosa Vlade Jugoslavije i UNESKO-a nastalo je krajem 1952. godine na Šestoj generalnoj konferenciji UNESKO-a, kada je odlučeno da Španija postane članica ove organizacije. Zbog ove odluke, član IS-a Vladislav S. Ribnikar je podneo ostavku. Ipak, već u prvoj polovini 1953. godine saradnja je nastavljena i normalizovana.[11]

Krajem 1953. godine osnovana je Jugoslovenska nacionalna komisija (JNK) za UNESKO. Ona je preuzela sve obaveze oko saradnje, kao i oko tehničke pomoći, koja je obezbeđena dogovorom iz novembra 1951. godine. JNK za UNESKO je bilo savetodavno telo Saveznog izvršnog veća (SIV), koji je delegirao članove ove Nacionalne komisije. JNK je imala ingerencije za: posredovanje između jugoslovenske vlade i UNESKO-a; pripremanje dokumentacije za projekte; izbor stipendista; obezbeđivanje naučne literature i publikacija; staranje o materijalima koji su od interesa UNESKO-a i saradnju sa međunarodnim centrima čiji je partner UNESKO.[12] Takođe, komisija je imala obavezu da tesno sarađuje sa nekoliko domaćih institucija: Komisijom za kulturne veze sa inostranstvom; saveznim i republičkim sekretarijatima prosvete i kulture; Akademskim savetom FNRJ; Četvrtim odeljenjem Državnog sekretarijata inostranih poslova (DSIP), koji se starao o odnosima Jugoslavije i međunarodnih organizacija; Odeljenjem DSIP-a za štampu.[13]

Eklatantan primer pozitivnog uticaja UNESKO-a na unutrašnje prilike u Jugoslaviji bila je školska reforma i zakonsko rešenje koje je obrađeno u periodu od 1953. do 1958. godine. Nacionalna komisija se u toku 1954. godine obratila UNESKO-u sa ciljem da dobije logističku pomoć pri implementaciji školske reforme. UNESKO je za ovu potrebu odobrio veliki broj stipendija, poslao stručnjake i ponudio opremu za nekoliko institucija. UNESKO je takođe posredovao u razmeni stručnjaka između Jugoslavije i Pedagoškog instituta u Ženevi.[14]

---

opremu, a u tome je UNESKO pomogao sa 40.000 dolara i tri eksperta koji su pomogli u osnivanju ove institucije. – AJ, 318–247, *Korišćenje i efikasnost tehničke pomoći u oblasti prosvete od 1951. do 1960*, 2–5.

11 AJ, 318, 251, Primedbe na izveštaj druga Milana Dedinca, 1.

12 Saradnja sa UNESKO-om dovela je do osnivanje velikog broja domaćih institucija koje su bile zadužene za direktnu saradnju sa podorganizacijama UNESKO-a.

13 Za prvog predsednika JNK izabran je Marko Ristić, istaknuti jugoslovenski pesnik. – AJ, 318, 251, *Rešenje SIV-a o članovima Nacionalne komisije za UNESCO*, 1.

14 U toku 1955. godine UNESKO je dodelio 69 stipendija prosvetnim radnicima, koji su proučavali školske sisteme 12 evropskih zemalja i SAD. Sledeće godine Jugoslavija je dobila 16 stipendija i 10 eksperata UNESKO-a koji su pomogli u sprovođenju obrazovne reforme. Takođe, te 1956. godine UNESKO je dodelio opremu za tri osnovne škole, jednu gimnaziju, jednu učiteljsku školu i za Savezni zavod školske opreme u Zagrebu. U naredne tri godine UNESKO je dodelio po 20 stipendija godišnje i opremu u vrednosti od 150.000 dolara. Izveštaji koji su bili sačinjeni od strane stipendista bili su dostupni Komisiji za školsku reformu. Komisija je ove izveštaje analizirala i na osnovu ovih analiza je 1958. godine donet Opšti zakon o školstvu. – AJ, 318, 247, *Korišćenje i efikasnost tehničke pomoći u oblasti prosvete od 1951 do 1960*, 6–12. Opširnije o školskoj reformi videti: Петровић Тодосијевић, *Реформа основношколскоī сисшема*, 83–90, 98–102.

Stupanjem Jugoslavije na međunarodnu scenu kao jedne od predvodnica nesvrstanih zemalja, označilo je UNESKO kao jednu od najpogodnijih specijalizovanih agencija za ostvarivanje spoljnopolitičkog uticaja. S talasom dekolonizacije i povećanjem broja članica, ova specijalizovana agencija otvorila je velike perspektive spoljne politike Jugoslavije.

Tehnička pomoć 1960–1963

S talasom dekolonizacije u Africi i Aziji pedesetih i šezdesetih godina na međunarodnoj sceni se pojavio niz novih država, što je uzrokovalo i povećanje broja članica UNESKO-a sa pedeset i dve u 1949. godini na sto članica krajem 1960. godine.[15] Nove članice su imale tendenciju stvaranja godišnjih programa koji su nudili kratkotrajne i realne projekte. Cilj ovih tendencija je bio dobijanje konkretnije pomoći u što kraćem periodu i izbegavanje velikih projekata, za čije vidljive rezultate je bio potreban duži vremenski period. Ovakve težnje rezultirale su stvaranjem političke grupe koja je nakon 1960. godine počela delovati u okvirima UN i UNESKO-a, poznatije kao G77. Grupa još uvek ima svoje predstavnike u nekoliko specijalizovanih agencija i programima UN, među kojima je i UNESKO. Ova grupa je u velikoj meri bila pod političkom kontrolom pokreta nesvrstanih, budući da je većina država pokreta spadala u grupu zemalja u razvoju.[16] Političko grupisanje je omogućilo pokretanje inicijative za usvajanje rezolucije UN kojom bi se sedma dekada XX veka proglasila decenijom razvoja.[17] Usvajanjem rezolucije 1710, pored ostvarivanja tendencija novih država da se omoguće veliki fondovi za brze i realne projekte, stvorena je i mogućnost za potkrepu inicijativa zemalja u razvoju, sa ciljem

15 Fernando Valderrama, *A history of Unesco* (Paris: UNESCO, 1995), 131.

16 Političko grupisanje imalo je idejnu osnovu u principima UNESKO-a – kontinuirane težnje miroljubivoj politici, što je predstavljalo i osnovni princip nesvrstanih zemalja. – Pirjevec, *Tito i drugovi*, 96, 203–204, 211–214; Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar. Od Preka do vrha sveta* (Beograd: Službeni glasnik, 2021), 136–140; Aleksandar Životić, „The Yugoslav state and Military Alliances: Between Partnership and Neutrality", in *On the fault lines of European and world politics: Yugoslavia between alliances and neutrality/non-alignment* (Belgrade: INIS, 2022), 263–285; Јован Чавошки, „Југославија и Далеки исток – Трећи свет између Југославије и Кине", у *Југославија у хладном* рату – *Прилози истраживањима*, 63–76; Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961* (Beograd: ISI, 2006).

17 Usvajanje rezolucije 1710 bila je inicijativa malih i novooslobođenih zemalja. Najpre je bila izneta ideja od strane organizacije *The World Council of Churches* 1958. godine, kada su predložili da 1% BDP-a razvijenih zemalja bude doniran kao pomoć zemljama u razvoju. Ovom rezolucijom zemlje članice UN su se obavezale da će omogućiti razvoj zemljama u razvoju od najmanje 5% godišnje u periodu od 1961. do 1970. godine. Tehnička pomoć koja je trebalo da bude dostupna odnosila se na: kredite, donacije u opremi i prehrambene artikle, slanje stručnjaka, dodeljivanja stipendija, izradu tehničke dokumentacije, projektovanje fabrika itd. Osnovni principi na kojima je rezolucija utemeljena, a odnosila se na isporuku pomoći, bili su poštovanje nezavisnosti, ljudska solidarnost, opšte dobro, efikasnost itd. – A/RES/1710(XVI), datum pristupa 1. 9. 2024. https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/167/63/pdf/nr016763.pdf.

implementiranja i nametanja kao faktora u politiku nesvrstanih. Na Jedanaestoj generalnoj konferenciji (1960) Jugoslavija je predložila rezoluciju o vanrednoj pomoći afričkim zemljama na polju obrazovanja.[18]

Jugoslavija je, pored ostvarivanja spoljnopolitičkog uticaja, kao zemlja koja je još uvek bila u razvoju, koristila brojne projekte koji su odgovarali duhu rezolucije 1710.[19] Jugoslovenska nacionalna komisija je imala veliki broj domaćih organizacija sa kojima je usko sarađivala. Jedna od njih je bila i Zajednica jugoslovenskih univerziteta, koja je 1960. godine poslala molbu za nabavku opreme univerzitetima u Skoplju i Sarajevu, kao i Rudarskom fakultetu u Tuzli.[20] Takođe, Institut za uporedno pravo, saglasno potrebama jugoslovenskog društva, potražio je od Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESKO da omogući usavršavanje njegovih stručnjaka na temu „Klauzula klizne skale", metod koji je zamenio „Zlatnu klauzulu", a odnosio se na uređivanje konvertibilnog kursa prilikom sklapanja trgovinskih ugovora. JNK je uspela da obezbedi stipendije za temu „Zlatna klauzula" i one su realizovane u Francuskoj, Poljskoj i Švedskoj. Institut je tražio stipendije koje su se odnosile na temu „Savremeni metodi u izučavanju ličnosti počinioca krivičnog dela".[21] Usavršavanje u navedenim oblastima bilo je povezano sa aktuelnom ekonomskom reformom i promenom krivičnog zakona, koja je usledila promenom ustava 1963. godine.[22]

UNESKO se kontinuirano zalagao za poboljšanje informacionih mreža na svim nivoima. U svrhu poboljšanja informacionih mreža, UNESKO je čestim

---

18 *Records of the General Conference. Eleventh session* (Paris: UNESCO, 1960), 123–125.

19 Povećani broj industrijskih kompleksa potraživao je i veći broj kompetentnih kadrova koji su takođe nedostajali pri upravama preduzeća, naročito nakon uvođenja samoupravnog sistema. Potreba jugoslovenske privrede za povećanjem produktivnosti bila je usko povezana sa programima koje je nudio UNESKO, u svrhu specijalizacije kadrova. U toku 1961. i 1962. godine trojica jugoslovenskih stipendista su koristili program usavršavanja na temu „Tržište i cene kao faktori politike preduzeća i metoda dugoročnog planiranja u preduzeću". Stipo Lovrenović, Oto Pancer i Krume Mihajlov su dobili šestomesečnu stipendiju u Velikoj Britaniji, Švajcarskoj i Francuskoj. Usmerenost jugoslovenskih stipendista prema kapitalističkim zemljama i njihovo usavršavanje u zapadnim zemljama značili su delimično prihvatanje tog sistema, a time i uticaj na ideološke promene u jugoslovenskom društvu. – AJ–318–247, Sekretarijat Saveznog izvršnog vijeća za obrazovanje i kulturu; Pirjevec, *Tito i drugovi,* 204–209; Danijel Kežić, „Političke posledice ekonomskih reformi 60-ih godina u SFRJ. Od dezintegracije ekonomskog sistema do konfederalizacije Jugoslavije (1961–1971)", *Tokovi istorije*, 2 (2017): 11–36; Петар Гошев, *Развиени неразвиени: утврдувањето на економската развиеност и остварувањето побрз развој на недоволно развиените во Југославија* (Скопје: „Комунист", 1984).

20 Tehnički fakulteti u Skoplju i Sarajevu dobili su sredstva u iznosu od 11.500 dolara koja su mogla biti iskorišćena za laboratorijsku opremu. Dekanati fakulteta su dostavili spisak raznih aparata koji su bili nabavljeni od SAD, Norveške i Švedske. Rudarski fakultet u Tuzli je takođe naručio opremu u vrednost od 1988 dolara. – AJ, 318, 247, *Odeljenje za medjunarodne veze, Specifikacije za labaratorisku opremu*, str. 1–7.

21 AJ, 318, 247, Dopis Borislava Blagojevića, direktora Instituta za uporedno pravo JNK-u, 1–3.

22 Kežić, *Političke posledice ekonomskih reformi 60-ih godina u SFRJ*, 15; Eugen Pušić, „Razvoj prava u razvoju samoupravnog socijalističkog društva", *Pravo i Društvo*, 4 (1983–84): 11.

aktivnostima i velikim sredstvima stvarao informacione agencije koje bi razmenjivale političke, ekonomske, kulturne i prosvetne informacije. Cilj je bio da informacije budu lako dostupne i drugim zemljama, posebno onima u razvoju. Nakon što je ovo pitanje pokrenuto na Desetoj generalnoj konferenciji UNESKO-a,[23] Bogdan Osolnik, savezni sekretar za informacije, stupio je u kontakt sa Saveznim sekretarijatom za obrazovanje i kulturu, a potom i sa Jugoslovenskom nacionalnom komisijom za UNESKO. Tako je bio oformljen Odbor za informacije u kojem su, pored Osolnika, učestvovali i Jovan Marinović, direktor TANJUG-a, i Marija Vilfan, članica JNK-a. Odbor je ponudio UNESKO-u da TANJUG emituje vesti u zemljama „Trećeg sveta", zatim da školuje stipendiste i da se Jugoslavija angažuje i na polju razmene naučnih dostignuća.[24]

Krajem 1963. godine saradnja između Jugoslavije i UNESKO-a unapređena je otvaranjem Stalnog predstavništva SFRJ pri UNESKO-u. Predstavnik je imao rang ambasadora, a do osnivanja Stalnog predstavništva funkciju je pokrivao kulturni ataše pri ambasadi u Parizu. Predstavnik je imao nadležnost da: utiče na što veću angažovanost Jugoslavije u projektima koji su od njenog interesa; da kontaktira sa visokim zvaničnicima UNESKO-a; da koordiniše rad odgovarajućih institucija u Jugoslaviji; da prati rad Izvršnog saveta UNESKO-a; da pomaže jugoslovenskim delegacijama na generalnim konferencijama i da predstavlja Jugoslaviju u svim aktivnostima UNESKO-a. Za prvog poslanika bila je imenovana Ljubica Stanimirović, koja je pre toga obavljala funkciju pomoćnika sekretara Komisije za kulturne veze sa inostranstvom.[25]

Prva dekada razvoja koja je bila utemeljena na rezoluciji 1710 naišla je na različite ocene među članicama UNESKO-a. Činjenica je, kako ćemo u daljem toku rada videti, da je bilo mnogo projekata, stipendija i pomoći zemljama u konkretnim situacijama. Krajem decenije sumirani su rezultati i utisci o efikasnosti programa tokom prve dekade. Zamenik generalnog direktora UNESKO-a Malkolm Adišešija, zadužen za obrazovanje i nauku, bio je jedan od zvaničnika UNESKO-a koji je dao negativnu ocenu o realizaciji prve dekade, ocenjujući celokupni rad UNESKO-a kao veliki neuspeh. U svojoj knjizi Adišešija je izneo niz argumenata koji su naveli UNESKO da drugoj dekadi pristupi drugačije, sistematizovano.[26] Jugoslovenska delegacija je na

---

23 Valderrama, *A history of*, 110–111.

24 AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu (318), 251, 1, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu do Nacionalne komisije za UNESCO, 27.1. 1961; AJ,319–51, 1–2, Dopis TANJUG-a Jugoslovenskoj Nacionalnoj komisiji za UNESCO; Небојша Берец, *Танјуг и међународно информисање* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2015), 114–126.

25 AJ, 319, 51, *Uredba o osnivanju Stalnog predstavništva SFRJ pri UNESCO*, 1.

26 Adišešija je naglasio sve veći jaz između razvijenih i zemalja u razvoju, koje on nije uočio kao izazov već potencijalne eksplozije migracije. Prema podacima koje je Adišešija izneo, u Africi i Latinskoj Americi nijedna zemlja nije imala BDP iznad 500 dolara, dok je 75% svetske industrije bilo u posedu 25% čovečanstva. Adišešija je zatim naveo velike razlike u stopi rasta BDP-a i zaključio je da će do 2000. godine razlika biti povećana, a kao primer naveo je da će građanin SAD imati 10.000 dolara BDP po glavi stanovnika, a stanovnik Afrike će dostići 200 dolara tek 2119. godine. Adišešijeve procene nisu se ostvarile u tačnim brojkama. Međutim,

Petnaestoj generalnoj konferenciji UNESKO-a (1968) iznela stav o zadovoljavajućem uspehu tokom prve dekade. Ona nije delila mišljenje Adišešija i pojedinih zvaničnika UNESKO-a da je rad ove agencije u toku čitave dekade bio potpuni neuspeh. Uvidela je određene neuspehe, ali je istakla i značajnu pomoć koju je UNESKO pružao. Takođe, jugoslovenska delegacija je predložila analizu rezultata uspeha prve dekade i izradu konkretnijeg programa za drugu dekadu. Oba predloga su bila jednoglasno usvojena.[27] Ocena Jugoslavije da je dekada bila uspešna nije bila realna, budući da je pre svega izvedena na osnovu težnje Jugoslavije da razvija svoje odnose sa zemljama „Trećeg sveta", a time i ojača svoju ulogu u međunarodnim odnosima.[28]

UNESKO i Skopska katastrofa

Zemljotres koji je pogodio Skoplje 26. jula 1963. godine potpuno je razorio grad. Pomoć koja je bila poslata iz inostranih zemalja i međunarodnih organizacija je bila od presudnog značaja u najkritičnijim trenucima. Obimna pomoć koja je usledila učinila je Skoplje „gradom solidarnosti". Osnovni princip delovanja UNESKO-a jasno se ispoljio prilikom ove prirodne nepogode. Pored UNESKO-a, i ostale specijalizovane agencije Ujedinjenih nacija prosledile su Skoplju značajnu pomoć.[29] Već prvih dana nakon katastrofe, UNESKO se obratio Skoplju zatraživši slike razrušenih školskih i kulturnih objekta.[30]

tendencija povećanja jaza između razvijenih i nerazvijenih je bila precizno determinisana. Adišešija je bio izložen kritikama, iako je njegova knjiga sadržala i preciznija uputstva za ostvarivanje uspešne druge dekade razvoja, pomoću sagledavanja negativnih trendova uočenih u periodu od 1961. do 1970. godine. U svojoj knjizi je istakao da je rezultat povećanja jaza ekonomska kolonizacija. – Malcolm S. Adiseshiah, *It is time to begin, the human role in development: some further reflections for the seventies* (Unesco, Paris, 1972), 12–16.

27 Jugoslovenske delegacije za generalne konferencije su imale koordinisane i argumentovane stavove. JNK je imala zaduženje da podnese izveštaje o aktivnostima UNESKO-a i predloži delegate za generalnu konferenciju. Pre svakog odlaska, delegacija, članovi JNK i SSOK imali su zajednički sastanak na kome su utvrđivali nastup na konferenciji i odgovarajuće stručnjake za delegaciju. Pre Petnaestog zasedanja Vukašin Mičunović je u svom kabinetu primio članove delegacije, kao i predstavnika DSIP-a Aleksandra Božovića, gde je naglašeno da u UNESKO-u Jugoslavija ne sme biti marginalizovana, da bi aktivnosti UNESKO-a trebalo da budu u korist Jugoslavije, zatim značaj organizacije u sprovođenju spoljnopolitičkog uticaja u zemljama „Trećeg sveta", te da je UNESKO jako pogodan za ostvarivanje uticaja i na obrazovne i naučne tokove tih država. – AJ, 319, 52, 1–4, *Izveštaj sa 15. Generalne konferencije UNESCO-a*; AJ, 319, 51, *Zabeleška sa sastanka u Saveznom Savetu za obrazovanje i kulturu*, održan 28. 4. 1968, str. 1–4.

28 Nemanja Radonjić, *Slika Afrike u Jugoslaviji* (Beograd: INIS, 2023).

29 Sanja Petrović Todosijević, *Za Bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954* (Beograd: INIS, 2008), 79; Aleksandar Andonov, „60th anniversary of the Skopje earthquake, the city of international solidarity", in *Solidarity – from overcoming crisis to sustainable development*, ed. Nenad Markovikj and Ivan Damjanovski (Skopje: UNDP North Macedonia, 2023), 97–104.

30 UNESKO je u Skoplju učestvovao u obnovi škola „Cvetan Dimov", „Zdravko Cvetkovski" i Stomatološkog instituta. – Državni arhiv Republike Severne Makedonije – Odeljenje Skoplje (DARSM–OS), (79), 1, 617.

Pomoć koju je UNESKO pružio Skoplju bila je ključna za obnovu grada. Već 12. avgusta u Skoplje je došao Žan Deperu, angažovani ekspert UNESKO-a na polju gradnje stambenih objekta na trusnim područjima. Deperu je postavio osnovu za obnovu Skoplja.[31] Zajedno sa Deperuom je došao i predsednik Komisije stambenih pitanja UNESKO-a Ernest Vajsman, koji je predložio dolazak stručnjaka u Skoplje i dodeljivanje stipendija Univerzitetu u Skoplju sa ciljem usavršavanja seizmologa.[32]

Na osnovu ugovora potpisanog između UNESKO-a i Međunarodnog saveza arhitekata, na Devetoj generalnoj konferenciji, obe organizacije su se obavezale da će pomoći prilikom izrade urbanističkog plana.[33] Budući da je urbanistički plan bio potreban za raščišćavanje ruševina, odnosno početak novih gradnji, odlučeno je da se najpre izradi okvirni plan, a potom i detaljniji. U izradi okvirnog urbanističkog plana, na osnovu međunarodnog konkursa, učestvovali su poljski arhitekta Adolf Ciborovski,[34] atinska firma *Doxiadis* i Urbanistički zavod Skoplja.[35] Okvirni urbanistički plan je uključivao preporuke Deperua. Privremena naselja su bila postavljena dalje od centra, sa velikim prostorima između njih i duž Vardara.[36] Stvaranje konačnog urbanističkog plana je zahtevalo ispunjenje nekoliko preduslova, od kojih je najvažniji bio izrada potrebnih geoloških studija i regulacija Vardara. Geološka studija je bila poverena Zavodu međunarodne tehničke saradnje (ZAMTES)[37] i predstavniku UNESKO-a Morisu Rotivalu, a završena je u janu-

31 Deperu, koji je bio angažovan u saniranju posledica zemljotresa u Japanu, Sovjetskom Savezu i Maroku, brzo je procenio stanje u Skoplju. Stručnjak UNESKO-a je preporučio da se privremena naselja montiraju dalje od centralnog područja, kako zbog ruševina, tako i zbog širenja grada, što je predstavljalo uvod u budući urbanistički plan, čijoj je realizaciji pomogao UNESKO. Takođe, Deperu je preporučio popravke oštećenih zgrada, postavljanjem novih stubova na već postojećim – čime je tvrdio „biće to još čvrstija gradnja". Deperu je pre svega isticao da nove gradnje ne dolaze u obzir pre regulacije Vardara, koji je 1962. godine poplavio Skoplje. – *Nova Makedonija*, 13. 8. 1963, 1.

32 Mihad Mujanović, *I zemlja se potrese. Odjek zemljotresu u Skoplju 1963. godine i Bosanskoj krajini 1969. godine* (Sarajevo: UMHIS, 2019.), 69; DARSM–OS, 79, 1, 662.

33 Sydney D. Bailey and Sam Daws, *The Procedure of the UN Security Council* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 334.

34 Adolf Ciborovski je učestvovao i u projektu između Jugoslavije i UNDP o prirodnom razvoju Južnog Jadrana. U periodu od 1967. do 1970. godine Ciborovski je izradio plan o razvoju ovog regiona sa ciljem osposobljavanja za aktivni turizam. – AJ, 319, 51, *Ugovor između SIV-a i UNDP*, str. 1–3.

35 AJ, 526, 1, 230.

36 Deperu je u intervju koji je dao za *Novu Makedoniju* rekao da se katastrofa treba iskoristiti i da se gradu omogući funkcionalan prostor za parkove i industrijski razvoj. „Voleo bih i da Pariz ima takve zelene prostore", istakao je francuski stručnjak. Principi prema kojima se urbanistički plan stvarao imali su za cilj poboljšanje prostornih, socijalnih i ekonomskih uslova u Skoplju. – AJ, 526, 1, 109.

37 ZAMTES je bila institucija osnovana 1952. godine. Finansije i ekspertsku podršku za osnivanje ZAMTES-a pružio je Specijalni fond UN. ZAMTES je bila jedna od vodećih jugoslovenskih institucija za saradnju sa specijalizovanim agencijama UN, a time i sa JNK i UNESKO-om – AJ, 319, 51, Sprovodjenje zaključaka Aide-mémoire potpisanog između Malcoma Adiseshiah i Marka Bulca.

aru 1965. godine.[38] Paralelno sa geološkom studijom, zahvaljujući angažmanu stručnjaka Nikolasa Ambresisa iz Londona, UNESKO je omogućio izradu i finansiranje kompletnog plana regulacije Vardara. Bez regulacije Vardara bilo kakva gradnja bila je bespredmetna, jer bi gradnje bile nebezbedne.[39] UNESKO je početkom 1965. godine raspisao međunarodni konkurs za izradu finalnog urbanističkog plana centralnog područja Skoplja. Ukupno je bilo podneto osam idejnih rešenja, od kojih četiri iz inostranstva, a četiri iz zemlje.[40] Odlukom žirija pobedio je projekat koji je ponudio japanski arhitekta Kenzo Tange, čiju su realizaciju pomogli svi učesnici konkursa, kao i Adolf Ciborovski.[41]

Vajsmanov predlog, spomenut u radu, da se Univerzitetu u Skoplju dodele stipendije za usavršavanje seizmologa, zbog velike internacionalizacije skopske tragedije,[42] prerastao je u projekat UNESKO-a o osnivanju Seizmološkog instituta u Skoplju. U februaru 1964. godine stalna predstavnica Jugoslavije u UNESKO-u Ljubica Stanimirović je održala sastanak sa Sudir Senom,[43] direktorom tehničke pomoći UN. Kada je Stanimirovićeva izložila potrebu za seizmologa u Skoplju i pomenula Vajsmanovu prvobitnu ideju, Sen je iskazao veliko interesovanje i obećao Skoplju Seizmološki institut.[44] Sen je obezbedio 40.000 dolara, a opremom i stručnjacima pri osnivanju instituta, osim Sovjetskog Saveza, pomogli su i Bugarska, Rumunija, Grčka, Turska i Albanija, budući da je institut imao regionalni značaj.[45]

---

38 AJ, 526, 1, 51.

39 *International Seminar on Earthquake Engineering* (Paris: Unesco, 1968), 55–58; AJ, 526, 3–20–50; AJ–526, 1, 107.

40 Iz Jugoslavije na konkursu su se prijavili: Urbanistički zavod Beograda, arhitekta Đorđević; Direkcija za izgradnju Ljubljana i grupa „Ravnikar" sa arhitektom Josipom Venclerom; Urbanistički institut Zagreb sa idejnim rešenjem arhitekte Radovana Miščevića i Makedonija-Projekt, sa arhitektom Vasilom Brezovskim. Inostrani arhitekti koji su se prijavili na konkursu su bili: Kenzo Tange, Japan; Luigi Piccinato, Italija; Jo van den Broek, Holandija i Moris Rotival, SAD. – *Your aid to Skopje, the shaping of the central area* (katalog), ed. Ivan Toševski (Skopje: Gradsko sobranie na Skopje, 1966)

41 AJ, 526, 3, 165.

42 U cilju dodatnog skretanja pažnje javnosti na skopsku katastrofu, a time i pribavljanje pomoći, UNESKO je organizovao izložbu „Skoplje pre i nakon zemljotresa" koja se održala u Bordou. – AJ, 318, 251, *Stalna delegacija SFRJ pri UNESCO, drugu Krste Crvenkovski*, 1.

43 Pre sastanka sa Senom, Stanimirović je od JNK u Beogradu potražila video-materijal o skopskom zemljotresu, koji je bio dostavljen u vidu dokumentarnog filma na traci od 16 mm. – AJ, 318, 251, Pismo Stalnog predstavnika SFRJ pri UNESCO, Ljubice Stanimirović.

44 Nakon sastanka između Ljubice Stanimirović i Sudhir Sena bio je ugovoren susret između Sena i jugoslovenskog ambasadora u Parizu Mite Miljkovića. Nakon izlaganja Sena u vezi sa planom za izgradnju instituta u Skoplju, Miljković je prešao na političke teme i rekao da se raduje poboljšanju Nehruovog zdravlja, na čemu je Sen rekao da Nehru koči Indiju u razvoju i ne dozvoljava mlađim i progresivnim snagama da rukovode zemljom. Stanimirovićeva je hitno promenila temu uočavajući neprijatnost koja je nastala. – AJ, 318, 251, *Zabeleška o razgovoru Stalnog predstavnika Ljubice Stanimirović i predstavnika tehničke pomoći Sudhir Sen*, 1–6.

45 Seizmološki institut je bio otvoren u toku maja 1965, a u narednim godinama, u okviru njegovog rada, bilo je objavljeno nekoliko stručnih publikacija i održano nekoliko regionalnih konferencija u organizaciji nacionalnih komisija za UNESKO. – AJ, 319, 51, Sprovodjenje zaključaka potpisanih između M. Adiseshiah i M. Bulca.

Razmena stipendi**sta i struč**njaka

Najznačajnija komponenta saradnje Jugoslavije i UNESKO-a je bila razmena stipendista i stručnjaka. Mogućnost stručnog usavršavanja je bila šansa da se upoznaju nove kulture, dožive nova iskustva, usvoje nove ideje, proširi ekspertiza u određenoj oblasti itd.[46] Dobijanje stipendije u inostranstvu je bilo moguće ostvariti preko nekoliko vladinih i međunarodnih organizacija.[47] Jugoslovenski kandidati za stipendije UNESKO-a, na osnovu ugovora između ZAMTES-a, stipendiste i SSOK-u, dobijali su punu podršku nadležnih institucija prilikom izrade aplikacije za stipendiju. Kandidat je morao da preuzme određene obaveze,[48] a i bezbednosna provera je bila obavezan postupak prilikom dobijanja stipendije. Aplikacija koju je UNESKO tražio je bila dostupna na engleskom i francuskom jeziku.[49] Najzahtevniji deo aplikacije je predstavljao studijski plan u kome je kandidat morao da objasni šta tačno želi da istražuje ili izučava, kao i u kojim centrima ili univerzitetima i kod kojih stručnjaka. Aplikacije je Nacionalna komisija dostavljala šefu Odseka za stipendije i međunarodnoj službi za razmenu pri UNESKO-u.[50]

Od mnogobrojnih stipendija koje je UNESKO dodelio izdvojićemo studijsko putovanje Dušana Bibera, kao izuzetno važno za jugoslovensku istoriografiju. Institut za društvene nauke u Beogradu, u okviru radnog plana za 1960. godinu, pripremao je monografiju *Jugoslavija i Nemačka 1918–1941*. Po preporuci Tomice Nikčevića, upravnika Odeljenja za istorijske nauke u Institutu za društvene nauke, Biber je aplicirao u JNK i dobio šestomesečnu stipendiju u SR Nemačkoj i Velikoj Britaniji.[51] Biber je septembra

---

46 Перишић, *Од Сталина ка Сарт̄ру*, 9–10.

47 Fordova fondacija, Leaders' Exchange program, Fulbrajtov program, Humboltova fondacija, specijalizovane agencije UN, među kojima i UNESKO i bilateralni ugovori, o stipendiranju u stranim zemljama. Opširnije videti: Перишић, *Од Сталина ка Сарт̄ру*; Radina Vučetić, „Američke stipendije u Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godini XX veka", *Tokovi istorije*, br. 2 (2019): 135–165.

48 Kandidati su bili zaduženi u toku boravka u inostranstvu da vode radni dnevnik, da regulišu zakonske obaveze oko odsustvovanja sa radnog mesta, da se jave najbližem DKP-u, a nakon povratka da izrade kompletan izveštaj o boravku u inostranstvu. Nakon specijalizacije se kandidatu određivao praktični zadatak. –AJ, 318, 247, *Ugovor između ZAMTES-a i stipendista*, str. 1–3.

49 AJ, 318, 247, JNK za UNESCO, konkurs za stipendije.

50 AJ, 318, 247, Ignacio Dandolo do Stalnog predstavništva SFRJ pri UNESCO.

51 Dušan Biber, iako je bio uhapšen 1948. godine prilikom rezolucije Informbiroa, ipak je dobio saglasnost bezbednosnih organa za stipendiju, što u drugim slučajevima informbirovaca nije bilo slučaj. Tako je godinu dana kasnije Svetislav Vanov, asistent Medicinskog fakulteta u Skoplju, bio odbijen pod naznakom da je bio informbirovac. – AJ, 318, 247, 1, *Institut za društvene nauke do Nacionalne komisije za UNESCO*; AJ, 318, 247, Spisak kandidata za stipendije 62/63; Zdenko Čepič, „Dr. Dušan Biber (1926–2020)", *Prispevki za novejšo zgodovino*, 60/1 (2020): 209–215.

1960. godine otišao u Nemačku, gde je posetio pet institucija,[52] a zatim u Veliku Britaniju gde je posetio četiri kulturne ustanove.[53] Prilikom povratka u Jugoslaviju, marta 1961, Biber se u Parizu susreo sa Ignacijem Dandolom, šefom Odseka za stipendije UNESKO-a. Saopštio mu je utiske da mu je čitavo istraživanje bilo veoma korisno, ali i da ima nameru da opet aplicira (u SAD). Dandolo je dao saglasnost i rekao da bi njegov odsek podržao ponovno stipendiranje. Biber je odmah po povratku o ovome obavestio Nacionalnu komisiju. Međutim, odbijen je zbog prakse da se stipendija ne dodeljuje dvaput istim ljudima.[54] Biber je ipak svoju nameru ostvario preko Fordove fondacije. Sa studijskog putovanja u Velikoj Britaniji i SR Nemačkoj, Biber je doneo: mikrofilmovanu arhivsku građu; 161 mikrofilm novina; nekoliko doktorskih disertacija; knjige, itd.[55] Efekat Biberovih stipendijskih putovanja ogledao se u obimnoj i plodnoj aktivnosti autora u narednim godina, koja je bila od izuzetnog značaja za jugoslovensku istoriografiju.[56]

Interesovanje za dobijanje stipendije je bilo veliko budući da su one pružale odličnu mogućnost stručnog usavršavanja. Uviđajući mogućnost sticanja stručnih kadrova, u skladu sa principima UNESKO-a koji su dozvoljavali kreativnost u smislu izbora studijske teme, republički sekretarijati su za program stipendista za 1965. i 1966. godinu poslali JNK svoje predloge – prema svojim potrebama.[57] Jugoslovenska nacionalna komisija je u koordi-

52 Institut za savremenu istoriju Minhen (Institut für Zeitgeschichte München); Federalno ministarstvo inostranih poslova, politički arhiv Bon (Auswärtiges Amt, Politisches Archiv Bonn), gde se Biber susreo sa Fricom Epštejnom, kojeg je naveo i u studijskom planu; Institut za svetsku privredu Kil (Institut für Weltwirtschaft); Institut za spoljnu politiku (Institut für Auswärtige Politik); Berlin dokument centar (Berliner Dokumentenzentrum). Pri poseti Berlinu i američkoj misiji koja je krajem Drugog svetskog rata zaplenila arhivske jedinice koje je Biber istraživao bio je i fond Himlerovog štaba, koji je sadržao podatke o posetama Pavla Karađorđevića i Milana Stojadinovića nacističkoj Nemačkoj. Takođe, u Berlinu se susreo sa profesorom Džejmsom Bedijem, rukovodiocem američkog centra, i zajedno s njim posetio biblioteku Humboltovog univerziteta. – AJ, 318, 250, *Izveštaj u vezi realizacije stipendije dodeljene 1960*,1–4.

53 Kraljevski institut za međunarodne odnose u Londonu (The Royal Institute of International affairs London); *St. Antony College*; *The Wiener Library*; *The British Museum*. – AJ, 318, 250, *Izveštaj u vezi realizacije stipendije dodeljene 1960*, 5–8.

54 AJ, 318, 247, Institut društvenih nauka do Saveznog Sekretarijata za obrazovanje i kulturu, 6. 10. 1962.

55 AJ, 318, 250, *Izveštaj u vezi realizacije stipendije dodeljene 1960*, 9.

56 „Osebna bibliografija za obdobje 1945–2020". Datum pristupa 9. 9. 2024. https://bib.cobiss.net/bibliographies/si/webBiblio/bib201_20240929_141526_02176.html.

57 Programi poslati od Slovenije, Srbije i Hrvatske potraživali su veliki broj stručnih putovanja u svrhu poboljšanja kapaciteta prvenstveno obrazovnih institucija. Programi poslati iz Makedonije i Bosne i Hercegovine izražavali su veću potrebu za opremom, ali takođe u obrazovnim institucijama. Crna Gora nije poslala program. – AJ, 318, 247, *Dopis SR Slovenije za program UNESCO 1965/1966*, 1–9; AJ, 318, 247, *Dopis SR Makedonije za program UNESCO 1965/*1966, 1–3; AJ, 318, 247, *Dopis SR Bosne i Hercegovine za program UNESCO 1965/*1966, 1–12; AJ, 318, 247, *Dopis SR Hrvatske za program UNESCO 1965/1966*, 1–17; AJ, 318, 247, *Dopis SR Srbije za program UNESCO 1965/1966*,1–24.

naciji sa Stalnim predstavništvom u Parizu činila velike napore da omogući što veći broj stipendija za Jugoslaviju.[58] Pored slanja jugoslovenskih stipendista na usavršavanje, postojala su još dva segmenta u vezi sa stipendiranjem. Prvi segment su bile stipendije UNESKO-a za posetu Jugoslaviji, koje su bili atraktivne studentima iz zemalja u razvoju.[59] Drugi segment je bila potreba Jugoslavije za posetama određenih stručnjaka, koji su bili od izuzetnog značaja, naročito u pravcu jačanja institucija i njihovog kapaciteta.[60]

---

58 Tako se na primer UNESKO obratio JNK i saopštio da ima još četiri stipendije koje su nedodeljene i da bi ih stavio na raspolaganje Jugoslaviji. – AJ, 318, 247, *Dopunjena lista stipendista*,1.

59 U periodu od 23. septembra do 29. oktobra 1962. u Jugoslaviji je boravilo 17 stipendista iz Etiopije, Gane, Liberije, Nigerije, Sudana, Somalije i Sijera Leonea, obučavajući se u domenu obrazovanja. Pre Jugoslavije, afrički stipendisti su bili pet nedelja u Velikoj Britaniji i Danskoj, a završetak studijskog putovanja je bio predviđen u Turskoj. Stipendisti su boravili u Ljubljani, Bledu, Zagrebu, Rijeci, Dubrovniku, Mostaru, Sarajevu, Novom Sadu i Beogradu. – AJ, 319, 51, Boravak u Jugoslaviji grupe UNESKO-vih stipendista iz afričkih zemalja.
Veliki broj afričkih studenta u Jugoslaviji bio je rezultat bilateralne saradnje jugoslovenske vlade sa afričkim državama i multilateralne saradnje u sklopu pokreta nesvrstanih. O afričkim studentima u Jugoslaviji videti: Nemanja Radonjić, „Studenti iz Afrike u socijalističkoj i nesvrstanoj Jugoslaviji: Prilog istraživanju slike Drugog", *Godišnjak za društvenu istoriju* XXVII, sveska 3 (2021): 23–53.
U toku 1966. Jugoslavija je na jednomesečno usavršavanje primila Bernarda Teusea iz Konga i Mati Tange i Luka Baumnjemba iz Kameruna. Vlade Konga i Kameruna su preko UNESKO-a posebno izabrale Jugoslaviju kao mesto za usavršavanje, a stipendistima je bilo najavljeno da će nakon proučavanja jugoslovenskog obrazovnog sistema u svojim zemljama zauzeti visoke položaje u obrazovanju. Teuse, Tange i Baumnjemb su posetili: Radnički univerzitet „Đuro Salaj", Zavod za stručno obrazovanje SR Srbije; Centar za stručno usavršavanje pri fabrici „Rade Končar" u Zagrebu; Radnički univerzitet „Moša Pijade"; Centar za usavršavanje pri fabrici „Litostroj" u Ljubljani itd. Program stipendista bio je organizovan od strane Miloša Žanka, člana Nacionalne komisije za UNESKO i predsednika Komisije za reformu školstva (1953–1958). Predstavnici Nacionalne komisije koji su organizovali boravak, obećali su slanje pomoći od dvadeset stipendija, štampanje deset udžbenika i opremanje tri učiteljske škole. Pomoć je bila isporučena 1967. godine, a ista je bila izrađena u Zavodu za školsku opremu u Zagrebu. – AJ, 318, 247, Zabeleška o boravku trojice afričkih stipendista; Петровић Тодосијевић, *Реформа основношколског система*, 68–76.
Heladio Ramirez Lopez, član Nacionalnog instituta meksičke omladine, boravio je u Jugoslaviji kao stipendista UNESKO-a u periodu od marta do maja 1962. Putovanje u Jugoslaviju imalo je za cilj upoznavanje jugoslovenskog državnog i društvenog sistema. Ramirez je još u Meksiku bio preporučen ambasadi FNRJ od strane Ariaga Rivere, koji je u izveštaju označen kao blizak čovek predsednika Lopeza Mateosa. Pre dolaska u Jugoslaviju, Ramirez je posetio Italiju, Francusku, Veliku Britaniju, Švajcarsku, Švedsku i Čehoslovačku. U Jugoslaviji je Ramirezov boravak bio organizovan od strane predstavnika Narodne omladine koja ga je smestila u studentski dom i dala dodatnih 30.000 dinara. Ramirez se kroz Jugoslaviju konstantno kretao zajedno sa grupom stranih novinara. – AJ, 318, 247, *Boravak Heladio Ramirez Lopeza u Jugoslaviji*. Kasnije je Ramirez postao guverner oblasti Oaksaka. Pokušali smo da intervjuišemo Ramireza, ali nam do danas nije odgovorio na poslati imejl.

60 Potražnja za Uneskovim stručnjacima u Jugoslaviji nije bila pojava koja se koristila intenzivno kao slanje stipendista. Ipak, u pojedinim slučajevima bili su angažovani stručnjaci poput: Muloka Hauera, u školi za decu sa posebnim potrebama u Ljubljani; Krejga Fleminga sa Kraljevske škole rude (Royal School of Mines), na univerzitetima u Beogradu i Sara-

Regionalna saradnja nacionalnih komisija

Regionalizacija saradnje u okviru UNESKO-a bila je česta pojava,[61] a ista je proizilazila iz raznovrsnosti dostupnih projekata; specifičnih problematika koje su obuhvatale određene regione; zatim potrebe za udruživanjem o pojedinim pitanjima itd. Tendencija regionalizacije aktivnosti UNESKO-a nije bila u duhu organizacije koja je težila globalizmu. Pitanja koja su se izdefinisala kao pogodna za regionalno združivanje odnosila su se na komparaciju različitih društvenih sistema;[62] kulturnu razmenu; naučne skupove u oblasti društvenih nauka; reviziju školskih udžbenika istorije i geografije itd. Uprkos tome što je delovanje UNESKO-a bilo usmereno ka solidarnosti, međusobnom razumevanju, kulturnoj saradnji i razvoju, regionalno združivanje na Balkanu je neminovno dobijalo politički kontekst.

Osnovni cilj aktivnosti UNESKO-a na reviziji školskih udžbenika bio je učvršćivanje mira u svetu putem razvoja međusobnog razumevanja, a kao jedan od najboljih načina za postizanje ovog cilja viđeno je i poboljšanje udžbenika. UNESKO je u Parizu (1956), Tokiju (1958), Velingtonu (1960) i Goslaru (1962) organizovao simpozijume za poboljšanje školskih udžbenika u sklopu projekta „Uzajamno upoznavanje kulturnih vrednosti Istoka i Zapada". Na ovim skupovima donesen je zaključak da je cilj postizanje „psihološke solidarnosti". Skupovi su pozivali učesnike na pronalaženje: namernih grešaka, sa propagandističkim namerama, nesvesnih grešaka, predrasuda, tendencioznog iznošenja fakata, pogrdnih naziva, opštih tendencija superi-

jevu; Džona Barona sa Univerziteta u Lidsu na maksilofacijalnim klinikama u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani; N. S. Šakmaeva i E. T. Kostjaškina iz Sovjetskog Saveza, kao stručnjaka za unapređenje nastavno-naučnih metoda u obrazovanju koji su boravili u Zavodu za osnovno obrazovanje i obrazovanje nastavnika SR Srbije i Zavodu za školstvo u Zagrebu. – AJ, 318, 251, *Bilten Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO*, 6 (1965): 26–37.

61 Kao primer regionalizacije u okviru UNESKO-a možemo smatrati reformu o izboru članova Izvršnog saveta, izglasanu na Petnaestoj generalnoj konferenciji u 1968. godini. Kako se broj članica znatno povećao, mnoge zemlje su svoj položaj smatrale neravnopravnim. Zbog toga je odlučeno da se članovi IS UNESKO-a biraju preko pet grupa. Prvu grupu su činile dvadeset jedna zapadnoevropska zemlja i šest drugih: SAD, Australija, Kanada, Turska, Izrael i Novi Zeland, sa ukupno devet mesta u IS-u. Druga grupa bile su: deset socijalističkih zemalja (uključujući i Jugoslaviju), sa tri mesta u IS-u. Treća grupa su bile: dvadeset i četiri zemlje Latinske Amerike, sa devet mesta u IS. Četvrtu grupu je predstavljalo devetnaest azijskih zemalja sa devet mesta u IS-u. Petu grupu su činile: arapske i afričke zemlje, sa jedanaest mesta u IS-u. Takođe, reformom je povećan broj članova IS-a od 30 na 34. Reforma nije odgovarala Jugoslaviji koja je zbog nesvrstane politike uvek bila defavorizovana u socijalističkom lageru. – AJ, 319, 52, Izveštaj sa Petnaestoj gen. konf.

62 Na generalnoj konferenciji 1965. godine doneta je rumunska rezolucija „Akcije regionalnog karaktera u cilju unapređenja dobrosusedskih odnosa među evropskim državama sa različitim društvenim uređenjem" koju su podržale: Austrija, Belgija, Bugarska, Danska, Finska, Mađarska, Švedska i Jugoslavija. – AJ, 319, 51, *Regionalna i Subregionalna saradnja evropskih država članica UNESCO*, 1.

ornosti itd., sa ciljem da se na njih ukaže i potom pristupi promeni. UNESKO je insistirao na tome da udžbenici imaju tendenciju međunarodnog razumevanja, kritičkog mišljenja i iznošenja kontroverznih pitanja.[63] Prva inicijativa za sastanak nacionalnih komisija balkanskih zemalja nastala je na sastanku Dobrivoja Sekulovića, sekretara ambasade FNRJ u Sofiji i Save Ganovskog, predsednika bugarske Nacionalne komisije za UNESKO.[64] U organizaciji Rumunije od 8. do 19. jula 1962. godine održan je prvi simpozijum na temu „Balkanske civilizacije".[65] Nacionalna komisija za UNESKO u Rumuniji je takođe zaslužna za prvi sastanak balkanskih nacionalnih komisija koji se dogodio 1963. godine u Bukureštu.[66] Drugi sastanak se održao 1965. godine u Sofiji i tom prilikom se prvi put otvorilo pitanje revizije udžbenika.[67] Iako je prva jugoslovenska aktivnost u pravcu revizije udžbenika u sklopu UNESKO-a bio sastanak slovenačkog funkcionera u republičkom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu 1965. godine u Trstu sa predstavnicima Italije i Austrije.[68] Ipak, prekretnica na ovom polju bila je dinamična regionalna konferencija baltičkih zemalja u junu 1966.[69] Iskustvo baltičkih zemalja je podstaklo

63 AJ, 319, 51, Akcija UNESCO na revizije udžbenika; Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi. Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2024), 9.

64 AJ, 318, 252, *Zabeleška razgovora između D. Sekulovića i Sava Ganovski*, 23. 3. 1961, 1.

65 Na simpozijumu su učestvovali: Albanija, Austrija, Bugarska, Francuska, Grčka, Mađarska, Irak, Iran, Italija, Liban, Poljska, Sirija, Čehoslovačka, Turska i Sovjetski Savez. Simpozijum je bio organizovan u dva dela: *Jedinstvo i raznolikost balkanskih civilizacija* i *Uloga Balkana u odnosima između Zapada i Istoka*. Predstavnici Jugoslavije Svetozar Radojčić i Franjo Barišić izvestili su SSOK o velikom broju referata sa propagandnom sadržinom, kao i o sukobu rumunskih i bugarskih predstavnika. – AJ, 318, 252, Savezni Sekretarijat za obrazovanje i kulturu, 4 (1963).

66 Prvi sastanak u Bukureštu doneo je kulturnu razmenu u vidu organizacije Festivala balkanskog filma. Bilo je odlučeno da se festival organizuje svake godine i da se prikazuju albanski, bugarski, grčki, jugoslovenski, rumunski i turski filmovi. Za domaćina prvog festivala određena je Varna, gde su se prikazali jugoslovenski filmovi *Radopolje*, *Devojka bez momka*, *Metamorfoza* i *Poseta iz Svemira*. Drugi festival je održan u Turskoj, dok je Rijeka bila domaćin festivala 1969. godine. – AJ, 318, 251, *Bilten Jugoslovenske Nacionalne komisije za UNESCO*, 4 (1964): 4–5.

67 Na drugom sastanku balkanskih nacionalnih komisija bili su predviđeni brojni zajednički projekti: *Antologija savremene književnosti*; *Pridružene škole*; izdanje balkanske poezije i proze; saradnja na restauraciji kulturnih spomenika, itd. – AJ, 318, 251, *Bilten Jugoslovenske Nacionalne komisije za UNESCO*, 5 (1965): 24–25.

68 Jugoslovenski Zavod za proučavanje školskih i obrazovnih pitanja izvestio je JNK da nemaju posebne programe za proučavanje udžbenika. Razmena udžbenika bila je u domenu bilateralnih ugovora, a Zavod je istakao da je nenadležan i da nema finansijske mogućnosti za vođenje ovakvog projekta. Institut za pedagoška istraživanja SR Srbije je izrazio veću spremnost za saradnju na ovom polju, koje je bilo tretirano kroz prizmu prisustva Jugoslavije u udžbenicima Francuske, Italije, Turske, Kanade, Poljske, Bugarske, Grčke, Danske i Sovjetskog Saveza. – AJ, 319, 51, Akcija UNESCO na revizije udžbenika.

69 U sklopu projekta UNESKO-a o *Pridružnim školama*, nacionalne komisije Danske, Finske, SR Nemačke, Norveške, Poljske, Sovjetskog Saveza i Švedske održale su uspešan skup na kome su donele školske udžbenike i analizirale iste u toku konferencije, a bilo je odlučeno

tursku Nacionalnu komisiju da organizuje konferenciju između skandinavskih i balkanskih nacionalnih komisija.[70] Pozitivno prvo iskustvo rezultiralo je novom konferencijom naredne 1968. Na sastanku jugoslovenske Nacionalne komisije je, aprila 1968, određena delegacija. Međutim, postavilo se pitanje kako će delegacija nastupiti. Izdvojila su se dva koncepta. Miloš Žanko[71] je insistirao na otvorenom pristupu i iznošenju konkretnih primera u udžbenicima koji bi bili predmet diskusije. S druge strane, članovi Nacionalne komisije za UNESKO, Momčilo Peleš i Kavćić su istakli da je potrebna konsultacija sa republikama po pitanju država suseda, a naročito su izdvojili Bugarsku. Žanko je zatvorio sastanak tezom da je plan nepotreban i da na konferenciji treba da se prikaže način kako se u Jugoslaviji usvajaju nastavni planovi koji su bili u nadležnosti republika.[72]

Politizacija nauke na Balkanu bila je pojava koju je zabeležio i Generalni direktor UNESKO-a Rene Mae u razgovoru sa Mirkom Tepavcem, sekretarom inostranih poslova, 1969. godine.[73] Naučna saradnja koja je na Balkanu započela rumunskom inicijativom i konferencijom 1962. godine nastavljena je u okviru AIESEE (International Association of South-East European Studies).[74] Prvi kongres AIESEE, koji je održan u Sofiji 1966. godine, podstakao je žestoku medijsku polemiku oko organizacije skupa. Grčki istoričari u atinskim novinama *Akropolis* i bugarski istoričar Dimitar Kjosev, rektor Sofijskog univerziteta, davali su javne izjave da će se na kongresu raspravljati o nacionalnim temama i promovisanju makedonske nacije. Ovakve najave podstakle su nemir naročito u partijskom vrhu SR Makedonije, koji je nastojao da jugoslovenski predstavnici na kongresu izađu sa ujedinjenim stavovi-

da se ovakve inicijative unaprede i da se i dalje razmenjuju udžbenici, da se usavršavaju nastavnici itd. Bilo je dogovoreno da se nova konferencija organizuje za dve godine, sa konkretnijom temom. – AJ, 319, 51, Regionalna konferencija baltičkih zemalja.

70 Konferencija se održala od 11. do 16. 9. 1967, a učestvovali su: Bugarska, Danska, Finska, Island, Norveška, Rumunija, Švedska, Turska, Jugoslavija i Grčka. Jedino je Albanija otkazala učešće. Predstavnici jugoslovenske delegacije su bili Osman Đikić i Ksenija Gačinović. – AJ, 319, 51, Konferencija predstavnika balkanskih i skandinavskih nacionalnih komisija.

71 O ulozi Miloša Žanka videti fusnotu 59.

72 AJ, 319, 51, *Zabeleška sa sednice koordinativnog odbora Jugoslovenske nacionalne komisije*, 5. 4. 1968, 1–6.

73 AJ, 319, 52, *Zabeleška sa razgovora Tepavac–Maheu*, 23.5. 1969, 5.

74 AIESEE sa podrškom UNESKO-a osnovana je prilikom prvog susreta balkanskih nacionalnih komisija u Bukureštu (1963). Udruženje se bavi unapređenjem balkanskih studija u oblasti društvenih nauka, a Jugoslavija je u cilju redovne saradnje u AIESEE-u 1963. godine osnovala Jugoslovenski nacionalni komitet za balkanologiju. U Nacionalnom komitetu za balkanologiju je učestvovao 21 naučnik, a za predsednika komiteta izabran je akademik Milutin Garašanin. AIESEE je od svog osnivanja do danas održao 13 kongresa. – AJ, 318, 251, *Bilten Jugoslovenske Nacionalne komisije za UNESCO*, 6 (1965): 11–13; AJ, 318, 252, Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO, Međunarodna saradnja Balkanologa; Iacob C. Bogdan, „Southeast by Global South: The Balkans, UNESCO, and the Cold War", in *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*, eds. J. Mark, A. M. Kalinovsky, and S. Marung (Indiana University Press: 2020), 251–270; Datum pristupa 13. 9. 2024. https://www.sanu.ac.rs/en/member/garasanin-milutin-mladji.

ma.[75] Reakcija Saveza komunista Makedonije podstakla je održavanje sastanka Komisije za međunacionalne odnose CK SKJ, na kom je vođena diskusija o potrebi za temeljnim pristupom jugoslovenske delegacije na kongresu u Sofiji. Za predsednika Jugoslovenske delegacije je bio imenovan Vasa Čubrilović. Tendencija politizacije kongresa koja je započela tvrdnjama da će se na kongresu promovisati makedonska nacija i njene pretenzije prema Grčkoj i Bugarskoj uzburkala je i odnose Atine i Sofije. Ipak, uz posredstvo ambasadora UN, najave o politizaciji kongresa su bile umirene i započelo je isticanje naučnog karaktera skupa.[76] Politizacija naučne saradnje je bila neminovna pojava,[77] ali je preovlađivao duh UNESKO-a koji je težio zajedničkom učešću u mnogim projektima u kojima su sve balkanske države imale koristi. Jugoslavija je u kulturnoj diplomatiji i UNESKO-u videla najbolju mogućnost za uspostavljanje saradnje sa susedima i njenog produbljivanja u svim oblastima.[78]

Kulturna saradnja i program za zaštitu spomenika kulture

Delovanje UNESKO-a na polju kulturne razmene i zaštiti spomenika kulture predstavljalo je osnovnu aktivnost ove specijalizovane agencije. Gajeći raznoliku baštinu spomenika kulture, kulturne posebnosti i različi-

---

75 DARSM, Sojuz na komunisti na Makedonija (427), 158, 106–153, *3. sastanok na Komisija na CK SKM, za istorija, ideološko obrazovanie na členovite i idejni problemi vo kultura i obrazovanie*, 21. 1. 1966.

76 Kako je rok za prijavljivanje kandidata bio do februara 1966. godine, partijski rukovodioci u Makedoniji nisu imali mnogo izbora, naročito u okolnostima gde se potencirala indiferentnost Jugoslovenskog nacionalnog komiteta za balkanologiju. Ono što je moglo da se uradi, bilo je koordinisanje makedonskih predstavnika i lični pristup ostalim učesnicima iz Jugoslavije. – DARSM, 427, 149, 15–20, 22. Sednica na IK na CK SKM, 5.3.1966. Predstavnici Jugoslavije na kongresu su bili: Branislav Đurđev, Milan Živanović, Sergije Dimitrijević, Vladimir Stojančević, Ljiljana Aleksić Pejković, Niko Martinović, Branko Pavićević, Hamdija Kapidžić, Danica Milić, Bogdan Krizman, Mihailo Apostolski, Orde Ivanovski, Aleksandar Matkovski, Blaže Koneski, Olivera Jašar-Nasteva i Mihail Petruševski. Sam rad kongresa bio je organizovan u četiri sekcije: *Narodi Jugoistočne Evrope i njihova uloga u istoriji: Antika, Srednji vek, Moderna i Savremena epoha*; *Razvoj literature Jugoistočne Evrope i veze sa drugim literaturama*; *Zajedničko i specifično u umetnostima balkanskih država od XVI. do XVIII. veku* i *Osnovni problemi balkanske lingvistike.* Za predsednika kongresa je izabran Ljubomir Krstanov, predsednik Bugarske akademije nauka, a učestvovali su: Bugarska, Albanija, Grčka, Rumunija i Turska. – AJ, 318, 251, *Bilten JNK za UNESCO*, 6 (1965): 5–7; DARSM–427–157, 65–70, *6. sednica na Komisija za odnosi pomeđu republikite, naciite i narodnostite, 21. 4. 1966*; Evgenija Kalinova, *Bugarska kultura i politički imperativ (1944–1989)* (Sofija: Paradigma, 2011), 170–290.

77 Povodom 1100 godina od smrti Svetog Ćirila u julu 1968. godine, u sedištu UNESKO-a u Parizu, od strane bugarskog predstavnika Vladimira Topčenarova je bila organizovana promocija njegove publikacije o Svetim Ćirilu i Metodiju. Jugoslovenski predstavnik Duško Popovski je odbio da prisustvuje promociji, a publikaciju je poslao akademiku Đorđu Radojčiću, koji ju je ocenio kao propagandističku i tendencioznu. – AJ, 319, 52, *Zabeleška sa razgovora Tepavac–Maheu*, 23. 5. 1969, 3.

78 AJ, 319, 52, *Savezna skupština, 38. sednica prosvetno-kulturnog veća, 21. 3. 1969*, 1–5.

tosti, Jugoslavija je bila jedna od zemalja koja je privukla interesovanje UNESKO-a.[79]

Na Šezdeset i trećoj sednici Nacionalne komisije za UNESKO (mart 1961) predmet razgovora je bila aktivnost Jugoslovenskog nacionalnog centra za Međunarodni pozorišni institut (International Theatre Institute – ITI)[80] povodom organizacije Međunarodnog dana pozorišta. Marko Ristić, predsednik JNK, ustanovio je potpunu neaktivnost Jugoslovenskog nacionalnog centra za ITI, naročito nakon organizacije međunarodnog kongresa ITI u Dubrovniku (1955). Nacionalna komisija je potražila od Saveza dramskih umetnika da predloži nove članove ovog centra, čime bi se on reaktivirao u cilju korišćenja brojnih projekata koje je ITI nudio.[81] Jugoslavija je takođe najavila svoje učešće na međunarodnom skupu koji je organizovao UNESKO povodom „10 godina filma o umetnosti". Za ovaj skup JNK je odredila film „Srednjovekovne freske u Makedoniji", kratkometražni film u produkciji *Vardara*, koji je u koloru bio prikazan u Parizu.[82] Izbor filma je prikazao celom UNESKO-u veliku baštinu freski i ikona u Jugoslaviji. Ostavljajući veliki utisak, tokom šezdesetih godina, naročito u sklopu aktivnosti očuvanja kulturnog nasleđa, Jugoslavija je koristila nekoliko stipendija i primila nekoliko eksperata koji su radili na prezervaciji ikona i fresaka.

Aktivnost UNESKO-a se posebno isticala u dodeljivanju stručnih publikacija i knjiga, za koju je organizacija uspostavila sistem takozvanih bonova koje su države članice kupovale i potom dodeljivale domaćim institucijama, sa mogućnošću da izaberu potrebne materijale. JNK je za 1963. godinu dobila bonove u vrednosti od 15.000 dolara, sa kojima je mogla nabaviti: knjige, mikrofilmove, umetničke reprodukcije, geografske karte, muzičke ploče, itd.[83] Takođe, u toku 1961. i 1962. godine UNESKO je dodelio pomoć

---

79 *The UNESCO Courier*, zvanično glasilo ove specijalizovane agencije, objavilo je naslovnu stranu sa natpisom *Yugoslavia: a kaleidoscope of cultures.* Naslovna fotografija je bila freska iz manastira Svetog Andreja, blizu Skoplja. Freske su, kako ćemo u daljem toku rada videti, posebno budile interes UNESKO-a. – *The UNESCO Courier: a window open on the world* XXXIII (1980): 11.

80 ITI je podorganizacija UNESKO-a, formirana 1948. godine, sa centrima u velikom broju zemalja članica. Cilj ITI-ja je ostvarivanje principa UNESKO-a preko kulture i umetnosti. – https://www.iti-worldwide.org/iti.html, datum pristupa 22. 2. 2025.

81 Savez dramskih umetnika uputio je dopis republičkim sekretarijatima za obrazovanje i kulturu koji su poslali svoje predloge, među kojima je bio i veliki broj poznatih glumaca, režisera, scenarista, pisaca i producenata. – AJ, 318, 251, *Zapisnik sa LXIII. sednice Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO*, 1–13.

82 AJ–318–252, Vardar film do Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO, 21. 1. 1963.

83 Za opremanje tek otvorene čitaonice u Domu štampe iskorišćeni su bonovi Nacionalne komisije. Pored konkretnih institucija koje bi se obratile za pomoć, ostatak bonova JNK je sama trošila, a materijale deponovala u Univerzitetskoj biblioteci „Svetozar Marković" u Beogradu, Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu i Narodnoj i Univerzitetskoj biblioteci u Ljubljani. – AJ, Savezni savet za obrazovanje i kulturu (319), 53, Zabeleška Jugoslovenske nacionalne komisije za Unesco; AJ, 319, 51, Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO, kupovina bonova; AJ, 318, 252, KC Beograd do Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO, 2. 2. 1963.

od po 3000 dolara za organizaciju međunarodnih skupova: „O rukovodiocima mladinskih akcija", „O nastavi prirodnih nauka u školi" i „Jugoslovensko-italijanski skup o uzrocima industrijalizacije". Dodatno je dodeljeno i 2200 dolara za nabavku reprodukcione opreme u jednoj galeriji.[84]

Zaštita spomenika kulture i raznih kulturnih spomenika bila je jedna od najplodotvornijih aktivnosti UNESKO-a. Pored interesa za freske u srednjovekovnim manastirima u Jugoslaviji, UNESKO je u toku šezdesetih godina otpočeo dve velike akcije, na svetskom nivou, za očuvanje spomenika kulture. Aktivnosti na ovom polju počele su Haškom konvencijom (1954).[85] Početkom ovih aktivnosti, prema ranijoj praksi, započelo je formiranje domaćih institucija čija je obaveza bila da se bave nadležnim pitanjima zaštite kulturnih dobara. Tako je osnovana Nacionalna komisija za zaštitu spomenika kulture – IKOMOS (International Council on Monuments and Sites – ICOMOS).[86] Osnivanjem Centra za konzervaciju i restauraciju kulturnih dobara u Rimu od strane UNESKO-a (1956) omogućen je sistematičniji pristup ovom veoma kompleksnom pitanju.[87] Kao jedan od prvih problema postavilo se pitanje koji bi se stručnjaci uputili u ratne zone, gde su ugroženi spomenici kulture. Za rešenje ovog problema ICOMOS i Centar u Rimu, prema utvrđenim kriterijumima, održavali su stalni spisak sa članovima nacionalnih komisija koji su bili prijavljeni kao komesari, a u slučaju akcije bili su angažovani u spasavanju kulturnih dobara, uključujući i onih u ratnim zonama.[88]

---

84 AJ, 319, 52, *Pomoć UNESCO Jugoslaviji, Izveštaja sa 11. generalnoj konferenciji UNESCO-a*, 1–9.

85 Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučajevima oružanih sukoba predstavljala je jedan od niza dokumenta i aktivnosti koje je UNESKO preuzeo na polju zaštite kulturnih dobara. UNESKO je do 2006. godine doneo 18 akata; 11 preporuka; pet konvencija i dva protokola, koji se odnose na: principe pri arheološkim istraživanjima; dostupnost muzeja; zaštitu pejzaža i prirodnih predela; prevenciju ilegalnog izvoza, uvoza i prenos vlasništva kulturnih dobara; zaštitu kulturnih dobara ugroženih od javnih radova itd. Haška konvencija je bila ratifikovana od strane Jugoslavije 1956. godine. – Lidija Topuzovska i Jovan Ristov, *Temelni akti na UNESKO za zaštitu na kulturnoto nasledstvo* (Skopje: Makedonski nacionalne komitet za spomenici i mesta – ICOMOS, 2006).

86 JNK, saglasno intenzivnom radu UNESKO-a na polju zaštite spomenika kulture, imala je obavezu da koordinira velikim brojem institucija koje su bile povezane sa kulturnim dobrima i njihovom konzervacijom. Institucije koje su imale nadležnost u ovom sektoru bile su: Savez mauzolejskih društva, Društvo konzervatora Jugoslavije, Savezni komitet za turizam, Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, Laboratorija za fizička i hemijska ispitivanja, Zavod za proučavanje spomenika kulture, Savez arhitekta Jugoslavije, Savez likovnih umetnika, Savez muzejskih društva, Društvo arheologa itd. – AJ, 318, 252, *Zabeleška o sastanku Jugoslovenskoj Nacionalnoj komisiji za UNESCO*, 12. 7. 1963, 1–16.

87 Predstavnici Jugoslavije u rimskom centru bili su promenljivi. Međutim, jedan od stalnijih posetilaca bio je Mihajlo Vunjak, šef laboratorije za fizička i hemijska ispitivanja. – AJ, 319, 51, Aktivnost Centra za konzervaciju i restauraciju u Rimu.

88 Povodom ratifikacije Haške konvencije, Jugoslavija je osnovala Komisiju za sprovođenje konvencije koju su činili: Cvito Fisković, direktor Konzervativnog zavoda Split; Kacijan Anton, iz DSIP-a; Đorđe Bonačić, pukovnik JNA; Miodrag Simović, Sekretarijat opšte uprave; Zoran Petrović, arhitekt; Vlado Mađarić, predsednik ICOMOS Jugoslavije; Danica Abra-

Početak gradnje Asuanske brane na Nilu u Egiptu bio je prva velika akcija UNESKO-a na svetskom nivou. Uništenje spomenika i hramova u gornjem Nilu, zbog gradnje brane na granici Egipta i Sudana, bio je poziv za veliku kampanju ove specijalizovane agencije.[89] Akcija spasavanja spomenika u Nubiji popularizovala je rad UNESKO-a koji je svake godine sprovodio međunarodnu kampanju za očuvanje spomenika. U sklopu ove aktivnosti nacionalne komisije su bile zadužene da sprovode predavanja u školama, izložbe, prikazivanje filma o akciji u Nubiji itd.[90] Uspeh nubijske kampanje dao je snažan podsticaj širenju aktivnosti UNESKO-a za očuvanje kulturnih spomenika. Druga akcija je bila podstaknuta poplavama 1966. godine koje su pokrenule hitnu potrebu za intervencijom u Veneciji i Firenci, gde je bilo potrebno organizovati složenu operaciju podvodnih istraživanja.[91] Jugoslavija u ovom projektu nije učestvovala intenzitetom sa kojim je učestvovala u akciji spasavanja spomenika u Nubiji, gde je poslat daleko veći broj stručnjaka, kao i finansijska sredstva.[92]

Jugoslavija je u toku šezdesetih godina koristila zainteresovanost UNESKO-a za zaštitu kulturnih dobara, pored interesovanja za freske, i na druge načine. Jedan od načina na koji je Jugoslavija pristupila ovim aktivnostima odnosio se na slanje eksperata i proširivanje stručnosti na polju konzervacije spomenika. U toku 1968. godine Vlado Mađarić je bio na specijalizaciji u SSSR-u, gde je posetio Lenjingrad, Rostov i Suzdal, kao i niz konzervatorskih institucija i lokaliteta.[93] IKOMOS je nakon ovog putovanja dobio od JNK 350.000 starih dinara za organizovanje boravaka sovjetskih stručnjaka u Jugoslaviji.[94]

---

mović, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu, i Radomir Anđelić, član Nacionalne komisije za UNESKO. Za komesare su bili izabrani Vlado Mađarić i Cvito Fisković. – AJ, 319, 51, *Sprovođenje Konvencija za zaštitu kulturnih dobara*, 1–4.

89 Opširnije o akciji spasavanja spomenika u Nubiji videti: Nemanja Radonjić, „Duh zajedništva? Jugoslavija i UNESCO u akciji spašavanja spomenika stare Nubije tokom šezdesetih godina XX. veka", u *Under the Spotlight. Ancient Egyptian Collections in the Museums of Serbia*, katalog (Beograd: Muzej afričke umetnosti, 2019), 41–47.

90 AJ, 318, 252, *Informacija o sprovođenju Međunarodne kampanje za spomenike u Jugoslaviji*, 1–2.

91 U vezi sa ovim ispitivanjima razgovarali su prilikom posete Beograda, Rene Mae, generalni direktor UNESKO-a i Mirko Tepavac, sekretar za inostrane poslove. Tepavac je obavestio Maea da bezbednosni organi smatraju podvodna ispitivanja u Veneciji opasnim za Jugoslaviju. – AJ, 319, 52, *Zabeleška sa razgovora Tepavac–Maheu*, 23. 5. 1969, 6.

92 Slovenj Gradec je za akciju UNESKO-a u Firenci i Veneciji donirao postavku gradskom Muzeju umetnosti u Firenci. – AJ, 319, 51, Informacija o pomoći Slovenj Gradecu, Firenci i Veneciji.

93 Vlado Mađarić je bio profesor i predsednik Nacionalnog komiteta za IKOMOS, a u vremenu od 1965. do 1972. godine bio je član Nacionalne komisije za UNESKO. – Franjo Vrtulek, „Vlado Mađarić – Poznati i priznati zaštitar spomenika kulture: u povodu 90. obljetnice rođenja i 20. obljetnice smrti", *Podravski zbornik*, br. 31 (2005): 122–125.

94 Sovjetski stručnjaci Ivan Vasiljevič, Petar Andrejevič i Galina Pugačenkova došli su u Jugoslaviju u toku 1969. godine. – AJ, 319, 51, Informacija za Međunarodni simpozijum za spomenike kulture i društvo.

Program UNESKO-a za 1965/6. godinu bio je prilika da se traži pomoć u oblasti zaštite kulturnih dobara, za čime je naročitu potrebu izrazila SR Hrvatska. Milka Planinc, republički sekretar za školstvo i obrazovanje, u dopisu JNK i SSOK-u izložila je probleme oko arhivske građe u Hrvatskoj. Ona je istakla problem u Zagrebačkoj biblioteci, za koju je rekla da ima preko 700.000 svezaka i materijala, a koji se čuvaju u nepogodnim uslovima. Situacija je bila još gora u drugim manjim bibliotekama i arhivama: Dubrovniku, Rijeci, Splitu, Šibeniku, Zadru i Puli, gde su se javljali termiti koji su uništavali značajan materijal. Ovi problemi se nisu mogli rešiti usled nedostatka stručnih kadrova, koji bi podvrgli materijale lečenju, a zatim ih konzervirali. Takođe, sličan problem se javljao i sa tekstilnim predmetima, među kojima su najstariji bili iz VIII veka. Milka Planinc je hitno tražila stipendije za: lečenje, higijenu i restauraciju spisa i dokumenata na Institutu za patologiju knjiga u Italiji, zatim stipendije za usavršavanje restauracije tekstila u Francuskoj, Holandiji i Belgiji, kao i tri stipendije za istoričare umetnosti, koji bi se upoznali sa hemijskim postupcima prilikom konzervatorskih aktivnosti. Bila je potrebna i restauratorska oprema koja bi se dodelila biblioteci u Zagrebu, a služila bi za rešavanje problema u celoj Hrvatskoj.[95]

Zaključak

Saradnja Jugoslavije i UNESKO-a bila je izuzetno plodna i odnosila se na veliki broj pitanja, koja su bila vidljiva u mnogim segmentima jugoslovenskog društva. U toku 1960-ih godina XX veka Jugoslavija je gradila svoju novu nesvrstanu spoljnopolitičku koncepciju, u čijoj je izgradnji UNESKO nudio velike mogućnosti, naročito u ostvarivanju uticaja u zemljama u razvoju. UNESKO je, pored tehničke pomoći, stipendiranja stručnjaka, saradnji u oblasti kulture, bio od velike pomoći i tokom prirodnih katastrofa. Takođe, UNESKO je odigrao i veliku ulogu u približavanju i razumevanju između susednih zemalja i u širem regionu. UNESKO je odigrao posebno pozitivnu ulogu na polju zaštite kulturnih dobara, a takvi projekti su, osim u Jugoslaviji, bili sprovođeni širom sveta, gde su jugoslovenski stručnjaci takođe učestvovali.

Zemljotres u Skoplju ispoljio je u najboljem svetlu princip solidarnosti, koji je predstavljao osnovnu karakteristiku delovanja UNESKO-a. Specijalizovana agencija je pružila veliku pomoć Skoplju, koja se ogledala u obnovi škola, izradi urbanističkog plana, regulaciji Vardara, izradi idejnog rešenja o centralnom gradskom području i osnivanju seizmološkog instituta. Svojim doprinosom UNESKO je učinio Skoplje „gradom solidarnosti" i bio jedan od faktora koji je omogućio popularizaciju skopske katastrofe i veliki broj donacija koje su pomogle obnovu grada.

Nedostatak stručnih kadrova jugoslovenskog društva predstavljao je stalni izazov, koji je često usporavao društveni razvoj. Saradnja sa UNESKO-om

[95] AJ, 318, 247, *Dopis SR Hrvatske za program UNESCO 1965/1966*, 1–17.

nudila je velike mogućnosti za slanje stručnih lica na dousavršavanje i produbljivanje ekspertize. Stipendiranje je imalo još dva oblika saradnje: najpre dolazak stipendista iz zemalja u razvoju u Jugoslaviju, čime je Beograd širio svoj spoljnopolitički uticaj, a potom i dolazak stranih stručnjaka u jugoslovenske institucije, sa ciljem jačanja njihovog kapaciteta.

Iako regionalizacija saradnje nije bila u duhu delovanja UNESKO-a, ipak je bilo izdvajanja pojedinih projekata, čija je regionalizacija bila neminovna. Kao takav primer izdvojila se revizija školskih udžbenika, koja je između susednih i suparničkih država predstavljala izazov, ali i put ka učvršćivanju mira. Regionalni naučni skupovi čija je svrha bila poboljšanje međususedskih odnosa takođe su dobijali politički karakter, iako je njihov jedinstveni cilj bio razvijanje dijaloga i učvršćivanje mira.

Jedna od osnovnih aktivnosti UNESKO-a je bila na polju kulture. Aktivnost u kulturi je bila usko povezana sa zaštitom kulturnih spomenika. Programi UNESKO-a su šezdesetih godina u Nubiji i Veneciji doživeli veliki uspeh i bili veoma popularni. Jugoslavija je u projektu u Nubiji bila daleko aktivnija nego pri izvođenje konzervatorskih radova u Veneciji. Saradnja na polju zaštite kulturnih spomenika posebno je doticala jugoslovensku baštinu fresaka u srednjovekovnim manastirima. Pored regularne pomoći bonovima, za literaturu, saradnja Jugoslavije i UNESKO-a obuhvatala je i veliki broj domaćih kulturnih institucija.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 318, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu; Fond 319, Savezni savet za obrazovanje i kulturu; Fond 526, Za pomoć obnovi Skoplja.
- Državni arhiv Republike Severne Makedonije. Fond 427. Centralni Komitet Saveza Komunista Makedonije (1945–1990).
- Državni arhiv Republike Severne Makedonije – Odeljenje Skoplje. Fond 79. Pomoć obnovi Skoplja.

Objavljeni izvori

- *Records of the General Conference. Eleventh session*. Paris, UNESCO, 1960.

Štampa i periodika

- *Nova Makedonija* (Cyrilic)
- *Borba* (Cyrilic)

Izvori sa Interneta

- Constitution. Datum pristupa 28. 8. 2024. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution
- A/RES/1710(XVI). Datum pristupa 1. 9. 2024. https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/167/63/pdf/nr016763.pdf
- https://news.un.org/en/story/2003/07/75482. Datum pristupa 3. 9. 2024. Osebna bibliografija za obdobje 1945–2020. Datum pristupa, 9. 9. 2024.

- https://bib.cobiss.net/bibliographies/si/webBiblio/bib201_20240929_141526_02176.html. Datum pristupa, 9. 9. 2024.
- https://www.sanu.ac.rs/en/member/garasanin-milutin-mladji. Datum pristupa 13. 9. 2024.
- https://www.iti-worldwide.org/iti.html. Datum pristupa 22. 2. 2025.

Literatura

- Adiseshiah, S. Malcolm. *It is time to begin, the human role in development: some further reflections for the seventies*. Paris: Unesco, 1972.
- Andonov, Aleksandar. „60th anniversary of the Skopje earthquake, the city of international solidarity". In *Solidarity – from overcoming crisis to sustainable development*, edited by Nenad Markovikj and Ivan Damjanovski, 95–107. Skopje: UNDP North Macedonia, 2023.
- Bogetić, Dragan. *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*. Beograd: ISI, 2006.
- Bogdan, C. Iacob. „Southeast by Global South: The Balkans, UNESCO, and the Cold War". In *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*, eds. J. Mark, A. M. Kalinovsky, and S. Marung. Indiana University Press, 2020.
- Bailey, D. Sydney and Daws, Sam. *The Procedure of the UN Security Council.* Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Berec, Nebojša. *Tanjug i međunarodno informisanje.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2015. (Cyrillic)
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad", 1988.
- *International Seminar on Earthquake Engineering*. Paris: Unesco, 1968.
- Jakovina, Tvrtko. *Budimir Lončar. Od Preka do vrha sveta*. Beograd: Službeni glasnik, 2021.
- Janev, Igor. *Kulturna diplomatija: spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESCO-u*. Beograd: Institut za političke studije, 2004.
- Jovanović, Jadranka. *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*. Beograd: ISI, 1985.
- Mitrović, Momčilo, ur. *Jugoslavija u hladnom ratu* – Prilozi istraživanjima, Beograd, INIS, 2010. (Cyrillic)
- Kalinova, Evgenija. *Bugarska kultura i politički imperativ (1944–1989)*. Sofija: Paradigma, 2011. (Cyrillic)
- Kežić, Danijel. „Političke posledice ekonomskih reformi 60-ih godina u SFRJ. Od dezintegracije ekonomskog sistema do konfederalizacije Jugoslavije (1961–1971)", *Tokovi istorije*, 2 (2017): 11–36. (Cyrilic)
- Mujanović, Mihad. *I ZEMLJA SE POTRESE. Odjek zemljotresa u Skoplju 1963. godine i Bosanskoj krajini 1969. godine*. Sarajevo: UMHIS, 2019.
- Mićić, Srđan, and Jovan Čavoški, eds. *On the Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia between Alliances and Neutrality/Non-Alignment*. Belgrade: INIS, 2022.
- Pavlović A. Puniša. *UNESKO: obrazovanje i nauka*. Novi Sad: „Misao"; Pedagoški zavod Vojvodine; Zavod za izdavanje udžbenika, 1980.

- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petranović, Branko. „Pomoć UNRE Jugoslaviji". *Istorija 20. veka*, Zbornik radova, Beograd, 1961.
- Petrović Todosijević, Sanja. *Za Bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954*. Beograd: INIS, 2008.
- Petrović Todosijević, Sanja. *Otećemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*. Beograd: INIS, 2018. (Cyrillic).
- Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: INIS, 2008. (Cyrillic)
- Pušić, Eugen. „Razvoj prava u razvoju samoupravnog socijalističkog društva". U *Pravo i Društvo*, vol.4, 1983–84.
- Pirjevec, Jože. *Tito i drugovi, knjiga I–III.* Podgorica: Nova knjiga, 2016.
- Radonjić, Nemanja. *Slika Afrike u Jugoslaviji*. Beograd: INIS, 2023.
- Radonjić, Nemanja. „Studenti iz Afrike u socijalističkoj i nesvrstanoj Jugoslaviji: Prilog istraživanju slike Drugog", *Godišnjak za društvenu istoriju* XXVII, sveska 3 (2020): 23–54.
- Radonjić, Nemanja. „Duh zajedništva? Jugoslavija i UNESCO u akciji spasavanja spomenike stare Nubije tokom šezdesetih godina XX. veka". U *Pod lupom Staroegipatske zbirke u muzejima u Srbiji*, katalog. Beograd: Muzej afričke umetnosti, 2019.
- Renoliet, Jean Jacques. *An unsung ancestor: the International Institute of Intellectual Cooperation and science*. Paris: UNESCO, 2006.
- Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi. Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021.* Beograd: Biblioteka XX vek, 2024.
- Topuzovska, Lidija i Jovan Ristov. *Temelni akti na UNESKO za zaštitu na kulturnoto nasledstvo.* Skopje: Makedonski nacionalen komitet za spomenici i mesta – ICOMOS, 2006. (Cyrillic)
- Valderrama, Fernando. *A history of Unesco*. Paris: UNESCO, 1995.
- Vučetić, Radina. „Američke stipendije u Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godini XX veka". *Tokovi istorije*, 2 (2019):135–165. (Cyrilic)
- Vrtulek, Franjo. „Vlado Mađarić – Poznati i priznati zaštitar spomenika kulture: u povodu 90. obljetnice rođenja i 20. obljetnice smrti". *Podravski zbornik*, br. 31 (2005): 122–125.
- Toševski, Ivan, ed. *Your aid to Skopje*, *the shaping of the central area* (katalog). Skopje: Gradsko sobranie na Skopje, 1966.
- Gošev, Petar. *Razvieni nerazvieni: utvrduvanjeto na ekonomskata razvienost i ostvaruvanje pobrz razvoj na nedovolno razvienite vo Jugoslavija*. Skopje: Komunist, 1984. (Cyrilic)
- Zdenko, Čepič. „Dr. Dušan Biber (1926–2020)". *Prispevki za novejšo zgodovino*, 60/1 (2020): 209–215.

Summary

Aleksandar Andonov

Yugoslavia and UNESCO (1960–1974)

Abstract: This paper is an attempt to synthesize – based on archival materials and relevant literature – the exceptionally fruitful cooperation between Socialist Yugoslavia and UNESCO, which encompassed a wide range of diverse activities. It is framed in the period of implementation of Non-aligned foreign policy of Yugoslavia. In addition, the paper explores the work of the Yugoslav National Commission for UNESCO, the main body responsible for connecting this UN agency with Yugoslav society. Through its exceptionally broad scope of activities, UNESCO established cooperation with numerous Yugoslav institutions and individuals. The cooperation program offered by UNESCO had a significant impact on the Yugoslav society, enabling various activities beneficial for professional development, strengthening institutional capacities, providing assistance during natural disasters, protecting cultural heritage, enhancing foreign policy influence, and more.

Keywords: Yugoslavia, UNESCO, United Nations, fellowship, Technical support, cultural monuments

The cooperation between Yugoslavia and UNESCO from 1960 to 1974 held a distinct position in Yugoslav foreign policy, largely due to the implementation of the Non-Aligned policy. This partnership provided Yugoslavia with a platform to influence developing countries, particularly those in the G77 group. In addition to advancing Yugoslavia's foreign policy goals, UNESCO offered technical assistance, scholarships for experts, and facilitated cultural cooperation. UNESCO also played a significant role during natural disasters, such as the 1963 Skopje earthquake, after which the city earned the title "City of International Solidarity"– a core principle of UNESCO. The organization also fostered rapprochement and mutual understanding among neighboring countries and within the broader region. Furthermore, UNESCO contributed positively to the protection of cultural property, with projects implemented globally, in which Yugoslav experts actively participated. The extensive cooperation between Yugoslavia and UNESCO was managed by the Yugoslav National Commission for UNESCO, established in 1953. This body organized numerous domestic and international institutions to deepen the relationship and maximize benefits for Yugoslavia. In 1963, with the opening of the Permanent Representation of the SFRY at UNESCO, Yugoslavia became fully integrated into UNESCO activities in Paris. Notable milestones in this cooperation included visits from two UNESCO General Directors: René Maheu in 1969 and Amadou-Mahtar M'Bow in 1974. These visits emphasized Yugoslavia's influence among developing countries and its role in advancing UNESCO's efforts within these nations.

UDK: 314.117(497.11)"1918/1941"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.bla.459-486

Neja BLAJ HRIBAR
Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani
Institut za noviju istoriju, Ljubljana
neja.blaj-hribar@inz.si
ORCID: 0000-0003-0606-6724

Unutrašnje migracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Studija slučaja Ljubljane i doseljenika iz drugih banovina[1]

Apstrakt: U radu se analiziraju unutrašnje migracije iz delova jugoslovenske države van Dravske banovine u Ljubljanu, uz pomoć popisa stanovništva iz 1921. i 1931. godine. Zbog rada sa sirovim podacima i kreiranja novih statističkih analiza, prvi deo članka posvećen je prikazu izvora i detaljnoj metodologiji. U drugom delu su predstavljene različite moguće analize demografskih podataka iz popisa. Svrha rada nije da prikaže ukupne probleme doseljavanja u Ljubljanu i unutrašnjih migracija u prvoj Jugoslaviji između dva rata, već da kroz analizu poimeničnih popisa stanovništva pokaže njihovu primenjivost u ovoj do sada nedovoljno istraženoj temi. Analiza takođe pokazuje manjkavosti izvora i načine na koje se podaci koji nedostaju mogu dopuniti.

Ključne reči: imigracija, unutrašnje migracije, popisi stanovništva, međuratna Jugoslavija, metodologija, statistika, Hisclass

Uvod

Područje Jugoslavije je kroz istoriju bilo isprepleteno migracionim putevima, koji su se s vremenom menjali. Velika geopolitička promena koja je uticala na kretanje stanovništva bilo je formiranje prve Jugoslavije, koja je povezala geografski prostor i stvorila nove migracione tokove. Iako o masovnim migracijama unutar države možemo govoriti tek nakon Drugog svetskog rata,[2]

[1] Prilog je nastao u okviru slovenačke istraživačke infrastrukture DARIAH-SI i infrastrukturnog programa I0-0013 Raziskovalna infrastruktura Slovenskega zgodovinopisja (Istraživačka infrastruktura slovenačke istoriografije), koje finansira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost (Javna agencija za naučna istraživanja i inovacije) Republike Slovenije (ARIS). Prevod na srpski jezik: K&J Translations.

[2] Milica Sentić, „Obim i tempo migracionih kretanja stanovništva Jugoslavije", u *Migracije stanovništva Jugoslavije* (Beograd: Institut društvenih nauka u Beogradu, 1971), 35.

to ne znači da migracija pre toga nije bilo ili da su one bile zanemarljive. Slično važi i za doseljavanje u Ljubljanu. U vreme Austrougarske, Ljubljana nije bila naročito interesantna za austrijsko i šire privredno tržište,[3] pa stoga nije bilo mnogo migracija iz udaljenijih mesta isključivo zbog želje za poboljšanjem ekonomskog statusa. U to vreme su se u Ljubljanu doseljavali uglavnom ljudi iz okoline, dok je manji broj dolazio iz udaljenijih mesta.[4] Posle Prvog svetskog rata menja se ekonomski položaj današnje slovenačke teritorije u okviru nove države. Bilo bi pogrešno tražiti uzroke migracija samo u ekonomskim razlozima, jer se i kulturna i politička situacija značajno promenila. Širom Kraljevine SHS doseljavali su se po službenoj dužnosti razni državni službenici, zaposleni u lokalnim upravama, bolnicama, na izgradnji infrastrukture, na železnici i na drugim poslovima.[5] U svakom slučaju, migracija nije deterministička pojava koja se može objasniti samo jednoobraznim modelima o migracijama, već je i deo subjektivne motivacije pojedinaca.[6]

Ljubljana je zanimljiv primer unutrašnjih migracija u prvoj Jugoslaviji, jer nije bila ni glavni, ni najveći grad,[7] ali je ipak bila administrativni centar sa nekoliko fabrika i razvijenim zanatima, čime su obuhvaćeni različiti uzroci doseljavanja. Ovaj rad je ograničen na stanovnike Kraljevine van područja Dravske banovine, kao studija slučaja jednog segmenta stanovništva iz udaljenijih mesta, koji zbog malog broja nikada nije detaljnije razmatran.[8]

Prilikom istraživanja interne migracije često se susrećemo sa problemom nedostatka podataka ili njihovom nesistematičnošću i disperzijom. Kao

---

3 Andrej Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993), 28.

4 Prema poslednjem popisu stanovništva u Austrougarskoj, u Ljubljani je živelo 43,4% stanovništva rođenog u drugim delovima Kranjske, 20,6% u ostalim delovima Cislajtanije i 3,6% u inostranstvu. Bureau der K. K. Statistischen Zentral-Kommission, *Österreichische Statistik. Ergebnisse der Volkszälung vom 31. Dezember 1910. Neue Folge. 1. Band.* (Wien: Kaiserlich Königliche Hof- und Staatsdruckerei. 1917), 4. Iz drugih delova države doseljavalo se prvenstveno činovništvo i zaposleni u različitim državnim preduzećima (železnica, pošta).

5 Aleksej Kalc, „Zgodovinski, socialni, gospodarski in politični vidiki migracij na Slovenskem", v *Doba velikih migracij na Slovenskem*, ur. Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin (Ljubljana: Založba ZRC, 2012), 214.

6 Aleksej Kalc, „Demografija mest pred moderno statistiko, s posebnim poudarkom na 18. stoletju in vprašanju urbanega priseljevanja", *Acta Histrie* 14, št. 2 (2006): 384.

7 Ljubljana je 1931. godine bila po veličini sedmi grad Kraljevine Jugoslavije (1921. peti). – *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga I* (Beograd: Državna štamparija, 1937), V.

8 Velika većina analiza doseljavanja u Ljubljanu pre Drugog svetskog rata obuhvata sve doseljenike i samim tim najveću pažnju posvećuje najbrojnijem segmentu, odnosno doseljenicima iz šire okoline grada, a potom i doseljenicima iz ostalih delova Slovenije. Pogledati npr. Vladimir Leban, „Doseljevanje v Ljubljano", *Geograski vestnik 18*, št. 1–4 (1946): 60–93; Vlado Valenčič, „Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880", *Zgodovinski časopis* 28, št. 3–4 (1974): 347–366. Sve je više i studija koje se fokusiraju samo na određeni segment imigranata, npr. Teja Krašovec „Primorski priseljenci v Ljubljani – v luči popisa prebivalstva iz leta 1928", *Arhivi 35*, št. 1 (2012): 91–104.

rezultat toga ima i manje istraživanja.[9] Istoričarka Anemari Štajdl napominje da je u mnogim aspektima evropska transatlantska migracija bolje istražena od unutrašnje migracije.[10] Istoričar Aleksandar R. Miletić takođe uočava problem nedovoljnog interesovanja za istraživanje imigracije i unutrašnjih migracija (uglavnom) u istočnoj Evropi. Poslednjih godina se broj istraživanja koja se odnose na unutrašnje migracije povećava, ali zakonodavstvo koje se odnosi na imigraciju još uvek je slabo pokriveno.[11]

Izvori koji se najčešće koriste za proučavanje unutrašnjih migracija su statističke analize popisa stanovništva. Ali za Jugoslaviju između dva rata ove analize su nepotpune (na primer, za popis iz 1921. nema ni analize po mestu rođenja). Takođe, izmenjene administrativne granice između dva popisa (1921. i 1931. g.) otežavaju poređenje podataka i praćenje demografskih promena.[12] Međutim, ovo istraživanje kao glavni izvor koristi sirove podatke popisa stanovništva, odnosno baze transkribovanih popisnih podataka pojedinaca. Ove baze podataka omogućavaju izradu statistika po sopstvenoj metodologiji, zbog toga se mogu analizirati i prethodno neupoređivani podaci za celu populaciju ili samo za određene grupe, moguće su i longitudinalne studije, a može se pratiti određeni segment populacije itd.[13] Takođe otkrivaju podatke koji su izgubljeni tokom statističke analize (unos više jezika ili jezika koji nisu bili deo klasifikacije, dodatna objašnjenja itd.)

Međutim, kako se radi o sirovim podacima, potreban je detaljniji prikaz metodologije, problema sa statističkim analizama i načina na koji se podaci tretiraju. Prezentacija izvora i metodologije tako čine prvi deo rada. U drugom delu su prikazana moguća istraživanja i analize koje podaci mogu pružiti kada je reč o internim migracijama. Treći deo ukazuje na mogućnosti dopune popisnih podataka. Rad nema nameru da predstavi celokupno pitanje unutrašnjih migracija u Kraljevini Jugoslaviji ili doseljavanja u Ljubljanu. Namera je da se kroz studiju slučaja pokaže korisnost transkribovanih popisnih podataka za proučavanje teme koja je slabo istražena upravo zbog nedostatka izvora.

---

9 Za primer Jugoslavije, istraživanja unutrašnjih migracija mnogo su bolje pokrivena u periodu posle Drugog svetskog rata. Istraživanja za prvu Jugoslaviju su više delimična, bave se užim područjima doseljavanja/iseljavanja ili samo pojedinim migrantskim grupama. Više pažnje posvećeno je kolonizacijama povezanim s agrarnom reformom.

10 Annemarie Steidl, *On Many Routes. Internal, European, and Transantlantic Migration in the Late Habsburg Empire* (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2021), 16.

11 Aleksandar R. Miletić, „(Regular) immigration controls in the interwar (semi-)periphery? East-central- and Southeast European policy patterns", in *Refugees and Population Transfer Management in Europe, 1914–1920s*, ed. Kamil Ruszała (New York: Routledge, 2024), 250.

12 Milka Bubalo Živković, Bojan Đerčan, „Demographic changes in the Kingdom of SCS and the Kingdom of Yugoslavia", *Istorija i geografija: Susreti i prožimanja / History and Geography: Meeting and Permeations*, ed. Sofija Božič (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Geografski institut „Jovan Cvijić", SANU), 305.

13 Neja Blaj Hribar, „Popisi prebivalstva 1857–1931. Predstavitev vira, podatki in analiza", *Prispevki za novejšo zgodovino* 62, št. 3 (2022): 25.

Popisi stanovništva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji

U nastavku sledi analiza prepisanih podataka iz projekta Inštituta za novejšo zgodovino *Popisi stanovništva Slovenije 1830–1931*,[14] i to dva popisa stanovništva Ljubljane za 1921.[15] i 1931. godinu.[16] Transkripcija popisa izvršena je po principu doslovne transkripcije, sa izuzetkom podataka koji su prvobitno bili odgovarajuće klasifikovani (pol, veroispovest, bračno stanje, nacionalnost, jezik i sl.) i dodatnih informacija (ispravke, dopisi i sl. opisno su uključeni u polje „moja napomena").[17] Korisnicima su dostupne neuređene baze transkribovanih popisnih podataka kontaktom Inštituta.[18]

Državni popis iz 1921. godine jedini je ljubljanski popis koji nije sačuvan u Zgodovinskem arhivu Ljubljane. Za razliku od popisa iz vremena Habzburške monarhije, dokumentacija nakon statističke obrade nije vraćena opštini. U svojoj knjizi *Razvoj stanovništva na području Ljubljane* geograf Igor Vrišer pominje da je materijal popisa iz 1921. godine uništen, ali ne daje dodatne informacije.[19] Nedostatak podataka o stanovništvu ljubljanska opština je rešila tako što je u decembru iste godine sprovela gradski popis. Na ovaj način su prikupili i sadržaje koji su bolje odgovarali potrebama opštine.[20] Ova studija stoga uključuje podatke iz gradskog, a ne nacionalnog popisa. Međutim, neki opšti podaci mogu se uporediti sa statistikom državnog popisa, ali samo generalno, jer su podaci prikupljeni u drugo vreme i na drugačiji način.

---

14 „Popisi prebivalstva Slovenije", *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa: 5. 4. 2024, https://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.

15 Dunja Dobaja in dr. „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 20. 12. 1921: Ulice od črke A do N." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.
Saša Skok in dr. „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 20. 12. 1921: Ulice od črke M do Z." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8

16 Mojca Šorn in dr. „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 3. 1931: Ulice od črke A do K." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.
Dunja Dobaja in dr. „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 3. 1931: Ulice od črke K do Ž." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.

17 Više o projektu: Andrej Pančur. „Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1931. Orodje za transkribiranje historičnih demografskih podatkov", v *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*, 29. 9. – 1. 10. 2016, ur. Tomaž Erjavec, Darja Fišer (Ljubljana: Filozofska fakulteta, UL, 2016), 133–141, http://nl.ijs.si/jtdh16/JTDH-2016-Proceedings.pdf. Datum pristupa 13. 9. 2024.

18 Prema transkriptu 300 lica. Kontakt na Inz@inz.si

19 Igor Vrišer, *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane* (Ljubljana: Kronika, 1956), 24.

20 Pored standardnih informacija, pitali su i koliko dugo je osoba u stanu, da li ima hranu u stanu, da li ima kuću van grada (i gde), da li ima sopstveni nameštaj ili je iznajmljen, i da li su se iselili (gde i kada). Istovremeno nisu se raspitivali o veri ili jeziku pojedinca. Blaj Hribar, „Popisi prebivalstva", 20.

Ljubljana svakako nije jedina koja je osetila nedostatak podataka jer materijal nije vraćen nižim upravnim jedinicama. Stoga su u sledeći zakon o popisima stanovništva 1931. godine uneli odredbu da opštine nakon pregleda i revizije svih obrazaca moraju da naprave kopije svih porodičnih isprava za sastavljanje sopstvenih popisnih knjiga.[21] Ovo takođe objašnjava zašto su od popisa iz 1931. u ljubljanskom istorijskom arhivu sačuvani samo porodični spiskovi, ali ne i pojedinačni popisni zapisi. Popisni zapisi su sadržali mnogo više pitanja nego porodični spiskovi, koji su bili svojevrsni rezime. Loša očuvanost popisnih zapisa i lošija statistička obrada uzrok su čestih zabluda u literaturi da su jugoslovenski popisi bili siromašniji podacima od austrougarskih popisa.[22]

Podaci i njihova obrada

Pre obrade podataka trebalo je utvrditi kriterijume po kojima se utvrđuje ko jeste, a ko nije doseljenik iz „drugih" krajeva Kraljevine SHS/Jugoslavije. Pošto se radi o unutrašnjim migracijama, kriterijum državljanstva se odmah eliminiše. U Habzburškoj monarhiji status stranstva određivao se zavičajnim pravom.[23] Ali budući da je bio nasleđan (žene su dobijale muževljevo nakon udaje)[24] i promena nije bila laka, postojala je mogućnost da lice nikada nije ni boravilo u svojoj zavičajnoj opštini, zbog toga ovi podaci nisu relevantni i pouzdani za određivanje migratornih kretanja. Prema zakonu o zavičajnom pravu iz 1896. godine, bilo je u austrijskom delu monarhije posle deset godina stalnog boravka u novoj opštini moguće podneti zahtev za promenu.[25] Za prijem u zavičajnost bile su odgovorne opštine.[26] U Kraljevini Jugoslaviji zakonodavstvo o zavičajnom pravu objedinjeno je tek 1933. godine. Zakon o opštinama predviđao je da građani već nakon pet godina mogu da podnesu zahtev za promenu zavičajnog prava, a nakon deset godina ga automatski dobijaju (ako nije bilo drugih

---

21 „Pravilnik za izvršenje popisa prebivalstva, kmetijskih gospodarstev in domače živine v kraljevini Jugoslaviji dne 31. marca 1931. leta", *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, 21. kos, 26. 3. 1931, 404, § 59.

22 Blaj Hribar, „Popisi prebivalstva", 23.

23 Austrijski zakon je priznavao dva nivoa stranstva – stranci (Fremde) bili su svi koji nemaju zavičajno pravo u svojoj opštini prebivališta, dok su lica sa drugim državljanstvom stranci (Auslender odn. Staats Fremde). Blaj Hribar, „Popisi prebivalstva", 15.

24 Zavičajno pravo dato je samo građanima, „iz kojeg su proistekla naknadna politička prava, kao što su pravo na opštinsko biračko pravo za određene populacije (birači po obrazovanju) i pravo na dobijanje socijalne podrške". Irena Selišnik, „Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS. Strategije izbire", *Zgodovinski časopis* 75, št. 3–4 (2021): 478.

25 „Gesetz vom 5. Dezember 1896, wodurch einige Bestimmungen des Gesetzes vom 3. Dezember 1863 (R. G. Bl. Nr. 105), betreffend die Reglung der Heimatverhältnisse, abgeändert werden", *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*, 222/1896. Datum pristupa 6. 1. 2025, ALEX/Österreichische Nationalbibliothek https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18960004&seite=00000743

26 Više detalja potražiti u Selišnik, „Status državljana" i Dominique Kirchner Reill, Ivan Jeličić, Francesca Rolandi, „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World", *The Journal of Modern History* 94, no. 2 (2022): 326–362.

primedbi, kao što su npr. pravosudne istrage).[27] Uprkos postepenom pojednostavljivanju promene zavičajnog prava, koje stoga bolje odražava životnu stvarnost pojedinca, ono još uvek nije idealno sredstvo za određivanje ko je migrant. Ovo se posebno odnosi na popise, koji odražavaju samo kratak trenutak u vremenu i ne govore kako se nasleđe pojedinca promenilo tokom vremena.

Maternji jezik je takođe nepouzdan podatak, jer ne uzima u obzir činjenicu da su zemlje porekla (i prebivališta) bile jezički mešovite oblasti i da pojedinci mogu biti dvojezični od rođenja. Takođe, termin maternji jezik[28] nije objektivan i nije bio na isti način shvaćen među stanovništvom. Isti je slučaj i sa jezikom komunikacije (popisno pitanje u popisima iz Cislajtanije), jer se dešavalo da ljudi unose više jezika, dok su statističari u analizi birali samo jedan.[29] U ovoj analizi će se status imigranata stoga određivati prema mestu rođenja kao jedinoj nepromenljivoj kategoriji (za razliku od zavičajnog prava), koja ujedno i jedina ukazuje na to da se određena osoba preselila. Mesto rođenja je tako najčešći kriterijum za određivanje „migrantskog statusa" u bazama podataka.[30]

Geografski, analizom su obuhvaćeni svi oni koji su rođeni na teritoriji Kraljevine SHS/Jugoslavije (prema poslednjim važećim mirovnim ugovorima i bilateralnim sporazumima) i istovremeno van granica Dravske banovine nakon razgraničenja banovina prema ustavu od 3. septembra 1931. godine. To se u osnovi odvijalo duž stare kranjske i štajerske granice prema Hrvatskoj i tako predstavlja i određeni administrativni kontinuitet. Oba pristupa, definisanje mesta rođenja kao kriterijuma ko je imigrant i striktno definisanje geografskog područja prema političko-administrativnoj granici u datom trenutku, pomažu da se izbegne strogi nacionalistički aspekt migracije. Imigranti se ne biraju na osnovu njihovog jezika ili (percipirane) etničke/nacionalne pripadnosti, čime se obuhvata heterogenost područja.

Analizom je obuhvaćeno celokupno prisutno stanovništvo u Ljubljani, makar i privremeno, uz neke izuzetke. Ljudi su različito tumačili pojmove privremenog i trajnog prisustva. Mnogi koji već duže vreme borave u Ljubljani ipak su se prijavili kao privremeni stanovnici. Zašto su izabrali privremeno prisustvo, nemoguće je sa sigurnošću reći (nisu oduvek živeli tu, nisu

---

27 „Zakon o občinah", *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine IV., 35. kos, 29. 4. 1933*, § 17, 538.

28 Više o maternjem jeziku u analizi podataka.

29 Više: Vlado Valenčič. „Etnična struktura", 347–366; Andrej Studen, „Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910", v *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*, ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša (Ljubljana: Založba ZRC, 2012), 25–36; Rok Stergar and Tamara Scheer, „Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg Bureaucratic classification". *Nationalities Papers* 46, no. 4 (2018): 575–591; Wolfang Göderle, „Administration, science, and the State: The 1869 Population Census in Austria-Hungary", *Austrian History Yearbook* 47 (2016): 61–88.

30 Na primer, Brižit Andreson pravi razliku između tri oblika migranata – migranta po zakonu, migranta po podacima i migranta po javnom imidžu. Briget Andreson, „New directions in migration studies: towards methodological de-nationalism", *Comparative Migration Studies* 7, art. no. 36 (2019): 2.

nameravali da ostanu, bili su privremeno u svom trenutnom prebivalištu...). Stoga su iz podataka uklonjeni samo oni koji su bili trajno odsutni i oni koji su privremeno prisutni, gde je jasno navedeno da su prisutni samo na kratko vreme (posete, gosti hotela, putnici itd.). Posebna kategorija koja takođe nije uzeta u obzir u analizi su vojnici. Oni su bili najveća imigrantska populacija iz drugih delova Kraljevine, sa oko 2000 samo po popisu iz 1931. godine. Međutim, mnogima nedostaje više popisnih podataka (uključujući i mesto rođenja), što bi onemogućilo poređenje sa popisima iz vremena Habzburške imperije, jer oni nisu bili deo civilnih popisa (popisani su od strane vojnih vlasti). Uključivanje i analiza vojnika kao posebne kategorije predstavlja mogući pravac budućih istraživanja.

Za analizu podataka neki skupovi podataka su morali biti standardizovani i/ili klasifikovani. U slučaju geografskih podataka (mesto rođenja, zavičajno pravo), objedinjavanje je bilo neophodno zbog promena u nazivima mesta i zapisima na različitim jezicima. Geografske koordinate za izradu mapa su dobijene iz GeoNames baza podataka, objedinjene u njihove današnje nazive.[31] U uzorak su uključivana samo lica čije se mesto rođenja bez sumnje moglo svrstati u odabrano geografsko područje.[32]

Zanimanja su još jedan primer standardizacije analiziranih podataka. Moguća klasifikacija bi bila ona koju već koriste državni statističari za analizu popisa. Međutim, zbog međunarodne uporedivosti, a pre svega zbog toga što je za ovi rad značajniji društveni status lica nego stvarna profesija, koristi se međunarodna kategorizacija društvenog statusa u prošlosti – Hisclass, koja se zasniva na međunarodnoj zaštiti podataka istorijskih profesija Historical international clasification of occupations – HISCO.[33] Zasnovana je na Međunarodnoj standardnoj klasifikaciji zanimanja – ISCO i prilagođena istorijskim zanimanjima.

Hisclass određuje društveni status u zavisnosti od toga da li se radi o fizičkom ili intelektualnom radu, sektoru, koliko je znanja potrebno za njega i koliko se samostalno rad može obavljati ili rad nadgledaju drugi. Tako se na osnovu jednostavnog tabelarnog sistema može za svaku profesiju odrediti Hisclass, koji ima 12 nivoa.[34] Postoji i Hisclass 5, koji predstavlja pojednostavljenu društvenu strukturu od 5 klasa. Moguće je odrediti Hisclass i preko HISCO kodova. Svako zanimanje ima svoju jedinstvenu HISCO šifru, koja se

31 Geonames, https://www.geonames.org/ Rowlingson B (2019). _geonames: Interface to the „Geonames" Spatial Query Web Service_. R package version 0.999, https://CRAN.R-project.org/package=geonames.

32 U analizi su uzete u obzir najmanje geografske jedinice koje se mogu precizno identifikovati (mesto, opština, srez, banovina).

33 Marco H. D. van Leeuwen and Ineke Maas, *Hisclass; a historical international social class scheme* (Leuven: Leuven University Press, 2011). Za baze podataka pogledati i: Standardized occupations, *International Institute of Social History*, datum pristupa: 10. 9. 2024. https://iisg.amsterdam/en/hsndb/standardized-occupations

34 Leeuwen and Maas, *Hisclass*, 26.

zatim povezuje sa šiframa statusa (pozicijom u okviru zanimanja), vezama i/ili vrstom produkcije. Kombinacija ovih podataka takođe ima unapred određenu Hisclass klasu.[35] Za analizu je korišćena baza HISCO kodova na engleskom jeziku, koja je deo dokumentacije R paketa (proširenja za R statistički programski jezik, koji sadrže kod, podatke i dokumentaciju). Šifre za zanimanja su se ručno unosile u bazu podataka. Sa konvertovanjem u programu R se tada dobijaju podaci za Hisclass i Hisclass 5.[36] Problem na koji se nailazi u ovom postupku nisu samo prevodi, već i generalizovani zapisi zanimanja u popisima, koji u izvesnoj meri utiču na to da određivanje zanimanja u bazi HISCO bude subjektivno. Iako bi u budućnosti imalo smisla napraviti HISCO baze podataka na jezicima područja u fokusu istraživanja (i proveriti njihovu kompatibilnost sa Hisclassom), Hisclass već sada pruža osnovni pregled društvenog statusa pojedinaca i omogućava međunarodna poređenja.

Kako Štajdl piše u svojoj studiji o migracijama u Habzburškom carstvu, svrha korišćenja kvantitativnih pristupa nije vraćanje materijalističkom strukturalizmu, već produbljivanje našeg razumevanja različitih migracionih obrazaca povezivanjem migracija sa ekonomskim, društvenim i kulturnim karakteristikama.[37] Treba dodati da sa novim tehnologijama i sve većom dostupnošću velikih baza podataka (uključujući istorijske podatke) raste interesovanje za kvantitativna istraživanja. S obzirom na prividnu objektivnost velikih količina mašinski obrađenih podataka, važno je stalno kritički sagledavati metodologiju, način na koji se podaci prikupljaju i obrađuju i biti svestan njihove subjektivnosti. Stoga je u ovom radu posebna pažnja posvećena analizi izvora i opisu metodološkog pristupa, kako bi se ukazalo na probleme sa kojima se istraživači mogu susresti prilikom analize podataka ovog tipa.

Analiza podataka popisa stanovništva

Kako je pomenuto, analize su rađene prema transkribovanim podacima za popise iz 1921. i 1931. godine. Početno uređivanje podataka urađeno je programima Exel i Open Refine. Naknadne korekcije, analize, konverzije i vizuelizacija podataka izvršene su pomoću statističkog programa R.[38] Analize predstavljene u nastavku su samo primeri mogućih analiza, jer korišćeni podaci omogućavaju mnoge druge vrste istraživanja.

35 Marco H. D. van Leeuwen, *HISCO: Historical international standard classification of occupations* (Leuven, Bilgium: Leuven University Press, 2002), 315–323.

36 Junkka J, Sandström G (2024). _hisco: HISCO classification_. R package version 0.2.9000, https://github.com/junkka/hisco.

37 Steidl, *On Many*, 15–16.

38 R (u 4.3.2 (2023-10-31 ucrt); R Core Team, *R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing* (Vienna, 2021). https://www.R-project.org/.

Rast stanovništva i imigracije

Stanovništvo Ljubljane je kroz istoriju postepeno raslo, a eksponencijalni rast počeo je krajem 19. veka. Prema procenama, u Ljubljani je 1890. godine živelo nešto manje od 30.000 ljudi, a uoči Prvog svetskog rata taj broj se približavao 50.000.[39] Prvi svetski rat usporio je rast,[40] ali je broj stanovnika grada ubrzo ponovo naglo počeo rasti. Prema zvaničnoj državnoj statistici, 1921. godine Ljubljana je imala 53.294 stanovnika, a 1931. godine 59.767.[41] U poređenju sa austrougarskim popisima, Ljubljana je takođe povećala svoje opštinske granice – 1914. godine katastarska opština Spodnja Šiška se pridružila Ljubljani, a manje promene opštinskih granica desile su se 1929. godine.[42] Podaci korišćeni za Grafikon 1 su različiti jer je za tačnost poređenja bilo potrebno ukloniti iste segmente stanovništva kao i za identifikaciju doseljenika, odnosno vojnike, hotelske goste, putnike, itd., a 1921. godine, kako je već pomenuto, obrađuju se podaci iz opštinskog popisa.

Na Grafikonu br. 1 prikazan je porast stanovništva i imigranata iz Kraljevine prema popisima iz 1900, 1910, 1921. i 1931. godine. Kao što se i očekivalo, broj imigranata iz drugih delova Kraljevine počeo je da raste brže nakon promene državnog okvira. Od 1900. godine njihov broj je porastao sa 1,5% na 3,1% ukupnog stanovništva. Samo od popisa iz 1921. do 1931. skočio je za 80,4%, a tokom celog prikazanog perioda povećan je za 350,3% (sa 511 na 1790).

U popisu iz 1921. godine nalaze se i podaci o vremenu preseljenja u Ljubljanu. Od 996 doseljenika, 881 ih ima taj podatak. Prvi je došao u Ljubljanu 1843. godine, prosečna godina je 1914, a medijan 1919. godine. Među doseljenicima sa popisa iz 1921. godine samo 215 njih je već živelo u Ljubljani u vreme prethodnog popisa 1910. godine, gde je bilo navedenih 807 doseljenika. Nažalost, popisi ne dozvoljavaju analizu šta se desilo sa ostalim migrantima iz popisa 1910. godine, ali najverovatnije su migrirali dalje, vratili se u prethodno mesto stanovanja ili su poginuli. S obzirom na to da je u međuvremenu došlo do rata, jedan od uzroka je bila mobilizacija muškog dela stanovništva. U svakom slučaju, podaci ukazuju na nedovoljno pomenutu migraciju iz gradova,[43] što se naravno ne odnosi samo na one koji su već migrirali, već i na starosedeoce. Znajući da je migracija u grad i iz grada konstanta, važno je napomenuti prikaz brojeva u grafikonu 1.

---

39 Lojze Pipp, „Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše Vojvodine Kranjske", *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 70.

40 Pored vojnih žrtava, posledice rata trpelo je i civilno stanovništvo. Zbog nestašice, loše snabdevenosti i zaraznih bolesti stopa smrtnosti je 1918. godine porasla na 18,1 promila (u poslednjih pet godina pre rata iznosila je 14,9 promila). Mojca Šorn, *Pomankanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 262.

41 *Definitivni rezultati, Knjiga I*, XIV.

42 Vrišer, *Razvoj prebivalstva*, 18.

43 Steidl, *On Many*, 49.

Grafikon br. 1. Rast broja stanovnika i doseljenika

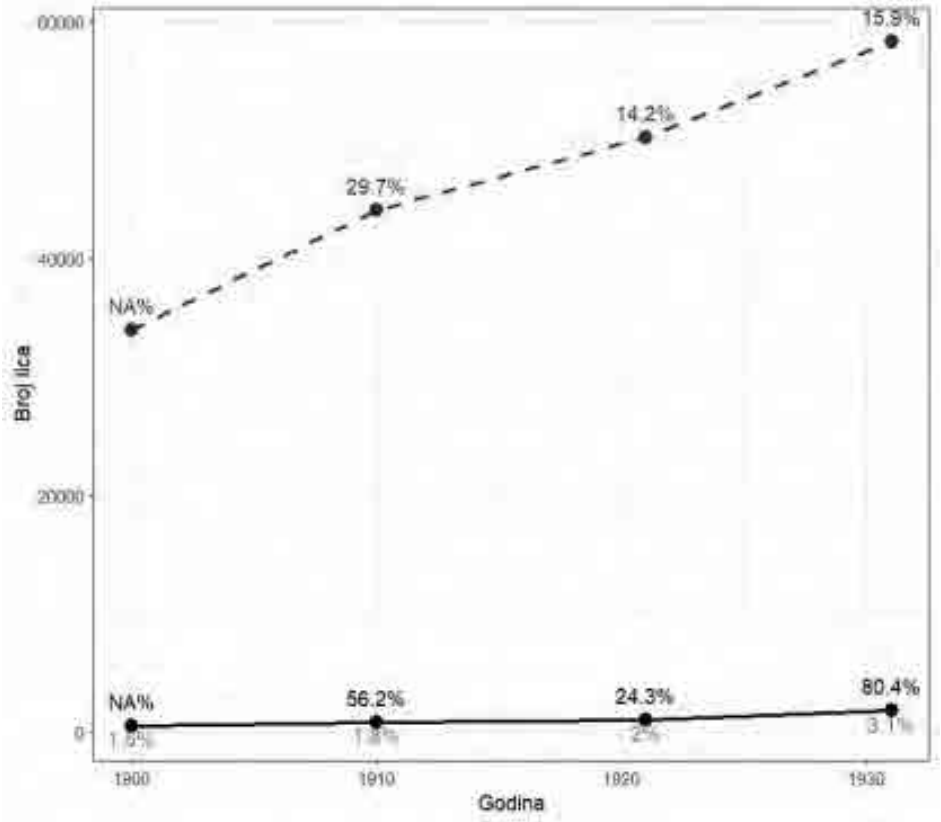

Gornja linija = rast stanovništva (i procentualno povećanje),
donja linija = broj imigranata (i procentualno povećanje).
Svetlosiva = procenat doseljenika u odnosu na ukupnu populaciju.

Pol, godine i status

Ukupno je u Ljubljani 1931. godine bilo 45,53% muškaraca i 54,47% žena. Među imigrantima iz Kraljevine bilo mnogo više muškaraca (55,7% u 1921. godini i 61,8% u 1931), posebno u poređenju sa opštom populacijom. Pregledom grafikona br. 2 (Distribucija prema starosnoj grupi i polu) nalazimo da je rodna razlika najveća kod mlađe radno sposobne populacije (15–44). U popisu iz 1921. godine razlike su nešto manje, a jedan od uzroka su najverovatnije posledice Prvog svetskog rata.

Grafikon br. 2. Distribucija po starosnim grupama i polu u popisima 1921. i 1931.

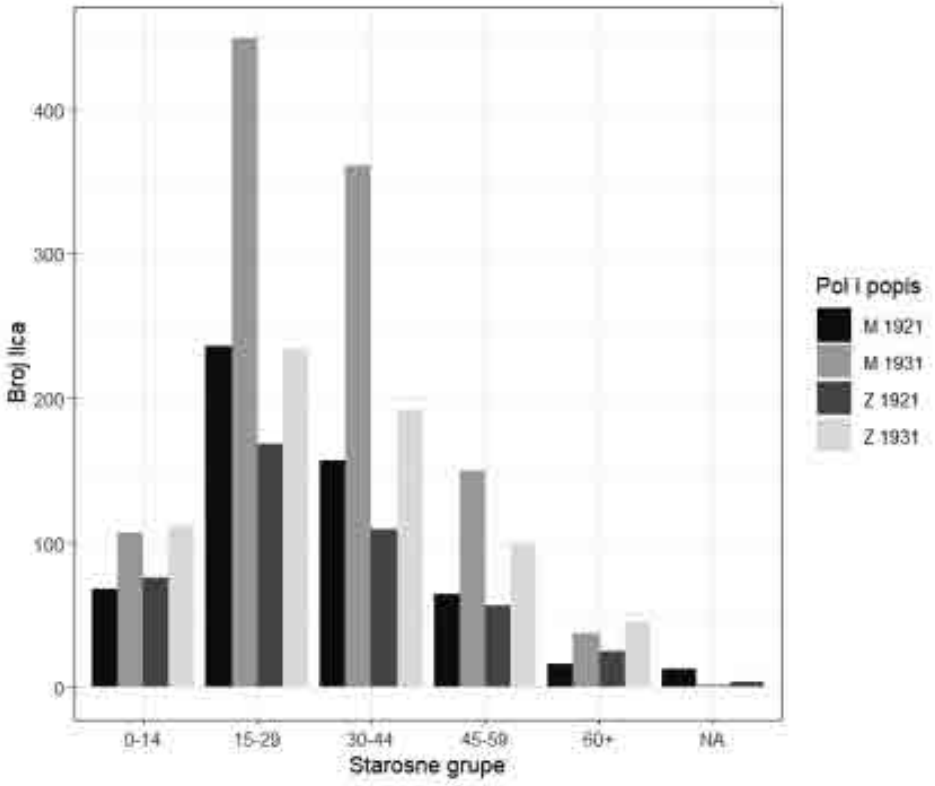

Tabela br. 1: Imigranti prema porodičnom statusu u popisima iz 1921. i 1931. godine[44]

Status	1921.	1931.
oženjen	41,81%	46,23%
samac	46,85%	47,53%
udovac	5,79%	4,48%
razveden	0,76%	1,24%
razdvojen[45]	0	0,13%
nema zapisa	4,79%	0,39%
Ukupno:	100	100

Odnos polova i broj neoženjenih pokazuje da, iako su samci bili najčešći migranti, žene nisu bile istorijski sedentarne ili samo sledbenice mu-

[44] Porodični status osoba starijih od petnaest godina.
[45] U popisu iz 1921. godine nije bio moguć odgovor razdvojen.

škaraca u procesu migracije.[46] Na primer među imigrantima prema popisu iz 1921. godine ima 80 neudatih žena starijih od 20 godina. Nažalost, kod čak sedamnaest njih nedostaje podatak o vremenu dolaska u Ljubljanu. Ostale 63 došle su u Ljubljanu između 1866. i 1921. godine. Od njih je 30 bilo mlađe od 20 godina u vreme selidbe, a 33 starije. Najstarija je imala 38 godina.

Bolji pregled migracije žena u Ljubljanu zahtevao bi duži vremenski okvir i šire geografsko područje emigracije. Na primeru doseljavanja u Trst, Aleksej Kalc je utvrdio da je industrijalizacija grada počela da menja odnos između muških i ženskih imigranata, koji je ranije bio u korist žena. Jaz se proširio kako su se izgledi za stalno zaposlenje proletarijata u gradu poboljšali (pre toga je više muškaraca migriralo sezonski) i kako se međunarodna migracija intenzivirala.[47]

Maternji jezik i nacionalnost

Kako su podaci za 1921. godinu dostupni samo iz gradskog popisa, poređenje dva popisa nije moguće. Međutim, iz statistike državnog popisa možemo naći samo podatke za celokupno stanovništvo Ljubljane, i to samo za maternji jezik, koji je inače po načinu evidentiranja podataka izjednačen sa nacionalnom pripadnošću. U rezultatima popisa, prema podacima o maternjem jeziku prisutnog stanovništva, stanovništvo se deli na Srbe i Hrvate, Slovence, Nemce, Čehe... U Ljubljani je u 1921. godini navedeno (civilno i vojno, stalno i prolazno prisutno) 47.179 Slovenaca, 3150 Hrvata i Srba, 1826 Nemaca i 1139 ostalih.[48]

Istoričar Piter Troh je podelio jugoslovenstvo vladajućih elita na tri vremenska perioda koji se poklapaju sa političkim promenama u zemlji. Parlamentarni period (1918–1929) jeste vreme kompromisnog jugoslovenstva, kada se tolerišu razlike među jugoslovenskim plemenima, kraljevska diktatura (1929–1935) vreme je integralnog jugoslovenstva, a od kraja diktature pa nadalje je period realnog jugoslovenstva koje ima za cilj postepeno formiranje jugoslovenske nacije.[49] Istoričar Dušan Fundić predlaže i četvrti period minimalnog jugoslovenstva, koji počinje Sporazumom Cvetković–Maček (1939) i traje do početka rata u Jugoslaviji[50].

---

46 Tjaša Učakar, „Dom, domovina in identiteta: priseljenke v slovenskem prostoru", v *Ženske na poti, ženske napoti = Women away, women on the way: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji = female migrants in the Slovene national imagination*, ur. Ksenija Vidmar Horvat (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014), 170.

47 Aleksej Kalc, „Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja", *Dve Domovini*, št. 40 (2014): 14.

48 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.* (Sarajevo: Državna štamparija, 1932), 292–293.

49 Pieter Troch, „Yugoslavism between the World Wars. Indecisive Nation Building", *Nationalities Papers* 38, no. 2 (2010): 229.

50 Dušan Fundič, „'Being capable or incapable of governing a great Yugoslavia': The Serbian Right Wing and the Ideologies of Yugoslavism (1934–1941)", in *The Serbian Right-Wing*

Razlika između kompromisnog i integralnog jugoslovenstva vidi se i u popisima. Kao što je pomenuto, 1921. godine stanovništvo nije ispitivano po nacionalnosti, već je u statistici maternji jezik bio povezan sa nacionalnošću (iako nije jasno da li su Srbi i Hrvati i Slovenci klasifikovani kao narod ili pleme, tretiraju se odvojeno u statistici kao i druge nacionalnosti). Deset godina kasnije, u popis je uključeno i pitanje nacionalnosti, a u uputstvu za popunjavanje je izričito navedeno da je moguće birati samo između jugoslovenske nacionalnosti ili strane nacionalnosti. U međuvremenu nije postojalo konkretno uputstvo o maternjem jeziku.[51] Naravno, nisu svi poštovali uputstva, pa u zapisima nalazimo slovenačku, hrvatsku, srpsku i jugoslovensku nacionalnost, a statističari su sve ujedinili u jugoslovensku. U mojoj analizi, međutim, podaci o posebnim nacionalnostima su ostali, iako nemaju veliku statističku vrednost, jer ne možemo znati koliko bi ljudi izabralo nešto drugo osim jugoslovenske nacionalnosti ako ne bi sledili uputstva. Podaci su posebno interesantni kada se uporede sa onima o maternjem jeziku, što se može videti u tabeli br. 2, gde su navedene nacionalnosti i maternji jezici koje navode doseljenici o kojima se govori.

Među imigrantima su dve osobe navele po dva maternja jezika (obe jugoslovenske nacionalnosti), jedan hrvatski i slovenački, druga slovenački i srpski (samo prvi pisani jezik se uzima u obzir u gornjoj analizi). Među ostalim stanovništvom Ljubljane nekoliko puta se pojavljuju po dva maternja jezika, najčešće slovenački i nemački, a jedna osoba je navela kranjski jezik. Među svim stanovnicima grada neki imaju registrovane dve nacionalnosti (italijansku i jugoslovensku, slovenačku i jugoslovensku, češko-nemačku, američko-japansku). Ne želim u ovom trenutku da nagađam zašto je neko uneo dve nacionalnosti ili dva maternja jezika. U svakom slučaju, ovo pokazuje da pojmovi nacionalnosti i maternjeg jezika nisu tako jednoznačni kao što često izgledaju na prvi pogled i nikako nisu nužno međusobno povezani.

Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia, 1934–1941, ed. Dragan Bakić (Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2022), 282.
Vidi takođe: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika* (Zagreb, Globus, 1988); Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (University of Toronto Press, 2014); Dejan Djokić, ed., *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992* (London, C. Hurst & Co., 2003); Siniša Malešević, „Grounding civic nationhood: the rise and fall of Yugoslav nationalism, 1918–91", *Canadian Slavonic Papers* 66, no. 1–2 (2024), 8–35; Jurij Perovšek, „Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja", *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999), 7–24.

51 „Pravilnik za izvršenje popisa prebivalstva", *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, 21. kos, 26. 3. 1931, 406.

Tabela br. 2. Nacionalnosti u popisu iz 1931. godine
i broj različitih maternjih jezika

Nacionalnost	Maternji jezik	Broj
Jugoslovenska	hrvatski	654
	slovenački	496
	srpski	220
	srpskohrvatski	228
	nemački	37
	jugoslovenski	31
	mađarski	10
	češki	3
	talijanski	4
	bugarski	2
	rumunski	1
Slovenačka	hrvatski	2
	slovenački	17
	nemački	1
Hrvatska	hrvatski	12
	slovenački	1
Srpska	srpski	20
Češka i Čehoslovačka	hrvatski	2
	nemački	3
	češki	9
	čehoslovački	1
Nemačka	hrvatski	1
	nemački	20
	mađarski	4
Austrijska	nemački	1
Mađarska	nemački	1
	mađarski	4
Talijanska	talijanski	1
	slovenački	1
Ruska	talijanski	1
	ruski	2
Rumunska	rumunski	1
Jevrejska	mađarski	1
	španski	1

Mesto rođenja

Mesto rođenja bilo je osnovni kriterijum za određivanje ko je imigrant iz odabranog područja, a analize vezane za geografske podatke najlakše je prikazati na karti. Na kartama br. 1 i 2 prikazana je učestalost pojavljivanja svih mesta rođenja dotičnih imigranata. Već na prvi pogled je očigledno da je najveća koncentracija na granici. Izdvajaju se mesta oko Čabra, Pregrade i Desnića, kao i severnije, oko Varaždina i Čakovca. Veće gustine javljaju se i u Dalmaciji. Iako se po broju izdvajaju gradovi Beograd, Osijek i Sarajevo, očigledno je da su imigranti dolazili iz najrazličitijih sredina, od potpuno ruralnih do većih gradova.

Upoređujući karte ostaju ista središta koncentracije, ali je u popisu 1931. godine uočljiviji i dolazak doseljenika iz područja zemlje koja ranije nisu bila zastupljena. To su manji brojevi, sa izuzetkom veće koncentracije imigranata iz okoline Livna. Širenje imigrantskog fonda na nova područja ne iznenađuje u smislu dužeg trajanja formiranja nove države.

Veliki broj doseljenika iz Dalmacije može se objasniti i opštom velikom emigracijom iz tog područja i pre Prvog svetskog rata, nakon kog se ovaj trend nastavio. Razlozi su bili prvenstveno ekonomske prirode.[52] Posle rata može se dodati i uticaj italijanske okupacije. I pored toga što su ti krajevi posle konačnog razgraničenja pripali Jugoslaviji, veći broj ljudi je emigrirao. Nemoguće je predvideti zašto su došli u Ljubljanu, ali bi bilo potrebno analizirati da li su te migrantske rute postojale pre rata. U međuratnom periodu više od četvrtine prekookeanskih migranata je putovalo sa kartom koju je kupio prethodno preseljeni poznanik, a dve trećine je imalo rođake koji su već bili na odredištu.[53] Mogućnost postojanja migracionih mreža mogla bi se pokazati pre svega ličnim dokumentima, ali bi se takođe moglo analizirati koliko se članova porodice (ili, na primer, stanara iz istog mesta) vremenom pridružilo domaćinstvu. Rezultati će u najboljem slučaju biti indikativni (verifikacija od strane različitih domaćinstava nije opcija, jer je teško dokazati porodične ili prijateljske odnose), ali bi ipak mogli da pokažu da li je postojala migrantska mreža i, ako postoji, odakle.

52 Ivan Hrstić, „Iseljavanje iz Vrgorske krajine od 1921. do 1931", u *Cjelovitost Zabiokovlja: Pluridisciplinarni pristup, zbornik radova*, ur. Mrkonjić Anđelko i Medić Davorin (Mostar, Fram Ziral, 2011).

53 Ulf Brunnbauer, „Labour Emigration from the Yugoslav Region", in *Transnational Societies, Transnational Politics. Migration in the (Post) Yugoslav Region, 19th–21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), 33.

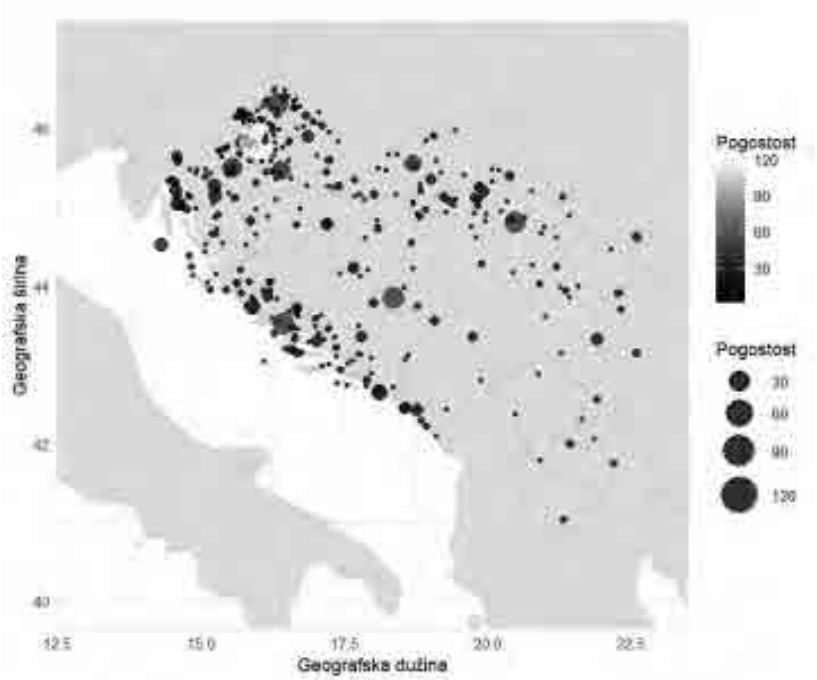

Karta br. 1. Mesta rođenja 1921. godine

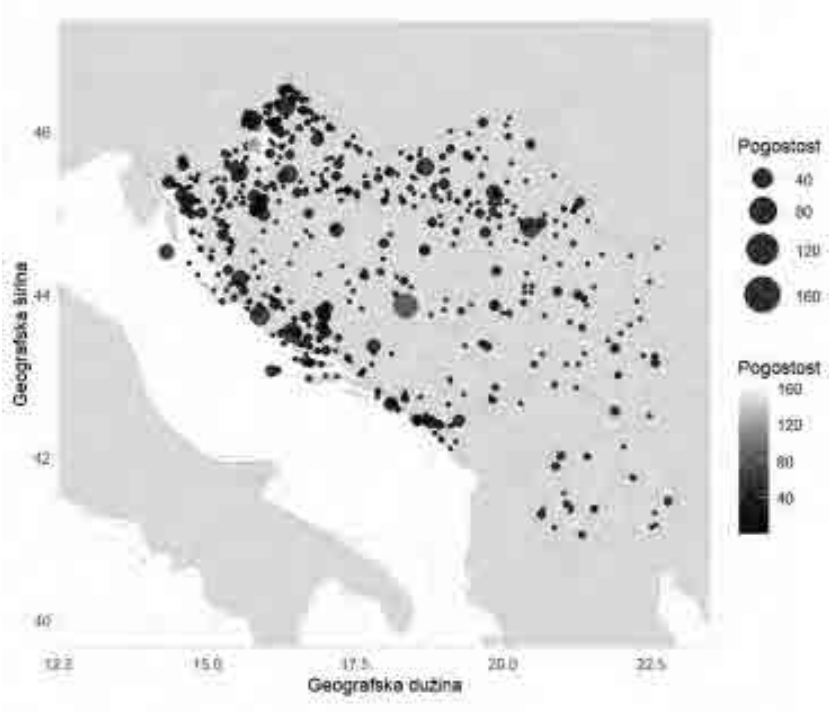

Karta br. 2. Mesta rođenja 1931. godine

Socijalna struktura (g. 1921)

Socijalnu strukturu pokazuje Hisclass klasifikacija. U analizu su uključeni imigranti rođeni pre 1905. godine. Prema samoj Hisclass klasifikaciji, studenti, udovice, domaćice itd. isključeni su iz društvene strukture, jer ove informacije same po sebi ne odražavaju njihov društveni položaj.[54] Njima i licima bez profesije ili sa profesijama kojima se zbog nedostatka informacija ne može dodeliti HISCO šifra (npr. samo pripravnik) predstavljaju poslednju grupu NA (nema podataka). Podaci su na grafikonu razdvojeni po polu.

Grafikon br. 3: poređenje HISCLASS po polu (popis 1921)

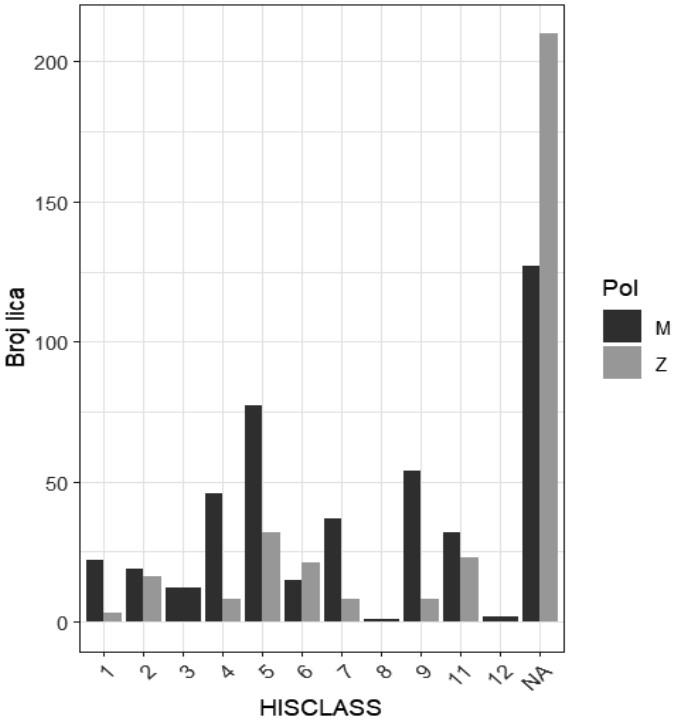

Najmanji broj imigranata predstavljaju samostalni poljoprivrednici (Hisclass 8) i nekvalifikovani poljoprivredni radnici (12). S obzirom na nisku poljoprivrednu proizvodnju u gradu[55] to ne iznenađuje, a imigrantsko seosko stanovništvo se u gradu uglavnom prekvalifikovalo. Najveći broj imigranata svrstava se u srednju klasu. Za realnu sliku odnosa između klasa bila bi potrebna klasna analiza celokupnog stanovništva grada.

54 Leeuwen i Maas, *Hisclass*, 56–60.

55 Godine 1931, prema popisu stanovništva u Ljubljani, samo 3,9% stanovništva (uključujući i izdržavane) živelo je od poljoprivrede. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga IV* (Sarajevo: Državna štamparija, 1940), 83.

Za žene imigrante slika je malo drugačija nego za muškarce ili ukupnu distribuciju. Najviše ih je u 5 (niži činovnici i prodavačice), 11. (nekvalifikovani radnici) i 6. (niža nadzorna radna mesta) razredu, ali su proporcionalno bolje zastupljene u 6. razredu nego muškarci, a u 2. (viši stručnjaci) i 11. razredu postoje veoma male razlike između polova. Nijedna žena nije zaposlena u poljoprivredi (8 i 12) i u razredu 3 (niži rukovodioci).

Hisclass distribucija se takođe može uporediti sa drugim popisnim podacima. Na kartama br. 3, 4 i 5 prikazana su mesta rođenja prema društvenoj strukturi prema sistemu Hisclass 5. Karta br. 3 prikazuje najviše društvene klase, tačnije prvu klasu prema Hisclass 5. To uključuje najviše obrazovane kadrove, velike zemljoposednike i vlasnike preduzeća, više rukovodioce i visoke državne činovnike. Drugi i treći razred obuhvataju službenike, nadzornike, nefizičke radnike i srednje kvalifikovane radnike i na taj način grubo pokrivaju tzv. srednju klasu. Karta br. 5 prikazuje niže slojeve – nisko i nekvalifikovane radnike i poljoprivredne radnike.

Poređenje pokazuje da su imigranti iz srednje klase prilično ravnomerno geografski raspoređeni, dok je veća verovatnoća da će niži slojevi biti iz pograničnih područja, a elita iz gradova ili industrijalizovanijih oblasti. Za bolji uvid u odnos društvenog položaja i geografskog porekla bila bi neophodna detaljnija analiza, kako po klasama, tako i po pojedinačnim delatnostima, i dalje poređenje sa 1931. godinom.

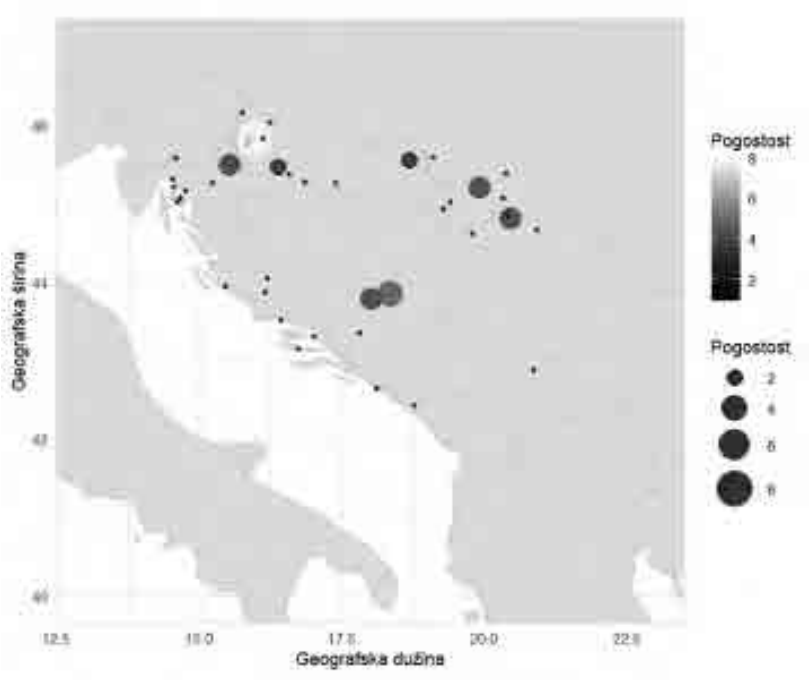

Karta br. 3. Mesta rođenja imigranata iz 1. klase prema Hisclass 5

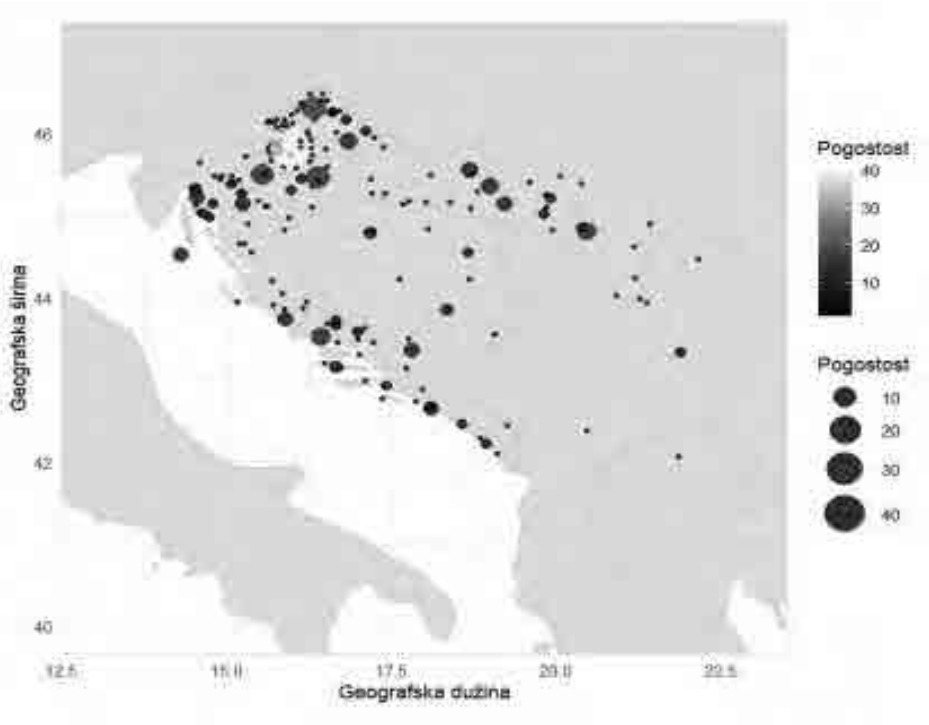

Karta br. 4. Mesta rođenja imigranata iz 2. i 3. klase prema Hisclass 5

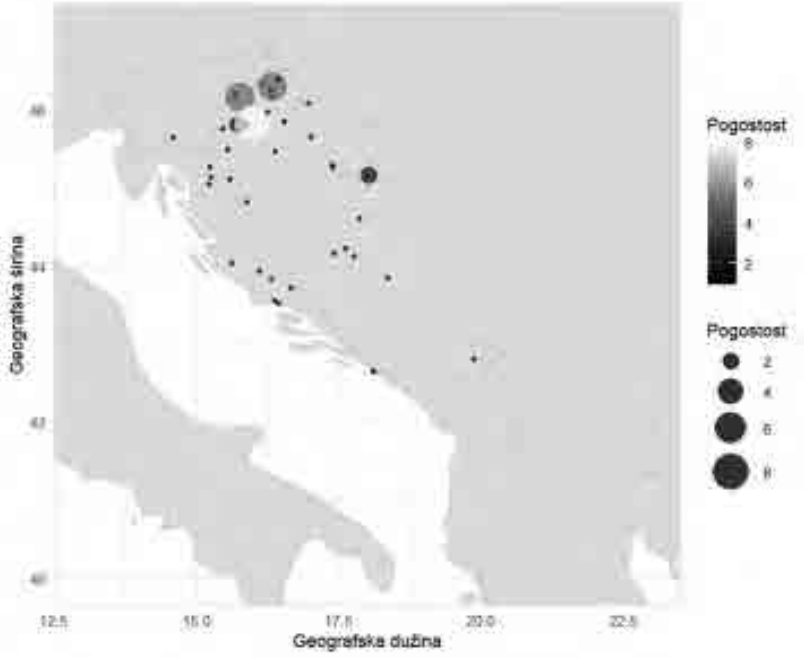

Karta br. 5. Mesta rođenja imigranata iz 4. i 5. klase prema Hisclass 5

Zanimljiv uzorak prikazuje karta mesta rođenja 81 studenta sa popisa iz 1921. godine (Karta 6). Nesrazmerno ih je mnogo iz priobalja. Razlozi su, kao što je već pomenuto, što je Dalmacija bila emigracijski bazen, a takođe i italijanska okupacija tokom rata. Takav je slučaj Ljubomira D. Jurkovića, koga su italijanske vlasti proterale iz Zadra, gde je pohađao gimnaziju. Najpre se preselio u Split, tamo završio gimnaziju, a zatim odlazi na studije u Prag, da bi nakon samo dva semestra otišao u Ljubljanu (1921) i nastavio studije.[56] Njegov razlog iseljavanja je poznat, ali ne znamo zašto je odlučio da se preseli u Ljubljanu. Zna se, da je već u gimnaziji održavao kontakte sa slovenačkim Preporodovskim pokretom, a lično je upoznao i Ivana Endlihera.[57]

Sličan trend je u svom istraživanju uočio i geograf Vladimir Leban u popisu iz 1928. godine, gde i dalje primećuje veliki deo studenata iz Primorske banovine.[58] Analiza studenata iz 1931. godine pokazaće da li je trend zadržan. Takođe je neophodno sprovesti analizu kojom bi se utvrdilo koliko je studenata stiglo u Ljubljanu sa porodicom još pre početka studija, a koliko ih je migriralo isključivo u svrhu studiranja. Povezivanjem lica između popisa bilo bi moguće pratiti i koliko je studenata iz 1921. godine ostalo u Ljubljani nakon studija. U jednom od svojih tekstova Ljubomir D. Jurković pominje da je većina studentskog kluba „Slovenski Jug", koji je bio povezan sa Narodnom radikalnom strankom i sastojao se uglavnom od studenata iz „drugih pokrajina" Kraljevine, nakon studija napustila Ljubljanu, a ostala su samo tri.[59]

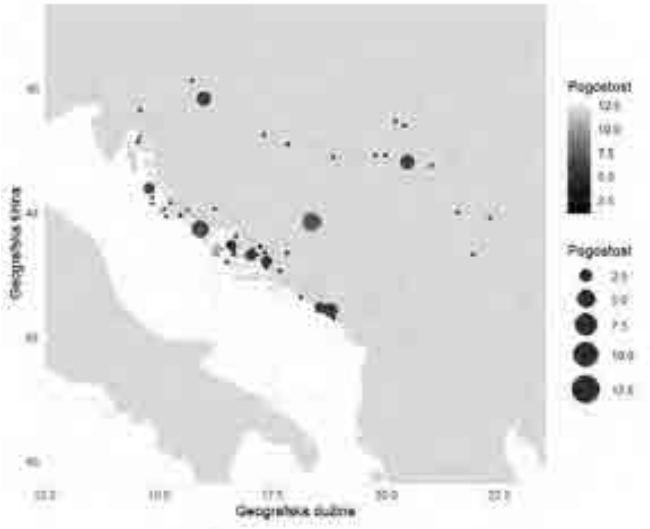

Karta br. 6. Mesta rođenja studenata 1921. godine

56 Arhiv Republike Slovenije (SI AS), Ljubomir D. Jurković (2070), t. e. 1, a. e. 1 i a. e. 2.

57 SI AS, 2070, t. e. 1., a. e. 2. Prilog 4, Curiclum Vitae. – Ivan Endliher (1891–1915) bio je jedan od vođa studentskog jugoslovenskog revolucionarnog pokreta *Preporodovci*. Krajem 1914. godine osuđen je na suđenju Preporodovcima (za antidržavne aktivnosti), a potom je umro u zatvoru u Gracu.

58 Leban, „Doseljevanje", 91.

59 SI AS, 2070, t. e. 2, a. e. 9. Klub studentskih radikala „Slovenski Jug", 4.

Religija 1931. godine[60]

Ubedljivo najveća verska zajednica u Ljubljani bili su rimokatolici. Godine 1931. činili su čak 94,9% ukupnog stanovništva. U poređenju sa poslednjim austrijskim popisom (1910. g.), broj vernika je u relativnom smislu smanjen, jer se 98,7% ljudi u to vreme izjasnilo o katoličkoj (rimokatoličkoj i grkokatoličkoj) veroispovesti. Sa 0,8%, evangelistička veroispovest je u to vreme bila na drugom mestu.[61] Do 1931. godine pravoslavna vera je prešla na drugo mesto sa 3,6%. Novi državni okvir i veća brojnost pravoslavnog stanovništva u Ljubljani omogućili su im da organizuju versku zajednicu. Istočnopravoslavna crkvena opština u Ljubljani imala je konstitutivnu skupštinu 27. februara 1921. godine.[62] Temelji za izgradnju Srpske pravoslavne crkve postavljeni su 1929, a prvo bogosluženje u njoj je održano 1936. godine. U prvim godinama postojanja Kraljevine SHS pravoslavna veronauka je u potpunosti zavisila od samoorganizovanja pojedinih vernika i crkvenog vrha, a od 1931. godine počela je da se sprovodi i zvanično. Pravoslavnu versku nastavu sprovodio je protojerej određenih dana za sve pravoslavne učenike različitih škola u dečačkoj učiteljskoj školi.[63] U poređenju sa katoličkom i pravoslavnom crkvom, ostale crkvene organizacije u Ljubljani imale su mali broj vernika, a time i manju organizacionu moć. Prema popisu iz 1931. godine, treća verska zajednica po brojnosti, muslimanska, činila je samo 0,62%, a evangelistička 0,54%. Sve ostale veroispovesti i nekonfesionalna lica predstavljali su ostatak, odn. 0,34%.

Veću raznolikost pokazuju podaci o imigrantima. Iako je među njima najzastupljenija rimokatolička vera (72,7%), odnos među verskim konfesijama je uravnoteženiji. Pravoslavni imigranti predstavljaju skoro petinu imigranata (18,3%), dok je muslimansku versku pripadnost prijavilo 4,9%. U poređenju sa ukupnom populacijom, među migrantima se izdvaja jevrejska veroispovest (1,1%), dok je procenat evangelista tek nešto veći (1,4%). Ostale veroispovesti predstavljaju između 0,1 i 0,4% (ukupno 1,6%).

Praznine u popisu stanovništva

Kako ističe Štajdl, iz popisa se može zaključiti samo mesto rođenja i prebivališta u tom trenutku, ali se malo zna o svakodnevnoj praksi unutrašnjih migracija.[64] Neki dodatni podaci mogu se izdvojiti prilikom pregle-

60 Godine 1921. u gradskom popisu nije bilo pitanja o religiji.

61 *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1910. VI. Krain*. Wien, 1919, 1.

62 Bojan Cvelfar, *Srbska pravoslavna cerkev na Slovenskem med svetovnima vojnama* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017), 173.

63 Isto, 256–257.

64 Steidl, *On Many*, 16.

da pojedinačnih popisa. Zanimljiv primer je porodica Debelak iz popisa iz 1921. godine.[65] Otac Janko Debelak (tadašnji direktor pošte i telegrama) rođen je u Ljubljani, a supruga Marica u Trstu. Porodično kretanje se može pratiti po mestima rođenja dece. Najstariji sin Janko rođen je u Ljubljani 1895. godine, Milutin u Trstu 1897. godine, ćerka Darinka u Beču 1899. godine, a najmlađa Miroslava 1904. godine u Sarajevu. Porodica Debelak nije jedini takav slučaj u popisima. Njihov primer je navođen jer je ćerka Miroslava, inače poznata kao Mira Marko Debelak-Deržaj, poznata planinarka, rođena u Sarajevu i tako deo ove analize. Njena biografija nam omogućava da dalje rekonstruišemo priču, gde saznajemo da se njen otac selio kao poštanski službenik, ali kada je preuzeo mesto direktora, porodica se konačno nastanila u Ljubljani. Pored mesta prikazanih u popisu, dva puta su boravili i u Zadru (1902. i 1905).[66]

Pored popisa stanovništva i matičnih knjiga, postoje i drugi izvori za proučavanje istorijske demografije koji mogu pružiti dodatne informacije o migracionim putevima pojedinca (npr. spiskovi građana, zavičajni list, notarske i sudske evidencije, itd.). Međutim, i ti izvori imaju ograničenu saznajnu vrednost i retko se čuvaju u celini. Svi ovi izvori nastali su kao proizvod administrativnih postupaka i više predstavljaju stvarnost kroz oči administracije nego populacije koja se razmatra.[67] Da bismo gledali očima migranata, potrebni su nam različiti izvori, posebno lični dokumenti, koji nisu uvek dostupni. Oni nam pomažu da pojasnimo i bolje analiziramo dobijene statističke podatke. Najjednostavnije je, naravno, kada su u pitanju poznate ličnosti koje su već napisale biografije ili studije o svom putu.

Umesto za**ključ**ka

Ovaj rad predstavlja samo mali deo mogućih analiza koje su omogućili transkribovani popisni podaci. Rad sa podacima zahteva poznavanje izvora, kako i zašto su nastali, kako su digitalizovani i transkribovani, kao i rigoroznu metodologiju analize. Rad je ograničen na ljubljanske popise stanovništva iz prve Jugoslavije, kada se imigracioni tok sa odabranog geografskog područja intenzivira formiranjem nove države. Metoda prikupljanja i analize podataka omogućava poređenja sa podacima iz vremena Habzburške imperije.

Broj doseljenika iz drugih banovina je stalno rastao i već 1931. godine predstavljao je 3,1% ukupnog stanovništva Ljubljane. Kako je njihov broj

---

65 Zgodovina Slovenije – Sistory.si, https://www.sistory.si/IGNORED_PUBLIC/popisi/23/LJU_504-258-Zvezdarska_ulica-001-04-00220.jpg. Datum pristupa 10. 11. 2024.

66 Borut Batagelj, „Mira Marko Debelak-Dežaj (1904–1948). Vrhunska alpinistka, publicistka in raziskovalka slovenskih gora", v *Pozabljena polovica*, ur. Alenka Šelih in dr. (Ljubljana: Združenje Ona ve: SAZU: Tuma, 2024), 396.

67 Göderle, „Administration, science", 69, 70.

rastao, geografsko područje porekla se proširilo širom zemlje. Kroz analizu se ispostavlja da je struktura imigrantske populacije veoma raznolika u svim aspektima, polu, statusu, starosti, ali i društvenoj strukturi. Imigrirali su iz ruralnih sredina i iz većih gradova, oba pola, svih uzrasta i sa različitim porodičnim statusom. Po nacionalnosti su se identifikovali veoma različito (12 nacionalnosti) i naveli 11 različitih maternjih jezika. U verskom pogledu, bili su znatno raznovrsniji od stanovništva Ljubljane u celini.

Odabrani metodološki postupak omogućava potpuno drugačije analize od postojećih statističkih podataka. Postupak omogućava odabir podataka i poređenja po sopstvenom izboru (primer u studiji je mesto rođenja studenata). Kao i svaki izvor, same baze podataka nisu dovoljne da rasvetle celokupno pitanje migracija. Od njih ne saznajemo ništa o motivima migracije, koliko su se puta selili i gde. Desetogodišnji jaz između popisa onemogućava praćenje kratkoročnih migracija. Za dopunu poslednjeg problema drugi izvori za istorijsku demografiju su najpogodniji, a za lične aspekte migracije lični dokumenti.

Jasnija slika bi zahtevala dalju integraciju u ukupnu sliku migracionih trendova unutar (i van) Kraljevine, kao i šireg regiona. Zanimljivo bi bilo i poređenje sa drugim jugoslovenskim gradom, što bi zahtevalo sličnu analizu podataka. Unutrašnje migracije su generalno nedovoljno istražene zbog nedostatka podataka. Analizom popisa rad daje mali prilog istoriji unutrašnjih migracija u Jugoslaviji između dva rata.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Republike Slovenije. Fond 2070, Ljubomir D. Jurković.

Objavljeni izvori

- Bureau der K. K. Statistischen Zentral-Kommission, *Österreichische Statistik. Ergebnisse der Volkszälung vom 31. Dezember 1910. Neue Folge. 1. Band.* Wien: Kaiserlich Königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1917.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga I*. Beograd: Državna štamparija, 1937.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga IV*. Sarajevo: Državna štamparija, 1940.
- *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*, 222/1896. Datum pristupa 6. 1. 2025, ALEX/Österreichische Nationalbibliothek https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18960004&seite=00000743
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, 21. kos, 26. 3. 1931.
- *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine 4*, 35. kos, 29. 4. 1933.
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 2*, 21. kos, 26. 3. 1931.
- *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1910. VI. Krain*. Wien, 1919.

Izvori sa interneta i baze podatka

- Dobaja, Dunja, Filip Čuček, Marta Rendla, Mojca Šorn, Saša Skok, Nives Hribar, Elena Franetič, Sindi Časar, Doroteja Jančar, Damijan Zrim in Nina Golouh, „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 20. 12. 1921: Ulice od črke A do N." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.
- Dobaja, Dunja, Marta Rendla, Mojca Šorn, Andrej Pančur, Arne Jakob Zakrajšek, Filip Čuček, Neja Blaj Hribar, Jan Bernot, Tadeja Tominšek Čehulić, Tadej Madjar, Sara Bertalanič, Špela Bezjak, Tomaž Mesarič, Nina Vidic, Martina Sirk, Brigita Šepec, Sabina Slankovič, Tadeja Dolinšek, Luka Ruter, Timotej Trček, Maja Furlan, Domen Virant, Dijana Klašnja, Maša Slatnar, Sebastjan Sitar, Marsel Hotić, Miha Varga in Katarina Jurkošek. „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 3. 1931: Ulice od črke K do Ž." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.
- Geonames, https://www.geonames.org/ Rowlingson B (2019). _geonames: Interface to the „Geonames" Spatial Query Web Service_. R package version 0.999, https://CRAN.R-project.org/package=geonames.
- Junkka J, Sandström G (2024). _hisco: HISCO classification_. R package version 0.2.9000, https://github.com/junkka/hisco.
- R Core Team, *R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing* (Vienna, 2021). https://www.R-project.org/.
- Skok, Saša, Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Andrej Pančur, Tereza Prešeren, Arne Jakob Zakrajšek, Urban Orel, Smiljana Ivanc, Florijan Likar, Miha Gabrovšek, Gašper Bokal, Ivan Smiljanić, Marcela Petrovčič, Žiga Blaj, Samo Videc, Matej Gradišar, Lara Križaj in Marko Berkovič. „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 20. 12. 1921: Ulice od črke M do Z." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8
- Šorn, Mojca, Andrej Pančur, Željko Oset, Tadeja Tominšek Čehulić in Arne Jakob Zakrajšek. „Transkript popisa prebivalstva Ljubljane 31. 3. 1931: Ulice od črke A do K." [rastuća baza podataka] *Zgodovina Slovenije – SIstory*. Datum pristupa 1. 8. 2023, http://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.
- *Zgodovina Slovenije – SIstory*. „Popisi prebivalstva Slovenije". Datum pristupa: 5. 4. 2024, https://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8.

Literatura

- Andreson, Briget. „New directions in migration studies: towards methodological de-nationalism". *Comparative Migration Studies* 7, art. no. 36 (2019): 1–13. DOI: 10.1186/s40878-019-0140-8
- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.
- Batagelj, Borut. „Mira Marko Debelak-Dežaj (1904–1948). Vrhunska alpinistka, publicistka in raziskovalka slovenskih gora". V *Pozabljena polovica*, uredile Alenka Šelih, Milica Antić Gaber, Alenka Puhar, Tanja Rener, Rapa Šuklje, Marta Verginella, 396–399. Ljubljana: Združenje Ona ve: SAZU: Tuma, 2024.

- Blaj Hribar, Neja. „Popisi prebivalstva 1857–1931. Predstavitev vira, podatki in analiza". *Prispevki za novejšo zgodovino* 62, šz. 3 (2022): 8–29. DOI: 10.51663/pnz.62.3.01
- Brunnbauer, Ulf. „Labour Emigration from the Yugoslav Region". In *Transnational Societies, Transnational Politics. Migration in the (Post) Yugoslav Region, 19th–21st Century*, edited by Ulf Brunnbauer, 17–49. Múnchen: R. Oldenbourg Verlag, 2009.
- Bubalo Živković, Milka and Bojan Đerčan. „Demographic changes in the Kingdom of SCS and the Kingdom of Yugoslavia". In *Istorija i geografija: Susreti i prožimanja / History and Geography: Meeting and Permeations*, edited by Sofija Božič, 299–317. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Geografski institut „Jovan Cvijić", SANU.
- Cvelfar, Bojan. *Srbska pravoslavna cerkev na Slovenskem med svetovnima vojnama*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Djokić, Dejan ed. *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992.* London: C. Hurst & Co., 2003.
- Fundič, Dušan. „'Being capable or incapable of governing a great Yugoslavia': The Serbian Right Wing and the Ideologies of Yugoslavism (1934–1941)". In *The Serbian Right-Wing Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia, 1934–1941*, edited by Dragan Bakić, 277–322. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2022.
- Göderle, Wolfang. „Administration, science, and the State: The 1869 Population Census in Austria-Hungary". *Austrian History Yearbook* 47 (2016), 61–88. DOI: 10.1017/S0067237816000072
- Hrstić, Ivan. „Iseljavanje iz Vrgorske krajine od 1921. do 1931". U *Cjelovitost Zabiokovlja: Pluridisciplinarni pristup, zbornik radova*, uredili Anđelko Mrkonjić i Davorin Medić, 74–87. Mostar: Fram Ziral, 2011.
- Kalc, Aleksej. „Demografija mest pred moderno statistiko, s posebnim poudarkom na 18. stoletju in vprašanju urbanega priseljevanja". *Acta Histrie* 14, št. 2 (2006), 363–392.
- Kalc, Aleksej. „Zgodovinski, socialni, gospodarski in politični vidiki migracij na Slovenskem". V *Doba velikih migracij na Slovenskem*, uredili Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin, 221–251. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Kalc, Aleksej. „Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja". *Dve Domovini*, št. 40 (2014): 11–22.
- Krašovec, Teja. „Primorski priseljenci v Ljubljani – v luči popisa prebivalstva iz leta 1928". *Arhivi* 35, št. 1 (2012): 91–104.
- Leban, Vladimir. „Doseljevanje v Ljubljano". *Geograski vestnik 18,* št. 1–4 (1946): 60–93.
- Leeuwen, Marco H. D. van and Ineke Maas. *Hisclass; a historical international social class scheme*. Leuven: Leuven University Press, 2011.
- Leeuwen, Marco H. D. Van. *HISCO: Historical international standard classification of occupations*. Leuven, Bilgium: Leuven University Press, 2002.
- Malešević, Siniša. „Grounding civic nationhood: the rise and fall of Yugoslav nationalism, 1918–91". *Canadian Slavonic Papers* 66, no. 1–2 (2024): 8–35. DOI: 10.1080/00085006.2024.2357057

- Miletić, Aleksandar R. „(Regular) immigration controls in the interwar (semi-)periphery? East-central- and southeast European policy patterns". In *Refugees and Population Transfer Management in Europe, 1914–1920s*, edited by Kamil Ruszała, 249–282. New York: Routledge, 2024. DOI: 10.4324/9781003472742
- Nielsen, Christian Axboe. *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
- Pančur, Andrej. „Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1931. Orodje za transkribiranje historičnih demografskih podatkov". V *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*, 29. 9.–1. 10. 2016, uredile Tomaž Erjavec in Darja Fišer, 133–141. Ljubljana: Filozofska fakulteta, UL, 2016. http://nl.ijs.si/jtdh16/JTDH-2016-Proceedings.pdf. Datum pristupa 13. 9. 2024.
- Perovšek, Jurij. „Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja". *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 7–24.
- Pipp, Lojze. „Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše Vojvodine Kranjske". *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 66–72.
- Reill, Dominique Kirchner, Ivan Jeličić and Francesca Rolandi. „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World". *The Journal of Modern History 94*, no. 2 (2022), 326–362.
- Selišnik, Irena. „Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS. Strategije izbire". *Zgodovinski časopis* 75, št. 3–4 (2021): 476–491. DOI: 10.56420/Zgodovinskicasopis.2021.3-4.07
- Sentić, Milica. „Obim i tempo migracionih kretanja stanovništva Jugoslavije". U *Migracije stanovništva Jugoslavije*, 35–48. Beograd: Institut društvenih nauka u Beogradu, 1971.
- Stergar, Rok and Tamara Scheer. „Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg Bureaucratic classification". *Nationalities Papers* 46, no. 4 (2018): 575–591. DOI: 10.1080/00905992.2018.1448374
- Steidl, Annemarie. *On Many Routes. Internal, European, and Transantlantic Migration in the Late Habsburg Empire*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2021.
- Studen, Andrej. „Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910". V *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*, uredili Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša, 25–36. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Studen, Andrej. *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993.
- Šorn, Mojca. *Pomankanje in lakota v Ljubljani med véliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Troch, Pieter. „Yugoslavism between the World Wars. Indecisive Nation Building". *Nationalities Papers* 38, no. 2 (201): 227–244. DOI: 10.1080/00905990903517819
- Učakar, Tjaša. „Dom, domovina in identiteta: priseljenke v slovenskem prostoru". V *Ženske na poti, ženske napoti = Women away, women on the way: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji = female migrants in the Slovene national imagination*, uredila Ksenija Vidmar Horvat, 169–196. Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.

– Valenčič, Vlado. „Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880". *Zgodovinski časopis* 28, št. 3–4 (1974): 347–366.
– Vrišer, Igor. *Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane*. Ljubljana: Kronika, 1956.

Summary

Neja Blaj Hribar

Internal Migration in the Kingdom of SHS/Yugoslavia. Case Study of Ljubljana and Immigrants from the other Banovinas through Population Censuses

Abstract: The paper examines internal migration to Ljubljana from regions outside the Drava Banovina, drawing on data from the 1921 and 1931 censuses. Because the study relies on raw data and the development of new statistical analyses, the first part of the article is devoted to presenting the sources and outlining the methodology in detail. The second part presents various ways of analysing the demographic data from the census. The aim of the article is not to present the overall problem of immigration to Ljubljana and internal migration in the first Yugoslavia, but to demonstrate its applicability to this hitherto insufficiently researched topic by analysing the censuses. The analysis also shows the inadequacies of the source and how the missing data can be completed.

Keywords: immigration, internal migration, population censuses, interwar Yugoslavia, methodology, statistics

Since internal migration was less regulated and managed by the government, a significant issue in its study is the lack of data. As a serial source, censuses enable at least a partial reconstruction of migrations and allow for the tracking of changes and the identification of patterns. Their main limitation is that they were carried out only every ten years, which means that short-term migrations were not included. As they reflect just a single point in time, only the birthplace and current address were recorded. It is therefore impossible to determine whether individuals moved in the meantime.

The example of Ljubljana and its immigrants from other Banovinas is used in this article to illustrate one method of analysing internal migration. Since the study uses raw data, the article includes a thorough explanation of the methodology and a presentation of the censuses' digital databases. The second part of the article focuses on data analysis and visualisation, and also outlines some potential applications of the data.

The aim of this study is not just to shed light on methodology and data analysis but also to provide insight into an understudied group. Although their number steadily increased and they comprised a diverse population, they made up only 3.1% of Ljubljana's population in 1931. The article

analyses their place of birth, social and marital status, gender, age, nationality, and mother tongue. In addition, some correlations between these variables are examined. In the final section, and throughout the article, recommendations for further research using census data and complementary sources are also provided.

UDK: 94:314.151.3-054.73(497.1)"1941/1945"
355.355(497.15 Сарајево)"1941/1945"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.muh.487-506

Ajdin MUHEDINOVIĆ
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
muhedinovicajdin@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1636-0046

„Velika bolnica iznurenih duša i mučenika": Prilog proučavanju izbjeglištva na sarajevskom području u periodu Drugog svjetskog rata s fokusom na osnivanje i rad logora u Alipašinom Mostu[1]

Apstrakt: U radu se analizira izbjeglička kriza na području Sarajeva u periodu Drugog svjetskog rata. Veliki broj izbjeglica učinio je Sarajevo jednim od centara izbjegličkog problema, mjestom humanitarne krize, pri čemu su različiti akteri, od lokalnih organa vlasti NDH do humanitarnih i vjerskih organizacija, tražili način da se brinu i skrbe o ovoj populaciji. Jedan od načina „rješenja" izbjegličke krize bio je osnivanje izbjegličkog logora u naselju Alipašin Most. Osnovni cilj rada jeste predstaviti način i uslove nastanka izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu.

Ključne riječi: izbjeglice, Nezavisna Država Hrvatska, muslimani, Sarajevo, Alipašin Most, humanitarna udruženja, „Merhamet", svakodnevni život.

Uvod

Period Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije bio je obilježen iznimno kompleksnim društveno-političkim okolnostima koje su se manifestirale najprije kroz agresiju nacističke Njemačke i njenih saveznika, te okupaciju i podjelu teritorija Kraljevine Jugoslavije, a zatim i građanskim ratom u kojem su na površinu isplivali etnički, nacionalni i ideološki sukobi. Nakon raspada

[1] Ovaj rad nastao je u sklopu naučnoistraživačkog projekta pod nazivom „Svakodnevni život u Sarajevu za vrijeme Drugog svjetskog rata", koji je realiziran na Univerzitetu u Sarajevu – Institutu za historiju, uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje, i mlade Kantona Sarajevo.
Na ovom mjestu zahvaljujem se dr. Aleksandru Stojanoviću koji mi je ustupio dokumente iz Vojnog arhiva Srbije korištene u ovom radu, te kolegici dr. Sanji Petrović Gladanac i kolegi Nikoli Koneskom na ustupljenim dokumentima, pomoći u pronalasku literature i korisnim komentarima koji su obogatili ovaj tekst.

Kraljevine Jugoslavije na istom prostoru uspostavljen je niz kolaboracionističkih i satelitskih tvorevina od kojih je jedna bila Nezavisna Država Hrvatska (NDH), a čije granice su obuhvatale i teritorij današnje Bosne i Hercegovine. Od trenutka proglašenja NDH na njenom čelu nalazio se ustaški režim koji je prihvatio i provodio rasne zakone nacističke Njemačke usmjerene prema Romima i Jevrejima. Razvoj događaja na teritoriju na kojem je osnovana NDH odlikovalo je ekstremno nasilje prema nepoželjnim etničkim, nacionalnim, vjerskim, političkim i drugim grupama. Ustaški režim je, čineći genocid nad Romima, Srbima i Jevrejima, doprinio pojavi ustanka u početku dominantno srpskog stanovništva.[2] Međutim, zbog nekoliko faktora prve ustaničke aktivnosti bile su usmjerene uglavnom prema katoličkom i muslimanskom stanovništvu na prostoru istočne Bosne, istočne Hercegovine i Bosanske krajine, pri čemu se masovno stradanje civilnog stanovništva i zločini nastavljaju.[3]

Od samog početka rata vojno-politička dešavanja poslužila su kao katalizator procesa prisilnih migracija koji se odvijao u različitim pravcima među svim nacionalnim i etničkim grupama na jugoslavenskom području. U procesu prisilnih migracija, organiziranih i neorganiziranih, značajan dio Slovenaca protjeran je i koloniziran u razne krajeve NDH i Srbije. Pored Slovenaca u okupiranu Srbiju dolazi veliki broj srpskih izbjeglica iz NDH, ali i s Kosova. Prinudno su se naseljavali i Hrvati na teritoriju NDH. Procesu preseljavanja bili su podvrgnuti i pripadnici njemačke nacionalne manjine koji su bili uključeni u planove nacističke Njemačke. Dakle, ovi i svi drugi oblici prinudnog kretanja stanovništva u značajnoj su mjeri obilježili ratno stradanje civila u Jugoslaviji i s obzirom na navedene primjere jasno je da su migracije stanovništva, izazvane različitim faktorima, u toku Drugog svjetskog rata bile prisutne na gotovo cijelom prostoru Jugoslavije.[4]

O izbjegličkom pitanju u Drugom svjetskom ratu nije pisano mnogo i uglavnom se o tim temama pisalo u sklopu istraživanja o zločinima nad pojedi-

---

2 Pogledati: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* (Sarajevo: OKO, 1998); Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945* (Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016); Enver Redžić, ur., *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973); Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.* (Tuzla: Univerzal, 1983); Adnan Jahić i Sanja Gladanac Petrović, ur., *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023); Marko Attila Hoare, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni, Partizani i četnici 1941–1943*. (Sarajevo: Dobra knjiga, 2023), 31–135; Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945* (Hamburg: Hamburger Edition, 2013), 67–104.

3 Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023), 95–167; Max Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community* (Ithaca i London: Cornell University Press, 2016), 145–183.

4 Više o različitim oblicima migracija u jugoslavenskom kontekstu: Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije* (Beograd: Institut za savremenu istoriju – IRO Narodna knjiga, 1981).

nim narodima Jugoslavije. U širem jugoslavenskom kontekstu izuzetnu važnost ima studija Slobodana D. Miloševića *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, koja predstavlja jednu od prvih monografija posvećenih izbjeglištvu u toku Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije.[5] U kontekstu proučavanja izbjeglištva na prostoru Bosne i Hercegovine jedan od najznačajnijih radova svakako jeste knjiga Miloša Hamovića *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, u kojoj je posebna pažnja posvećena fenomenu izbjeglištva, a jedan dio knjige bavi se izbjeglištvom muslimana Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu.[6] Ipak, u kontekstu navedene literature pojedine teme ostale su na margini istraživanja ili nisu uopće tretirane. Jedno od takvih pitanje jeste i pitanje izbjegličkog logora na prostoru Alipašinog Mosta. U ovom radu cilj je u osnovnim crtama predstaviti nastanak i težinu izbjegličke krize u Sarajevu tokom 1941. i 1942. godine, a zatim pokazati kako je realizirana ideja izgradnje izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu, odnosno šta je osnivanje ovog logora značilo za živote više hiljada izbjeglica koje su u njemu boravile.

Nastanak izbje**glič**ke krize u Sarajevu

Prve veće grupe muslimanskih izbjeglica počele su dolaziti u Sarajevo u ljeto 1941. godine, tačnije 2. jula, a njihovo izbjeglištvo bilo je uzrokovano ustaničkim aktivnostima na prostoru istočne Hercegovine.[7] U drugoj polovini 1941. godine broj izbjeglica kontinuirano se povećavao. Tačnije i značajnije informacije o broju i stanju izbjeglica u Sarajevu imamo tek od jeseni 1941. godine. Uvidom u dokumentaciju Velike župe Vrhbosne[8] može se uočiti da je 18. novembra 1941. godine na prostoru cijele župe bilo više od

---

5 Milošević, *Izbeglice i preseljenici*. Pogledati i: Milica Bodrožić, „Slobodan Milošević, Izbjeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941.–1945.", *Časopis za suvremenu povijest* 13, br. 3 (1981): 193–197; Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima": migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014).

6 Miloš Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945* (Beograd: Filip Višnjić, 1994). O odnosu državnih vlasti prema muslimanskim izbjeglicama u Sarajevu vidjeti: Ajdin Muhedinović, „The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942", *Historijska traganja* 20 (2021): 173–198. Zbog povezanosti rada humanitarnih društava s izbjeglicama važni su i neki radovi koji se bave humanitarnim društvima poput knjige Uzeira Bavčića, *Merhamet (1913–2003)* (Sarajevo: Merhamet, 2003), a pogledati i: Ajdin Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet' u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)", *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 10 (2023): 71–78. Vrijedno je istaknuti i dvije monografije koje se u širem kontekstu bave muslimanima u Drugom svjetskom ratu: Marko Atilla Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zenica: Vrijeme, 2019); Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023).

7 Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 237.

8 Velike župe bile su administrativno-upravne jedinice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a Velika župa Vrhbosna imala je središte u Sarajevu. Više u: Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002), 88.

15.000 izbjeglica.[9] Pored toga, epidemiološki izvještaj Higijenskog zavoda za decembar 1941. godine sadrži informaciju da je u navedenom periodu samo u Sarajevu boravilo između 13.000 i 14.000 izbjeglica.[10] Navedene informacije svoj puni značaj imaju tek kada se dovedu u odnos s podacima o ukupnom broju stanovnika Sarajeva u ovom periodu. Prema procjenama, 1941. godine Sarajevo je imalo oko 80.000 stanovnika.[11] S tim u vezi može se reći da je prisustvo navedenog broja izbjeglica u Sarajevu predstavljalo veliki teret za lokalnu razinu vlasti NDH, koja je bila u procesu uspostavljanja. Stanovništvo Sarajeva se, također, moralo nositi s novonastalom situacijom jer su ulice grada bile preplavljene izbjeglicama. Na samom početku veliki broj građana pristupio je pružanju pomoći izbjeglicama, naročito kroz humanitarna društva kao što je bio „Merhamet" među muslimanima. Ipak, bile su prisutne određene zloupotrebe cjelokupne situacije pri čemu su pojedinci, na račun izbjeglica, nastojali priskrbiti sebi određenu korist u vidu manipulacija hranom, odjećom i drugim potrepštinama.[12]

Izbjeglice su u Sarajevu tokom 1941. i u prvom dijelu 1942. godine boravile uglavnom u grupnim smještajima koje su im određivale ustaške vlasti.[13] Bili su to objekti različitog tipa: škole, učenički internati, mektebi i druge prostorije koje su bile procijenjene kao odgovarajuće. Međutim, određeni broj izbjeglica zbog katastrofalnih uvjeta u kolektivnim nastambama poku-

9 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Velika župa Vrhbosna (VŽV), 1941. godina, kutija 18, signatura 11.288.

10 ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 1, sign. 83/42.

11 Do podatka da Sarajevo ima 87.000 stanovnika došao je Gradski aprovizacioni ured, koji je izdavao potrošačke iskaznice stanovnicima Sarajeva kako bi bolje regulirali raspodjelu prehrambenih proizvoda. Kako se navodi, „prema ispunjenim potrošačkim iskaznicama na osnovu podnešenih prijava ustanovljeno je da Sarajevo ima 87 tisuća potrošača". – „Sarajevo ima 87.000 potrošača", *Sarajevski novi list*, 28. 6. 1941, 4. Određene procjene o broju stanovništva Sarajeva 1941. mogu se pronaći i u: *Brojitbenom izještaju Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana*, br. 5–8, april–maj 1942, 47. Pogledati i: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine knjiga II*: (Beograd, Opšta državna statistika, 1938), a o općim demografskim kretanjima više u: Seka Brkljača, „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine", u *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 14–16.

12 U jednom dopisu od 2. 9. 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste teški trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist i obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se „brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko obskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica". – Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Nezavisna Država Hrvatska (NDH), kut. 6, sign. 2063. U *Sarajevskom novom listu* prenosi se obavijest Velike župe Vrhbosna da je na ulicama Sarajeva primijećen izuzetno veliki broj prosjaka koji nemaju veze s izbjeglicama, a pretvaraju se da jesu i uzimaju milostinju od građana. „Obavijest Velike župe Vrhbosna Uredu za bjegunce", *Sarajevski novi list*, 27. 11. 1941, 4.

13 Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 246.

šavao je sebi organizirati privatni smještaj.[14] Ovakav način života u Sarajevu bio je moguć samo za one izbjeglice koje su imale dovoljno sredstava da to sebi priušte ili poznanike i rodbinu koji su im pružali dodatnu pomoć. Problemi sa smještajem nisu bili najveći izazov niti za izbjeglice niti za lokalnu vlast. Sarajevo je tokom 1940. i 1941. godine bilo pogođeno ogromnim problemom kada je u pitanju osiguravanje prehrane stanovništva grada.[15] Početak rata, a posljedično i dolazak izbjeglica, ovaj problem učinio je još većim. Generalno, za ukupno vrijeme svoga postojanja, NDH je imala problem sa prije svega proizvodnjom hrane. Naime, manje razvijene, agrarne, zemlje kakva je bila i NDH u Drugom svjetskom ratu, teže su prevazilazile poteškoće koje su nastajale uslijed prekida snabdijevanja. NDH je u suštini bila nesposobna da preraspodjelom proizvodnje unutar poljoprivrednog sektora kompenzira ratne poremećaje, što je za posljedicu imalo permanentnu krizu sa proizvodnjom hrane za stanovništvo.[16] Prema određenim podacima, od kraja 1943. godine, Vlada NDH je mogla osigurati između 6 i 7% potrebnih prehrambenih namirnica za svoje stanovništvo, što samo po sebi pokazuje u kakvom stanju se nalazila poljoprivredna proizvodnja, a samim tim i kakav izazov za vlast je predstavljala prehrana stanovništva u NDH.[17]

Hronični nedostatak hrane uzrokovao je niz drugih problema, a produbljivao postojeće, naročito kada je u pitanju zdravstveno stanje izbjeglica kojima su i obične bolesti zadavale velike teškoće. Naročito teška situacija bila je s epidemijama tifusa i drugih zaraznih bolesti koje su „gospodarile" Sarajevom u određenim periodima rata. Prvi val epidemije tifusa u Sarajevu trajao je od septembra 1941. do februara 1942. godine, a drugi je započeo vrlo intenzivno u martu 1942.[18] U epidemiološkom izvještaju Higijenskog zavoda navedeno je da su u ovo vrijeme u Sarajevu 253 osobe bile zaražene pjegavim tifusom, a 184 bile su izbjeglice.[19] Upravo iz tih razloga izbjeglice su nosile breme kao glavni izvor zaraze i ključni problem za njeno sprečavanje.

Veliki problem lokalne vlasti imale su s opskrbom izbjeglica odjećom i obućom od samog početka njihovog dolaska u Sarajevo. Vlasti su pozivale stanovništvo da dobrovoljno donira odjeću i obuću, ali odziv nije bio tako veliki da zadovolji potrebe izbjeglica koje su uglavnom bile bose, a pred njima je bila zima za koju nisu bili pripremljeni. Kolika je bila potreba za odjev-

14 ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 1, sign. 83/42.

15 Minela Radušić, „Proljeće u znaku promjena: Sarajevo 1941. godine", u *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020), 63.

16 Detaljnije o stanju poljoprivredne proizvodnje i uticaja rata na proizvodnju hrane u NDH pogledati: Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie* (Stuttgart: Deutsches Verlags – Anstalt, 1983), 263–276.

17 Isto, 276.

18 ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 8, sign. 2710.

19 Isto.

nim predmetima u oktobru 1941. godine, najbolje pokazuje uputa Velike župe Vrhbosna Gradskom poglavarstvu da se u svrhu obezbjeđivanja siromašnog i ugroženog stanovništva ima pravo pristupiti „mjerama za prisilno sakupljanje, odnosno otkup".[20] Prvim grupama izbjeglica lokalne vlasti bavile su se od slučaja do slučaja bez značajnijeg plana i ideje o njihovom zbrinjavanju. Međutim, krajem 1941. godine priliv izbjeglica bio je izuzetno velik, zbog čega su lokalne vlasti NDH, s obzirom na to da nisu imale sredstava za značajnije poduhvate, rješavanje ovog pitanja preusmjerile na humanitarna udruženja. Navedeni pristup pokazao se poprilično neefikasnim jer ni humanitarna društva nisu raspolagala kapacitetima smještaja i zbrinjavanja više hiljada izbjeglica, pa je problem vraćen na organe lokalne uprave NDH u Sarajevu. U tom je ozračju sredinom novembra 1941. godine osnovan Ured za izbjeglice pri Velikoj župi Vrhbosni, koji je imao za cilj da vodi ukupnu evidenciju i sve poslove oko izbjegličke populacije.[21] Ipak, ni Ured za izbjeglice nije uspijevao uključiti najviše nivoe vlasti NDH u rješavanje ovog pitanja, što je bilo neophodno. Zato su pristupali raznim mjerama poput slanja izbjeglica na rad u nacističkoj Njemačkoj, njihovog iseljavanja u sigurnija mjesta NDH ili povratka kućama u mjesta koja su ponovno stavljena pod kontrolu NDH. Kako bi se prevazišla humanitarna kriza s kraja 1941. i početka 1942. godine u Sarajevu, Ured za izbjeglice i Velika župa Vrhbosna sve više su se oslanjali na humanitarna društva i dobročinstvo građana.[22] Primjera radi, Hamdija Kreševljaković[23] u jednom privatnom pismu ostavio je svjedočenje o tome kako su izbjeglice utjecale na njega i kaže – „muhadžiri su me zbunili i dugo vremena na nauci nisam radio".[24] Ipak, bile su prisutne određene zloupotrebe cjelokupne situacije pri čemu su pojedinci, na račun izbjeglica, nastojali priskrbiti sebi određenu korist u vidu manipulacija hranom, odjećom

[20] ABiH, VŽV, 1941. godina, kut. 18, sign. 8482. Na ovaj dopis odgovoreno je iz Gradskog poglavarstva dopisom u kojem se ističe da ovakva akcija neće uroditi zamišljenim plodom iz više razloga, a kao ključni navodi se da je sarajevska čaršija siromašna i da je, pored toga, u Sarajevu pokrenut niz akcija za prikupljanje odjevnih predmeta za mnogobrojne izbjeglice, a i oni koji su darovali ranije ono što imaju koriste do krajnjih mogućnosti. Također, Gradsko poglavarstvo nije se slagalo s načinom prisilnog oduzimanja i smatralo je da se to mora prvo zakonski urediti u smislu koliko odjevnih predmeta tačno smije posjedovati pojedinac, pa da mu se višak može oduzeti. – ABiH, VŽV, 1941. godina, kutija 18, sign. 11.060.

[21] ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 19, sign. 10.069. Pogledati: Samija Sarić, „Zapisnik Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna u Sarajevu od 1. ožujka 1942. godine", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 32 (1993): 63–71.

[22] Vidi: Muhedinović, „The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia", 173–198.

[23] O djelatnosti bosanskohercegovačkog historičara Hamdije Kreševljakovića u Drugom svjetskom ratu vidjeti: Amer Maslo, „'Bistar, naobražen i čedan': Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)", u Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi*, ur. Amer Maslo (Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022), 7–41.

[24] Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Zbirka Seid Mustafa Traljić (SMT), 28–1623–1942.

i drugim potrepštinama.[25] Dugoročna nesposobnost ustaških organa vlasti da se nose s izbjegličkom krizom u Sarajevu primorala je već na samom početku 1942. godine njemačku vojnu vlast da reagira s obzirom na to da su u njihovim očima izbjeglice postajale sve veći faktor rizika po opće zdravlje, ali i sigurnosni rizik.

Vrlo brzo postalo je jasno da izbjeglice u Sarajevu neće biti privremena pojava, a Gradsko poglavarstvo problem je prepustilo stihiji baveći se izbjeglicama od skupine do skupine pozivajući stanovništvo i humanitarna društva poput „Hrvatskog radiše"[26] i „Merhameta"[27] da se uključe u zbrinjavanje izbjeglica.[28] Takav način rada nije donosio naročit uspjeh. Udruženja nisu imala kapacitet djelovanja u takvom obimu da bi mogla zbrinuti toliki broj izbjeglica, koje su bez adekvatne odjeće i obuće u velikom broju i bez smještaja dočekali zimu 1941/1942. godine, kada je temperatura prelazila -25 stepeni celzija.[29] Ni osnivanje Odbora za izbjeglice pri „Hrvatskom radiši" nije doprinijelo poboljšanju situacije s izbjeglicama s obzirom na to da je Odbor bio izuzetno nisko u hijerarhiji bez mogućnosti davanja naredbi i bez značajnih finansija kojima bi mogao obavljati povjerene mu poslove. Pokazalo se kako je ovaj korak bio samo način da gradski nivo vlasti teret i odgovornost za stanje izbjeglica prebaci na nekog drugog, a 24. septembra 1941. Gradska opština obavijestila je Odbor da od 1. oktobra prestaje njihova briga o izbjeglicama i da ona u potpunosti prelazi na Odbor.[30] Takva (ne)briga izuzetno je loše utjecala na ovu populaciju, pa se određeni dio izbjeglica odlučivao za odlazak na rad u nacističku Njemačku kao opciju koja ih je udaljavala od nehumanih uslova života, ali i povratka u stradali zavičaj.[31] Vlasti NDH ova-

25 U jednom dopisu od 2. 9. 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste teški trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist i obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se „brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko obskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica". – Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Nezavisna Država Hrvatska (NDH), kut. 6, sign. 2063. U *Sarajevskom novom listu* prenosi se obavijest Velike župe Vrhbosna da je na ulicama Sarajeva primijećen izuzetno veliki broj prosjaka koji nemaju veze s izbjeglicama, a pretvaraju se da jesu i uzimaju milostinju od građana. „Obavijest Velike župe Vrhbosna Uredu za bjegunce", *Sarajevski novi list*, 27. 11. 1941, 4.

26 O društvu „Hrvatski radiša" pogledati: Mira Kolar Dimitrijević, „Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945", *Podravina 3*, br. 5 (2004): 5–28.

27 O društvu „Merhamet" pogledati: Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'", 51–83.

28 Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 239–240, Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Merhamet, kut. 4, sign. 220.

29 Sarić, „Zapisnik Ureda za izbjeglice", 65.

30 Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 240.

31 Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945* (Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat, 2020), 158. O procesu odlaska jugoslavenskih radnika u nacističku Njemačku pogledati: Mira Kolar Dimitrijević, „Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem rajhu", *Acta historico – oeconomica Iugoslaviae III*, (1976): 131–156. Kada je riječ o prostoru Srbije, o ovom pitanju

kav potez izbjeglica nisu sprečavale; naprotiv, može se reći da su ga koristile kao jedan od mehanizama za rješavanje problema i humanitarne krize s kojom su se sve teže nosili. To potvrđuje uputa Ministarstva udružbe lokalnim vlastima u Sarajevu u kojoj se navodi da „izbjeglice i strani državljani mogu bez obzira na godišta i spol odlaziti na rad u inozemstvo".[32] Bitno je ukazati na to da su u navedenoj uputi Ministarstva udružbe izbjeglice i strani državljani jedine dvije kategorije stanovništva koje su NDH mogle napustiti bez ikakvih uslova i ograničenja, a i sama činjenica da su izbjeglice stavljene u istu ravan sa stranim državljanima u NDH govori o odnosu vlasti prema ovoj skupini stanovništva. Odlazak izbjeglica na rad u Njemačku potrebno je posmatrati u širem kontekstu odlazaka jugoslavenskih radnika, ali i ratnih zarobljenika koji su bili na prisilnom radu u nacističkoj Njemačkoj. Njemački historičar Holm Sundhaussen pokazao je na koji način je njemačka privreda i proizvodnja, tokom rata, trpila zbog nedostatka radne snage. Uslijed neostvarenih ratnih ciljeva i izuzetno velikih ljudskih gubitaka, osiguravanje radne snage postalo je ključni problem vojne industrije, ali i vođenja rata u cjelosti.[33] Ukupan udio radnika na prisilnom radu u Njemačkoj u jesen 1944. godine prema Sundhaussenu iznosio je 21%, a značajan dio bio je i sa prostora NDH.[34]

Formiranje i rad izbje**glič**kog logora u Alipa**ši**nom Mostu

Period prve polovine 1942. godine, zbog stihijskog pristupa kada je riječ o brizi za izbjeglice, predstavljao je jednu od najtežih etapa za izbjeglice u Sarajevu. Epidemiološka situacija u gradu izuzetno se pogoršala, a veliki broj ljudi na ulicama počeo je prije svega njemačkoj vojsci predstavljati sve veću sigurnosnu opasnost. U takvim okolnostima njemačke vojne vlasti odlučile su da izbjeglice budu uklonjene iz Sarajeva i ovakvo naređenje uputile vlastima NDH.[35] Njemačko miješanje u unutrašnje poslove NDH gotovo po pravilu je unosilo određenu dinamiku u proces rješavanja bilo kojeg pitanja. Tako je bilo i s izbjeglicama u Sarajevu. Za Nijemce je bilo neprihvatljivo da se još jedna zima dočeka s ulicama prepunim izbjeglica i s neobuzdanom epidemijom tifusa i drugih zaraznih bolesti. Iz tog razloga državni organi NDH započeli su s provođenjem određenih mjera. Jedna je bila ohrabrivanje i po-

postoji niz recentnih radova, pri čemu treba izdvojiti: Zoran Janjetović, *„U skladu sa nastalom potrebom...". Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012), 84–98; posebno se ističe i tematski zbornik: Sanela Schmid and Milovan Pisarri eds., *Forced Labour in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labour 1941–1944* (Belgrade: Center for Holocaust Research and Education, 2018), a unutar Zbornika posebno bih skrenuo pažnju na rad Sanele Schimd, „Serbian Civilian Workers in Nuremberg 1941–1945", 82–109; pogledati i: Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 288–289.

32 ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 15, sign. 15.816.

33 Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 179–190.

34 Isto, 180.

35 Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 256.

maganje izbjeglicama da se vraćaju svojim kućama, čime su pokušavali da se riješe dijela izbjeglica, ali i da organiziraju poljoprivrednu djelatnost na prostoru koji je u tim trenucima bio potpuno opustošen.[36] Ova mjera bila je više „idealna opcija" za ustaše nego što je u stvarnosti bila provodiva, moguća i korisna za izbjeglice, jer i oni koji su se odlučili na povratak pronalazili su samo devastirane i razrušene domove i opljačkana imanja u kasno proljeće kada su teško mogli sami sebi osigurati hranu za nadolazeću zimu.

Ipak, stanje u Sarajevu moralo je biti riješeno na određeni način i na proljeće 1942. godine, uz sve veći pritisak njemačke vojne vlasti, određeno je da se pristupi izgradnji logora za izbjeglice. Ideja o izgradnji izbjegličkog logora na prostoru naselja Alipašin Most[37] prvi put se spominje u epidemiološkom izvještaju Higijenskog zavoda za mjesec april.[38] Kao razlog zašto se ranije nije poduzelo ništa na iseljavanju izbjeglica iz Sarajeva bila je navedena izuzetno teška zima koja je činila nemogućim izgradnju baraka bilo gdje u okolini Sarajeva. Nakon što su njemački i hrvatski predstavnici obišli naselje Alipašin Most, ono je označeno pogodnim i to iz više razloga. Prije svega u neposrednoj blizini nalazila se željeznička stanica, što je olakšavalo transport najprije materijala za izgradnju baraka, potom i izbjeglica u budući logor. Uz to u neposrednoj blizini postojalo je veliko konfiskovano jevrejsko poljoprivredno zemljište, te je planirano da na njemu izbjeglice obavljaju određene poljoprivredne poslove.[39]

Gradnja logora Alipašin Most započela je 11. aprila 1942. godine, kada su iz Zavidovića stigli prvi vagoni s materijalima za izgradnju baraka za smještaj izbjeglica.[40] Dokumentacija o gradnji logora i izvještaj o troškovima pokazuju da je ukupna vrijednost izvršenih radova iznosila 14.050.080,12 kuna, a firme koje su bile angažirane na gradnji logora bile su Poduzeće Adama Tilla, zaduženo za građevinske radove, i Poduzeće A. Solterera, za elektroinstalaterske radove.[41] Uporedo s početkom gradnje logora Ured za izbje-

36 HMBiH, NDH, kut. 16, sign. 4231.

37 Alipašin Most danas je naselje u sastavu Sarajeva udaljeno oko 7 km od centra. Naselje Alipašin Most bilo je na početku Drugog svjetskog rata mjesto stravičnog zločina koji su ustaše počinile nad lokalnim srpskim stanovništvom. Grupa ustaša predvođena Andrijom Buljanom, ustaškim logornikom u Alipašinom Mostu, odvela je više od 60 Srba u Reljevo, gdje su žrtvi zapaljeni u kući Vase Vasića. Ista grupa je isti dan zapalila i kuću Dušana Koprivice sa 6 članova njegove porodice. O spomenutom zločinu uviđaj i svjedočenje napravili su narednik Mujo Sadžak i Mijo Brajković. – Vojni arhiv Srbije (VAS), Nezavisna država Hrvatska (NDH), k. 143c, 28/1. Zbog počinjenog zločina Andrija Buljan strijeljan je odlukom prijekog suda u Zagrebu. VAS, NDH, k. 62a, 51/17–3. Uz to, zbog strateške važnosti mjesta u kojem je bila važna željeznička stanica prostor Alipašinog Mosta bio je izložen čestim sukobima koji su kontinuirano generirali različite oblike nasilja i stradanja tokom rata. Pogledati i: HMBiH, Ustaška nadzorna služba (UNS), k. 1, 72; k. 2, 453a; k. 2, 468.

38 ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 8, sign. 2710.

39 ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 8, sign. 2710.

40 ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 2, sign. 1231.

41 Isto.

glice organizirao je popis izbjeglica po privatnim kućama kako bi provjerili njihovo zdravstveno stanje i pripremili ih za deportaciju.[42] Rok za izgradnju predviđenih 30 baraka, 16. juni, nije mogao biti ispoštovan, ali to nije spriječilo Nijemce da već 20. maja započnu iseljavanje izbjeglica iz Sarajeva prema Alipašinom Mostu.[43] U tom trenutku bilo je spremno samo 9 baraka i osnovni prateći objekti, što je uzrokovalo prenaseljenost unutar logora.

S obzirom na to da su određena mjesta u istočnoj Bosni bila ponovo pod kontrolom ustaša,[44] veliki broj izbjeglica vratio se u svoj stradali zavičaj. U Sarajevu je 1. juna 1942. godine ostalo samo 406 izbjeglica od 12.121, koliko ih je bilo krajem aprila. Od ovog broja 14 je ostalo u jednom izbjegličkom objektu, a 392 nalazilo se po privatnim stanovima. Kućama se vratilo 8.474 izbjeglice, a u prvim danima u izbjeglički logor na Alipašinom Mostu u tamo podignute barake iseljeno je 3.241 izbjeglica.[45] Miloš Hamović u svom istraživanju navodi da je do kraja procesa premještanja izbjeglica iz Sarajeva, koji je trajao i u prvim danima juna, broj onih koji su bili transportovani u logor u Alipašinom Mostu dostigao cifru od 4.445.[46] U logoru su postavljene Nortonove pumpe radi opskrbe vodom, te se završila izgradnja kupaonica i komora za razušivanje vrućim zrakom. Radi održavanja reda postavljen je za zapovjednika jedan bojnik, kome je dodijeljen još jedan časnik i 30 domobrana.[47] Pred odlazak na Alipašin Most izbjeglice su bile ponovo razušene, a iz Zavoda su zahtijevali da se karantena u logoru provodi u cjelini i da ne bude slučajeva izlaza iz karantene ili svakodnevnog otkaza poslušnosti od strane izbjeglica, kao što su to bili uobičajeni slučajevi tokom boravka u gradu. U tom smislu tražili su zabranu posjećivanja karantena od strane privatnih lica ili pripadnika domobranstva. Prilikom odlaska izbjeglica iz privatnih kuća Higijenski zavod zatražio je da se kao prioritet shvati potreba da svi stanovi u gradu gdje su stanovale izbjeglice zatvore i ni u kojem slučaju ne upotrebljavaju dok ne budu razušeni.[48]

U samom logoru stanje izbjeglica nije se značajno popravilo. Naprotiv, u nekim segmentima ono je postalo i lošije s obzirom na to da im je mogućnost kretanja, prikupljanja hrane i drugih potrepština bila ograničena, a lokalna vlast NDH nije uspijevala da o izbjeglicama skrbi i osigura normalne uslove života u logoru. Muslimansko dobrotvorno društvo „Merhamet" tražilo je od Velike župe Vrhbosna da se poboljšaju zdravstvene prilike izbjeglica i naročito izbjegličke djece u logoru Alipašin Most u smislu da bar „1 od

42 ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 9, sign. 6952.
43 ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 2, sign. 1231.
44 O vojnim aktivnostima NDH usmjerenim na gušenje ustanka i pobune u istočnoj Bosni 1941–1942. godine vidjeti: Amir Obhođaš, *Vojne operacije u istočnoj Bosni. Zima 1941–1942* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020).
45 ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 16, sign. 13.597.
46 Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 257.
47 ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 16, sign. 13.597.
48 Isto.

liječnika stalno i prenoćiva u ambulanti logora". Iz jednog dopisa koji je zamjenik velikog župana uputio Ministarstvu udružbe 28. maja 1942. godine vidljiva je sva nesposobnost i neorganiziranost ustaških vlasti pri rješavanju izbjegličkog pitanja. Naime, u dopisu se navodi da novootvoreni logor u Alipašinom Mostu i izbjeglice koje se u njemu nalaze, ali i oko 2.000 izbjeglica u Sarajevu koje trebaju da idu u logor, već „više od osam dana nisu osim supe dobili niti jednog komadića kruha", te „... ukoliko ne stigne tražena hrana do subote 30. svibnja biće izbjeglički logor u Ali Pašinom Mostu raspušten".[49] Dakle, od samog nastanka logor je imao problema u nabavci hrane i drugih potrebnih resursa kojima je trebao snabdijevati izbjeglice.[50]

Krajem 1942. godine stanje u logoru postalo je za izbjeglice izuzetno teško. Dr. Isak Samokovlija[51] bio je angažiran u liječenju i brizi o izbjeglicama u logoru. U njegovom izvještaju iz septembra 1942. godine bio je vidljiv porast bolesnih ljudi uzrokovan nedostatnom prehranom. Bili su to uglavnom starci, starice i djeca, koji su od liječnika tražili hranu „da im se dade kruha jer iz dana u dan sve više slabe". Navodi dr. Samokovlije o tome da dnevni iznos kalorija koje kroz hranu dobija jedna odrasla izbjeglica u logoru iznosi „svega ukupno 180 kalorija, tj. deseti dio od onoga što je minimalno potrebno odraslom čovjeku za održanje života", užasavajući su, ali najbolji pokazatelj očajnog stanja izbjeglica u logoru.[52] Ovakve navode potvrđuje i svjedočenje Murata Softića, koji je kao dječak boravio u logoru. On navodi da je tokom boravka u njemu dobijao dnevno „samo jedno šnitu kruha i malo nemasne i neslane supe".[53] Upravitelj logora Sulejman Mašović[54] konstatirao je da se moraju poduzeti što hitniji koraci za poboljšanje prehrane izbjeglica „pošto već pojedinci umiru od posljedica gladi".[55] Čak ni nastojanja da se prilikom muslimanskih praznika vlast pobrine da stradalnicima osigura nešto bolje uslove nisu uspijevali. Upravitelj logora pisao je Velikoj župi Vrhbosna i pred dolazak mjeseca posta – ra-

49 Bošnjački institut (dalje: BI), Drugi svjetski rat – ratni zločini (dalje: DSR-RZ), 3/VII–17.

50 O prehrani u Sarajevu pogledati i: Nikica Barić, „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest* 56, br. 1 (2024): 131–134.

51 Isak Samokovlija (1889–1955) bio je bosanskohercegovački književnik i liječnik. U toku Drugog svjetskog rata radio je kao liječnik u ambulanti izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu i dao neizmjeran doprinos u zbrinjavanju izbjeglica. Husref Tahirović, *Dr. Isak Samokovlija. Život u bijelom mantilu* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2022).

52 ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 26, sign. 812/42.

53 Rifat Kantić, *Ponešto o Tešnju i njegovim ljudima* (Tešanj: Planjax, 2008), 85.

54 Sulejman Mašović (1918–1998), pravnik i teolog. U toku Drugog svjetskog rata imao je istaknutu ulogu u humanitarnom radu s muslimanskim izbjeglicama. Nakon rata bio je angažiran kao šef odjela u Ministarstvu socijalne zaštite u Zagrebu, savjetnik u Savezu gluhih Jugoslavije i sekretar Saveza društava za pomoć mentalno nerazvijenim osobama. Paralelno s tim radio je kao profesor na Višoj pedagoškoj akademiji u Zagrebu, Fakultetu za defektologiju u Zagrebu, a honorarno na brojnim drugim visokim školama i fakultetima u Bihaću, Ljubljani i Skoplju. Više u: Muharem Omerdić, „Dr. Sulejman-efendija Mašović 1918.–1998", *Preporod*, 15. 11. 2019, 58.

55 ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 26, sign. 812/42.

mazana, ukazujući na njegovu tradicionalnu važnost u vjerskom i kulturnom životu muslimana. Tom prilikom apelirao je na iznimnu važnost da se bar u tom periodu osigura nešto više i nešto bolje hrane, naročito za one porodice koje su „bez muške potpore". Za logor je naveo da je „velika bolnica iznurenih duša i mučenika, koji ne mogu podnijeti teže hrane a kamoli gladovati", stoga je neophodno da im se osigura hrana koja će im „očuvati gole živote".[56]

Stanje u logoru nije bilo mnogo bolje ni tokom 1943. godine. Kriza u snabdijevanju stanovnika Sarajeva prehrambenim namirnicama bila je izuzetno teška i odražavala se uveliko i na izbjeglice u logoru. To potvrđuju informacije da je u mjesecu martu Gradski opskrbni ured za prehranu stanovništva mogao izdvojiti po osobi vrlo ograničene količine hrane.[57] Sredinom 1943. godine broj izbjeglica u logoru privremeno se smanjio. Usljed vojnih operacija, koje su omogućile NDH da uspostave kontrolu nad određenim istočnim dijelovima Bosne i Hercegovine poput Čajniča i Foče, došlo je do odlaska velikog broja izbjeglica u njihov zavičaj.[58] Prema informacijama koje imamo, u periodu marta mjeseca 1943. godine u logoru je bilo oko 700 ljudi, od čega je bilo oko 100 odraslih,[59] dok u junu 1943. godine u logoru boravi 186 izbjeglica, od čega su 129 djeca.[60] Ipak, izbjeglice su se u svom zavičaju našle u vrlo teškoj životnoj situaciji jer su u najvećoj mjeri došli u potpuno opustošene krajeve, bez zaliha hrane i u periodu godine kada je vrijeme sjetve već prošlo. Zbog iznimno jake oskudice „povećao se broj smrtnih slučajeva od gladi, naročito u iztočnoj Bosni", a „Merhamet" je izbjeglicama podijelio i posljednju zalihu svoje hrane, tako da je došlo „u pitanje održavanje i njegove gradske kuhinje, koju će ovih dana zatvoriti".[61] U Višegradu je, također, prijetilo umiranje od gladi.[62]

Međutim, u drugoj polovini 1943. godine muslimanske izbjeglice ponovno su bile primorane bježati prema Sarajevu i tu tražiti utočište. U septembru 1943. godine sa šireg područja Bosanskog Podrinja izbjeglo je 42.169 ljudi, prema statistici kojom je raspolagalo Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH.[63] Od toga je 3.888 izbjeglica bilo smješteno u logoru u Alipašinom Mostu,

---

56 O zbrinjavanju djece i ratne siročadi i ulozi koju je u tom procesu imalo dobrotvorno društvo „Merhamet" pogledati: Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'", 71–78.

57 Prema dostupnim informacijama, radilo se o: 3,5 kg kukuruznog brašna, 0,30 kg šećera, 0,25 kg graha, 0,75 kg luka, 0,25 kg mliječnog praška i 1 jaje po stanovniku Sarajeva. Meso u Sarajevu nije bilo moguće nabaviti. – VAS, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), k. 189, 53/6–1.

58 VAS, NDH, k. 185, 46/3–4.

59 VAS, NOVJ, k. 189, 53/6–1.

60 VAS, NDH, k. 185, 21/6–4.

61 Hrvatski državni arhiv (HR–HDA), Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (221), 1–3090.

62 VAS, NDH, k. 185, 21/6–4.

63 Seid Mustafa Traljić, bosanskohercegovački historičar, u jednom privatnom pismu datiranom 26. oktobra 1943. godine navodi da je preko 30.000 izbjeglica „za ovih prošlih 10–

ostatak uglavnom u Visočkom i Sarajevskom kotaru. Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH smatralo je da su izbjeglice dobro smještene, izuzev u logoru u Alipašinom Mostu. Naime, u ovom logoru je tada, pored svih nedostataka koji su postojali od ranije, postojao i problem s vodosnabdijevanjem. Voda se morala svakodnevno dovoziti, a ukazano je i na to da je potrebno izvršiti popravak baraka u kojima su izbjeglice bile smještene.[64]

Naročito pogođena cjelokupnom situacijom bila su djeca, a među njima još više siročad za koju niko nije skrbio. Za njihovo zbrinjavanje naročito su se brinula muslimanska društva poput „Merhameta" i predstavnici Islamske zajednice, a važnu kariku u čitavom procesu imalo je udomljavanje i smještaj siročadi u različite objekte po Sarajevu koji su služili kao zavodi i domovi za nezbrinutu djecu, kojima su uglavnom upravljali Katolička crkva ili Islamska zajednica i s njima povezana društva.[65] Naročito je važnu ulogu imao proces „kolonizacije djece" u mirnije krajeve i kod porodica koje su ih bile u stanju prihvatiti. Poseban problem bila je činjenica da su veliki procenat njih činila djeca mlađa od 3 godine, te djeca koja su rođena ili od posljedica rata postala „defektna".[66] Pored toga, roditelji se nisu slagali s principom kolonizacije djece, te su često bježali iz logora u Alipašinom Mostu kako bi tragali za svojom djecom, što je stvaralo dodatne probleme. Zbog toga je predložena ideja da se dvije barake u logoru renoviraju i organiziraju da u njima bude smješten dio djece s obzirom na to da bi roditelji na takav pristup reagirali povoljnije.[67]

Uloga humanitarnih i kulturnih društava i vjerskih organizacija bila je u određenim momentima od izuzetnog značaja za preživljavanje izbjeglica. U slučaju logora u Alipašinom Mostu posebnu ulogu imalo je Muslimansko dobrotvorno društvo „Merhamet" sa svojim aktivistima prvenstveno zbog toga što su konstantno prikupljali i dostavljali životne namirnice. Merhametovi aktivisti pored toga stalno su posjećivali logor, posebno tokom 1943. i 1944. godine, kada su u najvećoj mjeri preuzeli brigu nad muslimanskim izbjeglicama.[68] Veliki je broj takvih dopisa i svjedočanstava doveo do toga da „Merhamet" uputi jedno protestno pismo u kojem traži da se učini sve što je potrebno kako bi se prehrambene, zdravstvene, higijenske i organizacione prilike u logoru popravile.[69] Jedna od glavnih preporuka koju je

15 dana" došlo i prošlo kroz Sarajevo, ali „zahvaljujući Merhametu i ljudima oko njega / državnim vlastima skoro nikako / i muhadžiri su poprilično do sada smješteni". Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Seid Mustafa Traljić (SMT), 3–60–1943.

64 HR–HDA, 221, 3–1425.

65 ABiH, VŽV, K. 26. sign. 26231/42.

66 HR–HDA–221–3–1425; Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'", 71–78.

67 HR–HDA–221–3–1425.

68 Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'", 78.

69 U ovom dopisu Ministarstvu skrbi iz „Merhameta" su pojedine probleme opisali poprilično detaljno s obzirom da je 27. 12. 1943. fokus bio stavljen na neuslovnost baraka i na nepostojanje dovoljno ogrjeva. Također, skrenuta je pažnja na to da su prozori u baraka-

„Merhamet" uputio u ovom dopisu bila je da se logor Alipašin Most mora što prije zatvoriti i prestati s djelovanjem. Osnovni razlog za navedene upute bio je što su predstavnici „Merhameta" zaključili da nije moguće u logoru organizirati život „koji izbjeglice zaslužuju kao ljudi", ali i to da bi logor zbog svoje lokacije, dakle, uz željezničku stanicu mogao s velikom vjerovatnoćom biti meta savezničkog bombardovanja.[70] Na sjednici društva održanoj 7. augusta 1944. godine, kojoj su prisustvovali vodeći članovi društva, kao i članovi iz pokrajina što su uspjeli doći do Sarajeva, iznesena je informacija da je pristigla donacija od 50 miliona kuna i ovlaštenje od Ministarstva skrbi da se „odmah izvrši prenos baraka iz Alipašina Mosta i preseljenje izbjeglica".[71]

Ipak, ova akcija nije započeta na vrijeme da bi bila uspješno okončana. Iako je dio izbjeglica sredinom godine bio izmješten na Pale i Koran, tj. šire područje Sarajeva, savezničko bombardiranje željezničke stanice u Alipašinom Mostu 8. septembra prouzrokovalo je stradanje većeg broja izbjeglica, a u historiografiji se do sada navodi njih nekoliko stotina ubijenih.[72] Logor je bombardiran u sklopu šire operacije bombardiranja Sarajeva u tri vala napada s ukupno 75 aviona. Bombe i projektili koji su korišteni bili su od 50 kg do 250 kg težine i ukupno je bačeno oko 250 bombi. Broj žrtava tog dana iznosio je oko 255, uključujući i žrtve s prostora logora u Alipašinu Mostu, a broj ranjenih oko 95. U Alipašinu Mostu nastradalo je ukupno 187 raznih objekata, od kojih je 47 potpuno uništeno.[73]

Ovaj događaj imao je popriličan odjek u javnosti. *Novi list* pisao je dosta detaljno o onome što se dešavalo: „...broj postradalih muhadžira, premda još nije tačno ustanovljen, popeo se, prema dosad prikupljenim podatcima na više od dvije stotine. Tako je dan nakon bombardiranja u njihovim nastambama pronađeno 99 lješeva većinom djece i žena. Svi postradali su pokopani u zajedničku grobnicu. Zajednički su stradali, zajednički su živjeli i mučili se, zajednički i pokopani. Imena ovih nesretnika većinom su nepoznata, pa je težko utvrditi njihove osobne podatke. Međutim, osim poginulih mu-

ma uglavnom polupani, što je posljedica boravka talijanskih vojnika i zarobljenika u logoru koji su ga ruinirali. HAS, Merhamet, kut. 8, 1468–43.

70 HAS, Merhamet, kut. 8, 1468–43.

71 HAS, Merhamet, kut. 6, *Zapisnik plenarne sjednice dobrotvornog muslimanskog društva „Merhamet" održane dne 7-VIII-1944. god. u Sarajevu u družtvenim prstorijama*, str. 2.

72 Marica Karakaš Obradov, *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008), 291. Uporediti: Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 256; i Greble, *Sarajevo*, 241. Za širi kontekst događaja u operaciji „Ratweek" čiji je sastavni dio bilo i bombardiranje Sarajeva, u ovom slučaju izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu, pogledati: Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987), 713–726.

73 HAS, Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (KNNZS), kut. 2, br. 102/taj. 13. 9. 1944. Pogledati i: Sanja Gladanac Petrović, „Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943–1945)", *Historijska traganja* 20 (2021): 199–258; Sead Vrana, „Vazdušna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu", *Historijska traganja* 19 (2020): 286.

hadžira, čija su mrtva tiela pronađena i pokopana, računa se da ih je oko 60 izgorjelo u nastambama u kojima je nakon bombardiranja izbio požar. Ti su nesretnici bili ranjeni, onesviješteni, ili pobijeni pa su izgorjeli u barakama koje su ubrzo planule. Uz to se računa da je 20–30 muhadžira podpuno razneseno od eksplozije, pa njihovi smrtni ostatci nisu mogli biti pronađeni".[74] Preživjele izbjeglice uputile su se u Sarajevo, gdje je potpunu brigu o njima preuzeo „Merhamet" i smjestio ih u svoje domove i objekte, te otvorio kuhinju i uključio organizaciju širokog spektra aktivnosti u saradnji sa „Crvenim križem", „El-Hidajom", „Mladim muslimanima" i drugim organizacijama.[75]

U Društvu „Merhamet" na sjednici održanoj 26. septembra 1944. godine pokrenuli su inicijativu da se ispitaju okolnosti stradanja izbjeglica i utvrdi krivica.[76] Poznato je da su još i tokom decembra 1944. godine predstavnici „Merhameta" tražili od Ministarstva skrbi za postradale krajeve NDH da se očituje zašto vlasti nisu organizirale izmještanje baraka iz logora i preseljenje izbjeglica, ali po svemu sudeći odgovora nije bilo.[77] Po dosadašnjem stanju istraženosti, rezultati ove Merhametove inicijative, kao ni to da li je adekvatna istraga ikada provedena, nisu poznati. Nakon dvoipogodišnjeg djelovanja logor je nakon stradanja u bombardovanju raspušten, a oni koji su „živjeli" u njemu bili su primorani tražiti nova utočišta u kojima su čekali kraj rata.

Zaključak

Izbjegličko pitanje na području Sarajeva u periodu Drugog svjetskog rata izraslo je u svojevrsnu humanitarnu krizu u samom gradu, koja je opteretila i ugrozila život stanovnika Sarajeva. Međutim, situacija je ozbiljno shvaćena tek kada su zbog širenja zaraznih bolesti izbjeglice postale prijetnja njemačkim vojnim snagama. Upravo taj faktor bio je ključan i doveo je do osnivanja izbjegličkog logora u naselju Alipašin Most, koje se u vrijeme formiranja logora nalazilo izvan samog grada. Osnivanje logora bilo je podstaknuto s ciljem izmještanja više hiljada izbjeglica iz Sarajeva te povećane kon-

[74] „Broj postradalih muhadžira popeo se na više od dvije stotine", *Novi list*, 12. 9. 1944, 3.

[75] U zgradu svoga obdaništa u Ulici Sagradžije smještena su 144 stradalnika, u zgradu Šegrtskog doma 37, u zgradu Medrese na Bentbaši 127, u rekviriranu zgradu Društva „EL-Kamer" na Bentbaši 109, na Gradskom kupalištu „Bentbaši" 254, a u zgradama mekteba na Vrtaniku 117, Saburinoj ulici 220, Hridu 44, Širokači 65, u Ruždiji u Bakarevića ulici 80 stradalnika. „Obća skrb za muhadžire postradale od bombardiranja", *Novi list*, 12. 9. 1944, 3. Pored toga neki su boravili i u privatnim kućama, a veliku smetnju „Merhametu" u radu u ovom periodu predstavljala je evidencija izbjeglica, jer su se konstantno kretali, pa je bilo izuzetno teško voditi evidenciju o dodijeljenim sredstvima i pomoći. Stoga su iz „Merhameta" insistirali da se pomoć dodjeljuje samo osobama koje su upućene u situaciju na konkretnom lokalitetu i da se vodi što bolja evidencija kako bi se spriječilo da pojedine izbjegličke porodice ostanu bez ikakve pomoći, a druge dobiju više nego što je određeno. – HAS, Merhamet, kutija 6, 395–45.

[76] Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 266.

[77] Isto, 267.

trole njihovog kretanja i suzbijanja zaraznih bolesti. Izbjeglički logor u Alipašinom Mostu značajno je umanjio problem s izbjegličkom populacijom u Sarajevu, ali je od samog početka rada bio mjesto u kojem su se izbjeglice susretale s kontinuiranom patnjom živeći bez adekvatne opskrbe hranom, ogrjevom, odjećom, zdravstvenom zaštitom i drugim za svakodnevni život neophodnim faktorima. Navedeno stanje svojim radom nastojala su olakšati humanitarna društva i različite vjerske organizacije, odnosno lokalna muslimanska zajednica, no to nije bilo dovoljno. U logoru su zabilježena stradanja i smrt od gladi, a uprkos apelacijama da se logor zbog opasnosti od savezničkog bombardiranja zatvori, to nije učinjeno. Kao posljedica takvog odnosa u „predvečerje" rata savezničko bombardiranje odnijelo je nikad tačno utvrđen broj života izbjeglica, čime je tragedija postojanja ovog logora dodatno produbljena.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Velika župa Vrhbosna (VŽV)
- Bošnjački institut (BI), Fond: Drugi svjetski rat – ratni zločini (DSR-RZ)
- Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Zbirka: Seid Mustafa Traljić (SMT)
- Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH); Fond: Ustaška nadzorna služba (UNS)
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Fond: Merhamet; Fond: Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (KNNZS)
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond: Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (221)
- Vojni arhiv Srbije (VAS), Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ); Fond: Nezavisna država Hrvatska (NDH)

Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II*. Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

Štampa i periodika

- *Brojitbenom izještaju Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana* (1942)
- *Preporod* (2019)
- *Sarajevski novi list* (1941)
- *Novi list* (1944)

Literatura

- Antonić Zdravko. *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.* Tuzla: Univerzal, 1983.
- Barić, Nikica. „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata". *Časopis za suvremenu povijest* 56, br. 1 (2024): 115–138.
- Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2016.
- Bodrožić, Milica. „Slobodan Milošević, izbjeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941.–1945. ". *Časopis za suvremenu povijest 13*, br. 3 (1981): 193–197.
- Brkljača, Seka. „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine". U *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9–30.
- Gladanac Petrović, Sanja i Adnan Jahić, ur., *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.
- Gladanac Petrović, Sanja. „Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943–1945)". *Historijska traganja* 20 (2021): 199–258.
- Greble, Emily. *Sarajevo 1941–1945*. Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat, 2020.
- Hamović, Miloš. *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*. Beograd: Filip Višnjić, 1994. (Cyrillic)

- Hoare, Marko Attila. *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni, Partizani i četnici 1941–1943.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2023.
- Janjetović, Zoran. *„U skladu sa nastalom potrebom...". Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- Kantić, Rifat. *Ponešto o Tešnju i njegovim ljudima*. Tešanj: Planjax, 2008.
- Karakaš Obradov, Marica. *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: savezнички zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem rajhu". *Acta historico – oeconomica Iugoslaviae III* (1976): 131–156.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945". *Podravina* 3, br. 5 (2004): 5–28.
- Korb, Alexander. *Im Schatten des Weltkriegs Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*. Hamburg: Hamburger Edition, 2013.
- Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987.
- Maslo, Amer. „'Bistar, naobražen i čedan': Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)". U: *Hamdija Kreševljaković, Nekrolozi*, ur. Amer Maslo. Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022, 7–41.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002.
- Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju – IRO Narodna knjiga, 1981.
- Muhedinović, Ajdin. „The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942". *Historijska traganja* 20 (2021): 173–198.
- Muhedinović, Ajdin. „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet' u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)". *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 10, (2023): 51–83. Obhođaš, Amir. *Vojne operacije u istočnoj Bosni. Zima 1941–1942.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020.
- Radušić, Minela. „Proljeće u znaku promjena: Sarajevo 1941. godine". U *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 51–70.
- Redžić, Enver. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO, 1998.
- Redžić, Enver, ur. *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- Sanela Schmid and Milovan Pisarri, eds. *Forced Labour in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labour 1941–1944*. Belgrade: Center for Holocaust Research and Education, 2018.
- Sarić, Samija. „Zapisnik Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna u Sarajevu od 1. ožujka 1942. godine". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 32, (1993): 63–71.
- Schimd, Sanela. „Serbian Civilian Workers in Nuremberg 1941–1945". U *Forced Labour in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labour 1941–1944*, ur. Sanela Schmid i Milovan Pissari. Belgrade: Center for Holocaust Research and Education, 2018, 82–109.

- Sundhaussen, Holm. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*. Stuttgart: Deutsches Verlags – Anstalt, 1983.
- Tahirović, Husref. *Dr. Isak Samokovlija. Život u bijelom mantilu*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2022.
- Vrana, Sead. „Vazdušna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu". *Historijska traganja* 19 (2020): 275–305.

Summary

Ajdin Muhedinović

"The Great Hospital of Exhausted Souls and Martyrs": A Contribution to Refugee Studies in the Sarajevo Area during the Second World War, with a Focus on the Establishment and Operation of the Camp in Alipašino Most

Abstract: This paper explores the issue of the refugee population in the Sarajevo area during the Second World War. A large influx of refugees transformed Sarajevo into a focal point of the refugee crisis and a site of humanitarian distress, where various actors – from the local authorities of the Independent State of Croatia to humanitarian and religious organizations – sought to provide relief to this population. The focus of the paper is on the activities of the refugee camp in Alipašin Most, with the aim of shedding light onthe inhumane living conditions endured by the civilian population.

Keywords: refugees, Independent State of Croatia, Muslims, Sarajevo, Alipašin Most, humanitarian associations, "Merhamet".

This paper examines the refugee crisis in the Sarajevo area during the Second World War, highlighting key developments that led to the establishment of a refugee camp in the settlement of Alipašin Most, which, at the time, lay beyond the city limits. Predominantly Muslim refugees began arriving in Sarajevo during the summer of 1941, posing an initial logistical challenge for the Ustaše authorities of the Independent State of Croatia (NDH) in terms of housing, food distribution, and healthcare. However, as the refugee presence grew into a security concern for the German occupying military administration, the decision to construct the refugee camp at Alipašin Most was made at their urging. The camp was designed to relocate thousands of refugees from Sarajevo, restrict their movement, and manage the spread of infectious diseases. This paper highlights the harsh living conditions endured by the refugees, the mistreatment they faced at the hands of Ustaše officials, and the devastating impact of Allied bombing raids on the camp, which claimed hundreds of lives.

UDK: 314.15(497.115)"196"
314.117(497.115)"196"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.dju.507-526

Sava ĐURĐEVIĆ
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić
djurdjevicvasa@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9947-4016

Između migracije i povratka: iseljavanje u Tursku iz Novog Pazara i okoline tokom šezdesetih godina dvadesetog veka[1]

Apstrakt: Proces iseljavanja iz Jugoslavije u Tursku, započet početkom pedesetih godina dvadesetog veka, u većem obimu zahvatio je Novi Pazar, Sjenicu i Tutin. Nakon prvog intenzivnijeg talasa iseljavanja tokom pedesetih godina, novi talas iseljavanja usledio je u sledećoj deceniji. Ideja ovog rada jeste da ukaže na dinamiku ovih migracija kroz perspektivu mikroistorije, na osnovu arhivske građe pohranjene u Istorijskom arhivu „Ras" u Novom Pazaru i Arhivu Jugoslavije. U radu se analizira politika lokalnih i partijskih organa vlasti prema procesu iseljavanja u Tursku tokom dva ciklusa iseljavanja. Rad ukazuje i na fenomen povratnika iz Turske u pomenute tri opštine, njegovu učestalost, kao i nastojanja lokalnih vlasti u ove tri opštine da se kroz rad na povratku iseljenika iz Turske, zaustavi dalja depopulacija ovih krajeva.

Ključne reči: iseljavanje, povratak, Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Turska, Makedonija, socijalistička Jugoslavija

Iseljavanja iz Jugoslavije u Tursku od pedesetih godina 20. veka bila su deo dugog istorijskog procesa, započetog tokom 19. veka sa postepenim povlačenjem Osmanskog carstva sa Balkana. Ove migracije su na prostorima koje su obuhvatile, kao i u kulturi sećanja zajednica aktera događaja ostavile duboke tragove. Predstavljale su značajne momente u istoriji obe jugoslovenske države, a i jedna i druga su na različite načine i iz različitih interesa nastojale da ih reše, podrže ili ograniče.[2] Tokom 20. veka bilo je ukupno šest

1 Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada NIO po Ugovoru sklopljenom sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS broj: 451-03-136/2025-03 od 27. 1. 2025. godine.

2 O politici obe jugoslovenske države prema iseljavanju u Tursku videti: Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friendeszeiten?: Jugoslawische Migrantspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)* (Oldenbourg Wissenchaftsverlag, 2013).

velikih migracionih talasa sa Balkana ka Turskoj, a onaj započet pedesetih godina uzima se kao peti po redu.[3] Područje Novopazarskog sandžaka, odnosno njegove tri opštine u sastavu Srbije – Sjenice, Novog Pazara i Tutina, još od balkanskih ratova i tokom međuratnog perioda karakterisala je stalna migracija prema Turskoj.[4] Teško breme i kolektivne traume iz Drugog svetskog rata za Srbe i muslimane u ovom kraju stavili su komunističko vođstvo pred težak zadatak – da u skladu sa vladajućom ideologijom bratstva i jedinstva, izgradi novo socijalističko društvo. Neuspeh države u procesu integracije Muslimana u novi društveni i vrednosni sistem, senke rata, kao i privredna nerazvijenost tri opštine, učinili su da to područje bude mesto stalne migracije i selidbi. Masovnijim migracijama ka Turskoj doprinela je kulturna i religijska bliskost sa tom zemljom kao značajni faktor.[5]

Temi migracija prema Turskoj posvećeno je više naučnih studija i radova, naročito s područja koje ovaj rad obrađuje.[6] Cilj ovog rada je da na osnovu arhivske građe iz arhiva u Novom Pazaru i Arhiva Jugoslavije u Beogradu donese nove uvide u neka od pitanja vezana za iseljavanje u Tursku. Kroz perspektivu savezne, republičke i lokalne politike rad ukazuje na povezanost iseljavanja u Tursku i kasnije omogućenog povratka, od 1952. godine do kraja šezdesetih godina 20. veka. Prvi deo rada posvećen je analizi politika lokalnog rukovodstva u Novom Pazaru prema iseljavanju u Tursku, kao i zajedničkim nastojanjima da se uz pomoć saveznih i republičkih vlasti ove migracije ograniče. Drugi deo rada nastoji da pruži odgovor na pitanje zašto je omogućena repatrijacija iseljenika iz Turske, ali i to sa kakvim su se administrativnim i zakonskim preprekama suočavale vlasti u ovim krajevima, ali i sami povratnici.

Prvih godina po okončanju Drugog svetskog rata Jugoslavija i Turska nalazile su se na različitim stranama blokovski podeljenog sveta. S idejom dalje modernizacije, kao i večite paradigme turskog geostrateškog položaja, straha od ruskih tj. sovjetskih pretenzija na moreuze, Turska se sve više okretala Zapadu. Kulminacija takve politike, nakon održane neutralnosti u Drugom svetskom ratu, bila je ulazak Turske u NATO 1952. godine. Nakon jugoslovenskog raskida sa Informbiroom (1948) i postepenog spoljnopolitičkog otvaranja prema Zapadu, došlo je do veće dinamike u razvoju odnosa

---

3 Frances Trix, *Urban Muslim migrants in Istanbul. Identity and Trauma Among Balkan Immigrants* (London; New York: I. B. Tauris, 2017), 16.

4 Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006); Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo: Muslimanska biblioteka, 1991).

5 Prema procenama koje daje Edvin Pezo, iz južnih krajeva jugoslovenske države (Sandžak, Kosovo i Metohija, Makedonija) tokom međuratnog perioda iselilo se između 64.000 i 78.000 ljudi. Više u: Edvin Pezo, „'Re-Conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941)", in *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the Post-Yugoslav Region 19th–21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), 82.

6 Vidi spisak literature na kraju.

sa Turskom. U duhu takvog razvoja odnosa ove dve države došlo je do ponovnog pokretanja pitanja iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku.[7] Vrhunac u razvoju jugoslovensko-turskih odnosa[8] bilo je sklapanje Balkanskog pakta sa Grčkom u Ankari 28. februara 1953. godine.[9] Pitanje iseljavanja jugoslovenskih državljana turske nacionalnosti Turska je pokrenula već 1949. godine, kada je jugoslovenska strana pokazala nezainteresovanost po tom pitanju. Jugoslavija se držala zvaničnog stava da iseljavanje nije bilo u ekonomskom i privrednom interesu zemlje. U periodu do 1953. godine iseljavanje u Tursku se odvijalo kroz različite vidove neformalnih praksi, da bi iste godine nakon posete Mehmeta Fuata Koprlua, turskog ministra spoljnih poslova, Jugoslaviji došlo do sklapanja tzv. Džentlmenskog sporazuma sa Josipom Brozom Titom, koji je imao karakter usmenog dogovora.[10] Takav dogovor jugoslovenskog i turskog državnika bio je povod da dođe do potpisivanja uputstva između Državnog sekretarijata inostranih poslova i turske ambasade u Beogradu. Uputstvo je predviđalo iseljavanje jugoslovenskih državljana turske nacionalnosti iz Jugoslavije, a kao zvaničan razlog istaknuta je ideja spajanja članova užih porodica, s onima iseljenim u ranijem periodu

---

7 Tokom međuratnog perioda Jugoslavija i Turska vodile su duge pregovore oko regulisanja pitanja iseljavanja. Kulminacija takvih pregovora bio je sporazum sklopljen u Istanbulu jula 1938. godine, kojim je bilo predviđeno da se iz Jugoslavije u Tursku za ukupno pet godina iseli oko 40.000 porodica. Konvencija je predviđala modalitete i obaveze jugoslovenske i turske strane, u pogledu pitanja državljanstva i rešavanja imovinskih pitanja iseljenika, njihovog transporta u Tursku. – Авдија Авдић, „Југословенско-турски преговори о исељавању муслиманског становништва у периоду између два светска рата", *Новопазарски зборник* 15 (1991): 112–125; Vladan Jovanović, „Intermisijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljavanju 'neslovenskog elementa' u Tursku", *Prilozi*, 35 (2006): 105–124; Vladan Jovanović, „In search of homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941?", *Tokovi istorije*, 1/2 (2008): 56–67.

8 O jugoslovensko-turskim odnosima u međuratnom periodu videti: Владан Виријевић, *Југословенско-турски економски односи 1918–1941* (Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2018), 37–104; Сава Ђурђевић, „Мустафа Кемал Ататурк и Турци у српској јавности током тридесетих година двадесетог века", *Баштина*, 61 (2023): 343–356.

9 O jugoslovensko-turskim odnosima u godinama stvaranja Balkanskog pakta videti: Жељко Мирков, „Спољна политика Југославије и питање 'Балканског пакта'" (Докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитет у Београду, 2018); *Balkanski pakt 1953/1954: zbornik dokumenata*, pr. Terzić Milan i drugi (Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005); Dilek Barlas, „Turkey and the Balkans: Co-operation in the Interwar and Post-Cold War Eras", *Turkish Review of Balkan Studies* 4 (1998/1999): 65–81.

10 Koprulova poseta Jugoslaviji trajala je od 20. do 26. januara 1953. godine. Tokom svoje posete on se sastao sa Titom u Beogradu i na Brionima. U zvaničnoj prepisci sa ovih sastanka nigde se ne spominju pregovori oko pitanja iseljavanja stanovništva. Tada vođeni razgovori uglavnom su se bazirali na opštepolitičkim pitanjima, prvenstveno iz domena spoljne politike, Balkanskog pakta i načina za produbljivanje jugoslovensko-turske saradnje. – Arhiv Jugoslavije (AJ), Kabinet predsednika Republike (837), I–3–a/119–2, Prijem ministra spoljnih poslova Republike Turske Fuada Keprilija kod P. R. J. B. Tita, 22. 1. 1953 na Brionima; Edvin Pezo, „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938 i 'Džentlmenskog sporazuma' iz 1953 – Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku", *Tokovi istorije*, 2 (2013): 97–122.

iz Jugoslavije. Kao kriterijum za određivanje pripadnosti turskoj nacionalnosti, a u vezi sa tim i iseljavanjem, uzet je turski jezik i nacionalno opredeljenje svakog pojedinca prilikom popisa stanovništva posle 1944.[11]

Osobenost migracije započete tokom pedesetih godina iz Jugoslavije ka Turskoj bila je ta da je to bio drugi najveći talas useljavanja u Tursku, u periodu nakon Drugog svetskog rata, nakon Bugarske.[12] Pored činjenice da je ovo iseljavanje bazirano na Džentlmenskom sporazumu dve države, teret migracije i odluka da se isele padala je na same aktere ovog procesa. Pravo da migriraju dodeljeno je ljudima koji su mogli da dokažu da su turske nacionalnosti. Iako je dokazivanje turske nacionalne pripadnosti bio nužan korak u procesu iseljavanja, u slučaju Jugoslavije se pokazalo da je glavnu ulogu u sticanju prava na iseljavanje imala pripadnost islamskoj veroispovesti. U skladu sa turskim zakonom o naseljavanju, iseljenici iz Jugoslavije su spadali pod kategoriju nacionalnih ili slobodnih migranata (tur. *serbest göçmen*), a to je podrazumevalo da se radi o iseljenicima sa teritorije nekadašnjeg Osmanskog carstva. Položaj slobodnih migranata označavao je da nisu dobijali zemlju od države, i da su se mogli naseliti bilo gde u Turskoj, za šta su dobijali izvesne poreske olakšice. Proces iseljavanja je podrazumevao da se lice koje se iseljava nakon dobijanja *vesike*, garantnog pisma od strane svojih rođaka u Turskoj, odriče jugoslovenskog državljanstva.[13]

Kako je sporazum potpisan između Jugoslavije i Turske podrazumevao da će se iseljavati pripadnici turske nacionalne manjine, rezultati popisa stanovništva sprovedenog u Jugoslaviji 1953. godine doveli su do rapidnog povećanja Turaka u Jugoslaviji, u periodu od prethodnog popisa.[14] Prema rezultatima popisa sprovedenog u Jugoslaviji 1948. godine, ukupan broj Turaka bio je 97.954. Od toga broja njih 95.940 živelo je u Makedoniji, a 1914 na Kosovu i Metohiji. U tri sreza kojima su pripadali Novi Pazar, Sjenica i Tutin gotovo da nije bilo Turaka. Popisom iz 1953. godine, u Jugoslaviji je bilo ukupno 259.535 Turaka. Od ukupnog broja Turaka u Makedoniji je bilo 203.938, na Kosovu 34.583, a na području Novog Pazara, Sjenice i Tutina skoro 15.000. Primećuje se da je ovaj eksponencijalni rast bio direktna posledica povećanog broja zahteva za iseljavanjem u Tursku, i to na onim prostorima na kojima je iseljavanje bilo najintenzivnije.[15] Politika srpskih repu-

11 AJ, 837, I–3–a/119–6, Poseta predsednika Vlade i ministra spoljnih poslova Adanana Menderesa, prilog br. 4.

12 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç* (İstanbul: Kum Saatı, 2001), 328.

13 Burcu Akan Ellis, *Shadow Genealogies. Memory and Identity among Urban Muslims in Macedonia* (New York: Columbia University Press, 2003), 41–42.

14 „Popis stanovništva 1953", Republički zavod za statistiku, datum pristupa 22. 2. 2025. /https://publikacije.stat.gov.rs/G1953/Pdf/G19534001

15 AJ, Savezno izvršno veće (130), 993, Stenografske beleške sa sednice Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, održane 19. 12. 1957, str. 34; Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 107.

bličkih organa, usled velikog broja zahteva za istup iz jugoslovenskog državljanstva naročito među albanskom populacijom na Kosovu i Metohiji,[16] kao i među muslimanima u Sandžaku, zasnivala se na zvaničnom stavu da se iseljavanje dozvoljava samo pripadnicima turske nacionalne manjine. Savezne i republičke vlasti bile su svesne kakve je posledice izazvao sporazum sa Turskom u pogledu identiteta potencijalnih iseljenika. Svima je manje ili više bilo jasno da nedefinisanost identiteta muslimanskog stanovništva na onim prostorima na kojima se vlast Osmanskog carstva najduže zadržala, stvara pogodno tle za proizvoljnost prilikom određivanja nacionalnog identiteta, u kontekstu iseljavanja u Tursku.[17]

Iseljavanje

Veliki broj iseljenika iz međuratnog perioda sa ovog područja podstakao je svoje rođake na iseljavanje. Takve informacije veoma su brzo stizale do lokalnih organa vlasti. Pravdane su činjenicom da je u sklopu propagande iz zemalja Istočnog bloka i jugoslovenske političke emigracije govoreno da se jedan broj ljudi seli za Tursku. U prvom trenutku ovom pitanju nije bila poklanjana posebna pažnja.[18] Protokom vremena lokalne vlasti postajale su svesnije ovog problema, kao i činjenice da se beleži konstantan porast lica koja podnose zahtev za istupanje iz jugoslovenskog državljanstva. Tako je tokom 1956. godine to bila jedna od tema sastanka Opštinskog komiteta Saveza komunista u Novom Pazaru. Motivi koji su muslimansko stanovništvo ovih opština podsticali na iseljavanje klasifikovani su u nekoliko grupa. U prvom redu se mislilo na one religijskog karaktera, i uticaja komunizma kao ideologije koji ljudima nije omogućavao da religiju upražnjavaju na način na koji su navikli. Na istom sastanku kao uzrok razmatran je uticaj rodbinskih veza. Postojala je praksa da potencijalni iseljenici pre formalnog iseljavanja odlaze u Tursku kod svojih ranije iseljenih rođaka, i na taj način steknu uvid u tamošnje uslove života. Velika pažnja bila je posvećena i motivima ekonomske prirode, usled širokih mera agrarne reforme, nacionalizacije, što je dovelo do osiromašivanja velikog broja porodica. Na poslednjem mestu, u širokoj lepezi uzroka i motiva koji su Muslimane podsticali na iseljavanje,

16 Zoran Janjetović, „Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s", *Tokovi istorije* 30, no. 3 (2022): 93–118; Nurcan Özgür Baklacıoğlu, *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar* (1920–1990) (İstanbul: Derin Yayınları, 2010); Сава Ђурђевић, „Турска национална мањина на Косову и Метохији током педесетих година двадесетог века", у *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе*, књ. 2, ур. Весна Зарковић и Ивана Женарју Рајовић (Лепосавић: Институт за српску културу), 201–214.

17 Videti: Anna Zadrozna, „Reconstructing the past in a post-Ottoman village: Turkishness in a transnational context", *Nationalities Papers*, 45, no. 3 (2017): 524–539.

18 Istorijski arhiv „Ras" Novi Pazar (IARNP), Gradski komitet SKS Novi Pazar (GK SKS NP), K2, Izveštaj GK KPS NP o izborima za organe NF u NP (upućen OK SKS Kragujevac), 22. 2. 1952.

nabrojani su oni psihološke prirode, usled straha od rata i novih pokolja, pritisaka Udbe, odnosno onih motiva koji su ostavili duboke traume u kolektivnom sećanju.[19] Kako je do 1958. godine iseljavanje počelo da poprima sve veći intenzitet, u periodu od 1959. do 1964. godine administrativnom uredbom bilo je zabranjeno iseljavanje sa područja SR Srbije u Tursku, a bilo je dozvoljeno samo licima turske nacionalnosti. Ramiz Crnišanin, sekretar Opštinskog komiteta SK u Novom Pazaru, kasnije je govorio o tome da politička akcija nije davala rezultate, u pogledu obustave iseljavanja tokom prvog ciklusa. Crnišanin je istakao da je administrativna zabrana iseljavanja, koju je donelo Izvršno veće Srbije krajem 1958. godine, bila zasluga novopazarskih komunista.[20]

Crnišaninova ocena o otvorenom protivljenju novopazarskih komunista iseljavanju tokom pedesetih godina veoma je upitna. S jedne strane, odnos novopazarskih komunista prema pitanju iseljavanja oslikavaju i slučajevi isključenja onih članova partije koji su se spremali za iseljavanje. To se desilo tokom 1956. godine u slučaju Hamze Rupića, sekretara Saveza komunista pri preduzeću „Transport" u Novom Pazaru. Imenovano lice se izjasnilo da svoj život želi da nastavi u Turskoj, a na sednicama partijskih organa je ocenjeno da je on davao lažna obećanja da se neće seliti, dok je istovremeno sakupljao potrebnu dokumentaciju za iseljavanje. Partijska organizacija pri preduzeću „Transport" donela je odluku da je njegovo članstvo u Savezu komunista bilo podređeno isključivo ličnom interesu. Ista sudbina zadesila je Sulejmana Mulića, zaposlenog u preduzeću „Napredak", koji je odluku o iseljavanju doneo podstaknut porodičnim razlozima. U obrazloženju Mulićevog isključenja konstatovano je da on ne želi da živi u Jugoslaviji, iako mu je bio vrlo dobro poznat stav Saveza komunista o odlasku u Tursku.[21] Ovakve odluke mogu navesti na zaključak da su tokom prvih godina iseljavanja u Novom Pazaru komunisti na taj problem gledali u duhu naoštrene ideološke borbe i viđenja iseljenika kroz prizmu izdajnika kako ideologije, tako i jugoslovenske države.[22] Da se pretpostaviti da je ovo pitanje diferenciralo pazarske komuniste u periodu kada je migracija ka Turskoj počinjala da uzima većeg ma-

[19] „Uvodno izlaganje o političkoj situaciji i zadacima SK u opštini Novi Pazar na sednici OK SKS (1956) 26. 12. 1956", u Ramiz Crnišanin, *Rasprave (Dokumenta, polemike, članci i predlozi*) (Beograd: Mrlješ, 1999), 15–22.

[20] Ramiz Crnišanin, *Tjesna čaršija* (Novi Pazar: Damad, 1992), 191.

[21] IARNP, OK SK Novi Pazar, K10, Odluka OO SK Transportnog preduzeća „Transport" iz Novog Pazara o partijskoj kazni Rupić Hamze, 5. 12. 1956; Odluka OO SK preduzeća „Napredak" u Novom Pazaru o partijskoj kazni Mulić Sulejmana, 10. 12. 1956.

[22] Još jedan slučaj isključenja iz Partije otkriva veoma zamršenu političku situaciju u ovom kraju nakon Drugog svetskog rata. Radi se o slučaju Šefka Tuzinca, člana Saveza komunista. Tuzinac je bio rodbinski povezan sa porodicom Hasana Zvizdića, kolaboracioniste i šefa muslimanske milicije u Sjenici tokom rata. Zvizdić je nakon rata pobegao u Tursku, a njegovoj porodici je Tuzinac pomogao da se iseli u Tursku 1956. godine. Zbog tog postupka Šefko Tuzinac je osuđen na partijskom sastanku i isključen iz članstva Saveza komunista. – IARNP, OK SKS Novi Pazar, Zapisnik sa sastanka OK SKS Novi Pazar, 25. 12. 1956.

ha. Jedan deo njih na to nije gledao kao na politički problem, imajući u vidu broj zainteresovanih spram ukupnog broja stanovnika Novog Pazara. Neke grupe koje su se spremale za iseljavanje, poput trgovaca ili zanatlija, opisivane su kao neprijateljski raspoložene prema Jugoslaviji, ili kao grupe pojedinaca u „čije glave jugoslovenski patriotizam sporo ulazi".[23] Jedan od zaključaka koji je usvojen na partijskom sastanku krajem 1956. godine omogućava uviđanje približnijeg stava lokalnog rukovodstva prema iseljavanju u Tursku. U zaključku se ističe da je „urađeno puno toga da se masama objasni linija socijalizma". Dalje se ističe da pojedinci ili grupe, koji „nisu mogli da prihvate ispravnost socijalističkog puta i treba da se iseljavaju za Tursku".[24] Zapravo, radilo se o tome da su potencijalni iseljenici iz sandžačkih opština tokom prvog ciklusa iseljavanja viđeni kao kočnica daljeg razvitka ovih krajeva i da je iz toga proistekao stav da im treba dozvoliti iseljavanje.[25] Jedan deo lokalnih struktura je iseljenike u Tursku posmatrao kroz prizmu drugosti i nazadnosti. Takvo razmišljanje možda bliže ilustruju reči izrečene na savetovanju u Tutinu iz 1967. godine od strane predsednika SO Rožaje Amira Redžovića, koji je naglasio da je glavni uzrok iseljavanja u Tursku „zaostalost od zemlje gde ljudi upravo odlaze".[26]

Usled velikog broja zainteresovanih za iseljavanje, već tokom 1954. godine započelo se sa privremenim iseljavanjem u Makedoniju.[27] Zainteresovani za iseljavanje podnosili su zahtev za istup iz srpskog republičkog državljanstva u cilju trajnog nastanjenja u Makedoniji, odakle je prvobitno nakon godinu dana stalnog boravka bilo moguće organizovati iseljavanje u Tursku. Usled velikog migracionog pritiska sa kojim je Makedonija bila suočena, povodom iseljavanja Turaka iz nje i doseljavanja iz ostalih republika, stvarale su se razne poteškoće. Problemi su bili brojni, a najviše su se odražavali na pitanje materijalne obezbeđenosti iseljenika iz ostalih jugoslovenskih republika, njihovog zaposlenja i drugih. Kako je za iseljenike Makedonija predstavljala prelaznu putanju ka konačnom iseljenju u Tursku, od 1956. godine na saveznim i republičkim organima vlasti razmatrali su se modaliteti na koji način zaustaviti ili smanjiti ove unutrašnje migracije.[28] Strahil Gli-

23 IARNP, OK SK Novi Pazar, Zapisnik sa sastanka OK SKS Novi Pazar, 19. 10. 1956.

24 IARNP, OK SK Novi Pazar, Zapisnik sa sastanka OK SKS Novi Pazar, 25. 12. 1956.

25 AJ, 130, 993, Zapisnik sa sednice Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog veća, održane 19. 9. 1957. godine, Problem iseljenja Turaka iz Jugoslavije, 12.

26 Crnišanin, *Rasprave*, 32–33.

27 O iseljavanju iz Makedonije u Tursku videti: Салим Кадри Керими, *Исељувањето на Турците од Македонија во Турција по Втората светска војна* (Скопје: Академски печат, 2021); Борче Илиевски, „Политички, економски и просветни аспекти на иселувањето на турско население од Македонија во педесетите години на XX век", *Историја* XLII, 1–2 (2007): 49–61; Borče Ilievski, „The Ethno-Demographic Changes in the People's Republic of Macedonia: The emigration process of the Turkish and Muslim Population", *Macedonian Historical Review*, vol. 1 (2010): 167–182.

28 Prema pregledu napravljenom u tadašnjoj SR Makedoniji 1963. godine procenjivalo se da se do tada u Makedoniju, sa ciljem iseljenja u Tursku, iz ostalih jugoslovenskih republika

gov, predsednik makedonske republičke skupštine, izneo je na sednici Odbora za unutrašnju politiku SIV-a predlog o donošenju administrativne mere da se makedonsko državljanstvo može steći tek nakon pet godina boravka na njenoj teritoriji, a ne nakon godinu dana, kako je prvobitno bio slučaj.[29] Cilj ovakve administrativne mere proistekao je iz potrebe da se smanji pritisak na Makedoniju, koja je tih godina predstavljala most i privremeno boravište onih koji su se iseljavali u Tursku. S druge strane, bilo je jasno da će oni koji se doseljavaju učiniti sve da se isele u Tursku, na ovaj ili onaj način, kako je to primetio Aleksandar Ranković, potpredsednik SIV-a, na istoj sednici (1956).[30] Od druge polovine 1957. godine makedonske vlasti su počele da odbijaju zahteve lica doseljenih iz ostalih jugoslovenskih republika, za dobijanje otpusta iz jugoslovenskog državljanstva. Istovremeno, započelo se sa primenom mere da se makedonsko republičko državljanstvo može steći tek nakon pet godina stalnog boravka u Makedoniji.[31]

Procedure oko ispisa iz srpskog i sticanja makedonskog republičkog državljanstva podrazumevale su prodaju imovine i podnošenje molbe za iseljavanje u kancelariji Mesne zajednice. Iseljenički akt je donosilo odeljenje za opštu upravu i unutrašnje poslove u opštini prebivališta, a lice koje se iseljavalo bilo je u obavezi da plati iseljeničku taksu. Nakon sticanja državljanstva, makedonski Sekretarijat za unutrašnje poslove bio je dužan da pošalje dopis u prethodno mesto prebivališta iseljenika, kako bi bilo izbrisano iz evidencije republičkog državljanstva, u ovom slučaju Srbije. Prema nekim podacima, sa područja Sjenice, Tutina i Novog Pazara u Makedoniju se od početka pedesetih godina do 1965. godine iselilo oko 4200 lica.[32] Na osnovu uvida u iseljeničke akte donete u opštini Tutin krajem pedesetih i početkom šezde-

doselilo oko 26.000 ljudi, od toga se iz Bosne i Hercegovine doselilo 1851 lice, iz Crne Gore 2556 lica, iz Srbije 22.147 lica, od čega sa Kosova i Metohije 12.426 lica, a iz Sandžaka ukupno 4282 lica. – AJ, Savezna komisija za pitanje iseljenika (562), 52, Iseljavanje u Tursku uz otpust iz državljanstva, 5.

29 AJ, 130, 992, Stenografske beleške sa sednice Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog veća, održane dana 18. 4. 1956, 29.

30 Isto.

31 Na adrese vodećih rukovodilaca Makedonije stizala su brojna pisma Muslimana doseljenih u ovu republiku, sa zahtevom da se reši pitanje njihovog otpusta iz državljanstva. U jednom od takvih pisama upućenom Lazaru Koliševskom, predsedniku Narodnog sobranja Makedonije, Bajram Džuževič je tražio pomoć. Džuževič se iz Novog Pazara doselio u selo Madžari u okolini Skoplja 1954. sa suprugom i petoro dece. Decembra 1957. godine stigla mu je odluka da je njegov zahtev o otpustu odbijen. U pismu upućenom Koliševskom tražio je pomoć, pošto se njegova porodica nalazila u teškoj materijalnoj situaciji, usled toga što je prodao svoju imovinu u Novom Pazaru, a veći deo novca stečen od prodaje imovine potrošio je na razne iseljeničke takse. Upozorio je da se nalazi u dosta teškoj situaciji, da živi u nepovoljnim uslovima i da je suočen sa pitanjem kako da preživi, a da su mu počele dolaziti i suicidne misli. – Arhiv MANU „Haralampije Polenakovik", fond Lazar Koliševski, K. 43 P. 2 AE. 32.

32 IARNP, MOK, K1, Informacije o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku uz otpust iz državljanstva – Sekretarijat za unutrašnje poslove SO Novi Pazar, novembar 1968, 2.

setih godina, stiče se utisak da su se iz Tutina mahom iseljavale zemljoradničke i višečlane porodice iz rubnih delova ove opštine.[33] Iseljavanja iz Tutina su od tri opštine možda i najviše bila podstaknuta ekonomskim razlozima. Tutin je bio daleko nerazvijeniji u odnosu na Sjenicu i Novi Pazar. Rast stanovništva tekao je brže od ekonomskog razvoja, a proces deljenja domaćinstava dovodio je do iscepkanosti poljoprivrednih poseda, koji tako umanjeni nisu mogli poslužiti kao izvor egzistencije za višečlane porodice.[34] Iako je za mnoge Muslimane iz Sandžaka Makedonija predstavljala samo prolaznu stanicu na putu ka Turskoj, za jedan deo njih ona je bila i mesto gde su zauvek ostali.[35] Najveći broj njih naselio se u gradovima poput Skoplja, Velesa i Prilepa, i u selima u okruženju ovih gradova. Izbor je pao na ove gradove, pošto su Muslimani iz Sandžaka najčešće kupovali zemlju od Turaka koji su se iseljavali. Od sredine šezdesetih godina nije bilo masovnijih doseljavanja, a povećanje broja Muslimana poreklom iz Sandžaka u Makedoniji proisteklo je višom stopom nataliteta, a ne kao ranije njihovim doseljavanjima.[36] Oni koji se nisu iselili u Tursku, nastavili su svoj život i danas predstavljaju priznatu nacionalnu manjinu u Makedoniji.[37]

Donošenjem novog zakona o jugoslovenskom državljanstvu, koji je stupio na snagu 1. januara 1965. godine, otvorio se lakši put za direktno iseljavanje Muslimana iz Novog Pazara, Sjenice i Tutina u Tursku, bez potrebe da se iseljavaju preko Makedonije.[38] Prema odredbama ovog zakona, otpust iz jugoslovenskog državljanstva davao se licu koje je podnelo zahtev za njega, pod uslovom da je navršilo osamnaest godina; da nema smetnji u pogledu vojne obaveze; da je izmirilo sve poreze i obaveze prema državi, obaveze iz socijalnog osiguranja i radnog odnosa; da je regulisalo imovinsko-pravne odnose iz bračnog odnosa; da se protiv njega u Jugoslaviji ne vodi krivični postupak zbog krivičnih dela, da nije osuđeno na kaznu zatvora, i kao poslednji uslov (što će biti važno u slučaju iseljavanja u Tursku), da je lice koje traži otpust primljeno ili je dokazalo da će biti primljeno u strano državljanstvo.[39]

Ovakva zakonska regulativa dovela je do početka drugog ciklusa iseljavanja sa područja Novog Pazara, Sjenice i Tutina u Tursku. Taj ciklus će trajati sve do početka sedamdesetih godina. Istovremeno, lokalni organi vlasti u Pazaru posvetili su mu više pažnje, a karakteristika drugog ciklusa iseljavanja jeste i ta da se tokom njegovog trajanja rodila ideja o povratku jugo-

33 IARNP, fond SO Tutin, K69, Iseljenička akta za 1960.

34 IARNP, fond OK SK Tutin, Informacija o nekim uzrocima iseljavanja Muslimana u Tursku, 3. 2. 1967, list 2–3.

35 Ејуп Мушовић, „Македонија као мост на путу исељавања санџачких Муслимана и као њихова нова домовина", *Новопазарски зборник*, књ. 18 (1994): 135–143.

36 Isto, 142.

37 Sabina Pačariz, *The migrations of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the case of Sandžak* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016), 165–168.

38 Isto, 169.

39 *Службени лисш СФРЈ*, 23. 9. 1964, 38/XX, 734.

slovenskih iseljenika iz Turske u Jugoslaviju. Posledice Brionskog plenuma 1966. godine navele su komuniste u Novom Pazaru da preispitaju svoju dotadašnju politiku prema ovim migracijama.[40] Neposredno nakon toga, među njima je započela otvorenija polemika o tome na koji način zaustaviti iseljavanje, ali i o njihovom pređašnjem odnosu i politici prema ovom pitanju.[41] Jedan od zaključaka sa sednice Opštinskog komiteta navodi na razmišljanje da su tada uočeni raniji propusti i da je rešeno da se ovom problemu želi pristupiti ozbiljnije. Kao zadatak pred novopazarske komuniste stavljena je obaveza da se ovog puta snagom političkih argumenata i drugim metodama suprotstave „neprijatelju".[42] Tražeći uzroke iseljavanja tokom šezdesetih godina, komunisti u Novom Pazaru nalazili su ih u istorijskom, ekonomskom i društveno-političkom kontekstu razvoja tih krajeva. Čini se da je tokom ove decenije na iseljavanje gledano kroz motive ekonomske prirode, to je upoređivano i sa migracijama srpskog stanovništva, koje je išlo ka privredno razvijenijim krajevima unutar zemlje, dok je najveći deo muslimanskog stanovništva išao za Tursku. Motivi migracije muslimanskog stanovništva ka Turskoj traženi su u istorijsko-religioznom konstituisanju muslimana, koji su se teže adaptirali u nemuslimanskim sredinama. Takođe, razmatralo se i to da religija nije bila bitan uzrok iseljavanju, ali se njen uticaj nije zanemarivao, ona je izjednačavana sa nacijom kod iseljenika. Uzroci su traženi i u propagandi koja je sejala razdor između srpskog i muslimanskog stanovništva i koja je unosila psihozu nesigurnosti i straha za opstanak. Među potencijalnim razlozima navođene su i rodbinske veze. Pored svih nabrojanih motiva, jedan opšti zaključak koji je uzroke prvenstveno sagledavao kroz ekonomski momenat uporište je nalazio u tome da je područje tri opštine bilo i ostalo nerazvijeno, i pored određenog napretka nakon Drugog svetskog rata. Veliki napredak nije rešio probleme opšte nerazvijenosti i trebalo je omogućiti stalno povećanje tempa razvoja u odnosu na druge razvijenije krajeve.[43]

Na sednicama različitih partijskih i lokalnih organa vlasti tokom šezdesetih godina više puta su razmatrani načini na koje bi se moglo zaustaviti dalje iseljavanje. Prilikom razmatranja motiva koji su mogli uticati na ponovno pokretanje iseljavanja, oni su se u manjoj ili većoj meri poklapali sa onim koji su i ranije bili aktuelni. Uz to na umu treba imati i dinamiku unutrašnjih

40 Brionski plenum bio je naziv za Četvrtu plenarnu sednicu CK SK Jugoslavije, održanu 1. 7. 1966. na Brionima na kojoj je sa svih partijskih i državnih funkcija razrešen Aleksandar Ranković. Osuda delovanja organa Udbe i nacionalističke politike za koju je Ranković optužen, u kontekstu iseljavanja u Tursku naveli su komuniste u Novom Pazaru da započnu sa većom političkom akcijom u cilju zaustavljanja daljeg iseljavanja, a politika koju su ranije vodili po pitanju iseljavanja označena je kao pasivna.

41 Bandžović, *Iseljavanje Muslimana*, 128.

42 IARNP, OK SK Novi Pazar, K6, Zaključci Četvrte proširene sednice OK SKS Novi Pazar, 28. 9. 1966, 38–41.

43 IARNP, OK SK Novi Pazar, K7, Predlog Zaključka u vezi sa problemom iseljavanja muslimana u Tursku, Novi Pazar, septembar 1967.

pitanja u Jugoslaviji tokom šezdesetih godina, posebno otvaranje nacionalnog pitanja, i rađanje ideje o afirmaciji Muslimana kao posebne nacije, događaje vezane za smenu Aleksandra Rankovića i mnoge druge. Može se izneti uslovna procena da su se od završetka Drugog svetskog rata do sredine šezdesetih godina sa područja Novog Pazara, Sjenice i Tutina iselila ukupno oko 10.972 lica, ali je ta brojka verovatno veća. Ramiz Crnišanin je u intervjuu *Politici* izneo podatak da se radi o broju od preko 12.000 lica.[44] Međuopštinska konferencija tri opštine na više svojih sednica raspravljala je o problemima iseljavanja u Tursku. Neki od zaključaka, koje je ovo telo donelo januara 1971. godine, ticali su se sagledavanja uspešnosti politike lokalnih struktura prema ovom pitanju. Procenilo se da intenzivna kampanja političkih i društvenih organizacija jeste dala izvesne rezultate u pogledu prestanka iseljavanja, ali da je tome najviše doprinela mogućnost povratka jednog broja Muslimana iz Turske.[45]

Povratak

Fenomen povratka u slučaju jugoslovenskih iseljenika u Tursku postao je izražen od kraja šezdesetih godina. Nemogućnost adaptacije na uslove života u Turskoj, jezička barijera i nerešeno pitanje identiteta stavljali su bivše jugoslovenske državljane u nezavidni položaj. Odlaskom u Tursku započinjao se novi život, a najčešće se iz Jugoslavije odlazilo samo sa manjim delom pokretne imovine. Takođe, u pravnom pogledu iseljenici poreklom sa područja Jugoslavije u Turskoj nisu predstavljali jugoslovensku emigraciju. Pod tim se podrazumeva da oni nisu imali status kao ostali jugoslovenski iseljenici, poput onih na privremenom radu u Zapadnoj Evropi. U slučaju onih iseljenih u Tursku u međuratnom i posleratnom periodu sam uslov iseljavanja bilo je odricanje od jednog državljanstva. Jugoslovenska diplomatska predstavništva u Turskoj na njih su gledala kao na lica poreklom iz Jugoslavije ili bivše državljane. Ekonomske teškoće i nemogućnost integracije u turski sistem, kao i identitetska pitanja, bili su samo neki od razloga koji su dovodili do razmišljanja o povratku. Stanje među jugoslovenskim iseljenicima sa područja Sandžaka donekle ilustruju reči Ramiza Duljevića, člana Opštinskog komiteta SK u Novom Pazaru, koji je naglasio da je prilikom jednog boravka u Istanbulu, među iseljenicima stekao utisak da se oni tamo više osećaju Jugoslovenima nego ljudi koji žive u Jugoslaviji. Istakao da je na jednoj proslavi pušten sarajevski radio i da je to kod iseljenika izazvalo momentalno plakanje. Odnos bivših jugoslovenskih državljana sa Turcima opisao je kao nezgodan, istakavši da njih Turci nazivaju Vlasima. Izneo je zapažanje da bi postojanje mogućnosti njihovog povratka dovelo do toga da se veliki broj

[44] Живорад Миновић, „Сеобе санџачких Муслимана", *Политика*, 17. 3. 1968, 3.

[45] IARNP, MOK, K1, Informacije o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku, 23. 1. 1971, 2.

istih vrati, zato što oni više osećaju draž otadžbine, pošto su je izgubili.[46] Sličan predlog godinu dana ranije izrekao je Ejup Mušović, partijski funkcioner, u Novom Pazaru, na jednom od partijskih sastanaka, gde je kao kontrapredlog administrativnoj zabrani iseljavanja izneo ideju o liberalizaciji povratka iseljenika iz Turske. Predlog je obrazložio na osnovu utiska koji je stekao tokom boravka u Turskoj, gde je dosta iseljenika govorilo o želji da se vrati.[47]

Kako bi se olakšala mogućnost povratka iseljenika iz Turske, Savezno izvršno veće je na sednici održanoj 27. septembra 1967. godine donelo uredbu o odobravanju stalnog nastanjenja stranaca u Jugoslaviji. Ova uredba je predviđala da oni iseljenici jugoslovenskog porekla koji su primili strano državljanstvo ne smeju momentalno biti primljeni u jugoslovensko, već im treba odobravati privremeni boravak dok im se ne reguliše stalno nastanjenje. Uz to lica koja podnose zahteve za iseljavanje bila su dužna da podnesu dokaze o materijalnoj obezbeđenosti. Uredba doneta 1967. godine predviđala je da licima albanske nacionalnosti, koja su se nakon rata iselila u Tursku deklarišući se kao Turci, treba omogućiti povratak uz elastičniju primenu kriterijuma o pružanju dokaza o materijalnoj obezbeđenosti. Ovakva mera pravila je klasifikaciju u pogledu nacionalnog identiteta jugoslovenskih iseljenika u Turskoj, u kojoj je prevagu odnosio albanski. Isti izveštaj je preneo podatke jugoslovenskih predstavništava u Turskoj, po kojima najviše zahteva za povratak dolazi od lica poreklom sa Kosova i Metohije i Sandžaka. Jugoslovenska predstavništva u Turskoj iznela su zapažanje da bi po ovom pitanju trebalo voditi obazrivu politiku, da bi neka pozitivna rešenja o povratku mogla imati negativne posledice, zato što bi se najviše vraćale višečlane i materijalno neobezbeđene porodice. Takođe, takva situacija mogla je dovesti do određenih posledica u odnosima sa Turskom. Na predlog SIV-a o davanju prednosti licima albanske nacionalnosti u pogledu povratka, Državni sekretarijat za narodnu odbranu uneo je primedbu da bi ta lica trebalo tretirati kao i druge strance.[48] Ova žalba urodila je plodom, pa je donet jedan opštiji zaključak koji se tiče potencijalnog povratka iseljenika iz Turske, bilo da su albanske ili neke druge nacionalnosti. Prema ovoj uredbi bilo je predviđeno da se za povratnike iz Turske ne odobrava stalno nastanjenje, već privremeni boravak, dok se u svakom konkretnom slučaju ne utvrdi da li imaju obezbeđena materijalna sredstva i dok se ne reguliše ponovni prijem u jugoslovensko državljanstvo.[49]

---

46 IARNP, OK SK NP, K7, Zapisnik sa VIII sednice Opštinskog komiteta SKS Novi Pazar, 30. 6. 1968, 5.

47 IARNP, OK SK NP, K6, Zapisnik i materijali sa IV proširene sednice OK SK Novi Pazar, 28. 9. 1966, 16.

48 AJ, 130, 409, Zapisnik sa 22. sednice SIVA, 27. 9. 1967; Informacija o problemima stalnog nastanjenja stranaca u Jugoslaviji; Primedbe na informaciju o problemima stalnog nastanjenja stanaca u Jugoslaviji – predlog Državnog sekretarijata za narodnu odbranu, 26. 9. 1967.

49 Isto.

Broj zahteva za povratak povećao se u periodu od 1965. do 1968. godine. SIV je na jednoj od sednica tokom 1968. godine doneo još jednu precizniju uredbu oko načina organizovanja povratka iseljenika iz Turske. Ova uredba je precizirala koja lica bi eventualno spadala među povratnike.[50] Usvojen je zaključak da po ovom pitanju ne treba odmah započinjati pregovore sa turskom vladom. Uredba je predviđala da lica koja žele da ostvare prijem u jugoslovensko državljanstvo treba da prvo podnesu zahteve preko jugoslovenskih diplomatskih predstavništava u Turskoj. Dalji postupak je predviđao da bi se rešenje o prijemu u jugoslovensko donosilo nakon otpusta iz turskog državljanstva. Radi ubrzanja procesa istupa iz turskog državljanstva, bilo je predviđeno da se dâ zajamčenje o prijemu u jugoslovensko. U slučaju lica koja su se već vratila u Jugoslaviju, postupak bi se mogao voditi i u zemlji, a njima bi se do donošenja rešenja o prijemu produžavao boravak. Podneti zahtevi za prijem u jugoslovensko državljanstvo trebalo bi da se razmotre u opštini u kojoj povratnik namerava da se nastani, radi utvrđivanja mogućnosti smeštaja i zaposlenja. U izuzetnim slučajevima bilo je predviđeno da se državljanstvo može dati onim iseljenicima koji ispunjavaju uslove iz člana 7 i člana 8 jugoslovenskog zakona o državljanstvu.[51]

Pored povećanog broja zahteva za povratak, na donošenje ovakve uredbe mogao je uticati i jugoslovensko-turski sporazum o uvođenju bezviznog režima. Sporazum je potpisan 3. jula 1967. godine u Ankari, a njime je omogućeno državljanima dve zemlje da uz posedovanje važeće putne isprave jedne borave na teritoriji druge države do šezdeset dana.[52] Ovakav sporazum omogućavao je turskim radnicima u Zapadnoj Evropi lakši tranzit kroz Jugoslaviju, a među njima je bilo i bivših jugoslovenskih državljana.[53] Indikativnim se čini da je do potpisivanja ovog sporazuma došlo u trenutku kada je drugi ciklus iseljavanja iz tri opštine uveliko trajao, a da su ubrzo nakon potpisivanja istog usledile uredbe o regulisanju povratka. Među potencijalnim iseljenicima u Tursku, naročito u tri opštine, kao praksa postojalo je to da pre konačnog iseljenja odlaze u posete svojim rođacima, da bi stekli uvid u uslove života u Turskoj.[54] S obzirom na zvaničan stav na saveznom, a naročito na lokalnom nivou, da treba raditi na sprečavanju iseljavanja, bezvizni

[50] Među eventualne povratnike spadala su sledeća lica: a) iseljenici koji su se deklarisali prilikom otpusta iz državljanstva kao Turci, a nisu turske narodnosti; b) lica koja su u Jugoslaviji bila duže vreme u radnom odnosu, a nisu se snašla u Turskoj, i koja bi produženjem radnog veka stekla pravo na penziju; c) penzioneri, invalidi i socijalni slučajevi koji u Jugoslaviji imaju rodbinu, lica koja se nisu mogla prilagoditi u novoj sredini, ili su se iselila u zemlje Zapadne Evrope.

[51] AJ, 130, 441, Sednica SIVA 23. 10. 1968, Informacija o iseljavanju u Tursku uz otpust iz državljanstva, 13.

[52] AJ, 130, 645, Ratifikacija sporazuma o ukidanju viza između SFRJ i Turske, 14. 7. 1967.

[53] AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142/II), I–495, Zaključci VII sjednice Savezne komisije za pitanje iseljenika održane 24. 12. 1968. godine, Jugosloveni u Turskoj, 11.

[54] AJ, 562, 52, Iseljavanje u Tursku uz otpust iz državljanstva, 7.

režim sa Turskom mogao je da posluži kao sredstvo u tom cilju. Potencijalni iseljenici su zahvaljujući bezviznom režimu bili u mogućnosti da lakše putuju u Tursku. Ranije iseljeni su ovim sporazumom dobili priliku da češće posećuju Jugoslaviju i da se kroz takve posete odluče na povratak.

U slučaju sandžačkih opština, ovakva uredba pokazala se dobrom i čini se da su kroz njenu primenu lokalni organi vlasti videli mogućnost zaustavljanja daljih migracija ka Turskoj. Omogućavanje određenom broju iseljenika iz Turske da ostvare povratak i ponovo steknu državljanstvo stvara utisak o humanitarnom aspektu te odluke, imajući u vidu težak položaj istih u Turskoj. S druge strane, gledano iz perspektive savezne i lokalne politike, ovakvo rešenje dovelo je do niza političkih i administrativnih poteškoća. Masovniji povratak mogao je dovesti do problema u odnosima sa Turskom. Takođe, heterogena struktura povratnika, u pogledu materijalne obezbeđenosti, broja članova porodica, dovodila je lokalne vlasti pred veliko iskušenje. Na sednici MOK-a, održanoj novembra 1970. godine, ozbiljnije je razmatran problem povratnika iz Turske. Kao glavni razlog njihovog povratka istaknuta je nemogućnost integracije u Turskoj, ali i činjenica da su se našli u teškoj materijalnoj situaciji. Za one sa teškim ekonomskim stanjem ocenjeno je da su upali u zamku svojih rođaka koji su ih nagovorili na iseljavanje. Ponovni prijem u jugoslovensko državljanstvo predstavljao je svojevrsni paradoks položaja iseljenika u Turskoj. Momentalni upis u jugoslovensko državljanstvo mogla su steći samo lica kod kojih je bilo utvrđeno da za vreme svog boravka u Turskoj nisu stekla tamošnje državljanstvo, što je bio ređi slučaj.[55]

Pitanje materijalnog i stambenog obezbeđenja povratnika iz Turske predstavljalo je poseban problem, zato što mnogi od njih nisu imali prave garancije o materijalnoj i stambenoj obezbeđenosti i kao takvi mogli su pasti na teret društvene zajednice.[56] Usled komplikovanije administrativne procedure,[57] veliki broj zahteva za rešavanje pitanja ponovnog upisa u državljan-

55 Godinu dana od donošenja uredbe SIV-a, tačnije do 1968. godine u Novi Pazar se vratilo 13 porodica sa 50 lica, u Sjenicu su se vratile dve porodice sa 10 lica, a u Tutin četiri porodice sa šest lica. IARNP, fond MOK, SUP SO Novi Pazar – Informacia o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku uz otpust iz državljanstva, novembar 1968.

56 IARNP, MOK, K1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i o problemu povratnika iz Turske, novembra 1970.

57 Uredba o organizovanju povratka podrazumevala je da zainteresovana lica, u jugoslovenskim diplomatsko-konzularnim predstavništvima podnesu zahtev za ponovni prijem u jugoslovensko državljanstvo. Za prijem u jugoslovensko državljanstvo, bilo je predviđeno da povratnici pruže dokaze o otpustu iz turskog. Radi ubrzanja postupka njihovog istupa iz državljanstva bilo je predviđeno da se ovim licima može izdati potvrda o zajamčenju prijema u jugoslovensko državljanstvo pod pretpostavkom da ispunjavaju zakonske uslove. Za lica koja su se već vratila u Jugoslaviju postupak je mogao da se vodi u zemlji, a do rešavanja ponovnog prijema u jugoslovensko državljanstvo dobila bi privremeni boravak. Ponovni zahtevi o prijemu bili su razmatrani u opštinama u kojima su povratnici nameravali da se nastane, radi utvrđivanja mogućnosti smeštaja, zapošljavanja i materijalnog obezbeđenja. Takve zahteve razmatrala je komisija sastavljena od predstavnika društveno-političke zajednice. Konačnu odluku o ponovnom prijemu u državljanstvo donosio je

stvo dugo je čekao na rešavanje. Tako su na području opštine Tutin 1973. godine čak trideset i dve porodice čekale na povratak, a brojni zahtevi iz 1969. i 1970. godine bili su nerešeni.[58] Pored problema socijalne i ekonomske prirode, koje je stvarao povratak, lokalni organi upozoravali su na mogućnost nastanka nerešivih problema iz domena imovinskih odnosa i povratka neprijateljski raspoloženih lica prema Jugoslaviji. Potencijalni problem viđen je i u niskoj kvalifikacionoj strukturi povratnika i školovanju njihove dece koja nisu uvek govorila srpskohrvatski jezik. Prema statističkim podacima Međuopštinske konferencije tri opštine, do kraja 1970. godine vratilo se ukupno 35 porodica sa 147 članova, i 16 pojedinaca. Od ovog broja povratnika, državljanstvo je dobilo 29 porodica, 97 članova porodica i šest pojedinaca, a na državljanstvo je čekalo oko šest porodica sa 21 članom[59] i deset pojedinaca.[60]

Ostavljanje mogućnosti za povratak nakon donošenja pomenute uredbe dovelo je do toga da se broj potencijalnih povratnika za nekoliko godina uveća na nekoliko hiljada. Diplomatska predstavništva u Ankari i Istanbulu nisu raspolagala tačnim brojevima, a povratnici su bili suočeni i sa velikim poteškoćama na turskoj strani. Turski organi su otežavali proces dobijanja otpusta iz državljanstva, pa je kod mnogih to dovodilo do toga da se u Jugoslaviju vraćaju sa falsifikovanim jugoslovenskim ispravama, nabavljenim u Turskoj. Bezvizni režim sa Turskom dovodio je do toga da su oni koji nisu mogli da ostvare otpust, nakon dolaska u posetu Jugoslaviji, odbijali da se vrate. Suštinu problema povratnika činila su pitanja otpusta iz turskog državljanstva i njihove egzistencije. Primena jednog od članova jugoslovenskog zakona o državljanstvu omogućavala je da se može vršiti direktan prijem u isto, bez prethodnog otpusta iz drugog. Na osnovu takve mogućnosti, u jugoslovensko državljanstvo je bilo primljeno 66 povratnika iz Turske. S druge strane, takva praksa bila je u suprotnosti sa uredbom SIV-a, a nije ni bila u duhu već pomenutog Džentlmenskog sporazuma, koji nije predviđao mogućnost povratka. Ona je mogla izazvati postavljanje pitanja sa turske strane o nereciprocnosti, a dugoročno je vodila stvaranju dvojnih državljana. Na taj način direktno se udaralo u temelje sporazuma sa Turskom, koji je

Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove. – IARNP, MOK, K1, MOK SKS opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin – SUP SO NOVI PAZAR – Informacija o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku uz otpust iz državljanstva.

58 IARNP, MOK, K1, Zapisnik sa regionalnog savetovanja, održanog u Novom Pazaru 28. 5. 1973, list 13.

59 Verodostojnost ovakvih podataka je prilično upitna. Na osnovu istih se zaključuje da državljanstvo nisu dobili članovi svih porodica koje su se vratile ili koje su čekale na državljanstvo. Sigurno je da je u nekim slučajevima nekim članovima istih porodica odobreno državljanstvo, a nekima odbijeno. Odatle verovatno dolazi i do razlike u brojevima onih koji su se vratili i onih koji su dobili državljanstvo u odnosu na odbijene, ali u izvorima o tome nema podataka.

60 IARNP, fond MOK, K1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku, 23. 1. 1971, Novi Pazar, 9.

počivao na ideji odricanja od jednog državljanstva. Da bi se takve mogućnosti predupredile, Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove je zauzeo načelan stav da se povratak i prijem u državljanstvo odobravaju samo onim licima koja podnesu dokaze o otpustu iz turskog državljanstva.[61]

Komplikovanu administrativnu proceduru organizovanog povratka i njegovu isprepletanost na tri nivoa vlasti odslikava jedan od zaključaka koji je donela Komisija CK SK Srbije o položaju Muslimana u Srbiji, 8. jula 1971. godine. Komisija je konstatovala da teškoće koje se javljaju prilikom zahteva za povratak treba brže otklanjati. Naglašeno je da treba utvrditi šta treba Republika, a šta Federacija da učini da bi se proces vraćanja odvijao pod istim uslovima kao i za sve druge povratnike. Istaknuto je da bi opštine mogle da predlože konkretnije mere Republici i Federaciji.[62]

Zaključak

Iseljavanje u Tursku sa područja Novog Pazara, Sjenice i Tutina od početka pedesetih do kraja šezdesetih godina 20. veka osvetljava nekoliko problema ovog kraja, ali i ukupne državne politike prema njemu. Primećuje se da su savezni i republički organi vlasti na ovo područje gledali kao na nerazvijeno. U duhu takvih politika, i pored ostavljanja mogućnosti za povratak, nije preduzeta veća politička akcija da se zaustavljanje iseljavanja i povratak iseljenih u potpunosti omoguće. Iseljavanje u Tursku treba posmatrati kao kompleksan proces prožet nizom razloga ekonomske, političke, religiozne i kulturološke prirode. Prvobitnom promenom jugoslovenskog zakona o državljanstvu 1964. godine direktno su se sudarile savezna i srpska republička politika. Dok je do 1964. godine administrativnom uredbom bilo zabranjeno iseljavanje sa područja Srbije, novi jugoslovenski zakon anulirao je takvu politiku i omogućio brži proces iseljavanja u Tursku na području tri sandžačke opštine. Kao otvoreno pitanje ostaje i to zašto lokalne strukture vlasti u partiji i opštinama nisu poduzele veće korake ka zaustavljanju iseljavanja. Omogućavanje povratka jednom broju iseljenika iz Turske dovelo je do niza poteškoća u prepletu različitih ingerencija saveznih, republičkih i lokalnih vlasti. Iako je povratak viđen kao mehanizam za zaustavljanje dalje migracije, njegovo sprovođenje dovodilo je lokalne strukture do brojnih problema.

Administrativne i zakonske prepreke, ambivalentnost savezne, republičke i lokalne politike, samo su jedan deo razloga koji povratak ovih iseljenika nisu mogli u potpunosti da omoguće. S jedne strane, verovatno je da je sama Jugoslavija ovome prilazila dosta obazrivo, usled zabrinutosti na koji način bi Turska mogla gledati na ova pitanja. Opšta nerazvijenost sandžačkih

61 Isto, 7.

62 IARNP, OK SK NP, K 8, Zaključci Komisije CK SK Srbije za rad na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima o položaju Muslimana u SR Srbiji – zaključci usvojeni 8. 7. 1971. godine, uz učešće predstavnika opština u kojima žive Muslimani.

opština mogla je sprečavati lokalne strukture da energičnije rade na ovom pitanju, pošto se u slučaju povratnika najčešće radilo o licima težeg ekonomskog i imovinskog stanja. Iseljavanjem u Tursku iseljenici su gubili jugoslovensko državljanstvo. Ta činjenica je dovela do toga da ih je Jugoslavija mogla tretirati kao bivše državljane, ili lica koja su poreklom iz Jugoslavije. Takav status nije ostavljao Jugoslaviji mogućnost da im pruži veću zaštitu i pomoć u Turskoj. Paradigma njihovog položaja, između Jugoslavije i Turske, onemogućavala je da se energičnije radi na njihovom povratku, a same iseljenike ostavljala rastrzane između dve domovine, one imaginarne koju su videli u Turskoj, i bivše u koju su potencijalno nastojali da se vrate. Mnogi, i pored želje da se vrate, za to nisu bili u mogućnosti, priviknuti na nove uslove života u Turskoj, a u Jugoslaviji nisu imali čemu i kome da se vrate.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije: Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije; Fond 562, Savezna komisija za pitanje iseljenika; Fond 837, Kabinet predsednika Republike
- Istorijski arhiv „Ras" Novi Pazar: Fond, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar; Fond, Gradski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar; Fond, Skupština opštine Tutin; Fond, Opštinski komitet Saveza komunista Tutin; Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, Sjenica i Tutin
- Arhiv na Makedonska akademija na naukite i umetnosti „Haralampije Polenjakovik": Fond, Lazar Koliševski

Objavljeni izvori

- *Balkanski pakt 1953/1954: zbornik dokumenata*, priređivači Milan Terzić i drugi. Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005.

Štampa i periodika

- *Politika* (Cyrillic)
- *Službeni list SFRJ* (1964)

Literatura

- Avdić, Avdija. „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata". *Novopazarski zbornik*, 15 (1991): 112–125. (Cyrillic)
- Ağanoğlu, Yıldırım, H. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi*. İstanbul: Kum Saati, 2001.
- Baklacıoğlu, Özgür, Nurcan. *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar* (1920–1990). İstanbul: Derin Yayınları, 2010.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

- Barlas, Dilek. „Turkey and the Balkans: Co-operation in the interwar and Post-Cold war eras", *Turkish review of Balkan studies* 4 (1998/1999): 65–81.
- Crnišanin, Ramiz. *Tjesna čaršija*. Novi Pazar: Damad, 1992.
- Crnišanin, Ramiz. *Rasprave*. Beograd: Mrlješ, 1999.
- Ellis, Akan, Burcu. *Shadow Genealogies. Memory and Identity among Urban Muslims in Macedonia*. New York: Columbia University Press, 2003.
- Đurđević, Sava. „Mustafa Kemal Ataturk i Turci u srpskoj javnosti tokom tridesetih godina dvadesetog veka". *Baština,* 61 (2023): 343–356. (Cyrillic)
- Đurđević, Sava. „Turska nacionalna manjina na Kosovu i Metohiji tokom pedesetih godina dvadesetog veka". U *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja, simbole*, knjiga 2, uredile Vesna Zarković i Ivana Ženarju Rajović, 201–214. Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2023. (Cyrillic)
- Ilievski, Borče. „The Ethno-Demographic Changes in the People's Republic of Macedonia: The emigration process of the Turkish and Muslim Population", *Macedonian Historical Review*, vol. 1 (2010): 167–182.
- Ilievski, Borče. „Politički, ekonomski i prosvetni aspekti na iseluvanjeto na turko naselenie od Makedonija vo pedesetite godini na XX vek", *Istorija* XLII, 1–2 (2007): 49–61. (Cyrillic)
- Jovanović, Vladan. „In search of homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941?", *Tokovi istorije*, 1/2 (2008): 56–67.
- Jovanović, Vladan. „Intermisijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljavanju 'neslovenskog elementa' u Tursku". *Prilozi*, 35 (2006): 105–124.
- Janjetović, Zoran. „Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s". *Tokovi istorije*, 3 (2022): 93–118.
- Kerimi, Kadri, Salim. *Iseluvanjeto na Turcite od Makedonija vo Turcija po Vtorata svetska vojna*. Skopje: Akademski pečat, 2021. (Cyrillic)
- Mirkov, Željko. „Spoljna politika Jugoslavije i pitanje 'Balkanskog pakta'". Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2018. (Cyrillic)
- Mušović, Ejup. „Makedonija kao most na putu iseljavanja sandžačkih Muslimana i kao njihova nova domovina". *Novopazarski zbornik*, knj. 18 (1994): 135–143. (Cyrillic)
- Mušović, Ejup. „Jugoslovensko iseljeništvo u Turskoj". *Zbornik radova Etnografskog instituta*, 12 (1981): 65–76. (Cyrillic)
- Pačariz, Sabina. *The migrations of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the case of Sandžak*. Sarajevo: Center for Advanced Studies, 2016.
- Pezo, Edvin. *Zwangsmigration in Friendeszeiten?: Jugoslawische Migrantspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*. Oldenbourg: Wissenchaftsverlag, 2013.
- Pezo, Edvin. „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938 i 'Džentlmenskog sporazuma' iz 1953 – Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku". *Tokovi istorije*, 2 (2013): 97–122.
- Pezo, Edvin. „'Re-Conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941)". In *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the Post-Yugoslav Region 19th–21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 73–94. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009.

– Trix, Frances. *Urban Muslim migrants in Istanbul. Identity and Trauma Among Balkan Immigrants*. London – New York; I. B. Tauris, 2017.
– Virijević, Vladan. *Jugoslovensko-turski ekonomski odnosi 1918–1941*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet, 2018.
– Zadrozna, Anna. „Reconstructing the past in a post-Ottoman village: Turkishness in a transnational context". *Nationalities Papers* 45, no. 3 (2017): 524–539.

Summary

Sa**va Đurđević**

Between Migration and Return: Emigration to Turkey from Novi Pazar and Its Surroundings in the 1960s

Abstract: The process of emigration from Yugoslavia to Turkey, which began in the early 1950s, significantly impacted the municipalities of Novi Pazar, Sjenica, and Tutin. Following an initial wave of migration during the 1950s, a new wave occurred in the subsequent decade. Based on archival materials from the Novi Pazar Archive and the Archives of Yugoslavia, this study aims to explore the dynamics of these migrations through the lens of microhistory. The paper examines the policies of local authorities and party organizations regarding emigration to Turkey. Additionally, it investigates the phenomenon of returnees from Turkey to these three municipalities, the frequency of their return, and the efforts of local authorities to curb further emigration by facilitating the reintegration of returnees.

Keywords: migration, return, Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Macedonia, Turkey, socialist Yugoslavia.

The emigration from Yugoslavia to Turkey, part of a broader Balkan migration trend since the 19th century, reflects the gradual retreat of the Ottoman Empire and a long-standing historical process. This migration shaped both Yugoslav states, the Kingdom and the Socialist Federal Republic. Following a 1953 agreement between Yugoslavia and Turkey, a fifth wave of migration to Turkey began in the 20th century, significantly affecting the Novi Pazar Sandžak region, particularly Novi Pazar, Sjenica, and Tutin. Under the agreement, emigration was restricted solely to members of the Turkish national minority. Consequently, during the 1950s, emigration from these municipalities was restricted. Local communist authorities aligned with federal policies and viewed emigrants as betrayers of socialism. Motivations for migration included historical, cultural, and economic factors, as well as familial ties with earlier emigrants. Despite administrative restrictions, many Muslims from Sandžak migrated to Macedonia, which initially had more lenient policies on renouncing Yugoslav citizenship. In 1965, Yugoslavia

liberalized its citizenship laws, enabling Muslims from Sandžak to emigrate directly to Turkey. This second phase of migration saw intensified efforts by local authorities to curb departures. Simultaneously, many earlier emigrants sought to return to Yugoslavia, aided by federal decrees permitting repatriation. However, the return process was complicated, as emigrants were not classified as typical Yugoslav expatriates but as former citizens. Bureaucratic hurdles, citizenship issues, and material insecurity created challenges for returnees. The interplay between federal, republican, and local policies revealed the ambivalence surrounding migration and return. This left emigrants and potential returnees torn between their homeland, Yugoslavia, and their new lives in Turkey, illustrating the complex dynamics of migration and repatriation during this period.

UDK: 327(497)"1938/1940"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.kon.527-554

Nikola KONESKI
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
nikolakoneski31@gmail.com
ORCID: 0009-0009-6112-0245

Balkanska linija – parobrodska pruga od Jadranskog do Crnog mora 1938–1940. „Čedo" Balkanskog sporazuma ili jugoslovenske vlade?[1]

Ploviti se mora, živeti nije neophodno
(lat. *Navigare necesse est, vivere non est necesse*)

Apstrakt: U radu se na osnovu arhivske građe, štampe, objavljenih izvora i relevantne literature analizira proces uspostavljanja Balkanske linije – parobrodske putničko-teretne mesečne pruge od jadranskih do crnomorskih luka. Sagledavanje višegodišnjih pregovora u Stalnom pomorskom komitetu (COMEB) i Privrednom savetu Balkanskog sporazuma ukazuje na pojedine elemente spoljne politike Kraljevine Jugoslavije, ali pruža i prilog razumevanju Balkanskog sporazuma. S druge strane, upornost jugoslovenske delegacije u organima ovog saveza da Balkansku liniju pokrene domaće preduzeće *Zetska plovidba* i protivljenje četiri velika domaća parobrodska društva da se liniji prizna „balkanski" karakter ukazuju na pojedine elemente jugoslovenske saobraćajne politike, kao i na pojedine probleme sa kojima se ova država suočavala unutar svojih granica u drugoj polovini 1930-ih godina.

Ključne reči: Balkanska linija, parobrodska linija, *Zetska plovidba*, Kraljevina Jugoslavija, COMEB, Privredni savet, Balkanski sporazum

Spoljna politika Kraljevine Jugoslavije bila je predmet proučavanja mnogih istraživača sa (post)jugoslovenskog prostora. Oni su istoriografiji priložili brojne radove posvećene funkcionisanju jugoslovenskog Ministar-

[1] Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2025. godini br. 451–03–136/2025–03/200016.
Zahvaljujem Ivani Božović, Milici Borojević, Jeleni Kovačević i drugim koleginicama i kolegama u Arhivu Jugoslavije, zatim Državom arhivu u Splitu, Hrvatskom pomorskom muzeju u Splitu i Bošnjačkom institutu u Sarajevu na podršci i pomoći prilikom istraživanja za ovaj rad.

stva inostranih poslova, diplomatskoj službi, bilateralnim odnosima Jugoslavije sa susednim zemljama i sa velikim silama. Napisane su i dve studije o najvažnijim regionalnim savezima u periodu između dva svetska rata čija je članica bila Jugoslavija – Milan Vanku je objavio knjigu o Maloj,[2] a Živko Avramovski o Balkanskoj antanti.[3] Monografija Avramovskog iz 1986. godine, koja je i danas nezaobilazna za proučavanje istorije Balkanskog sporazuma, kao i radovi koji su nastali van (post)jugoslovenskog prostora,[4] sagledava ovaj savez isključivo iz ugla političke istorije.

Politički događaji i procesi svakako su presudno uticali na razvoj ideje „balkanskog jedinstva" krajem 1920-ih godina, pokretanje balkanskih konferencija (1930–1933) i konačno – na stvaranje Balkanskog sporazuma (1934). „Balkanska ideja" iznedrila je parolu „Balkan balkanskim narodima" iza koje je stajala težnja balkanskih država za emancipacijom od velikih nebalkanskih sila, pre svega od Italije. Politički razlozi su presudno uticali na stvaranje ovog saveza, ali i na to što njemu nisu prišle Bugarska i Albanija. Devetog februara 1934. godine u Atini tekst Balkanskog sporazuma potpisale su Jugoslavija, Rumunija, Turska i Grčka. Savez četiri države postojao je sve do rumunskog otkazivanja članstva oktobra 1940. godine. Tokom sedam godina trajanja nije postignuto mnogo, ili nije postignuto dovoljno rezultata na polju političkog i vojnog povezivanja članica ovog saveza. Navedeno je posebno došlo do izražaja sa širenjem Drugog svetskog rata na prostor Balkanskog poluostrva. Činjenica da balkanske saveznice nisu stale u međusobnu zaštitu navela je Avramovskog na zaključak da Balkanski sporazum nije postigao ciljeve zbog kojih je osnovan.[5]

Približavanje balkanskih država tokom 1930-ih godina pokazalo je da one, pored mnogih spornih političkih pitanja, imaju i brojne zajedničke interese, pre svega u oblasti privrede.[6] Jedan od preduslova unapređenja njihove privredne saradnje bilo je unapređenje saobraćajnih veza. Postojala je

---

2 Milan Vanku, *Mala Antanta: 1920–1938* (Titovo Užice: „Dimitrije Tucović", 1969).

3 Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)* (Beograd: ISI, 1986).

4 Robert Joseph Kerner and Harry Nicholas Howard, *The Balkan Conferences and the Balkan Entente 1930–1935. A study in the Recent History of the Balkan and Near Eastern Peoples* (Berkeley: University of California Press, 1936); Eliza Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance* (Bucuresti: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978); Cristian Popisteanu, *Romania si Antanta Balcanica* (Bucuresti: Editura politica, 1968); Alexandru Osca, „Romania and the Balkan Pact (1934–1940)", *Codrul Cosminului* 14 (2008); Esra S. Degerli, „Balkan Pact and Turkey", *The Journal of International Social Research*, 2/6 (2009); Dilek Barlas and Anđelko Vlašić, „The Balkan Entente in Turkish-Yugoslav Relations (1934–41): the Yugoslav Perspective", *Middle Eastern Studies* 52, no. 6 (2016); Aleksandar Andonov, „Yugoslav-Turkish Relations (1935–1938)", *Military National Security Service*, 1 (2023).

5 Avramovski, *Balkanska antanta*, 365.

6 Privredna istorija Balkanskog sporazuma znatno je manje istražena u odnosu na političku. Ipak, postoje određeni doprinosi kao što je na primer: Владан Виријевић, *Југословенско-турски економски односи 1918–1941* (Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2018).

važna međunarodna železnička linija koja je dijagonalno prolazila preko jugoslovenske teritorije i išla dalje prema Bugarskoj i Turskoj, kao i železnička pruga koja je pratila moravsko-vardarsku dolinu i povezivala Jugoslaviju i Grčku. Dunav je imao važnu ulogu u saobraćaju između Jugoslavije i Rumunije.[7] Drumski i vazdušni saobraćaj ubrzano su se razvijali. Međutim, morski put je spajao sve zemlje Balkanskog sporazuma i uopšte Balkanskog poluostrva, a pored toga bio je jeftiniji od drugih saobraćajnih sredstava. Članice ovog saveza uočile su prostor za unapređenje saradnje u oblasti pomorskog saobraćaja. Nastojale su da uspostave bolje međusobne pomorske veze i da uklone ili ublaže italijansku prevlast u balkanskim morima. U tom kontekstu se može posmatrati potreba za jednom pomorskom linijom koja bi povezala sve članice Balkanskog sporazuma. Ovaj rad predstavlja pokušaj sagledavanja istorije Balkanskog sporazuma iz ugla (pomorskog) saobraćaja, odnosno iz ugla jednog od najznačajnijih rezultata saradnje Jugoslavije, Rumunije, Turske i Grčke u ovoj oblasti – Balkanske linije.

Budući da je Balkansku liniju uspostavilo jedno jugoslovensko preduzeće, za njeno proučavanje je posebno važna arhivska građa jugoslovenske provenijencije. Jedan deo građe Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije koji se odnosio na ovaj savez uništen je tokom Aprilskog rata (1941). Međutim, sačuvan je, u Arhivu Jugoslavije, deo o radu Privrednog saveta Balkanskog sporazuma. Na toj građi, koju Avramovski nije koristio, utemeljen je ovaj rad. Za razumevanje odnosa između jugoslovenskih parobrodskih preduzeća posebno je značajna građa nekadašnje Direkcije pomorskog saobraćaja koja se danas nalazi u Državnom arhivu u Splitu.

Balkanska linija: od ideje do realizacije

Parobrodsku liniju od Jadranskog mora do ušća Dunava uspostavila je još austrougarska trgovačka mornarica u 19. veku.[8] Posle Prvog svetskog rata i nestanka Dvojne monarhije ova ruta nije bila zaboravljena. Učesnici Prve balkanske konferencije (1930), doneli su, između ostalog, više rezolucija o saobraćaju „smatrajući da će razvitak saobraćaja vršiti veliki uticaj na zbližavanje naroda Balkana, kao i na podizanje njihova privrednog položaja". Jedna od usvojenih rezolucija predviđala je pokretanje pomorske linije od Jadranskog do Crnog mora.[9] I na narednim balkanskim konferencijama je isticana potreba za boljom saradnjom u oblasti pomorskog saobraćaja. Međutim, do konkretnijih rezultata nije došlo. Poslednja balkanska konferenci-

[7] Više o značaju Dunava za Kraljevinu Jugoslaviju: Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944* (Београд: ИСИ, 2014).

[8] Slavko Sirišćević, „Balkanski sporazum i balkansko parobrodarstvo", *Vidici* 10 (1938): 277–279.

[9] *Прва балканска конференција. Рад југословенске националне групе* (Београд: Југословенска национална група за балканску конференцију, 1931), 107–108.

ja održana je novembra 1933.[10] „Plemenite ideje koje su ležale u osnovi panbalkanskog pokreta [...] nisu mogle biti realizovane", istakao je Avramovski.[11] Ipak, višegodišnje pregovaranje nije bilo beznačajno. Ono je poslužilo državama koje su potpisale tekst Balkanskog sporazuma kao osnova za nastavak razgovora o saradnji. Nije zamrla ni ideja pokretanja pomorske pruge koja bi umrežila balkanske zemlje.

Međutim, nisu sve članice Balkanskog sporazuma podjednako bile zainteresovane za ovu ideju. Održavanje redovnih linija bilo je često praćeno finansijskim gubicima i zavisno od državne subvencije, zbog čega su mnoge trgovačke mornarice odbijale da ih pokreću. Rad grčke mornarice, koja se nalazila u privatnim rukama i koja je po tonaži bila najveća na Balkanu,[12] bazirao se na principima slobodne plovidbe. Turska mornarica, većim delom u državnom vlasništvu, takođe nije težila uspostavljanju redovnih linija sa inostranstvom. Pored toga, pomorstvo je bilo jedna od najslabijih strana u ekonomskoj strukturi Turske.[13] S druge strane, rumunska i jugoslovenska mornarica su „ispoljavale tendencije" stvaranja redovnih linija sa inostranstvom u cilju podsticanja razvoja trgovine i turizma ili zbog određenih političkih razloga. U prvoj polovini 1930-ih godina linije koje su prolazile pored istočnih obala Balkana održavala je rumunska mornarica (većim delom u državnim rukama), a zapadnih – jugoslovenska mornarica (u potpunosti u privatnom vlasništvu). Međutim, rumunska mornarica u tom periodu nije bila zainteresovana za plovidbu u Jadranskom moru, gde su italijanski i jugoslovenski brodovi održavali brojne trgovačke i turističke linije, dok je jugoslovenska mornarica (preduzeća: *Oceania*, *Dubrovačka plovidba*, *Jugoslovenski lojd*, *Jadranska plovidba*) imala aspiracija i prema istočnom Sredozemlju.[14]

Od svih članica Balkanskog sporazuma, Jugoslavija je bila najzainteresovanija za ovu liniju. Pored drugih koristi (razvoj trgovine i turizma, smanjivanje uticaja italijanske mornarice, povećanje ugleda jugoslovenske mor-

---

10 Više o balkanskim konferencijama: Avramovski, *Balkanska antanta*, 36–105; Срђан Мићић, „Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)" (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2017), 783–833.

11 Avramovski, *Balkanska antanta*, 181.

12 Početkom 1930-ih bruto tonaža grčke trgovačke mornarice iznosila je 1.526.059; jugoslovenske 409.045; turske 178.053; rumunske 74.104; bugarske 7258; albanske 1000. – *Трећа балканска конференција. Рад југословенске националне групе* (Београд: Југословенска национална група за балканску конференцију, 1934), 93.

13 Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (334), kutija 558, br. jedinice opisa 1751, Poverljiv dopis Poslanstva Kraljevine Jugoslavije (KJ) u Turskoj upućen Konzularno-privrednom odeljenju Ministarstva inostranih poslova KJ (KPO MIP KJ), 3. 1. 1938; AJ, 334–564–1759, Dopis Generalnog konzulata KJ u Carigradu upućen KPO MIP KJ, 12. 1. 1936.

14 AJ, 334–564–1759, Dopis Poslanstva KJ u Bukureštu upućen KPO MIP KJ, 6. 7. 1933; AJ, 334–530–1701, Dopis Slavka Sirišćevića MIP-u KJ, 12. 8. 1937; „'Комеб' и сарадња балканских морнарица", *Време*, 2. 10. 1937.

narice i države itd.), pomorska linija od Jadranskog mora do ušća Dunava i važnih crnomorskih luka, koje su rečnim saobraćajem (Dunavom) bile povezane i sa jugoslovenskim prostorom, nudila je Jugoslaviji mogućnost prevazilaženja problema nedovoljne povezanosti njenog primorja, primorskih luka sa žitorodnim podunavskim krajevima. Za izgradnju „jadranskih" železnica, kao i za kopanje kanala Sava – Kupa – Jadransko more, bilo je potrebno mnogo novca i vremena. Drumske i vazdušne veze još uvek nisu bile dovoljno razvijene. Pomorski put oko Balkanskog poluostrva izgledao je kao najrealnija, najbrže ostvariva i najjeftinija opcija.[15] Važno je napomenuti da je geografski položaj (jadranska i podunavska zemlja, važne luke za njen uvoz i izvoz nalazile su se na tri strane poluostrva: jadranske luke, Solun, crnomorske luke) pružao Jugoslaviji najbolju poziciju za spajanje istočnih i zapadnih krajeva poluostrva.

Nakon „istorijskog puta" kralja Aleksandra Karađorđevića oko Balkanskog poluostrva na razaraču *Dubrovnik* (jesen 1933),[16] u jugoslovenskom državnom vrhu se pojavila namera pokretanja pomorske linije na istoj ruti. Iz pojedinih izvora se može zaključiti da je inicijativa potekla od dvora ili čak i od samog kralja.[17] U maju sledeće 1934. godine Slavko Sirišćević, direktor Društva za saobraćaj putnika i turista *Putnik*, započeo je sa prikupljanjem statističkih podataka u cilju ispitivanja praktičnih mogućnosti uspostavljanja, kako je istakao, jedne jugoslovenske linije od Jadranskog do Crnog mora. Predviđeno je i da Sirišćević, očigledno čovek u koga je vlada imala poverenja, u saradnji sa Zavodom za unapređenje spoljne trgovine, poseti sve važne balkanske luke i prikupi potrebne informacije.[18] Iste godine jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova (MIP), iz razloga o kojima ćemo kasnije pisati, projekat ove linije ponudilo je domaćem preduzeću *Zetska plovidba*. Ono je ispitalo sve mogućnosti osnivanja ove linije, procenilo da će joj doneti koristi i konačno prihvatilo ponudu.[19]

Avramovski je istakao da je atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića oktobra 1934. godine uticao na ubrzanje procesa povezivanja članica Balkanskog sporazuma. Sastanak ministara spoljnih poslova članica ovog saveza, održan ubrzo nakon Marseljskog atentata, od 20. oktobra do 3. novembra u Ankari, zaista je bio vrlo uspešan i značajan za dalje uobličavanje Balkanskog sporazuma. Usvojen je Statut o organizaciji kojim je ustanovljen

---

15 AJ, 334–530–1701, *Zetska plovidba a. d.*, „Parobrodska pruga Dunav–Jadran".

16 Detaljnije o ovom putu kralja Aleksandra: Мићић, „Балкански и подунавски концепт", 821–827.

17 AJ, 334–531–1702, Nepotpisani narodni poslanik (u zaglavlju teksta je naknadno dopisano *Zuber – Spahu. Izveštaj*), *Zetska plovidba*; AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 28. 7. 1937.

18 AJ, Generalni konzulat KJ u Carigradu (411), 15–29, Dopis S. Sirišćevića Konzulatu KJ u Carigradu, 12. 5. 1934; AJ, 334–7–18, Dopis Zavoda za unapređenje spoljne trgovine Generalnom konzulatu KJ u Carigradu, 27. 8. 1934.

19 AJ, 334–530–1701, *Zetska plovidba a. d.*, „Parobrodska pruga Dunav–Jadran".

„upravni organ zajedničke političke grupe" četiri države – Stalni savet. Obrazovani su i pomoćni organi Stalnog saveta – Sekretarijat i Privredni savet. Peti član Statuta o organizaciji na sledeći način je određivao delokrug rada Privrednog saveta: „Ustanovljava se jedan ekonomski konsultativni savet država Balkanskog sporazuma za postupnu koordinaciju ekonomskih odnosa četiri država. Savet će biti sastavljen od specijalista i stručnjaka u ekonomskim i finansijskim pitanjima[20] i funkcionisaće kao pomoćni savetodavni organ Stalnog saveta".[21] Pored ovih važnih odluka, na sastanku u Ankari je prihvaćen i predlog Božidara Purića, zastupnika jugoslovenskog MIP-a, o osnivanju parobrodske linije od Jadranskog mora do ušća Dunava u cilju jačanja pomorske saradnje članica ovog saveza. Predviđeno je da se osnuje društvo sa zajedničkim kapitalom koje bi održavalo liniju ili da se ona uspostavi nacionalnim linijama.[22] Međutim, iako je podržala odluku sa ovakvom formulacijom, Jugoslavija nije planirala da ovu liniju podeli sa drugim zemljama Balkanskog sporazuma.

Sednica Stalnog saveta u Bukureštu (10–13. maj 1935) nije bila uspešna kao sastanak u Ankari. Ispoljile su se razlike u stavovima i interesima članica saveza.[23] Ove razlike su bile vidljive i na sastanku pomorskih i rečnih eksperata Privrednog saveta u Atini (22–27. maj 1935). Predstavnici *Zetske plovidbe*, koji su pozvani da učestvuju u jugoslovenskoj delegaciji na sastanku, izrazili su nameru da pokrenu jednu pomorsku liniju u cilju povezivanja istočnih i zapadnih obala Balkana, kao i linija rečnih plovidbi zemalja Male antante sa morskim linijama država Balkanskog sporazuma. Međutim, zbog velikog protivljenja rumunske delegacije, koje je verovatno bilo motivisano planovima rumunske mornarice da pokrene sličnu liniju ili negodovanjem zbog potencijalne nove konkurentske linije na istočnim obalama Balkana, ovaj predlog nije prihvaćen.[24] Važno je napomenuti da se očekivalo da linija koja bi povezala sve članice saveza i koja bi nosila naziv „Balkanska linija" dobije određene privilegije u vodama članica Balkanskog sporazuma. Međutim, ove privilegije nisu bile precizirane.

Italijanski napad na Etiopiju uznemirio je članice Balkanskog sporazuma, a slaba međunarodna reakcija poslala je poruku da male države ne mogu više očekivati zaštitu od Društva naroda, odnosno pojedinih velikih sila i da bi trebalo više pažnje posvetiti regionalnim savezima. Pod takvim utiskom je zasedao Stalni savet u Beogradu (4–6. maj 1936) koji je, verovatno

---

20 Sve članice su imale svoje delegate za trgovinska, poljoprivredna, industrijska, finansijska, saobraćajna pitanja.

21 Avramovski, *Balkanska antanta*, 175–179; „Јуче је завршен рад Сталног савета Балканског споразума", *Политика*, 3. 11. 1934; AJ, 334–533–1705, Dopis MIP-a KJ Glavnom đeneralštabu KJ, 28. 1. 1935.

22 AJ, 334–531–1702, Dopis MIP-a KJ ministru saobraćaja KJ Mehmedu Spahi, 21. 4. 1939.

23 Avramovski, *Balkanska antanta*, 201–209.

24 AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 28. 7. 1937; AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 25. 5. 1938.

zbog navedenih razloga, bio uspešniji od bukureškog.[25] Usledio je sastanak pomorskih eksperata država Balkanskog sporazuma u Istanbulu (27. maj – 3. jun 1936) na kojem je, između ostalog, prihvaćen godinu dana ranije podnet predlog jugoslovenske delegacije.[26] Sirišćević je podvukao da su delegati „primili k znanju da smo tu osnovnu balkansku prugu za nas rezervisali".[27] Odluku eksperata potvrdio je potom Privredni savet na zasedanju na Bledu (10–14. jul 1936).[28] Na bledskom zasedanju je takođe predloženo osnivanje Stalnog pomorskog komiteta Privrednog saveta Balkanskog sporazuma (COMEB).[29] Ovo telo, koje je kasnije i osnovano, zamenilo je dotadašnje sastanke pomorskih eksperata.[30] Jedan od najvažnijih zadataka COMEB-a bilo je pitanje otvaranja pomorske linije oko Balkana.[31]

Na zasedanju COMEB-a u Atini (19–23. mart 1937) doneta je odluka da se pokrene linija oko Balkanskog poluostrva.[32] Ubrzo je održan i sastanak Privrednog saveta. Jugoslovenska delegacija je na ovom sastanku uverljivo izjavila da će Jugoslavija uskoro otvoriti pomorsku liniju koja će povezati ne samo države Balkanskog sporazuma, već i svih šest balkanskih država.[33] Postoji mogućnost da je na ovakvu formulaciju navedene izjave uticalo potpisivanje Ugovora o večnom prijateljstvu između Jugoslavije i Bugarske (januar 1937).[34] Međutim, u tom periodu još uvek nije bilo sigurno da će ovu liniju pokrenuti jugoslovenska mornarica.

Rumunija je poručila u Italiji nove brodove sa ciljem da „preotme" Balkansku liniju, ali je *Zetska plovidba*, da bi ovu liniju odmah „tako reći otela za svoje pomorce", kupila brod *Lovćen*, istakao je Lale Zuber, vodeća ličnost preduzeća sa Cetinja, u dopisu upućenom predsedniku jugoslovenske vlade Milanu Stojadinoviću.[35] Nakon kupovine broda, u skladu sa odlukom COMEB-a u Atini, Upravni odbor *Zetske plovidbe* je na sednici od 9. jula 1937. godine odlučio da ovo preduzeće otvori liniju oko Balkana 1. novembra te godine.[36] O ovoj

25 Avramovski, *Balkanska antanta*, 235–243.
26 AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 28. 7. 1937.
27 AJ, 334–530–1701, Dopis Slavka Sirišćevića načelniku upućen KPO MIP-a KJ, 6. 11. 1936.
28 AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 28. 7. 1937.
29 Na francuskom jeziku: Comité Maritime Permanent du Conseil Economique de l' Entente Balkanique.
30 Prvi sastanak COMEB-a održan je od 22. do 26. oktobra 1936. godine u Pireju i Atini.
31 AJ, 334–531–1702, Dopis MIP-a KJ ministru saobraćaja KJ Mehmedu Spahi, 21. 4. 1939.
32 AJ, 334–530–1701, Zastupnik načelnika KPO MIP-a KJ, Referat *Ostvarenje Balkanske pomorske linije*, 14. 8. 1937.
33 AJ, 334–533–1705, Prevod članka u domaćem časopisu *Ekonomist* od 30. 4. 1937. godine o radu Stalnog saveta Balkanskog sporazuma.
34 Više o jugoslovensko-bugarskim odnosima: Милош Жикић, *Југославија и Бугарска 1929–1941* (Београд: ИСИ, 2024).
35 AJ, Zbirka Milana Stojadinovića (37), 40–276, Dopis Lala N. Zubera Milanu Stojadinoviću, 3. 11. 1937.
36 AJ, 334–530–1701, Zastupnik načelnika KPO MIP-a KJ, Referat *Ostvarenje Balkanske pomorske linije*, 14. 8. 1937.

odluci je obaveštena i javnost.[37] Na zasedanju COMEB-a u Bukureštu septembra iste godine, jugoslovenska delegacija je saopštila da će *Zetska plovidba* uskoro pokrenuti ovu liniju i predložila da joj Balkanski sporazum prizna karakter Balkanske linije. Međutim, na ovom sastanku nisu bili prisutni turski delegati, koji su do tada često podržavali jugoslovenske predloge, već je Tursku zastupao otpravnik poslova u Bukureštu. Navedeno je otežalo „korisno svršavanje" važnih pitanja koja su interesovala Jugoslaviju među kojima je bilo i pitanje Balkanske linije. Rumunska delegacija se, uprkos odlukama na prethodnom zasedanju COMEB-a u Atini, „kategorički usprotivila" jugoslovenskom predlogu. Načelnik Pomorskog odeljenja jugoslovenskog Ministarstva saobraćaja stekao je utisak da je rumunska delegacija „bila nepristupačna svakom kompromisnom predlogu" zbog želja i namera da rumunska mornarica otvori sličnu liniju.[38] Načelnik je dodao da je cilj rumunske delegacije bio da se ovo pitanje odlaže sve dok se ne izgrade brodovi koje je naručila rumunska mornarica. Argument jugoslovenske delegacije da pruga *Zetske plovidbe* ne bi isključila mogućnost uspostavljanja drugih ovakvih linija nije promenio stav Rumuna.[39] Bilo je jasno da neće biti lako uspostaviti slične linije nakon otvaranja Balkanske linije. Zbog dijametralnih stavova dveju delegacija na bukureškom sastanku odlučeno je, kao kompromisno rešenje, da se pošalju pisma parobrodskim društvima svih zemalja članica Balkanskog sporazuma u kojima bi se tražilo njihovo mišljenje o ovoj liniji.[40] Na taj način je ponovo odloženo rešavanje pitanja Balkanske linije koje, prema mišljenju Pomorskog odeljenja, „u stvari sačinjava jednu od najsuštastvenijih tačaka pomorsko-ekonomske saradnje" država Balkanskog sporazuma.[41]

U periodu od septembra 1937. do aprila 1938. godine jugoslovenska delegacija je uspela da „savlada rumunski otpor". Na sastanku Privrednog saveta u Istanbulu (april 1938) prihvaćen je predlog da *Zetska plovidba* uspostavi pomorsku liniju oko Balkana, a na zasedanju COMEB-a koje je takođe održano u Istanbulu aprila 1938. godine, priznat joj je, pod određenim uslovima o kojima će biti više reći u nastavku, karakter Balkanske lini-

---

37 А. Б, „Дирекција 'Зетске пловидбе' отвара балканску пругу која ће спајати пристаништа у Јадранском, Егејском и Црном мору", *Правда*, 14. 7. 1937.

38 U pojedinim jugoslovenskim krugovima je postojalo mišljenje da su na ove namere rumunske mornarice uticale reči rumunskog kralja Karola II o važnosti Balkanske linije koje je, navodno, izjavio prilikom posete Splitu u leto 1937. – AJ, 334–531–1702, Nepotpisani narodni poslanik (u zaglavlju teksta je naknadno dopisano *Zuber za „Politiku"*), *Zetska plovidba*; „Rumunjski kralj Karolj II. u Splitu", *Novo doba*, 9. 8. 1937.

39 AJ, 334–530–1701, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja upućen KPO MIP-a KJ, 23. 9. 1937; AJ, 334–530–1701, Dopis eksperta za pomorstvo MIP-a KJ Slavka Sirišćevića upućen KPO MIP-u KJ, 11. 2. 1938.

40 AJ, 334–530–1701, Dopis eksperta za pomorstvo MIP-a KJ Slavka Sirišćevića upućen KPO MIP-u KJ, 11. 2. 1938.

41 AJ, 334–530–1701, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja upućen KPO MIP-a KJ, 23. 9. 1937.

je.[42] Teško je utvrditi da li su na popuštanje rumunske delegacije presudno uticale promene u samoj Rumuniji (kralj Karol II je februara 1938. godine poništio ustav i uspostavio ličnu diktaturu)[43] ili međunarodne prilike. Rumunija je, zajedno sa Grčkom i Turskom, nastojala da određenim ustupcima Jugoslaviju, koja se sve više približavala Bugarskoj, Italiji i Nemačkoj, čvršće veže za Balkanski sporazum, odnosno da se manifestuje solidarnost članica ovog saveza. Rumunija je tako povela i inicijativu da se njihova diplomatska predstavništva podignu na rang ambasada. Važno je napomenuti i da je Jugoslavija za Rumuniju, usled pogoršanja položaja Čehoslovačke, postajala sve važnija saveznica i u okvirima Male antante.[44]

COMEB je na zasedanju u Istanbulu (april 1938) priznao zvanični karakter Balkanskoj liniji *Zetske plovidbe*, ali pod uslovom da se parobrodska preduzeća zemalja Balkanskog sporazuma do 15. maja saglase sa uslovima održavanja ove linije. Preduzeća su pozvana da pošalju mišljenje da li red vožnje, putničke i teretne tarife tangiraju već postojeće linije, zatim da li je linija reprezentativna pruga Balkanskog sporazuma. Rumunska mornarica je, uz grčku i tursku, pozdravila otvaranje Balkanske linije *Zetske plovidbe*, odnosno one su potvrdno odgovorile na dopis COMEB-a, a jugoslovenska preduzeća se nisu izjasnila do kraja roka.[45] Jugoslovensko Ministarstvo saobraćaja je kasnije naglasilo da je time odluka doneta u Istanbulu dobila svoju punu važnost.[46] I ne sačekavši krajnji ishod ove ankete, a svakako želeći da utiče u svoju korist, *Zetska plovidba* je već 1. maja te 1938. godine pokrenula Balkansku liniju.

Iako je izgledalo kao da je ovo pitanje konačno rešeno, četiri jugoslovenska preduzeća su na zasedanju COMEB-a u Splitu (oktobar 1938) ponovo ovaj predmet stavila na sto. Predstavnici *Jugoslovenskog lojda*, kojima je predsednik COMEB-a kontraadmiral Nikolau Pais dozvolio učestvovanje u diskusiji suprotno pravilima, izneli su svoj stav o ovoj liniji u svoje, kao i u ime *Jadranske plovidbe*, *Dubrovačke plovidbe* i *Oceanije*. Zapravo, nisu izneli konkretan stav da li bi trebalo ovoj liniji priznati balkanski karakter, već su zatražili dodatni rok od dva meseca da iznesu svoje mišljenje. COMEB je ovaj predlog prihvatio. Sirišćević, koji je učestvovao u jugoslovenskoj delegaciji na ovom zasedanju, u svom izveštaju je naveo da su „strane delegacije bile iznenađene ovakvim stavom naših brodovlasnika" i da je to „unelo izvesnu zabunu u sam rad" COMEB-a.[47] Želeći da se ovo pitanje konačno reši, ovaj

---

42 AJ, 334–531–1702, Dopis MIP KJ upućen ministru saobraćaja KJ Mehmedu Spahi, 21. 4. 1939.

43 Овидију Печикан, *Историја Румуна* (Бања Лука: Бесједа; Београд: Клио, 2015), 528; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945* (Београд: Clio, 2018), 398–407.

44 Avramovski, *Balkanska antanta*, 271–273.

45 AJ, 334–530–1701, Izveštaj Slavka Sirišćevića o sastanku COMEB-a u Splitu upućen MIP-u KJ, 25. 10. 1938.

46 AJ, 334–531–1702, Dopis Pomorskog odeljenja Ministarstva saobraćaja KJ upućen KPO MIP-a KJ, 6. 2. 1939.

47 AJ, 334–530–1701, Izveštaj Slavka Sirišćevića o sastanku COMEB-a u Splitu upućen MIP-u KJ, 25. 10. 1938.

organ Balkanskog sporazuma je odlučio da se u slučaju pozitivnog odgovora jugoslovenskih preduzeća ili u slučaju izostanka odgovora do 15. decembra linija *Zetske plovidbe* prizna kao Balkanska linija. U slučaju negativnog odgovora ovaj predmet bi se poverio Privrednom savetu na rešavanje.[48]

Do jedinstvenog stava koji bi predstavljao zajednički interes jugoslovenske trgovačko-pomorske zastave nije došlo. Umesto dogovora, „sukob među brodovlasnicima bio je zaoštren do potpunog razilaženja".[49] Savez brodovlasnika Kraljevine Jugoslavije nije mogao promeniti navedeno.[50] Predstavnici *Zetske plovidbe* podržavali su, naravno, svoju liniju. Međutim, spomenuta četiri preduzeća su početkom decembra 1938. godine poslala COMEB-u svoje mišljenje u kojem su se protivila priznaju balkanskog karaktera ovoj liniji. Kao što je bilo predviđeno u tom slučaju – predmet je predat Privrednom savetu.[51] Jugoslovensko Ministarstvo saobraćaja je preporučilo jugoslovenskoj delegaciji na sastanku Privrednog saveta da se rukovodi prema sledećim stavovima: pitanje Balkanske linije bilo je rešeno već na sastanku u Istanbulu; „priznanje ove linije kao interbalkanske jeste akvizicija za našu trgovačku mornaricu koja ne sme više biti dovedena u pitanje, a spor koji pokreću naša preduzeća jeste naša interna stvar koju će rešavati samo naši nadležni faktori u okviru nacionalne pomorske politike".[52] Stav zvanične jugoslovenske delegacije svakako je uticao na odluku Privrednog saveta koji je na svom zasedanju u Bukureštu (maj 1939) liniji *Zetske plovidbe* konačno priznao karakter Balkanske linije.[53] Međutim, zašto su se četiri velika jugoslovenska preduzeća protivila Balkanskoj liniji *Zetske plovidbe*?

Protivljenje izlasku *Zetske plovidbe* na „debelo i darežljivije more"

Grupa bokokotorskih kapetana osnovala je u Kotoru 1920. godine brodarsko akcionarsko društvo *Boka*.[54] Ono se postepeno razvijalo u narednim go-

---

48 AJ, 334–527–1693, Compte rendu du secretaire general mr. P. Cokins, Sur l' activite du Secretariat du COMEB durant l' annee 1938–1939.

49 Još na sednicama jugoslovenske Nacionalne grupe u Balkanskom sporazumu 1935. godine isticana je potreba da se najpre reši pitanje pomorske saradnje između domaćih subvencionisanih društava, pa da se tek nakon toga o tom pitanju razgovara u organima Balkanskog sporazuma. – AJ, 334–526–1689, Sednice Nacionalne jugoslovenske grupe na kojima su razmatrane tačke dnevnog reda na predstojećem zasedanju Privrednog saveta u Bukureštu (januar 1936).

50 AJ, 334–530–1701, Dopis nepotpisanog eksperta Ministarstva saobraćaja, koga je Pomorsko odeljenje ovog resora odredilo za delegata KJ na zasedanju COMEB-a u Splitu, upućen Pomorskom odeljenju.

51 AJ, 334–527–1693, Compte rendu du secretaire general mr. P. Cokins, Sur l' activite du Secretariat du COMEB durant l' annee 1938–1939.

52 AJ, 334–531–1702, Dopis Pomorskog odeljenja Ministarstva saobraćaja KJ upućen KPO MIP-a KJ, 6. 2 1939.

53 AJ, 334–527–1693, Communique. Le Conseil Economique de l' Entente Balkanique–session du 17 au 21 mai 1939.

54 O prilikama u pomorstvu na prostoru Crne Gore pre 1918. godine videti: Dinko Franetović Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918 godine* (Titograd: Istoriski institut Narodne Republike Crne Gore, 1960).

dinama. Nakon kratkotrajne finansijske krize (1927), društvo je već naredne 1928. godine kupilo sve brodove preduzeća *Jadransko-skadarska plovidba* Srpsko-arbanaške banke koje je tada likvidirano.[55] U pojedinim izvorima se navodi da je, inicijativom Ministarstva saobraćaja – koje je težilo formiranju većih domaćih preduzeća, sprovedena njihova fuzija.[56] Nakon ovog događaja promenjeni su skoro svi članovi Upravnog i Nadzornog odbora *Boke*, a najveći akcionari su postali braća Zuber, vodeće ličnosti Srpsko-arbanaške banke.[57]

Sa novim plovnim objektima i proširenjem poslovanja *Boka* se pridružila *Jadranskoj plovidbi* iz Sušaka i *Dubrovačkoj plovidbi* iz Dubrovnika u krugu najjačih domaćih preduzeća obalne plovidbe.[58] Sa ova tri preduzeća jugoslovenska država je 1929. godine[59] potpisala desetogodišnje ugovore o održavanju brojnih subvencionisanih linija. *Jadranskoj plovidbi* je dodeljena subvencija za 46 linija po čitavoj zapadnoj obali Balkanskog poluostrva (od Trsta pa sve do grčkih luka), odnosno za čak 983.681 pređenu morsku milju godišnje. *Dubrovačkoj plovidbi* je pripalo deset linija na srednjem i severnom Jadranu sa ukupno 182.500 milja. Konačno, *Boki* je dodeljena subvencija za devet linija na južnom delu jugoslovenskog Jadrana (do Boke kotorske, Gruža, Ulcinja, Skadarskog jezera i Bara), odnosno za svega 98.132 morske milje.[60] Početkom 1930-ih neznatno se povećao broj *Bokinih* subvencionisanih milja. Međutim, do kraja međuratnog perioda je postojala velika razlika između *Jadranske plovidbe* i ostalih preduzeća, među kojima je bila i *Boka*.[61] Država je 1930. godine potpisala dugoročne ugovore i sa preduzećima *Oceania* i *Jugoslovenski lojd* o održavanju subvencionisanih linija do zapadnog Sredozemlja, odnosno Južne Amerike.[62] Sirišćević je, ukazujući na preostala područja za postepeno širenje mreže jugoslovenskih redovih linija na osnovu realnih potreba, na prvom mestu postavio veze sa Levantom, odnosno istočnim basenom Sredozemnog mora.[63]

---

55 Više o *Jadransko-skadarskoj plovidbi* i Srpsko-arbanaškoj banci: Vasilije Vasko Janković, *Od Bokeljške plovidbe do Zetske plovidbe. Iz istorije brodarstva. Knjiga V* (Podgorica: Sekcija pisaca–radnika Crne Gore; AP Print, 2009), 51–54; Saša Mišić, „Serbo-Albanian Bank in Albania 1925–1927", *Balcanica* 37 (2007): 249–263.

56 Р. Ђунио, „Бродарско а. д. 'Бока' у Котору", *Илустровани званични алманах – шематизам Зетске бановине* (Цетиње: Краљевска банска управа Зетске бановине, 1931), 380–384.

57 *Pomorski godišnjak za 1929. godinu* (Split: Direkcija pomorskog saobraćaja), 69.

58 Plovidba se u međuratnom periodu delila na prekookeansku (veliku) i na obalsku (kabotaža). Ova druga se delila na malu kabotažu (za jugoslovensku mornaricu je to podrazumevalo plovidbu na Jadranu) i na veliku kabotažu (plovidba po Sredozemnom moru). Мијо Мирковић, *Саобраћајна политика* (Београд: Геца Кон, 1933), 90–91.

59 Ugovor je važio za period od 1928. do 1938. godine.

60 Državni arhiv u Splitu (DAST), Direkcija pomorskog saobraćaja (16), 422, Ugovori o organizaciji i vršenju redovnog pomorskog saobraćaja i prevoza pošte morem, 15. 3. 1929.

61 DAST, 16–422.

62 Više o liniji do Južne Amerike: Никола Конески, „Успостављање редовне паробродске линије између Краљевине Југославије и Јужне Америке: 'Кунард лајн' или 'Југословенски лојд'?", *Токови историје* 1 (2025): 137–168.

63 Na drugom mestu Sirišćević je postavio engleske, zatim nemačke, baltičke i atlantske luke Francuske, a na trećem luke Sjedinjenih Američkih Država. Slavko Sirišćević, „Vidici i pu-

Boka je radila u jednom „vrlo siromašnom kraju" gde je bilo malo putnika i robe.[64] Pored toga, sve *Bokine* linije koje su povezivale Skadarsko jezero i luke na Jadranskom moru bile su ograničene i uslovljene plovnim stanjem kanala koji su vodili ka pristaništima na ovom jezeru, kao i plovnim stanjem reke Bojane. Ni albanska, a ni jugoslovenska vlada nisu sprovodile odlučnije projekte koji bi olakšali plovidbu u ovoj graničnoj oblasti. Jugoslavija jeste ulagala određena sredstva, ali su se i ta skromna ulaganja, usled ekonomske krize, znatno smanjila od budžetske 1931/32. do 1934/35. godine.[65] Održavanjem uglavnom nerentabilnih i rizičnih linija, *Boka* se „borila za goli opstanak". Nastojala je da proširi svoje poslovanje i izađe iz svog skučenog prostora južnog dela jugoslovenskog Jadrana na „debelo i darežljivije more".[66] Isticala je da ima pravo da pošalje svoje brodove u istočno Sredozemlje smatrajući se naslednicom *Austrijskog lojda* i drugih austrijskih i ugarskih parobrodskih društava koja su ranije plovila u tim vodama i koja su imala na svojim brodovima pomorce iz bokokotorskih krajeva.[67]

Budući da se težište poslovanja *Boke* pomerilo iz Boke kotorske ka Skadarskom jezeru i južnom Jadranu, uprava društva je odlučila februara 1934. godine da sedište premesti iz Kotora na Cetinje i da se promeni ime preduzeća u *Zetska plovidba*. Novo ime je odražavalo težnju uprave za proširenjem poslovanja, ali je odgovaralo i strukturi zaposlenih. Prema podacima iz 1931. godine čak 113 od ukupno 116 zaposlenih je dolazilo sa prostora Zetske banovine (97%). Najviše ih je bilo iz Boke kotorske (58%).[68] Slična statistika je ostala do kraja međuratnog perioda. Promenom imena nije se promenilo mnogo toga u preduzeću. Na čelu Upravnog odbora i dalje je bio Lale Zuber, dok je na čelu Nadzornog odbora ostao Savo Milutinović. Većina članova ovih odbora bila je i prethodnih godina u upravi.[69]

Jedan od retkih novih članova bio je direktor Društva za saobraćaj putnika i turista *Putnik* Slavko Sirišćević (Split, 1894 – Split, 1981).[70] On se godinama zalagao za unapređenje turizma u zemlji, a kasnije je bio i član Balkanske turističke federacije. Takođe, on je još tokom 1920-ih godina isticao značaj prisustva jugoslovenske mornarice u istočnom Sredozemlju, a tokom naredne decenije je kontinuirano i uporno radio na uspostavljanju Balkanske linije. Budući

tevi našeg parobrodarstva", *Vidici* 3 (1938): 69–71. – Pored redovnih linija, brodovi jugoslovenske trgovačke mornarice plovili su u slobodnoj plovidbi po svim delovima sveta.

64 DAST, 16–225, Zapisnik sa sastanka predstavnika *Jadranske plovidbe* i *Boke*, 10. 12. 1930.

65 Никола Конески, „И трансверзални и вертикални путеви? Саобраћајне везе Краљевине Југославије и Краљевине Албаније 1929–1935", *Лесковачки зборник* 64 (2024): 244–248.

66 AJ, 334–531–1702, Nepotpisani narodni poslanik (u zaglavlju teksta je naknadno dopisano *Zuber – Spahu. Izveštaj*), *Zetska plovidba*.

67 AJ, 334–530–1701, *Zetska plovidba a. d*, „Parobrodska pruga Dunav–Jadran".

68 *Илустровани званични алманах – шематизам Зетске бановине*, 380–384.

69 *Pomorski godišnjak za 1933. godinu* (Split: Direkcija pomorskog saobraćaja), 104; Janković, *Od Bokeljške plovidbe*, 147–156.

70 Šimun Jurišić, „Dr Slavko Sirišćević 28. II 1894–11. VIII 1981", *Kulturna baština* 13 (1982): 135–136.

da je bio i zvanični pomorski ekspert jugoslovenskog MIP-a, u velikoj meri je, često i presudno, uticao na odluke ovog resora. Takođe, kao član jugoslovenske delegacije u organima Balkanskog sporazuma značajno je uticao na stavove delegacije Kraljevine Jugoslavije. Sirišćević je, po svemu sudeći, presudno uticao i na odluku jugoslovenske vlade da projekat Balkanske linije poveri *Zetskoj plovidbi* čiji je član Upravnog odbora postao upravo u tom periodu. Međutim, vlada je imala i drugih motiva da ovu liniju ponudi navedenom preduzeću.

Braća Zuber, vodeće ličnosti *Zetske plovidbe*, bili su bliski jugoslovenskom državnom vrhu. Lale Zuber (Ugnji, Cetinje, 1888 – Braunsvil, SAD, 1947), bogati industrijalac, vlasnik čak oko 75% akcija *Zetske plovidbe*, član Jugoslovenske radikalne zajednice na čijoj listi je izabran i za narodnog poslanika (1938).[71] Nikola Zuber, finansijer i privrednik, takođe je bio član ove stranke.[72] Bio je i predsednik opštine na Cetinju, kao i narodni poslanik.[73] Pored navedenog, braća su bila bliska Milanu Stojadinoviću. S druge strane, predsednik vlade im nije uvek izlazio u susret. Kada je Lale došao u Beograd (1937) da razgovara sa njim o pitanju „te toliko opričane" Balkanske linije, čekao je na prijem 45 dana, ali do prijema nije došlo. Takvu okolnost je smatrao „nezaslуženom" jer, „od kad imam čast nazivati se Vašim prijateljem, nijesam se ogriješio o to prijateljstvo", istakao je Zuber u pismu Stojadinoviću.[74]

Slika 1. Slavko Sirišćević [Izvor: Šimun Jurišić, „Dr Slavko Sirišćević 28. II 1894 – 11. VIII 1981", *Kulturna baština* 13 (1982): 135–136]

71 Janković, *Od Bokeljške plovidbe*, 39–50; *Биографски лексикон. Народно представништво. Сенат. Народна скупштина* (Београд: Седма сила, 1939), 165–166.

72 Rastoder Šerbo, „Jugoslovenska radikalna zajednica u Crnoj Gori 1935–1939" (Magistarski rad: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu).

73 *Биографски лексикон. Народно представништво. Сенат. Народна скупштина* (Београд: „Немања", 1935), 150–151.

74 AJ, 37–40–276, Pismo Laleta N. Zubera Milanu Stojadinoviću, 3. 11. 1937.

Slika 2. Lale Zuber [Izvor: *Биоīрафски лексикон. Народно ӣредсшавнишшво. Сенаш. Народна скуӣшшина* (Београд: Седма сила, 1939), 165–166]

Uprava *Zetske plovidbe* je kasnije (1939) u jednom dopisu istakla da je ovo preduzeće iz Cetinja srpsko društvo i da su mornari većinom Srbi.[75] Anonimni autor teksta „Istina o 'favorizovanju' *Zetske plovidbe* i o njenoj interbalkanskoj liniji" istakao je da se u javnosti, naročito „prečanskoj", često stvarala „fama" da je *Zetska plovidba*, kao „pretežno srpsko" preduzeće, favorizovano u Beogradu na štetu ostalih subvencionisanih društava.[76] Jugoslovenska vlada jeste podržavala jačanje preduzeća iz Cetinja. Međutim, to nije činila isključivo na štetu drugih preduzeća, niti samo zbog toga što se radilo o društvu koje se smatralo srpskim.[77] Ministarstvo saobraćaja je nastojalo da pomorski saobraćaj održavaju jaka domaća preduzeća,[78] a pored toga je težilo održavanju, odnosno uspostavljanju ravnoteže između njih.

75 DAST, 16–388, Prepis dopisa *Zetske plovidbe* ministru saobraćaja KJ Nikoli Bešliću, 27. 11. 1939.

76 AJ, 334–531–1702, *Исшина о „фаворизованьу" Зеӣске ӣловидбе и о њеној Инӣербалканској ӣрузи*, Београд, 29. 3. 1939; „Истина о фаворизованьу Зетске пловидбе и о њеној Интербалканској прузи", *Glas Boke. Лисш за ӣривредна и ӣросвеӣна ӣиӣања*, 8. 4. 1939. – Važno je napomenuti da je bilo žalbi i sa druge strane – da su Jadranska plovidba i Dubrovačka plovidba povlašćene, odnosno da je Boka kotorska i prostor oko nje zapostavljen. – *Сӣеноīрафске белешке Народне скуӣшшине Краљевине Јуīославије*, X редовни састанак Народне скупштине Краљевине Југославије одржан 8. 3. 1939, говор народног посланика Ђуре Драшковића, 438–441.

77 Tako se i preduzeće *Srpsko brodarsko a. d. Mihajlović sada Barska plovidba* žalilo (1933) da državna saobraćajna politika favorizuje Boku i da sve čini sam da joj se „namaknu nova vrela prihoda". – AJ, Dvor Kraljevine Jugoslavije (74), 240–368, Dopis *Barske plovidbe* upućen maršalu Dvora KJ, 29. 4. 1933.

78 DAST, 16–210, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja Direkciji pomorskog saobraćaja, 5. 2. 1931.

Uzevši u obzir raspodelu interesnih sfera domaćih preduzeća, zatim broj i karakter njihovih linija, da bi se tokom 1930-ih godina ravnoteža uspostavila bilo je potrebno obezbediti *Zetskoj plovidbi* značajniji posao koji će je izvući iz uskog i nerentabilnog prostora poslovanja. Navedeno je uticalo na odluku vlade Nikole Uzunovića da projekat Balkanske linije poveri *Zetskoj plovidbi* (1934), ali i na vlade Bogoljuba Jevtića,[79] Milana Stojadinovića i Dragiše Cvetkovića da cetinjsko preduzeće podrže u realizovanju ove linije, odnosno u njenom održavanju.

Nakon tri godine pregovaranja o Balkanskoj liniji, *Zetska plovidba* je zamolila Ministarstvo saobraćaja da joj, isplatom iznosa od zaostalih isplata državne subvencije, omogući kupovinu broda za ovu pomorsku prugu. Ministarstvo je odobrilo predlog i *Zetska plovidba* je 1937. godine kupila parobrod *Lovćen*.[80] Brod je sagrađen u Glazgovu (1911), a plovidbenu dozvolu u Jugoslaviji je dobio 4. juna 1937.[81] Ukupna nosivost broda, koji je bio mešovitog tipa, bila je 3500 tona. Drugim rečima, mogao je nositi do 2000 tona robe, a imao je i 110 kreveta za putnike.[82] Predsednik vlade Stojadinović je posetio brod i istakao njegov značaj.[83] S druge strane, *Jadranska plovidba* je kasnije istakla da je brod star 27 godina, da može da postigne maksimalnu brzinu od 12 milja na sat i da ne predstavlja vrednost veću od 8.000.000 dinara.[84] Uvođenje ove „nepogodne jedinice", prema mišljenju predstavnika *Jadranske plovidbe*, nije predstavljalo nikakvu uslugu ugledu domaće zastave, već su se, pored troška, postigli „negativni moralni rezultati".[85]

Sirišćević je pozdravio odluku *Zetske plovidbe*, o kojoj je već bilo reči, da 1. novembra 1937. godine pokrene liniju oko Balkana. Istakao je da bi ovom linijom jugoslovenska zastava „bila vodeća u mreži balkanskih linija" i da je Jugoslaviji „zapala čast da opaše Balkan". Međutim, zbog značaja ove linije, privrednog, ali i političkog (zbog prestiža jugoslovenske zastave), naglasio je da Ministarstvo saobraćaja ne bi smelo dozvoliti u ovom pitanju, u

---

79 Aprila 1935. godine, *Balkan*, brodarsko društvo iz Kotora, podnelo je molbu Ministarstvu saobraćaja da mu poveri liniju od Jadrana do Dunava o kojoj se tada raspravljalo na balkanskoj saobraćajnoj konferenciji u Beogradu. – AJ, 74–84, Dopis brodarskog društva *Balkan* ministru saobraćaja KJ Dimitriju Vujiću, 10. 4. 1935.

80 AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 28. 7. 1937. *Zetska plovidba* je ovaj brod, koji se prvobitno zvao *Rosalinda*, kupila u Njujorku. – Janković, *Od Bokeljške plovidbe*, 153.

81 DAST, 16–371, Plovidbena dozvola za *Lovćen*.

82 AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 28. 7. 1937. Spisak članova posade *Lovćena* od septembra 1937, koji se čuva u kotorskom arhivu, videti: Janković, *Od Bokeljške plovidbe*, 214–221.

83 „Претседник владе г. др. Милан Стојадиновић посетио је нови брод Зетске пловидбе 'Ловћен'", *Време*, 6. 8. 1937.

84 *Jadranska plovidba* je uporedila ovu sumu sa vrednošću brodova *Dubrovačke plovidbe* (*Kralj Aleksandar I*, 35.000,000) i sopstvenim (*Prestolonaslednik Petar*, oko 30.000,000; *Jugoslavija* oko 25.000,000).

85 AJ, 334–531–1702, Dopis *Jadranske plovidbe* ministru saobraćaja KJ Mehmedu Spahi, 15. 6. 1938.

kome će se pokazati sve odlike jugoslovenske zastave, „neki naš eksperiment". Predviđao je da će ova linija izazvati „najoštriju konkurencijsku borbu" sa dobro opremljenim italijanskim linijama. Podsetio je MIP na nekoliko primera loše saobraćajne politike na prostoru istočnog Sredozemlja i predložio da se sa *Zetskom plovidbom* potpiše ugovor kako se ti primeri ne bi ponovili. Konačno, napomenuo je i da bi linija „mnogo dobila na značaju i rentabilitetu" ako bi se pokrenuo saobraćaj i sa „Rusijom".[86] Međutim, ova linija nije pokrenuta 1937. godine, o čemu je već bilo reči.

Jadranska plovidba je naglašavala da je projekat Balkanske linije počeo da se „forsira" u COMEB-u tek početkom 1938. godine, u periodu kada je, kako je navedeno, *Zetskoj plovidbi* postalo jasno da je njen pokušaj da sa „slučajno nabavljenim brodom" *Lovćenom* konkuriše ugovornim linijama *Jadranske plovidbe* i *Dubrovačke plovidbe* na Jadranskom moru, osuđen na neuspeh. Turistička linija otvorena u letnjoj sezoni 1937. godine između Venecije, Sušaka i drugih jugoslovenskih luka[87] donela je znatne gubitke *Zetskoj plovidbi*, ali je nanela i štetu navedenim parobrodskim društvima sa kojima je bila u „ničim izazvanoj utakmici". Predstavnici *Jadranske plovidbe* su dodali: „Trebalo je stoga pošto poto zaposliti na drugoj strani taj nepodesan brod, pa makar trošak snosila država iz javnih sredstava."[88] Međutim, *Lovćen* svakako nije kupljen da bi održavao turističku liniju u okvirima Jadranskog mora. Otvaranje spomenute linije do Venecije bio je očigledno iznuđeni potez uprave *Zetske plovidbe* koja nije želela da ovaj brod ostane usidren dok se čeka pokretanje Balkanske linije.

Važno je istaći da se *Jadranska plovidba* protivila proširenju poslovanja *Zetske plovidbe*, odnosno *Boke*, još krajem 1920-ih, a potom i tokom 1930-ih godina. Navedeno je posebno došlo do izražaja kada je *Boka* proširila jednu svoju liniju od Skadarskog jezera do Metkovića i Splita (kraj 1930).[89] Načelnik Pomorskog odeljenja, koji je predsedavao sastankom u Direkciji pomorskog saobraćaja u Splitu, koji je sazvan u cilju uklanjanja nesuglasica i uspostavljanju kompromisa između dva preduzeća, istakao je: „Razumljive su tendencije svakog društva za napredovanje. To pravo ima i Jadranska plovidba i Boka".[90]

Međutim, nije se *Jadranska plovidba* jedina protivila proširenju poslovanja *Zetske plovidbe*. Nakon otvaranja Balkanske linije (1. maja 1938), u trenucima kada je jugoslovenska delegacija obezbedila podršku ostalih članica Balkanskog sporazuma, pojavio se otpor jugoslovenskih parobrodskih preduzeća. *Jugoslovenski lojd*, *Jadranska plovidba*, *Dubrovačka plovidba* i *Oce-*

86 AJ, 334–530–1701, Dopis Slavka Sirišćevića MIP-u KJ, 12. 8. 1937.

87 Detaljnije o ovij liniji: „Зетска пловидба а. д. Цетиње", *Време*, 11. 7. 1937.

88 AJ, Ministarstvo saobraćaja Kraljevine Jugoslavije (148), 123, Dopis *Jadranske plovidbe* ministru saobraćaja KJ Mehmedu Spahi, 5. 4. 1939.

89 Detaljnije: Конески, „И трансверзални и вертикални путеви?", 244–248.

90 DAST, 16–225, Zapisnik sa sastanka predstavnika *Jadranske plovidbe* i *Boke*, 10. 12. 1930.

ania, četiri jugoslovenska društva, koja su činila dve trećine ukupne tonaže domaće mornarice, obratila su se zajedničkim pismom MIP-u septembra 1938. godine – povodom predstojećeg sastanka COMEB-a. Prema njihovom mišljenju, glavne luke Balkanskog sporazuma već su bile dovoljno povezane i trebalo bi poštovati „prirodne zone operacija"[91] gde bi „svaka nova utakmica, makar došla i sa prijateljske strane, mogla prije da pogorša nego da poboljša odnose u pomorskoj privredi balkanskih zemalja". Predstavnici četiri preduzeća su naglasili i da bi „ove štetne posledice bile još i potencirane u slučaju kad bi jednoj novoj pruzi bio priznat neki zvaničan karakter i kad bi usled toga ona sama uživala specijalne povlastice, koje bi je stavile u pogodniji položaj prema već uvedenim prugama drugih zemalja Balkanskog sporazuma". Uvođenje nove linije bi se, kako su naveli, „osjetilo kao konkurencija" domaćim prugama do Pireja koje su se „teško, ali uspešno afirmisale". Ukoliko su postojali politički razlozi za uvođenje ove linije, trebalo je, prema njihovom mišljenju, unapred odrediti potrebna vanredna sredstva – ne bi se smelo oduzimati od redovnog „i onako oskudnog" državnog prinosa za domaće pomorstvo kojima se „jedva pokrivaju neuporedivo preče potrebe pomorstva od t.zv. balkanske pruge". Taj vanredni doprinos bi trebalo racionalno upotrebiti, a to bi se moglo postići „jedino na način" da se pozovu domaća društva koja po snazi i iskustvu odgovaraju takvom poduhvatu da dostave svoje ponude i da se linija poveri onom društvu koje bi najviše odgovaralo postavljenom cilju. „Svaki drugi postupak mogao bi da izazove impresiju da se na račun države povlašćuju interesi pojedinaca".[92] Dakle, predstavnici ova četiri preduzeća očigledno nisu bili protiv Balkanske linije, ali su se žalili što ona nije njima poverena.

Pojedinci bliski *Zetskoj plovidbi* (ili sami njeni akcionari) isticali su da je akcija združenih preduzeća protiv cetinjskog i njene Balkanske linije započela iznenada – tek nakon uspostavljanja pruge. Uspeh linije je, kako su istakli, iznenadio „gospodu oko Jugoslovenskog Lojda". Smatrali su da „protivnici" *Zetske plovidbe*, znajući da je finansijski potpuno iscrpljena održavanjem Balkanske linije, nameravaju da je „sada nateraju u definitivnu propast". Pritisnuta teškoćama oko raznih isplata, postojala je mogućnost, ukoliko zavlada panika, da njeni akcionari zatraže isplatu svog udela. Združena preduzeća su, u cilju izazivanja panike, kako je navedeno, organizovala kampanju da bi se nadležni ministri pokolebali i uskratili podršku Balkanskoj liniji „i ako je ona čedo Kraljevske vlade".[93] Pomorsko odeljenje je takođe naglasilo da su domaća preduzeća istakla svoje prigovore o Balkanskoj liniji tek kada je ovo pitanje dobilo „već konkretan oblik u naš prilog pred jednim me-

91 Društva su smatrala da je ova zona za Jugoslaviju na relaciji Jadran–Pirej, „eventualno i Izmir".

92 AJ, 334–530–1701, Zajednički dopis *Jugoslovenskog lojda*, *Jadranske plovidbe*, *Dubrovačke plovidbe* i *Oceanie* upućen KPO MIP KJ, 28. 9. 1938.

93 AJ, 334–531–1702, Nepotpisani narodni poslanik (u zaglavlju teksta je naknadno dopisano *Zuber – Spahu. Izveštaj*), *Zetska plovidba*.

đunarodnim forumom".[94] Međutim, protivljenje četiri domaća preduzeća nije ipak sprečilo *Zetsku plovidbu* u održavanju Balkanske linije.

Balkanska ili jugoslovenska linija?

Neposredno pre pokretanja Balkanske linije, uprava *Zetske plovidbe* je istakla da bi trebalo prvom putovanju dati svečani karakter, „pošto je ova linija pokrenuta od strane Balkanskog Sporazuma i priznata kao zajednička balkanska linija Balkanskog Sporazuma".[95] Ona je bila „čedo" zemalja Balkanskog sporazuma prema rečima predstavnika cetinjskog preduzeća.[96] Predviđeno je da se u određenim lukama organizuje ručak i pozovu pojedine važne ličnosti. Prema informacijama jugoslovenskog MIP-a i Ministarstva saobraćaja, prvo putovanje *Lovćena* bilo je „jedna lepa manifestacija balkanske pomorske solidarnosti" i uspelo je „preko svakog očekivanja u pogledu svečanih prijemova, simpatija i interesovanja na koje je pruga naišla u svim mestima koja su dodirnuta".[97] Budući da je simbolika bila važna za uspeh ove linije, njeni kreatori i podržavaoci su nastojali da naglase njen značaj. Linija je, između ostalog, predstavljena i u publikaciji posvećenoj trogodišnjici Stojadinovićeve vlade.[98] S druge strane, predstavnici *Jadranske plovidbe* su smatrali da je prikazivanje u javnosti kao da je Balkanska linija „neka epohalna pojava u našem pomorstvu" i označavanje broda *Lovćena* kao „najmodernijeg i najlepšeg broda domaće trgovačke mornarice" štetna obmana.[99]

Balkanska linija je održavana na relaciji Sušak–Konstanca i natrag, dotičući dve italijanske luke Trst i Veneciju, kao i više važnih luka balkanskih zemalja: Split, Dubrovnik, Kotor, Drač, Valonu, Sarande, Krf, Pirej, Izmir, Istanbul, Burgas i Varnu. Prvobitno je doticala i Patras prolazeći potom kroz Korintski kanal. Velike takse koje je naplaćivalo Društvo Korintskog kanala, po svemu sudeći, presudno su uticale na to da *Zetska plovidba* plovidbu preusmeri oko Peloponeza.[100] Balkanska linija nije obuhvatila Solun, jednu od najvažnijih luka za Jugoslaviju, zbog čega su solunski privredni krugovi bili nezadovoljni.[101] Međutim, to bi znatno produžilo putovanje budući da se na liniji nalazila i jedna od najznačajnijih turskih luka – Izmir. MIP je insistirao na tome da linija

94 AJ, 334–530–1701, Dopis Pomorskog odeljenja MIP-u KJ, 15. 11. 1938.

95 AJ, 411–15–29, Dopis *Zetske plovidbe* Generalnom konzulatu KJ u Istanbulu, 26. 4. 1938.

96 AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* Savezu pomorskih brodovlasnika KJ, 12. 8. 1938.

97 AJ, 334–531–1702, Dopis MIP-a KJ ministru saobraćaja KJ Mehmedu Spahi, 21. 4. 1939; AJ, 334–530–1701, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja MIP-u KJ, 31. 5. 1938. Detaljnije o prvom putovanju *Lovćena*: „Prva balkanska pomorska pruga", *Novo doba*, 10. 5. 1938.

98 *Tri godine vlade Milana Stojadinovića* (Beograd: Državna štamparija KJ, 1938), 72. Više o propagandi Milana Stojadinovića: Бојан Симић, *Пройаīанда Милана Сшојадиновића* (Београд: ИНИС, 2007).

99 AJ, 334–531–1702, Dopis *Jadranske plovidbe* ministru saobraćaja KJ Mehmedu Spahi, 15. 6. 1938.

100 AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 25. 5. 1938.

101 Više o važnosti Soluna za Jugoslaviju: Dragan Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941", *Balcanica* XLIII (2012): 191–219.

uvrsti Izmir „bez čega bi izgubila dosta od svog značaja",[102] a ministar saobraćaja je istakao da je turska vlada nekoliko puta „molila da obnovimo" liniju do Izmira.[103] Sredinom 1930-ih *Jadranska plovidba* je produžila do ove luke svoju liniju koja je išla do Pireja. Međutim, početkom 1937. godine je obustavila ovo produženje zbog pasivnosti. Više puta je tražila državnu pomoć, ali je u Ministarstvu saobraćaja dobijala odgovor da za tu svrhu nema raspoloživih kredita.[104] Sirišćević je istakao u vrlo detaljnom referatu MIP-u da domaća preduzeća ne bi trebalo da se povlače sa Levanta, „već da krenu u ofanzivu", ali ne pojedinačnim akcijama, poput navedene *Jadranske plovidbe*, „pošto živimo u jeku nove, dirigovane privrede". Istakao je i da se problem linije do Izmira može rešiti Balkanskom linijom.[105] Obuhvativši ovu tursku luku na liniji, *Zetska plovidba* je osujetila namere *Jadranske plovidbe* da ponovo uspostavi svoju liniju do Izmira. Međutim, da ne bi i *Zetska plovidba* morala da se povuče sa Levanta, bilo je potrebno trajnije obezbediti Balkansku liniju.

Slika 3. Balkanska linija (Izvor: *Tri godine vlade Milana Stojadinovića*. Beograd: Državna štamparija KJ, 1938, 72)

[102] AJ, 334–558–1751, Dopis načelnika KPO MIP-a KJ Ministarstvu saobraćaja KJ, 22. 2. 1938.
[103] AJ, 334–558–1751, Dopis ministra saobraćaja KJ ministru finansija KJ Dušanu Letici, 22. 2. 1938.
[104] AJ, 334–558–1751, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja MIP-u KJ, 28. 7. 1934; AJ, 334–558–1751, Načelnik Pomorskog odeljenja MIP-u KJ, 30. 11. 1936.
[105] AJ, 334–558–1751, Referat Slavka Sirišćevića upućen KPO MIP KJ, 19. 12. 1936.

Градско поглаварство - Котор
Број 2565-38

Грађани!

Дана 11 маја 1938 у 4.30 с. пос. подне стиже у Котор пароброд Зетске пловидбе „ЛОВЋЕН" на свом првом путовању новоуспостављеном пругом Сушак-Коштаница, пристајући и у Котор те возујући Боку Которску са свим главним лукама Леванта. Зато, јер ту везу успоставља наше домаће друштво, овај је догађај значајан за нас, пошто се тиме напредак и развитку поморства Боке Которске ударају нови шири и још чвршћи темељи, а тиме дар и сигурна подлога јачем привредном замаху нашег краја.

Свим господама поседу својих фактора „Зетске пловидбе" захваљујем је својом одлуком министра Краљевске Владе и тиме нове снаге дала видног замаха, да ће се моћи разумљиво и љубави према на пруги налазећи Боке Которске, при чему истовремено њену добробит благонаклоно у Привредном Министарству Савета Др. М. СТОЈАДИНОВИЋУ и у Министру Саобраћаја Др. М. СПАХУ.

Грађани!

Пароброд „Ловћен", који одржава ову нову пругу, нека вам буде [illegible] свој истинске знак.

Љубав према завичају [illegible] и добро схваћеном својом економском интересу и бољи привредним односима, који ће се тиме зацртати свима без разлике, [illegible] заједнички рад на остварењу и повећању [illegible] и тиме оправдати тежње, које [illegible] дубоког уверења [illegible] у напредну ову нашу лепу поморску пругу.

У марном и конструктивном сарадњом, заједничком циљу свих нас, за Бога, Краља и Отаџбину срећу и напредак!

КОТОР, 10 маја 1938 г.

Председник Градског поглаварства
ВУРО ДРАШКОВИЋ, с. р.

Slika 4. Plakat Gradskog poglavarstva iz Kotora o prispeću parobroda *Lovćen* u Kotor (Izvor: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, lični/osobni fond „Dr Mehmed Spaho", 6/IVa–110)

Nadležna jugoslovenska ministarstva su odlučila da se sa preduzećem sa Cetinja potpiše dugoročni ugovor. Privredno-finansijski komitet ministara je doneo oktobra 1938. godine zaključak da se ovaj predmet iznese Ministarskom savetu na rešavanje, „s obzirom na političku stranu i karakter pruge" i budući da je jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova „pokrenulo i zagovaralo" ovu liniju.[106] Narodna skupština je dala svoju saglasnost usvajanjem Finansijskog zakona za 1938/39, kasnije i za 1939/40. godinu. Konačno, svoju saglasnost je dala i vlada. *Ugovor o organizaciji i vršenju redovite Balkanske pru-*

[106] AJ, 334–531–1702, Dopis ministra saobraćaja KJ ministru građevina KJ Mihu Kreki.

ge između jugoslovenskog Ministarstva saobraćaja i *Zetske plovidbe* zaključen je 3. maja 1939. Ugovor je važio za period od 1. maja 1938. do 31. marta 1948. godine uz mogućnost produženja. Jugoslovenska država se obavezala da će plaćati *Zetskoj plovidbi* godišnje 5.700.000 dinara za održavanje linije.[107] Predviđeno je da se ovaj iznos poveća na 8.000.000 dinara kada društvo bude vršilo putovanja dva puta mesečno. *Zetska plovidba* se obavezala da do kraja marta 1941. godine nabavi još jedan brod, a potom do kraja marta 1943. godine i treći – rezervni. Celokupna posada broda morala je imati jugoslovensko državljanstvo, a ukoliko bi bilo moguće – nabavka novih brodova, popravke i opremanje postojećih morali su se vršiti u domaćim brodogradilištima i kod domaćih firmi. Predviđene su olakšice za putovanja za jugoslovensku državnu upravu. U 5. čl. Ugovora je navedeno: „U svom poslovanju društvo je dužno, da što bolje udovolji saobraćajnim, trgovačkim i nacionalnim interesima [...]. Društvo će naročito nastojati da u svakoj prigodi dade prvenstvo domaćem izvozu i uvozu pred stranom robom određenom za prevoz društvenim lađama."[108] Ugovor je odredio uslove održavanja Balkanske linije koji su joj u potpunosti davali karakter jedne domaće jugoslovenske parobrodske subvencionisane linije. Međutim, da li je Balkanska linija dobijala određenu pomoć i od Balkanskog sporazuma?

Tokom pregovaranja u organima Balkanskog sporazuma predviđeno je da Balkanska linija bude oslobođena svih pomorskih i lučkih taksi u zemljama ovog saveza, odnosno da one budu umanjene.[109] Međutim, ubrzo nakon prvog putovanja *Zetska plovidba* se žalila MIP-u da Grčka nije ispunila obećanje o spuštanju taksi u svojim lukama. Ni obećanje turske delegacije o oslobađanju polovine taksi, poverljivo izjavljeno, nije bilo do tada sprovedeno. Takođe, preduzeće sa Cetinja je tražilo da se Balkanskoj liniji, „kao zajedničkoj liniji sve 4 države" Balkanskog sporazuma odobri pravo prenosa putnika i robe između Izmira i Istanbula (kabotaža). Preduzeće je naglasilo i da ima izgleda da će Rumunija odobriti popust u pomorskim taksama, ali i da je važnije sklopiti sporazum sa rumunskim železnicama u cilju obezbeđivanja jeftinijeg pretovara u Černa Vodi i eventualno Đurđevu, kao i jeftiniji železnički podvoz iz ta dva mesta do Konstance – „jedino tako može da se ostvari najvažniji zadatak ove linije: veza našeg Podunavlja i Jadrana kao i veza brodarstva Male antante sa brodarstvom Balkanskog sporazuma u čemu najveću ulogu i vodeću ulogu ima da igra naša zastava". *Zetska plovidba* je molila MIP da, „u duhu dugogodišnjeg sporazumnog rada, punog raznih peripetija i borbe" za otvaranje Balkanske linije, pomogne njenom održavanju „snažnom diplomatskom akcijom".[110] Načelnik Pomorskog odeljenja jugoslovenskog Ministarstva saobraćaja je u svom

[107] Predviđeno je da se državni prinos za period od 1. 5. 1938. do 31. 3. 1939, kao i za budžetsku 1939/40. godinu isplaćuje na teret Obrtnog kapitala Glavne državne blagajne, a potom za period od 1. 4. 1940. pa nadalje da se unosi potreban kredit u budžet rashoda Ministarstva PTT. – AJ, 334–533–1705, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja MIP-u KJ, 8. 5. 1939.

[108] AJ, 334–531–1702, *Ugovor o organizaciji i vršenju redovite Balkanske pruge*, 3. 5. 1939.

[109] AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u, 28. 3. 1938.

[110] AJ, 334–530–1701, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u KJ, 25. 5. 1938.

dopisu MIP-u naglasio da „bez tih olakšica pruzi neće biti, u praktičnoj primeni, priznat karakter interbalkanski i uloga privredno-politička" koju je Balkanski sporazum, pre svega COMEB, zagovarao. Zatražio je od MIP-a da interveniše da se ispune dogovori.[111] Obećanja članica Balkanskog sporazuma nisu bila ispunjena ni do sredine jula 1938.[112] Nismo pronašli u izvorima bilo kakvu potvrdu da su članice Balkanskog sporazuma podržale Balkansku liniju olakšicama ili na bilo koji drugi finansijski način. Međutim, važno je naglasiti da postoji mogućnost da izvori koji bi potvrdili suprotno nisu sačuvani, budući da se o ovom pitanju pregovaralo usmeno i tajno.

Pomorsko odeljenje Ministarstva saobraćaja je istaklo u dopisu MIP-u: „ni na kakav način pravni sistem intervencionističkih niti direktnih mera privilegisanja našeg parobroda Lovćena u pristaništima država Balkanskog sporazuma ne može naša država da postavi zahtev". Prema međunarodnim principima Barselonskog statuta o slobodi tranzita od 20. 4. 1921. i Ženevskog statuta o međunarodnom režimu pomorskih pristaništa od 9. 12. 1923, države Balkanskog sporazuma bi morale postupati prema *Lovćenu* isto kao što bi postupale sa bilo kojim drugim brodom. Olakšice koje bi trebalo tražiti za ovaj brod, „budući da vrši jednu interbalkansku liniju priznatu kao Balkansku" od strane COMEB-a aprila 1938, prema mišljenju Pomorskog odeljenja, mogle su biti tajnog karaktera tako što će pomorske takse biti fiktivno naplaćene ili što će biti vraćene. Načelnik ovog odeljenja je dodao da bi jugoslovenska vlada na svaku povlasticu koju bi dale članice Balkanskog sporazuma jugoslovenskoj zastavi, bila obavezna da pruži povlastice brodovima drugih članica saveza koje bi uspostavile linije istog karaktera.[113] Sa finansijskom podrškom ili olakšicama ostalih članica ovog saveza ili bez njih, podržana jugoslovenskom subvencijom, Balkanska linija je uspela da se održi. Međutim, nije u potpunosti ostvarila očekivane i najavljivane rezultate.

Balkanska linija je bila mešovitog karaktera, odnosno putničko-teretna. Iako trgovina i turizam između jadranskog i crnomorskog prostora nisu bili razvijeni, linija je, prema oceni Sirišćevića, već posle četiri putovanja ostvarila dobre rezultate – prevezla je skoro 1000 putnika i prenela oko 763 tone robe. Prva klasa je bila skoro stalno popunjena, a putnici su uglavnom putovali do kraja puta i natrag. „Robe je bilo malo, ali je bilo." Naglasio je da se pokazalo kao tačno načelo da „linija izaziva saobraćaj i stvara trgovinu".[114] Posle osam putovanja još uvek nije bio zaključen sporazum sa jugoslovenskom Rečnom plovidbom, kao ni sa rečnim plovidbama ostalih država srednje Evrope.[115] U tom periodu Mala antanta se praktično raspala, čime je umanjen značaj sarad-

111 AJ, 334–530–1701, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja MIP-u KJ; 31. 5. 1938.

112 AJ, 334–530–1701, Dopis KPO MIP KJ upućen Pomorskom odeljenju, 15. 7. 1938.

113 AJ, 334–530–1701, Dopis Pomorskog odeljenja MIP-u, 14. 7. 1938.

114 Slavko Sirišćević, „Balkanski sporazum i balkansko parobrodarstvo", *Vidici* 10 (1938), 277–279.

115 AJ, 334–531–1702, Nepotpisani narodni poslanik (u zaglavlju teksta je naknadno dopisano *Zuber – Spahu. Izveštaj*), *Zetska plovidba*.

nje mornarica Balkanskog sporazuma sa rečnim mornaricama Male antante.[116] S druge strane, *Zetska plovidba* je sklopila sporazume sa železničkim direkcijama pojedinih država, čime je obezbedila kombinovane tarife za prevoz robe i putnika „iz svih krajeva srednje Evrope za sve luke Balkana i obrnuto".[117] Iako su isticani dobri rezultati linije, Konzularno-privredno odeljenje MIP-a je smatralo da će ona „u boljoj meri" raditi na širenju turizma i jačanju privrednih veza između država Balkanskog sporazuma kada bude išla na svakih 15 dana i kada bude bila usavršena.[118] Međutim, to se nikada nije dogodilo.

Još u godinama planiranja Balkanske linije i odbijanja Jugoslavije da prizna Sovjetski Savez (SSSR) bilo je predviđeno produženje linije do Odese („čim to prilike dozvole"). Ugovorom o trgovini i plovidbi, sklopljenim između Jugoslavije i SSSR-a 11. maja 1940, bilo je predviđeno, između ostalog, i organizovanje pomorskog saobraćaja između dveju zemalja.[119] *Zetska plovidba* je požurila, želeći da iskoristi ovu odredbu ugovora, da produži Balkansku liniju do Odese.[120] Iako ovo pitanje nije bilo dovoljno proučeno i pripremljeno, *Lovćen* je iz Konstance produžio put do Odese 16. juna 1940. godine. Bila je to prva veza Jugoslavije sa jednom lukom SSSR-a.[121] Međutim, ratne prilike su u tom periodu sve više ometale održavanje ove linije. Nakon proširenja ratnih dejstava na Sredozemlju, *Lovćen* je bio prinuđen da skreće iz Pireja ili Izmira do Haife radi pregledanja od strane engleske ratne mornarice, a nakon ulaska Italije u rat bila je onemogućena veza sa Jadranskim morem.[122] Posledica toga je bio poremećaj, potom i obustavljanje Balkanske linije. Poslednje putovanje je preduzeto 29. maja 1940. Nakon već spomenutog dolaska do Odese, brod se vratio u Konstancu, ali je morao hitno isploviti 28. juna za Istanbul jer je pretila opasnost sukoba Rumunije i SSSR-a.[123] Potom je izvršio još jedno putovanje, od Istanbula do Odese, odvezavši Milana Gavrilovića, novoimenovanog jugoslovenskog poslanika u Moskvi, sa osobljem poslanstva. Vrativši se u Istanbul, u trenutku kada se ukazala prilika da *Lovćen* produži plovidbu do Pireja, dogodio se jedan incident na brodu.[124]

Ratne prilike, strah, nedovoljno informacija, socijalni položaj pomoraca, poljuljano poverenje, stvaranje Banovine Hrvatske i zaoštravanje unu-

---

116 Vanku, *Mala Antanta*, 299–311.

117 AJ, 334–531–1702, Nepotpisani narodni poslanik (u zaglavlju teksta je naknadno dopisano *Zuber za „Politiku"*), *Zetska plovidba*.

118 AJ, 334–533–1705, Dopis načelnika KPO MIP-a upućen Političkom odeljenju MIP-a KJ, 10. 2. 1939.

119 Detaljnije: Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године", *Историјски записи* 3–4 (2002): 99–124.

120 AJ, 334–531–1702, Dopis *Zetske plovidbe* MIP-u, 3. 6. 1940.

121 U štampi je navedeno da je 2. juna, prvi put posle Prvog svetskog rata, iz gruške luke otplovio (noseći drvnu građu) jedan brod za Odesu – *Lovćen*. – „Брод 'Ловћен' отпловио за Одесу са товаром дрвне грађе", *Време*, 4. 6. 1940.

122 Italija je 10. 6. 1940. objavila rat Velikoj Britaniji.

123 SSSR je ultimatumom naterao tog dana Rumuniju da mu preda Besarabiju.

124 AJ, 334–531–1702, Dopis Ministarstva saobraćaja KJ ministru inostranih poslova KJ Aleksandru Cincar-Markoviću, 11. 9. 1940.

trašnjih prilika u Jugoslaviji i drugi faktori doveli su do napetih odnosa između *Zetske plovidbe* i njenih mornara na *Lovćenu*. U atmosferi straha nakon što su se pronele vesti da će brod otputovati u Njujork[125] i podržan od Stručnog saveza pomoraca hrvatskog radničkog saveza iz Splita,[126] deo posade se (35 članova) pobunio.[127] Preduzeće sa Cetinja je Savez smatralo „jednim odeljenjem Hrvatskog Radiše, te Hrvatske seljačke stranke"[128] i prekinulo je odnose sa njim od kada nosi ovaj naziv (raniji naziv: Stručni savez pomoraca Kraljevine Jugoslavije). *Zetska plovidba* se iz tog razloga protivila ingerenciji Saveza nad pomorcima iz Zetske banovine: „Momčad naše male obalne plovidbe po svojoj vlastitoj izjavi ne pripadaju toj organizaciji Hrvatske banovine, već se sprema kako čujemo da osnuje svoj Savez pomoraca Zetske banovine sa sedištem u Kotoru".[129] Pobunjeni mornari su morali da se o svom trošku vrate u zemlju, a *Lovćen* je morao da nastavi plovidbu bez njih.

Cetinjsko preduzeće je 8. jula dobilo „pouzdane" informacije od Britanskog poslanstva u Beogradu o opasnosti ulaska u Jadransko more. Iz tog razloga je društvo odlučilo da se brod privremeno skloni u „našu zonu" u Solunu, čime je smatralo da je XXIV putovanje Balkanske linije završeno.[130] Brod je kasnije stigao u Pirej, gde se zadržao. Ministarstvo saobraćaja je predlagalo da se, dok traju vanredne prilike, suspenduje ova pruga[131] i izvesno je ovaj predlog ministra i realizovan. Znamo da je *Lovćen* kasnije došao do Njujorka[132] gde je bio prodat, a *Zetska plovidba* je nakon Drugog svetskog rata nacionalizovana.[133] Deviza koju je *Zetska plovidba* spomenula u svom elaboratu o Balkanskoj liniji da je važnije ploviti nego živeti,[134] za vreme rata se promenila. Tada je bilo važnije živeti nego ploviti.

Zaključak

Balkanska linija, parobrodska putničko-teretna mesečna pruga od jadranskih do crnomorskih luka je postojala od maja 1938. do leta 1940. godine

125 AJ, 334–531–1702, Dopis Ministarstva saobraćaja KJ ministru inostranih poslova KJ Aleksandru Cincar-Markoviću, 11. 9. 1940; DAST, 16–408, Dopis Stručnog saveza pomorca HRS Split Direkciji pomorskog saobraćaja, 23. 7. 1940.

126 DAST, 16–388, Dopis Stručnog saveza pomoraca – HRS u Splitu Direkciji pomorskog saobraćaja, 16. 12. 1940.

127 DAST, 16–408, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja Direkciji pomorskog saobraćaja u Splitu, 20. 7. 1940.

128 DAST, 16–388, Dopis *Zetske plovidbe* ministru saobraćaja KJ Nikoli Bešliću, 27. 11. 1939.

129 *Зе̄шска ӣловидба*, „Зашто је посада Ловћена у Цариграду напустила брод", *Време*, 4. 8. 1940.

130 DAST, 16–406, Dopis *Zetske plovidbe* Direkciji pomorskog saobraćaja (prepis), 21. 8. 1940.

131 AJ, 334–531–1702, Dopis Ministarstva saobraćaja KJ ministru inostranih poslova KJ Aleksandru Cincar-Markoviću, 11. 9. 1940.

132 DAST, 16–408, Dopis načelnika Pomorskog odeljenja Ministarstva saobraćaja Direkciji pomorskog saobraćaja, 12. 3. 1941.

133 Janković, *Od Bokeljške plovidbe*, 211.

134 AJ, 334–530–1701, *Zetska plovidba a. d.*, „Parobrodska pruga Dunav–Jadran".

i na noj su organizovane ukupno dvadeset i četiri plovidbe. Uspostavljanje Balkanske linije nesumnjivo je predstavljalo veliko dostignuće u pregovorima između članica Balkanskog sporazuma u oblasti pomorskog saobraćaja. Međutim, upravo ovi pregovori su pokazali da zemlje koje su činile ovaj savez, držeći se svojih interesa, nisu uvek bile spremne na kompromis. Takođe, na primeru Balkanske linije se pokazalo da dogovori postignuti na jednom sastanku određenog organa saveza nisu morali da važe na sledećem. Kada bi i došlo do konačnog dogovora, sledio je težak put njegove realizacije. Stiče se utisak da saobraćajno povezivanje ipak nije bilo u dovoljnoj meri podržano i potencirano u Balkanskom sporazumu. Jedan od najvažnijih zadataka u oblasti pomorskog saobraćaja uporno je zagovarala samo Jugoslavija. Grčka i Turska nisu bile zainteresovane za Balkansku liniju, dok je Rumunija, koja je nameravala da sama uspostavi sličnu liniju, kočila njeno otvaranje. Podrška koju su ove tri zemlje dale jugoslovenskoj delegaciji, koja je uporno stavljala predlog o ovoj liniji na pregovarački sto, stigla je u periodu kada se Jugoslavija približavala Bugarskoj, Italiji i Nemačkoj. One su sigurno u Balkanskoj liniji uvidele i koristi za sebe, budući da je ona omogućavala i njihovoj robi i putnicima redovnu mesečnu liniju oko Balkana o trošku jugoslovenskog budžeta. Nismo pronašli u izvorima bilo kakvu potvrdu da su članice Balkanskog sporazuma podržale Balkansku liniju olakšicama ili na bilo koji drugi finansijski način. Međutim, važno je naglasiti da postoji mogućnost da izvori koji bi potvrdili suprotno nisu sačuvani, budući da se o ovom pitanju pregovaralo usmeno i tajno.

Kraljevina Jugoslavija je želela da iskoristi svoj geografski položaj i zainteresovanost mornarice za istočno Sredozemlje da od Balkanskog sporazuma dobije podršku, finansijsku i druge vrste, za jednu parobrodsku liniju svog preduzeća. Jugoslovenski državni vrh je poverio ovaj projekat društvu *Zetska plovidba* sa Cetinja. Na ovu odluku presudno je uticao, po svemu sudeći, Slavko Sirišćević, koji je postao član Upravnog odbora cetinjskog društva u tom periodu. Svoje funkcije u jugoslovenskom Ministarstvu spoljnih poslova i jugoslovenskoj delegaciji u Balkanskom sporazumu on je uporno i kontinuirano koristio tokom 1930-ih godina da Jugoslaviji, odnosno *Zetskoj plovidbi* obezbedi Balkansku liniju. Važnu ulogu u realizaciji ovog projekta imale su i veze braće Zuber, vodeće ličnosti preduzeća, sa jugoslovenskim državnim vrhom.

Pokretanje Balkanske linije bio je veliki uspeh jugoslovenske delegacije i jugoslovenske države u Balkanskom sporazumu. Inicijativa koju je pokrenula delegacija ove države bila je realizovana. Međutim, u procesu priznanja Balkanske linije ispoljile su se slabosti jugoslovenske pomorske i spoljne politike, ali i uopšte jugoslovenske države. Četiri velika domaća društva kočila su inicijativu koju je pokrenula i uporno vodila zvanična jugoslovenska delegacija istovremeno podržavajući drugo domaće društvo – *Zetsku plovidbu*. Ostale članice saveza su uočile veliku dvojnost u jugoslovenskoj mornarici (na jednoj strani *Zetska plovidba* kao srpsko preduzeće, a na drugoj četiri velika preduzeća srednjeg i severnog jugoslovenskog Jadrana), ali

i jugoslovenskoj pomorskoj politici. Sukob interesa u pitanju Balkanske linije dodatno je zaoštrio međusobne odnose u domaćoj trgovačkoj mornarici.

Iako se iz izvora može naslutiti da je u sukobu interesa domaćih društava bilo elemenata srpsko-hrvatskog spora, razlozi protivljenja četiri preduzeća Balkanskoj liniji *Zetske plovidbe* bili su, pre svega, poslovne prirode. Sva četiri preduzeća bila su tokom međuratnog perioda zainteresovana za prostor istočnog Sredozemlja i žalila su što ovaj projekat nije njima poveren. Takođe, Balkanska linija je otvorena u godini kada su isticali dugoročni ugovori sa domaćim društvima obalne plovidbe. Postojao je strah kod subvencionisanih preduzeća obalne plovidbe da će, odvajanjem određene sume za subvencionisanje Balkanske linije, njima pripasti manje novca nego što su očekivala.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije: Fond 37, Zbirka Milana Stojadinovića; Fond 74, Dvor KJ; Fond 148, Ministarstvo saobraćaja KJ; Fond 334, Ministarstvo inostranih poslova KJ; Fond 411, Generalni konzulat KJ u Carigradu.
- Državni arhiv u Splitu: Fond 16 Direkcija pomorskog saobraćaja u Splitu.
- Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo: Lični/osobni fond „Dr Mehmed Spaho".

Objavljeni izvori:

- *Skupštinske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, X redovni sastanak Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije održan 8. 3. 1939. (Cyrillic)

Štampa i periodika:

- *Glas Boke. List za privredna i prosvjetna pitanja* (1939)
- *Ilustrovani zvanični almanah – šematizam Zetske banovine* (1931) (Cyrillic)
- *Novo doba*, Split (1937, 1938)
- *Politika* (1934) (Cyrillic)
- *Pomorski godišnjak* (1939, 1933)
- *Pravda* (1934) (Cyrillic)
- *Vidici* (1938)
- *Vreme* (1937, 1940) (Cyrillic)

Literatura:

- Andonov, Aleksandar. „Yugoslav-Turkish Relations (1935–1938)". *Military National Security Service*, 1 (2023): 194–203.
- Avramovski, Živko. *Balkanska antanta (1934–1940)*. Beograd: ISI, 1986.
- Bakić, Dragan. „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941". *Balcanica* XLIII (2012): 191–219. DOI: 10.2298/BALC1243191B
- Barlas, Dilek and Anđelko Vlašić. „The Balkan Entente in Turkish-Yugoslav Relations (1934–41): the Yugoslav Perspective". *Middle Eastern Studies* 52, no. 6 (2016): 1011–1024.

- *Biografski leksikon. Narodno predstavništvo. Senat. Narodna skupština*. Beograd: „Nemanja", 1935. (Cyrillic)
- *Biografski leksikon. Narodno predstavništvo. Senat. Narodna skupština*. Beograd: Sedma sila, 1939. (Cyrillic)
- Campus, Eliza. *The Little Entente and the Balkan Alliance*. Bucuresti: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978.
- Degerli, Esra S. „Balkan Pact and Turkey". *The Journal of International Social Research*, 2/6 (2009): 136–147.
- Franetović, Dinko Bure. *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918 godine*. Titograd: Istoriski institut Narodne Republike Crne Gore, 1960.
- Gulić, Milan. *Kraljevina Jugoslavija i Dunav. Dunavska politika jugoslovenske kraljevine 1918–1944*. Beograd: ISI, 2014. (Cyrillic)
- Hoptner, Jakob. *Jugoslavija u krizi: 1934–1941*. Rijeka: „Otokar Keršovani", 1972.
- Janković, Vasilije Vasko. *Od Bokeljške plovidbe do Zetske plovidbe. Iz istorije brodarstva. Knjiga V*. Podgorica: Sekcija pisaca–radnika Crne Gore; AP Print, 2009.
- Jurišić, Šimun. „Dr Slavko Sirišćević 28. II 1894–11. VIII 1981". *Kulturna baština* 13 (1982): 135–136.
- Kerner, Robert Joseph and Harry Nicholas Howard. *The Balkan Conferences and the Balkan Entente 1930–1935. A study in the Recent History of the Balkan and Near Eastern Peoples*. Berkeley: University of California Press, 1936.
- Koneski, Nikola. „I transverzalni i vertikalni putevi? Saobraćajne veze Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Albanije 1929–1935". *Leskovački zbornik* 64 (2024): 235–252. (Cyrillic) DOI: 10.46793/LZ-LIV1.235K
- Koneski, Nikola. „Uspostavljanje redovne parobrodske linije između Kraljevine Jugoslavije i Južne Amerike: 'Kunard lajn' ili 'Jugoslovenski lojd'?", *Tokovi istorije* 1 (2025): 137–168. DOI: 10.31212/tokovi.2025.1.kon.137-168
- Mićić, Srđan. „Balkanski i podunavski koncept jugoslovenske spoljne politike (1925–1938)". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2017. (Cyrillic)
- Mirković, Mijo. *Saobraćajna politika*. Beograd: Geca Kon, 1933. (Cyrillic)
- Mišić, Saša. „Serbo-Albanian Bank in Albania 1925–1927", *Balcanica* 37 (2007): 249–263.
- Osca, Alexandru. „Romania and the Balkan Pact (1934–1940)". *Codrul Cosminului* 14 (2008): 271–282.
- Pavlović, Stevan K. *Istorija Balkana 1804–1945*. Beograd: Clio, 2018.
- Pečikan, Ovidiju. Istorija Rumunâ. Banja Luka: Besjeda; Beograd: Klio, 2015. (Cyrillic)
- Popisteanu, Cristian. *Romania si Antanta Balcanica*. Bucuresti: Editura politica, 1968.
- *Prva balkanska konferencija. Rad jugoslovenske nacionalne grupe*. Beograd: Jugoslovenska nacionalna grupa za balkansku konferenciju, 1931. (Cyrillic)
- Simić, Bojan. *Propaganda Milana Stojadinovića*. Beograd: INIS, 2007. (Cyrillic)
- Šerbo, Rastoder. „Jugoslovenska radikalna zajednica u Crnoj Gori 1935–1939". Magistarski rad: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- *Treća balkanska konferencija. Rad jugoslovenske nacionalne grupe*. Beograd: Jugoslovenska nacionalna grupa za balkansku konferenciju, 1934. (Cyrillic)

- Vanku, Milan. *Mala Antanta: 1920–1938*. Titovo Užice: „Dimitrije Tucović", 1969. (Cyrillic)
- Virijević, Vladan. Jugoslovensko-turski ekonomski odnosi 1918–1941. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, 2018. (Cyrillic)
- Žikić, Miloš. *Jugoslavija i Bugarska 1929–1941*. Beograd: ISI, 2024. (Cyrillic)

Summary

Nikola Koneski

The Balkan Line – A Steamship Line from the Adriatic to the Black Sea (1938–1940): A "Child" of the Balkan Pact or the Yugoslav Government?

Abstract: Based on archival materials, press sources, published documents, and relevant literature this paper analyzes the process of establishing the Balkan Line, a monthly passenger and cargo steamship line connecting Adriatic and Black Sea ports. Years of negotiations within the Permanent Maritime Committee (COMEB) and the Economic Council of the Balkan Pact, the persistence of the Yugoslav delegation in implementing this project, and the opposition of four Yugoslav companies to recognizing the "Balkan" character of this line, initiated by the Yugoslav company *Zetska Plovidba* in 1938, highlight certain aspects of Yugoslav foreign and transport policy. Additionally, they contribute to a better understanding of the Balkan Pact.

Keywords: Balkan Line, steamship line, *Zetska Plovidba*, Kingdom of Yugoslavia, COMEB, Economic Council, Balkan Pact

The idea of a steamship line connecting the Adriatic and the Black Sea dates back to the 19th century. The initiative for the line discussed in this paper was launched by Yugoslavia within the framework of the Balkan Pact in 1934. In the following years, negotiations took place, revealing the complexity of this alliance. Romania sought to postpone the resolution of this proposal until it was in a position to establish a similar route itself. Greece and Turkey showed no interest in the Balkan Line. However, Yugoslavia eventually managed to secure the support of the other member states. In 1938, the Yugoslav company *Zetska Plovidba* established the line around the Balkan Peninsula, which was officially recognized as a "Balkan" line by the Balkan Pact. However, at that time, four major Yugoslav companies opposed the official Yugoslav transport policy. Nevertheless, they failed to prevent the launch and operation of the Balkan Line. This passenger and cargo line connected the Adriatic and the Black Sea 24 times, running between Sušak and Constantsa**.** Later, the route was extended to Odessa, but it was discontinued in 1940 due to wartime circumstances.

UDK: 327(497.1:83)"1954/1973"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.bub.555-576

Ivan BUBALO
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ivan.bubalo96@gmail.com
ORCID: 0009-0003-7922-5228

Jugoslavija, Republika Čile i Socijalistička partija Čilea: Ideološki i diplomatski aspekti suradnje (1954.–1973.)

Apstrakt: Rad prikazuje odnose Jugoslavije sa Socijalističkom partijom Čilea (*Partido Socialista de Chile*; PS) i Republikom Čile od prve polovice 1950-ih godina 20. stoljeća kada Jugoslavija počinje provoditi na vanjskopolitičkom planu politiku nesvrstanosti do 1973. kada je izvršen državni udar u Čileu kojim je srušena jedna od rijetkih socijalističkih ili komunističkih vlada izabranih demokratskim putem. Socijalistička partija Čilea, Jugoslavija i Savez komunista Jugoslavije prošli su različite puteve u ostvarivanju vlastitog modela socijalizma, no to nije bila poteškoća pri sklapanju srdačnih odnosa. Nadalje, kao najveća prepreka produbljivanju odnosa Jugoslavije i latinskoameričkih država najčešće se navodi geografska udaljenost, što Jugoslaviju nije sprječavalo u pristupanju i drugim, jednako udaljenim zemljama. Osim toga, postojale su i druge prepreke poput snažnog utjecaja Sjedinjenih Država i upletenosti drugih aktera poput Sovjetskog Saveza, Kube i Kine, partijskog frakcionaštva i nedisciplioniranosti čileanskih i latinskoameričkih socijalista te čestih promjena režima u regiji. Bez obzira na sve prepreke, Jugoslavija se, barem do 1970-ih, trudila proširiti svoju mrežu utjecaja i na latinskoamerički kontinent pri čemu su Čile i PS zauzeli vrlo značajno mjesto.

Ključne riječi: Čile, socijalistička Jugoslavija, Socijalistička partija Čilea, Latinska Amerika, Hladni rat, Salvador Allende, Tito

Uvod

„Allende će živjeti!" bio je jedan od mnogih novinskih naslova posvećenih samoubojstvu (iako se tada još spekuliralo je li možda riječ o ubojstvu) jednog od rijetkih demokratski izabranih marksista, Salvadora Allendea.[1] Či-

[1] „Allende će živjeti", *Vjesnik*, 14. 9. 1973. Teško je odrediti sve demokratske pobjede marksista. Navodim samo neke prije i poslije Allendeove pobjede: Cheddi Jagan u Britanskoj

leanski je predsjednik samoubojstvo počinio uslijed državnog udara 11. rujna 1973. godine u predsjedničkoj palači La Monedi. Članak u *Vjesniku* od 14. rujna bio je posvećen prosvjedima koji su se održavali diljem Jugoslavije s ciljem podrške socijalističkom i progresivnom Čileu. U Zagrebu se ispred Studentskog centra (SC) prema tadašnjim medijima navodno okupilo oko 10.000 studenata pred kojima je održan niz govora, a recitirao se i čileanski Nobelovac i komunist, pjesnik Pablo Neruda. Jugoslavenski mediji opširno su pisali o državnom udaru u Čileu. Bio je to napad na demokratsku, progresivnu i socijalističku zemlju s kojom je Jugoslavija održavala dobre odnose čak i za vrijeme konzervativnih predsjednika koji su dopuštali djelovanje lijeve opoziciju i održavanje njihovih veza s Jugoslavijom.[2]

Iako je Latinska Amerika kao regija i kontinent bila geografski i (geo)politički udaljena od Jugoslavije, uvijek su postojali interesi koji su se mogli obostrano iskoristiti. Još od druge polovine 19. stoljeća velik broj stanovnika iz hrvatskih krajeva, napose iz Dalmacije, iselio se u potrazi za poslom u Latinsku Ameriku.[3] Konačna su odredišta najčešće bila Argentina, Brazil, Čile i Urugvaj. Jugoslavenska dijaspora[4] bila je jedan od ključnih elemenata s pomoću kojih se Jugoslavija mogla povezati s Latinskom Amerikom. Tijekom Kraljevine SHS/Jugoslavije iseljeništvo je bilo glavna odrednica suradnje, isto kao i neposredno nakon Drugog svjetskog rata kada se izvještavalo o neprijateljskoj emigraciji (ustaše, četnici). Međutim, nakon 1948. jugoslavenske politike prema Trećem svijetu više neće biti tako jednoznačne, stoga će se tražiti drugi oblici suradnje i u Latinskoj Americi.

Odnosi između Jugoslavije i Latinske Amerike te Čilea kao dijela regije stoga imaju više razina na kojima se mogu proučavati – od tradicionalnih međudržavnih odnosa do odnosa između države i pojedinih stranaka ili pak drugih državnih organizacija i udruga koje su bile zadužene za odnose sa strankama i pokretima, poput Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Dodatni aspekt istraživanja Latinske Amerike je i značajna uloga Sjedinjenih Država, koje su Zapadnu hemisferu smatrale svojom interesnom zonom, pa su svi vanjski akteri bili uključeni u hladnoratovsku dinamiku među američkim državama. Iz američke perspektive Latinska Amerika do kraja 1950-ih bila je manje važan dio svijeta vezan uz sjevernog susjeda

Gvajani 1957. i 1961., pobjeda koalicije Socijalističke i Komunističke partije San Marina 1945., izborne pobjede komunista u indijskoj državi Kerali i u Nepalu.

2 Komunistička partija Čilea (PC) bila je zabranjena tijekom mandata predsjednika Gabriela Gonzáleza Videle (1946.–1952.) od 1948., a zabrana se protegnula i kroz mandat njegova nasljednika Carlosa Ibáñeza. Partija je ozakonjena 1958. godine pred kraj Ibáñezova mandata.

3 Iseljavalo se i iz drugih krajeva buduće Jugoslavije poput Crne Gore, Slovenije ili Vojvodine.

4 Većinu dijaspore (oko 90%) činili su Hrvati, no s obzirom na to da se radi o razdoblju Jugoslavije koristit ću termin Jugoslaveni, pogotovo s obzirom na činjenicu da je dominantno etničko određenje u Čileu bilo jugoslavenstvo. Više o tome: Ljubomir Antić, „Naši iseljenici u Boliviji", *Migracijske teme* 2, br. 2 (1986); Frane Krnić, *Crni kaput, bijele rukavice* (Zagreb: Naklada „Bošković", 2021), 38.

Monroeovom doktrinom.[5] Kubanskom revolucijom mijenja se percepcija Latinske Amerike, ne samo u Sjedinjenim Državama, već i u Istočnom bloku i Jugoslaviji. Latinska Amerika postala je poprištem Hladnog rata, a revolucija je signalizirala mogućnost upletanja Sovjetskog Saveza u regiju, dok je Jugoslavija prepoznala nišu za širenje nesvrstanosti.[6]

Jugoslavenski odnosi s većinom država Latinske Amerike bili su korektni, no važan element u odnosima s Čileom i drugim latinskoameričkim državama nije bila isključivo suradnja između država, već i suradnja s lijevim strankama. U Čileu su djelovale tri relevantne lijeve partije, a Jugoslavija je sa svakom održavala određene odnose. Riječ je o Komunističkoj partiji Čilea (*Partido Comunista de Chile*; PC), Socijalističkoj partiji Čilea (*Partido Socialista de Chile*; PS) i Radikalnoj partiji Čilea (*Partido Radical de Chile*; PR). Komunistička partija pratila je moskovsku liniju – to je ujedno i bio razlog osnutka Socijalističke partije i razlog lošijih odnosa Jugoslavije s komunistima koji su ovisili, dakako, o odnosima sa Sovjetskim Savezom.[7]

Jugoslavija je najbolje odnose postigla sa Socijalističkom partijom Čilea koja se još od 30-ih godina 20. stoljeća ideološki razdvojila od Komunističke partije koja se držala dominantnog tumačenja komunizma koje se širilo iz središta međunarodnog pokreta – Moskve.[8] Upravo će to biti jedan od temeljnih i ključnih razloga povezivanja čileanskih socijalista i Jugoslavena, kao aktera koji su se odlučili odvojiti od dominantnog tumačenja marksizma i otisnuti se u sa-

---

5 Prema američkom predsjedniku Jamesu Monroeu (1817.–1825.). Doktrina je proglašena 1823. kako bi onemogućila upletanje europskih sila u novonastale države Zapadne hemisfere i garantirala neupletanje Sjedinjenih Država u europske poslove. Značajan dodatak doktrini bio je Rooseveltov korolar (odnosi se na Theodorea). Jačanjem Sjedinjenih Država jačao je i značaj doktrine, odnosno podređenost prostora južno od Río Grandea, a istovremeno se smanjivala vjerojatnost upletanja drugih, pretežno europskih država. Zanimljivo je napomenuti da je nakon Pacifičkog rata (1879.–1883.; poraz Bolivije i Perua protiv Čilea) Čile postao dominantna pomorska sila u Južnoj Americi i da su sve do Američko-španjolskog rata držali hegemoniju na Tihom oceanu do današnjeg Panamskog kanala – William Sater. *Chile and the United States: Empires in Conflict* (Athens: Georgia University Press, 1990), 51–69.

6 Za američku percepciju regije u: Lidija Kos-Stanišić, „Američka vanjska politika prema Latinskoj Americi od početka 19. do kraja 20. stoljeća", *Međunarodne studije* 3, br. 1 (2003); za jugoslavensku percepciju: Alvin Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World* (Princeton: Princeton University Press: 1970), 98–99.

7 Više o lijevim strankama u Čileu: Julio Faúndez, *Marxism and Democracy in Chile. From 1932 to the Fall of Allende* (New Haven, London: Yale University Press, 1988), posebno poglavlje 6 u kojemu se opisuju Komunistička i Socijalistička partija Čilea; Ernest Halperin, *Nationalism and Communism in Chile* (Cambridge: MIT Press, 1965); Manuel Caballero, *Latin America and the Comintern 1919–1943* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Simon Collier and William F. Sater, *A History of Chile 1808–2002* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), poglavlja 7–12 za Socijalističku i Komunističku partiju dok se Radikalna partija spominje od 5. poglavlja.

8 Socijalistička partija nije nastala izdvajanjem od Komunističke partije već udruživanjem nekoliko manjih socijalističkih partija, no neki komunisti kasnije su se pridružili Socijalističkoj partiji.

mostalnu potragu za vlastitim putem iako su pobude za time bile različitog podrijetla. S obzirom na to da čileanski socijalisti nisu bili dio vlasti, suradnja s njima odvijala se preko Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) ili Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). S druge strane, službeni Beograd održavao je srdačne odnose s čileanskim desno orijentiranim vladama, stoga su se odnosi s partijom ponekad morali održavati posrednim kanalima.[9]

Vanjska politika Jugoslavije do nesvrstanosti

Jugoslavija je tijekom Hladnog rata doživjela nekoliko ključnih vanjskopolitičkih trenutaka, a jedan od njih dogodio se 1948. kada je objavljena Rezolucija Informbiroa nakon čega Jugoslavija napušta (ili je izbačena iz njega) Istočni blok predvođen Sovjetskim Savezom. Naznake „devijantnog ponašanja" bile su uočljive još tijekom Drugog svjetskog rata kada je Staljin pozivao europske komuniste na pragmatizam i suradnju s drugim antifašističkim elementima.[10] S druge strane, jugoslavenski partizani otvoreno su se služili komunističkom ikonografijom čime su se iskazivali jasni revolucionarni stavovi.[11] Revolucionarni stavovi nisu bili u sukobu sa Staljinovim idejama, no u tome trenutku nisu bili poželjni zbog ovisnosti Sovjetskog Saveza o suradnji sa zapadnim silama.[12] Samostalnosti jugoslavenske borbe dodatno je u prilog išla manja uloga Crvene armije u borbi s kolaboracionističkim režimima. Zbog toga je Jugoslavija nakon Drugog svjetskog rata smatrala da može voditi kudikamo neovisniju politiku u usporedbi s drugim državama Istočnog bloka, dok se istovremeno smatralo, i na Zapadu i na Istoku, ali i u Jugoslaviji, da je Tito najodaniji saveznik Sovjetskom Savezu i Staljinu.[13] Međutim, jugoslavenski staljinizam je za Sovjete bio mač s dvije oštrice – iako je

9 Prva delegacija SSRNJ-a koju je predvodio Veljko Vlahović službeno je išla na zasjedanje UNESCO-a, no cilj putovanja bilo je povezivanje sa socijalističkim partijama na kontinentu – AJ, 507, IX, 21/II–139, Raúl Ampuero, generalni sekretar Socijalističke partije Čilea kao član čileanske delegacije na 52. konferenciji Interparlamentarne unije u Beogradu, 9–27. IX. 1963.

10 Staljin je tada ukinuo Kominternu, dok su se u Sovjetskom Savezu prizivali neki tradicionalni ruski simboli.

11 Primjerice otvoreno korištenje petokrake i formiranja Prve proleterske brigade – Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita* (Zagreb: Globus, 1990), 31, 42–55, 181, 225–228; Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias* (Washington, Bloomington, Indianapolis: Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press), 21–25.

12 Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 31, 42–55, 181, 225–228; Ramet, *The Three Yugoslavias*, 21–25.

13 Božo Repe, „Tito-Stalin Conflict: Yugoslavia as the Westernmost Part of the Eastern World", in *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, eds. Martin Previšić and Tvrtko Jakovina (Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020), 124. Odanost Sovjetskom Savezu išla je do te mjere da je jedan od vođa oslobodilačke borbe i nakon rata jedan od najutjecajnijih komunista Edvard Kardelj predlagao da Moskva postane glavnim gradom Jugoslavije. – Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik* (Zagreb: Profil, Srednja Europa, 2003), 339; Lorraine Lees, *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War* (Philadelphia: Penn State University Press, 1997), 43.

Titova odanost revoluciji i Staljinu mogla biti laskava, s druge strane njegova autonomnost u djelovanju vodila je u neposlušnost i potencijalno generiranje prevelike regionalne moći.[14] Međutim, u proljeće 1948. Staljin je konačno presudio Titu donošenjem Rezolucije Informbiroa.

Od 1949. pa sve do Staljinove smrti 1953. Jugoslavija se počela oslanjati na Zapad, najviše na Sjedinjene Države, kako bi očuvala neovisnost od Istočnog bloka. Nedugo nakon Staljinove smrti i smanjenja pritiska s Istoka, Jugoslavija je iskoristila Tršćansku krizu kako bi se odmaknula od Zapada i započela približavanje zemljama Trećeg svijeta s kojima je već postojala stanovita suradnja u Ujedinjenim narodima.[15] Nedugo nakon Staljinove smrti tijekom 1955. dolazi do normalizacije odnosa Jugoslavije i Sovjetskog Saveza koji će, međutim, potrajati tek do 1956. i sovjetske invazije na Mađarsku što je moglo poslužiti kao dodatni motiv i katalizator približavanja zemljama Trećeg svijeta. Najvažniji jugoslavenski partneri od sredine 1950-ih bili su Indija, kao najmnogoljudnija osamostaljena zemlja i Egipat, obje države s dugom povijesti koja im je davala određeni politički značaj i politički kapital. Međutim, često su se u istim inicijativama susretali Jugoslavija i Čile, a one su se najčešće pokretale oko gospodarske pomoći zemljama u razvoju. U pokretanju inicijativa tijekom druge polovice 1940-ih istaknutu je ulogu imao prvi čileanski poslanik pri Ujedinjenim narodima (UN) i član Ekonomskog i socijalnog vijeća UN-a (United Nations Economic and Social Council, ECOSOC)[16] Hernán Santa Cruz.[17] Jugoslavija je 1951. podržala prijedlog Či-

[14] Jugoslavija se uplela u građanski rat u Grčkoj, imala je značajan utjecaj u Albaniji, planirala je ujedinjenje s Bugarskom (i Albanijom), pokazivala je ozbiljne pretenzije na dijelove Austrije (Koruška) i Italije (Trst) ulazeći u konflikte sa Zapadom koji su Staljinu stvarali nelagodu. – Banac, *Sa Staljinom protiv* Tita, 31, 42–55, 181, 225–228; Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias* (Washington, Bloomington, Indianapolis: Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press), 172–175. O Koruškoj i Trstu: Petar Dragišić, „Walking a Tightrope: Tito's Regional Ambitions and the Cominform Resolution", in *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, eds. Martin Previšić and Tvrtko Jakovina (Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020), 37–40; Maximilian Graf, „Upside-Down: Bilateral and Transnational Relations between Austria and Yugoslavia before and after 1948, *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, eds. Martin Previšić and Tvrtko Jakovina (Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020), 197–207. O Balkanskoj federaciji, grčkim komunistima i Italiji: Ivo Goldstein, „The Tito-Stalin Split of 1948 as a Personal Conflict", *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, eds. Martin Previšić and Tvrtko Jakovina (Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020), 19.

[15] O suradnji Jugoslavije i zemalja Trećeg svijeta prije uspostavljanja pokreta nesvrstanih ekstenzivno piše Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*.

[16] ECOSOC je jedno od šest glavnih tijela UN-a namijenjeno za usmjeravanje i koordinaciju gospodarskih, društvenih, humanitarnih i kulturnih aktivnosti. Članove bira Generalna skupština UN-a na trogodišnje mandate. prema *Encyclopedia Britannica,* s.v. „Economic and Social Council (ECOSOC)" https://www.britannica.com/topic/Economic-and-Social-Council (pristupio: 12. 12. 2024.).

[17] Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, 35, 160. Hernán Santa Cruz (1906.–1999.) bio je čileanski odvjetnik i diplomat, prvi poslanik Čilea pri UN-u. Čile je od 1946. do 1951. odradio dva mandata u ECOSOC-u.

lea, Burme, Egipta, Indije, Libanona i Brazila kojim je uspostavljen UN-ov Fond za gospodarski razvoj (United Nations Fund for Economic Development, SUNFED).[18] Iako je suradnja Čilea i Jugoslavije pri UN-u bila korektna, odnosi su između 1947. i 1950. bili prekinuti nakon što je Čile na valu komunističke čistke predsjednika Gabriela Gonzáleza Videle[19], najvjerojatnije pod utjecajem Sjedinjenih Država, izbacio dva jugoslavenska diplomata. Odnosi su se ponovno uspostavili tijekom mandata istog predsjednika nakon što je Jugoslavija napustila „lager" i približila se Zapadu.[20]

Jugoslavenskim djelovanjem u UN-u i udaljavanjem od Zapada stvoreni su preduvjeti nove, nesvrstane politike koja će se postupno razvijati od kraja 1940-ih do sredine 1950-ih. Jugoslavija je uspješno „zajahala" afroazijski antiimperijalistički i antikolonijalni val kojem su se pridružile i latinskoameričke zemlje i pokreti,[21] pri čemu je mogla iskoristiti uspjeh autonomne narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora tijekom Drugog svjetskog rata što joj je osiguravalo veliki ugled u kolonijalnim područjima. Također, afirmiranje radničkog samoupravljanja kao razvojnog modela socijalističkog društva i kao ideološkog odgovora Sovjetskom Savezu se iskoristilo radi pristupanja zemljama i pokretima Trećeg svijeta koji nisu bili voljni implementirati staljinističku rigidnost. Čile i Socijalistička partija Čilea bili su među prvim latinskoameričkim akterima s kojima je Jugoslavija uspostavila odnose izvan multilateralnih foruma tijekom prve polovice 1950-ih godina.

Socijalistička partija Čilea

Unatoč tome što je Jugoslavija imala korektne odnose s Čileom, jugoslavenske institucije poput SSRNJ-a i Partije iskazivale su interes u održavanju veza sa Socijalističkom partijom Čilea (*Partido Socialista de Chile*; PS). Partija je nastala 1933. ujedinjenjem nekoliko različitih socijalističkih stranaka i odvajanjem od ideoloških shvaćanja Komunističke partije, a shodno tome odbijanjem moskovske kominternovske centralizacije međunarodnog komunističkog pokreta. Partija se postavila izrazito nacionalistički smatra-

18 Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, 161–162.

19 Gabriel González Videla (1898.–1980.) bio je 24. predsjednik Čilea (1946.–1952.), pripadnik Radikalne stranke koju je napustio početkom 1970-ih zbog stranačke podrške Salvadoru Allendeu s kojom se nije slagao. Nakon državnog udara 1973. sudjelovao je u diktaturi Augustea Pinocheta.

20 Više o prekidu diplomatskih odnosa: Bojan Simić, „Diplomatic relations between Yugoslavia and Chile, 1947–1950: from severance to renewal", *Istraživanja*, no. 32 (2021): 206–220.

21 Iako su zemlje Latinske Amerike prve postigle nezavisnost pod utjecajem zbivanja u Europi i širenjem prosvjetiteljskih ideja nakon Napoleonova osvajanja Španjolske u prvoj polovini 19. stoljeća, promijenio se samo režim, odnosno vladajuća struktura, ali ne i način vladavine. Države su postale republikama (osim Brazila koji je dio 19. st. bio monarhija) u kojima je, međutim, vladala kolonijalna hijerarhija. Na vlasti su bili potomci Europljana, Kreoli, a autohtono stanovništvo, crnci dovezeni mahom kao radna, robovska snaga i miješane rase nisu imali pristup upravljanju.

jući da Moskva nije adresa koja može riješiti unutarnje probleme Čilea. Osnovana je pod utjecajem kratkotrajne Socijalističke republike Čile Eugenia Mattea[22] i Marmadukea Grovea[23], koji su ujedno bili jedni od osnivača partije.[24] Tridesete godine socijalisti su proveli prakticirajući brojne politike karakteristične za međunarodni komunistički pokret poput antiimperijalizma, antikapitalizma i klasne borbe. S druge strane, prakticirali su antifašizam u vrijeme „pomirbe" između fašista i komunista, antikomunizam i protivili su se svim oblicima internacionalizma u potpunosti posvećeni problemima radništva u Čileu.[25]

Zamjenik generalnog sekretara PS-a Carlos Altamirano 1969. u jednom članku iznio je stavove u korist panlatinskoameričkog autonomnog pokreta kojemu je najviše pridonijela revolucija na Kubi, a koji se može služiti ne samo iskustvima boljševičke, već i drugih revolucija.[26] Međutim, latinoamerikanizam bio je jedan od prvih principa PS-a u antiimperijalističkoj borbi gotovo 30 godina prije kubanske revolucije. Dakako da posvećenost autonomnom putu u socijalizam nije bila odlika isključivo čileanskih socijalista. Najveći utjecaj razvoju autonomnog komunističkog pokreta bio je peruanski marksist José Carlos Maríategui koji se 1929. na prvoj i jedinoj konferenciji komunističkih partija u Latinskoj Americi suprotstavio uvozu kominternovskih ideja. Naime, Maríategui smatrao je te ideje nekompatibilnima i neprimjenjivima u Latinskoj Americi što je ukazivalo na stanje duha među velikim brojem latinskoameričkih socijalista.[27] Na sličnim ideološkim temeljima 1933. nastaje Socijalistička partija Čilea. Iz priloženog se vidi da se jugosla-

---

22 Eugenio Matte Hurtado (1895.–1934.) odvjetnik i političar, ministar unutarnjih poslova kratkotrajne Socijalističke republike; jedan od osnivača PS-a.

23 Marmaduke Grove (1878.–1954.) pripadnik čileanskog vojnog zrakoplovstva i političar, član vlade Socijalističke republike i predsjednički kandidat (1932.).

24 Socijalistička republika Čile kratkotrajna je državna tvorevina koja je postojala od 4. 6. do 13. 9. 1932. godine. Nastala je tijekom višegodišnjeg razdoblja političke nestabilnosti uslijed gospodarske krize iz 1929. godine. Državni udar predvodili su socijalisti pod vodstvom Mattea, dio zrakoplovstva pod vodstvom Grovea i novinar Carlos Dávila (1887.–1955.) koji je surađivao s dijelom vojske odanim bivšem (i budućem) predsjedniku Carlosu Ibáñezu (1887.–1955.). Dávila je nakon dva tjedna izigrao Grovea i Mattea koji su internirani na Uskršnjem otoku, međutim bez prave podrške među masama i u vojsci, Dávilina kratka vladavima okončana je još jednim udarom u rujnu 1932. godine. General Bartolomé Blanche raspisao je izbore za listopad na kojima je Grove ispred više socijalističkih stranaka bio drugi iako se iz internacije vratio tek na dan izbora. Iako kratkotrajna i bez većeg utjecaja, Socijalistička republika ostavila je snažan utjecaj na jačanje socijalista koji su dotad bili podijeljeni u više gotovo beznačajnih stranaka. – Simon Collier and William F. Sater, *A History of Chile 1808–2002* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) 224–226.

25 Benny Pollack, „The Chilean Socialist Party: Prolegomena to Its Ideology and Organization", *Journal of Latin American Studies* 10, no. 1 (1978): 123–127.

26 AJ, 507, IX, 21/II–152, Izvodi iz članka C. Altamirana, 15. 1. 1969. Carlos Altamirano Orrego (1922.–2019.) odvjetnik i socijalistički političar, pripadao je lijevom krilu partije.

27 Više o nacionalnom oslobođenju i marksizmu u Latinskoj Americi u „Dawn: Marxism and National Liberation" Tricontinental: Institute for Social Research, datum pristupa 12. 12. 2024., https://thetricontinental.org/dossier-37-marxism-and-national-liberation/

venski i čileanski put u antistaljinističko tumačenje socijalizma razlikovao. Čileanci su s jedne strane bili doktrinarni antistaljinisti koji su znatno prije službenog osnutka partije promišljali o autonomnom putu u socijalizam. S druge strane, Jugoslavija je, kako je već navedeno, bila prisiljena tražiti nove obrasce socijalističkog razvoja iako se smatrala (i drugi su je smatrali) najodanijim Staljinovim saveznikom.

Većinu svojih stajališta čileanski socijalisti će zadržati i nakon Drugog svjetskog rata kada vodstvo u partiji preuzima mlađa struja predvođena intelektualcem Raúlom Ampuerom.[28] Videlin mandat (1946. – 1952.) unio je nemir među lijevim strankama. Inicijalna podrška komunista Videli naprasno je prekinuta, Komunistička je partija zabranjena, a raskinuti su diplomatski odnosi s brojnim komunističkim zemljama, između ostalog, kako je spomenuto, i s Jugoslavijom.[29] Videla je u tome dobio podršku dijela socijalista koji su, zahvaljujući umješnosti države zadržali izvorno ime stranke, dok „stvarni" socijalisti postaju Narodna socijalistička partija (*Partido Socialista Popular*; PSP).[30] Dio partije koji je zadržao izvorno ime nikada nije dobio masovnu podršku, stoga se Ampuerova frakcija (PSP) može smatrati pravim sljednikom Socijalističke partije. PSP je zatim 1952. podržao Carlosa Ibáñeza koji je nastavio Videlinu proamеričku i antikomunističku politiku nakon čega se dogodio još jedan raskol kada je stranku napustio Salvador Allende. PS i PSP ponovno će se ujediniti 1957., pred kraj Ibáñezova mandata i nakon osnutka koalicije FRAP (*Frente de Acción Popular*) 1956. godine.[31]

U međuvremenu je Jugoslavija izbačena iz „lagera", a Ampuerovi socijalisti podržali su Jugoslaviju sukladno stranačkim principima iz 1930-ih godina. Podrška Jugoslaviji nije proizlazila isključivo zbog antistaljinističke osnove dviju partija. Čileanski socijalisti počeli su se ugledati i na jugoslavenski ekonomski i politički model decentralizacije, debirokratizacije i radničkog samoupravljanja, sustavu koji je utjelovio kontrolu proletarijata nad sredstvima proizvodnje što su čileanski socijalisti također proklamirali u svojim principima tijekom 1930-ih godina.[32] Dakle, jugoslavenski izlazak ili izbacivanje iz „lagera" omogućio je kontakt s Čileom – s jedne strane to je otvorilo mogućnost obnove odnosa s antikomunističkom Videlinom vladom, a s druge strane s antistaljinistički nastrojenim socijalistima.

---

28 Raúl Ampuero (1917.–1996.) bio je čileanski odvjetnik i socijalistički političar. U više navrata bio je generalni sekretar SP Čilea (uključujući i NP Čilea)

29 Ley de Defensa Permanente de la Democracia (Zakon trajne obrane demokracije) naziv je zakona koji je prohibirao Komunističku partiju.

30 Pollack, „The Chilean Socialist Party", 134–136.

31 Socijalisti su neuspješno pokušali progurati socijalne reforme koje su osujetili članovi vlade pod utjecajem konzervativnih krugova. Stoga, PSP je već 1953. nakon uspješnih parlamentarnih izbornih rezultata izašao iz vlade. – Pollack, „The Chilean Socialist Party", 141–142. Salvador Allende u razdoblju 1952.–1957. djelovao u sklopu Nacionalnog narodnog fronta (*Frente Nacional del Pueblo*; FRENAP) skupa s ilegalnim komunistima i drugim manjim lijevim strankama.

32 Pollack, „The Chilean Socialist Party", 137.

Odnosi Jugoslavije sa socijalističkom partijom Čilea

Jugoslavija do sredine 1950-ih nije bila do kraja otvorena prema suradnji s progresivnim, ideološki kompatibilnim pokretima koji nisu bili na vlasti, a preko kojih je mogla širiti svoj utjecaj. Čileanski socijalisti simpatizirali su jugoslavenski model i prije prvih posjeta jugoslavenskih delegacija Čileu i obratno. Jugoslavenski model mogao je poslužiti oblikovanju čileanskog puta u socijalizam, što potvrđuje i prvi kontakt s Jugoslavenima koji su oni sami inicirali u kolovozu 1951. godine.[33] Međutim, Jugoslaveni su, sudeći prema dokumentima, smatrali da su odnosi između SSRNJ-a i PS-a započeli tek 1954. tijekom posjeta Vlahovićeve delegacije Latinskoj Americi.[34] Krajem 1954. godine predsjednik Komisije za vanjske poslove Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSSRNJ) Veljko Vlahović predvodio je delegaciju na poziv članova PSP-a (*Partido Socialista Popular*) nastalog raskolom unutar Socijalističke partije.[35] Vlahović je tijekom druge polovine 1950-ih i tijekom 1960-ih postao jedna od ključnih osoba za održavanje kontakta sa socijalistima u Latinskoj Americi i Čileu pa je tako prisustvovao 30. godišnjici osnutka partije u travnju 1963. na poziv generalnog sekretara PS-a Raúla Ampuera za što su troškove snosili Čileanci,[36] dok je s partijskim intelektualcem Óscarom Waissom vodio prepisku.[37] Iduće godine Jugoslaveni su uzvratili pozivom na VIII. kongres SKJ, a na što je posjetom uzvratio jedan od vodećih socijalista, Ampuero.[38]

Dodatnu globalnu legitimaciju jugoslavenskom modelu pružilo je Hruščovljevo priznanje pogreške izbacivanja Jugoslavije iz socijalističkog

---

33 Cosovschi, „Seeing and Imagining the Land of Tito: Oscar Waiss and the Geography of Socialist Yugoslavia", *Balkanologije* 17, no. 1 (2022): 4; Agustin Cosovschi, „Searching for Allies in America's Backyard: Yugoslav Endeavors in Latin America in the Early Cold War", *The International History Review* 43, no. 2 (2020): 5; Agustin Cosovschi, „A Voice for the Yugoslavs in Latin America: Oscar Waiss and the Yugoslav-Chilean Connection", in *Inventing the Third World: In Search of Freedom for the Postwar Global South*, eds. Gyan Prakash and Jeremy Adelman (London: Bloomsbury Academic: 2022), 70.

34 AJ, 507, IX, 21/IX–21, Tito u Latinskoj Americi, 27. 8. 1963. Delegacije su odlazile u Latinsku Ameriku još 1940-ih, međutim do 1954. došlo je do temeljite izmjene jugoslavenskih vanjskopolitičkih ciljeva.

35 Agustin Cosovschi, „Searching for Allies", 6; Nakon što je dio socijalista odlučio podržati Videlinu kandidaturu za predsjednika oni su dobili pravo zadržavanja izvornog imena *Partido Socialista*, dok je većina socijalista promijenila ime partije u *Partido Socialista Popular*. Nakon što je PSP podržao kandidaturu Carlosa Ibáñeza 1952., Salvador Allende i još nekoliko članova prešlo je u redove PS-a. Stranke su se spojile 1957. kada je vraćeno izvorno ime *Partido Socialista*. – Pollack, „The Chilean Socialist Party", 149.

36 AJ, Savez komunista Jugoslavije (507), IX, 21/II–133, Prepiska V. Vlahović – R. Ampuero, 22. 2. do 2. 4. 1963.

37 Cosovschi, „A Voice", 65–83; AJ, 507, 21/II-145, Pismo O. Waissa V. Vlahoviću, 5. 9. 1964. Vlahoviću je pri ostvarivanju kontakta pomagala činjenica da je bio sudionik Španjolskog građanskog rata.

38 AJ, 507, IX, 21/II–146, R. Ampuero na VIII. kongresu SKJ, od 2. 11. do 24. 12. 1964.

bloka potpisivanjem Beogradske deklaracije 1955. godine. Iste, 1955. u Jugoslaviju dolazi prva delegacija PSP-a predvođena partijskim intelektualcem Óscarom Waissom i senatorom Anicetom Rodríguezom koji su uz generalnog sekretara Ampuera bili među vodećim zagovornicima suradnje s Jugoslavijom i koji su simpatizirali jugoslavenski model socijalizma. Waiss je putovanje ovjekovječio putopisom *Amanecer en Belgrado* (Svitanje u Beogradu) u kojem iznosi svoju impresioniranost jugoslavenskom narodnooslobodilačkom borbom i radničkim samoupravljanjem.[39] Waissova je knjiga došla u odličnom trenutku pruživši, kako tvrdi povjesničar Agustín Cosovschi, vrlo važan argument za jugoslavenski model socijalizma u Čileu i ostatku Latinske Amerike.[40] Izuzev Waissove knjige koja je svjedočila jugoslavenskom iskustvu, *Prensa Latinoamericana*, partijska izdavačka kuća, prevodila je pojedine jugoslavenske ideologe i filozofe poput Edvarda Kardelja (*Socijalizam i rat*) i Borisa Ziherla koji su trebali obrazovati socijalističke kadrove o jugoslavenskom modelu, a preveden je i Program SKJ.[41] Osim toga, Jugoslavija je putem ambasade slala letke i pamflete, međutim njihovi su prijevodi često bili loši na što se požalio tadašnji senator Salvador Allende u svome pismu Svetozaru Vukmanoviću Tempu.[42] Stoga je tijekom boravka glavnog urednika *Prense* Federica Godoya kvaliteta jugoslavenskih prijevoda na španjolski koji su često bili nerazumljivi bila jedna od točki rasprave.[43] Činjenica da se uopće prevodilo na neki jezik označava važnost nekog područja za Jugoslaviju, međutim loši prijevodi na tako značajan i raširen jezik možda su ipak indikator manje fokusiranosti jugoslavenske vanjske politike na to područje.

Radničko samoupravljanje možemo smatrati vjerojatno jednim od dva ključna principa jugoslavenskog socijalizma koji su zanimali zemlje i pokrete Trećeg svijeta pa i zapadne socijaliste.[44] Čileanski socijalisti su, kao što je već navedeno, zauzeli antistaljinističku poziciju početkom 1930-ih, međutim nakon što su „titoisti" preuzeli vlast u partiji (Ampuero, Aniceto Rodríguez, Waiss i dr.) još jednom je osuđeno sovjetsko plansko gospodarstvo, a prigrljena je ideja decentraliziranog, ali ne i slobodnotržišnog gospodarstva.[45] Jedan od osnivača PS-a Eugenio González u govoru pred Senatom odbacio je mogućnost nacionalizacije podržavši socijalizaciju i humanizaciju gospodarstva kroz radničko samoupravljanje.[46] Waissova i Rodríguezova delegacija bila je oduševljena idejom samoupravljanja (ne samo ekonomskim, već i političkim aspektima) smatrajući kako je ona vrlo korisna za Latinsku Ameriku

39 Cosovschi, „A Voice", 73–74.
40 Cosovschi, „A Voice", 75.
41 Cosovschi, „A Voice", 69; AJ, 507, IX, 21/IX–21, Tito u Latinskoj Americi, 27. 8. 1963.
42 AJ, 507, IX, 21/II–119, Pismo S. Aljendea S.V Tempu, 30. 4. 1962.
43 AJ, 507, IX, 21/II–121, F. Godoy u Jugoslaviji, 28. 7.–24. 10. 1962.
44 Drugi princip je nesvrstanost.
45 Johanna Bockman, „Democratic Socialism in Chile and Peru", *Comparative Studies in Society and History* 61, no. 3 (2019): 661–662.
46 Bockman, „Democratic Socialism", 662.

(ne isključivo za Čile) što je Waiss pojačao riječima kako to „nije samo teorija na papiru" već da je „to život kojemu su mogli svjedočiti".[47] Ideji samoupravljanja dodatnu relevantnost dala je i podrška drugih političkih i društvenih aktera koji su joj davali podršku ili ju simpatizirali poput lijevog krila Demokršćanske stranke Čilea (*Partido Demócrata Cristiano*; PDC) i nekih fakultetskih profesora poput Alejandra Foxleyja i Cristósoma Pizarra.[48]

Ipak, bez obzira na čileanske simpatije prema jugoslavenskom socijalizmu događali su se nesporazumi na relaciji dvaju partnera. Jedan od ključnih ljudi partije i tadašnji generalni sekretar Salomón Corbalán tražio je 1958. od Jugoslavije 50.000 američkih dolara za financiranje predsjedničke kampanje kandidata *Frente de Acción Popular* (FRAP) Salvadora Allendea što su Jugoslaveni odbili.[49] Četiri godine poslije Corbalán se požalio tajniku veleposlanstva u Santiagu Stjepanu Trampuzu na jugoslavensko postupanje prema PS-u pri čemu je mislio na nerazumijevanje situacije u Čileu najavivši (ili zaprijetivši) da će početi slijediti Kubu. Istovremeno, Corbalán je ponovo tražio jugoslavensku financijsku pomoć, ovoga puta da mu pokrije troškove dolaska i boravka u Beogradu, gdje bi došao iz Tel-Aviva. Međutim, takve primjedbe i zahtjevi kod Jugoslavena nisu prošli, dapače čini se da su ih iritirali jer su upućivali na nezahvalnost čileanskih socijalista i njihovo nerazumijevanje jugoslavenske realnosti. Stoga je trebalo uputiti veleposlanstvo da bolje informiraju Čileance o jugoslavenskim mogućnostima, ali i da ih podsjete koliko im se već dalo.[50] Nije jasno jesu li Jugoslaveni pružali financijsku pomoć, no sudeći prema odbijanju financiranja predsjedničke kampanje, a poslije i dolaska jednog od partijskih vođa očito je da Jugoslavija nije imala planove dubljeg uključivanja u Latinsku Ameriku ili je pak propustila priliku ulaska u tu regiju.

Nešto poslije, tijekom posjeta delegacije SSRNJ-a Čileu o 30. godišnjice PS-a 1963., neki partijski omladinci dijelili su maoističke letke i pamflete

---

47 Cosovschi, „A Voice", 73. Ekonomski aspekt odnosi se na „liberalizaciju" ekonomije pri čemu su poduzeća poslovala manje-više slobodno, ali pod upravom kolektiva. Politički aspekt odnosi se na decentralizaciju i debirokratizaciju sustava, odnosno odumiranje države kao koncept koji je bio suprotan sovjetskom jačanju centralizacije.

48 Bockman, „Democratic Socialism", 663–664.

49 Agustín Cosovschi, „ From Santiago to Mexico: The Yugoslav Mission in Latin America during the Cold War and the Limits of Non-Alignment", in *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement. Social, Cultural, Political, and Economic Imaginaries*, eds. Paul Stubbs (Montreal & Kingston, London, Chicago: McGill-Queen's, 2023), 293.

50 AJ, 507, IX, 21/II–123, Razgovor S. Trampuz S. Korbalan, 14. 8 1962.; AJ, 507, IX, 21/II–124, Ambasador Karađole o stanju SPČ prema Jugoslaviji, 15. 8. 1962. U primjedbi na Corbalanov zahtjev iznosi se da treba uputiti veleposlanika da podsjeti Čileance da je „pozamašna suma novca utrošena [...] za poslednjih 8 godina". Nije izneseno je li bila riječ o financijskom pomaganju, međutim neki dokumenti upućuju na jugoslavensko posredovanje pri povezivanju čileanskih socijalista s drugim socijalističkim pokretima poput Azijske socijalističke konferencije, Socijalističke partije Belgije i Italije, na materijalnu pomoć i na pomoć u izdavačkoj-propagandnoj djelatnosti – AJ, 507, IX, 21/II–139, Raúl Ampuero, generalni sekretar Socijalističke partije Čilea kao član čileanske delegacije na 52. konferenciji Interparlamentarne unije u Beogradu, 9.–27. IX. 1963.

članovima delegacije, i to u trenutku eskalacije sino-sovjetskog sukoba u kojemu se Jugoslavija približava Moskvi. Takvi incidenti zasigurno nisu doprinosili boljem dojmu organiziranosti i discipline čileanske partije.[51] Dijeljenje takvih letaka ostavljalo je dojam provokacije maoističke frakcije ili pak neupućenosti u svjetska gibanja. Imajući na umu sve veću kinesku angažiranost u Latinskoj Americi krajem 1950-ih i početkom 1960-ih postojala je mogućnost da je navedeni incident bio planirana provokacija.[52] Već je 1959. Svetozar Vukmanović Tempo upozoravao na jačanje kineskog angažmana u Latinskoj Americi.[53] No, čini se da Jugoslaveni kinesku prijetnju nisu shvatili ili nisu imali namjeru jačanja vlastitog angažmana. Nastavno na sitne incidente neposredno prije polaska delegacije vođena je rasprava o odnosima SSRNJ-a i PS-a gdje je zaključeno kako socijaliste treba bolje informirati o gibanjima u međunarodnom pokretu kako bi se ubuduće izbjegli nesporazumi.[54] Sudeći prema uputi Jugoslaveni su očito smatrali da je riječ o neupućenosti, a ne o svjesnim provokacijama. Međutim, Jugoslaveni su još jednom uočili frakcionaštvo među socijalistima tijekom XXII. kongresa PS-a 1967. i ni tada nisu bili oduševljeni stanjem u partiji, pogotovo pritiskom ekstremnog, maoističkog krila partije.[55] Ovakvi nesporazumi nisu mogli znatnije narušiti srdačne odnose, ali ukazivali su na nedisciplinirano čileanskih socijalista i postojanje više ideoloških struja pogotovo nakon 1960. kada kastroizam počinje istiskivati titoizam, možda ne kao prihvatljiviji ideološki okvir, ali svakako zbog činjenice da se revolucija na Kubi u Latinskoj Americi doživljavala sentimentalno što je potvrdio i vodeći „Jugoslaven" među čileanskim socijalistima, Raúl Ampuero.[56] Upravo je Kuba, unatoč (ili usprkos) većoj prisutnosti Sovjetskog Saveza i njegovih satelita u Latinskoj Americi nakon 1960-ih, postala glavnim jugoslavenskim suparnikom u regiji tijekom 1960-ih godina.[57] Radikalizacija Hladnog rata i Kubanska revolucija također su otvorile vrata militantnijim tumačenjima puta u revoluciju što je također sputavalo Jugoslaviju pri širenju vlastitih tumačenja.[58] Osim toga, Kuba je pripadala latinskoameričkoj regiji stoga su se ostali pokreti mogli puno lakše osloniti na

51 AJ, 507, IX, 21/II–135, „Delegacija SSRNJ na proslavi 30. godišnjice SPČ".

52 Kineski angažman u Latinskoj Americi potaknula je poput drugih komunističkih država Kubanska revolucija, a kinesko-sovjetski sukob poslužio kao katalizator aktivnosti. Više o angažmanu NR Kine u Latinskoj Americi – Cecil Johnson, *Communist China and Latin America 1959–1970* (New York, London: Columbia University Press, 1970). Svetozar Vukmanović Tempo već je 1959. upozoravao na jačanje kineskog angažmana u Latinskoj Americi.

53 Cosovschi, „From Santiago to Mexico", 293.

54 AJ, 507, IX, 21/II–126, Sastanak posvećen odnosima SSRNJ-SPČ, 13. 12. 1962.

55 AJ, 507, IX, 21/II–151, XXII. kongres SPČ. U trenutku održavanja kongresa vodeći socijalist za suradnju s Jugoslavijom, Ampuero bio je već izbačen iz partije i osnovao je novu stranku. Nekoliko godina prije Waiss je također bio izbačen. Međutim, Jugoslavija je nastavila održavati odnose s PS-om kao najjačom strankom ljevice.

56 AJ, 507, IX, 21/II–146, R. Ampuero na VIII. kongresu SKJ.

57 Cosovschi, „From Santiago to Mexico", 295.

58 Isto, 284.

geografski bližu zemlju. Pri tome je važno naglasiti da Kuba i Jugoslavija od kubanske revolucije nisu uspjele pronaći zajednički jezik, a kastroizam i titoizam u nekim trenucima Hladnoga rata žestoko su se suprotstavljali što je bilo najvidljivije unutar Pokreta nesvrstanih.[59] Ipak, Jugoslavija je i tijekom 1960-ih ostala značajan izvor inspiracije za Čileance. Spomenuti ogorčeni Corbalán je napokon u Jugoslaviju stigao 1965. pri čemu se susreo s čelnim ljudima SSRNJ-a što je išlo u prilog smirivanju strasti između Corbalána i Jugoslavena.[60] Salvador Allende je pak održao inspirativan govor u čileanskom senatu uoči obilježavanja Dana republike u Jugoslaviji 29. studenog 1965. čime je još jednom naglašena dimenzija važnosti jugoslavenske narodnooslobodilačke borbe u zemljama Trećeg svijeta.[61]

Međudržavni odnosi Jugoslavije i Čilea

Spomenuto podupiranje Jugoslavije i Čilea u UN-u trebalo se pretočiti u bilateralnu suradnju kako bi se moglo promatrati konkretnije odnose dviju država, međutim do njih nije došlo još neko vrijeme, do sredine pedesetih. Jugoslavija je intenzivnije počela surađivati sa zemljama i pokretima Trećeg svijeta krajem 1954. i početkom 1955., kada je Tito otišao na putovanje u Indiju, Burmu i Egipat. Nekoliko mjeseci prije Titova inicijalnog putovanja, u lipnju 1954., Jakov Blažević predvodio je prvu službenu (državnu) jugoslavensku delegaciju u Čile koja je rezultirala potpisivanjem trgovinskog i platnog sporazuma.[62] Istovremeno dok su se razvijali odnosi s PS-om rasla je jugoslavenska suradnja s latinskoameričkim državama. Dok su se spomenuti kontakti Veljka Vlahovića, Svetozara Vukmanovića Tempa i SSRNJ-a fokusirali na suradnje s partijama, posjeti trgovinskih delegacija poput one Blaževićeve krajem 1954. fokusirale su se na međudržavnu suradnju. Tije-

59 Prvi posjet jugoslavenske delegacije Kubi dogodio se u sklopu misije dobre volje predvođene Vladimirom Popovićem 1959. godine. Tijekom posjeta delegacija je primljena vrlo hladno, a Fidel Castro ponašao se čudno, napuštajući sastanke. Kubanci su vjerojatno od početka bili neskloni jugoslavenskom modelu i smatrali ih „izdajnicima" pogotovo ako se uzme u obzir da je Jugoslavija nerijetko primala američke kredite. Navedena epizoda u: Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, 95. Više o odnosima Jugoslavije i Kube – Anna Calori, „Cigars socialism: an entangled history of Yugoslav-Cuban relations", *Cold War History* (2023): 1–19. Vrhunac sukoba Kube i Jugoslavije vjerojatno se dogodio uoči i tijekom Konferencije pokreta nesvrstanih u Havani na Kubi 1979. godine.

60 AJ, 507, IX, 21/II–148, S. Korbalan u SFRJ, svibanj 1965.

61 AJ, 507, IX, 21/II–149, Govor S. Aljendea u senatu o Jugoslaviji, 15. 12. 1965.
Arhiv Jugoslavije (AJ), Kabinet predsednika republike (837), KPR I–5–b/20 (1–4), Zabeleška u vezi dočeka i prijema naše trgovinske delegacije na čelu sa drugom Blaževićem u Čileu, 21. 7. 1954.; AJ, 837, I–5–b/20 (1–4), Referat u vezi potpisivanja uredbe o ratifikaciji Trgovinskog i Platnog sporazuma izmedju FNRJ i Republike Čile, od 2. 8. 1954. godine. Blažević svoje iskustvo putovanja u Latinsku Ameriku opisuje u jednom poglavlju svoje knjige *Tražio sam crvenu nit*. Blaževićeva je delegacija napadnuta od strane komunista (i katolika) pri čemu su socijalisti branili jugoslavensku poziciju – Bockman, „Democratic Socialism", 662.

kom 1950-ih najznačajnija je bila misija dobre volje 1959. godine koju je predvodio član Saveznog izvršnog vijeća (SIV) i predsjednik Komisije za vanjske poslove Vladimir Popović, a u delegaciji je bio i jedan od vodećih stručnjaka za Latinsku Ameriku Stane Južnič.[63] Misija je posjetila države na koje se ozbiljnije računalo u razvoju potencijalne suradnje – Argentinu, Čile, Ekvador, Kolumbiju, Meksiko, Venezuelu i Haiti.[64] Jedan od osnovnih ciljeva misije bio je istraživanje mogućnosti razvoja ekonomskih odnosa s Latinskom Amerikom.[65] Međutim, misija je također, kao i sve prethodne delegacije, upućivala na širenje odnosa prema službenim predstavnicima latinskoameričkih država, a ta tendencija doživjet će svoj vrhunac 1962. i 1963. godine kada prvo ministar vanjskih poslova Koča Popović kao prethodnica odlazi u Latinsku Ameriku, a godinu poslije Tito poduzima prvo i jedino putovanje u tom dijelu svijeta. Tijekom Popovićeva i Titova putovanja u Latinsku Ameriku predsjednik Čilea bio je kandidat desnice Jorge Alessandri, a u niti jednoj posjećenoj državi na vlasti nisu bili socijalisti ili komunisti.[66] Međutim, Alessandri je zastupao neke vanjskopolitičke stavove slične jugoslavenskima, poput zabrane i smanjenja nuklearnog naoružanja, potrebe suradnje zemalja Trećeg svijeta u međunarodnim forumima (UN i sl.), a prema čemu je na kraju posjeta potpisana i deklaracija dviju zemalja.[67] Alessandrijevoj okrenutosti Trećem svijetu svjedoči i činjenica da je Čile bio jedna od dvije latinskoameričke zemlje s veleposlanstvom u Alžiru, a veleposlanik Velasco Letelier je do kraja boravka razvio simpatije prema antikolonijalnoj borbi.[68] Tijekom Alessandrijeva mandata potpisan je i ugovor o tehničkoj suradnji između Čilea i Jugoslavije.[69]

Nakon Alessandrija na vlasti je bio demokršćanin Eduardo Frei Montalva koji je bio još progresivniji od Alessandrija na vanjskopolitičkom planu,

63 Uz Stanu Južniča među stručnjacima isticali su se Sulejman Redžepagić i Ljubomir Paligorić.

64 Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, 95–97.

65 Moguće je da je Popović, s obzirom na njegovo diplomatsko iskustvo i kasniju ulogu u organizaciji Pokreta nesvrstanih, ispipavao teren za moguću suradnju prema novim jugoslavenskim vanjskopolitičkim principima.

66 Ipak, na vlasti su u većini država bile revolucionarne ili progresivne stranke i pokreti: u Boliviji je na vlasti bio predsjednik Víctor Paz Estenssoro i MNR (*Movimiento Nacionalista Revolucionario*); u Meksiku je gotovo pola stoljeća na vlasti bio PRI (*Partido Revolucionario Institucional*), a 1963. predsjednik je bio Adolfo López Mateos; u Brazilu su tri predsjednika za redom bila lijevo orijentirana, ali iz različitih stranaka, a u trenutku Titova posjeta predsjednik je bio João Goulart; u Peruu je na vlasti bio progresivni Fernando Belaúnde Terry.

67 Natalija Pribićević, *Čile* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu: 1965), 142–143.

68 Eugenia Palieraki, „Chile, Algeria, and the Third World in the 1960s and 1970s", in *Latin America and the Global Cold War*, eds. Thomas C. Field Jr, Stella Krepp and Vanni Pettinà (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2020), 287–288. Autorica dalje u tekstu tvrdi kako je ambasada služila kao američka ispostava u jednoj zemlji Trećeg svijeta, ali i da je koristila Čileancima za širenje vlastitih interesa.

69 Bockman, „Democratic Socialism", 664.

otvoreno izražavajući simpatije prema nesvrstanosti.[70] Godinu poslije Titova putovanja održana je druga konferencija nesvrstanih u Kairu na kojoj je došlo do povećanja sudionika iz Latinske Amerike, doduše u svojstvu promatrača dok je Kuba ostala jedinom punopravnom članicom Pokreta, međutim Čile se tada prvi put pojavljuje na jednoj konferenciji Pokreta.[71] Ipak, Čile tijekom Freijeva mandata nije pristupio pokretu, no pristupili su tijekom mandata idućeg predsjednika.[72] Frei je pokazivao naznake progresivnosti i na unutarnjepolitičkim pitanjima, stoga nije čudno da su se tijekom njegova mandata javljale naznake simpatiziranja jugoslavenskog ekonomskog modela.[73] Iako je Frei, poput Alessandrija, imao podršku Sjedinjenih Država, prema kraju mandata raslo je nezadovoljstvo njegovom administracijom, dok je istovremeno američki veleposlanik u Čileu Edward M. Korry upućivao Nixonovu administraciju o mogućoj pobjedi lijevih stranaka na nadolazećim izborima, čime je upozoravao na stvaranje situacije poput one na Kubi.[74] Unatoč nekim progresivnim politikama koje su demokršćani zastupali, Jugoslavija se preko PS-a često nalazila na udaru demokršćanske kritike zbog navodnog upletanja u unutarnju politiku Čilea.[75]

Najveći pomaci u odnosima očekivali su se nakon što je socijalist i kandidat lijeve koalicije *Unidad Popular* Salvador Allende pobijedio na izborima 1970. godine. Međutim, pritisak Sjedinjenih Država na novu administraciju od početka je bio snažan. Stoga se bolji međudržavni odnosi između Jugoslavije i Čilea nisu mogli znatnije razvijati s obzirom na to da Jugoslavija nije mogla pružiti znatniju pomoć novoizabranoj čileanskoj vladi. Socijalisti, ili barem Allendeova struja, bili su svjesni još tijekom 1960-ih da će se u slučaju dolaska na vlast zbog prevelikog pritiska Sjedinjenih Država morati prikloniti Sovjetskom Savezu kao dominantnoj sili međunarodnog komunističkog pokreta, a to se nakon dolaska na vlast i dogodilo.[76] Unatoč uzajamnim

---

70 To je potvrdio i Kardelju tijekom njegova posjeta Čileu 1970. godine; AJ, 507, IX, 21/IX–33, E. Kardelj u posjeti zemljama Latinske Amerike, 15. 7. 1970.

71 Na Prvoj konferenciji u svojstvu promatrača sudjelovali su Ekvador, Bolivija i Brazil. Na Drugoj konferenciji u istom svojstvu sudjelovali su Argentina, Bolivija, Čile, Meksiko, Urugvaj i Venezuela.

72 Iako je tijekom mandata Salvadora Allendea planirano čvršće vezivanje uz nesvrstane, proces je prekinut državnim udarom Augusta Pinocheta 1973. godine.

73 Bockman, „Democratic Socialism", 662–665.

74 Joaquín Fermandois, „Pawn of Player? Chile in the Cold War", *Estudios Públicos* 72 (1998): 15–17.

75 AJ, 507, IX, 21/II–147, Materijal o pokušaju rukovodilaca SPČ i DPČ da u predizbornoj kampanji koriste Jugoslaviju; AJ, 507, IX/IX–36, Razgovor M. Kreačić S. Sanchez.

76 Cosovschi, „Searching for Allies", 12–13. Izbori su bili tijesni poput onih iz 1958. kada je pobijedio Alessandri, a Allende bio drugi, no 1970. dva kandidata su zamijenila mjesto. Oba kandidata prilikom neizvjesnih izbora 1958. i 1970. morao je potvrditi kongres. Allende je pobijedio zahvaljujući podršci demokršćana čiji je kandidat bio Radomiro Tomic. Slično su tvrdili urugvajski socijalisti kada su rekli da je Latinska Amerika posjed Sjedinjenih Država i da je jedina prava pomoć Sovjetski Savez. – Cosovschi, „From Santiago to Mexico", 295.

željama i jugoslavenskim pozivima za Allendeov posjet Jugoslaviji, do njega nikada nije došlo. Ipak, odnosi između PS-a i Jugoslavije dignuti su na višu razinu, stoga na XXIII. sjednicu SP-a ne odlazi delegacija SSRNJ-a, već delegacija SKJ, a Nijaz Dizdarević, kao predstavnik SKJ vodi niz razgovora s vodećim socijalistima i predstavnicima drugih progresivnih ili umjerenih stranaka (komunisti, radikali, demokršćani). Jugoslaveni su bili svjesni potrebe veće pomoći Čileu, no istovremeno su bili svjesni vlastitih ograničenja.[77] Jugoslavenski ministar vanjskih poslova Miloš Minić 1973. otputovao je u Čile što je bio posjet najviše rangirane osobe nakon Titova putovanja 1963. godine. To je bio i uzvratni posjet onome ministra vanjskih poslova Čilea Clodimira Almeyde 1971. godine.[78] Unatoč tome, želje su ostale puno veće od mogućnosti – Čileanci su tražili od Jugoslavena da budu most prema Zapadu, europskim kreditima i Sjedinjenim Državama, no upitno je koliko je Jugoslavija mogla pomoći.[79] Toga su i Čileanci vjerojatno bili svjesni kada su se odlučili više orijentirati na razvoj odnosa s Kubom kao regionalno najutjecajnijom komunističkom državom.[80]

Već je spomenuto da je jedna od glavnih odrednica jugoslavenskog ugleda u Trećem svijetu bio model samoupravljanja koji se često smatrao superiornim sovjetskom etatizmu i birokratizaciji. Iako su čileanski titoisti visoko cijenili samoupravljanje, još je tijekom Freijeva mandata 1964. uspostavljen Ured za nacionalno planiranje (*Oficina de Planificación*; ODEPLAN) pri kojemu je djelovao zagovornik samoupravljanja Alejandro Foxley koji je Allendeovom pobjedom na izborima prenio ideje u novoosnovani Centar studija nacionalnog planiranja (*Centro de Estudios de Planificación Nacional*; CEPLAN).[81] U sklopu CEPLAN-a proučavali su se i drugi istočnoeuropski modeli socijalizma među kojima je pak jugoslavenski imao istaknuto mjesto. Putem CEPLAN-a koji je financirala Zaklada Ford[82] došlo je i do nekoliko uzajamnih posjeta: Foxley i Crisósomo Pizarro 1970. posjetili su Jugoslaviju, a

77 AJ, 507, IX, 21/II–154, Delegacija SKJ na XXIII. kongresu SPČ.

78 Hrvatski državni arhiv (HDA), Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (1409), kutija 46, Izvještaj o posjeti potpredsjednika SIV-a i saveznog sekretara za vanjske poslove Miloša Minića Čileu i Peruu 13.–20. 5. 1973. Dvije godine prije, 1969., Freijev ministar vanjskih poslova Gabriel Valdés također je posjetio Jugoslaviju.

79 HDA, 1409,k. 46, Informacija o posjeti Minića Čileu.

80 O odnosima socijalista, odnosno Allendea i Kube više u: Tanya Harmer, *Allende's Chile and the Inter-American Cold War* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2011).

81 Bockman, „Democratic Socialism", 662–663.

82 Riječ je o privatnoj zakladi koja je usmjerena k poboljšavanju ljudskog blagostanja, demokratskih vrijednosti i međunarodne suradnje. Zakladu su osnovali poduzetnik i industrijalac Henry Ford i njegov sin Edsel Ford. Sjedište ureda Zaklade za Južni konus (južni dio Južne Amerike koji obuhvaća Argentinu, Čile i Urugvaj te ponekad Paragvaj i 4 južne brazilske savezne države: São Paulo, Santa Catarina, Rio Grande do Sul i Paraná) i Andsku regiju do 2016. nalazio se u Santiagu u Čileu nakon čega se premjestio u Kolumbiju. Zaklada pripada najutjecajnijima i najbogatijima na svijetu.

jugoslavenski ekonomist i jedan od važnijih ideologa samoupravljanja Branko Horvat posjetio je Čile.[83] CEPLAN je 1972. objavio Horvatov članak „Institucionalni model socijalističkog samoupravnog gospodarstva" i još nekoliko članaka drugih europskih znanstvenika.[84] Međutim, većina članova CEPLAN-a kao središta promoviranja samoupravljanja bili su lijevi demokršćani ili socijalistička opozicija Allendeu.[85] To ne znači da Allendeova vlada nije planirala ili računala na model samoupravljanja ili radničkog sudjelovanja, međutim s jedne strane nisu postojali detaljni dogovori za samoupravno društveno-ekonomsko uređenje, dok s druge strane vlast nije htjela oštetiti ionako socijalistima nesklon srednji sloj malih poduzetnika. Usprkos tome, čileanski radnici bili su dovoljno ispolitizirani da pokrenu ili barem da pokušaju pokrenuti radničko sudjelovanje „odozdo" što je dovelo do „sloma discipline" dok je svaki vladin pokušaj uvođenja kontrole dovodio do štrajkova.[86] Nakon 1973. nastupila je vojna diktatura na valu kontrarevolucije koja je zahvatila Južnu Ameriku 1960-ih i 1970-ih godina, a znatan broj socijalista pobjegao je u inozemstvo.[87]

[83] Čile je posjetio i mađarski ekonomist Belá Kádár. Pizarro je prema svome posjetu objavio članak koji je visoko vrednovao jugoslavenski model. – Bockman, „Democratic Socialism", 664–665.

[84] Bockman, „Democratic Socialism", 664.

[85] Isto, 665.

[86] Slom discipline većinom se manifestirao kroz korupciju, krađe, odsustvo s radnog mjesta, neodržavanje strojeva, tučnjave i bujanje crnog tržišta. – Hans Dieter Siebel and Uhandi D. Damachi, *Self-Managament in Yugoslavia and the Developing World* (London: 1982) 267–270. Satirični prikaz dihotomije između intelektualne ljevice i vlasti s jedne te radništva s druge strane i pokušaja uvođenja samoupravljanja „odozdo" može se pronaći u čileanskom filmu *El realismo socialista*, režija Raúl Ruiz, Valeria Sarmiento (Santiago: Poetastros, 2023.), film.

[87] Odnosi između PS-a u egzilu i Jugoslavije su se nastavili. Socijalisti su posjećivali Jugoslaviju kao jednu od istaknutijih zemalja međunarodnog komunističkog pokreta. Primjerice, posjet Fronta narodnog jedinstva Čilea i Carlosa Altamirana u veljači 1974. godine. – „Posjeta sekretara CK KP Kube Raula Castra Ruza i delegacija Fronta narodnog jedinstva Čilea", *Vjesnik*, 19. 2. 1974; „Raul Castro i Carlos Altamirano u Jugoslaviji", *Vjesnik*, 21. 2. 1974.; „Castro i Altamirano u Jugoslaviji", *Vjesnik*, 23. 2. 1974.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije: Fond 507, Savez komunista Jugoslavije; Fond 837, Kabinet predsjednika republike.
- Hrvatski državni arhiv: Fond 1409, Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske, Sjeverna i Južna Amerika.

Štampa i periodika

- *Vjesnik* (1973, 1974).

Izvori s interneta

- Encyclopedia Britannica, s.v. „Economic and Social Council (ECOSOC)". Datum pristupa 14. 12. 2024. https://www.britannica.com/topic/Economic-and-Social-Council
- Tricontinental: Institute for Social Research. „Dawn: Marxism and National Liberation". Datum pristupa 12. 12. 2024. https://thetricontinental.org/dossier-37-marxism-and-national-liberation/

Literatura

- Antić, Ljubomir. „Naši iseljenici u Boliviji prema NOB-u i obnovi zemlje". *Migracijske teme* 2, br. 2 (1985): 85–98.
- Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus, 1990.
- Blažević, Jakov. *Tražio sam crvenu nit*. Zagreb: Zagreb izdavačko i propagandno poduzeće, 1976.
- Bockman, Johanna. „Democratic Socialism in Chile and Peru: Revisiting the 'Chicago Boys' as the Origin of Neoliberalism". *Comparative Studies in Society and History* 61, no. 3 (2019): 654–679.
- Caballero, Manuel. *Latin America and the Comintern 1919–1943*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Calori, Anna. „Cigars socialism: an entangled history of Yugoslav-Cuban relations". *Cold War History* (2023): 1–19.
- Collier, Simon Collier, William F. Sater. *A History of Chile 1808–2002*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Cosovschi, Agustín. „From Santiago to Mexico: The Yugoslav Mission in Latin America during the Cold War and the Limits of Non-Alignment". In *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement. Social, Cultural, Political, and Economic Imaginaries*, edited by Paul Stubbs, 283–382. Montreal & Kingston, London, Chicago: McGill-Queen's, 2023.
- Cosovschi, Agustín. „Searching for Allies in America's Backyard: Yugoslav Endeavors in Latin America in the Early Cold War". *The International History Review* 43, no. 2 (2021): 281–296.
- Cosovschi, Agustin. „Seeing and Imagining the Land of Tito: Oscar Waiss and the Geography of Socialist". *Balkanologie* 17, no. 1 (2022): 1–15.

- Cosovschi, Agustin. „A Voice for the Yugoslavs in Latin America: Oscar Waiss and the Yugoslav-Chilean Connection". In *Inventing the Third World: In Search of Freedom for the Postwar Global South*, edited by Gyan Prakash and Jeremy Adelman, 65–83. London: Bloomsbury Academic.
- Dragišić, Petar. „Walking a Tightrope: Tito's Regional Ambitions and the Cominform Resolution". In *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, edited by Martin Previšić and Tvrtko Jakovina, 33–45. Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020.
- Faúndez, Julio. *Marxism and Democracy in Chile. From 1932 to the Fall of Allende*. New Haven, London: Yale University Press, 1988.
- Fermandois, Joaquín. „Pawn of Player? Chile in the Cold War". *Estudios Públicos*, no. 72 (1998): 1–23.
- Goldstein, Ivo. „The Tito-Stalin Split of 1948 as a Personal Conflict". In *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, edited by Martin Previšić and Tvrtko Jakovina, 17–33. Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020.
- Graf, Maximilian. „Upside-Down: Bilateral and Transnational Relations between Austria and Yugoslavia before and after 1948". In *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, edited by Martin Previšić and Tvrtko Jakovina, 197–207. Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020.
- Halperin, Ernest. *Nationalism and Communism in Chile*. Cambridge: MIT Press, 1965.
- Harmer, Tanya. *Allende's Chile and the Inter-American Cold War*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2011.
- Jakovina, Tvrtko. *Američki komunistički saveznik*. Zagreb: Profil, Srednja Europa, 2003.
- Johnson, Cecil. *Communist China and Latin America 1959–1970*. New York, London: Columbia University Press, 1970.
- Kos-Stanišić, Lidija. „Američka vanjska politika prema Latinskoj Americi od početka 19. do kraja 20. stoljeća". *Međunarodne studije* 3, br. 1 (2003): 120–141.
- Krnić, Frane. *Crni kaputi, bijele rukavice*. Zagreb: Naklada Bošković, 2021.
- Lees, Lorraine. *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*. Philadelphia: Penn State University Press, 1997.
- Palieraki, Eugenia. „Chile, Algeria, and the Third World in the 1960s and 1970s". In *Latin America and the Global Cold War*, edited by Thomas C. Field Jr, Stella Krepp and Vanni Pettinà, 274–300. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2020.
- Pollack, Benny. „The Chilean Socialist: Prolegomena to Its Ideology and Organization". *Journal of Latin American Studies* 10, no. 1 (1978): 117–152.
- Pribićević, Natalija. *Čile*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1965.
- Ramet, Sabrina P. *The Three Yugoslavias*. Washington, Bloomington, Indianapolis: Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press.
- Repe, Božo. „Tito-Stalin Conflict: Yugoslavia as the Westernmost Part of the Eastern World". In *The Tito-Stalin Split 70 years Later*, edited by Tvrtko Jakovina and Martin Previšić, 121–131. Zagreb, Ljubljana: FF Press, Ljubljana University Press, 2020.

- Rubinstein, Alvin Z. *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton: Princeton University Press, 1970.
- Sater, William. *Chile and the United States: Empires in Conflict*. Athens: Georgia University Press, 1990.
- Simić, Bojan. „Diplomatic relations between Yugoslavia and Chile, 1947–1950: from severance to renewal". *Istraživanja*, no. 32 (2021): 206–221.

Summary

Ivan Bubalo

Yugoslavia, the Republic of Chile, and the Socialist Party of Chile (1954–1973): Ideological and Diplomatic Aspects of Cooperation

Abstract: The paper examines the relations of Yugoslavia, the Socialist Party of Chile (*Partido Socialista de Chile*; PS) and the Republic of Chile from the early 1950s – when Yugoslavia began to implement its policy of non-alignment – until 1973, when a coup d'état in Chile overthrew one of the few democratically elected socialist or communist governments. The Socialist Party of Chile, Yugoslavia and the League of Communists of Yugoslavia took different paths in developing their respective models of socialism, yet this did not hinder the establishment of warm and cooperative relations. One of the main obstacles to deepening ties between Yugoslavia and Latin America countries which was often cited is geographical distance; however, this did not prevent Yugoslavia from engaging with other, equally distant nations. Additional challenges included the strong influence of the United States, the involvement of actors such as the Soviet Union, Cuba and China, factionalism and lack of discipline among Chilean and Latin American socialists, and frequent regime changes in the region. Despite all the difficulties, Yugoslavia endeavored – at least until the 1970s – to expand its sphere of influence to the Latin American continent, with Chile and the PS occupying a particularly important place in this effort.

Keywords: Chile, socialist Yugoslavia, Socialist Party of Chile, Latin America, Cold War, Salvador Allende, Tito

The Socialist Party of Chile and socialist Yugoslavia maintained a cordial collaboration from the early 1950s until 1973, the endpoint of this study. During this period, Yugoslavia, except for the years between 1947 and 1950, also enjoyed friendly relations with official Santiago, which was typically led by more conservative politicians often supported by U.S. capital. Tito's only visit to Chile took place during the presidency of conservative Jorge Alessandri. Yugoslavia appeared to approach Latin America in two ways: first, through official governments that frequently operated under U.S. influence or at least sympathies, yet often shared Yugoslavia's stance on colonialism and imperialism; second, through progressive movements like the Socialist Party of Chile (PS) (at one point known as the Popular Socialist Party, PSP). However, as archival documents suggest, these relationships with leftist movements and parties had limited scope. The most favorable period for developing ties was from the mid-1950s to the early 1960s, when Titoism represented the most desirable model of socialism for Chilean socialists. But with

the Cuban Revolution's victory, Castroism emerged as the geographically closer model, providing strong momentum to regional movements. While the PS continued to see itself as most aligned with the Yugoslav model, pragmatic factors dictated the need to maintain relations with states, parties, and movements that Yugoslavia might not have preferred. In addition, the Chilean socialists' party indiscipline and factionalism, coupled with occasional Yugoslav detachment, hindered the establishment of mutual trust. It appears that Yugoslavia never fully engaged with a continent whose dynamics became exceedingly complex after the Cuban Revolution, while Chilean socialists never managed to build an effective, disciplined party, instead losing themselves among various foreign models as they sought a unique path to socialism. Ultimately, when Salvador Allende's socialist-led coalition assumed power in 1970, the circumstances did not allow for closer ties between socialist-led Chile and Yugoslavia. Moreover, it was unrealistic to expect socialist countries outside the region to intervene, given the near-total U.S. control over political developments in Latin America.

UDK: 327(497.1:510)"1968/1971"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.ren.577-608

Canying REN
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
canying314@hotmail.com
ORCID: 0009-0007-4421-697X

Početna faza druge normalizacije između Jugoslavije i Kine 1968–1971. godine: od ideološke konfrontacije do pragmatične saradnje[1]

Apstrakt: Ovaj članak se bavi početnom fazom druge normalizacije odnosa Jugoslavije i Kine, koja je činila prekretnicu u bilateralnim odnosima dve zemlje, nakon decenijskog zahlađenja izazvanog temeljnim ideološkim razlikama, što je obezbedilo osnovu za konačan početak prave partijske saradnje krajem sedamdesetih godina dvadesetog veka. Naročita pažnja je posvećena stavovima koje su rukovodstva dveju zemalja zauzela prema SSSR-u povodom vojne intervencije zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, stavovima dveju zemalja u odnosu na međusobne bilateralne odnose, promeni kineskog stava prema pokretu nesvrstanosti, jugoslovenskom stavu u odnosu na prijem NR Kine u Organizaciju ujedinjenih nacija, uz poseban osvrt na pisanje štampe dveju strana. Rad se primarno zasniva na dokumentima iz arhiva u Srbiji, kao i na kineskoj i jugoslovenskoj štampi (*Ženmin žibao* i *Borba*).

Ključne reči: Jugoslavija, Kina, SSSR, Rumunija, Albanija, nesvrstanost, Treći svet, *Ženmin žibao*, *Borba*

Uvod: Pre druge normalizacije

Formiranje Narodne Republike Kine i Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) bio je direktan rezultat pobede dve autentične revolucije pod vođstvom komunista.[2] Takva autentična revolucionarna iskustva su omogućila

[1] Autorka je stipendista Kineskog saveta za stipendije (Chinese Scholarship Council – CSC), a rad je nastao tokom trajanja stipendije.

[2] O kineskoj komunističkoj revoluciji više u: 杨奎松 [Yang Kuisong], 《革命》[*Revolucija*] (Guolin: Guangxi shifan danxue chubanshe, 2012); 牛军 [Niu Jun], 《从延安走向世界—中国共产党对外关系的起源》[*Od Jenana ka svetu – koren spoljnjih odnosa Komunističke partije Kine*] (Beijing: Zhonggong dangshi chubanshe, 2008); 中共中央文献研究室 [Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi] ed., 《毛泽东传》[Biografija *Mao Zedonga*]

obema zemljama veću nezavisnost, predstavljajući glavni razlog što one nisu postale sovjetski sateliti kao što su to postale druge zemlje u zoni uticaja Sovjetskog Saveza. To im je omogućilo da, pre ili kasnije, vode samostalnu politiku.

Nakon osnivanja FNRJ, novembra 1945. godine, Jugoslavija je tajno priznala Republiku Kinu i režim Kuomindanga (Nacionalistička partija Kine) juna 1947. godine.[3] Iako je Kuomindang tada bio jači i uživao veći međunarodni ugled od Komunističke partije Kine (KPK), Jugoslavija je podržala komunističku revoluciju Kine. Kada je izbio sukob između Jugoslavije i Informbiroa 1948. godine, bez obzira na to što je KPK takođe napadala Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) dajući podršku Rezoluciji Informbiroa[4] i što je Jugoslavija bila pod ogromnim međunarodnim pritiskom od Istoka i Zapada, Jugoslavija je bila među prvim zemljama koja je priznala legitimitet NR Kine nakon njenog proglašenja 1. oktobra 1949.[5] Vladimir Popović, tadašnji prvi pomoćnik ministra inostranih poslova FNRJ, u ime vlade FNRJ, 5. oktobra 1949. godine uputio je telegram čestitke Džou Enlaju, premijeru Državnog saveta (vlade) i ministru inostranih poslova, i pozdravio osnivanje NR Kine, priznajući time legitimitet centralne vlade, uz nadu da će dva naroda uspostaviti prijateljske odnose.[6] To je bilo dva dana nakon uspostavljanja kinesko-sovjetskih odnosa, a taj telegram je u Peking stigao dan kasnije.[7] Tom prilikom Vlada NR Kine nije ni pri-

(Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, 2004). O jugoslovenskoj komunističkoj revoluciji više u: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. II* (Beograd: Nolit, 1988); Branko Petranović, *AVNOJ: revolucionarna smena vlasti 1942–1945* (Beograd: Nolit, 1976); Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu, 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992); Stevan K. Pavlović, *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji* (Beograd: Clio, 2009).

3 O tome više: Jovan Čavoški, „Overstepping the Balkan Boundaries: The Lesser Known History of Yugoslavia's Early Relations with Asian Countries (New Evidence from Yugoslav/Serbian Archives)", *Cold War History* 11, no. 4 (2011): 557–577.

4 《中共中央关于南共问题的决议》[„Odluka Centralnog komiteta Komunističke partije Kine o pitanju Komunističke partije Jugoslavije", *Ženmin žibao (Narodni dnevnik)*, 14. 7. 1948.

5 Jože Pirjevec, „From Comrades to Revionists and Back: The Vicissitudes of Sino-Yugoslav Relations from the 1930s to the 1980s", in *China, Yugoslavia, and Socialist Worldmaking: Convergences and Divergences*, eds. Zvonimir Stopić, Jure Ramšak and Jože Pirjevec (Koper: Annales, 2023), 30.

6 „Влада ФНРЈ признала Народну владу Народне Републике Кине", *Борба*, 6. 10. 1949.

7 Jovan Čavoški je u svom radu ispravio postojeću grešku u kineskoj istoriografiji o datumu priznanja legitimiteta NR Kine od strane Jugoslavije. Zbog razlike u datumu kada je telegram poslat iz Beograda (5. oktobar) i stigao u Peking (6. oktobra), često se kaže da je Jugoslavija priznala NR Kinu 6. oktobra 1949. godine. – Јован Чавошки, „Почеци дипломатских односа Југославије и Кине и успостављање југословенско-кинеских дипломатских односа 1954–1955", *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Чедомир Попов, Драгољуб Р. Живојиновић, Слободан Г. Марковић (Београд: Балканолошки институт САНУ; Српска академија наука и уметности, 2015), 288–289. Sovjetski Savez je priznao režim NR Kine 2. oktobra, Bugarska 4. oktobra, Rumunija 5. oktobra, Mađarska, Severna Koreja i Čehoslovačka 6. oktobra, Poljska 7. oktobra, Mongolija 16. oktobra, Albanija 23. novembra. – 谢益显 [Xie Yixian],《中国外交史 (1949–1979)》[Istorija diplomatije Kine 1949–1979. godine] (Henan: Henan renmin chubanshe, 1998), 13. Narednih go-

hvatila ni odbila ovu čestitku, niti je javno spomenula Jugoslaviju u listi zemalja koje su priznale NR Kinu.[8] Takav kineski pristup, odnosno pridržavanje politike Moskve po pitanju Jugoslavije, bio je potpuno razumljiv i logičan. Podrška Sovjetskog Saveza KPK-u u prelomnom periodu od aprila 1946. godine do februara 1949. godine, iako ograničena i ne tako otvorena, bila je neophodna da se preokrene ratna situacija u sukobu sa Kuomintangom, kao i da se učvrsti revolucionarna baza na severoistoku Kine.[9] I nakon dolaska KPK na vlast, sovjetska pomoć bila je potrebna za izgradnju zemlje.

Staljinova smrt, marta 1953. godine, dolazi kao istorijska prekretnica nakon koje se desila velika promena u sovjetskoj spoljnoj politici, pre svega u smislu okretanja ka zbližavanju i kompromisu, između ostalog i sa Titom. Sa dolaskom Hruščova na vlast, kinesko-sovjetski odnosi su doživeli period „medenog meseca", koji je trajao otprilike do prve polovine 1958. godine.[10] Isto tako, odnosi Jugoslavije i SSSR-a su postepeno počeli da otopljavaju i da se normalizuju potpisivanjem Beogradske deklaracije 1955. godine.[11]

U kontekstu prilagođavanja spoljnopolitičkoj orijentaciji Sovjetskog Saveza i kao rezultat popravljanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa, Delhi i Moskva su bili dva paralelna kanala preko kojih je išlo uspostavljanje diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Kine. Titovo putovanje u Indiju i Burmu – dve susedne zemlje NR Kine – tokom decembra 1954. godine i januara 1955. godine je bilo glavni podsticaj uspostavljanju diplomatskih odnosa između Kine i Jugoslavije.[12] Džou Enlaj je Koči Popoviću, saveznom sekretaru za inostrane poslove, 14. decembra 1954. godine „uzvratio pozdravima" iz Jugoslavije primljenim još u oktobru 1949. godine, iniciranjem uspostavljanja diplomatskih odnosa,[13] na šta je jugoslovenska vlada, bez velike žurbe, 2. januara 1955. godine i odgovorila.[14]

---

dina Kina je uspostavila odnose sa nizom NATO zemalja: Velika Britanija, Holandija, Danska i Norveška. – Чавошки, „Почеци дипломатских односа Југославије и Кине", 289.

8 张勉励 [Zhang Mianli], „中国与南斯拉夫建交始末" [„Početak i kraj uspostavljanja diplomatskih odnosa između Kine i Jugoslavije"], *Contemporary China History Studies* 13, no. 3 (2006): 95. Dok nije bilo zvaničnih odnosa sa vladom u Beogradu, kineski zvaničnici su imali izvesne kontakte sa jugoslovenskom informbirovskom emigracijom koja je posećivala Peking i pružali su deklarativnu podršku svim političkim snagama protiv Tita. Kada su normalizovani odnosi (1955), u Kini nisu više spominjani kontakti sa pomenutom emigracijom u zvaničnim publikacijama. – Чавошки, „Почеци дипломатских односа Југославије и Кине", 289.

9 沈志华 [Shen Zhihua], „中国内战与苏联对华政策的转轨" [Kineski građanski rat i preusmeravanje sovjetske politike prema Kini], *Lishi jiaoxue wenti* 1 (2017): 16–18.

10 沈志华 [Shen Zhihua], 《中苏关系史纲 1917–1991: 中苏关系若干问题在探讨》 [*Reviewing and Reconsidering the History of Sino-Soviet Relations 1917–1991*], (Beijing: Social Sciences Academic Press China, 2016), 148.

11 O tome više: Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita* (Beograd: Arhipelag, 2014), 188–202.

12 Чавошки, „Почеци дипломатских односа Југославије и Кине", 290–291.

13 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DA MSP RS), Politička arhiva (PA), 1955, F–50, 193, Telegram Džou En Laja Koči Popoviću, 14. 12. 1954.

14 „Успостављени нормални дипломатски односи ФНРЈ–НР Кина: Саопштење о томе објављено јуче у Београду и Пекингу", *Борба*, 11. 1. 1955.

Nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa (1955), interakcija između Jugoslavije i Kine je postepeno postajala sve intenzivnija i tešnja. Kineska strana je od svog ambasadora Vu Sijućuena dobijala sve više informacija o prilikama u Jugoslaviji, a jugoslovenski ambasador Vladimir Popović se maksimalno trudio kako bi kinesko rukovodstvo što bolje upoznao sa Jugoslavijom, a naročito sa situacijom iz 1948. godine i načinima na koje je Jugoslavija prevazišla poteškoće.[15] Zahvaljujući naporima dva ambasadora, kinesko rukovodstvo se bolje i pravilnije upoznalo sa Jugoslavijom, što je i dovelo do priznanja da je Jugoslavija zaista socijalistička zemlja. Peking je tada pokazao spremnost i entuzijazam za razvijanje međudržavnih odnosa po svim linijama, uključujući i oblast partijske saradnje.[16]

Krajem 1955. godine kineska strana je napustila svoju dotadašnju rezervisanost, javno dajući priznanje rezultatima izgradnje socijalističkog puta Jugoslavije.[17] Kada je ambasador Vu izabran za člana Centralnog komiteta Osmog kongresa KPK,[18] Tito je to protumačio kao znak da je KPK, promovišući ambasadora Vua, dala težinu i samoj Jugoslaviji.[19] U septembru 1956. godine lično je Mao Cedung primio delegaciju Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) koja je doputovala u Kinu da prisustvuje Osmom kongresu KPK. Prilikom predaje Titovih poklona Mao Cedungu, Mao je rekao da su 1948. godine Jugosloveni bili u pravu, a ne Sovjeti. Tom prilikom se i izvinio za kineske napade i negativne stavove prema Jugoslaviji.[20] Takođe je napomenuo da je osnovni razlog što Kina 1949. godine nije odgovorila na jugoslovensko priznanje i čestitku povodom uspostavljanja NR Kine, to što „sovjetski prijatelji nisu hteli" da Kina i Jugoslavija uspostave odnose, a Kinezima je tada „bilo teško" da se u bilo čemu ne slažu sa Sovjetima.[21]

Međutim, ovaj pozitivan trend nije trajao dugo. Već 1958. godine nacrt Programa SKJ koji je usvojen na Sedmom kongresu SKJ izazvao je veliki odjek

15 DA MSP RS, PA, 1955, F–50, 48696, Telegram Vladimira Popovića iz Pekinga Sekretarijatu za inostrane poslove od 29. 6. 1955; 伍修权 [Wu Xiuquan],《回忆与怀念》*[Sećanje i nostalgija]* (Beijing: Zhonggong dangxiao chubanshe, 1991), 301–309.

16 Isto.

17 „庆祝南斯拉夫联邦人民共和国建国十周年" [„Proslava desetogodišnjice osnivanja Federativne Narodne Republike Jugoslavije"], *Ženmin žibao*, 27. 11. 1955.

18 Osmi kongres KPK, održan septembra 1956. godine, bio je prvi narodni kongres nakon preuzimanja vlasti KPK u Kini.

19 Wu, *Sećanje i nostalgija*, 299.

20 DA MSP RS, PA, 1956, F–47, 415779, Telegram Ambasade SFRJ Peking, 25. 9. 1956.

21 Mao je dalje rekao: „Tada su neki govorili da na svetu postoje dva Tita, jedan u Jugoslaviji, a drugi u Kini. Naravno, nikada nije doneta odluka da je Mao Cedung Tito. Ja sam sovjetskim drugovima rekao da su na mene sumnjali da sam bar kao pola Tita, a sada to više ne govore. Kada je tačno skinuta ta etiketa 'pola Tita'? Tek nakon Korejskog rata, kada smo porazili američki imperijalizam, ta etiketa je skinuta". 中华人民共和国外交部 [Zhaonghua renmin gongheguo waijiaobu] & 中共中央文献研究室 [Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi] ed.《毛泽东外交文选》[*Mao Cedungovi izabrani delovi o diplomatiji*] (Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, Shijie zhishi chubanshe, 1994), 251–252.

u međunarodnom komunističkom pokretu, što je negativno uticalo ne samo na odnose dve partije već i na odnose dve zemlje.

U kontekstu borbe protiv desničara u Kini,[22] izveštaj kineskog ambasadora Vu Sijućuena o nacrtu Programa Sedmog kongresa SKJ u kom je zaključio da je Jugoslavija socijalistička zemlja nije prihvaćen u pozitivnom svetlu kod kineskog partijskog rukovodstva, jer „popularno mišljenje u tadašnjem vremenu jeste bilo da je sve revizionizam ukoliko nije u skladu sa Kinom i Sovjetskim Savezom".[23] Najvažnija tačka je bila u vezi sa ujedinjenjem međunarodnih proleterskih pokreta na osnovu „Moskovske deklaracije", jer nacrt Programa SKJ ističe ravnopravnost socijalističkih i drugih zemalja, protiv hegemonizma bilo koje partije. CK KPK je uputio pismo CK SKJ kojim se otkazuje učešće delegacije KPK na Sedmom kongresu SKJ i naložio ambasadoru Vuu da prisustvuje kongresu u svojstvu posmatrača.[24]

Kada je Kina počela da se sve više suprotstavlja unutrašnjem i spoljnom „revizionizmu", „revizionistička" Jugoslavija je veoma često bila predmet kritika i napada u kineskoj političkoj kampanji,[25] koju je kinesko rukovodstvo koristilo za pravdanje sopstvene ispravnosti. Zbog svog mišljenja o Jugoslaviji, ambasador Vu je opozvan u Kinu da izvrši samokritiku, nakon koje se nije vratio na svoju dužnost u Jugoslaviji.[26] Posledičnim povlačenjem jugoslovenskog ambasadora iz Kine sredinom 1958. godine[27] odnosi između dve zemlje su se spustili na nivo otpravnika poslova.

---

22 Usled destaljinizacije i događaja u Mađarskoj 1956. godine, Mao je probao „demokratizaciju" metoda upravljanja partijom. U skladu sa tim, u okviru naučnog, kulturnog i umetničkog života u NR Kini, lansirane su dve parole: „Neka cvetaju svi cvetovi" i „Neka postoje razne škole mišljenja". Međutim, KPK se suočavao sa neočekivano oštrim kritikama partije, nakon kojih se antidesničarska kampanja sve više zaoštravala. O tome više: Roderick MacFarquhar, *Origins of Cultural Revolution 2: The Great Leap Forward 1958–1960* (New York: Columbia University Press, 1983).

23 Ambasador je izneo jugoslovenskim kolegama utisak da u metodama rada kineske i jugoslovenske partije ima dosta sličnosti, i spomenuo da se KPK otvoreno obraća narodu, da su tražili od naroda podršku za otklanjanje slabosti. – Arhiv Jugoslavije (AJ), CK SKJ/Komisija za međunarodne odnose i veze (507/IX), 60/ I–27, Zabeleška o razgovoru sa kineskim ambasadorom Vu-om, o dolasku delegacije KP Kine na Osmi Kongres SKJ, 4. 3. 1958. Ambasador je smatrao da od devet tačaka, makar šest tačaka (da se sprovede vođstvo radničke klase i diktatura proletarijata, uspostavi savez između radnika i seljaka, stvori javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, primeni planska ekonomija, ostvari nacionalna ravnopravnost i odbrana socijalističke otadžbine – sve ovo smatrano je da je u skladu sa zajedničkim zakonitostima socijalizma) odgovara Moskovskoj deklaraciji. – Wu, *Sećanje i nostalgija*, 312–313.

24 AJ, 507/IX, 60/ I–28, Pismo Centralnog komiteta Komunističke partije Kine Centralnom komitetu Savezu komunista Jugoslavije, 9. 4. 1958.

25 Već u predvečerje početka Sedmog kongresa, od 25. aprila 1958. godine, nadalje, partijski list KPK *Ženmin žibao* je preuzimao tekstove i stavove socijalističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja u kojima se kritikuje nacrt Programa SKJ koji je „protiv duha Moskovske deklaracije i fundamentalnih principa marksizma-lenjinizma", dajući time svoju podršku SSSR-u za antijugoslovensku kampanju.

26 Wu, *Sećanje i nostalgija,* 315–317.

27 DA MSP RS, PA, 1958, F–66, 417555, Postupci kineskih organa i ustanova prema našoj ambasadi, određenim službenicima ambasade i ostalim jugoslovenskim državljanima u Kini, 21. 7. 1958.

Ni kinesko-sovjetsko savezništvo nije moglo da traje dugo. Već od 1958. godine su se pojavile nepremostive razlike i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici.[28] Ideološke razlike između dve partije su postale sve očiglednije, što je 1960-ih godina dovelo do javnog osporavanja između KPSS i KPK oko tumačenja marksizma-lenjinizma i ključnog pitanja – „šta je socijalizam i kako ga izgraditi". To je u stvari bila borba za vođstvo u Međunarodnom komunističkom pokretu.[29] Polemika je bila najžešća u periodu od 1963. do 1964. godine, kada je CK KPK objavila niz od devet članaka u kojima je javno kritikovana KPSS, sa ciljem da se pokaže ko je „pravi komunista". Ova serija članaka je istovremeno služila i za jaču antirevizionističku politiku unutar KPK.[30] U očima KPK, KPSS je bila revizionistička, dok je KPSS kritikovala KPK kao dogmatsku. Treći članak u toj seriji, objavljen 26. septembra 1963. godine, pod naslovom „Da li je Jugoslavija socijalistička zemlja?", bavio se kritikom jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, koji je Kina smatrala odstupanjem od marksističko-lenjinističkih principa,[31] što je dodatno pogoršalo odnose između Kine i Jugoslavije u tom periodu.

S druge strane, prevazilazeći poteškoće iz prošle decenije, Jugoslavija je tokom 1960-ih godina nastojala da pronađe svoje mesto na međunarodnoj sceni, uspevši da ostvari stabilnost u spoljnoj politici. Istok i Zapad su poštovali nezavisnost i suverenitet Jugoslavije, a jugoslovensko partijsko rukovodstvo je bilo kooperativno i prema Istoku i prema Zapadu, pridržavajući se nesvrstane politike, uz zbližavanje i saradnju sa više zemalja afro-azijskog prostora.[32] Međutim, ta politika nesvrstanosti ipak nije značila i sasvim izbalansiran odnos prema Istoku i Zapadu, budući da je Jugoslavija u svim ključnim međunarodnim pitanjima imala slične ili gotovo identične stavove kao Sovjetski Savez.[33]

Septembra 1964. godine kineska strana je Jugoslaviji poslala Kang Maodžaoa, otpravnika poslova *ad interim*. Osećajući, po svom dolasku, poštovanje i prijateljski tretman jugoslovenske strane, on je rekao svojim kolegama: „Jugoslavija je veoma prijateljski nastrojena prema nama. Međutim, mi Jugoslaviju kritikujemo kao revizionističku zemlju, što je kao da kritikujemo bundeve (Jugoslavija) dok zapravo mislimo na tikve (Sovjetski Savez)".[34] Zbog

---

28 Shen, *Reviewing and Reconsidering the History of Sino-Soviet Relations 1917–1991*, 209–226.

29 Li Danhui, „Chapter 16 The Collapse of Party Relations and the Deterioration of State Relations, October 1961–July 1964", in *A Short History of Sino-Soviet Relations, 1917–1991*, ed. Shen Zhihua (Singapore: Palgrave Macmillan, 2020), 247–267.

30 Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World* (New Jersey: Princeton University Press, 2008), 273.

31 „Is Yugoslavia a Socialist Country?", Marxists Internet Archive, datum pristupa 30. 1. 2025, https://www.marxists.org/history/international/comintern/sino-soviet-split/cpc/yugoslavia.htm

32 Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада. Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)* (Београд: ИК „Филип Вишњић", 2022), 200–203.

33 Драган Богетић, „Југославија између Истока и Запада", у *Југославија у Хладном рату. Зборник радова*, ур. Александар Животић (Београд: ИНИС, 2010), 26–28.

34 Koča Popović je nazvao Kanga „drugom", dok Kang nije mogao da naziva Popovića istim. 康矛召 [Kang Maozhao],《外交官回忆录》[*Memoar diplomata*] (Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, 2000), 163.

izbijanja Kulturne revolucije u Kini, on je opozvan 1966. godine kako bi učestvovao u toj ultralevičarskoj političkoj kampanji.[35]

Kada je reč o odnosima Jugoslavije i Kine prema afroazijskom prostoru, dve zemlje su kroz slične, ali ipak različite koncepcije „koegzistencije", u duhu Bandunške konferencije,[36] imale indirektne interakcije. U razumevanju kineske „miroljubive koegzistencije" i jugoslovenske politike „aktivne miroljubive koegzistencije", važno je istaći da je tu postojala velika razlika. S jedne strane, Beograd je, od Titovog putovanja u Indiju i Burmu krajem 1954. i početkom 1955. godine – koje je bilo „prelomni događaj" za konačno definisanje nove jugoslovenske strategije – uspostavljao niz tesnih zvaničnih bilateralnih odnosa sa novooslobođenim afroazijskim zemljama, s ciljem formiranja jedinstvenog fronta, njihovog zajedničkog nastupa na međunarodnoj sceni, „radikalne izmene" postojećeg političkog i ekonomskog sistema međunarodnih odnosa koji bi bio univerzalnog karaktera.[37] S druge strane, Peking je sa Moskvom u afroazijskom regionu promovisao antiimperijalističku, tj. antizapadnu ideologiju, kao i antirevizionističku, tj. suprotstavljanje „jugoslovenskom revizionizmu", što nije dobilo značajnu podršku među afroazijskim zemljama, dok je Moskva jasno stavljala do znanja da će prekinuti sve političke i ekonomske veze sa bilo kojom zemljom koja ima različitu ideološku tendenciju.[38]

Peking i Moskva su smatrali da su Titov pokušaj da organizuje konferenciju vanblokovskih zemalja i njegove bliske veze sa liderima tih zemalja način „podrivanja kineske nove konferencije u Bandungu, i simultana borba protiv uticaja Sovjetskog Saveza i Kine među ovim zemljama", kao i pokušaj da se „prekinu odnosi između afroazijskih i socijalističkih zemalja".[39] Titovo putovanje u azijske i afričke zemlje krajem 1958. godine i početkom 1959. godine, koje je predstavljalo prve korake ka povezivanju vanblokovskih država,[40] preliminarno je preoblikovalo odnose Jugoslavije i kinesko-sovjetskog savezništva, a naročito odnose sa Kinom. Uticaj Beograda na važne susedne zemlje Kine, kao što su Indija, Indonezija i Burma se stalno povećavao, te je Peking pokušao da, koristeći sva politička sredstva, obezbedi i poveća svoj uticaj, a Moskva je u izvesnoj meri aktivno ograničavala uticaj Jugosla-

35 Kang, *Memoar diplomata*, 170.

36 Najznačajniji rezultat Bandunške konferencije, održane aprila 1955. godine, bila proklamacija čuvenih deset principa, koji su jasno zastupali rasnu i nacionalnu ravnopravnost, saradnju, poštovanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta, osnovnih ljudskih prava, Povelje UN i principa nemešanja, čime su duboko uticali na kasniju agendu nesvrstanih u tom pogledu.

37 Драган Богетић и Љубодраг Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961. Прилог историји Трећег света* (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 15, 23.

38 Aleksandar Životić and Jovan Čavoški, „The Road to Belgrade: Yugoslavia, Third World Neutrals, and the Evolution of Global Non-Alignment, 1954–1961", *Journal of the Cold War Studies* 18, no. 4 (2016): 91.

39 Isto.

40 Богетић и Димић, *Београдска конференција*, 57.

vije.[41] Neuspešno organizovanje druge Bandunške konferencije, ali uspešno organizovanje Beogradske konferencije 1961. godine i Konferencije u Kairu 1964. godine,[42] kao i sve radikalnija unutrašnja politika, doveli su do toga da je Kina odustala od organizovanja sličnih aktivnosti. Prema tome, Jugoslavija je bila i predmet napada od strane Kine u medijima, čime su Kinezi pokušali da degradiraju jugoslovensku „takozvanu nesvrstanu politiku", „koja služi imperijalizmu i protivi se da socijalizam zameni 'Bandunški duh', i time provocira odnose među afroazijskim zemljama kao i odnose između afroazijskih i socijalističkih zemalja".[43]

Stavovi Jugoslavije i Kine povodom vojne intervencije pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj

Vojna intervencija pet zemalja Varšavskog pakta na čelu sa Sovjetskim Savezom – koji je događaje u Čehoslovačkoj vrednovao kao „kontrarevoluciju"[44] – u noći između 20. i 21. avgusta 1968. godine[45] predstavljala je prekretnicu u odnosima Jugoslavije i Kine, pružajući zajednički osnov budućim bilateralnim odnosima.

Stavovi Jugoslavije i Kine prema promenama u Čehoslovačkoj i reformama Aleksandra Dubčeka, koje su podrazumevale demokratizaciju i liberalizaciju unutar socijalističkog sistema, odnosno stvaranje tzv. „socijalizma sa ljudskim licem" su bili različiti. Jugoslovensko rukovodstvo je bilo ubeđeno da Akcioni program Komunističke partije Čehoslovačke (KPČ) neminovno vodi konfrontaciji sa „bratskim" partijama, ali i sukobima između liberalnih i konzervativnih struja unutar KPČ-a. Ipak, na iskazanu zabrinutost KPSS-a događajima u Čehoslovačkoj, SKJ je 14. jula odgovorila pismom u kome je istaknuto da promene koje je inicirala KPČ predstavljaju „značajan doprinos opštoj afirmaciji socijalističkog društvenog sistema", smatrajući da je KPČ jedina pozvana da „ocenjuje situaciju u svojoj zemlji" i rešava nagomilane probleme.[46] Međutim, istovremeno se strahovalo da bi eventualni uspeh takvih reformi mogao izazvati destabilizaciju u samoj Jugoslaviji.[47] S druge

41 周万 [Jovan Čavoški] & 贺艳青 [He Yanqing, prevela], „与中苏争夺第三世界：1958–1959 年铁托的亚非之行" [„Takmičenje sa Kinom i Sovjetskim Savezom za Treći svet: Titova poseta Aziji i Africi 1958–1959"], *Cold War International History Studies*, no. 1 (2010): 105.

42 O tome više: Jovan Čavoški, „Drugi Beograd ili drugi Bandung? Jugoslavija i borba za prevlast unutar Trećeg sveta (1962–1965)", *Tokovi istorije* 2 (2021): 104–112.

43 „维护和发扬"万隆精神" [Očuvati i promovisati „Bandunški duh"], *Ženmin žibao*, 18. 4. 1959.

44 Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 332.

45 O tome više: Günter Bischof, Stefan Karner, and Peter Ruggenthaler eds., *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968* (Plymouth: Lexington Books, 2010).

46 Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat,* 329-330, 337-339.

47 Jan Pelikan, „Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968.)", u *1968 – četrdeset godina posle. 1968 – Fourthy Years Later* (Београд: ИНИС, 2008), 128.

strane, kinesko rukovodstvo je smatralo da su događaji u Čehoslovačkoj neizbežni rezultat politike koju sledi „revizionistička", „Hruščovljeva klika", ali i da je nesumnjivo da je i „Dubčekova klika" „revizionistička", te da je „objektivni preduslov sovjetske agresije u Čehoslovačkoj" to što čehoslovački narod nije organizovan da pruži otpor, i „da je otpor bio organizovan, Sovjeti bi odustali".[48] „Dubčekova klika" je optužena od kineske strane da je izdajnik interesa svoje zemlje pošto nije pozvala narod na oružani otpor, kao i zbog „spremnosti na restauraciju kapitalizma".[49]

U odnosu na vojnu intervenciju pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, jugoslovensko rukovodstvo je nedvosmisleno saopštilo „da kada se radi o Čehoslovačkoj, radi se i o nama", i u partijskom vrhu je bilo prisutno mišljenje da „velikodržavna politika Sovjetskog Saveza nadvladava sve ostale socijalističke tendencije", a postojalo je i mišljenje da će intervencija zemalja Varšavskog pakta i okupacija Čehoslovačke podstaći antikomunizam i negativno uticati na razvoj socijalizma u svetu. Intervencija u Čehoslovačkoj je označena najdrastičnijom posledicom tendencije „neosocijalističkog" i „neostaljinističkog" unutrašnjeg razvitka SSSR-a, i najoštrije je osuđena kao „greška i nedopustiv čin". U ovako kritičnom momentu, imajući u i vidu gomilanje vojnih snaga Varšavskog pakta na jugoslovenskim granicama, opšti stav partijskog vrha SKJ je bio da „nema odstupanja od samostalnog puta u socijalizam" i upotrebe svih raspoloživih sredstava kako bi se odbranila zemlja, kao što je to bilo 1948. godine. Partijski vrh SKJ je bio ubeđen da baš Jugoslavija vrši „revolucionarni uticaj na sve ostale zemlje".[50]

U komentaru partijskog lista KPK *Ženmin žibao* oštro je kritikovan SSSR tezom da je „vojna intervencija" rezultat ekstremnog zaoštravanja „unutrašnjeg sukoba u celoj savremenoj revizionističkoj grupi", „sukoba između američkih imperijalista i savremenih revizionista Sovjetskog Saveza u Istočnoj Evropi", zbog toga što Sovjetski Savez i SAD „ponovo zajedno pokušavaju da uzaludno podele svet na interesne sfere", a istaknuto je i da se „Sovjetska revizionistička grupa već srozala na socijalistički-imperijalizam". *Ženmin žibao* piše i da dve velike sile „i sarađuju i suprotstavljaju se međusobno", „međutim, kada se govori o antisocijalističkoj, antinarodnoj i antirevolucionarnoj borbi, one stoje na istoj strani". Istaknuto je da kineski narod,

---

48 „Telegrams from Romanian Embassy, Beijing, to Romanian Ministry of Foreign Affairs, 22–24 August 1968", August 24, 1968, Wilson Center Digital Archive, Romanian Foreign Ministry Archives (AMAE), fond Telegrams, Peking 1968, Vol. II, pp. 272–274. Republished in Romulus Ioan Budura, coordinator, *Relaţiile Româno-Chineze 1880–1974: Documente* (Bucureşti: Ministerul Afacerilor Externe, Arhivele Naţionale, 2005), 901–902. Translated for CWIHP by Mircea Munteanu, https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113289

49 „苏联现代修正主义的总破产" [„Potpuno bankrotstvo sovjetskog savremenog revizionizma"], *Ženmin žibao*, 23. 8. 1968.

50 Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 347–348, 354–355; Александар Животић, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза (1968–1971)", *Токови историје*, бр. 3 (2012): 69.

„opremljen" „Maovim mislima" odlučno stoji na istoj strani sa sovjetskim i čehoslovačkim revolucionarnim narodima, kao i onima koji se suprotstavljaju imperijalizmu, savremenom revizionizmu i reakcionarnim silama svih zemalja.[51]

Važno je spomenuti i interakcije Rumunije i Albanije – još dve komunističke zemlje Istočne Evrope koje nisu učestvovale u ovoj vojnoj intervenciji – sa NR Kinom i Jugoslavijom u ovom kontekstu. I Rumunija, koja je posebno nakon 1964. godine postajala sve samostalnija i nekako održala ekvidistancu između SSSR-a i Kine, i Albanija, koja se od 1961. godine već distancirala od Varšavskog pakta i sve više približavala Kini, oštro su kritikovale ovu vojnu intervenciju u javnosti i izvršile izvesne diplomatske i vojne mere, osećajući realnu pretnju od potencijalne okupacije od strane zemalja Varšavskog pakta, a Albanija je čak najavila otkaz članstva u Varšavskom paktu 5. septembra 1968. godine. I jedna i druga zemlja su potražile podršku Jugoslavije i Kine u slučaju sovjetske vojne intervencije.

Jugoslovensko rukovodstvo je smatralo da je, u slučaju Albanije, „neophodno bilo zaštititi nezavisnost i samostalnost Albanije u njenim međunarodno priznatim granicama", dok bi u slučaju Rumunije bilo složeno da se izvrši sovjetska intervencija. Beograd je pozitivno odgovorio Bukureštu i Tirani, računajući na očuvanje bezbednosti i mira na svojim granicama i stabilnosti na Balkanu.[52] U slučaju jugoslovensko-albanskih odnosa, kao posledica osećanja straha od potencijalne vojne intervencije SSSR-a, došlo je do privremenog otopljavanja odnosa posle niza godina sukoba i u nezvaničnom maniru dogovorena je zajednička odbrana. Međutim, to nije dovelo do normalizacije odnosa zbog ideoloških sukoba, spoljnopolitičkih faktora kao i međusobnih nepoverenja sve do 1971. godine.[53]

S druge strane, i Kina je, ocenjujući da postoji pretnja vojne intervencije Sovjetskog Saveza u Rumuniji i Albaniji, pružala političku podršku obema zemljama. Prijem povodom rumunskog narodnog praznika u Pekingu 23. avgusta je iskorišćen u te svrhe.[54] Na njemu je prisustvovao i premijer Džou

---

51 „Potpuno bankrotstvo sovjetskog savremenog revizionizma", *Ženmin žibao*, 23. 8. 1968.

52 Животић, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза", 65–72; Владимир Цветковић, „Југословенско-румунски односи у данима совјетске интервенције у Чехословачкој 1968. године", у *1968 – четрдесет година после/1968. Зборник радова* (Београд: ИНИС, 2008), 166–168.

53 Ova vojna intervencija je uticala na spremnost Albanije da poboljšava odnose sa susednim zemljama (Grčka, Italija, Turska, Rumunija i Jugoslavija). Naime, albansko rukovodstvo je 9. septembra poluzvanično obavestilo jugoslovensku stranu o odluci o napuštanju Varšavskog pakta i o odluci da se podrži Jugoslavija u slučaju sovjetske vojne intervencije, time nudeći novo savezništvo u slučaju zajedničke vojne ugroženosti. Jugoslovenska strana je odgovorila da „ceni nezavisnost i suverenitet Narodne Republike Albanije". – Животић, „Jugoslavija, Албанија и Чехословачка криза", 68–80.

54 „Telegrams from Romanian Embassy, Beijing, to Romanian Ministry of Foreign Affairs, 22–24 August 1968", August 24, 1968, Wilson Center Digital Archive, Romanian Foreign Ministry Archives (AMAE), fond Telegrams, Peking 1968, Vol. II, pp. 272–274. Republished in

Enlaj, koji je istakao da „kineski narod, koji je postao jači kroz Kulturnu revoluciju, vas podržava", što je *Ženmin žibao* i objavio.[55] Ovakva kineska podrška je veoma pozitivno prihvaćena od rumunske strane, koja je upravo to i tražila.[56] Strahujući i od potencijalne vojne okupacije u Albaniji – koja je bila jedini ideološki saveznik Kine u Evropi – kineska štampa je objavila da „onaj ko sme da dira albansku svetu granicu, čak bio to i član Varšavskog pakta, mora dobiti povratni udar, i albanski narod će pobediti".[57] Uputila je veliku pohvalu albanskom povlačenju iz Varšavskog pakta, ocenjujući da je „u velikoj meri podstakla borbu naroda istočnoevropskih zemalja protiv sovjetske revizionističke izdajničke grupe", te „kineski narod i Narodna armija Kine izražavaju najiskrenije poštovanje i odlučnu podršku".[58] I *Borba* je navela kinesku podršku ovoj albanskoj odluci,[59] čime je Beograd indirektno podržao ovu odluku i složio se sa kineskim stavom.

Kineski narodni praznik 1. oktobra i albanski narodni praznik 28. novembra 1968. godine služili su i kao zvanične prilike da dve zemlje manifestuju međusobnu solidarnost upućujući vojnu delegaciju jedna drugoj. Naročito, jedna kineska delegacija pod nazivom „partijska, vladina i vojna delegacija" na čelu sa Huang Jungšengom, načelnikom Generalštaba Narodnooslobodilačke armije Kine – dok je u prošlosti naziv delegacije uvek bio „partijska i vladina delegacija"[60] – isticala je prisustvo vojnih ličnosti.[61] Naime, *Ženmin*

Romulus Ioan Budura, coordinator, *Relaţiile Româno-Chineze 1880–1974: Documente*, 901–902. Translated for CWIHP by Mircea Munteanu, https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113289, datum pristupa 20. 2. 2025. Dok je prvobitni plan za ovaj prijem bio da Guo Možuo, zamenik predsednika Stalnog komiteta Svekineskog nacionalnog kongresa (Skupština), vodi kinesku delegaciju koja se sastojala od 200 ljudi, plan je promenjen, odnosno premijer Džou Enlaj je lično prisustvovao prijemu i broj članova kineske delegacije povećao na 300. – 刘勇 [Liu Jong],《百年中罗关系史(1880–1980)》[*Stogodišnja istorija kinesko-rumunskih odnosa (1880–1980)*] (Beijing: Shishi chubanshe, 2009), 186.

55 „周恩来总理在罗马尼亚驻华大使举行的国庆招待会上发表重要讲话" [„Premijer Zhou Enlai održao je važan govor na prijemu povodom nacionalnog praznika koji je organizovao ambasador Rumunije u Kini"], *Ženmin žibao*, 24. 8. 1968.

56 Liu, *Stogodišnja istorija kinesko-rumunskih odnosa*, 186–188.

57 „阿尔巴尼亚劳动党中央和部长会议 就苏修叛徒集团侵占捷克斯洛伐克发表严正声明 最坚决谴责苏修及其走狗的野蛮侵略" [„Centralni komitet Partije rada Albanije i Savet ministara izdali su oštru izjavu povodom okupacije Čehoslovačke od strane sovjetskog revizionističkog izdajničkog bloka, najoštrije osuđujući brutalnu agresiju SSSR-a i njegovih poslušnika"], *Ženmin žibao*, 24. 8. 1968.

58 „坚决支持阿尔巴尼亚人民的革命行动" [„Odlučna podrška revolucionarnim akcijama albanskog naroda"], *Ženmin žibao*, 20. 9. 1968.

59 „Кина подржава одлуку Албаније да напусти Варшавски уговор", *Борба*, 19. 9. 1968.

60 Enrico Fardella, Christian F. Ostermann, and Charles Kraus, eds., *Sino-European Relations during the Cold War and the Rise of a Multipolar World: A Critical Oral History* (Washington: Wilson Center, 2015), 59.

61 Dok su u javnosti demonstrirale kinesko-albansku solidarnost, pravi motivi posete Baljukua su bili da pregleda neke sporazume o novom naoružanju iz Kine dok je poslednji ugovor sklopljen godinu ranije, a isporuka je tekla po planu. Peking nije bio entuzijastičan da pregleda te sporazume, niti da pruži više naoružanja. Iznenađen novim zahtevima Tirane, Pe-

žibao je pisao da je ova delegacija, na putu za posetu Albaniji, nakratko boravila na aerodromu u Bukureštu, gde su je dočekala i ispratila vojna lica Rumunije,[62] što demonstrira izvesnu političku poruku u ovom kontekstu. Mora se obratiti pažnja i na činjenicu da je, prilikom razgovora albanskog ministra odbrane Bećira Baljukua i Džou Enlaja krajem septembra, Džou rekao da Albanija može da uspostavi „vojni savez" sa Jugoslavijom u situaciji sovjetske okupacije Čehoslovačke, i da su Rumuni, Čehoslovaci i Jugosloveni sada „naši indirektni saveznici". Predlog o zbližavanju sa Beogradom je Baljuku veoma neprijatno prihvatio, a Hodža ga je čak smatrao nečuvenim.[63]

Bez obzira na to što se Kina nadala da će Albanija poboljšati odnose sa Jugoslavijom, svodeći se na albansku procenu već krajem septembra 1968. godine da opasnost sovjetske intervencije samo postoji u Jugoslaviji, a ne u Albaniji, albansko rukovodstvo je sredinom oktobra ponovo aktiviralo antijugoslovensku kampanju u štampi.[64] Nasilne demonstracije koje su izbile 27. novembra 1968. godine, na dva dana pre proslave dvadeset pete godišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a i dan pre proslave državnog praznika Albanije, nakon koje je usledio i manji obim demonstracije 22. decembra 1968. godine u Tetovu, Makedoniji, sve u kontekstu političke demokratizacije i ustavne izmene u Jugoslaviji i nastojanja i zahteva pripadnika albanske nacionalnosti na samoopredeljenje i proglašenje Kosova federalnom jedinicom,[65] povezane su sa Vladom Albanije, iako je Hodža negirao umešanost Tirane u navedene demonstracije.[66] Međutim, bilo je upečatljivo da povodom demonstracija

king je poslao Huang Jungšenga da ispita realnu situaciju. Nakon povratka Huanga, Peking je prihvatio neke nove albanske zahteve u vezi sa pružanjem vojnih materijala i opreme. Više u: Yiber Marku, *Sino-Albanian relations during the Cold War, 1949–1978: An Albanian perspective.* A Doctoral Thesis, The Department of History, Lingnan University, August 2017, datum pristupa 20. 2. 2025, https://commons.ln.edu.hk/his_etd/11/, 209–211.

62 „我党政军代表团赴阿途中经罗" [„partijska, državna i vojna delegacija naše zemlje na putu ka Albaniji prošla kroz Rumuniju"], *Ženmin žibao*, 29. 11. 1968.

63 Yiber Marku, *Sino-Albanian relations during the Cold War, 1949–1978: An Albanian perspective*, 209–210 (Autor je za svoje tvrdnje koristio sledeće izvore: „Records of the Politburo, 26 October 1968: Top-Secret: On a new incident with the Head of the Council of State of China, comrade Zhou Enlai, during the visit of the Albania's party and state delegation headed by the minister of defense Beqir Balluku, that visited China during September-October 1968", in AQSH, F. 14, OU, V. 1968, D13, f. 225–243).

64 Животић, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза", 72–73.

65 Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2001), 401–403. Tokom oktobra su organizovane manje demonstracije: u Prizrenu 6. oktobra, Suvoj Reci 8, Kosovskoj Mitrovici 13. i Peći 19. oktobra. Masovne albanske demonstracije su zakazane u Prištini i nizu gradova Kosova i Metohije za 27. novembar. Služba državne bezbednosti je uspela da nekoliko dana pred početak demonstracija sazna datum i mesto održavanja demonstracija, i zahvaljujući dobijenim informacijama preduzete su posebne mere bezbednosti. Demonstracije su razbijene tek posle energične intervencije policije. Животић, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза (1968–1971)", 76–77.

66 Više u: Игор Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)* (Београд: Српска академија наука и уметности и Балканолошки институт САНУ, 2021), 679–680, 684.

na KiM albanska štampa nije reagovala, a u narednim mesecima došlo je i do izvesnog ublažavanja inače redovne antijugoslovenske kampanje u sredstvima informisanja, koje je trajalo do polovine 1969. godine.[67]

Kinesko-sovjetski oružani sukobi zbog granice i kineski stav prema bezbednosti na Balkanu

Sukobi na kinesko-sovjetskoj granici su eskalirali 2. i 15. marta 1969. godine, što je uslovilo postepenu militarizaciju zajedničke granice koja je započela sredinom 1960-ih godina.[68] Moskva je, uz intenziviranje vojne prisutnosti duž granice, pokušala da i međunarodno izoluje Kinu pritiskom na zemlje unutar Varšavskog pakta (15–17. marta) i na Savetovanju komunističkih i radničkih partija (5–17. juna), ali bez uspeha, zbog otpora Rumunije i drugih nezavisnijih partija.[69]

Na Devetom kongresu KPK, održanom od 1. do 24. aprila 1969. godine, Mao je pokazao da je „počela nova era u kojoj se suprotstavlja imperijalistima i socijalističkim imperijalistima". Mao je apelovao da Kina mora da napravi jasnu razliku u odnosu na američke imperijaliste i sovjetske revizioniste, da mora da formira ujedinjeni front sa svim narodima i zemljama koje su pod invazijom jednih ili drugih, pod njihovom kontrolom ili pod intervencijom, i istakao da ne može da ignoriše opasnost od pokretanja ratne invazije velikog obima od strane američkih imperijalista i sovjetskih revizionista.[70] Zatim je 13. avgusta 1969. godine izbio jedan još veći incident od onog martovskog na granici. Interne analize su govorile da je malo verovatno da će Sovjetski Savez pokrenuti rat velikih razmera, ali je istovremeno naglašavana potreba da Peking u svakom slučaju bude spreman na najgori scenario. U tom kontekstu, došlo se do ideje da bi Kina trebalo da igra na „kartu Sjedinjenih Država" kako bi bila

---

67 Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969),* 678–679.

68 Prema kineskim izvorima, od oktobra 1964. do marta 1969. godine bilo je 4189 graničnih incidenata – jedan i po put više od onih koji su se dogodili između 1960. i 1964. godine. – Danhui Li, „The Breakdown of State Relations and the Sino-Soviet Military Confrontation, 1966–1973", in *A Short History of Sino-Soviet Relations*, 311; Lorenz M. Lüthi, „Sino-soviet-American relations 1969", *The China Quarterly*, no. 210 (2012): 382–383.

69 Pored rumunske delegacije, italijanski, austrijski, španski i švajcarski partijski predstavnici su se protivili bilo kakvoj osudi Komunističke partije Kine. – Lüthi, „Sino-soviet-American relations 1969", 384. Na Savetovanju komunističkih i radničkih partija oko 50 komunističkih partija je nekako osudilo politiku kineskog rukovodstva. Kina je u debati bila daleko više prisutna od problema antiimperijalističke borbe ili, tačnije, ovi poslednji bili su kontekst u kome se govorilo o štetnosti kineske politike. Po ocenama Predsedništva SKJ, Sovjeti su, kao organizatori Savetovanja, nastojali i većim delom uspeli da se ne pokreće pitanje reperkusija intervencije u ČSSR, što očigledno pokazuje kako je KPSS težila da aranžira Savetovanje u skladu sa potrebama svoje politike, jer je primenjen dvostruki kriterijum u odnosu na intervenciju u ČSSR i sovjetsko-kineski sukob. – DA MSP RS, str. pov., 1969, pov. br. 1705/761, Neke osnove ocene o Savetovanju komunističkih i radničkih partija, 18. 6. 1969.

70 Shen Zhihua, *Reviewing and Reconsidering the History of Sino-Soviet Relations 1917–1991*, 584.

spremna za veću konfrontaciju sa Sovjetskim Savezom, tj. da bi trebalo iskoristiti sovjetsko-američki sukob i otvoriti odnose između Kine i SAD.[71]

U tom periodu je Peking vodio dvostruku politiku. S jedne strane, od septembra 1969. godine Peking je sa SSSR-om vodio pregovore o graničnim pitanjima, trgovinskim odnosima, o izradi petogodišnjeg plana, o povratku oba ambasadora itd., a s druge strane, Kina se sveobuhvatno pripremala za slučaj rata, u skladu sa Vanrednom naredbom izdatom 17. oktobra 1969. godine, u kojoj je naloženo da se svi vojnici spreme za najozbiljnije ratno stanje i da se vanredno stanje proglasi na celokupnoj teritoriji.[72] Od 1969. godine je SSSR postao glavni neprijatelj Kine.

Jugoslavija je prema problemu graničnih sukoba između Kine i SSSR-a održala neutralan stav. Tito je dao instrukciju jugoslovenskim diplomatama koje stavove da zauzmu u diplomatskim komunikacijama. Prvo, da slobodno kažu da se Jugoslavija ne slaže da se oružanim putem rešavaju pogranični sporovi i sporna pitanja; drugo, da Jugoslavija želi sa svim zemljama normalne odnose i prema tome nema nikakve želje da zaoštrava odnose bilo sa Kinom bilo sa Sovjetskim Savezom; treće, da je osnovni princip jugoslovenske spoljne politike koegzistencija između država i naroda sa različitim društvenim sistemima; četvrto, da Jugoslavija u ovoj situaciji ne zna o čemu se tačno radi, pa samim tim ne može da da ocenu, i nije na jugoslovenskoj strani da daje ocenu.[73]

Može se uočiti da je u ovom kontekstu, kritikujući sovjetski teritorijalni ekspanzionizam, Peking nekako grupisao Jugoslaviju, Albaniju i Rumuniju protiv SSSR-a u Evropi. Prilikom saopštenja Vlade NR Kine u vezi sa pitanjem o granici između SSSR-a i Kine, maja 1969. godine *Ženmin žibao* je u jednom napisu konstatovao da je „sovjetska vlada otvoreno poslala stotine hiljada vojnika da okupiraju Čehoslovačku", smatrajući „herojsku Albaniju trnom u oku", „pretila Rumuniji i Jugoslaviji".[74] Nekoliko meseci kasnije, 10. decembra 1969. godine, kada je objavljen govor Hodže na narodnom skupu povodom dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Albanije i pobede narodne revolucije, uključen je i deo gde kaže: „činjenica je da je sovjetski revizionizam doveo pretnju rumunskoj nezavisnosti do veoma ozbiljnog nivoa, dok istovremeno nimalo ne krije svoje planove i ciljeve za napad na Jugoslaviju i Albaniju".[75]

---

71 Chen Jian, *Mao's China and the Cold War* (Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2001), 247–249.

72 DA MSP RS, str. pov., 1970, 53, „Najnoviji moment u sovjetsko-kineskim odnosima" iz Zelenog Biltena; Shen Zhihua, *Reviewing and Reconsidering the History of Sino-Soviet Relations 1917–1991*, 590.

73 DA MSP RS, str. pov., 1969, 102, Razgovor između Tita i šefova jugoslovenskih diplomatskih misija, 18. 3. 1969.

74 „中华人民共和国政府声明　一九六九年五月二十四日" [„Saopštenje Vlade Narodne Republike Kine od 24. maja 1969"], *Ženmin žibao*, 25. 5. 1969.

75 „在地拉那隆重庆祝阿尔巴尼亚解放和人民革命胜利（之二）:二十五周年群众大会上霍查同志的讲" [„Svečana proslava oslobođenja Albanije i pobede narodne revolucije u Tirani (Drugi deo)"], *Ženmin žibao*, 10. 12. 1969.

Gledajući Moskvu kao svog glavnog neprijatelja, Peking je bio svestan da, radi sprovođenja politike okruženja Sovjetskog Saveza, na neki način mora da se uključi na Balkanu, posebno u odnosima sa zemljama koje su bile neprijateljski nastrojene prema Moskvi ili su zauzimale, makar, neutralan stav.[76] Peking je u stvari ispipao teren da se obrazuje zajednički front između Kine i Rumunije, Jugoslavije i Albanije protiv Moskve. Dok traje sukob između Pekinga i Moskve i na granicama, Peking je, istovremeno, u javnosti delikatno stavio do znanja da brine o bezbednosti ove tri istočnoevropske zemlje koje vode nezavisnu politiku od pretnje sovjetskih „revizionista", ali i s namerom da skrene pažnju SSSR-a sa kinesko-sovjetske granice na pitanja bezbednosti u Evropi.

Promena u kineskom stavu prema Jugoslaviji i ponovna razmena ambasadora

Dok su pre vojne intervencije pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj u kineskoj štampi bili prisutni standardno klevetanje, osuđivanje i napadi na Jugoslaviju, nakon što je kinesko rukovodstvo doznalo da su stavovi dve zemlje prema Sovjetskom Savezu o tom događaju slični, može se uočiti promena načina pisanja o Jugoslaviji u kineskoj javnosti, kao i promena pristupa kineskih diplomata prema Jugoslovenima.

Beograd i Peking su sprovodili svoje propagandne aktivnosti, svako na svoj način. *Borba* je opširno prenosila kineski stav o događajima u Čehoslovačkoj, o tome da Kina „nesmanjenom žestinom kritikuje sovjetsku politiku", ali i „najoštrijim rečima napada čehoslovačko rukovodstvo". Istovremeno je *Borba* dala i ocenu da je razlog osude invazije u Čehoslovačkoj, „pored delimičnog razumevanja za poziciju Varšavskog pakta", to što je okupacijom Čehoslovačke Kini „pružen dragoceni materijal kojim će dokazati da je sovjetska politika neispravna, što će nesumnjivo maksimalno nastojati da iskoristi za borbu protiv sovjetskog uticaja u svetu".[77]

Dok je *Ženmin žibao* naveo stavove Albanije i Rumunije dajući bučnu političku podršku dvema zemljama, nije prenosio jugoslovenski stav. Međutim, već tokom septembra 1968. godine kineska štampa je prvo zaćutala o Jugoslaviji, a zatim su u narednom periodu u velikoj meri smanjeni standardni napadi. Tokom oktobra je uočeno da je Jugoslavija u *Ženmin žibaou* spomenuta u kontekstu veličanja „zasluge" Albanije u borbi „protiv Titove izdajničke klike".[78] Ovakvo odstupanje od ćutanja u vezi sa Jugoslavijom je jugoslovenska ambasada ocenila u kontekstu straha Kine za bezbednost Albanije nakon događaja oko Čehoslovačke.[79]

---

76 David A. Andelman, „China's Balkan Strategy", *International Security* 4, no. 3 (1979): 63.

77 „Кина оштро критикује совјетску политику према ЧССР и истовремено чехословачке руководиоце", *Борба*, 31. 8. 1968.

78 „万岁！伟大的中阿友谊" [„Živelo! Veliko kinesko-albansko prijateljstvo!"], *Ženmin žibao*, 5. 10. 1968.

79 DA MSP RS, PA, 1968, F–89, 40912, Telegram Ambasade SFRJ Peking, 6. 11. 1968.

Uočeno je i namerno ćutanje o nekim temama u vezi sa kojima se Jugoslavija obavezno napadala. Na primer, kada je reč o studentskim i drugim masovnim pokretima u Evropi, dok se u junu pojavilo 13 napisa u vezi sa protestima u Jugoslaviji, u decembru, u osvrtu na situaciju u svetu tokom minule godine, pisano je o studentskim i drugim masovnim pokretima u Evropi, ali Jugoslavija nije bila spomenuta.[80] Demonstracije na Kosovu novembra 1968. godine takođe *Ženmin žibao* nije spomenuo.[81] Jugoslavija nije ni u jednom govoru kineskih funkcionera osuđena kao revizionistička, a ime predsednika Tita je izostavljeno sa liste imena „poznatih starih revizionista" prilikom objavljivanja kritičkih „antirevizionističkih" članaka, gde je ono ranije redovno navođeno. *Ženmin žibao* je objavio i govor Huang Jungšenga u Tirani decembra 1968. godine, oštro osuđujući slanje sovjetske flote u Sredozemlje kao opasnost za bezbednost Albanije i „naroda drugih balkanskih zemalja".[82] Iako nije direktno spomenuo Jugoslaviju, Peking je tada prvi put izrazio podršku i Beogradu.

---

80 *Ženmin žibao* je juna 1968. godine u napisima o studentskim manifestacijama u Beogradu iskoristila reči kao „izdajnička banda", „fašistička diktatura", „kolonija imperijalizma" i sl., a naročito se odlikuju napadi na Tita, dajući krajnje maliciozan prikaz društvenih odnosa i celokupnog unutrašnjeg razvoja u Jugoslaviji. Akcija studenata prikazana je kao „ustanak" protiv „vladavine revizionističke Titove klike" i postojećeg režima, a istovremeno predstavljala je dokaz ispravnosti Mao Cedungove ideje. „欧洲北美革命群众运动风暴刮到了铁托统治下的南斯拉夫: 南斯拉夫学生示威反对修正主义教育制度" [„Oluja revolucionarnog masovnog pokreta u Evropi i Severnoj Americi stigla je i do Jugoslavije pod Titovom vlašću: Jugoslovenski studenti protestuju protiv revizionističkog obrazovnog sistema"], *Ženmin žibao*, 5. 6. 1968; „规模巨大的学生运动猛烈冲击铁托集团反动统治:南斯拉夫政治经济危机严重加深　物价飞涨，企业倒闭，失业人数剧增，人民生活困苦，阶级矛盾激化" [„Masovni studentski pokret snažno potresa reakcionarnu vlast Titove grupe: Jugoslovenska politička i ekonomska kriza se ozbiljno produbljuje. Cene vrtoglavo rastu, preduzeća se zatvaraju, broj nezaposlenih naglo raste, život naroda postaje sve teži, a klasne suprotnosti se zaoštravaju"], *Ženmin žibao*, 8. 6. 1968; „打倒资产阶级！", „再也不能忍受腐败现象！" [„Oborimo buržoaziju!", „Korupciju više ne možemo tolerisati!"], *Ženmin žibao*, 6. 6. 1968; „学生深入到工人中去", „工人、农民、士兵和学生联合起来" [„Studenti treba da se povežu sa radnicima", „Radnici, seljaci, vojnici i studenti – ujedinite se!"], *Ženmin žibao*, 10. 6. 1968; „世界革命进入了一个伟大的新时代" [„Svetska revolucija je ušla u jedno veliko novo doba"], *Ženmin žibao*, 29. 12. 1968.

81 Strane štampe su u izveštavanju o Jugoslaviji krajem 1968. godine u fokusu držale spoljnopolitička pitanja, pre svega odnose Jugoslavije sa supersilama nakon Čehoslovačke krize. Zapadni mediji preneli su i vest o demonstracijama na Kosovu i Metohiji. Britanski list *Ekonomist* je izneo stav da iza demonstracija stoji Tirana i da jugoslovenske vlasti očekuju da će se demonstracije ponoviti u narednom periodu. U francuskim listovima pisano je da su demonstracije „verovatno organizovane spolja", a neki pojedini listovi su primetili i vremensku koincidenciju između demonstracija i posete načelnika generalštaba Kine Albaniji. – Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији*, 681–682.

82 „在地拉那欢迎中国党政军代表团群众大会上黄永胜同志的讲话" [„Govor druga Huang Jungšenga na masovnom skupu u Tirani povodom dočeka kineske partijsko-državno-vojne delegacije"], *Ženmin žibao*, 4. 12. 1968.

Početkom 1969. godine bilo je već vidljivo da je došlo do izvesnih pojava koje ukazuju na promene u kineskom stavu prema Jugoslaviji. Kao prvo, kao što je navedeno, smanjene su antijugoslovenske kampanje, situacija se razlikovala od redovne prakse da kineska štampa Jugoslaviju napada u svim mogućim prilikama. Drugo, za razliku od ranije prakse izbegavanja kontakata sa jugoslovenskim predstavnicima, nakon intervencije u Čehoslovačkoj, kontakti sa kineskim predstavnicima u inostranstvu postali su češći i ticali su se konkretnih pitanja. Inicijativa je neretko dolazila od strane kineskih diplomata, koji su pokazivali povećano interesovanje za Jugoslaviju i za razmenu mišljenja i stavova sa jugoslovenskim predstavnicima. Treće, bilo je više znakova sa kineske strane da su, posle pauze od deset godina, spremniji nego ranije da se trgovinska razmena sa Jugoslavijom aktivira. Na snagu stupa i novi trgovinski sporazum, koji je omogućio trgovinsku saradnju dve zemlje.[83] Prema izveštaju jugoslovenske ambasade u Pekingu polovinom decembra 1968. godine, kineski diplomata u Pekingu u razgovoru sa rumunskim ambasadorom, na direktno pitanje o stavu Kine prema Jugoslaviji, izjavio je da je to pitanje razmatrano i konstatovano da je sa Jugoslavijom moguća saradnja na bazi pet principa koegzistencije uz zadržavanje ideoloških razlika.[84]

U toku 1969. godine svakodnevni napadi su zaustavljeni, a ukoliko ih je i bilo, bili su veoma retki, manje značajni, ili usput povezani, uglavnom u vezi sa Albanijom. Pojavili su se i slučajevi gde se pozitivno ili neutralno pominjala Jugoslavija. Ozbiljniji napadi na Jugoslaviju i njenu politiku odigrali su se dva puta, u aprilu – povodom održavanja Devetog kongresa KPK[85] – i u oktobru – povodom dvadesetogodišnjice NR Kine, povezujući tadašnju politiku u skladu sa odlukama Devetog kongresa.

Naime, *Ženmin žibao* je i u aprilu i u oktobru objavio pozdravna pisma Organizacije marksista-lenjinista „Đuro Đaković" iz Jugoslavije Devetom

---

83 Zaključen je Sporazum o trgovini i plaćanjima između Vlade Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Vlade Narodne Republike Kine 17. marta 1969. godine u Pekingu. Dve ugovorne strane su se sporazumele da stupanjem na snagu ovog Sporazuma prestaju da važe Trgovinski sporazum između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Kine i Platni sporazum između Federativne Narodne Republike i Narodne Republike Kine od 17. februara 1956. godine. – DA MSP RS, 1969, str. pov. 05–299, Izveštaj o trgovinskim pregovorima SFRJ sa NR Kinom, 26. 3. 1969.

84 DA MSP RS, PA, 1969, 46500, Zabeleška o novim momentima u našim odnosima sa NR Kinom, 19. 2. 1969.

85 Deveti kongres KPK koji je bio održan od 1. do 24. aprila 1969. godine je bio prilika u kojoj je prvi put javno saopšteno da je, nakon tri godine sprovođenja „Kulturne revolucije", već u „političkoj liniji, organizacionoj liniji i ideološkom planu" postignuta presudna pobeda. Mao je na kongresu rekao: „kada govorimo o pobedi, to znači osigurati rukovodstvo proletarijata, ujediniti široke narodne mase širom zemlje i boriti se za pobedu. Socijalistička revolucija mora se nastaviti. Ova revolucija još uvek ima zadatke koji nisu završeni, i sada ih treba nastaviti, poput borbe, kritike i reformi. Nakon nekoliko godina, možda će ponovo biti potrebna revolucija". – Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi ed. Biografija *Mao Cedunga*, 2516, 2522.

kongresu KPK, kao i poruku iste organizacije povodom dvadesetogodišnjice proglašenja NR Kine u oktobru. U oba slučaja, objavljena pisma su bila, s jedne strane, posvećena priznanju i pohvalnim rečima o Mao Cedungu, dostignućima na revolucionarnom putu KPK, izuzetnom značaju Kulturne revolucije za međunarodni komunistički pokret, borbi za narodno oslobođenje, protiv imperijalizma i savremenog revizionizama i napadima na SSSR; s druge strane, bila su posvećena grubim napadima i klevetama protiv SKJ i Tita, jer je u Jugoslaviji „likvidirana komunistička partija i diktatura proletarijata", uz upotrebu rečnika iz dana najžešće antijugoslovenske kampanje na stranicama kineske štampe kao što su „Titova klika", uspostavljena „buržoasko-revizionistička diktatura", „služenje američkom imperijalizmu", pozivi na „oslobođenje jugoslovenskih naroda od Titove klike", što se, zajedno sa stvaranjem „nove KP Jugoslavije" postavlja kao glavni zadatak ove organizacije.[86]

Jugoslavija je iskorišćena od kineske strane u cilju isticanja velike pobede Kulturne revolucije, istorijskog značaja Devetog kongresa, kao i uloge Kongresa u ohrabrivanju zemalja Istočne Evrope za borbu protiv „revizionizma". DSIP je procenio navedeni pristup kineske strane kao tzv. „dvojnu liniju" u kineskom stavu prema Jugoslaviji – odvajanje međudržavnih od međupartijskih odnosa, pogotovo u svetlu znatno smanjenih i proređenih sličnih napada na jugoslovensku zemlju u kineskoj štampi.[87]

Godine 1969, nakon Devetog kongresa KPK, prilikom prvomajske parade u Pekingu, Mao je pozvao ambasadore prijateljskih i neutralnih zemalja, i najavio da će Peking ponovo poslati kineske ambasadore u inostranstvo,[88] što je bila jedna diplomatska mera Mao Cedunga radi suprotstavljanja Sovjetskom Savezu. Jugoslavija nije bila uključena u tu grupu, međutim, u drugoj polovini 1969. godine Peking je preko raznih kanala pokazao želju za razmenu ambasadora.[89] Godine 1970. prilikom provomajske parade, Mao je rekao jugoslovenskom otpravniku poslova sledeće: „Kina treba da razvija državne odnose sa Jugoslavijom".[90] Nakon toga Kina i Jugoslavija su ponovo

86 „南斯拉夫马克思列宁主义者组织写信祝贺我党九大，九大堆中国人民具有重大的历史意义" [„Organizacija marksista-lenjinista Jugoslavije uputila je pismo čestitke povodom Devetog kongresa naše partije, ističući njegov veliki istorijski značaj za kineski narod"], *Ženmin žibao*, 21. 4. 1969; „南斯拉夫"久罗·贾科维奇"马克思列宁主义者组织电贺我国庆—中国革命的胜利有力打击帝国主义制度" [„Marksističko-lenjinistička organizacija 'Đuro Đaković' iz Jugoslavije poslala je telegram čestitke povodom Nacionalnog praznika Kine, ističući da je pobeda Kineske revolucije snažno uzdrmala imperijalistički sistem"], *Ženimin žibao*, 13. 10. 1969.

87 DA MSP RS, PA, 1969, 416237, Informacija o „pozdravnom pismu organizacije jugoslovenskih marksista-lenjinista IX Kongresu KPK", 7. 5. 1969.

88 Mao se takođe izvinio zbog nasilja nad stranim ambasadama tokom Kulturne revolucije. – Lüthi, „Sino-soviet-American relations 1969", 386.

89 DA MSP RS, PA, 1969, F–96, 426779, Telegram iz Varšave, 16. 7. 1969; DA MSP RS, PA, 1969, F–95, 446335, Zabeleška o razgovoru koji budući dopisnika Tanjuga Sjepan Pucak sa otpravnikom poslova kineske ambasade u Beogradu, 8. 9. 1969.

90 DA MSP RS, PA, 1975, F–77, 448985, Telegram Ambasade SFRJ Peking, 14. 10. 1975.

podigle nivo diplomatskih odnosa razmenom ambasadora. Bogdan Orešćanin, koji je bio prva generacija vojnih i političkih diplomata, a ne partijsko lice,[91] počeo je svoju dužnost u maju 1970. godine, uz instrukciju Tita da sa NR Kinom treba da nastoji da održava „normalne odnose".[92] S druge strane, Ceng Tao je od Džou Enlaja dobio instrukciju da mora da „ozbiljno uspostavi dobre odnose sa Jugoslavijom". Ističući da „Predsednik Tito iskreno želi da razvija odnose", zahtevao je da Ceng Tao iskoristi priliku da se češće sastaje sa Titom i liderima iz svih delova Jugoslavije, da posebno treba da teži istraživanju, da analitički sagledava situaciju u svim republikama, dostavlja izveštaje, pruža savete i da što više izveštava o situaciji u zemlji.[93]

Kineska štampa 1970. godine izveštava o Jugoslaviji isključivo u pozitivnom kontekstu. Dok najviše prostora posvećuje spoljnopolitičkom kretanju i međusobnim manifestacijama bilateralnih odnosa, nije objavila ništa o unutrašnjem političkom kretanju u Jugoslaviji kao što su reforme, ustavni amandmani i sl. Takođe, prilikom prenošenja vesti iz albanskih i drugih stranih izvora o Jugoslaviji, kineska štampa je izbacivala negativne delove o Jugoslaviji.[94]

Poseta Državnog sekretara inostranih poslova Mirka Tepavca Kini juna 1971. godine je obeležila novu etapu u razvoju odnosa sa NR Kinom.[95] Kineska strana je takođe veoma pozitivno ocenila ovu posetu. Premijer Džou Enlaj je Tepavcu rekao: „Ti si otvorio diplomatsku komunikaciju između Kine i Jugoslavije, ti si prvi jugoslovenski ministar spoljnih poslova koji je posetio Kinu."[96] Prvi put nakon više godina, dve vlade su, pokazujući zainteresovanost za dalju interakciju i saradnju u budućnosti, razgovarale o konkretnim potencijalnim programima za bilateralne saradnje. Kao što je predloženo tokom posete Tepavca Kini, u narednom periodu dve vlade su imale češće razmene mišljenja o međunarodnim pitanjima, realizujući konkretne programe u privredi i kulturno-sportskim oblastima.

Jugoslavija i Kina u međunarodnoj organizaciji: Promena kineskog pogleda prema nesvrstanosti i jugoslovenska podrška Kini u OUN

Haotična situacija tokom 1960-ih godina zbog Kulturne revolucije, kao i poraz primarnih saveznika Kine u afroazijskom prostoru su doveli do brzog

---

91 DA MSP RS, PA, 1969, 436899, Predlog za profil ličnosti ambasadora u Kini, 22. 10. 1969.

92 DA MSP RS, str. pov. 1970, 209, Zabeleška o razgovoru Tito–Oreščanin, 13. 5. 1970. 曾涛 [Zeng Tao],《外交生涯十七年》[*Sedamnaestgodišnji diplomatski karijer*] (Nanjing: Jiangsu renmin chubanshe, 1997), 141. Tom prilikom, Džou Enlaj je rekao diplomatama da „sada je diplomatski posao postao teži", što je značilo da, pošto je zemlja bila još u periodu Kulturne revolucije, svi moraju da budu pažljivi, kako ne bi napravili greške ili kako bi što manje pravili greške.

94 DA MSP RS, PA, 1971, F–87, 418675, Jugoslovensko-kineski bilateralni odnosi, 28. 5. 1971.

95 DA MSP RS, PA, 1971, F–87, 418675, Jugoslovensko-kineski bilateralni odnosi, 28. 5. 1971.

96 中共中央文献研究室 [Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi],《周恩来年谱》*[Hronologija Džou Enlaja] 1949–1976* (Beijing: Zhonggong zhongyang, 1997), 462.

smanjenja uticaja Pekinga u zemljama „Trećeg sveta".[97] U 1968. i 1969. godini u kineskoj štampi nesvrstanost je retko spominjana, a u slučaju da ipak jeste, pominjana je u dvosmislenom kontekstu, odnosno u zavisnosti od zemalja o kojima se govori. Kada su se spominjale zemlje koje su u prijateljskim odnosima sa Kinom, pisano je u pozitivnom kontekstu, a kada su spominjane neprijateljske zemlje, nesvrstanost je pominjana u negativnom smislu, često nazivana „takozvanom nesvrstanošću". U toku 1970. godine, u skladu sa poboljšavanjem bilateralnih odnosa kao i svojim interesima, nesvrstanost je spominjana u sve neutralnijem smislu, što je kasnije i preraslo u pozitivan kontekst.

U skladu sa svojom prilagođenom spoljnopolitičkom orijentacijom, Kinezi su gledali na aktivnosti nesvrstanih zemalja kao „na još jednu snagu širokog otpora evropskih, afričkih, azijskih i latinoameričkih zemalja američko-sovjetskoj globalnoj zaveri". Kineska strana je Jugoslovenima iskazala želju za uspehom pripremnog sastanka nesvrstanih u Dar es Salamu koji je predviđen da se održi aprila 1970. godine, u kom su videli „rastući organizovani otpor" nesvrstanih zemalja, ističući „posebnu i zaslužnu ulogu Jugoslavije u jačanju takve organizovane međunarodne akcije", uz molbu za dalje informisanje o rezultatima pripremnog sastanka.[98] Takođe je izraženo da Kina posebno ceni jugoslovensku nezavisnu spoljnu politiku, koja je rezultat sopstvenim snagama vođene socijalističke revolucije, i da su kineska i jugoslovenska gledišta u mnogim spoljnopolitičkim pitanjima slična, a naročito se gotovo poklapaju stavovi o Mediteranu, Dalekom istoku i dr.[99]

Džou Enlaj je, prilikom prijema novog jugoslovenskog ambasadora Oreščanina, između ostalog, rekao da „nesvrstanost treba da ima političku orijentaciju", odnosno da podrazumeva „borbu protiv agresije, protiv imperijalizma, za poštovanje nezavisnosti i suvereniteta svih zemalja, ravnopravnost, protiv privilegija pojedinih zemalja, protiv manjine koja kontroliše većinu".[100] Međutim, jugoslovenska strana je i primetila da je Džou pokazao i „izvesno nerazumevanje" nesvrstanosti, smatrajući da je u pitanju „blok" ili „front".[101]

Prema tome, značajno je da se spomene i kineska podrška Kraljevskoj vladi nacionalnog jedinstva Kambodže, formiranoj između režima Crvenih Kmera (Komunističke partije Kambodže) koja je bila na kineskoj strani u kritici Jugoslavije[102] i princa Norodoma Sihanuka nakon svrgavanja Sihanuka od strane proameričkog generala Lon Nola u martu 1970. godine. To je direktno po-

---

97 Jovan Čavoški, *Non-Aligned Movement Summits. A History* (London: Bloomsbury Academic, 2022), 101.

98 DA MSP RS, PA, 1970, F–109, 47852, Telegram iz ambasade SFRJ Kabul, 23. 2. 1970.

99 DA MSP RS, PA, 1970, F–108, 421580, Telegram iz ambasade Kaira.

100 DA MSP RS, PA, 1970, F–108, 426913, Zabeleška o razgovora ambasadora B. Oreščanina i premijera Cu En-laja 5. 6. 1970.

101 DA MSP RS, PA, 1970, F–109, 431809, Informacija o NR Kini i pitanjima bilateralnih odnosa, 18. 8. 1970.

102 O ideološkoj bliskosti Crvenih Kmera sa KPK videti: David Chandler, *A History of Cambodia, 4th ed*, (Boulder: Westview Press, 2008).

vezano sa kineskom geostrateškom procenom da, 1968. godine, ne samo SAD, već i SSSR opkoljava Kinu, osećajući da se Vijetnam – južni sused Kine – sve više približava sovjetskoj strani, kao i da raste sovjetski uticaj u Indokini. S obzirom na pogoršavanje odnosa Moskve i Pekinga zbog graničnih sukoba 1969. godine, Pekingu je, nastavljajući suprotstavljanje SSSR-u u komunističkom bloku, bilo potrebno osiguranje u vidu prokineskog kambodžanskog rukovodstva kako bi se suprotstavili dominaciji Vijetnama i uticaju Moskve u Indokini.[103] S tim u vezi, *Ženmin žibao* je, povodom osnivanja Kraljevske vlade nacionalnog jedinstva pod vođstvom Kambodžanskog fronta nacionalnog jedinstva, objavio telegram Džemala Bijedića, predsednika Saveznog izvršnog veća, Sihanuku, u kom je izražena želja da „uspe u borbi za obnovu nezavisne, mirne, nesvrstane, demokratske i napredne Kambodže".[104] Prateći Titovu spoljnopolitičku aktivnost, objavio je *Ženmin žibao* i napis u kome je navedeno da se u zajedničkom saopštenju Jugoslavije i Sudana kritikuje imperijalistička invazija SAD u Indokini, i proširenje krize i na Kambodžu, pokazujući punu podršku za opravdanu oslobodilačku borbu naroda u Indokini protiv imperijalizma.[105]

Dok je u kineskoj štampi objavljena jugoslovenska podrška Kambodži, nakon nekoliko dana kineski zamenik ministra Ćijao Guanhua je u svom razgovoru sa Oreščaninom izjavio da posebno ceni nesvrstanost kao i njenu podršku Sihanuku, zamolivši čak za delovanje u pravcu učešća „legalne" Kraljevske vlade Kambodže na konferenciji u Lusaki, jer oko Kambodže „predstoje još teške bitke", podvlačeći da je njima poznato da je Jugoslavija u ovom pogledu već ostvarila pozitivan uticaj među azijskim zemljama. Kinesko mišljenje je bilo da su situacije u Čehoslovačkoj i Kambodži slične, jer „u oba slučaja postojalo je uzajamno tolerisanje od strane SSSR-a i SAD", što je predstavljalo „njihovo međusobno sporazumevanje na račun trećih". Dodao je Ćijao da, ni Jugoslavija, ni Rumunija ni Albanija nisu slabije zato što nemaju tamo sovjetskih trupa, već obratno da su snažnije od Čehoslovačke.[106]

Na jugoslovensku primedbu da očekuje da će NR Kina pozdraviti održavanje konferencije u Lusaki i njene rezultate, Ćijao Guanhua je rekao da Kina „pozdravlja sve napore u borbi protiv imperijalizma, za nacionalnu nezavisnost, koegzistenciju i sl".[107] Kao što je obećano, Džou Enlaj je pozdravio konferenciju, a *Borba* je objavila da „Premijer NR Kine Džou Enlaj u svojoj

---

103 Lien-Hang T. Ngyen, „The Sino-Vietnamese Split and the Indochina War, 1968–1975", in *The Third Indochina War: Conflict between China, Vietnam and Cambodia, 1972–79*, ed. Odd Arne Westad and Sophie Quinn-Judge (London and New York: Routledge, 2005), 15–20.

104 „南斯拉夫总统铁托致电柬埔寨国家元首西哈努克亲王" [„Predsednik Jugoslavije Tito uputio je telegram šefu države Kambodže princu Sihanuku"], *Ženmin žibao*, 9. 5. 1970.

105 „苏丹和南斯拉夫发表联合公报,谴责美帝国主义侵略印度支那,完全支持印度支那人民的正义斗争" [„Sudan i Jugoslavija objavili su zajedničko saopštenje u kojem osuđuju američki imperijalistički napad na Indokinu i u potpunosti podržavaju pravednu borbu naroda Indokine"], *Ženmin žibao*, 23. 6. 1970.

106 DA MSP RS, PA, 1970, F–109, 428172, Telegram iz Ambasade SFRJ Peking, 10. 7. 1970.

107 DA MSP RS, PA, 1970, F–108, 431238, Telegram iz ambasade Peking, 10. 8. 1970.

poruci ukazuje na jačanje borbe protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma, protiv dominacije i podele sveta od strane supersila, kao i protiv rasne diskriminacije. Kineska vlada poručuje da čvrsto stoji uz zemlje koje se bore protiv imperijalističke agresije, ugnjetavanja i mešanja".[108] *Ženmin žibao* je naglasio da je Džou Enlaj poslao pozdrave i za prvu, i za drugu, i za treću konferenciju i da je stalno podržavao nesvrstanost u svetu.[109]

Konferencija u Lusaki je bila prvi samit nesvrstanih koji se prvenstveno bavio pitanjima koja su u direktnoj vezi sa nesvrstanim zemljama.[110] Pokret nesvrstanih je bila jedina platforma na kojoj su se okupile sve one afroazijske zemlje koje je i Kina smatrala partnerima, i objektivno najznačajniji pokret otpora polarizaciji sveta, a ova politika odgovarala je i kineskim stavovima prema položaju i ulozi supersila. Glavne teme Konferencije bile su: mir i bezbednost, očuvanje nezavisnosti, privredni razvoj i oslanjanje na sopstvene snage, saradnja nesvrstanih zemalja, budućnost pokreta itd.[111] Uprkos tome, *Ženmin žibao*, isključivo ponavljanjem istih tema u člancima, u izrazima osude i apelovanja na povlačenje stranih vojnih sila u različitim regionima, stalno se oštro suprotstavljao američkom imperijalizmu, kolonijalizmu i podržao borbu protiv imperijalizma, i jedinstvo među nesvrstanim zemljama, kao i povratak NR Kine u OUN.[112] Navedeno je nesumnjivo nagoveštavalo da je Peking nameravao da iskoristi Konferenciju nesvrstanih za svoje spoljnopolitičke ciljeve.

Jugoslovenski napori, naročito u vidu pomoći međunarodnoj afirmaciji Kraljevske vlade nacionalnog jedinstva Kambodže, u Dar es Salamu, na Konferenciji nesvrstanih zemalja u Lusaki, u Organizaciji ujedinjenih nacija i na drugim međunarodnim forumima, kao i u susretima predsednika Tita i ostalih rukovodilaca sa državnicima drugih zemalja, veoma su pozitivno primljeni kako od strane kambodžanske vlade, tako i od strane ostalih zemalja Indokine i NR Kine.[113] Tokom posete Tepavca Kini juna 1971. godine, kine-

---

108 „Поруке Косигина, Џоу Ен Лаја, Тонг Лук Танга и Вили Бранта", *Борба*, 9. 9. 1970.

109 „不结盟国家和政府首脑会议" [„Konferencija šefova država i vlada nesvrstanih zemalja"], *Ženmin žibao*, 11. 9. 1970.

110 Čavoški, *Non-Aligned Movement Summits*, 118.

111 Isto.

112 „第三次不结盟国家和政府首脑会议开幕, 卡翁达总统致开幕词，要求从印度支那撤走全部美军，谴责西方国家　　支持南非等殖民政权，要求恢复中国在联合国合法权利" [„Treća konferencija šefova država i vlada nesvrstanih zemalja je otvorena, a predsednik Kaunda je održao uvodni govor u kojem je zatražio povlačenje svih američkih trupa iz Indokine, osudio zapadne zemlje zbog podrške kolonijalnim režimima poput Južne Afrike i zatražio vraćanje legitimnih prava Kine u Ujedinjenim nacijama"], *Ženmin žibao*, 10. 9. 1970; „第三次不结盟国家和政府首脑会议胜利闭幕" [„Treća konferencija šefova država i vlada nesvrstanih zemalja uspešno je završena"], *Ženmin žibao*, 12. 9. 1970; „打倒大国霸权主义" [„Dole hegemonizam velike države"], *Ženmin žibao*, 23. 1. 1971.

113 DA MSP RS, PA, 1971, F–87, 418675, Ciljevi i značaj posete Državnog sekretara za inostrane poslove NR Kini, 14. 5. 1971.

ska strana je izrazila nadu da će nesvrstane zemlje i dalje igrati pozitivnu ulogu u međunarodnim poslovima, naročito u daljem doprinosu borbi naroda Azije, Afrike i Latinske Amerike protiv imperijalizma i hegemonizma, dajući priznanje njenoj veoma značajnoj ulozi na Konferenciji u Lusaki. Džou Enlaj je izjavio da je Konferencija u Lusaki dobro obavila svoj posao, posebno ističući njenu podršku revolucionarnoj vladi Južnog Vijetnama, borbi vijetnamskog naroda i princu Sihanuku.[114]

* * *

Kinesko-američko približavanje je pozitivno uticalo na prijem NR Kine u OUN i istovremeno rezultiralo izbacivanjem Tajvana iz iste organizacije. Jugoslavija je od samog početka podržala pravo NR Kine da bude u ovoj svetskoj organizaciji i bila je jedna od 18 zemalja koje su predložile nacrt Rezolucije za restauraciju prava NR Kine u OUN i ujedno upozorile na nove američke pokušaje 1970. godine na liniji politike „dve Kine", na čemu je Kina u više navrata izrazila zahvalnost.[115] Jugoslavija je smatrala da će se bez Kine veoma teško rešavati svetski problemi, kao i da će uključenje Kine u Ujedinjene nacije doneti više pozitivnih rezultata, kao što je razbijanje monopola velikih sila i veće uključenje zemalja u razvoju u rešavanje svetskih problema itd., iako je postojala mogućnost da i Kina pokuša da realizuje svoje ambicije u Trećem svetu.

Što se tiče generalnog stava Jugoslavije i NR Kine o OUN, postojalo je dosta sličnosti. Kineski stav je bio da se OUN nalazi pod kontrolom dve supersile koje je koriste prema potrebi i da OUN ima samo dve alternative za budući razvoj, odnosno ili da i dalje bude pod kontrolom SSSR-a i SAD i da one odlučuju o svim pitanjima i nameću svoju volju, ili da srednje i male zemlje u OUN pokrenu borbu za promenu sadašnjeg stanja u organizaciji i da sprovedu i ožive ravnopravnost velikih i malih zemalja i pretvore OUN u tribinu njihove borbe, što bi značilo napredak za OUN. S druge strane, Jugoslavija, smatrajući sebe malom zemljom čiji uticaj u svetu nije velik, imala je stav o ulozi Organizacije ujedinjenih nacija koji se sastojao iz dve osnovne karakteristike, odnosno da OUN sve više postaje instrument demokratizacije međunarodnih odnosa, dok s druge strane još uvek nosi sve negativne karakteristike vezane sa prevlast velikih sila. Jugoslavija se zalagala za univerzalnost OUN iz opštih i jugoslovenskih interesa. Po jugoslovenskoj proceni, dolazak Kine bi razbio monopol velikih sila i olakšao rešavanje pitanja za koje je i Jugoslavija bila veoma zainteresovana kao što su razoružanje, razvoj nerazvijenih zemalja itd.[116] Jugoslovenska strana je posmatrala i novi ele-

[114] DA MSP RS, PA, 1971, F–87, 423770, Izveštaj o poseti vladine delegacije na čelu sa državnim sekretarom za inostrane poslove M. Tepavcem NR Kini, 22. 6. 1971.

[115] DA MSP RS, PA, 1970, F–108, 442520, Zabeleška o razgovoru dr R. Uvalića, pomoćnika državnog sekretara sa kineskim ambasadorom, Tseng Tao, 13. 11. 1970.

[116] DA MSP RS, PA, 1971, F–87, 423770, Izveštaj o poseti vladine delegacije na čelu sa državnim sekretarom za inostrane poslove M. Tepavcem NR Kini, 22. 6. 1971.

ment u stavu NR Kine, odnosno to što je ona postala aktivnija, zainteresovanija za rešavanje pitanja njenog mesta u OUN, što je bilo logično s obzirom na to da je tadašnja kineska spoljna politika postala otvorenija.[117]

Pisanje štampe 1971. godine

Nakon vojne okupacije Čehoslovačke od strane pet zemalja Varšavskog pakta, međusobni napadi u kineskoj i jugoslovenskoj štampi su u velikoj meri smanjeni, a sa godinama se povećavao i broj članaka o Jugoslaviji u listu *Ženmin žibao,* kao i članaka o Kini u *Borbi*, sa pozitivnom ili neutralnom konotacijom. Te 1971. godine posebno je povećan broj članaka u prijateljskom tonu.

Način pisanja štampe nesumnjivo je doprineo normalizovanju odnosa dve države. Dve strane su sve pozitivnije pisale o raznim zajedničkim događajima i tokovima tih događaja, objavljivale čestitke, telegrame i sl. Dok je način pisanja kineske štampe obično bio politički nijansiran bez obzira na temu, sve u skladu sa unutrašnjim potrebama, jugoslovenska štampa je odvajala političke teme od drugih. Obe države su bile zadovoljne pisanjem štampe druge strane, a kineski ambasador je čak izrazio i zahvalnost zbog stava i pisanja jugoslovenske štampe o Kini, dok se sekretar Izvršnog biroa Predsedništva SKJ Stane Dolanc zahvalio kineskoj partiji i vladi za objektivan odnos prema događanjima u Jugoslaviji.[118] Takođe, imajući u vidu prijateljske odnose Rumunije i sa Jugoslavijom i sa Kinom, dve zemlje su iskoristile rumunske stavove i reči kako bi demonstrirale pozitivni uticaj i značaj odnosa dve države.

Ženmin žibao je, nakon više godina, prvi put na izričit način prikazao javnosti prijateljstvo između dva naroda i zemlje, a to je bilo vidljivo kroz gostovanje kineskog ansambla u Jugoslaviji u novembru 1971. godine[119] i organizovanje jugoslovenske industrijske izložbe u Pekingu u decembru iste godine.[120] Što se tiče pisanja o samoj Jugoslaviji, fokus je i dalje bio na spoljnopolitičkoj delatnosti, ali je 1971. godine *Ženmin žibao* pisao i o delatnostima unutar države, kao na primer o tome da je Tito ponovo izabran za predsednika Jugoslavije,[121] obra-

---

117 DA MSP RS, PA, 1971, F–85, 420092, Spoljna politika NR Kine i njeni odnosi sa pojedinim regionima i zemljama, 10. 5. 1971.

118 DA MSP RS, PA, 1972, F–75, 445644, Zabeleška o razgovoru sa kineskim ambasadorom u Beogradu Tseng Tao na ručku u restoranu „Vinogradi", 9. 2. 1972.
„中南人民友谊的桥梁——记中国舞剧团在南斯拉夫的访问演出" [„Most prijateljstva naroda Kine i Jugoslavije – O poseti i nastupima kineskog baletskog ansambla u Jugoslaviji"], *Ženmin žibao*, 6. 12. 1971.

120 „南斯拉夫工业展览会胜利闭幕" [„ Jugoslovenska industrijska izložba zatvorena sa pobedom"]; „祝中南两国人民的友谊日益发展——南斯拉夫工业展览会侧记" [„Neka prijateljstvo naroda Kine i Jugoslavije nastavi da se razvija – Zapisi sa Jugoslovenske industrijske izložbe"], *Ženmin žibao*, 30. 12. 1971.

121 „铁托重新当选为南斯拉夫总统,建议委托比耶迪奇组织联邦新政府" [„Tito ponovo izabran za predsednika Jugoslavije. Predložio da Bijedić bude zadužen za formiranje nove savezne vlade"], *Ženmin žibao*, 4. 8. 1971.

tivši pažnju i na jugoslovensku bezbednost i vojnu spremnost u slučaju strane intervencije,[122] što se može smatrati novim elementom, kada se uporedi sa praksom iz prošlosti. *Ženmin žibao* nije pomenuo Brežnjevljevu posetu Jugoslaviji u septembru mesecu i Titovu posetu SAD u oktobru mesecu, kao ni Titovu posetu Indiji, zbog osetljivosti kineskih odnosa sa ove tri zemlje.

S druge strane, jugoslovenska strana je veoma opširno pisala o kineskim unutrašnjim i spoljnopolitičkim delatnostima i „objektivno ocenjivala događaje u Kini".[123] Tokom opisivanja istih događaja, *Borba* je više težila da opiše sam sadržaj događaja, dok je *Ženmin žibao* obraćao više pažnje na formalnosti, odnosno, na opšte informacije o osobama koje su prisustvovale događajima itd., i time pokazivao politički značaj događaja. Takođe, može se videti da je Jugoslavija smatrala Kinu važnom na međunarodnoj sceni.

Štaviše, bez obzira na to što još uvek nije postojala partijska saradnja između dve strane, *Borba* je takođe pisala o dešavanjima u kineskoj komunističkoj partiji. U *Borbi* je, na primer, objavljeno da je povodom pedesetogodišnjice osnivanja Komunističke partije Kine,[124] Predsedništvo SKJ uputilo telegram,[125] na koji KPK nije odgovorila, a koji *Ženmin žibao* nije ni preneo javnosti. *Borba je* takođe pisala i o Kulturnoj revoluciji u smislu da je ona doprinela razrešavanju nekih unutrašnjih protivrečnosti kineskog društva.[126]

Oko uspostavljanja partijskih odnosa

Nakon što su se diplomatski odnosi ponovo podigli na nivo ambasadora, Beograd je više puta inicirao razgovore o uspostavljanju partijske saradnje između SKJ i KPK, pokazujući i interesovanje za Titovu posetu Kini. Kada je Tito pozvao strane diplomate u lov decembra 1971. godine, sekretar Izvršnog biroa Predsedništva SKJ Stane Dolanc je pozvao kineskog ambasadora Ceng Taoa na večeru. Kineska strana je smatrala da je namera Dolanca bila da razgovaraju o partijskim odnosima između SKJ i KPK i o upućivanju poziva Titu da poseti Kinu. Nakon konsultacije sa svojom vla-

122 „南斯拉夫人民军总参谋长发表谈话:提高警惕作好反侵略战争的准备" [„Načelnik Generalštaba Jugoslovenske narodne armije izjavio: povećati budnost i biti spreman za odbrambeni rat protiv agresije"], *Ženmin žibao*, 3. 8. 1971; „加强全民防御 反对外来干涉:南斯拉夫举行大规模军事演习,铁托总统发表讲话，谴责任何侵略政策和干涉他国内政的政策" [„Jačanje narodne odbrane i protivljenje stranim intervencijama. Jugoslavija održala velike vojne vežbe, Predsednik Tito održao govor, osudio svaku politiku agresije i mešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja"], *Ženmin žibao*, 12. 10. 1971.

123 DA MSP RS, PA, 1972. F–75, 445644, Zabeleška o razgovoru sa kineskim ambasadorom u Beogradu Tseng Tao na ručku u restoranu „Vinogradi", 9. 2. 1972.

124 „Кина слави 50-годишњицу оснивања Комунистичке партије: У знаку консолидације: једини знаци прославе: уводници у листовима и истицање националних застава", *Борба*, 2. 7. 1971.

125 „Честитка СКЈ КП Кине", *Борба*, 3. 7. 1971.

126 „После искушења-консолидација партија данас броји преко 20 милиона чланова. Културна револуција се стишала, али не и престала", *Борба*, 14. 6. 1971.

dom o tim pitanjima i dobijanja instrukcije da pruži principijelne odgovore, Ceng je prihvatio predlog Dolanca.[127]

Na ručku 9. februara 1972. godine Dolanc je, izražavajući zahvalnost što se ambasador odazvao ručku, napomenuo da će ovakvi kontakti doprineti obostranom boljem upoznavanju kao i boljim odnosima obe partije, i da se kontakti mogu odvijati bez obzira na razlike koje postoje. Ambasador je odgovorio da se odnosi mogu razvijati veoma uspešno na onim područjima gde nema razlika, a da razlike ostave po strani, veoma pozitivno ocenivši perspektive i dotadašnji razvoj međudržavnih odnosa.[128] Ambasador je izbegavao da komentariše partijske odnose, pošto je „došao da se bavi diplomatskim poslovima, i nije na njemu da deli mišljenje o partijskim odnosima". Na to je Dolanc odgovorio da ne žuri sa postizanjem uspeha, nego će čekati i to uraditi kad god kineski drugovi smatraju da je moguće.[129] On je nastavio da ne postoji suštinsko neslaganje između dve zemlje, a ukoliko postoji, onda to postoji u ulozi partije, što je normalno zbog različitih uslova u zemlji, nabrajajući „dosta sličnih stvari" koje postoje između dve partije.[130] Tom prilikom Dolanc je takođe naglasio i ulogu i doprinos SKJ u normalizaciji odnosa dve zemlje, kao i objektivno izveštavanje jugoslovenske javnosti i štampe o događajima u Kini.[131]

Dok je jugoslovenska strana pokazala svoju otvorenost za međupartijsku saradnju i čak uložila i napor za buduću međupartijsku saradnju, kineski ambasador nije mogao da dâ neki konkretan ili pozitivan odgovor, uzimajući u obzir kinesku unutrašnju situaciju. Kineska strana je i dalje smatrala da vreme za partijsku saradnju još uvek nije „zrelo".

Zaključak – međusobno gledište

Stavovi Beograda i Pekinga prema vojnoj intervenciji u Čehoslovačkoj i naročito slični stavovi prema SSSR-u su bili prekretnica u bilateralnim odnosima, polazeći od različitih bezbednosnih pretnji i zajedničkih političkih interesa, što je najbolje ispoljeno u štampi dve strane.

Gledajući na sebe kao na malu nesvrstanu evropsku zemlju, cilj Jugoslavije je bio da ostvari miroljubivu i aktivnu koegzistenciju, da bi se povećala snaga zemalja u razvoju i omogućilo njihovo uključenje na međunarodnu scenu, kako bi same odlučivale o svojim sudbinama, a ne da o njima odlučuju su-

127 Zeng Tao, *Sedamnaestogodišnji diplomatski karijer*, 166–169.

128 DA MSP RS, PA, 1972, F–75, 445644, Zabeleška o razgovoru sekretara Izvršnog biroa PSKJ S. Dolanca sa kineskim ambasadorom u Beogradu Tseng Tao na ručku u restoranu „Vinogradi", 9. 2. 1972.

129 Isto.

130 Zeng, *Sedamnaestogodišnji diplomatski karijer*, 169–170.

131 DA MSP RS, PA, 1972, F–75, 445644, Zabeleška o razgovoru sekretara Izvršnog biroa PSKJ S. Dolanca sa kineskim ambasadorom u Beogradu Tseng Tao na ručku u restoranu „Vinogradi", 9. 2. 1972.

persile. Jugoslavija je videla Kinu kao veliku zemlju koja ima potencijal da postane sutrašnja velika sila, koja može igrati ulogu u protivljenju dvema supersilama u odlučivanju o međunarodnim problemima. Takođe, u interesu joj je bilo da ostvari privrednu saradnju i robnu razmenu sa Kinom, imajući u vidu njene privredne potencijale koji nisu realizovani u prethodnom periodu.

Kina, smatrajući da ona „nikada neće postati supersila", čvrsto se suprotstavljala dvema supersilama koje je smatrala imperijalistima. Kina je gledala na Jugoslaviju kao na jednu evropsku zemlju od strateške važnosti ne samo na Balkanu, ali i kao jednu nesvrstanu zemlju koja je igrala vodeću ulogu u pokretu nesvrstanosti i uživala međunarodni ugled. Bilo je u kineskom interesu da takvu jugoslovensku ulogu iskoristi u svojoj antiimperijalističkoj politici i suprotstavljanju američkom imperijalizmu, a naročito sovjetskom „socijalističkom imperijalizmu". Prema tome, sa jedne strane, u Evropi, Kina je ispipala teren da se obrazuje zajednički front sa Rumunijom, Jugoslavijom i Albanijom u cilju suprotstavljanja Sovjetskom Savezu na Balkanu, i takva politička namera je jasno pokazana i u kineskim sredstvima informisanja. Takođe, Peking je veoma često kombinovao te tri zemlje prilikom određivanja plana poseta kineske delegacije, objašnjavajući da su delegacije uvek bile veoma toplo dočekivane i da je boravak u tim zemljama, po tom redosledu, uvek bio prijateljski. S druge strane, u Indokini, Pekingu je bilo u interesu da Kraljevska vlada Kambodže bude primljena u pokret nesvrstanih i da u tom pravcu iskoristi jugoslovensku ulogu i uticaj među nesvrstanim zemljama.

Polazeći od realnog sagledavanja interesa u kontekstu Hladnog rata, dve zemlje su prevazilazile decenijsku ideološku konfrontaciju, okrećući se praktičnoj saradnji. Iako su u navedenom periodu Peking i Beograd podigli diplomatske odnose na nivo ambasadora i sarađivali po principu „miroljubive koegzistencije", nisu uspeli da uspostave partijsku saradnju zbog „ideoloških razlika", kako je isticala kineska strana. Državni odnosi pod uticajem ideologije su, nakon Maove smrti 1976. godine, Titove posete Kini 1977. godine i Hua Guofengove posete Jugoslaviji 1978. godine doveli i do uspostavljanja međupartijskih odnosa.

Spisak referenci

Arhivi

- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva; Strogo poverljiva arhiva
- Arhiv Jugoslavije. Fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije

Objavljena građa

- Wilson Center Digital Archive
- 中华人民共和国外交部 [Zhaonghua renmin gongheguo waijiaobu] & 中共中央文献研究室[Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi]eds. 《毛泽东外交文选》

[*Mao Zedungovi izabrani delovi o diplomatiji*]. Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, Shijie zhishi chubanshe, 1994.
- 中共中央文献研究室 [Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi] ed.《毛泽东传》[*Biografija Mao Zedunga*]. Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, 2004.
- 中共中央文献研究室 [Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi] ed.《周恩来年谱》[*Hronolocija Džou Enlaja 1949–1976].* Beijing: Zhonyang wenxian chubanshe, 1997.

Štampa i periodika

- *Borba* (Cyrillic)
- 人民日报 *(Ženmin žibao: Narodni dnevnik)*

Literatura

- Andelman, David A. „China's Balkan Strategy". *International Security* 4, no. 3 (1979): 60–79.
- Bischof, Günter, Stefan Karner, and Peter Ruggenthaler, eds. *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968.* Plymouth: Lexington Books, 2010.
- Bogetić, Dragan i Ljubodrag Dimić. *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1–6. septembra 1961. Prilog istoriji Trećeg sveta*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2013. (Cyrillic)
- Bogetić, Dragan. „Jugoslavija između Istoka i Zapada". U *Jugoslavija u Hladnom ratu. Zbornik radova*, uredio Aleksandar Životić, 13–36. Beograd: INIS, 2010. (Cyrillic)
- Chen, Jian. *Mao's China and the Cold War.* Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2001.
- Cvetković, Vladimir Lj. „Jugoslovensko-rumunski odnosi u danima sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj 1968. godine". U *1968 – četrdeset godina posle. Zbornik radova*, uredila Radmila Radić, 163–180. Beograd: INIS, 2008. (Cyrillic)
- Čavoški, Jovan. „Drugi Beograd ili drugi Bandung? Jugoslavija i borba za prevlast unutar Trećeg sveta (1962–1965)". *Tokovi Istorije*, br. 2 (2021): 87–117.
- Čavoški, Jovan. *Non-Aligned Movement Summits: A History.* London: Bloomsbury Academic, 2022.
- Čavoški, Jovan. „Overstepping the Balkan boundaries: The Lesser Known History of Yugoslavia's Early Relations with Asian Countries (New Evidence from Yugoslav/Serbian Archives)". *Cold War History* 11, no. 4 (2011): 557–577.
- Čavoški, Jovan. „Počeci diplomatskih odnosa Jugoslavije i Kine i uspostavljanje jugoslovensko-kineskih diplomatskih odnosa 1954–1955". U *Dva veka moderne srpske diplomatije.* Zbornik radova, uredili Čedomir Popov, Dragoljub R. Živojinović i Slobodan G. Marković, 285–301. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2015. (Cyrillic)
- 周万 [Čavoški, Jovan] & 贺艳青 [He, Yanqing, prevela]. „与中苏争夺第三世界：1958–1959年铁托的亚非之行" [„Takmičenje sa Kinom i Sovjetskim Savezom za Treći svet: Titova poseta Aziji i Africi 1958–1959"]. *Cold War International History Studies*, br. 1 (2010): 71–106.
- Chandler, David. *A History of Cambodia, 4th ed.* Boulder: Westview Press, 2008.

- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita.* Beograd: Arhipelag, 2014.
- Dimić, Ljubodrag. *Istorija srpske državnosti. Knj. 3. Srbija u Jugoslaviji.* Novi Sad: Matica srpska, 2001. (Cyrillic)
- Dimić, Ljubodrag. *Između Istoka i Zapada. Jugoslavija, velike sile i pitanje bezbednosti u Evropi (1945–1975).* Beograd: IK „Filip Višnjić", 2022. (Cyrillic)
- Enrico Fardella, Christian F. Ostermann, and Charles Kraus, eds. *Sino-European Relations during the Cold War and the Rise of a Multipolar World: A Critical Oral History.* Washington: Wilson Center, 2015
- 康矛召 [Kang, Maozhao].《外交官回忆录》[*Memoar diplomata*]. Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, 2000.
- 刘勇 [Liu, Jong].《百年中罗关系史 (1880–1980)》 [*Stogodišnja istorija kinesko-rumunskih odnosa (1880–1980)*]. Beijing: Shishi chubanshe, 2009.
- Lüthi, Lorenz M. „Sino-soviet-American relations 1969". *The China Quarterly*, no. 210 (2012): 387–397.
- Lüthi, Lorenz M. *The Sino-Soviet Split/ Cold War in the Communist World.* New Jersey: Princeton University Press, 2008.
- Marku, Yiber. *Sino-Albanian relations during the Cold War, 1949–1978: An Albanian perspective.* A Doctoral Thesis, The Department of History, Lingnan University, August 2017. Datum pristupa 20. 2. 2025. https://commons.ln.edu.hk/his_etd/11/
- Ngyen, Lien-Hang T. „The Sino-Vietnamese Split and the Indochina War, 1968–1975". In *The Third Indochina War: Conflict between China, Vietnam and Cambodia, 1972–79*, edited by Odd Arne Westad and Sophie Quinn-Judge, 12–32. London and New York: Routledge, 2005.
- Pavlović, Stevan K. *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji.* Beograd: Clio, 2009.
- Pelikan, Jan. „Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)". U *1968 – četrdeset godina posle. 1968 – Fourthy Years Later. Zbornik radova*, uredila Radmila Radić, 97–128. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
- Petranović, Branko. *AVNOJ: revolucionarna smena vlasti 1942–1945.* Beograd: Nolit, 1976.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988 II.* Beograd: Nolit, 1988.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu, 1939–1945.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Pirjevec, Jože. „From Comrades to Revisionists and Back: The Vicissitudes of Sino-Yugoslav Relations from the 1930s to the 1980s". In *China, Yugoslavia, and Socialist Worldmaking: Convergences and Divergences*, edited by Zvonimir Stopić, Jure Ramšak, Liang Zhanjun, and Jože Pirievec, 21–78. Koper: Annales, 2023.
- MacFarquhar, Roderick. *Origins of Cultural Revolution 2: The Great Leap Forward 1958–1960.* New York: Columbia University Press, 1983.
- 牛军 [Niu, Jun].《从延安走向世界—中国共产党对外关系的起源》[*Od Jenana ka svetu – koren spoljnjih odnosa Komunističke partije Kine*]. Beijing: Zhonggong dangshi chubanshe, 2008.

- 沈志华 [Shen, Zhihua], 《中苏关系史纲 1917–1991: 中苏关系若干问题在探讨》 [*Reviewing and Reconsidering the History of Sino-Soviet Relations 1917–1991*]. Beijing: Social Sciences Academic Press China, 2016.
- 沈志华 [Shen, Zhihua]. „中国内战与苏联对华政策的转轨" [„Kineski građanski rat i preusmeravanje sovjetske politike prema Kini"], *Lishi jiaoxue wenti* 1 (2017): 3–23.
- Vukadinović, Igor. *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945–1969)*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2021. (Cyrillic)
- 伍修权 [Wu, Xiuquan].《回忆与怀念》 [*Sećanje i nostalgija*]. Beijing: Zhonggong dangxiao chubanshe, 1991.
- 谢益显 [Xie Yixian].《中国外交史(1949-1979) 》[*Istorija diplomatije Kine 1949–1979. godine*]. Henan: Henan renmin chubanshe, 1998.
- 杨奎松 [Yang, Kuisong].《革命》 [*Revolucija*]. Guilin: Guangxi shifan danxue chubanshe, 2012.
- 曾涛 [Zeng, Tao]. 《外交生涯十七年》 [*Sedamnaestogodišnji diplomatski karijer*]. Nanjing: Jiangsu renmin chubanshe, 1997.
- 张勉励 [Zhang, Mainli]. „中国与南斯拉夫建交始末" [„Početak i kraj uspostavljanja diplomatskih odnosa između Kine i Jugoslavije"]. *Contemporary China History Studies* 13, no. 3 (2006): 93–100.
- Životić, Aleksandar. „Jugoslavija, Albanija i Čehoslovačka kriza (1968–1971)". *Tokovi istorije*, br. (2012): 62–85.
- Životić, Aleksandar and Jovan Čavoški. „On the Road to Belgrade: Yugoslavia, Third World Neutrals, and the Evolution of Global Non-Alignment, 1954–1961". *Journal of the Cold War Studies* 18, no. 4 (2016): 79–97.

Summary

Canying Ren

Initial Phase of the Second Normalization between Yugoslavia and China: 1968–1971 From Ideological Confrontation to Pragmatic Cooperation

Abstract: This article examines the initial phase of the second normalization between Yugoslavia and China, a pivotal moment in bilateral relations following a decade of stagnation caused by fundamental ideological differences. This phase laid the groundwork for the eventual establishment of substantive party cooperation in the late 1970s. The analysis focuses on the perspectives of the leadership of both countries regarding the USSR in the context of the military occupation of Czechoslovakia by five member states of the Warsaw Pact, mutual perceptions between Yugoslavia and China, their bilateral relations, China's changing stance toward the Non-Aligned Movement, and Yugoslavia's position on the admission of the People's Republic of China to the United Nations. The study places significant emphasis on a close analysis of party newspapers from both sides. It relies primarily on documents from Serbian archives, as well as Chinese and Yugoslav press materials.

Keywords: Yugoslavia, China, SSSR, Albania, Romania, non-alignment, Third World, press, *People's Daily*, *Borba*.

After the declaration of the establishment of the People's Republic of China in 1949, Yugoslavia was one of the first countries to recognize it. However, due to China's policy of "leaning on the one side" – relying on the USSR – China did not respond to Yugoslavia's congratulatory message. Following a brief period of mutual interaction between Yugoslavia and China from 1955 to 1958, a decade-long stagnation in relations ensued, marked by mutual criticisms rooted in fundamental ideological differences.

The military occupation of Czechoslovakia by five member states of the Warsaw Pact in August 1968 is considered a turning point in Yugoslav-Chinese relations, as both leaderships adopted similar stances, vehemently criticizing the military actions, though with differing attitudes towards Czechoslovakia. While Beijing viewed Moscow as a revisionist force and its primary enemy – a "socialist imperialist" power, Belgrade fiercely opposed Moscow's violation of the sovereignty of an independent state, regarding it as an obstacle to "socialist development on a democratic basis". In addition, the border conflicts between USSR and China in 1969 further heightened the already-existing tensions between the two states. Therefore, both Beijing and

Belgrade were threatened by potential military aggression, which could be considered a common ground for repairing their bilateral relations.

The period between 1968 and 1971 marked the beginning of the second phase of normalization between the two countries, shifting from ideological confrontation to practical cooperation. Following the military intervention in Czechoslovakia, Chinese media significantly toned down their attacks and criticism of Yugoslavia and began to downplay or completely omit events in Yugoslavia that they had previously condemned. For its part, Yugoslavia maintained an open stance toward normalizing relations with China and actively sought to improve bilateral ties, including party-to-party relations. Belgrade viewed China as a rising global power essential for addressing and resolving key international issues, and it recognized China's significant economic potential and opportunities for cooperation. China regarded Yugoslavia as a non-aligned European country that plays a prominent role in international affairs, particularly within the non-aligned countries. On the one hand, assessing Yugoslavia's strategic value in the Balkans, Beijing often grouped it with Romania and Albania, subtly touching the ground for forming a joint front against the USSR; on the other hand, it sought to draw on Yugoslavia's non-aligned influence to oppose the two superpowers in Indochina. Relations with the USSR and Non-aligned Movement were the two key elements shaping bilateral relations between Yugoslavia and China. Despite Belgrade's efforts to initiate inter-party cooperation during this period, Beijing was not yet ready to engage in party-to-party collaboration due to the ongoing ideological divergence.

UDK: 329(497.1)"1967/1984"
327(497.1:4)"1967/1984"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.fil.609-628

Luka FILIPOVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd
luka.filipovic@isi.ac.rs
ORCID: 0000-0002-1810-6175

Jugoslovenski komunisti u reformističkom taboru marksističkih partija Evrope 1967–1984

Apstrakt: Tokom dve decenije koje razdvajaju VIII Kongres Saveza komunista Jugoslavije (1964) i godinu koja je označila početak nestajanja uticaja radničkih sindikata i velikih partija krajnje levice u Zapadnoj Evropi (1984), jugoslovenski komunisti prešli su dug put od najbližih saveznika italijanskih evrokomunista do poslednjih prijatelja koje su novi francuski staljinisti imali među partijama levice izvan Istočnog bloka. Cilj ovog teksta je da predstavi rezultate istraživanja nekih značajnih aspekata brzih i složenih promena odnosa i partijskih ideologija jugoslovenske i evrokomunističkih partija koje su mogle uticati na tokove navedenog procesa, sa posebnim osvrtom na promene stavova partija krajnje evropske levice o razvoju jugoslovenskog socijalističkog modela. Pošto je istraživanje bazirano na dokumentaciji jugoslovenskih arhiva, ovaj rad će se u većoj meri baviti politikama SKJ, a u manjoj meri njihovim odjecima, premda će biti reči i o potencijalnom uticaju razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela na odnose jugoslovenskih komunista sa rukovodstvima evrokomunističkih partija.

Ključne reči: evrokomunizam, demokratski socijalizam, Savez komunista Jugoslavije, Josip Broz Tito, Enriko Berlinguer

„Nevidljiva revolucija" i vreme potrage za novim marksističkim ideologijama

Kasnija istorijska istraživanja pokazala su da je još pre kraja Drugog svetskog rata u vrhu državnih administracija Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije došlo do razvoja ideje da ekonomske i socijalne politike u zemljama finansijskog centra sveta treba prilagođavati očekivanim uslovima novog globalnog sukoba velikih sila i ideologija.[1] Do danas traju debate istražива-

[1] Leonard Krieger, „The Idea of the Welfare State in Europe and the United States", *Journal of History of Ideas* 24, no. 4 (1963): 553–568; Harold James, „The multiple context of Bretton

ča u društvenim i humanističkim naukama koje su bile pokrenute pitanjem u kojoj meri su događaji koji će obeležiti period kasnije označen kao „Crveno proleće Evrope" (1946–1949) doprineli stalnom proširivanju politika „države blagostanja".[2] Nakon vojnog poraza snaga krajnje evropske desnice u Drugom svetskom ratu, početka građanskog rata u Grčkoj, kao i serije posleratnih demonstracija i štrajkova u Italiji i Francuskoj, partije krajnje levice ostvarile su niz izbornih uspeha u mnogim zemljama Zapadne Evrope, i istovremeno se suočile sa posledicama sticanja novog stepena nezavisnosti od pomoći koju im je pružala Komunistička partija Sovjetskog Saveza, čiju su ideologiju komunističke partije Mediterana i dalje dosledno sledile prilikom određivanja vlastitih politika.[3] Proširivanje politika „države blagostanja" stvorilo je nove društvene okolnosti u kojima je popularnost najvećih marksističkih partija Zapadnog bloka počela da opada već sredinom pedesetih godina, odnosno ubrzo nakon uspona proizvodne moći italijanske industrije i obnove francuske uloge u trgovini zemalja buduće Evropske ekonomske zajednice.[4]

Prema procenama britanskih sociologa, slabljenje političkog uticaja partija krajnje levice koje su sledile boljševičku ideologiju i staljinističke prakse bilo je barem u izvesnoj meri posledica procesa stalnog uvećavanja finansijske i političke moći evropske radničke klase koja se već sredinom pedesetih godina nalazila na putu ka prihvatanju onih obrazaca ponašanja, ali i promišljanja stvarnosti koje su nametale potrošačka kultura i ideologije onih partija koje su uporište svoje podrške tradicionalno nalazile u nižoj srednjoj klasi.[5] Istovremeno, tekao je i proces formiranja novih pokreta za ljudska prava u SAD i zemljama Zapadne Evrope. U novim uslovima života došlo je do značajnog povećanja dostupnosti obrazovanja, slobodnog vremena i finansijske sigurnosti, što je uticalo na pojavu političkih programa koji su konačno mogli izraziti do tada nedefinisane potrebe i zanemarena, ili ne-

Woods", *Oxford Review of Economic Policy* 28, no. 3 (2012): 411–430; Gwilym Gibbon, „The Beveridge Report", *Journal of the Royal Statistical Society* 105, no. 4 (1942): 336–340.

2 Andre A. Sant'Ana and Leondardo Weller, „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality", *Comparative Politics* 52, no. 3 (2020): 359–381; Mark D. Brewer and Jeffrey Stonecash, „The Threats of Communism, Socialism and Redistribution", in *Polarization and the Politics of Personal Responsibility*, ed. M. D. Brewer (Oxford: Oxford University Press, 2015), 91–109.

3 Richard Drake, „The Soviet Dimension of Italian Communism", *Journal of Cold War Studies* 6, no. 3 (2004): 105–119; Silvio Pons, „Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe", *Journal of Cold War Studies* 3, no. 2 (2001): 3–27.

4 Петар Драгишић, *Шта смо знали о Италији? Погледи из Београда на Италију* 1955–1975 (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 41–59; Oscar Ornati, „The Italian Economic Miracle and Organized Labor", *Social Research* 30, no. 4 (1963): 519–526; Georges Lavau, „The PCF, the State and the Revolution: An Analysis of Party Policies, Communications and Popular Culture", in *Communism in Italy and France*, ed. Donald Blackmer (Princeton: Princeton University Press, 1976), 87–143.

5 Ivor Crewe, „On the Death and Ressurrection od Class Voting", *Political Studies* 34, no. 1 (1986): 620–638; John H. Goldthorpe and others, „The Affluent Worker and the Thesis of Embourgeoisment: Some preliminary research findings", *Sociology* 1, no. 1 (1967): 11–37.

izrečena istorijska iskustva žena, Afroamerikanaca i drugih manjina, koje su zajedno činile one delove društva zemalja Zapadnog bloka koje će kasnija istraživanja prepoznati kao „nevidljivu većinu" stanovništva tzv. „slobodnog sveta".[6] Oba navedena procesa istoričar Erik Hobsbaum označio je kao definišuće činioce „nevidljive revolucije" koja je pratila prihvatanje politika „države blagostanja" i koja je dovela do velikih promena društvenih struktura i kulturnih kretanja u zemljama Zapadnog bloka.[7]

U isto vreme, marksistički krugovi na Mediteranu ponovo su pronalazili stare ideje Antonija Gramšija, Roze Luksemburg i Karla Kauckog o neophodnosti napuštanja uverenja u univerzalnu primenljivost principa boljševičkog socijalističkog modela i prilagođavanja partijskih ideologija i političke prakse lokalnim posebnostima društvenih okruženja u kojima deluju pojedinačni radnički pokreti.[8] Otvorene rasprave o idejama koje su bile zanemarene tokom perioda boljševizacije komunističkih partija u državama Zapadnog bloka uobičajeno su se dešavale prilikom onih formalnih i neformalnih sastanaka italijanskih, francuskih, španskih i grčkih komunista tokom kojih se raspravljalo o načinima odlučnijeg ograđivanja zapadnih partija od staljinističkog nasleđa u razvoju partijskih ideologija evropske levice. Tada se govorilo i o neophodnosti ograđivanja od svih onih autoritarnih i konzervativnih tendencija koje su označene kao pragmatične u vremenima borbe protiv fašizma i nacizma, ali su sve brže postajale anahrone nakon društvenih promena koje su pratile „nevidljivu revoluciju".[9] Potragu za novim marksističkim ideologijama koje mogu da ponude odgovore na izazove novog doba pratilo je stvaranje novih reformističkih programa unutrašnje demokratizacije i decentralizacije komunističkih partija Evrope, kao i planova o udaljavanju od sfere uticaja Komunističke partije Sovjetskog Saveza. U nedostatku vlastitog istorijskog iskustva sukoba sa sovjetskom partijom, ali i sprovođenja unutrašnje demokratizacije i decentralizacije, buduće evrokomunističke partije okretale su se proučavanju razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela.[10]

Nakon sukoba sa Kominformom 1948. godine, jugoslovenski komunisti našli su se usamljeni u sferi odnosa partija krajnje evropske levice, i

---

6 Dubravka Stojanović, *Rađanje globalnog sveta (1880–2015)* (Beograd: Čigoja, 2015), 199–242; Normam L. Rosenberg, „Everyday Culture in the 50s: Between the Lines and Beyond", *Reviews in American History* 24, no. 1 (1996): 150–155; Charles S. Johnson, „American Minorities and Civil Rights in 1950", *The Journal of Negro Education* 20, no. 3 (1951): 485–493.

7 Erik Hobsbaum, *Kraj Kulture: Kultura i društvo u XX veku* (Beograd: Arhipelag, 2014), 157–165.

8 Silvio Pons, *The Rise and fall of Eurocommunism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 45–65; Ernest Mandel, *From Stalinism to Eurocommunism* (London: Verso publishing, 2016), 11–34.

9 Luka Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023), 19–53.

10 AJ, fond 507, Centralni Komitet Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), Međunarodne komisije, Odeljenje za međunarodne odnose i veze, IX, 122/1–52–81; AJ, SKJ, IX, 48/I–392–426; AJ, SKJ, IX, 33/I–210–255; AJ, SKJ, IX, 33/I–712–779, Italija, Francuska, Španija i Grčka.

okolnostima primorani da napuste pokušaje prilagođavanja principa boljševičkog modela lokalnim jugoslovenskim posebnostima, postepeno definišući novi socijalistički model, što je zahtevalo i stvaranje nove partijske ideologije, kao i potragu za novim saveznicima na evropskoj levici, koji su pronađeni u tadašnjim socijalističkim i socijaldemokratskim partijama.[11] Ipak, za razliku od kineskih, kubanskih i albanskih komunista, koji će se kasnije naći izvan dominantnih kretanja razvoja marksističke misli u zemljama Istočnog bloka, jugoslovenski komunisti su od samog početka definisanja nove partijske ideologije gradili identitet radikalnih kritičara staljinizma, i to naročito autoritarnih tendencija staljinističkih partija, čak i u vremenu kada je jugoslovenska partija i dalje sprovodila unutrašnje čistke, i kada su represivne politike državne administracije i dalje bile uporedive sa onim u državama Istočnog bloka. Razvoj ideje o stalnom unapređivanju koncepta samoupravljanja kroz reforme kao puta izgradnje demokratskog socijalizma dešavao se upravo u vreme kada je Jugoslavija, kasnih pedesetih i ranih šezdesetih godina, prolazila kroz period stalnog uspona svog međunarodnog uticaja i finansijske moći. To je omogućilo Savezu komunista Jugoslavije da se postepeno vrati u tokove međunarodnih marksističkih inicijativa i da vremenom preuzme vodeću ulogu među reformističkim strujama u sferi odnosa partija krajnje evropske levice.[12]

Potencijalni jugoslovenski uticaji na stvaranje evrokomunističkih ideologija (1964–1972)

Tokom svojih prvih poseta Jugoslaviji nakon obnove saradnje Komunističke partije Italije i Saveza komunista Jugoslavije 1956. i 1957. godine, italijanski komunisti na čelu sa Palmirom Toljatijem poverili su Josipu Brozu Titu i njegovim saradnicima da su još pre početka Hruščovljevih reformi razvili veoma kritičke stavove o staljinističkim strujama u vlastitoj partiji.[13] Ta-

11 Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1964* (Beograd: Arhipelag, 2014), 65–131; Nikola Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950–1958)* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019), 20–25; Aleksandar Miletić, „Political Parties and Movements as Alternative Options for Yugoslavia's Policy of International Cooperation", in *On The Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia Between Alliances and Neutrality/Non-Alignment* eds. Srđan Mićić and Jovan Čavoški (Beograd: INIS, 2022), 289–333.

12 Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2022), 37–49; Luka Filipović, „Finansijska politika Saveza komunista Jugoslavije prema komunističkim partijama Italije, Francuske, Španije i Grčke krajem šezdesetih godina 20. veka", *Istorija 20. veka* 39, br. 2 (2021): 461–478.

13 Bogdan Živković u analizi razvoja odnosa SKJ i KPI krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina pokazuje da je, uprkos već započetim procesima zbližavanja, Toljatijevo rukovodstvo u početku odbijalo da prihvati ideju da jugoslovenski reformizam može biti model za reforme partijskih politika italijanske partije. Tek postepeno, ovakav stav KPI se menja tokom godina zbližavanja dve partije. – Bogdan Živković, „Inspiring Dissent: Yugoslavia

kođe, istovremeno su kritikovali i načine na koje sovjetska partija kontroliše rad brojnih međunarodnih marksističkih organizacija, kao i pritiske koje vrši kako bi komunističke partije Mediterana usaglasile stavove sa vladajućim partijama država Istočnog bloka.[14] Tokom ranih šezdesetih godina, dok su italijanski komunisti sprovodili prve među onim reformama koje su definisali kao pokušaje prilagođavanja partijskih politika okolnostima nove društvene stvarnosti u Italiji, autori članaka u italijanskoj partijskoj štampi bavili su se analizama razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela.[15] Tokom meseci koji su usledili nakon VIII kongresa Saveza komunista Jugoslavije 1964. godine, na kome je usvojen novi reformistički program, članovi rukovodstva Komunističke partije Italije u više navrata saopštili su predstavnicima jugoslovenske partije da istorijska evolucija jugoslovenskog socijalističkog modela predstavlja uzor za mnoge marksiste u državama Zapadnog bloka ne samo u pogledu napuštanja ideje o univerzalnoj primenljivosti principa boljševičkog modela već i smeru razvoja demokratizacije koji članovi rukovodstva italijanske i reformističkih struja drugih mediteranskih partija planiraju da slede.[16]

Iako tada jugoslovenski komunisti još uvek nisu učestvovali u većini međunarodnih skupova organizovanih od strane sovjetske partije, Savez komunista Jugoslavije podržavao je Komunističku partiju Italije tokom sukoba komunističkih partija Evrope 1967. godine, čiji je povod bilo pitanje organizacije mediteranske, evropske ili svetske konferencije marksističkih partija koja bi raspravljala o definisanju zajedničkih smernica prema kojima bi pojedine partije trebalo da uređuju vlastite reformističke programe. Tokom sastanaka Josipa Broza Tita sa novim generalnim sekretarom italijanske partije Luiđijem Longom, donesena je odluka da će, u slučaju da sovjetska partija izbegne organizaciju konferencije koja bi raspravljala o reformama, jugoslovenski i italijanski komunisti sami preduzeti organizaciju mediteranske i evropske konferencije levičarskih partija i pokreta, na koju će biti pozvane samo one organizacije za čije stavove rukovodstva obe partije procene da se razvijaju u smeru sličnom evoluciji partijskih ideologija jugoslovenske i italijanske partije.[17] Nakon početka unutarpartijskih kritika u Čehoslovačkoj

and the Italian Communist Party during 1956", *Токови историје*, 3 (2021): 171–198; Bogdan Živković, „Од новог помирења до стратешког савеза: односи југословенских и италијанских комуниста од 1962. до Тољатијеве посете јануара 1964. године", *Историјски зайиси*, 3–4 (2020): 121–146.

14 AJ, KPR, I–3–a/44–6, Poseta delegacije KPI na čelu sa generalnim sekretarom Palmirom Toljatijem 1956; AJ, KPR, I–3–a/27–18, Prijem delegacije KP Francuske 1956. godine.

15 AJ, SKJ, IX, 48/I–392–426, AJ, SKJ, IX, 33/I–210–255, Izveštaji o pisanju partijske štampe KP Italije i KP Francuske o događajima u SFRJ.

16 AJ, KPR, I–3–a/44–25, Poseta delegacije KP Italije na čelu sa generalnim sekretarom Palmirom Toljatijem, 1964; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–430–516, Razgovori sa članovima KPI o razvoju odnosa marksističkih partija Evrope.

17 AJ, KPR, I–3–a/44–37, Prijem Luiđija Longa kod Josipa Broza Tita, avgust 1967. godine.

koje su dovele do smene konzervativne Novotnijeve[18] struje i uspona novog rukovodstva čehoslovačke partije koje je kasnije usvojilo Dubčekov[19] reformistički program, italijanski komunisti poverili su predstavnicima jugoslovenske partije svoje strahove da bi organizovanje navedenih konferencija moglo ugroziti njihove odnose sa partijama Istočnog bloka, koje bi mogle uticati na sovjetsku partiju da obustavi finansiranje međunarodnih aktivnosti italijanskih komunista.[20] Jugoslovenski komunisti odgovorili su pružanjem dugotrajne finansijske pomoći italijanskoj partiji. Programi finansijske pomoći italijanskim komunistima kasnije su proširени tako da su, pored redovnih davanja u gotovom novcu za organizaciju međunarodnih skupova i publicističku delatnost italijanske partije, uključivali i godišnja izdvajanja od strane partijskih tela SKJ i državnih institucija SFRJ za plaćanje troškova letovanja italijanskih komunista u Jugoslaviji, kao i za finansiranje rada italijanskih umetnika i naučnika bliskih italijanskoj partiji.[21]

Finansijska pomoć jugoslovenske partije imala je još veći značaj u slučaju podsticanja španskih komunista, koji su nakon 1948. godine bili vrlo aktivni u kritikama politike Saveza komunista i odbrani prakse Komunističke partije Sovjetskog Saveza, da prevaziđu strahove od narušavanja odnosa sa sovjetskom partijom, jer je najveći deo partijskog rukovodstva u emigraciji živeo u Moskvi, dok su brojni španski komunisti i drugi veterani građanskog rata bili integrisani u strukture vojske, zdravstvenog sistema ili naučnih institucija Sovjetskog Saveza.[22] Već prilikom prve posete rukovodstva španske partije Jugoslaviji koja je usledila nakon obnove saradnje dve partije 1965. godine, generalna sekretarka Dolores Ibaruri i njen zamenik Santjago Kariljo postigli su dogovor sa Josipom Brozom Titom i Aleksandrom Rankovićem da će jugoslovenske državne institucije pokrivati troškove lečenja španskih komunista u SFRJ, kao i da će finansirati školovanje mladih Španaca rođenih u emigraciji na jugoslovenskim univerzitetima.[23] Takođe, rukovod-

18 Antonin Novotni (1904–1975) bio je predsednik Čehoslovačke od 1957. do 1968. godine i vođa čehoslovačkih komunista u periodu 1953–1968. godine. U januaru 1968. godine smenjen je sa svih funkcija nakon pobuna u Čehoslovačkoj i Brežnjevljeve arbitraže tokom sukoba dve partijske struje.

19 Aleksandar Dubček (1921–1992) bio je slovački komunista i političar, jedan od vođa reformističke struje čehoslovačkih komunista koja je došla na vlast nakon sukoba u partiji 1968. godine. Bio je autor tzv. „akcionog programa", odnosno plana reformi u Čehoslovačkoj, koji je postao povod sukoba čehoslovačke partije sa drugim vladajućim partijama država Istočnog bloka.

20 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–411, O poseti Đ. Pajete, stenografske beleške razgovora sa Đ. Pajetom, april 1968. godine; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–414, Razgovori sa predstavnicima KPI o situaciji u Čehoslovačkoj, jun 1968. godine.

21 AJ, SKJ, 507–IX, 48/1–430, Informacije u vezi traženja KPI da joj SKJ pruži materijalnu pomoć.

22 AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–113, Analiza predloga o pomoći Komunističkoj partiji Španije.

23 AJ, KPR, I–3–a/110–3, Prijem predsednika D. Ibaruri i generalnog sekretara KPŠ S. Karilja kod J. B. Tita, 1965.

stvo španske partije u više navrata dobijalo je jednokratnu novčanu pomoć od predsedništva SKJ u svotama koje su se kretale od 20.000 do 50.000 tadašnjih dolara, što nije uključivalo vrednost poklona koje je Josip Broz Tito uručivao Karilju i Ibaruri prilikom kasnije veoma čestih susreta, dok su besplatna letovanja španskih komunista u SFRJ postala toliko česta da je Stane Dolanc prilikom jedne sednice Izvršnog odbora jugoslovenske partije 1972. godine izneo procene da je potrebno dodatno pojednostaviti procedure prilikom odobravanja ovakvih troškova.[24] Krajem šezdesetih i ranih sedamdesetih godina jugoslovenske državne službe počele su da učestvuju u obezbeđivanju putovanja i naseljavanja na teritoriji SFRJ onih španskih komunista koji su se nalazili u bekstvu zbog pobuna protiv Frankove administracije u zemlji, što su autori izveštaja Odeljenja za međunarodne odnose otvoreno označili kao značajan napredak prema cilju da jugoslovenska partija preuzme ulogu sovjetske partije u pružanju pomoći španskoj emigraciji, i tako olakša proširivanje reformističkih politika partijskog rukovodstva.[25]

Slučaj definisanja finansijskih politika prema grčkim komunistima nakon početka rascepa u grčkoj partiji pokazuje da je jedan od najvažnijih uzroka pružanja pomoći komunističkim partijama Mediterana bila težnja Saveza komunista Jugoslavije da ubrza procese promene ideologija marksističkih partija Zapadnog bloka, kao i da time istovremeno doprinese stvaranju jake reformističke inicijative koja bi se opirala hegemonskom uticaju Sovjeta u sferi odnosa partija krajnje evropske i svetske levice.[26] Nakon dolaska vojne hunte na vlast u Grčkoj 1967. godine, Savez komunista Jugoslavije usvojio je brojne nove mere pružanja pomoći grčkim komunistima u zemlji i u inostranstvu kako bi podstakao njihovo aktivnije učešće u otporu „pukovničkom režimu". Pritom, ovom prilikom nije došlo do dubljeg razmatranja primećenih ideoloških razlika između sve udaljenijih grupa grčkih komunista u zemlji, kao i u emigraciji, pa su državna i partijska tela SFRJ i SKJ pružala pomoć čak i onim grčkim komunistima koje su autori izveštaja Odeljenja za međunarodne odnose i članovi ideoloških komisija označili kao „zilotski dosledne staljiniste".[27] Međutim, nakon početka rascepa u grčkoj partiji tokom prvih meseci 1968. godine, jugoslovenska partija ne samo da je obustavila finansijsku pomoć Kolijanisovoj[28] struji u emigraciji koja je dobijala pomoć

---

24 AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–113, Beleške sa sednice PB CK SKJ 3. 5. 1972.

25 AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–99, Izveštaj o životu španskog revolucionara Ramona Silve u Ljubljani; AJ, SKJ, 507–IX,122/I–96. Zahtev KPŠ da se primi partijski radnik koji ilegalno živi u Parizu.

26 AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–725, Pisma PB CK KPG i izjave PB KPG od 21. i 25. 11. 1967. godine.

27 AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–730, Informacije o zahtevu Ujedinjenog CK KPG za susret sa predstavnicima SKJ.

28 Početkom 1968. godine došlo je do unutrašnjeg rascepa među grčkim komunistima u emigraciji. Konzervativna struja okupljena oko Kostasa Kolijanisa, koja će kasnije oformiti spoljašnju grčku partiju, izvela je prevrat na XIII Plenumu grčkih komunista u emigraciji, kada je iz partije izbačen Dimitros Parcalidis. Međutim, reformistička struja grčkih komunista u emigraciji ubrzo je pružila podršku Parcalidisu, koji je osnovao novi Ujedinjeni CK

sovjetske partije i svim grčkim komunistima u zemlji koji su priznavali nadležnost Kolijanisovog rukovodstva, već je ubrzo prekinula komunikaciju sa onim partijskim telima koja su se našla pod kontrolom predstavnika konzervativne struje.[29] Čak i u slučaju Parcalidisa, vođe reformističke struje u emigraciji koji je nakon podele na spoljašnju i unutrašnju partiju priznao senioritet Brilakisove i Drakopulosove[30] partije u zemlji, jugoslovenski komunisti čekali su da dođe do sastanaka članova Odeljenja za međunarodne odnose i veze sa Parcalidisovim saradnicima, kako bi se uverili u postojanje dovoljno jakih reformističkih tendencija i odlučnosti prema raskidanju sa staljinističkim nasleđem u ovoj grupi grčkih komunista.[31] Međutim, nakon što su pravci razvoja ideološke misli grčkih reformista u zemlji i u inostranstvu označeni kao „zadovoljavajuće progresivni" od strane nadležnih partijskih tela, za proširivanje finansijske pomoći grupama koje će oformiti unutrašnju grčku partiju određene su dvostruko veće sume od onih izdvajanih za davanje pomoći Komunističkoj partiji Španije.[32]

Autori tekstova u partijskim listovima Komunističke partije Francuske vodili su opširne i ostrašćene rasprave o jugoslovenskom socijalističkom modelu tokom burnih događaja 1968. i 1969. godine,[33] za koje su jugoslovenski i italijanski komunisti procenili da vremenom dobijaju funkciju izražavanja svih neizrečenih animoziteta dve struje u francuskoj partiji.[34] Predstavnici reformističke struje francuskih komunista su u brojnim tekstovima do te mere afirmativno ocenili skorašnje promene partijskih politika i ideologije Saveza komunista Jugoslavije da su jugoslovenski komunisti tokom neformalnih razgovora sa članovima rukovodstva francuske partije sa humorom predložili da francuski reformisti češće dolaze u istraživačke posete Jugoslaviji, kako bi se uverili da u praksi ne postoje idealna društva i ekonomski modeli.[35] Ipak, učešće u programima finansiranja istraživačkih poseta koje je ustanovila jugoslovenska partija nije sprečilo brojne francuske marksi-

KPG sa sedištem u Bukureštu, čije je sedište pomereno u Prag za vreme vlade reformističke struje u Čehoslovačkoj.

29 AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–735, Izveštaji o rascepu u KPG, februar–mart 1968. godine.

30 Najveći deo grčkih komunista u zemlji podržao je novu partiju Dimtirosa Parcalidisa u emigraciji, ograđujući se od stavova Kostasa Kolijanisa i njegovih saradnika, bliskih komunističkim partijama Istočnog bloka. Ipak, kasnije su vođe grčkih komunista u zemlji Brilakis i Drakopulos zahtevali od Parcalidisa da prizna autoritet grčkih komunista u zemlji nad partijskim strukturama u emigraciji, što je Parcalidis i učinio krajem 1968. godine.

31 AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–733, Zabeleška o razgovoru D. Kunca sa S. Zografosom, predstavnikom CK KPG, 1968.

32 AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–82–157, AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–1–723, Informacije o razvoju saradnje sa KPŠ i KPG.

33 Videti: Saša Mišić, *Jugoslovensko-italijanski odnosi i Čehoslovačka kriza 1968. godine*, u *1968 – četrdeset godina posle* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008).
AJ, SKJ, IX, 30/I–216, Gledanja francuske levice na studentske demonstracije u SFRJ, jun–septembar 1968.

35 AJ, SKJ, 597–IX, 30/I–213, Informacije o nekim pitanjima saradnje sa Komunističkom partijom Francuske.

ste, a među njima poznate filozofe i kasnije izbačene članove Centralnog komiteta francuske partije Rožea Garodija i Antoana Kazanovu da definišu promene partijske ideologije i političke prakse Saveza komunista Jugoslavije krajem šezdesetih godina kao univerzalne modele koje sve reformističke partije treba da slede kako bi dostigle stepen razvoja u kome se mogu smatrati demokratsko-socijalističkim partijama.[36]

Ipak, konzervativna struja ostala je na čelu francuske partije čak i nakon vojne intervencije zemalja Istočnog bloka u Čehoslovačkoj 1968. godine, kada se francuska partija našla pod pritiskom javnosti i drugih političkih snaga u Francuskoj zbog odbijanja da osudi intervenciju zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj.[37] Takođe, posle neuspešnog pokušaja posredovanja između čehoslovačke i sovjetske partije, francuski komunisti izgubili su prestižnu poziciju koju su ranije imali u hijerarhijskim odnosima partija krajnje evropske levice.[38] Izlaganja i tekstovi isključenih predstavnika reformističke struje u francuskoj partiji koji su dolazili u posete Jugoslaviji svedoče da je rukovodstvo Valdeka Rošea samo formalno prihvatilo veoma selektivno odabrane evrokomunističke reforme kako bi sprečilo rascep u partiji nakon događaja u Čehoslovačkoj i studentskih demonstracija u Parizu 1968. godine, tokom kojih su se komunisti suočili sa posledicama uspona novih sila na krajnjoj levici u Francuskoj.[39]

Nakon početka političke krize u Francuskoj ranih sedamdesetih godina, u epilogu nestanka De Golove ličnosti sa istorijske pozornice i slabljenja uticaja degolističkih partija, novo rukovodstvo Zorža Maršea počelo da je da proširuje reforme partijskih politika i da priprema promenu partijske ideologije francuskih komunista.[40] Članovi Odeljenja za međunarodne odnose jugoslovenske partije procenili su da se Maršeovo rukovodstvo odlučilo na reforme nakon što je svedočilo usponu popularnosti i političkog uticaja Komunističke partije Italije u vreme početaka političke krize „države blagostanja", dok je francuska partija stagnirala pokušavajući da u okvirima boljševičkog modela pronađe odgovore na izazove „novog doba".[41] Rani napori Maršeovog rukovodstva da principe evrokomunističkih reformi prenese iz sfere formalno donesenih odluka u političku praksu francuskih komunista doprineli su daljem proširivanju saradnje i

---

36 AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–212, Informacija povodom dolaska i o boravku Antoana Kazanove, 4–18. 4. 1968; AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–237, Informacija o boravku člana PB CK KPF Rožea Garodija u Jugoslaviji, avgust 1969.

37 AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–228, Izveštaj o Komunističkoj Partiji Francuske, 2. 5. 1969.

38 AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–219, Analiza razgovora Valdeka Rošea sa Aleksandrom Dubčekom, 19. 7. 1968.

39 AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–238, Politbiro CK KPF o intervjuu koji je Rože Garodi dao za Komunist; AJ, SKJ, 597–IX, 30/I–224, Analize razgovora Kire Hadži Vasileva sa S. Kariljom i rukovodiocima KP Francuske, 2. 12. 1969.

40 AJ, SKJ, 597–IX, 30/I–213, Informacije o nekim pitanjima saradnje sa Komunističkom partijom Francuske.

41 AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–257, Informacije o nekoliko novih publikacija o samoupravljanju objavljenih u Francuskoj.

zbližavanju Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Francuske, nakon čega je partijska direkcija, početkom 1972. godine, usvojila nekada oštro osuđivan stav predstavnika reformističke struje da razvoj jugoslovenskog socijalističkog modela treba da posluži kao jedan od potencijalnih uzora prilikom stvaranja novih reformističkih programa francuskih komunista, što je bilo u skladu sa sovjetskom politikom prema Jugoslaviji početkom 70-ih godina.[42]

Zenit i počeci opadanja uticaja Saveza komunista Jugoslavije na krajnjoj evropskoj levici (1972–1984)

Nakon početka političke krize koja je obeležila poslednju deceniju unapređivanja politika „države blagostanja" u državama Zapadne Evrope došlo je do uspona političkog uticaja i velikih izbornih uspeha italijanskih i francuskih komunista. Istovremeno, dve najveće komunističke partije Zapadne Evrope su nastavile već započete procese proširivanja saradnje sa socijalistima i partijama levog centra, kao i učešća u institucijama i organizacijama Evropske ekonomske zajednice.[43] Pad vojne diktature u Grčkoj 1974. i početak perioda tranzicije u Španiji nakon smrti Fransiska Franka 1975. godine označili su kraj vremena diktatura krajnje desnice na Mediteranu i istovremeno omogućili povratak komunističkih partija u politički život Grčke i Španije.[44] Autori kasnijih istraživanja definisali su razdoblje od 1974. do 1976. godine kao „dugu godinu evropskog socijalizma", vreme kada su komunističke i socijalističke partije, ali i radnički sindikati, doživeli zenit svog uticaja na rad vlada država Zapadnog bloka, što je dovelo do poslednjeg i najobimnijeg proširivanja socijalnih politika u većini država Zapadne Evrope pre početka neoliberalnih reformi osamdesetih godina XX veka.[45]

Istovremeno, zbližavanje Saveza komunista Jugoslavije sa evrokomunističkim partijama otvorilo je put proširivanju uticaja jugoslovenske partije u sferi odnosa organizacija krajnje levice u zemljama Zapadnog bloka. Tokom prve polovine sedamdesetih godina, jugoslovenski i italijanski komunisti zajednički su organizovali serije međunarodnih konferencija, seminara, predavanja, ili pak neformalnih susreta predstavnika onih partija i pokreta evropske levice čiju su ideologiju dve vodeće reformističke partije procenile kao dovoljno progresivnu.[46] Savez komunista Jugoslavije posredovao je pri-

[42] AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–245, Izveštaji učešću jugoslovenske delegacije na XX Kongresu KPF, 13–17. 12. 1972.

[43] AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–501–513, Razgovori predstavnika SKJ i KPI o kretanjima u Evropi 1974–1976.

[44] AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–81–130, AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–779–825, Izveštaji o društvenoj i političkoj situaciji u Grčkoj i Španiji; AJ, KPR, I–3–a/110–11, AJ, KPR, I–3–a/12, Beleške razgovora vođenih tokom poseta Santjaga Karilja.

[45] Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980*, 323–366.

[46] AJ, SSRNJ, A–074–078, Međunarodna saradnja, Informacije o održavanju Mediteranskih konferencija, 1972–1974.

likom pregovora o proširivanju saradnje italijanskih komunista i socijalista, dok je Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije organizovao zajednička letovanja u Dalmaciji za predstavnike socijalističkih i komunističkih sindikata iz Francuske. Članovi Odeljenja za međunarodne odnose učestvovali su u razgovorima oko formiranja koalicije unutrašnje grčke partije i onih levičarskih organizacija pokreta otpora vojnoj diktaturi koje su dobijale pomoć državnih i partijskih institucija SFRJ.[47] U toku priprema za organizaciju konferencije komunističkih i socijalističkih partija Mediterana 1976. godine, italijanski komunisti saopštili su članovima rukovodstva jugoslovenske partije svoje procene da će dalje jačanje demokratsko-socijalističkih partija u državama Zapadnog bloka proširiti uticaj Saveza komunista Jugoslavije na krajnju evropsku levicu do te mere da će sve značajnije međunarodne inicijative levičara u kontinentalnoj Evropi biti nezamislive bez legitimiteta koji će im garantovati učešće jugoslovenskih komunista.[48]

Posredstvom evrokomunističkih partija, jugoslovenski komunisti ostvarili su kontakte ili obnovili odnose sa mnogim manjim partijama i pokretima levice u Evropi, pa su članovi Odeljenja za međunarodne odnose i veze predlagali sve opširnije programe proširivanja saradnje sa novim i starim organizacijama komunista u Portugaliji, Belgiji i Irskoj, švajcarskim i skandinavskim socijalistima, socijaldemokratskim partijama u Zapadnoj Nemačkoj, kao i sa onim pokretima Nove levice[49] koji su u procesima formiranja svojih stavova napuštali šezdesetosmaške ideje i vraćali se proučavanju klasika marksističke teorije.[50] Tokom ponovnog zbližavanja rukovodstva Komunističke partije Španije sa komunističkim partijama Dalekog istoka, Santjago Kariljo i njegovi saradnici isticali su prilikom razgovora sa predstavnicima SKJ da su govorili predstavnicima komunističkih partija Kine, Severne Koreje i Japana o vodećoj ulozi Saveza komunista Jugoslavije u stalnom proširivanju uticaja demokratsko-socijalističke grupe partija na evropskoj i svetskoj levici, zaključujući da je jugoslovenska partija odigrala presudnu ulogu ne samo u destaljinizaciji marksističkih organizacija u Zapadnoj Evropi, već posredno i u stvaranju globalnog trenda odbacivanja boljševičkog so-

47 AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–81–110; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–426–513; AJ, SKJ, 507–IX, 33/I–779/825; AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–255–290; Izveštaji o značajnim stavovima i pitanjima razvoja saradnje sa KPI, KPŠ, KPF i KPG.

48 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–518–525, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

49 Nova levica sastojala se od heterogene grupe novih levičarskih ideologija koje su nastale tokom univerzitetskih pobuna 1968. i 1969. godine. Neke od ovih ideologija kasnije će se razvijati na taj način da će se približiti idejama liberalnih pokreta, dok će druge pak svoj razvoj nastaviti u krajnje radikalnom smeru, pa će postati ideologije novih terorističkih pokreta u Italiji, Francuskoj i SAD početkom sedamdesetih godina XX veka.

50 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–426–513, Informacije o razvoju saradnje sa KPI i partijama levice u Italiji; AJ, SSRNJ, A–074–078, Međunarodna saradnja, Informacije o razvoju odnosa sa sindikatima i partijama levice; AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–98, Analize razgovora delegacija SKJ i KPŠ o društvenoj i političkoj situaciji u Zapadnoj Evropi 1975.

cijalističkog modela od strane partija krajnje levice.[51] Nakon početka masovnih demonstracija solidarnosti sa narodom Čilea u epilogu Pinočeovog puča i pogibije Salvadora Aljendea 1974. godine, jugoslovenski i italijanski komunisti pokrenuli su brojne inicijative u cilju proširivanja saradnje levičarskih organizacija u Evropi i zemljama Južne Amerike. Istovremeno, jugoslovenski i italijanski komunisti isticali su ideju da je aljendizam jedna od najprogresivnijih ideologija demokratskog socijalizma, i insistirali na stavu da se marksisti Južne Amerike mogu uspešno boriti protiv širenja uticaja SAD na kontinentu bez podrške onih evropskih komunista koji su podržali invaziju na Čehoslovačku 1968. godine.[52]

Prema jugoslovenskim procenama, tokom dve godine dugih pregovora (1974–1976) o organizaciji konferencije marksističkih partija Evrope u Berlinu, predstavnici vodećih partija zemalja Istočnog bloka svrstavali su Savez komunista Jugoslavije i Komunističku partiju Italije u vodeće partije grupe koju su nazvali „reformistički blok", a koja je bila sastavljena od jugoslovenske, rumunske i evrokomunističkih partija.[53] Nakon što je 1976. godine konačno postignut kompromis partija Istočne i Zapadne Evrope oko usvajanja zajedničke rezolucije na konferenciji u Berlinu, nastupio je period ponovnog zbližavanja evrokomunista i partija Istočnog bloka, pri čemu je jugoslovenska partija često sebe videla u ulozi posrednika u pregovorima o proširivanju saradnje komunističkih partija Istočnog i Zapadnog bloka.[54] Prilikom priprema za Brežnjevljevu posetu Jugoslaviji koja je usledila ubrzo nakon navedenih događaja, autori Odeljenja za međunarodne odnose i veze zaključili su da Savez komunista Jugoslavije nikada ranije u svojoj istoriji nije imao tako brzu ekspanziju prestiža i uticaja u sferi odnosa partija i pokreta evropske levice kao što je to bio slučaj krajem „duge godine evropskog socijalizma" (1974–1976), i da se od tog trenutka može očekivati samo dalje zbližavanje kako sa komunističkim partijama Istočne Evrope, tako i sa evrokomunistima.[55]

Ipak, već početkom sledećeg leta članovi istih partijskih tela sa delimičnom zabrinutošću upoređivali su informacije o poznatom samitu trojice vođa evrokomunističkih partija u Madridu 1977. godine koje su dobili od Ber-

[51] AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–109, O posetama Santjaga Karilja Kini, Japanu i Severnoj Koreji, razgovori S. Karilja sa delegacijom KP Japana; AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–110, Razgovori J. B. Tita sa S. Kariljom, AJ, SKJ, 507–IX, 122/1–96, Podsetnik za razgovore sa delegacijama KPI i KPŠ o situaciji na Dalekom Istoku.

[52] AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513, Informacije o situaciji u Italiji i aktivnostima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–490, Stavovi KP Italije o evropskim integracijama; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–430–516, Razgovori sa članovima KP Italije o saradnji i razvoju odnosa marksističkih partija Evrope, 1974–1976.

[53] AJ, KPR, I–2/68, Pripreme za konferenciju komunističkih partija Evrope u Berlinu 1976. godine.

[54] AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–535, Informacije o organizaciji konferencije radničkih partija Evrope u Rimu; AJ, KPR, I–2/68, Razgovori J. B. Tita i delegacije SKJ sa delegacijama KP Istočne Evrope.

[55] AJ, KPR, I–3–a/101–153, Izveštaji o poseti Leonida Brežnjeva Jugoslaviji, 27. 11. 1976.

linguera, Maršea i Karilja, na osnovu čega su zaključili da niko od generalnih sekretara partija Zapadnog Mediterana nije preneo jugoslovenskim komunistima sve važne zaključke privatnih sastanaka koji su se odvijali tokom sastanka u Madridu.[56] Navedene sumnje u iskrenost evrokomunističkih vođa prema njihovim najbližim saveznicima na evropskoj levici nisu uticale na dalje proširivanje saradnje Saveza komunista Jugoslavije i evrokomunističkih partija, koje je bez dužih prekida trajalo sve do smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, dok su posete generalnih sekretara italijanske i španske partije postale još češća pojava krajem sedamdesetih nego što su to bile ranije. Nakon smrti predsednika jugoslovenske partije, članovi rukovodstava evrokomunističkih partija počeli su primetno ređe da dolaze u Jugoslaviju, ali je prepiska između partijskih tela jugoslovenske i evrokomunističkih partija nastavljena intenzitetom ne drastično manjim od pređašnjeg. Ipak, uprkos početku ekonomske krize u Jugoslaviji 1980. godine, finansijske politike Saveza komunista Jugoslavije prema evrokomunističkim partijama opstale su u izvesnim formama i sa smanjenim budžetima sve do sredine osamdesetih godina.[57]

Tek početkom osamdesetih godina u marksističkim listovima čije je štampanje finansirala Komunistička partija Italije pojavile su se prve otvorene kritike smera razvoja državnih politika SFRJ i partijske ideologije Saveza komunista Jugoslavije. Berlinguer i članovi partijske direkcije u početku su se ograđivali od stavova pojedinačnih autora tekstova u marksističkoj štampi, da bi ubrzo prestali da obraćaju pažnju na kritike jugoslovenskog socijalističkog modela koje su dolazile od nove generacije italijanskih reformista, koji su čak i samo Berlinguerovo rukovodstvo definisali kao nedovoljno progresivno i samim tim blisko anahronim normama i autoritarnim tendencijama Saveza komunista Jugoslavije i partija Istočnog bloka.[58] Istovremeno dolazi do svođenja nekada redovne prepiske između institucija i pojedinačnih članova jugoslovenske i italijanske partije na svega nekoliko pisama godišnje, dok su se nekada vrlo opširni izveštaji Odeljenja za međunarodne odnose o kretanjima u italijanskoj partiji sveli na samo nekoliko stranica osnovnih i uglavnom iz medija dostupnih informacija o aktuelnim dešavanjima, koje više nisu bile praćene opsežnim analizama razvoja ideologije italijanskih komunista.[59] Nakon smrti Enrika Berlinguera 1984. godine, kontakti između dve partije čiji je intenzitet

---

56 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–540, Informacije o zajedničkim izjavama KP Italije i Francuske nakon sastanka u Madridu 1977. godine; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–571–578, Programi saradnje SKJ i KPI za 1977. i 1978. godinu.

57 AJ, SKJ, 507–IX,122/I–110–162; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–426–513; AJ, SKJ, 507–IX,33/I–779–825; AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–290–356; Informacije o razvoju saradnje sa KPI, KPF, KPŠ i KPG.

58 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), Savezni sekretarijat za inostrane poslove (SSIP), Fascikla 65, Italija 1980. godine, izveštaji o pisanju partijske štampe KPI.

59 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–633–688, Informacije o susretima i prepisci sa predstavnicima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513–636, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

konstantno opadao godinama unazad gotovo potpuno su prestali da postoje, što međutim nije dovelo i do nestanka kritika jugoslovenskog socijalističkog modela koje su mlađe generacije italijanskih evrokomunista vezivale za ideju o postepenom povratku partijske ideologije Saveza komunista Jugoslavije na ono stanje koje je prethodilo reformističkom, odnosno demokratsko-socijalističkom razdoblju u istoriji jugoslovenske partije.[60]

U isto vreme kada su italijanski komunisti kritikovali smer razvoja partijske ideologije Saveza komunista Jugoslavije i državnih politika SFRJ, došlo je do neočekivanog zbližavanja jugoslovenske i francuske partije, sa kojom su jugoslovenski komunisti bili u sukobu u vreme kada su definisali one reformističke programe koji će služiti kao uzori za reforme politika evrokomunističkih partija.[61] Do ponovnog zbližavanja jugoslovenske i francuske partije došlo je nakon događaja koje su italijanski i španski komunisti označili kao „Maršeov staljinistički puč" u francuskoj partiji.[62] Koristeći pobunu radikalnijih struja na kongresu omladine francuske partije 1981. godine kao povod za napuštanje evrokomunističkih reformi, francuska partija definisala je niz novih stavova i politika sličnih onim koje je formalno napustila nakon događaja u Čehoslovačkoj 1968. godine.[63] Nakon što su obnovili praksu isključivanja nepoželjnih članova iz partije,[64] francuski komunisti odbili su pregovore sa drugim partijama učesnicama Miteranove socijalističke vlade o zajedničkom otporu neoliberalnim reformama i pritom podržali sovjetsku vojnu intervenciju u Avganistanu, što je navelo italijanske i španske komuniste na udaljavanje od francuske partije i isticanje kasnije poznatih procena da je Komunistička partija Francuske, za vreme učešća u levičarskoj vladi, učinila mnogo više štete nego koristi iz perspektive zajedničkih političkih ciljeva evropske levice, koja se suočavala sa usponom uticaja neoliberalnih pokreta.[65] Iste godine francuski komunisti podneli su rukovodstvu Saveza komunista Jugoslavije opširne predloge o proširivanju saradnje, koje su jugoslovenski komunisti srčano prihvatili, i koje su dodatno proširili definisanjem novih politika pružanja finansijske pomoći francuskoj partiji i organizacijom istraživačkih poseta i letovanja za predstavnike staljinističke struje francuskih komunista, uprkos činjenici da je Jugoslavija tada već ulazila u doba ekonomske krize.[66]

---

60 DAMSPRS, PA, SSIP, F–65, Italija 1980. godine, Izveštaji o kretanjima u KPI i pisanju partijske štampe KPI.

61 AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–313–328, Izveštaji o nekim pitanjima saradnje sa KP Francuske.

62 Julius B. Friend, „Soviet Behavior and National Responses: The Puzzling Case of the French Communist Party", *Studies in Comparative Communism* 15, no. 3 (1982): 212–235.

63 AJ, SKJ, 507–IX, 30/I–335–355, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Francuske.

64 Luka Filipović, „Između bliskog i nepoznatog: jugoslovenski socijalistički model u debatama francuskih komunista nakon 1968. godine", *Tokovi istorije* 32, no. 1 (2024): 147–171.

65 DAMSPRS, PA, SSIP, F–41, Francuska, 1980. godine, Informacije o aktivnostima i značajnim stavovima KPF.

66 DAMSPRS, PA, SSIP, F–41, Francuska, 1980. godine, Analize predloga Komunističke partije Francuske da studijska delegacija francuskih komunista poseti SFR Jugoslaviju.

Uzroci udaljavanja – naglo slabljenje evrokomunističkih partija i postepeni uspon titoističkog autoritarizma u Jugoslaviji

Tokom kasnih sedamdesetih i ranih osamdesetih godina XX veka, u zemljama Zapadnog bloka došlo je do opadanja uticaja krajnje levice i do uspona popularnosti partija i pokreta Nove desnice[67], koji će polako širiti svoj uticaj iz transatlantskog finansijskog centra sveta prema kontinentalnoj Evropi u epilogu političke krize poslednje decenije proširivanja politika „države blagostanja".[68] Za to vreme, u Jugoslaviji dolazi do zaoštravanja represije prema opoziciji i do nastanka nove dominantne ideologije, titoizma. Odlika ove ideologije bila je odbacivanje pojedinih demokratsko-socijalističkih i kosmopolitskih tendencija koje su stavovi partije i samog Josipa Broza Tita pokazivali deceniju ranije. Takođe, titoizam se kasnije razvija u smeru koji je partijsku ideologiju Saveza komunista Jugoslavije vraćao u iste okvire marksističke misli koje je jugoslovenska partija napustila u vremenu kada je stvarala one reforme za koje su italijanski i španski komunisti tvrdili da su uticale na razvoj evrokomunizma.[69]

Nakon neuspešnog pokušaja državnog udara od strane vojnih snaga i dalje lojalnih nekadašnjem frankističkom režimu u Španiji 1981. godine, došlo je do brzog opadanja popularnosti Komunističke partije Španije.[70] Kasnija istraživanja iznose argumente u prilog hipotezi da je relativnom održanju popularnosti španskih komunista u vreme političke tranzicije doprinosio strah od povratka diktature krajnje desnice.[71] Na sličan način, unutrašnja grčka partija gotovo neprimetno je nestala sa istorijske pozornice nakon što se njeno članstvo godinama unazad osipalo tokom brojnih unutrašnjih sukoba, a njen uticaj na sindikate stalno slabio u vremenu kada su grčke vlade

---

67 Nova desnica predstavljala je skup novih ideologija koje su nastale sedamdesetih godina XX veka u SAD i Velikoj Britaniji i koje su odlikovale liberalne ideje o tržištu, a konzervativne ideje o društvenim promenama šezdesetih godina. Grupe koje su sledile ove ideologije kasnije su okupljene u prve neoliberalne pokrete koji su podržali dolazak Ronalda Regana na vlast u SAD i administracije Margaret Tačer u Velikoj Britaniji.

68 Vincente Navarro, „Neoliberalism as a class ideology, or, the political cause of growing inequalities", *International Journal of Health Services* 37, no. 1 (2007): 47–62; A. Andry, „Social Europe", in *Long 1970s-The story of a defeat* (Florence: European University Institute, 2019), 93–143; C. Crouch, „Changes in European Societies since the 1970s", *West European Politics*, 2 (2008): 14–39.

69 Todor Kuljić, „Sećanje na Titoizam: Hegemonski okviri", *Filozofija i društvo*, 2 (2010): 225–250; Vladimir Unkovski Korica, *The Economic Struggle for power in Tito's Yugoslavia: From WWII to Non Alignment* (London: I. B. Tauris, 2016), 71–164; Laslo Sekelj, *Jugoslavija, Struktura raspadanja* (Beograd: Rad, 1990), 11–59.

70 AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–138, Analize razgovora sa rukovodstvom KPŠ o društvenoj situaciji u Španiji; AJ, SKJ, 507–IX, 122/I–144, Podsetnik za razgovore sa S. Kariljom.

71 Helena Varela-Guinot and Michel Vale, „The Legalization of the Spanish Communist Party: Elites, Public Opinion and Symbols in the Spanish Transition", *International Journal of Political Economy* 20, no. 2 (1990): 28–44.

brzo prihvatale neoliberalne ekonomske reforme[72], a da pritom nikada nisu ni dovršile stvaranje onih programa izgradnje politika „države blagostanja" koje su počele da razvijaju nakon pada vojne diktature.[73] Smrt Enrika Berlinguera 1984. godine dovela je do privremenog zbližavanja sve udaljenijih frakcija italijanskih komunista, pa je italijanska partija nakratko ponovo bila u poziciji da bezuspešno pokuša obnoviti saradnju sa francuskom partijom, koja se, pošto je doprinela raspadu levičarske koalicije i Miteranovom prihvatanju kompromisa sa neoliberalima, nalazila na putu političke marginalizacije sa koga se nikada više neće vratiti.[74]

U svojim kasnijim kritikama stavova jugoslovenskih komunista, predstavnici nove generacije italijanskih evrokomunista naročito su isticali ideju da su događaji u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine samo učinili vidljivim dugoročne posledice onih problema razvoja jugoslovenskog socijalističkog modela koji nisu bili rešeni ni tokom vremena najradikalnijih reformi u pogledu demokratizacije i decentralizacije 1968–1972. godine. Autori istih kritika procenili su da je uspon autoritarnih političkih klanova u sve udaljenijim republičkim rukovodstvima jugoslovenske partije, čiji su protagonisti u domaćoj istoriografiji kasnije označeni kao titoisti, bio samo očekivana posledica napuštanja reformističkog kursa, koje je dovelo do toga da Savez komunista Jugoslavije nakon više od deset godina suptilnog zaoštravanja autoritarnih tendencija postane „partija Istočnog bloka izvan Gvozdene zavese".[75] Naposletku, zbližavanje rukovodstva jugoslovenske partije sa francuskim staljinistima u prvoj polovini osamdesetih godina ukazuje na to da su dominantni stavovi jugoslovenskih komunista, uprkos tome što su formalno definisane izmene partijskih politika i partijske ideologije bile veoma male, u pogledu prakse prešli dug put od vremena kada je Savez komunista Jugoslavije podržavao i finansirao prve evrokomunističke inicijative italijanskih i španskih komunista.[76]

---

72 Dimitris Dalakoglu, „The Crisis before 'The Crisis': Violence and Urban Neoliberalization in Athens", *Social Justice* 39, no. 1 (2012): 24–42.

73 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–527–536, Razgovori sa članovima KP Italije o društvenoj i političkoj situaciji na Mediteranu; AJ, SKJ, 507–IX,33/I–779–825, Informacije o nekim pitanjima saradnje sa KP Grčke.

74 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–633–688, Informacije o susretima i prepisci sa predstavnicima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513–636, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

75 AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–633–688, Informacije o susretima i prepisci sa predstavnicima KP Italije; AJ, SKJ, 507–IX, 48/I–513–636, Informacije o značajnim stavovima Komunističke partije Italije.

76 DAMSPRS, PA, SSIP, F–41, Francuska, 1980. godine, Analize predloga Komunističke partije Francuske da studijska delegacija francuskih komunista poseti SFR Jugoslaviju.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije: Fond 142, Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ); Fond 507, CK Saveza komunista Jugoslavije, Međunarodne komisije, Odeljenje za međunarodne odnose i veze: Francuska, Italija, Španija, Grčka; Fond 837, Kabinet predsednika Republike.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva.

Literatura

- Bešlin, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji.* Novi Sad: Akademska knjiga, 2022.
- Brewer, Mark D. and Jeffrey Stonecash. „The Threats of Communism, Socialism and Redistribution". In *Polarization and the Politics of Personal Responsibility*, edited by M. D. Brewer, 91–109. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Crewe, Ivor. „On the Death and Ressurrection od Class Voting". *Political Studies* 34, no. 1 (1986): 620–638.
- Dalakoglu, Dimitris. „The Crisis before 'The Crisis': Violence and Urban Neoliberalization in Athens". *Social Justice* 39, no. 1 (2012): 24–42.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1964*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Dragišić, Petar. *Šta smo znali o Italiji? Pogledi iz Beograda na Italiju 1955–1978.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (Cyrillic)
- Drake, Richard. „The Soviet Dimension of Italian Communism". *Journal of Cold War Studies* 6, no. 3 (2004): 105–119.
- Filipović, Luka. „Finansijska politika Saveza komunista Jugoslavije prema komunističkim partijama Italije, Francuske, Španije i Grčke krajem šezdesetih godina 20. veka". *Istorija 20. veka* 39, br. 2 (2021): 461–478.
- Filipović, Luka. „Između bliskog i nepoznatog: jugoslovenski socijalistički model u debatama francuskih komunista nakon 1968. godine". *Tokovi istorije* 32, no. 1 (2024): 147–171.
- Filipović, Luka. *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.
- Friend, Julius. „Soviet Behavior and National Responses: The Puzzling Case of the French Communist Party". *Studies in Comparative Communism* 15, no. 3 (1982): 212–235.
- Gibbon, Gwilym. „The Beveridge Report". *Journal of the Royal Statistical Society* 105, no. 4 (1942): 336–340.
- Goldthorpe, John H. and others. „The Affluent Worker and the Thesis of Embourgeoisment: Some preliminary research findings". *Sociology* 1, no. 1 (1967): 11–37.
- Hobsbaum, Erik. *Kraj Kulture: Kultura i društvo u XX veku*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- James, Harold. „The multiple context of Bretton Woods". *Oxford Review of Economic Policy* 28, no. 3 (2012): 411–430.

- Johnson, Charles S. „American Minorities and Civil Rights in 1950". *The Journal of Negro Education* 20, no. 3 (1951): 485–493.
- Krieger, Leonard. „The Idea of the Welfare State in Europe and the United States". *Journal of History of Ideas* 24, no. 4 (1963): 553–568.
- Kuljić, Todor. „Sećanje na Titoizam: Hegemonski okviri". *Filozofija i društvo*, 2 (2010): 225–250.
- Lavau, Georges. „The PCF, the State and the Revolution: An Analysis of Party Policies, Communications and Popular Culture". In *Communism in Italy and France*, edited by Donald Blackmer, 87–143. Princeton: Princeton University Press, 1976.
- Letwin, Shirley Robin. *The anatomy of tacherism*. London: Fontana, 1992.
- Mandel, Ernest. *From Stalinism to Eurocommunism*. London: Verso publishing, 2016.
- Mijatov, Nikola. *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950–1958)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019.
- Miletić, Aleksandar. „Political Parties and Movements as Alternative Options for Yugoslavia's Policy of International Cooperation". In *On The Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia Between Alliances and Neutrality/Non-Alignment*, edited by Srđan Mićić and Jovan Čavoški, 289–333. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2022.
- Mišić, Saša. *Jugoslovensko-Italijanski odnosi i Čehoslovačka kriza 1968. godine*. U *1968 – četrdeset godina posle*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
- Navarro, Vincente. „Neoliberalism as a class ideology, or, the political cause of growing inequalities". *International Journal of Health Services* 37, no. 1 (2007): 47–62.
- Ornati, Oscar. „The Italian Economic Miracle and Organized Labor". *Social Research* 30, no. 4 (1963): 519–526.
- Pons, Silvio. „Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe". *Journal of Cold War Studies* 3, no. 2 (2001): 3–27.
- Pons, Silvio. *The rise and fall of Eurocommunism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Rosenberg, Norman L. „Everyday Culture in the 50s: Between the Lines and Beyond". *Reviews in American History* 24, no. 1 (1996): 150–155.
- Sant'Ana, Andre A. and Leondardo Weller. „The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality". *Comparative Politics* 52, no. 3 (2020): 359–381.
- Stojanović, Dubravka. *Rađanje globalnog sveta (1880–2015)*. Beograd: Čigoja, 2015.
- Varela-Guinot Helena and Michel Vale. „The Legalization of the Spanish Communist Party: Elites, Public Opinion and Symbols in the Spanish Transition". *International Journal of Political Economy* 20, no. 2 (1990): 28–44.
- Živković, Bogdan. „Inspiring Dissent: Yugoslavia and the Italian Communist Party during 1956". *Tokovi istorije*, br. 3 (2021): 171–198.
- Živković, Bogdan. „Od novog pomirenja do strateškog saveza: odnosi jugoslovenskih i italijanskih komunista od 1962. godine do Toljatijeve posete januara 1964. godine". *Istorijski zapisi*, br. 3–4 (2020): 121–146. (Cyrillic)

Summary

Luka Filipović

Influence of the Paths of Developing Yugoslav Socialist Model on the Relations Between LCY and Eurocommunist Parties, 1964–1984

Abstract: In the two decades between the VIII Congress of the League of Communists of Yugoslavia and the early 1980s, when Europe's far-left parties and labor unions began their rapid decline, the Yugoslav communists moved from being the closest allies of Italy's Eurocommunists to standing almost alone in friendship with France's resurgent Stalinists, the last partners they found on the European left outside the Eastern Bloc. The following text aims at presenting the results of the research focused on some aspects of fast and complex changes in relations between Yugoslav party and Eurocommunist parties, as well as of changes in their party policies and ideologies, with the accent on perceptions of the development of Yugoslav socialist model among the Eurocommunists. The results derived from archival research were situated within the broader historical context of the profound social and political transformations that took place both in the countries of the Western Bloc and in socialist Yugoslavia.

Keywords: Eurocommunism, democratic socialism, League of Communists of Yugoslavia, Josip Broz Tito, Enrico Berlinguer.

The profound social changes of the late 1950s and early 1960s led some members of Marxist circles in Western Europe to abandon the belief that the Bolshevik model of socialism was universal and timeless. Thus began the search for a new way of defining party ideologies and policies in regard to the unique political, economic and cultural circumstances of individual countries and regions. Soon after the renewal of cooperation between the League of Communists of Yugoslavia and communist parties of the Mediterranean, many Italian, Spanish, French and Greek communists began to contemplate the adaptation of some ideas advanced by Yugoslav communists through their reformist initiatives. Beside the fact that certain aspects of the Yugoslav socialist model served as inspiration for creating some of the early Eurocommunist policies, the League of Communists of Yugoslavia contributed to the formation of the first international Eurocommunist initiatives by providing financial aid for the reformist fractions of the Mediterranean communist parties. However, the ideological trajectories of the League of Communists of Yugoslavia and the Eurocommunist parties gradually diverged over time, contributing to the slow deterioration of relations between Yugoslav communists and their Mediterranean counterparts during the late 1970s and early 1980s. In less than a decade, Yugoslav communists have ma-

de a long journey from being the first allies of Italian Eurocommunists to becoming the last remaining friends of the resurgent French Stalinists on the European far-left.

UDK: 327(497.1:4)"1980–1983"
341.17(4)"1975"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.mat.629-648

Dimitrije MATIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dikamatic@gmail.com
ORCID: 0009-0002-6473-5666

Jugoslavija, Španija i Madridski sastanak Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (1980–1983)

Apstrakt: Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji bila je najznačajniji međunarodni forum koji je proistekao iz šire politike Detanta i popuštanja blokovskih podela u Evropi. Jugoslavija i Španija, svaka u skladu sa svojim unutrašnjim i spoljnopolitičkim prioritetima, dale su važan doprinos međuevropskom dijalogu od druge polovine 1970-ih godina. Madridski sastanak KEBS-a (1980–1983) predstavljao je specifičan izazov delegacijama Španije i Jugoslavije za postizanje kompromisa oko najvažnijih evropskih pitanja usled sve većih tenzija između Istoka i Zapada, novih tendencija u španskoj diplomatiji, ali i samog karaktera bilateralnih odnosa između dve zemlje.

Ključne reči: Jugoslavija, Španija, Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji, Madridski sastanak, spoljna politika

Uvod

Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS)[1] rezultat je znatno šireg procesa Detanta (*Détente*), odnosno perioda popuštanja blokovskih napetosti koji je započet već krajem 1960-ih godina. Detant se odlikovao većim stepenom političkog dijaloga, unapređenjem ekonomske saradnje između Istoka i Zapada, kao i ograničavanjem nuklearnog i strateškog naoružanja. Smanjenje blokovskog rivalstva bilo je od posebnog značaja za Evropu, kako za zemlje koje su pripadale nekom od saveza, tako i za neutralne i nesvrstane države na kontinentu.[2] Vrhunac procesa Detanta u Evropi predstavljalo je održavanje Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji od 30. jula do 1.

1 Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE)

2 John W. Young and John Kent, *International Relations Since 1945* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 272–277; Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat* (Beograd: Arhipelag, 2008), 256–257.

avgusta 1975. u Helsinkiju, na kojoj su učestvovale trideset i tri evropske zemlje, ali i SAD i Kanada kao važne članice NATO-a i Zapadnog bloka. Diskusija na skupu se odvijala u okviru tri šire grupe pitanja („korpe"). Prvu korpu obuhvatale su teme političko-bezbednosnog karaktera, druga se odnosila na polja ekonomije, kulture, trgovine, nauke i životne sredine. Treća korpa podrazumevala je oblasti ljudskih prava i olakšan protok informacija i ideja. Tokom samita države učesnice su bile podeljene u tri neformalne blokovski omeđene grupe – zapadnoevropske (uz SAD i Kanadu), istočnoevropske, dok su treću grupu činile neutralne (Finska, Švedska, Austrija, Švajcarska) i nesvrstane države (Jugoslavija, Malta, Kipar). Pozicija Španije u Helsinkiju je bila specifična. Formalno je pripadala neutralnim zemljama, iako su se vlasti frankističke Španije već godinama pre toga trudile da poboljšaju veze sa svojim zapadnim susedima i da postanu zvanični član Evropske ekonomske zajednice (EEZ) i NATO-a. Međutim, ostale zapadne demokratije su takve inicijative redovno odbijale, pre svega zbog održavanja frankističke diktature i intenziviranja represije nad političkim neistomišljenicima u zemlji.[3]

Završni akt koji je potpisan po okončanju konferencije u Helsinkiju predstavljao je kompromisni dokument koji je tretirao pitanja iz sve tri korpe, te su se učesnice obavezale na mirno rešavanje sporova, poštovanje suvereniteta drugih država, rad na unapređenju ljudskih prava i sloboda, kao i na saradnju na ekonomskom i kulturno-naučnom polju.[4] Konferencija nije bila ograničena samo na skup u Helsinkiju, već se u narednim godinama ustalila kao važna diplomatska međudržavna inicijativa sa zadatkom da se i ubuduće razmatraju pitanja poštovanja i primene Završnog akta iz Helsinkija, kao i da se traže novi modaliteti saradnje među blokovskim i vanblokovskim zemljama. Time je započet proces KEBS-a čija je osnovna svrha bila da se na posebnim sastancima na svakih nekoliko godina ponovo razmotre dometi dogovora postignutog u Finskoj, dok bi takvi sastanci zadržali onakav format kakav je bio dogovoren 1975. godine.

Ciljevi KEBS-a su se u velikoj meri poklapali sa osnovnim spoljnopolitičkim usmerenjima Jugoslavije i Španije. Iako su nastupale sa različitih pozicija, obe zemlje su uspele da prilikom uobličavanja Završnog akta istaknu svoje prioritete u njemu. Za Španiju su od velike važnosti bila pitanja odustajanja od pretnje silom protiv teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti država, zatim poštovanje suverenosti i unutrašnjeg uređenja svih evropskih zemalja i rešavanje svih međudržavnih konflikata diplomatskim

[3] Pozicija Madrida dodatno je otežana time što je Španija ostala jedina diktatura na području zapadne Evrope nakon demokratskih revolucija u Portugaliji i Grčkoj 1974. godine. – Francisco José Rodrigo Luelmo, *España y el proceso de la CSCE: la conferencia de Helsinki (1969–1975)*, Tesis doctoral, Universidad Complutense Madrid, 2015, datum pristupa 1. 12. 2024, https://docta.ucm.es/entities/publication/401ab2e9-4c06-4a8e-ad96-8c8fda8a90ea, 631–650.

[4] David J. Galbreath, *The Organization for Security and Co-operation in Europe* (London and New York: Routledge, 2007), 24–38; Димитрије Матић, *Дипломатски односи између Шпаније и Југославије 1975–1980* (Младеновац: Литера, 2021), 137–138.

putem uz strogo poštovanje međunarodnog prava.[5] Na drugoj strani, Jugoslavija je kao jedna od najistaknutijih zemalja iz grupe nesvrstanih i neutralnih dala konkretan doprinos u Helsinkiju oko sledećih pitanja: univerzalnog karaktera evropske bezbednosti i saradnje, nedeljivosti bezbednosti Evrope i Mediterana, odnosa Evrope prema zemljama u razvoju, novog međunarodnog ekonomskog poretka, vojnog aspekta bezbednosti, pitanja nacionalnih manjina, radnika i emigranata, terorizma i subverzivnih aktivnosti, uz afirmaciju osnovnih načela politike nesvrstanosti.[6]

Na definisanje prioriteta jugoslovenske i španske diplomatije tokom osme decenije XX veka uticali su značajno i unutrašnji i eksterni faktori. Na unutrašnjem planu obe zemlje su prolazile kroz značajne transformacije. Tokom 1970-ih u Jugoslaviji su se odigravali procesi tokom kojih je došlo do suštinskih promena u političkom (Ustav iz 1974. godine) i ekonomskom (Zakon o udruženom radu iz 1976. godine) ustrojstvu zemlje. Za to vreme SFRJ je zadržala postojeće prioritete u svojoj spoljnoj politici kroz delovanje unutar pokreta nesvrstanih, dok je razvoj Detanta i intenziviranje procesa KEBS-a doneo više prilika zvaničnicima iz Beograda i samom predsedniku Josipu Brozu Titu da se posvete pitanjima evropske bezbednosti i dijaloga među blokovima.[7] S druge strane, Španija je prolazila kroz turbulentan proces demokratske tranzicije i reorganizacije države nakon smrti šefa države Fransiska Franka u novembru 1975. godine. Redefinicija spoljne politike je bila jedan od prioriteta postfrankističkih vlasti u Španiji. Putem liberalizacije i demokratizacije na unutrašnjem planu išlo se i na prevazilaženje spoljne izolacije zemlje koja je postojala tokom frankizma, te su tako postavljeni jasni diplomatski prioriteti. Na prvom mestu je bilo čvršće povezivanje sa SAD i zapadnoevropskim državama putem težnje ka integraciji u EEZ, dok je važan cilj bio i negovanje posebnih odnosa sa Latinskom Amerikom i arapskim zemljama na Mediteranu.[8]

Imajući u vidu njihov poseban vanblokovski položaj (izraženiji na primeru Jugoslavije nego Španije), obe zemlje su pokazivale veliki stepen interesovanja za tok Detanta i dijaloga koji je uspostavljen u Helsinkiju. KEBS

---

5 Rodrigo Luelmo, *España y el proceso de la CSCE*, 709.

6 Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада: Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи 1945–1975* (Београд: Филип Вишњић, 2022), 5.

7 Za Jugoslaviju je KEBS predstavljao dobru priliku da konkretnije doprinese prevazilaženju blokovskih tenzija u Evropi i da u tom procesu dodatno istakne osnovne principe nesvrstanosti u kontekstu Detanta. – Jovan Čavoški, „Yugoslavia's Experience with the Non-Aligned Movement: Reconciling Formal Participation and Non-Bloc Policies", in *On the Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia between Alliances and Neutrality/Non-Alignment*, ed. Srđan Mićić and Jovan Čavoški (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2022), 172.

8 Ipak, dok je oko ulaska zemlje u EEZ postojao širok politički konsenzus, to nije bio slučaj sa društvenom podeljenošću oko mogućeg članstva Španije u NATO-u. – Juan Carlos Pereira Castañares, Pedro A. Martínez Lillo, „Política exterior 1976–1997", *Historia contemporánea de España (siglo XX)*, ed. Javier Paredes (Barcelona: Ariel, 2002), 976–988; Rodrigo Luelmo, *España y el proceso de la CSCE,* 706–718.

je predstavljao izuzetno važnu platformu za uspostavljanje saradnje između dve zemlje u brojnim oblastima, posebno ako se ima u vidu da diplomatski odnosi između Beograda i Madrida nisu postojali tokom cele posleratne epohe, odnosno od 1945, pa sve do 27. januara 1977. godine. Činjenica da je upravo Beograd određen za domaćina prvog sastanka KEBS-a nakon Helsinkija (oktobar 1977 – mart 1978) bila je jedan od najvažnijih faktora za ubrzanje procesa uspostave diplomatskih odnosa, dok su konsultacije tokom Beogradskog sastanka između delegacije dve države pokazale da postoji zajedničko gledište po brojnim pitanjima od međunarodnog značaja – kritikovanje nespremnosti za stvarni dijalog i političke zloupotrebe KEBS-a od strane SAD i SSSR-a, zatim isticanje potrebe za razoružanjem u Evropi i jačanja saradnje na Mediteranu između evropskih i arapskih zemalja.[9] Prilika za novu procenu globalne geopolitičke situacije, kao i za ustanovljavanje pravaca dalje saradnje između SFRJ i Španije, pružila se time što je Madrid određen za domaćina novog sastanka KEBS-a nakon Beograda.[10]

Napeti odnosi na početku Madridskog sastanka (1980–1981)

Početak Madridskog sastanka KEBS-a bio je planiran za novembar 1980. godine. Na početku je bilo predviđeno da traje samo nekoliko meseci, odnosno u skoro jednakom intervalu kao i samit u Beogradu, ali su pogoršanje međunarodne situacije i nove tenzije između Moskve i Vašingtona uticali na to da volja za dijalogom potpuno izostane u španskoj prestonici, te se ovaj susret država članica KEBS-a odužio sve do septembra 1983. godine. Formalno, Madridski sastanak je bio podeljen na Pripremni deo koji je trajao od 9. septembra do 10. novembra 1980. godine, dok je glavni tok skupa naposletku činilo čak osam faza u periodu između 11. novembra 1980. i 9. septembra 1983. godine. Tok samita u Madridu obeležilo je aktualizovanje postojećih i izbijanje novih ratova i unutrašnjih kriza u svetu – sovjetska invazija na Avganistan u decembru 1979, opozicioni i radnički nemiri u Poljskoj koji su izbili u leto 1980, Iračko-iranski rat započet u septembru 1980, Foklandski rat između Velike Britanije i Argentine (1982). Odnosi između dve vodeće sile sveta bili su dodatno narušeni intenziviranjem trke u naoružanju i sovjetskim obaranjem južnoko-

9 Матић, *Дипломатски односи,* 138–144; Димитрије Матић, „Улога Комунистичке партије Шпаније у успостављању дипломатских односа Београда и Мадрида након Франкове смрти", *Токови историје*, бр. 2 (2021): 134.

10 Више о припремама и току Београдског састанка КЕБС-а: Radovan Vukadinović, *Beogradski sastanak Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji* (Zagreb: Institut za političke znanosti i novinarstvo Fakulteta političkih nauka, 1979); Јован Чавошки, „Чувајући 'дух Хелсинкија': Југославија и континуитет КЕБС-а 1975–1976", *Токови историје,* бр. 1 (2019): 145–176; Јован Чавошки, „Чекајући Европу у Београду: Југославија и Београдски састанак КЕБС-а 1977–1978", *Токови историје*, бр. 2 (2019): 167–198; Dragan Bogetić, „Jugoslovenski nastup na Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju 1973–1975", *Istorija 20. veka*, br. 2 (2016): 137–164.

rejskog aviona (*Korean Air Lines Flight 007*) blizu ostrva Sahalin 1. septembra 1983, u kome je kao putnik bio i jedan član Predstavničkog doma SAD.[11]

Zvanične pozicije Jugoslavije i Španije prema predstojećem Madridskom sastanku KEBS-a direktno su zavisile od njihovih najvažnijih unutrašnjih i spoljnopolitičkih pozicija i promena. Smrt predsednika Josipa Broza Tita u maju 1980. izazvala je zapaženu društvenu neizvesnost u pogledu opšteg pravca kojim će se Jugoslavija dalje kretati, ali su glavne poluge političkog sistema nastavile uobičajeno da funkcionišu, među kojima je bila i dotadašnja osnovna spoljnopolitička orijentacija.[12] S druge strane, u Španiji je unutrašnja kriza (mahom zasnovana na neslaganjima oko ekonomije, državne uprave i pitanja organizacije autonomije pokrajina) u vladajućoj *Uniji demokratskog centra* (Unión de Centro Democrático – UCD) dovela do smene brojnih ministara i do sve težeg položaja manjinske vlade Adolfa Suareza, čija je vlada sve više gubila podršku političke elite i građana.[13] Sa slabljenjem pozicije samog premijera Suareza, što je kulminiralo njegovim podnošenjem ostavke u januaru 1981. godine, opadao je značaj „neutralističke strategije" u spoljnoj politici koju je on lično zagovarao.[14] Tako se španska diplomatija u vreme početka Madridskog sastanka u jesen 1980. gotovo potpuno usmerila ka integraciji sa Zapadom, vidno stavljajući po strani odnose sa drugim državama i regionima. Glavni zastupnici čvrste proevropske i atlantističke struje unutar UCD bili su ministar spoljnih poslova Hose Pedro Perez Ljorka, koji je na dužnost stupio u septembru 1980. godine, kao i sekretar za spoljne poslove vladajuće partije i prvi šef španske delegacije na Madridskom sastanku Havijer Ruperez.[15]

Suprotstavljeni interesi, različiti prioriteti i spremnost na konfrontaciju su se očitovali još tokom Pripremnog dela samita, a nastavili su se i tokom prvih meseci glavnog dela Madridskog sastanka. SAD i većina zapadnih zemalja su započele skup aktivnim protivljenjem sovjetskoj intervenciji u Avganistanu, dok su istovremeno i kritikovale stanja ljudskih prava u Sovjetskom Savezu i državama lagera, naročito u Poljskoj. Sa pobedom Regana na izborima u novembru 1980. takva retorika i politička praksa su dodatno učvrstile SAD kao ključnu državu koja se na pitanjima ljudskih prava najviše

11 Geoffrey Edwards, „The Madrid Follow-Up Meeting to the Conference On Security and Cooperation in Europe", *International Relations*, vol. 8, iss. 1 (1984): 49–50; Jorge Fuentes, „La reunión de Madrid de la Conferencia sobre la Seguridad y la Cooperación en Europa", *Revista de Estudios Internacionales*, vol. 4, núm. 4 (1983): 735–736.

12 Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata* (Zaprešić: Fraktura, 2011), 635–639.

13 Santos Juliá, *Transición: Historia de una política española 1937–2017* (Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2017), 521–541; Javier Tusell, *Dictadura franquista y democracia 1939–2004* (Barcelona: Crítica, 2005), 309–311.

14 Juan Manuel Fernández Fernández-Cuesta, „Objetivos y estrategia del giro neutralista de la política exterior de Adolfo Suárez (1978–1981)", *La política exterior y la dimensión internacional de la Transición española: testigos y protagonistas 1976–1986*, ed. Juan Carlos Pereira Castañares, Juan Manuel Fernández Fernández-Cuesta (Madrid: Aranzadi, 2016), 197–218.

15 Ana Capilla Casco, *La OTAN en el diseño de la política exterior de los gobiernos de UCD. El papel de Javier Rupérez* (Madrid: Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado, 2018), 150–161.

konfrontirala Sovjetima u Madridu.[16] Sovjeti su nastojali da izbegnu razmatranje stanja u Avganistanu tvrdnjom da KEBS ne bi trebalo da se bavi vanevropskim prilikama, dok su insistiranje Zapada na pitanjima iz treće korpe tumačili kao mešanje u unutrašnje stvari i „podrivanje socijalističkog društvenog sistema". Nasuprot tome su Moskva i ostale zemlje Istočnog bloka kao prioritetnu istakle prvu korpu i vojne aspekte KEBS-a, te su zvanično i uslovile uspešan završetak Madridskog sastanka sazivanjem dodatne konferencije o razoružanju Evrope koja bi se održala po završetku samita u Španiji.[17] Tenzije između SAD i SSSR-a predstavljale su osnovnu karakteristiku Madridskog sastanka, dok su neutralne i nesvrstane zemlje konstantno pokušavale da premoste te razlike i pokušavale da pronađu kompromisna rešenja koja bi u što većoj meri uvažila interese oba bloka.[18]

Takva atmosfera opšte blokovske polarizacije postavljala je konkretne prepreke za bližu saradnju jugoslovenske i španske delegacije na KEBS-u. Jugoslovenska delegacija je od samog početka Madridskog sastanka zauzela pomirljivu poziciju i nastojala je da, u bliskom kontaktu i saradnji sa ostalim nesvrstanim i neutralnim državama, ponudi kompromisni nacrt završnog dokumenata i da umerenim formulacijama stekne podršku svih strana za njegovo usvajanje. Do kraja 1980. takvi predlozi su obuhvatali različite aspekte krize Detanta, mera vojne bezbednosti i saradnje u Evropi i na Mediteranu, nove modele ekonomske i humanitarne saradnje, kao i probleme terorizma i prava nacionalnih manjina u Evropi.[19] S druge strane, prevlast isključive prozapadne struje u španskoj vladajućoj koaliciji dovela je do toga da se španska delegacija u potpunosti svrstala na stranu SAD i u prvim mesecima Madridskog sastanka je bila jedna od najistaknutijih američkih saveznica u oštroj kritici Sovjetskog Saveza zbog invazije na Avganistan i kršenja ljudskih prava širom Istočne Evrope.[20] Prema rečima samog Ruperesa iz

16 Republikanski predsednički kandidat Ronald Regan najavio je obrise svoje politike prema KEBS-u još u septembru 1980. godine. Tada je optuživao Karterovu administraciju da se u procesu KEBS-a i predstojećem Madridskom sastanku povukla pred Sovjetima, te da da bi njegov intenzivniji pristup doveo do većeg poštovanja ljudskih prava, „širenja američke poruke o slobodi i nadi širom sveta" i da bi stao na kraj „flagrantnom kršenju Helsinškog akta od strane SSSR-a" na području celog Istočnog bloka, naročito u Poljskoj. – *Foreign Relations of the United States* (*FRUS*), 1981–1988, vol. I, Foundations of Foreign Policy (Washington, DC: GPO, 2022), 44–45.

17 O vojnim pitanjima i bezbednosti više u: *The Crisis of Détente in Europe: From Helsinki to Gorbachev 1975–1985*, ed. Leopoldo Nuti (London and New York: Routledge, 2009), 55–162; Ljubivoje Aćimović, Vladimir Bilandžić i Nina Dobrković, *Razoružanje u Evropi* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1985), 85–158, 235–252.

18 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), god. 1980, k. 208, dok. 464417, Informacija o Madridskom sastanku KEBS – Telegram Ambasade SFRJ u Madridu Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove (SSIP), 8. 12. 1980.

19 DAMSPRS, PA, god. 1981, k. 185, dok. 428, Informacija o prvoj fazi Madridskog sastanka KEBS, 26. 12. 1980, 11–12.

20 Odnos postfrankističke Španije prema konceptu ljudskih prava i primene tih načela je bio specifičan. Od prvih godina tranzicije Španija je ratifikovala većinu međunarodnih konven-

1986. godine, Španija u početku Madridskog sastanka nije bila naročito zainteresovana da kao zemlja-domaćin igra aktivniju ulogu posrednika između sukobljenih svetskih sila, da je tada Španiji bila najpotrebnija bliska saradnja sa Zapadom i da joj je organizacija procesa KEBS-a predstavljala samo jedan sporedni način da dobije veću vidljivost u sferi globalne politike. Tadašnji stav Španije bio je sažet u kratkoj frazi da je „Španija domaćin, a ne talac" KEBS-a (*Spain is the host, not the hostage, of the CSCE*).[21] Slične ocene o ulozi Španije na KEBS-u je dao i ministar Perez Ljorka 23. oktobra 1980. u svom izveštaju pred Komisijom za spoljne poslove španskog parlamenta. Tada je istakao da Španija ne bi smela da bude ograničena na puku poziciju zemlje domaćina čiji je cilj da se skup što pre okonča po svaku cenu, već da mora tokom KEBS-a istrajati i na nekim ključnim principima ljudskih prava koji su zajednički za sve zapadne zemlje i čiji značaj zauzima posebno mesto u Helsinškom aktu.[22] Ipak, Španija je kao država domaćin imala i svoje posebne inicijative koje su za nju u tom trenutku imale veliki značaj – predlozi o radnicima-migrantima, alternativnim izvorima energije, poboljšanju transporta na Mediteranu, kao i merama za suzbijanje terorizma.[23]

Čvršće svrstavanje Španije uz zemlje Zapada znatno je sužavalo prostor za veću saradnju i opsežnije konsultacije u vezi sa KEBS-om između vlasti u Madridu i Beogradu, te je u prvih nekoliko meseci nakon početka KEBS-a saradnja između dve države na ovom međunarodnom forumu bila veoma slaba. Na prvi pogled to nije izgledalo tako pesimistično. Po govorima najviših državnih predstavnika Španije i Jugoslavije – premijera Suareza i jugoslovenskog saveznog sekretara inostranih poslova Josipa Vrhovca – na otvaranju Madridskog sastanka sredinom novembra 1980. izgledalo je da postoji dosta prostora za približavanje stavova. Obojica su tada podvukli značaj razoružanja u Evropi i na Mediteranu, kritikovali su nepostojanje volje za kompromisom (Vrhovec je bio oštriji kritikujući oba bloka, dok se Suarez jedino zadržao na formulaciji da se kompromis pretvorio u „dijalog gluvih"), dok su snažno podržali jačanje ljudskih, ekonomskih, naučnih i kulturnih kontaka-

cija koje su se ticale ljudskih prava, na globalnom planu se uz ostale zapadne zemlje čvrsto zalagala za njihovo poštovanje, dok je na unutrašnjem planu širila prava autonomnih zajednica i nekastiljanskih jezika i sve više radila na suzbijanju prakse policijske torture. U isto vreme dok se na međunarodnoj sceni sve više isticala u zaštiti ljudskih prava protivnika diktatura, Španija je propustila da usvoji javne politike i šire mere reparacija za žrtve frankizma, ali je prvi put u zemlji bilo omogućeno objavljivanje memoara ključnih ličnosti koje su preživele frankističke i nacističke logore. – Omar G. Encarnación, *Democracy Without Justice in Spain: The Politics of Forgetting* (Philadephia: University of Pennsylvania Press, 2014), 6; Димитрије Матић, „Наративи о Холокаусту и комеморације у Србији и Шпанији, с посебним освртом на 2005. годину", *Токови историје*, бр. 1 (2024): 278–279.

21 Cit. prema: Capilla Casco, *La OTAN en el diseño de la política exterior*, 150–153.

22 *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*, Comisión de Asuntos Exteriores, núm. 23, 23. 10. 1980, p. 10.

23 Ferrán Martínez Lliso, „Buscando su sitio: El papel de España en la Conferencia de Madrid de la CSCE (1980–1983)", *Historia del presente*, núm. 35, 2020, 176–177.

ta.[24] Međutim, prostor za dijalog se znatno sužavao kada su u pitanju bili direktni susreti delegacija.

To se videlo i po samim susretima jugoslovenskih dužnosnika sa Ruperesom, koji je u leto 1980. imenovan za šefa španske delegacije na KEBS-u. Zvaničnici Saveznog sekretarijata za inostrane poslove i predstavnici Ambasade SFRJ u Madridu su imali nekoliko sastanaka sa Ruperesom u toku 1980. i u prvoj polovini 1981. godine. Prvi je održan u Beogradu u julu 1980, kada je Ruperes došao kao član delegacije Ministarstva spoljnih poslova. Sagovornici su se tada složili da je Detant u ozbiljnoj krizi i da je za uspeh Madridskog sastanka neophodan dijalog, ali su se u skoro svemu ostalom znatno razlikovali. Ruperes je tada naveo da je Moskva intervencijom u Avganistanu bila najodgovornija zbog toga što je dijalog praktično postao nemoguć, da se Španija ne zalaže za „kompromis i Detant po svaku cenu", Uz to, vrlo je otvoreno kritikovao dotadašnju multilateralnu spoljnu politiku Madrida i isticao je da Španija više nema interesa da produbljuje veze sa nesvrstanim i neutralnim zemljama, da sa njima bliže sarađuje na KEBS-u, te da Madrid namerava da svu svoju pažnju usmeri na približavanje Zapadu i da teži ka što skorijem članstvu u EEZ-u i NATO-u. Međutim, izuzetno je cenio napore jugoslovenske spoljne politike u pokušajima iznalaženja kompromisa i istakao je da je poboljšanje jugoslovensko-španskih odnosa neophodno i da je jedino moguće putem bilateralnih razgovora.[25] U narednim mesecima su konsultacije Jugoslovena sa španskom delegacijom na KEBS-u uglavnom prolazile u sličnom tonu. Svi sagovornici su se tada slagali oko potrebe da se KEBS nastavi i da je Detant ozbiljno ugrožen, ali u pogledu konkretnije saradnje nije bilo pomaka. Ruperes je bio najotvoreniji pri takvim konsultacijama. U tom maniru je u razgovoru sa jugoslovenskim ambasadorom u Madridu Rudolfom Čačinovičem 4. aprila 1981. ponovio u sličnom maniru da španska delegacija ceni kompromisne napore nesvrstanih i neutralnih zemalja na Madridskom sastanku, ali da Španija „nema interesa da se sa njima na KEBS-u pojavljuje u sadržajnom odnosu".[26]

---

[24] „Suárez pide colaboración intenacional para erradicar el terrorismo", *ABC*, 13. 11. 1980; „Suárez: Incurriríamos en graves responsabilidades si enterráramos el Acta de Helsinki", *El País*, 13. 11. 1980; „Продубљивање конфронтације или обнављање детанта", *Политика*, 15. 11. 1980.

[25] Arhiv Jugoslavije (AJ), Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (507), Komisija za međunarodne odnose i veze, Španija, k. 10, dok. IX, 122/X-77, Zabeleška o razgovoru izvršnog sekretara Predsedništva CK SKJ Vlade Janžiča sa generalnim sekretarom za međunarodne odnose Unije demokratskog centra (UCD) Španije Javier Ruperesom u Beogradu, 8. 7. 1980.

[26] DAMSPRS, PA, god. 1981, k. 114, dok. br. 418018, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 4. 4. 1981; Ipak, drugi članovi španske delegacije na KEBS-u i zvaničnici Ministarstva spoljnih poslova su iskazivali znatno blaže stavove pri susretima s Čačinovičem. Oni su tada posebno zahvalili Jugoslaviji za napore usmerene ka temama razoružanja i antiterorizma, delili su strahove Beograda u vezi sa potencijalnim neuspehom Madridskog sastanka i kritikovali su beskompromisnost supersila, ali su i dalje glavnog krivca videli u Moskvi (ljudska prava, nespremnost za povlačenje naoružanja, sovjetsko „razvod-

Pored osnovih razlika u spoljnopolitičkim prioritetima, još jedno pitanje je predstavljalo potencijalnu prepreku za unapređenje saradnje sa Španijom. Insistiranje Španije i ostalih zemalja Zapada na ljudskim pravima u komunističkim zemljama nije bilo dobro primljeno u SFRJ, čak i onda kada je bilo jasno da će se zapadne kritike u toj sferi ograničiti samo na države lagera. U toku brojnih konsultacija koje su održane u SSIP-u pred sastanak i u prvim danima Madridskog sastanka, na kojima su prisustvovali i pripadnici Službe državne bezbednosti (SDB), isticana je opasnost da zapadne zemlje oštricu svoje kritike o stanju ljudskih prava usmere i na Jugoslaviju, što bi predstavljao i jedan vid diplomatskog pritiska na Beograd. Kao polja za kritiku prepoznati su delovanje antijugoslovenske (bilo terorističke ili nenasilne) emigracije i njihova medijska prisutnost na Zapadu, broj političkih zatvorenika u SFRJ, odnos vlasti u Beogradu prema vodećim disidentima (Milovan Đilas, Dobrica Ćosić, Ljubomir Tadić, Mihajlo Mihajlov, praksisovci). Tada je dogovoreno da bi u slučaju rasprave o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji trebalo odgovoriti podsećanjem na „kvislinški, fašistički i teroristički karakter ekstremne jugoslovenske emigracije", insistirati da zbog toga oni ne predstavljaju nikakvu demokratsku alternativu jugoslovenskom socijalizmu, te uzvratiti kritikama „licemerja Zapada" zbog tolerisanja delovanja takve emigracije na sopstvenom tlu.[27] Postojala je i bojazan da bi španska sredstva informisanja počela više da izveštavaju o pitanjima jugoslovenskih disidenata, što je već bilo primećeno u slučaju beogradskog dopisnika vodećeg španskog dnevnog lista (*El País*) Huana Fernandeza Elorijage.[28]

Pored razmatranja mogućih tenzija, stvarne trzavice sa Španijom po ovim pitanjima su izbile kada je, propustom organizatora i obezbeđenja, 24. novembra 1980. u prijemni deo Kongresne dvorane gde se održavalo zasedanje KEBS-a ušao hrvatski emigrant i književnik Mirko Vidović, jedan od vodećih ljudi organizacije *Hrvatsko narodno vijeće* (HNV).[29] Tom prilikom Vidović je delio novinarima štampane materijale o navodnim masovnim kršenjima ljudskih prava u SFRJ. Iako Vidović nije imao neposredne kontakte ni

njavanje" definicije terorističkih pokreta). – DAMSPRS, PA, god. 1981, k. 186, dok. 45067 i 421483, Telegrami Ambasade SFRJ u Madridu upućeni SSIP-u 21. 1. 1981. i 29. 1. 1981.

27 DAMSPRS, PA, god. 1980, k. 210, dok. 446658, Grupa za KEBS – Zaključci sa zajedničkog sastanka održanog 22. 8. 1980. godine; k. 208, dok. 462497, Telegram SSIP-a upućen Ambasadi SFRJ u Madridu, 26. 11. 1980.

28 DAMSPRS, PA, god. 1980, k. 211, dok. 460150, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 5. 11. 1980.

29 HNV je bila organizacija koju je 1974. formirao deo hrvatskih intelektualaca koji su kao emigrant živeli u SAD i Kanadi, ali su ubrzo počeli da osnivaju i podružnice u Evropi i Australiji. U analizama jugoslovenske SDB se navodilo 1982. da je ova organizacija okupljala oko 4800 članova, da je među njima bilo predratnih političara, ratnih zločinaca, podržavalaca hrvatskog proljeća, ali i da je po svom delovanju bila umerenija od ekstremne ustaške emigracije. Među čelnicima HNV su se vremenom ustalili književnik prof. Mirko Vidović i prof. dr Mate Meštrović. – Петар Драгишић, *Ко је ушао у Југославију? Југословенска политичка емиграција на Западу 1968–1980* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 44–45.

sa jednom delegacijom na KEBS-u,[30] jugoslovenska delegacija je zvanično protestovala kod španskih zvaničnika, a propust je tumačila kao zadržavanje izvesnih simpatija prema hrvatskoj emigraciji od strane dela španskih vladajućih struktura, ali i kao odraz suštinske nezainteresovanosti i nepripremljenosti Španaca za jedan tako ozbiljan posao kao što je organizovanje KEBS-a. Ipak, situacija je ubrzo rešena izvinjenjem i uveravanjem španskih vlasti da se neće tolerisati nasilne aktivnosti emigracije.[31]

Prevazilaženje tenzija i približavanje stavova Jugoslavije i Španije (1981–1982)

Već tokom 1981. su izvori povremenih diplomatskih tenzija između jugoslovenske delegacije i španskih domaćina na KEBS-u bili otklonjeni, dok je istovremeno prevladalo veće razumevanje za spoljnopolitičke pozicije onog drugog. U toku 1981. bilo je primetno i povećanje interesovanja španske strane za produbljivanje saradnje sa nezapadnim državama, barem kada je u pitanju bilo intenziviranje odnosa sa Beogradom. Na takav razvoj događaja uticale su unutrašnje prilike u Španiji i neka krupnija globalna pitanja koja su iskrsla na Madridskom sastanku, kao što je pitanje veće represije u Poljskoj i zavođenje ratnog stanja u Varšavi u decembru 1981. godine. Španija je bila suočena sa pokušajem državnog udara kada su profrankističke frakcije u armiji 23. februara zauzele parlament i držale poslanike i članove vlade kao taoce nekoliko sati, upravo u vreme održavanja sednice o izboru Leopolda Kalva Sotela iz redova UCD za novog premijera.[32] Iako su na početku Madridskog sastanka KEBS-a pozicije Španije i Jugoslavije bile prilično udaljene po brojnim pitanjima, dok su i bilateralni odnosi doživeli stagnaciju, do približavanja je došlo već krajem 1981. i u prvoj polovini 1982. godine. Ipak, do toga je došlo postepeno.

Opasnost od armijskog puča je ojačala uverenje vladajućih političkih elita u Madridu da je neophodno što skorije integrisanje u vojni, politički i ekonomski savez sa Zapadom kroz učlanjenje u NATO i EEZ.[33] Tek naredne godine

30 Ipak, naknadno je jedan član španske delegacije priznao jugoslovenskom ambasadoru da je on kratko razgovarao sa Vidovićem, da mu je on govorio o kršenjima ljudskih prava u Jugoslaviji i da se nije duže zadržavao. Španski predstavnik je ponovo izrazio Čačinoviču žaljenje što je došlo do tog incidenta. – DAMSPRS, PA, god. 1980, k. 211, dok. 463959, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 2. 12. 1980.

31 DAMSPRS, PA, god. 1980, k. 211, dok. 463997, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 29. 11. 1980.

32 Tusell, *Dictadura franquista y democracia 1939–2004*, 312–313. – Zvaničnici jugoslovenskog SSIP-a su na konferenciji za štampu 26. februara najjasnije osudili pokušaj državnog udara i izrazili podršku kralju Huanu Karlosu i svim demokratskim snagama u Španiji. – „Подршка свим акцијама за попуштање затегнутости", *Борба*, 27. 2. 1981.

33 Jugoslovenske diplomate u Madridu su takođe ubrzo po propasti puča ispravno ocenile da je još uvek realna opasnost od profrankističkih elemenata u vojsci gurala španske vlasti bliže u naručje Zapadnoj Evropi i SAD, koje su jedine mogle da joj ponude čvrste spoljne podsticaje za depolitizaciju

je dovršen proces pristupanja NATO-u, te je Španija zvanično postala članica Severnoatlantskog saveza 5. juna 1982. godine. Ipak, za nesvrstanu Jugoslaviju ova činjenica nije predstavljala razlog za uzbunu, iako je ovo bio prvi put još od 1955. da je jedan od dva vodeća vojna saveza prihvatio novu članicu. Iako je u periodu između Frankove smrti 1975. i zvanične uspostave diplomatskih odnosa između Beograda i Madrida 1977. bilo izvesnih bojazni u Predsedništvu SFRJ da bi špansko približavanje NATO-u moglo da izazove određenu sovjetsku reakciju koja bi išla na štetu jugoslovenske nesvrstanosti,[34] ipak su takvi strahovi bili u najvećoj meri razvejani do 1981. godine. U brojnim kontaktima koje su ambasadori Jugoslavije i Španije imali sa diplomatskim zvaničnicima u Madridu i Beogradu bilo je primetno posebno nastojanje španskih predstavnika da uvere Jugoslovene da je članstvo u NATO-u rutinska stvar i formalizacija već razvijenih veza sa Zapadom, te da to neće nikako uticati na dobre bilateralne odnose dve zemlje. Izvesne promene u spoljnoj politici Španije su se nazirale i po tome što su od druge polovine 1981. takve razgovore sa jugoslovenskim predstavnicima vodile umerenije struje u španskoj diplomatiji koje nisu zanemarivale ni saradnju sa nesvrstanim i neutralnim državama.[35] Procene SSIP-a su se u najvećem delu slagale sa ovakvim ocenama, te je Saveznom izvršnom veću (SIV) Sekretarijat dostavio mišljenje o tome da špansko pristupanje NATO-u ne bi suštinski izmenilo karakter bilateralnih odnosa i da SFRJ nema potrebe da zbog toga menja politiku prema Španiji.[36]

S druge strane, konsultacije između zvaničnih delegacija na KEBS-u nisu bile brojne u 1981. godini, ali su takvi razgovori po pravilu bili prijateljski i pokazivala se želja obe strane za nastavkom razmene mišljenja i daljeg unapređenja bilateralnih odnosa. Tokom 1981. došlo je do istovremenog isteka mandata starim i postavljanja novih ambasadora u Beogradu i Madridu. Konsultacije odlazećih, a potom i novopostavljenih ambasadora sa diplomatskim zvaničnicima zemlje domaćina, bile su obeležene izuzetno srdačnim i otvorenim razgovorima, dok su posebne teme razgovora bile proces KEBS-a i špansko učlanjenje u NATO.[37] Ti raz-

---

i demokratizaciju armije, najpre putem integrisanja u strukture NATO-a. – DAMSPRS, PA, god. 1981, k. 114, dok. 416230, Ocena najnovijeg razvoja unutrašnje situacije u Španiji, 27. 3. 1981.

34 Jedan od mogućih scenarija koji se tada pominjao je bila i mogućnost da Sovjeti od Zapada zauzvrat zatraže prećutno odobrenje za nasilno uključivanje SFRJ u Varšavski pakt, ali je takva mogućnost već početkom 1980-ih ocenjivana kao nerealna. – Матић, *Дипломатски односи*, 53; Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, 648.

35 DAMSPRS, PA, god. 1981, k. 115, dok. 447255, Zabeleška o razgovoru zamenika SS M. Pešića sa ambasadorom Kraljevine Španije u SFRJ J. M. Clementezom, 21. 9. 1981; Glavni pripadnici takve umerenije struje su bili pojedini rukovodioci u Ministarstvu spoljnih poslova – generalni direktor Odeljenja za Evropu i atlantske poslove Huan Duran i zamenik generalnog direktora Odeljenja za Istočnu Evropu Hoakin Perez Gomez; dok. 457662, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 18. 11. 1981.

36 DAMSPRS, PA, god. 1982, k. 106, dok. 433179, Posledice ulaska Španije u NATO i jugoslovensko-španski odnosi, 6. 7. 1982.

37 DAMSPRS, PA, god. 1981, k. 115, dok. 431797, Telegram SSIP-a upućen Ambasadi SFRJ u Madridu, 19. 6. 1981; dok. 457662, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 18. 11. 1981.

govori označavali su dodatne pozitivne signale za razvoj bilateralnih odnosa. U slučaju Jugoslavije, dotadašnjeg ambasadora Rudolfa Čačinoviča i njegovog naslednika Berislava Badurinu u posetu su primili kralj Huan Karlos i ministar Perez Ljorka, što je ocenjeno kao izuzetna počast i čvrsta garancija da su španske vlasti u tom trenutku bile spremne da ozbiljnije pristupe merama za jačanje veza između Madrida i Beograda.[38]

Bojazni jugoslovenskih i španskih zvaničnika o mogućnosti neuspeha Madridskog sastanka bile su 1982. zasnovane na vrlo realnim procenama. Cela prva polovina te godine bila je obeležena potpunom stagnacijom procesa KEBS-a usled potpuno suprotstavljenih pozicija zapadnih i istočnih zemalja u pogledu poljske krize. Vojni udar koji je sproveo premijer i ministar odbrane Vojćeh Jaruzelski 13. decembra 1981. godine, uz svesrdnu podršku Moskve, naišao je na žestoke osude Zapada. Upravo na insistiranje zapadnih država, u čemu su se posebno isticale SAD, pitanje stanja ljudskih prava u Poljskoj je dospelo na dnevni red brojnih međunarodnih organizacija i foruma, među kojima su se svakako isticali UN i Madridski sastanak KEBS-a. Kada je KEBS bio u pitanju, tokom 1982. došlo je ipak do postepenog udaljavanja Španije i mnogih drugih zapadnoevropskih država od tvrdog stava SAD prema Istoku, a naročito prema SSSR-u i Poljskoj. Jugoslavija i Španija su osudile državni udar,[39] ali su u kontekstu KEBS-a nastojale da ipak uspešno privedu kraju Madridski sastanak i da tokom zatvorenih sastanaka rade na pronalasku nekog kompromisnog rešenja koje bi zadovoljilo zahteve Zapada u pogledu posvećenosti ljudskim pravima i težnje Istoka u vezi sa poštovanjem suvereniteta evropskih zemalja.[40] U pokušaju prevazilaženja krize koju su izazvala dešavanja u Poljskoj došlo je do dolaska ministara zemalja učesnica u špansku prestonicu tokom nove faze KEBS-a u martu 1982. godine, što je pružilo priliku da ministar Perez Ljorka i savezni sekretar Josip Vrhovec razmene mišljenja. Taj susret je bio dobar pokazatelj približavanja stavova gde

38 Posebna čast je početkom oktobra 1981. učinjena odlazećem ambasadoru Čačinoviču kada mu je kralj uručio visoki orden „Veliki krst Izabele Katoličke" za posebne zasluge u razvijanju odnosa između dve zemlje. – DAMSPRS, PA, god. 1981, k. 115, dok. 449317, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 3. 10. 1981.

39 „Preocupación y alarma en el seno del Gobierno español", *El País*, 15. 12. 1981. Više o jugoslovenskim i španskim reakcijama na događaje u Poljskoj: Coral Morera Hernández, „Polonia bajo la ley marcial, 1981: actitudes, interpretaciones y encuadres en la prensa española de referencia", *Investigaciones históricas*, núm. 32 (2012): 283–306; Nenad Ž. Petrović, „Kriza u Poljskoj 1980–1982. godine i politika Jugoslavije", u *Jugoslavija i Poljska: Veze i međusobni odnosi u XX veku*, ur. Bojan Dimitrijević, Andrzej Zaćmiński i Nebojša Stambolija (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2022), 411–426.

40 Čak je i sam Ruperes u razgovoru sa jugoslovenskim diplomatama u januaru 1982. navodio da je stav SAD prema događajima u Poljskoj donekle preteran. Iako je Španija osudila državni udar u Poljskoj kao grubo kršenje principa KEBS-a, ipak se nije priključila ekonomskim sankcijama prema Varšavi i Moskvi, koje je Ruperes ocenio kao „neefikasne i kontraproduktivne". – DAMSPRS, PA, god. 1982, k. 161, dok. 42579, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 15. 1. 1982.

su se oba ministra saglasila oko toga da je proces KEBS-a ozbiljno ugrožen i da je potrebno dodatno odložiti završetak Madridskog sastanka kako bi se pružila prilika za obnovu dijaloga između blokova.[41]

Dolazak socijalista na vlast u Španiji i obnova saradnje (1982–1983)

Tokom skoro cele 1982. nastavljen je zastoj na Madridskom sastanku koji je izazvan krizom i državnim udarom u Poljskoj. Iako su i do tada odnosi među blokovima bili napeti, ipak je do decembra 1981. bio postignut ograničeni napredak koji je predstavljao korak bliže ka Završnom dokumentu – bila su usaglašena sva pitanja osim onih najspornijih o konferenciji o naoružanju, stanju ljudskih prava i kontinuitetu KEBS-a. Ipak, poljski problem je podstakao nesvrstane i neutralne zemlje da u martu 1982. predlože odlaganje Madridskog sastanka sve do novembra, sa ciljem da se napravi diplomatski predah koji bi mogao voditi ka smirivanju tenzija i obnovi dijaloga, što je i prihvaćeno. U izveštajima SSIP-a 1982. su Španija i pojedine druge zapadnoevropske države (SR Nemačka, Holandija, Danska) posebno izdvajane kao one koje najviše podržavaju napore vanblokovskih zemalja.[42] To je dodatno svedočilo o novom kursu spoljne politike Madrida, što se dodatno ubrzalo pobedom socijalista na izborima te godine.

U toku 1982. vlada Kalva Sotela je nastavila da gubi podršku i vanredni parlamentarni izbori su bili raspisani za 28. oktobar.[43] Iako je u predizbornoj kampanji pitanje spoljne politike bilo daleko od prioritetnih, Socijalistička radnička partija Španije (Partido Socialista Obrero Español – PSOE) nudila je ipak širi pristup diplomatiji i pokazivala nešto više namera da poboljšaju saradnju sa nezapadnim državama. Uoči izbora i nakon njih, kao i posle izglasavanja nove socijalističke vlade početkom decembra 1982. godine, jugoslovenske procene su iskazivale umereni optimizam u pogledu razmatranja prvih spoljnopolitičkih poteza novog premijera Felipea Gonzaleza. Naime, tada je ocenjeno da se gotovo isključivi prozapadni kurs u Madridu, koji je već bio u krizi i pre izbora novog državnog vođstva, može zameniti većom otvorenošću Madrida za proširivanje saradnje sa drugim regionima – arapskim zemljama na Mediteranu, Latinskom Amerikom, neutralnim i ne-

41 DAMSPRS, PA, god. 1982, k. 161, dok. 413203, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 15. 3. 1982.

42 DAMSPRS, PA, god. 1982, k. 161, dok. 449217, Predstojeća faza Madridskog sastanka KEBS (9. 11.1982)

43 Na parlamentarnim izborima u Španiji 28. 10. 1982. ubedljivu pobedu je odnela PSOE sa osvojenih 48 posto glasova i natpolovičnom skupštinskom većinom. Najveći pad u odnosu na prethodne izbore (1979) zabeležili su do tada vladajuća UCD, koja je sa 34% spala na svega 6,8% glasova, kao i Komunistička partija Španije (Partido Comunista de España) koja je sa nekadašnjih 10,8% svedena na 4,1% glasova. Najistaknutiji rast doživeo je desničarski Narodni savez (Alianza Popular) koji je predvodio bivši frankistički ministar informisanja i turizma Manuel Fraga Iribarne i koji je postao druga najjača stranka sa 26,4% glasova. – Tusell, *Dictadura franquista y democracia 1939–2004,* 314.

svrstanim državama, dok bi se izvesno popuštanje moglo odnositi i na odnose sa Moskvom. Ipak, diplomatama iz Ambasade SFRJ u Madridu i rukovodiocima u SSIP-u je bilo jasno da se drastičniji zaokreti i suštinske promene prioriteta španske diplomatije ne mogu očekivati.[44]

Takve procene su se pokazale dosta tačnim. Pod rukovodstvom novog ministra spoljnih poslova Fernanda Morana Španija se u velikoj meri vratila multilateralizmu u onom obliku kakav je postojao u prvim godinama tranzicije, ali su socijalisti iz pragmatičnih razloga ipak podržali ostanak u NATO-u. Na Madridskom sastanku je za novog šefa španske delegacije postavljen Huan Luis Pan de Soraluse, diplomata sa pomirljivim pristupom koji je predvodio državnu delegaciju i na Beogradskom sastanku KEBS-a. Nova delegacija se od nove faze Madridskog sastanka u februaru 1983. pokazala spremnijom da odigra posredničku ulogu, da čvršće podrži nacrt Završnog dokumenta koji su izradile i u nekoliko navrata modifikovale vanblokovske zemlje, da zajedno sa drugim zapadnoevropskim državama utiče na ublažavanje stavova Vašingtona, kao i da sa Moskvom otvorenije pregovara o razoružanju u Evropi, ali bez potpunog diplomatskog povlačenja po pitanju ljudskih prava na Istoku.[45]

Najbolja prilika za proveru sopstvenih pretpostavki o delovanju nove vlade svakako je bilo obnovljeno zasedanje Madridskog sastanka. Jugoslovenska delegacija je jako cenila odmerenost u uvodnom izlaganju ministra Morana na početku nove faze KEBS-a 8. februara 1983. godine. Između ostalog, jugoslovenska strana je primetila da je socijalistima postalo izuzetno bitno da se više aktiviraju kao domaćini i adekvatni posrednici između vrlo udaljenih stavova blokova, te da uspešnim završetkom Madridskog sastanka ostvare prvi važniji spoljnopolitički uspeh. Takav scenario bi dao dodatni legitimitet vladi i doprineo tome da se odagnaju još uvek prisutne sumnje španskog društva u sposobnost socijalista da upravljaju državom, posebno imajući u vidu da je Gonzalez bio prvi levičar na čelu španske vlade još od vremena Građanskog rata. Obnovljeno špansko interesovanje za ulogu posrednika na Madridskom sastanku dobro se uklopilo sa već postojećim inicijativama grupe neutralnih i nesvrstanih zemalja na KEBS-u, posebno u vezi sa formulacijom Završnog dokumenta.[46] Naposletku se Gonzalez lično uključio u ovakve napore usmerene ka uspešnom završetku Madridskog sastanka i u maju 1983. je poslao odgovor jugoslovenskim predstavnicima u kome je u načelu prihvatio revidiran tekst nacrta Završnog dokumenta, uz određene amandmane u prilog značaja ljudskih prava na prostoru cele Evrope. Zvanič-

44 AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142/II), k. A-205, Španija, Parlamentarni izbori u Španiji, 8. 11. 1982.

45 Martínez Lliso, „Buscando su sitio", 178–180.

46 DAMSPRS, PA, god. 1982, k. 156, dok. 46024, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 10. 2. 1983; Slične ocene imao je i ambasador Badurina u razgovoru sa Panom de Soraluseom 11. februara; dok. 46181, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen SSIP-u, 11. 2. 1983.

nici SFRJ su u junu 1983. ove amandmane ocenili kao prihvatljive, smatrajući da njihov sadržaj ne menja suštinu teksta.[47]

Zajedničke konsultacije španske i jugoslovenske delegacije tokom 1983. odlikovale su se znatnom podudarnošću stavova, voljom da se nastavi dijalog sa svim zainteresovanim stranama kako bi se u što kraćem roku završio Madridski sastanak i usvojio kompromisni tekst Završnog dokumenta. Završno zasedanje Madridskog sastanka bilo je predviđeno za period između 7. i 9. septembra 1983. godine, a na njemu bi uzeli učešće i ministri spoljnih poslova država članica KEBS-a. U skladu sa tim, u Madridu je u pomenutom periodu boravio i savezni sekretar inostranih poslova Lazar Mojsov.[48] U susretu sa španskim kolegom Moranom, Mojsov je naveo značaj međusobne saradnje dve zemlje na KEBS-u, dok su se obojica složila oko neophodnosti kompromisa i važnosti uspešnog završetka Madridskog sastanka kao veoma važnog zaloga za bezbednost na evropskom kontinentu. Dodatno, obojica su istakli zadovoljstvo što su mnoge tenzije koje su iznenada izbile u leto 1983. rešene zajedničkim naporima, te nisu značajnije uticale na prekid ili ponovno odlaganje KEBS-a. U takve događaje bi se ubrajalo sovjetsko obaranje južnokorejskog aviona, gde su među žrtvama bila čak 62 američka državljanina,[49] ali i ultimatum Malte iz jula 1983. o unošenju u Završni dokument obaveze o sazivanju posebne konferencije o bezbednosti na Mediteranu.[50]

Naposletku, usaglašeni tekst Završnog dokumenta bio je odraz kompromisa, ali i znak suštinskog okončanja perioda Detanta. Obnavljanje trke u naoružanju i sve veći ekonomski izdaci Moskve i Vašingtona za vojsku, eskalacija starih i izbijanje novih sukoba u svetu obeležili su skoro čitav tok Madridskog sastanka KEBS-a i presudno su uticali na njegovo izuzetno dugo trajanje i konstantno odlaganje zasedanja. Kompromisni tekst Završnog do-

---

47 DAMSPRS, PA, god. 1982, k. 156, dok. 421325 i 426202, Telegrami Ambasade SFRJ u Madridu upućeni SSIP-u 17. 5. 1983. i 21. 6. 1983.

48 Nakon stupanja na dužnost novog saziva SIV-a (predvođenog Milkom Planinc) u maju 1982. godine resor spoljnih poslova je od Josipa Vrhovca preuzeo Lazar Mojsov – *prim. D. M.*

49 Gonzalezova vlada je poseban napor učinila da privoli delegaciju SAD na kompromis. U tom cilju poslužila se argumentom da bi nepopustljiv stav Vašingtona i eventualna propast Madridskog sastanka mogli da u španskom javnom mnjenju povećaju antiameričke i anti-NATO sentimente, što bi znatno otežalo sve dalje korake ka čvršćem vezivanju zemlje za vojni savez Zapada. S druge strane, ministar Moran je u svojim memoarima naveo da je naročit strah od neuspeha svih diplomatskih inicijativa usmerenih ka SAD predstavljalo obaranje aviona iz Južne Koreje, ali je istakao da je korisne konsultacije u vezi sa prevazilaženjem te krize imao sa svojim kolegama iz Jugoslavije i SR Nemačke – Lazarom Mojsovim i Hansom Ditrihom Genšerom. – Cit. prema: Martínez Lliso, „Buscando su sitio", 184, 189.

50 Iako je tekst Završnog dokumenta usaglašen 15. 7. 1983. godine, delegacija Malte u Madridu je ubrzo nakon toga dobila izričite instrukcije svoje vlade o tome da se u konačni tekst mora uvrstiti obaveza o što skorijem sazivanju posebnog samita o bezbednosti Mediterana. Iako je delegacija Malte pretila povlačenjem svog pristanka na Završni dokument, sve ostale učesnice KEBS-a su bile oštre u odbacivanju malteškog ultimatuma. Suočena sa pritiskom drugih zemalja i strahujući od diplomatske izolacije, Malta je povukla zahtev 6. septembra. – Martínez Lliso, „Buscando su sitio", 183.

kumenta koji su izradile nesvrstane i neutralne zemlje, uz važan doprinos i posredničku ulogu Španije kao zemlje domaćina, sadržao je nekoliko osnovnih karakteristika. Izašlo se u susret sovjetskom zahtevu za sazivanjem posebne konferencije o razoružanju, te je bilo predviđeno da se ona održi u Stokholmu početkom 1984. godine. U tekst su uneti i zapadni zahtevi o poštovanju konkretnih ljudskih prava – pravo na slobodno informisanje, verske slobode, dok je posebna pažnja posvećena slobodi sindikalnog delovanja (posebno važna zbog dešavanja u Poljskoj). S druge strane, znatno lakše se došlo do kompromisa po pitanju migracija, prava radnika u inostranstvu, ekonomske, naučne i kulturne saradnje u Evropi, kao i dijaloga sa vanevropskim zemljama u pogledu saradnje u regionima od zajedničkog interesa (poput Sredozemlja). Uprkos brojnim razlikama i blokovskim sukobima, sve zemlje su u konačnici iskazale posvećenost daljem nastavku KEBS-a, te je odlučeno da naredni sastanak otpočne u Beču novembra 1986. godine.[51]

Završne ocene

Tok i rezultate Madridskog sastanka KEBS-a su političke elite i javnost Španije i Jugoslavije posmatrale na gotovo istovetan način. Ograničeni optimizam je bila ocena koju su svi delili, najpre zbog toga što je Zaključni dokument predstavljao jedan od retkih međunarodnih sporazuma šireg karaktera oko koga su početkom 1980-ih velike sile mogle da se sporazumeju. Za SFRJ i Španiju su dva pitanja bila od izuzetne važnosti – na opštem nivou je to bilo smanjenje trke u naoružanju u Evropi i dogovor blokova o organizovanju Konferencije o bezbednosti i razoružanju, koja je trebalo da počne u januaru 1984. u Stokholmu, dok su od posebnih tema za Madrid i Beograd naročit značaj imale specifične mere za suzbijanje terorističkih grupa i aktivnosti,[52] posebno zbog činjenice da su obe zemlje imale problema sa napadima koje su organizovale ustaše i pripadnici baskijske teroristička organizacije ETA.

Iako su jugoslovenski i španski zvaničnici, svako na svoj način, nastojali da doprinesu prevazilaženju izuzetno dubokih podela na relaciji Istok–Zapad, ipak je Madridski sastanak za njih predstavljao istovremeno i važnu platformu za promociju sopstvenih dostignuća na polju unutrašnjeg i spoljnopolitičkog razvoja. U završnom govoru na KEBS-u 1983. kralj Huan Karlos istakao

---

51 „Zaključni dokument: Prateći sastanak KEBS, Madrid, 1980–1983", *Dokumenti KEBS 1975–1995: Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji*, ur. Branislav Milinković (Beograd: Međunarodna politika: Pravni fakultet: Fakultet političkih nauka: Evropski pokret u Srbiji, 1995), 77–99.

52 DAMSPRS, PA, god. 1983, k. 156, dok. 440741, Izveštaj jugoslovenske delegacije o radu Madridskog sastanka KEBS, 11. 11. 1980 – 9. 9. 1983. godine, str. 26–31; Antxón Sarasqueta, „La pálida y frágil luz de la esperanza", *La Vanguardia*, 10. 9. 1983; U skladu sa svojim spoljnopolitičkim prioritetima, ipak je na različit način ocenjivan stepen krivice Moskve i Vašingtona za rast tenzija. Iako su priznavali krivicu oba bloka, u Beogradu je zauzimanje čvrste pozicije SAD po pitanju ljudskih prava posmatrano kao jedno od primarnih izvora sukoba, dok je u Španiji insistiranje Sovjeta na vojnim pitanjima i nespremnost na suštinsko popuštanje unutrašnje represije viđeno kao glavna kočnica u pregovorima.

je primer unutrašnjeg konsenzusa u Španiji u vezi sa demokratskom tranzicijom, što je trebalo dodatno da uveri sve gostujuće delegacije u sposobnost države domaćina da na pravi način prenese duh dijaloga i u međunarodnu arenu.[53] Na istom mestu, prilikom zatvaranja zasedanja KEBS-a, Mojsov je podvukao značaj vanblokovskih zemalja na Madridskom sastanku i izrazio je uverenje da se bezbednost i saradnja u Evropi mogu postići jedino širokim konsenzusom među svim zainteresovanim stranama, bez obzira na blokovsku (ne)pripadnost.[54] Ovo su bili glavni principi nesvrstanosti kao osnovnog opredeljenja jugoslovenske spoljne politike, dok je KEBS za Beograd predstavljao jednu od retkih prilika na kojima su ti principi mogli direktno da se primene na evropskom kontinentu, što je zauzvrat trebalo da povećava prestiž SFRJ i učini je pogodnim posrednikom u prevazilaženju sporova.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije. Fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije; Fond 142/II, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva

Objavljeni izvori

- *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*, Comisión de Asuntos Exteriores, núm. 23, 23. 10. 1980.
- *Dokumenti KEBS 1975–1995: Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji*, uredio Branislav Milinković. Beograd: Međunarodna politika: Pravni fakultet: Fakultet političkih nauka: Evropski pokret u Srbiji, 1995.
- *Foreign Relations of the United States*, 1981–1988, vol. I, Foundations of Foreign Policy. Washington, DC: GPO, 2022.

Štampa i periodika

- *ABC*
- *Borba* (Cyrillic)
- *El País*
- *La Vanguardia*
- *Politika* (Cyrillic)
- *Večernje novosti* (Cyrillic)

Literatura

- Aćimović, Ljubivoje, Vladimir Bilandžić i Nina Dobrković. *Razoružanje u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1985.
- Bogetić, Dragan. „Jugoslovenski nastup na Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju 1973–1975". *Istorija 20. veka*, br. 2 (2016): 137–164. DOI: 10.29362/ist20veka.2016.2.bog.137-164

[53] „El Rey citó a los españoles somo creadores de un sistema de convivencia basado también en la paz", *La Vanguardia*, 10. 9. 1983.

[54] „Отварање пута Детанту", *Вечерње новости*, 9. 9. 1983.

- Capilla Casco, Ana. *La OTAN en el diseño de la política exterior de los gobiernos de UCD. El papel de Javier Rupérez.* Madrid: Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado, 2018.
- Čavoški, Jovan. „Čekajući Evropu u Beogradu: Jugoslavija i Beogradski sastanak KEBS-a 1977–1978". *Tokovi istorije*, br. 2 (2019): 167–198. DOI: 10.31212/tokovi.2019.2.cav.167-198 (Cyrillic)
- Čavoški, Jovan. „Čuvajući 'duh Helsinkija': Jugoslavija i kontinuitet KEBS-a 1975–1976". *Tokovi istorije*, br. 1 (2019): 145–176. DOI: 10.31212/tokovi.2019.1.cav.145–176 (Cyrillic)
- Čavoški, Jovan. „Yugoslavia's Experience with the Non-Aligned Movement: Reconciling Formal Participation and Non-Bloc Policies". In *On the Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia between Alliances and Neutrality/Non-Alignment*, edited by Srđan Mićić and Jovan Čavoški, 141–216. Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2022.
- Dimić, Ljubodrag. *Između Istoka i Zapada: Jugoslavija, velike sile i pitanje bezbednosti u Evropi 1945–1975*. Beograd: Filip Višnjić, 2022. (Cyrillic)
- Dragišić, Petar. *Ko je pucao u Jugoslaviju? Jugoslovenska politička emigracija na Zapadu 1968–1980*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (Cyrillic)
- Edwards, Geoffrey. „The Madrid Follow-Up Meeting to the Conference On Security and Cooperation in Europe". *International Relations*, vol. 8, iss. 1 (1984): 49–72.
- Encarnación, Omar G. *Democracy Without Justice in Spain: The Politics of Forgetting.* Philadephia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- Fernández Fernández-Cuesta, Juan Manuel. „Objetivos y estrategia del giro neutralista de la política exterior de Adolfo Suárez (1978–1981)". *La política exterior y la dimensión internacional de la Transición española: testigos y protagonistas 1976–1986*, ed. Juan Carlos Pereira Castañares, Juan Manuel Fernández Fernández-Cuesta, 197–218. Madrid: Aranzadi, 2016.
- Fuentes, Jorge. „La reunión de Madrid de la Conferencia sobre la Seguridad y la Cooperación en Europa". *Revista de Estudios Internacionales*, vol. 4, núm. 4 (1983): 735–753.
- Galbreath, David J. *The Organization for Security and Co-operation in Europe.* London and New York: Routledge, 2007.
- Jakovina, Tvrtko. *Treća strana Hladnog rata.* Zaprešić: Fraktura, 2011.
- Juliá, Santos. *Transición: Historia de una política española 1937–2017.* Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2017.
- Martínez Lliso, Ferrán. „Buscando su sitio: El papel de España en la Conferencia de Madrid de la CSCE (1980–1983)". *Historia del presente*, núm. 35 (2020): 173–189.
- Matić, Dimitrije. *Diplomatski odnosi između Španije i Jugoslavije 1975–1980*. Mladenovac: Litera, 2021. (Cyrillic)
- Matić, Dimitrije. „Narativi o Holokaustu i komemoracije u Srbiji i Španiji, s posebnim osvrtom na 2005. godinu". *Tokovi istorije*, br. 1 (2024): 273–299. DOI: 10.31212/tokovi.2024.1.mat.273-299 (Cyrillic)
- Matić, Dimitrije. „Uloga Komunističke partije Španije u uspostavljanju diplomatskih odnosa Beograda i Madrida nakon Frankove smrti". *Tokovi istorije*, br. 2 (2021): 119–145. DOI: 10.31212/tokovi.2021.2.mat.119-145 (Cyrillic)

- Morera Hernández, Coral. „Polonia bajo la ley marcial, 1981: actitudes, interpretaciones y encuadres en la prensa española de referencia". *Investigaciones históricas*, núm. 32 (2012): 283–306.
- Pereira Castañares, Juan Carlos y Martínez Lillo, Pedro A. „Política exterior 1976–1997". *Historia contemporánea de España (siglo XX)*, ed. Javier Paredes, 976–1003. Barcelona: Ariel, 2002.
- Petrović, Nenad Ž. „Kriza u Poljskoj 1980–1982. godine i politika Jugoslavije". *Jugoslavija i Poljska: Veze i međusobni odnosi u XX veku*, uredili Bojan Dimitrijević, Andrzej Zaćmiński i Nebojša Stambolija, 411–426. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2022.
- Rodrigo Luelmo, Francisco José. *España y el proceso de la CSCE: la conferencia de Helsinki (1969–1975)*. Tesis doctoral, Universidad Complutense Madrid, 2015. Datum pristupa 1. 12. 2024. https://docta.ucm.es/entities/publication/401ab2e9-4c06-4a8e-ad96-8c8fda8a90ea
- *The Crisis of Détente in Europe: From Helsinki to Gorbachev 1975–1985*, edited by Leopoldo Nuti. London and New York: Routledge, 2009.
- Tusell, Javier. *Dictadura franquista y democracia 1939–2004*. Barcelona: Crítica, 2005.
- Vestad, Od Arne. *Globalni Hladni rat*. Beograd: Arhipelag, 2008.
- Vukadinović, Radovan. *Beogradski sastanak Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji*. Zagreb: Institut za političke znanosti i novinarstvo Fakulteta političkih nauka, 1979.
- Young, John W. and John Kent. *International Relations Since 1945.* Oxford: Oxford University Press, 2013.

Summary

Dimitrije Matić

Yugoslavia, Spain and the Madrid Meeting of the Conference on Security and Co-operation in Europe (1980–1983)

Abstract: The Conference on Security and Co-operation in Europe was the most significant international forum that arose from the broader policy of détente and the easing of bloc divisions in Europe. Yugoslavia and Spain, each in accordance with their internal and foreign policy priorities, made important contributions to the intra-European dialogue from the second half of the 1970s. The Madrid Meeting of the CSCE (1980–1983) represented a specific challenge for the delegations of Spain and Yugoslavia in achieving a compromise on the most important European issues due to the increasing tensions between the East and the West, new trends in Spanish diplomacy, as well as the very nature of the bilateral relations between the two countries.

Keywords: Yugoslavia, Spain, Conference on Security and Co-operation in Europe, Madrid Meeting, foreign policy

As the former and current host countries, Yugoslavia and Spain entered the new round of CSCE dialogue with the aim of securing a swift agreement to reduce military and political tensions across Europe. Despite their general commitment to these values, in the early months of the Madrid meeting the cooperation between the two countries was not at a high level. This was not only caused by the fact that Spain was part of the Western bloc and Yugoslavia was an important member of the group of neutral and non-aligned countries, but also due to Spain's initial weak interest in playing a more significant role as a mediator and its full alignment with the basic positions of Washington in the first months of the CSCE. These were the main factors that prevented closer cooperation between the two delegations in Madrid. However, the intensification of the crisis in Poland, the continuous postponement of new rounds of dialogue, and the increasing bloc confrontation gradually influenced the shift in the direction of Spanish foreign policy toward moderate multilateralism, which fully manifested only after the election of the socialist government at the end of 1982. After that, contacts between the two delegations improved, leading to more frequent exchanges of opinions and intensified negotiations regarding the Final Document. The mediating role of Spanish and Yugoslav diplomats significantly contributed to the successful conclusion of the Madrid meeting in September 1983. Ultimately, following the conclusion of this CSCE session, moderate optimism prevailed in Belgrade and Madrid about the implementation of the agreed measures on disarmament, human rights, and the fight against terrorism, as well as on advancing economic, cultural, scientific, and technological cooperation across Europe. In the realm of domestic policy, the success of the Madrid meeting provided the post-Franco political elites in Spain, both the government and the opposition, with additional foreign policy legitimacy. Meanwhile, the adoption of the Final Document was of particular importance for Yugoslavia, as it demonstrated the importance of non-aligned countries in Europe and successfully confirmed the fundamental principles of non-alignment.

UDK: 327(497.1:44)"19"

DOI: https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.muj.649-674

Kaja MUJDRICA
Filozofski fakultet Univerziteta u Mariboru
kaja.mujdrica1@um.si
ORCID: 0009-0006-0634-595X

„Francuska nije zaboravila Jugoslaviju": francuski pogled na zvaničnu posetu premijera Mišela Rokara Beogradu, 6–7. decembra 1989[1]

Apstrakt: Na temelju materijala iz diplomatskog arhiva francuskog Ministarstva za spoljne poslove, Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères u La Kurnevu, tadašnje štampe i najrelevantnije naučne literature, članak se fokusira na posetu francuskog premijera Mišela Rokara Jugoslaviji 6. i 7. decembra 1989. Razmatra okolnosti posete, njen tok, značaj za situaciju u Jugoslaviji, kao i procene uspešnosti događaja s francuske i jugoslovenske strane. Autorka se fokusirala na dva aspekta: pogled Francuza na tada već državu u propadanju, koja je uz (privrednu) pomoć sa francuske strane bila podsticana na veću liberalizaciju sistema, i dalje napetosti među narodima Jugoslavije, odnosno njihovim predstavnicima, koje su se manifestovale i tokom posete.

Ključne reči: Jugoslavija, Francuska, 1989, Mišel Rokar, Ante Marković, Slobodan Milošević, liberalizacija, demokratizacija, decentralizacija, nacionalno pitanje

Uvod

U decembru 1989. godine, francuski premijer Mišel Rokar[2] posetio je Beograd. Iako se radi o poseti jednog od tada najvažnijih evropskih političara,

[1] Rad je nastao u okviru istraživačkog programa br. P6-0372: *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti*, koji financira Javna agencija za raziskovalno in inovativno dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

[2] Mišel Rokar (1930–2016) bio je francuski premijer od 1988. do 1991. Nakon što je diplomirao na Nacionalnoj školi za administraciju, 1958. godine postao je finansijski inspektor, a kasnije se popeo na visoke položaje u državnoj računovodstvenoj službi. Godine 1974. pridružio se, zajedno s većinom članova svoje Jedinstvene socijalističke partije, većoj Socijalističkoj partiji, koju je predvodio Fransoa Miteran. Kada je Miteran izabran za predsednika Francuske (1981), Rokar je uzastopno bio ministar za planiranje i regionalni ra-

ova tema još nije bila predmet dubljih i sveobuhvatnih naučnih rasprava u istoriografiji. Ovaj događaj se u stranoj istoriografiji najčešće pominje u kontekstu Hladnog rata i jugoslovensko-francuskih odnosa uoči raspada Jugoslavije. U svojim delima retki autori su ga, u najboljem slučaju, samo spomenuli ili ukratko opisali, ali nisu detaljnije istraživali.[3] U ovom radu biće predstavljene okolnosti Rokarove posete, njen tok, značaj posete za situaciju u Jugoslaviji, kao i ocene uspešnosti događaja sa francuske i jugoslovenske strane. Na osnovu građe koju čuva francuski diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères (AMAE) u La Kurnevu, kao i tadašnje francuske i jugoslovenske štampe, biće prikazana dva aspekta: francuski podsticaj Jugoslaviji da se usmeri ka većoj demokratizaciji i liberalizaciji sistema, kao i način na koji su se tokom posete manifestovale nacionalne tenzije i kako je francuska strana na njih reagovala.

Osamdesete u Jugoslaviji i jugoslovensko-francuski odnosi

Od 1980. godine Jugoslavija se suočavala s postepenim slabljenjem stabilnosti, jer su se ubrzo nakon smrti predsednika Jugoslavije Josipa Broza Tita počele razotkrivati duboke etničke, političke i ekonomske pukotine. Iako se do sredine osamdesetih godina termin „kriza" nije uopšte koristio,[4] jugoslovenske vlasti su pokušavale da se nose s ekonomskim kolapsom na različite načine – zaduživanjem, zatim socijalizacijom dugova i pokušajem primene devizne i kamatne politike, a kasnije i politikom stezanja kaiša. Programi stabilizacije, koji su se oslanjali na programiranu inflaciju, napušteni su tokom vlade Branka Mikulića (1986–1988).[5] Kao i u ostatku Istočne Evrope, 1989. godina se pokazala kao značajna prekretnica i u Jugoslaviji. Nakon ostavke Mikulića u decembru 1988. godine, predsednik Saveznog izvršnog veća (SIV) postao je Ante Marković. Pod njegovim vođstvom započet je ozbilj-

zvoj (1981–1983) i ministar poljoprivrede (1983–1985), a tokom drugog Miteranovog mandata postao je francuski premijer. Više o tome: Pierre-Emmanuel Guigo, *Michel Rocard* (Paris: Perrin, 2020).

3 Stanislav Sretenović, „Francuski pogled na uspon Slobodana Miloševića 1987–1989", u *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987–2007, zbornik radova*, knjiga 10, ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović i Vladimir Petrović (Beograd: Stirling, 2008), 256–266; Christopher David Jones, *France and the Dissolution of Yugoslavia* (East Anglia: Univesity of East Anglia, 2015); Dragan Petrović, *Francusko-srpski odnosi 1800–2010* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2011); Lucie Raskin, „François Mitterrand et l'action de la diplomatie française en Yougoslavie (1988–1992)" (Mémoire de M2, École d'histoire de la Sorbonne, Paris, 2020); Dragan Petrović, *Politika Francuske Republike u jugoslovenskoj krizi 1900–2001* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2023).

4 Božo Repe, „Slovenci v osemdesetih letih (prvi del)", *Zgodovinski časopis* 54, št. 2 (2000): 233–262.

5 Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija, moja dežela* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017), 35; Slobodan Selinić, *Jugoslavija i Zapad 1980–1983. Spoljni dug i unutrašnja kriza* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024).

niji pokušaj ekonomskih reformi, koje su uključivale uvođenje tržišne privrede, monetarnu stabilizaciju i privlačenje stranih investicija kako bi se stvorili povoljniji uslovi za strana ulaganja. Pored toga, njegov plan reformi sadržao je ustavne promene s ciljem veće centralizacije vlasti u federaciji i smanjenja moći republika kako bi se suzbile separatističke težnje.[6] Uprkos reformama, etničke tenzije u Jugoslaviji su se pojačavale, a Markovićevi napori bili su zasenjeni rastućim nacionalističkim pokretima, koji su se tokom osamdesetih godina naročito izražavali u republikama Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, kao i na teritoriji Autonomne Pokrajine Kosovo.[7] Pošto je cilj Markovićevog programa bio da uvede ozbiljne ekonomske reforme i demokratizaciju na nivou cele federacije, uživao je podršku članica Evropske ekonomske zajednice (EEZ) i Sjedinjenih Američkih Država (SAD), koje su ga smatrale potencijalnim rešenjem za jugoslovensku krizu.[8]

U Francuskoj je u maju 1981. godine na parlamentarnim izborima pobedila francuska levica (socijalisti), a na funkciju predsednika republike izabran je Fransoa Miteran,[9] koji je na vlasti ostao do 1995. godine. Glavni prioritet međunarodne politike na početku drugog Miteranovog mandata (1988–1995) bila je politika prema Istoku. Njegovim ponovnim izborom i izborom predsedničke parlamentarne većine, u Francuskoj je okončan period kohabitacije (1986–1988), a Miteran je stekao gotovo isključivu kontrolu nad spoljnjom politikom – što je uobičajeno za period Pete republike. Tadašnji novoizabrani premijer Mišel Rokar (1988–1991), umereni socijalista, imao je tek ograničen uticaj na ovu oblast.[10]

Kraj osamdesetih godina doneo je brojne promene u Evropi. Pad Berlinskog zida u novembru 1989. godine, koji je narušio dotadašnju ravnotežu

---

6 Repe in Kerec, *Slovenija*, 35; Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996), 152; Petra Sabrina Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazovi legitimacije 1918–2008* (Zagreb: Golden marketing, 2008), 354.

7 Kaja Mujdrica in Gorazd Bajc, „Pregled francoskih virov o nacionalnem vprašanju Jugoslavije v 80. letih 20. stoletja", *Moderna arhivistika* VII, št. 2 (2024): 174–187.

8 John R. Lampe, *Yugoslavia as history – twice there was a country* (Cambridge: University Press, 1996), 347–349.

9 Fransoa Miteran (1916–1996) bio je predsednik Francuske od 1981. do 1995. Nakon studija prava i političkih nauka u Parizu, 1947. godine postao je ministar u kabinetu Četvrte republike u koalicionoj vladi Pola Ramadijea. Nakon što je izabran za sekretara Socijalističke partije (1971), Miteran je započeo reorganizaciju partije. Tokom svog predsedničkog mandata sproveo je reforme koje su uključivale nacionalizaciju finansijskih institucija, povećanje minimalne plate, povećanje socijalnih davanja i ukidanje smrtne kazne. U spoljnoj politici zastupao je čvrst stav prema Sovjetskom Savezu i negovao dobre odnose sa Sjedinjenim Američkim Državama. Njegov drugi mandat obeležila su nastojanja da se podstakne evropsko jedinstvo i izbegne nemačka ekonomska dominacija nad Francuskom, povezivanjem obe zemlje u snažne evropske institucije. Istovremeno, bio je vodeći zagovornik Ugovora o Evropskoj uniji (1991). Više o tome: Philip Short, *Mitterrand: A Study in Ambiguity* (London: The Bodley Head, 2013).

10 Frédéric Bozo, *French Foreign Diplomacy since 1945* (New York: Berghahn Books, 2016), 144; Guigo, *Michel Rocard*, 173.

moći na kontinentu, naveo je Kej d'Orsej da pažljivije, ali uzdržano prati odnose s Nemačkom.[11] Kao pripadnik svoje generacije, Miteran je gajio sumnje i brige, te je često izražavao strah od „povratka u 1913. godinu", odnosno u Evropu kojom dominiraju nacionalizam i iredentizam, što bi, prema njegovom mišljenju, moglo nastati ukoliko proces ujedinjenja Nemačke (kao i izlazak iz Hladnog rata uopšte) ne bude odgovarajuće vođen.[12] U ovakvom okruženju, obeleženom tektonskim promenama, francuskoj politici nije odgovaralo zaoštravanje političke situacije i krize u Jugoslaviji.[13] Nakon Titove smrti, spoljnopolitički položaj Jugoslavije nije se značajno menjao. Država je nastavila da vodi politiku nesvrstanosti, koju je podržavala i Francuska. Ova podrška bila je deo šire francuske strategije jačanja nezavisne spoljne politike, oslobođene od uticaja SAD i Sovjetskog Saveza. S druge strane, kao članica NATO-a, Francuska je igrala značajnu ulogu u Zapadnoj Evropi. Istovremeno, s porastom turbulencija u Istočnoj Evropi, francuska politika je s povećanom opreznošću pratila rast tenzija i u Jugoslaviji.[14]

Pripreme za posetu i okolnosti

Saradnja Francuske i Jugoslavije je krajem 50-ih godina na neko vreme prekinuta. Ključni kameni spoticanja predstavljali su teško međusobno razumevanje jugoslovenskog lidera Josipa Broza Tita i francuskog predsednika Šarla de Gola, kao i rat za nezavisnost u francuskom Alžiru (1954–1962), koji je Jugoslavija podržavala kao članica pokreta nesvrstanih. Odnosi su počeli da se poboljšavaju nakon 1966. godine, a tri godine kasnije Tito je čak pozvao Francusku na konferenciju nesvrstanih. Istoričarka Katarina Todić ističe da su Francuska i Jugoslavija navodno koristile „tradicionalno prijateljstvo" u korist svojih interesa. Iako se pretpostavljalo da će se Francuska povući iz svoje zone uticaja u Istočnoj Evropi nakon Drugog svetskog rata, Jugoslavija je, sve do 1966. godine, ostala ključna oblast za povratak francuske moći i prestiža. S druge strane, Jugoslavija je prijateljstvo s Francuskom koristila u različite svrhe, uključujući povećanje legitimiteta svog režima, sopstvenih teritorijalnih zahteva prema Italiji (do 1954. godine) i obezbeđivanje mogućnosti za učešće na međunarodnoj sceni.[15]

Krajem 70-ih i početkom 80-ih godina interesi zemalja su ponovo počeli da se približavaju, što je bilo uslovljeno globalnim političkim prome-

11 Petrović, *Francusko-srpski odnosi*, 210–211.

12 Bozo, *Diplomacy*, 146.

13 Gorazd Bajc in Kaja Mujdrica, „Razmislek o novih perspektivah raziskovanja vzrokov razpada Jugoslavije: novodostopni arhivski viri Francije in Velike Britanije", v *Jugoslavija, postsocializem in religija: Zbornik ob 80-letnici zaslužnega profesorja dr. Sergeja Flereta*, ur. Miran Lavrič in Tibor Rutar (Maribor: Kulturni center Maribor, 2024), 43.

14 Petrović, *Francusko-srpski odnosi*, 210–211; Bajc in Mujdrica, „Razmislek", 43.

15 Više o tome: Katarina Todić, „A traditional friendship? France and Yugoslavia in the cold war world, 1944–1969" (Doctoral Dissertation, McMaster University, Hamilton, Ontario, 2015).

nama. U tom periodu, pod vođstvom predsednika Miterana, Francuska je započela potragu za novim prilikama za unapređenje političkih, ekonomskih i kulturnih odnosa sa različitim zemljama, uključujući Jugoslaviju, koja je bila značajna nesvrstana zemlja. S obzirom na to da je Jugoslavija predstavljala ključnu geopolitičku tačku, Francuska je težila da obezbedi stabilnost u ovom regionu, jer je stabilna Jugoslavija bila od interesa Francuskoj i za očuvanje ravnoteže u Evropi. Jedan od ključnih stubova susreta jugoslovenske i francuske spoljne politike bio je stav prema nemačkom pitanju. Rezultat svih tih faktora bili su učestaliji bilateralni susreti vodećih francuskih i jugoslovenskih političara.[16] Francuska diplomatija je u drugoj polovini osamdesetih realizovala dve posete jugoslovenskom političkom vrhu. U oktobru 1986. godine Beograd je posetio tadašnji francuski ministar spoljnih poslova Žan-Bernar Rejmon.[17] Francuska se već tada trudila da reši dva diplomatska izazova: očuvanje stabilnosti u Evropi i zaštitu francuske ekonomske moći u vreme rastuće međunarodne konkurencije u kontekstu otvaranja prema Istoku.[18] S druge strane, jugoslovenski premijer Branko Mikulić je 24. maja 1988. godine privatno posetio Pariz, gde ga je primio francuski premijer Mišel Rokar. Mikulićevo gostovanje u Parizu francuska diplomatija je smatrala značajnim događajem („un signe important"). Tom prilikom Mikulić je zvanično pozvao Rokara da naredne godine poseti Beograd, na šta je francuski premijer pristao.[19]

Treba napomenuti da je Rokar tokom sedamdesetih, kao član francuske Socijalističke partije, bio veliki zagovornik jugoslovenskog samoupravljanja. Tokom tih godina boravio je u Jugoslaviji i družio se sa Milojkom Drulovićem, novinarom *Politike*, koji je 1973. godine objavio knjigu *L'autogestion à l'épreuve* u pariskoj izdavačkoj kući Fayard.[20] U predgovoru knjige Rokar je napisao da je „delovanje samoupravne Jugoslavije u apsolutnom smislu jedno od najvažnijih u svetu". Kako primećuje i francuski slavista Pol Gard, jugoslovenski ekonomski rezultati u tom periodu bili su prilično dobri.[21]

Rokarova poseta Beogradu u decembru 1989. godine predstavljala je vrhunac bilateralnih francusko-jugoslovenskih susreta u kasnim osamdesetim i bila je prva poseta tog nivoa za Antu Markovića. Međutim, kako arhivski materijali pokazuju, do pomenute posete skoro da nije došlo. Iako je Milivoje

16 Jones, *France*, 43.

17 Petrović, *Politika Francuske*, 66.

18 Flavie Seigneurin, „La relance de la coopération économique franco-yougoslave à la veille de l'éclatement de la fédération: enjeux de l'économisation d'une relation bilatérale (1986–1990)", *Histoire, Europe et relations internationales*, no. 3 (2023): 173.

19 Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères (AMAE), Direction Europe: Yougoslavie (1986–1990) (1935INVA), škatla 6715, fascikla Relations politiques franco-yougoslaves – consultations, entretiens politiques (YOU–12–2), Petit: *Compte rendu d'entretien du premier ministre avec M. Mikulić, Premier ministre de Yougoslavie, 24 mai 1988* (1651CM), 7. 6. 1989.

20 Sretenović, „Francuski pogled", 263.

21 Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie* (Paris: Fayard, 1992), 93.

Maksić,[22] zamenik saveznog sekretara za spoljne poslove, naglašavao važnost ovakve posete za Jugoslaviju, Rokar je zbog „prenatrpanog rasporeda" gotovo odbio poziv. Francuski ambasador u Beogradu Mišel Šatle[23] u telegramu od 15. marta 1989. obavestio je Ministarstvo spoljnih poslova da je izbor datuma posete Jugoslaviji od ključnog značaja, s obzirom na to da se nova vlada obavezala na sprovođenje reformi koje su za cilj imale da država postane „pravi partner Francuske i Evrope". Prema njegovom mišljenju, poseta Mišela Rokara bi za Jugoslaviju imala veliki značaj u političkom i moralnom pogledu.[24] Tek nakon intervencije Rolana Dumasa, francuskog ministra spoljnih poslova, koji je u pismu podsetio Rokara na važnost održavanja i razvoja političkog dijaloga sa nesvrstanom Jugoslavijom, Rokar je pristao na posetu Beogradu, 6. i 7. decembra 1989. godine.[25] Iako su jugoslovenske vlasti smatrale da je planirana poseta prilično kratka – trebalo je da traje samo 24 časa – francuska strana nije prihvatila mogućnost njenog produženja ili odlaganja.

Šatle je u telegramu od 18. oktobra 1989. sumirao Maksićeve stavove o važnosti Rokarove posete, naglašavajući ključni trenutak za Jugoslaviju: „Sledeća godina će za Jugoslaviju biti posebno odlučujuća, jer bi trebalo da se počnu osećati efekti ekonomskih reformi." Zaključio je da će premijerova poseta doći „u pravom trenutku", u vreme kada se država nalazi u procesu transformacije i „želi da izgradi most ka Evropi". Maksić je takođe istakao da Jugoslavija poznaje „vrednost emocija" i dodao: „Ako na svetu postoji neka država koja bi mogla biti prva da u tome pomogne, to je Francuska."[26]

Dokumenti Ministarstva spoljnih poslova (AMAE) pokazuju da Francuska, uprkos „tradicionalnom prijateljstvu", 1989. godine Jugoslaviju nije smatrala svojim prioritetom. Nakon pada Berlinskog zida, francuska politika se usredsredila na nemačko ujedinjenje, dok se spoljna politika Francuske, kao i drugih evropskih i svetskih sila, do proleća 1991. bavila „hitnijim" pitanjima.[27]

---

22 Milivoje Maksić (1928–2003) bio je jugoslovenski diplomata, političar i autor. Rođen je 1928. godine u Beogradu, gde je završio studije diplomatije. U diplomatskoj službi Jugoslavije proveo je 43 godine i za to vreme obavljao mnoge funkcije. – Milivoje Maksić, *U raskoraku sa svetom* (Beograd: Zagorac, 2000).

23 Mišel Šatle (1933–1994), koji je u februaru 1989. na funkciji francuskog ambasadora u Jugoslaviji zamenio svog prethodnika Dominika Šarpija, diplomirao je 1956. godine na École Nationale de la France d'Outre-Mer (ENFOM) u Parizu. Tokom diplomatske karijere obavljao je više diplomatskih zadataka. – „Décret du 16 février 1989", *Journal Officiel de la République Française*, 18. 2. 1989, no. 42: 2326; „CHATELAIS (Michel, Charles, Henri)", *Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française 1990* (Paris, 1990): 1021.

24 AMAE, 1935INVA, šk. 6717, fasc. Visites bilatérales, personnalités françaises en Yougoslavie – généralités (YOU12–4), Chatelais: *Visite du premier ministre francais a Belgrade* (TD BELGRADE 176), 16. 3. 1989.

25 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Roland Dumas: Lettre de Roland Dumas à Michel Rocard (1561CM), 25. 7. 1989.

26 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Prochaine visite du premier ministre francais a Belgrade* (TD BELGRADE 802), 18. 10. 1989.

27 Hubert Védrine, *Les mondes de François Mitterrand: à l'Élysée, 1981–1995* (Paris: Fayard, 1996), 598; Bozo, *Diplomacy*, 144.

U Parizu je 20. novembra 1989. održan sastanak ministara Rokarove vlade, na kojem je naglašena svrha premijerove posete Jugoslaviji: francusko predsedništvo i Ministarstvo spoljnih poslova želeli su da Jugoslavija ne bude isključena iz francuskih zvaničnih poseta istočnoevropskim zemljama.[28] Francuski ambasador Šatle je početkom novembra, posle razgovora s Jovanom Vejnovićem,[29] jugoslovenskim diplomatom i Markovićevim poverenikom, primetio da Jugoslavija, tada u osetljivoj fazi reformi, zahteva ekonomsku pomoć. Šatle je procenio da bi Francuska u tom kontekstu mogla odigrati aktivnu ulogu.[30] Francuski ministri su takođe očekivali da će, nakon predloga za pomoć istočnoevropskim državama u okviru Evropske ekonomske zajednice (EEZ) postojati velika verovatnoća da bi i Jugoslavija, tokom Rokarove posete, mogla zatražiti korišćenje ovih mera, koje su već bile najavljene na zasedanju Saveta ministara EEZ, 18. novembra u Parizu.[31] Dvanaestorica se naime složila (posebno je, kako se može zaključiti iz dnevničkih zapisa Miteranovog savetnika Žaka Atalija, na ovoj ideji insistirao Rokar[32]) da bi bilo paradoksalno ako bi Jugoslavija, kao jedna od prvih zemalja koja je sprovela delimične političke i ekonomske reforme, ostala isključena iz šireg procesa promena u Istočnoj Evropi i na taj način, u poređenju s Poljskom ili Mađarskom, bila „kažnjena". Jugoslavija je za Francusku, u smislu spoljne trgovine, predstavljala drugo najveće tržište na istoku (odmah nakon Sovjetskog Saveza). Zato su se ministri složili da „brzo" pripreme predloge za dobijanje dodatnih finansijskih sredstava, kako bi prilikom posete premijera mogli ponovo ojačati saradnju s Jugoslavijom.[33]

Da su Francuzi Rokarovu „misiju" shvatili veoma ozbiljno, svedoče i tri vrlo zanimljiva opširna telegrama[34] koja je Šatle nekoliko dana pre doga-

---

28 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Anita Davidenkoff: *Note: Visite du Premier Ministre en Yougoslavie. Compte rendu de la réunion interministérielle du 20 novembre 1989* (N° 356 DG/EU), 21. 11. 1989.

29 Jovan Vejnović (rođen 1943) bio je jugoslovenski diplomata u Maroku, Alžiru, Egiptu. Godine 1989. postao je savetnik poslednjeg predsednika Vlade Jugoslavije, Ante Markovića. – „Jovan Vejnović: 'Moj šef Ante Marković, nažalost, vjerovao je da će se JNA suprotstaviti srpskom nacionalizmu'", *Nacional*, datum pristupa: 30. 12. 2024, https://www.nacional.hr/jovan-vejnovic-moj-sef-ante-markovic-nazalost-vjerovao-je-da-ce-se-jna-suprotstaviti-srpskom-nacionalizmu/.

30 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre et de madame Rocard (1/2)* (TD BELGRADE 945), 5. 11. 1989.

31 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Anita Davidenkoff: *Note: Visite du Premier Ministre en Yougoslavie. Compte rendu de la réunion interministérielle du 20 novembre 1989* (N° 356 DG/EU), 21. 11. 1989.

32 Jacques Attali, *Verbatim III* (Paris: Fayard, 1995), 425.

33 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Anita Davidenkoff: *Note: Visite du Premier Ministre en Yougoslavie. Compte rendu de la réunion interministérielle du 20 novembre 1989* (N° 356 DG/EU), 21. 11. 1989.

34 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Ou va la Yougoslavie? – point de vue avant la visite du premier ministre (1/3)* (TD BELGRADE 928), 29. 11. 1989; *(2/3)* (TD BELGRADE 929), 29. 11. 1989; *(3/3)* (TD BELGRADE 930), 29. 11. 1989.

đaja poslao na Kej d'Orsej. U njima je opisao teškoće s kojima se Jugoslavija suočavala neposredno pre Rokarove posete i naglasio francuski cilj koji bi poseta Beogradu trebalo da odrazi:

> Jugoslavija je, zbog svojih problema, nesigurna karika u ionako nestabilnoj ravnoteži Evrope. U našem interesu svakako nije da Jugoslavija potone, već da joj pomognemo da prebrodi ovaj težak period […]. Važno je, […] da pokaže odlučnost i da, poput Sizifa sa svojim kamenom, istraje u sprovođenju reformi. […] U našem je interesu da učinimo sve što je u našoj moći kako bismo pomogli Jugoslaviji da se ponovo osovi na noge. Našem kontinentu je za stabilnost potrebna povezanija Jugoslavija. Naša država [Francuska] će takođe steći novi uticaj koji moramo maksimalno iskoristiti kako bismo pojačali svoje kulturno prisustvo i razvili trgovinu […].[35]

Francuska je, prema Šatleovim rečima, želela da očuva stabilnost u svojoj neposrednoj blizini i šire u Evropi, istovremeno koristeći krizu za jačanje svog kulturnog i ekonomskog uticaja.

Poseta Rokara Beogradu 6. i 7. decembra 1989. godine

Iako je, prema zapisu Šatlea, s francuske strane neposredno pre posete postojala zabrinutost da bi loše vreme („iznenadna magla koja se spustila na Beograd") moglo da omete sletanje aviona i spreči posetu premijera, situacija je, kako otkrivaju francuski dokumenti, bila sasvim suprotna – jugoslovenska strana pokazala je mnogo optimističniji stav.[36] Delegaciju koja je pratila francuskog premijera i njegovu suprugu činila su, pored ambasadora Šatlea, još 32 predstavnika,[37] uključujući i veći broj francuskih novinara. U pratnji je bio i jugoslovenski slikar Miloš Šobajić, čiju je izložbu Rokar narednog dana otvorio u Francuskom kulturnom centru u Beogradu.[38] Rokara i njegovu delegaciju dočekali su uz vojne počasti na beogradskom aerodromu u prisustvu jugoslovenskog premijera.[39]

---

35 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Ou va la Yougoslavie? – point de vue avant la visite du premier ministre (3/3)* (TD BELGRADE 930), 29. 11. 1989.

36 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre et de madame Rocard (2/2)* (TD BELGRADE 946), 5. 11. 1989.

37 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Roisin: *Visite officielle du premier ministre et de madame Michel Rocard en Republique Socialiste Federative de Yougoslavie* (TD DIPLOMATIE 24985), 30. 11. 1989.

38 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Note. Visite du Premier Ministre et de Madame Michel Rocard en République Socialiste Fédérative de Yougoslavie (6–7 décembre 1989)*, 23. 11. 1989; „Michel Rocard na obisku v Jugoslaviji", *Delo*, 7. 12. 1989, 1.

39 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Note. Visite du Premier Ministre et de Madame Michel Rocard en République Socialiste Fédérative de Yougoslavie (6–7 décembre 1989)*, 23. 11. 1989; „Michel Rocard na obisku v Jugoslaviji", *Delo*, 7. 12. 1989, 1.

Slika 1: Dolazak francuskog premijera Mišela Rokara na surčinski aerodrom.[40]

Prvi protokolarni čin „zvanične i prijateljske posete"[41] uključivao je polaganje venca na Titov spomenik, upis u knjigu sećanja i kratku posetu rezidenciji bivšeg predsednika države.[42] U Palati federacije istog dana po podne počeli su prvi zvanični razgovori između Markovića i Rokara, dok su francuska i jugoslovenska delegacija[43] razmenile stavove o bilateralnim pitanjima, fokusirajući se prvenstveno na ekonomiju.[44] U atmosferi urušavanja komunističkih režima na Istoku, Francuska je, razumljivo, želela da igra značajniju ekonomsku ulogu u Jugoslaviji, koja je predstavljala važan industrijski i tržišni potencijal. Zbog konkurencije sa Zapada, Francuska je intenzivno po-

40 Archives Nationales (AN), Archives numérisées. Albums offerts à Michel Rocard, Premier ministre (1988–1991) (680AP), Yougoslavie, 6–7 décembre 1989 (416), datum pristupa: 3. 12. 2024, http://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/media/FRAN_IR_050535/c-21uw3j5nr--1143vv2gjh4vq/FRAN_0157_1335_L.

41 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Modalites d'annonce de la visite du premier ministre* (TD BELGRADE 921), 27. 11. 1989.

42 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre et de madame Rocard (1/2)* (TD BELGRADE 945), 5. 11. 1989; „France-Yougoslavie. M. Rocard à Belgrade", *Le Figaro*, 6. 12. 1989, 4; „France-Yougoslavie. M. Rocard à Belgrade", *Le Figaro*, 7. 12. 1989, 6.

43 „Razgovori Marković-Rokar u Palati federacije. Čas upoznavanja", *Politika Ekspres*, 7. 12. 1989, 10.

44 Jelka Đurić, „Ekonomija glavna tema", *Večernje Novosti*, 7. 12. 1989, 10.

većavala svoj udeo u jugoslovenskom uvozu, dok je istovremeno nastojala da osnuje francuska preduzeća u regionu.[45]

U tom kontekstu, tokom razgovora delegacija trgovina je označena kao ključni oblik saradnje, iako je obim razmene, prema procenama obe strane, bio još uvek skroman. Pominjane su i mogućnosti tehnoloških unapređenja: izgradnje termoelektrana u Jugoslaviji, metroa u njenoj prestonici i francuskog brzog voza („TGV"), kao i ideje o osnivanju jugoslovensko-francuske banke. Kao uspešan primer ekonomske saradnje između dve zemlje, istaknut je sporazum između kompanije „Reno" i „Industrije motornih vozila" iz Novega Mesta, kao i staklare Pančevo sa firmom „Sen Goben". Međutim, istaknuto je da je saradnja tokom poslednje decenije stagnirala, zbog čega su delegacije razmatrale perspektive poboljšanja saradnje, nove investicije i moguće zajedničke projekte.[46] Francuska delegacija iznela je niz predloga, dok je jugoslovenska strana, u skladu s principima otvaranja ekonomije, izrazila spremnost da poveća broj informativnih sastanaka za privredne subjekte.[47]

U međuvremenu, predsednici vlada su značajan deo dijaloga, koji se odvijao „tête-à-tête", posvetili razmeni informacija o situacijama u svojim državama. Marković je ovom prilikom detaljno objasnio suštinu sistemskih promena u politici i ekonomiji Jugoslavije, dok je Rokar govorio o razvoju situacije u Francuskoj i problemima koji su se pojavili tokom stvaranja jedinstvenog evropskog tržišta.[48] Nakon toga održana je konferencija za novinare. Jedna od najvažnijih izjava koju je Rokar dao tokom prvog dana posete, kako je preneo francuski *Mond* 8. decembra, bila je njegov savet Jugoslovenima da se što pre uključe u procese koji vode istočne države ka demokratiji. Istakao je da je Jugoslavija do tada uspešno donosila autonomne odluke koje su u kontekstu nastojanja „dugotrajno potlačenih delova Evrope za slobodom, samoopredeljenjem i preuzimanjem odgovornosti, bile pionirske". Takođe, upozorio je na velike izazove s kojima se zemlja još uvek suočavala i izrazio zabrinutost da bi Jugoslavija, uprkos svojoj jedinstvenoj putanji, ka samoupravnom socijalizmu mogla ostati „izolovana od velikog pokreta za slobodu koji oživljava Evropu".[49]

Nakon održane konferencije za novinare, koja je organizovana u rezidenciji francuske ambasade u Beogradu, usledio je prijem za francusku za-

---

45 Seigneurin, „Coopération économique", 174.

46 „Dogovor o konkretnoj saradnji", *Borba*, 7. 12. 1989, 9; „Ponuda opreme za termoelektrarne", *Politika*, 7. 12. 1989, 1; AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – echange de vues entre les deux delegations* (6 decembre) (TD BELGRADE 952), 8. 12. 1989.

47 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – echange de vues entre les deux delegations (6 decembre)* (TD BELGRADE 952), 8. 12. 1989.

48 Đurić, „Ekonomija", *Večernje Novosti*, 7. 12. 1989, 10.

49 Jean-Louis Andréani, „Yougoslavie: La visite officielle du premier ministre français. M. Rocard promet un accroissement de l'aide française", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3.

jednicu koja je živela u Jugoslaviji, a potom i svečana večera u Palati federacije, koju je otvorio predsednik vlade Marković. U svojim govorima u obe prilike Rokar je naglasio dugogodišnje prijateljske odnose između Jugoslavije i Francuske,[50] dok je Marković na sličan način izrazio zadovoljstvo i čast povodom gostoprimstva.[51]

Francuski premijer je svoje protokolarne obaveze nastavio sledećeg dana: prvo polaganjem venca na grob Neznanog junaka na Avali, a zatim posetom Francuskom kulturnom centru,[52] gde je svečano otvorio izložbu srpsko-francuskog slikara Miloša Šobajića.[53] Nakon toga francuski premijer se prošetao kroz masu ljudi glavnom beogradskom ulicom[54] – Knez Mihailovom – i zaustavio se pored replike fontane koja je nekada stajala na Terazijama. Slovenački list *Delo* ovom je prilikom izvestio da se „[...] među kovanicama u minijaturnoj fontani našao i novčić od 500 francuskih franaka, koji je u fontanu ubacio francuski premijer",[55] dok je srpski list *Politika* ironično primetio da „među okupljenim Beograđanima i više od pedeset novinara, fotoreportera i snimatelja iz cele zemlje, Francuske i sveta, nije bilo moguće čuti šta je francuski premijer tom prilikom poželeo". U istom listu Rokar je kasnije komentarisao da je njegova želja bila usmerena ka „stabilizaciji nove Evrope i njenom razvoju u miru".[56] Možemo pretpostaviti da je premijer ovom diplomatskom izjavom apelovao i na stabilizaciju situacije u jugoslovenskoj federaciji.

Šatle je kasnije u svom telegramu zaključio da je šetnja Rokara kroz Knez Mihailovu ulicu pokazala „iskreno prijateljstvo" koje Jugosloveni osećaju prema Francuskoj.[57] Suprotno tome, prema izveštaju lista *Mond* od 9. decembra, francuski premijer je pozdravljanjem i rukovanjem sa okupljenim građanima „uzdrmao jugoslovenske političke običaje", budući da se radilo o neuobičajenom načinu komunikacije između građana i stranih političara.[58] Srpski istoričar Stanislav Sretenović u svom članku je komentarisao da je Rokar tim gestom želeo da „simboličko približi Francusku običnim građanima i da je 'istrgne' iz okoštalih istorijskih knjiga podložnih Miloševićevom utica-

50 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Allocaution de M. Rocard devant la communaute francaise de Yougoslavie,* 6. decembar 1989; AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Allocaution du premier ministre au diner officiel a Belgrade,* 6. 12. 1989.

51 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Allocaution de S. E. M. Ante Marković, Président du Conseil Exécutif Fédéral au dîner officiel offert en l'honneur de S. E. M. Michel Rocard, Premier ministre et de son épouse.* 6. 12. 1989.

52 Branka Mikić, „Završena poseta Mišela Rokara. Podrška uključivanju Jugoslavije u Evropu", *Politika,* 8. 12. 1989, 2; „Završen posjet Michela Rocarda v Jugoslaviji", *Večernji list*, 8. 12. 1989, 22.

53 Mikić, „Završena poseta", *Politika,* 8. 12. 1989, 2; „Završen posjet", *Večernji list*, 8. 12. 1989, 22.

54 Jean-Louis Andréani, „La fin de la visite du premier ministre en Yougoslavie. M. Rocard préconise une 'libéralisation économique et politique'", *Le Monde*, 9. 12. 1989, 4.

55 „Milijonski posli za Srbijo", *Delo*, 8. 12. 1989, 11.

56 Mikić, „Završena poseta", *Politika*, 8. 12. 1989, 2.

57 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.)* (TD BELGRADE 951), 8. 12. 1989.

58 Andréani, „La fin", *Le Monde*, 9. 12. 1989, 4.

ju".[59] Važno je napomenuti da je, usled političkog sistema, distanca između jugoslovenskih lidera i javnosti zaista bila veća. Istovremeno, može se zaključiti da je cilj Rokarovog pristupa bio stvaranje pozitivnijeg javnog (i medijskog) imidža Francuske i njenih predstavnika.

Slika 2: Šetnja Rokara glavnom beogradskom ulicom, Knez Mihailovom.[60]

Dalje je Rokar, u pratnji Markovića, prošao kroz Kalemegdanski park i odao počast spomeniku[61] koji je Srbija podigla u znak zahvalnosti Francuskoj, svojoj glavnoj savezničkoj sili tokom Prvog svetskog rata.[62] Povodom ovog događaja, dopisnik Žan Luj Andreani za *Mond* je napisao sledeće:

> Prisustvo gospodina Markovića, Hrvata, kod spomenika koji su podigli Srbi, unutar francuske delegacije privatno je ocenjeno kao mali

59 Sretenović, „Francuski pogled", 264.

60 AN, 680AP, 418.

61 Spomenik je, u znak zahvalnosti Francuskoj, postavljen na Kalemegdanu 11. 11. 1930. godine. Izradio ga je Ivan Meštrović. – Stanislav Sretenović, „French cultural diplomacy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in the 1920s", *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 16, no. 1 (2009): 38; Stanislav Sretenović, „Le monument à la France à Belgrade: La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique", *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 115, no. 3 (2012): 37; Mira Kolar-Dimitrijević, „Obilježavanje godišnjica francuske revolucije u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju", *Časopis za suvremenu povijest* 21, br. 1–3 (1989): 183.

62 Mikić, „Završena poseta", *Politika*, 8. 12. 1989, 2; Andréani, „La fin", *Le Monde*, 9. 12. 1989, 4.

> politički 'udar' jugoslovenskog premijera u kontekstu tenzija među različitim narodima u zemlji. Posebno, budući da do sastanka u Parizu između gospodina Rokara i gospodina Slobodana Miloševića, predsednika Srbije i jedne od najmoćnijih i najkontroverznijih ličnosti u Jugoslaviji, nije došlo, očigledno zbog uslova koje je ovaj postavio za susret.[63]

Zajednička poseta francuskog i jugoslovenskog premijera pomenutom spomeniku bila je očekivana, ali su prilike u Jugoslaviji, prema pisanju *Monda*, u očima francuskog predstavništva delovale toliko napete da je čak i tako uobičajena gesta mogla dobiti simbolički značaj.

Da bismo malo preciznije objasnili drugi deo istaknutog citata: poseta Rokara Beogradu 6. i 7. decembra zadržala je savezni karakter zbog vremenskih ograničenja, što znači da posete pojedinim republikama i sastanci sa njihovim liderima nisu bili planirani. Na ovom mestu treba napomenuti da je želju za susretom sa francuskim premijerom još pre posete izrazio predsednik Socijalističke Republike Srbije Slobodan Milošević. Francuzi su tada pokazali svoju otvorenost i dogovoreno je da se Miloševiću 7. decembra u hotelu „Intercontinental" organizuje audijencija kod francuskog premijera. Zanimljivo je naglasiti da je prema zapisima Šatlea, predsednik SR Srbije insistirao na organizaciji ovog susreta u Predsedništvu Srbije, gde bi on lično primio Rokara i razgovarao sa njim,[64] a ne u rezidenciji francuskog premijera,[65] što bi inače bilo očekivano sa francuske strane. Prema rečima „gospodina Prlje",[66] koje je u novom telegramu preneo Šatle, u Jugoslaviji je postojala tradicija da visoki gosti idu u Predsedništvo Srbije, jer je Beograd ujedno bio i glavni grad ove republike.[67] S uverenjem ambasadora da bi „susret trebao biti važniji od mesta događaja",[68] Miloševićev predlog u vezi sa lokacijom susreta francuska strana je odbila, a Šatle je tom prilikom komentarisao da inicijativa predsednika SR Srbije „potiče od pritiska koji gospodin Milošević vrši na savezne vlasti".[69] Uprkos značajnoj upornosti, Milošević je u poslednjem trenutku saopštio da neće moći da

---

63 Andréani, „La fin", *Le Monde*, 9. 12. 1989, 4.

64 AMAE, 1935INVA, 6715, YOU–12–2, Chatelais: *Entretien avec M. Slobodan Milosevic* (TD BELGRADE 914), 24. 11. 1989.

65 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre et de madame Rocard* (1/2) (TD BELGRADE 945), 5. 11. 1989.

66 Iako se u arhivskoj građi ne pominje potpuno ime gospodina Prlje, možemo pretpostaviti da se misli na Aleksandra Prlju, koji je bio novinar, urednik *Politike*, a kasnije i jugoslovenski diplomata (ambasador u Švedskoj 1990-ih).

67 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Audience de M. Milosevic avec le premier ministre* (TD BELGRADE 947), 5. 11. 1989.

68 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Audience de M. Milosevic avec le premier ministre* (TD BELGRADE 949), 6. 12. 1989.

69 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Suites de la mission preparatoire a la visite du premier ministre* (TD BELGRADE 916), 24. 11. 1989.

prisustvuje audijenciji.[70] Miloševićevo iznenadno odbijanje audijencije otkrilo je njegovu nespremnost na kompromis ili pokoravanje, što je šire gledano ukazivalo na njegove ambicije za centralizacijom moći. Iz prikupljenih arhivskih dokumenata možemo zaključiti da je francuska delegacija Miloševićev stav doživela kao prilično arogantan. Francuzi su neslaganjem sa Miloševićevim predlogom indirektno izrazili podršku saveznim strukturama, umesto da dodatno legitimišu moćne republičke lidere, poput Miloševića.

Francuski potez se očigledno pokazao kao pozitivan pre svega za predsednika Predsedništva Jugoslavije Janeza Drnovška, koji je prema zapisima ambasadora s jedne strane izrazio „polovično zadovoljstvo" francuskom odlučnošću, a s druge strane žalio zbog Miloševićevog „provincijalizma".[71] Iako pravi razlog ostaje nejasan, može se pretpostaviti da je Milošević tražio direktni kontakt sa Rokarom kako bi učvrstio svoj položaj, stekao podršku za svoje političke ciljeve i povećao svoju međunarodnu prepoznatljivost. Možemo zaključiti da je francuski premijer zbog toga kasnije vodio računa da održi političku neutralnost, te na zajedničkoj konferenciji sa Markovićem nije pominjao ni zauzimao stav u vezi sa međunacionalnim sporovima koji su oblikovali svakodnevni život u Jugoslaviji.[72]

Nakon posete Kalemegdanu, Rokar je sa Markovićem otišao u Palatu federacije na završne jugoslovensko-francuske razgovore, tokom kojih su se predstavnici vlada fokusirali na aktuelne reforme u Jugoslaviji, podršku koju je zemlja očekivala od međunarodne zajednice i načine na koje bi trebalo da se ojačaju bilateralni odnosi.[73] Prema mišljenju Matinjona, jugoslovenski lideri su očekivali i razmenu mišljenja o načinima na koje bi svoju ekonomsku politiku mogli učiniti efikasnijom.[74] Marković je tokom razgovora francuskim sagovornicima predstavio prve ohrabrujuće rezultate novih reformi, naročito rast spoljne trgovine, i naglasio da bi krajem decembra trebalo da se parlamentu predstavi novi reformni program, sa ciljem da Jugoslavija naredne godine lakše izađe iz inflacije, konačno restrukturiše ekonomiju i počne da se integriše na međunarodno tržište. Kao što se može saznati iz telegrama koji je Šatle poslao u Pariz 8. decembra, Rokar je primetio da je uspeh jugoslovenskog ekonomskog nastojanja povezan sa napretkom i na političkom i institucionalnom nivou.[75] Nakon što je francuski premijer kao glavni pro-

---

70 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Audience de M. Milosevic avec le premier ministre* (TD BELGRADE 949), 6. 12. 1989.

71 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.)* (TD BELGRADE 951), 8. 12. 1989.

72 Andréani, „La fin", *Le Monde*, 9. 12. 1989, 4.

73 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Revue de presse du 6 decembre 1989.*

74 Jean-Louis Andréani, „Hyperinflation, faible croissance. La Yougoslavie connaît une crise économique profonde. Eviter la marginalisation", *Le Monde*, 5. 12. 1989, 25; Andréani, „Yougoslavie", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3; AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Revue de presse du 6 decembre 1989.*

75 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – entretiens elargis avec M. Markovic (7 decembre) 1/2* (TD BELGRADE 953), 8.

blem jugoslovenske ekonomske krize označio inflaciju, predstavio je predlog koji bi značajno uticao na političku i ekonomsku stabilnost zemlje. Jugoslavija bi, prema rečima Rokara, trebalo da uskladi „dve naizgled suprotstavljene tendencije".[76] Konkretno je predložio da Jugoslavija smanji centralizam i poveća liberalizaciju u političkom sektoru, dok bi istovremeno ojačala centralizaciju u ekonomskom upravljanju. Ova ideja je izazvala veliko interesovanje i bila je kasnije više puta prenošena kako u jugoslovenskim, tako i u francuskim novinama.[77]

Predsednik SIV-a je potom ocenio da Jugoslavija na putu ka reformama ne može uspeti sama, a Rokar je u tom kontekstu komentarisao da je korisno da zemlja teži bližim vezama sa Savetom Evrope,[78] i prema izveštaju srpskog lista *Politika* istovremeno najavio da „Francuska svim snagama podržava nastojanja da Jugoslavija postane član Evropskog saveta".[79]

Iako je Rokar već pre dolaska u Beograd najavio da u Jugoslaviju „neće putovati s torbom punom novca", ipak je – prema njegovim rečima – zauzeo „stav poslovnog čoveka koji teži jačanju saradnje i ekonomskih odnosa s obe strane".[80] Kao rezultat toga, ponudio je podršku Francuske u pregovorima Jugoslavije s Međunarodnim monetarnim fondom (MMF) i izjavio da je Francuska spremna „ojačati ne samo razmenu, već i saradnju". Naime, Jugoslaviji je, kako je naglasio Rokar, u toj fazi razvoja bilo potrebno „pametno partnerstvo", a ne subvencije. Francuski premijer je dalje potvrdio da je Francuska obustavila svu finansijsku pomoć Jugoslaviji, kao i drugim istočnoevropskim zemljama, sve dok ne naprave dodatne korake ka demokratizaciji. Jugosloveni su, međutim, gajili nadu da Francuska i druge zemlje EEZ mogu pružiti „konkretniju podršku" u borbi protiv dugova, kao i da će pojačati razmenu i ulaganja u Jugoslaviju, jer bi se na taj način, prema Markovićevim re-

12. 1989; Andréani, „Yougoslavie", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3; Andréani, „La fin", *Le Monde*, 9. 12. 1989; Marino Badurina, „Tko je u Jugoslaviji želio svoju 1989? Usporedni odjeci istočnoeuropske Annus Mirabilis u Beogradu i Zagrebu prema pisanju Vjesnika i Politike", *Historijski zbornik* 73, br. 2 (2020): 384.

76 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – entretiens elargis avec M. Markovic (7 decembre) 1/2* (TD BELGRADE 953), 8. 12. 1989; Andréani, „Yougoslavie", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3; Andréani, „La fin", *Le Monde*, 9. 12. 1989; Badurina, „Tko je u Jugoslaviji želio svoju 1989?", 384.

77 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Revue de presse du 6 decembre 1989;* Andréani, „Hyperinflation, faible croissance", *Le Monde*, 5. 12. 1989, 25; Andréani, „Yougoslavie", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3; Andréani, „La fin", *Le Monde*, 9. 12. 1989, 4; „Milijonski posli", *Delo*, 8. 12. 1989, 11; „Završeni razgovori Rocard-Marković. Promjene nužno ostvariti", *Vjesnik*, 8. 12. 1989; Mikić, „Završena poseta", *Politika*, 8. 12. 1989, 1.

78 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – entretiens elargis avec M. Markovic (7 decembre) 2/2* (TD BELGRADE 954), 8. 12. 1989; Zacharx T. Irwin, „Yougoslavia's Relations with European States", in *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, ur. Petra Sabrina Ramet (London, New York: Routledge, 2018), 111.

79 Mikić, „Završena poseta", *Politika*, 8. 12. 1989, 2.

80 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Revue de presse du 6 decembre 1989.*

čima, ostvarila „višeslojna saradnja". Ipak, francuska podrška imala je jasne i precizno određene političke uslove.[81]

Rokar i Marković su se potom obratili javnosti na konferenciji za novinare, gde su detaljnije predstavili ključne aspekte posete.[82] Rokar je na kraju, osvrćući se na događaje, izjavio da „Francuska nije zaboravila Jugoslaviju"[83] i da podržava njen reformski program u borbi protiv inflacije.[84] Takođe je istakao uslove koje je Francuska postavila za potencijalnu pomoć: da bi Jugoslavija dobila podršku poput one koju su dobile Mađarska i Poljska, morala bi napraviti nove korake ka demokratiji, ubrzavajući političke i ekonomske reforme, kao i razmotriti održavanje slobodnih izbora.[85]

Razgovori dvojice predsednika vlada završeni su audijencijom kod predsednika Predsedništva Janeza Drnovška. Drnovšek je u privatnim razgovorima s Rokarom izrazio zabrinutost zbog različitih stavova o političkom pluralizmu prisutnih u zemlji i nagovestio da je rasprava bila otežana sve gorim odnosima između republika. Kako je primetio Rokar, ključ za uspešan dijalog bile su „stabilnije okolnosti", što je uključivalo i usklađeno delovanje federacije i republika.[86] Na kraju razgovora, Drnovšek je zamolio premijera Rokara da predsedniku Miteranu prenese poziv za zvaničnu posetu Jugoslaviji.[87] Rokar je po podne napustio Beograd, a do aerodroma u Surčinu ispratio ga je predsednik Marković.[88]

Odjeci u jugoslovenskoj i francuskoj štampi i ocene posete

Jugoslovenska i francuska štampa su poseti Rokara Jugoslaviji posvetile značajnu pažnju, pri čemu su novinari optimistično isticali njen uspeh.

Jugoslovenski list *Borba* je već dan nakon završetka posete obavestio javnost da jugoslovenske reforme uživaju potpunu podršku Francuske i da zemlja ostaje u vrhu francuskih interesa. Francusko-jugoslovenski razgovori,

81 Andréani, „Yougoslavie", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3.

82 „Rokar: Očekujemo Jugoslaviju u Evropi!", *Borba*, 8. 12. 1989, 1; „Završeni razgovori", *Vjesnik*, 8. 12. 1989.

83 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – entretien avec M. Drnovsek, president de la presidence (7 decembre) 2/2* (TD BELGRADE 955), 8. 12. 1989.

84 „Završen posjet", *Večernji list*, 8. 12. 1989, 22.

85 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – entretien avec M. Drnovsek, president de la presidence (7 decembre) 2/2* (TD BELGRADE 955), 8. 12. 1989; „A la veille de sa visite à Belgrade M. Rocard affirme que la France n'abandonne pas la Yougoslavie", *Le Monde*, 6. 12. 1989, 3.

86 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – entretien avec M. Drnovsek, president de la presidence (7 decembre) 2/2* (TD BELGRADE 955), 8. 12. 1989.

87 „Milijonski posli", *Delo*, 8. 12. 1989, 11; Mikić, „Završena poseta", *Politika*, 8. 12. 1989, 1; „Završen posjet", *Večernji list*, 8. 12. 1989, 22; „Drnovšek primio Rokara. Poziv Miteranu da posjeti Jugoslaviju", *Oslobođenje*, 8. 12. 1989, 1.

88 „Milijonski posli", *Delo*, 8. 12. 1989, 11.

prema mišljenju lista, završeni su veoma uspešno. Isti list je Rokara dan pre dolaska opisao kao „pragmatičnog socijalistu [...] koji traži otklone od prošlosti i osvrće se na realnost sveta u pokretu",[89] dok je nakon posete nazvan samo „elokventnim i raspoloženim Francuzom".[90] Slično mišljenje izneo je i hrvatski *Vjesnik*, koji je naglasio da je Rokarova poseta potvrdila da Jugoslavija nije izgubila značaj, a samim tim ni interesovanje Francuske, koje je ta zemlja oduvek pokazivala prema Jugoslaviji.[91] Prema mišljenju novinara Dragana Milivojevića, koji je izveštavao za isti list, Rokarova poseta je potvrdila veliko interesovanje Pariza za društveno-politička zbivanja u Jugoslaviji, što je predstavljalo važan element u opštim odnosima između dve zemlje.[92] Dnevni list *Večernje novosti*, koji je nekoliko dana pre posete Rokara opisao kao „levičara ... u večitom pokretu",[93] takođe je bio pozitivno iznenađen i naglasio da su dvojica premijera tokom formalnih razgovora prekršila uobičajeni protokol i zadržala se u Palati federacije duže nego što je bilo planirano. Prema mišljenju novinarke Jelke Đurić, to je pokazalo poseban interes obe strane za produktivniju bilateralnu saradnju.[94]

I francuska štampa je poseti Rokara i Jugoslaviji posvetila značajan broj članaka. *Figaro* je 6. decembra komentarisao da je Rokarova poseta bila namenjena pre svega „'smirivanju' Jugoslovena, koji imaju osećaj da su među Evropljanima 'zaboravljeni'".[95] Novinar Boduen Boler, koji je za isti list 9. decembra pozvao socijalističkog poslanika Gerara Fuksa, bio je kritičniji prema ubrzanom pristupu francuskog premijera. Prema njegovim rečima, Rokarov metod bio je „savladavanje nestrpljenja". Boler je istakao da „formula" koju je premijer pokušao primeniti u Jugoslaviji „odražava nestrpljenje države koja se boji da će biti zaboravljena u istoriji koju pišu istočne zemlje", što je bilo u skladu s „nestrpljenjem Rokara", koji je želeo da vlasti u Beogradu brže napreduju na putu reformi.[96] Rokarovo „nestrpljenje" prema sporom sprovođenju jugoslovenskih reformi bilo je donekle razumljivo – želeo je ostati odlučan, ali i strpljiv, jer je, s jedne strane, bio svestan da nametanje reformi spolja neće dati rezultat u kompleksnom jugoslovenskom prostoru, dok je, s druge strane, ipak želeo podstaći jugoslovenske vlasti da krenu ka političkim i ekonomskim promenama.

Na francuskoj strani, ambasador Šatle je u telegramu od 8. decembra izneo nekoliko zapažanja. Po njegovom mišljenju, program Rokarove posete

---

89 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Borba du 5 decembre 1989, page 9; les hommes et les évenements écrit par Aleksandar Djukanovic, correspondant de Borba;* Andréani, „Yougoslavie", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3.

90 „Rokar", *Borba*, 8. 12. 1989, 1.

91 „Završeni razgovori", *Vjesnik*, 8. 12. 1989.

92 Dragan Milivojević, „Francuski premijer u Jugoslaviji. Interes za reforme", *Vjesnik*, 7. 12. 1989, 1.

93 Andréani, „Yougoslavie", *Le Monde*, 8. 12. 1989, 3.

94 Đurić, „Ekonomija", *Večernje Novosti*, 7. 12. 1989, 10.

95 „France-Yougoslavie", *Le Figaro*, 6. 12. 1989, 4.

96 Baudouin Bollaert, „Rocard, la Yougoslavie et l'Europe...", *Le Figaro*, 9–10. 12. 1989, 6.

bio je dobro osmišljen, jer nije sadržao „mrtvo vreme", a interesi obe strane bili su adekvatno uzeti u obzir. Naglasio je da su dvojica premijera uspostavila „iskren odnos" i ocenio da je poseta bila uspešna, jer su Jugosloveni njen značaj shvatili onako „kako je bilo poželjno". Zaključio je da je francuska podrška saveznim vlastima bila od strane Jugoslovena veoma cenjena, što je ilustrovao rečima tadašnjeg predsednika predsedništva Janeza Drnovška: „Važno je [...] da ste došli u ovom teškom trenutku za nas". Na osnovu izveštaja jugoslovenske štampe Šatle je zaključio da je Rokarova poseta „u potpunosti ispunila očekivanja [Jugoslovena]". Sam Kej d'Orsej ocenio je da je poseta bila politički veoma uspešna i da je dovela do „pravovremenog ponovnog pokretanja bilateralnih odnosa", što se odrazilo pre svega u potpisivanju industrijskih ugovora.[97]

Ako se osvrnemo na stavove drugih autora, istoričarka Lusi Raskin zaključuje da su francuski diplomati bili zadovoljni Rokarovom posetom, prvenstveno zato što su uspeli da ojačaju odnose s Jugoslavijom, dugogodišnjim saveznikom Francuske. Ipak, prema njenom mišljenju, analiza dokumenata Kej d'Orseja otkriva određenu neravnotežu u odnosima: prijateljstvo između dve države bilo je jednostrano, jer posete jugoslovenskih lidera Parizu nikada nisu izazivale toliko pažnje koliko Rokarova poseta Beogradu.[98] Treba napomenuti da čak ni početni zahtevi za organizaciju Rokarove posete, koje je uglavnom upućivala francuska ambasada u Beogradu francuskom Ministarstvu spoljnih poslova, nisu odmah naišli na odjek: predsednik Republike i predsednik vlade pokazali su izvesnu nezainteresovanost za jugoslovenska pitanja u vreme kada je međunarodna politika bila usmerena na pad komunizma, libanski građanski rat (1975–1990) i Zalivski rat (1990–1991). Nasuprot tome, Flavi Sinjorin tvrdi da su francusko-jugoslovenski bilateralni odnosi između 1986. i 1990. godine postali jedan od prioriteta Kej d'Orseja,[99] što se, prema njegovim rečima, jasno pokazalo 1989. godine kroz francusku podršku liberalnim reformama u Jugoslaviji.

Potpisani ugovori i novi primer nacionalne kompetitivnosti

Tokom Rokarove posete, Jugoslaviji je obećana pomoć u konkretnom vidu, odnosno kroz ugovore čiji je cilj bio da podstaknu francuske privredne subjekte na investicije i dugoročno prisustvo na jugoslovenskom tržištu. Potpisana su dva značajna ugovora:[100] između fabrike elektronske opreme „Pu-

97 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.)* (TD BELGRADE 951), 8. 12. 1989.

98 Raskin, „François Mitterrand et l'action", 62.

99 Seigneurin, „Coopération économique", 177.

100 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie (6–7 dec.) – entretiens elargis avec M. Markovic (7 decembre) 2/2* (TD BELGRADE 954), 8. 12. 1989.

pin" iz Zemuna, PTT[101] Srbije i francuske kompanije „Alkatel", kao i između francuske kompanije „Sen Goben" i fabrike stakla Pančevo.[102] Projekat vredan 500 miliona dolara između PTT Srbije i „Alkatela" *Politika* je označila kao „jedan od najvećih i, u posleratnoj ekonomiji Srbije, jedan od najvrednijih dugoročnih sporazuma o saradnji". Kako je za *Politiku* prenela novinarka Branka Mikić, sporazum je označio novu fazu u modernizaciji i transformaciji jugoslovenske privrede i njenom efikasnijem uključivanju u evropske integracione procese – zbog čega je bio važan za čitavu zemlju.[103] Slovenačko *Delo* je takođe, 8. decembra, „humoristično", kako je primetio Šatle u svom telegramu, naglasilo da „milionski poslovi idu u Srbiju".[104] Međutim, otvoreno pismo slovenačkih intelektualaca upućeno Rokaru 11. decembra 1989, unelo je ogorčeni ton. Pismo je, u ime potpisanih,[105] napisao sociolog Braco Rotar, profesor Filozofskog fakulteta u Ljubljani. U njemu je bilo izraženo nezadovoljstvo zbog potpisanih ugovora između francuskih i srpskih kompanija:

> Zbog [...] nedavnih akcija Miloševićevih pristalica i srpskih vlasti protiv Republike Slovenije – propalog pohoda na Ljubljanu i prekida svih odnosa sa Republikom Slovenijom […] – zaključenje ugovora između francuskih i srpskih kompanija, koje je sponzorisala francuska država, kao i francusku pomoć namenjenu samo Srbiji, nije teško razumeti kao podršku Francuske totalitarnoj politici sadašnjeg srpskog rukovodstva, a samim tim i kao mešanje u odnos snaga u jugoslovenskoj federaciji. Ukazujemo vam na to da se Francuska Republika neće moći izuzeti od svoje odgovornosti za budući razvoj u jugoslovenskoj federaciji.[106]

Na ovo pismo reagovao je dnevnik *Politika Ekspres*, nazivajući ga „patetičnim" i komentarišući da je „grupa slovenačkih šovinista" želela da prekine francusko-srpsku ekonomsku saradnju, te da „slovenački lideri ne prezaju od najnižih udara kako bi sabotirali ekonomski razvoj Srbije".[107]

Polemike oko otvorenog pisma ubrzo su utihnule, iako Šatle isprva nije smatrao prikladnim da francuska ambasada odgovori na pismo i na taj

---

101 Pošta, telegraf, telefon.

102 „Milijonski posli", *Delo*, 8. 12. 1989, 11; „Završen posjet", *Večernji list*, 8. 12. 1989, 22.

103 Mikić, „Završena poseta", *Politika*, 8. 12. 1989, 1.

104 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, Chatelais: *Visite du premier ministre en Yougoslavie – couverture de presse* (TD BELGRADE 956), 8. 12. 1989; „Milijonski posli", *Delo*, 8. 12. 1989, 11.

105 Pored Brace Rotara, pismo su potpisali i sledeći intelektualci: sociolog Pavel Gantar, novinar i publicista Borut Šuklje, politikolog Ciril Baškovič, sociolog Rastko Močnik, jezikoslovac Vladimir Pogačnik, sociolog Jože Vogrinc, filozof Rado Riha, književnik Jože Osterman i civilno društveni aktivist, mirovnik i matematičar Marko Hren.

106 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Visite du Premier Ministre en Yougoslavie – réaction d'un groupe d'universitaires slovènes* (N° 784/OER), 19. 12. 1989.

107 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Visite du Premier Ministre en Yougoslavie – réaction du quotidien serbe 'Politika Express' à la lettre ouverte du groupe d'universitaires slovènes à la suite de la signature du contrat CIT-Alcatel/EI-NIS* (N° 802/OER), 27. 12. 1989; *Politika Ekspres*, 21. 12. 1989, 7.

način se uključi u „jugoslovensku debatu".[108] Ipak, nakon posete Sloveniji, koja je trajala od 13. do 17. januara 1990. godine, u svom izveštaju upućenom Kej d'Orseju zabeležio je sledeće:

> Kada sam [slovenačke] 'lidere' pozvao u naš [Francuski] kulturni centar, rekao sam im šta je neprihvatljivo u njihovoj dijatribi: zasnovana je na netačnim činjenicama, potpuno je nepoštena […], i suprotstavlja se principima slobode za koje se zalažu.[109]

Slovenački predstavnici su, prema Šatleovim izveštaju, na to „podlegli emocijama i duboko se izvinili". Svoju brzopletost pripisali su stalnom strahu od planiranog srpskog „pohoda" na Ljubljanu (decembra 1989).[110] Ambasador ih je opisao kao „veoma uplašene", jer su verovali da je Rokar posetom Beogradu, koji je ujedno glavni grad Srbije, želeo da izrazi francusku podršku isključivo Srbima. U daljem izveštaju, Šatle je napisao:

> Gledajući moje sagovornike [Slovence], povučene i zatvorene u sebe, saosećajne ali ne i tople, ozbiljne i istovremeno anksiozne, shvatio sam koliko ih svet deli od Srba, veselih i velikodušnih, otvorenih u svemu što rade, sa strašću za diskusiju i polemiku. Razdaljina između njih nikada mi nije delovala toliko velika.[111]

O nacionalnim tenzijama u Jugoslaviji tokom posete pisali su i francuski novinari,[112] a pronicljiv zapis novinara Boduena Bolarta vredi istaći za kraj:

> Kada je Mišel Rokar ovoj razbijenoj republici [...] rekao da ih Francuska 'nije zaboravila', da li je pomislio i na dvanaestoricu u Strazburu koji u svojim rukama drže sudbinu mozaika zajednica? U svakom slučaju, mislio je na priču koju je čuo u Beogradu: 'Koja je razlika između Nemačke i Jugoslavije? Tamo je podeljena samo teritorija. Ovde je podeljeno sve osim teritorije.'[113]

Opisana razmimoilaženja među jugoslovenskim narodima odražavala su duboko ukorenjene i nepremostive razlike, koje su početkom devedesetih godina, uz eskalaciju političkih tenzija, konačno dovele do raspada države.

---

108 AMAE, 1935INVA, 6717, YOU–12–4, *Visite du Premier Ministre en Yougoslavie – réaction d'un groupe d'universitaires slovènes* (N° 784/OER), 19. 12. 1989.

109 AMAE, 1935INVA, 6699, YOU–2–13, Chatelais: *Visite en Slovénie (13–17 janvier 1990)* (N° 33/EOR), 19. 1. 1990.

110 Više o tome: Kaja Mujdrica in Gorazd Bajc, „Francoski pogled na slovensko-srbske spore leta 1989", *Studia Historica Slovenica* 24, št. 2 (2024): 509–536.

111 AMAE, 1935INVA, 6699, YOU–2–13, Chatelais: *Visite en Slovénie (13–17 janvier 1990)* (N° 33/EOR), 19. 1. 1990.

112 „France-Yougoslavie", *Le Figaro,* 6. 12. 1989, 4; „M. Rocard à Belgrade", *Le Figaro*, 7. 12. 1989, 6.

113 Bollaert, „Rocard", *Le Figaro*, 9–10. 12. 1989, 6.

Zaključak

Za Jugoslaviju, koju su nakon Titove smrti potresale politička, ekonomska, socijalna i nacionalna kriza, poseta Mišela Rokara predstavljala je nadu za jaču povezanost sa Zapadom. Jugosloveni su imali osećaj da su među evropskim zemljama marginalizovani. Iako je poseta zamalo bila otkazana, ipak je realizovana. Protokolarne aktivnosti Rokara u Beogradu obuhvatale su posete značajnim jugoslovenskim institucijama i znamenitostima koje su imale simbolički značaj i za Francusku, dok su ključni događaji bili razgovori između premijera obeju strana, kao i između delegacija, gde su razmenjena mišljenja i definisane smernice za pokretanje novih oblika francusko-jugoslovenske saradnje. Rokar je jugoslovenskim sagovornicima potvrdio da Francuska nije zaboravila Jugoslaviju – obećana joj je ekonomska pomoć i podrška pri integraciji u evropske institucije, ali pod uslovom da Jugoslavija sprovede konkretne demokratske reforme.

Postupci tokom Rokarove posete Jugoslaviji odražavali su spoj francuskih ekonomskih interesa i geopolitičkog oportunizma u ključnim momentima evropske istorije. Francuska je želela da učvrsti svoj uticaj u Istočnoj Evropi i na Balkanu, gde je Jugoslavija, zbog svog geostrateškog položaja, igrala značajnu ulogu. Istovremeno, Francuska je težila uspostavljanju novih ekonomskih veza sa Jugoslavijom, koja je bila značajno tržište, i podržavala političke reforme i demokratizaciju koje bi doprinele stabilizaciji Evrope.

Tokom posete, Francuzi su primetili manifestaciju nacionalnih tenzija, najpre prilikom polaganja venca na spomenik koji su podigli Srbi, u prisustvu premijera Ante Markovića, Hrvata po nacionalnosti, što su opisali kao mali „politički udar"; zatim kroz „arogantno" otkazivanje audijencije od strane Slobodana Miloševića u poslednjem trenutku; i na kraju kroz „sebičnu" optužbu Slovenaca da Francuska sklapa ugovore sa srpskim „totalitarnim rukovodstvom". Francuski premijer u ovom kontekstu ostao je neutralan, izbegavajući da se meša u unutrašnje poslove Jugoslavije kako ne bi ugrozio odnose s celom državom. Stoga je bio pažljiv da tokom posete ne spominje nacionalne sukobe. Njegov pristup odražavao je ignorisanje jugoslovenske realnosti, što je, sve do eskalacije sukoba 1991. godine, bilo karakteristično za francuske vlasti i diplomatiju.[114]

Možemo zaključiti da je Rokarova poseta imala veliki značaj za Jugoslaviju, jer je predstavljala događaj visoke moralne vrednosti, koji je učvrstio percepciju političke podrške Francuske. Nasuprot tome, za Francusku je ova poseta bila relativno manje značajna – izvedena je kao diplomatska formalnost radi održavanja bilateralnih odnosa i potvrde jugoslovenskih očekiva-

[114] Više o tome: Kaja Mujdrica, „Vojna za obrambo samostojne Slovenije (1991) v luči poročanja francoskih časopisov" (Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2022).

nja. Ipak, u moralnom smislu cilj Rokarove posete je ostvaren, jer je Jugoslavija u njoj prepoznala željeno priznanje i potvrdu međunarodne podrške.

Spisak referenci

Arhivi

- Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères – La Courneuve, Pariz (AMAE). Fond 1935INVA**,** Direction Europe*:* Yougoslavie (1986–1990).

Objavljeni izvori

- *Archives Nationales*, Pariz (AN), Archives numérisées. Albums offerts à Michel Rocard, Premier ministre (1988–1991) (680AP), Yougoslavie, 6–7 décembre 1989 (416). Datum pristupa 3. 12. 2024, http://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/media/FRAN_IR_050535/c-21uw3j5nr--1143vv2gjh4vq/FRAN_0157_1335_L.
- „CHATELAIS (Michel, Charles, Henrii)", *Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française 1990* (Paris, 1990).
- „Décret du 16 février 1989", *Journal Officiel de la République Française*, 18. 2. 1989, no. 42.
- Attali, Jacques. *Verbatim III*. Paris: Fayard, 1995.
- Védrine, Hubert. *Les mondes de François Mitterrand: à l'Élysée, 1981–1995*. Paris: Fayard, 1996.

Štampa i periodika

- *Borba*, decembar 1989.
- *Delo*, decembar 1989.
- *Le Figaro*, decembar 1989.
- *Le Monde*, decembar 1989.
- *Oslobođenje*, decembar 1989.
- *Večernje Novosti*, decembar 1989.
- *Večernji List*, decembar 1989.
- *Vjesnik*, decembar 1989.
- *Politika*, decembar 1989.
- *Politika Ekspres*, decembar 1989.

Izvori sa interneta

- *Nacional*. „Jovan Vejnović: 'Moj šef Ante Marković, nažalost, vjerovao je da će se JNA suprotstaviti srpskom nacionalizmu'". Datum pristupa: 30. 12. 2024. https://www.nacional.hr/jovan-vejnovic-moj-sef-ante-markovic-nazalost-vjerovao-je-da-ce-se-jna-suprotstaviti-srpskom-nacionalizmu/.

Literatura

- Badurina, Marino. „Tko je u Jugoslaviji želio svoju 1989? Usporedni odjeci istočnoeuropske Annus Mirabilis u Beogradu i Zagrebu prema pisanju Vjesnika i Politike". *Historijski zbornik* 73, br. 2 (2020): 377–392.

- Bajc, Gorazd in Kaja Mujdrica. „Razmislek o novih perspektivah raziskovanja vzrokov razpada Jugoslavije: novodostopni arhivski viri Francije in Velike Britanije". V *Jugoslavija, postsocializem in religija: Zbornik ob 80-letnici zaslužnega profesorja dr. Sergeja Flereta*, uredili: Miran Lavrič in Tibor Rutar, 41–48. Maribor: Kulturni center Maribor, 2024.
- Benamou, Georges-Marc. *Le Dernier Mitterrand*. Paris: PLON, 2005.
- Bozo, Frédéric. *French Foreign Diplomacy since 1945*. New York: Berghahn Books, 2016.
- Garde, Paul. *Vie et mort de la Yougoslavie*. Paris: Fayard, 1992.
- Guigo, Pierre-Emmanuel. *Michel Rocard*. Paris: Perrin, 2020.
- Irwin, Zacharx T. „Yougoslavia's Relations with European States". In *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, edited by Petra Sabrina Ramet and Ljubiša S. Adamovich, 349–392. London, New York: Routledge, 2018.
- Jones, Christopher David. *France and the Dissolution of Yugoslavia.* East Anglia: Univesity of East Anglia, 2015.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Obilježavanje godišnjica francuske revolucije u Jugoslaviji u međuratnom razdoblju". *Časopis za suvremenu povijest* 21, br. 1–3 (1989): 179–193.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as history – twice there was a country*. Cambridge: University Press, Cambridge, 1996.
- Maksić, Milivoje. *U raskoraku sa svetom*. Beograd: Zagorac, 2000.
- Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Mujdrica, Kaja. „Vojna za obrambo samostojne Slovenije (1991) v luči poročanja francoskih časopisov". Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2022.
- Mujdrica, Kaja in Gorazd Bajc. „Francoski pogled na slovensko-srbske spore leta 1989". *Studia Historica Slovenica* 24, št. 2 (2024): 509–536.
- Mujdrica, Kaja in Gorazd Bajc. „Pregled francoskih virov o nacionalnem vprašanju Jugoslavije v 80. letih 20. stoletja". *Moderna arhivistika* VII, št. 2 (2024): 174–187.
- Petrović, Dragan. *Francusko-srpski odnosi 1800–2010*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2011.
- Petrović, Dragan. *Politika Francuske Republike u jugoslovenskoj krizi 1900–2001*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2023.
- Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazovi legitimacije 1918–2008*. Zagreb: Golden marketing, 2008.
- Raskin, Lucie. „François Mitterrand et l'action de la diplomatie française en Yougoslavie (1988–1992)". Paris: Mémoire de M2, École d'histoire de la Sorbonne, 2020.
- Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija, moja dežela*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Seigneurin, Flavie. „La relance de la coopération économique". *Histoire, Europe et relations internationales*, no. 3 (2023): 173–178.
- Selinić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad 1980–1983. Spoljni dug i unutrašnja kriza.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024.

- Short, Philip. *Mitterrand: A Study in Ambiguity*. London: The Bodley Head, 2013.
- Sretenović, Stanislav. „Francuski pogled na uspon Slobodana Miloševića 1987–1989". U *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987–2007, zbornik radova*, knjiga 10, uredili Momčilo Pavlović, Dejan Jović i Vladimir Petrović, 256–266. Beograd: Stirling, 2008.
- Sretenović, Stanislav. „French cultural diplomacy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in the 1920s". *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 15, no. 1 (2009): 33–47.
- Sretenović, Stanislav. „Le monument à la France à Belgrade: La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique". *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 115, no. 3 (2012): 31–44.
- Todić, Katarina. „A traditional friendship? France and Yugoslavia in the cold war world, 1944–1969". Doctoral Dissertation, McMaster University, Hamilton, Ontario, 2015.

Summary

Kaja Mujdrica

"*France has not forgotten Yugoslavia*": Official Visit of the French Prime Minister Michel Rocard to Belgrade, 6–7 December 1989

Abstract: Based on materials from the diplomatic archives of the French Ministry of Foreign Affairs, the *Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères* in La Courneuve, contemporary press, and the most relevant academic literature, the article focuses on the visit of French Prime Minister Michel Rocard to Yugoslavia on 6 and 7 December 1989. It examines the circumstances of the visit, its course, its significance for the situation in Yugoslavia, and the assessments of its success from both French and Yugoslav perspectives. Two key aspects are discussed: the French perception of the already disintegrating state, which was encouraged, with (economic) assistance from France, to pursue greater liberalization of the system; and the growing tensions among the nations of Yugoslavia, or their representatives, which also became evident during the visit.

Keywords: Yugoslavia, France, 1989, Michel Rocard, Ante Markovic, Slobodan Milosevic, liberalisation, democratisation, decentralisation, national question.

Based on material from the diplomatic archives of the French Ministry of Foreign Affairs, the *Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères* in La Courneuve, contemporary press, and the most relevant academic literature, this article examines the visit of the French Prime Minister Michel Rocard to Yugoslavia on 6 and 7 December 1989. It analyses the circumstances of the visit, its course, its significance for the situation in Yugoslavia, and French and Yugoslav evaluations of its success. Two key aspects are discussed: the French efforts to encourage Yugoslavia towards greater democratization and liberalization, and the ways in which national tensions manifested during the visit, as well as the French response to these tensions.

The visit of the French Prime Minister to Belgrade marked the pinnacle of Franco-Yugoslav bilateral relations in the late 1980s. For Yugoslavia, weakened by crises following Tito's death, the visit symbolized hope for a closer ties with the West, as the Yugoslavs felt marginalised among Europeans. Discussions between French and Yugoslav officials during the visit focused on the prospects of democratization and economic reforms proposed by the new federal Prime Minister Ante Marković, who had assumed office in

March 1989. As anticipated by the French, Yugoslavia appealed to the West for economic assistance during Rocard's visit. The French Prime Minister pledged support, affirming that "*France has not forgotten Yugoslavia*," while conditioning aid on further liberalization and democratization. The visit also reflected the competitiveness and disunity among the Yugoslav nations, which was also noted by the French.

Spisak autora

Dr Natalija DIMIĆ LOMPAR
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Dr Ognjen TOMIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Msr Nikola KONESKI
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Msr Vukašin MARIĆ
Filozofski Fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad (Srbija)

Msr Amer MASLO
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo (Bosna i Hercegovina)

Msr Tamara STOJANOVIĆ
Arhiv Jugoslavije, Beograd (Srbija)

Msr Ratko MINIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica (Srbija)

Msr Janez OSOJNIK
Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Maribor (Slovenija)

Dr Oliver PEJIĆ
Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana (Slovenija)

Msr Vukašin ZORIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Dr Milan MRĐENOVIĆ
Fakulteta za humanistiko, Univerza v Novi Gorici, Nova Gorica (Slovenija)

Msr Luka SAVČIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Msr Marino BADURINA
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb (Hrvatska)

Msr Ivan SMOLJAN
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb (Hrvatska)

Msr Miloš ČORBIĆ
Institut za strategijska istraživanja Univerziteta odbrane, Beograd (Srbija)

Dr Momir N. NINKOVIĆ
Institut za strategijska istraživanja Univerziteta odbrane, Beograd (Srbija)

Dr Ilija KUKOBAT
Institut za savremenu istoriju, Beograd (Srbija)

Msr Đorđe LALIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Msr Tamara KOSIJER
Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd (Srbija)

Msr Bruno RAGUŽ
Veleučilište Baltazar Zaprešić, Zaprešić (Hrvatska)

Msr Aleksandar ANDONOV
Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij", Skoplje (Severna Makedonija)

Msr Neja BLAJ HRIBAR
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani; Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana (Slovenija)

Msr Ajdin MUHEDINOVIĆ
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo (Bosna i Hercegovina)

Msr Sava ĐURĐEVIĆ
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić (Srbija)

Msr Ivan BUBALO
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb (Hrvatska)

Canying REN
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd (Srbija)

Dr Luka FILIPOVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd (Srbija)

Msr Dimitrije MATIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd (Srbija)

Msr Kaja MUJDRICA
Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Maribor (Slovenija)

NOVA ISTRAŽIVANJA JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI: PERSPEKTIVE SA POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA. Tematski zbornik

Izdavač
Institut za noviju istoriju Srbije

Štampa
Čigoja štampa, Beograd

Tiraž
300 primeraka

Format
16,5 x 24 cm

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.1)"19"(082)
323.1(497.1)"19"(082)
323(497.1)"19"(082)
316.4(497.1)"19"(082)
94(497.1)"19"(082)

NOVA istraživanja jugoslovenske prošlosti : perspektive sa postjugoslovenskog prostora. : tematski zbornik / urednici Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski. - Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2025 (Beograd : Čigoja štampa). - 676 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Biblioteka Zbornici radova / [Institut za noviju istoriju Srbije] ; br. 29)

Tiraž 300. - Reč urednika: str. 9-10. - Spisak autora: str. 675-676. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-7005-204-8

а) Међународна политика -- Југославија -- 20в -- Зборници б) Југословенско питање -- 20в -- Зборници в) Југославија -- Унутрашња политика -- 20в -- Зборници г) Југославија -- Историја -- 20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 174841865